

62

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य यश्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्विषं विमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥

अन्वयः—यः महीयसः गौरस्य मेचकस्य च पङ्कजमण्डलस्य छलेन सलिले निलीनयोः विधुकालकूटयोः त्विषं विमुञ्चन् (इव) नलेन मेने ॥ ११३ ॥

व्याख्या—यः = तडागः, महीयसः = महत्तरस्य, गौरस्य=श्वेतस्य, मेचकस्य च = नीलस्य च, पंकजमण्डलस्य=कमलसमूहस्य, शुक्लनीलकमलयोरिति भावः । छलेन = कैतवेन, सलिले = जले, निलीनयोः = निमग्नयोः, विधुकालकूटयोः = चन्द्रकालकूटविषयोः सितासितयोः, त्विषं = कान्तिं, विमुञ्चन्=विसृजन्, (इव) नलेन = नैषधेन, मेने = संभावितः ॥ ११३ ॥

अनुवाद:—जिस तालाबको बड़ेसे सफेद और नीले कमलसमूहके बहानेसे जलमें डूबे हुए चन्द्रमा और कालकूट विषकी कान्तिको छोड़ते हुएके समान नलने सम्भावना की ॥ ११३ ॥

टिप्पणी—महीयसः=अतिशयेन महत् महीयः, तस्य, महत् + ईयसुन् + ङस् । पंकजमण्डलस्य=पंकजानां मण्डलं, तस्य (ष० त०), निलीनयोः=नि + ली + क्त + ओस् । विधुकालकूटयोः = विधुश्च कालकूटं च, तयोः (द्वन्द्वः) । विमुञ्चन् = विमुञ्चतीति, वि + मुच् + लट् (शतृ) + सु । "शेमुचादीनाम्" इससे नुम् आगम । मेने=मन् + लिट् (कर्ममें) + त । इस पद्यमें कैतवाऽपह्नुति और उत्प्रेक्षा इन दोनों अलंकारोंका अंगाङ्गिभाव होनेसे संकर अलंकार है ॥ ११३ ॥

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणैरबालशैवाललतापरम्पराः ।
ध्रुवं दधुर्वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥ ११४ ॥

अन्वयः—यत्र तरङ्गरिङ्गणैः चलीकृता अबालशैवाललतापरम्पराः वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमतां दधुः ध्रुवम् ॥ ११४ ॥

व्याख्या—यत्र = यस्मिन्, तडाग इति भावः । तरंगरिङ्गणैः = भंगकम्पनैः, चलीकृताः = चञ्चलीकृताः, अबालशैवाललतापरम्पराः = कठोरजलनीलीवल्लीपङ्क्तयः, वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमतां = वडवाऽनलाऽवस्थानबहिःप्रादुर्भवत्तमबाहुल्यधूमतां, दधुः = धारयामासुः, ध्रुवम् = इव, बहिरुत्थितधूमपटलवद्बभुः ॥ ११४ ॥

अनुवाद:—जिस तालाबमें तरंगोंके कम्पनसे चञ्चल बनायी गयी कठोर

सेंवारकी लताएँ नीचे वडवाग्निकी स्थितिसे प्रादुर्भूत होनेवाले धूमकी बहुलताको मानों धारण कर रहीं थीं ॥ ११४ ॥

टिप्पणी—तरंगरिङ्गणैः = तरंगाणां रिङ्गणानि, तैः (ष० त०) । चलीकृताः = अचलाः चलाः संपद्यन्ते तथा कृताः, चल + च्वि + कृ + क्त + टाप् + जस् । अवालशैवाललतापरम्पराः = न वालाः अवालाः (नञ् तत्पु०) । शैवालानां लताः (ष० त०) । "जलनीली तु शैवालं शेवलः" इत्यमरः" । अवालाश्च ताः शैवाललताः (क० धा०), तासां परम्परा; (ष० त०) । वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमतां = हव्यं वहतीति हव्यवाड् (अग्निः), हव्य-उपपदपूर्वक 'वह' धातुसे "वहश्च" इस सूत्रसे ण्वि प्रत्यय (उपपद०) । वाडवश्चाऽसौ हव्यवाट् (क० धा०), तस्य अवस्थितिः (ष० त०) । अतिशयेन प्ररोहन् प्ररोहत्तमः, प्ररोहत् + तमप् । बहोः भावः भूमा, 'बहु'-शब्दसे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इससे इमनिच् प्रत्यय और "बहोर्लोपो भू च बहोः" इससे 'बहु'के स्थानमें भू आदेश । प्ररोहत्तमो भूमा येषां ते प्ररोहत्तमभूमानः (बहु०), ते च ते धूमाः (क० धा०) । वाडवहव्यवाडवस्थित्या प्ररोहत्तमभूमधूमाः (तृ० त०), तेषां भावस्तत्ता, ताम् वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमधूम + तल् + टाप् + अम् । दधुः = धा + लिट् + झि (उस्) । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ११४ ॥

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करम्बिताऽऽमोदभरं विवृण्वती ।
धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनी यत्प्रभवाऽप्सरायिता ॥ ११५ ॥

अन्वयः—आदित्यम् अवाप्य कण्टकैः प्रकामं करम्बिता, आमोदभरं विवृण्वती, दिवा धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा यत्प्रभवा सरोजिनी अप्सरायिता ॥ ११५ ॥

व्याख्या—आदित्यं = सूर्यम्, अप्सरःपक्षे—इन्द्रम्, अवाप्य=प्राप्य, कण्टकैः= नालगततीक्ष्णाऽवयवैः, अप्सरःपक्षे—रोमाञ्चैः, प्रकामम् = अत्यर्थं, करम्बिता = दन्तुरिता, अप्सरःपक्षे—युक्ता । आमोदभरं = परिमलसम्पदम्, अप्सरःपक्षे— आनन्दसम्पदं, विवृण्वती = प्रकटयन्ती, दिवा = दिवसे, धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा = गृहीतव्यक्तकमलस्वरूपा, अप्सरःपक्षे—दिवा = स्वर्गेण, धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा = गृहीतशोभास्थानशरीरा, स्वर्गलोकवासिनीति भावः, एतादृशी यत्प्रभवा = यत् तडागोत्पन्ना, सरोजिनी=कमलिनी, अप्सरायिता=अप्सरोवत् आचरिता ॥ ११५ ॥

अनुवादः—जैसे स्वर्गलोकमें रहनेवाली अप्सरा इन्द्रको पाकर अत्यन्त रोमाञ्चोंसे युक्त होती है, अतिशय आनन्दको प्रकट करती है वैसे ही जिस तालाबसे

उत्पन्न कमलिनी सूर्यको पाकर नालमें स्थित कण्टकोंसे अत्यन्त युक्त होकर अतिशय सुगन्धको प्रकट कर तथा स्पष्ट रूपसे कमलरूप शरीरको धारण करती हुई अप्सरसके समान आचरण करती है ॥ ११५ ॥

टिप्पणी—आदित्यम्=अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः तम् 'अदिति' शब्दसे "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः" इससे ण्य प्रत्यय। अवाप्य=अव+आप्+क्त्वा (ल्यप्)। आमोदमरम्=आमोदस्य भरः, तम् (ष० त०)। "आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इति "मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसम्मदाः।" इति चाऽमरः। विवृण्वती=विवृणोतीति, वि=वृञ्+लट् (शतृ)+ङीप्+सुः। दिवा="दिवाऽह्नीति" इति "सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां, क्लीबे त्रिविष्टपम्" इति चाऽमरः। धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा=श्रियः गृहाणि (ष० त०)। स्फुटानि च तानि श्रीगृहाणि (क० धा०)। धृतानि स्फुटश्रीगृहाणि (पद्मानि) यस्य सः (बहु०), धृतस्फुटश्रीगृहैः विग्रहः (स्वरूपम्) यस्याः सा (बहु०)। अप्सराके पक्षमें—दिवा=स्वर्गेण, धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा=श्रियः (शोभायाः) गृहम् (ष० त०)। धृतं स्फुटं श्रीगृहं विग्रहः (शरीरम्) यस्याः सा (बहु०) उज्ज्वलशोभायुक्त शरीरवाली यह तात्पर्य है। यत्प्रभवा=प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः, प्र—उपसर्ग-पूर्वक 'भू' धातुसे "ऋदोरप्" इस सूत्रसे अप प्रत्यय। यः (तडागः) प्रभवः (कारणम्) यस्याः सा (बहु०)। अप्सरायिता=अप्सरोवत् आचरिता, अप्सरस् शब्दसे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च", इस सूत्रसे "ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया" इस वार्तिकके सहकारसे क्यच् प्रत्यय, सकारका लोप और टाप् प्रत्यय। इस पद्यमें श्लेष और उपमा अलङ्कार है ॥ ११५ ॥

यदम्बुपूरप्रतिबिम्बताऽऽयतिर्मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्रुमः ।
निमज्ज्य मैनाकमहीभृतः सतस्ततान पक्षान्धुवतः सपक्षताम् ॥ ११६ ॥

अन्वयः—यदम्बुपूरप्रतिबिम्बताऽऽयतिः मरुत्तरङ्गैः तरलः तटद्रुमः निमज्ज्य सतः पक्षान् धुवतः मैनाकमहीभृतः सपक्षतां ततान ॥ ११६ ॥

व्याख्या—यदम्बुपूरप्रतिबिम्बताऽऽयतिः = यज्जलप्रवाहप्रतिफलिताऽऽयामः, मरुत्तरंगैः=वायुचालितोर्मिभिः, तरलः = चञ्चलः, तटद्रुमः=तीरवृक्षः, निमज्ज्य = निमग्नीभूय, सतः=विद्यमानस्य, पक्षान्=पतत्त्राणि, धुवतः = कम्पयतः, मैनाक-महीभृतः = मैनाकपर्वतस्य, सपक्षतां = तुल्यतां, पक्षयुक्ततां च, ततान = विस्तारयामास ॥ ११६ ॥

अनुवादः—जिस तडागके जलप्रवाहमें प्रतिबिम्बित विस्तारवाला, वायुसे

कम्पित तरङ्गोंसे चञ्चल किनारेका पेड़ डूबकर रहते हुए और पंखोंको हिलाते हुए मैनाक पर्वतके सम्नतताका वा पक्षयुक्त-भावका विस्तार कर रहा था ॥ ११६ ॥

टिप्पणी—यदम्बुपूरप्रतिविम्बिताऽऽयतिः=अम्बुनः पूरः (ष० त०) । यस्य (तडागस्य) अम्बुपूरः (ष० त०) । प्रतिविम्बिता आयतिः यस्य सः (वहु०) । यदम्बुपूरे प्रतिबिम्बिताऽऽयतिः (स० त०) । मरुत्तरङ्गैः=मरुतः तरङ्गाः, तैः (ष० त०) । तटद्रुमः=तटे द्रुमः (स० त०) । निमज्ज्य = नि + मस्ज + क्त्वा (ल्यप्) । सतः = अस्तीति सत्, तस्य, अस् + लट् (शतृ) + ङस् । धुवतः=धुवतीति धुवन्, तस्य, "धू विधूनने" इस तुदादिस्थ धातुसे लट् शतृ+ङस् मैनाकमहीभृतः=मैनाकश्चाऽसौ महीभृत्, तस्य (क० धा०), सपक्षतां = समानः पक्षः यस्य सः सपक्षः (वहु०), "समानस्यच्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु" इस सूत्रमें "समानस्य" इसका योगविभाग होनेसे समानके स्थानमें "स" आदेश हुआ है । सपक्षस्य भावः सपक्षता, ताम्, सपक्ष + तल् + टाप् + अम् । मैनाकपक्षमें—पक्षैः सह सपक्षः (तुल्ययोग वहु०), "वोपसर्जनस्य" इस सूत्रसे 'सह'के स्थानमें 'स' भाव । ततान=तनु + लिट् + तिप् (णल्) । इन्द्रने जब पर्वतोंके पक्षोंको काटा तब मैनाक पर्वत डरकर समुद्रमें छिपा ऐसी पौराणिकी आख्यायिका है । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ११६ ॥

युग्मम्—

पयोधिलक्ष्मीमुषि केलिपल्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः ॥ ११७ ॥
प्रियासु बालासु रतिक्षमासु च द्विपत्रितं पल्लवितं च बिभ्रतम् ।
स्मरार्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ॥ ११८ ॥

अन्वयः—स नैषधः पयोधिलक्ष्मीमुषि तत्र केलिपल्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरं बालासु रतिक्षमासु च प्रियासु चञ्च्वोः चरणद्वयस्य च मिषेण द्विपत्रितं पल्लवितं च स्मरार्जितं रागमहीरुहाऽङ्कुरं बिभ्रतम् अन्तिके विचरन्तं चित्रं हिरण्मयं हंसम् अबोधि ॥ ११७–११८ ॥

व्याख्या—सः=पूर्वोक्तः, नैषधः = नलः पयोधिलक्ष्मीमुषि = समुद्रशोभाहरे, समुद्रसदृश इति भावः । तत्र=तस्मिन्, केलिपल्वले = क्रीडासरसि, रिरंसुहंसीकलनादसाऽऽदरं = रमणेच्छुवरटामधुरशब्दसस्पृहं, बालासु = आसन्नयौवनासु, अरतिक्षमास्विति भावः । रतिक्षमासु च = रमणसमर्थासु, युवतीष्विति भावः । इत्थं द्विविधासु, प्रियासु=वल्लभासु, क्रमात्, चञ्च्वोः = त्रोटयोः चरणद्वयस्य

च = पादद्वितयस्य च, मिषेण = छलेन, द्विपत्रितं = सञ्जातद्विपत्रं, चञ्च्वोः द्विखण्डत्वेन साम्यादियमुक्तिः, पल्लवितं च = सञ्जातपल्लवत्वं च, चरणयोः विसृमराऽङ्गुलित्वेन पल्लवसाम्यादियमुक्तिः। स्मरार्जितं=कामोपार्जितं, स्मरेणैव वृक्षरोपणेनोत्पादितमिति भावः। रागमहीरुहाऽङ्कुरं = अनुरागवृक्षनूतनोद्भिदं, बिभ्रतं = धारयन्तं, चञ्चुपुटमिषेण द्विपत्रितं बालागोचररागं, चरणमिषेण पल्लवितं युवतिविषये रागं च धारयन्तमिति भावः। अन्तिके = हंसीनिकटे, विचरन्तं = गच्छन्तं, चित्रम् = अद्भुतं, हिरण्मयं = सुवर्णमयं, हंसं = चक्राङ्गम्, अबोधि = ज्ञातवान्, अद्राक्षीदिति भावः॥ ११७=११८॥

अनुवादः—महाराज नलने समुद्रकी शोभाका हरण करनेवाले, विहार-सरोवरमें रमणकी इच्छा करनेवाली हंसियोंके अव्यक्त मधुर शब्दोंमें अभिलाष करनेवाले, बाला और प्रौढ अपनी प्रियाओंमें दो चोंचों और दो चरणोंके बहानेसे दो पत्तोंसे तथा पल्लवसे युक्त कामदेवसे उपार्जित अनुरागरूप वृक्षके अङ्कुरको धारण करते हुए और हंसियोंके पास जाते हुए अनूठे सुनहरे हंसको देखा॥ ११७–११८॥

टिप्पणी—नैषधः = निषध+अण्। पयोधिलक्ष्मीमुषि = पयोधेः लक्ष्मीः (ष० त०)। तां मुष्णातीति पयोधिलक्ष्मीमुट्, तस्मिन्, पयोधिलक्ष्मी+मुष्+क्विप्+ङि (उपपद०)। केलिपल्वले = केलेः पल्वलं, तस्मिन् (ष० त०)। "वेशन्तः पल्वलं चाऽल्पसरः" इत्यमरः। रिरंसुहंसीकलनादसादरं = रन्तुम् इच्छवः रिरंसवः, रम्+सन्+उः। ताश्च ता हंस्यः (क० धा०)। कलश्चाऽसौ नादः (क० धा०), आदरेण सहितः सादरः (तुल्ययोगबहु०)। रिरंसुहंसीनां कलनादः (ष० त०), तस्मिन् सादरः, तम् (स० त०)। रतिक्षमासु = रतौ क्षमा, तासु (स० त०), चञ्च्वोः="चञ्चुस्त्रोटिरुभेः स्त्रियाम्" इत्यमरः। चरणद्वयस्य = चरणयोः द्वयं, तस्य (ष० त०)। द्विपत्रितं = द्विसंख्यके पत्रे द्विपत्रे (मध्यमपदलोपी स०)। द्विपत्रे संजाते अस्य द्विपत्रितः, तम् "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इससे इतच् प्रत्यय। पल्लवितं = पल्लवं संजातम् अस्य, तम्, पहलेके समान इतच्। स्मरार्जितं = स्मरेण अर्जितः, तम् (तृ० त०)। रागमहीरुहाऽङ्कुरं = राग एव महीरुहः (रूपक०) तस्य अङ्कुरः, तम् (ष० त०)। बिभ्रतं = भृ+लट् (शतृ)+अम्। विचरन्तं = वि+चर+लट् (शतृ)+अम्, हिरण्मयं=हिरण्यस्य विकारः, तम् "दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्य धैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि"

इस सूत्रसे यकारलोपका निपातन। हंसम् = यहाँपर "हंस" शब्दसे राजहंसको लेना चाहिए। "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः।" इत्यमरः। अबोधि= "बुध अवगमने" "धातुसे लुङ्, (कर्तामें) "दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्" इससे च्लिके स्थानमें चिण्। पूर्वपद्यमें पयोधिलक्ष्मीको केलिपल्लव कैसे हरण करता है इस प्रकार वस्तुसम्बन्ध असंभव होकर पयोधिलक्ष्मीके सदृश लक्ष्मीका बोधन करनेसे निदर्शना अलङ्कार है। दूसरे पद्यमें यथासंख्य, रूपक और कैतवाऽपह्नुतिका सङ्कर है। उसके साथ दो रोगोंके भेदमें अभेदलक्षणा अतिशयोक्तिसे उत्थापित चोंचों और चरणोंके व्याजसे भीतरके समान बाहर भी अङ्कुरितत्वकी उत्प्रेक्षा व्यङ्ग्य होती है इस प्रकार अलङ्कारसे अलङ्कारध्वनि है॥ ११७-११८॥

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम्।
प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्॥ ११९॥

अन्वयः—महीमहेन्द्रः स एकान्तमनोविनोदिनं तं शकुन्तं क्षणम् अवेक्ष्य प्रियावियोगात् निर्भरं विधुरः अपि मनाक् कुतूहलाक्रान्तमनाः अभूत्॥ ११९॥

व्याख्या—महीमहेन्द्रः = पृथिवीन्द्रः, सः = नलः, एकान्तमनोविनोदिनं = नितान्तचित्ताह्लादकं, तं = पूर्वोक्तं, शकुन्तं = पक्षिणं हंसमित्यर्थः। क्षणं = कञ्चित्कालम्, अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, प्रियावियोगात्=दयिताविरहात्, दमयन्तीवियोगादित्यर्थः। निर्भरम् = अतिमात्रं, विधुरः अपि = विह्वलः अपि, मनाक् = ईषत्, कुतूहलाक्रान्तमनाः = कुतूहलाऽन्वितचित्तः अभूत् = अभवत्, ग्रहीतुकामोऽभूदिति भावः॥ ११९॥

अनुवादः—राजा नल चित्तको अत्यन्त आनन्दित करनेवाले उस पक्षी-(हंस) को कुछ समयतक देखकर दमयन्तीके विरहसे अत्यन्त विह्वल होकर भी कुछ कुतूहलसे युक्त हो गये॥ ११९॥

टिप्पणी—महीमहेन्द्रः = महांश्चाऽसौ इन्द्रः (क० धा०), मह्यां महेन्द्रः (स० त०)। एकान्तमनोविनोदिनं = मनो विनोदयतीति मनोविनोदी, मनस् + वि + नुद + णिच् + णिनि (उपपद०)। एकान्तं (यथा तथा) मनोविनोदी, तम् (सुप्सुपा०)। "तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च।" इत्यमरः। क्षणं = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे द्वितीया। "निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः।" इत्यमरः। अवेक्ष्य = अव + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। प्रियावियोगात् = प्रियाया वियोगः, तस्मात् (ष त०)। कुतूहलाक्रान्तमनाः =

आक्रान्तं मनो यस्य सः (बहु०), कुतूहलेन आक्रान्तमनाः (तृ० त०)। अभूत् = भू + लुङ् + तिप् ॥ ११९ ॥

अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशाऽवशात्मना ॥ १२० ॥

अन्वयः—अवश्यभव्येषु अनवग्रहग्रहा वेधसः स्पृहा यया दिशा धावति तया भृशाऽवशात्मना जनस्य चित्तेन तृणेन वात्या इव अनुगम्यते ॥ १२० ॥

व्याख्या—धीरोदात्तो नलः कथं हंसग्रहणात्मके चापल्ये प्रावर्तिष्टेत्याशङ्क्य समाधत्ते अवश्येति । अवश्यभव्येषु = नियमभवितव्येषु विषयेषु, अनवग्रहग्रहा = अप्रतिबन्धनिर्बन्धा, निरङ्कुशाऽभिनिवेशेति भावः । वेधसः = ब्रह्मणः, स्पृहा = इच्छा, यया दिशा = येन मार्गेण, धावति = गच्छति, तया = दिशा, भृशा वशात्मना = अत्यर्थपरतन्त्रस्वभावेन, जनस्य = लोकस्य, चित्तेन = मानसेन, तृणेन = अर्जुनेन, वात्या इव = वातसमूह इव, अनुगम्यते = अनुस्रियते, वेधसः स्पृहा कर्म ॥ १२० ॥

अनुवादः—नियमसे भवितव्य विषयोंमें प्रतिबन्धसे रहित आग्रहवाली ब्रह्माकी इच्छा जिस दिशासे जाती है उसी दिशाको अत्यन्त परतन्त्र स्वभाववाले मनुष्यका चित्त अनुगमन करता है, जैसे कि तृण वायुसमूहका अनुगमन करता है ॥१२०॥

टिप्पणी—अवश्यभव्येषु = भवन्तीति भव्याः, "भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीय-जन्याप्लाव्यापात्या वा" इस सूत्रसे निपात हुआ है । अवश्यं भव्याः तेषु (सुप्सुपा०) । "अवश्यम्" के मकारका "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये" इससे लोप हुआ है । अनवग्रहग्रहा = अविद्यमानः अवग्रहः यस्मिन् सः (नञ्बहु०), स ग्रहः यस्यां सा (बहु०) "ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे ।" इति विश्वः । भृशाऽवशात्मना = अवशः (अधीनः) आत्मा (स्वभावः) यस्य सः (बहु०) । भृशम् (यथा तथा) अवशात्मा, तेन (सुप्सुपा०) । वात्या = वातानां समूहः, 'वात' शब्दसे "पाशादिभ्यो यः" इस सूत्रसे य प्रत्यय और टाप् । अनुगम्यते=अनुगम्+ लट् (कर्ममें) + त । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ १२० ॥

अथाऽवलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदा निदद्रावुपपल्वलं खगः ।
स तिर्यगावर्जितकन्धरः शिरः पिधाय पक्षेण रतिक्लमाऽलसः ॥ १२१ ॥

अन्वयः—अथ रतिक्लमाऽलसः स खगः तदा एकपादिकाम् अवलम्ब्य तिर्यगावर्जितकन्धरः (सन्) पक्षेण शिरः पिधाय उपपल्वलं क्षणं निदद्रौ १२१ ॥

व्याख्या—अथ = नलोत्कण्ठोत्पत्यनन्तरं, रतिक्लमाऽलसः = सुरतखेदालस्य-

युक्तः, सः = पूर्वोक्तः, खगः = पक्षी, हंस इत्यर्थः । तदा = तस्मिन् समये, एकपादिकाम् = एकपादाऽवस्थानक्रियाम्, अवलम्ब्य=आश्रित्य, तिर्यगावर्जितकन्धरः= तिर्यगावर्तितग्रीवः (सन्), पक्षेण = पतत्त्रेण, शिरः = मूर्धानं, पिधाय = आच्छाद्य, उपपल्वलं = क्रीडासरोवरनिकटे, क्षणं = कञ्चित्कालं, निदद्रौ = सुष्वाप ॥ १२१ ॥

अनुवादः—नलको उत्कण्ठा होनेके अनन्तर रमणकी ग्लानिसे आलस्ययुक्त होकर वह पक्षी (हंस) उस समय एक पैरसे भूतलका अवलम्बन कर गरदनको टेढ़ा कर पंखेसे शिर ढककर तालाबके पास कुछ समयतक सो गया ॥ १२१ ॥

टिप्पणी—रतिक्लमाऽलसः = रतेः क्लमः (ष० त०), तेन अलसः (तृ० त०) । खगः = खे गच्छतीति, ख + गम् + डः । एकपादिकाम् = एकः पादः यस्याम् (क्रियायाम्) एकपादिका, ताम्, "तद्धिताऽर्थोत्तरपदसमाहारे च" इस सूत्रसे तद्धितार्थविषयमें समास होकर "अत इनिठनौ" इस सूत्रसे ठन् प्रत्यय होकर "ठस्येकः" इससे उसके स्थानमें इक होकर स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् । अनित्य होनेसे समासान्त विधिका अभाव हुआ, अतएव पद आदेशका प्रसंग नहीं । तिर्यगावर्जितकन्धरः = तिर्यक् आवर्जिता कन्धरा येन सः (बहु०) । पिधाय = अपि + धा + क्त्वा (ल्यप्), "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इसके अनुसार 'अपि' के अकारका लोप । "अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।" इत्यमरः । उपपल्वलं = पल्वलस्य समीपे, समीप अर्थमें अव्ययीभाव । निद्रदौ = नि + द्रा + लिट् + णल् (औ) । इस पद्यमें स्वभावोक्ति अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"स्वभावोक्तिर्दुरूहाऽर्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ।" सा० द० १०-१२१ ॥१२१॥

सनालमात्माऽऽननिर्जितप्रभं ह्रिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ?।
अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरं च किम् ? ॥१२२॥

अन्वयः—स तम् आत्माऽऽननिर्जितप्रभं ह्रिया नतं सनालं काञ्चनम् अम्बुजन्म किम् ? (तथा) विद्रुमदण्डमण्डितं पीतम् अम्भःप्रभुचामरं च किम् (इति) अबुद्ध ॥ १२२ ॥

व्याख्या—सः = नलः, तं = हंसम्, आत्माऽऽननिर्जितप्रभं=स्वमुखपराजितकान्ति, अतएव ह्रिया = लज्जया, नतं=नम्रं, सनालं = नालसहितम्, एकचरणाऽवस्थानादिति शेषः । काञ्चनं = सौवर्णं, हंसस्य हिरण्मयत्वादिति शेषः । अम्बुजन्म = जलजं, कमलमित्यर्थः, किं = किमु, (तथा) विद्रुमदण्डमण्डितं =

प्रवालदण्डभूषितं, चरणस्य रक्तत्वादिति शेषः । पीतं=पीतवर्णं, हिरण्मयत्वादिति शेषः । अम्भःप्रभुचामरं च=वरुणप्रकीर्णकं च, किं=किमु, इति अबुद्ध = बुद्धवान्, उत्प्रेक्षितवानिति भावः ॥ १२२ ॥

अनुवादः—नलने हंसको अपने मुखसे पराजित कान्तिवाला अतएव लज्जासे झुका हुआ, नालसे युक्त सुनहला कमल है क्या ? अथवा मूँगेके दण्डसे अलंकृत पीला वरुणदेवका चामर है क्या ? ऐसा विचार किया ॥ १२२ ॥

टिप्पणी—आत्माननिर्जितप्रभम् = निर्जिता प्रभा यस्य तत् (बहु०) । आत्मनः आननम् (ष० त०), तेन निर्जितप्रभम् (तृ० त०) । नतं=नम्+क्तः । सनालं=नालेन सहितम् (तुल्ययोग बहु०) । काञ्चनं=काञ्चनस्य विकारः, "अनुदात्तादेश्च" इस सूत्रसे अञ् प्रत्यय । अम्बुजन्म = अम्बुनः जन्म यस्य तत् (व्यधिकरण बहु०) । विद्रुमदण्डमण्डितं=विद्रुमस्य दण्डः (ष० त०), तेन मण्डितम् (तृ० त०) । अम्भःप्रभुचामरम्=अम्भसः प्रभुः (ष० त०), "प्रचेता वरुणः पाशी यादसां पतिरप्पतिः ।" इत्यमरः । अम्भःप्रभोः चामरम् (ष० त०) । अबुद्धः="बुध अवगमने" धातुसे लुङ्+त, "झषस्तथोर्धोऽधः" इस सूत्रसे तकारके स्थानमें धकार । इस पद्यमें ह्री (लज्जा) के प्रति "निर्जितप्रभ"—पदका अर्थ हेतु है अतः पदाऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग, पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें दो उत्प्रेक्षाएँ और "अबुद्ध" इस एक क्रियाके साथ "अम्बुज" और "चामर" की कर्मतासे सम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता अलङ्कार है, इस प्रकार इनका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १२२ ॥

कृताऽवरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती ।
तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाऽम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्धवर्मणी ? ॥ १२३ ॥

अन्वयः—ततः हयात् कृताऽवरोहस्य अस्य उपानहौ बिभ्रती पदे तयोः वनयोः प्रवालैः तथा अम्बुजैः नियोद्धुकामे (अतः) बद्धवर्मणी रेजतुः किमु ? ॥ १२३ ॥

व्याख्या—ततः=हंसदर्शनानन्तरं, हयात्=अश्वात्, कृताऽवरोहस्य=विहिताऽवतरणस्य, अस्य=नलस्य, उपानहौ = पादत्राणे, वर्मरूपे इति भावः । बिभ्रती = धारयती, पदे=चरणे, तयोः=पूर्वोक्तयोः, वनयोः=विपिनसलिलयोः, प्रवालैः=पल्लवैः, तथा=तेन प्रकारेण, अम्बुजैः=कमलैः, नियोद्धुकामे = युद्धकामे, अतः बद्धवर्मणी=सन्नद्धकवचे, रेजतुः=शुशुभाते, किमु ॥ १२३ ॥

अनुवादः—तब घोड़ेसे उतरनेवाले नलके जूतोंको पहननेवाले पाँव, उपवन

और जलके पल्लवों और कमलोंसे युद्ध करनेकी इच्छासे कवच पहने हुए हैं क्या ? इस प्रकार शोभित हुए ॥ १२३ ॥

टिप्पणी—हयात्=अपादानमें पञ्चमी। कृताऽवरोहस्य=कृतः अवरोहः येन, तस्य (बहु०)। उपानहौ=उपनह्येते इति उपानहौ, ते, उप—उपसर्गपूर्वक "णह बन्धने" धातुसे "सम्पदादिभ्यः क्विप्" इस वार्तिकसे क्विप् प्रत्यय और "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ" इस सूत्रसे पूर्वपदका दीर्घ। बिभ्रती= भृ+लट् (शतृ) +औ। पदे=पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माऽङ्घ्रिवस्तुषु।" इत्यमरः। वनयोः=वनं च वनं च वने, तयोः "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इससे एकशेष "वने सलिलकानने" इत्यमरः। प्रवालैः="प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे।" इति मेदिनी। नियोद्धुकामे=नियोद्धुं कामः ययोस्ते (बहु०)। "तुं काममनसोरपि" इससे तुमुन्के मकारका लोप। बद्धवर्मणी = बद्धं वर्म याभ्यां ते (बहु०)। रेजतुः = "राजृ दीप्तौ" धातुसे लिट्+तस् (अतुस्)। "फणां च सप्तानाम्" इस सूत्रसे एत्व और अभ्यासलोप। इस पद्यमें श्लेष यथासंख्य और उत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावरूप सङ्कर अलङ्कार है ॥ १२३ ॥

विधाय मूर्ति कपटेन वामनीं स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम्।
उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ १२४ ॥

अन्वयः—अयं नृपः स्वयं कपटेन वामनीं बलिध्वंसिविडम्बिनीं मूर्तिं विधाय मौनिना चरणेन उपेतपार्श्वः पाणिना पतंगं समधत्त ॥ १२४ ॥

व्याख्या—अयम्=एषः, नृपः=राजा, नल इत्यर्थः। स्वयम्=आत्मना, नत्वनुचरेण, कपटेन=छलेन, वामनीं = ह्रस्वां, बलिध्वंसिविडम्बिनीं = भगवद्वामनाऽनुकारिणीं, मूर्तिं=शरीरं, विधाय = कृत्वा, शरीरं सङ्कुच्येति भावः। मौनिना = मौनयुक्तेन, निःशब्देनेत्यर्थः। चरणेन = पादेन, उपेतपार्श्वः = आसादितहंससामीप्यः सन्, पाणिना = करेण, पतंगं = पक्षिणं, हंसमिति भावः। समधत्त = जग्राहेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

अनुवादः—राजा नलने स्वयम् कपटसे बलिको छलनेवाले विष्णु (वामन) की नकल करनेवाला छोटा शरीर बनाकर शब्दसे रहित चरणसे (दवे पाँव) हंसके पास पहुँचकर हाथसे हंसको पकड़ लिया ॥ १२४ ॥

टिप्पणी—वामनीं=वामनस्य इयं वामनी, ताम्, वामन+अण्+ङीप्+अम्। "टिड्ढाणञ्०" इस सूत्रसे ङीप् वा "षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे ङीप्।

बलिध्वंसिविडम्बिनीं=बलिं ध्वंसयतीति बलिध्वंसी (वामनः), बलि + ध्वंस + णिच् + णिनिः (उपपद०)। बलिध्वंसिनं विडम्बयतीति बलिध्वंसिविडम्बिनी, ताम्; बलिध्वंसि + क्वि + डवि + णिनि + ङीप् + अम्। मूर्ति="मूर्तिः काठिन्य-काययोः" इत्यमरः। विधाय = वि + धा + क्त्वा (ल्यप्)। मौनिना=मुनेर्भावः मौनम्, 'मुनि' शब्दसे "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इससे अण्। मौनम् अस्याऽस्तीति मौनी, तेन, मौन + इनि + टा। उपेतपार्श्वम् = उपेतं पार्श्वं येन सः, तम् (बहु०)। पाणिना = "साधकतमं करणम्, इससे करणसंज्ञा होकर तृतीया। समधत्त = सं + धा + लुङ् + त। इस पद्यमें स्वभावोक्ति और उपमाका संसृष्टि अलङ्कार है। पूर्वकालमें भगवान् नारायणने अदितिकी प्रार्थनासे वामन अवतार लेकर त्रिपादपरिमित भूमिकी प्रार्थना कर छलपूर्वक बलिको स्वर्गसे हटा दिया था, यहाँ पर इसी बातका संकेत है॥ १२४॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात्पुनः पुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः।
गतो विरुत्योड्डयने निराशतां करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम्॥ १२५॥

अन्वयः—स आत्मानं तदात्तम् अवेत्य संभ्रमात् उत्प्लवाय पुनः पुनः प्रायसत्; उड्डयने निराशतां गतः (सन्) विरुत्य निरोद्धुः करौ केवलं दशति स्म॥१२५॥

व्याख्या—सः = हंसः, आत्मानं = स्वं, तदात्तं = नलगृहीतम्, अवेत्य = ज्ञात्वा, संभ्रमात् = त्वरायाः, उत्प्लवाय = उत्पतनाय, पुनः पुनः = भूयो भूयः, प्रायसत् = प्रयासम् अकार्षीत्, उड्डयने = उत्पतने, निराशतां = नैराश्यं, गतः= प्राप्तः सन्, विरुत्य=विक्रुश्य, निरोद्धुः=ग्रहीतुः, नलस्येति भावः। करौ=हस्तौ, केवलम् = एव, दशति स्म = दष्टवान्॥ १२५॥

अनुवाद:—उस हंसने अपनेको नलसे पकड़ा गया जानकर घबड़ाहटसे उड़नेके लिए बारंवार प्रयत्न किया, आखिर उड़नेमें निराश होकर चिल्लाकर नलके दोनों हाथोंको काटने लगा॥ १२५॥

टिप्पणी—तदात्तं=तेन आत्तः, तम् (तृ० त०)। अवेत्य = अव + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। संभ्रमात् = हेतुमें पञ्चमी। उत्प्लवाय = "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इस सूत्रसे चतुर्थी। प्रायसत् = प्र-उपसर्गपूर्वक "यसु प्रयत्ने" धातुसे लुङ्में "पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु" इस सूत्रसे च्लिके स्थानमें अङ् आदेश। निराशतां = निर्गता आशा यस्मात् सः (बहु०)। निराशस्य भावो निराशता, ताम्, निराश + तल् + टाप्। विरुत्य = वि-उपसर्गपूर्वक "रु शब्दे"

धातुसे क्त्वा (ल्यप्)। निरोद्धुः = निरुणद्धीति निरोद्धा, तस्य नि + रुध् + तृण + ङस् । इस पद्यमें भी स्वभावोक्ति अलङ्कार है ॥ १२५ ॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाऽऽकुलं सरः प्रपद्योत्कतयाऽनुकम्पिताम् ।
तमूर्मिलोलैः पतगग्रहान्नृपं न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

अन्वयः—ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाऽऽकुलं सरः उत्कतया अनुकम्पितां प्रपद्य तं नृपम् ऊर्मिलोलैः वारिरुहैः करैः इव पतगग्रहात् न्यवारयत् ॥ १२६ ॥

व्याख्या—ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाऽऽकुलं=सत्वरोत्पतनशीलपक्षिसमूहव्याकुलं, सरः = तडागः, उत्कतया = उत्कण्ठितत्वेन, अनुकम्पितां = दयालुतां, प्रपद्य = प्राप्य, तं = पूर्वोक्तं, नृपं = राजानं, नलमिति भावः । ऊर्मिलोलैः=तरङ्गचञ्चलैः, वारिरुहैः = कमलैः, करैः इव = हस्तैः इव, पतगग्रहात्=पक्षिग्रहणात्, न्यवारयत् इव = निवारितवान् इव ॥ १२६ ॥

अनुवादः—घबड़ाहटके साथ उड़नेवाले पक्षियोंसे आकुल तालाब, उत्कण्ठित होनेसे दयालु होकर राजा नलको तरंगोंसे चञ्चल कमलसदृश हाथोंसे पक्षीको ग्रहण करनेमें मानों रोक रहा है ऐसा मालूम होता था ॥ १२६ ॥

टिप्पणी—ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाऽऽकुलं = पतन्तीति पतन्तः, पत् + लट् (शतृ)। "पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्त्ररथाऽण्डजाः ।" इत्यमरः । पतताम् कुलम् (ष० त०)। संभ्रमेण सहितं, (तुल्ययोगबहु०) । उत्पततीति उत्पाति, उद् + पत् + णिनिः । ससंभ्रमं यथा तथा उत्पाति (सुप्सुपा०) । ससंभ्रमोत्पाति च तत् पतत्कुलम् (क० धा०), तेन आकुलम् (तृ० त०)। उत्कतया = "उत्क उन्मनाः" इस सूत्रसे "उत्क" शब्दका निपात हुआ है । उत्कस्य भाव उत्कता, तया, उत्क + तल् + टाप् + टा । अथवा उद्गतं कं (जलम्) यस्मात् उत्कं (बहु०), तस्य भावः तत्ता तया । पक्षियोंके उड़नेसे जलके हिलनेसे यह तात्पर्य है । अनुकम्पिताम्=अनुकम्पते तच्छीलः अनुकम्पी, अनु + कपि + णिनिः । अनुकम्पिनः भावः अनुकम्पिता, ताम्, अनुकम्पिन् + तल् + टाप् + अम् । प्रपद्य= प्र + पद + क्त्वा (ल्यप्)। ऊर्मिलोलैः=ऊर्मिभिः लोलानि, तैः (तृ० त०)। वारिरुहैः=वारिणि रोहन्तीति वारिरुहाणि, तैः, "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इस सूत्रसे क प्रत्यय, वारि + रुह + कः । पतगग्रहात्=पतगस्य ग्रहः, तस्मात् (ष० त०)। न्यवारयत्=नि + वृ + णिच् + लङ् + तिप् । इस पद्यमें उपमा और "न्यवारयत्" यहाँपर उत्प्रेक्षावाचक इव आदि शब्दके न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अंगाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १२६ ॥

पतत्त्रिणा तद्रुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्वलम् ।
चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥१२७॥

अन्वयः—रुचिरेण पतत्त्रिणा वञ्चितं तत् पल्वलं प्रविहाय प्रयान्त्याः श्रियः चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा कलहंसमण्डली कूले चुकूज ॥ १२७ ॥

व्याख्या—रुचिरेण = सुन्दरेण, पतत्त्रिणा = पक्षिणा, हंसेनेति भावः, वञ्चितं = विरहितं, तत् = पूर्वोक्तं, पल्वलं=तडागं, प्रविहाय = संत्यज्य, प्रयान्त्याः = गच्छन्त्याः, श्रियः = लक्ष्म्याः, चलत्पदाऽम्भोरुहनूपुरोपमा=गच्छच्चरणकमलपादाऽङ्गदसाम्ययुक्ता, कलहंसमण्डली = राजहंससंहतिः, कूले = तडागतटे, चुकूज = अव्यक्तशब्दं चकार ॥ १२७ ॥

अनुवादः—सुन्दर पक्षी (राजहंस) से रहित उस तालाबको छोड़कर जाती हुई लक्ष्मीके चलते हुए चरणकमलोंके नूपुरके सदृश राजहंससमूह किनारेमें शोर मचाने लगा ॥ १२७ ॥

टिप्पणी—प्रविहाय = प्र + वि + हा + क्त्वा (ल्यप्) । प्रयान्त्याः = प्रयातीति प्रयान्ती, तस्याः, प्र + या + लट् + शतृ + ङीप् + ङस् । चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा=अम्भसि रोहत इति अम्भोरुहे, अम्भस् + रुह + कः । पदे अम्भोरुहे इव (उपमित०) । चलती च ते पदाम्भोरुहे (क० धा०), तयोः नूपुरौ (ष० त०), "पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।" इत्यमरः । चलत्पदाम्भोरुहनूपुराभ्याम् उपमा (सादृश्यम्) यस्याः सा (व्यधिकरणबहु०) । कलहंसमण्डली=कलवाचो हंसाः कलहंसाः (मध्यमपदलोपी स०) । "कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे ।" इति विश्वः । कलहंसानां मण्डली (ष० त०) । चुकूज = "कूज अव्यक्ते शब्दे" इस धातुसे लिट् + तिप् (णल्) । इस पद्यमें शोभा और लक्ष्मीके भेद होनेपर भी श्री शब्दके श्लेषसे अभेद अध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्ति और उपमा इन दोनोंका अंगाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १२७ ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग ! यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः ।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः खगास्तमाचुक्रुशुरारवैः खलु ॥१२८॥

अन्वयः—इयं वसुधा वासयोग्या न, अंग ! यस्या उज्झितस्थितिः ईदृशः त्वं पतिः इति खगाः क्षितिं प्रहाय नभ आश्रिताः (सन्तः) तम् आरवैः आचुक्रुशुः खलु ॥ १२८ ॥

व्याख्या—इयम् = एषा, वसुधा = पृथिवी, वासयोग्या न = निवासाऽर्हा न, अंग = भो राजन्, यस्याः = वसुधायाः, उज्झितस्थितिः = त्यक्तमर्यादः, ईदृशः = एतादृशः, "निरपराधपक्षिग्रहीतेति भावः । त्वं, पतिः = पालकः, असीति शेषः । इति = एवं, कथयित्वा इवेति शेषः । खगाः = पक्षिणः, क्षितिं = वसुधां, प्रहाय = परित्यज्य, नभः = अन्तरिक्षम्, आश्रिताः = प्राप्ताः सन्तः, तं = नलम्, आरवैः = उच्चध्वनिभिः, आचुक्रुशुः = निनिन्दुः (इव), खलु = निश्चयेन ॥ १२८ ॥

अनुवादः—"यह धरती रहने लायक नहीं है, हे राजन् ! मर्यादा छोड़नेवाले आप जैसे जिसके पालक हैं ।" इस प्रकार पक्षिगण धरतीको छोड़कर अन्तरिक्षका आश्रय लेते हुए नलकी उच्च ध्वनियोंसे निन्दा कर रहें हैं ऐसा मालूम होता था ॥ १२८ ॥

टिप्पणी—वासयोग्या=वासे योग्या (स० त०) । अङ्ग="स्युः प्याट् पाडङ्ग है हे भोः" इत्यमरः । ये सब अव्यय हैं । उज्झितस्थितिः = उज्झिता स्थितिर्येन सः (बहु०) । "संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः" इत्यमरः । प्रहाय = प्र + हा + क्त्वा (ल्यप्) । आचुक्रुशुः = आङ् + क्रुश + लिट् + झि (उस्) । इस पद्यमें "आचुक्रुशुः"इस क्रियापदमें उत्प्रेक्षाद्योतक इव आदि पदके अभावसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १२८ ॥

"न जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य दृष्टे" यमिति स्तुवन्मुहुः ।
अवादि तेनाऽथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

अन्वयः—"इयं जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य न दृष्टा" इति मुहुः स्तुवन् स जनाऽधिनाथः अथ करपञ्जरस्पृशा तेन मानसौकसा अवादि ॥ १२९ ॥

व्याख्या—इयम्=ईदृक्, जातरूपच्छदजातरूपता = सुपर्णपक्षोत्पन्नसौन्दर्यता, द्विजस्य=पक्षिणः, न दृष्टा = न अवलोकिता, इति = इत्थं, मुहुः = वारंवारं, स्तुवन् = प्रशंसन्, सः=पूर्वोक्तः, जनाऽधिनाथः=नराऽधिपतिः, नल इति भावः । अथ = अनन्तरं, करपञ्जरस्पृशा = हस्तपिञ्जरस्पर्शकारिणा । तेन = पूर्वोक्तेन, मानसौकसा = मानससरोवरवासिना, हंसेनेत्यर्थः । अवादि = उक्तः ॥ १२९ ॥

अनुवादः—"किसी भी पक्षीमें सुनहले पङ्खोंका ऐसा सौन्दर्य मैंने नहीं देखा था" इस प्रकार बारंबार तारीफ करनेवाले राजा नल को पिंजड़े सदृश उनके हाथमें विद्यमान उस हंसने कहा ॥ १२९ ॥

टिप्पणी—जातरूपच्छदजातरूपता=जातं रूपं (सौन्दर्यम्) यस्य सः जातरूपः (बहु०), तस्य भावो जातरूपता, जातरूप+तल्+टाप्। जातरूपस्य छदाः (ष० त०), "चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने।" इत्यमरः। जातरूपच्छदैः जातरूपता (तृ० त०)। स्तुवन्=स्तौतीति; ष्टु+लट् (शतृ)+सु। जनाऽधिनाथः=जनानाम् अधिनाथः (ष० त०)। करपञ्जरस्पृशा = करः पञ्जरम् इव (उपमित०)। 'पिंजड़ेके समान हाथ' कहनेसे उसकी शिथिलतासे पीडाके अभावकी सूचना होती है। करपञ्जरं स्पृशतीति करपञ्जरस्पृक्, तेन, करपञ्जर-उपपदपूर्वक "स्पृश" धातुसे "स्पृशोऽनुदके क्विन्" इस सूत्रसे क्विन् प्रत्यय। मानसौकसा=मानसम् ओकः (स्थानम्) यस्य स मानसौकाः, तेन (बहु०)। "हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राऽङ्गा मानसौकसः।" इत्यमरः। अवादि=वद+लुङ् (कर्ममें) + त। इस पद्यमें "करपञ्जरस्पृशा" इसमें उपमा अलङ्कार है और "जातरूप......" "......जातरूप" यहाँपर यमक अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥" सा० द० १०-१० ॥१२९॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः।
तवाऽर्णवस्येव तुषारशीकरैर्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्?॥ १३०॥

अन्वयः—हेमजन्मनः मम पक्षान् समीक्ष्य तृष्णातरलं भवन्मनः धिक् अस्तु; तुषारशीकरैः अर्णवस्य इव तव अमीभिः कियान् कमलोदयः भवेत्?॥ १३०॥

व्याख्या—अथ हंसः पद्यचतुष्टयेन राजानमुपालभते—धिगिति। हेमजन्मनः=सौवर्णान्, मम=हंसस्य, पक्षान्=पतत्त्राणि समीक्ष्य=दृष्ट्वा, तृष्णातरलं=लालसाचञ्चलं, भवन्मनः धिक्=त्वच्चित्तं, धिक् = भवन्मनसो निन्देत्यर्थः। अस्तु = भवतु, तुषारशीकरैः = हिमकणैः, अर्णवस्य इव = समुद्रस्य इव, तव = भवतः, अमीभिः=एभिः, हेमजन्मभिः पक्षैरिति भावः, कियान्=किंपरिमाणः, कमलोदयः= भवतः—कमलायाः=लक्ष्म्याः, समुद्रस्य—कमलस्य = जलस्य, उदयः = वृद्धिः, भवेत्=स्यात्, अतिस्वल्पः स्यादिति भावः। अगाधजलः समुद्रो यथा जलवृद्ध्यर्थं तुषारशीकरं नाद्रियते तथैव आढ्यतमेन भवताऽपि मत्पक्षसुवर्णं नादरणीयमिति भावः॥ १३०॥

अनुवादः—सुनहरे मेरे पंखोंको देखकर तृष्णासे चञ्चल आपके मनको

धिक्कार हो। हिमकणोंसे समुद्रको जैसे कितनी जलवृद्धि होगी ? वैसे ही मेरे इन सुनहले पंखोंसे, आपको कितनी सम्पत्तिकी वृद्धि होगी ? ॥ १३० ॥

टिप्पणी—हेमजन्मनः=हेम्नः जन्म येषां ते हेमजन्मानः, तान् (व्यधिकरण-बहु०)। समीक्ष्य=सम् + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। तृष्णातरलं=तृष्णाया तरलं, तत् (तृ० त०)। भवन्मनः=भवतः मनः, तत्, "धिक्" के योगमें "धिगु-पर्यादिषु त्रिषु" इससे द्वितीया। धिक्="धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः। अस्तु=अस् + लोट् + तिप्। तुषारशीकरैः=तुषाराणां शीकराः, तैः (ष० त०)। कियान्=किं परिमाणम् अस्य, 'किम्' शब्दसे "किमिदम्भ्यां वो घः" इससे वतुप् (वत्) और 'व'के स्थानमें घ (इय) आदेश, "इदं-किमोरीश् की" इससे 'किम्' के स्थानमें 'की' और "यस्येति च" इससे ईकारका लोप। कमलोदयः—राज-पक्षमें—कमलायाः (लक्ष्म्याः), समुद्रपक्षमें—कमलस्य उदयः (ष० त०)। "कमला श्रीर्हरिप्रिया" इति "सलिलं कमलं जलम्" इति चाऽमरः। इस पद्यमें उपमा और श्लेष अलङ्कार की संसृष्टि है ॥ १३० ॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम त्वदीक्षणाद्विश्वसिताऽन्तरात्मनः।
विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥ १३१ ॥

अन्वयः—(हे नृप !) त्वदीक्षणात् विश्वसिताऽन्तरात्मनः मम वधः केवलं प्राणिवधः न। विश्वासजुषां द्विषाम् अपि निबर्हणं धर्मधनैः विशिष्य विगर्हि-तम् ॥ १३१ ॥

व्याख्या—(हे नृप !) त्वदीक्षणात् = भवन्मूर्तिदर्शनात्, विश्वसिताऽन्त-रात्मनः=विस्रब्धचित्तस्य, मम=हंसस्य, वधः=व्यापादनं, केवलः प्राणिवधः= जन्तुव्यापादनमात्रं, न=न अस्ति। किन्तु विश्वासजुषां = विस्रम्भभाजां, द्विषाम् अपि=शत्रूणाम् अपि, निबर्हणं=वधः, धर्मधनैः=धर्मपरैः, मन्वादिभिरिति शेषः। विशिष्य=अतिरिच्य, विगर्हितम्=अत्यन्तनिन्दितम्। कस्याऽपि प्राणिनो वधो गर्हितः, तत्राऽपि निरपराधस्य, तत्राऽपि "भवान् धार्मिको राजा" इति मनसि-कृत्य विश्वस्तस्य मम वधो धार्मिकैरत्यन्तविगर्हितो भवेदिति भावः ॥ १३१ ॥

अनुवादः—आपको देखनेसे विश्वस्त चित्तवाले मेरी हिंसा खाली प्राणिहिंसा नहीं है। विश्वास करनेवाले शत्रुओंकी हत्याकी भी धर्मज्ञोंने अत्यन्त निन्दा की है ॥ १३१ ॥

टिप्पणी— त्वदीक्षणात्=तव ईक्षणं, तस्मात् (ष० त०)। विश्वसिताऽन्त-रात्मनः=विश्वसितः अन्तरात्मा यस्य स विश्वसिताऽन्तरात्मा, तस्य (बहु०)।

प्राणिवधः=प्राणिनः वधः (ष० त०)। विश्वासजुषां = विश्वासं जुषन्त इति विश्वासजुषः, तेषाम्, विश्वास + जुष् + क्विप् + आम्। द्विषां=द्विषन्ति ते द्विषः, तेषाम्, द्विष् + क्विप् + आम्। निबर्हणं=प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम्।" इत्यमरः। विशिष्य=वि + शिष् + क्त्वा (ल्यप्)। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास और अर्थापत्तिका सङ्कर है॥ १३१॥

पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा न तेषु हिंसारस एष पूर्यते?।
धिगीदृशं ते नृपतेः कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि॥ १३२॥

अन्वयः—रणोद्भटाः भटाः पदे पदे सन्ति, एष हिंसारसः तेषु न पूर्यते? नृपतेः ते ईदृशं कुविक्रमं धिक्; यः कृपाऽऽश्रये कृपणे पतत्रिणि (क्रियते)॥१३२॥

व्याख्या—रणोद्भटाः=युद्धप्रचण्डाः, भटाः=योधाः, पदे पदे=प्रतिपदं, सन्ति=वर्तन्ते। एषः=अयं, हिंसारसः=वधरागः, तेषु = भटेषु, न पूर्यते = परिपूर्णो न भवति? इति काकुः। नृपतेः=राज्ञः, ते=तव, ईदृशम्=एतादृशम्, अवध्यवधरूपमिति भावः। कुविक्रमं=कुत्सितपराक्रमं, धिक्, कुविक्रमस्य निन्देत्यर्थः। यः=कुविक्रमः, कृपाऽऽश्रये=करुणाविषये, कृपणे = दीने, पतत्त्रिणि=पक्षिणि, क्रियत इति शेषः॥ १३२॥

अनुवादः—(हे राजन्!) युद्धमें प्रचण्ड योद्धा पग-पगमें मौजूद हैं, यह हिंसाराग क्या उनमें पूर्ण नहीं होता है? प्रजापालक आपके इस कुत्सित पराक्रमको धिक्कार है, जो कि करुणाके विषय दीन पक्षीमें किया जा रहा है॥१३२॥

टिप्पणी—रणोद्भटाः=रणेषु उद्भटाः (स० त०)। भटाः="भटा योधाश्च योद्धारः" इत्यमरः। पदे पदे=वीप्सामें द्विरुक्ति। सन्ति = अस् + लट् + झिः। हिंसारसः=हिंसाया रसः (ष० त०), "शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।" इत्यमरः। पूर्यते=पूरी + लट् + श्यन् + त। नृपतेः=नृणां पतिः, तस्य (ष० त०)। कुविक्रमं=कुत्सितः विक्रमः, तम्, "कुगतिप्रादयः" इससे समास। "धिक्" के योगमें "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इससे द्वितीया। कृपाऽऽश्रये = कृपाया आश्रयः, तस्मिन् (ष० त०), पतत्त्रिणि=पतत्त्र + इनि + ङि॥ १३२॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तयः।
त्वयाऽद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी हृणीयते?॥ १३३॥

अन्वयः—यस्य मम मुनेः इव वारिभूरुहां फलेन मूलेन च इत्थं वृत्तयः, तस्मिन् अपि दण्डधारिणा पत्या त्वया अद्य धरणी कथं न हृणीयते?॥ १३३॥

व्याख्या—यस्य, मम=हंसस्य, मुनेः इव = ऋषेः इव, वारिभूरुहां = जल-

भूम्युत्पन्नानां, पद्मवृक्षादीनामित्यर्थः, फलेन=सस्येन, मूलेन च = कन्दादिना च, इत्थम्=अनेन प्रकारेण, वृत्तयः=जीविकाः, सन्तीति शेषः। तस्मिन् अपि=मुनिसदृशे अपि, निर्दोषेऽपीति शेषः, दण्डधारिणा = निग्रहकारिणा, अदण्ड्यदण्डकेनेत्यर्थः। पत्या=पालकेन, त्वया=भवता, राज्ञेत्यर्थः। अद्य=अस्मिन्दिने, धरणी=धरित्री, कथं=केन प्रकारेण, न ह्रणीयते=न लज्जते, दुर्वृत्ते भर्तरि वधूर्लज्जत इति भावः ॥ १३३ ॥

अनुवादः—जल और वृक्षोंसे उत्पन्न कन्द और फलसे मुनिके समान मेरी वृत्ति है वैसे मेरे पति दण्ड धारण करनेवाले पालक आपसे पृथ्वी क्यों नहीं लज्जा करती है? ॥ १३३ ॥

टिप्पणी— वारिभूरुहां=वारि च भूश्च वारिभुवौ (द्वन्द्वः), वारिभुवोः रोहन्तीति वारिभूरुहः, तेषाम्, वारिभू + रुह + क्विप् (उपपद०) + आम्। वृत्तयः= "वृत्तिर्वर्तनजीवने" इत्यमरः। दण्डधारिणा=दण्डं धारयतीति तच्छीलः दण्डधारी, तेन दण्ड + धृञ् + णिच् + णिनि + टा (उप०), ह्रणीयते = "ह्रणीङ् रोषणे लज्जायां च" इस कण्ड्वादि धातुसे ङित् होनेसे आत्मनेपद होकर लट् + त। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ १३३ ॥

इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः।
दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥ १३४ ॥

अन्वयः—स खगः इति तं नृपम् ईदृशैः वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृपं विरचय्य दयासमुद्रे तदाशये कारुण्यरसाऽऽपगाः गिरः अतिथीचकार ॥ १३४ ॥

व्याख्या—सः=पूर्वोक्तः, खगः=पक्षी, हंस इत्यर्थ, इति=इत्थं, तं=पूर्वोक्तं, नृपं=राजानं, नलमित्यर्थः। ईदृशैः=एतादृशैः, पूर्वोक्तैरिति भावः। वाङ्मयैः=वाग्विकारैः दोषोद्घाटकैरिति भावः। सचित्रवैलक्ष्यकृपम् = आश्चर्यलज्जातिशयकरुणासहितं, विरचय्य=विधाय, दयासमुद्रे=करुणासागरे, तदाशये = नलचित्ते, कारुण्यरसापगाः=करुणारसनदीस्वरूपाः, गिरः=वाणीः, अतिथीचकार=प्रवेशयामासेत्यर्थः। समुद्रे नदीप्रवेशोयुक्त इति भावः ॥ १३४ ॥

अनुवादः—उस पक्षी (हंस) ने इस प्रकार राजा नलको ऐसे वचनोंसे आश्चर्य, लज्जा और करुणासे युक्त बनाकर दयाके समुद्रके समान उनके चित्तमें करुणरसकी नदियोंके समान वाणियोंका प्रवेश कराया ॥ १३४ ॥

टिप्पणी—वाङ्मयैः=वाचां विकारा वाङ्मयानि, तैः, "एकाऽचो नित्यम्" इस वार्तिकसे मयट् प्रत्यय। सचित्रवैलक्ष्यकृपं = विलक्षस्य भावो वैलक्ष्यम्,

विलक्ष+ष्यञ्। चित्रं च वैलक्ष्यं च कृपा च चित्रवैलक्ष्यकृपाः (द्वन्द्व०), ताभिः सह सचित्रवैलक्ष्यकृपः, तम् (तुल्ययोग०)। "आलेख्याऽऽश्चर्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः। विरचय्य=वि+रच+णिच्+क्त्वा (ल्यप्) णिच्के स्थानमें "ल्यपि लघुपूर्वात्" इससे अय् आदेश। राजा को मनुष्यके समान भाषणसे चित्र (आश्चर्य), उनके दोषके उद्घाटनसे अतिलज्जा और अपनी दीनताके प्रदर्शनसे दया, इन भावोंसे युक्त बनाकर यह तात्पर्य है। दयासमुद्रे=दयायाः समुद्रः, तस्मिन् (ष० त०)। तदाशये=तस्य आशयः, तस्मिन् (ष० त०)। कारुण्यरसाऽऽपगाः=करुणा एव कारुण्यं, करुणा+ष्यञ् (स्वार्थमें)। कारुण्यम् एव रसः (रूपक०), तस्य आपगाः, ताः (ष० त०)। "कारुण्यं करुणा घृणा" इत्यमरः, अतिथीचकार = अनतिथयः अतिथयः यथा सम्पद्यन्ते तथा चकार, अतिथि+च्वि+कृ+लिट्। इस पद्यमें हंसकी वाणियोंमें नदीत्वका आरोप करने के लिए नलके हृदयमें समुद्रत्वका आरोप निमित्त है और "रस" पद श्लिष्ट है इस कारणसे श्लिष्टपरम्परित रूपक अलङ्कार है। परम्परित रूपकका लक्षण है—

"यत्र कस्यचिदारोपः पराऽऽरोपणकारणम्।
तत्परम्परितं, श्लिष्टाऽश्लिष्टशब्दनिबन्धनम्॥" सा० द० १०-४३।

यहाँपर "रस" शब्द का प्रयोग होने पर भी उसका जरूर अर्थ होनेसे रसदोष नहीं है॥ १३४॥

"मदेकपुत्रा जननी जराऽऽतुरा, नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो! विधे! त्वां करुणा रुणद्धि नो?॥ १३५॥

अन्वयः—जननी मदेकपुत्रा जराऽऽतुरा, वरटा नवप्रसूतिः तपस्विनी; एष जनः तयोः गतिः, तम् अर्दयन् हे विधे! त्वां करुणा नो रुणद्धि? अहो!॥ १३५॥

व्याख्या—साम्प्रतं हंसः कारुण्यरसपूरिता गिरो विस्तारयति मदेकपुत्रेति। तत्र प्राग्विधिमुपालभते—जननी = जनयित्री, मदीया मातेत्यर्थः। मदेकपुत्रा = मदेकतनया, मम नाशे न कोऽपि तस्या रक्षक इति भावः। तर्हि अन्योऽपि तनयो भविष्यतीति संभावनायाम्—जरातुरा = वार्धक्याकुला, प्रसवेऽसमर्थेति भावः। वरटा = मम भार्या, नवप्रसूतिः = अचिरप्रसवा, अतः, तपस्विनी = शोचनीया, एषः = अयं, जनः=पुरुषः, तयोः = जननीजाययोः, गतिः = शरणं, तं = तादृशं शरणभूतं जनं, मामिति भावः। अर्दयन् = मारयन्। हे विधे = हे विधातः!

त्वां=भवन्तं, करुणा = दया, नो रुणद्धि = न निवारयति ? इति काकुः । अहो = आश्चर्यम्, विधिर्नृशंसतर इति भावः ॥ १३५ ॥

अनुवादः—मेरी माता, उसका मैं ही एक पुत्र हूँ, उसपर भी वह बुढ़ापासे आकुल है। मेरी भार्या (हँसी) नये प्रसववाली है,अतः शोचनीया है । उन दोनोंका मैं ही एकमात्र रक्षक हूँ, उसकी हिंसा करते हुए हे ब्रह्मदेव ! क्या तुम्हें करुणा नहीं रोकती है ?, आश्चर्य है ! ॥ १३५ ॥

टिप्पणी—मदेकपुत्रा=अहम् एव एकः पुत्रः यस्याः सा (बहु०), जराऽऽतुरा=जरया आतुरा (तृ० त०) । वरटा = "हंसस्य योषिद्वरटा" इत्यमरः । नवप्रसूतिः = नवा (नूतना) प्रसूतिः (प्रसवः) यस्याः सा (बहु०) । तपस्विनी="तपस्वी तापसे चाऽनुकम्प्ये" इति मेदिनी । अर्दयन् = "अर्द हिंसायाम्" इस चुरादि धातुसे अर्द + णिच् + लट् (शतृ) + सु । रुणद्धि = रुध् + लट् + तिप् । इस पद्य में विशेषणोंके अभिप्रायगर्भित होनेसे परिकर अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"उक्तैर्विशेषणैः साऽभिप्रायैः परिकरो मतः ।" सा० द० १०–७५ ।

करुण रस, प्रसाद गुण और वैदर्भी रीति है ॥ १३५ ॥

मुहूर्तमात्रं भवनिन्दया दयासखाः सखायः स्रवदश्रवो मम ।
निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तरस्त्वयैव मातः ! सुतशोकसागरः ॥ १३६ ॥

अन्वयः—हे मातः ! मम सखायः दयासखायः भवनिन्दया मुहूर्तमात्रं स्रवदश्रवः (सन्तः) निवृत्तिम् एष्यन्ति, परं त्वया एव सुतशोकसागरः दुरुत्तरः ॥ १३६ ॥

व्याख्या—अथ मातरमुद्दिश्य शोचति—मुहूर्तेति । हे मातः=हे जननि ! मम, सखायः=सुहृदः, दयासखाः = करुणासहचराः, भवनिन्दया= संसारगर्हणेन मुहूर्तमात्रं, क्षणमात्रं, स्रवदश्रवः = गलितनयनजलाः सन्तः, "विनश्वरसम्बन्धभाजं संसारं धिक्" इत्यादिवचनजातेनेति शेषः, निवृत्तिं=शोकोपरतिम्, एष्यन्ति= यास्यन्ति, परं = किन्तु, त्वया एव = भवत्या एव, सुतशोकसागरः = तनयशुक्समुद्रः, दुरुत्तरः = दुस्तरः ॥ १३६ ॥

अनुवादः—हे मातः ! मेरे मित्र सदय होकर संसारकी निन्दासे कुछ क्षण तक आँसुओंको गिराते हुए शोकनिवृत्तिको प्राप्त होंगे, परन्तु आपसे ही पुत्रका शोकसमुद्र दुस्तर होगा ॥ १३६ ॥

टिप्पणी—दयासखायः=दयया सखायः (तृ० त०), "राजाऽहःसखिभ्यष्टच्" इस सूत्रसे समासान्त टच् प्रत्यय । भवनिन्दया=भवस्य निन्दा, तया (ष० त०) ।

मुहूर्तमात्रं=मुहूर्त एव, मुहूर्तमात्रं, तत् (रूपक०), "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया। स्रवदश्रवः=स्रवन्ति अश्रूणि येषां ते (बहु०)। एष्यन्ति=इण् + लृट् + झि। सुतशोकसागरः = सुतस्य शोकः (ष० त०), स एव सागरः (रूपक०)। दुरुत्तरः=दुःखेन उत्तरीतुं शक्यः, दुर+उद्–उपसर्गपूर्वक "तॄ प्लवनसंतरणयोः" इस धातुसे "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु खल्" इस सूत्रसे खल् प्रत्यय। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १३६ ॥

"मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियः कियद्दूर" इति त्वयोदिते।
विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये! स कीदृग्भविता तव क्षणः? ॥१२५॥

अन्वयः—हे प्रिये! "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियः कियद्दूरे" इति त्वया उदिते, अथ रुदतः पक्षिणः विलोकयन्त्याः तव स क्षणः कीदृक् भविता? ॥१३७॥

व्याख्या—साम्प्रतं प्रियामनूद्य शोचति—मदर्थेति।

हे प्रिये = हे दयिते!, "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः = मदर्थवाचिकविसाऽलसः, प्रियः=वल्लभः, कियद्दूरे=किंपरिमाणविप्रकृष्टप्रदेशे, वर्तत इति शेषः। इति = एवं, त्वया=भवत्या, उदिते=उक्ते, पृष्टे सतीति भावः। अथ = प्रश्नाऽनन्तरं, रुदतः = अश्रूणि विमुञ्चतः, अनिष्टोच्चारणाऽसामर्थ्येनेति शेषः। पक्षिणः = विहङ्गान्, इतो गतानिति शेषः। विलोकयन्त्याः = पश्यन्त्याः, तव = भवत्याः, सः= तादृशः, क्षणः = कालः, कीदृक् = कीदृशः, भविता = भविष्यति, वज्रपातसदृशः असहनीय इति भावः ॥ १३७ ॥

अनुवादः—हे प्रिये! "मेरे लिए सन्देश और मृणाल भेजनेमें विलम्ब करनेवाले मेरे प्यारे कितने दूर हैं" ऐसा तुम्हारे पूछनेपर रोते हुए पक्षियोंको देखती हुई तुम्हारा वह क्षण कैसा होगा? ॥ ४३७ ॥

टिप्पणी—मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः = मह्यम् इमे मदर्थे, "चतुर्थी तदर्थाऽर्थबलिहितसुखरक्षितैः" इस सूत्रसे "अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इस वार्तिकके सहकारसे चतुर्थी तत्पुरुष। सन्देशश्च मृणालं च सन्देशमृणाले (द्वन्द्वः)। मदर्थे च ते सन्देशमृणाले (क० धा०), तयोः मन्थरः (स० त०)। कियद्दूरे=कियच्च तत् दूरं, तस्मिन् (क० धा०)। उदिते = वद् + क्तः + ङि। रुदतः=रुदन्तीति रुदन्तः, तान् रुद् + लट् (शतृ) + शस्। विलोकयन्त्याः = वि + लोक + णिच् + लट् (शतृ) + ङीप् + ङस्। भविता=भू + लुट् + तिप्। यहाँपर अद्यतन भविष्यदर्थमें लृट्का प्रयोग इष्ट था परन्तु अनद्यतनभविष्यत्–लुट्का प्रयोग होनेसे "सुसंस्कृत दोषकी आशङ्का नहीं करनी चाहिए, शोकाऽऽ-

कुल हंसकी ऐसी उक्ति करुणरसके अनुकूल होनेसे गुणस्थानीय है। इस पद्यमें शोकका उदय होनेसे भावोदय अलङ्कार है ॥ १३७ ॥

कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।
"वियोक्ष्यसे वल्लभये"ति निर्गता लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराऽक्षरा ? ॥१३८॥

अन्वयः—हे विधातः ! प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः, तव पाणिपङ्कजात् मयि "वल्लभया वियोक्ष्यसे" इति ललाटन्तपनिष्ठुराऽक्षरा लिपिः कथं निर्गता? ॥१३८॥

व्याख्या—हे विधातः=हे विधे !, प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः=वल्लभाशीतलत्व-कोमलत्वनिर्मातुः, तव=भवतः, पाणिपङ्कजात्=करकमलात्, मयि=विषये, वल्लभया=प्रियया सह, वियोक्ष्यसे=वियुक्तो भविष्यसि, इति=एवं, ललाटन्तपनिष्ठुराऽक्षरा=भालतापिकठिनवर्णा, लिपिः=लिविः, अक्षरविन्यास इत्यर्थः, कथं=केन प्रकारेण, निर्गता = निःसृता । मत्प्रियाशैत्यकोमलत्वनिर्मातुस्तव हस्तान्मद्भाले प्रियावियोजनसूचककठिनलिपिनिर्मितिः आश्चर्यद्योतिकेति भावः ॥ १३८ ॥

अनुवादः—हे ब्रह्मदेव ! मेरी प्रियाकी शीतलता और कोमलताका निर्माण करनेवाले तुम्हारे हाथसे मेरे विषयमें "तुम प्रियासे बिछुड़ जाओगे" इस तरह ललाटको ताप करनेवाली निष्ठुर अक्षरोंसे युक्त लिपि कैसे निकली ? ॥ १३८ ॥

टिप्पणी—विधातः=विदधातीति विधाता, तत्सम्बुद्धौ, वि+धा+तृच्+सु । प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः=शीतस्य भावः शैत्यम् । शीत+ष्यञ् । मृदोर्भावः मृदुत्वम्, मृदु+त्व । शैत्यं च मृदुत्वं च (द्वन्द्वः) । शिल्पम् अस्याऽस्तीति शिल्पि, शिल्प+इनिः । प्रियायाः शैत्यमृदुत्वे (ष० त०), तयोः शिल्पि, तस्मात् (ष० त०) । पाणिपङ्कजात्=पाणिः पङ्कजम् इव, तस्मात् (उपमित०) । वियोक्ष्यसे= वि+युज्+लृट् (कर्ममें)+थास् (से) । ललाटन्तपनिष्ठुराऽक्षरा = ललाटं तपन्तीति ललाटन्तपानि, "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इस सूत्रसे खश् प्रत्यय और "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इससे मुम् आगम । ललाटन्तपानि निष्ठुराणि अक्षराणि यस्याः सा (बहु०) । निर्गता = निर्+गम्+क्त+टाप् । इस पद्यमें कारणसे विरुद्ध कार्यकी उत्पत्तिके कथनसे विषम अलंकार है । भेदप्रदर्शनपूर्वक उसका लक्षण है—

"गुणौ क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यदारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥
विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ।" सा०द० १०-९१॥१३८॥

अपि स्वयूथ्यैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं बतोदिता।
मुखानि लोलाक्षि! दिशामसंशयं दशाऽपि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥ १३९ ॥

अन्वयः—अपि (च) अद्य स्वयूथ्यैः अशनिक्षतोपमं मम इमं वृत्तान्तम् उदिता (सती) हे लोलाक्षि! दश अपि दिशां मुखानि शून्यानि विलोकयिष्यसि असंशयं बत! ॥ १३९ ॥

व्याख्या—अपि च = अन्यच्च, अद्य = अस्मिन् दिने, स्वयूथ्यैः = आत्मसङ्घ-भवैः, हंसैरित्यर्थः। अशनिक्षतोपमं=वज्रप्रहारसदृशं, मम = प्रियस्य, इमम् = एतं, वृत्तान्तम्=उदन्तं, नरहस्तपतनरूपमिति शेषः। उदिता = उक्ता सती, हे लोलाक्षि = हे चपलनयने!, दश=दशसंख्यकानि, दिशां = काष्ठानां, प्राच्यादीना-मित्यर्थः। मुखानि=सम्मुखस्थानानि, शून्यानि=रिक्तानि, विलोकयिष्यसि=द्रक्ष्यसि, मद्वियोगादिति भावः। असंशयम् = अत्र सन्देहो न, बत = इति खेदे ॥ १३९ ॥

अनुवादः—और भी। आज अपने वर्गके हंसोंके वज्रप्रहारके सदृश इस वृत्तान्तको कहनेपर हे चञ्चलनयने! तुम दिशाओंके दशों संमुखवर्ती स्थानोंको शून्य देखोगी, इसमें सन्देह नहीं है, हाय! ॥ १३९ ॥

टिप्पणी—अद्य=अस्मिन् दिने, "सद्यःपरुत्०" इत्यादि सूत्रसे निपातन। स्वयूथ्यैः=यूथे भवा यूथ्याः, यूथ+यत्। स्वस्य यूथ्याः, तैः (ष० त०)। अशनिक्षतोपमम् = अशनिना क्षतम् (तृ० त०), तत् उपमा (सादृश्यम्) यस्य, तम् (बहु०)। वृत्तान्तम् = वद धातुके द्विकर्मक होनेसे मुख्य कर्ममें द्वितीया। उदिता=वद+क्त (कर्ममें)+टाप्। लोलाक्षि = लोले अक्षिणी यस्याः सा लोलाक्षी, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इससे समासान्त षच्, षित् होनेसे स्त्रीत्वविवक्षामें "षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे ङीष्। विलोकयिष्यसि = वि+लोक+णिच्+लृट्+सिप्। असंशयं = संशयस्य अभावः, "अव्ययं विभक्ति०" इत्यादिसे अर्थाऽभावमें अव्ययीभाव समास। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ १३९ ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वयाऽपि चित्राङ्गि! विपद्यते यदि।
तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा! हतः स्फुटं यतस्ते शिशवः पराऽसवः ॥ १४० ॥

अन्वयः—हे चित्राङ्गि! मम शोकेन एव विदीर्णवक्षसा त्वया अपि विपद्यते यदि, तद् दैवेन हतः, स्फुटः हतः अस्मि, हा! यतः ते शिशवः पराऽसवः ॥१४०॥

व्याख्या—हे चित्राङ्गि = हे विचित्रगात्रे!, लोहितचञ्चुचरणत्वादिति भावः। मम=प्रियस्य, शोकेन = मन्युना, एव, विदीर्णवक्षसा = विदलितहृदया

त्वया अपि = भवत्या अपि, प्रियङ्गा अपीति भावः। विपद्यते यदि = म्रियते चेत्, तत् = तर्हि, दैवेन = भाग्येन, हतः = नाशितः, स्फुटं = व्यक्तं, पुनः हतः = नाशितः, अस्मि = भवामि, हा=दैवपुनर्हतस्य मे शोच्यत इति भावः। यतः = यस्मात्कारणात्, ते=तव, शिशवः=शावकाः, पराऽसवः = मृताः, भवेयुरिति शेषः। मच्छोकेन त्वमपि प्राणांस्त्यक्ष्यसि चेच्छरणयोर्मातापित्रोरभावेनाऽस्मच्छावका अपि मरिष्यन्तीति दैवहतोऽहं पुनर्हतो भविष्यामीति भावः ॥ १४० ॥

अनुवादः—हे विचित्र अङ्गोंवाली प्रिये ! मेरे शोकसे ही विदीर्णहृदय होकर तुम भी मर जाओगी तो भाग्यसे मारा जाकर व्यक्त रूपसे फिर भी मारा जाऊँगा, क्योंकि, तब तो तुम्हारे बच्चे भी (हम लोगोंके अभावसे) मर जायेंगे ॥१४०॥

टिप्पणी—चित्राऽङ्गि=चित्राणि अङ्गानि यस्याः सा चित्राङ्गी, तत् सम्बुद्धौ (बहु०), "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इस वार्तिकसे ङीप्। विदीर्णवक्षसा = विदीर्णं वक्षो यस्याः सा विदीर्णवक्षाः, तया (बहु०), विपद्यते = वि+पद्+ लट् (भावमें)+त। हतः = हन्+क्तः, हा = "हा विस्मयविषादयोः" इति विश्वः। शिशवः = "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः।" इत्यमरः। पराऽसवः=पराऽऽगता असवः (प्राणाः) येषां, ते (बहु०)। बच्चोंके मरनेकी भावनासे द्विगुण मरणका दुःख मैं पाऊँगा यह भावार्थ है। इस पद्यमें शोकके स्थायिभाव होनेसे करुण रस है ॥ १४० ॥

तवाऽपि हा ! हा विरहात्क्षुधाकुलाः कुलायकूलेषु विलुठ्य तेषु ते।
चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनाऽस्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

अन्वयः—(हे प्रिये !) बहुभिः मनोरथैः चिरेण लब्धाः अस्फुटितेक्षणाः मम ते तव अपि विरहान् क्षुधा आकुलाः तेषु कुलायकूलेषु विलुठ्य क्षणेन गताः, हा ! हा !! ॥ १४१ ॥

व्याख्या—मन्मरणे कथं सुतानां मरणमिति प्रतिपादयति। (हे प्रिये !) बहुभिः=अधिकैः, मनोरथैः = अभिलाषैः, चिरेण= बहुकालेन, लब्धाः = प्राप्ताः, "अस्माकं सन्ततयो भवन्तु" इति बहुभिरभिलाषैः कष्टेन प्राप्ता इति भावः। एवं च अस्फुटितेक्षणाः = अनुन्मीलितनयनाः, अद्याऽपीति शेषः। मम = हंसस्य, ते= पूर्वोक्ताः, शिशव इति भावः। तव अपि = न केवलं मम. तव अपि इति भावः। विरहात् = वियोगात्, क्षुधा = बुभुक्षया, आकुलाः = पीडिताः सन्तः, तेषु= स्वसम्पादितेषु इति भावः, कुलायकूलेषु = नीडसमीपभागेषु, विलुठ्य = परिवृत्य, क्षणेन = अल्पकालेनैव, गताः = मृताः, मृता भविष्यन्ति, बहुभिर्मनोरथैर्बहुकालेन

प्राप्ताः अस्मांच्छिशवः आवयोरभावेन अल्पकालेन मृता भविष्यन्तीति भावः ।
हा ! हा ! = त्वां मां च इति शेषः, वज्रपातोपमविपत्तेस्तव मम च शोच्यत
इति भावः ॥ १४१ ॥

अनुवादः—(हे प्रिये !) वहुत मनोरथोंसे बहुत समयमें पाये गये अस्फुटित नेत्रोंवाले मेरे और तुम्हारे वे वच्चे हमारे वियोगसे भूखसे पीडित होकर घोंसलेके समीप लोटकर थोड़े ही समयमें मर जायंगे हाय ! हाय ! ॥ १४१ ॥

टिप्पणी—लब्धाः = लभ् + क्त + जस् । अस्फुटितेक्षणाः = न स्फुटिते (नञ्०), अस्फुटिते ईक्षणे येषां ते (बहु०•) । विरहात् = हेतुमें पञ्चमी । कूलायकूलेषु = कुलायस्य कूलानि, तेषु (ष० त०) । कूलका अर्थ यहाँपर समीप स्थान है । "कुलायो नीडमस्त्रियाम्" इत्यमरः । विलुठ्य = वि + लुठ + क्त्वा (ल्यप्) । क्षणेन = "अपवर्गे तृतीया" इससे तृतीया । इस पद्यमें करुण रस है ॥ १४१ ॥

सुताः ! कमाहूय चिराय चूङ्कृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ? ।
कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य सः स्रुतस्य सेकाद् बुबुधे नृपाऽश्रुणः ॥ १४२ ॥

अन्वयः—"हे सुता ! चूङ्कृतैः चिराय कम् आहूय कं प्रति मुखानि कम्प्राणि विधाय कथासु शिष्यध्वम्" इति प्रमील्य सः स्रुतस्य नृपाऽश्रुणः सेकात् सः बुबुधे ॥ १४२ ॥

व्याख्या—हंसः शिशूननूद्य भूयः परिदेवयते—सुता इति ।

हे सुताः = हे पुत्राः !, चूङ्कृतैः = चूङ्कारैः, "चूम्" इति पक्षिशावकरुतैरित्यर्थः । चिराय = बहुकालपर्यन्तम्, कं = कतरं जनम्, आहूय = आकार्य, कं प्रति = कतरं प्रति, उभयत्र जननीजनकयोरिति शेषः । मुखानि = आननानि, कम्प्राणि = कम्पनशीलानि, चञ्चलानीति भावः । विधाय = कृत्वा, कथासु=शब्दमात्रेषु, शिष्यध्वम् = अवशिष्टा भवत, इति = एवम्, उक्त्वेति शेषः । प्रमील्य = मूर्च्छां प्राप्य, सः = हंसः स्रुतस्य = गलितस्य, नृपाऽश्रुणः=नलनयनजलस्य, सेकात् = सेचनात्, बुबुधे = सञ्ज्ञां प्राप ॥ १४२ ॥

अनुवादः—"हे बच्चो ! चूं चूं करके बहुत समयतक किसे बुलाकर और किसे लक्ष्य करके मुँहको चञ्चल बनाकर शब्दमात्रसे अवशिष्ट हो जाओगे" ऐसा कहकर मूर्च्छित होकर वह हंस राजा के गिरे हुए आँसूके सेवनसे होशमें आ गया ॥ १४२ ॥

टिप्पणी—चिराय—"चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः"

इत्यमरः। आहूय = आङ् + ह्वेञ् + क्त्वा (ल्यप्), दोनों शब्द अव्यय हैं। कम्प्राणि = कम्पनशीलानि, "कपि चलने" धातुसे "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इस सूत्रसे रप्रत्यय। शिष्यध्वम्="शिष असर्वोपयोगे" धातुसे "लिषाऽतिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च" इससे प्राप्तकालमें लोट् + ध्वम्। प्रमील्य = प्र + मील + क्त्वा (ल्यप्)। नृपाऽश्रुणः = नृपस्य अश्रु, तस्य (ष० त०)। सेकात्=सिच् + घञ् + ङसिः। बुबुधे=बुध + लिट् + त (एश्)। यहाँपर "म्रियध्वम्" कहनेपर अमङ्गलव्यञ्जक अश्लीलदोष होता था अतः "कथासु शिष्यध्वम्" ऐसा प्राप्तकालमें लोट्का प्रयोग किया गया है। स्वभावोक्ति अलङ्कार है॥ १४२॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयाऽवनिपालः।
रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय॥ १४३॥

अन्वयः—इत्थं विलपन्तम् अमुम् अवनिपालः दीनदयालुतया "रूपम् अदर्शि, यदर्थं धृतः असि; अथ यथेच्छं गच्छ" इति अभिधाय अमुञ्चत्॥ १४३॥

व्याख्या—इत्थम्=अनेन प्रकारेण, "धिगस्तु तृष्णातरलम्" इत्यादि रूपेणेति भावः। विलपन्तं=परिदेवमानम्, अमुं = हंसम्, अवनिपालः = भूपालः, नल इति भावः, दीनदयालुतया = आर्तकृपालुतया, रूपम्=आकृतिः, अदर्शि=अवलोकितम्, अपूर्वत्वादिति शेषः। यदर्थं = रूपदर्शनाऽर्थं, धृतः = गृहीतः, असि=वर्तसे, एतत्कथनेन "धिगस्तु तृष्णातरलम्"इत्यादिश्लोकैः क्रियमाणा लुब्धत्वादिरूपा आक्षेपाः परिहृताः। अथ=अनन्तरं, मत्कर्तृकत्वद्रूपदर्शनाऽनन्तरमिति भावः। यथेच्छं=यथेष्टं, गच्छ=व्रज, इति=एवम्, अभिधाय=उक्त्वा, अमुञ्चत्=मुक्तवान्॥१४३॥

अनुवादः—इस प्रकार विलाप करते हुए उस हंसको दीनोंमें दयालु होनेसे राजा नलने "रूप देख लिया जिसके लिए मैंने तुम्हें पकड़ा था, अब इच्छाके अनुसार जाओ" ऐसा कहकर छोड़ दिया॥ १४३॥

टिप्पणी—विलपन्तं = विलपतीति विलपन्, तम्, वि + लप + लट् (शतृ) + अम्। "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः। अवनिपालः = अवनि पालयतीति, अवनि + पाल + अच्। दीनदयालुतया=दयत इति दयालुः, दय धातुसे "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्" इस सूत्रसे आलुच् प्रत्यय। दयालोर्भावः, दयालु + तल् + टाप्। दीनेषु दयालुता, तया (स० त०)। हेतुमें तृतीया। अदर्शि = दृश् + लुङ् (कर्ममें) + त। यदर्थं=यस्मै इदम् (च० त०) यथा तथा, (क्रि० वि०) धृतः = धृञ् + क्तः (कर्ममें)। यथेच्छम्=इच्छाम् अनतिक्रम्य (अव्ययीभाव०)। गच्छ = गम + लोट् + सिप्। अभिधाय = अभि +

धा+क्त्वा (ल्यप्)। अमुञ्चत्=मुच्+लङ्+तिप्। महाकाव्यमें सर्गके अन्तमें छन्द बदलना चाहिए जैसे कि कहा है—

"एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः।" सा० द० ६-८।

यह दोधक छन्द है। उसका लक्षण है—"दोधकवृत्तमिदं भभभा गो" ॥१४३॥

आनन्दजाऽश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान्प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान्।
चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् ॥१४४॥

अन्वयः—स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन नीराजनां जनयतां निजबान्धवानां प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् आनन्दजाऽश्रुभिः अनुस्त्रियमाणमार्गान् चक्रे ॥ १४४ ॥

व्याख्या—सः = हंसः, चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन = मण्डलाकारभ्रमणमिषेण, नीराजनाम्=आरार्तिकां, जनयतां=कुर्वतां, निजबान्धवानां = स्वबन्धूनां, प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् = पुराशुङ्निःसरितवाष्पपूरान्, आनन्दजाऽश्रुभिः=हर्षजनयनसलिलैः, अनुस्त्रियमाणमार्गान्=अनुगम्यमानाऽध्वनः, चक्रे=कृतवान् ॥१४४॥

अनुवादः—उस हंसने मण्डलाकार भ्रमणके बहानेसे नीराजना करनेवाले अपने बान्धवोंके पहले शोकसे निकले हुए आँसुओंको आनन्दसे उत्पन्न आँसुओंसे अनुसरण किया जाने वाला बनाया ॥ १४४ ॥

टिप्पणी—चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन=कुटिलं क्रमणं चङ्क्रमणं, क्रम धातुसे "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इस सूत्रसे कुटिल गतिमें यञ् प्रत्यय और "यङोऽचि च" इससे लुक् और द्वित्व होकर भावमें ल्युट्। चक्रेण सदृशं चक्रनिभम् (तृ० त०), अस्वपदविग्रह होनेसे नित्य समास। चक्रनिभं च तच्चङ्क्रमणं (क० धा०)। तस्य छलं, तेन (ष० त०)। जनयतां=जनयन्तीति तेषाम्, जन्+णिच्+लट् (शतृ)+आम्। निजबान्धवानां = निजाश्च ते बान्धवाः, तेषाम् (क० धा०), प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् = पयसां प्रवाहाः (ष० त०), नेत्रयोः पयःप्रवाहाः (ष० त०)। प्राग्भवः शोकः प्राक्शोकः (मध्यमपद०)। प्राक्शोकेन निर्गमिताः (तृ० त०), ते च ते नेत्रपयःप्रवाहाः, तान् (क० धा०)। आनन्दजाऽश्रुभिः=आनन्दात् जातानि, आनन्द+जन्+डः। आनन्दजानि च तानि अश्रूणि, तैः (क० धा०)। अनुस्त्रियमाणमार्गान् = अनुस्त्रियन्ते इति अनुस्त्रियमाणाः, अनु+सृ+लट् (कर्ममें) (शानच्)। ते मार्गा येषां ते, तान् (बहु०)। चक्रे = कृ+लिट् (कर्ताके अर्थमें)+य (एश्)। इस पद्यमें बन्धनसे छूटे हुए अपने यूथके पक्षीके चारों ओर पक्षिगण मण्डलाकार रूपसे

चूमते हैं इस बातको मनुष्योंके समान नीराजनाके रूपमें प्रदर्शित किया है। नलसे हंसके पकड़े जानेपर उसके यूथके पक्षिगण रोये, पीछे छोड़े जानेपर हर्षाश्रु गिराने लगे यह इसका तात्पर्य है। इस महाकाव्यमें सर्गके अन्तिम प्रत्येक पद्यमें "आनन्द" पदका प्रयोग किया है, अतः यह "आनन्दाऽङ्क" महाकाव्य है। इस पद्यमें कैतवाऽपह्नुति अलङ्कार है। वसन्ततिलका छन्द है, उसका लक्षण है—

"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।" ॥ १४४ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले श्रृङ्गारभङ्ग्या महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥ १४५ ॥

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे। तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले श्रृङ्गारभङ्ग्या चारुणि नैषधीयचरिते महाकाव्ये अयम् आदिः सर्गः गतः ॥ १४५ ॥

व्याख्या—अथ महाकविः सर्गान्ते काव्यवर्णनं सर्गसमाप्तिं च पद्यबन्धेन प्रदर्शयति—श्रीहर्षमिति। कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः = पण्डितश्रेष्ठश्रेणीकिरीटभूषणवज्रमणिः श्रीहीरः = श्रीहीरनामकः, मामल्लदेवी च = मामल्लदेवीनाम्नी च जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहम्। यं श्रीहर्षं=श्रीहर्षनामकं, सुतं= पुत्रं, सुषुवे=जनयामास, तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले = तच्चिन्तामणिनामकमनूपासनाफलरूपे, श्रृङ्गारभङ्ग्या=आदिरसविच्छित्त्या, चारुणि=मनोहरे, नैषधीयचरिते = नैषधीयचरितनामके, महाकाव्ये = बृहत्काव्ये, काव्यविशेष इति भावः। अयं=निकटस्थः, आदिः = प्रथमः, सर्गः=अध्यायः, गतः=समाप्त इत्यर्थः ॥१४५॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितों की श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने जिस श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया, उन (श्रीहर्ष)के चिन्तामणि नामक मन्त्रकी उपासनाके फलस्वरूप श्रृङ्गार की विचित्रतासे मनोहर नैषधीयचरितनामक महाकाव्यमें यह पहला सर्ग समाप्त हुआ ॥ १४५ ॥

टिप्पणी—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः = कवीनां राजानः कविराजाः (ष० त०), समासाऽन्त टच् प्रत्यय। "संख्यावान् पण्डितः कविः" इत्यमरः। कविराजानां राजिः (ष० त०), तस्या मुकुटानि (ष० त०), "अथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः। तेषाम् अलङ्कारः (ष० त०) च चाऽसौ हीरः (क०

धा०)। श्रीहीरः=श्रीसम्पन्नो हीरः (मध्यमपद०)। मामल्लदेवी = किसीने यहाँपर माम्+अल्लदेवी ऐसा पदच्छेद कर "अल्लदेवी च मां सुतं श्रीहर्षम् सुषुवे" ऐसा अन्वय किया है, उस पक्षमें श्रीहर्षकी माता का नाम "मामल्लदेवी" न होकर "अल्लदेवी" ऐसा प्रतीत होता है। जितेन्द्रियचयम् = इन्द्रियाणां चयः (ष० त०), जित इन्द्रियजयो येन, तम् (बहु०)। सुषुवे = "षूङ् प्राणिप्रसवे" इस धातुसे लिट्+त (एश्)। तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले="चिन्तामणि" पदके दो अर्थ हैं, एक मन्त्रविशेष और दूसरा मणिविशेष। दोनों ही चिन्तित पदार्थोंको देने वाले हैं। प्रकृतमें चिन्तामणिपदका अर्थ मन्त्रविशेष है जिसकी चर्चा इसी महाकाव्यमें—अवामावामार्द्धे० १४–८८ इत्यादि श्लोकमें की जाएगी। चिन्तापूरको मणिः चिन्तामणिः (मध्यमपद०)। मन्त्रके अर्थमें "चिन्तामणि" पद लाक्षणिक है। चिन्तामणिश्चाऽसौ मन्त्रः (क० धा०)। तस्य चिन्तनं (ष० त०), तस्य फलं तस्मिन् (ष० त०)। शृङ्गारभङ्ग्या = शृङ्गारस्य भङ्गिः, तया (ष० त०)। नैषधीयचरिते=निषधभिाम् अयं नैषधः, निषध+अण्। नैषधस्य इदं नैषधीयम् नैषध+छ (ईयः)। नैषधीयं च तत् चरितम्, तस्मिन् (क० धा०), महाकाव्ये = कवेर्भावः कर्म वा काव्यम्, कवि+ष्यञ्। महच्च तत् काव्यं, तस्मिन् (क० धा०)। "सर्गबन्धो महाकाव्यम्" इत्यादि लक्षणोंसे युक्त बृहत् काव्यको "महाकाव्य" कहते हैं। इसमें आठसे अधिक सर्ग होना चाहिए इत्यादि नियम हैं। गतः = गम्+क्तः। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है और शार्दूलविक्रीडित छन्द है। उसका लक्षण है—"सूर्याऽश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" ॥ १४५ ॥

इति श्रीनैषधीयमहाकाव्यव्याख्यायां चन्द्रकलाऽभिख्यायां प्रथमः सर्गः समाप्तः।

काव्य और महाकाव्य के लक्षण

अब छात्रों की व्युत्पत्तिके लिए काव्यका लक्षण और उसके कुछ भेदकी चर्चा की जाती है। कौतीति कविः, "कु शब्दे" धातुसे "अच इः" इससे 'इ' प्रत्यय होकर "कवि" शब्द की निष्पत्ति होती है। शब्द करनेवालेको "कवि" कहते हैं। 'कवि' शब्दके तीन अर्थ हैं—ईश्वर, विद्वान् और काव्यकी रचना करनेवाला। कवेर्भावः कर्म वा काव्यम्। कविके भाव वा कर्मको "काव्य" कहते हैं। 'कवि' शब्दसे "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" इस सूत्रसे ष्यञ् प्रत्यय होकर "काव्य" पद निष्पन्न होता है।

मम्मटभट्टके काव्यप्रकाशके अनुसार काव्य का लक्षण है—

"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वाऽपि।"

अर्थात् दोषरहित, गुण सहित, अलङ्कारसे अलङ्कृत शब्द और अर्थको "काव्य" कहते हैं, कहींपर अलङ्कारके न होनेपर भी "काव्य" पदका व्यवहार हो सकता है। सामान्यतः काव्यके दो भेद हैं दृश्य और श्रव्य। अभिनयसे दिखाये जानेवालेको "दृश्य" कहते हैं। इसे रूपक भी कहते हैं। इसके नाटक आदि अनेक भेद होते हैं। सुने जानेवाले काव्यको श्रव्य कहते हैं। इसके दो भेद होते हैं गद्य और पद्य। कथा और आख्यायिका गद्यके भेद हैं। काव्यके दो भेद होते हैं महाकाव्य और खण्डकाव्य। साहित्यदर्पणके अनुसार महाकाव्य का लक्षण इस प्रकार किया गया है—

"सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।
सद्वंशः क्षत्रियो वाऽपि धीरोदात्तगुणाऽन्वितः॥" ६—४० इत्यादि।

अर्थात् सर्गबन्धसे युक्त देवता अथवा उत्तमकुलप्रसूत क्षत्रिय धीरोदात्तगुणसे सम्पन्न नायकसे अलङ्कृत और आठ सर्गोंसे अधिक सर्गयुक्त पञ्च सन्धिसे समन्वित ऋतुवर्णन आदि वर्णनसे सम्पन्न काव्यको महाकाव्य कहते हैं। प्रस्तुत नैषधीयचरित 'महाकाव्य' है, इसमें २२ सर्ग हैं।

नैषधीयचरितके प्रथमसर्गमें अकारादिक्रमसे

पद्यानुक्रमणिका

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितं महाकाव्यम्

चन्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

द्वितीयः सर्गः

भक्ताऽभिलाषपरिपूरणसक्षणा या, रक्षापरार्ऽतिहरणाय धृतव्रता या।
विश्वेश्वरस्य रमणी करुणापरा सा दाक्षायणी मम कृतिं सफलां विधत्ताम् ॥

अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः।
वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ स द्विजः जगत्यधीश्वरात् पुरुषोत्तमात् ततः मुक्तिम् अधिगत्य यो वचसाम् अपि गोचरो न, तम् आनन्दम् अविन्दत ॥ १ ॥

व्याख्या—हंसमुखेन भैमीवर्णनाऽर्थं द्वितीयं सर्गमारभते—अथ = मोचनाऽनन्तरं, सः = पूर्वोक्तः, द्विजः = पक्षी विप्रश्च, जगत्यधीश्वरात् = भूपतेः, भुवनपतेश्च। पुरुषोत्तमात् = पुरुषश्रेष्ठात्, विष्णोश्च। ततः = नलात् प्रसिद्धाच्च। मुक्तिं = मोचनं निर्वाणं च, अधिगत्य = प्राप्य, यः = आनन्दः, वचसाम् अपि = वाक्यानाम् अपि, गोचरः = ग्राह्यः, न, वक्तुमशक्य इति भावः। तं = तादृशम्, आनन्दं = सुखं, परमानन्दं च मोक्षजन्यमिति भावः। अविन्दत = अलभत। यथा विप्रो भुवनपतेर्विष्णोर्मोक्षं प्राप्य अनिर्वचनीयमानन्दं प्राप्नोति तथैव स हंसोऽपि भूपतेः मोचनं प्राप्य वाचामविषयं सुखं प्राप्तवानिति भावः।

अनुवादः—तब वह हंस जैसे ब्राह्मण लोकपति भगवान् विष्णुसे मोक्ष पाकर अनिर्वचनीय आनन्द पाता है उसी तरह भूपति, पुरुषश्रेष्ठ नलसे छुटकारा पाकर अवर्णनीय आनन्दको प्राप्त हुआ ॥ १ ॥

टिप्पणं—द्विजः = द्विर्जायते, इति, द्वि + जन् + डः । "दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः । जगत्यधीश्वरात् = जगत्या अधीश्वरः, तस्मात् (ष० त०) "अथ जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।" इत्यमरः । पुरुषोत्तमात् = पुरुषे उत्तमः तस्मात्, (स० त०), यद्यपि निर्द्धारणमें "यतश्च निर्द्धारणम्" इस सूत्रसे षष्ठी और सप्तमी दोनों विभक्तियाँ होती हैं तथाऽपि "न निर्द्धारणे" इस सूत्रसे निर्द्धारणमें षष्ठीका समास नहीं होता है । मुक्ति = मुच + क्तिन् आत्यन्तिक दुःखनिवृत्तिको मुक्ति, मोक्ष, निर्वाण या अपवर्ग कहते हैं । वेदान्तके अनुसार स्व (ब्रह्म) स्वरूपके ज्ञानसे मुक्तिकी प्राप्ति होती है, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "यतो वाचो निवर्तन्ते" (तैत्ति० २।४) "आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्" इत्यादि प्रमाण हैं । अधिगत्य=अधि+ गम् + क्त्वा (ल्यप्) । अविन्दत = "विद्लृ लाभे" धातुसे क्रियाफल कर्तृगामि होनेसे आत्मनेपदमें लङ्, "शे मुचादीनाम्" इससे नुम् आगम । इस पद्यमें द्वितीय अर्थके प्रस्तुत न होनेसे श्लेष नहीं है, "द्विजो ब्राह्मण इव" द्विज ब्राह्मणके समान कहनेसे उपमा व्यङ्ग्य है इस प्रकार शब्दार्थशक्तिमूल अलङ्कार ध्वनि है । इस सर्गमें सौ श्लोकोंतक वियोगिनी नामक अर्द्धसमवृत्त है उसका लक्षण है—

"विषमे ससजा गुरुः समे, सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी ॥ १ ॥

अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।
करयन्त्रणदन्तुराऽन्तरे व्यलिखच्चञ्चुपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अन्वयः—स खगः उत्फुल्लतनूरुहीकृतां तनुं नैकधा अधुनीत, करयन्त्रणदन्तुराऽन्तरे पक्षती चञ्चुपुटेन व्यलिखत् ॥ २ ॥

व्याख्या—सः=पूर्वोक्तः, खगः=पक्षी, हंस इत्यर्थः । उत्फुल्लतनूरुहीकृतां = संफुल्लपतत्त्रीकृतां, नलकरपीडनादिति भावः । तनुं=शरीरं, नैकधा = अनेकधा अनेकप्रकारेणेत्यर्थः, अधुनीत=कम्पितवान्, करयन्त्रणदन्तुराऽन्तरे=नलहस्तपीडन निम्नोन्नतमध्यप्रदेशे, पक्षती = पक्षमूले, चञ्चुपुटेन=त्रोटिपुटेन, व्यलिखत्=विलेखनेन ऋजूचकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

अनुवादः—उस पक्षी (हंस) ने राजाके हाथसे पकड़े जानेसे रोमाञ्चयुक्त शरीरको अनेक प्रकारसे कम्पित किया और हाथसे पकड़नेसे ऊँच नीच मध्यप्रदेशवाले पक्षमूलोंको चोंचकी नोकसे सम बनाया ॥ २ ॥

टिप्पणी—उत्फुल्लतनूरुहीकृताम्=उत्फुल्लन्तीति उत्फुल्लानि, उद्—उपसर्ग-पूर्वक "फुल्ल विकसने" धातुसे "उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्" इस वार्तिकसे अच्प्रत्ययान्त निपातन। "प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः।" इत्यमरः। तन्वां रोहन्तीति तनूरुहाणि, तनू+रुह्+कः (उपपद०)। उत्फुल्लानि तनूरुहाणि यस्यां सा (बहु०)। अनुत्फुल्लतनूरुहा उत्फुल्लतनूरुहा यथा संपद्यते तथाकृता, ताम्, उत्फुल्लतनूरुहा+च्वि+कृ+क्त (टाप्)+अम्। नैकधा = न एकधा नैकधा, "सुप्सुपा" समास। यहाँ नञ्समास नहीं हुआ, नञ् समास होता तो "न लोपो नञः" इससे 'न' का लोप होकर "अनेकधा" ऐसा रूप बनता। अधुनीत = 'धूञ् कम्पने" इस क्र्यादिगणस्थ धातु-से लङ्+त, "प्वादीनां ह्रस्वः" इससे ह्रस्व। करयन्त्रणदन्तुराऽन्तरे = करेण यन्त्रणम् (तृ० त०)। दन्तुरम् अन्तरं ययोस्ते (बहु०)। "दन्तुरं तून्नतानतम्" इत्यमरः। करयन्त्रणेन दन्तुराऽन्तरे (तृ० त०), ते। पक्षती = पक्षयोर्मूले, ते पक्ष शब्दसे "पक्षात्तिः" इस सूत्रसे ति प्रत्यय। "स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्" इत्यमरः। चञ्चुपुटेन=चञ्च्वोः पुटं, तेन (ष० त०)। व्यलिखत् = वि+लिख+लङ्+तिप्। इस पद्यमें स्वभावोक्ति अलङ्कार है ॥ २ ॥

अयमेकतमेन पक्षतेरधिमध्योर्ध्वगजङ्घमङ्घ्रिणा।
स्खलनक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—अयं स्खलनक्षण एव एकतमेन अङ्घ्रिणा पक्षतेः अधिमध्योर्ध्व-गजङ्घं द्रुतकण्डूयितमौलिः (सन्) आलयं शिश्रिये ॥ ३ ॥

व्याख्या—अयं = हंसः, स्खलनक्षण एव = मोचनसमय एव, एकतमेन = एकेन, अङ्घ्रिणा=चरणेन, पक्षतेः=पक्षमूलस्य, अधिमध्योर्ध्वगजङ्घम्=मध्योर्ध्व-गामिप्रसृतं (यथा तथा), द्रुतकण्डूयितमौलिः=शीघ्रघर्षितमस्तकः सन्, आलयं= निजावासं, नीडमित्यर्थः शिश्रिये=श्रितवान् ॥ ३ ॥

अनुवाद—वह (हंस) छूटते ही एक पैरसे पक्षमूलके मध्यमें जाँघको ऊपर कर शीघ्र माथेको खुजलाता हुआ अपने घोंसलेमें पहुँचा ॥ ३ ॥

टिप्पणी—स्खलनक्षणे = स्खलनस्य क्षणः, तस्मिन् (ष० त०)। अधि-मध्योर्ध्वगजङ्घम् = मध्ये इति अधिमध्यम्, विभक्तिके अर्थमें अव्ययीभाव। ऊर्ध्वं गच्छतीति ऊर्ध्वगा, ऊर्ध्व+गम्+ड+टाप्। सा जङ्घा यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०)। अधिमध्यम् ऊर्ध्वगजङ्घम् (सुप्सुपा०) द्रुतकण्डूयितमौलिः = कण्डूयितो मौलिर्येन सः (बहु०)। द्रुतं (यथा तथा)

कण्डूयितमौलिः (सुप्सुपा०)। शिश्रिये = "श्रिञ् सेवायाम्" धातु से लिट्, "लिटस्तझयोरेशिरेच्" इस सूत्र से 'त' के स्थान में एश्। स्वभावोक्ति अलङ्कार ॥ ३ ॥

स गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् कटु कीटान् दशतः सतः क्वचित्।
नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥

अन्वयः— पण्डितः स गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् कटु दशतः क्वचित् सतः कीटान् पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः तनुकण्डु नुनुदे ॥ ४ ॥

व्याख्या— पण्डितः = निपुणः, कीटाद्यपनयनप्रवीण इति भावः। सः = हंसः, गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् = पक्षसमूहदुर्गमस्थानदुर्ग्राह्यान्, कटु = तीक्ष्णं, दशतः = तुदतः, दन्तैरिति शेषः। क्वचित् = कुत्रचित्, सतः = वर्तमानान्, कीटान् = क्षुद्र जन्तून्, पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः = समर्थत्रोटचग्रघट्टनैः, तनुकण्डु = अल्पखर्जु यथा तथा, नुनुदे = निवारितवान् ॥ ४ ॥

अनुवादः— कीड़ोंको हटानेमें निपुण उस हंसने पक्षसमूहरूप किले में पकड़े जानेवाले तीक्ष्ण रूपसे काटनेवाले ऐसे कहींपर रहे हुए कीड़ों को मजबूत चोंचकी नोकके आघातोंसे खुजलीको कम कर हटाया ॥ ४ ॥

टिप्पणी— पण्डितः = सत् और असत्का विवेक करनेवाली बुद्धि "पण्डा" कहते हैं। पण्डा संजाता अस्य पण्डितः, 'पण्डा' शब्दसे "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इससे इतच् प्रत्यय। गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् = गरुतां वनम् (ष० त०) तदेव दुर्गम् (रूपक०)। दुःखेन ग्रहीतुं शक्या दुर्ग्रहाः दुर् + ग्रह + खल् (उपपद०)। गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहाः, तान् (स० त०) कटु = यह क्रियाविशेषण है। दशतः = दशन्तीति दशन्तः, तान् (दश + लट् + शतृ) + शस्। सतः = सन्तीति सन्तः, तान् (अस् + लट् + शतृ + शस् पटचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः = चञ्च्वोः = पुटम् (ष० त०)। पटु च तत् चञ्चूपुटम् (क० धा०), तस्य कोटिः (अग्रभागः), (ष० त०), तया कुट्टनानि, (तृ० त०)। तनुकण्डु = तनुः कण्डूः यस्मिन् (कर्मणि) (बहु०), तद्यथा तथा। "कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया" इत्यमरः। नुनुदे = "णुद प्रेरणे" इस धातोर्लिट्। रूपक और स्वभावोक्तिकी संसृष्टि है ॥ ४ ॥

अयमेत्य तडागनीडजैर्लघु पर्यव्रियताऽथ शङ्कितैः।
उदडीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अयं तडागनीडजैः लघु एत्य पर्यव्रियत । अथ अस्य करग्रहजात् वैकृतात् शङ्कितैः विकस्वरस्वरैः उदडीयत ॥ ५ ॥

व्याख्या—अयं = हंसः, तडागनीडजैः = पद्माकरकुलायोत्पन्नैः पक्षिभिः, लघु = शीघ्रम्, एत्य = आगत्य, पर्यव्रियत = परिवृतः । अथ = परिवेष्टनाऽनन्तरम्, अस्य = हंसस्य, करग्रहजात् = हस्तपीडनजनितात्, वैकृतात् = विकारात्, दन्तुरपक्षत्वरूपादिति भावः । शङ्कितैः = भीतैः, विकस्वरस्वरैः उच्चैर्घोषैः पक्षिभिः, उदडीयत = उड्डीनम् ॥ ५ ॥

अनुवादः—उस हंसको तालावके निकट स्थित घोंसलोंमें उत्पन्न पक्षियोंने शीघ्र आकर घेर लिया । तब उस हंसके हाथसे ग्रहण करनेसे उत्पन्न दन्तुरत्व रूप विकारसे शङ्कित होकर ऊँचो आवाज करते हुए सब पक्षी उड़ गये ॥ ५ ॥

टिप्पणी—तडागनीडजैः = तडागे नीडाः (स० त०), समीप अर्थमें सप्तमी । तडागनीडे जातास्तडागनीडजाः, तैः, तडागनीड + जन् + ड + भिस् (उपपद०) । लघु—"लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ।" इत्यमरः । एत्य=आङ् + इण् + क्त्वा (ल्यप्) पर्यव्रियत = परि + वृञ् + लङ् (कर्ममें) + त । करग्रहजात् = ग्रहणं ग्रहः । "ग्रह उपादाने" धातुसे "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इस सूत्रसे अप् प्रत्यय, करेण ग्रहः (तृ० त०), तस्माज्जातः करग्रहजः, तस्मात्, करग्रह + जन् + ड (उपपद०) + ङसिः । वैकृतात् = विकृतम् एव वैकृतं, तस्मात्, विकृत + अण् (स्वार्थमें) । विकस्वरस्वरैः = विकसन्तीति विकस्वराः, वि + उपसर्गपूर्वक कस धातुसे "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इस सूत्रसे वरच् प्रत्यय । "विकासी तु विकस्वरः" इत्यमरः । विकस्वरः स्वरो येषां ते, तैः (बहु०) । उदडीयत = उद् + डीङ् + लङ् + त (भावमें) । इस पद्यमें स्वभावोक्ति अलङ्कार है ॥ ५ ॥

दधतो बहु शैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।
स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥ ६ ॥

अन्वयः—स खगः बहुशैवलक्ष्मतां दधतः सरसः बहुशैवलक्ष्मतां दधतो नलस्य धृतरुद्राक्षमधुव्रतं करं कोकनदभ्रमात् इव पुनः ययौ ॥ ६ ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, खगः = पक्षी, हंस इत्यर्थः । बहुशैवलक्ष्मतां= भूरिशैवलभूमितां, दधतः = धारयतः, सरसः = पल्वलात् । बहुशैवलक्ष्मतां = अधिकशैवलाञ्छितत्वं, दधतः = धारयतः, नलस्य = नैषधस्य, धृतरुद्राक्ष-

धुव्रतं = भ्रमरसदृशरुद्राक्षधारकं, करं = हस्तं, कोकनदभ्रमात् इव = रक्तकमल-भ्रान्तेः इव, पुनः = भूयः, ययौ = जगाम, रक्तवर्णे नलहस्ते रक्तकमलभ्रान्तेरिव हंसः पुनर्जगामेति भावः ॥ ६ ॥

अनुवादः—वह हंस बहुत शैवलों (सेवारों) वाली भूमिको धारण करने-वाले तालावसे बहुतसे शिवभक्तके चिह्नोंको धारण करनेवाले नलके भौंरोंके समान रुद्राक्षोंको धारण करनेवाले हाथको मानों रक्त कमलकी भ्रान्तिसे फिर प्राप्त हुआ ॥ ६ ॥

टिप्पणी—बहुशैवलक्ष्मतां = बहूनि शैवलानि यस्यां सा बहुशैवला (बहु०)। "जलनीली तु शैवालं शैवलः" इत्यमरः। बहुशैवला क्ष्मा (भूमिः) यस्मिस्तत् बहुशैवलक्ष्मम् (बहु०) तस्य भावः तत्ता ताम्, बहुशैवलक्ष्म + तल् + टाप् + अम्। दधतः = दधातीति दधत् तस्य, धा + लट् (शतृ) + ङस्। सरसः = "कासारः सरसीः सरः" इत्यमरः। नलके पक्षमें—बहुशैव-लक्ष्मतां = शिवे भक्तिर्यस्य सः शैवः, "शिव" शब्दसे "भक्तिः" इस सूत्रसे अण्, "तद्धितेष्वचामादेः" इससे आदि अच्की वृद्धि। शैवस्य लक्ष्माणि (ष० त०) "चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमरः। बहूनि शैवलक्ष्माणि यस्य स बहुशैवलक्ष्मा (बहु०), तस्य भावः तत्ता ताम्, बहुशैवलक्ष्मन् + तल् + टाप् + अम्। भस्म, रुद्राक्ष आदि शैव (शिवजीके उपासकके) चिह्न हैं। प्रकृतमें शैव नलका चिह्न रुद्राक्ष अभिमत है। धृतरुद्राक्षमधुव्रतं = रुद्राक्षा मधुव्रता इव रुद्राक्षमधुव्रताः, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इससे उपमित० समास। धृता रुद्राक्षमधुव्रता येन, तम् (बहु०)। कोकनदभ्रमात् = कोकनदस्य भ्रमः, तस्मात् (ष० त०)। "रक्तोत्पलं कोकनदम्" इत्यमरः। ययौ=या+लिट्+तिप् (णल्)। इस पद्यमें शब्दश्लेष, उपमा और उत्प्रेक्षा इन अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है ॥ ६ ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविस्रम्भमवापितो नु सः।
अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

अन्वयः—स पतगः चिरकाललालनात् अतिविस्रम्भम् अवापितो नु (किञ्च) एतस्य महीभुजः भुजं भजन् अतुलं कुतूहलं विदधे ॥ ७ ॥

व्याख्या—अथाऽस्य स्वयमागमनादुत्प्रेक्षते पतग इति। सः = पूर्वोक्तः, पतगः = हंसः, चिरकाललालनात् = बहुसमयोपलालनात्, अतिविस्रम्भम् = अतिविश्वासम्, अवापितो नु = प्रापितः किम्, अयमेकः पुनः स्वयमागच्छेदिति

भावः। एतस्य = अस्य, महीभुजः = राज्ञः, नलस्येत्यर्थः। भुजं = करं, भजन् = सेवमानः, स्वयमाप्नुवन्निति भावः। अतुलम् = अनुपमं, कुतूहलं = कौतुकं, विदधे = चकार ॥ ७ ॥

अनुवादः—वह पक्षी (हंस) बहुत समयतक हाथमें लेनेसे मानों अत्यन्त विश्वस्त कराया गया। राजाके हाथमें स्वयम् प्राप्त होनेसे उसने अनुपम कौतुकको उत्पन्न किया ॥ ७ ॥

टिप्पणी—पतगः = पतैः (पक्षैः) गच्छतीति, पत-उपपदपूर्वक गम् धातुसे "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इस सूत्रसे घ प्रत्यय। "पतत्त्रिपत्त्रिपतगपतत्पत्त्ररथाऽण्डजाः।" इत्यमरः। चिरकाललालनात् = चिरकालं लालनं, तस्मात् (सुप्सुपा०)। अतिविस्रम्भम् = अत्यन्तं विस्रम्भः, तम्, "कुगतिप्रादयः" इति समासः। "समौ विस्रम्भविश्वासौ" इत्यमरः। अवापितः = अव + आप् + णिच् + क्तः। महीभुजः = महीं भुनक्तीति महीभुक्, तस्य, मही + भुज् + क्विप् (उपपद०) + ङस्। भजन् = भजतीति, भज + लट् (शतृ) + सुः। अतुलम् = अविद्यमाना तुला (उपमा) यस्य, तत् (नञ् बहु०)। विदधे = वि + धा + लिट् + त (एश्)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा और कुतूहलविधानके प्रति भुज-भजनकी हेतुता होनेसे पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग है। इस प्रकार दोनोंकी संसृष्टि है ॥ ७ ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जन्कुतुकाऽमृतोर्मिषु।
अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

अन्वयः— इष्टमानसः स कुतुकाऽमृतोर्मिषु निमज्जत् नृपमानसम् अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन् अवोचत ॥ ८ ॥

व्याख्या—इष्टमानसः=प्रियमानसः, सः=हंसः, कुतुकाऽमृतोर्मिषु = कौतुकसुधातरङ्गेषु, निमज्जत् = ब्रुडत्, नृपमानसं = नलमनः, अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम् = आलम्बितश्रोत्रशष्कुलीघटद्वयं, रचयन् = कुर्वन्, अवोचत = उक्तवान् जले निमज्जन्तं पुरुषं यथा कश्चित्तारणाय कलसप्रदानेन तमुद्धरति तथैव कौतुकतरङ्गेषु ब्रुडत् राजमानसमपि हंसः तत्कौतुकप्रशमनाय वक्ष्यमाणवाक्यं जगादेति भावः ॥ ८ ॥

अनुवादः—मानस सरोवरको पसन्द करनेवाला वह हंस कौतुकरूप अमृतकी तरङ्गोंमें डूबते हुए राजाके मनमें कर्णशष्कुलीरूप कलसोंका अवलम्बन कराता हुआ बोला ॥ ८ ॥

टिप्पणी—इष्टमानसः = इष्टं मानसं यस्य सः (बहु०)। कैलास पर्वतमें

ब्रह्माजीके मनसे उत्पन्न सरोवरको मानस सरोवर कहते हैं। जैसा कि वाल्मीकि-रामायणमें है—

"कैलासपर्वते राम! मनसा निर्मितं परम्।
ब्रह्मणा नरशार्दूल! तेनेदं मानसं सरः॥"
आ० का० २४ सर्गः।

"मानसं सरसि स्वान्ते" इति विश्वः। कुतुकाऽमृतोर्मिषु = कुतुकम् एव अमृतम् (रूपक०)। "कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्।" इत्यमरः। कुतुकाऽमृतस्य ऊर्मयः, तेषु (ष० त०)। निमज्जत्=निमज्जतीति, नि+मस्ज+लट् (शतृ)+अम्। नृपमानसं = मन एव मानसम्, "प्रज्ञादिभ्यश्च" इससे स्वार्थमें, मनस्+अण्। नृपस्य मानसं, तत् (ष० त०)। अवलम्बितकर्ण-शष्कुलीकलसीकम्=कर्णौ शष्कुल्यौ इव (उपमित०)। अवलम्बिते कर्णशष्कुल्यौ एव कलस्यौ येन, तत् (बहु०)। "नद्यृतश्च" इस सूत्रसे समासान्त कप् प्रत्यय। एक प्रकारकी मिठाई (जलेबी)को शष्कुली कहते हैं। जलमें डूबते हुए व्यक्तिको जैसे घड़का सहारा होता है वैसे ही कौतुकरूप अमृतमें डूबते हुए नलको कर्णरूप शष्कुलोंका सहारा देता हुआ हंस कहने लगा यह तात्पर्य है। रचयन् = रचयतीति, रच+णिच्+लट् (शतृ)। अवोचत = वच+लुङ्+त। इस पद्यमें उपमा और रूपककी संसृष्टि है। यमक नामक शब्दालङ्कार भी है॥ ८॥

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्माऽऽगममर्मपारगैः।
स्मरसुन्दर! मां यदत्यजस्तव धर्मः स दयोदयोज्ज्वलः॥ ९॥

अन्वयः—धर्माऽऽगमममपारगैः अपि नृपैः मृगया न विगीयते (तथाऽपि) हे स्मरसुन्दर! मां यत् अत्यजः, स तव दयोदयोज्ज्वलः धर्मः॥ ९॥

व्याख्या—धर्माऽऽगममर्मपारगैः अपि = धर्मशास्त्रतत्त्वपारगामिभिः अपि, नृपैः = राजभिः, मृगया=आखेटः, न विगीयते = न गर्ह्यते, तथाऽपि, हे स्मर-सुन्दर = हे काममनोरम!, मां = पक्षिणं, मृगयालक्ष्यभूतमिति भावः। यत् अत्यजः=त्यक्तवान्, सः = त्यागः, तव=भवतः, दयोदयोज्ज्वलः = करुणाऽवतार-निर्मलः, धर्मः=सुकृतम्, त्वं न केवलमाकारत उज्ज्वलः प्रत्युत दयारूपधर्मेणाऽपीति भावः॥ ९॥

अनुवादः—धर्मशास्त्रोंके तत्त्वोंके पारदर्शी राजाओंसे भी मृगया (शिकार)

को निन्दा नहीं की जाती है तो भी हे कामदेवके समान सुन्दर! जो आपने मुझे छोड़ दिया है वह आपका दयाके उदयसे उज्ज्वल धर्म है।

टिप्पणी—धर्मस्य आगमाः (ष० त०), तेषां मर्माणि (ष० त०), पारं गच्छन्तीति पार–उपपदपूर्वक गम् धातुसे "अन्तात्यन्ताऽध्वदूरपारसर्वाऽनन्तेषु डः" इस सूत्रसे ड प्रत्यय। धर्माऽऽगममर्मणां पारगाः, तैः (ष० त०), विगीयते=वि+गै+लट् (कर्ममें) + त। स्मरसुन्दर = स्मर इव सुन्दरः, तत्सम्बुद्धौ। "उपमानानि सामान्यवचनैः" इस सूत्रसे उपमानपूर्वपद (क० धा०)। अत्यजः = त्यज + लङ् + सिप्। यहाँ अद्यतन क्रिया विवक्षित होनेपर अनद्यतन अर्थमें लङ्का प्रयोग अनुचित है, अतः च्युतसंस्कृति दोष हो गया है। दयोदयोज्ज्वलः=दयाया उदयः (ष० त०), तेन उज्ज्वलः (तृ० त०)। इस पद्यमें त्यागके प्रति धर्मकी कारणता होनेसे पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है।

अबलस्वकुलाऽशिनो झषान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान्।
अनवद्यतृणार्दिनो मृगान्मृगयाऽघाय न भूभृतां घ्नताम्॥ १०॥

अन्वयः—अबलस्वकुलाऽशिनो झषान् (घ्नताम्), निजनीडद्रुमपीडिनः खगान् (घ्नताम्), अनवद्यतृणार्दिनो मृगान् घ्नतां भूभृतां मृगया अघाय न॥ १०॥

व्याख्या—राज्ञां कृते मृगयाया विगानाऽभावं प्रतिपादयति अबलेति। अबलस्वकुलाऽशिनः=निर्बलनिजवंशभक्षकान्, झषान्=मत्स्यान्, घ्नताम्, एवं परत्राऽपि। निजनीडद्रुमपीडिनः=स्वकुलायवृक्षपीडकान्, विष्ठात्यागफलभक्षणादिनेति भावः। खगान्=पक्षिणः, तथा अनवद्यतृणाऽर्दिनः = निरपराधाऽर्जुनहिंसकान्, मृगान् = पशून्, घ्नता=हिंसतां, भूभृतां=राज्ञां, मृगया=आखेटः, अघाय = पापाय, न = न भवति। तेषां झषखगपशूनां वधस्य दण्डरूपत्वाद्दण्डनाऽभाव एव दोष इति भावः॥ १०॥

अनुवादः—निर्बल अपने वंशको मारनेवाली मछलियोंको, अपने घोंसलेके पेड़ोंको पीडित करनेवाले पक्षियोंको तथा निरपराध तृणोंकी हिंसा करनेवाले मृगोंको मारनेवाले राजाओंको मृगया (शिकार) पापके लिए नहीं होती है॥१०॥

टिप्पणी—अबलस्वकुलाऽशिनः = अविद्यमानं बलं यस्य तत् अबलं, (नञ्बहु०), स्वस्य कुलम् (ष० त०)। अबलं च तत् स्वकुलम् (क० धा०) अबलस्वकुलम् अश्नन्तीति तच्छीलाः, तान्, अबलस्वकुल + अश + णिनि (उपपद) + शस्। झषान्="पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः।"

इत्यमरः। प्रबल मत्स्य निर्बल मत्स्योंको खा जाते हैं, इसीसे "मात्स्यन्याय" की प्रसिद्धि है। निजनीडद्रुमपीडिनः=नीडानां द्रुमाः (ष० त०), निजाश्च नीडद्रुमाः (क० धा०), तान् पीडयन्तीति तच्छीलाः, तान्, निजनीडद्रुम+पीड+णिनिः + (उपपद० शस्। पक्षी अपने घोंसलेवाले पेड़ोंको विष्ठात्याग और फलादिभक्षणसे पीडित करते हैं। अनवद्यतृणार्दिनः=न उद्यन्त इति अवद्यानि, नञ्–उपपदपूर्वक वंद धातुसे "अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्याऽनिरोधेषु" इस सूत्रसे गर्ह्य अर्थमें यत्प्रत्ययान्त निपातन। न अवद्यानि अनवद्यानि (नञ्०) अनवद्यानि च तानि तृणानि (क० धा०), तानि अर्दन्तीति तच्छीला तान्, अनवद्यतृण + अर्द + णिनिः (उपपद०), शस्। निरपराध तृणोंको मृग खा डालते हैं। तृणोंमें भी प्राण है। "अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः। १–४९" मनुने ऐसा कहा है। घ्नतां = घ्नन्तीति घ्नन्तः, तेषाम्, हन्+लट् (शतृ)+आम्। भूभृतां = भुवं बिभ्रतीति भूभृतः, तेषाम्, भू+भृ+क्विप् (उपपद०)+आम्। अघाय=तादर्थ्यमें चतुर्थी। अपराधी मत्स्योंको पक्षियोंको और मृगोंको मारनेवाले राजाके लिए मृगया दण्डरूप होनेसे पाप उत्पन्न करनेवाली नहीं होती है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें अप्रस्तुत सामान्य भूभृत्के कथनसे प्रस्तुत विशेष भूभृत् नलकी प्रतीति होनेसे अप्रस्तुत प्रशंसा और पापके अभावके प्रति पहलेके तीन पादोंके पदार्थोंकी हेतुतासे पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है, इस प्रकार दोनोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर है॥ १०॥

यदवादिषमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरस्मि तत्।
कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवृष्याऽमृतमंशुमानिव॥ ११॥

अन्वयः—(हे राजन्!) तव यत् अप्रियम् अवादिषं, प्रियम् आधाय तत् तरोः कृतम् आतपसंज्वरम् अमृतम् अभिवृष्य अंशुमान् इव नुनुत्सुः अस्मि॥११॥

व्याख्या—हंसः पुनः स्वागमनकारणं प्रतिपादयति—यदिति। (हे राजन्!) तव = भवतः, यत्, अप्रियम् = अप्रीतिजनकं वाक्यं, "धिगस्तु तृष्णातरलम्" इत्यादिरूपमिति भावः। अवादिषम् = अवोचम्, प्रियं = प्रीतिजनकं वाक्यम्, आधाय = निधाय, कथयित्वेति भावः। तत् = अप्रियं, तरोः = वृक्षस्य, कृतं = स्वयं विहितम्, आतपसंज्वरं = द्योतकृतं संतापम्, अमृतं = जलम्, अभिवृष्य = वर्षित्वा, अंशुमान् इव = सूर्य इव, नुनुत्सुः = निवारयितुम् इच्छुः, अस्मि = भवामि॥ ११॥

अनुवादः—(हे राजन् !) जैसे सूर्य अपनेसे की गयी पेड़में धूपकी पीड़ा-को जलकी वृष्टिसे हटाते हैं उसी तरह मैंने जो आपको अप्रिय कहा है, प्रिय वचन कहकर उसे हटाता हूँ ॥ ११ ॥

टिप्पणी—अप्रियं = न प्रियं, तत् (नञ्०) । अवादिषं = वद + लुङ् + मिप् । आधाय = आङ् + धा + क्त्वा (ल्यप्) । आतपसंज्वरम् = आतपेन संज्वरः, तम् (तृ० त०) अमृतं = पयः कीलालममृतम्" इत्यमरः । अभिवृष्य = अभि + वृष + क्त्वा (ल्यप्) । अंशुमान् = प्रशस्ता अंशवः सन्ति यस्य सः अंशु + मतुप् । नुनुत्सुः = नोदितुम् इच्छुः, नुद् + सन् + उः । अस्मि = अस् + लट् + मिप् । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ११ ॥

उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्तुं न तवाऽपि साम्प्रतम् ।
करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥

अन्वयः—अयाचितम् उपनम्रं हितं तव अपि परिहर्तुं न साम्प्रतम् । हि सः प्रतिग्रहः करकल्पजनान्तरात् शुचितः विधेः प्रापि ॥ १२ ॥

व्याख्या—त्वदीयोपकृतिर्न मया ग्राह्येति चेत्तत्राह—उपनम्रमिति । अयाचितम्=अप्रार्थितम्, उपनम्रम्=उपनतं, हितं=हितसम्पादकं, मदीयं प्रियवचनेमिति भावः, तव अपि = भवतः अपि, परिहर्तुं = परित्यक्तुं, न साम्प्रतं = नो युक्तम्, "अयाचिताऽऽहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । (या० स्मृ० १–२१५) इति स्मरणादिति भावः । तदपि मादृश्यास्तिर्यग्जातेः कथं ग्राह्यमिति चेत्तत्राह—करकल्पेति । हि = यस्मात्कारणात् । सः = पूर्वोक्तः, मयाऽभिहित इति भावः । प्रतिग्रहः = दत्तपदार्थः, करकल्पजनान्तरात् = हस्तस्थानीयाऽन्यलोकात्, शुचितः = शुद्धात्, विधेः = भाग्यात, प्रापि = प्राप्तः, न तु मत्त इति भावः । अहं तु निमित्तमात्रं, दातृस्थानीयं तु भाग्यमेवेति अतो न ग्रहणलाघवमिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

अनुवादः - याचनाके विना ही प्राप्त मेरे हित वचनको आपको छोड़ना नहीं चाहिए, क्योंकि वह हितवचनरूप प्रतिग्रह हाथके सदृश मेरे ऐसे व्यक्तिरूप शुद्ध भाग्यसे प्राप्त हुआ है ॥ १२ ॥

टिप्पणी—अयाचितं = न याचितम् (नञ्०) । उपनम्रम् = उपनमनशीलम्, उप-उपसर्गपूर्वक "णम प्रह्वत्वे शब्दे" इस धातुसे "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इस सूत्रसे र प्रत्यय । परिहर्तुं = परि + हृञ् + तुमुन् । साम्प्रतं = "युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः । दुष्कर्म करनेवालेसे भी बिना

याचनाके प्राप्त पदार्थको लेना चाहिए ऐसा महर्षि याज्ञवल्क्यने कहा है। अयाचित वृत्तिको भगवान् मनुने भी "अमृतं स्यादयाचितम्" ४–५, अमृत कहा है। "प्रत्याख्येयं न वारि च" ऐसा भी शास्त्रका वचन है, अर्थात् याचनाके विना मिले हुए जलका भी प्रत्याख्यान नहीं करना चाहिए। करकलजनान्तरात् = ईषत् असमाप्तः करः करकल्पं हस्तसदृशमित्यर्थः। 'कर' शब्दसे "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इस सूत्रसे कल्पप् प्रत्यय। 'करकल्प' शब्दका करसदृश ऐसा अर्थ होता है। अन्यो जनो जनान्तरम् (मयूरव्यंसकादिसमास)। करकल्पं च तत् जनान्तरं तस्मात् (क० धा०)। शुचितः = शुचेः इति शुचितः, "शुचि" शब्दसे "अपादाने चाऽहीयरुहोः" इस सूत्रसे तसि प्रत्यय। यह "विधेः" इस पदका विशेषण है। प्रापि = प्र-उपसर्गपूर्वक "आप्लृ व्याप्तौ" धातुसे कर्ममें लुङ्। इस पद्यमें हितपरिहारकी अयुक्तताके प्रति उत्तरार्धस्थित वाक्यकी हेतुतासे वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है॥ १२॥

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते?
इति वेद्मि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः॥ १३॥

अन्वयः—पतगेन मया जगत्पतेः तव उपकृत्यै किं प्रभूयते? इति वेद्मि, तदपि अर्तयस्तु मां प्रत्युपकर्तुं न त्यजन्ति॥ १३॥

व्याख्या—हंसः स्वगर्वं परिहरति—पतगेनेति। पतगेन = पक्षिणा, मया = हंसेन, तुच्छजन्तुना इति भावः। जगत्पतेः = सार्वभौमस्य, तव = भवतः, उपकृत्यै = उपकाराय, किं प्रभूयते = किं क्षम्यते? समर्थेन न भूयत इति भावः। इति = एवं, वेद्मि = जानामि, तदपि = तथाऽपि, अर्तयस्तु = प्रत्युपकारार्थमुत्कण्ठारूपाः पीडास्तु, मां = पतगं, प्रत्युपकर्तुं = प्रत्युपकारं कर्तुं, न त्यजन्ति = न मुञ्चन्ति, प्रत्युपकाराय प्रेरयन्तीत्यर्थः। पतगोऽप्यहं दयालोस्ते महोपकारं करवाणीति भावः॥ १३॥

अनुवाद—"अदना पक्षी मैं जगत्पति आपके उपकारके लिए क्या समर्थ हूँगा" यह जानता हूँ। तो भी प्रत्युपकारके लिए उत्कण्ठारूप पीडाएँ तो मुझे आपके उपकारका बदला देनेके लिए नहीं छोड़ती हैं॥ १३॥

टिप्पणी—जगत्पतेः = जगतः पतिः, तस्य (ष० त०), उपकृत्यै = उपकरणम् उपकृतिः, तस्यै, उप-उपसर्गपूर्वक 'कृ' धातुसे "स्त्रियां क्तिन्" इस सूत्रसे क्तिन्, तादर्थ्यमें चतुर्थी। प्रभूयते = प्र + भू + लट् (भावमें) + त। वेद्मि =

विद् + लट् + मिप् । अर्तयः="अर्तिः पीडाधनुष्कोटचोः" इत्यमरः । प्रत्युपकर्तुं = प्रति + उप + कृ + तुमुन् । त्यजन्ति = त्यज + लट् + झिः । इस पद्यमें छेकाऽनुप्रास है ॥ १३ ॥

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।
पृथुरित्थमथाऽणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः ॥ १४ ॥

अन्वयः—अथवा उपकर्तुः अचिरात् औपयिकीम् उपक्रियाम् आचरेत्, इत्थं सा पृथुः अथ अणुः अस्तु । विदुषाम् इह ग्रहो न ॥ १४ ॥

व्याख्या—स्वशक्त्यनुसारेण उपकारस्य प्रत्युपकारः शीघ्रम् कर्तव्य इति प्रतिपादयति अचिरादिति । अथवा = पक्षान्तरे, उपकर्तुः = उपकारकस्य, अचिरात् = अविलम्बात्, औपयिकीं = स्वोपायसाध्याम्, उपक्रियाम् = उपकारम् आचरेत् = कुर्यात्, जीवनस्य अनित्यात्वाच्छीघ्रं प्रत्युपकारं विदधीतेति भावः । इत्थम् = एवं सति, सा = उपक्रिया, पृथुः = अधिका, अथ = अथवा, अणुः = अल्पा, अस्तु = भवतु, विदुषां = बुधानां, विवेकिनामिति भावः । इह = अस्मिन् विषये, ग्रहो न = आग्रहो न, गुणग्राहिणो विवेकिनः कृतज्ञतामेवाऽस्य पश्यन्ति नैयून्यादिजनितं दोषं नाऽन्विष्यन्तीति भावः ॥ १४ ॥

अनुवादः—अथवा उपकार करनेवालेका शीघ्र ही अपने उपायसे साध्य उपकार करे, इस प्रकार वह उपकार अधिक वा अल्प हो, विद्वानोंको इस विषयमें आग्रह नहीं है ॥ १४ ॥

टिप्पणी—उपकर्तुः = उपकरोतीति उपकर्ता, तस्य, उप + कृ + तृच् + ङस् । औपयिकीम् = उपाय एव औपयिकः, उपाय शब्दसे "विनयादिभ्यष्ठक्" इस सूत्रसे "उपायो ह्रस्वत्वं च" इस वार्तिकके सहकारसे स्वार्थमें ठक्, 'ठ' के स्थानमें "ठस्येकः" इससे इक, ह्रस्वत्व "किति च" इस सूत्रसे आदिवृद्धि औपयिकात् आगता औपयिकी, ताम्, "तत आगतः" इससे अण् । "टिड्ढाणञ्०" से ङीप् । "युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाऽभिनीतवत् । न्याय्यञ्च त्रिषु षट्" इत्यमरः । उपक्रियाम् = उप + कृ + श + टाप् + अम् । आचरेत् = आङ् + चर + विधिलिङ् + तिप् । विदुषां = विदन्तीति विद्वांसः, तेषाम्, विद् + लट् + शतृ (वसुः) + आम् ॥ १४ ॥

भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम् ।
खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं दास्यति कीरगीरिव ? ॥ १५ ॥

अन्वयः—(हे नृप !) इदं मदीरितं विचारचारु न भविता चेत् तदपि श्रव्यम् । इयं खगवाक् इत्यतः अपि कीरगीः इव मुदं किं न दास्यति ?

व्याख्या—स्ववचःश्रवणे हेतुमुपपादयति—भवितेति । (हे नृप !) इदं = वक्ष्यमाणं, मदीरितं = मत्कथितं, वच इति भावः, विचारचारु = विमर्शे मनोहरं, न भविता चेत् = नो भविष्यति यदि, तदपि = तथाऽपि मदीरिते विचारचारुत्वाऽभावेऽपीति भावः । श्रव्यं = श्रोतव्यम्, इयम् = एषा, खगवाक् = पक्षिवाणी, इत्यतः अपि = अस्मात्कारणात् अपि, कीरगीः इव = शुकवाणी इव, मुदं = हर्षं, किं न दास्यति = किं न वितरिष्यति ? दास्यत्येवेति भावः । विचारचारुत्वाऽभावेऽपि कौतुकादपि मदीरितं वचः श्रोतव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) यह मेरा वचन विचार करनेपर मनोहर न हो तो भी सुनना चाहिए । यह पक्षीकी आवाज है इस कारणसे भी तोतेकी आवाज क्या हर्ष उत्पन्न नहीं करेगी ? ॥ १५ ॥

टिप्पणी—मदीरितं = मया ईरितम् (तृ० त०), "वचः" इस पदका अध्याहार करना चाहिए । विचारचारु = विचारे चारु (स० त०) । भविता = भू + लुट् + तिप् । श्रव्यम् = श्रोतुम् अर्हम्, श्रु धातुसे "अचो यत्" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय, "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इससे गुण "धातोस्तन्निमित्तस्यैव" इस सूत्रसे अव् आदेश । खगवाक् = खगस्य वाक् (ष० त०) । कीरगीः = कीरस्य गीः (ष० त०) । दास्यति = दा + लृट् + तिप् । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ १५ ॥

स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि शक्रभर्तृकाम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—अरिसार्थसार्थकीकृतनामा स भीमभूपतिः जयति किल । यं प्रभुम् अवाप्य विदर्भभूः शक्रभर्तृकां द्याम् अपि हसति ॥ १६ ॥

व्याख्या—साम्प्रतं स्ववचो वक्तुमुपक्रमते स जयतीति । अरिसार्थसार्थकीकृतनामा = शत्रुसमूहाऽन्वर्थीकृताऽभिधानः, सः=प्रसिद्धः, भीमभूपतिः=भीमाऽऽख्यः नृपः, जयति किल = सर्वोत्कर्षेण वर्तते खलु । यं = भीमभूपतिं, प्रभुं = भर्तारम्, अवाप्य = प्राप्य, विदर्भभूः = विदर्भभूमिः, शक्रभर्तृकाम् = इन्द्रस्वामिकां, द्याम् अपि = दिवम् अपि, लक्ष्यीकृत्येति शेषः । हसति = उपहसति, किमुत अन्यभर्तृकदेशमिति शेषः । स्त्रियो हि भर्तुरुत्कर्षादन्याः स्त्रीरुपहसन्तीति भावः ॥ १६ ॥

अनुवादः—शत्रुसमूहसे अन्वर्थ नामवाले राजा भीम उत्कर्षपूर्वक बढ़ रहे हैं। जिनको पतिके रूपमें पाकर विदर्भ देशकी भूमि इन्द्ररूप स्वामीवाली स्वर्गभूमिका भी उपहास कर रही है ॥ १६ ॥

टिप्पणी—अरिसार्थसार्थकीकृतनामा = अर्थेन सहितं साऽर्थकम्, "तेन सहेति तुल्ययोगे" इस सूत्रसे तुल्ययोग बहु०। "वोपसर्जनस्य" इससे विकल्पसे "सह" के स्थानमें "स" आदेश। "शेषाद्विभाषा" इससे समासाऽन्त कप् प्रत्यय। असार्थकं साऽर्थकं यथा संपद्यते तथा कृतम्, सार्थक + च्वि + कृ + क्तः। सार्थकीकृतं नाम यस्य सः (बहु०)। अरीणां सार्थः (ष० त०), तस्मिन् सार्थकीकृतनामा (स० त०)। "सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः" इत्यमरः। भीम-भूपतिः=भुवः पतिः (ष० त०)। भीमश्चाऽसौ भूपतिः (क० धा०)। बिभेति अस्मात् इति भीमः, "ञिभी भये" धातुसे "भीमादयोऽपादाने" इस सूत्रसे मक् प्रत्यय। जिससे शत्रु डरता है वह 'भीम' ऐसी व्युत्पत्तिसे साऽर्थक (अन्वर्थ) नामवाले राजा भीम हैं यह तात्पर्य है। जयति = जि + लट् + तिप्, यहांपर "जि" धातु अकर्मक है। प्रभुः=प्रभुः परिवृढोऽधिपः इत्यमरः। अवाप्य = अव + आप् + क्त्वा (ल्यप्)। विदर्भभूः = विदर्भाणां भूः (ष० त०)। शक्र-भर्तृकां = शक्रः भर्ता यस्याः सा शक्रभर्तृका, ताम् (बहु०)। "नद्यृतश्च" इस सूत्रसे कप् और टाप् द्याम् = 'द्यो' शब्दसे द्वितीयाका एकवचन, "औतोऽम्शसोः" इस सूत्रसे ओकारके स्थानमें आकार आदेश। "सुरलोको द्योदिवौ द्वे" इत्यमरः। हसति = "हसे हसने" धातुसे लट् + तिप्। यह अकर्मक है अतः "द्यामपि" यहाँपर "लक्ष्यीकृत्य" इस पदका अध्याहार करना चाहिए। "भीमभूपतिः" इस अंशमें "निरुक्त" नामका लक्षण है। जैसे कि चन्द्रालोकमें है—

"निरुक्तं स्यान्निर्वचनं नाम्नः सत्यं तथाऽनृतम्।
ईदृशैश्चरितै राजन्सत्यं दोषाकरो भवान् ॥"

इस पद्यमें विदर्भभूमिका स्वर्गभूमिके हाससे सम्बन्ध न रहनेपर भी सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति और "द्याम् अपि" यहाँपर स्वर्गको भी हँसती है, और को क्या कहना इस प्रकार अर्थापत्ति है, इस प्रकार दो अलङ्कारों-की संसृष्टि है ॥ १६ ॥

दमनादमनाक्प्रसेदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात्।
वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयाऽनन्यसदृग्गुणोदयाम् ॥ १७ ॥

अन्वयः—सः अमनाक् प्रसेदुषः तथ्यगिरः दमनात् तपोधनात् दिष्टविष्टपत्रितयाऽनन्यसदृग्गुणोदयां तनयां वरम् आप ।

व्याख्या—हंसः साम्प्रतं दमयन्त्या उत्पत्तिं वर्णयति—दमनादिति । सः = भीमभूपतिः, अमनाक्=अत्यर्थं, प्रसेदुषः=प्रसन्नात्, निजोपासनयेति शेषः । तथ्यगिरः=सत्यवचसः, अमोघवचनादिति भावः । तादृशात् दमनात्=दमननामकात्, तपोधनात्=तपस्विनः, ऋषेरित्यर्थः । दिष्टविष्टपत्रितयाऽनन्यसदृग्गुणोदयां = काललोकत्रयाऽनितरसदृशसौन्दर्यादिगुणाविर्भावां, तनयां = पुत्रीं, वरम् = अभीप्सितम्, आप=प्राप, वरत्वेन पुत्रीं लब्धवानिति भावः ॥ १७ ॥

अनुवादः—महाराज भीमने अत्यन्त प्रसन्न, सत्य वाणीवाले दमन नामके तपस्वीसे तीन कालों और तीन लोकोंमें असाधारण सौन्दर्य आदि गुणोंवाली पुत्रीरूप वरको प्राप्त किया ॥ १७ ॥

टिप्पणी—अमनाक् न मनाक् (नञ्०) । "किञ्चिदीषन्मनागल्पे" इत्यमरः । प्रसेदुषः=प्रससादेति प्रसेदिवान्, तस्य, प्र—उपसर्गपूर्वक सद् धातुसे "भाषायां सदवसश्रुवः" इस सूत्रसे भूतसामान्यमें लिट्के स्थानमें क्वसु आदेश, सम्प्रसारण । तथ्यगिरः=तथा (तत्प्रकारे) साधुः तथ्या, तथा शब्दसे 'तत्र साधुः" इस सूत्रसे यत् और स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् प्रत्यय । "सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्" इत्यमरः । तथ्या गीर्यस्य स तथ्यगीः, तस्मात् (बहु०) । दमनात् = दमयतीति दमनः, तस्मात्, दम धातुसे "सहितपिदमःसंज्ञायाम्" (ग० सू० २३) इससे ल्यु (अन) प्रत्यय । तपोधनात् = तप एव धनं यस्य, तस्मात् (बहु०) । दिष्टविष्टपत्रितयाऽनन्यसदृग्गुणोदयाम् = त्रयः अवयवा ययोस्ते त्रितये, त्रि शब्दसे "संख्याया अवयवे तयप्" इस सूत्रसे तयप् । अन्यस्यां सदृक् अन्यदृक् (स० त०) । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इससे "अन्या" शब्दका पुंवद्भाव । न अन्यसदृक (नञ्०) । गुणानाम् उदयः (ष० त०) । अनन्यसदृक् गुणोदयो यस्याः सा (बहु०) । दिष्टाश्च विष्टपानि दिष्टविष्टपानि, "कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽपि" इति, "अथ जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।" इति चाऽमरः, दिष्टविष्टपानां त्रितयं (ष० त०), तयोः अनन्यसदृग्गुणोदया, ताम् (स० त०) । वरम् = "देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये ।" इत्यमरः । आप = आप्+लिट्+त । महाराज भीमने दमन ऋषिसे तीन कालों और तीन लोकोंमें असाधारणगुणोंसे सम्पन्न

कन्यारूप वर पाया यह तात्पर्य है। इस पद्यमें 'दमनादमनाक्" यहाँपर यमक अलङ्कार है ॥ १७ ॥

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम्।
उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥ १८ ॥

अन्वयः—असौ यतः तनुश्रिया भुवनत्रयसुभ्रुवां कमनीयतामदं दमयन्ती उदियाय, ततः दमयन्तीति अभिधां दधौ ॥ १८ ॥

व्याख्या—अथाऽस्या नामधेयं तद्व्युत्पत्तिं च प्रदर्शयति—भुवनेति। असौ = तनया, यतः = यस्मात्कारणात्, तनुश्रिया = निजशरीरसौन्दर्येण, भुवनत्रयसुभ्रुवां = लोकत्रितयसुन्दरीणां, कमनीयतामदं = सौन्दर्यगर्वं, दमयन्ती = अस्तं गमयन्ती सती, उदियाय = उदिता, उत्पन्नेति भावः। ततः = तस्मात्कारणात्, दमयन्ती इति = दमयन्तीत्यानुपूर्विकाम्, अभिधां = नाम, दधौ = बभार।

अनुवादः—वह (भीमकी पुत्रीने) जिस कारणसे अपने शरीरके सौन्दर्यसे तीन लोकोंकी सुन्दरियोंके सौन्दर्यगर्वका दमन करती हुई उत्पन्न हुई उस कारणसे उन्होंने "दमयन्ती" ऐसे नामको धारण किया।

टिप्पणी—यतः = यद् + तसिल्। तनुःश्रिया = तनोः श्रीः, तया (ष० त०)। भुवनत्रयसुभ्रुवां = त्रयः अवयवाः यस्य तत् त्रयम्, त्रि शब्दसे "संख्याया अवयवे तयप्" इस सूत्रसे तयप् प्रत्यय और "द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा" इस सूत्रसे उसके स्थानमें विकल्पसे अयच् आदेश। शोभने भ्रुवौ यासां ताः सुभ्रुवः (बहु०)। भुवनानां त्रयम् (ष० त०), तस्मिन् सुभ्रुवः (स० त०), तासाम्। कमनीयतामदं = कमनीयस्य भावः (कमनीय + तल् + टाप्), कमनीयताया मदः, तम् (ष० त०)। दमयन्ती = दमयतीति, णिजन्त दम धातुसे लट् (शतृ) + ङीप्, यहाँपर "न पादम्याङ्०" इत्यादि सूत्रसे परस्मैपदका निषेध होनेपर भी क्रियाफल कर्तृगामि न होनेसे "शेषात्परस्मैपदम्" इससे परस्मैपद हुआ है। उदियाय = उद् + इण् + लिट् + तिप् (णल्)। दधौ = धा + लिट् + तिप्। इस पद्यमें भुवनत्रयकी सुन्दरियोंकी अपेक्षा दमयन्तीके सौन्दर्यकी अधिकताका वर्णन होनेसे व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ १८ ॥

श्रियमेव परं धराऽधिपाद् गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम्।
व्यवधावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ? ॥ १९ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) तां गुणसिन्धोः धराऽधिपात् उदितां श्रियम् एव परम् अवेहि, वा व्यवधौ अपि मृडचूडानिलयां विधोः कलां को न वेद ?

व्याख्या—अथ पद्यानामेकविंशत्या चिकुरादारभ्य दमयन्तीं वर्णयति-श्रियमिति । (हे राजन् !) तां = दमयन्तीं, गुणसिन्धोः = दयादाक्षिण्यादि-गुणसमुद्रात्, धराऽधिपात् = भीमनरेन्द्रात्, उदिताम् = उत्पन्नां, श्रियम् एव = लक्ष्मीम् एव, परं = ध्रुवम् । अवेहि = जानीहि । देशव्यवधानान्न श्रीरेवेति वाच्यमित्याह—व्यवधावपीति । वा = अथवा, व्यवधौ अपि = व्यवधाने सत्यपि, मृडचूडानिलयां = शिवशिखाऽऽश्रयां, विधोः = चन्द्रमसः, कलां = षोडशं भागं, को न वेद = को न जानाति ? सर्वोऽपि वेदेत्यर्थः । यथा शिवशिरःस्थिताऽपि कला चन्द्रकलैव तथैव गुणसिन्धोर्भीमभूपालादुत्पन्नाऽपि एषा दमयन्ती श्रीरेवेति भावः ।

अनुवादः—हे राजन् ! दमयन्तीको गुणके समुद्र राजा भीमसे उत्पन्न लक्ष्मी ही जानिए, अथवा व्यवधानके रहनेपर भी शिवजीके शिरमें आश्रय लेनेवाली चन्द्रकलाको कौन नहीं जानता है ?

टिप्पणी—गुणसिन्धोः = गुणानां (दया दाक्षिण्यादीनाम्) सिन्धुः तस्मात् (ष० त०), धराऽधिपात्=धराया अधिपः, तस्मात् (ष० त०)। उदिताम्= उद् + इण् + क्तः + टाप् । अवेहि=अव-आङ्—उपसर्गपूर्वक इण् धातुसे लोट्के सिप्के स्थानमें 'हि' आदेश, गुण होकर अव+एहि यहाँपर "एत्येधत्यूठ्सु" इससे प्राप्त वृद्धिको बाधित करके "ओमाङोश्च" इससे पररूप। व्यवधौ = व्यवधानं व्यवधिः, तस्मिन् वि-अ-व उपसर्गपूर्वक 'धा' धातुसे "उपसर्गे घोः किः" इस सूत्रसे कि प्रत्यय। व्यवधि शब्द पुंलिङ्गमें है, इसको नारायण पण्डितने स्त्रीलिङ्गी लिखा है, वह भ्रान्तिमूलक है। मृडचूडानिलयां = मृडस्य चूडा (ष० त०), "गिरीशो गिरिशो मृडः" इत्यमरः । मृडचूडा निलयो यस्याः सा, ताम् (बहु०)। वेद=विद धातुसे "विदो लटो वा" इस सूत्रसे लटके तिप्के स्थानमें विकल्पसे णल् आदेश, एक पक्षमें 'वेति' ऐसा रूप होता है। इस पद्यमें राजा भीममें सिन्धुत्वका आरोप दमयन्तीमें श्रीत्वके आरोपमें निमित्त है इस कारण परम्परित रूपक और दृष्टान्त अलङ्कार है, दोनोंकी संसृष्टि है ॥ १९ ॥

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा बिभर्ति यान् ।
पशुनाऽप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥

अन्वयः—ते चिकुरप्रकरा जयन्ति, विदुषी सा यान् मूर्धनि बिभर्ति। पशुना अपि अपुरस्कृतेन चामरेण तत्तुलनां क इच्छतु? ॥ २० ॥

व्याख्या—साम्प्रतं दमयन्त्याः केशादारम्य वर्णनमुपक्रमते चिकुरेति। ते=प्रसिद्धाः, चिकुरप्रकराः=केशकलापाः, जयन्ति=सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते। विदुषी = पण्डिता, सा = दमयन्ती, यान् = चिकुरप्रकरान्, मूर्धनि = शिरसि, बिभर्ति = धारयति। पशुना अपि = चतुष्पदेन अपि, मूर्खेण चमरीमृगेणाऽपीति भावः। अपुरस्कृतेन = अनादृतेन पृष्ठभागस्थापितेन वा, चामरेण = चमरीपुच्छेन सह, तत्तुलनां = चिकुरप्रकरसमीकरणं, कः = जनः, इच्छतु = वाञ्छतु, न कोऽपीति भावः ॥ २० ॥

अनुवादः—वे केशकलाप उत्कर्षपूर्वक बढ़ते रहते हैं, पण्डिता दमयन्ती जिन्हें शिरमें धारण करती हैं। पशु चमरी मृगसे भी अनादृत पूँछमें रक्खे गये चामरसे उनकी तुलना करनेकी कौन इच्छा करे ? ॥ २० ॥

टिप्पणी—चिकुरप्रकराः = चिकुराणां प्रकराः (ष० त०), विदुषी = वेत्तीति, विद् धातुसे लट्के शतृके स्थानमें "विदेः शतुर्वसुः" इससे वसु आदेश, "उगितश्च" इससे स्त्रीत्वविवक्षामें ङीप्, "वसोः सम्प्रसारणम्" इससे संप्रसारण। मूर्धनि=मूर्धन् शब्दसे सप्तमीकी ङिविभक्तिमें "विभाषा ङिश्योः" इससे अल्लोपके अभावपक्षमें रूप। उक्त सूत्रसे अल्लोप होनेपर "मूर्ध्नि" ऐसा रूप भी बनता है। बिभर्ति=भृ+लट्+तिप्। अपुरस्कृतेन = न पुरस्कृतं, तेन (नञ्०)। तत्तुलनां = तोलनं तुलना, "तुल उन्माने" इस धातुसे "अतुलोपमाभ्याम्" ऐसे निपातनसे गुणका अभाव होकर णिजन्त तुल धातुसे "ण्यासश्रन्थो युच्" इससे युच् (अन) होकर टाप्। तेषां तुलना, ताम् (ष० त०)। इच्छतु = इष + लोट् + तिप्। "इषुगमियमां छः" इससे छत्व। इस पद्यमें उपमान चामरसे उपमेय दमयन्तीके चिकुरके उत्कर्षका वर्णन होनेसे व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ २० ॥

स्वदृशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः।
जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् ॥ २१ ॥

अन्वयः—मृगाः तदखर्वेक्षणशोभया जितयोः भयात् उदयत्प्रमीलयोः स्वदृशोः खुरकण्डूयनकैतवात् सान्त्वनां जनयन्ति ॥ २१ ॥

व्याख्या—मृगाः = हरिणाः, तदखर्वेक्षणशोभया = दमयन्तीविशालनेत्रकान्त्या, जितयोः = पराभूतयोः, अत एव भयात् = भीतेः, उदयत्प्रमीलयोः =

उत्पद्यमाननिमीलनयोः, स्वदृशोः = निजनेत्रयोः, खुरकण्डूयनकैतवात् = शफघर्षणच्छलात्. सान्त्वनाम् = आश्वासनं, जनयन्ति = कुर्वन्ति, यथा लोके परपराजिताान् भयान्निमीलितनयनान् जनान् स्वजना हस्तपरामर्शादिना सान्त्वयन्ति तथैव मृगा अपि दमयन्तीनेत्रपराजिते स्वनेत्रे खुरकण्डूयनच्छलादाश्वासयन्तीति भावः ॥ २१ ॥

अनुवादः—मृग दमयन्तीके विशाल नेत्रोंकी शोभासे जीते गये अत एव भयसे मूँदे गये अपने नेत्रोंको खुरसे खुजलानेके बहानेसे आश्वासन देते हैं।

टिप्पणी—तदखर्वेक्षणशोभया = न खर्वे (नञ्०)। अखर्वे च ते ईक्षणे (क० धा०), तस्या अखर्वेक्षणे (ष० त०) तयोः शोभा, तया (ष० त०), भयात् = हेतुमें पञ्चमी। उदयत्प्रमीलयोः = उदयन्ती प्रमीला ययोस्ते, तयोः (बहु०)। स्वदृशोः = स्वस्य दृशौ, तयोः (ष० त०)। खुरकण्डूयनकैतवात् = खुरैः कण्डूयनम् (तृ० त०), "शफं क्लीबे खुरः पुमान्" इत्यमरः। खुरकण्डूयनस्य कैतवं, तस्मात् (ष० त०)। जनयन्ति = जन + णिच् + लट् + झिः। इस पद्यमें कैतवाऽपह्नुति और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाकी संसृष्टि है ॥ २१ ॥

अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि।
श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ! ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे धरापते ! दमस्वसुः लोकयुगं श्रुतिगामितया सुतरां व्यतिभाते, दृशौ अपि श्रुतिगामितया सुतरां व्यतिभाते; श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि श्रुतिगामितया सुतरां व्यतिभाते ॥ २२ ॥

व्याख्या—हे धरापते = हे भूपते ! दमस्वसुः = दमयन्त्याः, लोकयुगं = मातापितृकुलयुग्मं, श्रुतिगामितया = लोकश्रवणविषयत्वेन, जगत्प्रसिद्धत्वेनेति भावः, सुतराम् = अत्यर्थं, व्यतिभाते = परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वा भाति (शोभते), दृशो अपि = नेत्रे अपि, दमस्वसुरिति अध्याहार्यम् श्रुतिगामितया = कर्णाऽन्तविश्रान्ततया, सुतराम् = अत्यर्थं, व्यतिभाते = परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वा भातः (शोभेते), श्रुतदृष्टाः = आकर्णिताऽवलोकिताः, लोकतः श्रुताः स्वयं ज्ञाताश्चेति भावः, रमणीगुणा अपि = सौन्दर्यौदार्यादयः स्त्रीगुणा अपि, श्रुतिगामितया = लोकतः श्रवणविषयतया, सुतराम् = अत्यन्तं, व्यतिभाते = विनिमयेन भान्ति (शोभन्ते)। दमयन्त्या मातपितृकुलयुग्मं नेत्रयुगलं स्त्रीगुणा अपि प्रसिद्धिपथागतत्वेन सुतरां शोभन्त इति भावः ॥ २२ ॥

अनुवादः—हे राजन् ! दमयन्तीके मातृकुल और पितृकुल दोनों ही कुल

लोकका श्रवण विषय होकर परस्परके उत्कर्षसे शोभित होते हैं, इसी तरह उनकी दोनों आँखें कान तक फैलनेसे परस्परके उत्कर्षसे शोभित होती हैं तथा सुने गये और देखे गये दमयन्तीके सौन्दर्य औदार्य आदि स्त्रीगुण भी लोकसे श्रवण-के विषय होनेसे परस्परमें अत्यन्त शोभित होते हैं ॥ २२ ॥

टिप्पणी—धरापते = धरायाः पतिः, तत्सम्बुद्धौ (ष० त०)। दमस्वसुः= दमस्य स्वसा दमस्वसा, तस्याः (ष० त०)। दमन ऋषिके वरसे महाराज भीमके दम नामके पुत्र और दमयन्ती पुत्री उत्पन्न हुई थीं, महाकविने वर्णनीय होनेसे दमयन्तीकी उत्पत्तिका वर्णन लिखा दमका नहीं। "न षट्स्वस्रादिभ्यः" इससे "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इससे प्राप्त ङीप्का निषेध हुआ है। लोकयुगं = लोकयोर्युगम् (ष० त०), 'लोक' शब्द यहाँपर लक्षणासे कुलवाचक हुआ है। श्रुतिगामितया = श्रुत्योर्गच्छतीति श्रुतिगामि, श्रुति + गम् + णिनिः। श्रुतिगामिनो भावः, तया, श्रुतिगामि + तल् + टाप् + टा। सुतरां = तरप्प्रत्ययान्त "सु" उपसर्गसे "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इससे आमु प्रत्यय। व्यतिभाते=वि + अति—उपसर्गपूर्वक अदादिस्थ "भा दीप्तौ" इस धातुसे "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इससे आत्मनेपद हुआ है। कर्मव्यति-हारका अर्थ है कर्मका विनिमय और कैयटके मतमें परस्पर करणको भी कर्मव्यतिहार माना गया है। व्यतिभाते = वि + अति + भा + लट् + त। यहाँपर यह एक वचन है। दृशौ "दृग्दृष्टी" इत्यमरः। श्रुतिगामितया = श्रुत्यो-र्गच्छतस्तच्छीले इति श्रुतिगामिन्यौ, श्रुति + गम् + णिनिः + ङीप् (उपपद०)। श्रुतिगामिन्योर्भावः श्रुतिगामिता, तया, श्रुति + गामिनी + तल् + टाप् + टा। यहाँपर "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इस सूत्रसे पुंवद्भाव हुआ। व्यतिभाते = पहलेके सूत्रसे आत्मनेपद, वि+अति + भा + आताम्, यण् और सवर्ण-दीर्घ करके 'व्यतिभाताम्' ऐसा रूप होनेपर "टित आत्मनेपदानां टेरे" इससे टिका एत्व होकर ऐसा रूप बनता है। श्रुतदृष्टाः = प्राक् श्रुताः पश्चाद् दृष्टाः, "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः "समानाऽधिकरणेन" इससे पूर्वकालसमास रमणीगुणाः = रमण्या गुणाः (ष० त०)। श्रुतिगामितया = श्रुत्योर्गच्छ-न्तीति श्रुतिगामिनः, श्रुति + गम् + णिनिः (उप०)। श्रुतिः श्रोत्रे, तथाऽऽम्नाये, वार्तायां, श्रोत्रकर्मणी" ति विश्वः। श्रुतिगामिनां भावः तया, श्रुतिगा-मिन् + तल् + टाप् + टा। व्यतिभाते। वि + अति + भा + झः। पहलेके सूत्र-

से आत्मनेपद और "आत्मनेपदेष्वनतः" इससे 'झ' के स्थान में अत् और पहले के समान टिका एत्व भी। इस पद्य में "लोकयुगम्" "दृशौ" "रमणीगुणाः" इन सब प्रस्तुत पदार्थोंका व्यतिभान, रूप एक क्रिया के साथ सम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता और "व्यतिभाते" इसका एकवचन, द्विवचन और बहुवचन होने से वचनश्लेष भी है, अतः इनका एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूप सङ्कर है ॥ २२ ॥

नलिनं मलिनं विवृण्वती, पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे ।
अपि खञ्जनमञ्जनाऽञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—नलिनं मलिनं विवृण्वती, पृषतीम् अस्पृशती तदीक्षणे अञ्जनाऽञ्चिते (सती) खञ्जनम् अपि रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते ॥ २३ ॥

व्याख्या—नलिनं = कमलं, मलिनं = मलीमसम्, असुन्दरमिति भावः विवृण्वती = कुर्वाणे, स्वसौन्दर्याऽतिशयेनेति भावः। पृषतीं = मृगीम्, अस्पृशती = स्पर्शम् अपि अकुर्वती, नेत्रसौन्दर्यस्पर्धायां मृगीमपि दूरात्परिहरती इ भावः। तदीक्षणे = दमयन्तीनयने, अञ्जनाञ्चिते = कज्जलपरिष्कृते सतं खञ्जनम् अपि = खञ्जरीटं पक्षिणम् अपि, रुचिगर्वदुर्विधं = सौन्दर्याऽभिमा दरिद्रं, विदधाते = कुर्वाते, दमयन्त्या नेत्रे सर्वथाऽप्यनुपमेये इति भावः ॥ २२

अनुवादः—कमलको मलिन बनाने वाले तथा (सौन्दर्यमें) मृगीका स भी नहीं करते हुए दमयन्तीके नेत्र, कज्जलसे परिष्कृत होते हुए, खञ्जन पक्षी भी सौन्दर्यके अभिमानमें दरिद्र बना देते हैं ॥ २३ ॥

टिप्पणी—विवृण्वती = विवृणुत इति, वि + वृञ् + लट् (शतृ) + ङीप् औ। पृषतीं = "हरिण्यां पृषती प्रोक्ता" इति रन्तिदेवः। अस्पृशती = स्पृ इति स्पृशती, स्पृश + लट् (शतृ) + औ। न स्पृशती (नञ्०)। तदीक्षणे तस्या ईक्षणे (ष० त०)। अञ्जनाऽञ्चिते = अञ्जनेन अञ्चिते (तृ० त०) खञ्जनं = "खञ्जरीटस्तु खञ्जनः" इत्यमरः। रुचिगर्वदुर्विधं = रुचेः ग (ष० त०) तस्मिन् दुर्विधः तम् (स० त०)। "निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरि दुर्गतोऽपि सः।" इत्यमरः। विदधाते = वि + धा + लट् + आताम्। इस पद्य दमयन्तीके नेत्रोंके कमल आदिके मलिनीकरण आदिसे सम्बन्ध न होनेपर सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति और उपमानभूत नलिन आदिसे उपमेय दमयन्तीके नेत्रोंके आधिक्य वर्णनसे व्यतिरेक अलङ्कार इस प्रकार दो अलङ्कारों अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ २३ ॥

अधरं खलु बिम्बनामकं फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् ।
लभतेऽधरबिम्बमित्यदः पदमस्या रदनच्छदं वदत् ॥ २४ ॥

अन्वयः—अधरबिम्बम् इति अदः पदम् अस्या रदनच्छदं वदत् बिम्बनामकं फलम् अस्मात् अधरं खलु इति भव्यम् अन्वयं लभते ॥ २४ ॥

व्याख्या—अधरबिम्बम् = अधरबिम्बम् इत्यानुपूर्वीकम् इति = एवम्, अदः = एतत्, पदं = शब्दः, अस्याः = दमयन्त्याः, रदनच्छदम् = ओष्ठं, वदत् = अभिदधत् प्रतिपादयदिति भावः । बिम्बनामकं = बिम्बाऽभिधेयं, फलं = सस्यम्, अस्मात् = दमयन्तीरदनच्छदात्, अधरम् = अपकृष्टं, खलु = निश्चयेन, इति = अस्मात्कारणात्, भव्यम् = अबाधितम्, अन्वयं = पदार्थसंसर्गं, लभते = प्राप्नोति ॥ २४ ॥

अनुवाद:—"अधरबिम्ब" यह पद दमयन्तीके ओष्ठका प्रतिपादन करता हुआ बिम्ब नामका फल दमयन्तीके ओष्ठसे अधर (निकृष्ट) है इस प्रकार अबाधित अन्वय (पदार्थसंसर्ग) को प्राप्त करता है ॥ २४ ॥

टिप्पणी—रदनच्छदं = रदनानां छदः, तम् (ष० त०), "रदना दशना दन्ता रदाः" इति "ओष्ठाऽधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।" इति चाऽमरः । वदत् = वदतीति, वद + लट् (शतृ) + सुः । बिम्बनामकं = बिम्बं नाम यस्य तत् (बहु०) । लभते=लभ + लट् + त । "अधरबिम्ब" यह पद दमयन्तीके ओष्ठका प्रतिपादन करनेके लिए अधरं बिम्बं (बिम्बफलम्) यस्मात्तत् इस प्रकार बहुव्रीहि समाससे अबाधित अन्वर्थ हो जाता है । अन्य स्त्रीके ओष्ठको कहनेके लिए अधरो बिम्बम् इव इस प्रकार उपमितकर्मधारय समास करना चाहिए । आकारसे, रक्त वर्णसे और आस्वादसे उत्कृष्ट होनेसे दमयन्तीका ओष्ठ बिम्ब फलसे उत्कृष्ट है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें उपमानभूत बिम्ब फलसे उपमेयभूत दमयन्तीके ओष्ठके आधिक्यका वर्णन होनेसे व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ २४ ॥

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥ २५ ॥

अन्वयः—इन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा हृतसारम् इव कृतमध्यबिलं धृतगम्भीरखनीखनीलिम विलोक्यते ॥ २५ ॥

व्याख्या—इन्दुमण्डलं = चन्द्रबिम्बं, दमयन्तीवदनाय = दमयन्तीवदनं निर्मातुं, वेधसा = ब्रह्मणा, हृतसारम् इव = गृहीतश्रेष्ठभागम् इव, कृतमध्य-

बिलं = विहिताऽन्दरच्छिद्रं, सत्, धृतगम्भीरखनीखनीलिम = भृतगभीरनिम्न-गर्ताकाशनैल्यं, विलोक्यते = दृश्यते। ब्रह्मणा दमयन्त्या मुखं निर्मातुं चन्द्र-बिम्बात्सुन्दरभागो गृहीतः, अतो गृहीतसुन्दरभागे चन्द्रविम्बे छिद्रं संजातं तत्राऽऽकाशस्य नीलिमा पतितः स एव चन्द्रस्य कलङ्क इति भावः। चन्द्रः सक-लङ्कः। दमयन्त्या मुखं निष्कलङ्क तस्माद्धेतोश्चन्द्रापेक्षया दमयन्तीवदनं मनोहर-तरमिति भावः॥ २५॥

अनुवादः—ब्रह्माजीने दमयन्तीके मुखकी रचनाके लिए चन्द्रमण्डलसे श्रेष्ठ भागको हरण कर लिया अतः उसमें (बीचमें) छेद पड़ गया उसपर जो आकाशकी नीलिमा है वही कलङ्कके रूप में दिखाई दे रही है॥ २५॥

टिप्पणी—इन्दुमण्डलम् = इन्दोः मण्डलम् (ष० त०), दमयन्तीवदनाय = दमयन्त्या वदनं, तस्मै (ष० त०), "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इससे चतुर्थी। हृतसारं = हृतः सारो यस्मात् तत् (बहु०)। कृतमध्यबिलं = मध्ये बिलम् (स० त०), कृतं मध्यबिलं यस्य तत् (बहु१)। धृतगम्भीर-खनीखनीलिम = गम्भीरा चाऽसौ खनी (क० धा०), "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इत्यमरः। "कृदिकारादक्तिनः" इस सूत्रसे ङीष् प्रत्यय होकर ईका-रान्त भी खनी शब्द हो जाता है। यहाँपर खनीका प्रसिद्ध अर्थ खान न होकर गर्त अर्थ होता है। नीलस्य भावो नीलिमा, नील + इमनिच्, खस्य नीलिमा (ष० त०)। गम्भीरखन्यां खनीलिमा (स० त०)। धृतो गम्भीर-खनीखनीलिमा येन तत् (बहु०)। ब्रह्माजीने चन्द्रबिम्बस्थित उत्कृष्ट भाग तो दमयन्ती का मुख बनानेके लिए निकाल डाला तब उसके निम्न गर्तमें आकाशकी जो नीलिमा पड़ गई वही कलङ्कके रूपमें प्रसिद्ध है। चन्द्रमामें कलङ्क है दमयन्तीका मुख निष्कलङ्क होनेसे उससे उत्कृष्ट है यह तात्पर्य है। विलोक्यते = वि + लोक + लट् (कर्ममें) + त। इस पद्यमें कलङ्कका अपह्नव करके आकाशकी नीलिमाका आरोप करनेसे अपह्नुति 'कृतमध्यबिल' यहाँपर पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग, 'हृतसारमिव' यहाँपर उत्प्रेक्षा, इस तरह अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर। आकाश रूपरहित द्रव्य है अतः उसमें महाकविने लोकप्रसिद्धिके अनुसारसे नीलिमाका वर्णन किया॥ २५॥

धृतलाञ्छनगोमयाऽञ्चनं विधुमालेपनपाण्डरं विधिः।
भ्रमयत्युचितं विदर्भजाऽऽननीराजनवर्द्धमानकम्॥ २६॥

अन्वयः—विधिः धृतलाञ्छनगोमयाञ्चनम्, आलेपनपाण्डरं, विधुं विदर्भजाऽऽननत्रीराजनवर्द्धमानकं भ्रमयति, उचितम् ॥ २६ ॥

व्याख्या—विधिः=ब्रह्मा, धृतलाञ्छनगोमयाऽञ्चनं = गृहीतमृगचिह्नगोमयसंश्लेषणम्, आलेपनपाण्डरं = पिष्टोदकशुक्लवर्णं, तत्सदृशनिजकान्तिसुधाधवलितं, विधुं = चन्द्रमसं विदर्भजाऽऽनननीराजनवर्द्धमानकं=दमयन्ती मुखारार्तिकशरावं, किरणदीपकलिकायुक्तमिति भावः। भ्रमयति = भ्रमणं कारयति, उचितं= योग्यम्, लोकोत्तरत्वादिति भावः। एवं नीराजयन्तीति देशाऽऽचारः ॥ २६ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजी, गोमयके सदृश कलङ्कसे युक्त, पिष्टजलके समान सफेद चन्द्रमाको दमयन्तीके मुखकी आरती उतारनेके लिए मृत्तिकापात्रके समान जो घुमाते हैं, वह उचित है ॥ २६ ॥

टिप्पणी—धृतलाञ्छनगोमयाऽञ्चनं = गोःपुरीषं गोमयं, 'गो' शब्दसे "गोश्च पुरीषे" इस सूत्रसे मयट् प्रत्यय। गोमयेन अञ्चनम् (तृ० त०)। धृतं लाञ्छनम् एव गोमयाऽञ्चनं येन, तम् (बहु०)। आलेपनपाण्डरम् = आलेपनेन पाण्डरः, तम् (तृ० त०)। विधुं = "विधुः सुधांऽशुः शुभ्रांऽशुः" इत्यमरः। विदर्भजाननीराजनवर्द्धमानकं = विदर्भजाया आननम् (ष० त०), तस्य नीराजनं (ष० त०), तस्य वर्द्धमानकं, तत् (ष० त०)। "शरावो वर्द्धमानकः" इत्यमरः। भ्रमयति = भ्रम + णिच् + लट् + तिप्। "मितां ह्रस्वः" इससे ह्रस्व हुआ है। जैसे लोकमें नीराजना करनेके लिए और दृष्टिदोषको हटानेके लिए गोबर और पिष्टजलसे लेप करके वर्द्धमान (मिट्टीके पात्र)-को घुमाते हैं उसी तरह ब्रह्माजी दमयन्तीके मुखमें नीराजन करनेके लिए गोबरके समान कलङ्कसे युक्त और पिष्टजलके समान अपनी किरणसे सफेद चन्द्ररूप वर्धमान (मृतिकापात्र) को घुमाते हैं, चन्द्रमासे दमयन्तीका मुख सुन्दर है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें साङ्गरूपक और चन्द्रमाके भ्रमणका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धका वर्णन करनेसे अतिशयोक्ति है इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभावरूप सङ्कर अलङ्कार है ॥ २६ ॥

सुषमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात्।
अधुनाऽपि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सुषमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्मं तन्मुखात् अभाजि, (अत एव) अधुना अपि भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनं न उज्झति स्फुटम् ॥ २७ ॥

व्याख्या—सुषमाविषये = परमशोभाविषये, परीक्षणे = परीक्षायां, जल-

दिव्यशोधने कृते सतीति भावः। निखिलं = समस्तं, पद्मं = कमलं, तन्मुखात्= दमयन्त्याननात्, अभाजि = अभञ्जि, स्वयमेव भग्नमभूदित्यर्थः। अत एव अधुना अपि = साम्प्रतम् अपि, भङ्गलक्षणं = पराजयचिह्नं, सलिलोन्मज्जनं = जलादूर्ध्वंभवनं, न उज्झति = न जहाति, स्फुटम् = इव, जलदिव्योन्मज्जनस्य पराजयचिह्नत्वस्मरणादिति भावः ॥ २७ ॥

अनुवादः—परमशोभाकी परीक्षामें सम्पूर्ण कमल दमयन्तीके मुखसे हार गये, इसी कारणसे अब तक वे पराजयके चिह्नरूप जलसे उन्मज्जन नहीं छोड़ रहे हैं ऐसा मालूम हो रहा है ॥ २७ ॥

टिप्पणी—सुषमाविषये = सुषमा विषयो यस्मिन् तत्, तस्मिन् (बहु०)। "सुषमा परमा शोभा" इत्यमरः। तन्मुखात् = तस्या मुखं, तस्मात् (ष० त०)। अभाजि = "भञ्जो आमर्दने" इस धातुसे कर्मकर्तामें लुङ्, "चिण्भावकर्मणोः" इससे चिण्, "भञ्जेश्च चिणि" इससे विकल्पसे 'न' का लोप, अतः एक पक्ष-में "अभञ्जि" ऐसा भी रूप बनता है। भङ्गलक्षणं = भङ्गो लक्षणं यस्य तत् (बहु०)। सलिलोन्मज्जनं=सलिलात् उन्मज्जनं, तत् (प० त०)। उज्झति = "उज्झ उत्सर्गे" धातुसे लट् + तिप्। दमयन्तीका मुख और कमलमें किसमें अधिक शोभा है इसकी परीक्षाके लिए जल दिव्य किया गया। उसमें कमल जल में न डूबकर ऊपर उठा हुआ है अत एव उसका पराजय हुआ है, दमयन्ती के मुखकी समान उसमें शोभा नहीं है इसकी यहाँपर उत्प्रेक्षा की गई है। जलदिव्यके विषयमें योगीश्वर याज्ञवल्क्यने लिखा है—

"समकालमिषुं मुक्तमानीयाऽन्यो जवी नरः।
गते तस्मिन्निमग्नाऽङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ २–१०९"

इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है, "स्फुटम्" यह पद उत्प्रेक्षाका वाचक है ॥ २७ ॥

धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भ्रुवौ।
नलिके न तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः ॥ २८ ॥

अन्वयः—तद्भ्रुवौ विश्वजयाय उदिते रतिपञ्चबाणयोः धनुषी, तदुच्च-नासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः रतिपञ्चबाणयोः नलिके न ?

व्याख्या—तद्भ्रुवौ = दमयन्तीभ्रुवौ, विश्वजयाय = जगद्विजयाय, उदिते= उत्पन्ने, रतिपञ्चबाणयोः = रतिकामदेवयोः धनुषी = चापौ, ध्रुवम्। एवं च तदुच्चनासिके = दमयन्त्युन्नतनासाच्छिद्रे, त्वयि = भवति नालीकविमुक्ति-

कामयोः = बाणप्रहारार्थिनोः, रतिपञ्चबाणयोः = रतिकामदेवयोः, नलिके न= शराऽऽधारनलौ नं ? अपि तु नलिके एवेति भावः। दमयन्त्या भ्रूनासिकं दृष्ट्वा सर्वोऽपि कामवशो भवतीति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी भौंहें जगत्को जीतनेके लिए उत्पन्न रति और कामदेवके धनुष् हैं क्या ? उनकी ऊँची नासिकाके दो छिद्र आपमें बाण छोड़नेकी इच्छा करने वाले रति और कामदेवकी नलियाँ नहीं हैं क्या ? ॥ २८ ॥

टिप्पणी—तद्भ्रुवौ = तस्या भ्रुवौ (ष० त०)। विश्वजयाय = विश्वस्य जयः, तस्मै (ष० त०), "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इससे चतुर्थी। उदिते = उद्+इण्+क्तः+ङि। रतिपञ्चबाणयोः = पञ्च बाणा यस्य सः (बहु०)। पाँच बाण होनेके कारण कामदेवको "पञ्चबाण" वा "पञ्चशर" कहते हैं, पाँच बाण जैसे—

"अरविन्दमशोकं च चूतंच नवमल्लिका।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः॥"

अर्थात् कमल, अशोक पुष्प, आमका फूल, नवमल्लिका और नीलकमल ये पाँच फूल कामदेव के बाण हैं। रतिश्च पञ्चबाणश्च रतिपञ्चबाणौ, तयोः (द्वन्द्व०)। तदुच्चनासिके = उच्चे च ते नासिके (क० धा०)। नासिकाके छिद्रोंके द्वित्वसे नासिकामें द्विवचन किया गया है। तस्या उच्चनासिके (ष० त०)। त्वयि = विषयमें सप्तमी। नालीकविमुक्तिकामयोः = विमुक्तिं कामयेते इति विमुक्तिकामौ, विमुक्ति–उपपदपूर्वक "कमु कान्तौ" धातुसे "शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः" इस सूत्रसे ण प्रत्यय (उपपद०)। नालीकानां विमुक्तिकामौ, तयोः (ष० त०)। "नालीकं पद्मखण्डे स्त्री, नालीकः शरशल्ययोः।" इति विश्वः। यहाँपर भ्रूयुग्ममें धनुर्युग्मका आरोप होनेसे पूर्वार्द्धमें रूपक और उत्तरार्द्धमें नालिकामें नासिकात्वकी संभावना करनेसे उत्प्रेक्षा, इस प्रकार दो अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ २८ ॥

सदृशीं तव शूर ! सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा।
अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृहयालुः करलीलया श्रियः ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे शूर ! जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा मित्रजुषाम् अपि सरोरुहां श्रियः करलीलया गृहयालुः स तव परं सदृशी ॥ २९ ॥

व्याख्या—हे शूर=हे वीर !, जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा=सलिलदुर्गस्थबिसजयिबाहुः, सा = दमयन्ती, मित्रजुषाम् अपि= अर्कसेविनां, सुहृत्सहाय-

सम्पन्नानाम् अपि; सरोरुहां = कमलानां, श्रियः = शोभाः सम्पदश्च, करलीलया = याहस्तविलासेन, बलिग्रहणेन च, गृहयालुः = ग्रहणशीला, सा = दमयन्ती तव=भवतः, परम्=अत्यर्थं, सदृशी=तुल्या, दमयन्त्या भुजौ मृणालादपि कोमलौ, दमयन्त्याः पाणिः कमलादपि मनोहर इति भावः ।। २९ ।।

अनुवादः—हे वीर ! जलरूप किलेमें रहनेवाले कमलको जीतनेवाली बाँहोंवाली वह (दमयन्ती) सूर्यकी सेवा करनेवाले वा मित्रसहायसे सम्पन्न कमलोंकी शोभा वा सम्पत्तियोंको हाथके विलाससे वा करग्रहणके तौरपर लेनेवाली, आपके लिए अत्यन्त योग्य हैं ।। २९ ।।

टिप्पणी—शूरः = "शूरो वीरश्च विक्रान्तः" इत्यमरः । जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा = जलम् एव दुर्गः (रूपक०), तस्मिन् तिष्ठन्तीति जलदुर्गस्थानि, जलदुर्ग + स्था + कः (उपपद०) तानि च तानि मृणालानि (क० धा०), तानि जयत इति जलदुर्गस्थमृणालजितौ, जलदुर्गस्थमृणाल + जि + क्विप् । तादृशौ भुजौ यस्याः सा (बहु०) । मित्रजुषां = मित्रं जुषन्त इति मित्रजूंषि तेषाम्, मित्र + जुष् + क्विप् । मित्र पदका अर्थ यहाँपर सूर्य और सुहृद् है । "मित्रं सुहृदि, मित्रोऽर्कः" इति विश्वः । सरोरुहां = सरसि रोहन्तीति सरोरुंहि, तेषां, सरस् + रुह् + क्विप् (उपपद०) + आम् । श्रियः=श्रीर्लक्ष्मीवेशसम्पत्सु भारतीशोभयोरपि" । इति त्रिकाण्डशेषः "गृहयालुः" इस कृदन्तपदके योगमें "कर्तृकर्मणोः कृति" इससे प्राप्त षष्ठीका "न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इससे निषेध होनेसे कर्ममें द्वितीया । करलीलया = करयोः अथवा कराणां लीला, तया (ष० त०), "बलिहस्तांऽशवः कराः" इति "लीला विलासक्रिययोः" इति चाऽमरः । गृहयालुः = गृहयते इति, "गृह ग्रहणे" इस चौरादिक धातुसे "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्" इस सूत्रसे आलुच् प्रत्यय । "गृहयालुर्ग्रहीतरि" इत्यमरः । जो जलरूप किलेमें रहनेवाले मृणालोंको भी अपने बाहुसे जीतती हैं और जो सूर्यका अथवा मित्रका आश्रय लेनेवाले कमलोंकी शोभा वा सम्पत्तिको भी अपने हाथोंके विलाससे अथवा करके रूपमेंसे ग्रहण करती हैं ऐसी वीर नारी आप ऐसे वीरके लिए बहुत ही योग्य हैं यह तात्पर्य है । इस पद्यमें दमयन्ती और नलरूप योग्य व्यक्तियोंकी अनुरूपतासे श्लाघा होनेसे "सम" अलङ्कार है, जैसे कि "समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा या योग्यवस्तुनोः ।" सा० द० १०–९२ । मित्र, कर, लीला और श्री का सूर्य, बलि, क्रिया और सम्पत्तिसे भेद होनेपर भी श्लेषसे अभेदका

अध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है अत एव इनका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ २९ ॥

वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाऽभिविधिं विधित्सुनी ।
विधिनाऽपि न रोमरेखया कृतसीम्नी प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३० ॥

अन्वयः—सुदृशि स्वाऽभिविधिं विधित्सुनी शिशुतातदुत्तरे वयसी विधिना रोमरेखया प्रविभज्य कृतसीम्नी अपि न रज्यतः ॥ ३० ॥

व्याख्या—सुदृशि = सुलोचनायां, सुन्दर्यां दमयन्त्यामिति भावः । स्वाऽभिविधिं = निजव्याप्तिं, विधित्सुनी = विधातुम् इच्छती, शिशुतातदुत्तरे = बाल्य-यौवने, वयसी = अवस्थे, विधिना = ब्रह्मणा, सीमाऽभिज्ञेनेति भावः । रोम-रेखया = लोमपङ्क्त्या, सीमाचिह्नेनेति भावः । प्रविभज्य = प्रविभागं कृत्वा, रोमोत्पत्तेः पूर्वमत्र शैशवेन स्थातव्यं, ततः परं यौवनेनेति कालतो विभागं कृत्वेति भावः । कृतसीम्नी अपि = विहितमर्यादे अपि, न रज्यतः न सन्तुष्यतः, रम्यवस्तु दुस्त्यजमिति भावः । एतेन वयःसन्धिरुक्तः ॥ ३० ॥

अनुवादः—सुन्दरी दमयन्तीमें अपनी प्रभुताको रखनेकी इच्छा करनेवाली, बचपन और जवानी अवस्थाएँ ब्रह्माजीके रोमकी रेखासे विभाग करके मर्यादा करनेपर भी सन्तुष्ट नहीं होती हैं ॥ ३० ॥

टिप्पणी—सुदृशि = शोभने दृशौ यस्याः सा सुदृक्, तस्याम् (बहु०) । स्वाऽभिविधिं = स्वस्य अभिविधिः, तम् (ष० त०) । विधित्सुनी = विधातु-मिच्छुनी, वि + धा + सन् + उ + औ । शिशुतातदुत्तरे = शिशोर्भावः शिशुता, शिशु + तल् + टाप् । तस्या उत्तरम् (ष० त०) । शिशुता च तदुत्तरं (यौवनम्) च (द्वन्द्वः), वयसी = "खगबाल्यादिनोर्वयः" इत्यमरः । रोमरेखया रोम्णां रेखा, =तया (ष० त०) । प्रविभज्य = प्र + वि + भज् + क्त्वा (ल्यप्) । कृतसीम्नी = कृता सीमा ययोस्ते (बहु०) । रज्यतः = "रञ्ज रागे" धातुसे लट् + तस् । "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" इससे नकारका लोप । इस पद्यमें प्रस्तुत वयोविशेषके साम्यसे अप्रस्तुत विवादकी प्रतीति होनेसे समासोक्ति अलङ्कार है ॥ ३० ॥

अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिझरैरगाधताम् ।
स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥ ३१ ॥

अन्वयः—कान्तिझरैः अगाधतां गमिते तद्वपुषि प्रसर्पतोः स्मरयौवनयोः द्वयोः अपि उभौ कुचौ प्लवकुम्भौ भवतः खलु ॥ ३१ ॥

व्याख्या—श्लोकत्रयेण पयोधरौ वर्णयति—अपीति । कान्तिझरैः = लावण्यप्रवाहैः, अगाधताम् = अतलस्पर्शताम्, दुरवगाहतामिति, भावः । गमिते = प्रापिते, तद्वपुषि = दमयन्तीशरीरे, प्रसर्पतोः = प्रसर्पणं कुर्वतोः, प्लवमानयोरिति भावः । स्मरयौवनयोः = कामतारुण्ययोः, द्वयोरपि = उभयोरपि उभौ = द्वौ, कुचौ = पयोधरौ, प्लवकुम्भौ = तरणकलशौ, भवतः = विद्येते खलु = निश्चयेन, लोकेऽपि तरद्भिरनिमज्जनाय कुम्भादिकमाश्रीयते इति प्रसिद्धम् ॥ ३१ ॥

अनुवादः—लावण्यके प्रवाहोंसे अतलस्पर्शी दमयन्तीके शरीरमें, तैरते हुए कामदेव और तारुण्य दोनोंको दमयन्तीके दोनों कुच तैरनेके लिए घड़े हो रहे हैं ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—कान्तिझरैः = कान्तीनां झराः, तैः (ष० त०) "वारिप्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः । गमिते = गम् + णिच् + क्तः + ङि । तद्वपुषि = तस्या वपुः, तस्मिन् (ष० त०) । प्रसर्पतोः = प्रसर्पत इति प्रसर्पंती, तयोः, प्र + सृप् + लट् (शतृ) + ओस् । स्मरयौवनयोः = स्मरश्च यौवनं च स्मरयौवने, तयोः (द्वन्द्वः) । प्लवकुम्भौ = प्लवस्य कुम्भौ (ष० त०) । इस पद्यमें दमयन्तीके शरीरमें कान्तिकी प्रचुरता, कामदेव और यौवनका प्रादुर्भाव और दमयन्तीके कुचोंका विस्तार ऐसे अर्थ सूचित होते हैं । दमयन्तीके कुचोंमें कामदेव और यौवनके प्लवनकुंभत्वकी उत्प्रेक्षासे कुचोंकी अतिशय वृद्धि व्यङ्ग्य होती है। इस प्रकार अलङ्कार से वस्तुध्वनि है ॥ ३१ ॥

कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ? ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाझरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—निजहेतुदण्डजः चक्रभ्रमकारितागुणः कलसे किमु ? यत् स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाझरचक्रभ्रमम् आतनोति ॥ ३२ ॥

व्याख्या—निजहेतुदण्डजः = स्वकारणदण्डजन्यः, चक्रभ्रमकारितागुणः = कुलालभाण्डभ्रमणजनकत्वधर्मः, कलसे किमु = दण्डकार्यरूपे घटे किम्, संक्रान्त इति शेषः । यत् = यस्मात् कारणात्, सः = कलसः, तदुच्चकुचौ = दमयन्त्युन्नतपयोधरौ, भवन् = सन्, दमयन्तीकुचस्वरूपेण परिणतः सन्निति भावः । प्रभाझरचक्रभ्रमं=प्रभाझरे (लावण्यप्रवाहे) चक्रभ्रमम् (चक्रवाकभ्रान्ति, कुलालदण्डभ्रमणं च), आतनोति = प्रकरोति ॥ ३२ ॥

अनुवादः—अपने कारण दण्डसे उत्पन्न चक्र भ्रमणकारकत्वस्वरूप गुण कलस-रूप कार्यमें संक्रान्त हुआ है क्या ? जिस कारणसे कि वह (कलस) दमयन्तीके उच्च कुचोंके स्वरूपमें परिणत होता हुआ लावण्यके प्रवाहमें चक्रवाककी भ्रान्ति वा कुम्भकारके दण्डभ्रमणको कर रहा है ॥ ३२ ॥

टिप्पणी—निजहेतुदण्डजः = निजश्चासौ हेतुः (क० धा०), स चाऽसौ दण्डः (क० धा०), तस्माज्जातः, निजहेतुदण्ड + जन् + डः । चक्रभ्रमकारिता-गुणः = भ्रमणं भ्रमः, "भ्रमु अनवस्थाने" धातुसे "भावे" इस सूत्रसे भावमें घञ् और "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः" इस सूत्रसे वृद्धिका निषेध। "भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुविन्दभ्रमयोरपि ।" इति मेदिनी। चक्रस्य भ्रमः (ष० त०), चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाऽङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्राऽस्त्रयोरपि ।' इति विश्वः । चक्रभ्रमं करोतीति तच्छीलः चक्रभ्रम-कारी, चक्रभ्रम + कृ + णिनि + सुः (उपपद०) चक्रभ्रमंकारिणो भावः चक्रभ्रम-कारिता, चक्रभ्रमकारिन् + तल् + टाप् । सा एव गुणः (रूपक०) "गुणः प्रधाने रूपादौ" इत्यमरः। तदुच्चकुचौ = उच्चौ च तौ कुचौ (क० धा०)। तस्या उच्चकुचौ (ष० त०)। भवन् = भवतीति, भू लट् शतृ + सुः । प्रभाझरचक्र-भ्रमं = प्रभाणां झरः (ष० त०), चक्रस्य भ्रमः (ष० त०) प्रभाझरे चक्रभ्रमः, तम् (स० त०) चक्रवाकभ्रान्ति कुलालदण्डभ्रमणं च। आतनोति = आङ् + तनु + लट् + तिप् ।

महाकविने इस पद्यमें न्यायशास्त्रमें अपनी अभिज्ञता दरसाई है। न्यायशास्त्रके अनुसार कारणके तीन भेद होते हैं—समवायि कारण, असम-वायिकारण और निमित्तकारण। जिसमें समवाय सम्बन्धसे विद्यमान होकर कार्य उत्पन्न होता है उसे "समवायिकरण" कहते हैं, जैसे घटका कपाल समवायिकरण है, वेदान्ती इसे ही "उपादान कारण" कहते हैं। समवायिकारण द्रव्य ही होता है। घटका कपालद्वयसंयोग "असमवायिकरण" है। असमवायि कारण गुण वा कर्म होता है द्रव्य नहीं। समवायिकरण और असमवायिकारणसे भिन्न कारणको निमित्त कारण कहते हैं, जैसे घटका कुलाल, दण्ड आदि निमित्त कारण हैं। "कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते" अर्थात् कारणके गुण कार्यके गुणोंको बनाते हैं। जैसे कि पटका तन्तु समवायिकारण है, शुक्ल तन्तु शुक्ल पटका और कृष्णतन्तु कृष्ण पटका निर्माण करते हैं, यह नियम सम-वायिकारणमें मात्र चरितार्थ होता है असमवायिकारण और निमित्त कारणमें

नहीं। परन्तु कलश (घट) दमयन्तीके कुचस्वरूपमें परिणत होकर लावण्य प्रवाहमें जो कुलालचक्रका भ्रम उत्पन्न कर रहा है सो उस कलशमें उसके हेतु (निमित्तकारण) दण्डसे उत्पन्न हुआ है ऐसा प्रतीत होता है। दमयन्तीके कुच कलशमें चक्रवाककी भ्रान्ति होती है यह दूसरा अर्थ भी होता है। इस प्रकार दमयन्तीके कुचकलशका निमित्तकारण कुलालचक्रका भ्रम कार्यभूत दमयन्तीके कुचकलशमें भी देखा जाता है यह तात्पर्य है।

इस पद्यमें "तदुच्चकुचौ भवन्" इस अंशमें रूपक, पूर्वार्द्धमें उत्प्रेक्षा और उत्तरार्द्धमें उत्प्रेक्षाके वाचक इव आदि शब्दोंके न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा और चक्रका कुलालभाण्ड और चक्रवाक, भ्रमका भ्रमण और भ्रान्ति इनमें भेद होनेपर भी श्लेषकी महिमासे अभेद अध्यवसाय होनेसे दो अतिशयोक्तियाँ हैं इस प्रकार सङ्कर है ॥ ३२ ॥

भजते खलु षण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः।
अपि जम्भरिपुं दमस्वसुर्जितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—दमस्वसुः चिकुरैः निर्मितबर्हगर्हणः शिखी षण्मुखं भजते खलु दमस्वसुः कुचशोभया जितकुम्भः इभराट् अपि जम्भरिपुं भजते खलु ॥ ३३ ॥

व्याख्या—दमस्वसुः=दमभगिन्याः, दमयन्त्या इत्यर्थः। चिकुरैः=केशकलापैः निर्मितबर्हगर्हणः = कृतपिच्छनिन्दः, शिखी = मयूरः, षण्मुखं = षडाननं कार्तिकेयमित्यर्थः, भजते = आश्रयते, खलु = निश्चयेन। तथैव दमस्वसुः = दमयन्त्याः, कुचशोभया = पयोधरकान्त्या, जितकुम्भः = पराजितमस्तकपिण्डः, इभराट् अपि = ऐरावतः अपि, जम्भरिपुं = जम्भभेदिनम्, इन्द्रमित्यर्थः, भजते = आश्रयते, खलु = निश्चयेन, उभयत्रापि भीत्या उत्कर्षप्राप्तीच्छया वेति बोद्धव्यम् ॥ ३३ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके केशकलापोंसे पिच्छोंका तिरस्कार किये जानेसे मयूरने कार्तिकेयका आश्रय लिया है। उसी प्रकार दमयन्तीके कुचोंकी कान्तिसे मस्तकपिण्डोंके परास्त होनेसे ऐरावत हाथीने भी इन्द्रका आश्रय लिया है ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—दमस्वसुः = दमस्य स्वसा, तस्याः (ष० त०)। निर्मितबर्हगर्हणः=बर्हाणां गर्हणा (ष० त०), "पिच्छबर्हे नपुंसके" इत्यमरः। निर्मिता बर्हगर्हणा यस्य सः (बहु०)। शिखी=शिखा (चूडा) अस्यास्तीति, शिखीं शब्दसे "व्रीह्यादिभ्यश्च" इस सूत्रसे इनि। "शिखावलः शिखी केकी" इत्यमरः।

षण्मुखं = षट मुखानि यस्य सः, तम् (बहु०) "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इससे अनुनासिक ण आदेश, एक पक्षमें "षड्मुखम्"। "कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः।" इत्यमरः। भजते = भज सेवायाम्" धातुसे लट्+त। कुचशोभया = कुचयोः शोभा, तया (ष० त०)। जितकुम्भः = जितौ कुम्भौ यस्य सः (बहु०)। इभराट् = राजति इति राट्, "राजृ दीप्तौ" धातुसे "सत्सूद्विष०" इत्यादि सूत्रसे क्विप् प्रत्यय। इभानां राट् (ष० त०)। जम्भरिपुं = जम्भस्य रिपुः, तम् (ष० त०), "जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण् नमुचिसूदनः।" इत्यमरः। इस पद्यमें "भजते" इस एक क्रियामें अप्रस्तुत शिखी और इभराट् इनका कर्तृत्वसे सम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता, षण्मुख और जम्भरिपुके भजनके प्रति निर्मितवर्हगर्हणत्व और जितकुम्भत्वकी हेतुतासे पदार्थहेतुक दो काव्यलिङ्ग तथा वैसे हेतुसे भजनद्वयका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धका प्रतिपादन करनेसे दो अतिशयोक्तियाँ हैं, इस प्रकार इन अलङ्कारोंका सङ्कर है॥ ३३॥

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना।
चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः॥ ३४॥

अन्वयः—दमस्वसुः उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतम्॥ ३४॥

व्याख्या—दमस्वसुः = दमयन्त्याः, उदरं = जठरं, नतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्गुष्ठपदेन = निम्नमध्यप्रदेशपश्चाद्भागतास्फुटीभवद्वृद्धाङ्गुलिन्यासस्थानेन, मुष्टिना = सम्पिण्डिताङ्गुलिपाणिना, चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि = अङ्गुलिचतुष्टयाऽन्तरालनिःसृतवलित्रयशोभि, कृतं = विहितं, कौतुकिना विधिनेति शेषः। मुष्टिग्राह्यमध्येयं दमयन्तीति भावः॥ ३४॥

अनुवादः—दमयन्तीका पेट, ब्रह्माजीने पीठका मध्यभाग नत होनेसे अंगूठेका स्थान व्यक्त होनेवाली मुट्ठीसे चार उँगलियोंके बीचसे निकली हुई तीन उदररेखाओंसे शोभित बनाया है॥ ३४॥

टिप्पणी—दमस्वसुः = दमस्य स्वसा, तस्याः (ष० त०)। उदरं = "पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्" इत्यमरः। नतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्गुष्ठपदेन = नतः मध्यः यस्य तत् (बहु०), "मध्यमं चाऽवलग्नं च मध्योऽस्त्री" त्यमरः। नतंमध्यं पृष्ठं यस्य (उदरस्य) तत् (बहु०), तस्य भावः तत्ता, (नतमध्यपृष्ठ+तल+टाप्)। स्फुरत् अङ्गुष्ठपदं यस्य सः (बहु०)। नतमध्य-

पृष्ठतया स्फुरदङ्गुष्ठपदः, तेन (तृ० त०)। चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलि भ्राजि = चतसृणाम् अङ्गुलीनां समाहारः चतुरङ्गुलम्, "तद्धितार्थोत्तरपद समाहारे च" इससे समास "संख्यापूर्वो द्विगुः" इससे उसकी द्विगुसंज्ञा, "नपुंसकम्" इससे नपुंसकलिङ्गता और "तत्पुरुषस्याऽङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः" इस सूत्रसे समासाऽन्त अच् प्रत्यय। चतुरङ्गुलस्य मध्याः (ष० त०)। चतुरङ्गुलमध्येभ्यो निर्गतम् (प० त०)। तिसृणां वलीनां समाहारः त्रिवलि, पहलेके समान द्विगुसमासआदि कार्य। चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतं च तत् त्रिवलि (क० धा०), तेन भ्राजते तच्छीलं, चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलि + भ्राज् + णिनि + सुः (उपपद०)। कृतं = कृ + क्तः (कर्ममें)। दमयन्तीकी कमर मुट्ठीसे ग्रहणकी योग्य (पतली) है। मुट्ठीसे ग्रहण करनेसे अंगूठेसे प्रेरणा करनेसे पीठके बीचमें नम्रता और पेटमें चार उंगलियोंसे प्रेरणा करनेसे तीन उदररेखाओंके आविर्भावकी उत्प्रेक्षा होती है। उत्प्रेक्षावाचक शब्द इव आदिके न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है॥ ३४॥

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ?
धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः॥ ३५॥

अन्वयः—कः अपि कुतुकी दमस्वसुः उदरं मुष्टिना परिमाति किमु ? यत् सहेमकाञ्चिभिः वलिभिः धृततच्चतुरङ्गुलि इव भाति॥ ३५॥

व्याख्या—प्रकारान्तरेण उदरमेव वर्णयति—उदरमिति। कः अपि = अज्ञातनामधेयो जनः, कुतुकी = कुतूहली सन्, दमस्वसुः = दमयन्त्याः। उदरं = जठरं, मुष्टिना = सम्पिण्डिताऽङ्गुलिपाणिना, परिमाति किमु = परिच्छिनत्ति किम् ?, यत् = यस्मात्कारणात्, सहेमकाञ्चिभिः = सुवर्णमेखलासहिताभिः वलिभिः = तिसृभिः उदररेखाभिः, धृततच्चतुरङ्गुलि इव = धृतपरिमात्रङ्गुली चतुष्टयम् इव, भाति = शोभते॥ ३५॥

अनुवादः—कोई पुरुष कुतूहलसे युक्त होकर दमयन्ती के पेटको मुट्ठीसे मापता है क्या ? जो कि सुवर्णमेखलाके साथ तीन उदररेखाओंसे दमयन्तीका पेट, मापनेवालेकी चार उङ्गलियोंके निशानसे युक्तके समान मालूम पड़ता है॥ ३५॥

टिप्पणी—कुतुकी = कुतुकम् अस्याऽस्तीति, कुतुक + इनिः। "कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्। इत्यमरः। परिमाति = परि—उपसर्गपूर्वक "माङ् माने" धातुसे लट्। किमु = यह उत्प्रेक्षावाचक शब्द है। सहेम

ञ्चिभिः = हेम्नः काञ्चिः (ष० त०)। तया सहिताः सहेमकाञ्चयः, ताभिः (तुल्ययोगबहु०)। धृततच्चतुरङ्गुलि = चतुःसंख्यका अङ्गुल्यः चतुरङ्गुल्यः (मध्यमपदलोपी स०), तस्य (परिमातुः) चतुरङ्गुल्यः (ष० त०)। धृताः तच्चतुरङ्गुल्यो येन तत् (बहु०)। तीन उदररेखाएँ और चौथी हेमकाञ्ची (सुवर्णमेखला) इस प्रकार मापनेवालेकी मुट्ठीकी चार उङ्गलियोंकी समान प्रतीत होती हैं, यह तात्पर्य है। पहलेके पद्यमें तीन उदररेखाओंकी चार उङ्गलियोंके मध्यसे निकलनेकी उत्प्रेक्षा की गई है, इसमें काञ्चीसे युक्त उन्हीं उदर-रेखाओंकी अङ्गुलिचतुष्टयरूपमें उत्प्रेक्षा की गई है, यह भेद है। इस पद्यमें दो उत्प्रेक्षाओंका सङ्कर है॥ ३५॥

पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया।
विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम्?॥ ३६॥

अन्वयः—पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृत् विधिः मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया एकक-चक्रचारिणं मान्मथं रथं निर्मित्सति किमु?॥ ३६॥

व्याख्या—पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृत् = विशालवृत्तदमयन्तीकटिपश्चाद्भाग-निर्माता, विधिः = ब्रह्मा, मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया = रविरथनिर्माणाऽभ्या-सपाटवेन, एककचक्रचारिणम् = एकाकिरथाऽङ्गचरणशीलं, मान्मथं = मन्मथ-सम्बन्धिनं, रथं = स्यन्दनं, निर्मित्सति किमु = निर्मातुम् इच्छति किम्?, ब्रह्मा सूर्यस्येव मन्मथस्यापि एकचक्रं रथं निर्मातुमिच्छति किम्? इति भावः॥ ३६॥

अनुवादः—विशाल और गोल दमयन्तीके नितम्बको बनानेवाले ब्रह्मा-जी सूर्यके रथके निर्माणकी अभ्यासपटुतासे एक ही चक्रसे चलनेवाले कामदेवके रथको बनाना चाहते हैं क्या?॥ ३६॥

टिप्पणी—पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृत् = "पृथुश्चाऽसौ वर्तुलः" (क० धा०), "विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालम्" इति "वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्" इत्यप्यमरः। तस्या नितम्बः (ष० त०), "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः" इत्यमरः। पृथुवर्तुल-श्चाऽसौ तन्नितम्बः (क० धा०), तं करोतीति, पृथुवर्तुलतन्नितम्ब + कृ + क्विप् + सुः (उपपद०)। मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया = मिहिरस्य स्यन्दनः (ष० त०), तस्य शिल्पं (ष० त०), तस्य शिक्षा, तया (ष० त०)। एककचक्रचारिणम् = एकम् एव एककम् 'एक' शब्दसे 'एकादाकिनिच्चाऽसहाये' इस सूत्रसे कन् प्रत्यय, 'एकाकी त्वेक एककः' इत्यमरः। एककं च तत् चक्रं (क० धा०), तेन चरतीति तच्छीलः, तम्, एककचक्र + चर + णिनि +

अम् (उपपद०)। मान्मथं = मन्मथस्य अयं मान्मथः, तम्, मन्मथ शब्दसे 'तस्येदम्' इस सूत्रसे अण् और 'तद्धितेष्वचामादेः' इस सूत्रसे आदिवृद्धि। निर्मित्सति=निर्-उपसर्गपूर्वक-माङ् धातुसे सन्+लट्+तिप्। 'सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्' इससे इस् आदेश 'सः स्यार्धधातुके इससे सकारके स्थानमें तकार आदेश और 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इस सूत्रसे अभ्यासका लोप होता है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३६ ॥

तरुमूरुयुगेण सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम्।
तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदाऽपत्यतपःफलस्तनीम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सुन्दरी परिणाहिना ऊरुयुगेण रम्भां तरुं परं जिष्णुः किमु? धनदाऽपत्यतपःफलस्तनीं तां तरुणीम् अपि जिष्णुः एव ॥ ३७ ॥

व्याख्या—सुन्दरी=रुचिराऽङ्गी, दमयन्तीत्यर्थः। परिणाहिना = विपुलेन, ऊरुयुगेण = सक्थियुग्मेन, रम्भां = रम्भां नाम, तरुं = वृक्षं, परं = केवलं जिष्णुः = जयशीला इति, किमु=किं वक्तव्यम्, अपि तु धनदाऽपत्यतपःफलस्तनीं= कुबेरपुत्रतपःफलभूतकुचां, तां = प्रसिद्धां रम्भां, तरुणीम् अपि = युवतीम् अपि जिष्णुः एव = जयशीला एव। दमयन्ती ऊरुसौन्दर्येण न रम्भां नाम तरुमेव रम्भां नामाऽप्सरोविशेषमपि जितवतीति भावः ॥ ३७ ॥

अनुवादः—सुन्दरी दमयन्तीने विशाल दोनों ऊरुओंसे रम्भा (केला) नामके पेड़को ही जीत लिया यह क्या कहना है? कुबेरके पुत्र नलकूवरकी तपस्याके फलभूत स्तनोंवाली रम्भा नामकी तरुणीको भी जीत ही लिया है।

टिप्पणी—सुन्दरी = सुन्दर शब्द से स्त्रीत्वविवक्षामें 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इस सूत्रसे ङीष्। परिणाहिना = परिणाहः अस्याऽस्तीति परिणाहि, तेन परिणाह+इनि+टा। 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः। ऊरुयुगेण=ऊर्वोर्युगं, तेन (ष० त०), 'कुमति च' इससे नकारके स्थानमें णत्व। 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः। रम्भां='रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः। 'रम्भा' शब्दसे 'जिष्णुः' पदके योगमें 'कर्तृकर्मणोः कृति' इस सूत्रसे कर्ममें षष्ठीकी प्राप्ति थी, 'न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इससे उसका निषेध होनेसे कर्ममें द्वितीया। जिष्णुः = जयशीला, 'जि' धातुसे 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इस सूत्रसे ग्स्नु प्रत्यय। धनदाऽपत्यतपःफलस्तनीं = धनं ददातीति धनदः, धन+दा+कः (उपपद०)। मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाऽधिपः।' इत्यमरः धनदस्य अपत्यं (ष० त०) तस्य तपः (ष० त०)। फले इव स्तनौ यस्याः सा फलस्तनी, (बहु०)

धनदाऽपत्यंतपसः फलस्तनी, ताम् (ष० त०)। रम्भे इव अथवा रम्भाया इव ऊरू, यस्याः सा:, बहुव्रीहि अथवा व्यधिकरणबहुव्रीहि दोनों समासोंसे दमयन्ती "रम्भोरू" है अर्थात् दमयन्तीके ऊरु कदलीस्तम्भोंके वा रम्भा अप्सराके समान हैं अतः वह 'रम्भोरू' पदसे वाच्य है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें अर्थापत्ति और उत्तरार्द्धमें दमयन्तीके ऊरूओंसे रम्भा (कदली) और रम्भा अप्सराके जयका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति है इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३७ ॥

जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदतामवापतुः ।
ध्रुवमेत्य रुतः सहंसकीकुरुतस्ते विधिपत्रदम्पती ॥ ३८ ॥

अन्वयः—ये जलजे रविसेवया इव एतत्पदतां पदम् अवापतुः, ते विधिपत्रदम्पती एत्य रुतः सहंसकीकुरुतः ध्रुवम् ॥ ३८ ॥

व्याख्या—पद्यद्वयेन दमयन्तीचरणौ वर्णयति जलजे इति। ये, जलजे = द्वे पद्मे, रविसेवया इव = सूर्योपासनया इव, एतत्पदतां = दमयन्तीचरणताम् एव, पदं = स्थानम् प्रतिष्ठामिति भावः। अवापतुः = प्रापतुः। ते = द्वे पद्मे, विधिपत्रदम्पती = ब्रह्मवाहनजम्पती, ब्रह्मवाहनभूतौ हंसीहंसाविति भावः। एत्य = आगत्य, रुतः = रवात्' कूजनादित्यर्थः। अथवा रुतः = कूजतः। सहंसकीकुरुतः = पादकटकयुक्ते हंसयुक्ते च कुरुतः, ध्रुवम् = इव? द्वे कमले सूर्यसेवया इव दमयन्तीचरणरूपां प्रतिष्ठां प्रापतुः। दमयन्त्याश्चरणौ कमलसदृशाविति भावः। यत्र कमलं तत्र हंस आगच्छति इति उभयोः सहस्थित्या कमलसदृशौ दमयन्तीचरणौ "सहंसकीकुरुतः" इति शब्देन पादकटकयुक्तौ अथवा हंसयुक्तौ च कुरुत इव ॥ ३८ ॥

अनुवादः—दो कमलोंने मानों सूर्यकी उपासनासे दमयन्तीके चरणरूप प्रतिष्ठाको प्राप्त कर लिया। उन दो कमलोंको ब्रह्माके वाहन हंसी और हंस आकर शब्दसे मानों सहंसक = पादकटकोंसे वा हंसोंसे युक्त बनाते हैं ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—जलजे = जले जाते, जल+जन्+ड+औ (उपपद०), रविसेवया = रवेः सेवा, तया (ष० त०)। एतत्पदताम् = पदयोर्भावः पदता, पद+तल्+टाप्। 'पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु।' इत्यमरः, एतस्याः पदता, ताम् (ष० त०)। अवापतुः = अव+आप्+लिट्+तस् (अतुस्)। ते = वह "जलजे" का सर्वनाम कर्म है। विधिपत्रदम्पती =

विधेः पत्त्र (ष० त०), 'सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्मं पत्त्रं च धारणम्।' इत्यमरः। जाया च पतिश्च दम्पती (द्वन्द्वः), 'राजदन्तादिषु परम्' इस सूत्र से 'जाया' शब्दका 'दम्' भावका निपातन, "दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ।" इत्यमरः। विधिपत्त्रे च ते दम्पती (क० धा०)। एत्य = आङ् + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। रुतः = रवणं रुत्, तस्याः "रु शब्दे" धातुसे 'सम्पदादिभ्यः क्विप्' इस वार्तिकसे क्विप् प्रत्यय और "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" इस सूत्रसे तुक् आगम। सहंसकीकुरुतः=हंसौ इव हंसके, 'हंस' शब्द से "इवे प्रतिकृतौ" इस सूत्रसे कन् प्रत्यय। हंसकाभ्यां (पादकटकाभ्याम्) सहिते सहंसके (तुल्ययोगबहु०), "हंसकः पादकटकः" इत्यमरः। असहंसके सहंसके यथा सम्पद्येते तथा कुरुतः, सहंसक + च्वि + कृ + लट् + तस्। ब्रह्माके वाहन हंसी और हंस आकर दो कमलों (दमयन्तीके चरणों) को शब्द करके मानों पादकटकों (नूपुरों) से युक्त बनाते हैं यह तात्पर्य है। रुतः = शब्द करते हैं, इस पक्षमें 'रु शब्दे' धातु से लट् + तस्। सहंसकी कुरुतः = हंसाभ्यां सहिते सहंसके (तुल्ययोगबहु०), 'शेषाद्विभाषा' इस सूत्र से समासाऽन्त कप् प्रत्यय। च्विप्रत्यय पहलेके समान। ब्रह्माके वाहन हंसी और हंस आकर शब्द करते हैं और दमयन्तीके चरणकमलोंको हंसयुक्त बनाते हैं। ध्रुवम् = यह उत्प्रेक्षावाचक शब्द है। दमयन्तीके चरण कमल सरीखे हैं और वे नूपुरयुक्त होकर शब्द करते हैं यह अभिप्राय है। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें कमल और हंसकी सहस्थिति होनेसे दिव्य कमलोंकी दमयन्तीके चरणत्वमें गुणोत्प्रेक्षा और उत्तरार्द्धमें दिव्यहंसोंके सहंसकत्व करनेसे क्रियोत्प्रेक्षा और हंस और हंसक (पादकटक), में भेद होनेपर भी श्लेषसे अभेदका अध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है, इस प्रकार इनकी निरपेक्षतासे स्थिति होनेसे संसृष्टि अलंकार है ॥ ३८ ॥

श्रितपुण्यसरःसरित् कथं न समाधिक्षपिताऽखिलक्षपम्।
जलजं गतिमेतु मञ्जुलां दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ॥ ३९ ॥

अन्वयः—श्रितपुण्यसरःसरित् समाधिक्षपिताऽखिलक्षपं जलजं दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि मञ्जुलां गतिं कथं न एतु ? ॥ ३९ ॥

व्याख्या—श्रितपुण्यसरःसरित् = सेवितपवित्रकासारनदीकं, समाधिक्षपिताऽखिलक्षपं = ध्यानयापितसमस्तरजनीकं, जलजं = कमलं, दमयन्तीपदनाम्नि = दमयन्तीचरणनामधेये, जन्मनि = जन्मनि, जन्मान्तरे इति भावः। मञ्जुलां =

रमणीयाम्, उत्तमामिति भावः। गतिम् = अवस्थां, कथं = केन प्रकारेण, न एतु = न,प्राप्नोतु, एत्वेवेति भावः ॥ ३९ ॥

अनुवाद:—पवित्र मानस आदि सरोवर और गङ्गा आदि नदियोंकी सेवा करनेवाला और समाधि (ध्यान वा मुद्रण) से समूची रातको बितानेवाला (इस प्रकार तीर्थसेवा और साधन करनेवाला) कमल, दमयन्तीके चरण ऐसे नामवाले जन्मान्तरमें उत्तम गतिको कैसे नहीं प्राप्त करेगा? (करेगा ही) ॥ ३९ ॥

टिप्पणी—श्रितपुण्यसरःसरित् = सरांसि च सरितश्च सरःसरितः (द्वन्द्वः)। "कासारः सरसी सरः" इति "अथ नदी सरित्" इत्युभयत्राऽप्यमरः। श्रिताः पुण्याः सरःसरितो येन तत् (बहु०)। समाधिक्षपिताऽखिलक्षपं = समाधिना (ध्यानेन मुकुलीभावेन वा) क्षपिताः (तृ० त०)। "क्षै क्षये" धातुसे णिच् और पुक् आगम होकर क्त प्रत्यय होनेसे 'क्षपित' पद बनता है, मित् होनेसे "मितां ह्रस्वः" इससे ह्रस्व। अखिलाश्च ताः क्षपाः (क० धा०)। समाधिक्षपिता अखिलाः क्षपाः येन तत् (बहु०)। जलजं = जले जातम्, जल + जन् + ड (उपपद०)। दमयन्तीपदनाम्नि = दमयन्त्याः पदं (ष० त०), तत् नाम यस्य तत्, तस्मिन् (बहु०), गतिं = "गतिर्मार्गे दशायां च" इति विश्वः। एतु = इण् धातुसे संभावनामें लोट् + तिप्। मानस आदि सरोवर और गङ्गा आदि नदियोंकी सेवा करनेवाला और समाधिसे समूची रातको बितानेवाला पुरुष जैसे दूसरे जन्ममें उत्तम गतिको प्राप्त करता है उसी प्रकार सरोवर और नदियोंकी सेवा करने वाला और सूर्यके अदर्शनसे रातभर मुकुलितत्व रूप समाधि करनेवाला कमल जन्मान्तरमें दमयन्तीके चरणत्वकी प्राप्ति कैसे नहीं करेगा? यह भाव है। इस पद्यमें श्लिष्ट विशेषणोंके साम्यसे कमलमें सरोवर और नदियोंकी सेवा करनेवाले तथा समाधि करनेवाले तपस्वीके व्यवहारका समारोपसे समासोक्ति अलङ्कार है तथा "कथं न एतु" यहाँ पर अर्थापत्ति है इस प्रकार अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३९ ॥

सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता।
अतिथित्वमनायि सा दृशोः सदसत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥

अन्वयः—सरसीः परिशीलितुं गमिकर्मीकृतनैकनीवृता मया सदसत्संशयगोचरोदरी सा दृशोः अतिथित्वम् अनायि ॥ ४० ॥

व्याख्या—तादृशी दमयन्ती त्वया कथं दृष्टेत्यत आह सरसीरिति। सरसी: = सरांसि, उपलक्षणमेतत् सरितश्चेति। परिशीलितुं = परिचेतुं, विहर्तुमिति भावः। गमिकर्मीकृतनैकनीवृता = गमनफलाश्रयीकृताऽनेकजनपदेन, मया = हंसेन, सदसत्संशयगोचरोदरी = भावाऽभावसन्देहास्पदोदरी, कृशोदरीति भावः, तादृशी सा = दमयन्ती, दृशोः = नेत्रयोः, अतिथित्वं = प्राघुणिकत्वं, ग्राह्यत्वम्। अनायि प्रापिता, अवलोकितेति भावः॥ ४०॥

अनुवादः—जलाशयोंमें विहार करनेके लिए अनेक देशोंको गमनका कर्म बनानेवाले (भ्रमण करनेवाले) मैंने है कि नहीं है ऐसे संशयके विषयभूत उदरवाली दमयन्तीको देखा॥ ४०॥

टिप्पणी—सरसी: = "षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे गौरादिगणमें पाठसे ङीष्। परिशीलितुं = परि + शील + तुमुन्। गमिकर्मीकृतनैकनीवृता = गम् धातुसे धातुका निर्देश करनेके लिए "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इस वार्तिकसे इक् प्रत्यय होकर "गमि" पद बनता है, उसका अर्थ हुआ गम् धातु। गमेः (गम् धातोः) कर्म गमिकर्म (ष० त०)। अगमिकर्म गमिकर्म यथा संपद्यते तथा कृताः गमिकर्मीकृताः गमिकर्म + च्वि + कृ + क्तः। न एके नैके, "सहसुपा" इससे समास। नितरां वर्तन्ते जना येषु ते नीवृतः, नि—उपसर्गपूर्वक "वृतु वर्तने" धातुसे "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इस सूत्रसे क्विप् प्रत्यय और "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ" इसके पूर्वपदका दीर्घ। "नीवृज्जनपदः" इत्यमरः। गमिकर्मीकृता नैके नीवृतो येन सः, तेन (बहु०), सदसत्संशयगोचरोदरी = सच्च असच्च सदसत् (क० धा०), सदसति संशयः (स० त०), तस्य गोचरः (ष० त०)। सदसत्संशयगोचरः उदरं यस्याः सा (बहु०), "नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च" इस सूत्रसे स्त्रीत्वविवक्षामें ङीष्। दमयन्ती कृशोदरी है यह तात्पर्य है। सा = मुख्य कर्म, "अनायि" इससे उक्त होनेसे प्रथमा। अतिथित्वम् = अतिथेर्भावः, तत्त्वम् अतिथि + त्वं, गौणकर्म होनेसे द्वितीया। अनायि = "णीञ् प्रापणे" धातुसे कर्ममें लुङ् + त। इस पद्यमें दमयन्तीके उदरमें भाव और अभावके संशयका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है॥ ४०॥

अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैर्न सहाऽधीतवतीमिमामहम्।
कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम्॥ ४१॥

अन्वयः—अहम् इमां दिवः यौवतैः अपि सह न अधीतवतीम् अवधृत्य विधातुः आशये अस्याः पतिः कतमः तु वसति इति अचिन्तयम् ॥ ४१ ॥

व्याख्या—अहं = हंसः, इमाम् = एतां, दमयन्तीमित्यर्थः। दिवः=स्वर्गस्य सम्बन्धिभिः, यौवतैः अपि = युवतीसमूहैः अपि, सह = समं, न अधीतवतीं = न अध्ययनकर्त्रीं, स्वर्गस्थयुवतीसमूहादपि अधिकसुन्दरीमिति भावः, अवधृत्य = निश्चित्य, विधातुः = ब्रह्मणः, आशये = हृदि, अस्याः = दमयन्त्याः, पतिः = भर्ता, कतमः = कः, तु = नु, वसति = तिष्ठति, इति = एवम्, अचिन्तयं = चिन्तितवान्। अहं देवाङ्गनाऽभ्योऽपि सुन्दर्या अस्याः पतिर्ब्रह्मणा को निश्चित इति विमृष्टवानिति भावः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—मैंने दमयन्तीको स्वर्गके युवतीसमूहके साथ भी अध्ययन न करनेवाली, अर्थात् उनसे भी अधिक सुन्दरी निश्चय करके ब्रह्माजीने किसको इनका पति बनानेका निश्चय किया है ? ऐसा विचार किया ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—दिवः = "सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्" इत्यमरः। यौवतैः = युवतीनां समूहा यौवतानि' तैः, शतृ प्रत्ययान्त होकर ङीप्प्रत्ययान्त युवती-शब्दसे "अनुदात्तादेरञ्" इस सूत्रसे अञ् प्रत्यय"। "भिक्षादिभ्योऽण्" इस सूत्रमें भिक्षाऽऽदिगणमें 'युवति' शब्दके पाठका भाष्य और कैयटने प्रत्याख्यान किया है, इसलिए, उक्त सूत्रसे अण् प्रत्ययका और 'भस्याढे तद्धिते' इससे पुंवद्भावकी कल्पनाका अवलम्बन करना मल्लिनाथजी और नारायण पण्डितका अनुचित है। अधीतवतीम् = अधि—उपसर्गपूर्वक 'इङ् अध्ययने' धातुसे क्तवतु और स्त्रीत्वविवक्षामें 'उगितश्च' इससे ङीप्। अवधृत्य = अव + धृञ् + क्त्वा (ल्यप्)। कतमः = 'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' ऐसे वचनके सामर्थ्यसे स्वार्थमें भी डतमच् प्रत्यय। अचिन्तयम् = चिन्त + णिच् + लङ् + मिप्। इस पद्यमें उपमानभूत स्वर्गके युवतीसमूहसे भी उपमेयभूत दमयन्तीके आधिक्यका वर्णन करनेसे व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ ४१ ॥

अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम्।
युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—अथ अनुरूपम् इमं निरूपयन् सर्वेषु अपि युवसु पूर्वपक्षतां व्यपनेतुम् अक्षमः (सन्) त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥

व्याख्या—अथ=चिन्ताऽनन्तरम्, अनुरूपं = योग्यं, दमयन्त्या इति शेषः, इमं=पतिं, निरूपयन् = आलोचयन्, सर्वेषु अपि = सकलेषु अपि, युवसु =

तरुणेषु, पूर्वपक्षतां = दूष्यकोटितां, व्यपनेतुं=निवारयितुम्, अक्षमः = असमर्थः सन्, त्वयि = भवति विषये, सिद्धान्तधियं = सिद्धान्तबुद्धिं, न्यवेशयं = निवेशितवान्, अन्यान् यूनो दमयन्त्या अयोग्यान्विचार्य भवानेव तस्या अनुरूपपतिरिति निरचैषमिति भावः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—चिन्ताके अनन्तर दमयन्तीके अनुरूप पतिकी आलोचना कर मैंने अन्य सभी युवकोंमें पूर्वपक्षता (दूष्यकोटिता) हटानेमें असमर्थ होकर आपमें सिद्धान्त-बुद्धि (दमयन्तीके योग्य पति हैं ऐसी बुद्धि) का स्थापन किया ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—अनुरूपं = रूपस्य योग्यं, योग्यता वा सादृश्यके अर्थमें अव्ययीभाव । निरूपयन् = नि + रूप + णिच् + लट् (शतृ) + सुः । युवसु = 'वयस्थस्तरुणो युवा' इत्यमरः । पूर्वपक्षतां = पूर्वश्चाऽसौ पक्षः (क० धा०) तस्य भावस्तत्ता, ताम्, पूर्वपक्ष + तल् + टाप् + अम् । व्यपनेतुं=वि + अप + नी + तुमुन् । अक्षमः = न क्षमः (नञ्०) । त्वयि = विषयमें सप्तमी सिद्धान्तधियं = सिद्धान्तस्य धीः ताम् (ष० त०) न्यवेशयम् = नि-उपसर्ग पूर्वक 'विश' धातुसे लङ् + मिप् । शास्त्राऽर्थमें पूर्वपक्ष जैसे दूष्य और उत्तरपक्ष अर्थात् सिद्धान्तपक्ष स्थापनीय होता है, उसी तरह दमयन्तीके योग्य पतिकी आलोचनामें और सब युवक पूर्वपक्षस्थानीय और नल सिद्धान्तपक्षस्थानीय हैं ऐसा मैंने निश्चय किया है यही ब्रह्माका आशय है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें सम अलङ्कार है—

'समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा या योग्यवस्तुनोः ।' सा० १०–९२ ॥ ४२ ॥

अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविबोधनस्य मे ।
चिरमप्यवलोकिताऽद्य सा स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता ॥ ४३ ॥

अन्वयः—चिरम् अवलोकिता अपि सा शुचिस्मिता अद्य अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविबोधनस्य मे स्मृतिम् आरूढवती ॥ ४३ ॥

व्याख्या—चिरं = बहुपूर्वकाम्, अवलोकिता अपि = दृष्टा अपि, सा = पूर्वोक्ता, शुचिस्मिता = शुक्लहास्या, सुन्दरी दमयन्तीति भावः । अद्य = अस्मिन् दिने, अनया = संनिकृष्टस्थया, तव = भवतः, रूपसीमया = सौन्दर्यकाष्ठया, कृतसंस्कारविबोधनस्य = उद्बुद्धभावनाऽऽख्यसंस्कारस्य, मे = मम, हंसस्य, स्मृतिं = संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं, स्मरणमित्यर्थः । आरूढवती = आरूढा, एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकं ... प्राप्तवतीति भावः ॥ ४३ ॥

अनुवादः—बहुत पहले देखी गयी वह सुन्दरी (दमयन्ती) आज आपके सौन्दर्यकी सीमासे उद्बुद्धसंस्कारवाले मेरे स्मरणमार्गमें आरूढ हो गयी ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—अवलोकिता = अव + लोक + क्त (कर्ममें) + टाप् । शुचिस्मिता = शुचि स्मितं यस्याः सा (बहु०)। रूपसीमया = रूपस्य सीमा, तया (ष० त०)। सीमन् शब्दसे 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इस सूत्रसे विकल्पसे डाप् और टा विभक्ति। डाप्के अभावमें रूपसीम्ना। कृतसंस्कार-विवोधनस्य = संस्कारस्य विबोधनम् (ष० त०)। संस्कारके तीन भेद होते हैं—वेग, भावना और स्थितिस्थापक। यहाँपर 'भावना' नामक संस्कार उद्दिष्ट है। भावनाका लक्षण है—"अनुभवजन्यः स्मृतिहेतुर्गुणविशेषः" अनुभव-से उत्पन्न स्मरणके कारणभूत गुणविशेषको 'भावना' कहते हैं। यह आत्माका विशेष गुण है। कृतं संस्कारविबोधनं यस्य सः, तस्य (बहु०)। स्मृतिम् = स्मरणं स्मृतिः, ताम्, स्मृ + क्तिन्। बुद्धिके दो भेद होते हैं—अनुभव और स्मृति। स्मृतिका लक्षण है—'संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः' अर्थात् भावना-नामक संस्कारमात्रसे उत्पन्न ज्ञानको 'स्मृति' कहते हैं। आरूढवती = आङ् + रुह + क्तवतु + ङीप्। सदृशवस्तुका दर्शन दूसरी वस्तुका स्मारक होता है, अतिशय सुन्दर आपको देखने से अत्यन्त सुन्दरी दमयन्तीका मुझे स्मरण हुआ, यह तात्पर्य है। इस पद्यमें स्मरण अलङ्कार है—

"सदृशाऽनुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते।" सा० द० १०–४०।

विना सादृश्यके भी वस्तुके स्मरणसे राघवानन्दके मतके अनुसार यह अलङ्कार है ॥ ४३ ॥

त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल।
तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे वीर ! दमयन्तीकिलकिञ्चितं त्वयि परं विराजते किल। मणिहारावलिरामणीयकं तरुणीस्तन एव दीप्यते ॥ ४४ ॥

व्याख्या—हे वीर = हे शूर !, दमयन्तीकिलकिञ्चितं = दमयन्ती-शृङ्गारचेष्टाविशेषः, त्वयि = भवति, परम् = एव, विराजते = शोभते, किल = खलु। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते—तरुणीति। मणिहारावलिरामणीयकं = मुक्ताहारपङ्क्तिसौन्दर्यं, तरुणीस्तन एव = युवतिपयोधर एव, दीप्यते = शोभते ॥ ४४ ॥

अनुवादः—हे वीर ! दमयन्तीकी शृङ्गारचेष्टाएँ आपमें ही शोभित होती हैं, मोतीकी मालाओंका सौन्दर्य तरुणीके स्तनमें ही शोभित होता है ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—वीर = वीरयतीति वीरः, तत्सम्बुद्धौ, 'वीर विक्रान्तौ' धातु अच् प्रत्यय । 'शूरो वीरश्च विक्रान्तः' इत्यमरः । दमयन्तीकिलकिञ्चितं=दमयन्त्याः किलकिञ्चितम् (ष० त०) । किलकिञ्चितका लक्षण है—

"स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्षात् ॥"

सा० द० ३–११०

अर्थात् प्रियतमके संगम आदिसे उत्पन्न हर्षसे स्त्रियोंके मन्दहास्य, शुष्क रोदन, हास्य, क्रोध और श्रम आदिके संमिश्रणको 'किलकिञ्चित' कहते हैं। मणिहारावलिरामणीयकं = हाराणाम् आवलिः (ष० त०), मणिखचिता हारा-वलिः (मध्यमपदलोपी०) । रमणीयस्य भावः, 'रमणीय' शब्दसे 'योपधा-गुरूपोत्तमाद् वुञ्' इस सूत्रसे वुञ्, "युवोरनाकौ" इससे वुञ्के स्थानमें 'अक' आदेश और आदिवृद्धि । तरुणीस्तने = तरुण्याः स्तनः तस्मिन् (ष० त०) जातिमें एकवचन । दीप्यते = 'दीपी दीप्तौ' धातुसे लट् + त (कर्तामें) । इस पद्यमें उपमान और उपमेय हार और किलकिञ्चितका दो वाक्योंमें विम्ब और प्रतिबिम्बके भावसे स्तन और नृपमें तुल्यधर्मतासे उक्ति होनेसे दृष्टान्त अलङ्कार है । उसका लक्षण है—

"दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ।" १०–६९ ॥ ४४ ॥

तव रूपमिदं तया विना विफलं पुष्पमिवाऽवकेशिनः ।
इयमृद्धधना वृथाऽवनी स्ववनी संप्रवदत्पिकाऽपि का ? ॥ ४५ ॥

अन्वयः—(हे वीर !) तव इदं रूपं तया विना अवकेशिनः पुष्पम् इव विफलम् । ऋद्धधना इयम् अवनी वृथा, सम्प्रवदत्पिका स्ववनी अपि का ? ॥४५॥

व्याख्या—(हे वीर !) तव = भवतः, इदं = दृश्यमानं, रूपं = सौन्दर्यम्, अनुपममिति शेषः । तया विना = दमयन्त्या विना, अवकेशिनः = वन्ध्यवृक्षस्य, पुष्पम् इव = कुसुमम् इव, विफलं = निष्फलं, निरर्थकमिति भावः । एवं च ऋद्धधना = वृद्धवित्ता, इयं = दृश्यमाना, अवनी = भूमिः, वृथा = व्यर्थप्राया, तया (दमयन्त्या) विनेति शेषः । तथैव सम्प्रवदत्पिका = कूजत्कोकिला, स्ववनी अपि = निजोद्यानम् अपि, का = तुच्छा, निरर्थिकेत्यर्थः,

दमयन्त्या विनेति शेषः। दमयन्तीयोगे तु भवद्रूपं भूमिः उद्यानं च सर्वं सफल-मिति भावः ॥ ४५ ॥

अनुवादः—(हे वीर !) आपका यह सौन्दर्य, दमयन्तीके न होनेपर वन्ध्य (निष्फल वृक्षके फूलके समान निरर्थक है। धनसे पूर्ण यह पृथिवी व्यर्थ-प्राय है, उसी प्रकार कोकिलके आलापसे सम्पन्न अपना उद्यान भी निरर्थक है ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—तया = "विना" पदके योगमें "पृथग्विनानाभिस्तृतीयाऽन्य-तरस्याम्" इस सूत्रसे तृतीया, एक पक्षमें पञ्चमी और द्वितीया विभक्ति भी होती है। अवकेशिनः = वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च" इत्यमरः। विफलं = विगतं फलं यस्मात् तत् (बहु०)। ऋद्धधना = ऋद्धं धनं यस्यां सा (बहु०)। अवनी = "कृदिकारादक्तिनः" इससे 'अवनि' शब्दसे ङीष्। वृथा = यह अव्यय है। सम्प्रवदत्पिका = सम्प्रवदन्तः पिका यस्यां सा (बहु०)। स्ववनी = अल्पं वनं वनी, 'वन' शब्दसे अवयवके अपचयकी विवक्षामें 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इस सूत्रसे गौर आदि गणमें पढ़े जानेसे ङीष्। स्वस्य वनी (ष० त०)। का = "किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दाऽपराधयोः।" इति विश्वः। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें पूर्णोपमा अलङ्कार है, तृतीय और चतुर्थ चरणमें दमयन्तीके विना अवनी और स्ववनीकी असुन्दरताका प्रतिपादन होनेसे दो विनोक्तियाँ, इस प्रकार इन अलङ्कारोंकी निरपेक्षतासे संसृष्टि है। विनोक्तिका लक्षण है—

"विनोक्तिर्यद्विनाऽन्येन नाऽसाध्वन्यदसाधु वा।" १०–७३ ॥ ४५ ॥

अनयाऽमरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया।
घनसंवृतयाऽम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

अन्वयः—अमरकाम्यमानया अनया सह योगः अम्बुदागमे घनसंवृतया-निशाकरत्विषा सह योगः कुमुदेन इव त्वया न सुलभः।

अथ स्वाऽपेक्षां दर्शयितुं दमयन्त्या दौर्लभ्यं द्योतयति—अनयेति।

व्याख्या—अमरकाम्यमानया = देवाऽभिलष्यमाणया, अनया सह = दम-यन्त्या समं, योगः = सम्बन्धः, अम्बुदागमे = मेघागमे, वर्षाकाल इति भावः। घनसंवृतया = मेघच्छन्नया, निशाकरत्विषा सह = चन्द्रकान्त्या समं, योगः = सम्बन्धः, कुमुदेन इव = कैरवेण इव, त्वया = भवता, न सुलभः = न सुप्रापः, दुर्लभ इति भावः, अतोऽहं भैमीसकाशं गत्वा वाक्कौशलेनाऽनुरागमुत्पाद्य तया सह भवतो योगं जनयिष्यामीति तात्पर्यम् ॥ ४६ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि देवताओंसे चाही जानेवाली दमयन्तीके साथ आप संबन्ध वर्षाकालमें मेघसे आवृत चन्द्रकान्तिके साथ कुमुदसम्बन्धके समान सु नहीं है ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—अमरकाम्यमानया = अमरैः काम्यमाना, तया (तृ० त० अनया = "सह" के योगमें तृतीया। अम्बुदागमे = अम्बुदस्य आगमः, तस्मि (ष० त०)। घनसंवृतया = घनैः संवृता, तया (तृ० त०), "घनजीमूतमुदि जलमुग्धूमयोनयः।" इत्यमरः। निशाकरत्विषा = निशां करोतीति निशाक निशा—उपपदपूर्वक "कृ" धातुसे "दिवाविभानिशा०" इत्यादि सूत्रसे ट प्रत्य (उपपद०)। निशाकरस्य त्विट्, तया (ष० त०)। सुलभः = सुखेन ल शक्यः, सु+लभ्+खल् (उपपद०)। इस पद्यमें दमयन्तीके संयोग दुर्लभतामें अमरकाम्यमान पदार्थकी हेतुतासे पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग और उप अलङ्कार है, इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्क अलङ्कार है ॥ ४६ ॥

तदहं विदधे तथा तथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम्।
हृदये निहितस्तया भवानपि नेन्द्रेण यथाऽपनीयते ॥ ४७ ॥

अन्वयः—तत् अहं दमयन्त्याः सविधे तथा तथा तव स्तवं विदधे, यथा त हृदये निहितो भवान् इन्द्रेण अपि न अपनीयते ॥ ४७ ॥

व्याख्या—अथ दमयन्तीप्राप्त्युपायं प्रकाशयति—तदिति। तत् = तस्मात् रणात्, दमयन्तीयोगस्य दौर्लभ्यादिति भावः। अहं = हंसः, दमयन्त्याः भैम्याः, सविधे = समीपे, तथा तथा = तेन तेन प्रकारेण, तव = भवत स्तवं = स्तोत्रं, प्रशंसामिति भावः। विदधे = विधास्ये, करिष्यामि। यथा येन प्रकारेण, तया = दमयन्त्या, हृदये = मनसि, निहितः = स्थापित पतित्वेनेति शेषः। भवान्, इन्द्रेण अपि = मघोना अपि, न अपनीयते = दूरीक्रियते, मनुष्येणेति तु का वार्तेति भावः। इन्द्रादिभिः प्रलोभिताऽपि भैमी यथा भवत्येव गाढाऽनुरागा स्यात्तथा प्रयतिष्ये इति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

अनुवादः—इस कारणसे मैं दमयन्तीके समीप उस उस प्रकारसे आपक तारीफ करूँगा, जैसे कि दमयन्तीके हृदयमें रक्खे गये आपको इन्द्र भी नहीं हटा सकेंगे ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—तत् = यह अव्यय है। सविधे = 'सदेशाऽभ्याससविधसमर्याद सनीडवत्' इत्यमरः। तथा = तेन प्रकारेण, तद्+थाल्, अव्यय है। विदधे

वि०-उपसर्गपूर्वक 'धा' धातुसे "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इस सूत्रसे वर्तमानके समीप भविष्यत्कालमें लट्। अथवा 'आशंसायां भूतवच्च' इससे आशंसामें भविष्यत्कालमें लट्। निहितः = नि + धा + क्तः "दधातेर्हिः" इससे 'धा' के स्थानमें हि आदेश। अपनीयते = अप + नी + लट् (कर्ममें) + त। इस पद्यमें 'इन्द्रेण अपि न अपनीयते' यहाँपर किमुत अन्येन ऐसे अन्य अर्थके आ पड़नेसे अर्थापत्ति अलङ्कार है ॥ ४७ ॥

तव सम्मतिमत्र केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम्।
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अत्र केवलां तव सम्मतिम् अधिगन्तुम् इदं निवेदितं धिक्। हि साधवो निजोपयोगितां फलेन ब्रुवते कण्ठेन, न ब्रुवते ॥ ४८ ॥

तर्हि तथैव क्रियतां, किं निवेदनेनेत्यत आह—तवेति।

व्याख्या—अत्र = अस्मिन् कार्ये, केवलाम् = एकां, तव = भवतः सम्मतिम् = अङ्गीकारम्, अधिगन्तुं = ज्ञातुम्, इदं = पुरः प्रतिपाद्यमानं, निवेदितं = निवेदनं, धिक् = निवेदितस्य निन्देत्यर्थः। उक्तमर्थमर्थान्तरेण समर्थयते—ब्रुवत इति। हि = यस्मात् कारणात्, साधवः = सज्जनाः, निजोपयोगितां = स्वोपकारित्वं, फलेन = कार्येण, ब्रुवते = बोधयन्ति, किन्तु कण्ठेन = वाग्व्यापारेण, न ब्रुवते = नो बोधयन्ति, निजोपयोगितामिति शेषः ॥ ४८ ॥

अनुवादः इस कार्यमें केवल आपकी सम्मति (मंजूरी) को जाननेके लिए किये गये इस निवेदनको धिक्कार है; क्योंकि सज्जन लोग अपनी उपयोगिताको कार्यसे दिखाते हैं, कण्ठसे नहीं बतलाते हैं ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—अत्र=अस्मिन्निति, इदम् + त्रल्। अधिगन्तुम् = अधि + गम् + तुमुन्। निवेदितं = "धिक्" के योगमें "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इससे द्वितीया। हि="हि हेताववधारणे" इत्यमरः। निजोपयोगितां = निजस्य उपयोगिता, ताम् (ष० त०)। ब्रुवते = 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' धातुसे लट् + झ। इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे 'अर्थान्तरन्यास' अलङ्कार है ॥ ४८ ॥

तदिदं विशदं वचोऽमृतं परिपीयाऽभ्युदितं द्विजाऽधिपात्।
अतितृप्ततयी विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—स द्विजाऽधिपात् अभ्युदितं विशदं तत् इदं वचोऽमृतं परिपीय अतितृप्ततया तदुद्गारम् इव सितं स्मितं विनिर्ममे ॥ ४९ ॥

व्याख्या—सः = नलः, द्विजाधिपात् = पक्षिश्रेष्ठात्, हंसादिति भावः,

पक्षान्तरे–ब्राह्मणप्रभोः चन्द्रादिति भावः। अभ्युदितम् = आविर्भूतं, विशदं प्रसन्नम् उज्ज्वलं च, तत् = पूर्वोक्तम्, इदम् = अनुभूयमानं, वचोऽमृतं = वाक्पीयूषं, परिपीय = सादरमाकर्ण्य, पीत्वा च, अतितृप्ततया = अतिसौहित्ये तदुद्गारम् इव = तदुद्वमनम् इव, सितं = शुक्लं स्मितं = मन्दहास्यं, विनिर्ममे विनिर्मितवान्, पीतस्य शुक्लवचोमृतस्य उद्गारसदृशं स्मितमपि शुक्लं भवतीं भावः॥ ४९॥

अनुवादः—नलने पक्षिराज हंससे उत्पन्न प्रसादयुक्त अथवा सफेद, वचनरूप अमृतका पान कर अत्यन्त तृप्त होनेसे उसके डकारके सदृश सफेद मन्दहास्यका निर्माण किया॥ ४९॥

टिप्पणी—द्विजाऽधिपात् = द्विजानाम् अधिपः, तस्मात् (ष० त०) "दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इस अमरवचनके अनुसार यहाँपर द्विजपदका अर्थ अण्डज (पक्षी) और विप्र (ब्राह्मण) दोनों ही होते हैं अतः द्विजाऽधिपः = पक्षी (हंस) अथवा चन्द्रमा। "द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः।" इत्यमरः। अभ्युदितम् = अभि + उद् + इण् + क्तः + सुः। वचोऽमृतं = वच एव अमृतं, तत् (रूपक०)। परिपीय = परि + पी + क्त्वा (ल्यप्)। अतितृप्ततया = अत्यन्तं तृप्तः (गति०), अतितृप्तस्य भावः अतितृप्तता, तया। अति + तृप्त + तल् + टाप् + टा। तदुद्गारम्=तदुद्गारणम् उद्गारः, उद्–उपसर्गपूर्वक "गॄ निगरणे" धातुसे "उन्न्योर्ग्रः" इस सूत्रसे घञ प्रत्यय। तस्य उद्गारः (ष० त०)। विनिर्ममे=वि–निर्–उपसर्गपूर्वक माङ् धातुसे कर्तामें लिट् + त। सफेद वचनरूप अमृतका उद्गारस्वरूप मन्दहास्य भी श्वेत ही होता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें वचनमें अमृतत्वका आरोप हंसमें चन्द्रत्व आरोपके प्रति कारण है और 'द्विजाऽधिप' पद श्लिष्ट है, श्लिष्टपरम्परितरूपक अलङ्कार और उत्प्रेक्षा भी है, अतः दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है॥ ४९॥

परिमृज्य भुजाऽग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैषधः।
मृदु तस्य मुदेऽगिरद् गिरः प्रियवादाऽमृतकूपकण्ठजाः॥ ५०॥

अन्वयः—नैषधः भुजाऽग्रजन्मना कोकनदेन पतगं परिमृज्य तस्य मुदे प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः गिरः मृदु अगिरत्॥ ५०॥

व्याख्या—नैषधः = नलः, भुजाऽग्रजन्मना = बाह्वग्रोत्पन्नेन, कोकनदेन रक्तोत्पलेन, रक्तोत्पलसदृशेन पाणिना इति भावः। पतगं = पक्षिणं, हंसं

मित्यर्थः। परिमृज्य = संस्पृश्येत्यर्थः। तस्य = हंसस्य, मुदे = हर्षाय, प्रियवादाऽमृतकूपकण्ठजाः = इष्टवाक्यपीयूषोदपानवागिन्द्रियजाः, गिरः = वाणीः, मृदु = कोमलं यथा तथा, अगिरत् = उक्तवान् ॥ ५० ॥

अनुवादः—नल बाहुके अग्रभाग से उत्पन्न पाणिरूप रक्तकमलसे हंसका स्पर्श करके उसको हर्ष उत्पन्न करनेके लिए प्रियवचनरूप अमृतके कुएँके समान कण्ठसे उत्पन्न वचनोंको कोमलतापूर्वक कहने लगे ॥ ५० ॥

टिप्पणी—नैषधः = निषधेषु भवः, निषध + अण्। भुजाग्रजन्मना = भुजस्य अग्रम् (ष० त०), "भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः। भुजाग्रे जन्म यस्य तेन (व्यधिकरणबहु०)। इस पदसे पाणि लक्षित होता है। कोकनदेन = रक्तोत्पलं कोकनदम्" इत्यमरः। परिमृज्य = परि + मृज् + क्त्वा (ल्यप्)। प्रियवादाऽमृतकूपकण्ठजाः = प्रियस्य वादाः (ष० त०), ते एव अमृतानि (रूपक०)। तेषां कूपः (ष० त०), स चाऽसौ कण्ठः (क० धा०), तस्माज्जाताः, ताः प्रियवादाऽमृतकूपकण्ठ + जन् + डः (उपपद०) मृदु = यह क्रियाविशेषण है। अगिरत्="गॄ निगरणे" धातुसे लङ् + तिप्। इस पद्यमें भुजाग्रजन्मा (पाणि) में कोकनदत्वका आरोप होनेसे रूपक, प्रियवादमें अमृतत्वका आरोप कण्ठमें कूपत्वके आरोपके प्रति निमित्त है अतः परम्परितरूपक है इस प्रकार दो अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ५० ॥

न तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता।
त्वदुदाहरणा कृतौ गुणा इति सामुद्रिकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) तव आकृतिः, तुलाविषये न, ते सुशीलता वचोवर्त्मनि न। (अत एव) आकृतौ गुणा इति सामुद्रिकसारमुद्रणा त्वदुदाहरणा ॥ ५१ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) तव=भवतः, आकृतिः = आकारः, तुलाविषये न = सादृश्यभूमौ न, त्वदीयाऽऽकृतिरसाधारणीति भावः। एवं च—ते=तव, सुशीलता= सच्चरित्रता, वचोवर्त्मनि न=वाक्यमार्गे न, ते सुशीलता वक्तुमशक्येति भावः। अत एव—आकृतौ = आकारे, गुणाः = दयादाक्षिण्यादयः, इति = एवंभूता, सामुद्रिकसारमुद्रणा = सामुद्रिकशास्त्रकारसिद्धान्तप्रतिपादनं, त्वदुदाहरणा = भवद्दृष्टान्तभूता, अस्तीति शेषः। "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" इति सामुद्रिकशास्त्रकारोक्तेरुदाहरणस्थानीयो भवानेवेति भावः ॥ ५१ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) तुम्हारा आकार सादृश्य भूमिमें नहीं है; तुम्हारी

सुशीलता वचनके मार्गमें नहीं है, अतएव उत्तम आकारमें गुण होते हैं ऐसा सामु-द्रिकोंके सिद्धान्तप्रतिपादनके तुम ही उदाहरणस्वरूप हो ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—तुलाविषये = तोलनं तुला, 'तुल उन्माने' धातुसे "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे अङ् प्रत्यय होकर टाप्। 'तुला सादृश्यमानयोः' इति विश्वः। तुलाया विषयः, तस्मिन् (ष० त०)। ते = युष्मद् शब्दके 'तव' के स्थानमें "तेमयावेकवचनस्य" इस सूत्रसे "ते" आदेश। सुशीलता = शोभनं शीलं यस्य सः (बहु०)। तस्य भावः तत्ता, सुशील + तल् + टाप्। "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः। वचोवर्त्मनि = वचसो वर्त्म, तस्मिन् (ष० त०)। सामुद्रिकसारमुद्रणा = समुद्रेण प्रोक्तं 'सामुद्रिकं', 'समुद्र' शब्दसे 'तेन प्रोक्तम्' इस सूत्रसे ठञ् (इक), आदिवृद्धि। समुद्रने स्त्री और पुरुषके हाथ और पैरकी रेखा आदिके शुभ-अशुभ लक्षणोंका ज्ञापक शास्त्र बनाया उसे 'सामुद्रिक' कहते हैं। सामुद्रिकस्य सारः, 'सारो बले स्थिरांऽशे च' इत्यमरः। तस्य मुद्रणा (ष० त०)। त्वदुदाहरणा = त्वम् एव उदाहरणं यस्याः सा (बहु०)। इस पद्यमें आकृतिके तुलाविषयमें और सुशीलताके वचोवर्त्ममें सम्बन्ध होनेपर भी असम्बन्धकी उक्ति होनेसे दो अतिशयोक्तियाँ और परार्द्धके प्रति पूर्वार्द्धकी हेतुता से वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग, इस प्रकार तीन अलङ्कारोंकी निरपेक्षतया स्थिति होनेसे संसृष्टि है ॥ ५१ ॥

न सुवर्णमयो तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा।
न परं पथि पक्षपातिताऽनवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा ॥ ५२ ॥

अन्वयः—ननु! तावकी तनुः परं सुवर्णमयी न, किं (तु) वाक् अपि तथा (सुवर्णमयी), तथा अनवलम्बे पथि परं पक्षपातिता न, अनवलम्बे मादृशे अपि सा पक्षपातिता न किमु ? (अस्ति एव) ॥ ५२ ॥

व्याख्या—ननु = हे हंस !, तावकी = त्वदीया, तनुः = मूर्तिः, परम् = एव सुवर्णमयी न = स्वर्णमयी न, किं (तु) तावकी, वाक् अपि = वाणी अपि तथा = तेन प्रकारेण, सुवर्णमयी = शोभनाऽक्षरमयीऽत्यर्थः, त्वदीया मूर्तिर्यथा सुवर्णमयी तथैव वाणी अपि सुवर्णमयी = सुन्दरवर्णमयीति भावः। तथा अनवलम्बे = अवलम्बरहिते, पथि = मार्गे, आकाशे इति भावः। परम् = एव, पक्षपातिता न = पक्षपतनशीलता न, अनवलम्बे = निराधारे, मादृशे अपि = मत्सदृशे अपि, पक्षपातिता = पक्षवर्तिता, न किमु ? = नाऽस्ति किम् ? अस्त्येवेति भावः। तव अनवलम्बे पथि (आकाशे) एव पक्षपातिता (पक्षपतनशीलता)

न, प्रत्युत मादृशे अनवलम्बे (अवलम्बरहिते), अपि पक्षपातिता पक्षवर्तिता न किमु ? अस्त्येवेति भावः ॥ ५२ ॥

अनुवादः—हे हंस ! तुम्हारी केवल मूर्ति ही सुवर्णमयी नहीं है, वाणी भी सुवर्णमयी (सुन्दर अक्षरोंवाली) है। उसी प्रकार अवलम्बरहित मार्ग (आकाश) में मात्र तुम्हारी पक्षपातिता (पक्षपतनशीलता) नहीं है प्रत्युत अवलम्ब (आधार) से रहित मेरे सरीखे व्यक्तिमें भी वह पक्षपातिता (पक्षमें रहनेका गुण) नहीं है क्या ? है ही ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—ननु="प्रश्नाऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुनयाऽऽमन्त्रणे ननु।" इत्यमरः। यहाँपर "ननु" पद आमन्त्रण अर्थ में है। तावकी = तव इयम्, 'युष्मद्' शब्दसे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इस सूत्रमें चकार पाठके सामर्थ्यसे अण् प्रत्यय होकर 'तवकममकावेकवचने' इस सूत्रसे तवक आदेश, आदिवृद्धि और स्त्रीत्व-विवक्षामें ङीप् प्रत्यय। सुवर्णमयी=सुवर्णस्य विकारः, सुवर्ण+मयट्+ङीप्। यह 'तनु' के पक्षमें व्युत्पत्ति है। वाक्पक्षमें शोभना वर्णाः सुवर्णाः, (गति०)। प्रचुराः सुवर्णा यस्यां सा सुवर्णमयी, सुवर्ण शब्दसे 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इससे प्रचुर अर्थमें मयट्+ङीप्। प्रचुर सुन्दर वर्णोंवाली तुम्हारी वाक् (वाणी) है यह तात्पर्य है। अनवलम्बे = अविद्यमानः अवलम्बः (आधारः) यस्य सः, तस्मिन् (नञ् बहु०)। अनवलम्बे पथि = इसका तात्पर्य आधाररहित मार्ग अर्थात् आकाशमें ऐसा होता है। पक्षपातिता = पक्षाभ्यां पततीति तच्छीलः पक्षपाती (पक्ष+पत्+णिनि+सुः)। पक्षपातिनो भावः पक्षपातिन्+तल्+टाप्। आधाररहित मार्ग आकाशमें मात्र पक्षपातिता = पंखोंसे चलने (उड़ने) का भाव नहीं है, अनवलम्बे मादृशेऽपि = अवलम्बसे रहित मेरे ऐसेमें भी पक्षपातिता = पक्षे पततीति तच्छीलः पक्षपाती, तस्य भावः। पक्षमें पड़नेका भाव। अर्थात् मेरे ऐसे आधाररहितमें भी पक्षपातीका भाव है। इस पद्यमें "सुवर्णमयी" और "पक्षपातिता" इन दोनों पदोंमें दो पदश्लेषोंकी निरपेक्षतासे स्थिति होनेसे संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ५२ ॥

भृशतापभृता मया भवान् मरुदासादि तुषारसारवान् ।
धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्सन्निधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) भृशतापभृता मया भवान् तुषारसारवान् मरुत् आसादि। धनिनाम् इतरः सन्निधिः पुनः सतां गुणवत्सन्निधिः एव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) भृशतापभृता = अतिशयसन्तप्तेन, मया = नलेन, भवान् = त्वं, तुषारसारवान् = हिमश्रेष्ठांऽशसम्पन्नः, मरुत् = वा आसादि = प्राप्तः, सन्तापहरत्वादिति भावः। तथा हि धनिनाम् = आढ्या कुबेरादीनामिति भावः। इतरः = अन्यः, पद्मशङ्खादिः, सन्निधिः = उत्त शेवधिः, पुनः = भूयः, सतां = विदुषां, गुणवत्सनिधिः एव = गुणिजनसामीप्य एव, सन्निधिः = महानिधिः। हे हंस ! मत्कृते त्वमेव शीतलमारुतः अन्य दहनप्राय इति भावः॥ ५३॥

अनुवादः—हे हंस ! अत्यन्त सन्तप्त मैंने हिमके श्रेष्ठ अंशसे सम्पन्न वा समान तुम्हें प्राप्त कर लिया है। कुंबेर आदि धनियोंको पद्म, शङ्ख आदि नि उत्तम निधि हैं परन्तु विद्वान् पुरुषोंको गुणी पुरुषोंका सामीप्य ही निधि है।

टिप्पणी—भृशतापभृता = तापं बिभर्तीति तापभृत्, ताप + भृ + क्वि (उपपद०)। भृशं तापभृत्, तेन (सुप्सुपा०)। तुषारसारवान् = तुषार साराः (ष० त०), ते सन्ति यस्य सः, तुषारसार + मतुप् + सुः। आसादि "आङ् + सद् + णिच् + लुङ् (कर्मणि) + त। धनिनां = धन + इनि + आ "इभ्य आढ्यो धनी स्वामी" इत्यमरः। सन्निधिः = संश्चाऽसौ निधिः "सन्मह परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इससे समास। "निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खा निधे" इत्यमरः। निधिके नौ भेद हैं—

"महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव॥"

जैसे—महापद्म, पद्म, शङ्ख, मकर, कच्छप, मुकुन्द, कुन्द, नी और खर्व। सतां = सन्तीति सन्तस्तेषाम्, अस् + लट् (शतृ) + आ "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्।" इत्यमरः। गुणवत्सन्निधि गुणाः सन्ति येषां ते गुणवन्तः, गुण + मतुप्। गुणवतां सन्निधिः (ष० त० "सन्निधिः सन्निकर्षणम्" इत्यमरः। इस पद्यमें पूर्वार्द्ध और उत्तरा रूपक अलङ्कार है। दो रूपकोंकी संसृष्टि है॥ ५३॥

शतशः श्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम।
अधुना तव शंसितेन तु स्वदृशैवाऽधिगतामवैमि ताम्॥ ५४॥

अन्वयः—त्रिजगन्मोहमहौषधिः सा शतशो मम श्रुतिम् आगता एव। अधु तव शंसितेन तु तां स्वदृशा एव अधिगताम् अवैमि॥ ५४॥

व्याख्या—त्रिजगन्मोहमहौषधिः = त्रैलोक्यसंमोहनमहौषधं, सा = दमयन्ती, शतशः = बहुवारं, मम = नलस्य, श्रुतिं = कर्णम्, आगता एव = आयाता एव। परम्, अधुना = इदानीं, तव = भवतः, शंसितेन तु = कथनेन तु, स्वदृशा एव = आत्मदृष्ट्या एव, अधिगतां = ज्ञातां, दृष्टामिति भावः, अवैमि = जानामि, आप्तोक्तिप्रामाण्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

अनुवादः—त्रैलोक्यके संमोहनमें महौषधिके समान वे दमयन्ती मेरे कर्णमार्गमें आयी ही हैं। इस समय तुम्हारे कथनसे तो उनको अपनी आँखोंसे ही देखी गयी जानता हूँ ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—त्रिजगन्मोहमहौषधिः = त्रयाणां जगतां समाहारः त्रिजगत् (द्विगु०)। त्रिजगतो मोहः (ष० त०)। महती चाऽसौ ओषधिः (क० धा०)। त्रिजगन्मोहे महौषधिः (स० त०)। शतशः = 'शत' शब्दसे "बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्" इससे शस् प्रत्ययः। श्रुतिं = श्रु + क्तिन् + अम्। शंसितेन = शंस + क्तः (भावमें)। स्वदृशा = स्वस्य दृक्, तया (ष० त०), गोलकमें ही द्वित्व है, इन्द्रियके एकत्वसे एकवचन। अवैमि = अव + इण् + लट् + मिप्। इस पद्यके पूर्वार्द्धमें रूपक, उत्तरार्धमें भविष्यत्कालमें होनेवाले दमयन्तीके अधिगमके साक्षाद्दर्शनका वर्णन होनेसे भाविक अलङ्कार है। इसका लक्षण है—

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याऽथ भविष्यतः।
यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम् ॥ १०—१२२ (सा० द०)

इस प्रकार दो अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ५४ ॥

अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम्।
सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी वदनाऽलङ्कृतिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥

अन्वयः—सुहृदा स्वहृदा च अखिलम् अनाविलं पश्यतां विदुषां सविधे अपि न सूक्ष्मसाक्षिणी, अक्षिणी वदनाऽलङ्कृतिमात्रम् ॥ ५५ ॥

स्वदृष्टेराप्तदृष्टेर्गरीयस्त्वं प्रतिपादयति—अखिलमिति।

व्याख्या—सुहृदा = मित्रेण, आप्तेनेति भावः। स्वहृदा च = निजाऽन्तःकरणेन च, अखिलं = समस्तं पदार्थम्, अनाविलम् = अकलुषम्, असन्दिग्धं यथा तथा, पश्यतां = विलोकयतां, जानतामिति भावः। तादृशानां विदुषां = बुधानां, विवेकिनामिति भावः। सविधे अपि = समीपे अपि, नसूक्ष्मसाक्षिणी =

सूक्ष्मपदार्थस्य अद्रष्टृणी, अक्षिणी = नेत्रे, वदनाऽलङ्कृतिमात्रं = मुखाऽलङ्कार-मात्रं, न तु दूरसूक्ष्मपदार्थदर्शनोपयोगिनी इति भावः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—आप्तभूत मित्रसे और अपने अन्तःकरणसे समस्त पदार्थको अ-न्दिग्ध रूपसे देखनेवाले विवेकियोंके लिए समीपमें भी सूक्ष्म पदार्थको न देखनेवा-नेत्र मुखमण्डलके अलङ्कारमात्र हैं ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—सुहृदा = शोभनं हृदयं यस्य स सुहृत् (बहु०) । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्राऽमित्रयोः" इस सूत्रसे हृदयके स्थानमें हृद् आदेश, "-मित्रं सखा सुहृत्" इत्यमरः । स्वहृदा = स्वस्य हृत् स्वहृत्, ते-(ष० त०), "स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः । अनाविलं = न आवि-तद्यथा तथा (नञ्त०)। यह क्रियाविशेषण है । "कलुषोऽनच्छ आविलः" इत्यमरः । पश्यतां = पश्यन्तीति पश्यन्तः, तेषाम् दृश् + ल-(शतृ) + आम् । विदुषां = विद् + लट् (शतृ) + वसुः + आम् । सन्देह-विपर्यासके विना शब्द और अनुमान आदि प्रमाणोंसे पदार्थोंको देखने (जानने-वालोंके यह तात्पर्य है। सविधे = "सदेशाऽभ्याससविधसमर्यादसवेशव-" इत्यमरः, न सूक्ष्मसाक्षिणी = साक्षात् द्रष्टृणी साक्षिणी, साक्षात् शब्द "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इस सूत्रसे निपातन । सूक्ष्माणां साक्षिणी (ष० त० न सूक्ष्मसाक्षिणी (सुप्सुपा०) । अक्षिणी = "ईक्षणं चक्षुरक्षिणी" इत्यमर-वदनाऽलङ्कृतिमात्रं = वदनस्य अलङ्कृतिः (ष० त०), सा एव (मयूरव्यंस-दिसमास) । "मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे" इत्यमरः । यहाँपर 'मात्र' श-अवधारण अर्थमें है । समीपमें भी नेत्रमें स्थित कज्जल और रक्तत्वको न देख-वाला नेत्र तो केवल मुखका अलङ्कार है यह तात्पर्य है ।

इस पद्यमें नेत्रोंमें वदनाऽलङ्कृतिमात्रत्वका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्ध-की उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ५५ ॥

अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।
मदनाऽनलबोधनेऽभवत्खग ! धाय्या धिगधैर्यधारिणः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे खग ! जनैः मम श्रवणप्राघुणिकीकृता अमितं मधु तत्क-अधैर्यधारिणो मम मदनाऽनलबोधने धाय्या अभवत् । धिक् ! ॥ ५६ ॥

व्याख्या—हे खग = हे विहग, हंस इत्यर्थः । जनैः = लोकैः, मम = नल-श्रवणप्राघुणिकीकृता = कर्णाऽतिथीकृता, श्रवणविषयीकृतेति भावः । अमितम् अपरिमित, मधु = क्षौद्रम्, अपरिमितमधुसमाना अतिमधुरेति भाव-

तत्कथा = दमयन्तीगुणवर्णना, अधैर्यधारिणः = अत्यन्ताऽधीरस्य, मम = नलस्य, मदनाऽनलबोधने = कामाग्निप्रज्वलने, धाय्या = सामिधेनी, अग्नि-समिन्धनसमर्था ऋगिति भावः। अभवत् = अभूत, धिक् = अधैर्यधारिणमिति शेषः। अधैर्यधारिणो मम निन्देति भावः ॥ ५६ ॥

अनुवादः—हे हंस! लोगोंसे मेरे कानोंमें अतिथि बनायी गयी (पहुंचायी गयी) अपरिमित मधु (शहद) के समान दमयन्तीकी कथा अधीर होनेवाले मेरे कामाऽग्निको प्रज्वलित करनेमें सामिधेनी (अग्निको प्रदीप्त करनेवाली ऋचा)-सी हुई है। अधीर मुझको धिक्! ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—श्रवणप्राघुणिकीकृता = अप्राघुणिका प्राघुणिका यथा संपद्यते तथा कृता प्राघुणिकीकृता, प्राघुणिक + च्वि + कृ + क्त + टाप्। "आवेशिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिस्तथा।" इति हलायुधः। श्रवणयोः प्राघुणिकीकृता (स० त०)। अमितं = न मितम् (नञ्०)। तत्कथा = तस्याः कथा (ष० त०)। अधैर्यधारिणः = धैर्यं धारयतीति तच्छीलः धैर्यधारी, धैर्य + धृ + णिच् + णिनिः (उपपद०)। न धैर्यधारी, तस्य (नञ्०)। मदनाऽनल-बोधने = मदन एव अनलः (रूपक०), तस्य बोधनं तस्मिन् (ष० त०)। धाय्या = धीयते अनया समित् इति धाय्या (ऋक्) "पाय्यसान्नाय्यनिकाय्य-धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु" इस सूत्रसे "धा" धातुसे करणमें ण्यत् होकर आय् आदेशका निपातन और टाप् प्रत्यय। "ऋक् सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने।" इत्यमरः। अर्थात् जिस ऋक्का उच्चारण कर आग जलाते हैं उसे "सामिधेनी" और "धाय्या" भी कहते हैं। ऋक्का लक्षण है—"अर्थव्यवस्थितपादा ऋचः"। अर्थात् छन्दोविशेषसे जहाँपर पादव्यवस्था होती है उसे "ऋक्" कहते हैं। इस पद्यमें प्रथम चरणमें रूपक, मदनमें अनलत्वका आरोप कथामें मन्त्रत्वके आरोपमें निमित्त होनेसे अश्लिष्टशब्दनिबन्धन परम्परित रूपक है। इस प्रकार इन दोनोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ५६ ॥

विषमो मलयाऽहिमण्डली विषफूत्कारमयो मयोहितः।
बत! कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहाऽनलैधसा ॥ ५७ ॥

अन्वयः—विषमः कालकलत्रदिग्भवः पवनः तद्विरहाऽनलैधसा मया मलयाऽहिमण्डलीविषफूत्कारमय ऊहितः बत! ॥ ५७ ॥

व्याख्या—विषमः = प्रतिकूलः, कालकलत्रदिग्भवः = यमदिशाभवः, दाक्षि-

:णात्यः, प्राणहर इति भावः । पवनः = वायुः, तद्विरहाऽनलैधसा = दमयन्ती-वियोगाऽग्निकाष्ठरूपेण, मया=नलेन, मलयाऽहिमण्डलीविषफूत्कारमयः = मलय-पर्वतसर्पसङ्घगरलफूत्कारस्वरूपः, ऊहितः = तर्कितः । बत = खेदे ॥ ५७ ॥

अनुवादः—यमराजकी दिशा (दक्षिण) में उत्पन्न प्रतिकूल वायुको दमयन्ती-के वियोगाऽग्निके काष्ठरूप मैंने "यह मलयपर्वतके सर्पसमूहके विषका फूत्कारस्वरूप है" ऐसी तर्कना की, खेद है ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—कालकलत्रदिग्भवः = कालस्य कलत्रं (ष० त०), "कालो दण्ड-धरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।' इति । "कलत्रं श्रोणिभार्ययोः" इति चाऽमरः। कालकलत्रं चाऽसौ दिक् (क० धा०) तस्यां भवः (स० त०) । तद्विरहानलै-धसा = तस्या विरहः (ष० त०), स एव अनलः । (रूपक०), तस्य एधः, तेन (ष० त०) । मलयाऽहिमण्डलीविषफूत्कारमयः = अहीनां मण्डली (ष० त०), मलये अहिमण्डली (स० त०) । तस्या विषं (ष० त०), प्रचुरः फूत्कार, अस्ति यस्मिन् स फूत्कारमयः फूत्कार शब्दसे "तत्प्रकृतवचने मयट्" इस सूत्रसे मयट् प्रत्यय । मलयाऽहिमण्डलीविषस्य फूत्कारमयः (ष० त०) । ऊहितः = "ऊह वितर्के" धातुसे क्त प्रत्यय । इस पद्यमें विरहमें अनलत्वका आरोप, अपनेमें काष्ठत्वके आरोपमें निमित्त है अतः परम्परित रूपक और उत्प्रेक्षा भी है इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर है । ५७ ॥

प्रतिमासमसौ निशाकरः खग ! संगच्छति यद्दिनाऽधिपम् ।
किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्करैः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे खग ! असौ निशाकरः प्रतिमासं, यत् दिनाऽधिपं संगच्छति, ततः स तीव्रतरैः धैर्यतस्करैः करैः मम दाहाय संगच्छति किमु ? ॥ ५८ ॥

व्याख्या—हे खग = हे हंस !, असौ=अयं, निशाकरः = चन्द्रः, प्रतिमासं = मासे मासे, प्रतिदर्शमिति भावः । यत्, दिनाऽधिपं = सूर्यं, संगच्छति = प्राप्नोति, ततः = सूर्यसङ्गात्, सः = चन्द्रः, तीव्रतरैः = अतितीक्ष्णैः, धैर्य-तस्करैः = धीरतापहारिभिः, करैः = किरणैः, मम = नलस्य, कान्तावियोगिन इति भावः । दाहाय = सन्तापाय, संगच्छति = प्राप्नोति, किमु = उत्प्रेक्षायाम् । सूर्यसङ्गादेव चन्द्रकरेषु तीक्ष्णता, अन्यथा कथं स्यादिति भावः ॥ ५८ ॥

अनुवादः—हे हंस ! ये चन्द्रमा प्रतिमास जो सूर्यसे मिलते हैं, वे उनसे

अत्यन्त तीक्ष्ण और मेरे धैर्यको चुरानेवाली किरणोंसे मुझे जलाने के लिए मिलते हैं क्या ? ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—निशाकरः = निशां करोतीति, निशा-उपपदपूर्वक 'कृ' धातुसे "दिवाविभानिशा०" इत्यादि सूत्रसे ट प्रत्यय। कहीं-कहीं "निशापतिः" ऐसा पाठान्तर है, अर्थ समान है। प्रतिमासं = मासं मासम्, वीप्सामें अव्ययीभाव। दिनाऽधिपं = दिनानाम् अधिपः, तम् (ष० त०)। संगच्छति = सं+गम्+लट्+तिप्। सकर्मक होनेसे "समोगम्यृच्छिभ्याम्" इससे आत्मनेपद नहीं हुआ। तीव्रतरैः = अतिशयेन तीव्राः, तैः, तीव्र+तरप्+भिस्! धैर्यतस्करैः=धैर्यस्य तस्कराः, तैः (ष० त०)। दाहाय = "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इससे चतुर्थी। इस पद्यमें "किमु" शब्दके उत्प्रेक्षावाचक होनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ५८ ॥

कुसुमानि यदि स्मरेषवो न तु वज्रं, विषवल्लिजानि तत्।
हृदयं यदमूमुहन्नमूर्मम यच्चातितमामतीतपन् ॥ ५९ ॥

अन्वयः—स्मरेषवः कुसुमानि यदि, न तु वज्रं, तत् विषवल्लिजानि। यत् अमूः मम हृदयम् अमूमुहन्, यत् अतितमाम् अतीतपन् ॥ ५९ ॥

व्याख्या—स्मरेषवः = कामबाणाः, कुसुमानि यदि = पुष्पाणि चेत्, न तु वज्रं = न तु अशनिः, तत्क्षणमरणाऽभावादिति भावः। तत्=तर्हि, विषवल्लिजानि = गरललतोत्पन्नानि। यत् = यस्मात्कारणात्, अमूः = स्मरेषवः, मम = नलस्य, हृदयं = मनः, अमूमुहन् = अमूर्च्छयन्, यत् = यस्मात्, अतितमाम् = अतिमात्रम्, अतीतपन् = तापितवत्यः ॥ ५९ ॥

अनुवादः—कामदेवके बाण यदि फूल हैं, वज्र नहीं तो वे विषकी लताओंसे उत्पन्न हैं। जो कि इन्होंने (कामदेवके बाणभूत फूलोंने) मेरे हृदयको मूर्च्छित और अत्यन्त सन्तप्त किया ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—स्मरेषवः = स्मरस्य इषवः (ष० त०), "पत्री रोप इषुर्द्वयोः" इस कोशके अनुसार 'इषु' शब्द पुंलिङ्ग और स्त्रीलिङ्गमें है, यहाँपर उत्तरवाक्यमें "अमूः" ऐसे सर्वनाम शब्दसे स्त्रीलिङ्गी है। विषवल्लिजानि = विषस्य वल्लयः (ष० त०)। "वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः। विषवल्लिभ्यो जातानि, विषवल्लि+जन्+ड+जस। अमूमुहन् = "मुह वैचित्त्ये" धातुसे णिच् प्रत्यय होकर लुङ्+झिः, चिलके स्थानमें चङ्। अतितमाम् = अति-उपसर्गसे तमप् होकर "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इस सूत्रसे आमु

प्रत्यय। अतीतपन् = "तप सन्तापे" धातुसे णिच् प्रत्यय होकर लुङ्+सि च्लि के स्थानमें चङ्। इस पद्यमें स्मरेषुओंमें विषवल्लिजत्वकी संभावना करनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है॥ ५९॥

तदिहाऽनवधौ निमज्जतो मम कन्दर्पशराऽऽधिनीरधौ।
भव पोत इवाऽवलम्बनं विधिनाऽऽकस्मिकसृष्टसन्निधिः॥ ६०॥

अन्वयः—तत् इह अनवधौ कन्दर्पशराऽऽधिनीरधौ निमज्जतो मम विधिना आकस्मिकसृष्टसन्निधिः (सन्) पोत इव अवलम्बनं भव॥ ६०॥

व्याख्या—तत् = तस्मात्कारणात्, इह = अस्मिन्, अनवधौ = अवधिशून्ये, अपार इति भावः। कन्दर्पशराऽऽधिनीरधौ = कामबाणमनोव्यथासमुद्रे निमज्जतः = अन्तर्गतस्य, मम = नलस्य, विधिना = भाग्येन, आकस्मिकसृष्टसन्निधिः = अकस्मादुत्पादितसामीप्यः, मत्सौभाग्यादागत इति भावः। त्वमिति शेषः। पोत इव = यानपात्रम् इव, अवलम्बनम् = आलम्बनं, भव = एधि। दमयन्तीसंयोजनेन त्वं मम कामबाणमनोव्यथासमुद्रोत्तरणहेतुर्भव इति भावः॥ ६०॥

अनुवादः—(हे हंस!) इस कारणसे इस अपार कामबाणरूप मनोव्यथाके समुद्रमें डूबते हुए मेरे लिए भाग्यसे अकस्मात् सामीप्यसे सम्बद्ध तुम, नौकाके समान अवलम्बन बनो॥ ६०॥

टिप्पणी—अनवधौ = अविद्यमानः अवधिर्यस्य सः, तस्मिन् (नञ्बहु०) कन्दर्पशराऽऽधिनीरधौ = कन्दर्पस्य शराः (ष० त०), तैः आधिः (तृ० त०) "पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः। कन्दर्पशराऽऽधिः एव नीरधिः, तस्मिन् (रूपक०) निमज्जतः = नि+मस्ज+लट् (शतृ) + ङस्। आकस्मिकसृष्टसन्निधिः = अकस्मात् भवम् आकस्मिकम्, "अकस्मात्" इस अव्ययसे "अध्यात्मादिभ्यश्च" इससे ठक् प्रत्यय और "अव्ययानां भमात्रे टिलोपः" इससे टिलोप। सृष्टः सन्निधिः यस्य सः (बहु०)। आकस्मिकं (यथा तथा) सृष्टसन्निधिः (सुप्सुपा०)। पोतः = "यानपात्रे शिशौ पोतः" इत्यमरः। भव=भू+लोट्+सिप्। प्रार्थनामें लोट्, इस पद्यमें पूर्वार्द्ध में रूपक और उत्तरार्द्धमें उपमा इस प्रकार दो अलङ्कारोंकी निरपेक्षतासे संसृष्टि है॥ ६०॥

अथवा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः।
स्वत एव सतां परार्थता, ग्रहणानां हि यथा यथार्थता॥ ६१॥

अन्वयः—अथवा इयं नः भवतः प्रवर्तना कथं पिष्टं न पिनष्टि, हि ग्रहणानां यथार्थता यथा सतां परार्थता स्वतः एव ॥ ६१ ॥

व्याख्या—अथवा = पक्षान्तरे, इयम् = एषा, "भव पोत इवाऽवलम्बनम्" इत्यादिवाक्यघटिता, नः = अस्माकं, भवतः = तव, प्रवर्तना = प्रेरणा, कथं = केन प्रकारेण, पिष्टं = चूर्णितमन्नादिकं न पिनष्टि = न पुनश्चूर्णयति, भवतः स्वतः कर्तृत्वान्मदीया प्रेरणा पिष्टपेषणरूपेति भावः। उक्तमर्थं समर्थयते–स्वत इति। हि = यस्मात्कारणात्, ग्रहणानां = ज्ञानानां, यथार्थता = याथार्थ्यं प्रामाण्यमिति भावः। यथा = इव, सतां = सज्जनानां, पराऽर्थता = पराऽर्थ-प्रवृत्तिः, स्वत एव = स्वभावत एव, यथा ज्ञानानां प्रामाण्यं स्वतस्तथैव सज्जनानां परार्थप्रवृत्तिः स्वभावत एव न तत्र प्रवर्तनाया अपेक्षेति भावः ॥ ६१ ॥

अनुवादः—अथवा आपको यह हमारी प्रेरणा पिष्टपेषणकी समान क्यों नहीं होगी ? क्योंकि जैसे ज्ञानोंका प्रामाण्य स्वतः होता है वैसे ही सज्जनोंकी दूसरोंके हितके लिए प्रवृत्ति भी स्वभावतः होती है ॥ ६१ ॥

टिप्पणी—नः = "अस्मदो द्वयोश्च" इस सूत्रसे एकत्वकी उक्तिमें भी अस्मद् शब्दसे षष्ठीमें बहुवचन। "प्रवर्तना" इस कृदन्तपदके योगमें "उभय-प्राप्तौ कर्मणि" इस नियमसे "कर्तृकर्मणोः कृति" इस सूत्रसे कारकषष्ठीका निषेध होनेसे यह षष्ठी विभक्ति "षष्ठी शेषे" इस सूत्रसे हुई है। प्रवर्तना = प्रवर्तनम्, णिच् प्रत्ययान्त "वृतु वर्तने" धातुसे "ण्यासश्रन्थो युच्" इस सूत्रसे युच् (अन) प्रत्यय होकर टाप्। पिनष्टि = पिष्लृ संचूर्णने" धातुसे लट् + तिप्। यथार्थता = यथार्थस्य भावः। यथार्थ + तल् + टाप्। परार्थता = परेषु अर्थः (प्रयोजनम्) येषां ते (व्यधिकरणबहु०), तेषां भावः, पराऽर्थ + तल् + टाप्। स्वतः = स्वस्मात् इति, स्व शब्दसे "अपादाने चाऽहीयरुहोः" इस सूत्रसे तसि प्रत्यय, यह अव्यय है। यहाँपर मीमांसकोंके सिद्धान्तके अनुसार ज्ञानका स्वतः प्रामाण्य माना गया है। नैयायिक ज्ञानका परतः प्रामाण्य मानते हैं। इस पद्यमें उपमा और अर्थान्तरन्यास, दो अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ६१ ॥

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं, पुनरस्तु त्वरितं समागमः।
अपिसाधय साधयेप्सितं, स्मरणीयाः समये वयं वयः ! ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे वयः ! तव वर्त्मनि शिवं वर्तताम्। त्वरितं पुनः समागमः अस्तु। अपिसाधय। ईप्सितम् साधय। समये वयं स्मरणीयाः ॥ ६२ ॥

व्याख्या—हे वयः = हे हंस !, तव = भवतः, वर्त्मनि = मार्गे, शिवं = मङ्गलं,

वर्ततां = भवतु। त्वरितं = शीघ्रम् एव, पुनः = भूयः, समागमः = संगमः, मया सहेति शेषः। अस्तु = भवतु, कृतकार्यस्य तवेति शेषः। अपिसाधय = गच्छ। ईप्सितम् = अभीष्टं, दमयन्त्या समं मत्संयोजनरूपमिति शेषः। साधय = सम्पादय। समये = कार्यकाले, वयं, स्मरणीयाः = स्मर्तव्याः ॥ ६२ ॥

अनुवादः—हे हंस ! तुम्हारे मार्गमें मङ्गल हो। शीघ्र फिर तुम्हारे साथ हमारा समागम हो। जाओ। मेरे अभीष्ट कार्यका सम्पादन करो। उचित समयमें तुम्हें हमारा स्मरण करना चाहिए ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—हे वयः = "खगबाल्यादिनोर्वयः" इत्यमरः। वर्ततां = "वृतु वर्तने" धातुसे प्रार्थनामें लोट् + त। अस्तु = "अस भुवि" धातुसे लोट् + तिप्। अपिसाधय = अपि + साध् + णिच् + लोट् + सिप्। ईप्सितम् = आप्तुम् इष्टं, तत्, सन्नन्त "आप्लृ व्याप्तौ" धातुसे क्त प्रत्यय और "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इस सूत्रसे आप्का ईत्व। वयम् = "अस्मदो द्वयोश्च" इस सूत्रके अनुसार एकवचनमें भी बहुवचन। स्मरणीयाः = स्मर्तुं योग्याः, स्मृ + अनीयर् + जस्। इस पद्यमें छेक अलङ्कार है और ओज नामक काव्यलक्षण है, जैसे कि "ओजः स्वगात्प्रौढिरर्थस्य संक्षेपो वाऽति भूयसः।" अर्थात् जहाँपर प्रौढि वा अधिक अर्थोंका संक्षेप होता है उसे "ओज" कहते हैं ॥ ६२ ॥

इति तं स विसृज्य धैर्यवान्नृपतिः सूनृतवाग्बृहस्पतिः।
अविशद्वनवेश्म विस्मितः श्रुतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—धैर्यवान् सूनृतवाग्बृहस्पतिः स नृपतिः इति तं विसृज्य श्रुतिलग्नैः कलहंसशंसितैः विस्मितः (सन्) वनवेश्म अविशत् ॥ ६३ ॥

व्याख्या—धैर्यवान्=धैर्ययुक्तः, उपायलाभादिति शेषः। सूनृतवाग्बृहस्पतिः = सत्यप्रियवादेषु वाचस्पतिः, प्रगल्भ इति भावः। सः = पूर्वोक्तः, नृपतिः = राजा, नल इत्यर्थः। इति = इत्थं, तं = हंसं, विसृज्य = प्रस्थाप्य, श्रुतिलग्नैः = कर्णप्रविष्टैः, कलहंसशंसितैः = हंसभाषितैः, विस्मितः = आश्चर्ययुक्तः सन्, वनवेश्म = उपवनभवनम्, अविशत् = प्रविष्टः ॥ ६३ ॥

अनुवादः—धैर्यसम्पन्न, सत्य और प्रियवचन बोलनेमें बृहस्पतिके समान राजा नलने उस (हंस) को रुखसत (छोड़कर) कानमें घुसे हुए हंसके भाषणोंसे आश्चर्ययुक्त होकर उपवनके भवन में प्रवेश किया ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—धैर्यवान् = धैर्यम् अस्ति यस्य सः, धैर्य + मतुप्। सूनृतवाग्बृहस्पतिः = सूनृताश्च ता वाचः (क० धा०), "अथ सूनृते। सत्ये प्रिये"

इत्यमरः'। = सूनृतवाक्षु बृहस्पतिः (स० त०), नृपतिः=नृणां पतिः (ष० त०), विसृज्य = वि + सृज् + क्त्वा (ल्यप्)। कलहंसशंसितैः = कलहंसस्य शंसितानि, तैः (ष० त०), "कादम्बः कलहंसः स्यात्" इत्यमरः । वनवेश्म = वनस्य वेश्म, तत् (ष० त०)। अविशत् = "विश प्रवेशने" धातुसे लङ् + तिप् । "सूनृतवाग्बृहस्पतिः" इस पदमें लुप्तोपमा अलङ्कार है ।। ६३ ।।

अथ भीमसुताऽवलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।
क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ।। ६४ ।।

अन्वयः—अथ सः अण्डजः तत् अहः एव भीमसुताऽवलोकनैः सफलं कर्तुं क्षितिमण्डलमण्डनायितं कुण्डिनं नगरं ययौ ।। ६४ ।।

व्याख्या—अथ = यात्राऽर्थं राजाऽनुज्ञाऽनन्तरं, सः = पूर्वोक्तः, अण्डजः = पक्षी, हंस इत्यर्थः । तद् अहः एव = तद् दिनम् एव, भीमसुताऽवलोकनैः = भैमीदर्शनैः, सफलं = साऽर्थकं, कर्तुं = विधातुं, तस्मिन्नेव दिने दमयन्तीं द्रष्टुमिति भावः । क्षितिमण्डलमण्डनायितं = भूमण्डलाऽलङ्कारभूतं, कुण्डिनं = कुण्डिननामकं, नगरं = पुरं, ययौ = जगाम ।। ६४ ।।

अनुवादः—तब वह पक्षी (राजहंस) उसी दिनको दमयन्तीके दर्शनोंसे सफल करनेके लिए भूमण्डलके अलङ्कारभूत कुण्डिन नगरको गया ।। ६४ ।।

टिप्पणी—अण्डजः = अण्डे जातः, अण्ड + जन् + डः (उपपद०), "अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः" इत्यमरः । भीमसुताऽवलोकनैः = भीमस्य सुता (ष० त०), तस्या अवलोकनानि, तैः (ष० त०)। सफलं = फलेन सहितं, तत् (तुल्ययोगबहु०) । कर्तुं = कृ + तुमुन् । क्षितिमण्डलमण्डनायितं = क्षितेः मण्डलं (ष० त०)। मण्डनवत् आचरितं मण्डनायितम्, मण्डन + क्यङ् + क्तः । ययौ = या + लिट् + तिप् । इस पद्यमें "मण्डनायितम्" उपमा अलङ्कार है ।। ६४ ।।

प्रथमं पथि लोचनाऽतिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम् ।
कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयाम्बभूव सः ।। ६५ ।।

अन्वयः—सः कलहंसः प्रथमं पथि लोचनाऽतिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनं जलसंभृतं कलसं पुरः कलयाम्बभूव ।। ६५ ।।

व्याख्या—अथ श्लोकत्रयेण शुभशकुनान्याह—प्रथममित्यादिना ।

सः = पूर्वोक्तः, कलहंसः = राजहंसः, प्रथमम् = आदौ, पथि = मार्गे, लोचनाऽतिथिं = नेत्राऽऽगन्तुकभूतं, पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनं = पान्थेष्टार्थ-

साफल्यसूचकं, जलसंभृतं = सलिलपूर्णं, कलसं = कुम्भं, पुरः = अग्रे, कलयाम्बभूव = ददर्श, यात्रासमये आकस्मिकरूपेण नेत्रगोचरः पूर्णघटः शकुनसूचको भवतीति भावः ॥ ६५ ॥

अनुवादः—उस राजहंसने पहले मार्गमें पथिकोंके अभीष्टकी सफलताके सूचक जलपूर्ण कलशको देख लिया ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—लोचनाऽतिथिं = लोचनयोः अतिथिः, तम् (ष० त०)। पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनं = पन्थानं गच्छन्तीति पथिकाः, 'पथिन्' शब्दसे "पथः ष्कन्" इस सूत्रसे ष्कन् प्रत्यय और "षः प्रत्ययस्य" इस सूत्रसे 'ष्' की इत्संज्ञा। "अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि।" इत्यमरः। पथिकानां प्रार्थितं (ष० त०), तस्य सिद्धिः (ष० त०)। पथिकप्रार्थितसिद्धिं शंसतीति पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसी, तम्, पथिकप्रार्थितसिद्धि + शंस + णिनिः (उपपद०)+ अम्। जलसंभृतं=जलेन संभृतः जलसंभृतः, तम् (तृ० त०)। कलयाम्बभूव= "कल संख्याने" धातुसे णिच् होकर लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें वृत्त्यनुप्रास "लसं" 'लसम्' इस अंशमें छेकानुप्रास इस प्रकार उनका एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूप सङ्कर अलङ्कार है ॥ ६५ ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाऽम्बरे क्षणमाश्चर्यरसाऽलसं गतम्।
स विलासवनेऽवनीभुजः फलमैक्षिष्ट रसालसंगतम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—स दिदृक्षया अम्बरे क्षणम् आश्चर्यरसाऽलसं गतम् अवलम्ब्य अवनीभुजो विलासवने रसालसंगतं फलम् ऐक्षिष्ट ॥ ६६ ॥

व्याख्या—सः = हंसः, दिदृक्षया = दर्शनेच्छया, स्वगन्तव्यमार्गस्येति शेषः। अम्बरे = आकाशे, क्षणं=कंचित्कालं यावत्, आश्चर्यरसालसं=विस्मयरसेन मन्दं, गतं=गतिम्, अवलम्ब्य = आश्रित्य, अवनीभुजः=राज्ञः, नलस्येत्यर्थः। विलासवने=क्रीडोपवने, रसालसंगतं = चूतवृक्षसम्बद्धं, फलम् = आम्रफलम्, ऐक्षिष्ट = दृष्टवान्, प्रस्थाने आम्रफलदर्शनमपि शुभशकुनरूपमिति भावः ॥ ६६ ॥

अनुवादः—उस हंसने मार्गदर्शनकी इच्छासे आकाशमें कुछ समयतक आश्चर्यरससे मन्द गतिका अवलम्बन कर राजाके क्रीडावनमें आमके पेड़में विद्यमान आम्रफलको देखा ॥ ६६ ॥

टिप्पणी—दिदृक्षया = द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा, तया, दृश् + सन् + अ + टाप् + टा। क्षणं = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे द्वितीया। आश्चर्यरसाऽलसम् = आश्चर्यस्य रसः (ष० त०), तेन अलसम् (तृ० त०), तद्

गतं=गम् + क्तः + अम् । अवनीभुजः = अवनीं भुनक्तीति अवनीभुक्, तस्य अवनी + भुज् + क्विप् (उपपद०) + ङस् । "अवनीभृतः" इस पाठमें अवनीं बिभर्तीति अवनीभृत्, तस्य, अपनी + भृ + क्विप् + ङस् । विलासवने=विलासस्य वनं, तस्मिन् (ष० त०) । रसालसंगतं = रसाले संगतं, तत् (स० त०) । "आम्रश्चूतो रसालोऽसौ" इत्यमरः । ऐक्षिष्ट = ईक्ष + लुङ् + त । इस पद्यमें प्रथम और चतुर्थ चरणमें अन्त्ययमक है, अतः दो शब्दाऽलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ६६ ॥

नभसः कलभैरुपासितं जलदैर्भूरितरक्षुपन्नगम् ।
स ददर्श पतङ्गपुङ्गवो विटपच्छन्नतरक्षुपं नगम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—पतङ्गपुङ्गवः सः नभसः कलभैः जलदैः उपासितं भूरितरक्षुपन्नगं विटपच्छन्नतरं क्षुपं नगं ददर्श ॥ ६७ ॥

व्याख्या—पतङ्गपुङ्गवः = पक्षिश्रेष्ठः, सः = हंसः, नभसः = आकाशस्य-कलभैः = हस्तिशावकरूपैः, जलदैः = मेघैः, उपासितं = व्याप्तं, भूरितरक्षु-पन्नगं = बहुमृगादनसर्पम्, एवं च विटपच्छन्नतरक्षुपं = शाखाऽतिशयच्छादित-ह्रस्वशाखवृक्षं, नगं = पर्वतं, ददर्श = दृष्टवान्, पूर्णकुम्भादिदर्शनं पान्थानां क्षेमकरमिति शकुनज्ञाः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—पक्षियोंमें श्रेष्ठ उस हंसने आकाशके हाथीके बच्चोंके समान मेघोंसे व्याप्त और शाखाओंसे छिपे हुए चीते और सर्पोंसे युक्त पर्वतको देखा ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—पतङ्गपुङ्गवः = पुमांश्चाऽसौ गौः पुङ्गवः (क० धा०), "गोरतद्धितलुकि" इससे समासाऽन्त टच् प्रत्यय । "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्ग-वर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठाऽर्थगोचराः ।" इत्यमरः । पतङ्गश्चाऽसौ पुङ्गवः (क० धा०) । कलभैः = "कलभः करिशावकः" इत्यमरः । जलदैः = जलं ददतीति जलदाः, तैः जल-उपपदपूर्वक डुदाञ् दाने" धातुसे "आतोऽनुपसर्गे कः" इस सूत्रसे क प्रत्यय (उपपद०) + भिस् । भूरितरक्षु-पन्नगम्=भूरयः तरक्षवः पन्नगाः यस्मिन्, तम् (बहु०) । "तरक्षुस्तु मृगाऽदनः" इत्यमरः । विटपच्छन्नतरक्षुपं = अतिशयेन छन्नाः छन्नतराः छन्न + तरप् + जस् । विटपैः छन्नतराः (तृ० त०) । "विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । विटपच्छन्नतराः क्षुपा यस्मिन्, तम् (बहु०) । "ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः" इत्यमरः । नगं = न गच्छतीति नगः, तम्, न + गम् + डः + अम् । "नगोऽ-

प्राणिष्वन्यतरस्याम्" इस सूत्रसे नञ्का विकल्पसे प्रकृतिभाव। अतः एक पक्षमें "अगः" ऐसा रूप भी होता है। "शैलवृक्षौ नगावगौ" इत्यमरः। ददर्श = दृश् + लिट् + तिप्। इस पद्यमें "कलभैः" जलदैः, यहाँपर रूपक और द्वितीय और चतुर्थ पादोंमें अन्त्ययमक है ॥ ६७ ॥

स ययौ धुतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वायनदुर्विभावनः।
विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोककदत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—स क्षणं धुतपक्षतिः, क्षणम् ऊर्ध्वायनदुर्विभावनः विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणम् आलोककदत्तकौतुकः (सन्) ययौ ॥ ६८ ॥

व्याख्या—सः = हंसः, क्षणं = कंचित्कालं यावत्, धुतपक्षतिः = कम्पितपक्षमूलः, क्षणं = कञ्चित्कालं यावत्, ऊर्ध्वायनदुर्विभावनः = उपरिगमनदुर्लक्ष्यः विततीकृतनिश्चलच्छदः=विस्तारितनिष्कम्पपक्षः, तथा क्षणं=कंचित्कालं यावत् आलोककदत्तकौतुकः = दर्शकवितीर्णकुतूहलः सन् ययौ = जगाम ॥ ६८ ॥

अनुवादः—वह हंस कुछ समयतक पक्षमूलोंको हिलाता हुआ, और कुछ समयतक ऊपर जानेसे दुःखसे देखा जानेवाला तथा कम्परहित पंखोंको फैलाता हुआ इस प्रकार कुछ समयतक देखनेवालोंको कौतुक देता हुआ गया ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—क्षणं="कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया। धुतपक्षतिः= पक्षयोर्मूले पक्षती, "पक्षात्तिः" इस सूत्रसे ति प्रत्यय। स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम् इत्यमरः। धुते पक्षती येन सः (बहु०)। ऊर्ध्वायनदुर्विभावनः = ऊर्ध्वं च तत् अयनं (क० धा०)। दुर्लभं विभावनं यस्य सः (बहु०)। ऊर्ध्वाऽयनेन दुर्विभावनः (तृ० त०)। विततीकृतनिश्चलच्छदः = अविततौ विततौ यथा सम्पद्यते तथा कृतौ विततीकृतौ, वितत + च्वि + कृ + क्त + औ। विततीकृतौ निश्चलौ छदौ येन सः (बहु०)। आलोककदत्तकौतुकः = आलोकयन्तीति आलोककाः, आङ् + लोक + णिच् + ण्वुल्। दत्तं कौतुकं येन सः (बहु०) आलोककानां दत्तकौतुकः (ष० त०)। ययौ = या + लिट् + तिप्। "आत औ णलः" इस सूत्रसे णल्के स्थानमें औकार आदेश। इस पद्यमें स्वभावोक्ति अलङ्कार है ॥ ६८ ॥

तनुदीधितिधारया रयाद्गतया लोकविलोकनामसौ।
छदहेम कषन्निवाऽलसत् कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥ ६९ ॥

अन्वयः—असौ रयात् लोकविलोकनां गतया तनुदीधितिधारया कषपाषाणनिभे नभस्तले छदहेम कषन् इव अलसत् ॥ ६९ ॥

व्याख्या—असौ = हंसः, रयात् = वेगात् हेतोः, लोकविलोकनां = जन-नयनगोचरं, गतया = प्राप्तया, तनुदीधितिधारया = शरीरकिरणरेखया, कषपाषाणनिभे = निकषोपलसदृशे, नभस्तले = आकाशे, छदहेम = निजपक्षसुवर्णं, कषन् इव = घर्षन् इव, अलसत् = अशोभत ॥ ६९ ॥

अनुवादः—वह (हंस) वेगसे लोगोंके दर्शन पथको प्राप्त शरीरके किरण-की रेखासे कसौटीके सदृश आकाशमें अपने पंखके सुवर्णको घिसते हुएके समान शोभित हुआ ॥ ६९ ॥

टिप्पणी—रयात्=हेतुमें पञ्चमी । लोकविलोकनां लोकानां विलोकना, ताम् (ष० त०), "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः । तनुदीधितिधारया = तनोः दीधितिः (ष० त०), तस्या धारा तया (ष० त०) । हंसके सुनहले शरीरकी किरणकी रेखासे यह अभिप्राय है । इस पदकी मल्लिनाथने दूसरी व्याख्या भी की है—तनुश्चाऽसौ दीधितिधारा, तया (क० धा०) अर्थात् हंसकी सूक्ष्म किरणकी रेखासे यह तात्पर्य है । "स्तोकाऽल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ।" इत्यमरः । कषपाषाणनिभे = कषश्चाऽसौ पाषाणः (क० धा०) ! तेन सदृशं कषपाषाणनिभं, तस्मिन् (तृ० त०) । "निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।" इत्यमरः । छदहेम = छदयोः हेम, तत् (ष० त०) । कषन् = कषतीति, कष + लट् (शतृ) + सुः । अलसत्="लस दीप्तौ" धातुसे लङ् + तिप् । इस पद्यमें 'कषपाषाणनिभे' यहाँपर उपमा और 'कषन् इव' यहाँपर उत्प्रेक्षा इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ६९ ॥

विनमद्भिरधः स्थितैः खगैर्झटिति श्येननिपातशङ्किभिः ।
स निरैक्षि दृशैकयोपरि स्यदसाङ्कारिपतत्त्रिपद्धतिः ॥ ७० ॥

अन्वयः—स्यदसाङ्कारिपतत्त्रिपद्धतिः स श्येननिपातशङ्किभिः विनमद्भिः अधः स्थितैः खगैः झटिति एकया दृशा उपरि निरैक्षि ॥ ७० ॥

व्याख्या—स्यदसाङ्कारिपतत्त्रिपद्धतिः = स्यदेन (वेगेन) साङ्कारिणी ('साम्' इति शब्दं कुर्वाणा) पतत्त्रिपद्धतिः (पक्षिसरणिः) यस्य सः, तादृशः सः = हंसः, श्येननिपातशङ्किभिः = पत्त्रिनिपतनशङ्कनशीलैः, अतएव विनमद्भिः = नम्रीभूतैः, अधःस्थितैः = अधोभागे विद्यमानैः, खगैः = पक्षिभिः, झटिति = शीघ्रम्, एकया = एकसंख्यया, दृशा = दृष्ट्या, उपरि = ऊर्ध्वं, निरैक्षि = निरीक्षितः ॥ ७० ॥

अनुवादः—वेगसे 'साम्' ऐसा शब्द करनेवाले पक्षियोंके मार्गमें स्थित उस हंसको बाजके आक्रमणकी शङ्का करनेवाले अतएव झुकते हुए नीचे रहनेवाले पक्षियोंने शीघ्रतासे एक ही नेत्रसे ऊपर देखा ॥ ७० ॥

टिप्पणी—स्यदसाङ्कारिपतत्त्रिपद्धतिः = सां करोतीति सांकारिणी सां+ कृ + णिनिः + ङीप् + सुः। पतत्त्रिणां पद्धतिः (ष० त०)। साङ्कारिणी पतत्त्रिपद्धतिः यस्य सः (बहु०)। स्यदेन साङ्कारिपतत्त्रिपद्धतिः (तृ० त०) श्येननिपातशङ्किभिः = श्येनस्य निपात (ष० त०), 'पत्त्री श्येन' इत्यमरः श्येननिपातं शङ्कन्ते तच्छीलाः, तैः, श्येननिपात + शकि + णिनिः (उपपद०) + भिस्। विनमद्भिः = विनमन्तीति विनमन्तः, तैः, वि + नम + लट् (शतृ) + भिस्। निरैक्षि = निर् + ईक्ष + लुङ् (कर्ममें), इस पद्यमें पक्षिस्वभावका वर्णन होनेसे स्वभावोक्ति अलङ्कार है ॥ ७० ॥

ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात्।
दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—यन् असौ भुवि तच्छायम् अवेक्ष्य तत्क्षणात् दिवि दिक्षु च वितीर्णचक्षुषा जनेन पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः (सन्) न ददृशे ॥ ७१ ॥

व्याख्या—यन् = गच्छन्, असौ = हंसः, भुवि = भूमौ, तच्छायं = तस्य छायाम् (प्रतिबिम्बम्), अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, तत्क्षणात् = तस्मिन्नेव क्षणे, दिवि = आकाशे, दिक्षु च = दिशासु, वितीर्णचक्षुषा=दत्तदृष्टिना, जनेन = लोकेन, भूतल-स्थितेनेति शेषः। पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः = महाजवशीघ्रत्यक्तदृष्टिमार्गः सन्, न ददृशे = नो दृष्टः, अल्पक्षणेनैव हंसो नेत्रमार्गमतिक्रान्त इति भावः ॥ ७१ ॥

अनुवादः—जाते हुए उस हंसके जमीनपर उसकी छायाको देखकर, उसी क्षणमें आकाशमें और दिशाओंमें दृष्टिपात करनेवाले मनुष्यने बड़े वेगसे नेत्र-मार्गको पार करनेसे उसे नहीं देखा ॥ ७१ ॥

टिप्पणी—'यन् = एतीति, "इण् गतौ" धातुसे लट् (शतृ) + सुः। तच्छायं = तस्य छाया तच्छायं, तत् (ष० त०) "विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्" इससे नपुंसकलिङ्ग हुआ है। अवेक्ष्य = अव + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। तत्क्षणात् = सचाऽसौ क्षणः, तस्मात् (क० धा०)। वितीर्णचक्षुषा = वितीर्णे चक्षुषी येन सः, तेन (बहु०)। पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः=पृथुश्चाऽसौ वेगः (क० धा०)। द्रुतं मुक्तः (सुप्सुपा०)। दृशोः पन्था दृक्पथः (ष० त०) "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इससे समासान्त अप्रत्यय। द्रुतमुक्तो दृक्पथो येन सः

(बहु०) । पृथुवेगेन द्रुतमुक्तदृक्पथः (तृ० त०) । ददृशे = दृश् + लिट् + त (कर्ममें) । इस पद्यमें दर्शनाऽभावके प्रति पृथु आदि पदके अर्थकी हेतुतासे पदाऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ ७१ ॥

न वनं पथि शिश्रियेऽमुना क्वचिदप्युच्चतरद्रुचारुतम् ।
न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्रुचा रुतम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—गतिवेगप्रसरद्रुचा अमुना पथि क्वचित् अपि उच्चतरद्रुचारुतं वनं न शिश्रिये, सगोत्रजं रुतं वा न अन्ववादि ॥ ७२ ॥

व्याख्या—गतिवेगप्रसरद्रुचा = गमनजवप्रसर्पत्कान्तिना, अमुना = हंसेन, पथि = मार्गे, क्वचित् अपि = कुत्रचित् अपि, उच्चतरद्रुचारुतम् = उन्नततरवृक्षसौन्दर्यं, वनं = काननं, न शिश्रिये = न आश्रितम् । तथा सगोत्रजं = बन्धुजन्यं, रुतं वा = कूजितं वा, न अन्ववादि = न अनूदितं, नलेन राजकार्यं त्वरया मध्येमार्गं श्रमाऽपनयनाऽर्थं वनं नाश्रितं तथैव बन्धुसंभाषणादिकं च नो विहितमिति भावः ॥ ७२ ॥

अनुवादः—गमनके वेगसे फैलनेवाली कान्तिवाले हंसने मार्गमें कहीं भी वृक्षोंके उन्नतसौन्दर्यसे सम्पन्न किसी वनका आश्रय नहीं लिया और न अपने बन्धु हंसोंके कूजितका उत्तर ही दिया ॥ ७२ ॥

टिप्पणी—गतिवेगप्रसरद्रुचा = गतेर्वेगः (ष० त०) । प्रसरन्ती रुक् यस्य स 'प्रसरद्रुक्' (बहु०) । गतिवेगेन प्रसरद्रुक्, तेन (तृ० त०) । उच्चतरद्रुचारुतम् = अतिशयेन उच्चा उच्चतरा, उच्च + तरप् + जस् । उच्चतराश्च ते द्रवः (क० धा०) । चारोर्भावः चारुता, चारु + तल् + टाप् । उच्चतरद्रूणां चारुता यस्मिंस्तत् (व्यधिकरणबहु०) । "पलाशी द्रुद्रुमाऽगमाः" इत्यमरः । शिश्रिये = "श्रिञ् सेवायाम्" धातुसे कर्ममें लिट् + त । सगोत्रजं = समानं गोत्रं (कुलं) येषां ते सगोत्राः (बहु०), "ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु" इस सूत्रसे 'समान' के स्थानमें "स" भाव । "गोत्रं नाम्न्यचले कुले" इति कोशः । "सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ।" इत्यमरः । सगोत्रेभ्यो जातं, सगोत्र + जन् + ड + सुः । रुतं = "तिरश्चां वाशितं रुतम्" इत्यमरः । अन्ववादि=अनु-उपसर्गपूर्वक 'वद'-धातुसे लुङ् (कर्ममें) । नलके कार्यको शीघ्र संपन्न करनेके लिए हंसने मार्गमें श्रम हटानेके लिए न किसी वनमें मुकाम किया और न अपने बन्धुओंके साथ

संभाषण आदि ही किया यह भाव है। इस पद्यमें द्वितीय और चतुर्थ पादों अन्त्ययमक अलङ्कार है ॥ ७२ ॥

अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता।
पतगस्य जगाम दृक्पथं हिमशैलोपमसौधराजिता ॥ ७३ ॥

अन्वयः—अथ धराजिता भीमभुजेन पालिता हिमशैलोपमसौधराजित मञ्जुः असौ नगरी पतगस्य दृक्पथं जगाम ॥ ७३ ॥

व्याख्या—अथ = प्रस्थानाऽनन्तरं, धराजिता = भूमिजयिना, भीमभुजेन = भीमभूपबाहुना, पालिता = रक्षिता, हिमशैलोपमसौधराजिता = हिमाल सदृशराजभवनशोभिता, मञ्जुः = मनोहरा, असौ = इयं, नगरी=पुरी, कुण्डि पुरीति भावः। पतगस्य = पक्षिणः, हंसस्य। दृक्पथं = नेत्रमार्गं, जगाम = ययौ, हंसः=कुण्डिनपुरीं ददर्शेति भाव ॥७३ ॥

अनुवादः—तब पृथ्वीको जीतनेवाले महाराज भीमके वाहुसे रक्षि हिमालय पर्वतके समान (सफेद) राजभवनोंसे शोभित, मनोहर वह कुण्डि पुरी पक्षी (हंस) के दृष्टिमार्गमें प्राप्त हुई ॥ ७३ ॥

टिप्पणी—धराजिता = धरां जयतीति धराजित्, तेन, धरा + जि + क्वि (उपपद०) + टा। भीमभुजेन = बिभेति अस्मात् इति भीमः, "भीमादयो पादाने" इस सूत्रसे निपातन। भीमस्य भुजः, तेन (ष० त०)। हिमशैलोप सौधराजिता = हिमानां शैलः (ष० त०), तस्य इव उपमा (सादृश्यम्) येषां तानि (व्यधि० बहु०)। तानि च तानि सौधानि (क० धा०) "सौधोऽस्त्री राजसदनम्" इत्यमरः। तैः राजिता (तृ० त०)। दृक्पथं=दृशो पन्थाः दृक्पथः, तम् (ष० त०), समासाऽन्त अप्रत्यय। जगाम = गम् लिट् + तिप्। इस पद्यमें "मञ्जुरसौ धराजिता" इस द्वितीय चरणमें 'अस धराजिता' और चतुर्थचरणमें 'सौधराजिता' होनेसे विरोधाभास अलङ्कार है 'हिमशैलोपमसौधराजिता' यहांपर उपमा है पूर्वार्द्धमें अन्त्याऽनुप्रास औ द्वितीय और चतुर्थ चरणमें यमक है, इस प्रकार संसृष्टि है ॥ ७३ ॥

दयितं प्रति यत्र सन्ततं रतिहासा इव रेजिरे भुवः।
स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यत्र स्फटिकोपलविग्रहाः शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः गृहा दयि प्रति सन्ततं भुवः रतिहासा इव रेजिरे ॥ ७४ ॥

व्याख्या—अथ द्वात्रिंशत्संख्यकैः पद्यैः कुण्डिनपुरीं वर्णयति ? यत्र=कुण्डिनपुर्यां, स्फटिकोपलविग्रहाः=स्फटिकमणिमयशरीराः, शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः=चन्द्रखण्डनिष्कलङ्ककुड्याः, गृहाः = भवनानि, दयितं प्रति = प्रियं प्रति, भीमभूपं प्रतीति भावः। सन्ततम् = निरन्तरं, भुवः = भूमेः, नायिकास्वरूपाया इति भावः। रतिहासा इव = केलिहास्यानि इव, कविसमये हासस्य शुक्लवर्णत्वादिति भावः। रेजिरे = शुशुभिरे ॥ ७४ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिननगरीमें स्फटिक मणिसे बने हुए चन्द्रखण्डोंके समान निष्कलङ्क दीवारोंवाले भवन, पति महाराज भीमके प्रति पृथ्वीरूप नायिकाके निरन्तर क्रीडाके हास्योंके समान शोभित होते थे ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—स्फटिकोपलविग्रहाः = स्फटिकाश्च त उपलाः (क० धा०), त एव विग्रहाः येषां ते (बहु०) 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः। शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः=शशं बिभर्तीति शशभृत्, शश + भृ + क्विप् (उप०)। तस्य भित्तानि (ष० त०), 'भित्तं शकलखण्डे वा पुंसि' इत्यमरः। निर्गतः अङ्कः (कलङ्कः) याभ्यस्ताः निरङ्काः (बहु०), शशभृद्भित्तानि इव निरङ्का भित्तयो येषां ते (बहु०)। 'भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकम्' इत्यमरः। गृहाः = 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः।' इत्यमरः। दयितं = 'प्रति' इसके योगमें 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इस वार्तिकसे द्वितीया विभक्ति। रतिहासाः = रतेर्हासाः (ष० त०)। रेजिरे = 'राजृ दीप्तौ' धातुसे लिट् + झ। 'फणां च सप्तानाम्' इस सूत्रसे एत्व और अभ्यासका लोप। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें उत्प्रेक्षा और उत्तरार्द्धमें उपमा इस प्रकार दो अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ७४ ॥

नृपनीलमणीगृहत्विषामुपधेर्यत्र भयेन भास्वतः।
शरणाप्तमुवास वासरेऽप्यसदावृत्त्युदयत्तमं तमः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—यत्र तमः भास्वतः भयेन नृपनीलमणीगृहत्विषाम् उपधेः शरणाप्तं वासरे अपि असदावृत्ति उदयत्तमम् (सत्) उवास ॥ ७५ ॥

व्याख्या—यत्र=यस्यां, कुण्डिननगर्यामित्यर्थः। तमः = अन्धकारं, भास्वतः= सूर्यात्, भयेन = भीत्या, नृपनीलमणीगृहत्विषां = भूपेन्द्रनीलरत्नगृहकान्तीनाम्, उपधेः = छलात्, शरणाप्तं = गृहप्राप्तं, वासरे अपि = दिवसे अपि, असदावृत्ति = पुनरावृत्तिरहितम्, अत उदयत्तमम् = उद्यत्तमं सत्, अतिनिबिडमिति भावः। उवास=वसति स्म ॥ ७५ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिनपुरीमें अन्धकार, सूर्यके भयसे राजा भीमके इन्द्र-नील मणियोंसे बने हुए भवनोंके बहानेसे भवनके भीतर रहकर दिनमें भी नहीं लौटता हुआ गाढ होकर रहता था ॥ ७५ ॥

टिप्पणी—भास्वतः = भासः सन्ति यस्य स भास्वान्, तस्मात्, 'भास' शब्दसे 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इस सूत्रसे मतुप् और 'तसौ मत्वर्थे' इस सूत्र से भसंज्ञा होनेसे पदकार्य रुत्वका अभाव। "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इससे अपादानसंज्ञा होनेसे पञ्चमी। नृपनीलमणीगृहत्विषां = नीलाश्च ता मणयः (क० धा०)। 'रत्नं मणिर्द्वयोः' इत्यमरः। 'मणि' शब्दसे 'कृदिकारादक्तिनः' इससे ङीष् होकर 'मणी' शब्द बनता है। नीलमणीनां गृहाः (ष० त०)। नृपस्य नीलमणीगृहाः (ष० त०), तेषां त्विषः, तासाम् (ष० त०)। उपधेः = 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे।' इत्यमरः। शरणार्हं = शरणम् (गृहं रक्षितारं वा) आप्तम्, 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त-प्राप्तापन्नैः' इससे द्वि० त०। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। असदावृत्ति = न सती असती (नञ्०)। असती आवृत्तिर्यस्य तत् (बहु०)। उदयत्तमम् = उदेतीति उदयत्, उद्+इण्+लट् (शतृ)। अतिशयेन उदयत् उदयत्तमम्, उदयत्+तमप्। उवास = वस्+लिट्+तिप्। "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" इससे अभ्यासका संप्रसारण। इस पद्यमें अन्धकारमें कार्यके द्वारा शरणार्थी जनके व्यवहारका समारोप होनेसे समासोक्ति और उदात्त अलङ्कार है दोनोंकी संसृष्टि है ॥ ७५ ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारे हसदङ्कुरोदसि।
निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—सितदीप्रमणिप्रकल्पिते हसदङ्कुरोदसि यदगारे निशि निखिलान् तिथीन् एकिका पूर्णिमा तिथिः अतिथिः (सती) उपतस्थे ॥ ७६ ॥

व्याख्या—सितदीप्रमणिप्रकल्पिते = शुक्लदीपनशीलरत्ननिर्मिते, हसदङ्कुरोदसि =प्रकाशमाननिकटद्यावापृथिवीके, यदगारे = कुण्डिनगृहे, निशि = रात्रौ, निखिलान् = समस्तान्, तिथीन् = प्रतिपत्प्रमृतीन्, एकिका = एकाकिनी, एकैवेति भावः। पूर्णिमा = पौर्णमासी, तिथिः = राकेति भावः, अतिथिः = आगन्तुका सती, उपतस्थे = उपस्थिता, सङ्गतेति भावः। स्फटिकरत्ननिर्मित-कुण्डिनभवनानां शुक्लवर्णैर्द्यावापृथिव्यौ रात्रावपि प्रकाशमाने आस्ताम् ततश्च सर्वा अपि तिथयः पूर्णिमातुल्या जाता इति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

अनुवादः—सफेद प्रकाशमान रत्नों (स्फटिकों) से बने हुए, जिनके निकट आकाश और पृथिवी प्रकाशमान हैं कुण्डिनपुरीके ऐसे गृहोंमें रातमें सब तिथियों, के पास एकमात्र पूर्णिमा तिथि अतिथि होती हुई उपस्थित होती थी ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—सितदीप्रमणिप्रकल्पिते = दीपनशीला दीप्राः "दीपी दीप्तौ" धातुसे "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इस सूत्रसे र प्रत्यय। सिताश्चते दीप्राः (क० धा०)। सितदीप्राश्च ते मणयः (क० धा०), तैः प्रकल्पितम् (तृ० त०) तस्मिन्। "यदगारे" इस पदका विशेषण। हसदङ्करोदसि = हसन् अङ्कः (मध्यभागः) ययोस्ते (बहु०)। हसदङ्के रोदस्यौ (द्यावापृथिव्यौ) यस्य तत् हसदङ्करोदः, तस्मिन् (बहु०)। यदगारे = यस्याः (कुण्डिनपुर्याः) अगारं तस्मिन् (ष० त०)। "अगारे" यह जातिमें एकवचन है। तिथीन् = "तिथयोर्द्वयोः" इत्यमरः। एकिका = एका एव, "एक" शब्दसे "एकादाकिनिच्चाऽसहाये" इस सूत्र से स्वार्थमें कप्रत्यय। अतिथिः = "स्युरावेशिकरागन्तुरतिथिर्ना गृहागते।" इत्यमरः। उपतस्थे = उप—उपसर्गपूर्वक 'स्था' धातुसे "उपाद् देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्" इससे सङ्गतिकरणमें आत्मनेपद होकर लिट् + त। इस पद्यमें कुण्डिनपुरीमें स्फटिकके भवनों की कान्तिसे नित्य चन्द्रिकाका योग होनेसे सभी रात्रियाँ पूर्णिमाकी समान थीं इस प्रकार भेद होनेपर भी अभेदकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ७६ ॥

सुदतीजनमज्जनार्पितैर्घुसृणैर्यत्र कषायिताऽऽशया।
न निशाऽखिलयाऽपि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यत्र सुदतीजनमज्जनार्पितैः घुसृणैः कषायिताऽऽशया वापिका ग्रहिला मानिनी इव अखिलया निशा अपि न प्रससाद ॥ ७७ ॥

व्याख्या—यत्र = यस्यां नगर्यां, सुदतीजनमज्जनार्पितैः = सुन्दरीलोकस्नानवितीर्णैः, घुसृणैः=कुङ्कुमैः; कषायिताऽऽशया = सुगन्धिताऽभ्यन्तरभागा, कलुषिताऽन्तःकरणा च, वापिका = दीर्घिका, ग्रहिला = निर्बन्धयुक्ता, मानिनी इव = मानवती नायिका इव, अखिलया = सकलया, निशा अपि = रात्र्या अपि रात्र्याः सर्वभागेषु व्यतीतेष्वपीति भावः, न प्रससाद = प्रसन्ना नाऽभूत्। कुण्डिनपुर्यां सुन्दरीणां स्नानेन तत्कुचार्पितकुङ्कुमरञ्जिता वापिका सपत्नीकुचकुङ्कुमसम्पर्कयुक्तं नायकं दृष्ट्वा निर्बन्धवती नायिका इव रात्रौ व्यतीतायामपि न प्रससाद, वापी निर्मला नाभूत् नायिका च प्रसन्नमानसा नाऽभूदिति भावः ॥ ७७ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिनपुरीमें सुन्दरियोंके स्नानसे फैले हुए कुङ्कुमों भीतर सुगन्धित होनेवाली बावली सपत्नीके कुङ्कुमके संपर्कयुक्त पतिः देखकर हठ करनेवाली अभिमानिनी नायिकाकी समान रातके बीतने पर प्रसन्न (बावलीके पक्षमें निर्मल, नायिकाके पक्षमें प्रसादयुक्त) नहीं हुई ॥ ७७

टिप्पणी— सुदतीजनमज्जनार्ऽपितैः = शोभना दन्ता यासां ता सुदत्य (बहु०), "वयसि दन्तस्य दतृ" इस सूत्रसे दन्तके स्थानमें "दतृ" आदे और स्त्रीत्वविवक्षामें "उगितश्च" इस सूत्रसे ङीप् । सुदत्यश्च ते जना (क० धा०), तेषां मज्जनं (ष० त०), तेन अर्पितानि, तैः (तृ० त०) कषायिताऽऽशया = कषायित आशयः (अभ्यन्तरभागः, अन्तःकरणं वा) यस्या सा । वापिका = "वापी तु दीर्घिका" इत्यमरः । ग्रहिला = ग्रहः अस्ति यस्या सा, 'ग्रह' शब्दसे "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः" इस सूत्रसे इलच् और स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् । मानिनी = प्रशस्तो मानः अस्या अस्तीति, मान + इनि + ङीप् । "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।" प्रियके अन्यस्त्रीके संसर्गसे स्त्रियोंको जो ईर्ष्यासे उत्पन्न कोप है उसे "मान" कहते हैं निशा = "निशा" शब्दका "पद्दन्नोमास् हृन्निशसन्०" इत्यादि सूत्रसे निश् आदेश, टा विभक्ति । प्रससाद = प्र + सद् + लिट् + तिप् । इस पद्यमें पूर्णोपमा अलङ्कार है ॥ ७७ ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलियोगपट्टया ।
मणिवेश्ममयं स्म निर्मलं किमपि ज्योतिरबाह्यमीक्ष्यते ॥ ७८ ॥

अन्वयः—निशि क्षणनीरवया श्रितवप्रावलियोगपट्टया यया मणिवेश्ममयं निर्मलम् अबाह्यं किमपि ज्योतिः ईक्ष्यते ॥ ७८ ॥

व्याख्या—निशि= रात्रौ, अर्धरात्र इति भावः । क्षणनीरवया = अल्पकालं निःशब्दया, नगरीपक्षे जनानां सुप्तत्वात्, योगिनीपक्षे ध्याननिश्चलत्वादिति तात्पर्यम् । श्रितवप्रावलियोगपट्टया = आश्रितयोगवस्त्रसदृशप्राकारपङ्क्त्या यया = नगर्या, मणिवेश्ममयं=स्फटिकभवनस्वरूपं, निर्मलं=शुभ्रम्, अविद्यादिदोष-रहितं च, अबाह्यम् = अन्तर्वर्ति, किमपि = अवाङ्मनसगोचरं, ज्योतिः= तेजः, आत्मप्रकाशश्च, ईक्ष्यते स्म = दृश्यते स्म, "इज्यते स्म" इति पाठे पूज्यते स्मेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अनुवादः—आधीरात में कुछ समय निःशब्द होकर योगवस्त्रकी समान प्राकारपङ्क्तिको धारण कर जो कुण्डिनपुरी, योगिनीके समान स्फटिकमणियोंके

गृहस्वरूप निर्मल (शुक्ल) अभ्यन्तरस्मित अनिर्वाच्य प्रकाशका दर्शन करती थी ॥ ७८ ॥

टिप्पणी—क्षणनीरवया = निर्गतो रवो यस्याः सा नीरवा (बहु०)। क्षणं नीरवा (सुप्सुपा०) तया। श्रितवप्राऽऽवलियोगपट्टया = वप्राणाम् आवलिः (ष० त०), "प्राकारो वरणो वप्रः" इत्यमरः। योगस्य पट्टः (ष० त०) वप्राऽऽवलिः, योगपट्ट इव, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इससे उपमितकर्मधारय। श्रितो वप्राऽऽवलियोगपट्टो यया, तया (बहु०)। यह नगरी पक्षमें है। योगिनीपक्ष में—वप्राऽऽवलिः इव योगपट्टः "उपमानानि सामान्यवचनैः" इससे समास। श्रितो वप्रावलियोगपट्टो यया, तया (बहु०)। मणिवेश्ममयं = मणीनां वेश्म (ष० त०) तत् स्वरूपं यस्य तत् (मणिवेश्म + मयट्)। निर्मलं = निर्गतं मलं यस्मात्तत् (बहु०)। ज्योतिः = प्रभा (नगरीपक्षमें), आत्मज्योतिः (योगिनीपक्षमें)। ईक्ष्यते स्म = ईक्ष + लट् (कर्ममें) + त। "इज्यते स्म" ऐसे पाठान्तरमें यज + लट् (कर्ममें)। इस पद्यमें प्रस्तुत नगरी के विशेषणके साम्यसे अप्रस्तुत योगिनीकी प्रतीति होनेसे समासोक्ति अलङ्कार है ॥ ७८ ॥

विललास जलाशयोदरे क्वचन द्यौरनुबिम्बितेव या।
परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बाऽनवलम्बिताऽम्बुनि ॥ ७९ ॥

अन्वयः—या परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बाऽनवलम्बिताऽम्बुनि क्वचन जलाशयोदरे अनुबिम्बिता द्यौः इव विललास ॥ ७९ ॥

व्याख्या—या=नगरी, परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बाऽनवलम्बिताऽम्बुनि= खेयच्छलव्यक्तसंचलत्प्रतिमाऽसम्बद्धजले, क्वचन = कुत्रचन, जलाशयोदरे = ह्रद-मध्ये, अनुबिम्बिता = प्रतिबिम्बिता, द्यौः इव = अमरावती इव, विललास = शुशुभे ॥ ७९ ॥

अनुवादः—जो (नगरी) खाईंके बहानेसे स्पष्ट चलनेवाले प्रतिबिम्बसे जहाँ बीचका जल नहीं दिखाई देता है ऐसे किसी सरोवरके बीचमें प्रतिबिम्बित अमरावतीकी तरह शोभित होती थी ॥ ७९ ॥

टिप्पणी—परिखाकपटेत्यादिः = परितः खन्यते इति परिखा, परि-उपसर्ग पूर्वक "खनु अवदारणे" इस धातुसे "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इससे उप्रत्यय। "खनु अवदारणे" इस धातुसे "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इससे ड प्रत्यय। "खेयं तु परिखा" इत्यमरः। परिखायाः कपटः (ष० त०), स्फुरच्च

तत् प्रतिबिम्बम् (क० धा०) स्फुटं स्फुरत्प्रतिबिम्बम् (सुप्सुपा०)। परिखाक पटेन स्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बम् (तृ० त०)। न अवलम्बितम् (नञ्०)। अन लम्बितम् (मध्ये अगृह्यमाणम्) अम्बु यस्मिन् (बहु०)। प्रतिबिम्बमें प हुआ जल प्रतिबिम्बदेशमें प्रतीत नहीं होता है, चारों ओर प्रतीत होता है परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बेन अनवलम्बिताम्बु, तस्मिन् (तृ० त०) जलाशयोदरे=जलानाम् आशयः (ष० त०) तस्य उदरं, तस्मिन् (ष० त० अनुबिम्बिता = अनुबिम्बं संजातं यस्याः सा (अनुबिम्ब + इतच् + टाप्) द्यौः = "सुरलोको द्योदिवौ द्वे" इत्यमरः। विललास = वि + लस + लिट् इस पद्यमें कैतवाऽपह्नुति और उत्प्रेक्षा इन दोनोंकी संसृष्टि है ॥ ७९ ॥

व्रजते दिवि यद्गृहाऽऽवलीचलचेलाऽञ्चलदण्डताडनाः।
व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलिहयाऽऽलिकालनाम् ॥ ८० ॥

अन्वयः—यद्गृहाऽऽवलीचलचेलाञ्चलदण्डताडनाः दिवि व्रजते हेलिहयाऽऽलि कालनां सृजते अरुणाय विश्रमं व्यतरन् ॥ ८० ॥

व्याख्या—यद्गृहाऽऽवलीचलचेलाऽञ्चलदण्डताडनाः = कुण्डिनभवनपङ्क्ति चञ्चलपताकाऽग्रप्रतोदाघाताः, दिवि = आकाशे, व्रजते = गच्छते, हेलिहयाऽ लिकालनां = सूर्याऽश्वपङ्क्तिप्रेरणां, सृजते = कुर्वते, अरुणाय = सूर्यसारथ विश्रमं = विश्रान्ति, व्यतरन् = अददुः ॥ ८० ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिनपुरीके भवनोंमें चञ्चल पताकाके अग्रभागके दण्डों आघात आकाशमें जाते हुए और सूर्यके घोड़ोंको प्रेरणा करनेवाले अरुणक विश्राम देते थे ॥ ८० ॥

टिप्पणी—यद्गृहावलीचलचेलाऽञ्चलदण्डताडनाः = गृहाणाम् आवल्य (ष० त०)। यस्यां गृहावल्यः (स० त०)। चेलानाम् अञ्चलाः (ष० त० "वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम्।" इत्यमरः। चलाश्च ते चेलाऽञ्चल (क० धा०) चलचेलाऽञ्चला एव दण्डाः (रूपक०) चलचेलाऽञ्चलदण् ताडनाः (तृ० त०)। यद्गृहाऽऽवलीषु चलचेलाऽञ्चलदण्डताडना (स० त०) यह कर्तृपद है। व्रजते = व्रज + लट् (शतृ) + ङे। हेलिहयाऽऽलिकालनां हेलेर्हयाः (ष० त०)। "हेलिरालिङ्गने रवौ" इति यादवः। हेलिहयाना आलिः (ष० त०), तस्याः कालना, ताम् (ष० त०)। सृजते = सृज + लट् (शतृ) + ङे। विश्रमं=विश्रमणं विश्रमः तम्, वि—उपसर्गपूर्वक-श्रम धातु घञ् "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः" इससे वृद्धिका निषेध। व्यतरन् =

वि–उपसर्गपूर्वक "तॄ प्लवनसन्तरणयोः" इस धातुसे लङ्+झिः। इस पद्यमें सूर्यके घोड़ोंके दण्डसे ताडनका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है और उससे कुण्डिनपुरी के गृहोंकी सूर्यमण्डलतक ऊँचाई व्यक्त होती है इस प्रकार अलङ्कारसे वस्तुध्वनि है ॥ ८० ॥

क्षितिगर्भधराऽम्बराऽऽलयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक्।
जगतां खलु याऽखिलाऽद्भुताऽजनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—तलमध्योपरिपूरिणां जगतां पृथक् निजचिह्नधारिभिः सारैः क्षितिगर्भधराऽम्बराऽऽलयैः या अखिला अद्भुता अजनि खलु ॥ ८१ ॥

व्याख्या—तलमध्योपरिपूरिणाम् = अधोमध्योर्ध्वपूरकाणां, पातालभूमिस्वर्गाणामित्यर्थः। जगतां=लोकानां, पृथक् = असङ्कीर्णा, निजचिह्नधारिभिः = स्वलक्षणधारकैः, सारैः=उत्कृष्टैः, अंशैः क्षितिगर्भधराम्बराऽऽलयैः=पातालभूम्याकाशगृहैः, या = कुण्डिनपुरी, अखिला = समस्ता, अद्भुता = चित्रा, अजनि = जाता ॥ ८१ ॥

अनुवादः—अधोभाग, मध्यभाग और ऊर्ध्वभागको पूर्ण करनेवाले पाताल, भूमि और स्वर्ग इन तीनों लोकोंके भिन्न-भिन्न अपने चिह्नोंको धारण करनेवाले उत्कृष्ट पाताल, भूमि और आकाशमें स्थित भवनोंसे जो (कुण्डिनपुरी) पूर्णरूपसे अद्भुत (अनूठी) हो गई ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—तलमध्योपरिपूरिणां = तलं च मध्यं च उपरि च (द्वन्द्वः)। तलमध्योपरि पूरयन्तीति तच्छीलानि तलमध्योपरिपूरीणि, तेषाम्, तलमध्योपरि+पूर+णिनिः (उपपद०)+आम्। निजचिह्नधारिभिः = निजं च तत् चिह्नं (क० धा०), तत् धारयन्तीति तच्छीलाः निजचिह्नधारिणः, तैः, निजचिह्न+धृ+णिनिः (उपपद०)+भिस्। पाताल यानी भूगर्भ (तहखाना), उसका चिह्न—निधि (खजाना) आदि। धरा = पृथिवी, उसका चिह्न—धान्य आदि, आकाश—ऊर्ध्वलोक—ऊँची मञ्जिलवाले भवन उनके चिह्न—फूल चन्दन आदि भोगके उपकरण। इनको धारण करनेवाले यह तात्पर्य है। क्षितिगर्भधराऽम्बराऽऽलयैः = क्षितेर्गर्भः (ष० त०), क्षितिगर्भ कहनेसे पाताल यानी तहखाना। क्षितिगर्भश्च धरा च अम्बरं च (द्वन्द्वः), तेषु आलयैः (स० त०)। तिमञ्जिले गृहोंसे युक्त जो कुण्डिनपुरी आश्चर्यमयी थी यह तात्पर्य है। अजनि = "जनी प्रादुर्भावे" धातुसे लुङ्+त, "दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्" इस सूत्रसे च्लिके स्थानमें चिण्, "चिणो लुक्" इस

सूत्रसे उसका लुक् । इस पद्यमें अन्य नगरियोंसे कुण्डिननगरीके आधिक्य वर्णनसे व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ ८१ ॥

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुधोज्ज्वलं वपुः ।
कथमृच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥

अन्वयः—यत्र अम्बुदनीलकण्ठतां दधत् अत्यच्छसुधोज्ज्वलं वपुः वहत् क्षितिभृन्मन्दिरम्, इन्दुमौलितां कथं नाम न ऋच्छतु ? ॥ ८२ ॥

व्याख्या—यत्र = यस्यां कुण्डिनपुर्याम्, अम्बुदनीलकण्ठतां = मेघैर्नीलकण्ठता, दधत् = धारयत्, अत्यच्छसुधोज्ज्वलम् = अतिनिर्मललेपनद्रव्य निर्मलं वपुः = शरीरं, वहत् = बिभ्रत्, क्षितिभृन्मन्दिरं = राजभवनम्, इन्दुमौलितां = चन्द्रमण्डलपर्यन्तशिखरत्वं चन्द्रशेखरतां वा, कथं नाम = केन प्रकारेण, न ऋच्छतु=नो प्राप्नोतु ॥ ८२ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिनपुरीमें मेघोंसे श्याम कण्ठवाला अत्यन्त निर्मल चूनेसे उज्ज्वल शरीर धारण करनेवाला राजाका प्रासाद, शिरपर चन्द्र धारण करनेवाले चन्द्रशेखर (शिव) के भावको क्यों नहीं प्राप्त करेगा ? ॥ ८२ ॥

टिप्पणी—अम्बुदनीलकण्ठताम् = अम्बु ददतीति अम्बुदाः, अम्बु + दा + क (उपपद०) । नीलः कण्ठो यस्य सः (बहु०) । नीलकण्ठस्य भावो नीलकण्ठता, नीलकण्ठ + तल् + टाप् । अम्बुदैः नीलकण्ठता, ताम् (तृ० त०) । दधत् = दधातीति, धा + लट् + शतृ + सुः, "उभे अभ्यस्तम्" इससे अभ्यस्तसंज्ञा होनेसे "नाऽभ्यस्ताच्छतुः" इससे नुम् आगमका निषेध। राजप्रासादकी चोटीके समीपमें मेघकी उपस्थितिसे नीलकण्ठके समान प्रासाद यह तात्पर्य है । अत्यच्छसुधोज्ज्वलम् = अत्यन्तम् अच्छा (सुप्सुपा०), सा चाऽसौ सुधा (क० धा०)। "सुधालेपोऽमृतं सुधा" इत्यमरः । अत्यच्छसुधया उज्ज्वलम् (तृ० त०) अत्यन्त निर्मल चूनेके लेपसे उज्ज्वल भवन । इन्दुमौलि (शिव) के पक्षमें अत्यन्त निर्मल अमृतके समान उज्ज्वल यह तात्पर्य है। वहत् = वहतीति, वह + लट् + शतृ । क्षितिभृन्मन्दिरं = क्षितिं बिभर्तीति क्षितिभृत्, क्षिति + भृ + क्विप् (उपपद०) । क्षितिभृतः मन्दिरम् (ष० त०) इन्दुमौलिताम् = इन्दुमौलौ यस्य (व्यधिकरणबहु०) । तस्य भावः तत्ता, ताम्, इन्दुमौलि + तल् + टाप् + अम् । ऋच्छतु = ऋच्छ + लोट + तिप् । इससे राजभवनकी मेघमण्डलपर्यन्त ऊँचाई व्यक्त होती है । इस पद्यमें राज

भवनका इन्दुमौलित्वके साथ सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धके कथन होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ८२ ॥

बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः ।
यदनेककसौधकन्धराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

अन्वयः—यदनेककसौधकन्धराहरिभिः बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

व्याख्या—यदनेककसौधकन्धराहरिभिः = कुण्डिनपुरीबहुप्रासादमध्यभागस्थसिंहैः, बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु = अधिकसौन्दर्यपाञ्चालिकाऽऽननसोमेषु, स्थिता इति शेषः। कलङ्करङ्कवः = लाञ्छनमृगाः, कुक्षिगतीकृता इव = भक्षिता इव, प्रतीयन्त इति शेषः ॥ ८३ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिनपुरी के प्रचुर प्रासादोंके मध्यभागमें निर्मित सिंहोंने अधिक सौन्दर्यवाली पुतलियोंके मुखचन्द्रोंमें स्थित कलङ्करूप मृगोंको मानों खा लिया है ॥ ८३ ॥

टिप्पणी—यदनेककसौधकन्धराहरिभिः = अनेककानि च तानि सौधानि (क० धा०), यस्या अनेककसौधानि (ष० त०), तेषां कन्धराः (ष० त०), यहाँ "कन्धरा" पदसे मध्यभाग लक्षित होता है। यदनेककसौधकन्धरासु हरयः तैः (स० त०)। "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चाऽऽस्यो हर्यक्षः केसरी हरिः।" इत्यमरः। बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु = बहु रूपं (सौन्दर्यम्) यासां ता बहुरूपकाः (बहु०), "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासान्त कप् प्रत्यय। बहुरूपकाश्च ताः शालभञ्जिकाः (क० धा०)। मुखानि एव चन्द्राः (रूपक०)। बहुरूपकशालभञ्जिकानां मुखचन्द्राः, तेषु (ष० त०)। कलङ्करङ्कवःकलङ्का एव रङ्कवः (रूपक०)। कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः।" इत्यमरः। कुक्षिगतीकृताः = कुक्षिं गताः (द्वि० त०), "पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्" इत्यमरः। अकुक्षिगताः कुक्षिगता यथा संपद्यन्ते तथा कृताः कुक्षिगतीकृताः, कुक्षिगत + च्वि + कृ + क्त + जस्। पुतलियोंके मुख चन्द्रके समान थे, चन्द्रमें कलङ्क होता है, उन लोगोंके मुखचन्द्रोंमें कलङ्करूप जो मृग थे वे उनको भवनोंमें निर्मित सिंहोंने खा लिया इसीलिए नहीं दिखाई पड़ते हैं। पुतलियोंके मुखचन्द्र निष्कलङ्क थे यह तात्पर्य है। इस पद्यमें "मुखचन्द्रेषु" इस पदमें रूपक और "कुक्षिगतीकृता इव" इस पदमें उत्प्रेक्षा है इस प्रकार इनकी निरपेक्षरूपसे स्थिति होनेसे संसृष्टि है ॥ ८३ ॥

बलिसद्म दिवं स तथ्यवागुपरि स्माऽऽह दिवोऽपि नारदः ।
अधराऽथ कृता ययेव सा विपरीताऽजनि भूविभूषया ॥ ८४ ॥

अन्वयः—स तथ्यवाक् नारदः बलिसद्मदिवं दिवः अपि उपरि आह स्म अथ भूविभूषया यया अधरा कृता इव सा विपरीता अजनि ॥ ८४ ॥

व्याख्या—सः = प्रसिद्धः, तथ्यवाक् = सत्यवचनः, नारदः = ब्रह्मपुत्रः देवर्षिविशेषः । बलिसद्मदिवं = पातालस्वर्गं, दिवः अपि = स्वर्गात् अपि उपरि = ऊर्ध्वंस्थिताम्, उत्कृष्टां च, आह स्म = उक्तवान् । अथ = इदानीं भूविभूषया = भूम्यलङ्कारभूतया, यया = कुण्डिननगर्या, अधरा = न्यूना अधस्तान्च, कृता इव = विहिता इव, सा = बलिसद्मद्यौः, विपरीता = अन्यादृशी, नारदोक्तेरिति शेषः । हीना इति भावः, अजनि = जाता, सर्वोपरिस्थितायाः पुनरधः स्थितिर्वैपरीत्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

अनुवादः—प्रसिद्ध सत्यभाषी नारद ऋषिने पातालरूप स्वर्गको स्वर्गसे भी ऊपर (उत्कृष्ट) कहा था । इस समय पृथिवीकी अलङ्कारभूत जिस कुण्डिननगरीने अपने सौन्दर्यसे पातालको अधर (नीचा) सा कर दिया, इस कारणसे वह (पातालरूप स्वर्ग) विपरीत (नीचा) हो गया ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—तथ्यवाक् = तथ्या वाक् यस्य सः (बहु०) । बलिसद्मदिवं बलेः सद्म, (ष० त०), "अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ।" इत्यमरः । बलिसद्म एव द्यौः ताम् (रूपक०) । आह स्म = ब्रू धातुके स्थानमें "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इस सूत्रसे "आह" आदेश, "स्म" के योगमें भूतकालमें लट् । नारदने विष्णुपुराणमें "स्वर्गादप्यतिरमणीयानि पातालानि" अर्थात् "पाताल स्वर्गसे भी अत्यन्त रमणीय है" ऐसा कहा है । भूविभूषया भुवो विभूषा, तया (ष० त०) । अजनि = जन + लुङ् (कर्तामें) + त । स्वर्ग और पातालसे भी कुण्डिनपुरी रमणीय है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें "बलिसद्मदिवम्" यहाँपर रूपक और "कृता इव" यहाँपर उत्प्रेक्षा है इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ८४ ॥

प्रतिहट्टपथे घरट्टजात् पथिकाह्वानदसक्तुसौरभे ।
कलहान्न घनान् यदुत्थितानधुनाऽप्युज्झति घर्घरस्वरः ॥ ८५ ॥

अन्वयः—पथिकाह्वानदसक्तुसौरभे प्रतिहट्टपथे घरट्टजात् यदुत्थितात् कलहात् घर्घरस्वरः अधुना अपि घनान् न उज्झति ॥ ८५ ॥

व्याख्या—पथिकाह्वानदसक्तुसौरभे = पान्थाह्वायकसक्तुसुगन्धे, प्रतिहट्टपथे= प्रत्यापणमार्गे, घरट्टजात् = गोधूमादिचूर्णपाषाणजन्यात्, यदुत्थितात् = कुण्डिननगर्युत्पन्नात्, कलहात् = विवादात्, जात इति शेषः, घर्घरस्वरः = निर्झरस्वरः, अधुना अपि = साम्प्रतम् अपि, घनान् = मेघान्, न उज्झति = न त्यजति। सर्वदा सर्वहट्टेषु घरट्टा मेघध्वानं कुर्वन्तीति भावः ॥ ८५ ॥

अनुवादः—पथिकोंको बुलानेवाले (आकर्षण करनेवाले) सत्तूके सौरभसे युक्त बाजारके मार्गमें चक्कियोंसे उत्पन्न जिस कुण्डिनपुरसे उठे हुए कलहसे घर्घर शब्द अबतक मेघको नहीं छोड़ रहा है ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—पथिकाह्वानदसक्तुसौरभे = पन्थानं गच्छन्तीति पथिकाः, पथिन् शब्दसे "पथः ष्कन्" इससे ष्कन् प्रत्यय। पथिकानाम् आह्वानम् (ष० त०) तत् ददातीति पथिकाह्वानदम् पथिकाह्वान+दा+कः (उपपद०)। सक्तूनां सौरभम् (ष० त०)। पथिकाह्वानदं सक्तुसौरभं यस्मिन्, तस्मिन् (बहु०)। प्रतिहट्टपथे=हट्टस्य पन्थाः हट्टपथः (ष० त०), समासान्त अ प्रत्यय। हट्टपथं हट्टपथं प्रति प्रतिहट्टपथं, तस्मिन् (यथा शब्दके वीप्सा अर्थमें अव्ययीभाव), "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इस सूत्रसे सप्तमीमें बाहुल्येन अम्‌का अभाव। घरट्टजात् = घरट्टात् जातः घरट्टजः, तस्मात्; घरट्ट+जन्+डः (उपपद०)+ ङसिः। यदुत्थितात् = यस्या उत्थितः, तस्मात् (प० त०)। घर्घरस्वरः = घर्घरश्चासौ स्वरः (क० धा०)। "घर्घर" यह अव्यक्ताऽनुकरण शब्द है। उज्झति = "उज्झी विवासे" धातुसे लट्+तिप्। कुण्डिनपुरमें सब हाटोंमें चक्कियाँ मेघके समान शब्द करती रहती हैं यह इस पद्यका तात्पर्य है। इस पद्यमें मेघोंका चक्कियोंसे कलहका सम्बन्ध न होनेपर भी कलहसम्बन्धकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति और घर्घर शब्दका कलहके हेतुके तौर उत्प्रेक्षणसे इवादि शब्दके अभावसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा इस प्रकार दो अलङ्कारों का सङ्कर है ॥८५॥

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्कादमराऽद्रिरागताम्।
घनरत्नकवाटपक्षतिः परिरभ्याऽनुनयन्नुवास याम् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—कनकस्य वरणः अमराऽद्रिः यां मानिनीम् अङ्कात् आगतां दिवं घनरत्नकवाटपक्षतिः (सन्) परिरभ्य अनुनयन् उवास ॥ ८६ ॥

व्याख्या—कनकस्य = सुवर्णस्य, वरणः = प्राकार एव, अमराऽद्रिः = सुरपर्वतः, सुमेरुरित्यर्थः, यां = नगरीम् एव, मानिनीं = कोपयुक्ताम्, अत एव अङ्कात् = निजोत्सङ्गात्, आगताम् = आयातां, भूलोकमिति शेषः। दिवं =

स्वर्गम्, अमरावतीमित्यर्थः, घनरत्नकवाटपक्षतिः = निबिडमणिकपाटपक्षमूः सन् । परिरभ्य = आलिङ्ग्य, अनुनयन् = अनुनयं कुर्वन्, अनुसरन्नित्यर्थः उवास = उषितवान्, कामिनः प्रणयकुपितां प्रेयसीमाप्रसादमनुगच्छन्तीति भावः ॥ ८६ ॥

अनुवादः—सुवर्णप्राकाररूप सुमेरुपर्वत जिस कुण्डिनपुरीरूप मानिनी की गोदसे आई हुई अमरावतीको गाढ रत्नोंवाले कपाटरूप पक्षमूलोंसे युक्त होकर आलिङ्गन कर अनुनय करता हुआ रहता था ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—वरणः = "प्राकारो वरणो वप्रः" इत्यमरः । अमराऽद्रिः = अमरस्य अद्रिः (ष० त०) । मानिनीं = मानः अस्ति अस्याः सा मानिनी, ताम्, मान् + इनिः + ङीप् + अम् । घनरत्नकवाटपक्षतिः = रत्नानां कवाटे (ष० त०), "कवाटमररं तुल्ये" इत्यमरः । घने रत्नकवाटे एव पक्षती यस्य सः (बहु०) । "स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्" इत्यमरः । परिरभ्य = परि + रभ् + क्त्वा (ल्यप्) । अनुनयन् = अनुनयतीति, अनु + नी + लट् (शतृ) + सु । उवास = वस + लिट् + तिप् (णल्), इस पद्यसे विदर्भ देशमें सुवर्णका प्राकार सुमेरु पर्वतके समान है, कुण्डिननगरी अमरावतीकी सदृश है, रत्नोंके किवाड़ सुमेरुपर्वतके पक्षमूलोंके तुल्य हैं ऐसी प्रतीति होती है । इस पद्यमें सुवर्ण-प्राकारमें सुमेरुपर्वतका और कपाटमें पक्षतिका और कुण्डिन नगरीमें अमरावती का आरोप होनेसे समस्तवस्तुविषय साङ्गरूपक और लिङ्गसाम्यसे सुमेरुपर्वत और स्वर्गपुरी में नायक और नायिकाके व्यवहारका समारोप होनेसे समासोक्ति इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ८६ ॥

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः ।
उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्बाणपुरीपरार्ध्यताम् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—या रवेः उदयं लयम् अन्तरा ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः अनलैः परिवेषम् एत्य बाणपुरीपरार्ध्यताम् अवहत् ॥ ८७ ॥

व्याख्या—या = कुण्डिननगरी, रवेः = सूर्यस्य, उदयम् = उद्गमं, लयम् = अस्तमयं च, अन्तरा = मध्ये, सूर्यस्योदयाऽस्तकालयोर्मध्यकाले इति भावः । ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः = दीप्यमान सूर्यकान्तप्राकारोत्पन्नैः, सूर्यकिरणसम्पर्कादिति शेषः । अनलैः अग्निभिः, परिवेषं = परिवेष्टनम्, एत्य = प्राप्य, बाणपुरीपरार्ध्यतां = बाणाऽसुरनगरीश्रेष्ठताम्, अग्निपरिवेष्टिततामिति भावः । अवहत् = धृतवान् ॥ ८७ ॥

अनुवाद:—जो कुण्डिननगरी सूर्यकिरणके उदय और अस्तकालके मध्य समयमें सूर्यकिरणके सम्पर्कसे जलनेवाले सूर्यकान्तके प्राकारसे उत्पन्न अग्नियोंसे घिरी जाती हुई वाणाऽसुरकी नगरीकी श्रेष्ठताको धारण करती थी ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—उदयं, लयम् = "अन्तरा" पदके योगमें "अन्तराऽन्तरेण युक्ते" इस सूत्रसे द्वितोया। ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः = अर्कस्य उपलाः (ष० त०), ज्वलन्तश्च ते अर्कोपलाः (क० धा०) तेषां वप्रः (ष० त०)। ज्वलदर्कोपल-वप्रात् जन्म येषां ते ज्वलदर्कोपलप्रजन्मानः, तैः (व्यधिकरणबहु०)। वाणपुरी-पराध्यर्तां=वाणस्य पुरी (ष० त०)। पराध्यर्स्य गावः पराध्यर्ता, पराध्यर्+तल् +टाप्। "पराध्याऽग्रप्रागहरप्राग्र्याऽग्र्याग्रीयमग्रियम्।" इत्यमरः। वाणपुर्याः पराध्यर्ता ताम् (ष० त०)। अवहत् = वह+लङ्+तिप्। शिवभक्त वाणा-सुरकी नगरी शिवजीके अनुग्रहसे अग्निसे परिवेष्टित थी ऐसी पुराणकी प्रसिद्धि है। इस पद्यमें एककी पराध्यर्ता दूसरी कैसे धारण करेगी इस कारण वस्तु सम्बन्धके सादृश्यका बोधन करनेसे निदर्शना अलङ्कार है ॥ ८७ ॥

बहुकम्बुमणिर्वराटिकागणनाऽटत्करकर्कटोत्करः।
हिमवालुकयाऽच्छबालुकः पटु दध्वान यदापणाऽर्णवः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—बहुकम्बुमणिः वराटिकागणनाऽटत्करकर्कटोत्करः हिमवालुकया अच्छवालुको यदापणाऽर्णवः पटु दध्वान ॥ ८८ ॥

व्याख्या—बहुकम्बुमणिः = अधिकशङ्खरत्नयुक्तः, वराटिकागणनाऽटत्कर-कर्कटोत्करः=कपर्दिकासंख्यानप्रचरत्पाणिकुलीरसमूहसम्पन्नः एवं च हिमबालुकया= कर्पूरेण, अच्छवालुकः = निर्मलसिकतः, यदापणाऽर्णवः = कुण्डिननगरीनिषद्या-समुद्रः, पटु = गम्भीरं यथा स्यात्तथा, दध्वान = ननाद ॥ ८८ ॥

अनुवाद:—बहुतसे शङ्खों और रत्नोंसे युक्त, कौड़ियोंके गिननेमें चलनेवाले हस्तरूप कर्कटोंसे सम्पन्न और कर्पूरसे निर्मल बालूवाला जिस कुण्डिननगरीका बाजाररूपी समुद्र गम्भीर शब्द करता था ॥ ८८ ॥

टिप्पणी—बहुकम्बुमणिः=बहवः कम्बवो मणयो यस्मिन् सः (बहु०)। वराटिकागणनाऽटत्करकर्कटोत्करः = वराटिकानां गणना (ष० त०) कर्कटानाम् उत्कराः (ष० त०)। करा एव कर्कटोत्कराः (रूपक०)। अटन्तश्च ते करकर्कटोत्कराः (क० धा०)। वराटिकागणनायाम् अटत्करकर्कटोत्कराः (स० त०)। हिमबालुकया = "घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताऽभ्रो हिमबालुका।" इत्यमरः। अच्छबालुकः = अच्छा बालुका यस्मिन् सः (बहु०)। यदापणाऽर्णवः =

आपण एव अर्णवः (रूपक०) यस्या आपणाऽर्णवः (ष० त०) । पटु = क्रियाविशेषण है । दध्वान = "ध्वन शब्दे" धातुसे लिट् + तिप् (णल्) । इस पद्यमें समस्तवस्तुविषय साऽङ्गरूपक अलङ्कार है ॥ ८८ ॥

यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।
मुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गया ॥ ८९ ॥

अन्वयः—यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया अभ्रगङ्गया प्रतिचन्द्रोदयं पतिव्रतौचिती न मुमुचे ॥ ८९ ॥

व्याख्या—यदगारेत्यादिः = कुण्डिननगरीगृहपङ्क्तिक्षौमनिबद्धभूमिस्यन्दमानचन्द्रकान्तमणीप्रवृद्धजलया, अभ्रगङ्गया=मन्दाकिन्या, प्रतिचन्द्रोदयं=चन्द्रोदये चन्द्रोदये, पतिव्रतौचिती = सत्या औचित्यं, न मुमुचे=न परित्यक्ता ॥ ८९ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिननगरीके भवनोंकी अटारियोंकी निबद्धभूमियोंसे पिघलनेवाले चन्द्रकान्त मणियोंसे बढ़े हुए जलसे युक्त आकाशगङ्गाने प्रत्येक चन्द्रोदयके अवसरमें पतिव्रताका औचित्य नहीं छोड़ा ॥ ८९ ॥

टिप्पणी—यदगारेत्यादिः । अगाराणां घटाः (ष० त०) । यस्याम् अगारघटाः (स० त०) । यदगारघटासु अट्टाः (स० त०), "स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्" इत्यमरः । तेषां कुट्टिमाः "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः" इत्यमरः । इन्दोः उपलाः (ष० त०) । स्रवन्तश्च ते इन्दूपलाः (क० धा०) । यदगारघटाट्टकुट्टिमेषु स्रवदिन्दूपलाः (स० त०) । तुन्दिला आपः यस्याः सा, तुन्दिलाऽपा, "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इस सूत्रसे समासाऽन्त अ प्रत्यय । "पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्" इत्यमरः । तुन्दम् अस्याऽस्तीति तुन्दिलः, "तुन्द" शब्दसे "तुन्दादिभ्य इलच्च" इस सूत्रसे इलच् प्रत्यय होता है । यद्यपि "तुन्द" शब्दका अर्थ है उदर, बढ़े हुए उदरवाले (तोंदवाले) को तुन्दिल कहते हैं, तथाऽपि यहाँपर "तुन्दिल" शब्दका लाक्षणिक अर्थ है बढ़ा हुआ । यदगारघटाऽट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलैः तुन्दिलापा, तया (तृ० त०) । अभ्रगङ्गया = अभ्रेगङ्गा, तया (स० त०) । "द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योमपुष्करमम्बरम् ।" इत्यमरः । प्रतिचन्द्रोदयं=चन्द्रस्य उदयः (ष० त०) । चन्द्रोदये चन्द्रोदये इति, वीप्सामें अव्ययीभाव । पतिव्रतौचिती = पत्यौ व्रतं (नियमः) यस्याः सा पतिव्रता, व्यधि० बहु०, "सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ।" इत्यमरः । उचितस्य भाव औचिती, "उचित" शब्दसे "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" इस सूत्रसे ष्यञ् प्रत्यय । "षः प्रत्ययस्य" इससे 'ष' का और "हलस्तद्धितस्य" इससे 'य' का लोप तथा षित् होनेसे

"षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे ङीष् । पतिव्रताया औचिती (ष० त०,) । पतिव्रताका लक्षण है—"आर्ताऽऽर्ते, मुदिते हृष्टा, प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ।" या० स्मृ० । मुमुचे = "मुच्लृ मोक्षणे" धातुसे कर्ममें लुङ् + त । इस पद्यमें कुण्डिनपुरमें बड़े-बड़े भवन हैं, उनमें अटारियाँ आकाशके समान ऊँची हैं, वहाँपर फर्शमें चन्द्रकान्त मणि जड़े हुए हैं, चन्द्रके उगनेपर उनकी किरणोंके सम्पर्कसे चन्द्रकान्तके पिघलनेसे पानी निकलता है, वही आकाशगङ्गा है । चन्द्रोदय होनेपर जैसे आकाशगङ्गाके पति समुद्रके जलकी वृद्धि होती है वैसे ही पत्नी आकाशगङ्गामें भी पतिव्रताधर्मके पालनके कारण जलकी वृद्धि होती है, यह तात्पर्य है । इस पद्यमें चन्द्रकान्तसे पिघले हुए जलसे आकाशगङ्गामें जलवृद्धिका सम्बन्ध न होनेपर भी उसकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति और समृद्धिविशिष्ट वस्तुका वर्णन होनेसे उदात्त अलङ्कार है, उन दोनोंके अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है और अतिशयोक्तिसे कुण्डिननगरीके गृहोंका औन्नत्य व्यक्त होता है । इस प्रकार अलङ्कारसे वस्तुध्वनि है ॥ ८९ ॥

रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः खलु ।
अनुसायमभुर्विलेपनापणकश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

अन्वयः—यत्र अनुसायं विलेपनाऽऽपणकश्मीरजपण्यवीथयः अस्तम् इतस्य भास्वतः स्खलिताः निरालया रुचयः अभुः खलु ॥ ९० ॥

व्याख्या—यत्र=कुण्डिननगर्याम्, अनुसायं = प्रतिसन्ध्याकालं, विलेपनाऽऽपण-कश्मीरजपण्यवीथयः = विलेपनापणेषु (सुगन्धद्रव्यनिषद्यासु) कश्मीरजपण्य-वीथयः (कुङ्कुमरूपविक्रेयवस्तुश्रेणयः), अस्तम् = अस्तपर्वतम्, इतस्य=गतस्य, भास्वतः = सूर्यस्य, स्खलिताः=च्युताः अतएव निरालयाः = निराश्रयाः, रुचयः= प्रभाः, अभुः = भान्ति स्म, खलु = निश्चयेन ॥ ९० ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिननगरीमें प्रति सायङ्कालको सुगन्धद्रव्योंकी दूकानों-पर केशररूप विक्रेय पदार्थोंकी राशियाँ अस्ताचलको गये हुए सूर्यकी च्युत तथा आश्रयहीन प्रभाओंके समान शोभित होती थीं ॥ ९० ॥

टिप्पणी—अनुसायं = सायं सायम् (वीप्सामें अव्ययीभाव०) । विलेपनाऽऽ-पणकश्मीरजपण्यवीथयः = विलेपनानाम् आपणाः (ष० त०), "आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमरः । कश्मीरेषु जातानि कश्मीरजानि, कश्मीर + जन् + डः । पणितुं योग्यानि पण्यानि, "पण व्यवहारे स्तुतौ च" धातुसे "अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु" इस सूत्रसे यत्प्रत्ययान्त निपातन । कश्मीरजानि च

तानि पण्यानि (क० धा०), तेषां वीथयः (ष० त०)। विलेपनाऽऽ
कश्मीरजपण्यवीथयः (स० त०)। निरालयाः = निर्गत आलयो यास्
(बहु०)। अभुः = "भा दीप्तौ" धातुसे लुङ् + झिः। इस पद्यमें इव
शब्दोंके न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा और सूर्यकी रुचियोंका निरालयत्व कह
विशेष अलङ्कार भी है। इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे स
है। उसका यहाँपर लक्षण है—"यदाधेयमनाधारम्।" १०–७३ ॥ ९० ॥

वितत वणिजाऽऽपणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।
मुनिनेव मृकण्डुसूनुना जगतीवस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—यत्र वणिजा पणितुम् आपणे विततम् अखिलं जगतीवस्तु पुरा हरेः उदरे मृकण्डुसूनुना मुनिना इव जनेन वीक्ष्यते ॥ ९१ ॥

व्याख्या—यत्र = कुण्डिननगर्यां, वणिजा = पण्याजीवेन, पणितुं = व्यवहर्तुं, आपणे = निषद्यायां, विततं = प्रसारितम्, अखिलं = समस्तं, जगतीवस्तु = लोकपदार्थः, पुरा = पूर्वकाले, हरेः = विष्णोः, उदरे = जठरे, मृकण्डुसूनुना = मार्कण्डेयेन मुनिना इव = ऋषिणा इव, जनेन = लोकेन, वीक्ष्यते = अवलोक्यते।

अनुवादः— जिस कुण्डिननगरीमें व्यापारीसे वेचनेके लिए दूकानमें फैलाये गये संपूर्ण लोकोंका पदार्थ, पूर्वकालमें विष्णुके उदरमें मार्कण्डेय ऋषिके समान लोग देखा करते हैं ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—वणिजा = "वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्।" इत्यमरः। पणितुं = पण + तुमुन्। जगतीवस्तु = जगत्यां वस्तु (स० त०) मृकण्डुसूनुना = मृकण्डोः सूनुः तेन (ष० त०)। वीक्ष्यते = वि + ईक्ष + य (कर्ममें) + त। जैसे पूर्वकालमें मार्कण्डेय मुनिने भगवान् विष्णुके उदरमें लोक का समस्त पदार्थ देखा था उसी तरह जिस कुण्डिननगरीकी दूकानमें लो लोकके समस्त पदार्थ देखते हैं यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उप अलङ्कार है ॥ ९१ ॥

समर्घेणमदैर्यदापणे तुलयन्सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणिता न जनाऽऽरवैरवैदपि कूजन्तमलिं मलीमसम् ॥ ९२ ॥

अन्वयः— यदापणे सौरभलोभनिश्चलं मलीमसम् अलिम् एणमदैः तुलयन् पणिता कूजन्तम् अपि जनाऽऽरवैः न अवैत् ॥ ९२ ॥

व्याख्या—यदापणे = कुण्डिननगरीनिषद्यायां, सौरभलोभनिश्चलं = सौरभ्यलोलुपस्थिरं, मलीमसं = मलिनं, कस्तूरीसवर्णमिति भावः।

भ्रमरम्, एणमदैः = कस्तूरीभिः, समं = सह, तुलयन् = तोलयन्, पणितां = विक्रेता, कूजन्तम् अपि = गुञ्जन्तम् अपि, जनारवैः = लोकशब्दैः, कलकलैरित्यर्थः। न अवैत् = न ज्ञातवान्, शब्दतोऽपीति शेषः ॥ ९२ ॥

अनुवादः—कुण्डिनपुरके बाजारमें सुगन्धके लोभसे निश्चल कृष्णवर्णवाले भ्रमरको कस्तूरियोंके साथ तौलता हुआ बिक्री करता हुआ व्यापारी शब्दके करनेपर भी लोगोंके शोरगुलोंसे नहीं जानता था ॥ ९२ ॥

टिप्पणी—यदापणे=यस्या आपणः, तस्मिन् (ष० त०)। सौरभलोभ-निश्चलं = सुरभेर्भावः सौरभं, सुरभि + अण। सौरभस्य लोभः (ष० त०), तेन निश्चलः, तम् (तृ० त०)। मलीमसं = 'मल' शब्दसे "ज्योत्स्नातमिस्रा०" इत्यादि सूत्रसे ईमसच्प्रत्ययान्त निपातन, "मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्।" इत्यमरः। एणमदैः=एणस्य मदाः, तैः (ष० त०), "समम्" इस पदके योगमें तृतीया। तुलयन्="तुल उन्माने" धातुसे णिच् प्रत्यय होकर लट्के स्थानमें शतृ आदेश। संज्ञापूर्वक विधिसे लघूपध गुण नहीं हुआ। पणिता = पणत इति, पण + तृच् + सुः। कूजन्तं = कूज + लट् (शतृ) + अम्। जनाऽऽरवैः = जनानाम् आरवाः, तैः (ष० त०)। अवैत् = अव + इण् + लङ् + तिप्। इस पद्यमें प्रकृत भ्रमरको कृष्णवर्ण गुणसे अप्रकृत कस्तूरीसे तादात्म्यप्रतीति होनेसे "सामान्य" अलङ्कार है। उसका लक्षण है—

"सामान्यं प्रकृतस्याऽन्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः।" सा०द० १०-११६ ॥९२॥

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाऽहं ज्वलनाऽऽहितोष्मणा।
शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र दुनोति नो हिमम् ॥ ९३ ॥

अन्वयः—यत्र सकलाऽहं ज्वलनाऽहितोष्मणा रविकान्तमयेन सेतुना गच्छतां चरणौ शिशिरे निशि हिमं पुरा नो दुनोति ॥ ९३ ॥

व्याख्या—यत्र=कुण्डिननगर्यां, सकलाहं = संपूर्णं दिनं (व्याप्य), ज्वलनाऽऽहितोष्मणा=अग्निजनिततापेन, रविकान्तमयेन = सूर्यकान्तमणिस्वरूपेण, सेतुना = आलिसदृशमार्गेण, सूर्यकान्तकुट्टिमाऽध्वनेति भावः। गच्छतां=सञ्चरतां जनानां, चरणौ = पादौ। शिशिरे = शिशिरतौं, निशि = रात्रौ, हिमं = तुहिनं, पुरा नो दुनोति = न अपीडयत् ॥ ९३ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिननगरीमें दिनभर अग्निसे उत्पन्न तापवाले सूर्यकान्तमणिसे निबद्ध भूमिके मार्गसे चलनेवाले जनोंके चरणोंको शिशिर ऋतुमें भी रातको जाड़ा पीड़ित नहीं करता था ॥ ९३ ॥

टिप्पणी—सकलाऽहम् = सकलं च तत् अहः, तम् (क० धा०), "राजा हःसखिभ्यष्टच्" इस सूत्रसे समासान्त टच् प्रत्यय, "रात्राऽह्नाहाः पुंसि" इस सूत्रसे पुंलिङ्गता "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे द्वितीया। ज्वलना-हितोष्मणा = आहिता ऊष्मा (उष्णता) येन स आहितोष्मा = (बहु०) ज्वलनेन आहितोष्मा, तेन (तृ० त०), रविकान्तमयेन = प्रचुरः रविकान्तः यस्मिन् सः तेन, "रविकान्त" शब्दसे "तत्प्रकृतवचने मयट्" इस सूत्रसे मयट् प्रत्यय। गच्छता = गम् + लट् (शतृ) + आम्। पुरा नो दुनोति = "पुरा" के योगमें "टुदु उपतापे" इस धातुसे "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इस सूत्रसे भूतकालमे लट्। कुण्डिननगरीमें सूर्यकान्तमणिकी कुट्टिम भूमिमें दिनभर सूर्यके किरणोंके सम्पर्कसे उत्पन्न आगकी गर्मीसे शिशर ऋतुमें रातमें चलनेवाले मनुष्योंके चरणोंको जाड़ा नहीं सताता था यह इस पद्यका तात्पर्य है। इस पद्यमें हिमरूप कारणके रहनेपर भी उसका कार्य पीड़ाकी उत्पत्ति न होनेसे विशेषोक्ति अलङ्कार है, वह ऊष्मा (उष्णता) की उक्ति होनेसे उक्तनिमित्ता है और समृद्धिविशिष्ट वस्तुका वर्णन होनेसे उदात्त अलङ्कार भी है इस प्रकार दोनोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ९३ ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम्।
शशिकान्तमयं तपाऽऽगमे कलितीव्रस्तपति स्म नाऽऽतपः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—विधुदीधितिजेन पयसा नैषधशीलशीतलं शशिकान्तमयं यत्पथं तपाऽऽगमे कलितीव्र आतपः न तपति स्म ॥ ९४ ॥

व्याख्या—विधुदीधितिजेन = चन्द्रकिरणसम्पर्कोत्पन्नेन, पयसा = जलेन, नैषधशीलशीतलं = नलस्वभावसदृशशीतं, शशिकान्तमयं = चन्द्रकान्तमणि-निर्मितं, यत्पथं कुण्डिननगरीमार्गं, कलितीव्रः = कलिसदृशतीक्ष्णः, आतपः = सूर्यतापः, न तपति स्म = न अतपत् ॥ ९४ ॥

अनुवादः—चन्द्रकिरणोंके सम्पर्कसे उत्पन्न जलसे नलके स्वभावके समान शीतल चन्द्रकान्त मणिसे बने हुए जिस कुण्डिनपुरीके मार्गको कलिके समान तीक्ष्ण धूप ताप नहीं करती थी ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—विधुदीधितिजेन = विधोः दीधितिः (ष० त०), तस्या जातं विधुदीधितिजं, तेन (विधुदीधिति + जन् + ड + टा)। नैषधशीलशीतलं = निषधानाम् अयं नैषधः, निषध + अण्। नैषधस्य शीलं (ष० त०)। "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः। नैषधशीलम् इव शीतलम्, "उपमानानि सामान्य

वचनैः" इससे समास। शशिकान्तमयं = प्रचुराः शशिकान्ता यस्मिन्, तम्, शशिकान्त + मयट्। यत्पथं = यस्याः पन्थाः, तम् (ष० त०), "ऋक्पूरब्धूः-पथामानक्षे" इस सूत्रसे समासान्त अ प्रत्यय। तपाऽऽगमे = तपस्य आगमः, तस्मिन् (ष० त०)। "निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।" इत्यमरः। कलितीव्रः = कलिरिव तीव्रः, (उपमानपूर्वपदकर्म०)। तपति स्म='तप सन्तापे' धातुसे "स्म" के उत्तरपदके रहते हुए भूतकालमें लट्। चन्द्रकान्तमणिसे निर्मित जिस कुण्डिनपुरीके मार्गको चन्द्रकी किरणोंके सम्पर्कसे उत्पन्न जलके कारण ठण्डा होनेसे ग्रीष्म ऋतुके आगमनमें भी धूप ताप नहीं करती थी यह अभिप्राय है। इस पद्यमें भी ग्रीष्मके आगमन रूप कारणके रहनेपर उसके कार्य तापकी उत्पत्ति न होनेसे विशेषोक्ति अलङ्कार है, उसमें चन्द्रकिरणके सम्पर्कसे चन्द्रकान्तके पिघलनेसे जलकी उक्ति होनेसे उक्तनिमित्ता है, "कलि-तीव्रः" और "नैषधशीलशीतलम्" दोनों उपमा अलङ्कार है इस प्रकार उनकी संसृष्टि है॥ ९४॥

परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरा।
फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता॥ ९५॥

अन्वयः—परिखावलयच्छलेन कुण्डलनाम् अवापिता परेषां ग्रहणस्य न गोचरा या विषमा फणिभाषितभाष्यफक्किका॥ ९५॥

व्याख्या—परिखावलयच्छलेन = खेयमण्डलव्याजेन, कुण्डलनाम् = मण्डलाकाररेखाम्, अवापिता = प्रापिता, अतएव, परेषां = शत्रूणाम्, अन्येषां च, ग्रहणस्य = आक्रमणस्य च। न गोचरा = अविषया, या=कुण्डिन-नगरी, विषमा = दुर्बोधा, फणिभाषितभाष्यफक्किका=पतञ्जलिकथितमहाभाष्य-कुण्डलावृतग्रन्थः, कुण्डिनपुरी पातञ्जलमहाभाष्यविनष्टग्रन्थभागसदृशी विषमा इति भावः॥ ९५॥

अनुवादः—खाईके मण्डलके बहानेसे मण्डलाकार रेखाको प्राप्त करायी गयी शत्रुओंके आक्रमणके बाहर, जो कुण्डिननगरी दूसरेके ज्ञानका अविषय दुर्बोध, शेषनागसे कथित भाष्यकी फक्किका (विनष्ट ग्रन्थभाग) के सदृश थी॥९५॥

टिप्पणी—परिखावलयच्छलेन = परितः खाताः परिखाः, परि उपसर्ग-पूर्वक "खनु अवदारणे" इस धातुसे "अन्येष्वपि दृश्यते" इस सूत्रसे डप्रत्यय और टाप् "खेयं तु परिखा" इत्यमरः। परिखाणां वलयः (ष० त०), तस्य छलं तेन (ष० त०)। अवापिता = अव + आप् + णिच् + क्त + टाप्। फणि-

भाषितभाष्यफक्किका = फणा अस्याऽस्तीति फणी, "फणा" शब्दसे "व्रीह्यादिभ्यश्च" इस सूत्रसे इनि, "कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवा काकोदरः फणी।" इत्यमरः। फणा होनेसे सर्पको "फणी" कहते हैं। यहाँपर "फणी" कहनेसे पाणिनिकी अष्टाध्यायीके महाभाष्यकार शेषनागके अवतार पतञ्जलि मुनि विवक्षित हैं। फणिना भाषितम् (तृ० त०), फणिभाषितं च तत् भाष्यम् (क० धा०)। सूत्रकी व्याख्याको "भाष्य" कहते हैं। उसका लक्षण है—

"सूत्राऽर्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्राऽनुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥"

अर्थात् जहाँपर सूत्रके अनुसरण करनेवाले पदोंसे सूत्रार्थका और उसी प्रसङ्गमें प्रतिपादित स्वपदोंका भी वर्णन होता है उसे "भाष्य" कहते हैं। काव्यमीमांसामें राजशेखरने "आक्षिप्य भाषणाद्भाष्यम्" ऐसा लक्षण किया है। जहाँपर आक्षेपपूर्वक सूत्रार्थका वर्णन किया जाता है उसे भाष्य कहते हैं। फणिभाषितभाष्यस्य फक्किका (ष० त०)। कहा जाता है कि अष्टाध्यायीके सूत्रोंका महाभाष्य पेड़के पत्तोंपर लिखकर कोई विद्वान् ले आ रहे थे, वे मध्याह्नमें पेड़के नीचे सो रहे थे इतनेमें कुछ सूत्रोंके व्याख्याभाग भाष्यके पत्रोंको बकरीने खा लिया अतः उतने भागमें कुण्डलाकार चिह्न अङ्कित है। जैसे वे सूत्रांऽश भाष्यकी अनुपलब्धिसे दुर्ज्ञेय हैं उसी तरह खाईसे कुण्डलाकार घिरी हुई कुण्डिननगरी शत्रुओंसे आक्रमणकी विषयभूत नहीं है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें कैतवाऽपह्नुति और नगरीका कुण्डलिग्रन्थत्वसे उत्प्रेक्षा, वह व्यञ्जक शब्दोंके अभावसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है॥ ९५॥

मुखपाणिपदाऽक्षिण पङ्कजै रचिताऽङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः।
स्वयमादित यत्र भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम्॥ ९६॥

अन्वयः—यत्र मुखपाणिपदाऽक्षिण पङ्कजैः, अपरेषु अङ्गेषु चम्पकैः रचिता भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियं स्वयम् आदित॥ ९६॥

व्याख्या— यत्र = कुण्डिननगर्यां, मुखपाणिपदाऽक्षिण = वदनकरचरणनेत्रे, पङ्कजैः=कमलैः, रचिता, अपरेषु=अन्येषु मुखपाणिपदाक्षिव्यतिरिक्तेष्विति भावः, अङ्गेषु=अवयवेषु, चम्पकैः = चम्पकपुष्पैः, रचिता = निर्मिता, सर्वत्र साहश्याद् व्यपदेशः, तादृशी भीमजा=दमयन्ती, स्मरपूजाकुसुमस्रजः=कामाऽर्चनपुष्पमालायाः, श्रियं = शोभां, स्वयम् = आत्मनैव, आदित = आत्तवती, गृहीतवती॥ ९६॥

अनुवादः—जिस कुण्डिननगरीमें मुख, हाथों, चरणों और नेत्रोंमें कमलोंसे और मुख आदिसे अतिरिक्त और अङ्गोंमें चम्पक पुष्पोंसे बनायी गयी दमयन्ती, कामदेवकी पूजाके फूलोंकी मालाको स्वयम् (खुद) ग्रहण करती थीं ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—मुखपाणिपदाक्षिण = मुखं च पाणी च पदे च अक्षिणी च मुखपाणिपदाऽक्षि, तस्मिन् । "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इसे सूत्रसे समाहार द्वन्द्व । "पदाऽङ्गाऽधिकारे तस्य च तदन्तस्य च" इससे तदन्तविधिकी अनुज्ञासे "अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः" इससे अनङ् और "अल्लोपोऽनः" इससे अल्लोप । भीमजा = भीमाज्जाता, भीम + जन् + ड + टाप् (उपपद०) । स्मरपूजाकुसुमस्रजः = स्मरस्य पूजा (ष० त०), तस्यां कुसुमानि (स० त०), तेषां स्रक, तस्याः (ष० त०) । आदित = आङ्–उपसर्गपूर्वक "डुदाञ् दाने" धातुसे "आङो दोऽनास्यविहरणे" इससे आत्मनेपद होकर लुङ् + त, "स्थाघ्वोरिच्च" इससे इत्व और "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच्का लोप । जिस कुण्डिन नगरीमें मुखमें श्वेत कमलसे, हाथोंमें और चरणोंमें रक्त कमलोंसे तथा नेत्रोंमें नीलकमलोंसे एवम् मुख आदिसे भिन्न अङ्गोंमें चम्पक पुष्पोंसे बनायी गयी दमयन्ती, कामदेवकी पूजामें फूलोंकी मालाकी शोभाको प्राप्त करती थीं अर्थात् दमयन्तीके मुख, हाथ, चरण और नेत्र कमलके समान तथा उनसे भिन्न अङ्ग चम्पक पुष्पोंके समान थे यह तात्पर्य है । इस पद्यमें कमलों और चम्पकपुपोंसे दमयन्तीके मुखादि अङ्गोंकी रचनाके असम्बन्धमें भी सम्बन्धकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति और एककी शोभाका दूसरेसे ग्रहणके असंभव होनेसे सादृश्यका आक्षेप होकर निदर्शना इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर है ।

जघनस्तनभारगौरवाद्वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः ।
ध्रुवमप्सरसोऽवतीर्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥

अन्वयः—जघनस्तनभारगौरवात् वियत् आलम्ब्य विहर्तुम् अक्षमाः शतम् अप्सरसः अवतीर्य तत्सखीजनः याम् अध्यासत ध्रुवम् ॥ ९७ ॥

व्याख्या—जघनस्तनभारगौरवात् = नितम्बकुचभरगुरुत्वात् हेतोः, वियत् = आकाशम्, आलम्ब्य = आश्रित्य, विहर्तुं = क्रीडितुम्, अक्षमाः = असमर्थाः, शतं = वहुसंख्यकाः, अप्सरसः = स्ववेंश्या उर्वश्यादय इति भावः । अवतीर्य = अवरुह्य, स्वर्गादागत्येति भावः । तत्सखीजनः = दमयन्तीवयस्यागणः, दमयन्तीसख्यः सत्यः, यां = कुण्डिननगरीम्, अध्यासत=अध्यतिष्ठन्, ध्रुवं=सम्भावनायाम् । अप्सरःसदृश्यो दमयन्तीसख्यो दमयन्तीमुपासत इति भावः ॥ ९७ ॥

अनुवादः—नितम्ब और कुचोंके भारकी गुरुतासे आकाशको अवलम्बन क[र] क्रीडा करनेके लिए असमर्थ बहुत-सी अप्सराएँ स्वर्गसे आकर दमयन्तीकी सखि[यां] होकर जिस कुण्डिननगरीमें रहती हैं क्या ? ऐसा मालूम होता था ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—जघनस्तनभारगौरवात् = जघनं च स्तनौ च जघनस्त[नं] "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इस सूत्रसे प्राण्यङ्ग होनेसे समाहार द्वन्द्व। जघनस्तनस्य भारः (ष० त०), गुरोर्भावः गौरवं, गुरु+अण् । जघनस्त[न]भारस्य गौरवं, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी । आलम्ब्य = आङ्+लबि+क्त्वा (ल्यप्) । विहर्तुम् = वि+हृञ्+तुमुन् । अक्षमाः = न क्षम[ाः] (नञ्०) । शतं="विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः ।" इत्यमरः। अवतीर्य = अव+तॄ+क्त्वा (ल्यप्) । तत्सखीजनः = सखी चाऽसौ ज[नः] (क० धा०), "जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" इससे जाति[में] एकवचन, याम् = "अध्यासत" 'अधि-उपसर्गपूर्वक आस धातुके योगमें "अधि[-] शीङ्स्थाऽऽसां कर्म" इस सूत्रसे आधारकी कर्मता होनेसे द्वितीया । अध्यासत= अधि+शीङ्+आस+लङ्+झ । अप्सराओंके सदृश दमयन्तीकी सखि[यां] उनकी सेवा करती थीं यह तात्पर्य है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है, "ध्रुव[म्]" यह पद उसका वाचक है ॥ ९७ ॥

> **स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी बिभर्तु या ।**
> **स्वरभेदमुपैतु वा कथं कलिताऽनल्पमुखाऽऽरवा न वा ॥ ९८ ॥**

अन्वयः—चित्रमयी या स्थितिशालिसमस्तवर्णतां कथं न बिभर्तु; कलिताऽनल्पमुखाऽऽरवा या स्वरभेदं कथं वा न उपैतु ॥ ९८ ॥

व्याख्या—चित्रमयी = आश्चर्यप्रचुरा आलेख्यप्रचुरा च, या=कुण्डिननगरी स्थितिशालिसमस्तवर्णतां=मर्यादाशोभिसकलब्राह्मणादिवर्णताम् (आश्चर्यं प्रचुर[ा-] पक्षे), मर्यादाशोभिसकलशुक्लादिवर्णताम् (आलेख्यप्रचुरापक्षे), कथं=केन प्रकारे[ण] न बिभर्तु=नो धारयतु, धारयत्येवेति भावः । एवं च कलिताऽनल्पमुखाऽऽरवा= प्राप्तबहुमुखशब्दा प्राप्तचतुर्मुखपञ्चमुखषण्मुखशब्दा च, या = पुरी, स्वरभेदं= ध्वनिनानात्वं (प्राप्तबहुमुखशब्दापक्षे), स्वर्गात् अभेदं (प्राप्तचतुर्मुखप[ञ्च-] मुखषण्मुखशब्दापक्षे), कथं वा = केन प्रकारेण वा, न उपैतु = न प्राप्नो[तु], उपैत्येवेति भावः ॥ ९८ ॥

अनुवादः—प्रचुर आश्चर्यवाली और प्रचुर चित्रवाली जो कुण्डिननगर[ी] मर्यादावाले ब्राह्मण आदि वर्णोंसे युक्त और ठीक स्थानमें रहनेवाले शुक्ल-कृ[ष्ण]

आदि वर्णोंसे युक्त क्यों न हो ? मनुष्य आदिके अनेक मुखोंसे शब्दोंको प्राप्त करनेवाली जो नगरी स्वरके भेदको क्यों नहीं प्राप्त करेगी ? और बहुमुखवालों (चतुर्मुख = ब्रह्मा, पञ्चमुख=महादेव और षण्मुख = कार्तिकेय) शब्दको प्राप्त करनेवाली जो कुण्डिननगरी स्वर्गसे अभेदको क्यों नहीं प्राप्त करेगी ? ॥ ९८ ॥

टिप्पणी—चित्रमयी = प्रचुरं चित्रमस्ति यस्याः सा, चित्र+मयट्+ङीप्। "आलेख्याऽऽश्चर्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः। स्थितिशालिसमस्तवर्णतां = स्थित्या शाड (ल) न्ते तच्छीलाः इति स्थितिशालिनः, स्थिति+शाड्+णिनिः। "ड" और "ल" के अभेदसे "स्थितिशालिनः" ऐसा पद हुआ है। "स्थितिः स्त्रियामवस्थाने मर्यादायां च सीमनि" इत्यमरः। समस्ताश्च ते वर्णाः (क० धा०), "वर्णो द्विजाऽऽदौ शुक्लादौ स्तुतौ, वर्णं तु वाऽक्षरे।" इत्यमरः। स्थितिशालिनः समस्तवर्णा यस्याः सा (बहु०)। तस्याः भावः स्थितिशालिसमस्तवर्णता, ताम् स्थितिशालिसमस्तवर्णा+तल्+टाप्+अम्। "सामान्ये नपुंसकम्" इससे नपुंसकलिङ्गता। विभर्तु = डुभृञ्+लोट्+तिप्। आश्चर्यमयी इस नगरीमें ब्राह्मण आदि संपूर्ण वर्ण अपनी मर्यादामें थे, प्रचुर चित्रोंवाली इस नगरीमें चित्रोंमें शुक्ल, नील आदि समस्त वर्ण (रङ्ग) ठीक स्थानमें थे। मनुष्य आदिके मुखोंके शब्दोंवाली जो नगरी स्वरोंके भेदको प्राप्त करती थी तथा बहुत मुखोंवालों (चतुर्मुख=ब्रह्मा, पञ्चमुख = महादेव और षण्मुख= कार्तिकेय) के शब्दोंको प्राप्त करनेवाली जो नगरी (स्वः अभेदम्) स्वर्गसे अभेदको प्राप्त करती थी अर्थात् जैसे स्वर्गमें चतुर्मुख, पञ्चमुख और षण्मुखके शब्द हैं वैसे ही यहाँपर बहुत मुखोंके शब्द हैं यह तात्पर्य है। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें अर्थापत्ति, शब्दश्लेष और प्रकृतिश्लेषका एकाश्रयाऽनुप्रवेशरूप सङ्कर और उत्तरार्द्धमें भी वैसा ही सङ्कर है। समुदायमें संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ९८ ॥

स्वरुचाऽरुणया पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्तृषः।
लिलिहुर्बहुधा सुधाकरं निशिमाणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥

अन्वयः—माणिक्यमया यदालयाः दिनं समीयुषा अर्केण उत्तृषः (सन्तः) निशि स्वरुचा अरुणया पताकया सुधाकरं बहुधा लिलिहुः ॥ ९९ ॥

व्याख्या—माणिक्यमयाः = पद्मरागरत्ननिर्मिताः, यदालयाः = कुण्डिननगरीगृहाः, दिनं=दिवसं व्याप्य, समीयुषा = सङ्गतेन, अर्केण = सूर्येण हेतुना, उत्तृषः = उत्पन्नपिपासाः सन्तः, सूर्यकिरणसम्पर्कादिति शेषः। निशि = रात्रौ, स्वरुचा = आलयप्रभया, अरुणया = रक्तवर्णया, पताकया = वैजयन्त्या,

रसनायमानयेति भावः। सुधाकरम् = अमृतनिधिं, चन्द्रमित्यर्थः, बहुधा = अनेकप्रकारैः, लिलिहुः = आस्वादयामासुः। दिवसे सन्तप्ता रात्रौ शीतोपचारं कुर्वन्तीति भावः ॥ ९९ ॥

अनुवादः—पद्मराग रत्नोंसे बने हुए जिस कुण्डिननगरीके भवन, दिनभर मिले हुए सूर्यके कारण प्यासे होकर रातमें भवनकी कान्तिसे लाल रसना (जीभ) के सदृश पताकासे चन्द्रमाको अनेक प्रकारसे आस्वादन करते थे।

टिप्पणी—माणिक्यमयाः = माणिक्यानां विकाराः, माणिक्य + मयट्। यदालयाः = यस्याम् आलया (स० त०)। दिनं = 'कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इस सूत्रसे कालके अत्यन्त संयोगमें द्वितीया। समीयुषा = सम्-उपसर्गपूर्वक इण् धातुसे "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इस सूत्रमें "उद्" इस उपसर्गके अविवक्षित होनेसे उपसर्गरहित वा अन्य उपसर्गसे युक्त इण् धातुसे क्वसु प्रत्ययान्त निपातन। सम् + इण् + क्वसु + टा। उत्तृषः = उद्गता तृट् येषां ते (बहु०), स्वरुचा = स्वस्य रुक्, तया (ष० त०)। सुधाकरं = सुधाया आकरः, तम् (ष० त०)। बहुधा = बहुभिः प्रकारैः, "बहुगणवतुडतिसंख्या" इस सूत्रसे संख्यासंज्ञा होनेसे "बहु" शब्दसे "संख्याया विधार्थे धा" इस सूत्रसे धा प्रत्यय। लिलिहुः = "लिह आस्वादने" धातुसे लिट् + झि। इस पद्यमें पताकाओंके अपने शुक्लगुणका परित्याग कर माणिक्यमें स्थित अरुण गुणका ग्रहण करनेसे तद्गुण और कुण्डिनके आलयोंका चन्द्रलेहनकी उत्प्रेक्षा करनेमें इव आदि वाचक शब्दोंके अभावसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर है ॥ ९९ ॥

लिलिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया सुधाकरम्।
श्रितमर्ककरैः पिपासु यन्नृपसद्माऽमलपद्मरागजम् ॥ १०० ॥

अन्वयः—अमलपद्मरागजं यन्नृपसद्म अर्ककरैः श्रितं पिपासु (सत्) स्वरुचा जिह्वानिभया पताकया निशि सुधाकरं लिलिहे ॥ १०० ॥

व्याख्या—पूर्वोक्तमेवाऽर्थं भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादयति लिलिह इति। अमलपद्मरागजं = निर्मलपुष्परागरत्ननिर्मितं, यन्नृपसद्म = कुण्डिननगरीराजभवनम्, अर्ककरैः = सूर्यकिरणैः, श्रितम् = अभिव्याप्तम्, अतिसामीप्यादिति शेषः। अत एव पिपासु = तृषितं सत्, स्वरुचा = स्वसदृशकान्तियुक्तया, जिह्वानिभया = रसनासदृश्या, पताकया = वैजयन्त्या, निशि = रात्रौ, सुधाकरं = चन्द्रमसं, लिलिहे = आस्वादयामास ॥ १०० ॥

अनुवादः—निर्मल पुष्परागरत्नोंसे निर्मित कुण्डिननगरीका राजप्रासाद, सूर्यकिरणोंसे अभिव्याप्त अतएव प्यासा होकर अपनी कान्तिवाली जीभके समान पताकासे चन्द्रमाका आस्वादन करता था ॥ १०० ॥

टिप्पणी—अमलपद्मरागजम् = पद्मरागेभ्यो जातं पद्मरागजम् पद्मराग + जन् + डः । अमलं च तत् पद्मरागजम् (क० धा०) । यन्नृपसद्म=नृपस्य सद्म (ष० त०), यस्यां नृपसद्म (स० त०) । अर्ककरैः = अर्कस्य कराः, तैः (ष० त०) । श्रितं = श्रि + क्तः (कर्ममें) । पिपासु = पातुम् इच्छु, पा + सन् + उः । स्वरुचा = स्वा रुक् यस्यां सा स्वरुक्, तया (बहु०) । जिह्वानिभया= जिह्वया सदृशी जिह्वानिभा, तया (तृ० त०) । लिलिहे = "लिह आस्वादने" धातुसे कर्तामें लिट् + त । इस पद्यमें पहलेके समान तद्‌गुण, प्रतीयमानोत्प्रेक्षा और उपमा इनका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है ॥ १०० ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभीपताकया ।
वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अन्वयः—पीतया यद्वलभीपताकया मिलितम् अमृतद्युतिलक्ष्म वलयायित-शेषशायिनः पीतवाससः सखिताम् आदित ॥ १०१ ॥

व्याख्या—पीतया=पीतवर्णया, यद्वलभीपताकया = कुण्डिननगरीवैजयन्त्या, मिलितं = संगतं, सामीप्यादिति शेषः । अमृतद्युतिलक्ष्म = चन्द्रलाञ्छनं, वलयायितशेषशायिनः = मण्डलीभूताऽनन्तनागे शयनशालिनः, पीतवाससः = पीताम्बरस्य, विष्णोरित्यर्थः । सखितां = सादृश्यम्, आदित=अग्रहीत् ॥१०१॥

अनुवादः—पीतवर्णवाली जिस कुण्डिननगरीके ऊँचे गृहकी पताकासे संगत चन्द्रमाका कलङ्क, मण्डलाकार शेषनागमें सोनेवाले पीताम्बर (विष्णु) के सादृश्यको ग्रहण करता था ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—पीतया = "पीतो गौरो हरिद्राऽऽभः" इत्यमरः । यद्वलभीपताकया = यस्यां वलभी (स० त०) । "वलभी चन्द्रशालायां गृहे सौधोर्ध्ववेश्मनि ।" इति रभसः । यद्वलभ्यां पताका, तया (स० त०) । अमृतद्युतिलक्ष्म=अमृतं द्युतिर्यस्य सः (बहु०) । अमृतद्युतेर्लक्ष्म (ष० त०) । वलयायितशेषशायिनः = वलयंवत् आचरितः वलयायितः, "वलय" शब्दसे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इससे क्यङ् प्रत्यय होकर कर्तामें क्त प्रत्यय । वलयायितश्चाऽसौ शेषः (क० धा०) । वलयायितशेषे शेते तच्छीलः वलयायितशेषशायी, तस्य वलयायितशेष + शीङ् + णिनिः (उपपद०) + ङस् । पीतवाससः=पीतं वासो

यस्य स पीतवासाः, तस्य (बहु०)। सखिताम् = सख्युर्भावः सखिता, ताम्, सखि + तल् + टाप् + अम्। आदित = आङ्-उपसर्गपूर्वक "डुदाञ् दाने" धातुसे कर्तामें लुङ् + त। इस पद्यमें चन्द्रमाका शेषनागके साथ, उनके कलङ्कका विष्णुके साथ और पीली पताकाका पीतवस्त्रके साथ सादृश्य है। इस पद्यमें वलभीपताकाके चन्द्रकलङ्कके साथ मेलनका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धका प्रतिपादन करनेसे अतिशयोक्ति और उपमा अलङ्कार हैं। इन दोनोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर है ॥ १०१ ॥

अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाऽऽविर्भूतभूरिस्तवा-
जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।
पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी
यत्प्रासाददुकूलवल्लिरनिलाऽऽन्दोलैरखेलद्दिवि ॥ १०२ ॥

अन्वयः—यत्प्रासाददुकूलवल्लिः अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसना० गाधिसुतेन पूर्वं सामिघटिता मुक्ता मन्दाकिनी नु अनिलान्दोलैः दिवि अखेलत् ॥ १०२ ॥

व्याख्या—यत्प्रासाददुकूलवल्लिः = कुण्डिननगरीराजभवनपताकालता, अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाऽऽविर्भूतभूरिस्तवाऽजिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रिया-केलिना = निरन्तरवेदपाठपवित्रजिह्वाप्रादुर्भूतप्रचुरस्तोत्राऽकुण्ठपितामहाऽऽनन-प्रत्यूहितनूतनसुरलोकरचनाविलासेन, गाधिसुतेन = विश्वामित्रेण, पूर्वं = प्रथमं, ब्रह्मप्रार्थनादिति शेषः। सामिघटिता = अर्धसृष्टा, प्रागिति शेषः, मुक्ता = त्यक्ता, पश्चादिति शेषः। मन्दाकिनी नु = आकाशगङ्गा किम्, अनि-लान्दोलैः = वायुचलनैः, दिवि = आकाशे, अखेलत् = अक्रीडत् ॥ १०२ ॥

अनुवादः—कुण्डिनपुरीके राजभवनकी पताका, लगातार वेदपाठ करनेसे पवित्र जीमसे प्रादुर्भुत प्रचुरस्तोत्रमें कुण्ठित न होनेवाले ब्रह्माजीके मुखोंसे नये स्वर्गलोककी रचनामें विघ्नवाले विश्वामित्रसे ब्रह्माजीकी प्रार्थनासे पहले आधी बनायी गयी और पीछेसे छोड़ी गयी आकाशगङ्गा, वायुके आन्दोलनोंसे आकाशमें मानों खेल रही थी ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—यत्प्रासाददुकूलवल्लिः = यस्याः प्रासादः (ष० त०)। दुकूलं वल्लिरिव दुकूलवल्लिः (उपमितकर्म०)। यत्प्रासादे दुकूलवल्लिः (स० त०)। अश्रान्तश्रुतिपाठ० = न श्रान्तः अश्रान्तः (नञ्०)। श्रुतेः पाठः (ष० त०)। अश्रान्तश्चाऽसौ श्रुतिपाठः (क० धा०), तेन पूताः (तृ० त०)। अश्रान्त-श्रुतिपाठपूता चासौ रसना (क० धा०)। ताभ्य आविर्भूताः (ष० त०)।

भूरयश्च ते स्तवाः (क० धा०)। अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूताश्च ते भूरिस्तवाः (क० धा०), न जिह्मः अजिह्मः (नञ्०)। ब्रह्मणो मुखानि (ष० त०), तेषाम् ओघः (ष० त०)। अजिह्मश्चाऽसौ ब्रह्ममुखौघः (क० धा०)। विघ्नः सञ्जातः अस्याः सा विघ्निता, विघ्न+इतच्+टाप्। नवश्चाऽसौ स्वर्गः (क० धा०)। तस्य क्रिया (ष० त०)। अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाऽऽविर्भूतभूरिस्तवेषु अजिह्मः (स० त०), स चाऽसौ ब्रह्ममुखौघः (क० धा०), तेन विघ्निता (तृ० त०)। सा चाऽसौ नवस्वर्गक्रिया एव केलिः यस्य तेन (बहु०)। गाधिसुतेन = गाधेः सुतः, तेन (ष० त०)। सामिघटिता, 'सामि' इस सूत्रसे समास। "सामि त्वर्धे जुगुप्सिते" इत्यमरः। मुक्ता=मुचलृ+क्त+टाप्। अनिलान्दोलैः = अनिलस्य आन्दोलाः, तैः (ष० त०)। अखेलन्= "खेलृ चलने" इस धातुसे लङ्+तिप्। सशरीर स्वर्ग जानेके लिए यज्ञका अनुष्ठान चाहनेवाले इक्ष्वाकुवंशमें उत्पन्न त्रिशङ्कु नामके राजाको वशिष्ठके प्रत्याख्यान करनेपर विश्वामित्रने यज्ञ कराया और उनको स्वर्गमें भिजवाया तब इन्द्रने उनको नीचे गिरा दिया तब क्रुद्ध होकर विश्वामित्रने नये स्वर्गकी सृष्टिका आरम्भ किया तब ब्रह्माजीने उनकी स्तुति (प्रशंसा) कर उनको उस कर्मसे विरत किया, वाल्मीकिरामायणके इस कथानकके अनुसार यह वर्णन है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार, ओज गुण और गौडी रीति तथा शार्दूलविक्रीडित छन्द है ॥ १०२ ॥

यदतिविमलनीलवेश्मरश्मिभ्रमरितभाः शुचिवस्त्रवल्लिः।
अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं दिवसकराऽङ्कतले चला लुठन्ती ॥ १०३ ॥

अन्वयः—यदतिविमलनीलवेश्मरश्मिभ्रमरितभाः शुचिवस्त्रवल्लिः दिवसकराऽङ्कतले चला लुठन्ती शमनस्वसुः शिशुत्वम् अलभत ॥ १०३ ॥

व्याख्या—यदतिविमलनीलवेश्मरश्मिभ्रमरितभाः = कुण्डिननगर्यतिनिर्मलेन्द्रनीलनिकेतनकिरणभ्रमरसदृशकान्तिः, शुचिवस्त्रवल्लिः = शुक्लवसनलता, शुक्लवस्त्रपताकेति भावः। दिवसकराऽङ्कतले=सूर्योत्सङ्गप्रदेशे, चला = चञ्चला, लुठन्ती = परिवर्तमाना सती, शमनस्वसुः=यमभगिन्याः, यमुनायाः। शिशुत्वं = शैशवम्, अलभत = प्राप्तवती, बालयमुनेव शुशुभ इति भावः बालिकाश्च पितुरुत्सङ्गे लुठन्तीति भावः ॥ १०३ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिननगरीके अत्यन्त निर्मल नीलमके भवनोंकी किरणोंसे भ्रमरके समान नीली कान्तिवाली श्वेत वस्त्रकी पताकाने (अपने पिता) सूर्य-

की गोदमें चञ्चल होकर लोट-पोट करती हुई यमुनाकी बाल्याऽवस्थाको प्रा[illegible] किया ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—यदतिविमल० = नीलं च तत् वेश्म (क० धा०)। नीलवेश्म[illegible] रश्मय: (ष० त०)। अत्यन्तं विमला: (सुप्सुपा०)। अतिविमलाश्च ते नी[illegible] वेश्मरश्मय: (क० धा०), यस्याम् अतिविमलनीलवेश्मरश्मय: (स० त०) भ्रमर: संजात: अस्यां सा भ्रमरिता, भ्रमर + इतच् + टाप्। भ्रमरिता भा: यस्या[illegible] सा (बहु०)। यदतिविमलनीलवेश्मरश्मिभि: भ्रमरितभा: (तृ० त०) शुचिवस्त्रवल्लि: = वस्त्रम् एव वल्लि: (रूपक०)। शुचिश्चाऽसौ वस्त्रवल्लि[illegible] (क० धा०)। दिवसकराङ्कतले = दिवसं करोतीति तद्धेतु: दिवसकर:, "कृ[illegible] हेतुताच्छील्याऽनुलोम्येषु" इस सूत्रसे दिवस-उपपदपूर्वक "कृ" धातुसे ट प्रत्य[illegible] (उपपद०)। अङ्कस्य तलम् (ष० त०)। दिवसकरस्य अङ्कतलं तस्मि[illegible] (ष० त०)। चला=चलतीति, चल + अच् + टाप्। लुठन्ती=लुठ + लट् (शतृ[illegible] + ङीप्। शमनस्वसु:=शमनस्य स्वसा, तस्या: (ष० त०)। "कालिन्दी सूर्यतन[illegible] यमुना शमनस्वसा।" इत्यमर:। शिशुत्वम्=शिशु + त्व + अम्। अलभत=लभ[illegible] लङ् + त। इस पद्यमें सफेद पताकाके नीलमणि भवनोंसे नीलगुण ग्रहण करने[illegible] तद्गुण अलङ्कार "भ्रमरितभा:" यहाँपर उपमा, यमुनाकी शिशुताको पता[illegible] कैसे प्राप्त करेगी, इस प्रकार सादृश्यका आक्षेप होनेसे निदर्शनाका पूर्वोक्त तद्गु[illegible] रूपक और उपमासे अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है, पुष्पिताग्रा छन्द है उसका लक्षण है—"अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा"।

स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकाऽऽतिथ्यग्रहायोत्सुकं
पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी।
साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवाऽभव-
न्नत्र प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि ॥१०४॥

अन्वय:—यत्कामिनी विमानकलितव्योमान: साक्षात् अप्सरस एव अभव[illegible] यत् निजकेलिसौधशिखरात् स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकाऽऽतिथ्यग्रहाय उत्सुकं पाथो[illegible] दम् आरुह्य रसात् यान्ती अध्वनि अभ्रतरसा निमेषं न प्राप ॥ १०४ ॥

व्याख्या—यत्कामिनी = कुण्डिननगरीरमणी, विमानकलितव्योमान: = व्योमयानक्रान्तगगना:, साक्षात् = प्रत्यक्षरूपा:, अप्सरस एव = दिव्याङ्गन[illegible] एव, अभवन् = अवर्तंत, यत् = यस्मात्कारणात्, निजकेलिसौधशिखरात् = स्वक्रीडागृहशृङ्गात्, स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकाऽऽतिथ्यग्रहाय = निजवल्लभक्रीडा[illegible]

सौधमध्यभागप्राघुणिकत्वस्वीकाराय, तत्र विश्रामार्थमिति भावः। उत्सुकम् = उत्कण्ठितं. पाथोदं = मेघम्, आरुह्य = आरोहणं कृत्वा, रसात् = अनुरागात्, यान्ती = गच्छन्ती सती, अध्वनि = मार्गे, अभ्रतरसा = मेघवेगेन, निमेषं = निमेषपातविलम्बं नेत्रसङ्कोचं च, न प्राप = न प्राप्तवती, स्वाभाविक सौन्दर्येण विमानतुल्यमेघारोहणेन आकाशगमनेन निमेषाऽप्राप्तेश्च कुण्डिननगरीरमणी अप्सरःसमाना संजातेति भावः ॥ १०४ ॥

अनुवादः—जिस कुण्डिननगरीकी रमणी अटारीसे आकाशका अवलम्बन कर साक्षात् अप्सरा ही हो गयी, जो कि अपने क्रीडाभवनके ऊर्ध्वभागसे अपने प्रियतमके क्रीडाभवनसे आतिथ्यग्रहणके लिए उत्कंठित मेघपर आरोहण कर अनुरागसे जाती हुई मार्गमें मेघके वेगसे उसने निमेषको भी प्राप्त नहीं किया (पलक भी नहीं झुकायी) ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—यत्कामिनी = यस्यां कामिनी (स० त०)। विमानकलितव्योमानः = कलितं व्योम याभिस्ताः कलितव्योमानः (बहु०), यहाँपर "अन्नो बहुव्रीहेः" इस सूत्रसे ङीप्का निषेध हुआ है। विमानेन कलितव्योमानः (तृ० त०)। "अप्सरसः" इसका विशेषण होनेसे बहुवचन हुआ है। अभवत् = भू + लङ् + तिप्। उद्देश्यवाचक "यत्कामिनी" इस पदके एकवचनाऽन्त होनेसे एकवचन। निजकेलिसौधशिखरात् = केलेः सौधम् (ष० त०), तस्य शिखरम् (ष० त०)। निजं च तत् केलिसौधशिखरं, तस्मात् (क० धा०)। (अपादानमें पञ्चमी)। स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकाऽऽतिथ्यग्रहाय=प्राणानाम् ईश्वरः (ष० त०)। स्वश्चा सौ प्राणेश्वरः (क० धा०), नर्मणो हर्म्यम् (ष० त०), स्वप्राणेश्वरस्य नर्महर्म्यम् (ष०त०), तस्य कटकः (ष०त०), "कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः" इत्यमरः। अतिथय इदम् आतिथ्यम्, "अतिथि" शब्दसे "अतिथेर्ञ्यः" इस सूत्रसे तादर्थ्यमें ञ्य प्रत्यय, आदिवृद्धि। आतिथ्यस्य ग्रहः (ष० त०)। स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकात् आतिथ्यग्रहः, तस्मै (ष० त०)। पाथोदं=पाथो ददातीति पाथोदः तम्, पाथस् + दा + कः (उपपद)। आरुह्य = आङ् + रुह + क्त्वा (ल्यप्)। रसात्=हेतुमें पञ्चमी। यान्ती = यातीति, या + लट् (शतृ) + ङीप्। अभ्रतरसा=अभ्रस्य तरः, तेन ष० त० (हेतुमें तृतीया)। यहाँपर कुण्डिननगरकी स्त्री अपने स्वाभाविक सौन्दर्यसे प्रियतमके पास जानेके लिए अपनी अटारीसे विमानके समान मेघपर चढ़नेसे आकाशमें गमन-सा करनेसे प्रियतमके पास जानेकी उत्कण्ठासे पलक भी न मारनेसे अप्सरा-सी हो गयी इस बातको प्रकाशित किया

है। इस पद्यमें कुण्डिननगरकी स्त्री और अप्सराका भेद होनेपर भी अभे
अध्यवसाय होनेसे तथा निमेषपातविलम्ब और नेत्रसङ्कोचका भेद होनेपर
'निमेष' पदके श्लेषसे अभेदका अध्यवसाय होनेसे दो अतिशयोक्ति अलङ्कारों
संसृष्टि है, एवम् कटक और शिखर दो पदोंसे नर्महर्म्योंकी और साँधोंको
ऊँचाई व्यङ्ग्य होती है इस प्रकार शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि है। शार्दूलविक्री
छन्द है ॥ १०४ ॥

वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै-
ब्रह्माण्डाऽऽघातभग्नस्यदजमदतया ह्रीधृताऽवाङ्मुखत्वैः।
कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताऽग्रै-
र्यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म ॥ १०

अन्वयः – वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरात् उत्थितैः ब्रह्माण्डाघातभग्न
दजमदतया ह्रीधृताऽवाङ्मुखत्वैः दिवि उत्तानगायाः कस्याः सुरसुरभेः आस
गताऽग्रैः अंशुदर्भैः यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतम् अविश्रान्तम् उज्जृम्भते स्म ॥१०

व्याख्या – वैदर्भीकेलिशैले = दमयन्तीक्रीडापर्वते, मरकतशिखरात् =
त्मतरत्नशृङ्गात्, उत्थितैः=ऊर्ध्वगामिभिः, अथ ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदत
ब्रह्माण्डसंघट्टनविनाशितवेगगर्वत्वेन, ह्रीधृताऽवाङ्मुखत्वैः = लज्जावृताऽ
खत्वैः अत एव, दिवि = आकाशे, उत्तानगायाः = उत्तानगामिन्याः,
मुखं यस्याः इत्यर्थः। कस्याः, सुरसुरभेः = देवधेनोः, आस्यदेशं = मुखप्र
गताऽग्रैः = प्राप्ताऽग्रैः, अंशुदर्भैः = किरणरूपकुशैः, यत्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृ
कुण्डिननगरीधेनुग्रासवितरणनियमपुण्यम्, अविश्रान्तं = निरन्तरम्, उज्जृ
स्म = वर्धते स्म ॥ १०५ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके क्रीडापर्वतमें पन्नेकी चोटियोंसे उठे हुए, ब्रह्मा
आघात होनेसे वेगका घमण्ड टूटनेसे लज्जासे अधोमुख, आकाशमें ऊँचा
करनेवाली किस देवताकी गायके मुखप्रदेशमें अग्रभागको जानेवाले किर
कुशोंसे जिस कुण्डिननगरीका गोग्रास देनेके नियमका पुण्य लगातार बढ़ता

टिप्पणी—वैदर्भीकेलिशैले = विदर्भेषु भवा वैदर्भी, विदर्भ + अण् + ङी
केलेः शैलः (ष० त०)। वैदर्भ्या केलिशैलः, तस्मिन् (ष० त०), मर
शिखरात् = मरकतानां शिखरं, तस्मात् (ष० त०)। "गारुत्मतं मरकत
गर्भो हरिन्मणिः" इत्यमरः। उत्थितैः = उद् + स्था + क्त + भिस्। ब्रह्माऽऽ
घातभग्नस्यदजमदतया = ब्रह्मणः अण्डं (ष० त०), ब्रह्माण्डेन आघातः

त०), तेन भग्नः (तृ० त०)। स्यदात् जातः स्यदजः (स्यद+जन्+डः)। स चाऽसौ मदः (क० धा०)। ब्रह्माऽण्डाघातभग्नः स्यदजमदो येषां ते (बहु०), तेषां भावः, तत्ता, तया। ब्रह्माऽण्डाघातभग्नस्यदज मद+तल्+टाप्+टा)। ह्रीधृताऽवाङ्मुखत्वैः = ह्रिया धृतम् (तृ० त०)। अवाक् मुखं येषां ते अवाङ्मुखाः (बहु०)। तेषां भावः अवाङ्मुखत्वम्, अवाङ्मुख+त्व। ह्रीधृतम् अवाङ्मुखत्वं यैस्ते, तैः (बहु०)। उत्तानगायाः = उत्तानं गच्छतीति उत्तानगा, तस्याः, उत्तान+गम्+डः+टाप्+ङस् "उत्ताना वै देवगवा वहन्ति" वेदके इस वचनके अनुसार यह उक्ति है। सुरसुरभेः = सुरस्य सुरभिः तस्याः (ष० त०)। आस्यदेशम्=आस्यस्य देशः, तम् (ष० त०)। गताऽग्रैः= गता अग्रा येषां ते, तैः (बहु०), अंशुदर्भैः = अंशव एव दर्भाः, तैः (रूपक०), यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतं = गोः ग्रासः (ष० त०), तस्य प्रदानं (ष० त०), तदेव व्रतम् (रूपक०), तस्य सुकृतं (ष० त०), "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः।" इत्यमरः। यस्या गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतम् (ष० त०)। अविश्रान्तं = न विश्रान्तम् (नञ०)। अविश्रान्तं यथा तथा, यह क्रियाविशेषण है। उज्जृम्भते स्म = उद्–उपसर्गपूर्वक "जृभि" धातुसे "स्म" के योगमें भूतकालमें लट्+त। बहुतसे मरकत (पन्ना) रत्नोंसे बना हुआ दमयन्तीका क्रीडापर्वत है, उससे उत्पन्न किरणें ब्रह्माऽण्डतक पहुँचीं, ऊपर न जानेसे मानों लज्जासे लौट रही थीं, उसी समय ऊपर मुख करनेवाली देवताओंकी गायोंके मुखमें पड़ीं, वे कुशोंके समान हरे वर्णवाली थीं, इसीको लेकर वैदर्भीके क्रीडापर्वतमें गोग्रास देनेके पुण्यका वर्णन किया गया है। इस पद्यमें "अंशुदर्भैः" यहाँपर रूपक है। अंशुदर्भोंका ब्रह्माण्डसे आघात आदिका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धका वर्णन करनेसे अतिशयोक्ति, "लज्जासे अधोमुख" इस अर्थमें वाचक शब्दके न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा और लोकाऽतिशयसम्पत्तिका वर्णन होनेसे उदात्त अलंकार, इस प्रकार इन अलङ्कारोंकी संसृष्टि है। स्रग्धरा छन्द है, उसका लक्षण है—

"म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।" ॥ १०५ ॥

विधुकरपरिरम्भादात्तनिष्यन्दपूर्णैः
शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम्।
विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण
व्यरचि स हुतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥ १०६ ॥

अन्वयः—तत्र शशिदृषदुपक्लृप्तैः (अत एव) विधुकरपरिरम्भात् … निष्यन्दपूर्णैः तरूणाम् आलवालैः विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण भैमी… स हृतचित्तो व्यरचि ॥ १०६ ॥

व्याख्या—तत्र = तस्यां, कुण्डिननगर्याम् । शशिदृषदुपक्लृप्तैः = चन्द्र… शिलानिर्मितैः, अत एव, विधुकरपरिरम्भात् = चन्द्रकिरणसम्पर्कात्, … निष्यन्दपूर्णैः=गृहीतजलप्रस्रवणपूरितैः, तरूणां = वृक्षाणाम्, आलवालैः=आवा… विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण = व्यर्थीकृतसलिलसेचनप्रकारभारेण, भैमीवनेन … दमयन्त्युपवनेन, सः=हंसः, हृतचित्तः=आकृष्टमनाः, व्यरचि=विरचितः ॥ १०६

अनुवादः—उस कुण्डिननगरीमें चन्द्रकान्त मणियोंसे बनी हुई अत… चन्द्रकिरणके संपर्कसे गृहीत जलसे पूर्ण पेड़ोंकी क्यारियोंसे जलसेचनकी आव… कतासे रहित दमयन्तीके उपवनने हंसके चित्तको आकृष्ट किया ॥ १०६ ॥

टिप्पणी—शशिदृषदुपक्लृप्तैः = शशिनो दृषत् (ष० त०) । तया उप… प्तानि, तैः (तृ० त०) । विधुकरपरिरम्भात् = विधोः कराः (ष० त० … तेषां परिरम्भः, तस्मात् (ष०त०), हेतुमें पञ्चमी । "परिरम्भः" पदका … परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम्" । अमरकी ऐसी उक्तिसे "परिरम्भ" पदका … आलिङ्गन है, यहाँपर लक्षणासे सम्पर्क अर्थ किया गया है । आत्तनिष्यन्दपूर्णैः … आत्ताश्च ते निष्यन्दाः (क० धा०) । "आत्म०" ऐसे पाठमें आत्मनः … स्वस्य, निष्यन्दाः (ष० त०) । ऐसा अर्थ करना चाहिए । आत्तनिष्यन्दैः पूर्… तैः (तृ० त०) । विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण = विफलं कृतं विफलि… विफल + णिच् + क्तः । जलस्य सेकः (ष० त०), तस्य प्रक्रि… (ष० त०), तस्या गौरवम् (ष० त०) । विफलितं जलसेकप्रक्रियागौरवं य… तत्, तेन (बहु०) । भैमीवनेन = भैम्या वनं, तेन (ष० त०) । हृतचित्… हृतं चित्तं यस्य सः (बहु०) । व्यरचि = वि + रच् + लुङ् + त (कर्ममें … इस पद्यमें आलवालोंका चन्द्रकान्त मणिसे पिघले जलसे सम्बन्ध न होनेपर … सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है । यहाँसे चार पद्योंतक मालि… छन्द है, उसका लक्षण है—"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" ॥ १०६ ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं
सदसि सदृशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम् ।
उडुपरिषदि मध्यस्थायिशीतांऽशुलेखाऽ-
नुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्षीचकार ॥ १०७ ॥

अन्वयः—अथ कनकपतत्रः तत्र सदृशभासां सखीनां सदसि विस्फुरन्तीम् उडुपरिषदि मध्यस्थायिशीतांऽशुलेखाऽनुकरणपटुलक्ष्मीं तां राजपुत्रीम् अक्षिलक्षीचकार ॥ १०७ ॥

व्याख्या—अथ = भैमीवनदर्शनाऽनन्तरं, कनकपतत्रः = सुवर्णमयपक्षः, राजहंस इत्यर्थः । तत्र=भैमीवने, सदृशभासां = स्वसदृशसौन्दर्याणां, सखीनां = वयस्यानां, सदसि = सभायां, विस्फुरन्तीं = विद्योतमानाम्, उडुपरिषदि = तारकासभायां, मध्यस्थायिशीतांऽशुलेखाऽनुकरणपटुलक्ष्मीम् = अन्तरस्थचन्द्रकलाऽनुकारसमर्थशोभां, तां = पूर्वोक्तां, राजपुत्रीं = भीमभूपदुहितरम्, अक्षिलक्षीचकार = नयनगोचरीचकार, ददर्शेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

अनुवादः—दमयन्तीका उपवन देखनेके अनन्तर सुनहरे पंखोंवाले-(उस हंस) ने उस उपवनमें तुल्यकान्तिवाली सखियोंकी सभामें शोभित होनेवाली, ताराओंकी सभामें बीचमें रहनेवाली चन्द्रकलाके अनुकरण (नकल) में समर्थ शोभावाली उन राजकुमारी (दमयन्ती) को देखा ॥ १०७ ॥

टिप्पणी—कनकपतत्रः=कनकस्य विकारौ कनके, ते पतत्रे यस्य सः (बहु०)। सदृशभासां = सदृशी भा यासां सदृशभासः, तासाम् (बहु०), "भाश्छविद्युतिदीप्तयः" इत्यमरः । विस्फुरन्ता=विस्फुरतीति विस्फुरन्ती, तां, वि+स्फुर+लट् शतृ०)+ङीप्+अम् । उडुपरिषदि=उडूनां परिषत्, तस्याम् (ष० त०)। "नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम् ।" इत्यमरः । मध्यस्थायिशीतांऽशुलेखाऽनुकरणपटुलक्ष्मीं = मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थायिनी, मध्य-उपपदपूर्वक स्था धातुसे णिनि प्रत्यय, "आतो युक् चिण्कृतोः" इस सूत्रसे युक् आगम और स्त्रीत्वविवक्षामें ङीप् । शीता अंशवो यस्य स शीतांऽशुः (बहु०), तस्य लेखा (ष० त०), मध्यस्थायिनी चाऽसौ शीतांऽशुलेखा (क० धा०), तस्या अनुकरणं (ष० त०) । पटुः लक्ष्मीः यस्या सा पटुलक्ष्मीः (बहु०), समासाऽन्तविधिके अनित्य होनेसे "नद्यृतश्च" इससे समासाऽन्त कप् प्रत्यय नहीं हुआ । शीतांऽशुलेखाऽनुकरणे पटुलक्ष्मीः, ताम् (स० त०)। राजपुत्रीं = पुतः (तन्नामनरकात्) त्रायत इति पुत्री, पुत्+त्रै (त्रा)+क+ङीन् । "शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्" इससे ङीन् । "सुता तु दुहिता पुत्री" इति त्रिकाण्डशेषः । राज्ञः पुत्री, ताम् (ष० त०)। अक्षिलक्षीचकार = लक्ष्यत इति लक्षं, लक्ष+घञ् । लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च" इत्यमरः । अक्ष्णोर्लक्षम् (ष० त०)। अनक्षिलक्षम् अक्षिलक्षं यथा संपद्यते तथा चकार अक्षिलक्षीचकार, अक्षिलक्ष+च्वि+कृ+लिट्+तिप् । इस पद्यमें उपमाऽलङ्कार और मालिनी छन्द है ॥ १०७ ॥

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन
क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताऽधः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः
शशिपरिधिरिवोच्चैर्मण्डलस्तेन तेने ॥ १०८ ॥

अन्वयः—अधो भूतले क्वचन पतनयोग्यं देशम् अन्विष्यता भ्रमणरयविकी- स्वर्णभासा तेन खगेन अदसीयं मुखविधुं सेवितुं लम्बमानः शशिपरिधिः उच्चैः मण्डलः तेने ॥ १०८ ॥

व्याख्या—अधः = निम्नभागे, भूतले = भूमितले, क्वचन = कुत्रचि पतनयोग्यम् = अवतरणाऽर्हं, देशं = स्थानम्, अन्विष्यता = गवेषमाणे भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा = भ्रमिवेगविक्षिप्तसुवर्णकान्तिना, तेन = पूर्वोक्तेः खगेन = पक्षिणा, हंसेनेत्यर्थः । अदसीयं = दमयन्तीसम्बन्धिनं, मुखविधुं वदनचन्द्रं, सेवितुं = सेवनं कर्तुं, द्रष्टुमिति भावः । लम्बमानः = स्रंसमा शशिपरिधिः इव = चन्द्रपरिवेष इव, उच्चैः = उपरि, मण्डलः = वलयः, तेने वितेने ॥ १०८ ॥

अनुवादः नीचे जमीनपर कहीं उतरनेके लिए उपयुक्त स्थान ढूंढ़नेवा और भ्रमणके वेगसे सुनहरी कान्तिको फैलानेवाले उस पक्षी (हंस) ने दमयन्ती के मुखचन्द्रकी सेवा करनेके लिए लटककर चन्द्रमाके परिवेश के समान ऊ मण्डल (चक्कर) फैलाया ॥ १०८ ॥

टिप्पणी—भूतले = भुवः तलं, तस्मिन् (ष० त०) । पतनयोग्यं = प योग्यः, तम् (स० त०) । अन्विष्यता=अन्विष्यतीति अन्विष्यन्, तेन, अनु- इष + लट् (शतृ) + टा । भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा = भ्रमणस्य र (ष० त०), तेन विकीर्णा तृ० त०) । स्वर्णस्य भाः (ष० त०) । भ्रमण विकीर्णा स्वर्णभा येन, तेन (बहु०) । अदसीयम् = अमुष्या अयम्, अदसी तम् । अदस् शब्दसे "त्यदादीनि च" इससे वृद्धसंज्ञा होकर "वृद्धाच्छः"=सेव तुमुन् । लम्बमानः = लबि + लट् (शानच्) + सुः । शशिपरिधिः = शशि परिधिः (ष० त०) । मण्डलः = "विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।" इत्यमर तेने = "तनु विस्तारे" धातुसे कर्ममें लिट् + त । इस पद्यमें स्वभावो 'मुखविधुम्' यहाँपर रूपक, 'शशिपरिधिः इव' यहाँपर उत्प्रेक्षा, इन अलङ्कारों अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है । मालिनी छन्द है ॥ १०८ ॥

"अनुभवति शचीत्थं सा घृताचीमुखाभि-
र्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।"
इति मतिरुदयासीत् पक्षिणः प्रेक्ष्य भैमीं
विपिनभुवि सखीभिः सार्धमाबद्धखेलाम् ॥ १०९ ॥

अन्वयः—विपिनभुवि सखीभिः सार्धम् आबद्धखेलां भैमीं प्रेक्ष्य पक्षिणः "सा शची घृताचीमुखाभिः सहचरीभिः सह इत्थम् उच्चैः नन्दनाऽऽनन्दं च अनुभवति" इति मतिः उदयासीत् ॥ १०९ ॥

व्याख्या—विपिनभुवि = काननभूमौ, सखीभिः = सहचरीभिः, सार्धं = सह, आबद्धखेलाम् = अनुबद्धक्रीडां, भैमीं = दमयन्तीं, प्रेक्ष्य = दृष्ट्वा, पक्षिणः = हंसस्य, सा = प्रसिद्धा, शची = इन्द्राणी, घृताचीमुखाभिः = घृताचीप्रभृतिभिः, सहचरीभिः, सह = सखीभिः सार्धम्, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, उच्चैः = उत्कृष्टं, नन्दनाऽऽनन्दं=नन्दनोपवनसुखं, न अनुभवति = नो निर्विशति, इति = एतादृशी, मतिः = बुद्धिः, उदयासीत् = उत्थिता ॥ १०९ ॥

अनुवादः—उपवन भूमिमें सखियोंके साथ क्रीडा करती हुई दमयन्तीको देखकर हंसको "वे (प्रसिद्ध) इन्द्राणी भी घृताची आदि सखियोंके साथ इस प्रकारसे नन्दन वनमें भी उत्कृष्ट आनन्दका अनुभव नहीं करती हैं" ऐसी बुद्धि उत्पन्न हुई ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—विपिनभुवि = विपिनस्य भूः, तस्याम् (ष० त०) । सखीभिः = "सार्द्धम्" पदके योगमें तृतीया । आबद्धखेलाम् = आबद्धा खेला यया सा, ताम् (बहु०) । "क्रीडा खेला च कूर्दनम्" इत्यमरः । प्रेक्ष्य = प्र + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्) । सा = यहांपर यद् शब्द (या) के न होनेपर भी प्रसिद्ध अर्थ होनेसे अविमृष्टविधेयांऽश दोष नहीं होता है । शची "पुलोमजा शचीन्द्राणी" इत्यमरः । घृताचीमुखाभिः = घृताची (अप्सरोविशेषः) मुखं यासां ता घृताचीमुखाः, ताभिः (बहु०) । यहाँ "मुख" शब्द अङ्गवाचक न होनेसे ङीप् प्रत्यय नहीं हुआ है । सहचरीभिः = सह चरन्तीति सहचर्यः, ताभिः सह + चर + ट + ङीप् + भिस् । पचादिगणमें "चरट्" ऐसा पाठ होनेसे टित् होनेसे "टिड्ढाणञ्" इत्यादि सूत्रसे ङीप् । नन्दनाऽऽनन्दं = नन्दन आनन्दः तम् (स० त०) । उदयासीत् = उद्—उपसर्गपूर्वक "या प्रापणे" धातुसे लुङ्, "यमरमनमातां सक् च" इस सूत्रसे सक् और सिच्का इट् । "प्रेक्ष्य मतिः" यहांपर मनन क्रियाकी अपेक्षासे समानकर्तृक होनेसे और पूर्वकाल होनेसे

मी "प्रेक्ष्य" इसमें क्त्वा निर्देशकी उपपत्ति है। इस पद्यमें शचीरूप उपमान उपमेयभुत दमयन्तीके आधिक्यकी उक्तिसे व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ १०९॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ११०

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे । तस्य प्रबन्धे चारुणि नैषधीयचरिते महाकाव्ये अयं द्वैतीयीकतया मितः निसर्गोज्ज्वलः सर्गः अगमत् ॥ ११० ॥

व्याख्या - व्याख्यातपूर्वः श्लोकः संक्षेपेण पुनर्व्याख्यायते । कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः = पण्डितश्रेणीकिरीटभूषणवज्रमणिः, श्रीहीरः, मामल्लदेवी च, जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहं, यं, श्रीहर्षं, सुतं=पुत्रं सुषुवे = जनयामास । तस्य = श्रीहर्षस्य, प्रबन्धे = रचनायां, चारुणि = मनोहरे, नैषधीयचरिते = तदाख्ये, महाकाव्ये, अयं = सन्निकृष्टस्थः द्वैतीयीकतया = द्वितीयत्वेन मितः = गणितः, निसर्गोज्ज्वलः = स्वभावसुन्दरः, सर्गः = अध्यायः, अगमत् = गतः समाप्त इति भावः ॥ ११० ॥

अनुवादः श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिन श्रीहर्ष पुत्रको उत्पन्न किया, उनकी रचनामें सुन्दर नैषधीयचरित महाकाव्यमें यह द्वितीय रूपसे परिमित स्वभावसे मनोहर सर्ग समाप्त हुआ ॥ ११० ॥

टिप्पणी-- द्वैतीयीकतया = द्वयोः पूरणो द्वितीयः, 'द्वि' शब्दसे "द्वेस्तीयः" इससे पूरणाऽर्थक तीय प्रत्यय । द्वितीय एव द्वैतीयीकः, "द्वितीय" शब्दसे "तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः" इससे ईकक् प्रत्यय । कित् होनेसे "किति च" इससे आदिवृद्धि । द्वैतीयीकस्य भावो द्वैतीयीकता, तया, द्वैतीयीक + तल् + टाप् + टा । मितः = माङ् + क्तः । निसर्गोज्ज्वलः = निसर्गेण उज्ज्वलः (तृ० त०) । अगमत् = गम् + लुङ् + तिप् । च्लिके स्थानमें अङ् ॥ ११०

इति चन्द्रकलाऽभिख्यायां नैषधीयचरितव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

नैषधीयचरितके द्वितीयसर्गमें अकारादिक्रमसे पद्यानुक्रमणिका

पद्यानुक्रमणिका

—:❀:—

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितं महाकाव्यम्

चन्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

तृतीयः सर्गः

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसाऽवतीर्य ।
निवेशदेशाऽऽततधूतपक्षः पपात भूमावुपभैमि हंसः ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ हंस आकुञ्चिताभ्यां पक्षतिभ्यां नभोविभागात् तरसा अवतीर्य निवेशदेशाऽऽततधूतपक्षः उपभैमि भूमौ पपात ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ = मण्डलीकरणाऽनन्तरं, हंसः = राजहंसः, आकुञ्चिताभ्यां संकुचिताभ्यां, पक्षतिभ्यां = पक्षमूलाभ्यां, नभोविभागात् = आकाशदेशात्, तरसा = वेगेन, अवतीर्य = अवरुह्य, निवेशदेशाऽऽततधूतपक्षः = उपनिवेशस्थान-विस्तारितकम्पितपतत्रः सन्, उपभैमि = दमयन्त्याः समीपे, भूमौ = भुवि, पपात = आपतितः ॥ १ ॥

अनुवादः—मण्डलीकरणके अनन्तर हंस सङ्कुचित पक्षमूलोंसे आकाशदेशसे वेगसे उतरकर बैठनेके स्थानपर पंखोंको फैलाकर और कम्पित कर दमयन्तीके समीप उतरा ॥ १ ॥

टिप्पणी—हसतीति हंसः, "हस" धातुसे अच् प्रत्यय और "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" इसके अनुसार नुम् वर्णका आगम हुआ है। "भवेद्वर्णाऽऽगमा-द्धंसः" । पक्षतिभ्यां = "स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम् ।" इत्यमरः । नभोविभागात् = नभसो विभागः, तस्मात् (ष० त०)। अवतीर्य = अव+तॄ+क्त्वा (ल्यप्)। निवेशदेशाऽऽततधूतपक्षः = निवेशस्य देशः (ष० त०)। समन्तात् ततौ आततौ "कुगतिप्रादयः" इससे गतिसमास । आततौ धूतौ पक्षौ येन सः (बहु०)।

निवेशदेशे आततधूतपक्षः (स० त०)। उपभैमि = भैम्याः समीपे, समी… अर्थमें अव्ययीभाव। पपात = पत + लिट् + तिप्। इस पद्यमें स्वभावोक्ति अलङ्कार है। प्रथम चरणमें इन्द्रवज्रा और द्वितीय, तृतीय और चतुर्थ चरणमें उपेन्द्रवज्रा, इस प्रकार उपजाति छन्द है। जैसे कि—"स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ १ ॥

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार।
द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः संभ्रान्तमन्तःकरणं चकार ॥ २ ॥

अन्वयः—तदा पक्षपुटाहतायाः क्षितेः आकस्मिकः यः स्वन उच्चचार। स… अन्यविन्यस्तदृशः तस्याः अन्तःकरणं द्राक् संभ्रान्तं चकार ॥ २ ॥

व्याख्या—तदा = पतनसमये, पक्षपुटाहतायाः = पतत्रपुटताडितायाः क्षितेः = पृथिव्याः, सकाशात्, आकस्मिकः = अकस्माद्भवः, अहेतुक इत्यर्थः। यः स्वनः = ध्वनिः, उच्चचार = उत्थितः। सः = ध्वनिः, अन्यविन्यस्तदृशः = विषयान्तरनिविष्टनयनायाः, तस्याः = दमयन्त्याः, अन्तःकरणं = मनः द्राक् = झटिति, संभ्रान्तं = ससंभ्रमं, चकार = कृतवान्, आकस्मिकशब्दश्रवणात् भैमी सभया साश्चर्या च जातेति भावः ॥ २ ॥

अनुवादः—हंसके पतनके समयमें उसके पंखोंसे ताडित पृथिवीसे अकस्मात् जो शब्द उत्पन्न हुआ। उसने दूसरे विषयमें चित्त देनेवाली दमयन्ती के अन्तःकरणको संभ्रमयुक्त बनाया ॥ २ ॥

टिप्पणी—पक्षपुटाहतायाः = पक्षयोः पुटं (ष० त०), तेन आहता, तस्याः (तृ० त०)। क्षितेः = अपादानमें पञ्चमी। आकस्मिकः = अकस्मात् भवः "तत्र भवः" इससे ठक् प्रत्यय। उच्चचार = उद् + चर + लिट् + तिप्। अकर्मक होनेसे "उदश्चरः सकर्मकात्" इससे आत्मनेपद नहीं हुआ। अन्यविन्यस्तदृशः = विन्यस्ते दृशौ यया सा (बहु०), अन्यस्मिन् विन्यस्तदृक्, तस्याः (स० त०)। संभ्रान्तं = सं + भ्रम + क्त + अम्। चकार = कृ + लिट् + तिप्। इस पद्यमें स्वभावोक्ति अलङ्कार है ॥ २ ॥

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि।
प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—वैदर्भसुतासखीनां नेत्राणि विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि (सन्ति) निरुपाख्यरूपं तं हंसं यतव्रतानां चेतांसि ब्रह्म इव प्रापुः ॥ ३ ॥

व्याख्या—वैदर्भसुतासखीनां = भैमीवयस्यानां, नेत्राणि = नयनानि, विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि = परित्यक्ततत्तच्छब्दादिविषयग्रहणानि सन्ति, पदमिदं "चेतांसि" इत्यत्राऽपि योजनीयम्। एकम् = एकचरं, ब्रह्मपक्षे—अद्वितीयं, निरुपाख्यरूपम् = अनिर्वाच्याकारं, ब्रह्मपक्षे—अनिर्वचनीयस्वरूपं, तं = पुरोवर्तिनं, हंसं = राजहंसं, ब्रह्मपक्षे—तत्पदाऽर्थभूतं यतव्रतानां = योगिनां, चेतांसि = अन्तःकरणानि ब्रह्म इव = परात्मानम् इव, प्रापुः = आसादयामासुः अत्यादरेण अद्राक्षुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी सखियोंके नेत्रोंने उन-उन विषयोंकी आसक्तिको छोड़कर अकेले चलनेवाले, अनिर्वाच्य आकारवाले, उस हंसको, जैसे योगियोंके चित्त अद्वितीय, अनिर्वचनीय स्वरूपवाले और तत् पदके अर्थस्वरूप ब्रह्मको ग्रहण करते हैं उसी तरह ग्रहण किया ॥ ३ ॥

टिप्पणी—वैदर्भसुतासखीनां=विदर्भाणां राजा वैदर्भः, विदर्भ शब्दसे "जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्" इस सूत्रसे अञ् प्रत्यय। विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि=ते च ते च तत्ते (क० धा०)। तत्ते च ते विषयाः तत्तद्विषयाः (क० धा०), तत्तद्विषयाणां ग्रहाः (ष० त०)। विमुक्ताः तत्तद्विषयग्रहा यैस्तानि (बहु०)। निरुपाख्यरूपं=निर्गता उपाख्या यस्मात्तत् निरुपाख्यं (बहु०), तत् रूपं यस्य, तम् (हंसपक्षे), तत् (ब्रह्मपक्षे) (बहु०), यतव्रतानां = यतं व्रतं येषां ते यतव्रताः, तेषाम् (बहु०)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ३ ॥

हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्।
ग्रहीतुकामा दरिणा शयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥

अन्वयः—असौ मुनेः मनोवृत्तिः इव स्विकायां तनौ सन्निहितं चरन्तं हंसम् अदरिणा शयेन, आदरिणा आशयेन वा ग्रहीतुकामा (सती) यत्नात् निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥

व्याख्या—असौ = दमयन्ती, मुनेः = योगिनः, मनोवृत्तिः इव = चित्तवृत्तिः इव, स्विकायां = स्वकीयायां, तनौ = शरीरसमीपे, मुनिमनोवृत्तिपक्षे—तन्वभ्यन्तरे, सन्निहितं = निकटस्थम्, मुनिमनोवृत्तिपक्षे—आविर्भूतं, चरन्तं = सञ्चरन्तं, मुनिमनोवृत्तिपक्षे—वर्तमानं, हंसं = मरालं, मुनिमनोवृत्तिपक्षे—परमात्मानं च, अदरिणा=निर्भयेन, शयेन = पाणिना, मुनिमनोवृत्तिपक्षे—आदरिणा = आदरयुक्तेन, आशयेन = चित्तेन, ग्रहीतुकामा = आदातुकामा, मुनिमनोवृत्तिपक्षे—साक्षात्कर्तुकामा च सती, यत्नात् = प्रयत्नात्,

निश्चलतां = निश्चलाऽङ्गत्वं, मुनिमनोवृत्तिपक्षे — स्थिरतां, जगाहे = जगाम ॥ ४ ॥

अनुवादः—जैसे मुनिकी मनोवृत्ति अपने शरीरके भीतर आविर्भूत होकर स्थित परमात्माको आदरयुक्त चित्तसे साक्षात्कार करनेकी इच्छा कर यत्नपूर्वक स्थिर होती है वैसे ही दमयन्ती भी अपने शरीरके समीप स्थित और चलते हुए हंसको निर्भय हाथसे ग्रहण करनेकी इच्छा कर यत्नपूर्वक निश्चल हुईं ॥ ४ ॥

टिप्पणी—मनोवृत्तिः = मनसो वृत्तिः (ष० त०)। स्विकायां = स्वा एव स्विका, तस्यां, स्वा शब्दसे स्वार्थिक कन्, "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" इससे इत्व। सन्निहितं = सं + नि + धा + क्तः + अम्। चरन्तं = चरतीति चरन्, तं, चर + लट् + शतृ + अम्, हंसं = "हंसो विहङ्गभेदे च परमात्मनि मत्सरे", इति विश्वः। अदरिणा = दरः अस्याऽस्तीति दरी, दर + इनिः। न दरी अदरी (नञ्०), तेन, "दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम्।" इत्यमरः। शयेन = "पञ्चशाखः शयः पाणिः" इत्यमरः। आदरिणा = आदरः अस्याऽस्तीति आदरी, तेन, आदर + इनिः + टा। आशयेन = "अभिप्रायश्छन्द आशयः।" इत्यमरः। ग्रहीतुकामा = ग्रहीतुं कामः अस्याः सा (बहु०)। ग्रहीतुं = ग्रह + तुमुन्। "ग्रहोऽलिटि दीर्घः" इससे दीर्घ। "तुं काममनसोरपि" इससे मकारका लोप। निश्चलतां = निश्चलस्य भावो निश्चलता, ताम्, निश्चल + तल् + टाप् + अम्। जगाहे = "गाहू विलोडने" धातुसे लिट्। इस पद्यमें श्लेष और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ४ ॥

तामिङ्गितैरप्यनुमाय मायामयं न भैम्या वियदुत्पपात।
तत्पाणिमात्मोपरिपातुकं तु मोघं वितेने प्लुतिलाघवेन ॥ ५ ॥

अन्वयः—अयं तां भैम्या मायाम् इङ्गितैः अनुमाय अपि धैर्यात् वियत् न उत्पपात। आत्मोपरिपातुकं तत्पाणिं तु प्लुतिलाघवेन मोघं वितेने ॥ ५ ॥

व्याख्या—अयं = हंसः, तां = पूर्वोक्तां, भैम्याः = दमयन्त्याः, मायां = कपटं, स्वग्रहणाऽर्थमिति शेषः। इङ्गितैः = चेष्टितैः, अनुमाय अपि = ज्ञात्वा अपि, धैर्यात् = स्थैर्यम् आस्थाय, वियत् = आकाशं प्रति, न उत्पपात = उड्डीनः, आत्मोपरिपातुकं = स्वोपरिपतयालुं, तत्पाणिं तु = दमयन्तीहस्तं तु प्लुतिलाघवेन=उत्पतनकौशलेन, मोघं = निष्फलं, वितेने = कृतवान्, आशा... जीवनवत् परं पाणिगतो नाऽभूदिति भावः ॥ ५ ॥

अनुवादः - हंस दमयन्तीके उस कपटको, पकड़नेकी उनकी चेष्टाओंसे जानकर भी धैर्यपूर्वक आकाशमें नहीं उड़ा। उसने अपने ऊपर पड़नेवाले उनके हाथको उड़नेकी निपुणता से निष्फल बना डाला ॥ ५ ॥

टिप्पणी—अनुमाय = अनु + माङ् + क्त्वा (ल्यप्), "न ल्यपि" इस सूत्रसे ईत्वका निषेध हुआ है। धैर्यात् = धीर + ष्यञ्, "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" इससे ल्यप्के लोपमें पञ्चमी। उत्पपात = उद् + पत् + लिट् + तिप्। आत्मोपरिपातुकं = पतनशीलः पातुकः, "पत्लृ पतने" धातुसे "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्" इससे उकञ् प्रत्यय। उपरि पातुकः (सहसुपा०), आत्मन उपरिपातुकः, तम् (ष० त०)। तत्पाणिं=तस्याः पाणिः तम् (ष० त०)। प्लुतिलाघवेन = प्लुतेर्लाघवं, तेन (ष० त०)। वितेने = वि + तनु + लिट् + त ॥ ५ ॥

व्यर्थीकृतं पत्त्ररथेन तेन तथाऽवसाय व्यवसायमस्याः।
परस्परामर्पितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्यताऽलम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—अस्या व्यवसायं तेन पत्त्ररथेन तथा व्यर्थीकृतम् अवसाय तत्कालं परस्पराम् अर्पितहस्ततालम् आलीभिः अलम् अहस्यत ॥ ६ ॥

व्याख्या—अस्याः = दमयन्त्याः, व्यवसायम् = उद्योगं, हंसग्रहणस्येति शेषः। तेन = पूर्वोक्तेन, पत्त्ररथेन = पक्षिणा, हंसेन। तथा = तेन प्रकारेण, उत्पतनेनेति भावः। व्यर्थीकृतं = निष्फलीकृतम्, अवसाय = ज्ञात्वा, तत्कालं= तस्मिन्काले, परस्परां = परस्परस्यामित्यर्थः। अर्पितहस्ततालं = दत्तकरताडनं यथा तथा, आलीभिः = सखीभिः, अलम् = अत्यर्थम्, अहस्यत = हसितम् ॥ ६ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके पकड़नेके उद्योगको उस हंससे निष्फल किया गया जानकर उस समय परस्परमें ताली पीटकर उनकी सखियां बहुत हँसीं ॥ ६ ॥

टिप्पणी—पत्त्ररथेन = पत्त्रम् एव रथः (यानम्) यस्य स पत्त्ररथस्तेन (बहु०), "पतत्रिपत्त्रिपतगतत्पत्त्ररथाऽण्डजाः।" इत्यमरः। व्यर्थीकृतं = विगतः अर्थः यस्मात् सः (बहु०), अव्यर्थो व्यर्थो यथा संपद्यते तथा कृतः व्यर्थीकृतः, तम्, व्यर्थ + च्वि + कृ + क्तः + अम्। तत्कालं = तं च तं कालम्, "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे द्वितीया, "अत्यन्तसंयोगे च" इससे समास। परस्परां=परा परस्याम्, यहाँपर "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्" इस वार्तिकसे "द्वित्व और बहुल" का ग्रहण करनेसे समासवद्भावके न होनेसे पूर्वपदके प्रथमाके एक वचनमें कस्कादिगणमें पढ़े जानेसे

समास और उत्तरपदमें एकवचनमें "स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः" इस वार्तिकसे आम् आदेश हुआ है। अर्पितहस्ततालम् = हस्ताभ्यां तालः (तृ० त०), अर्पितो हस्ततालो यस्मिन् (कर्मणि) (बहु०) तद् यथा तथा (क्रि० वि०)। अहस्यत = हस + लङ् (भावमें) + त ॥ ६ ॥

"उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः।
याऽन्वेति मां द्रुह्यति मह्यमेव साऽत्र" त्युपालम्भि तयाऽऽलिवर्गः ॥ ७ ॥

अन्वयः—"(हे सख्यः !) भवतीभिः एषः करतालिकानां दानात् उच्चाटनीयः ? अत्र या माम् अन्वेति सा मह्यम् एव द्रुह्यति" इति तया आलिवर्गः उपालम्भि ॥ ७ ॥

व्याख्या—(हे सख्यः !) भवतीभिः, = युष्माभिः, एषः = हंसः, करतालिकानां = हस्ततालानां, दानात् = वितरणात्, वादनादिति भावः उच्चाटनीयः = निष्कासनीयः किम्, इति प्रश्नकाकुः, न उच्चाटनीयः इत्यर्थः। अत्र = आसु, भवतीषु मध्य इति भावः, या = काचित्, मां = भैमीम्, अन्वेति = अनुसरति, अनुसरिष्यतीति भावः। सा = सखी, मह्यम् एव = सख्यै एव, द्रुह्यति = जिघांसति, ममैव द्रोहं करिष्यतीति भावः। इति = इत्थं, तया = दमयन्त्या, आलिवर्गः = सखीसङ्घः, उपालम्भि = उपालब्धः, उपालम्भेन निवारित इति भावः ॥ ७ ॥

अनुवादः—(हे सखियों !) तुम लोग ताली पीटकर इस हंसको उसको उड़ा दोगी क्या ? तुम लोगोंमें जो कोई मेरा पीछा करेगी वह मेरा ही द्रोह करेगी" ऐसा कहकर दमयन्तीने सखियोंको उलहना दिया ॥ ७ ॥

टिप्पणी—करतालिकानां = करयोस्तालिकाः, तासाम् (ष०.त०)। उच्चाटनीयः = उद + चट् + णिच् + अनीयर् + सुः। यहाँपर "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते।" इस लक्षणके अनुसार प्रश्नाऽर्थक काकु है। अन्वेति = अनु + इण् + लट् + तिप्। द्रुह्यति = द्रुह + लट् + तिप्। दोनों क्रियापदोंमें "वर्तमान सामीप्ये वर्तमानवद्वा" इस सूत्रसे भविष्यत्कालमें लट्। मह्यम् = "द्रुह्यति" द्रुह धातुके योगमें "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" इससे संप्रदानसंज्ञा होकर चतुर्थी। "मह्यम्" यहाँपर अन्वादेशके होनेपर भी "एव" शब्दका योग होनेसे "न चवाहाहैवयुक्ते" इससे "मे" आदेश नहीं हुआ है। आलिवर्गः = आलीनां वर्गः (ष० त०)। उपालम्भि = उप + आङ् + लभ + लुङ् (कर्ममें) ॥ ७ ॥

धृताऽल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।
श्यामाऽथ हंसस्य कराऽनवाप्तेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

अन्वयः—अथ सखीनां हसिते धृताऽल्पकोपा भास्वन्तम् अभिप्रयातुः छाया इव श्यामा कराऽनवाप्तेः मन्दाक्षलक्ष्या (सती) हंसस्य पश्चात् लगति स्म ॥ ८ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, सखीनिवारणादिति शेषः । सखीनां = वयस्यानां, हसिते = हास्यविषये, धृताऽल्पकोपा = कृतमन्दक्रोधा, भास्वन्तं = सूर्यम्, अभिप्रयातुः = संमुखं गच्छतः, जनस्येत्यर्थः । छाया इव = अनातपरेखा इव, श्यामा = नीलवर्णा, अन्यत्र—यौवनमध्यस्था । कराऽनवाप्तेः = हस्तेन अप्राप्तेः, पक्षान्तरे—किरणानामप्राप्तेः, मन्दाक्षलक्ष्या = अपटुनयनग्राह्या (सती), मन्दाऽक्षैः (अपटुनयनैः) छाया लक्ष्यते न प्रकाश इति भावः । पक्षान्तरे—सलज्जा सती । हंसस्य = पक्षिणः, सूर्यस्य वा । पश्चात् = पृष्ठभागे, लगति स्म = लग्नाऽभूत, ग्रहणाऽऽस्था हंसमनुससारेति भावः ॥ ८ ॥

अनुवादः—सखियोंको उलाहना देनेके अनन्तर उनकी हंसीमें कुछ कोप करनेवाली सूर्यके सम्मुख जानेवालेकी श्याम छायाकी समान श्यामा (युवती) दमयन्ती हाथसे हंसको न पानेसे लज्जायुक्त होती हुई हंसके पीछे लगीं ॥ ८ ॥

टिप्पणी—हसिते = हस + क्त + ङि । धृताऽल्पकोपा = धृतः अल्पः कोपो यया सा (बहु०) । भास्वतं = भास् + मतुप् + अम् । अभिप्रयातुः = अभि + प्र + या + तृच् + ङस् । श्यामा = "श्यामा यौवनमध्यस्था" इत्युत्पलमाला । कराऽनवाप्तेः = न अवाप्तिः अनवाप्तिः (नञ्०) करेण अनवाप्तिः, तस्याः (तृ० त०), अथवा कराणाम् (किरणानाम्) । अनवाप्तिः, तस्याः (ष० त०), दोनों पक्षोंमें हेतुमें पञ्चमी । ०"बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः । मन्दाऽक्षलक्ष्या = मन्दे (अपटुनी) अक्षिणी (नेत्रे) येषां ते मन्दाक्षाः (बहु०) "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इससे समासाऽन्त षच् प्रत्यय । मन्दाक्षैः लक्ष्या (तृ० त०) । मन्द नेत्रोंवालोंसे छाया ही देखी जाती है प्रकाश नहीं । दूसरे पक्षमें—मन्दाऽक्षेण लक्ष्या (तृ० त०) "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा" इत्यमरः । लज्जित होती हुईं यह तात्पर्य है । हंसस्य = "पश्चात्" इस पदके योगमें "षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" इससे षष्ठी । "रविश्वेतच्छदौ हंसौ" इत्यमरः । लगति स्म = "लगे सङ्गे" धातुसे "स्म" के योगमें भूतकालमें लट् + तिप् । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ८ ॥

"शस्ता न हंसाऽभिमुखी तवेयं यात्रे" ति ताभिश्छलहस्यमाना।
साऽऽह स्म "नैवाऽशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः" ॥ ९ ॥

अन्वयः—"तव इयं हंसाऽभिमुखी यात्रा शस्ता न" इति ताभिः छलहस्यमाना (सती) सा "भाविप्रियावेदक एष हंसो मे न अशकुनीभवेत् एव" इति आह स्म ॥ ९ ॥

व्याख्या—"(हे भैमि !) तव = भवत्याः, इयम् = एषा, हंसाऽभिमुखी = राजहंससंमुखी, सूर्यसंमुखी च, यात्रा = गमन, शस्ता न = प्रशस्ता न, राजहंसपक्षे—श्रमकारकत्वात्, सूर्यपक्षे—सन्तापकरत्वरूपदृष्टदोषात् शास्त्रविरुद्धत्वाच्च श्रेयस्करी नेति भावः। इति = इत्थं, ताभिः = सखीभिः, छलहस्यमाना = छलेन (व्याजोक्त्या) हस्यमाना (उपहस्यमाना) सती, सा = दमयन्ती, भाविप्रियावेदकः = भविष्यत्प्रियसूचकः, मङ्गलमूर्तित्वादिति शेषः। एषः = समीपतरवर्ती, हंसः = राजहंसः। मे = मम, दमयन्त्याः। न अशकुनीभवेत् एव = न अपशकुनरूपो भवेत् एव, अथवा न अपक्षी भवेत् एव, इति = इत्थम्, आह स्म = उक्तवती। एतेन यात्रानिषेधपक्षे दोषः परिहृतः ॥ ९ ॥

अनुवादः—"(हे दमयन्ती !) आपका यह हंसके वा सूर्यके सम्मुख गमन कल्याणकारक नहीं है" ऐसा कहकर सखियोंके छलसे उपहास करनेपर दयमन्तीने "आगामी प्रियका सूचक यह हंस मेरे लिए अपशकुन वा अपक्षी नहीं ही होगा" ऐसा कहा ॥ ९ ॥

टिप्पणी—हंसाऽभिमुखी = हंसस्य अभिमुखी (ष० त०)। छलहस्यमाना=हस्यते इति हस्यमाना, हस+लट (कर्ममें)+यक्+शानच्+टाप्। छलेन हस्यमाना (तृ० त०)। भाविप्रियावेदकः = भावि च तत्प्रियम् (क० धा०) तस्य आवेदकः (ष० त०), मे = "मम" के स्थान में "ते मयावेकवचनस्य" इससे "मे" आदेश। अशकुनीभवेत् = अशकुन+च्वि+भू+लिङ् (विधिमें)। "अस्य च्वौ" इससे अवर्णके स्थानमें ईकार आदेश! "शकुनं तु शुभाशंसा निमित्ते, शकुनः पुमान्।" इति विश्वः। आह स्म = "ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि" धातुके स्थानमें "आह" आदेश होकर "स्म" के योगमें भूतकालमें लट्। इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ९ ॥

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चारु चलन्बभासे।
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निवोच्चैः ॥ १० ॥

अनुवादः—असौ हंसः अपि हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरः अग्रे चारु चलन् वैलक्ष्यहेतोः एतदीयां गतिम् अनुकृत्य उच्चैः उपहसन् इव बभासे ॥ १० ॥

व्याख्या—दमयन्तीचेष्टामभिधाय हंसव्यापारं प्रतिपादयति हंसोऽपीति। असौ = पूर्वप्रतिपादितः, हंसः अपि = राजहंसः अपि, सुदत्याः = सुन्दरदशनायाः, दमयन्त्या इत्यर्थः। पुरः पुरः = पुरतः पुरतः अग्रे = समन्तात्, चारु = रम्यं, चलन् = गच्छन्, वैलक्ष्यहेतोः = आश्चर्योत्पादनाऽर्थम्, एतदीयां = दमयन्तीसम्बन्धिनीं, गतिं = गमनम्, अनुकृत्य = अभिनीय, उच्चैः = अतिशयेन, उपहसन् इव = उपहासं कुर्वन् इव, बभासे = बभौ, लोकेऽपि परिहासकास्तत्तच्चेष्टाऽनुकरणेन जनानां विस्मयं जनयन्ति ॥ १० ॥

अनुवादः—वह हंस भी हंसके समान चलनेवाली दमयन्तीके आगे मनोहर ढंगसे चलता हुआ आश्चर्य उत्पन्न करनेके लिए उनकी गतिकी नकल कर मानों उपहास करता हुआ शोभित हुआ ॥ १० ॥

टिप्पणी—हंसगतेः = हंसस्य इव गतिर्यस्याः सा हंसगतिः, तस्याः (व्यधिकरण०)। सुदत्याः=शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती, तस्याः (बहु०)। "पुरः" इस पदके योगमें "षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" इस सूत्रसे षष्ठी। चलन् = चल + लट् (शतृ)। वैलक्ष्यहेतोः = वैलक्ष्यस्य हेतुः, तस्य (ष० त०), "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इससे षष्ठी, "विलक्षो लज्जयाऽन्विते" इत्यमरः। एतदीयाम् = एतस्या इयम् एतदीया, ताम्, "त्यदादीनि" च इससे वृद्धसंज्ञा होकर "वृद्धाच्छः" इस सूत्रसे छ (ईय) प्रत्यय। उपहसन् = उप + हस + लट् (शतृ)। बभासे = "भासृ दीप्तौ" धातुसे लिट् + त। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १० ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम्।
तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाऽऽचकृषे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥

अन्वयः—भाविनी कृशाङ्गी भाविनि पदे पदे तं यथा करप्राप्यं नूनम् अवैति तथा सखेलं चलता तेन प्रतार्य लतासु आचकृषे ॥ ११ ॥

व्याख्या—भाविनी=हंसग्रहणभावयुक्ता अथवा प्रशस्ताऽभिप्राया, कृशाङ्गी= दमयन्ती, भाविनि=भविष्यति, अनन्तरे इत्यर्थः, पदे पदे = प्रतिपदं, तं=येन हंसं, यथा प्रकारेण, करप्राप्यं = हस्तग्राह्यं, नूनं = निश्चितम्, अवैति = जानाति, तथा = तेन प्रकारेण, सखेलं = सक्रीडं, चलता = गच्छता, तेन = हंसेन, प्रतार्य = वञ्चयित्वा, लतासु = वल्लीसमीपे, आचकृषे = आकृष्टा, एकान्तं नीतेति भावः ॥ ११ ॥

अनुवादः—हंसको पकड़नेकी इच्छा करनेवाली दमयन्ती निकटवर्ती प
पगमें हंसको जैसे हाथसे पकड़े जानेवाला निश्चित रूपसे जानती है वैसे क्रीड़ा
चलनेवाले हंसने प्रतारण कर दमयन्तीको लताओंके समीप पहुँचाया ॥ ११ ॥

टिप्पणी—भाविनी = भावयतीति, भू + णिच् + णिनि + ङीप् । कृशाङ्गी
कृशानि अङ्गानि यस्याः सा (बहु०), "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इ
ङीप् । भाविनि = भविष्यतीति भावि तस्मिन्; भू धातुसे "भविष्यति गम्यादय
इस सूत्रसे भविष्यत्कालमें णिनि प्रत्यय । पदे पदे = वीप्सामें द्विरुक्ति । क
प्राप्यं = करेण प्राप्यः, तम् (तृ० त०) । अवैति = अव + इण् + लट् +
तिप् । सखेलं = खेलया सहितं यथा तथा (तुल्ययोगबहु०) । चलता
चल + लट् + (शतृ) + टा । आचकर्ष = आङ् + कृष + लिट् (कर्ममें) + त ॥ ११

रुषा निषिद्धाऽऽलिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयाञ्चकार ।
तदा श्रमाऽम्भःकणभूषिताङ्गीं स कीरवन्मानुषवागवादीत् ॥ १२ ॥

अन्वयः—रुषा निषिद्धाऽऽलिजनाम् एनां यदा छायाद्वितीयां कलयाञ्चका
तदा श्रमाऽम्भःकणभूषिताऽङ्गीं ताम् स कीरवत् मानुषवाक् (सन्) अवादीत् ।

व्याख्या—रुषा = क्रोधेन हेतुना, निषिद्धाऽऽलिजनां = निवारितसखीज
एनां = दमयन्तीं, यदा = यस्मिन्समये, छायाद्वितीयां = प्रतिबिम्बमा
सहचरीम्, एकाकिनीमिति भावः । कलयाञ्चकार = ज्ञातवान्, तदा = तस्मि
समये, श्रमाऽम्भःकणभूषिताङ्गीं = स्वेदजललवाऽलङ्कृताऽङ्गीं, तां = भैमी
स=सः, कीरवत् = शुकवत्, मानुषवाक् = मानववाणीयुक्तः सन्, अवादीत् =
उक्तवान् ॥ १२ ॥

अनुवादः—क्रोधसे सखियोंको निवारण करनेवाली दमयन्तीको जब केव
छायासे युक्त (अकेली) जान लिया, तब पसीनेके जलकी कणोंसे अलङ्कृ
शरीरवाली उनसे उस हंसने तोतेके समान मनुष्यवाणीसे भाषण किया ॥ १२

टिप्पणी—निषिद्धाऽऽलिजनां = निषिद्धा आलिजना यया सा, ता
(बहु०) । छायाद्वितीयां = छाया एव द्वितीया यस्याः सा (बहु०)
अथवा छायया (कान्त्या) हेतुना अद्वितीया, ताम् (तृ० त०), कान्ति
अद्वितीय, अतिशय सुन्दरी यह तात्पर्य है । श्रमाऽम्भःकणभूषिताङ्गीं = श्रमा
अम्भःकणाः (तृ० त०), भूषितानि अङ्गानि यस्याः सा, (बहु०) । श्रमाऽम्
कणैः भूषिताङ्गी, ताम् (तृ० त०) कीरवत् = कीरेणतुल्यम्, कीर + वति

मानुषवाक् = मानुषस्य इव वाक् यस्य सः (व्यधिकरणबहु०) अवादीत् = वद + लुङ् + तिप् ॥ १२ ॥

अये ! कियद्यावदुपैषि दूरं व्यर्थं ? परिश्राम्यसि वा किमर्थम् ? ।
उदेति ते भीरपि किन्तु बाले ! विलोकयन्त्या न घना वनाऽऽलोः ? ॥१३॥

अन्वयः—अये बाले ! व्यर्थं कियद् दूरं यावत् उपैषि ? वा किमर्थं परिश्राम्यसि ? घना वनालीः विलोकयन्त्याः ते भीः अपि न उदेति किन्तु ? ॥ १३ ॥

व्याख्या—अये बाले = हे तरुणि !, व्यर्थं = निरर्थं, कियत् = किंपरिमाणं, दूरं यावत् = विप्रकृष्टं पर्यन्तम्, उपैषि=उपैष्यसि ? वा = अथवा, किमर्थं = केन प्रयोजनेन, परिश्राम्यसि = परिश्रान्ता भवसि । घनाः = निबिडाः, वनालीः = विपिनपङ्क्तीः, विलोकयन्त्याः = पश्यन्त्याः, ते=तव, भीः अपि = भयम् अपि, न उदेति किन्तु = न उत्पद्यते किम् ? ॥ १३ ॥

अनुवादः—हे बाले ! व्यर्थ कितनी दूरतक आ रही हैं ? अथवा किस लिए आप परिश्रान्त होती हैं ? गाढ वनपङ्क्तियोंको देखनेवाली आपको भय भी उत्पन्न नहीं होता है क्या ? ॥ १३ ॥

टिप्पणी— कियन् = किंपरिमाणं, किम् + वतुप्, उपैषि = उप + इण्— धातुसे "यावत्" पदके योगमें "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इस सूत्रसे भविष्यत्-कालमें लट् । किमर्थं = कस्मै इदम् (चतुर्थीतत्पुरुष) । वनालीः = वनानाम् आल्यः, ताः (ष० त०) । विलोकयन्त्याः = वि + लोक् + णिच् + लट् + (शतृ) ङीप् + ङस् ॥ १३ ॥

वृथाऽर्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः ।
आलीव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनाऽऽलिः ॥ १४ ॥

अन्वयः—वृथा अपथे पदम् अर्पयन्तीं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः कपोतहुङ्कारगिरा च इयं वनालिः आली इव प्रतिषेधति । पश्य ॥ १४ ॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) वृथा=व्यर्थमेव, अपथे = दुर्मार्गे, अकृत्ये च, पदं = पादं, व्यवसायं च, अर्पयन्तीम् = कुर्वतीं, (त्वाम्), मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः = वायुचलत्किसलयकरवेपथुभिः, कपोतहुङ्कारगिरा = पारावतहुङ्करणवाचा, च, इयम् = एषा, वनाऽऽलिः = विपिनपङ्क्तिः, आली इव = सखी इव, प्रतिषेधति = निवारयति, पश्य = विलोकय, (वाक्यार्थः कर्म) । यथालोके कुमार्गप्रवृत्तं जनं सुहृत् पाणिना वाचा च निवारयति तथैव इयं वनालिः प्रतिषेधति इति भावः ॥ १४ ॥

अनुवादः—व्यर्थ ही दुर्मार्गमें अकृत्यमें भी पैर रखनेवाली आपको वायुसे चञ्चल पल्लवरूप हाथोंके कम्पनोंसे और कबूतरकी हुङ्कारवाणोसे भी वनपङ्क्ति सखीकी समान निवारण कर रही है देखिए ॥ १४ ॥

टिप्पणी—अपथे = न पन्था अपथम् (नञ्०) तस्मिन्, "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इस सूत्रसे समासाऽन्त अप्रत्यय । "अपथं नपुंसकम्" इससे नपुंसकलिङ्गता । पदं = "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माऽङ्घ्रिवस्तुषु ।" इत्यमरः। मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः = पल्लव एव पाणिः (रूपक०), ललंश्चाऽसौ पल्लवपाणिः (क० धा०) । मरुता ललत्पल्लवपाणिः (तृ० त०) । तस्य कम्पाः, तैः (ष० त०) । कपोतहुङ्कारगिरा = हुङ्कार एव गीः (रूपक०) । कपोतानां हुङ्कारगीः तया (ष० त०) । वनालिः = वनानाम् आलिः (ष० त०)। प्रतिषेधति = प्रति + षिध + लट + तिप् । इस पद्यमें रूपक और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १४ ॥

धार्यः कथङ्कारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या ? ।
अहो ! शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाऽप्यनेन ॥ १५ ॥

अन्वयः—वसुधैकगत्या भवत्या वियद्विहारी अहं कथङ्कारं धार्यः ? स्मरस्य सख्या अनेन वयसा अपि तव शिशुत्वं खण्डितं न, अहो ! ॥ १५ ॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) वसुधैकगत्या = भूमात्रचारिण्या, भवत्या = त्वया, वियद्विहारी = आकाशचारी, अहं = पक्षी, कथङ्कारं = केन प्रकारेण, धार्यः = ग्रहीतुं शक्यः । स्मरस्य = कामस्य, सख्या = मित्रेण, अनेन = एतेन, वयसा अपि = अवस्थया अपि, तारुण्येनापीऽति भावः । तव = भवत्याः, शिशुत्वं = शैशवम्, अज्ञत्वमित्यर्थः, खण्डितं न = निवर्तितं न, अहो ! = आश्चर्यम् ॥ १५ ॥

अनुवादः—भूमिमात्रमें गतिवाली आपसे आकाशमें विचरण करनेवाला मैं कैसे पकड़ा जाऊँगा ? कामदेवके मित्र इस अवस्था (तारुण्य) से भी आपका बालभाव नहीं हटा है, आश्चर्य है ! ॥ १५ ॥

टिप्पणी—वसुधैकगत्या = एका गतिर्यस्याः सा एकगतिः (बहु०) वसुधायाम् एकगतिः तया (स० त०) । वियद्विहारी = विहरतीति तच्छीलः विहारी, वि + हृञ् + णिनिः । वियति विहारी (स० त०) । कथङ्कारं = 'कथम्' उपपदपूर्वक 'कृ' धातुसे "अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाऽप्रयोगश्चेत्" इस सूत्रसे णमुल् प्रत्यय । धार्यः = धर्तुं शक्यः, धृ धातुसे "शकि लिङ् च"

सूत्रमें 'च' का पाठ होनेसे शक्य अर्थमें ण्यत् (कृत्य) प्रत्यय। इस पद्यमें अधार्यत्वमें वसुधागति और वियद्विहाररूप पदार्थहेतुक एक काव्यलिङ्ग और शैशवके अखण्डनमें पूर्ववाक्यार्थके हेतु होनेसे दूसरा काव्यलिङ्ग, इनका सजातीय सङ्कर है ॥ १५ ॥

सहस्रपत्त्रासनपत्त्रहंसवंशस्य पत्त्राणि पतत्रिणः स्मः।
अस्मादृशां चाटुरसाऽमृतानि स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

अन्वयः—पाठाऽनुसारी ॥ १६ ॥

व्याख्या—हंसः स्वपरिचयं प्रस्तौति—सहस्रेति। सहस्रपत्त्रासनपत्त्रहंसवंशस्य = ब्रह्मवाहनहंसकुलस्य, पत्त्राणि = वाहनानि, पतत्रिणः = पक्षिणः, स्मः = भवामः। वयमिति शेषः। अहं ब्रह्मवाहनहंसकुलोत्पन्नोऽस्मीति भावः। अस्मादृशाम् = अस्मत्सदृशानां, चाटुरसाऽमृतानि = सुभाषितशृङ्गारादिरसपीयूषाणि, स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि = देवभिन्न (मनुष्य) दुष्प्राप्याणि, सन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) हम ब्रह्माजीके वाहन हंसोंके कुलमें उत्पन्न वाहन पक्षी हैं। हमारे सरीखे लोगोंके सुभाषितरसरूप अमृत, देवभिन्न मनुष्योंके लिए दुर्लभ हैं ॥ १६ ॥

टिप्पणी—सहस्रपत्त्रासनपत्त्रहंसवंशस्य = सहस्रं पत्त्राणि यस्य तत् सहस्रपत्त्रं (बहु०), "सहस्रपत्त्रं कमलम्" इत्यमरः। सहस्रपत्त्रम्, आसनम् यस्य स सहस्रपत्त्रासनः "विरञ्चिः कमलाऽऽसनः" इत्यमरः। पत्त्राणि च ते हंसाः (क० धा०)। सहस्रपत्त्रासनस्य पत्त्रहंसाः (ष० त०), तेषां वंशः, तस्य (ष० त०)। पत्त्राणि = "वंशो वेणौ कुले वर्गे", पत्त्रं स्याद्वाहने पर्णे" इति च विश्वः। अस्मादृशाम् = अस्मानिव पश्यन्तीति अस्मादृशः, तेषाम्, उपपदपूर्वक 'दृश' धातुसे "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इस सूत्रसे क्विन् प्रत्यय। चाटुरसाऽमृतानि = चाटुषु रसाः (स० त०), ते एव अमृतानि (रूपक०), स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि=स्वश्चाऽसौ लोकः स्वर्लोकः (क० धा०)। स्वर्लोके लोकाः (देवजनाः), (स० त०)। स्वर्लोकलोकेभ्यः इतरे (अन्ये, मनुष्या इत्यर्थः) (पं० त०)। स्वर्लोकलोकेतरैः दुर्लभानि (तृ० त०)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १६ ॥

स्वर्गाऽऽपगाहेममृणालिनीनां नालामृणालाऽग्रभुजो भजामः।

अन्नाऽनुरूपां तनुरूपऋद्धिं कार्यं निदानाद्धि गुणानधीतेः ॥ १७ ॥

अन्वयः—स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां नालामृणालाऽग्रभुजः अन्नाऽनुरूपां तनु-रूपऋद्धिं भजामः; हि कार्यं निदानात् गुणान् अधीते ॥ १७ ॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) स्वर्गाऽऽपगाहेममृणालिनीनां = मन्दाकिनी-सुवर्णकमलिनीनां, नालामृणालाऽग्रभुजः = काण्डविसाग्रभोजिनः, वयमिति शेषः । अन्नाऽनुरूपाम् = आहारसदृशीं, तनुरूपऋद्धिं = शरीरवर्णसमृद्धिं, भजामः = प्राप्ताः स्म इति भावः । (उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयते-कार्यमिति) । हि = यस्मात् कारणात्, कार्यं = जन्यं द्रव्यं, निदानात् = उपादानकारणात्, गुणान् = रूपादिविशेषगुणान्, अधीते = प्राप्नोतीति भावः ।

अनुवाद—स्वर्गकी नदी (मन्दाकिनी) की सुवर्णकमलिनियोंके काण्ड और मृणालके अग्रभागको खानेवाले हम लोग आहारके समान शरीरके वर्णकी समृद्धि को प्राप्त किये हुए हैं, क्योंकि कार्य, कारणसे रूप आदि विशेष गुणोंको प्राप्त करता है ॥ १७ ॥

टिप्पणी—स्वर्गाऽऽपगाहेममृणालिनीनां = स्वर्गे आपगा (स० त०), हेम्नः मृणालिन्यः (ष० त०), स्वर्गापगाया हेममृणालिन्यः, तासाम् (ष० त०)। नालामृणालाऽग्रभुजः = मृणालानामग्राणि ष० त०)। नालाश्च मृणालाग्राणि च (द्वन्द्वः), तानि भुञ्जत इति (नालामृणालाऽग्र + भुज् + क्विप + जस्)। अन्नाऽनुरूपाम्=अन्नस्य अनुरूपा, ताम् (ष० त०)। तनुरूपऋद्धिं = रूपस्य ऋद्धिः (ष० त०), "ऋत्यकः" इससे प्रकृतिभाव होनेसे अर् गुण नहीं हुआ। तनो रूपऋद्धिः, ताम् (ष० त०)। निदानात् = "आख्यातोपयोगे" इस सूत्रसे अपादानसंज्ञा होनेसे पञ्चमी। इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १७ ॥

धातुर्नियोगादिह नैषधीयं लीलासरः सेवितुमागतेषु ।
हैमेषु हंसेष्वहमेक एव भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

अन्वयः—धातुः नियोगात् इह नैषधीयं लीलासरः सेवितुम् आगतेषु हैमेषु हंसेषु अहम् एक एव भूलोकविलोकनोत्कः (सन्) भ्रमामि ॥ १८ ॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) धातुः = ब्रह्मणः, नियोगात् = आदेशात्, इह = अस्मिन्, भूलोक इति भावः । नैषधीयं = नलीयं, लीलासरः = विलास-कासारं, सेवितुम् – आलोडयितुम्, विहर्तुमिति भावः । आगतेषु = आयातेषु, हैमेषु = सौवर्णेषु, हंसेषु = चक्राङ्गेषु, अहम्, एक एव = एकाकी एव, भूलोक-विलोकनोत्कः = भूमिलोकदर्शनोत्कण्ठितः सन्, भ्रमामि = पर्यटामि ॥ १८ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीकी आज्ञासे इस भूलोकमें नलके विलासकी तालाबमें विहार करनेके लिए आये हुए सुनहरे हंसोंमें मैं अकेला ही भूलोक देखनेमें उत्कण्ठित होता हुआ पर्यटन कर रहा हूँ ॥ १८ ॥

टिप्पणी—नैषधीयं = निषधानामयं नैषधः, निषध + अण् । नैषधस्य इदम् "वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या" इससे वृद्धसंज्ञा होकर "वृद्धाच्छः" इससे छ (ईय) प्रत्यय । हैमेषु = हेम्नो विकाराः तेषु, हेमन् + अण् + सुप् । "नस्तद्धिते" इससे टि का लोप । भूलोकविलोकनोत्कः = भूश्चाऽसौ लोकः (क० धा०) । तस्य विलोकनं (ष० त०), तस्मिन् उत्कः (स० त०) । "उत्क" इसमें "उत्क उन्मनाः" इस सूत्रसे उद् उपसर्गसे कन्प्रत्ययान्त निपात । भ्रमामि = भ्रम + लट् + मिप् ॥ १८ ॥

विधेः कदाचिद् भ्रमणीविलासे श्रमाऽऽतुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।
स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्राम्यामि नाऽविश्रमविश्वगोऽपि ॥ १९ ॥

अन्वयः—कदाचित् विधेः भ्रमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्तिम् अदां, तदादि अविश्रमविश्वगः अपि न श्राम्यामि ॥ १९ ॥

व्याख्या—कदाचित् = जातुचित्, विधेः=ब्रह्मणः, भ्रमणीविलासे = भुवनभ्रमणविनोदे, श्रमाऽऽतुरेभ्यः = परिश्रमाऽऽकुलेभ्यः, भारवहनादिति शेषः । स्वमहत्तरेभ्यः = निजवंशवृद्धेभ्यः, स्कन्धस्य = अंसस्य, विश्रान्ति = विश्रमम्, अदां = दत्तवान्, स्वमहत्तरेषु श्रान्तेषु तद्भारमहं गृहीतवानिति भावः । तदादि= तत्कालादारभ्य, अविश्रमविश्वगः अपि = निरन्तरसर्वलोकगामी अपि, न श्राम्यामि = श्रान्तो न भवामि, न खिद्ये इति भावः ॥ १९ ॥

अनुवादः—किसी समय ब्रह्माजीके भ्रमणके विनोदमें परिश्रमसे आतुर अपने पूर्वजोंको मैंने कन्धेको विश्राम दिया । इस कारणसे मैं उस समयसे लेकर लगातार विश्वमें भ्रमण करनेपर भी परिश्रान्त नहीं होता हूँ ॥ १९ ॥

टिप्पणी—भ्रमणीविलासे = भ्रमण्या विलासः, तस्मिन् (ष० त०) । श्रमातुरेभ्यः = श्रमेण आतुराः, तेभ्यः (तृ० त०) । स्वमहत्तरेभ्यः = अतिशयेन महान्तो महत्तराः, महत् + तरप् । स्वस्मात् महत्तराः तेभ्यः (प० त०), "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इससे सम्प्रदान संज्ञा होकर चतुर्थी । स्कन्धस्य = "स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री" इत्यमरः । अदाम् = "डुदाञ् दाने" धातुसे लुङ् + मिप् । "गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचःपरस्मैपदेषु" इससे सिच्का लुक् । तदादि = सः (कालः) आदिः यस्मिन् (कर्मणि) (बहु०), तद् यथा तथा

(क्रि० वि०) F अविश्रमविश्वगः = अविद्यमानः विश्रमः यस्मिन् कर्मणि (नञ्बहु०), विश्वं गच्छतीति विश्वगः, विश्व—उपपदपूर्वक गम धातु "अन्यत्राऽपि दृश्यते" इससे ड प्रत्ययः। अविश्रमं (यथा तथा) विश्व (सुप्सुपा०)। श्राम्यामि = "श्रमु तपसि खेदे च" इस धातुसे लट् + मिप् "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" इससे दीर्घ। इस पद्यमें काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ १९ ॥

बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात्।
एकं विना मादृशि तन्नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २०॥

अन्वयः—मादृशि दिव्ये तिरश्चि विरलोदयस्य नरस्य एकं स्वर्भोगभाग्यं विना कश्चित् पाशादिः बन्धाय आसादितपौरुषो न स्यात् ॥ २० ॥

व्याख्या—मादृशि = मत्सदृशे, दिव्ये = सुरलोकभवे, तिरश्चि = पक्षिणि विषये, विरलोदयस्य = दुर्लभजन्मनः, नरस्य = मनुष्यस्य, अथवा विरलोदयस्य रेफस्थाने लकारयुक्तस्य, नरस्य = नलस्येतिभावः। एकं = मुख्यं, स्वर्भोगभाग्यं विना = स्वर्गसुखभागधेयं विना, कश्चित् = कश्चन, पाशादिः = पाशाद्युपायः बन्धाय = बन्धनाऽर्थम्, आसादितपौरुषः = प्राप्तपुरुषार्थः, न स्यात् = न भवेत् स्वर्भोगभाग्यशालिनं नरं (नलम्) विना मां ग्रहीतुं न कोऽपि समर्थ इति भावः ॥ २० ॥

अनुवादः—मेरे सरीखे दिव्य पक्षीके विषयमें दुर्लभजन्मवाले नरके वा 'र' के स्थानमें 'ल' से युक्त नरं अर्थात् नलके मुख्य स्वर्गभोगके भाग्यको छोड़कर कुछ पाश आदि उपाय बन्धनके लिए समर्थ नहीं होगा अर्थात् नलके सिवा मैं किसीसे ग्राह्य नहीं हूँगा ॥ २० ॥

टिप्पणी—विरलोदयस्य = विरल उदयो यस्य स विरलोदयः, तस्य (बहु०)। अथवा—विगतः रः यस्मात् सः विरः (बहु०)। लस्य उदयः यस्मिन् स लोदयः (व्यधिकरणबहु०)। विरश्चाऽसौ लोदयः विरलोदयः (क० धा०)। विरलोदयस्य नरस्य = 'र' के स्थानमें 'ल' के उदयवाले नरके अर्थात् नलका यह तात्पर्य है। स्वर्भोगभाग्यं = स्वः भोगः स्वर्भोगः (ष० त०) तस्य भाग्यं, तत् (ष० त०), "विना" इस पदके योगमें द्वितीया। पाशादिः = पाश आदिर्यस्य सः (बहु०)। बन्धाय = "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इससे चतुर्थी। आसादितपौरुषः = आसादितं पौरुषं येन सः (बहु०)। स्यात् = अस् + विधिलिङ् + तिप् ॥ २० ॥

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वश्याः स्वर्भोगमत्राऽपि सृजन्त्यमर्त्याः ।
महीरुहो दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥

अन्वयः—इष्टेन पूर्तेन वश्या अमर्त्या नलस्य अत्र अपि स्वर्भोगं सृजन्ति । महीरुहो दोहदसेकशक्तेः आकालिकं कोरकम् उद्गिरन्ति ॥ २१ ॥

व्याख्या—नलस्य स्वर्भोगभाग्यं प्रतिपादयन्नि—इष्टेनेति । इष्टेन = यागेन, पूर्तेन = खाताऽऽदिकर्मणा, वश्याः = वशंगताः, अमर्त्याः = देवाः, नलस्य = नैषधस्य, अत्र अपि = भूलोके अपि, स्वर्भोगं = स्वर्गसुखं, सृजन्ति=सम्पादयन्ति । अत्राऽर्थे दृष्टान्तमुपन्यस्यति—महीरुह इति । महीरुहः = वृक्षाः, दोहदसेकशक्तेः = धूपादिदोहदसेचनसामर्थ्यात्, आकालिकम् = असमयभवं, कोरकं = कलिकाम्, उद्गिरन्ति = उत्पादयन्ति । दोहदसेचनादिभ्यो वृक्षा इव इष्टपूर्ताऽऽदिकर्मभ्यो देवा अपि देशकालावनपेक्ष्याऽपि फलं ददतीति भावः ॥ २१ ॥

अनुवादः—याग और खात आदि कर्मसे वशीभूत होकर देवगण नलके लिए भूलोकमें भी स्वर्गसुखका सम्पादन करते हैं । वृक्ष, धूप आदि दोहद और सेचनकी शक्तिसे असमयमें भी कलिकाको उत्पन्न करते हैं ॥ २१ ॥

टिप्पणी—इष्टेन पूर्तेन = यज् + क्तः + टा । पॄ + क्तः + टा । "अथ क्रतुकर्मेष्टं, पूर्तं खातादिकर्मणि ।" इत्यमरः । "पूर्तं" यहाँपर "न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम्" इस सूत्रसे तकारका नकार नहीं हुआ । वश्याः = वशं गताः, "वशं गत" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय । अमर्त्याः="अमर्त्या अमृतान्धस" इत्यमरः । दोहदसेकशक्तेः = दोहदं च सेकश्च दोहदसेकौ (द्वन्द्वः), तयोः शक्तिः, तस्याः (ष० त०) । आकालिकम् = न कालः अकालः (नञ्०) । अकाले भवः आकालिकः, तम्, 'अकाल' शब्दसे अध्यात्मादिगणके आकृतिगण होनेसे "अध्यात्मादेष्ठञिष्यते" इससे ठञ् प्रत्यय । उद्गिरन्ति = उद + गॄ + लट् + झिः । इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ २१ ॥

सुवर्णशैलादवतीर्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणाऽवतीर्णैः ।
तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः ॥ २२ ॥

अन्वयः—सुवर्णशैलात् तूर्णम् अवतीर्य स्वर्वाहिनीवारिकणाऽवतीर्णैः चामरबद्धसख्यैः पक्षैः स्मरकेलिकाले तं नृपं वीजयामः ॥ २२ ॥

व्याख्या—नलस्य स्वर्गभोगं प्रतिपादयति—सुवर्णशैलादिति । सुवर्णशैलात्= सुमेरोः, तूर्णं = शीघ्रम्, अवतीर्य = अवरुह्य, स्वर्वाहिनीवारिकणाऽवकीर्णैः = मन्दाकिनीजलबिन्दुसंपृक्तैः, चामरबद्धसख्यैः = प्रकीर्णककृतमैत्रीकैः, चामर-

सदृशैरिति भावः। पक्षैः = पतत्रैः, स्मरकेलिकाले = रतिक्रीडासमये, तं पूर्वोक्तं, नृपं = राजानं नलं, वीजयामः = वातं सृजाम इति भावः। राज्ञः सुरतश्रमं निवारयाम इति भावः ॥ २२ ॥

अनुवादः—सुमेरुपर्वतसे शीघ्र उतर कर मन्दाकिनीके जलके बिन्दुओंसे सम्पर्कयुक्त चामरके समान पङ्खोंसे रतिक्रीडाके समयमें नलको हम पङ्खा झलते हैं ॥ २२ ॥

टिप्पणी—सुवर्णशैलात् = सुवर्णस्य शैलः, तस्मात् (ष० त०)। अवतीर्य = अव + तॄ + क्त्वा (ल्यप्)। स्वर्वाहिनीवारिकणाऽवकीर्णैः = वारिणः कणाः (ष० त०), स्वर्वाहिन्या वारिकणाः (ष० त०), तैः अवकीर्णाः, तैः (तृ० त०)। चामरबद्धसख्यैः=बद्धं सख्यं यैस्ते (बहु०), चामरेषु बद्धसख्याः, तैः (स० त०)। स्मरकेलिकाले=स्मरस्य केलिः (ष० त०), तस्य कालः, तस्मिन् (ष० त०) ॥ २२ ॥

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता, व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाऽभिधेया।
या स्वौजसां साधयितुं विलासैस्तावत्क्षमानामपदं बहु स्यात् ॥ २३ ॥

अन्वयः—साधुविभक्तिचिन्ता क्रियेत चेत्, सा व्यक्तिः प्रथमाऽभिधेया या स्वौजसां विलासैः तावत् बहु अनामपदम्, पक्षान्तरे—नामपदं साधयितुं क्षमा स्यात् ॥ २३ ॥

व्याख्या—साधुविभक्तिचिन्ता = सज्जनविभागविचारः, क्रियेत चेत् = विधीयेत यदि, सा = नलनामधेया, व्यक्तिः = मूर्तिः, प्रथमाऽभिधेया = प्रथमं परिगणनीया। या = नलनामधेया व्यक्तिः, स्वौजसां = निजतेजसां, विलासैः = विभवैः, बहु = प्रचुरम्, अनामपदं = परराष्ट्रं, साधयितुं = स्वायत्तीकर्तुम्, क्षमा = समर्था, स्यात् = भवेत्।

पक्षान्तरे—साधुविभक्तिचिन्ता = सम्यग्विभक्तिविचारः, क्रियेत चेत् = विधीयेत यदि, सा = प्रसिद्धा, प्रथमा = प्रथमाऽऽख्या, व्यक्तिः = विभक्तिः, अभिधेया = कथनीया, या = प्रथमा विभक्तिः, स्वौजसां = सु औ जस् इत्येतेषां प्रत्ययानां, विलासैः = विस्तारैः, तावत्, बहु=अनेकं, नामपदं = सुबन्तपदं, राम इत्यादिकं पदमिति भावः। साधयितुं = निष्पादयितुं, क्षमा = समर्था ॥ २३ ॥

अनुवादः—सज्जनोंके विभागका विचार किया जायगा तो "नल" नामवाले व्यक्तिको पहले परिगणन करना चाहिए। जो अपने प्रतापके विभवोंसे प्रचुर शत्रुओंके राष्ट्रको वशमें करनेके लिए समर्थ होगा।

दूसरे पक्षमें—सात विभक्तियोंका विचार किया जायगा तो उस प्रथमा विभक्तिको पहले कहना चाहिए। जो (प्रथमा विभक्ति) सु औ जस् इन प्रत्ययोंके विस्तारोंसे बहुतसे सुबन्तपदको सिद्ध करनेके लिए समर्थ होगी ॥ २३ ॥

टिप्पणी—साधुविभक्तिचिन्ता = साधूनां विभक्तिः (विभागः) (ष० त०), तस्याश्चिन्ता (ष० त०)। विभक्तिपक्षमें—विभक्तीनां चिन्ता (ष० त०), साधु (यथा तथा) विभक्तिचिन्ता (सुप्सुपा०)। क्रियेत = कृ + लिङ् (कर्ममें) + त। प्रथमाऽभिधेया = प्रथमम् (यथा तथा) अभिधेया (सुप्सुपा०)। विभक्तिपक्षमें—प्रथमा = "प्रातिपदिकाऽर्थलिङ्गपरिमाण-वचनमात्रे प्रथमा" इससे होनेवाली प्रथमा विभक्ति। स्वौजसां = स्वस्य ओजांसि (तेजांसि), तेषाम् (ष० त०)। विभक्तिपक्षमें—सुश्च औश्च जश्च स्वौजसः, तेषाम् (द्वन्द्वः)। अनामपदम् = नमनं नामः, 'नम्' धातुसे भावमें घञ्। अविद्यमानः नामः येषां ते अनामाः (नञ्बहु०), न झुकनेवाले अर्थात् शत्रु। अनामानां पदं (ष० त०), तत्। विभक्तिपक्षमें—नामपदं = नाम च तत्पदं, तत् (क० धा०), निरुक्तके मतके अनुसार नाम, आख्यात, उपसर्ग और निपात इन चार प्रकारके पदोंमें "सत्त्वप्रधानानि नामानि" अर्थात् जिनमें सत्त्व (द्रव्य) प्रधान होते हैं उन्हें "नाम" कहते हैं, अर्थात् सुबन्त पद। छः कारकोंमें "व्यापाराश्रयः कर्ता" व्यापारका आश्रय कर्ता होता है, अतः वही प्रधान होता है, उसमें प्रथमा विभक्तिका प्रयोग होता है, इसलिए अन्य विभक्तियोंमें उसीको प्रधानता और प्राथम्य होता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें प्रस्तुत अर्थ नल व्यक्तिका बोधन कर अभिधावृत्तिका विराम होनेके अनन्तर अन्वयकी अनुपपत्ति न होनेसे लक्षणाकी अप्रसक्तिसे तात्पर्यवृत्तिके पदार्थाऽन्वयका बोधन कर निवृत्त होनेपर अप्रस्तुत प्रथमा विभक्तिकी प्रतीति उपमाध्वनिसे हो जाती है ॥ २३ ॥

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाऽध्वराऽऽज्योपमयेव राज्यम्।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो! शेषमशेषमन्त्यम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—यज्वा श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः स राजा अध्वराज्योपमया इव राज्यं विबुधव्रजत्रा कृत्वा पूर्वं शेषम्, अन्त्यं तु अशेषं भुङ्क्ते अहो! ॥ २४ ॥

व्याख्या—यज्वा = विधिना इष्टवान्, श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः = आश्रितच्छान्दसाधीनकृतसम्पत्तिः, सः = पूर्वोक्तः, राजा = भूपतिः, नल इत्यर्थः। अध्वराज्योपमया इव = यज्ञघृतसादृश्येन इव, राज्यं = राष्ट्रं, विबुधव्रजत्रा =

देवविद्वदधीनं कृत्वा = विधाय, पूर्वं = पूर्वनिर्दिष्टम् अध्वराज्यं, शेषं = हुतशे भुङ्क्ते, अन्त्यं तु = पश्चान्निर्दिष्टं राज्यं तु, अशेषम् = अखण्डं, भुङ्क्ते उपभुङ्क्ते, अहो = आश्चर्यम् ॥ २४ ॥

अनुवादः—विधिपूर्वक यज्ञ करनेवाले और आश्रित वैदिकोंको सम्पत्ति देनेवाले वे राजा (नल) यज्ञके घृतके समान ही राज्यको देवता और विद्वानों के अधीन कर पूर्वोक्त यज्ञके घृतका शेष भाग (हवनके अनन्तर अवशिष्ट भाग) का उपभोग करते हैं। पीछे कहे गये राज्यके अशेष (अखण्ड) भागका उपभोग करते हैं, आश्चर्य है ॥ २४ ॥

टिप्पणी—यज्वा = यज् + ङ्वनिप् । श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः = छन्दोऽधीते इति श्रोत्रियाः, "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" इससे निपात । "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते"। इस उक्तिके अनुसार, जिसमें जन्म, संस्कार, विद्याका जुटाव होता है, उसे "श्रोत्रिय" कहते हैं। श्रिताश्च ते श्रोत्रियाः (क० धा०), श्रितश्रोत्रियाऽधीनीकृता श्रितश्रोत्रियसात्कृता "तदधीनवचने" इस सूत्रसे "कृ" के योगमें सातिप्रत्यय । श्रितश्रोत्रियसात्कृता श्रीर्येन सः (बहु०)। "सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च" इत्यमरः। अध्वराज्योपमया = अध्वरेषु आज्यम् (स० त०)। अध्वराज्यस्य उपमा, तया (ष० त०), विबुधव्रजत्रा = विबुधानां व्रजः (ष० त०)। विबुधव्रजाधीनं देयं कृत्वा ऐसा विग्रह कर "देये त्रा च" इससे विबुधव्रजसे त्रा प्रत्यय । "तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः" इससे अव्ययभाव । अशेषं = न शेषम्, तत् (नञ्०)। भुङ्क्ते = "भुज पालनाऽभ्यवहारयोः" इस धातुसे "भुजोऽनवने" इस सूत्रसे आत्मनेपद, लट् + त । इस पद्यमें विरोधाऽभास अलङ्कार है ॥ २४ ॥

दारिद्र्यदारिद्रविणौघवर्षैरमोघमेघव्रतमर्थिसार्थे ।
सन्तुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम् ? ॥ २५ ॥

अन्वयः—दारिद्र्यदारिद्रविणौघवर्षैः अर्थिसार्थे अमोघमेघव्रतं सन्तुष्टम् इष्टदेवं लोकनाथं तं के नाम इष्टानि न नाथन्ति ? ॥ २५ ॥

व्याख्या—दारिद्र्यदारिद्रविणौघवर्षैः = दैन्यनिवर्तकघनराशिवृष्टिभिः, अर्थिसार्थे = याचकसमूहे विषये, अमोघमेघव्रतम् = सफलबलाहकव्रतं, सन्तुष्टं = दानहृष्टम्, इष्टदेवं = यज्ञाराधितसुरं, लोकनाथं = राजानं, तं = नलं, के नाम जनाः, इष्टानि = अभीष्टवस्तूनि, न नाथन्ति = नो याचन्ते, सर्वेऽपि याचन्त एवेति भावः ॥ २५ ॥

अनुवादः—दरिद्रताको नष्ट करनेवाले धनसमूहकी वृष्टियोंसे याचकसमूहमें सफल मेघके समान व्रत करनेवाले सन्तुष्ट और यज्ञसे देवताओंकी आराधना करनेवाले महाराज नलसे कौन जन अभीष्ट पदार्थोंकी याचना नहीं करते हैं ? ॥ २५ ॥

टिप्पणी—दारिद्र्यदारिद्रविणौघवर्षैः = दारिद्र्यं दारयतीति दारिद्र्यदारी, दारिद्र्य + दृ + णिच् + णिनिः । द्रविणानाम् ओघः (ष० त०)। दारिद्र्यदारी चाऽसौ द्रविणौघः (क० धा०)। तस्य वर्षाणि, तैः (ष० त०)। अर्थिसार्थे = अर्थिनां सार्थः, तस्मिन् (ष० त०)। अमोघमेघव्रतम् = न मोघम् अमोघम् (नञ्०)। मेघस्य व्रतम् (ष० त०)। अमोघं मेघव्रतं यस्य स, तम् (बहु०)। इष्टदेवम् = इष्टा देवा येन सः, तम् (बहु० । लोकनाथं = लोकानां नाथः, तम् (ष० त०)। नाथन्ति = "नाथृ (नाधृ) याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु" इस धातुसे लट् + झि । याचनाऽर्थक नाथ् धातु दुहादिगणमें पढ़े जानेसे द्विकर्मक है। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है। ॥ २५ ॥

> अस्मत्किल श्रोत्रसुधां विधाय रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।
> तत्राऽनुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा ॥ २६ ॥

अन्वयः—सा रम्भा नलस्य अतुलां भाम् अस्मत् चिरं श्रोत्रसुधां विधाय तत्र अनुरक्ता (सती) तम् अनाप्य तन्नामगन्धात् नलकूबरं भेजे ॥ २६ ॥

व्याख्या—सा = प्रसिद्धा, रम्भा = देवाङ्गना, नलस्य = नैषधस्य, अतुलाम् = अनुपमां, भां = सौन्दर्यम्, अस्मत् = मत्तः, चिरं = बहुकालपर्यन्तं, श्रोत्रसुधां = कर्णाऽमृतं, विधाय = कृत्वा, अनुरागात् श्रुत्वेति भावः । तत्र = तस्मिन् नले, अनुरक्ता = अनुरागयुक्ता (सती), तम् = नलम्, अनाप्य = अप्राप्य, तन्नामगन्धात् = नलसंज्ञाऽक्षरलेशात्, नलकूबरं = कुबेरपुत्रं, भेजे = सिषेवे ॥ २६ ॥

अनुवादः—रम्भा नामकी अप्सराने नलके अनुपम सौन्दर्यको मुझसे बहुत समयतक कानोंके अमृत बनाकर (रससे सुनकर) उनमें अनुराग कर उन्हें न पानेसे नलके नामके लेश (एक खण्ड) से कुबेरके पुत्र नलकूबरका आश्रय लिया ॥ २६ ॥

टिप्पणी—सा = यहाँ तद् शब्दके प्रसिद्ध अर्थमें होनेसे यद् शब्दके न रहनेपर भी विधेयाऽविमर्श दोष नहीं हुआ । अतुलाम् = अविद्यमाना तुला (उपमा) यस्याः सा अतुला, ताम् (नञ्बहु०)। अस्मत् = अस्मद् + भ्यस् । ... "मत्" इस पदका श्रोत्रसुधां = श्रोत्रयोः सुधा, ताम् (ष० त०)।

विधेय है। विधाय = वि+धा+क्त्वा (ल्यप्)। अनुरक्ता = अनु+रञ्ज+क्त+टाप्। अनाप्य = न आप्य (नञ्०), 'आप्य' यहाँपर आङ्—उपसर्गपूर्वक "आप्लृ व्याप्तौ" धातुसे क्त्वा, उसके स्थानमें ल्यप्। तन्नामगन्धात् = तस्य नाम (ष० त०), तस्य गन्धः, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी। "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः।" इति विश्वः। भेजे = भज+लिट्+त ॥ २६ ॥

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्गानगुणान्निपीय।
हा! हेति गायन्यदशोचि तेन नाम्नैव हा हा! हरिगायनोऽभूत् ॥ २७ ॥

अन्वयः—केलीषु तद्गानगुणान् निपीय इतः स्वर्लोकं प्रयातैः अस्माभिः हरिगायनः गायन् यत् "हा! हा!" इति अशोचि, ततः नाम्ना हाहा अभूत् ॥२७॥

व्याख्या—केलीषु = विनोदगोष्ठीषु, तद्गानगुणान् = नलगीतमाधुर्यादिगुणान्, निपीय = नितरां पीत्वा, सादरं श्रुत्वेति भावः। इतः = अस्माल्लोकात् भूलोकादित्यर्थः। स्वर्लोकं = सुरलोकं, प्रयातैः = प्राप्तैः, अस्माभिः = हंसैः (कर्तृभिः), हरिगायनः = इन्द्रगायकः, गायन् = गानं कुर्वन् सन्, यत् = यस्मात् कारणात्, हा हा इति अशोचि = हा हा इति शोकविषयीकृतः, नलगानाऽपेक्षया निकृष्टगानत्वादिति शेषः। ततः = तस्मात्कारणात् नाम्ना = संज्ञया, हाहा = हाहा इत्याकारकः, अभूत् = अभवत् ॥ २७ ॥

अनुवादः—विनोदगोष्ठियोंमें नलके गानाके गुणोंको आदरपूर्वक सुनकर भूलोकसे स्वर्गमें गये हुए हम लोगोंने गाते हुए इन्द्रके गवैयेके प्रति हा! हा! कहकर जो शोक किया उससे वे 'हाहा' नामवाले हो गये ॥ २७ ॥

टिप्पणी—तद्गानगुणान् = तस्य गानं (ष० त०), "गीतं गानमिमे समे" इत्यमरः। तद्गानस्य गुणाः, तान् (ष० त०); निपीय = नि+पी+क्त्वा (ल्यप्)। हरिगायनः = गायतीति गायनः "गै शब्दे" धातुसे "ण्युट् च" इस सूत्रसे ण्युट् प्रत्यय। हरेर्गायनः (ष० त०)। गायन् = गायतीति, गै+लट् (शतृ)+सुः। अशोचि="शुच शोके" इस धातुसे लुङ् (कर्ममें)+त। नाम्ना = "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इससे तृतीया। हाहाः = "हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्।" इत्यमरः। इस पद्यमें "हा हा" पदका निर्वचन होनेसे पीयूषवर्ष जयदेवके चन्द्रालोकके अनुसार "निरुक्त" नामक काव्यलक्षण है जैसे कि—

निरुक्तं स्यान्निर्वचनं नाम्नः सत्यं तथाऽनृतम्।"

इस पद्यमें इन्द्रके गवैयेके शोकनिमित्तका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धका वर्णन होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है, उससे गन्धर्वके गानसे भी नलके गानका उत्कर्षरूप वस्तुकी ध्वनि है ॥ २७ ॥

शृण्वन्सदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः ।
पुण्येन नालोकत नाकपालः प्रमोदबाष्पाऽऽवृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥

अन्वयः— नाकपालः सदारः तदुदारभावं शृण्वन् प्रमोदबाष्पावृतनेत्रमालः (सन्) पुलोमजायाः मुहुः हृष्यत् लोम पुण्येन न आलोकत ॥ २८ ॥

व्याख्या—नाकपालः=स्वर्गाऽधिपः, इन्द्र इत्यर्थः । सदारः=सपत्नीकः, तदुदारभावं = नलौदार्यं, शृण्वन् = आकर्णयन्, प्रमोदबाष्पाऽऽवृतनेत्रमालः = आनन्दावाच्छादितनयनसमूहः सन्, पुलोमजायाः = इन्द्राण्याः, मुहुः = वारं वारं, हृष्यत् = उल्लसत्, नलाऽनुरागादिति शेषः । लोम = रोम, रोमाञ्चमिति भावः, पुण्येन = सुकृतेन, इन्द्राण्या भाग्येनेति भावः । न आलोकत = न अपश्यत, अन्यथा शच्या मानसव्यभिचारं जानीयादिति भावः ॥ २८ ॥

अनुवादः—देवराज इन्द्रने पत्नीके साथ नलकी उदारताको सुनकर हर्षकी आँसुओंसे नेत्रोंकी पङ्क्ति आच्छादित होनेसे इन्द्राणी के वारंवार होनेवाले रोमाञ्चको इन्द्राणी के पुण्यसे नहीं देखा ॥ २८ ॥

टिप्पणी—नाकपालः = नाकं पालयतीति (नाक + पाल + अच्) । सदारः = दारैः सहितः (तुल्ययोग०) । तदुदारभावम् = उदारश्चाऽसौ भावः (क० धा०) । तस्य उदारभावः, तम् (ष० त०) । शृण्वन् = शृणोतीति श्रु + लट् (शतृ) + सुः । प्रमोदबाष्पाऽऽवृतनेत्रमालः = प्रमोदस्य बाष्पाणि (ष० त०) तैः अता (तृ० त०) । नेत्राणां माला (ष० त०) इन्द्रके हजार नेत्र थे, इसलिए 'माला'' कहना ठीक है । प्रमोदबाष्पाऽवृता नेत्रमाला यस्य सः (बहु०) । पुलोमजायाः=पुलोम्नो जाता, तस्याः पुलोमन् + जन् + ड + टाप् + ङस् । आलोकत = आङ् + लोक + लङ् + त । इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है ॥ २८ ॥

साऽपीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान् प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशम्भुः ।
अभूदपर्णाऽङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा न कण्डूयनकैतवेन ? ॥ २९ ॥

अन्वयः—ईश्वरे प्रसह्य चेतो हरतो तद्गुणौघान् शृण्वति (सति) सा अर्धशम्भुः अपर्णा कदा कण्डूयनकैतवेन अङ्गुलिरुद्धकर्णा न अभूत् ? ॥ २९ ॥

व्याख्या—ईश्वरे = शङ्करे, प्रसह्य=बलात्कारेण, चेतः = चित्तं, हरतः=

आकर्षतः, तद्गुणौघान् = नलगुणसमूहान्, शृण्वति = आकर्णयति सति, इ
प्रसिद्धा, अर्धशम्भुः = शम्भोरर्धाऽङ्गभूता, अपर्णा = पार्वती, कदा = कस्मि
न्काले, कण्डूयनकैतवेन = कण्डूनिवारणच्छलेन, अङ्गुलिरुद्धकर्णा = करशा
पिहितश्रवणा, न अभूत् = न अभवत्, अभूदेवेत्यर्थः। अन्यथा चित्तच
दिति भावः॥ २९॥

अनुवादः—जबर्दस्तीसे चित्तको आकृष्ट करनेवाले नलके गुणोंको महादे
जीके सुननेपर शम्भुकी अर्धाङ्गिनी पार्वतीने कब खुजलीके बहानेसे उंगलि
कानको बन्द नहीं किया?॥ २९॥

टिप्पणी—हरतः = हरन्तीति हरन्तः, तान्, हृञ् + लट् + (शतृ) + श
तद्गुणौघान् = गुणानाम् ओघाः (ष० त०)। तस्य गुणौघाः तान् (ष० त०)
अर्धशम्भुः = अर्धं (शरीरार्धम्) शम्भोः (एकदेशि०), अपर्णा = अविद्यमा
पर्णं यस्याः सा (नञ् बहु०)। ऋषि मुनियोंने तपस्या में वृक्षका पर्ण (पत्त
खाया था, पार्वतीने उसे भी छोड़कर अनशन कर तपस्या की थी, अत
उनका नाम 'अपर्णा' पड़ गया इस बातको कविकुलगुरु कालिदासने कुमा
संभवमें कैसे व्यक्त किया है—

"स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः॥" ५-

कण्डूयनकैतवेन = कण्डूयनस्य कैतवं, तेन (ष० त०) अङ्गुलिरुद्धकर्णा
रुद्धौ कर्णौ यया सा (बहु०), अङ्गुलिभ्यां रुद्धकर्णा (तृ० त०)। इस पद्
व्याजोक्ति अलङ्कार है॥ २९॥

अलं सजन्धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम्।
तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम्॥ ३०॥

अन्वयः—विधाता धर्मविधौ अलं सजन् वाणीं मौनस्य मिषेण रुणद्धि
(किन्तु) वेदजडः स ताम् तत्कण्ठम् आलिङ्ग्य रसस्य तृप्तां वक्रां न वेद॥३०

व्याख्या—विधाता = ब्रह्मा, धर्मविधौ = धर्माचरणे, अलम् = अत्यन्त
सजन् = आसक्तो भवन्, वाणीं = स्वपत्नीं सरस्वतीं, वर्णात्मिकां वाचं
मौनस्य = वाग्यमनव्रतस्य, मिषेण = कैतवेन, रुणद्धि = निवारयति, नलकण्ठ
प्रङ्गादिति शेषः, तस्या उभय्या अपि नलाऽऽसक्तिभयादिति भावः। (किन्तु)
वेदजडः=श्रुतिजडः, वेदपाठमात्रनिरतत्वाद्विचारहीन इति भावः, सः=विधाता
ताम् = वाणीं, स्वपत्नीं वाचं वत्युभयीमपि, तत्कण्ठ = नलगलम्, आलिङ्ग्य

आश्लिष्य, रसस्य तृप्तां = अनुरागसन्तुष्टां शृङ्गारादिरससन्तुष्टां च। अत-एव वक्रां = प्रतिकूलां, वक्रोक्त्यलङ्कारयुक्तां च, न वेद = न जानाति। स्त्रीणां रक्षा दुःशकेति भावः ॥ ३० ॥

अनुवादः—ब्रह्माजी धर्मके आचरणमें अत्यन्त आसक्त होते हुए वाणी-(अपनी पत्नी सरस्वती अथवा वाणी) को मौनके बहानेसे (नलके कथा-प्रसङ्गसे) रोकते हैं। किन्तु वेदपाठमात्र करते रहनेसे जड वे (ब्रह्माजी) अपनी पत्नी सरस्वतीको और वाणीको नलके कण्ठको आलिङ्गन कर अनुरागसे अथवा शृङ्गार आदि रससे सन्तुष्ट अतएव वक्रा (प्रतिकूल अथवा वक्रोक्ति अलङ्कारसे युक्त) नहीं जानते हैं ॥ ३० ॥

टिप्पणी—धर्मविधौ = धर्मस्य विधिः, तस्मिन् (ष० त०)। सजन् = सजतीति "षञ्ज सङ्गे" धातुसे लट् (शतृ) + सुः। रुणद्धि = रुध् + लट् + तिप्। वेदजडः = वेदेन जडः (तृ० त०)। तत्कण्ठं = तस्य कण्ठः, तम् (ष० त०)। आलिङ्ग्य + आङ् + लिगि + क्त्वा (ल्यप्)। रसस्य = कर-णत्वकी विवक्षा न करके सम्बन्धविवक्षामें षष्ठी। वेद = विद + लट् + तिप। इस पद्यमें प्रस्तुत वाणी देवी (सरस्वती) के कथनसे अप्रस्तुत वर्णात्मक वाणी-की प्रतीति होनेसे समासोक्ति अलङ्कार है ॥ ३० ॥

श्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतक्षतिः काऽपि पतिव्रतायाः।
समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाऽणुनापि ॥ ३१ ॥

अन्वयः—पतिव्रतायाः श्रियः तद्भर्तुः समस्तभूतात्मतया तदालिङ्गनभूः काऽपि व्रतक्षतिः न अभूत्। (अत एव) तद्भर्तुः ईर्ष्याकलुषाऽणुना अपि न भूतम् ॥ ३१ ॥

व्याख्याः—पतिव्रतायाः = सत्याः, श्रियः = लक्ष्म्याः, तद्भर्तुः = लक्ष्मीपतेः, विष्णोरित्यर्थः। समस्तभूतात्मतया = सर्वभूतस्वरूपत्वेन, तदालिङ्गनभूः = नलाऽऽश्लेषसंभवा, काऽपि = काचिदपि, व्रतक्षतिः = पातिव्रत्यभङ्गः, न अभूत् = न अजायत, नलस्याऽपि विष्णुरूपत्वेनेति भावः। अत एव तद्भर्तुः = लक्ष्मीपतेः विष्णोः ईर्ष्याकलुषाऽणुना अपि = असहिष्णुताकालुष्यलेशेन अपि, न भूतम् = न अभावि ॥ ३१ ॥

अनुवादः—पतिव्रता लक्ष्मीका, उनके पति विष्णुके समस्त प्राणियोंके स्वरूप होनेसे नलके आलिङ्गनसे होनेवाला कुछ भी पातिव्रत्यभङ्ग नहीं हुआ, इसीसे उनके पति विष्णुको ईर्ष्याके कालुष्यका लेश भी नहीं हुआ ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—पतिव्रतायाः = पत्यौ व्रतं यस्याः सा पतिव्रता, तस्याः (व्यधि बहु०)। तद्भर्तुः = तस्या भर्ता, तस्य (ष० त०)। "याजकादिभिश्च" इससे समास। समस्तभूतात्मतया = समस्ताश्च ते भूताः (क० धा०) आत्मनो भाव आत्मता, आत्मन् + तल् + टाप्। समस्तभूतानाम् आत्म- तया (ष० त०), तदालिङ्गनभूः = तस्य (नलस्य) आलिङ्गनम् (ष० त०) तदालिङ्गनात् भवतीति, तदालिङ्गन + भू + क्विप् (उपपद०)+सु। व्रतक्षतिः = व्रतस्य क्षतिः (ष० त०), तद्भर्तुः = तस्या भर्ता, तस्य, यहाँ पत्यर्थक भर्तृशब्द होनेसे 'याजकादिभिश्च' इस सूत्रसे षष्ठीसमास। ईर्ष्या- कलुषाऽणुना = ईर्ष्यया कलुषं (त० त०) तस्य अणुः, तेन (ष० त०)। भूतं = भू धातुसे "नपुंसके भावे क्तः" इससे क्त प्रत्यय। यहाँपर २८-३ पद्योतक पुलोमजा आदियोंके चित्तचाञ्चल्यकी उक्तिका नलके सौन्दर्यमें तात्- होनेसे औचित्यभङ्ग नहीं समझना चाहिए। इस पद्यमें पदार्थहेतुक काव्यलि- अलङ्कार है ॥ ३१ ॥

धिक् ! तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम्।
मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृताऽर्धमौज्झद्भवमूर्ध्नि यस्तम् ॥ ३२

अन्वयः—स्मृततन्मुखश्रीः (अपि) पर्वणि यः पूर्णम् इन्दुं निर्माति, त- अजातलज्जं विधेः पाणिं धिक् ! यो भवमूर्ध्नि कृताऽर्धम् तम् औज्झत् सः वि- (इति) मन्ये ॥ ३२ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) स्मृततन्मुखश्रीः (अपि) = चिन्तितनलाननश्री- (अपि), पर्वणि = पूर्णिमायां, यः = विधिपाणिः पूर्णं = षोडशकलोपेत- इन्दुं = चन्द्रमसं, निर्माति = रचयति, तं = तादृशम्, अजातलज्जं = निर्लज्ज- विधेः = ब्रह्मणः, पाणिं = करं, धिक् = तस्य निन्देति भावः। यः विधि- पाणिः, भवमूर्ध्नि = शिवशिरसि, कृताऽर्धं = रचितैकदेशं, तं = चन्द्रम- औज्झत् = त्यक्तवान्, सः = विधिपाणिः, विज्ञः = अभिज्ञ, इति, मन्ये- चिन्तयामि, चन्द्रान्मनोहरतरं नलमुखमिति भावः ॥ ३२ ॥

अनुवादः—नलकी मुखशोभाका स्मरण करके भी पूर्णिमामें जो (ब्रह्मा- हाथ) पूर्ण चन्द्रका निर्माण करता है उस निर्लज्ज हाथको धिक्कार है। जि- (ब्रह्माजीके हाथ) ने शिवजीके शिरमें आधा बनाये गये चन्द्रमाको छोड़ दि- वह बुद्धिमान् है मैं ऐसा मानता हूँ ॥ ३२ ॥

टिप्पणी—स्मृततन्मुखश्रीः = तस्य मुखं (ष० त०), तस्य श्रीः (ष० त०

स्मृता तन्मुखश्रीर्येन सः (बहु०)। अजातलज्जं = न जाता अजाता (नञ्०)। अजाता लज्जा यस्य सः अजातलज्जस्तम् (बहु०)। पाणिम्= "धिक्" पदके योगमें "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इससे द्वितीया। भवमूर्ध्नि = भवस्य मूर्धा, तस्मिन् (ष० त०), कृतार्धं = कृतः अर्धः यस्य स कृताऽर्धः, तम् (बहु०)। "भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः" इत्यमरः। औज्झत्=उज्झ+लङ्+त "आडजादीनाम्" इससे आट् आगम और "आटश्च" इससे वृद्धि। चन्द्रमासे नलका मुख अतीव सुन्दर है यह इस पद्यका तात्पर्य है। इस पद्यमें "प्रतीप" अलङ्कार है ॥ ३२ ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः।
सूरे समुद्रस्य कदाऽपि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३३ ॥

अन्वयः—विधुः स्वजैत्रं तस्य मुखं नः मुखात् श्रुत्वा ह्रीविधुरः (सन्) कदापि सूरे कदापि समुद्रस्य पूरे कदाचित् अभ्रमदभ्रगर्भे निलीयते ॥ ३३ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) विधुः=चन्द्रमाः, स्वजैत्रम्=निजजेतृ, तस्य=नलस्य, मुखम् = वदनं, नः = अस्माकं, मुखात् = वदनात्, श्रुत्वा = आकर्ण्य, ह्रीविधुरः = लज्जाविकलः (सन्), कदाऽपि = कदाचित्, सूरे = सूर्ये, दर्शे इति भावः। कदाऽपि = कदाचित्, समुद्रस्य = सागरस्य, पूरे = प्रवाहे, अस्तकाल इति भावः। कदाचित् = जातुचित्, अभ्रभ्रमदभ्रगर्भे = आकाशसञ्चरमाणमेघाऽभ्यन्तरे, निलीयते=अन्तर्धत्ते, कदाऽपि अग्रतः स्थातुं न उत्सहत इति भावः।

अनुवादः—चन्द्रमा अपनेको जीतनेवाले नलके मुखको हमारे मुखसे सुनकर लज्जासे पीडित होकर कभी सूर्यमें (अमावास्यामें), कभी समुद्रके प्रवाहमें (अस्तसमयमें) और कभी आकाशमें घूमते हुए मेघके भीतर छिप जाते हैं ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—स्वजैत्रं = जयतीति जेतृ, जि+तृच्। जेतृ एव जैत्रम्, "प्रज्ञादिभ्यश्च" इस सूत्रसे जेतृ शब्दसे स्वार्थमें अण्। स्वस्य जैत्रं, तत् (ष० त०)। ह्रीविधुरः = ह्रिया विधुरः (तृ० त०)। अभ्रभ्रमदभ्रगर्भे = भ्रमच्च तत् अभ्रम् (क० धा०), "अभ्रं मेघो वारिवाहः" इत्यमरः। अभ्रे भ्रमदभ्रम् (स० त०), "द्यौदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्" इत्यमरः। अभ्रभ्रमदभ्रस्य गर्भः, तस्मिन् (ष० त०)। निलीयते = नि+लीङ्+लट्+त। इस पद्यमें चन्द्रमाके स्वाभाविक सूर्य आदिमें प्रवेशमें पराजयके कारण लज्जासे छिपनेकी उत्प्रेक्षा होनेसे वाचक शब्दके अभावसे प्रतीयमाना उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३३ ॥

संज्ञाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान् दैत्याऽरिरत्यब्जनलास्यनुत्यै ।
तत्सङ्कुचन्नाभिसरोजपीताद्धातुर्विलज्जं रमते रमायाम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—दैत्याऽरिः स्वध्वजभृत्यवर्गान् नः अत्यब्जनलास्यनुत्यै संज्ञाप्य तत्संकुचन्नाभिसरोजपीतात् धातुः विलज्जं रमायां रमते ॥ ३४ ॥

व्याख्या—दैत्याऽरिः = विष्णुः, स्वध्वजभृत्यवर्गान् = गरुडाऽनुचरसमूहान्, नः = अस्मान्, अत्यब्जनलाऽऽस्यनुत्यै = कमलजेतृनलमुखस्तुत्यै, संज्ञाप्य = संज्ञया आज्ञाप्य, तत्सङ्कुचन्नाभिसरोजपीतात् = नलस्तुतिनिमीलन्नाभिकमल-तिरोहितात्, धातुः = ब्रह्मणः, विलज्जं = लज्जाराहित्यं यथा तथा, रमायां = लक्ष्म्यां, रमते = क्रीडति ॥ ३४ ॥

अनुवादः—भगवान् विष्णु अपने वाहन गरुडके अनुचर हम लोगोंको ... सिकुड़े हुए नाभिकमलमें ब्रह्माजीके अदृश्य होनेसे लज्जारहित होकर लक्ष्मीमें रमण करते हैं ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—दैत्याऽरिः = दैत्यानाम् अरिः (ष० त०)। स्वध्वजभृत्य-वर्गान् = स्वस्य ध्वजः (ष० त०), गरुड इत्यर्थः। भृत्यानां वर्गाः (ष० त०) स्वध्वजस्य भृत्यवर्गाः, तान् (ष० त०)। अत्यब्जनलाऽऽस्यनुत्यै = अब्जम् अतिक्रान्तम् अत्यब्जम् "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इससे समास हुआ है। नलस्य आस्यम् (ष० त०)। अत्यब्जं च तत् नलास्यम् (क० धा०) तस्य नुतिः, तस्यै (ष० त०)। "स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः" इत्यमरः। संज्ञाप्य = सं + ज्ञा + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। तत्संकुचन्नाभिसरोजपीतात् = नाभौ सरोजं (स० त०)। संकुचच्च तत् नाभिसरोजम् (क० धा०)। ... (नुत्या) संकुचन्नाभिसरोजं (तृ० त०) तेन पीतः, तस्मात् (तृ० त०)। पीतका "तिरोहित" अर्थ लक्षणासे हुआ है। धातुः = अपादानमें पञ्चमी। विलज्जं = विगता लज्जा यस्मिन् (कर्मणि) (बहु०)। तद्यथा ... (क्रि० वि०) रमते = रम + लट् + त। इस पद्यमें विष्णुकी रमामें ... प्रकारसे रमणका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ३४ ॥

रेखाभिरास्ये गणनादिवाऽस्य द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।
चतुर्दशाऽष्टादश चाऽत्र विद्या द्वेधाऽपि सन्तीति शशंस वेधाः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—अस्य आस्ये दन्तमयीभिः द्वात्रिंशता रेखाभिः गणनात् चतुर्दश अष्टादश च विद्याः द्वेधा अपि अत्र सन्ति इति वेधाः शशंस इव ॥ ३५ ॥

व्याख्या—अस्य = नलस्य, आस्ये = मुखे, दन्तमयीभिः = दशनरूपाभिः, द्वात्रिंशता = द्वात्रिंशत्संख्याभिः, रेखाभि = लेखाभिः, गणनात् = संख्यानात्, चतुर्दश = चतुर्दशसंख्यकाः, अष्टादश = अष्टादशसंख्यकाः, विद्याः=वेदादिविद्याः, सन्ति = वर्तन्ते, इति = इत्थं, शशंस इव = कथयति स्म इव ॥ ३५ ॥

अनुवादः—नलके मुखमें दन्तस्वरूप बत्तीस रेखाओंसे गिनती करनेसे चौदह और अठारह विद्याएँ दो प्रकारोंसे इनमें हैं ऐसा ब्रह्माजी मानों सूचना करते हैं ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—दन्तमयीभिः = दन्त + मयट् (स्वरूप अर्थमें) + ङीप् + भिस् । द्वात्रिंशता = द्वयधिका त्रिंशत् द्वात्रिंशत्, तया (मध्यमपद०) । "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" इससे आत्व । "रेखाभिः" इसका विशेषण होनेपर भो "विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ।" इस नियमके अनुसार एकवचन । चतुर्दश = चतस्रश्च दश च (द्वन्द्व०), अष्टादश = अष्टौ च दश च (द्वन्द०), पूर्व सूत्रसे आत्व ।

"पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राऽङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ १–१–३ ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिके इस वचनके अनुसार पुराण (ब्राह्म आदि) न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र (मानव आदि), वेदाङ्ग ६ जैसे—शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष तथा ऋक्, यजु, साम और अथर्ववेद ४ वेद कुल चौदह विद्याएँ हुईं । इनमें—

"आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥"

विष्णुपुराणकी इस उक्तिके अनुसार आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद और अर्थशास्त्र इन चार उपवेदोंका सङ्कलन करनेसे अठारह विद्याएँ हो गईं । मत-भेद दिखाया गया है । द्वेधा = द्वाभ्यां प्रकाराभ्याम्, द्वि शब्दसे "एधाच्च" इससे एधाच प्रत्यय । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३५ ॥

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मराऽमरेन्द्रावपि न स्मरामः ।
वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन् बुद्धौ न बभ्रमः खलु शेषबुद्धौ ॥ ३६ ॥

अन्वयः—तस्य नरेन्द्रस्य श्रियौ निरीक्ष्य स्मरामरेन्द्रौ अपि न स्मरामः । तस्मिन् क्षमयोः सम्यक् वासेन शेषबुद्धौ न बभ्रमः खलु ॥ ३६ ॥

व्याख्या—तस्य = पूर्वोक्तस्य, नरेन्द्रस्य = राज्ञो नलस्य, श्रियौ = सौन्दर्य-सम्पत्ती, निरीक्ष्य = दृष्ट्वा, स्मरामरेन्द्रौ अपि=कामशक्रौ अपि, न स्मरामः = चिन्तयामः, स्मरे सौन्दर्यमेव न सम्पत्तिः, इन्द्रे सम्पत्तिरेव न पुनः सौन्दर्यम्, नले च द्विविधे अपि श्रियौ वर्तेते अतस्तस्य आधिक्यमिति भावः। एवं तस्मिन् = नले, क्षमयोः = क्षितिक्षान्त्योः, सम्यक् = सुष्ठु, वासेन = स्थित्या, बुद्धौ = स्वमतौ, शेषबुद्धौ = अनन्तसुगतौ, न दध्मः = न धारयामः, खलु = निश्चयेन। शेषः पृथिवीमेव धारयति न क्षान्ति, बुद्धः क्षान्तिमेव धारयति न पुनः क्षितिम्। नलस्तु उभे अपि धारयति अतस्तस्य प्रकर्षोऽतिशय इति भावः॥ ३६॥

अनुवादः—नलकी दोनों श्रियों (सौन्दर्य और सम्पत्ति) को देखकर कामदेव और इन्द्रका भी हम स्मरण नहीं करते हैं। उसी प्रकार उन (नल) में दोनों क्षमा (पृथिवी और सहनशीलता) ओंकी अच्छी तरह स्थिति होनेसे शेष और बुद्धको भी हम अपने मनमें धारण नहीं करते हैं॥ ३६॥

टिप्पणी—नरेन्द्रस्य = नराणाम् इन्द्रः, तस्य (ष० त०)। श्रियौ = श्रीश्च श्रीश्च श्रियौ, ते, "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इससे एकशेष समास। "शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीः" इति शाश्वतः। स्मरामरेन्द्रौ = अमराणाम् इन्द्रः (ष० त०)। स्मरश्च अमरेन्द्रश्च, तौ (द्वन्द्व०)। क्षमयोः = क्षमा च क्षमा च क्षमे, तयोः, पूर्वसूत्रसे एकशेष। "क्षितिक्षान्त्योः क्षमा" इत्यमरः। शेषबुद्धौ = शेषश्च बुद्धश्च, तौ (द्वन्द्व०)। दध्मः = धा+लट्+मस्। इस पद्यमें दोनों श्रियों और क्षमाओंका प्रकृत (प्रस्तुत) होनेसे केवल प्रकृतश्लेष है और सौन्दर्य आदि गुणोंसे स्मर आदियों से नलका आधिक्य होनेसे व्यतिरेक अलङ्कार है। यथासंख्यके साथ इनका सङ्कर है॥ ३६॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः, समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः।
मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदश्वैः॥ ३७॥

अन्वयः—पतत्रं विना विनतातनूजैः, ईक्षणलक्षणीयैः समीरणैः, अनणुप्रमाणैः मनोभिः, तदश्वैः कतमा दिक् न लङ्घिता आसीत्॥ ३७॥

व्याख्या—पतत्रं = पक्षं, विना = अन्तरेण, विनतातनूजैः = गरुडैः, इव अश्वैरित्यत्र सम्बन्धः, एवमन्यत्राऽपि। ईक्षणलक्षणीयैः = नयनदर्शनीयैः, समीरणैः = वायुभिः (तदश्वैः), अनणुप्रमाणैः = अणुपरिमाणरहितैः, महा-परिमाणैरिति भावः। मनोभिः = अन्तःकरणैः, कतमा = का, दिक् = काष्ठा

न लङ्घिता = न अतिक्रान्ता, आसीत् = अभवन्, सर्वाऽपि दिक् लङ्घितैवासीदिति भावः ॥ ३७ ॥

अनुवादः—पङ्खके विना गरुड, नेत्रसे देखे जानेवाले वायु और अणुपरिमाणसे रहित अर्थात् महापरिमाणवाले नलके घोड़ोंने कौन सी दिशाका लङ्घन नहीं किया ? ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—विनतातनूजैः = विनतायास्तनूजाः, तैः (ष० त०)। ईक्षणलक्षणीयैः = ईक्षणाभ्यां लक्षणीयाः, तैः (तृ० त०)। अनणुप्रमाणैः = अणुः प्रमाणं येषां तानि (बहु०), न अणुप्रमाणानि, तै (नञ्०)। तदश्वैः = तस्य अश्वाः, तैः (ष० त०)। कतमा = का एव, किम् शब्दसे "कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने" इस सूत्रसे डतमच् + टाप्। वेगवाले पदार्थोंमें गरुड, वायु और मन ये तीन प्रसिद्ध हैं, परन्तु नलके घोड़े विना पङ्खके गरुड हैं। वायुका रूप नहीं है, इसलिए केवल स्पर्शसे उसका प्रत्यक्ष होता है। परन्तु नलके घोड़े आँखों से देखे जानेवाले वायु हैं। इसी तरह मन अणुप्रमाण है, परन्तु नलके घोड़े अणुप्रमाणसे भिन्न महाप्रमाणवाले मन हैं, इस प्रकार नलके घोड़ोंकी वेगशालिताका वर्णन किया गया है। नलके घोड़ोंमें गरुड, वायु और मनका आरोप होनेसे रूपक अलङ्कार है उसमें भी गरुडमें पतत्ररहितत्व, वायुमें ईक्षणलक्षणीयत्व और मनमें अणुप्रमाणरहितत्व अधिक विशेषण होनेसे अधिकारूढवैशिष्टयरूपक अलङ्कार है। जैसे कि—"अधिकारूढवैशिष्टयं रूपकं यत्तदेव तत्।" १०=५० सा० द० ॥ ३७ ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्त्रैर्नदीमातृकतां गतासु ।
तद्बाणधारापवनाऽशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—अरीणाम् अस्त्रैः नदीमातृकतां गतासु संग्रामभूमीषु तद्बाणधारापवनाऽशनानां राजव्रजीयैः असुभिः सुभिक्षं भवति ॥ ३८ ॥

व्याख्या—अरीणां = शत्रूणां, नलस्येति शेषः। अस्त्रैः = रुधिरैः, नदीमातृकतां = नद्यम्बुसम्पन्नशस्याढ्यतां, गतासु = प्राप्तासु, संग्रामभूमीषु = युद्धभूमिषु, तद्बाणधारापवनाशनानां = नलशरपरम्परासर्पाणां, राजव्रजीयैः = नृपसमूहसम्बन्धिभिः, असुभिः=प्राणैः, सुभिक्षं=भिक्षाणां समृद्धिः, भवति=विद्यते ॥ ३८ ॥

अनुवादः—शत्रुओंके रुधिरोंसे नदीके जलसे शस्यसम्पन्न भावको प्राप्त युद्धभूमियोंमें नलके बाणधारारूप सर्पोंको राजाओंके प्राणोंसे सुभिक्ष हो जाता है।

टिप्पणी—नदीमातृकतां = नदी एव माता यासां ता नदीमातृकाः (बहु०),

"नद्यृतश्च" इससे समासान्त कप् प्रत्यय। नदीमातृकाणां भावो नदीमातृक[ता], ताम्, नदीमातृका+तल्+टाप्+अम्। "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इससे पुंवद्भा[व]।

"देशो नद्यम्बुवृष्टयम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः। स्यान्नदीमातृको देवमातृक[श्च] यथाक्रमम्॥" इत्यमरः संग्रामभूमीषु = संग्रामस्य भूम्यः, तासु (ष० त०) तद्वाणधारापवनाऽशनानां = बाणानां धाराः (ष० त०), तस्य बाणधारा[ः] (ष० त०), ता एव पवनाऽशनाः, तेषाम् (रूपक०)। राजव्रजीयैः = रा[ज्ञां] व्रजाः (ष० त०), राजव्रजानाम् इमे राजव्रजीयाः, तैः "वृद्धाच्छः" इससे [छ] (ईय) प्रत्यय। सुभिक्षं = भिक्षाणां समृद्धिः, "अव्ययं विभक्ति०" इत्यादि सू[त्र]से समृद्धिमें अव्ययीभाव। नदीके जलसे खेती किये जानेवाले देश वा भूमि[को] "नदीमातृक" और वृष्टिके जलसे खेती किये जाने वाले देश वा भूमि[को] "देवमातृक" कहते हैं। नलके शत्रु राजाओंके रुधिरोंसे संग्रामभूमियोंके नदी[]मातृक होनेपर नलके बाणधारारूप सर्पोंको नलके शत्रु राजाओंकी प्राणवायु[से] सुभिक्ष होता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ ३८॥

यशो यदस्याऽजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन।
हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलङ्कषत्वं व्यसनं तदीयम्॥ ३९॥

अन्वयः—संयुगेषु कण्डूलभावं भजता अस्य भुजेन यत् यशः अजनि, तदी[यं] दिगापगालीकूलङ्कषत्वं व्यसनं हेतोः गुणात् एव॥ ३९॥

व्याख्या—संयुगेषु = युद्धेषु, कण्डूलभावं = खर्जूं, भजता = प्राप्नुवता, अस्य = नलस्य, भुजेन = बाहुना, यत्, यशः = कीर्तिः, अजनि = जनितं, तदीयं = तद्यशःसम्बन्धि, दिगापगालीकूलङ्कषत्वं = काष्ठानदीराजितटघर्षकत्वं, व्यसनम् = आसक्तिः, हेतोः = कारणस्य, भुजस्य। गुणात् एव = कण्डूलत्वा[त्] एव, आगतमिति शेषः॥ ३९॥

अनुवादः—युद्धोंमें खुजलीको प्राप्त करनेवाली नलकी बाहुने जो यश पै[दा] किया, उस यशका दिशारूप नदियोंके तटको खुजलानेका व्यसन अपने कार[ण] बाहुके गुणसे ही आ गया है॥ ३९॥

टिप्पणी—कण्डूलभावं=कण्डूरस्याऽस्तीति कण्डूलः, शब्दसे "सिध्मादिभ्यश्च" इस सूत्रसे लच् प्रत्यय अथवा कण्डूं लाति (आदत्ते) इति कण्डूलः, "आतोऽनु[प]सर्गे कः" इससे कप्रत्यय। "कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया" इत्यमरः। कण्डूल[स्य] भावः, तम् (ष० त०)। अजनि=जन्+णिच्+लुङ्+त (कर्ममें) तदीयं = तस्य इदम्, तद्+छ (ईय)। दिगापगालीकूलङ्कषत्वं = दिश ए[व]

आपगाः (रूपक०) तासाम् आली (ष० त०)। कूलं कषतीति कूलङ्कषं, कूल-उपपदपूर्वक 'कष' धातुसे "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" इस सूत्रसे खच प्रत्यय और "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इससे मुम् आगम (उपपद०)। कूलङ्कषस्य भावः कूलङ्कषत्वं, कूलङ्कष + त्व। दिगापगाल्याः कूलङ्कषत्वम् (ष० त०)। नलका यश सब दिशाओंमें फैला हुआ है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३९ ॥

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्।
पारेपरार्धं गणितं यदि स्याद्, गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

अन्वयः—त्रिलोकी गणनापरा स्यात् यदि, तस्या आयुषः समाप्तिः न स्यात् यदि, पारेपरार्धं गणितं स्यात् यदि, (तदा) सः अपि गणेयनिःशेषगुणः स्यात् ॥ ४० ॥

व्याख्या—त्रिलोकी=त्रिभुवनं, गणनापरा = नलगुणसंख्यानतत्परा, स्यात् यदि=भवेत् चेत्। एवं च तस्याः = त्रिलोक्याः, आयुषः = जीवनकालस्य, समाप्तिः = समापनं, न स्यात् यदि = न भवेत् चेत्, पारेपरार्धं = परार्धात् परं, गणितं=संख्यातं, स्यात् यदि = भवेत् चेत्, (तदा = तर्हि) सः अपि = नलः अपि, गणेयनिःशेषगुणः = गणनीयसमस्तगुणः, स्यात् = भवेत्, न तु एवं, ततः नलगुणगणना कर्तुं नैव शक्येति भावः ॥ ४० ॥

अनुवादः—यदि तीनों लोक नलके गुणोंको गिननेमें तत्पर हों, यदि उनकी आयुकी समाप्ति भी न हो और यदि परार्धसे ऊपर भी गणना हो सके तो नलके सब गुणोंकी गणना हो सकेगी ॥ ४० ॥

टिप्पणी—त्रिलोकी = त्रयाणां लोकानां समाहारः, "तद्धितार्थोत्तरपद-समाहारे च" इससे समास, उसकी "संख्यापूर्वो द्विगुः" इस सूत्रसे द्विगुसंज्ञा, "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इस नियमसे "द्विगोः" इस सूत्रसे ङीप्। गणनापरा = गणनायां परा (स० त०)। पारेपरार्धं = परार्द्धस्य पारे "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इससे अव्ययीभाव, निपातनसे एकारान्तत्व हुआ है। गणेयनिःशेषगुणः = गणयितुं योग्या गणेयाः, "गण संख्याने" धातुसे "गणेरेयः" इस उणादिसूत्रसे एय प्रत्यय। स्यात् = क्रियाऽतिपत्तिकी विवक्षा न होनेसे लृङ नहीं हुआ, अतः संभावनामें लिङ्। इस पद्यमें गुणोंके गणेयत्वके सम्बन्धमें भी असम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है। चन्द्रालोककार जयदेवके मतके अनुसार 'संभावन' अलङ्कार है ॥ ४० ॥

अवारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—तिरश्चाम् अवारितद्वारतया तस्य राज्ञः अन्तःपुरे निवि[श्य] परमाणुमध्याः रम्येषु गतेषु अधिकं विशेषम् अध्यापयामः ॥ ४१ ॥

व्याख्या—अथ नलस्याऽन्तःपुरे हंसः स्वगतिं द्योतयति—अवारितेति। तिरश्चां = पक्षिणाम्, अवारितद्वारतया = अनिवारितप्रतीहारतया, अनिषि[द्ध] प्रवेशत्वेनेति भावः । तस्य = पूर्वोक्तस्य, राज्ञः = नृपस्य, अन्तःपुरे = अवरो[धे] निविश्य = प्रविश्य, परमाणुमध्याः = अतिकृशोदरीः, नलाङ्गना इति भावः रम्येषु = मनोहरेषु, गतेषु = गमनेषु विषये, अधिकम् = अपूर्वं, विशेषं [=] भेदम्, अध्यापयामः = अभ्यासयामः, वयमिति शेषः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—पक्षियोंके प्रवेशमें रुकावट न होनेसे राजा नलके अन्तःपु[र]में प्रवेश कर परमाणुसदृश (सूक्ष्म) कमरवाली उनकी स्त्रियोंको मनोहर गति[यों]के अपूर्व भेदको हम सिखाते हैं ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—अवारितद्वारतया = न वारितम् अवारितम् (नञ्०) । अवा[रितं] रितं द्वारं येषां ते अवारितद्वाराः (बहु०), तेषां भावः, तत्ता, तया अवारि[त-] द्वार + तल + टाप् + टा । निविश्य = नि + विश् + क्त्वा (ल्यप्) । परमा[णु-] मध्याः = परमश्चाऽसौ अणुः (क० धा०), परमाणुरिव मध्यो यासां, [ताः] (बहु०) । पदार्थोंमें सबसे सूक्ष्म पदार्थ परमाणु है यह नैयायिकोंका सिद्धान्त है। यहाँ सूक्ष्म अर्थमें तात्पर्य है । अध्यापयामः = अधि-उपसर्गपूर्वक "इङ् अध्ययने" धातुसे णिच् प्रत्यय होकर लट् + मस् । दुहादिगणमें पढ़े जानेसे द्विकर्मक । ४[१]

पीयूषधाराऽनधराभिरन्तस्तासां रसोदन्वति मज्जयामः ।
रम्भादिसौभाग्यरहःकथाभिः काव्येन काव्यं सृजताऽऽदृताभिः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—पीयूषधाराऽनधराभिः काव्यं सृजता काव्येन आदृताभिः रम्भा-दिसौभाग्यरहःकथाभिः तासाम् अन्तः रसोदन्वति मज्जयामः ॥ ४२ ॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) पीयूषधाराऽनधराभिः = अमृतधा[रा]-न्यूनाभिः, अमृतसमानाभिरित्यर्थः । काव्यं = प्रबन्धविशेषं, सृजता = रचयि[ता], काव्येन = शुक्रेण, आदृताभिः = मानिताभिः, काव्ये प्रतिपादिताभिरिति भाव[ः] रम्भादिसौभाग्यरहःकथाभिः = रम्भाऽऽदिवाल्लभ्यरहस्यवर्णनाभिः, तासां = नलाऽन्तःपुरस्त्रीणाम्, अन्तः = अन्तःकरणं, रसोदन्वति = शृङ्गाररससमु[द्रे] मज्जयामः=अवगाहयामः ॥ ४२ ॥

अनुवाद — हे राजकुमारि ! अमृतधाराकी समान, काव्यकी रचना करनेवाले काव्य (शुक्र) से प्रतिपादित रम्भाआदि अप्सराओंके सौभाग्यकी रहस्यकथाओंसे नलके अन्तःपुरकी स्त्रियोंके अन्तःकरणको शृङ्गाररसके समुद्रमें हमलोग स्नान करा देते हैं ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—पीयूषधाराऽनधराभिः = न अधरा अनधराः (नञ्०) । पीयूषस्य धाराः (ष० त०), ताभ्यः अनधराः ताभिः (पं० त०) । काव्यं = कवेर्भावः कर्म वा तत्, कवि शब्दसे "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मं च" इस सूत्रसे ष्यञ् प्रत्यय । सृजता = सृजतीति सृजन्, तेन, सृज + लट (शतृ) + टा । काव्येन = कवेरपत्यं पुमान् काव्यः, तेन, कवि शब्दसे "कुर्वादिभ्यो ण्यः" इससे ण्य प्रत्यय, "शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः" इत्यमरः । आदृताभिः = आङ् + दृङ् + क्त + भिस् । रम्भाऽऽदिसौभाग्यरहःकथाभिः = रम्भा आदि-र्यासां ता रम्भादयः (बहु०), तासां सौभाग्यम् (पतिवाल्लभ्यम्) (ष० त०) तस्य रहःकथा, ताभिः (ष० त०) । रसोदन्वति = रसस्य उदन्वान्, तस्मिन् (ष० त०) । मज्जयामः =(टु) मस्जो + णिच् + लट् + मस् । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ४२ ॥

काभिर्न तत्राऽभिनवस्मराज्ञाविश्वासनिक्षेपवणिक् क्रियेऽहम् ।
जिह्रेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक्, कश्चित्तिरश्चस्त्रपते न तेन ॥ ४३ ॥

अन्वयः—यत् तिर्यक् कुतः अपि न जिह्रेति एव । तिरश्चः अपि कश्चित् न त्रपते, तेन तत्र काभिः अहम् अभिनवस्मराज्ञाविश्वासनिक्षेपवणिक् न क्रिये ॥ ४३ ॥

व्याख्या—यत् = यस्मात्कारणात्, तिर्यक् = पक्षी, कुतः अपि = कस्मात् अपि जनात्, न जिह्रेति एव = न लज्जते एव, तिरश्चः अपि = पक्षिणः अपि, कश्चित् = कोऽपि जनः, न त्रपते = नो लज्जते । तेन = कारणेन, तत्र=अन्तः-पुरे, काभिः = स्त्रीभिः, अहं = तिर्यक्, हंसः । अभिनवस्मराज्ञाविश्वासनिक्षेप-वणिक् = अपूर्वरतिरहस्यवृत्तान्तविस्रम्भन्यासवाणिजकः, न क्रिये = न कृतः, अपि तु क्रिये एव । अहं नलस्य अन्तःपुरवर्तिनीनां सर्वासां रमणीनां विश्वास-कथापात्रमस्मीति भावः ॥ ४३ ॥

अनुवादः—जिस कारणसे कि पक्षी किसीसे भी नहीं ही लजाता है, और पक्षीसे भी कोई भी नहीं लजाता है; इस कारणसे नलके अन्तपुरमें कौन स्त्रियां मुझे अपूर्व रतिरहस्यके वृत्तान्तके विश्वासका धरोहर रखनेमें वणिक् नहीं बनाती हैं ? ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—तिर्यक् = तिरः अञ्चतीति, तिरस् + अञ्च + क्विन् + सुः, "ति सस्तिर्यलोपे" इससे तिरस्के स्थानमें तिरि आदेश। कुतः = कस्मात् इ किम् (कु) + ङसि (तस्), "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इससे पञ्च जिह्रेति = ह्री + लट् + तिप्। त्रपते = त्रपूष् + लट् + त। अभिनवस्मरा विश्वासनिक्षेपवणिक् = स्मरस्य आज्ञा (ष० त०), अभिनवा चा स्मराज्ञा (क० धा०), विश्वासस्य निक्षेपः (ष० त०), अभिनवस्मराज्ञ विश्वासः (ष० त०), तस्य निक्षेपः (ष० त०)। तस्य वणिक् (ष० त० क्रिये = कृ + लट् + इट् (कर्ममें)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ ४३॥

वार्ता च साऽसत्यपि नाऽन्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे।
विरिञ्चिनानाऽऽननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४॥

अन्वयः—विरिञ्चिनानाऽऽननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः (अह योगात् अरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे, सा वार्ता असती अपि अन्यं न एति॥ ४४।

व्याख्या—अथ हंसः स्वस्य विश्वासभाजनत्वं प्रतिपादयति-वार्ते विरिञ्चीत्यादिः = ब्रह्माऽनेकवदनव्याख्यानशोधितयोगशास्त्रश्रवणपूरितश्रो अहं, योगात् = उपायात्, अरन्ध्रे = छिद्ररहिते, हृदि = हृदये, यां वार्तां, निरुन्धे = नितराम् आवृणोमि, सा = तादृशी, वार्ता = लोकवा किमुत रहस्यवार्ता इति शेषः। असती अपि = अतथाभूता अपि, विनोद कथिताऽपि, किमुत सतीति भावः। अन्यम् = अपरं, बोद्धव्याद्भिन्नं पुरु पीति भावः, न एति = गच्छति, अतोऽहमन्तःपुरस्त्रीणां परमविश्वस इति भावः॥ ४३॥

अनुवादः—ब्रह्माजीके अनेक मुखोंके व्याख्यानसे शुद्ध किये गये योगशास श्रवणसे पूर्ण कर्णोंवाला मैं, उपायसे छिद्ररहित हृदयमें जिस वृत्तान्तको र लेता हूँ, वह वृत्तान्त भले ही झूठा क्यों नहीं हो दूसरेके पास पहुँचता है॥ ४४॥

टिप्पणी—विरिञ्चिनानाननेति = विरिञ्चेः नानाऽऽननानि (ष० त तैः वादः (तृ० त०), तेन धौतम् (तृ० त०), तच्च तत् समाधिशास (क० धा०), तस्य श्रुतिः (ष० त०)। पूर्णौ कर्णौ यस्य सः (बहु० विरञ्चिनानाऽऽननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुत्या पूर्णकर्णः (तृ० त०) अरन्ध्रे = अविद्यमानं रन्ध्रं यस्य तत्, तस्मिन् (नञ्बहु०)। निरुन्धे =

रुध्+लट्+इट् । असती = न सती (नञ्०)। इस पद्यमें वार्तानिरोधमें विरिञ्चि इत्यादि पदार्थोंकी हेतुतासे काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ ४४ ॥

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवाऽनवाप्यं लभते बतान्या ।
कुमूद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥ ४५ ॥

अन्वयः—तव अनवाप्यं त्रिदिवोपभोगम् अम्बुजिन्या दुर्लभं ज्योत्स्नोत्सवम् इन्दुपरिग्रहेण कुमुद्वती इव नलाश्रयेण अन्या लभते बत ! ॥ ४५ ॥

अथ पद्यद्वयेन दमयन्त्या नलाऽनुरागमुद्दीपयति—नलाश्रयेणेति ।

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) तव = भवत्याः, अनवाप्यम् = अप्राप्यं, नलस्वीकाराऽभावादिति भावः । त्रिदिवोपभोगं = स्वर्गोपभोगं, नलस्य इन्द्र-सदृशैश्वर्यत्वादिति भावः । अम्बुजिन्याः = कमलिन्याः, दुर्लभं = दुष्प्राप्यं, ज्योत्स्नोत्सवं = चन्द्रिकाभोगम्, इन्दुपरिग्रहेण = चन्द्राऽङ्गीकारेण, कुमुद्वती इव = कुमुदिनी इव, नलाश्रयेण = नलस्वीकरणेन, अन्या = भवत्या भिन्ना काचित् ललना, लभते = प्राप्नोति, बत=खेदस्य विषयोऽयमिति भावः ॥ ४५ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) आपसे अप्राप्य स्वर्गका उपभोग, कमलिनी-से दुष्प्राप्य चांदनीका भोग चन्द्रमाके अङ्गीकार करनेसे कुमुदिनीके समान नलके आश्रयसे दूसरी स्त्री प्राप्त करती है । खेद है ! ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—तव = "अनवाप्यम्" इसके योगमें "कृत्यानां कर्तरि वा" इस सूत्रसे तृतीयाके अर्थमें षष्ठी । त्रिदिवोपभोगं = त्रिदिवस्य उपभोगः, तम् (ष० त०)। दुर्लभं = दुर्+लभ्+खल्+अम् । ज्योत्स्नोत्सवं = ज्योत्स्नाया उत्सवः, तम् (ष० त०)। इन्दुपरिग्रहेण = इन्दोः परिग्रहः, तेन (ष० त०) कुमुद्वती=कुमुदानि सन्ति यस्यां सा, कुमुद शब्दसे "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" इस सूत्रसे ड्मतुप् प्रत्यय । "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" इससे मकारके स्थानमें वकार । "उगितश्च" इस सूत्रसे ङीप् । नलाश्रयेण=नलस्य आश्रयः, तेन (ष० त०)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ४५ ॥

तन्नैषधाऽनूढतया दुरापं शर्म त्वयाऽस्मत्कृतचाटुजन्म ।
रसालवल्ल्या मधुपाऽनुविद्धं सौभाग्यमप्राप्त वसन्तयेव ॥ ४६ ॥

अन्वयः—तत् अस्मत्कृतचाटुजन्म शर्म त्वया अप्राप्तवसन्तया रसालवल्ल्या मधुपाऽनुविद्धं सौभाग्यम् इव नैषधाऽनूढतया दुरापम् ॥ ४६ ॥

व्याख्या—तत् = प्रसिद्धम्, अस्मत्कृतचाटुजन्म = मत्प्रयुक्तप्रियवाक्योत्पन्नं, शर्म=सुखं, त्वया = भवत्या, अप्राप्तवसन्तया = वसन्तानधिष्ठितया, रसालवल्ल्या=

आम्रश्रेण्या, मधुपाऽनुविद्धं = भ्रमरकृतं, सौभाग्यम् इव = सौन्दर्यम् नैषधाऽनूढतया = नलेन अपरिणीततया, दुरापं = दुष्प्राप्यम्, नलपरिग्रहाय भवत्या यत्नः कार्यं इति भावः ॥ ४६ ॥

अनुवादः—मुझसे कहे गये प्रियवाक्योंसे उत्पन्न सुख, आपसे वसन्त ऋतुको अप्राप्त आम्रोंकी श्रेणीसे भौंरेसे किये गये सौन्दर्यकी तरह नलके साथ विवाह न होनेसे दुष्प्राप्य है ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—अस्मत्कृतचाटुजन्म = अस्माभिः कृतानि (तृ० त०), अस्मत्कृतानि च तानि चाटूनि (क० धा०), तेभ्यो जन्म यस्य तत् (व्यधिकरण बहु०)। अप्राप्तवसन्तया = न प्राप्तः अप्राप्तः (नञ्०)। अप्राप्तो वसन्तो यया सा अप्राप्तवसन्ता, तया (बहु०)। रसालवल्ल्या = रसालानां वल्ली, तया (ष० त०)। मधुपाऽनुविद्धं=मधु पिबन्तीति मधुपाः, मधु+पा+क। मधुपैः अनुविद्धम् (तृ० त०)। नैषधाऽनूढतया = निषधानामयं नैषधः, निषध+अण्। अनूढाया भावः अनूढता, अनूढा+तल+टाप्। "सामान्ये नपुंसकम्" इससे नपुंसकता। नैषधेन अनूढता, तया (तृ० त०)। दुरापं = दुःखेन आप्तुं शक्यम्, दुर+आप्+खल। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ४६ ॥

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं ? दृष्टं विधेः केन मनः प्रविश्य ?।
अजातपाणिग्रहणाऽसि तावद्रूपस्वरूपाऽतिशयाऽऽश्रयश्च ॥ ४७ ॥

अन्वयः—वा तस्य एव हस्तं किं न यास्यसि ? केन विधेः मन एव प्रविश्य दृष्टम् ? अजातपाणिग्रहणा असि, रूपस्वरूपाऽतिशयाऽऽश्रयश्च (असि) ॥ ४७ ॥

व्याख्या—अथ हंसो भैम्याः पुनर्नलप्राप्त्याशां जनयति—तस्यैवेति। वा= अथवा, तस्य एव=नलस्य एव, हस्तं = पाणिं, किं, न यास्यसि = न प्राप्स्यसि ? यास्यस्येवेत्यर्थः। केन=जनेन, विधेः = ब्रह्मणः, मन एव = चित्तम् एव, प्रविश्य= प्रवेशं कृत्वा, दृष्टम् = अवलोकितम्, विध्यनुकूलताऽपि सम्भावितेति भावः। यतः—अजातपाणिग्रहणा=अकृतविवाहा, असि = वर्तसे, रूपस्वरूपाऽतिशयाऽऽश्रयश्च = सौन्दर्यशीलप्रकर्षाऽऽधारश्च, असि = विद्यसे, योग्यगुणाश्रयत्वान्नलहस्तमेव गमिष्यतीति भावः ॥ ४७ ॥

अनुवादः—आप नलके ही हाथोंमें क्यों नहीं पड़ेंगी ? (पड़ेंगी ही) किसने ब्रह्माके हृदयमें प्रवेश कर देखा है ? क्योंकि आपका विवाह भी नहीं हुआ है और आप सौन्दर्य और शीलके प्रकर्षकी आधार भी हैं ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—यास्यसि = या+लृट्+सिप्। अजातपाणिग्रहणा = न

अजातम् (नञ्०) । पाणेर्ग्रहणम् (ष० त०) । अजातं पाणिग्रहणं यस्याः सा (बहु०) । रूपस्वरूपाऽतिशयाऽऽश्रयः = रूपं च स्वरूपं रूपस्वरूपे (द्वन्द्व०) । तयोः अतिशयः (ष० त०), तस्य आश्रयः (ष० त०) ॥ ४७ ॥

निशा शशाङ्कं, शिवया गिरीशं, श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।
विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

अन्वयः—निशा शशाङ्कं, शिवया गिरीशं, श्रिया हरिं योजयतः विधेः प्रयासोऽपि परस्परं योग्यसमागमाय एव स्वारसिकः प्रतीतः ॥ ४८ ॥

व्याख्या—निशा = रात्र्या, शशाङ्कं = चन्द्रमसं, शिवया = पार्वत्या, गिरीशं = शिवं, श्रिया = लक्ष्म्या, हरिं = विष्णुं, योजयतः = संयोगं प्रापयतः, विधेः = ब्रह्मणः, प्रयासः अपि = यत्नः अपि, परस्परम् = अन्योन्यं, योग्यसमागमाय एव = अर्हसंघट्टनाय एव, स्वारसिकः = स्वानुरागप्रवृत्तः, प्रतीतः = प्रसिद्धः, निशाशशाङ्कादिदृष्टान्तादपि विधिसङ्कल्पः सुज्ञेय इति भावः ।

अनुवादः—रात्रिके साथ चन्द्रमाको, पार्वतीसे शिवजीको, लक्ष्मीसे नारायणको मिलानेवाले ब्रह्माजीका प्रयत्न भी परस्परमें योग्योंके समागमके लिए ही अपने अनुरागसे प्रवृत्त है ऐसा प्रतीत होता है ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—निशा = "पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्"० इत्यादि सूत्रसे शस् आदि विभक्तियोंके परे रहते निशाके स्थानमें निश् आदेश । शशाङ्कं = शशः अङ्कः यस्य सः, तम् (बहु०) । गिरीशं = गिरेरीशः, तम् (ष० त०) योजयतः = योजयतीति योजयन्, तस्य, युज् + णिच् + लट् (शतृ) + ङस् । योग्यसमागमाय = योग्या च योग्यश्च योग्यौ, "पुमान् स्त्रिया" इससे एकशेष । योग्ययोः समागमः, तस्मै (ष० त०) । स्वारसिकः=स्वस्य रसः (ष० त०), "शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।" इत्यमरः । स्वरसेन चरतीति, स्वरस शब्दसे "चरति" इस सूत्रसे ठक् प्रत्यय । प्रतीतः = "प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः" इत्यमरः । इस पद्यमें सम अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा या योग्यवस्तुनोः ।"

सा० द० १०–९२ ॥ ४८ ॥

वेलाऽतिगस्त्रैणगुणाऽब्धिवेणी न योगयोग्याऽसि नलेतरेण ।
सन्दर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वी भृशकर्कशेन ॥ ४९ ॥

अन्वयः—वेलाऽतिगस्त्रैणगुणाऽब्धिवेणी (त्वम्) नलेतरेण योगयोग्या न असि । (तथाहि) मृद्वी मल्लीमाला भृशकर्कशेन दर्भगुणेन न सन्दर्भ्यते ॥ ४९ ॥

व्याख्या—नलादितरेण भैम्याः सम्बन्धस्यानौचित्यं वैधर्म्यमूलकदृष्टान्ता- लङ्कारेण प्रतिपादयति—वेलाऽतिगेति । (हे भैमि !) वेलाऽतिगस्त्रैणगुणाब्धि- वेणी = निःसीमस्त्रीगुणसमुद्रप्रवाहरूपा त्वं, नलेतरेण = नलात् (नैषधात्) इतरेण (अन्येन जनेन), योगयोग्या = संबन्धाऽर्हा, न असि—नो वर्तसे । यतः मृद्वी = कोमला, मल्लीमाला = भूपदीपुष्पस्रक्, भृशकर्कशेन = अतिशयकठोरेण दर्भगुणेन = कुशतन्तुना, न सन्दर्भ्यते = न ग्रथ्यते ॥ ४९ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) निःसीम (वेहद) स्त्रियोंके गुणरूप समुद्रके प्रवाह सरीखी आप, नलसे भिन्न पुरुषसे सम्बन्धके लिए योग्य नहीं हैं । जैसे कि कोमल (मुलायम) बेलीकी माला अत्यन्त कठोर कुशकी रस्सीसे नहीं गूंथी जाती है ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—वेलाऽतिगस्त्रैणगुणाऽब्धिवेणी = वेलाम् अतिक्रम्य गच्छन्तीति वेलाऽतिगाः, वेला + अति + गम् + ड + जस । स्त्रीणाम् इमे स्त्रैणाः, स्त्री शब्दसे "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इस सूत्रसे नञ् प्रत्यय । स्त्रैणाश्च ते गुणाः (क० धा०), त एव अब्धिः (रूपक०), तस्य वेणी (ष० त०) । "वेलाऽब्धि- जलबन्धने काले सीम्नि च" इति 'वेणी तु केशबन्धे जलस्रुतौ' इति च वैजयन्ती । नलेतरेण = नलात् इतरः, तेन, नल शब्दसे 'इतर' पदके योगमें 'अन्याराद- तरर्तेदिक्शब्दाऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इस सूत्रसे पञ्चमी विभक्ति (प० त०) । योगयोग्या = योगस्य योग्या (ष० त०), 'योगः संनहनोपायध्यानसंगति- युक्तिषु ।' इत्यमरः । मृद्वी = मृदु शब्दसे 'वोतो गुणवचनात्' इस सूत्रसे ङीप् । मल्लीमाला = मल्लीनां माला (ष० त०) । 'तृणशून्यं तु मल्लिका 'भूपदीशीतमीरुच्चे' त्यमरः । भृशकर्कशेन = भृशं (यथा तथा) कर्कशः, तेन (सुप्सुपा) । दर्भगुणेन = दर्भस्य गुणः, तेन (प० त०), 'अस्त्री कुशं कुशो दर्भः पवित्रम्' इत्यमरः । संदर्भ्यते = 'सम् उपसर्गपूर्वक 'दृभ ग्रन्थे' इस धातुसे कर्ममें लट् + त । इस पद्यमें वैधर्म्यसे दृष्टान्त अलङ्कार है, उसका लक्षण—

"दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ।" सा० द० १०–६९ ॥४९॥

विधिं वधूसृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम् ।
त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयाऽस्य संक्रीडति चक्रचक्रे ॥ ५० ॥

अन्वयः—विधिं तद्यानयुग्यः (सन्) नलकेलियोग्यां वधूसृष्टिम् अपृच्छम् एव । मया अस्य चक्रचक्रे संक्रीडति (सति) तन्नामवर्णा इव कर्णपीताः ॥५०॥

व्याख्या—विधिं = ब्रह्माणं, तद्यानयुग्यः = ब्रह्मरथवोढा सन्,

शेषः। नलकेलियोग्यां = नैषधक्रीडाऽर्हां, वधूसृष्टिं = स्त्रीनिर्माणम्, अपृच्छम् एव = पृष्टवान् एव। ततः, मया = हंसेन विधिवाहनेन, अस्य = विधेः, चक्रचक्रे = रथाऽङ्गसमूहे, संक्रीडति = कूजति सति, तन्नामवर्णाः = भवदाख्याऽक्षराः इव, कर्णपीताः = श्रोत्रेन्द्रियगृहीता ॥ ५० ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीसे उनके रथको ढोते हुए मैंने नलकी क्रीडाकी योग्य कौन सी स्त्री आपने रची है ऐसा पूछ ही लिया। तब मैंने ब्रह्माजीके रथके पहियोंकी आवाज करनेपर आपके नामके अक्षरोंको सुना हुआ-सा प्रतीत होता है ॥ ५० ॥

टिप्पणी—विधिम् = प्रच्छ धातुके द्विकर्मक होनेसे यह गौणकर्म है। तद्यानयुग्यः = युगं वहतीति युग्यः, युग शब्दसे "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय। तस्य यानम् (ष० त०), तस्यः युग्यः (ष० त०)। नलकेलियोग्यां = नलस्य केलिः (ष० त०), तस्य योग्या, ताम् (ष० त०)। वधूसृष्टिं = वध्वाः सृष्टिः, ताम् (ष० त०)। यह मुख्यकर्म है। अपृच्छम् = प्रच्छ + लङ् + मिप्, चक्रचक्रे = चक्राणां चक्रं (समूहः) तस्मिन् (ष० त०) संक्रीडति = सं + क्रीड + लट् (शतृ) + ङि, यहाँपर "समोऽकूजने" इस वार्त्तिकसे कूजन होनेसे आत्मनेपद नहीं हुआ। त्वन्नामवर्णाः = तव नाम (ष० त०), तस्य वर्णाः (ष० त०)। कर्णपीताः = कर्णाभ्यां पीताः (तृ० त०)। पहियोंकी आवाजसे ब्रह्माजीके वाक्यको अच्छी तरहसे नहीं सुना यह तात्पर्य है ॥ ५० ॥

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा।
जनाऽपवादाऽर्णवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरीः स्यात् ? ॥ ५१ ॥

अन्वयः—वा अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनः विधातुः जनाऽपवादाऽर्णवम् उत्तरीतुं कतमा विधा तरीः स्यात् ? ॥ ५१ ॥

व्याख्या—वा = अथवा, अन्येन = अपरेण, नलेतरेणेति भावः। पत्या = भर्त्रा, त्वयि = भवत्यां, योजितायां = घटितायां सत्यां, विज्ञत्वकीर्त्या = अभिज्ञत्वख्यात्या एव, गतजन्मनः = यापिताऽऽयुषः, विधातुः = ब्रह्मणः, जनापऽवादाऽर्णवं = लोकनिर्वादसमुद्रम् उत्तरीतुं = निस्तरीतुं, कतमा विधा = कः प्रकारः, तरीः = नौका, स्यात् = भवेत्, न काऽपीत्यर्थः। अतो लोकापवादभीतेरपि ब्रह्मणा त्वं नलेनैव योजनीयेति भावः ॥ ५१ ॥

अनुवादः—अथवा दूसरे (नलसे भिन्न) पतिके साथ आपका योग करनेपर

"ये अभिज्ञ (जानकार) हैं" प्रसिद्धिसे ही आयुको वितानेवाले ब्रह्माके लिए लोकाऽपवादस्वरूप समुद्रको पार करनेके लिए कौनसा उपाय नौकाका काम देगा ? ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—विज्ञत्वकीर्त्या = विज्ञस्य भावो विज्ञत्वम्, विज्ञ + त्व । विज्ञत्वस्य कीर्तिः, तया (ष० त०)। गतजन्मनः = 'गतं जन्म यस्य स गतजन्मा' तस्य (बहु०)। जनाऽपवादाऽर्णवं = जनानाम् अपवादः (ष० त०), "अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादाऽपवादवत् ।" इत्यमरः । जनाऽपवाद एव अर्णवः, तम् (रूपक०)। उत्तरीतुम्=उद् + तॄ + तुमुन् । "तॄतो वा," इससे दीर्घ । तरीः= तरन्त्यनया इति, तॄ धातुसे "अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः" इस औणादिक सूत्रसे ई प्रत्यय । "स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः" इत्यमरः ॥ ५१ ॥

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयाऽलं, मयाऽसि तन्वि ! श्रमिताऽतिवेलम् ।
सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामस्तवेप्सितं किं विदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥

अन्वयः—तत् आस्ताम्, अप्रस्तुतचिन्तया अलम् । हे तन्वि ! मया अतिवेलं श्रमिता असि । तत् आगः परिमार्ष्टुकामः सोऽहं किं तव ईप्सितं विदधे, अभिधेहि ॥ ५२ ॥

व्याख्या—दमयन्त्या अभिप्रायं ज्ञातुमुपसंहरति आस्तामिति । (हे भैमि!) तत् = पूर्वोक्तं, नलवर्णनमित्यर्थः, आस्तां = तिष्ठतु, अप्रस्तुतचिन्तया = अप्रकृतविचारेण, अलं = पर्याप्तम्, अप्रस्तुतचिन्तया साध्यं नास्तीति भावः । हे तन्वि = हे कृशाङ्गि !, मया = हंसेन, अतिवेलं = भृशं श्रमिता = खेदिता, असि = वर्तसे, त्वमिति शेषः । तत् = श्रमणरूपम्, आगः = अपराधं, परिमार्ष्टुकामः = परिहर्तुकामः, सः = तादृशः, अहम् = अपराद्धः, किं, तव = भवत्याः, ईप्सितम् = अभीष्टं, मनोरथमिति भावः, विदधे = कुर्वे, अभिधेहि = ब्रूहि ॥ ५२ ॥

अनुवादः—वह वर्णन इतना ही हो । अप्रस्तुत विषयकी चिन्ता नहीं करनी चाहिए । हे कृशोदरि ! आप मुझसे बहुत ही परिश्रान्त बनाई गई हैं । उस अपराधको हटानेकी इच्छा करनेवाला मैं आपका कौन-सा मनोरथ पूरा करूँ ? कहिए ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—आस्ताम् = "आस उपवेशने" धातुसे लोट् + त । अप्रस्तुतचिन्तया = न प्रस्तुतः अप्रस्तुतः (नञ्०)। तस्य चिन्ता तया (ष० त०)। "अलम्" इस पदके गम्यमान साधन क्रियाकी अपेक्षासे करण होनेसे तृतीया।

श्रमिता = श्रम् + णिच + क्त (कर्ममें) + टाप् । आगः = "आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः । परिमार्ष्टुकामः = परिमार्ष्टुं कामो यस्य सः (बहु०), "तुं काममनसोरपि" इससे मकारका लोप । ईप्सितम् = आप् + सन् + क्तः । विदधे = वि + धाञ् + लट् + इट् । अभिधेहि = अभि + धा + लोट् + सिप् ॥ ५२ ॥

इतीरयित्वा विरराम पत्त्री स राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः ।
ह्रदे गभीरे हृदि चाऽवगाढे शंसन्ति कार्याऽवतरं हि सन्तः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—स पत्त्री इति ईरयित्वा राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः विरराम । हि सन्तः गभीरे हृदि ह्रदे च च अवगाढे (सति) कार्याऽवतरं शंसन्ति ॥ ५३ ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, पत्त्री = पक्षी, हंसः, इति = पूर्वोक्तं वाक्यम्, ईरयित्वा = उक्त्वा, राजपुत्रीहृदयं = दमयन्तीचित्तं, बुभुत्सुः = जिज्ञासुः, भैमी नले साऽनुरागाऽस्ति नो वेति जिज्ञासुः सन्निति भावः । विरराम = तूष्णीं बभूव । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—ह्रदे इति । हि = यस्मात्कारणात्, सन्तः = सज्जनाः, कार्यज्ञा इति भावः । गभीरे = अगाधे, हृदि = चित्ते, ह्रदे च = जलाशये च, अवगाढे = प्रविश्य दृष्टे सति, कार्याऽवतरं = कार्यस्य (स्नानादेः रहस्योक्तेश्च) अवतरं (तीर्थं प्रस्तावं च) शंसन्ति = कथयन्ति, अवगाहनाऽभावे सति अनर्थः स्यादिति भावः ॥ ५३ ॥

अनुवादः—वह पक्षी (हंस) ऐसा कहकर राजपुत्री (दमयन्ती) के अभिप्रायको जाननेकी इच्छा करता हुआ चुप हो गया, क्योंकि विद्वान् लोग जैसे गम्भीर जलाशयमें प्रवेश कर देखनेपर उतरनेका प्रस्ताव करते हैं वैसे ही गम्भीर हृदयको टटोलनेपर ही रहस्य कहते हैं ॥ ५३ ॥

टिप्पणी—ईरयित्वा = ईरं + णिच् + क्त्वा । राजपुत्रीहृदयं = राज्ञः पुत्री (ष० त०), तस्या हृदयं, तत् (ष० त०) । "बुभुत्सुः" इस उ प्रत्ययाऽन्तपदके योगमें "न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इससे षष्ठी विभक्तिका निषेध, बुभुत्सुः = बुध् + सन् + उः । विरराम = "व्याङ्परिभ्यो रमः" इससे परस्मैपद । वि + रम् + लिट + तिप् । अवगाढे = अव + गाह + क्तः + ङि । कार्याऽवतरं = कार्यस्य अवतरः तम् (ष० त०) । शंसन्ति = शंस + लट् + झिः । इस पद्यमें अर्थान्तर-न्यास अलङ्कार है ॥ ५३ ॥

किञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्त्तम् ।
पतत्त्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—किंञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलिः वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः सा पृथिवीन्द्रपुत्री मुहुर्तं मनसा वाच्यं विचिन्त्य पतत्रिणं जगाद ॥ ५४ ॥

व्याख्या—किञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलिः = स्तोकतिर्यक्कृतचञ्चलकेशबन्धा, वक्त्रेण = मुखेन, तृणीकृतेन्दुः = अधःकृतचन्द्रा, सा = पूर्वोक्ता, पृथिवीन्द्रपुत्री = राजकुमारी दमयन्ती मुहूर्तं = कंचित्कालं, मनसा = चित्तेन, वाच्यं = वक्तव्यं वचनं, विचिन्त्य = विचार्य, पतत्रिणं = पक्षिणं हंसं, जगाद = उवाच ॥ ५४ ॥

अनुवादः—चञ्चल केशबन्धको कुछ तिरछा करती हुई और मुखसे चन्द्रमा को मात करती हुई उस राजकुमारी (दमयन्ती) ने कुछ समय तक मन वक्तव्य वचनका विचार कर हंसको कहा ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—किञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलिः = किञ्चित्तिरश्चीना विलोल मौलिर्यस्याः सा (बहु०), "चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः। तृणीकृतेन्दुः = अतृणं तृणं यथा सम्पद्यते तथा कृतस्तृणीकृतः, तृण + च्वि + कृ + क्तः। तृणीकृत इन्दुः यया सा (बहु०)। पृथिवीन्द्रपुत्री = पृथिव्या इन्द्रः (ष० त०) तस्याः पुत्री (ष० त०)। मुहूर्तं = "कालाऽध्वनोरत्यन्त संयोगे" इससे द्वितीया। जगाद = गद् + लिट् + तिप्। इस पद्यमें उप अलङ्कार है ॥ ५४ ॥

धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं, यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

अन्वयः—चापले वत्सिमवत्सलत्वं धिक्! यत्प्रेरणात् उत्तरलीभवन्त्या मया समीरसङ्गात् (उत्तरलीभवन्त्या) नीरभङ्ग्या इव तटस्थः त्वम् उपद्रुतः असि ॥ ५५ ॥

व्याख्या—चापले = चपलकर्मणि, वत्सिमवत्सलत्वं = बाल्यप्रयुक्त चापलमित्यर्थः, धिक्, यत्प्रेरणात् = चापलप्रेरणात्, उत्तरलीभवन्त्या = चपलायमानया, मया = भैम्या, समीरसङ्गात् = वाताऽऽघातात्, उत्तरलीभवन्त्या = चपलायमानया, नीरभङ्ग्या इव=जलतरङ्गेण इव, तटस्थः = उदासीनः, तीर गतश्च, त्वं=हंसः, उपद्रुतः = पीडितः, असि = वर्तसे, मर्दीयं बालचापलं त्वया सोढव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—चञ्चल कर्ममें बालभावसे होनेवाली आसक्तिको धिक्कार है जिसकी प्रेरणासे चञ्चल होनेवाली मुझसे वायुके आघातसे चञ्चल होनेवा

जलकी तरङ्गसे उदासीन आप किनारेमें रहे हुए (व्यक्ति) के समान पीडित हो गये हैं ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—चापले = चपल + अण् । वत्सिमवत्सलत्वं = वत्सस्य भावो वत्सिमा, वत्स + इमनिच् । वत्सलस्य भावो वत्सलत्वम् । वत्सल + त्व । वत्सिम्नि वत्सलत्वं, तत् (स० त०), 'धिक्' के योगमें द्वितीया । यत्प्रेरणात् = यस्य प्रेरणं, तस्मात् (ष० त०) । उत्तरलीभवन्त्या = उत्तरल + च्वि + भू + लट् + शतृ + ङीप् + टा । समीरसङ्गात् = समीरस्य सङ्गः, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी । नीरभङ्ग्या = नीरस्य भङ्गी, तया (ष० त०) । तटस्थः = तट + स्था + कः । उपद्रुतः = उप + द्रु + क्तः । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ५५ ॥

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि, सतां स तावत्खलु दर्शनीयः ।
आगः पुरस्कुर्वति सागसं मां यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते ॥ ५६ ॥

अन्वयः—स्वच्छतया आदर्शतां प्रयासि । यस्य ते सागसं मां पुरस्कुर्वति आत्मनि इदम् आगः प्रतिबिम्बितम् । स सतां तावत् दर्शनीयः ॥ ५६ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) स्वच्छतया = निर्मलत्वेन, आदर्शतां = दर्पणत्वं, प्रयासि = प्राप्नोषि । यस्य = स्वच्छस्य, ते = तव, साऽऽगसं = साऽपराधां मां = भैमीं, पुरस्कुर्वति = पूजयति, "किमीप्सितं विदधेऽभिधेहि" (३-५२), इत्यादिकथनेनेति भावः, अग्रे कुर्वाणे च, आत्मनि = बुद्धौ, स्वरूपे च, इदं = मदीयम्, भवद्ग्रहणोद्योगरूपमिति भावः । आगः = अपराधः, प्रतिबिम्बितं = प्रतिफलितं, पुरोवर्तिधर्माणामात्मनि संक्रमणादादर्शोऽसीत्यर्थः । ततः किम् ? इत्यत आह—सः आदर्शः, सतां = सज्जनानां, तावत् = प्रथमं, दर्शनीयः = अवलोकनीयः पूज्यश्च ॥ ५६ ॥

अनुवादः - (हे हंस !) तुम निर्मल होनेसे दर्पणके भावको प्राप्त कर रहे हो, अपराधिनी मुझे सत्कार करनेसे अथवा सामने रखनेसे स्वच्छ तुम्हारी बुद्धि वा स्वरूपमें मेरा अपराध प्रतिबिम्बित हुआ है, वैसा आदर्श सज्जनोंको दर्शनीय और पूजनीय है ॥ ५६ ॥

टिप्पणी – स्वच्छतया = स्वच्छ + तल् + टाप् + टा । आदर्शताम् = आदर्श + तल् + टाप् + अम् । प्रयासि = प्र + या + लट् + सिप् । सागसं = आगसा सहिता साऽऽगाः, ताम् (तुल्ययोगबहु०) । पुरस्कुर्वति = पुरस्करोतीति पुरस्कुर्वन्, तस्मिन्, पुरस् + कृ + लट् (शतृ) + ङि । "पुरस्कृतः पूजिते

स्यादभियुक्तेऽग्रतः कृते।" इत्यमरः। आत्मनि = "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च।" इत्यमरः आदर्श (दर्पण) की दर्शनीयतामें प्रमाण है "रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम्। गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् बुधः" ॥ ५६ ॥

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य! तावत्।
हंसोऽपि देवांऽशतयाऽसि वन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे सौम्य! भवान् कुमार्या मम अनार्यम् अपि आचरितं तावत् क्षाम्यतु। हंसोऽपि (त्वम्) देवांऽशतया मत्स्यमूर्तिः श्रीवत्सलक्ष्मा इव वन्द्यः असि ॥ ५७ ॥

व्याख्या—हे सौम्य = हे सज्जन!, भवान्, कुमार्याः = शिशोः, मम अनार्यम् अपि = अनुचितम् अपि, आचरितम = आचरणं, त्वद्ग्रहणव्यवसायरूपमिति भावः। तावत् = प्रथमं, क्षाम्यतु = सहताम्, हंसस्य वन्द्यतां प्रतिपादयति—हंसोऽपि = मरालोऽपि, तिर्यगपि, त्वमिति, शेषः, देवांऽशतया=सुरांशत्वेन, मत्स्यमूर्तिः = मीनाऽवतारधारी, श्रीवत्सलक्ष्मा इव = विष्णुः इव वन्द्यः = अभिवादनीयः, असि ॥ ५७ ॥

अनुवादः—हे सज्जन! आप, कुमारी मेरे अनुचित आचरणको सहें। हंस होते हुए भी आप देवताके अंश होनेसे मत्स्यमूर्ति भगवान् विष्णुके समान अभिवादनके योग्य हैं ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—हे सौम्य = सोमो देवताऽस्येति सौम्यः, तत्सम्बुद्धौ "सोमाट्ट्यण्" इस सूत्रसे सोम शब्दसे टयण् प्रत्यय "सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते" इत्यमरः। अनार्यं = न आर्यम् (नञ्०)। क्षाम्यतु = क्षमूष् + लोट् + तिप्। देवांशता देवस्य अंशः (ष० त०), तस्य भावः देवांशता, तया देवांश + तल् + टाप्। मत्स्यमूर्तिः = मत्स्यस्य इव मूर्तिर्यस्य सः (व्यधिकरणबहु०)। श्रीवत्सलक्ष्मा = श्रीवत्सो लक्ष्म यस्य सः (बहु०) ॥ ५७ ॥

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां? त्वदीक्षामुदं मदक्ष्णोरपि याऽतिशेताम्।
निजाऽमृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम्? ॥ ५८ ॥

अन्वयः—(हे हंस!) कां मत्प्रीतिम् आधित्ससि? या मदक्ष्णोः त्वदीक्षामुदम् अतिशेताम्। इन्दुः प्रजानां निजाऽमृतैः लोचनसेचनात् पृथक् किं सृजति? ॥ ५८ ॥

व्याख्या—"तवेप्सितं किं विदधेऽभिधेहि" इति हंसवाक्यस्य उत्तरमाह—मत्प्रीतिमिति (हे हंस)। कां = कीदृशीं, मत्प्रीतिं = मत्सुखम्, आधित्ससि = आधातुम् (कर्तुम्) इच्छसि, या = प्रीतिः, मदक्ष्णोः = मन्नयनयोः, त्वदीक्षामुदं = भवदीक्षणप्रीतिम्, अतिशेताम् = अतिक्रामतु। दृष्टान्तालङ्कारेणोक्तमर्थं समर्थयते—निजाऽमृतैरिति। इन्दुः = चन्द्रः, प्रजानां = जनानां, निजाऽमृतैः = स्वीयपीयूषैः, पीयूषतुल्यैः स्वकिरणैरिति भावः। लोचनसेचनात् = नयनसेकात्, पृथक् = अन्यत्, किं वा सृजति=किं करोति ? न किञ्चित्करोतीति भावः ॥५८॥

अनुवादः—(हे हंस !) तुम कौन-सी मेरी प्रीति करनेकी इच्छा करते हो ? जो (प्रीति) मेरी आँखोंकी तुम्हारे दर्शनसे होनेवाली प्रीतिको भी मात करेगी। जैसे कि चन्द्रमा अपनी अमृततुल्य किरणोंसे नेत्रोंको सेचन करनेसे अतिरिक्त और क्या करता है ? ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—मत्प्रीतिं = मम प्रीतिः, ताम् (ष० त०)। आधित्ससि = आङ+धाञ्+सन्+लट्+सिप्। मदक्ष्णोः = मम अक्षिणी, तयोः (ष० त०)। त्वदीक्षामुदं = तव ईक्षा त्वदीक्षा (ष० त०), तस्या मुत्, ताम् (ष० त०)। अतिशेताम् = अति+शीङ्+लोट्+त। निजाऽमृतैः = निजस्य अमृतानि, तैः (ष० त०)। लोचनसेचनात् = लोचनयोः सेचनं, तस्मात् (स० त०), "पृथक्" के योगमें "पृथग्विनानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्" इससे पञ्चमी। सृजति = सृज+लट्+तिप्। इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ ५८ ॥

मनस्तु यं नोज्झति जातु, यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ?।
का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाऽभिलाषं कथयेदभिज्ञा ? ॥ ५९ ॥

अन्वयः—मनः यं जातु न उज्झति, स मनोरथः कण्ठपथं कथं यातु ? अभिज्ञा का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेत् ? अथवा—हे द्विज ! अभिज्ञा का नाम बाला राजपाणिग्रहाऽभिलाषं कथयेत् ? ॥ ५९ ॥

व्याख्या—मनः = मम चित्तं, यं = मनोरथं, जातु = कदाऽपि, न उज्झति= न जहाति, सः = तादृशः, मनोरथः = अभिलाषः। कण्ठपथं = गलमार्गं, वाग्विषयम्, उपकण्ठदेशं च, कथं = केन प्रकारेण, यातु = प्राप्नोतु। मनसा प्रतिबद्धस्य मनोरथस्य कथं कण्ठपथे सञ्चरणमिति भावः। यतः—अभिज्ञा = विवेकिनी, का नाम बालाका नाम स्त्री, द्विजराजपाणिग्रहाऽभिलाषं = द्विजराजस्य (चन्द्रमसः) पाणिना (करेण) ग्रहे (ग्रहणे) अभिलाषं (मनोरथम्) कथयेत् = ब्रूयात्। अथवा हे द्विज = हे पक्षिन् !, का नाम बाला, राजपाणिग्रहाऽभिलाषं =

नलपाणिग्रहणेच्छां, कथयेत् = ब्रूयात्। तथा च दुष्प्राप्यजनाऽभिलाषस्य पाणिग्रहणसदृशः उपहासस्थानभूतः (सन्) लज्जावत्या कुमार्या कथं ... शक्य इति भावः ॥ ५९ ॥

अनुवादः—मेरा चित्त जिस (मनोरथ) को कभी भी नहीं छोड़ता है, ... मनोरथ कैसे कण्ठमार्ग (वचनविषय) को प्राप्त होगा ? विवेकवाली कौन स्त्री चन्द्रमाके पाणिग्रहणके अभिलाषको कहेगी ? (अथवा) हे हंस ! विवेकवाली कौन-सी स्त्री राजा (नल) के पाणिग्रणके अभिलाषको कहेगी ? ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—कण्ठपथं = कण्ठस्य पन्थाः कण्ठपथः तम् (ष० त०)। "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इससे समासान्त अ प्रत्यय। द्विजराजपाणिग्रहाऽभिलाषं = द्विजानां राजा द्विजराजः (ष० त०), तस्य पाणिः (ष० त०), तेन ग्रहः (तृ० त०), तस्मिन् अभिलाषः, तम् (स० त०) अथवा राजपाणिग्रहाऽभिलाषं = राज्ञः पाणिग्रहः (ष० त०), तस्मिन् अभिलाषः तम् (स० त०)। कथयेत् = कथ + णिच् + विधिलिङ् + तिप्। इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ५९ ॥

वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः।
तत्याज तोषं परपुष्टघुष्टे, घृणां च वीणाक्वणिते वितेने ॥ ६० ॥

अन्वयः—स हंसः मृद्वीकया तुल्यरसां मृद्वीं तदीयां वाचं परिपीय परपुष्टघुष्टे, तोषं तत्याज; वीणाक्वणिते च घृणां वितेने ॥ ६० ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, हंसः = मरालः, मृद्वीकया = द्राक्षया, तुल्यरसां = समानस्वादां, मधुराऽर्थामिति भावः। मृद्वीं = कोमलां, तदीयां = दमयन्तीसम्बन्धिनीं, वाचं = वाणीं, परिपीय = अत्यादरात् आकर्ण्य, परपुष्टघुष्टे = कोकिलकूजिते, तोषं = प्रीतिं, तत्याज = त्यक्तवान्, वीणाक्वणिते च = वल्लकीनिनादे च, घृणां = जुगुप्सां, वितेने = चकार ॥ ६० ॥

अनुवादः—उस हंसने अंगूरके समान मधुर और कोमल दमयन्तीकी वाणीको अत्यन्त आदरसे सुनकर कोयलके कूजितमें प्रीति छोड़ दी और वीणाके शब्दमें भी घृणा की ॥ ६० ॥

टिप्पणी—मृद्वीकया = "मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा" इत्यमरः। तुल्यरसां = तुल्यो रसो यस्याः सा, ताम् (बहु०)। मृद्वीं = मृदु शब्दसे "वोतो गुणवचनात्" इससे ङीप्। तदीयां = तस्य इयं तदीया, ताम्, तद् + छ (ईय) + टाप् + अम्। परिपीय = परि + पीङ् + क्त्वा (ल्यप्)। परपुष्टघुष्टे = परैः पुष्टः (तृ० त०)। "वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि।" इत्यमरः।

परपुष्टेन घुष्टं, तस्मिन् (तृ० त०)। तत्याज = त्यज+लिट्+तिप्। वीणाक्वणिते=वीणायाः क्वणितं, तस्मिन् (ष० त०) घृणां = "घृणा जुगुप्सा कृपयोः इति विश्वः। वितेने = वि+तन्+लिट्+त। इस पद्यमें प्रतीप अलङ्कार है ॥ ६० ॥

मन्दाक्षमन्दाऽक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः।
तच्छंसिते किञ्चन संशयालुर्गिरा मुखाऽम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

अन्वयः—अयं हंसो मन्दाक्षमन्दाऽक्षरमुद्रम् उक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि (सत्याम्) तच्छंसिते किञ्चन संशयालुः मुखाऽम्भोजं गिरा युयोज ॥ ६१ ॥

व्याख्या—मन्दाक्षमन्दाऽक्षरमुद्रं = लज्जास्वल्पवर्णविन्यासम् (यथा तथा), उक्त्वा = अभिधाय, तस्यां = दमयन्त्यां, समाकुञ्चितवाचि = नियमितवचनायां सत्याम्, तच्छंसिते = दमयन्तीभाषिते, किञ्चन = किञ्चित्, संशयालुः = सन्दिहानः सन्, मुखाऽम्भोजं = वदनकमलं, गिरा = वाण्या, युयोज = युक्तवान्, मुखेन वाणीमुवाचेति भावः ॥ ६१ ॥

अनुवादः—लज्जासे वर्णविन्यासको मन्द करके भाषण कर दमयन्तीके चुप रह जानेपर उनके वचनमें कुछ सन्देह करते हुए उस हंसने मुखकमलको वाणीसे युक्त किया अर्थात् कहा ॥ ६१ ॥

टिप्पणी—मन्दाक्षमन्दाऽक्षरमुद्रं = मन्दाक्षेण मन्दा (तृ० त०)। अक्षराणां मुद्रा (ष० त०)। मन्दाक्षमन्दा अक्षरमुद्रा यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०)। उक्त्वा = ब्रूञ् (वच्)+क्त्वा। समाकुञ्चितवाचि = समाकुञ्चिता वाक् यया सा, तस्याम् (बहु०)। तच्छंसिते = तस्याः शंसितं, तस्मिन् (ष० त०)। संशयालुः = संशेते इति संशयालुः, सम्-उपसर्गपूर्वक "शीङ् स्वप्ने" धातुसे "स्पृहि गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्" इस सूत्रमें "शीङो वाच्यः" इस वार्तिकसे आलुच् प्रत्यय। मुखाऽम्भोजं = मुखम् अम्भोजम् इव तत्, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इससे समास। युयोज = युज+लिट्+तिप् (णल्)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ६१ ॥

करेण वाञ्छेव विधुं विधर्तुं यमित्थमात्थादरिणी, तमर्थम्।
पातुं श्रुतिभ्यामपि नाऽधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्ण इवाऽन्तिमः किम् ? ॥ ६२ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) करेण विधुं विधर्तुं वाञ्छा इव यम् अर्थम् इत्थम् आदरिणी (सती) आत्थ, तम् अर्थम् अन्तिमो वर्णः श्रुतेः वर्णम् इव श्रुतिभ्यां पातुम् अपि न अधिकुर्वे किम् ? ॥ ६२ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) करेण = हस्तेन, विधुं = चन्द्रमसं, विधर्तुं = धर्तुं वाञ्छा इव=इच्छा इव, यम्, अर्थम्=अभिधेयम् "द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं" इत्याद्युक्तप्रकारमित्यर्थः । आदरिणी=आदरयुक्ता सती, आत्थ = ब्रवीषि, तं ताद्दशम्, अर्थम् = अभिधेयम्, अन्तिमः=चरमः, वर्णः=शूद्र इत्यर्थः । श्रुतेः=वेद वर्णम् इव = अक्षरम् इव, श्रुतिभ्यां = कर्णाभ्यां, पातुम् अपि = पानं कर्तुम् अपि, श्रोतुम् अपीति भावः । न अधिकुर्वे किम् ? = न अधिकारी भवामि किम् अधिकारी अस्म्येवेत्यर्थः । सोऽर्थो वक्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) हाथसे चन्द्रमाको ग्रहण करनेकी इच्छाके समान जिस अर्थको इस प्रकार आदरयुक्त होकर आप 'कहती है, उस अर्थको अन्तिम वर्ण (शूद्र) जैसे वेदके वर्णको सुननेके लिए अधिकारी नहीं है वैसे मैं भी कानोंसे सुननेको भी अधिकारी नहीं हूँ क्या ? ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—विधर्तुं = वि + धृञ् + तुमुन् । आदरिणी = आदर + इनि + ङीप् । नारायण पण्डितने "आदरिणी" ऐसा पाठ भी माना है, उस पक्षमें निर्भया यह अर्थ है, अदर + इनि + ङीप् । आत्थ=ब्रू (आह) + लट् + सिप् । अन्तिमः = अन्ते भवः, 'अन्त' शब्दसे "अन्ताच्चेति वक्तव्यम्" इस वार्तिकसे डिमच् प्रत्यय । "स्त्रीशूद्रौ नाऽधीयेताम्" इस उक्तिके अनुसार स्त्री और शूद्रको वेदके अध्ययनमें अधिकार न होनेसे सुननेमें भी अधिकार नहीं है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ६२ ॥

अर्थाप्यते वा किमियद्भवत्या ? चित्तैकपद्यामपि वर्तते यः ।
यत्राऽन्धकारः खलु चेतसोऽपि जिह्मेतरैर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) भवत्या किं वा इयत् अर्थाप्यते ? यः चित्तैकपद्याम् अपि वर्तते । यत्र चेतसोऽपि अन्धकारः, तद् ब्रह्म अपि जिह्मेतरैः अवाप्यं खलु ॥ ६३ ॥

व्याख्या—ननु अत्यन्तदुर्लभत्वात्तमर्थं वक्तुं जिह्मेमीत्याशङ्क्याह-अर्थेति इति । (हे भैमि !) भवत्या = त्वया, किंवा, इयत् = एतावत् यथा तथा अर्थाप्यते = द्विजराजपाणिग्रहवत् अतिदुर्लभत्वेन आख्यायते । यः = अर्थः चित्तैकपद्याम् अपि = मनोमार्गे अपि, वर्तते = विद्यते, अतः स कथं दुर्लभ इति भावः । तथाहि, यत्र = यस्मिन् ब्रह्मणि, चेतसोऽपि = मनसोऽपि, अन्धकारः अग्राह्यत्वात्प्रतिबन्धः "अवाङ्मनसगोचरम्" "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतित इति भावः । तत् = तादृशं, दुर्लभमिति भावः,

अपि = शुद्धचैतन्यरूपं वस्त्वपि, जिह्मेतरैः = अकुटिलैः, कुशलबुद्धिभिरिति भावः। अवाप्यं = प्राप्यं, खलु = निश्चयेन, कुशलधीभिरमनोगोचरं ब्रह्माऽपि प्राप्यते, मनोगतं वस्तु प्राप्यत इति किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ६३ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) जो आपके चित्तरूप मार्गमें है उसे क्यों आप दुर्लभरूप कह रही हैं, जहाँ चित्तका भी अन्धकार (प्रतिबन्ध) है वह ब्रह्म भी कुशल बुद्धिवाले पुरुषसे प्राप्य है ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—अर्थाप्यते = अर्थः क्रियते, 'अर्थ' शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् प्रत्यय होकर "अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः" इससे आपुक् होकर कर्ममें लट्। चित्तैकपद्याम् = एकः पादौ यस्यां सा एकपदी (बहु०) "कुम्भपदीषु च" इससे निपातन, "सरणिः पद्धतिः पद्या वर्त्मन्येकपदीति च।" इत्यमरः। चित्तम् एव एकपदी, तस्याम् (रूपक०)। जिह्मेतरैः = जिह्मात् इतरे, तैः (प० त०)। अवाप्यम् = अवाप्तुं योग्यम्, अव + आप् + यत्। इस पद्यमें अर्थापत्ति अलङ्कार है ॥ ६३ ॥

ईशाऽणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये ! लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।
तिर्यञ्चमप्यञ्च मृषाऽनभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे ईशाऽणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये ! लोकेशलोकेशयलोकमध्ये अज्ञं तिर्यञ्चम् (माम्) अपि मृषाऽनभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञम् अञ्च ॥ ६४ ॥

व्याख्या—हे ईशाऽणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये = हे ईश्वराऽणुत्वविभूतिरूपान्तराऽवलग्ने !, हे कृशोदरि ! इति भावः। लोकेशलोकेशयलोकमध्ये = ब्रह्मलोकवासिजनमध्ये, अज्ञम् = अनभिज्ञं, मूढमित्यर्थः। तिर्यञ्चम् अपि = पक्षिणामपि च, मामिति शेषः। मृषाऽनभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञम् = अनृताऽनभिज्ञरसनताऽऽद्यज्ञानयशस्विनम्, अञ्च = विद्धि, मां सत्यवादिनं जानीहीति भावः ॥ ६४ ॥

अनुवादः—हे ईश्वरके अणिमा ऐश्वर्यके समान सूक्ष्म कमरवाली ! ब्रह्माजीके लोकमें रहनेवाले प्राणियोंके मध्यमें अनभिज्ञ और पक्षी भी मुझको झूठमें अनभिज्ञ जानकारीरूप आदिज्ञान होनेसे यशवाले अर्थात् सत्यवादी जानिए।

टिप्पणी—ईशाऽणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये = अणोर्भावः अणिमा, अणु + इमनिच्। ईशस्य अणिमा (ष० त०), स च तद् ऐश्वर्यम् (क० धा०), तस्य विवर्तः (तत्त्वतः अन्यथाभावः), (ष० त०), ईशाऽणिमैश्वर्यविवर्तो मध्यो यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। ईश्वरकी आठ योगसिद्धियाँ जिन्हें ऐश्वर्य कहते हैं, वे ये हैं—

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाऽष्टसिद्धयः ॥

अर्थात् अणिमा (बहुत सूक्ष्म होना), महिमा (बहुत बड़ा होना), गरि[मा] (अत्यन्त गुरुता), लघिमा (अत्यन्त लघुता), प्राप्ति (पदार्थको पानेकी शक्ति), प्राकाम्य (सब अभिलाषोंको पानेकी शक्ति), ईशित्व (उत्कृष्ट सामर्थ्य) और वशित्व (उत्कृष्ट स्वातन्त्र्य)। लोकेशलोकेशयलोकमध्ये = लोकानाम् ई[शः] (ष० त०), "हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ।" इत्यमरः । लोकेश[स्य] लोकः (ष० त०), लोकेशलोके शेरते इति लोकेशलोकेशयाः, लोकेशलोक-[उप]पदपूर्वक "शीङ् स्वप्ने" धातुसे "अधिकरणे शेतेः" इस सूत्रसे अच् प्रत्यय [और] "शयवासवासिष्वकालात्" इस सूत्रसे अलुक् समास । लोकेशलोकेशयास्त[एव] लोकाः (क० धा०), "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः । लोकेशलोकेशयलोका[नां] मध्यं, तस्मिन् (ष० त०) । मृषाऽनभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञं = "मृषा" [यह] अव्यय है । मृषा अनभिज्ञा (ष० त०) मृषाऽनभिज्ञा रसज्ञा यस्य सः (बहु०) "रसज्ञा रसना जिह्वा" इत्यमरः । मृषाऽनभिज्ञरसज्ञस्य भावः, मृषाऽनभिज्ञ-रसज्ञ + तल् + टाप् । उपज्ञायते इति उपज्ञा, उप + उपसर्गपूर्वक 'ज्ञा' धातु[से] "आतश्चोपसर्गे" इससे अङ् प्रत्यय और टाप् प्रत्यय । "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः । मृषाऽनभिज्ञताया उपज्ञा मृषाऽनभिज्ञरसज्ञतोपज्ञा (ष० त०), "उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्" इससे नपुंसकलिङ्गता । समैर्ज्ञायते इति समज्ञा, सम + ज्ञा + अङ् + टाप्, पूर्वसूत्रसे अङ् प्रत्यय । "यशः कीर्तिः समज्ञा च" इत्यमरः । मृषाऽनभिज्ञरसज्ञतोपज्ञं समज्ञा यस्य[सः] तम् (बहु०) । अञ्च = अञ्च + लोट् + सिप् ॥ ६४ ॥

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः ।
ह्रियेव ताभ्यश्चलतीयमद्धापथान्न संसर्गगुणेन बद्धा ॥ ६५ ॥

अन्वयः—प्रतिवेशिनीनां श्रुतीनां मध्ये वासवती इयं नः मुखे सरस्[वती] संसर्गगुणेन बद्धा (सती) ताभ्यः ह्रिया इव अद्धापथात् न चलति ॥ ६५ ॥

व्याख्या—प्रतिवेशिनीनां = निकटगृहवासिनीनां, श्रुतीनां = वेदानां, [अस्माकं] मुखस्थानामिति शेषः । मध्ये = अन्तरे, वासवती = निवसन्ती, इयं = नि[त्य]वर्तिनी, नः = अस्माकं, मुखे = वदने, सरस्वती = वाणी, संसर्गगुणेन = संसर्गगुणेन, बद्धा = नद्धा (सती), ताभ्यः = श्रुतिभ्यः, ह्रिया इव

लज्जया इव, अद्धापथात् = सत्यमार्गात्, न चलति = न गच्छति, "संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति" इति न्यायादिति भावः ॥ ६५ ॥

अनुवादः—पड़ोसिन श्रुतियोंके बीचमें रहनेवाली यह हमलोगोंकी वाणी संगतिरूप गुणसे बद्ध होती हुई उन श्रुतियोंसे मानों लज्जा कर सत्यमार्गसे विचलित नहीं होती है ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—प्रतिवेशिनीनां = प्रतिविशन्तीति प्रतिवेशिन्यः, तासाम्, प्रति + विश् + णिनिः + ङीप् + आम् (उपपद०)। वासवती = वास + मतुप् + ङीप् + सुः। सरस्वती = "गीर्वाग्वाणी सरस्वती" इत्यमरः। संसर्गगुणेन=संसर्ग एव गुणः (धर्मः तन्तुश्च), तेन (रूपक०)। बद्धा = बन्ध + क्त + टाप् + सुः। अद्धापथात् = अद्धा पन्थाः अद्धापथः, तस्मात् (ष० त०)। "तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयम्" इत्यमरः। "अद्धा" यह अव्यय है। "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इससे समासाऽन्त अ प्रत्यय। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥६५॥

पर्यङ्कताऽऽपन्नसरस्वदङ्कां लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चित्तम्।
कुत्राऽपि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

अन्वयः—कुत्र अपि वस्तुनि अभिलाषि ते चित्तं पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्कां लङ्कापुरीम् अपि प्रयाति चेत्, तत् अपि स्वशये शयालु अवेहि ॥ ६६ ॥

व्याख्या—कुत्र अपि = कस्मिन् अपि, द्वीपान्तरस्थेऽपीति भावः। वस्तुनि = पदार्थे, अभिलाषि = साऽभिलाषं, ते = तव, चित्तं = मनः (कर्तृ), पर्यङ्कताऽऽपन्नसरस्वदङ्कां = मञ्चत्वप्राप्तसमुद्रचिह्नां, लङ्कापुरीम् अपि = सिंहलद्वीपनगरीम् अपि, प्रयाति चेत् = गच्छति यदि, तत् = वस्तु, अपि, स्वशये=निजहस्ते, शयालु = स्थितम्, अवेहि = जानीहि ॥ ६६ ॥

अनुवादः—किसी भी वस्तुमें अभिलाष करनेवाला आपका चित्त, पलंगके समान समुद्ररूप चिह्नवाली लङ्कापुरीमें भी जाता है तो उस (वस्तु)को भी आप अपने हाथमें मौजूद समझिए ॥ ६६ ॥

टिप्पणी—अभिलाषि = अभि + लष + णिनिः। पर्यङ्कताऽऽपन्नसरस्वदङ्कां= पर्यङ्कस्य भावः पर्यङ्कता, पर्यङ्क + तल + टाप्। पर्यङ्कताम् आपन्नः, "द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्ताऽऽपन्नः" इस सूत्रसे द्वि० त०। पर्यङ्कतापन्नः सरस्वान् अङ्को यस्याः सा, ताम् (बहु०)। लङ्कापुरीं = लङ्का चाऽसौ पुरी, ताम् (क० धा०)। स्वशये = स्वस्य शयः, तस्मिन् (ष० त०)। "पञ्च-शाखः शयः पाणिः" इत्यमरः। शयालु = शेते इति, शीङ् + आलुच् ॥ ६६ ॥

इतीरिता पत्त्ररथेन तेन ह्लीणा च हृष्टा च बभाण भैमी।
"चेतो नलङ्कामयते मदीयं, नाऽन्यत्र कुत्रापि च साऽभिलाषम्" ॥ ६७ ॥

अन्वयः—तेन पत्त्ररथेन इति ईरिता भैमी ह्लीणा हृष्टा च (सती) बभाण—"मदीयं चेतो लङ्कां न अयते (पक्षान्तरे श्लेषेण) मदीयं चेतो नलं कामयते। अन्यत्र कुत्र अपि साऽभिलाषं न" ॥ ६७ ॥

व्याख्या—तेन = पूर्वोक्तेन, पत्त्ररथेन = हंसेन, इति = इत्थम्, ईरिता = उक्ता, भैमी = दमयन्ती, ह्लीणा = लज्जिता, स्वाऽभिप्रायकथनसङ्कोचादिति शेषः। हृष्टा च = प्रसन्ना च, उपायलाभादिति शेषः। बभाण = जगाद। मदीयं = मामकीनं, चेतः = चित्तं, लङ्कां = सिंहलद्वीपपुरीं, न अयते = नो गच्छति। (पक्षान्तरे श्लेषेण)—किन्तु नलं = नैषधं, कामयते = इच्छति। अन्यत्र = अन्यस्मिन्, कुत्र अपि = कस्मिन् अपि, वस्तुनीति शेषः। साऽभिलाषम् = इच्छुकं, न = नो वर्तते ॥ ६७ ॥

अनुवादः—उस हंसके ऐसा कहने पर दमयन्तीने लज्जित और प्रसन्न होकर कहा—"मेरा चित्त लङ्का नहीं जाता है," (पक्षान्तरमें श्लेषसे) "मेरा चित्त नलको चाहता है, और किसी भी वस्तुमें अभिलाष नहीं करता है ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—पत्त्ररथेन = पत्त्रं (पक्षः) रथो यस्य सः, तेन (बहु०)। "पतत्पत्त्ररथाऽण्डजाः" इत्यमरः। ह्लीणा = ह्री + क्त + टाप्, "नुदविदोन्दत्राघ्रा-ह्लीभ्योऽन्यतरस्याम्" इस सूत्रसे निष्ठा तकारके स्थानमें विकल्पसे नकार। हृष्टा + हृष + क्त + टाप्। बभाण = भण + लिट् + तिप् (णल्)। अयते = अय + लट् + त। कामयते = कम् + णिङ् + लट् + त। साऽभिलाषम् = अभिलाषेण सहितम् (तुल्ययोगबहु०)। इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ६७ ॥

विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनङ्गनागम्।
जगाद विस्पष्टमभाषमाणामेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—विस्पष्टम् अभाषमाणाम् एनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रो बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनङ्गनागं विचिन्त्य जगाद ॥ ६८ ॥

व्याख्या—विस्पष्टं = सुव्यक्तम्, अभाषमाणाम् = न वदन्तीं, श्लेषोक्त्या सन्दिग्धमेव भाषमाणामिति भावः। एनां = दमयन्तीं, सः = पूर्वोक्तः, चक्राङ्गपतङ्गशक्रः = हंसपक्षिश्रेष्ठः, बालाजनशीलशैलं = मुग्धाऽङ्गनास्वभावपर्वतं, लज्जानदीमज्जदनङ्गनागं = ... विचिन्त्य = ... जगाद

उवाच, लज्जापरित्यागाऽर्थं वक्ष्यमाणवाक्यमुवाचेति भावः प्रकाशव्याख्यायाम् "आचष्टे" तिपाठः तस्य उक्तवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अनुवादः—स्पष्ट रूपसे भाषण न करनेवाली दमयन्तीको उस हंसश्रेष्ठने मुग्धा स्त्रीके स्वभावरूप पर्वतमें लज्जारूप नदीमें कामदेवरूप हाथी डूब रहा है ऐसा विचार कर कहा ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—विस्पष्टम् = यह भाषण क्रियाका विशेषण है। अभाषमाणां = भाषत इति भाषमाणा, भाष + लट् + शानच् + टाप्। न भाषमाणा, ताम् (नञ्), चक्राङ्गपतङ्गशक्रः = चक्राङ्गश्च ते पतङ्गाः (क० धा०)। "हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः।" इति "पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च" इत्यप्यमरः। चक्राङ्गपतङ्गानां शक्रः (ष० त०)। बालाजनशीलशैलं = बाला चाऽसौ जनः (क० धा०), बालाजनस्य शीलम् (ष० त०)। तदेव शैलः, तम् (रूपक०)। लज्जानदीमज्जदनङ्गनागं = लज्जा एव नदी (रूपक०)। अनङ्ग एव नागः (रूपक०)। मज्जन् अनङ्गनागो यस्य सः (बहु०)। लज्जानद्यां मज्जदनङ्गनागः, तम् (स० त०)। विचिन्त्य = वि + चिन्त + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। जगाद = गद + लिट् + तिप्। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ६८ ॥

नृपेण पाणिग्रहणे स्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति।
आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वयाऽर्थः सुधिया मया किम्? ॥ ६९ ॥

अन्वयः— श्लेषकवेः भवत्याः नृपेण पाणिग्रहणे स्पृहा इति मम मनो नलं कामयते इति श्लोकद्वयाऽर्थः सुधिया मया न आश्लेषि किम्? (आश्लेषि एव) ॥ ६९ ॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि!) श्लेषकवेः = श्लेषभङ्ग्या कवयित्र्याः, श्लिष्ट-शब्दप्रयोक्त्र्या इति भावः। भवत्याः = तव, नृपेण = राज्ञा, नलेन कर्त्रा, पाणि-ग्रहणे = करपीडने, स्पृहा = अभिलाषः, इति = एवं, "का नाम बाला० (३-५९), "चेतो नलं कामयते" (३-६७), श्लोकद्वयाऽर्थः = पद्यद्वितयाऽ-भिधेयः, सुधिया = विदुषा, मया = हंसेन, न आश्लेषि किं = न अग्राहि किम्? गृहीत एवेति भावः ॥ ६९ ॥

अनुवादः—हे राजकुमारि! श्लेषसे कविता बनानेवाली आपकी नृप (राजा) के साथ पाणिग्रहणमें स्पृहा (अभिलाष) है (३-५९) और मेरा मन

नलकी कामना करता है (३–६७) ऐसा दो श्लोकोंका अर्थ क्या मैंने नहीं जाना ? (जाना है) ॥ ६९ ॥

टिप्पणी—श्लेषकवेः = श्लेषेण कवेः (तृ० त०)। पाणिग्रहणे = पाणे: ग्रहणं, तस्मिन् (शेषषष्ठी० तत्पु०)। कामयते = कमु + णिङ् + लट् + त। श्लोकद्वयार्थः = श्लोकयोः द्वयं (ष० त०), तस्य अर्थः (ष० त०)। सुधिया = सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः, तेन, सु–उपसर्गपूर्वक "ध्यै चिन्तायाम्" इस धातुसे क्विप् प्रत्यय और सम्प्रसारण (उपपद०)। आश्लेषि = आङ् + श्लिष + लुङ् (कर्ममें) + त ॥ ६९ ॥

त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्ययं तु सम्भाव्य भाव्यस्मि तदज्ञ एव।
लक्ष्ये हि बालाहृदि लोलशीले दराऽपराद्धेषुरपि स्मरः स्यात् ॥ ७० ॥

अन्वयः—तु त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्ययं सम्भाव्य तदज्ञ एव भावी अस्मि। हि लोलशीले बालाहृदि लक्ष्ये स्मरः अपि दराऽपराद्धेषुः स्यात् ॥ ७० ॥

व्याख्या—तु=किन्तु, "नृपेण पाणिग्रहणे स्पृहा", "मम मनो नलं कामयते" इति ज्ञानेऽपीति भावः। त्वच्चेतसः = भवन्मनसः, स्थैर्यविपर्ययम् = अस्थिरत्वं सम्भाव्य = आशङ्क्य, तदज्ञ एव = श्लोकद्वयार्थानभिज्ञ एव, भावी = भविष्यन् अस्मि = भवामि। हि = यतः, लोलशीले = चञ्चलस्वभावे, बालाहृदि = तरुणी-चित्ते, लक्ष्ये = शरव्ये, वेध्ये विषय इति भावः। स्मरोऽपि = कामदेवोऽपि देवर्ष्यादिविजेता अपीति तात्पर्यम्। दराऽपराद्धेषुः = ईषच्च्युतसायकः, स्यात् = भवेत्, स्मरसदृशः कुशलधानुष्कोऽपि चञ्चललक्ष्ये अपराद्धपृषत्कः स्यादिति सम्भाव्यत इति भावः ॥ ७० ॥

अनुवादः—परन्तु "राजाके साथ पाणिग्रहणमें स्पृहा", "मेरा चित्त नलकी कामना करता है" ऐसे दो श्लोकोंका अर्थ जाननेपर भी आपके चित्तकी अस्थिरता की आशङ्का करके मैं उस अर्थमें अनजान ही होनेवाला हूँ। क्योंकि चञ्चल-स्वभाववाली तरुणीके चित्तरूप लक्ष्यमें कामदेव भी कुछ निशाना चूकनेवाला होगा ॥ ७० ॥

टिप्पणी—त्वच्चेतसः = तव चेतः, तस्य (ष० त०) स्थैर्यविपर्ययं = स्थैर्यस्य विपर्ययः, तम् (ष० त०)। सम्भाव्य = सं + भू + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। तदज्ञः = तस्मिन् अज्ञः (स० त०)। भावी = भविष्यतीति "भविष्यति गम्यादयः" इससे साधु, भू + णिनि + सुः। लोलशीले = लोलं शीलं यस्य तत्, तस्मिन् (बहु०)। बालाहृदि = बालाया हृत्, तस्मिन् (ष०

तृ०)। लक्ष्ये = "लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च" इत्यमरः। दराऽपराद्धेषुः = अपराद्धः इषुः यस्य सः (बहु०)। दरम् अपराद्धेषुः (सुप्सुपा०)। इस पद्यमें अर्थान्तर-न्यास अलङ्कार है ॥ ७० ॥

महीमहेन्द्रः खलु नैषधेन्दुस्तद्बोधनीयः कथमित्थमेव ।
प्रयोजनं सांशयिकं प्रतीदृक्पृथग्जनेनेव स मद्विधेन ॥ ७१ ॥

अन्वयः—तत् महीमहेन्द्रः स नैषधेन्दुः इह ईदृक् सांशयिकं प्रयोजनं प्रति मद्विधेन पृथग्जनेन इव इत्थम् एव कथं बोधनीयः खलु ॥ ७१ ॥

व्याख्या—तत् = तस्मात्कारणात्, महीमहेन्द्रः = भूदेवेन्द्रः, सः = प्रसिद्धः, नैषधेन्दुः = नलचन्द्रः, इह = अस्मिन्विषये, ईदृक् = एतादृशं, सांशयिकं = संशय-प्राप्तं, प्रयोजनं प्रति = कार्यं प्रति, मद्विधेन = मत्सदृशेन, प्रामाणिकजनेनेति भावः। पृथग्जनेन इव = मूर्खजनेन इव, इत्थम् एव = एतादृशम् एव, युक्ताऽयुक्तविचारमकृत्वैवेति भावः। कथं = केन प्रकारेण, बोधनीयः = ज्ञापनीयः, खलु = निश्चयेन ॥ ७१ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) उस कारणसे पृथिवीके इन्द्र, प्रसिद्ध, चन्द्रके सदृश नल इस विषयमें ऐसे सन्दिग्ध कार्यके प्रति मेरे ऐसे प्रामाणिक जनसे मूर्ख मनुष्यके समान विना विचारके कैसे निवेदन किये जायँ ? ॥ ७१ ॥

टिप्पणी—महीमहेन्द्रः = महांश्चाऽसौ इन्द्रः (क० धा०), मह्यां महेन्द्रः (स० त०)। नैषधेन्दुः = नैषध इन्दुरिव, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इससे समास। सांशयिकं = संशयम् आपन्नम्, "संशय" शब्दसे "संशयमापन्नः" इस सूत्रसे ठक् (इक) प्रत्यय और "किति च" इससे आदिवृद्धि। "सांशयिकः संशयाऽऽपन्नमानसः" इत्यमरः। मद्विधेन = मम इव विधा (प्रकारः) यस्य, तेन (व्यधिकरणबहु०)। पृथग्जनेन = "पृथग्जनः स्मृतो नीचे मूर्खे च" इति विश्वः। बोधनीयः = बोधयितुं योग्यः, बुध + णिच् + अनीयर्। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ७१ ॥

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे ।
त्वदर्थमर्थित्वकृतिप्रतीतिः कीदृङ् मयि स्यान्निषधेश्वरस्य ? ॥ ७२ ॥

अन्वयः—पितुः नियोगेन वा निजेच्छया अन्यं युवानं वृणीषे यदि, तदा निषधेश्वरस्य मयि त्वदर्थम् अर्थित्वकृतिप्रतीतिः कीदृक् स्यात् ? ॥ ७२ ॥

व्याख्या—अविचार्य बोधने दोषं प्रतिपादयति पितुरिति। (हे राजकुमारि !) पितुः = जनकस्य, भीमभूपतेः, नियोगेन = आज्ञया, वा = अथवा, निजेच्छया=

स्वेच्छया, अन्यम् = अपरं, नलाद्भिन्नमित्यर्थः। युवानं = तरुणं, वृणीषे यदि = वृणोषि चेत्, तदा = तर्हि, निषधेश्वरस्य = नलस्य, मयि = हंसे विषये, त्वदर्थं = भवत्याः कृते इति भावः, अर्थित्वकृतिप्रतीतिः = याचकत्वप्रयत्नविश्वासः, याचना-विश्वास इति भावः। कीदृक् = कीदृशी, स्यात् = भवेत्। तस्मादसन्दिग्धं वाच्य-मिति भावः॥ ७२॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि!) पिताकी आज्ञासे वा अपनी इच्छासे आप दूसरे (नलसे भिन्न) जवानको वरण करेंगी तो महाराज नलका मेरे विषयमें आपके लिए याचनाका विश्वास (भरोसा) कैसा होगा ?॥ ७२॥

टिप्पणी—निजेच्छया = निजस्य इच्छा, तया (ष० त०)। युवानं = "वयःस्थस्तरुणो युवा" इत्यमरः। वृणीषे = वृञ् + लट् + थास्। निषधेश्वरस्य = निषधानाम् ईश्वरः, तस्य (ष० त०)। मयि = विषयमें सप्तमी। त्वदर्थं = तुभ्यम् इदम् (च० त०)। अर्थित्वकृतिप्रतीतिः = अर्थिनो भावः, अर्थिन् + त्व। अर्थित्वस्य कृतिः (ष० त०)। तस्यां प्रतीतिः (स० त०)। स्यात् = अस् + विधि–लिङ् + तिप्॥ ७२॥

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रिये वा विषये विधातुम्।
इतः पृथक् प्रार्थयसे तु यद्यत् कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि! सर्वम्॥ ७३॥

अन्वयः—हे उर्वीपतिपुत्रि! वा त्वया अपि किं विधातुं शङ्कितविक्रिये अस्मिन् विषये अहम् अधिक्रिये? इतः पृथक् यत् प्रार्थयसे तत् सर्वं कुर्वे॥ ७३॥

व्याख्या—हे उर्वीपतिपुत्रि = हे राजकुमारि!, वा = अथवा, त्वया अपि = भवत्या अपि, किं, विधातुं = कर्तुं, शङ्कितविक्रिये = संशयितविकारे, अस्मिन् = इह, विषये = वैवाहिकविषये, अहं = हंसः, अधिक्रिये = विनियुज्ये, अहमस्मिन् सन्दिग्धे वैवाहिकविषये न नियोज्य इति भावः। इतः = अस्मात्, विवाहसम्पादनकार्यात्, पृथक् = अन्यत्, यत् यत् = कार्यं, प्रार्थयसे = उपयाचसे, तत्, सर्वं = सकलं, कार्यमिति शेषः, कुर्वे = करोमि॥ ७३॥

अनुवादः—हे राजकुमारि! आप भी क्या करनेके लिए विकारके संशयवाले इस वैवाहिक कार्यमें मुझे नियुक्त करती हैं? इससे भिन्न जिस-जिस कार्यको करनेके लिए आप प्रार्थना करेंगी, उन सबको मैं करूँगा॥ ७३॥

टिप्पणी—उर्वीपतिपुत्रि = उर्व्याः पतिः (ष० त०), तस्य पुत्री, तत्सम्बुद्धौ (ष० त०), शङ्कितविक्रिये = शङ्किता विक्रिया यस्मिन्, सः, तस्मिन् (बहु०)।

अधिक्रियें = अधि + कृ + लट् (कर्ममें) + त । प्रार्थयसे = प्र + अर्थ + णिच् + लट् + थास् ॥ ७३ ॥

श्रवःप्रविष्टा इव तद्गिरस्ता विधूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना ।
ऊचे ह्रिया विश्लथिताऽनुरोधा पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

अन्वयः—धरित्रीपुरुहूतपुत्री श्रवःप्रविष्टा इव तद्गिरः वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना विधूय ह्रिया विश्लथिताऽनुरोधा (सती) पुनः ऊचे ॥ ७४ ॥

व्याख्या—धरित्रीपुरुहूतपुत्री = भूमहेन्द्रकुमारी, भैमीतिभावः । श्रवःप्रविष्टा इव = कृतकर्णप्रवेशा इव, न तु सम्यक् प्रविष्टा इति भावः । तद्गिरः = हंस-वाचः, वैमत्यधुतेन = असम्मतिकम्पितेन, मूर्ध्ना = शिरसा, विधूय = निरस्य, प्रतिषिध्येत्यर्थः । ह्रिया = लज्जया कर्त्र्या, विश्लथिताऽनुरोधा = शिथिलिताऽनु-सरणा, त्यक्तलज्जा सतीति भावः । पुनः = भूयः, ऊचे = उवाच ॥ ७४ ॥

अनुवादः—राजकुमारी दमयन्ती कानोंमें घुसे हुएके समान हंसके वचनोंको असम्मति (नामंजूरी) से कम्पित शिरसे निवारण कर लज्जाको छोड़कर फिर कहने लगीं ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—धरित्रीपुरुहूतपुत्री = धरित्र्याः पुरुहूतः (ष० त०), तस्य पुत्री (ष० त०) । श्रवःप्रविष्टाः = श्रवसी प्रविष्टाः, ताः (द्वि० त०) । तद्गिरः = तस्य गिरः, ताः (ष० त०), वैमत्यधुतेन = विरुद्धा मतिर्विमतिः (गति०) । विमतेर्भावो वैमत्यम्, विमति + ष्यञ् । वैमत्येन धुतः, तेन (तृ० त०) । विधूय = वि + धूञ् + क्त्वा (ल्यप्) । ह्रिया = कर्तृपद । विश्लथिताऽनुरोधा= विश्लथितः अनुरोधः यस्याः सा (बहु०) । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ७४ ॥

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेषा ।
निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोङ्कारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) मदन्यदानं प्रति या एषा कल्पना त्वदीये हृदि वेदः तावत् । निशः अपि सोमेतरकान्तशङ्काम् अस्य ओङ्कारम् अग्रेसरं कुर्याः ॥ ७५ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) मदन्यदानं प्रति = मदपरसमर्पणं प्रति, या, एषा = इयं, कल्पना = तर्कः, "पितुर्नियोगेन" इत्यादि रूप इति भावः । वेदः = श्रुतिः, तावत्एव । (तर्हि) निशः अपि = रात्रेः अपि, सोमेतरकान्तशङ्कां = चन्द्रभिन्न-वल्लभकल्पनाम्, अस्य = पूर्वोक्तस्य वेदस्य, ओङ्कारं = प्रणवम्, अग्रेसरम् = आदौ, कुर्याः = कुरु, पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा मत्कर्तृकं नलेतरवरणं त्वं

वेदरूपं (सत्यम्) मन्यसे यदि तर्हि रात्रेरपि चन्द्रेतरवल्लभकल्पनं, पूर्वोक्तस्य वेदस्य पुरोवर्तिनमोङ्कारं भावय, वेदस्य ओङ्कारपूर्वकत्वादिति भावः। यथा निशायाश्चन्द्रेतरो वल्लभो न तथैव ममाऽपि नलेतरवरणं न भविष्यति हृदयम् ॥ ७५ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) नलको छोड़कर किसी दूसरेको मेरा दान होगा ऐसी कल्पना तुम्हारे हृदयमें वेद (सत्य) ही है, तो रात्रिका भी चन्द्रसे भिन्न कान्त है ऐसी शङ्काको उस वेदका आदिवर्ती प्रणव (ओङ्कार) बना डालो ॥ ७५ ॥

टिप्पणी—मदन्यदानं = अन्यस्मै दानम् अन्यदानम् (च० त०), मम अन्यदानं, तत् (ष० त०), "प्रति" के योगमें द्वितीया। त्वदीये = तव इदं त्वदीयं = तस्मिन्, युष्मद् (त्वत्) + छ (ईयः)। तावत् = "यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे।" इत्यमरः। निशः = "निशा" शब्दका "पद्दन्नो-मास्–हृन्निशसन्०" इत्यादि सूत्रसे निश् आदेश + ङस्। सोमेतरकान्तशङ्कां = सोमात् इतरः (प० त०), स चाऽसौ कान्तः (क० धा०) तस्य शङ्का, ताम् (ष० त०)। ओङ्कारम् = "ओङ्कारप्रणवौ समौ" इत्यमरः। अग्रेसरम् = अग्रे सरतीति अग्रेसरः, तम्, अग्रे + उपपदपूर्वक 'सृ' धातुसे "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इति सूत्रसे "अग्रे" इस एदन्तत्वका निपातन होकर ट प्रत्यय (उपपद०)। जैसे रात्रिका चन्द्रसे भिन्न कान्त नहीं है वैसे ही मेरे भी नलसे अन्य कान्त नहीं है, यह भाव है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ७५ ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसम्पर्कमतर्कयित्वा ।
मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो ! महीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—सरोजिनीमानसरागवृत्तेः अनर्कसम्पर्कम् अतर्कयित्वा तव इयं मदन्यपाणिग्रहशङ्किता महीयः साहसिक्यम् अहो ! ॥ ७६ ॥

व्याख्या—सरोजिनीमानसरागवृत्तेः = कमलिनीमनोऽनुरागस्थितेः, कमलिन्यभ्यन्तराऽरुणताप्रवृत्तेश्च, अनर्कसम्पर्कं = सूर्येतरकान्तसम्बन्धम्, अतर्कयित्वा = अनूहित्वा, तव = भवतः, इयम् = एषा, मदन्यपाणिग्रहशङ्किता = मत्-नलेतरपाणिपीडनसांशयिकता, महीयः = महत्तरं, साहसिक्यं = साहसिकत्वम्, अहो = आश्चर्यम् ॥ ७६ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) कमलिनीके मनकी अनुरागस्थितिका अथवा कमलिनीके भीतरकी अरुणता-स्थितिका सूर्यसे भिन्न प्रियके सम्बन्धकी तर्कना न

करके तुम्हारा यह मेरा नलसे भिन्न पुरुषके पाणिग्रहणकी शङ्का करना बहुत ही साहसका कर्म है, आश्चर्य है ! ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—सरोजिनीमानसरागवृत्तेः = मनसि भवो मानसः, मनस्+अण्। मानसश्चाऽसौ रागः (क० धा०)। तस्य वृत्तिः (ष० त०)। सरोजिन्या मानसरागवृत्तिः, तस्याः (ष० त०)। अनर्कसम्पर्कम् = न अर्कः अनर्कः (नञ्०)। अनर्केण सम्पर्कः, तम् (तृ० त०)। अतर्कयित्वा = न तर्कयित्वा (नञ्०)। मदन्यपाणिग्रहशङ्किता = पाणेः ग्रहः (ष० त०), अन्यस्य पाणिग्रहः (ष० त०)। अन्यपाणिग्रहं शङ्कते तच्छीलः अन्यपाणिग्रहशङ्की, अन्य-पाणिग्रह+शकि+णिनिः (उपपद०)। अन्यपाणिग्रहशङ्किनो भावः अन्यपाणि-ग्रहशङ्किन्+तल्+टाप्। मम अन्यपाणिग्रहशङ्किता (ष० त०)। महीयः = अतिशयेन महत्, महत्+ईयसुन्। साहसिक्यम् = सहसा वर्तत इति साहसिकः, सहस् शब्दसे "ओजःसहोऽम्भसा वर्तते" इस सूत्रसे ठक् (इक) प्रत्यय। साहसि-कस्य भावः कर्म वा, साहसिक+ष्यञ्। जैसे कमलिनीकी अनुरागवृत्ति सूर्यसे भिन्न हो नहीं सकती वैसे ही मेरा भी नलके सिवाय किसी दूसरेसे पाणिग्रहण नहीं होगा यह भाव है ॥ ७६ ॥

साधु त्वयाऽतर्कि तदेकमेव स्वेनाऽनलं यत्किल संश्रयिष्ये।
विनाऽमुना स्वात्मनि तु प्रहर्तुं मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—स्वेन अनलं संश्रयिष्ये (इति) यत् त्वया अतर्कि तत् एकम् एव साधु अतर्कि। तु अमुना विना स्वात्मनि प्रहर्तुम् (अनलं संश्रयिष्ये), नृपतौ त्वां मृषागिरं कर्तुम् अनलं न संश्रयिष्ये ॥ ७७ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) स्वेन = आत्मना, स्वेच्छयेति भावः। अनलं = नलादन्यं, "निजेच्छया वे"त्याकारकत्वद्वचनाऽनुसारादिति भावः। संश्रयिष्ये = आश्रयिष्ये, प्राप्स्यामीति भावः। इति, यत्, त्वया = भवता, अतर्कि = ऊहितं, तत्, एकम्, एव, साधु = समीचीनम्, अतर्कि = तर्कितं, तु = परन्तु, अमुना विना = नलेन विना, नलाऽभावे इति भावः। स्वात्मनि = निजशरीरे, प्रहर्तुं = हिंसितुम्, अनलम् = अग्निं, संश्रयिष्ये = आश्रयिष्ये, नृपतौ=राज्ञि, नले विषये, त्वां = भवन्तम् (उद्देश्यवाचकपदम्), मृषागिरम् = असत्यवाचं, कर्तुं = विधातुम्, अनलं = नलेतरं, न संश्रयिष्ये = न आश्रयिष्ये, नलाऽभावे प्राणांस्त्य-क्ष्यामीति भावः ॥ ७७ ॥

अनुवाद—(हे हंस !) स्वेच्छासे अनल (नलसे भिन्न पुरुष) का आश्रय

करूँगी" ऐसी जो तुमने तर्कना की वह एक ठोक तर्कना की। परन्तु नल… अलाभमें अपने शरीरको नष्ट करनेके लिए अनल (अग्नि) को प्राप्त करूँगी… राजा नलके विषयमें तुमको झूठा बनानेके लिए अनल (नलसे भिन्न पुरुष)… का आश्रय नहीं लूँगी ॥ ७७ ॥

टिप्पणी—अनलं = न नलः, तम् (नञ्०)। संश्रयिष्ये = सं+श्रि+… लृट्+इट्। अतर्कि = तर्क+लुङ् (कर्ममें)+त। अमुना = "विना" पद… योगमें तृतीया। स्वात्मनि = स्वस्य आत्मा तस्मिन् (ष० त०), कर्मके अ… करणत्वकी विवक्षामें सप्तमी। प्रहर्तुम् = प्र+हृञ्+तुमुन्। अनलं = "कृशानुः… पावकोनलः" इत्यमरः। नृपतौ = नृणां पतिः, तस्मिन् (ष० त०), मृषागिरं… मृषा गीर्यस्य स मृषागीः, तम् (बहु०)। कर्तुं = कृ+तुमुन् ॥ ७७ ॥

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ?।
अशक्यशङ्कव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ? ॥ ७८ ॥

अन्वयः—(किञ्च) यः तर्कः मद्विप्रलभ्यं त्वाम् आह स तत्फलवाचि मूकः किम् ? अशक्यशङ्कव्यभिचारहेतुः वाणी वेदा न यदि (तर्हि), के … वेदाः ? ॥ ७८ ॥

व्याख्या—यः = तर्कः=ऊहः, मद्विप्रलभ्यं = मया प्रतारणीयं, त्वाम्, आह = बोधयति, सः = तर्कः, तत्फलवाचि = तद्विप्रलम्भप्रयोजनकथने, मूकः किम् = अवाक् किम्, असमर्थः किमिति भावः। अशक्यशङ्कव्यभिचारहेतुः = शङ्कि… शक्यविप्रलिप्सालक्षणा, वाणीः = वाक्,वेदा न यदि = प्रमाणं न चेत्। तर्हि के तु वेदाः सन्तु = न केऽपीति भावः। वेदवाचोऽसत्यत्वं यदि मद्वाण्यपि त… स्यादन्यथा नेति भावः ॥ ७८ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) जो तर्क मुझसे तुम्हारे ठगे जानेकी बात कहता है, वह तर्क ठगनेसे होनेवाले प्रयोजन कहनेमें असमर्थ है क्या ? व्यभिचारके कारणकी शङ्का नहीं की जा सकनेवाली वाणी यदि वेदरूप प्रमाणिक नहीं तो वेद क्या हैं ? ॥ ७८ ॥

टिप्पणी—तर्कः = "अध्याहारस्तर्क ऊहः" इत्यमरः। मद्विप्रलभ्यं = मया विप्रलभ्यं, तत् (तृ० त०)। विप्रलब्धुं योग्यं विप्रलभ्यम्। वि+प्र+ उपसर्गपूर्वक "लभ" धातुसे "पोरदुपधात्" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय। तत्फल… वाचि = तस्य फलं (ष० त०), तस्य वाक् तस्याम् (ष० त०)। अशक्य… शङ्कव्यभिचारहेतुः = न शक्या (नञ्०)। अशक्या शङ्का यस्य सः (बहु०)

व्यभिचारस्य हेतुः (ष० त०)। अशक्यशङ्को व्यभिचारहेतुर्यस्याः सा (बहु०), यह पद "वाणी" का विशेषण है ॥ ७८ ॥

अनैषधायैव जुहोति किं मां तातः कृशानौ न शरीरशेषाम् ।
ईष्टे तनूजन्मतनोस्तथाऽपि मत्प्राणनाथस्तु नलः स एव ॥ ७९ ॥

अन्वयः—तातः माम् अनैषधाय एव जुहोति ? (तदा) शरीरशेषां (माम्) (तत्राऽपि) कृशानौ न जुहोति किं ? स तनूजन्मतनोः ईष्टे, मत्प्राणनाथस्तु नल एव ॥ ७९ ॥

व्याख्या—अथ "पितुर्नियोगेने" ति हंसप्रतिपादितामाशङ्कां निरस्यति-अनैषधायैवेति । तातः = मम जनकः, मां = पुत्रीम्, अनैषधाय एव = नल-भिन्नाय एव, अनलाय संप्रदानभूताय एव, जुहोति = ददाति ? (काकुः), (तदा) शरीरशेषां = देहमात्राऽवशिष्टां, मृतामित्यर्थः तादृशीं मां, न जुहोति किम् ? = हवनं न करोति किं, तदङ्गीकार्यमेवेति भावः । (कुतः) सः = जनकः, तनूजन्मतनोः = आत्मजाशरीरस्य, ईष्टे = ईशः (स्वामी) भवतीति भावः । परं, मत्प्राणनाथस्तु = मज्जीवनस्वामी तु, नल एव = नैषध एव, मत्प्राणानामजनकत्वात् न जनकः, मम शरीरमात्रं पित्रधीनं, जीवनं तु नलाऽधी-नमिति भावः । अतो मयि अविश्वासं मा कार्षीरिति तात्पर्यम् ॥ ७९ ॥

अनुवादः—पिताजी मुझे अनैषध = नलसे भिन्न व्यक्ति (अनल) को ही देते हैं ? तब तो देहमात्रसे अवशिष्ट मरी हुई मुझको अग्निमें हवन नहीं करते हैं क्या ? क्योंकि वे (मेरे पिता) अपनी पुत्रीके शरीरके स्वामी हैं, परन्तु मेरे प्राणके स्वामी तो नल ही हैं ॥ ७९ ॥

टिप्पणी—तातः = "तातस्तु जनकः पिता" इत्यमरः । अनैषधाय = न नैषधः, तस्मै, तदन्य अर्थमें नञ्समास । जुहोति = "हु दानादनयोः" इस धातुसे लट् + तिप् । शरीरशेषां = शरीरम् एव शेषो यस्याः सा, ताम् (बहु०) । कृशानौ = "कृशानुः पावकोऽनल" इत्यमरः । तनूजन्मतनोः = तन्वा जन्म यस्याः सा तनूजन्मा (बहु०), तस्याः तनुः, तस्याः, (ष० त०) "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इस सूत्रसे 'ईश' धातुके योगमें षष्ठी । ईष्टे = "ईश ऐश्वर्ये" धातुसे लट् + त । मत्प्राणनाथः = मम प्राणाः (ष० त०), तेषां नाथः (ष० त०) ॥ ७९ ॥

तदेकदासीत्वपदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधित्सुता ते ।
अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणाऽपि सुधाकरेण ? ॥ ८० ॥

अन्वयः—(हे हंस !) तदेकदासीत्वपदात् उदग्रे मदीप्सिते तव विधित्सु[ता] साधु । नलिनी सुधाऽऽकरेण अपि अहेलिना सुधाकरेण किं विधत्ते ? ॥ ८० ॥

व्याख्या—(हे हंस ।) तदेकदासीत्वपदात् = नलैकसेविकात्वाऽधिकारा[त्], उदग्रे = उन्नते, अधिक इति भावः । मदीप्सिते = मदभीष्टे, नलपत्नीत्व[े] इति भावः । तव = भवतः, विधित्सुता = चिकीर्षुता, साधु = उचितम् । दृष्टान्ते स्वोक्तिं समर्थयते—अहेलिनेति । नलिनी = कमलिनी, सुधाऽऽकरे[ण] अपि = अमृताधारेण अपि, अहेलिना = हेलीतरेण, सूर्यभिन्नेनेति भावः सुधाकरेण = चन्द्रमसा, किं विधत्ते = किं करोति, यथा नलिन्याश्चन्द्रमस[ा] तथैव ममाऽपि नलभिन्नेन यूना न प्रयोजनमिति भावः ॥ ८० ॥

अनुवादः—(हे हंस !) नलके एकदासीत्वरूप अधिकारसे अधिक मे[रे] अभीष्ट (पत्नीत्वरूप) विषयमें तुम्हारी कार्यसंपादकता उचित है। जैसे [कि] कमलिनी अमृतके आधार होनेपर भी सूर्यसे भिन्न चन्द्रसे क्या करती है? ॥८०॥

टिप्पणी—तदेकदासीत्वपदात् = एका चाऽसौ दासी (क० धा०), तस्[य] एकदासी (ष० त०), तस्या भावः तदेकदासीत्वम्, तदेकदासी + त्व। तदे[क]… पदं, तस्मात् (रूपक०) । मदीप्सिते = मम ईप्सितं, तस्मिन् (ष० त०)। विधित्सुता = विधातुमिच्छुः विधित्सुः, वि + धा + सन् + उः । विधित्सोर्भावः, विधित्सु + तल् + टाप् । सुधाकरेण = सुधाया आकरः, तेन (ष० त०)। अहेलिना=न हेलिः अहेलिः, तेन (नञ् ० , यहाँपर तदन्यत्व रूप अर्थमें नञ् है। "भगस्त्वष्टाऽर्यमाहंसो हेलिस्तेजोनिधिर्हरिः ।" इति भविष्यपुराणे । सूर्यनामा[नि]। यहाँपर पहला "सुधाकर" शब्द यौगिक और दूसरा अयौगिक है इसलिए पु[न]रुक्ति नहीं है । इस पद्यमें 'दृष्टान्त' अलङ्कार है ॥ ८० ॥

> तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घम् ।
> वित्ते ममैकः स नलस्त्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

अन्वयः—तदेकलुब्धे मे हृदि अनर्घं चिन्तामणिम् अपि लब्धुं चिन्ता न अस्ति (तथा) वित्ते अपि मम स नलः त्रिलोकीसारः पद्ममुखः एकः एव ॥ ८१ ॥

व्याख्या—तदेकलुब्धे = नलैकलोलुपे, मे = मम, हृदि = हृदये, अनर्घं = अमूल्यं, चिन्तामणिम् अपि = चिन्तामणिनामकं रत्नम् अपि, लब्धुं = प्राप्तुं, चिन्ता = विचारः, न अस्ति = नो वर्तते । तथा वित्ते अपि = धने अपि, मम = दमयन्त्याः, सः = पूर्वोक्तः, प्रसिद्धो वा । नलः=नैषधः, त्रिलोकीसारः=त्रैलोक्य…

श्रेष्ठः, पद्ममुखः = पद्माननः, पद्मनिधिश्च, एकः = प्रमुखः, एव, नलादन्यत्र कुत्रापि ममाऽभिलाषो नाऽस्ति, किमुत युवान्तर इति भावः ॥ ८१ ॥

अनुवादः—नलमें एकमात्र लुब्ध मेरे हृदयमें अमूल्य चिन्तामणि रत्नको भी पानेकी चिन्ता नहीं है। उसी तरह धनके विषयमें भी मेरे वे नल, त्रैलोक्यमें श्रेष्ठ कमलतुल्य मुखवाले पद्मनिधिके समान एकमात्र हैं ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—तदेकलुब्धे = एकं च तत् लुब्धम् (क० धा०)। तस्मिन् एकलुब्धं, तस्मिन् (स० त०)। अनर्घम् = अविद्यमानः अर्घः यस्य तम् (नञ् बहु०) "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः। लब्धुं = लभ्+तुमुन्। त्रिलोकीसारः = त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी (द्विगु०)। त्रिलोक्याः सारः (ष० त०)। पद्ममुखः = पद्मम् इव मुखं यस्य सः (बहु०)। अथवा पद्मः (निधिः), मुखम् (आदिः) यस्य सः (बहु०)। इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ८१ ॥

श्रुतश्च दृष्टश्च हरित्सु मोहाद् ध्यातश्च नीरन्ध्रितबुद्धिधारम्।
ममाऽद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा हस्ते तवाऽऽस्ते द्वयमेव शेषः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—(सः) श्रुतः मोहात् हरित्सु दृष्टः नीरन्ध्रितबुद्धिधारं ध्यातश्च। अद्य मम तत्प्राप्तिः असुव्ययो वा द्वयम् एव शेषः तव हस्ते आस्ते ॥ ८२ ॥

व्याख्या—(सः = नलः) श्रुतः = आकर्णितः, दूतद्विजादिमुखादिति शेषः, मोहात् = भ्रान्तेः, हरित्सु = प्राच्यादिदिक्षु, दृष्टः = अवलोकितः, नीरन्ध्रितबुद्धिधारं = निरन्तरीकृतनलविषयकबुद्धिप्रवाहं यथा तथा, ध्यातश्च = ध्यानगोचरीकृतः, चिन्तित इति भावः। अथ अद्य = अस्मिन्, दिने, मम = भैम्याः तत्प्राप्तिः = नलासादनम्, असुव्ययो वा = प्राणत्यागो वा, द्वयम् एव = द्वितयम् एव, द्वयोरन्यतर एवेतिभावः। शेषः = कार्यशेषः, तव = भवतः, हस्ते = करे, आस्ते = तिष्ठति, त्वदधीन इति भावः ॥ ८२ ॥

अनुवादः—महाराज नलको मैंने दूत, ब्राह्मण आदिके मुखसे सुन लिया है और भ्रान्तिसे दशों दिशाओंमें देख भी लिया है तथा नलके विषयमें बुद्धिके प्रवाहको निरन्तर लगाकर ध्यान भी किया है। आज उनकी प्राप्ति वा प्राणत्याग दोनोंमेंसे एक कार्य तुम्हारे हाथमें है ॥ ८२ ॥

टिप्पणी—मोहात् = हेतुमें पञ्चमी। नीरन्ध्रितबुद्धिधारं = बुद्धेर्धारा (ष० त०)। नीरन्ध्रिता बुद्धिधारा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा (बहु०), क्रि० वि०। ध्यातः = ध्यै+क्तः। तत्प्राप्तिः = तस्य प्राप्तिः (ष० त०)। असुव्ययः = असूनां व्ययः (ष० त०)। द्वयम् = द्वि+तयप् (अयच्)। इस पद्यमें

अभिधाके प्रस्तुत अर्थके नियन्त्रणसे तत्पदार्थ (ब्रह्म) के श्रवण, मनन और निदिध्यासनसे सम्पन्न पुरुषका ब्रह्मप्राप्ति और दुःखनिवृत्तिरूप लक्षणवाला मोक्ष गुरुके अधीन ही है ऐसे अर्थान्तरकी प्रतीतिरूप ध्वनि ही है ॥ ८२ ॥

सञ्चीयतामाश्रुतपालनोत्थं मत्प्राणविश्राणनजं च पुण्यम् ।
निवार्यतामार्य ! वृथा विशंका, भद्रेऽपि मुद्रेयमये ! भृशं का ॥ ८३ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) आश्रुतपालनोत्थं मत्प्राणविश्राणनजं च पुण्यं सञ्चीयताम् । हे आर्य ! वृथा विशङ्का निवार्यताम् । अये ! भद्रे अपि भृशं का इयं मुद्रा ? ॥ ८३ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) आश्रुतपालनोत्थम् = अङ्गीकृतार्थाऽनुष्ठानजनितं, मत्प्राणविश्राणनजं च = मदसुदानजनितं च, नलेन सह मत्संघटनादिति शेषः। पुण्यं = सुकृतं, सञ्चीयतां = संगृह्यताम् । हे आर्य = हे श्रेष्ठ, वृथा = व्यर्थप्राया, विशङ्का = सन्देहः, "पितुर्नियोगेने" तिपद्यप्रतिपादितेति शेषः । निवार्यतां = दूरतस्त्यज्यताम् । अये = अङ्ग, भद्रे अपि = कल्याणरूपे विषये अपि, भृशम् = अत्यर्थं, का = कीदृशी, इयम् = एषा, मुद्रा = औदासीन्यम् । श्रेयसि विषये नोदासितव्यमिति भावः ।। ८३ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) अङ्गीकृत विषयके संपादनसे और मुझे प्राणदान करनेसे उत्पन्न पुण्यका संचय करो । हे आर्य ! व्यर्थ सन्देहको छोड़ दो । कल्याणविषयमें भी यह कैसी उदासीन मुद्रा है ? ॥ ८३ ॥

टिप्पणी—आश्रुतपालनोत्थम् = आश्रुतस्य पालनम् (ष० त०), "अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्" इत्यमरः । आश्रुतपालनात् उत्तिष्ठतीति, आश्रुतपालन + उद् + स्था + कः (उपपद०) । सञ्चीयतां = सं + चि + लोट् + यक् + त (कर्ममें) । विशङ्का = विरुद्धा शङ्का (गति०) । निवार्यतां = नि + वृ + णिच् + लोट् + यक् + त (कर्ममें) ॥ ८३ ॥

अलं विलङ्घ्य प्रिय ! विज्ञ ! याच्ञां कृत्वाऽपि वाम्यं विविधं विधेये ।
यशःपथादाश्रवतापदोत्थात् खलु स्खलित्वाऽस्तखलोक्तिखेलात् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे प्रिय ! हे विज्ञ ! याच्ञां विलङ्घ्य अलम् । विधेये विविधं वाम्यं कृत्वा अपि अलम् । आश्रवतापदोत्थात् अस्तखलोक्तिखेलात् यशःपथात् स्खलित्वा खलु ॥ ८४ ॥

व्याख्या—हे प्रिय = हे प्रियङ्कर !, हे विज्ञ = हे विशेषज्ञ, याच्ञां = प्रार्थनां, विलङ्घ्य = अतिक्रम्य, अलं = पर्याप्तं, प्रार्थना-भङ्गो न कार्य इति

भावः। विधेये=विनीतजने, विविधम्=अनेकप्रकारं, वाम्यं = वक्रतां, कृत्वा अपि= विधाय अपि, अलं = पर्याप्तं, वाम्यं न कार्यमिति भावः। आश्रवतापदोत्थात् = वचनस्थितत्वस्थानोत्पन्नान्, अस्तखलोक्तिखेलात् = निरस्तदुर्जनवादविनोदात्, यशःपथात् = कीर्तिमार्गात्, स्खलित्वा खलु = न स्खलितव्यमिति भावः, नो चेद्धानिः स्यादिति भावः ॥ ८४ ॥

अनुवादः—हे प्रिय ! हे विशेषज्ञ ! मेरी प्रार्थनाका लङ्घन मत करो। विनीतजनमें अनेक प्रकारकी कुटिलता भी मत करो। आज्ञाकारित्वपदसे उत्पन्न, दुर्जनका उक्तिरूप विनोदसे रहित कीर्तिमार्गसे तुम्हें स्खलित नहीं होना चाहिए ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—प्रियः = प्रीणातीति प्रियः, तत्सम्बुद्धौ, प्री + कः। विज्ञ = विशेषेण जानातीति विज्ञस्तत्सम्बुद्धौ वि + ज्ञा + कः। याच्ञां = याच् + नङ् + टाप्। विधेये = "विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः।" इत्यमरः। वाम्यं= वामस्य भावो वाम्यं, तत्, वाम + ष्यञ्। आश्रवतापदोत्थात् = आश्रवस्य भाव आश्रवता, आश्रव + तल् + टाप्। आश्रवता एव पदम् (रूपक०)। आश्रवतापदात् उत्तिष्ठतीति आश्रवतापदोत्थः आश्रवतापद + उद् + स्था + कः, तस्मात्। अस्तखलोक्तिखेलात् = खलस्य उक्तिः (ष० त०)। खलोक्तेः खेला (ष० त०), "क्रीडा खेला च कूर्दनम्" इत्यमरः। अस्ता खलोक्तिखेला येन सः, तस्मात् (बहु०)। यशःपथात् = यशसः पन्था यशःपथः, तस्मात् (ष० त०), "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इस सूत्रसे समासान्त अप्रत्यय। स्खलित्वा = प्रतिषेधार्थक "खलु" पदके योगमें स्खल धातुसे "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इससे क्त्वा प्रत्यय, इसी तरह "कृत्वा" इस पदमें भी "अलम्" पदके योगमें क्त्वा प्रत्यय हुआ है ॥ ८४ ॥

स्वजीवमप्यार्तमुदे ददद्भ्यस्तव त्रपा नेदृशबद्धमुष्टेः ? ।
मह्यं मदीयान् यदसूनदित्सोर्धर्मः कराद् भ्रश्यति कीर्तिधौतः ॥ ८५ ॥

अन्वयः—ईदृशबद्धमुष्टेः तव आर्तमुदे स्वजीवम् अपि ददद्भ्यः त्रपा न ? यत् मदीयान् एव असून् मह्यम् अदित्सोः तव कीर्तिधौतो धर्मः करात् भ्रश्यति ॥८५॥

व्याख्या—(हे हंस।) ईदृशबद्धमुष्टेः = ईदृग्बद्धमुष्टिकस्य, कृपणस्येति भावः। तव = भवतः, आर्तमुदे = दीनहर्षाय, याचकाऽभिलाषपूर्त्यै इति भावः। स्वजीवम् = आत्मजीवनम् अपि, ददद्भ्यः = वितरद्भ्यः, स्वप्राणव्ययेन परं रक्षद्भ्य इति भावः, जीमूतवाहनादिभ्य इति शेषः। त्रपा न = लज्जा न ?

इति काकुः । यत् = यस्मात् कारणात्, मदीयान् एव = मामकान् एव, असून् = प्राणान्, मह्यं = सम्प्रदानभूतायै भैम्यै, आदित्सोः = दातुम् अनिच्छोः, तव = भवतः, कीर्तिधौतः = यशोधवलः, धर्मः = पुण्यं, करात् = हस्तात्, भ्रश्यति = नश्यति, तव धर्मो यशश्च नश्यति, एतन्न तवाऽर्हमिति भावः ॥ ८५ ॥

अनुवादः—ऐसे बद्धमुष्टि (कृपण) तुम्हें दीन पुरुषकी प्रीतिके लिए अपना जीवन भी देनेवाले शिवि आदियोंसे लज्जा नहीं होती है ? क्योंकि मेरे ही प्राणोंको मुझे देनेकी इच्छा नहीं करनेवाले तुम्हारा यशसे उज्ज्वल धर्म हाथसे भ्रष्ट होता है ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—ईदृशबद्धमुष्टेः = बद्धा मुष्टिर्येन स (बहु०) । ईदृशश्चासौ बद्धमुष्टिः तस्य (क० धा०) । आर्तमुदे = आर्तानां मुत्, तस्यै (ष० त०) । स्वजीवं = स्वस्य जीवः, तम् (ष० त०) । ददद्भ्यः = दा + लट् + (शतृ) + भ्यस् । दीनोंकी रक्षाके लिए अपना जीवन देनेवाले जैसे—

"कर्णस्त्वचं, शिविर्मांसं, जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि, किमदेयं महात्मनाम् ॥ (बृहच्छार्ङ्गधर०)

अर्थात् कर्णने सूर्यको अपना चर्म (चमड़ा), शिविने कबूतरको बचानेके लिए अपना मांस, जीमूतवाहनने शङ्खचूड नामक नागको बचानेके लिए अपना जीवन और दधीचिने वज्रके लिए देवताओंको अपना अस्थिसमूह दे दिया। महात्माओंको क्या अदेय है ? मदीयान् = अस्मद् + छ (ईयः) + शस् । अदित्सोः = दातुमिच्छुः दित्सुः, दा + सन् + उः । न दित्सुः, तस्य, (नञ्०) । कीर्तिधौतः = कीर्त्या धौतः (तृ० त०) । भ्रश्यति = "भ्रंशु अधःपतने" इस धातुसे लट् + तिप् ॥ ८५ ॥

दत्त्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुध्यामि, जीवाऽधिकदे तु केन ? ।
विधेहि तन्मां त्वदृणेष्वशोद्‌धुमनुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्नाम् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) जीवदे त्वयि आत्मजीवं दत्त्वा अपि शुध्यामि जीवाऽधिकदे तु (त्वयि) केन शुध्यामि ? तत् मां त्वदृणेषु अशोद्धुम् अक्षुद्र-दारिद्र्यसमुद्रमग्नां विधेहि ॥ ८६ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) जीवदे = प्राणदे, त्वयि = भवति, आत्मजीवं = स्वप्राणान्, दत्वा अपि = वितीर्य अपि, शुध्यामि = शुद्धा भवामि, अनृणा भवामीति भावः । परं जीवाऽधिकदे तु = प्राणाऽधिक (नल) दातरि तु, त्वयि = भवति विषये, केन = पदार्थेन, शुध्यामि = शुद्धा भवामि, अनृणा भवामि

तत् = तस्मात्कारणात्, आनृण्यार्थं देयपदार्थाऽभावादिति भावः। मां = भैमीं, त्वदृणेषु = भवत्पर्युदश्चनेषु, विषये। अशोद्धुं = न अपाकर्तुम्, अमुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्नाम् = अपरिमितदैन्यसागरब्रुडितां, विधेहि = कुरु, नलसंघट्टनेन मामृणग्रस्तां कुर्वितिभावः ॥ ८६ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) प्राण देनेवाले तुम्हारे विषयमें अपने प्राणोंको देकर शुद्ध (अनृण) हूँगी, परन्तु प्राणोंसे अधिक (नल) को देनेवाले तुम्हारे विषयमें मैं किस पदार्थसे शुद्ध (अनृण) हूँगी। इस कारणसे मुझे तुम्हारे ऋणोंमें शुद्ध (अनृण) न करनेके लिए अपरिमित दारिद्र्यरूप समुद्रमें मग्न कर दो ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—जीवदे=जीव+दा+क (उपपद०)+ङि। आत्मजीवम्=आत्मनो जीवः, तम् (ष० त०)। दत्त्वा=दा+क्त्वा। शुद्धयामि=शुध+लट्+मिप्। त्वदृणेषु = तव ऋणानि, तेषु (ष० त०)। अशोद्धुं=न शोद्धुम् (नञ०)। अमुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्नाम्=अविद्यमाना मुद्रा (मर्यादा) यस्य सः (नञ्बहु०)। दारिद्र्यम् एव समुद्रः (रूपक०)। अमुद्रश्चाऽसौ दारिद्र्यसमुद्रः (क० धा०), तस्मिन् मग्ना, ताम् (स० त०)। विधेहि=वि+धा+लोट्+सिप्। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यन्न चेद्वस्तु तदस्तु पुण्यम्।
जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे जीवेशदातः ! मज्जीवितम् एव पण्यं क्रीणीष्व, अन्यत् वस्तु न चेत् (तर्हि) पुण्यम् अस्तु; ते दातुं न प्रभवामि (चेत्) तावत् यशः अपि गातुं प्रभवामि ॥ ८७ ॥

व्याख्या—हे जीवेशदातः ! =हे प्राणेश्वरद !, मज्जीवितम् एव = मज्जीवनम् एव, पण्यं=क्रेयं वस्तु, क्रीणीष्व = जीवेशमूल्यरूपेण विनिमयं कुरु। अन्यत् = अपरम्, एतन्मूल्याऽनुरूपं, वस्तु=पदार्थः, न चेत् =न भवेद्यदि, तर्हि, पुण्यं = धर्मः, अस्तु = भवतु, ते = तुभ्यं, दातुं = वितरीतुं, न प्रभवामि = न शक्नोमि यदि, तावत्=तर्हि, यशः अपि = कीर्तिम् अपि, गातुं = गानं कर्तुं, प्रभवामि = शक्नोमि, प्रसिद्धिपुण्यार्थमेवोपकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अनुवादः—हे प्राणेश्वर (नल) को देनेवाले ! मेरे जीवनरूप क्रेय वस्तुको खरीद लो और वस्तु न होगा तो पुण्य ही हो। तुम्हें देनेके लिए समर्थ नहीं हूँ तो तुम्हारे यशको तो गानेके लिए समर्थ हूँगी ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—जीवेशदातः = जीवस्य ईशः (ष० त०), तस्य दाता, तत्सम्बुद्धौ (ष० त०)। मज्जीवितं = मम जीवितं, तत् (ष० त०), क्रीणीष्व="डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये" इस धातुके लोट्के थास्का रूप। दातुं=दा+तुमुन्। प्रभवामि= प्र+भू+लट्+मिप्॥ ८७॥

वराटिकोपक्रियया‌ऽपि लभ्यानिभ्याः कृतज्ञानथवाऽऽद्रियन्ते।
प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त! सन्तः॥ ८८॥

अन्वयः—वराटिकोपक्रियया अपि लभ्यान् कृतज्ञान् इभ्याः न आद्रियन्ते। सन्तः तु स्वं निपुणं भणन्तः तान् एव प्राणैः पणैः क्रीणन्ति॥ ८८॥

व्याख्या—(हे हंस!) वराटिकोपक्रियया अपि = कपर्दिकोपकारेण अपि, कपर्दिकादानेन अपि इति भावः। लभ्यान् = सुलभान्, कृतज्ञान्=उपकारज्ञान्। तावदेव बहु मन्यमानानिति भावः, इभ्याः = धनिकाः, न आद्रियन्ते = न सत्कुर्वन्ति, न उपकुर्वन्तीति भावः। एतद्वैपरीत्येन, सन्तस्तु = सज्जनास्तु, विवेकिनस्तु इति भावः। स्वम् = आत्मानं, निपुणं = कुशलं, भणन्तः = कथयन्तः, "एते वयं त्वदधीना" इति साधु वदन्त इति भावः। तान् एव = कृतज्ञान् एव, प्राणैः = असुभिः एव, पणैः = मूल्यैः, क्रीणन्ति = विनिमयं कुर्वन्ति, आत्मसात्कुर्वन्ति, किमुत धनैरिति भावः। अतस्त्वयाऽपि सज्जनेन कृतज्ञोऽहमुपकर्तव्येति भावः। हन्त = हर्षद्योतकमव्ययम्॥ ८८॥

अनुवादः—(हे हंस!) कौड़ी देकर भी पाये जा सकनेवाले कृतज्ञों (अहसानमन्दों) को धनी लोग आदर (उपकार) नहीं करते हैं। सज्जन-लोग तो "हम आपके अधीन हैं" ऐसा कहते हुए उन्हीं कृतज्ञोंको प्राणरूप मूल्योंसे खरीद लेते हैं॥ ८८॥

टिप्पणी—वराटिकोपक्रियया = वराटिकाया उपक्रिया, तया (ष० त०)। लभ्यान् = लभ्+यत्+शस्। कृतज्ञान् = कृतं जानन्तीति कृतज्ञाः, तान्। कृत+ज्ञा+क (उपपद०)+शस्। इभ्याः = इभम् अर्हन्तीति, "इभ" शब्दसे "दण्डादिभ्यो यः" इस सूत्रसे य प्रत्यय। "इभ्य आढ्यो धनी स्वामी" त्यमरः। आद्रियन्ते = आङ्+दृङ्+लट्+झ। सन्तः= अस्+लट् (शतृ)+जस्। भणन्तः = भण+लट् (शतृ)+जस्। पणैः= करणमें तृतीया। क्रीणन्ति = क्रीञ्+लट्+झि। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ ८८॥

स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तैर्मे यदेकाऽग्रधियः प्रसेदे ।
न हीतरस्माद् घटते यदेत्य स्वयं तदाप्तिप्रतिभूर्ममाऽभूः ॥ ८९ ॥

अन्वयः—स भूभृत् अष्टौ अपि लोकपालाः । तदेकाऽग्रधियो मे तैः प्रसेदे । इतरस्मात् स्वयम् एत्य मम तदाप्तिप्रतिभूः अभूः यत्, तत् न घटते हि ॥ ८९ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) सः = पूर्वोक्तः, भूभृत् = राजा, नल इत्यर्थः, अष्टौ अपि = अष्टसंख्यका अपि, लोकपालाः = इन्द्रादय इत्यर्थः, नल इन्द्राद्यष्टलोकपालात्मक इति भावः । अतएव तदेकाऽग्रधियः = नलैकतानबुद्धेः, मे = मम, तैः = अष्टाभिर्लोकपालैः । प्रसेदे = प्रसन्नम् । देवता ध्यायतो जनस्य प्रसीदन्तीति भावः । कुतः इतरस्मात = इतरथा, लोकपालप्रसादं विना, स्वयम् = आत्मना, एत्य = आगत्य, मम = भैम्याः, तदाप्तिप्रतिभूः = नल-प्राप्तिलग्नकः, अभूः = भूतवान् असि, यत्, तत, न घटते = न प्रवर्तते, हि = निश्चयेन । लोकपालाऽनुग्रहाऽभावे कुतो ममेदं श्रेय इति भावः ॥ ८९ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) वे राजा (नल) आठ लोकपालस्वरूप हैं । नलमें मेरी एकाग्रबुद्धि रहनेसे लोकपाल प्रसन्न हुए हैं । नहीं तो स्वयम् आकर मेरे नलकी प्राप्ति के लिए जो तुम जामिन हो गये हो वह नहीं होता था ॥ ८९ ॥

टिप्पणी—भूभृत् = भुवं बिभर्तीति, भू + भृ + क्विप् (उप०) । लोक-पालाः = लोकं पालयन्तीति लोक + पाल + अच् (उपपद०) । "अष्टाभिर्लोक-पालानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ।" (मनु० ७–५) इस उक्तिके अनुसार इन्द्र आदि लोकपालोंके आठ अंशोंसे राजा होते हैं इस कारण नल आठ लोकपाल-स्वरूप हैं, यह अभिप्राय है । तदेकाऽग्रधियः = एकाऽग्रा धीर्यस्याः सा (बहु०), 'तस्मिन् एकाऽग्रधीः, तस्याः (स० त०) । प्रसेदे = प्र + सद् + लिट् + त (भाववाच्य प्रयोग) । तदाप्तिप्रतिभूः = प्रतिभवतीति प्रतिभूः प्रति— उपसर्गपूर्वक भू धातुसे "भुवः संज्ञाऽन्तरयोः" इस सूत्रसे क्विप् प्रत्यय । "स्युर्ल-ग्नकाः प्रतिभुवः" इत्यमरः । तस्य आप्तिः (ष० त०) । तदाप्तौ प्रतिभूः (स० त०) । अभूः = भू + लुङ् + सिप् । घटते = "घट चेष्टायाम्" इस धातुसे लट् + त । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ८९ ॥

अकाण्डमेवात्मभुवार्जितस्य भूत्वाऽपि मूलं मयि वीरणस्य ।
भवान् मे किं नलदत्वमेत्य कर्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम् ? ॥ ९० ॥

अन्वयः—(हे हंस !) विः भवान् अकाण्डम् एव आत्मभुवा मयि अर्जि-

तस्य रणस्य मूलं भूत्वा अपि अकाण्डम् आत्मभुवा अर्जितस्य वीरणस्य मूलं भूत्वा नलदत्वम् एत्य हृदः चन्दनलेपकृत्यं न कर्ता ? ॥ ९० ॥

व्याख्या—(हे हंस !) विः = पक्षी, भवान् = त्वम्, अकाण्डम् एव = अनवसर एव, आत्मभुवा = कामेन, मयि = मद्विषये, अर्जितस्य = कृतस्य, रणस्य = गाढप्रहारलक्षणस्य युद्धस्य, अथवा रणस्य = शब्दस्य, रहस्यकथनस्येति भावः । मूलं = कारणं, हंसस्योद्दीपनत्वेनेति शेषः । भूत्वा अपि, अकाण्डं = दण्डरहितं यथा तथा, आत्मभुवा = ब्रह्मणा, अर्जितस्य = सृष्टस्य, वीरणस्य = वीरतृणस्य, मूलं = मूलाऽवयवः भूत्वा, अतएव नलदत्वं = नैषधदातृत्वं, पक्षान्तरे—उशीरत्वम्, एत्य = प्राप्य, हृदः = हृदयस्य, सन्तप्तस्येति शेषः। चन्दनलेपकृत्यं = श्रीखण्डलेपनकार्यं, शैत्योत्पादनमिति भावः । न कर्ता = न करिष्यति ?, कर्ता एवेति भावः ॥ ९० ॥

अनुवादः—(हे हंस !) जैसे ब्रह्माजीसे दण्डके विना निर्मित वीरतृणका मूल उशीर होकर हृदयको चन्दनके सदृश होकर ठण्डा करता है वैसे ही पक्षी तुम (हंस) अनवसरमें ही कामदेवसे मुझमें किये गये गाढ प्रहाररूप युद्धके कारण होकर भी नलको देनेके भावको प्राप्त कर कामसन्तप्त हृदयको चन्दनके लेपके समान होकर ठण्डा नहीं करोगे ? ॥ ९० ॥

टिप्पणी—विः = "नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्त्रयः ।" इत्यमरः। अकाण्डं = काण्डस्य अभावः (अव्ययी०) तद् यथा तथा । "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया । दूसरे पक्षमें अविद्यमानः काण्डो यस्य तत् (नञ्० बहु०) "मूलम्" इसका विशेषण । "काण्डोऽस्त्री दण्डबाणाऽर्ववर्गाऽवसरवारिषु" इत्यमरः । आत्मभुवा = आत्मना भवतीति आत्मभूः, तेन आत्मन्- उपपदपूर्वक भू धातुसे "भुवः संज्ञाऽन्तरयोः" इस सूत्रसे क्विप् प्रत्यय (उपपद०) "आत्मभूर्ना विधौ कामे" इति मेदिनी । वीरणस्य = "स्याद्वीरणं वीरतृणं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्" इत्यमरः । विर् + रणस्य = "रो रि" इससे रेफका लोप और "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इससे दीर्घ होकर वीरणस्य । नलदत्वं = नलं ददातीति नलदः, नल + उपपदपूर्वक 'दा' धातुसे "आतोऽनुपसर्गे कः" इससे क प्रत्यय (उपपद०) । नलस्य भावो नलदत्वं, तत्, नलद + त्व । एत्य = आङ् + इण् + क्त्वा (ल्यप्) । चन्दनलेपकृत्यं = चन्दनस्य लेपः (ष० त०), तस्य कृत्यम् (ष० त०) । कर्ता = कृ + लुट् + तिप् । इस पद्यमें, "वीरणस्य" यहाँपर शब्दश्लेष है [illegible] "नलदत्वम् एत्य"

यहाँपर प्रकृत और अप्रकृतके अभेदाऽध्यवसायसे हंसमें आरोप्यमाण उदीरका प्रकृतिके साथ तादात्म्यसे चन्दनकृत्यस्वरूप प्रकृत कार्यमें उपयोग होनेसे परिणाम अलङ्कार है। इस प्रकार सङ्कर अलङ्कार है ॥ ९० ॥

अलं विलम्ब्य, त्वरितुं हि वेला, कार्ये किल स्थैर्यसहे विचारः ।
गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमर्तिः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) विलम्ब्य अलं, हि त्वरितुं वेला। स्थैर्यसहे कार्ये विचारः किल । हि तीक्ष्णा प्रतिभा गुरूपदेशम् इव अर्तिः जातु कालं न प्रतीक्षते ॥ ९१ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) विलम्ब्य = विलम्बं कृत्वा, अलं = पर्याप्तं, न विलम्बः कर्तव्य इति भावः । हि= यस्मात्कारणात्, त्वरितुं = त्वरां कर्तुं, वेला-कालः, अयं त्वरायाः काल इति भावः । स्थैर्यसहे = विलम्बसहे, कार्ये = कर्मणि, विचारः = विमर्शः, किल = निश्चयेन। अर्थान्तरन्यासेनोक्तमर्थं द्रढयति—गुरूपदेशमिति । हि= यस्मात्कारणात्, तीक्ष्णा = तीव्रा, शीघ्रग्राहिणीति भावः । प्रतिभा = प्रज्ञा, गुरूपदेशम् इव = आचार्योपदेशम् इव, अर्तिः = पीडा, जातु = कदाऽपि, कालं = समयं, न प्रतीक्षते = न प्रतीक्षां करोति, पीडा काल-क्षेपं न सहत इति भावः ॥ ९१ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) विलम्ब नहीं करना चाहिए, शीघ्रता करनेका समय है। विलम्ब सहनेवाले कर्ममें विचार किया जाता है, क्योंकि तीक्ष्ण बुद्धि जैसे गुरुके उपदेशकी प्रतीक्षा नहीं करती है वैसे ही पीडा कालकी प्रतीक्षा नहीं करती है ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—विलम्ब्य = वि + लवि + क्त्वा (ल्यप्), यहाँपर "अलम्" इस पदके योगमें "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इस सूत्रसे क्त्वा प्रत्यय होकर ल्यप् आदेश हुआ है। त्वरितुं = त्वरा + तुमुन्, यहाँपर "वेला" पदके योगमें "कालसमयवेलासु तुमुन्" इस सूत्रसे तुमुन् प्रत्यय हुआ है। स्थैर्यसहे= स्थैर्यं सहत इति स्थैर्यसहं, तस्मिन् स्थैर्य + सह + अच् (उपपद०) । गुरूपदेशं = गुरोरुपदेशः, तम् (ष० त०) । अर्तिः = "अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः" इत्यमरः । प्रतीक्षते = प्रति + ईक्ष + लट् + तिप् । इस पद्यमें उपमा और अर्थान्तरन्यासकी संसृष्टि है ॥ ९१ ॥

अभ्यर्थनीयः स गतेन राज्ञा त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम् ।
प्रियाऽऽस्यदाक्षिण्यबलात्कृतो हि तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) गतेन त्वया स राजा शुद्धान्तगतः (सन्) मदर्थं न अभ्यर्थनीयः। हि तदा प्रियाऽऽस्यदाक्षिण्यबलात्कृतः अन्यवधूनिषेधः उदयेत् ॥ ९२ ॥

व्याख्या—अथाऽनन्तरकृत्यं सविशेषमुपदिशति श्लोकपञ्चकेन—अभ्यर्थनीय इति। (हे हंस !) गतेन = यातेन, इति शेषः। त्वया = भवता, सः = पूर्वोक्तः, राजा = नृपः, नल इत्यर्थः। शुद्धान्तगतः = अन्तःपुरस्थितः सन्, मदर्थं = मत्प्रयोजनं, न अभ्यर्थनीयः = न प्रार्थनीयः। हि = यस्मात्कारणात्, तदा = तस्मिन् समये, राज्ञोऽन्तःपुरस्थिताविति भावः। प्रियाऽऽस्यदाक्षिण्य-बलात्कृतः = वल्लभामुखच्छन्दाऽनुवर्तिताप्रसभीकृतः, अन्यवधूनिषेधः = अपर-रमणीप्रतिषेधः, उदयेत् = उत्पद्येत ॥ ९२ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) यहाँसे गये हुए तुम्हें अन्तःपुर (रनिवास) में रहे हुए राजा (नल) से मेरे लिए प्रार्थना नहीं करनी चाहिए, क्योंकि उस समय प्यारी स्त्रियोंके सामने उनके मनके अनुसार चलनेके विचारसे जबर्दस्ती किया गया दूसरी स्त्रीका निषेध उत्पन्न होगा ॥ ९२ ॥

· टिप्पणी—शुद्धान्तगतः = शुद्धाऽन्तं गतः (द्वि० त०), "शुद्धान्तश्चावरोधश्च" इत्यमरः। मदर्थं = मह्यम् इदम् (यथा तथा) (च० त०)। अभ्यर्थनीयः = अभि + अर्थ + णिच् + अनीयर्। प्रियाऽऽस्यदाक्षिण्यबलात्कृतः = प्रियाणाम् आस्यानि (ष० त०)। तेषां दाक्षिण्यं (ष० त०), तेन बलात्कृतः (तृ० त०)। अन्यवधूनिषेधः = अन्या चाऽसौ वधूः (क० धा०)। तस्याः निषेधः (ष० त०)। उदयेत् = उद् + इ + विधिलिङ् + ति ॥ ९२ ॥

शुद्धान्तसंभोगनितान्ततृप्ते न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम्।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥ ९३ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) शुद्धान्तसंभोगनितान्ततृप्ते नैषधे इदं कार्यं न निगाद्यम्। अपां तृप्ताय स्वादुः सुगन्धिः तुषारा वारिधारा न स्वदते हि ॥ ९३ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) शुद्धान्तसंभोगनितान्ततृप्ते = अन्तःपुरस्त्रीरमणा-तिशयसन्तुष्टे, नैषधे = नले, इदम् = एतत्, कार्यं = कर्म, मत्प्रार्थनारूपमिति शेषः। न निगाद्यं = नो वक्तव्यम्। तथाहि, अपां तृप्ताय = जलेन सन्तुष्टाय जनाय, स्वादुः = मधुरा, सुगन्धिः = शोभनगन्धा, कर्पूरादिनेति शेषः। तुषारा = शीतला, वारिधारा = जलधारा, न स्वदते हि = नो रोचते हि ॥ ९३ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) अन्तःपुरकी स्त्रीके समागमसे अतिशय तृप्त नल में

यह कार्य (मेरे विषयमें प्रार्थनारूप) तुम्हें नहीं कहना चाहिए। क्योंकि जलसे तृप्त पुरुषको मधुर, खुशबूदार तथा ठण्डी जलधारा भी पसन्द नहीं होती है।

टिप्पणी—शुद्धान्तसंभोगनितान्ततृप्ते = शुद्धान्तस्य संभोगः (ष० त०), यहाँ शुद्धान्तपदका शुद्धान्तकी स्त्रीमें लक्षणा करनी चाहिए। नितान्तं यथा तथा तृप्तः (सुप्सुपा०)। शुद्धान्तसंभोगेन नितान्ततृप्तः, तस्मिन् (तृ० त०)। निगाद्यम् = निगदितुं योग्यम्, नि + गद + ण्यत्। अपां "पूरणगुणसुहितार्थ-सदव्ययतव्यसमानाधिकरणे" इस सूत्रमें सुहितार्थक (तृप्त्यर्थक) शब्दसे षष्ठी-समासका निषेधरूप ज्ञापकसे षष्ठी हुई है। तृप्ताय 'स्वद' धातु रुच्यर्थक होनेसे "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इस सूत्रसे सम्प्रदान संज्ञा होनेसे चतुर्थी। सुगन्धिः = शोभनो गन्धो यस्यां सा (बहु०) यहाँपर एकान्त नियमका कविने निरादर कर "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इस सूत्रसे समासान्त इ प्रत्यय किया है। स्वदते = स्वद + लट् + त। इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ ९३ ॥

विज्ञापनीया न गिरो मदर्थाः क्रुधा कदुष्णे हृदि नैषधस्य।
पित्तेन दूने रसने सिताऽपि तिक्तायते हंसकुलाऽवतंस ! ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे हंसकुलाऽवतंस ! नैषधस्य हृदि क्रुधा कदुष्णे (सति) मदर्था गिरो न विज्ञापनीयाः। पित्तेन दूने रसने सिता अपि तिक्तायते ॥ ९४ ॥

व्याख्या—हे हंसकुलाऽवतंस = हे मरालवंशभूषण !, नैषधस्य = नलस्य, हृदि = हृदये, क्रुधा = कोपेन, कदुष्णे = ईषत्तप्ते सति, मदर्थाः = मत्प्रयोजनाः, गिरः = वाचः, न विज्ञापनीयाः = नो वेदनीयाः। तथाहि - पित्तेन = मायुना, पित्तदोषेणेत्यर्थः। रसने = रसनेन्द्रिये, दूने = उपतप्ते, दूषिते सतीति भावः। सिता अपि = शर्करा अपि, तिक्तायते = तिक्ता भवति ॥ ९४ ॥

अनुवादः—हे हंसवंशके भूषणस्वरूप ! नलका हृदय क्रोधसे कुछ तप्त होनेपर मेरे लिए प्रार्थना-वचनका निवेदन मत करो, क्योंकि पित्तके दोषसे रसना इन्द्रियके दूषित होनेपर चीनी भी कड़वी हो जाती है ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—हंसकुलाऽवतस = हंसानां कुलं (ष० त०), तस्य अवतंसः, तत्सम्बुद्धौ (ष० त०)। कदुष्णे = ईषत् उष्णं, तस्मिन्, (गति०), "कवं चोष्णे" इस सूत्रमें चकारके पाठसे 'कु' के स्थानमें "कत्" आदेश हुआ है। मदर्थाः = मह्यम् इमाः (च० त०)। विज्ञापनीयाः वि + ज्ञा + णिच् + अनीयर् + टाप् + जस्। दूने = दु + क्त + ङि। तिक्तायते = तिक्ता भवति, तिक्ता शब्दसे "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इससे क्यष् प्रत्यय और "वा

क्यषः" इस सूत्रसे क्यषन्तसे आत्मनेपद, लट्+त। इस पद्यमें भी दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ ९४ ॥

धरातुरासाहि मदर्थयाच्ञा कार्या न कार्याऽन्तरचुम्बिचित्ते।
तदाऽर्थितस्याऽनवबोधनिद्रा बिभर्त्यवज्ञाऽऽचरणस्य मुद्राम् ॥ ९५ ॥

अन्वयः—(हे हंस !) धरातुरासाहि कार्याऽन्तरचुम्बिचित्ते सति मदर्थयाच्ञा न कार्या। (तथाहि) तदा अर्थितस्य अनवबोधनिद्रा अवज्ञाऽऽचरणस्य मुद्रां बिभर्ति ॥ ९५ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) धरातुरासाहि = महीन्द्रे, नले, कार्यान्तरचुम्बिचित्ते = कर्मान्तरव्यासक्तमानसे सति, मदर्थयाच्ञा = मत्प्रयोजनप्रार्थना, न कार्या = नो विधेया, (तथाहि) तदा = तस्मिन् समये, कार्यान्तरव्यासङ्गकाल इति भावः। अर्थितस्य = प्रार्थितस्य जनस्य, अनवबोधनिद्रा = अज्ञानरूपः स्वापः, प्रार्थिताऽर्थज्ञानाऽभाव इति भावः। अवज्ञाऽऽचरणस्य = अनादरकरणस्य, मुद्रां = चिह्नं, बिभर्ति = धारयति, अनादरप्रतीतिं करोतीति भावः ॥ ९५ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) पृथ्वीके इन्द्र (नल) के दूसरे कार्यमें आसक्त होनेके अवसरमें मेरे लिए प्रार्थना नहीं करनी चाहिए। क्योंकि उस समय प्रार्थना किये गये पुरुषका प्रार्थित विषयका अज्ञान, अनादर करनेके चिह्नको धारण करता है ॥ ९५ ॥

टिप्पणी—धरातुरासाहि = तुतोर्त्तीति तुरः, "तुर त्वरणे" धातुसे क प्रत्यय। तुरं (वेगवन्तम्) साहयति (अभिभवति) इति तुराषाट्, तुर-उपपद-पूर्वक णिजन्त सह धातुसे क्विप्, "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु, क्वौ" इससे पूर्वपदका दीर्घ, "सहेः साडः सः" इससे मूर्धन्य षकार। "तुराषाण्मेघवाहनः" इत्यमरः। धरायाः तुराषाट्, तस्मिन् (ष० त०)। ङि विभक्तिमें साड् रूपके न रहनेसे षका अभाव। कार्यान्तरचुम्बिचित्ते = अन्यत् कार्यं कार्यान्तरम् (रूपक०) तत् चुम्बतीति कार्यान्तरचुम्बि, कार्यान्तर+चुबि+णिनिः (उपपद०)। तत् चित्तं यस्य सः कार्यान्तरचुम्बिचित्तः, तस्मिन् (बहु०)। मदर्थयाच्ञा = मह्यम् इयं मदर्था (च० त०)। सा चासौ याच्ञा (क० धा०)। कार्या = कृ+ण्यत्+टाप्। अर्थितस्य = अर्थ+णिच्+क्त+ङस। अनवबोधनिद्रा = न अवबोधः (नञ०), स एव निद्रा (रूपक०)। अवज्ञाऽऽचरणस्य = अवज्ञाया आचरणं, तस्य (ष० त०)। बिभर्ति = भृ+लट्+तिप् ॥ ९५ ॥

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वयाऽस्मिन्समयं समीक्ष्य।
आत्यन्तिकाऽसिद्धिविलम्बसिद्ध्योः कार्यस्य काऽऽर्यस्य शुभा बिभाति ? ॥९६॥

अन्वयः—(हे हंस !) तस्मात् विज्ञेन त्वया समयं समीक्ष्य इदम् अस्मिन् नरेन्द्रे विज्ञाप्यम्। कार्यस्य आत्यन्तिकाऽसिद्धिविलम्बसिद्ध्योः आर्यस्य का शुभा बिभाति ? ॥ ९६ ॥

व्याख्या—(हे हंस !) तस्मात् = कारणात्, विज्ञेन = विशेषाऽभिज्ञेन, विवेकिना इति भावः, त्वया = भवता, समयम् = अवसरं, समीक्ष्य = दृष्ट्वा, इदम् = एतत्कार्यं, मत्प्रार्थनारूपम् इति भावः। अस्मिन् = एतस्मिन्, नरेन्द्रे = राजनि नले, विज्ञाप्यं = विज्ञापनीयम्। समयप्रतीक्षायां विलम्बमाशङ्क्याह—आत्यन्तिकेति। कार्यस्य = कर्मणः, आत्यन्तिकाऽसिद्धिविलम्बसिद्ध्योः = सर्वथाऽसिद्धिदूरसिद्ध्योर्मध्ये, आर्यस्य = सभ्यस्य, विदुष इति भावः। का = कतरा, विभाति = प्रतिभाति, अप्रसङ्गविज्ञापने कार्यस्य असाफल्याद्वरं विलम्बेनाऽपि कार्यसाफल्यमिति भावः ॥ ९६ ॥

अनुवादः—(हे हंस !) इस कारणसे विवेकी तुम्हें अवसर देखकर इस कार्यको राजासे निवेदन करना चाहिए। कार्यकी ऐकान्तिक असफलता और विलम्बसे सफलता इनमेंसे विद्वान् तुम्हें कौनसी उत्तम प्रतीत होती है ? ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—विज्ञेन = वि + ज्ञा + कः + टा। समीक्ष्य = सम् + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। नरेन्द्रे = नराणाम् इन्द्रः, तस्मिन् (ष० त०)। विज्ञाप्यं = वि + ज्ञा + णिच् + क्त्वा (यत्)। आत्यन्तिकाऽसिद्धिविलम्बसिद्ध्योः = न सिद्धिः असिद्धिः (नञ्०)। आत्यन्तिकी चाऽसौ असिद्धिः (क० धा०), "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इस सूत्रसे पूर्वपदका पुंवद्भाव। विलम्बेन सिद्धिः (तृ० त०)। आत्यन्तिकाऽसिद्धिश्च विलम्बसिद्धिश्च आत्यन्तिकाऽसिद्धिविलम्बसिद्धी, तयोः (द्वन्द्व०)। आर्यस्य = ऋ + ण्यत् + ङस्। विभाति = वि + भा + लट् + तिप् ॥ ९६ ॥

इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा, साऽनौचिती चेतसि नश्चकास्तु।
स्मरस्तु साक्षी तददोषतायामुन्माद्य यस्तत्तदवीवदत्ताम् ॥ ९७ ॥

अन्वयः—इति उक्तवत्या (तया) यत् लज्जा अलोपि, सा अनौचिती नः चेतसि चकास्तु, तु तददोषताया स्मरः साक्षी। यः ताम् उन्माद्य तत् अवीवदत् ॥ ९७ ॥

व्याख्या—इति = इत्थम्, उक्तवत्या = कथितवत्या, भैम्येति शेषः, यत्

लज्जा = व्रीडा, अलोपि = त्यक्ता, सा = तादृशी, अनौचिती = अनौचि[illegible] नः = अस्माकं, शृण्वतामिति शेषः। चेतसि = चित्ते, चकास्तु = प्रकाश[illegible] तु = किन्तु, तददोषतायां = भैमीनिर्दोषितायां, लज्जात्यागस्येति शेषः। स्मरः [illegible] कामः, साक्षी = साक्षाद्द्रष्टा, प्रमाणमिति भावः। यः = स्मरः, तां = दम[illegible] न्तीम्, उन्माद्य = उन्मत्तां कृत्वा, तत् तत् = अनुचितं वचनम्, अवीवदत् [illegible] वादितवान्। लज्जात्यागः प्रकृतिस्थाया एव कुमार्या दोषो न तु कामोपहत[illegible] त्ताया इति भावः ॥ ९७ ॥

अनुवादः—ऐसा कहनेवाली दमयन्तीने जो लज्जाका त्याग किया, [illegible] अनौचित्य भले ही हमारे चित्तमें प्रकाशित हो, परन्तु दमयन्तीकी निर्दोषि[illegible] कामदेव साक्षी है जिसने उनको उन्मत्त बनाकर ऐसा भाषण कराया ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—उक्तवत्या = ब्रू (वच्) क्तवतु + ङीप् + टा। अलोपि [illegible] लुप् + लुङ् + त (कर्ममें)। अनौचिती = उचितस्य भाव औचिती, उचित [illegible] ष्यञ्, "हलस्तद्धितस्य" इससे यकारका लोप और "षिद्गौरादिभ्यश्च" इस[illegible] ङीष्। एक पक्षमें "औचित्यम्" ऐसा रूप भी होता है। न औचिती (नञ्०) [illegible] चकास्तु = चकासृ + लोट् + तिप्। तददोषतायाम् = अविद्यमानो दोषो य[illegible] सः अदोषः (नञ्बहु०) अदोषस्य भावः अदोषता, अदोष + तल् + टाप् [illegible] तस्य (लज्जात्यागस्य) अदोषता, तस्याम् (ष० त०)। ताम् = वद् धातुके [illegible] कर्तृपदका णिच् होनेपर कर्मसंज्ञक होकर द्वितीया। उन्माद्य = उद् + मद् [illegible] णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। अवीवदत्=वद् + णिच् + चङ् + लुङ् + तिप् ॥ ९७ ॥

उन्मत्तमासाद्य हरः स्मरश्च द्वावप्यसीमां मुदमुद्वहेते।
पूर्वः स्मरस्पर्द्धितया प्रसूनं नूनं द्वितीयो विरहाऽऽधिदूनम् ॥ ९८ ॥

अन्वयः—पूर्वः हरः स्मरस्पर्धितया उन्मत्तं प्रसूनं, द्वितीयः स्मरश्च विरहा[illegible] धिदूनम् उन्मत्तम् आसाद्य (इत्थम्) द्वौ अपि असीमां मुदम् उद्वहेते ॥ ९८ ॥

व्याख्या—स्मरेण सा किमर्थमुन्मादितेति प्रश्नस्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह [illegible] उन्मत्तमिति। पूर्वः = प्रथमः, अभ्यर्हित इति भाव। हरः = महेश्वरः, स्म[illegible] स्पर्धितया = कामसंघर्षित्वेन, उन्मत्तम् = उन्मत्तनामकं, प्रसूनं = पु[illegible] धत्तूरमिति भावः, द्वितीयः = अपरः, स्मरश्च = कामश्च, विरहाऽऽधिदूनं [illegible] वियोगमनोव्यथोपतप्तम्, उन्मत्तम्=उन्मादयुक्तं जनम्, आसाद्य = प्राप्य, इ[illegible] च द्वौ अपि = उभौ अपि, हरस्मरावपीति भावः। असीमां = सीमारहिता[illegible] अपरिमितामिति भावः, मुदं = हर्षम्, उद्वहेते = धारयतः ॥ ९८ ॥

अनुवाद: प्रथम महेश्वर, कामदेवसे स्पर्धा करनेसे उन्मत्त नामक फूल-(धतूर) को और दूसरा कामदेव भी विरहकी मनोव्यथासे सन्तप्त उन्मत्त (उन्मादयुक्त, पागल) को पाकर इस तरह दोनों ही असीम हर्षको धारण करते हैं ॥ ९८ ॥

टिप्पणी—हर: = हृ+अच्। स्मरस्पर्धितया = स्मरं स्पर्धते तच्छीलः स्मरस्पर्धी, स्मर+स्पर्ध+णिनिः (उपपद०)। स्मरस्पर्धिनो भावः स्मरस्पर्धिता, तया, स्मरस्पर्धि+तल्+टाप्+टा। उन्मत्तम् = उद्+मद्+क्त+अम्। "उन्मत्त उन्मादवति धुस्तूरमुचुकुन्दयोः" इति विश्वः। द्वितीयः = द्वि+तीय+सु। विरहाऽऽधिदूनं = विरहेण आधिः (तृ० त०), तेन दूनः, तम् (तृ० त०)। आसाद्य = आङ् + सद्+णिच्+क्त्वा (ल्यप्)। असीमाम् = अविद्यमाना सीमा यस्याः सा असीमा, ताम् (नञ्-बहु०)। उद्वहेते = उद्+वह+लट्+आताम्। स्वरितकी इत्संज्ञा होनेसे वह धातु आत्मनेपदी भी है। इस पद्यमें शब्दश्लेष और अर्थश्लेष भी है, और उनसे उपमा व्यङ्ग्य होती है ॥ ९८ ॥

तथाऽभिधात्रीमथ राजपुत्रीं निर्णीय तां नैषधबद्धरागाम्।
अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥

अन्वयः—अथ तथा अभिधात्रीं तां राजपुत्रीं नैषधबद्धरागां निर्णीय तेन विहायसा विहस्य भूयः चञ्चूपुटमौनमुद्रा अमोचि ॥ ९९ ॥

व्याख्या—अथ=अनन्तरं, तथा=तेन प्रकारेण, अभिधात्रीं = भाषमाणां, "श्रुतः स दृष्टश्च ३–८३" इत्यादिरूपेणेति भावः। तां = पूर्वोक्तां, राजपुत्रीं = नृपकुमारीम्, दमयन्तीम्। नैषधबद्धरागां = नले कृतप्रणयां, निर्णीय = निश्चित्य, तेन = पूर्वोक्तेन, विहायसा = पक्षिणा, हंसेन। विहस्य = हास्यं विधाय, भूयः = पुनरपि, चञ्चूपुटमौनमुद्रा = त्रोटिपुटतूष्णीकत्वचिह्नं, वचनाऽभाव इति भाव। अमोचि=मुक्ता, पुनरपि हंसोऽवादीदिति भावः ॥ ९९ ॥

अनुवाद:—तब वैसा कहनेवाली उन राजपुत्री (दमयन्ती) को नलमें प्रेम करनेवाली निश्चय करके उस पक्षी (हंस) ने हँसकर फिर मौनको भङ्ग किया, (बोलने लगा) ॥ ९९ ॥

टिप्पणी—अभिधात्रीम् = अभिदधातीति अभिधात्री, ताम्, अभि+धा+तृच्+ङीप्+अम्। राजपुत्रीं = राज्ञः पुत्री, ताम् (ष० त०), नैषधबद्धरागां= नैषधे बद्धरागा, ताम् (स० त०)।
बद्धो रागो यया सा बद्धरागा, (बहु०)।

निर्णीय = निर्+णीञ्+क्त्वा (ल्यप्)। विहायसा = "विहायाः शकुन्ते पुंसि गगने पुंनपुंसकम्।" इति कोशः। विहस्य = वि+हस्+क्त्वा (ल्यप्)। चञ्चूपुटमौनमुद्रा = चञ्च्वोः पुटम् (ष० त०), मौनस्य मुद्रा (ष० त०), चञ्चूपुटस्य मौनमुद्रा (ष० त०)। अमोचि = मुच्+लुङ्+त (कर्ममें)। इस पद्यमें "उक्तम्" इस पदार्थके लिए "अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा" ऐसे वाक्यार्थकी रचना होनेसे 'ओज' नामका गुण और छेक अनुप्रास है ॥ ९९ ॥

इत्थं यदि क्ष्मापतिपुत्रि ! तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन्।
त्वामुच्चकैस्तापयता नृपं च पञ्चेषुणैवाऽजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

अन्वयः—हे क्ष्मापतिपुत्रि ! इदं तत्त्वं यदि, तत् अस्मिन् स्वविधेयं न पश्यामि। त्वां नृपं च उच्चकैः तापयता पञ्चेषुणा एव इयं योजना अजनि ॥ १०० ॥

व्याख्या—हे क्ष्मापतिपुत्रि = हे राजकुमारि !, इदं = त्वदुक्तं वचनं, तत्त्वं यदि = सत्यं चेत्, तत् = तर्हि, अस्मिन् = इह, विषये। स्वविधेयं = आत्मकृत्यं, न पश्यामि = नो विलोकयामि। तर्हि कार्यं कथं भविष्यतीत्यत्राह—त्वामिति। त्वां = भवतीं, नृपं च = नैषधं च, उच्चकैः = अत्यन्तं, तापयता = सन्तापं जनयता, पञ्चेषुणा एव = मन्मथेन एव, इयम् = एषा, योजना = घटना, अजनि = उत्पादिता, अतएव मद्व्यापारोऽत्र नाऽवशिष्यत इति भावः ॥ १०० ॥

अनुवादः—हे राजकुमारि ! आपका वचन सत्य हो तो इस विषयमें मैं अपना कार्य नहीं देख रहा हूँ, क्योंकि आपको और नलको अत्यन्त सन्तप्त करनेवाले कामदेवने ही इस योजनाको उत्पन्न किया है ॥ १०० ॥

टिप्पणी—हे क्ष्मापतिपुत्रि = क्ष्मायाः पतिः (ष० त०) तस्य पुत्री, तत्सम्बुद्धौ (ष० त०)। स्वविधेयं = स्वस्य विधेयं, तत् (ष० त०)। उच्चकैः = उच्चैरेव, उच्चैस्+अकच्। तापयता = तप+णिच्+लट् (शतृ)+टा। पञ्चेषुणा = पञ्च इषवो यस्य स पञ्चेषुः, तेन (बहु०)। अजनि = जन्+लुङ्+च्लि (चिण्)+त (कर्ममें) ॥ १०० ॥

त्वद्बद्धबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः।
त्वामद्य लब्ध्वाऽमृततृप्तिभाजां स्वं देवभूयं चरिताऽर्थमस्तु ॥ १०१ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) त्वद्बद्धबुद्धेः तस्य उपवासव्रतिनां तपोभिः अद्य त्वां लब्ध्वा अमृततृप्तिभाजां बहिरिन्द्रियाणां स्वं देवभूयं चरितार्थम् अस्तु ॥ १०१ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) त्वद्बद्धबुद्धेः = भवन्निबद्धमतेः, त्वामेव ध्यायत इति भावः। तस्य = नलस्य, उपवासव्रतिनाम् = अनुपभोगव्रतयुक्तानां, विषयान्तरव्यावृत्तानामिति भावः। तपोभिः = उक्तोपवासव्रतरूपैः पुण्यैः, अद्य = अस्मिन्दिने, त्वां = भवतीं, लब्ध्वा = प्राप्य, अमृततृप्तिभाजां = पीयूषसौहित्ययुक्तानां, बहिरिन्द्रियाणां = चक्षुरादीनां, स्वं = स्वीयं, देवभूयं = देवत्वम्, इन्द्रियत्वं सुरत्वं च, चरितार्थं = कृतकार्यं, सफलमिति भावः। अस्तु = भवतु, अमृतपानैकफलत्वाद्देवभावो भवेदिति भावः ॥ १०१ ॥

अनुवादः—हे राजकुमारि ! आपका ही ध्यान करनेवाले नलके उपवास व्रत करनेवाले तथा तपस्याओंसे आज आपको प्राप्त करके अमृतपानसे मिलनेवाली तृप्तिको प्राप्त करनेवाले नेत्र आदि बाह्य इन्द्रियोंका अपना देवत्व सफल हो ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—त्वद्बद्धबुद्धेः = बद्धा बुद्धिर्येन स बद्धबुद्धिः (बहु०), त्वयि बद्धबुद्धिः, तस्य (स० त०)। उपवासव्रतिनाम् = उपवासेन व्रतिनः, तेषाम् (तृ० त०)। लब्ध्वा = लभ् + क्त्वा। अमृततृप्तिभाजाम् = अमृतेन तृप्तिः (तृ० त०), तां भजन्तीति अमृततृप्तिभाञ्जि, तेषाम्, अमृततृप्ति + भज् + ण्विः + आम् (उपपद०)। बहिरिन्द्रियाणां = बहिः स्थितानि इन्द्रियाणि तेषाम् (मध्यमपद०)। देवभूयं = देवस्य भावः, "भुवो भावे" इस सूत्रसे क्यप्, देव + भू + क्यप्। "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्" (ऐत० २।४) इस श्रुतिवाक्यसे अर्थात् सूर्यने चक्षु होकर नेत्रोंमें प्रवेश किया। इसके अनुसार यह उक्ति है।। चरितार्थम् = चरितः अर्थः यस्य तत् (बहु०)। अस्तु = अस् + लोट् + तिप् ॥ १०१ ॥

तुल्याऽऽवयोर्मूर्तिरभून्मदीया दग्धा, परं साऽस्य न ताप्यतेऽपि।
इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं तस्याऽतनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ १०२ ॥

अन्वयः—आवयोः मूर्तिः तुल्या अभूत्, परं मदीया दग्धा; अस्य सा न ताप्यतेऽपि; इति असूयन् इव अतनुः त्वद्विरहात् तस्य देहतापं विधत्ते ॥ १०२ ॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) आवयोः = नलस्य मम च, मूर्तिः = तनुः, तुल्या = सदृशी, समानरूपा इति भावः। अभूत् = जाता, परं = किन्तु, मदीया = मामकीना मूर्तिः, दग्धा = भस्मीकृता, हरतृतीयनयनेनेति शेषः, अस्य = नलस्य सा = मूर्तिः, न ताप्यतेऽपि = तापम् अपि न प्राप्यते, दाहस्य का कथेति शेषः। इति = अस्मात् कारणात्, असूयन् इव = ईर्ष्यन् इव, अतनुः = अनङ्गः कामः।

त्वद्विरहात् = भवत्या वियोगात्, तस्य = नलस्य, देहतापं = शरीरसन्तापं, विधत्ते = करोति ॥ १०२ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) हम दोनोंके (नलके और मेरे) शरीर समान थे, परन्तु मेरा शरीर जलाया गया, नलका शरीर तापको भी प्राप्त नहीं कर रहा है, इस कारणसे मानों ईर्ष्या करता हुआ अनङ्ग (कामदेव) आपके वियोगसे नलके शरीरमें ताप कर रहा है ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—आवयोः = अहं च नलश्च आवां, तयोः "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इस सूत्रसे एकशेष। मूर्तिः = "मूर्तिः काठिन्यकाययोः" इत्यमरः। तुल्या=तुलया संमिता, "नौवयोधर्म०" इत्यादि सूत्रसे यत्, तुला+यत्+टाप्। मदीया = मम इयम्, अस्मद् (मत्)+छ (ईय) +टाप्। दग्धा= दह्+क्तः+टाप्। ताप्यते = तप+णिच्+लट् (कर्म में) +यक्+त। अभ्यसूयन् = अभ्यसूयतीति अभि+पूर्वक "असूञ् उपतापे" इस कण्ड्वादि धातुसे "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इस सूत्रसे यक्। अभि+असूञ्+यक्+लट् (शतृ)+सुः। अतनुः=अविद्यमाना तनुः यस्य सः (नञ्बहु०) त्वद्विरहात्= तव विरहः तस्मात् (ष० त०)। देहतापं = देहस्य तापः तम् (ष० त०) विधत्ते=वि+धा+लट्+त। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १०२॥

लिपिं दृशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिबन्नादरनिर्निमेषम्।
चक्षुर्जलैरार्जितमात्मचक्षूरागं स धत्ते रचितं त्वया नु ? ॥ १०३॥

अन्वयः—(हे भैमि !) स नृपः भित्तिविभूषणं लिपिं त्वां दृशा आदरनिर्निमेषं पिबन् चक्षुर्जलैः आर्जितं त्वया नु रचितम् आत्मचक्षूरागं धत्ते ॥१०३॥

व्याख्या—अथ कामस्य दशाऽवस्था वर्णयन् पद्यद्वयेन नयनप्रीतिं वर्णयति—(हे भैमि !) सः = पूर्वोक्तः, नृपः = राजा नलः, भित्तिविभूषणं = कुड्यालङ्कारभूतां, लिपिं = चित्रमयीं, त्वां = भवतीं, दृशा = नेत्रेण, आदरनिर्निमेषम् = आस्थया निमेषव्यापाररहितं यथा तथा, पिबन् = पानं कुर्वन् प्रणयाऽतिशयेन पश्यन्निति भावः। चक्षुर्जलैः=नयनसलिलैः, अश्रुभिरिति भावः। आर्जितम् = उपार्जितं, त्वया नु = भवत्या वा, रचितं = निर्मितम्, आत्मचक्षूरागं = स्वनयनलौहित्यं निजनेत्रप्रणयं च धत्ते = धारयति, ॥ १०३ ॥

अनुवादः—(हे भैमि !) वे राजा (नल) दीवालकी अलङ्कारस्वरूप चित्रमयी आपको नेत्रोंसे आदरपूर्वक पलक भी न झुकाकर देखते हुए आँसु

उपार्जित वा आपसे रचित अपने नेत्रोंकी अरुणता (लाली) और प्रेमको धारण करते हैं ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—अब हंस नलको कामसे उत्पन्न दश अवस्थाओंका वर्णन करता है। दश अवस्थाएँ ये हैं—

"नयनप्रीतिः प्रथमं, चित्ताऽऽसङ्गस्ततोऽथ संकल्पः।
निद्राच्छेदस्तनुता, विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः॥
उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः।"

अर्थात् नेत्रप्रीति, चित्तकी आसक्ति, संकल्प, निद्राका नाश, कृशता, विषयोंकी निवृत्ति, लज्जाका नाश, उन्माद (पागलपन), मूर्च्छा और मरण ये दश कामकृत अवस्थाएँ हैं। पहले दो श्लोकोंसे नेत्रप्रीतिका वर्णन करता है। भित्तिविभूषणं = भित्तेः विभूषणं, तत् (ष० त०)। आदरनिर्निमेषं = निर्गता निमेषाः (निमेषव्यापाराः) यत्र, (बहु०)। आदरेण निर्निमेषम् (तृ० त०) क्रि० वि०। पिबन् = पा + लट् (शतृ)। + सुः चक्षुर्जलैः = चक्षुषोर्जलानि, तैः (ष० त०)। आत्मचक्षूरागम् = आत्मनः चक्षुः (ष० त०), तस्य रागः, तम् (ष० त०)। "राग" पदके यहाँपर दो अर्थ हैं—एक अरुणता (लाली) दूसरा अनुराग (प्रेम)। धत्ते = धा + लट् + त। इस पद्यमें राजाके नेत्रका राग निर्निमेष दृष्टिसे देखनेसे हुआ है वा आपसे रचित है ऐसा सन्देह होनेसे "सन्देह" अलङ्कार है ॥ १०३ ॥

पातुर्दृशाऽऽलेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयाऽस्ति।
सम्प्रेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

अन्वयः—(हे राजकुमारि !) अस्तनिमीलया दृशा आलेख्यमयीं त्वाम् आदरात् पातुः नृपस्य नेत्रवृत्तेः प्रीतेः निमेषच्छिदया अश्रुणि विवादः अस्ति ॥१०४॥

व्याख्या—(हे राजकुमारि !) अस्तनिमीलया = निमेषरहितया, दृशा = नेत्रेण, आलेख्यमयीं = चित्रस्थितां, त्वां = भवतीम्, आदरात् = प्रणयात्, पातुः = पानकर्तुः, द्रष्टुरिति भावः। तादृशस्य नृपस्य = राज्ञः, नलस्य, नेत्रवृत्तेः = नयनवर्तिन्याः, प्रीतेः = प्रणयस्य नेत्रप्रणयस्य, निमेषच्छिदया = निमेषच्छेदेन सह, अश्रुणि = नेत्रजले विषये, विवादः = कलहः, अस्ति = वर्तते ॥ १०४ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) पलक न मारनेवाले नेत्रसे चित्रमें स्थित आपको आदरसे देखनेवाले राजाके नेत्रोंमें रहनेवाली प्रीतिका नेत्रोंमें रहनेवाले निमेषविच्छेदके साथ आँसूके विषयमें कलह होता है ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—पूर्व पद्यमें वर्णित विषयको दूसरे रूपसे कहते हैं। अस्तनिमीलया= अस्तो निमीलो यस्याः सा अस्तनिमीला, तया (बहु०)। आलेख्यमयीम्= आलेख्य+मयट् (स्वरूप अर्थमें)+ङीप्+अम्। पातुः = पिबतीति पाता, तस्य, पा+तृच्+ङस्। नेत्रवृत्तेः = नेत्रयोः वृत्तिः यस्याः सा नेत्रवृत्तिः, तस्याः (व्यधिकरण बहु०)। प्रीतेः = प्री+क्तिन्+ङस्। निमेषच्छिदया = छेदे छिदा, "छिदिर् द्वैधीकरणे" धातुसे भिदादिगणमें पाठ होनेसे "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे अङ् प्रत्यय, टाप्। निमेषस्य छिदा, तया (ष० त०)। विवादः= विरुद्धो वादः (गति०)। इस पद्य का तात्पर्य यह है कि हे राजकुमारि! निर्निमेष दृष्टिसे आपके चित्रको देखनेपर राजाको जो आँसू आ गया, उनके विषयमें नेत्रप्रीति और नेत्रविच्छेदका परस्पर मेरे कारण आँसू आया है ऐसा कहकर विवाद होता है। यह नेत्रप्रीतिरूप कामदशाका वर्णन है॥ १०४॥

त्वं हृद्गता भैमि ! बहिर्गताऽपि प्राणायिता नासिकयास्यगत्या।
न चित्तमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति॥ १०५॥

अन्वयः—हे भैमि ! त्वं बहिर्गता अपि हृद्गता। कया गत्या अस्य प्राणायिता न असि। (किन्तु) तत्र चित्रं चित्तं न आक्रामति। यत् एतन्मनो भवदेकवृत्ति॥ १०५॥

व्याख्या—अथ मनःसङ्गमाह—हे भैमि = हे दमयन्ति !, त्वं = भवती, बहिर्गता अपि = बाह्यदेशयाता अपि, हृद्गता = अन्तर्गता, कया गत्या = केन प्रकारेण, अस्य = नलस्य, प्राणायिता = प्राणसमा, न असि = न भवसि, भवस्येवेत्यर्थः। अतः प्राणोऽपि नासिकया = नासिकाद्वारेण, आस्यगत्या = मुखद्वारेण उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण बहिर्गतोऽपि अन्तर्गतो भवतीति शब्दश्लेषः। (किन्तु) तत्र = तस्मिन्, प्राणायितत्वे इति भावः। चित्रम् = आश्चर्यरसः, चित्तं = मनः, न आक्रामति = न उत्क्रम्य गच्छति, अत्र न किञ्चिच्चित्रमिति भावः। कुतः ? यत् = यस्मात् कारणात्, एतन्मनः = नलचित्तं, भवदेकवृत्ति = त्वदेकाऽवस्थानम्॥ १०५॥

अनुवादः—हे भैमि। आप बाहर रहनेपर भी नलके चित्तके भीतर गई हुई हैं। कैसे आप नलके प्राणकी समान नहीं हैं ? उनमें प्राणके समान होनेमें आश्चर्यरस चित्तको नहीं छोड़ता है। जिस कारणसे कि नलका मन आपमें ही अवस्थित है॥ १०५॥

टिप्पणी—हे भैमि = भीमस्य अपत्यं स्त्री भैमी, तत्सम्बुद्धौ, भीम+

अण्+ङीप्। हृद्गता = हृत् गता (द्वि० त०)। "स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः। प्राणायिता = प्राणवदाचरिता, 'प्राण' शब्दसे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इस सूत्रसे क्यङ् होकर क्त+टा। आस्यगत्या = आस्यत्य गतिः, तया (ष० त०)। एतन्मनः = एतस्य मनः (ष० त०)। भवदेकवृत्ति = एका वृत्तिर्यस्मिंस्तत् (बहु०)। भवत्याम् एकवृत्ति (स० त०)। 'भवती' शब्दका "सर्वनाम्नो वृतिमात्रे पुंवद्भावः" इससे पुंवद्भाव। इस पद्यमें विरोधाभास, शब्दश्लेष और उपमाका सङ्कर है॥ १०५॥

अजस्रमारोहसि, दूरदीर्घां सङ्कल्पसोपानततिं तदीयाम्।
श्वासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्यद्ध्यानात्तव त्वन्मयतामवाप्य॥ १०६॥

अन्वयः—(हे भैमि!) दूरदीर्घां तदीयां सङ्कल्पसोपानततिम् (त्वम्) अजस्रं आरोहसि। यत् पुनः स नलः तव ध्यानात् तदा त्वन्मयताम् अवाप्य अधिकं श्वासान् वर्षति॥ १०६॥

व्याख्या—अथ द्वाभ्यां सङ्कल्पावस्थामाह। (हे भैमि!) दूरदीर्घाम् = अत्यन्तायतां, तदीयां = नलसम्बन्धिनीं, सङ्कल्पसोपानततिं=मनोरथारोहणपङ्क्तिं, त्वम्, अजस्रं = निरन्तरम्, आरोहसि = अधितिष्ठसि, "कथं भैमीं प्राप्नुयां प्राप्तायां तस्यामहमेवं करिष्यामीत्यादिकं नलो विचारयतीति" भावः। यत् पुनः = भूयः, सः = पूर्वोक्तः, नलः = नैषधः, तव = भवत्याः, ध्यानात् = चिन्तनात्, तदा = चिन्तनसमये, त्वन्मयतां = त्वदात्मकत्वम्, अवाप्य = प्राप्य, अधिकं = प्रचुरं, यथा तथा, श्वासान् = निश्वासान्, वर्षति = मुञ्चति॥ १०६॥

अनुवादः—(हे भैमि!) अत्यन्त दीर्घ नलके मनोरथोंकी सीढ़ियोंमें आप निरन्तर चढ़ती रहती हैं। फिर वे नल आपके चिन्तनसे उस समय आपके स्वरूपको प्राप्त कर लम्बे श्वासोंको छोड़ते हैं॥ १०६॥

टिप्पणी—दूरदीर्घां = दूरं दीर्घा, ताम् (सुप्सुपा०)। तदीयां = तस्येयं, ताम्, तद्+छ (ईय)+टाप्+अम्। सङ्कल्पसोपानततिं = सङ्कल्पा एव सोपानानि (रूपक०)। "सङ्कल्पः कर्म मानसम्" इति "आरोहणं स्यात्सोपानम्" इति चाऽमरः। सङ्कल्पसोपानानां ततिः, ताम् (ष० त०)। आरोहसि = आङ्+रुह+लट्+सिप्। त्वन्मयतां = त्वमेव स्वरूपं यस्य स त्वन्मयः, युष्मद् (त्वद्) + मयट् (स्वार्थमें। त्वन्मयस्य भावस्त्वन्मयता ताम्; त्वन्मय+तल+टाप+अम्। आप्य = आङ्+आप्+क्त्वा (ल्यप्)। वर्षति = वृष+लट्+तिप्। इस पद्यमें सङ्कल्पसोपानमें आरोहणके कारण त्वन्मयतामें

है और श्वासवर्षणरूप कार्यता नलमें है अतः दोनों विषयोंमें भिन्न-भिन्न अधिकरण होनेसे असङ्गति अलङ्कार है और तादात्म्यमें उत्प्रेक्षा, इस प्रकार दो अलङ्कारोंका सङ्कर है ॥ १०६ ॥

हृत्तस्य यां मन्त्रयते रहस्त्वां तां व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।
तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥

अन्वयः—तस्य हृत् यां त्वां रहो मन्त्रयते, तां त्वां मुखं व्यक्तम् आमन्त्रयते। सा तन्मुखस्य तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती खलु ॥ १०७ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) तस्य = नलस्य, हृत् = हृदयं, यां, त्वां = भवतीं, रहः = एकान्ते, मन्त्रयते = संभाषते । तां = तादृशीं, त्वां = भवतीं, मुखं = नलस्य आननं, व्यक्तं = प्रकाशम्, आमन्त्रयते = उच्चारयति, "हे प्रिये ! कुत्र गच्छसि=, त्वां चिन्तयन्तं मां पश्ये" ति कथयतीति भावः । सा = तद्रहस्यप्रकाशनक्रिया, तन्मुखस्य = नलमुखस्य, तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती = नलशत्रुमदनसुहृदिन्दुमैत्र्यौचित्यम्, खलु = निश्चयेन ॥ १०७ ॥

अनुवादः—नलका हृदय जिन आपसे एकान्तमें मन्त्रणा करता है, उन आपसे नलका मुख स्पष्टरूप (प्रकाशरूप) से भाषण करता है। वह रहस्य प्रकाशनकी क्रिया नलके शत्रु कामदेवके मित्र चन्द्रसे मित्रताके औचित्यके अनुसार है ॥ १०७ ॥

टिप्पणी—रहः = रहश्चोपांशु चाऽलिङ्गे" इत्यमरः । मन्त्रयते = "मत्रि गुप्तपरिभाषणे" धातुसे णिच् होकर लट् + त । सा = विधेय "तद्वैरि० सख्यौचितो" की प्रधानतासे यह स्त्रीलिङ्गता है । तन्मुखस्य = तस्य मुखं, तस्य (ष० त०) । तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती = तस्य वैरी (ष० त०) । पुष्पाणि आयुधानि यस्य सः (बहु०) । तद्वैरी चाऽसौ पुष्पायुधः (क० धा०) । तस्य मित्रं (ष० त०), तेन सख्यम् (तृ० त०) । तस्य औचिती (ष० त०) । हृदयसे की गयी गुप्त मन्त्रणाको मुखके प्रकाश करनेका यह भाव है कि नलके वैरी कामदेवके मित्र चन्द्र हैं, उनके साथ नलके मुखकी मैत्री होनेसे (सादृश्यके कारण) मित्रके शत्रुका भेद-प्रकाश करना उचित ही है यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १०७ ॥

स्थितस्य रात्रावधिशय्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।
आलिङ्ग्य या चुम्बति लोचने सा निद्राऽधुना न स्वदतेऽङ्गना वा ॥ १०८ ॥

अन्वयः—रात्रौ शय्याम् अधिशय्य स्थितस्य तस्य मनो मोहे निमज्जयन्ती या आलिङ्ग्य लोचने चुम्बति, सा निद्रा त्वत् ऋते अङ्गना वा अधुना न ॥ १०८ ॥

व्याख्या—अथैकेन पद्येन निद्राच्छेदं विषयनिवृत्तिं चाह—स्थितस्येति। रात्रौ = निशायां, शय्यां = पर्यङ्कम्, अधिशय्य = शयित्वा, स्थितस्य = विद्यमानस्य, तस्य = नलस्य, मनः = मानसं, मोहे = वैचित्त्ये, सुखपारवश्य इति भावः। निमज्जयन्ती = प्रापयन्ती सती, या, आलिङ्ग्य = आश्लिष्य, लोचने = नेत्रे, चुम्बति = तत्र सम्बन्धं करोति, सा = तादृशी, निद्रा = स्वापक्रिया, त्वत् = भवत्याः, ऋते = विना, अङ्गना वा = नायिका वा, अधुना = इदानीं, न = नास्ति, रात्रौ नलस्य निद्रा त्वां विना काऽपि नायिका च न वर्तत इति भावः। अत्र निद्रानिषेधाज्जागरः, अन्यस्या अङ्गनाया निषेधाद्विषयनिवृत्तिश्चोक्ता ॥ १०८ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) रातमें पलंगपर लेटनेवाले नलके मनको मोहमें डालती हुई जो आलिङ्गन कर नेत्रोंको चूमती है वह निद्रा अथवा आपके सिवाय कोई स्त्री अभी नहीं है ॥ १०८ ॥

टिप्पणी—शय्याम् = "अधिशय्या" अधिपूर्वक शीङ् धातुके योगमें "अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म" इस सूत्रसे कर्मसंज्ञा होकर द्वितीया। अधिशय्य = अधि + शीङ् + क्त्वा (ल्यप्)। निमज्जयन्ती = नि + मस्ज + णिच् + लट् (शतृ) + ङीप् + सुः। चुम्बति = चुबि + लट् + तिप्। त्वत् = "ऋते" इस पदके योगमें "अन्यारादितरर्ते०" इस सूत्रसे पञ्चमी। इस पद्यमें प्रस्तुत निद्रा और अङ्गनाका चुम्बन आदि धर्मके साथ सम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता अलङ्कार है ॥ १०८ ॥

स्मरेण निस्तक्ष्य वृथैव बाणैर्लावण्यशेषां कृशतामनायि।
अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः स्पर्धां न सार्धं विजहाति तेन ॥ १०९ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) अयं स्मरेण बाणैः निस्तक्ष्य वृथा एव लावण्यशेषां कृशताम् अनायि। (अयम्) अनङ्गताम् आप्यमानोऽपि तेन सार्धं स्पर्धां न विजहाति ॥ १०९ ॥

व्याख्या—अत्र नलस्य तनुताम् (कार्श्याऽवस्थाम्) आह-स्मरेणेति। (हे भैमि !) अयं = नलः, स्मरेण = कामदेवेन, बाणैः = शरैः, निस्तक्ष्य = निशात्य, वृथा एव = व्यर्थम् एव, लावण्यशेषां = सौन्दर्याऽवशेषां, कृशतां = तनुताम्, अनायि = प्रापितः। वृथात्वं व्यनक्ति—अनङ्गतामिति। अनङ्गता =

कृशाऽङ्गताम्, श्राप्यमानोऽपि = नीयमानोऽपि, तेन = स्मरेण, सार्धं = सह, स्पर्धां = सङ्घर्षं, साम्यमिति भावः। न विजहाति = न परित्यजति। अङ्गस्य कार्श्येऽपि स्पर्धाबीजलावण्यस्य कार्श्याऽभावादङ्गकर्शनं वृथैवेति भावः॥ १०९॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि!) नलको कामदेवने बाणोंसे भेदन कर सौन्दर्यमात्र शेष रखकर कृश बना डाला। (परन्तु) वे (नल) अनङ्ग (कृश) होकर भी उन (कामदेव) के साथ (लावण्यमें) सङ्घर्षको नहीं छोड़ रहे हैं॥ १०९॥

टिप्पणी—इस पद्यमें नलकी तनुता (कृश अवस्था) का वर्णन है। निस्तक्ष्य = निस्-उपसर्गपूर्वक "तक्ष त्वचने" धातुसे क्त्वाके स्थानमें ल्यप्। लावण्यशेषां = लावण्यम् एव शेषो यस्याः सा, ताम् (बहु०)। कान्तिविशेषको "लावण्य" कहते हैं, उसका लक्षण है—

"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥"

अर्थात् जैसे मोतीमें तरलता दिखाई पड़ती है वैसे ही अङ्गोंमें जो तरलता प्रतीत होती है उसे "लावण्य" कहते हैं। कृशतां = कृश + तल् + टाप् + अम्। अनायि = नी + लुङ् (कर्ममें) + त। अनङ्गताम् = अविद्यमानम् अङ्गं यस्य सः (नञ्बहु०), तस्य भावः, तत्ता, ताम्। अनङ्ग + तल् + टाप् + अम्। यहाँपर नञ् अल्पाऽर्थक है। आप्यमानः = आप् + लट् (कर्ममें) (शानच्) यक् + सु। तेन = "सार्धम्" के योगमें तृतीया। विजहाति = वि + हा + लट् + तिप्। कामदेवने नलके सौन्दर्यसे क्रुद्ध होकर उन्हें बाणोंसे भेदन कर अत्यन्त कृश बना डाला, तो भी सौन्दर्यमात्र शेष होकर भी नल कामदेवके साथ स्पर्धा नहीं छोड़ रहे हैं, यह इस पद्यका भावार्थ है। इस पद्यमें विशेषोक्ति अलङ्कार है॥ १०९॥

त्वत्प्रापकात् त्रस्यति नैनसोऽपि, त्वय्येव दास्येऽपि न लज्जते यत्।
स्मरेण बाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनः स्वभावोऽपि कियान् किमस्य?॥११०॥

अन्वयः—(हे भैमि!) स्मरेण तीक्ष्णैः बाणैः अतितक्ष्य अस्य स्वभावोऽपि कियान् अपि लूनः किम्? यत् त्वत्प्रापकात् एनसः अपि न त्रस्यति, त्वयि दास्ये अपि न लज्जते एव॥ ११०॥

व्याख्या—अथ द्वाभ्यां पद्याभ्यां लज्जात्यागमाह। (हे भैमि!) स्मरेण = कामदेवेन, तीक्ष्णैः = निशितैः, बाणैः = शरैः, अतितक्ष्य = भृशं तनूकृत्य, शरीर-

मिति शेषः। अस्य = नलस्य, स्वभावोऽपि = पापभीरुत्वादिरूपा प्रकृतिरपि, कियान् अपि = अल्पः अपि, लूनः किं = छिन्नः किम्? यत् = यस्मात्कारणात्, त्वत्प्रापकात् = त्वत्प्राप्तिसाधनात्। एनसः अपि = पापात् अपि, न त्रस्यति = नो बिभेति, एवं च—त्वयि = भवत्यां, दास्ये अपि = दासकर्मणि अपि, न लज्जते एव = नो जिह्रेति एव, स इति शेषः॥ ११०॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि!) कामदेवने तीखे बाणोंसे अत्यन्त भेदन कर नलके स्वभावको भी कुछ छिन्न कर दिया है क्या? जो कि नल आपको पानेके साधनभूत पापसे भी नहीं डरते हैं और आपके दासभावमें भी लज्जित नहीं हो रहे हैं॥ ११०॥

टिप्पणी—लूनः = लूञ् + क्तः + सुः। त्वत्प्रापकात् = तव प्रापकं तस्मात् (ष० त०)। एनसः = त्रस धातुके योगमें "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इससे अपादानसंज्ञक होकर पञ्चमी। त्रस्यति = "त्रसी उद्वेगे" धातुसे "वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः" इससे विकल्पसे श्यन्, लट् + तिप्॥ ११०॥

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिष्णोः सिद्धाऽगदङ्कारचये चिकित्सौ।
निदानमौनादविशद्विशाला सांक्रामिकी तस्य रुजेव लज्जा॥ १११॥

अन्वयः—घोरं स्मारं ज्वरं चिकित्सौ सिद्धाऽगदङ्कारचये निदानमौनात् अपत्रपिष्णोः तस्य विशाला लज्जा सांक्रामिकी रुजा इव अविशत्॥ १११॥

व्याख्या—घोरं = दारुणं, स्मारं = स्मरसम्बन्धितं, ज्वरं = रोगविशेषं, कामसन्तापमित्यर्थः। चिकित्सौ = रोगप्रतिकर्तरि, सिद्धाऽगदङ्कारचये = समर्थवैद्यसमूहे, निदानमौनात् = रोगकारणाऽनभिधानात्, अपत्रपिष्णोः = लज्जाशीलस्य, तस्य = नलस्य, विशाला = महती, लज्जा = व्रीडा, सांक्रामिकी = संसर्गजनिता, रुजा इव = रोग इव, अविशत् = प्रविष्टा॥ १११॥

अनुवादः—दारुण कामसन्तापका प्रतिकार करनेवाले समर्थ वैद्यसमूहमें रोगके कारणको नहीं कहनेसे लज्जाशील नलकी बड़ी लज्जा संसर्गसे उत्पन्न रोगके समान प्रविष्ट हुई॥ १११॥

टिप्पणी—स्मारं = स्मरस्य अयं स्मारः, तम्, स्मर + अण् + अम्। चिकित्सौ = केतितुम् इच्छुः चिकित्सुः, तस्मिन्, "कित निवासे रोगाऽपनयने च" इस धातुसे "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" इससे सन् होकर "सनाशंसभिक्ष उः" इससे उप्रत्यय। सिद्धाऽगदङ्कारचये = अगदं कुर्वन्तीति अगदङ्काराः, अगदउपपदपूर्वक कृ धातुसे "कर्मण्यण्" इससे अण् प्रत्यय। "कारे सत्यागदस्य"

इससे मुम् आगम । सिद्धाश्च ते अगदङ्कारा: (क० धा०), तेषां चयः, तस्मिन् (ष० त०) । निदानमौनात् = निदानस्य मौनं, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी । अपत्रपिष्णोः = अपत्रपते तच्छीलः अपत्रपिष्णुः, तस्य, अप + त्रपूष् + इष्णुच् । "लज्जाशीलो पत्रपिष्णुः" इत्यमरः । सांक्रामिकी = संक्रमात् आगता, संक्रम शब्दसे "अध्यात्मादिभ्यष्ठञिष्यते" इससे ठञ् (इक) प्रत्यय और "अनुशतिकादीनां च" इससे उभयपदवृद्धि । रुजा = स्त्रीरुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।" इत्यमरः । संसर्गसे उत्पन्न रोगको "सांक्रामिक" कहते हैं, जैसे कि—

"अक्षिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथाऽपस्मार एव च ।
सहभुक्त्यादिसम्बन्धात्संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥"

अर्थात् नेत्ररोग, ज्वर (बुखार), कुष्ठ (कोढ़), अपस्मार (मिरगी) ये रोग सहभोज आदि सम्बन्धसे एक मनुष्यसे दूसरे मनुष्यके पास संक्रान्त होते हैं। अविशत् = विश + लङ् + तिप् ॥ १११ ॥

बिभेति रुष्टाऽसि किलेत्यकस्मात्स त्वां किलोपेत्य हसत्यकाण्डे ।
यान्तीमिव त्वामनुयात्यहेतोरुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

अन्वयः—सः अकस्मात् रुष्टा असि इति बिभेति, अकाण्डे उपेत्य किल हसति, अहेतोः यान्तीम् इव त्वा म् अनुयाति, त्वया उक्त इव मोघं प्रतिवक्ति ॥ ११२ ॥

व्याख्या—अथ उन्मादाऽवस्थामाह—बिभेतीति । (हे भैमि !) सः = नलः, अकस्मात् = अकाण्डे, रुष्टा = कुपिता, असि = भवसि, त्वमिति शेषः। इति = संभाव्य, बिभेति = त्रस्यति । अकाण्डे = अनवसरे, उपेत्य = प्राप्य, किल = इव, त्वामिति शेषः । हसति = हास्यं करोति । अहेतोः = अकारणात्, यान्तीम् इव = गच्छन्तीम् इव, त्वां = भवतीम्, अनुयाति = अनुसरति, त्वया = भवत्या, उक्त इव = संभाषित इव, मोघं = निष्फलं, प्रतिवक्ति = प्रत्युत्तरयति। अयं सर्वोऽप्युन्मादाऽनुभावः ॥ ११२ ॥

अनुवाद—(हे राजकुमारि !) वे (नल) अकस्मात् आप कुपित हैं ऐसा समझकर डर जाते हैं । अनवसरमें ही आप प्राप्त हो गयी हैं ऐसा विचार कर हँसते हैं । बिना कारणके ही आप जा रही हैं ऐसा समझकर अनुसरण करते हैं और वे (नल) आपसे भाषित-से होकर उत्तर देते हैं ॥ ११२ ॥

टिप्पणी—रुष्टा = रुष + क्त + टाप् + सुः । बिभेति = भी + लट् + तिप्

अकाण्डे = न काण्डः (नञ्०) तस्मिन् । उपेत्य = उप + आङ् + इण् + क्त्वा (ल्यप्) । हसति = हस् + लट् + तिप् । अहेतोः = न हेतुः, तस्मात् (नञ्०) । यान्तीं = या + लट् (शतृ) + ङीप् + अम् । प्रतिवक्ति = प्रति + वच् + तिप् । यह सब उन्मादका कार्य है ॥ ११२ ॥

भवद्वियोगाद् भिदुरार्तिधारायमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।
मूर्च्छामयद्वीपमहाऽऽन्ध्यपङ्के हा हा ! महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) भवद्वियोगात् भिदुरार्तिधारायमस्वसुः मूर्च्छामयद्वीपमहाऽऽन्ध्यपङ्के अयं महीभृद्भटकुञ्जरः निःशरण्यः (सन्) मज्जति । हा हा ! ॥ ११२ ॥

व्याख्या—अथ मूर्च्छाऽवस्थामाह—भवदिति । भवद्वियोगात् = त्वद्विरहात् हेतोः, भिदुराऽऽर्तिधारायमस्वसुः = अविच्छिन्नदुःखपरम्परायमुनायाः, मूर्च्छामयद्वीपमहाऽऽन्ध्यपङ्के = मूर्च्छारूपजलमध्यस्थानमहामोहकर्दमे, अयम् = एषः, महीभृद्भटकुञ्जरः = राजवीरकरी, निःशरण्यः = निरवलम्बः सन्, मज्जति = ब्रुडति । हा हा इति खेदाऽतिशयः ॥ ११३ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) आपके वियोगसे अविच्छिन्नदुःखधारारूप यमुनाके मूर्च्छारूप द्वीपके महामोहरूप कीचड़में पड़कर ये वीर राजा नल, हाथीके समान अवलम्बनहीन होकर डूब रहे हैं, हाय हाय ! ॥ ११३ ॥

टिप्पणी—भवद्वियोगात् = भवत्या वियोगः, तस्मात् (ष० त०); "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इस नियमसे पुंवद्भाव, हेतुमें पञ्चमी । भिदुरार्तिधारायमस्वसुः = आर्तेर्धारा (ष० त०) । नारायणी टीकामें "भिदुरा" के बदलेमें "छिदुरा" ऐसा पाठ है, "अच्छिदुरा" का अर्थ हुआ निरन्तर । भिदुरा चाऽसौ आर्तिधारा (क० धा०) । यमस्य स्वसा (ष० त०) । भिदुराऽऽर्तिधारा एव यमस्वसा, तस्याः (रूपक०) । मूर्च्छामयद्वीपमहाऽऽन्ध्यपङ्के = मूर्च्छा एव मूर्च्छामयम्, मूर्च्छा + मयट् (स्वरूप अर्थमें) । मूर्च्छामयं च तद् द्वीपम् (क० धा०) । अन्धस्य भावः आन्ध्यम् (अन्ध + ष्यञ्) । महच्च तत् आन्ध्यम् (क० धा०) । मूर्च्छामयद्वीपे महान्ध्यं (स० त०), तदेव पङ्कः, तस्मिन् (रूपक०) । महीभृद्भटकुञ्जरः = महीं बिभर्तीति महीभृत्, मही + भृ + क्विप् (उपपद०) । स चाऽसौ भटः (क० धा०) । स एव कुञ्जरः (रूपक०) । निःशरण्यः = निर्गतः शरण्यो यस्मात् सः (बहु०) । मज्जति

(दु) + मस्जो + लट + तिप् । इस पद्यमें आर्तिधारामें यमस्वसाका आरोप होनेसे रूपक अलङ्कार है ॥ ११३ ॥

सव्याऽपसव्यत्यजनाद् द्विरुक्तैः पञ्चेषुबाणैः पृथगर्जितासु ।
दशासु शेषा खलु तद्दशा या तया नभः पुष्प्यतु कोरकेण ॥ ११४ ॥

अन्वयः—सव्याऽपसव्यत्यजनात् द्विरुक्तैः पञ्चेषुबाणैः पृथक् अर्जितासु दशासु शेषा या तद्दशा तया कोरकेण नभः पुष्प्यतु ॥ ११४ ॥

व्याख्या—दशमी कामदशा तु कदाऽपि माभूदिति आह–सव्येति। (हे भैमि !) सव्याऽपसव्यत्यजनात् = वामदक्षिणहस्तमोचनात्, द्विः = द्विवारम्, उक्तैः = प्रतिपादितैः, द्विगुणीकृतैः, पञ्चेषुबाणैः = कामशरैः, दशभिरिति भावः। पृथक् = प्रत्येकम्, अर्जितासु = उत्पादितासु, दशासु = अवस्थासु, शेषा = अवशिष्टा, या तद्दशा = दशमावस्था, तया = दशमाऽवस्थया, कोरकेण = कलिकया, नभः = आकाशं, पुष्प्यतु = पुष्पितम् अस्तु, नलस्य सा दशमी (मरणरूपा) अवस्था नभःपुष्पकल्पा अस्तु, कदापि मा भूदिति भावः। त्यत्प्रार्थेरिति शेषः ॥ ११४ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) बायें और दाहिने हाथोंसे छोड़नेसे कामदेवके दुगुने (दश) बाणोंसे अलग-अलग उत्पन्न अवस्थाओंमें अवशिष्ट जो दसवीं अवस्था (मरणरूपवाली) है उस अवस्थारूप कलीसे आकाश पुष्पित हो, अर्थात् कदाऽपि न हो ॥ ११४ ॥

टिप्पणी—सव्याऽपसव्यत्यजनात् = सव्यश्च अपसव्यश्च सव्याऽपसव्यौ (द्वन्द्वः), ताभ्यां त्यजनं, तस्मात् (तृ० त०) । द्विः = द्वि शब्दसे "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इस सूत्रसे सुच् प्रत्यय । पञ्चेषुबाणैः = पञ्च इषवो यस्य सः (बहु०), पञ्चेषोः बाणाः, तैः (ष० त०) । तद्दशा = सा चाऽसौ दशा: (क० धा०), मरणरूप दशा अशुभ होनेसे उसका यद् और तद् शब्दसे निर्देश किया गया है। तया कोरकेण = उस दशमी अवस्थामें कोरकका आरोप होनेसे रूपक अलङ्कार है। "कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरः। पुष्प्यतु = "पुष्प विकसने" धातुसे लोट् + तिप् ॥ ११४ ॥

धन्याऽसि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥ ११५ ॥

अन्वयः—हे वैदर्भि ! धन्या असि, यया उदारैः गुणैः नैषधोऽपि समाकृष्यत। चन्द्रिकायाः यत् अब्धिम् अपि उत्तरलीकरोति, इतः का स्तुतिः खलु ॥ ११५ ॥

व्याख्या—हे वैदर्भि = हे दमयन्ति ! हे वैदर्भि रीते ! इत्यपि गम्यते । धन्या= पुण्यवती, असि = वर्तसे, यया = त्वया, उदारैः = उत्कृष्टैः, गुणैः = लावण्य-विनयादिभिः, अन्यत्र श्लेषप्रसादादिभिः गुणैः, नैषधोऽपि = नलोऽपि, तादृशो धीरोपि, समाकृष्यत = सम्यक् आकृष्टः, वशीकृत इति भावः । चन्द्रिकायाः = कौमुद्याः, यत् = यस्माद्धेतोः, अब्धिम् अपि = समुद्रम् अपि, गभीरमपीति भावः, उत्तरलीकरोति = क्षोभयति, इतः = अस्मात्, का, स्तुतिः खलु = कां, वर्णना, खलु । न काऽपीति भावः ॥ ११५ ॥

अनुवादः—हे विदर्भदेशकी राजकुमारि ! आप धन्य हैं, जिन आपने नलको भी आकृष्ट कर दिया है। जो चन्द्रिका समुद्रको भी क्षुब्ध कर देती है, इससे अधिक उसका क्या वर्णन किया जा सकता है ? ॥ ११५ ॥

टिप्पणी—वैदर्भि = विदर्भ + अण् + ङीप् + सु (सम्बुद्धिमें)। एक पक्षमें वैदर्भीरीति । धन्या = धनं लब्ध्री, धन शब्दसे "धनगणं लब्धा" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय, स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् । गुणैः = वैदर्भी रीतिके पक्षमें श्लेष, प्रसाद आदि गुण लिये जाते हैं। समाकृष्यत = सम् + आङ् + कृष + लङ् (कर्ममें) + त । उत्तरलीकरोति = उत्तरल + च्वि + कृ + लट् + तिप् । इस पद्यमें प्रतिवस्तूपमा अलङ्कार है, जैसे कि साहित्यदर्पणमें उसका लक्षण है—

"प्रतिवस्तूपमा साम्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥" १०–६८ ।

इसमें समाकर्षण और उत्तरलीकरण क्रिया एक ही है। पुनरुक्ति हटानेके लिए भिन्नवाचक शब्दसे निर्देश किया गया है ॥ ११६ ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव, त्वया स भायान्निशया शशीव ।
पुनः पुनस्तद्युगयुग् विधाता स्वभ्यासमास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥ ११७ ॥

अन्वयः—शशिना निशा इव (त्वम्) नलेन भायाः । सः (अपि) निशया शशी इव त्वया भायात् । पुनः पुनः तद्युगयुक् विधाता युवां युयुक्षुः स्वभ्यासम् आस्ते नु ? ॥ ११७ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) शशिना = चन्द्रमसा, निशा इव = रात्रिः इव, (त्वं = भवती), नलेन = नैषधेन, भायाः = शोभस्व । सः = नलः अपि, निशया = रात्र्या, शशी इव = चन्द्रमा इव, त्वया = भवत्या, भायात् = शोभताम् । पुनः पुनः = वारं वारं, प्रतिमासमिति भावः । तद्युगयुक् = निशाशशि-

युगलयोजकः, विधाता = ब्रह्मा, युवां = नलं त्वां च, युयुक्षुः = योजनेच्छुः सन् । स्वभ्यासं = निरन्तराऽभ्यासे । आस्ते तु = तिष्ठति किम् ? ॥ ११७ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) चन्द्रके साथ रात्रिके समान आप नलसे शोभित हों । नल भी रात्रिके साथ चन्द्रके समान आपसे शोभित हों । इस प्रकार वारंवार रात्रि और चन्द्रकी जोड़ीको मिलानेवाले ब्रह्माजी आप दोनोंको भी मिलानेकी इच्छा करते हुए निरन्तर अभ्यास बढ़ानेमें तत्पर रहते हैं क्या ? ॥ ११७ ॥

टिप्पणी—भायाः = "भा दीप्तौ" धातुसे आशीर्लिङ्में सिप् । तद्युगयुक् = तयोर्युगं (ष० त०), तद् युनक्तीति, तद्युग + युज् + क्विप् (उपपद०) । युवां = नलं च त्वां च युवां, तौ "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इससे एकशेष । युयुक्षुः=योक्तुमिच्छुः युज् + सन् + उः । स्वभ्यासम् = अभ्यासस्य समृद्धौ, समृद्धिके अर्थमें "अव्ययं विभक्तिसमृद्धि०" इत्यादि सूत्रसे अव्ययीभाव समास और "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इस सूत्रसे सप्तमी विभक्तिका विकल्पसे अम्भाव । "योग्यामुपास्ते" इस पाठान्तरमें योग्याम् = अभ्यासम् । उपास्ते = करोति, यह अर्थ है। "योग्याऽभ्यासाऽर्थयोषितोः" इति विश्वः । आस्ते + आस + लट् + त । इस पद्यमें अन्योन्य अलङ्कार, दो उपमाएँ और उत्प्रेक्षा इनका सङ्कर है ॥ ११७ ॥

स्तनद्वये तन्वि ! परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।
अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पत्त्रावलीनां रचना समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

अन्वयः—हे तन्वि ! नैषधस्य अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पत्त्रावलीनां रचना समाप्तिं प्राप्स्यति यदि (तर्हि) पृथौ तव एव स्तनद्वये परं प्राप्स्यति ॥ ११८ ॥

व्याख्या—हे तन्वि = हे कृशाङ्गि, नैषधस्य = नलस्य, अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां = महानैपुण्योज्जृम्भणीनां, पत्त्रावलीनां = पत्त्रपङ्क्तीनां, रचना = निर्मितिः, समाप्तिं = सम्पूर्णतां, प्राप्स्यति यदि = आसादयिष्यति चेत्, तर्हि पृथौ = विशाले, तव एव = भवत्या एव, स्तनद्वये = कुचद्वितये, परम् = उत्कर्षं यथा तथा, प्राप्स्यति=आसादयिष्यति, अन्यस्या अयोगत्वादिति भावः ॥ ११८ ॥

अनुवादः—हे कृशाङ्गि ! नलकी बड़ी निपुणतासे बढ़ायी गयी पत्त्रावलियोंकी रचना समाप्तिको प्राप्त करेगी तो आपके ही विशाल पयोधरोंमें उत्कर्षपूर्वक प्राप्त करेगी ॥ ११८ ॥

टिप्पणी—अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनाम् = अनल्पं च तत् वैदग्ध्यम् (क० धा०), तेन विवर्धिन्यः, तासाम् (तृ० तृ०) । पत्त्राऽऽवलीनां = पत्त्राणाम-

बल्यः, तासाम् (ष० त०)। प्राप्स्यति = प्र + आप् + लृट् + तिप्। पृथौ = पृथु शब्दके भाषितपुंस्क होनेसे "तृतीयाऽऽदिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य" इस सूत्रसे पुंवद्भाव। स्तनद्वये = स्तनयोर्द्वयं तस्मिन् (ष० त०)। इस पद्यमें "सम" अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा या योग्यवस्तुनोः।" १०–९२ ॥ ११८ ॥

एकः सुधांऽशुर्न कथञ्चन स्यात्तृप्तिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य।
त्वल्लोचनाऽऽसेचनकस्तदस्तु नलाऽऽस्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

अन्वयः—एकः सुधांऽशुः त्वन्नयनद्वयस्य कथञ्चन तृप्तिक्षमो न स्यात्, तत् नलाऽऽस्यशीतद्युतिसद्वितीयः (सन्) त्वल्लोचनाऽऽसेचनकः अस्तु ॥ ११९ ॥

व्याख्या—एकः = एकाकी, सुधांऽशुः = चन्द्रः, त्वन्नयनद्वयस्य = भवन्नेत्रद्वितयस्य, कथञ्चन = केनाऽपि प्रकारेण, तृप्तिक्षमः = प्रीणनसमर्थः, न स्यात् = नो भवेत्, तत् = तस्मात्कारणात्, नलाऽऽस्यशीतद्युतिसद्वितीयः = नलास्यशीतद्युतिना (नलमुखचन्द्रेण) सद्वितीयः, (द्वितीययुक्तः) सन्, त्वल्लोचनाऽऽसेचनकः = त्वल्लोचनयोः (भवन्नयनयोः) आसेचनकः (अत्यन्ततृप्तिकरः), अस्तु = भवतु ॥ ११९ ॥

अनुवादः—एक चन्द्र आपके दोनों नेत्रोंको किसी प्रकारसे तृप्त करनेमें समर्थ नहीं होंगे, इस कारणसे वे (चन्द्र) नलके मुखचन्द्रके साथ दूसरे होते हुए आपके दोनों नेत्रोंको अत्यन्त तृप्ति करनेवाले हों ॥ ११९ ॥

टिप्पणी—सुधांऽशुः = सुधा अंशुः यस्य सः (बहु०)। त्वन्नयनद्वयस्य = नयनयोर्द्वयम् (ष० त०), तव नयनद्वयं, तस्य (ष० त०)। तृप्तिक्षमः = तृप्तौ क्षमः (स० त०)। नलाऽऽस्यशीतद्युतिसद्वितीयः = नलस्य आस्यम् (ष० त०)। शीता द्युतिर्यस्य सः (बहु०)। नलाऽऽस्यम् एव शीतद्युतिः (रूपक०)। द्वितीयेन सहितः सद्वितीयः (तुल्ययोग-बहु०)। नलाऽऽस्यशीतद्युतिना सद्वितीयः (तृ० त०)। त्वल्लोचनाऽऽसेचनकः = तव लोचने (ष० त०), तयोः आसेचनकः (ष० त०)। "तदासेचनकं तृप्तेर्नाऽस्त्यन्तो यस्य दर्शनात्" इत्यमरः ॥ ११९ ॥

अहो ! तपःकल्पतरुर्नलीयस्त्वत्पाणिजाग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः।
त्वद्भ्रूयुगं यस्य खलु द्विपत्री, तवाऽधरो रज्यति यत्कलम्बः ॥ १२० ॥
यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां, स्मितेन यः कोरकितस्तवाऽऽस्ते।
अङ्गम्रदिम्ना तव पुष्पितो यः, स्तनश्रिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१ ॥

अन्वयः—(हे राजकुमारि !) नलीयः तपःकल्पतरुः अहो ! (यः) त्वत्पाणिजाऽग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः, यस्य त्वद्भ्रूयुगं द्विपत्त्री, तव अधरो यत्कलम्बो रज्यति ॥ १२० ॥

यः ते कराभ्यां नवः पल्लवितः । यः तव स्मितेन कोरकितः आस्ते ।
यः तव अङ्गम्रदिम्ना पुष्पितः । यः तव एव स्तनश्रिया फलितः ॥१२१॥

व्याख्या—अथ द्वाभ्यां पद्याभ्यां नलस्य तपःसाफल्यमाह—अहो इत्यादिना। (हे भैमि !) नलीयः = नलसम्बन्धी, तपःकल्पतरुः = तपस्याकल्पवृक्षः, अहो = आश्चर्यस्वरूपः । (यः = कल्पतरुः), त्वत्पाणिजाऽग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः त्वत्पाणिजाग्रैः (त्वत्कराग्रैः) स्फुरदङ्कुरश्रीः (प्रकाशमानाऽङ्कुरशोभः), यस्य = कल्पतरोः, त्वद्भ्रूयुगं=भवद्भ्रूयुग्मं, द्विपत्त्री = पत्त्रद्वयं, प्रथमोत्पन्नमिति शेषः। तव = भवत्याः, अधरः = ओष्ठः, यत्कलम्बः = कल्पतरुनालं, रज्यति = रक्तो भवति, स्वयमेवेति शेषः ॥ १२१ ॥

यः = नलीयः कल्पतरुः, ते = तव, कराभ्यां = हस्ताभ्यां, नवः = नूतनः, पल्लवितः = सञ्जातपल्लवः । यः = कल्पतरुः, तव = भवत्याः, स्मितेन = मदहास्येन, कोरकितः = सञ्जातकोरकः सन्, आस्ते = तिष्ठति । यः=कल्पतरुः, तव = भवत्याः, अङ्गम्रदिम्ना = शरीरमार्दवेन, पुष्पितः= सञ्जातपुष्पः । यः= कल्पतरुः, तव एव = भवत्या एव, स्तनश्रिया = पयोधरशोभया, फलितः= सञ्जातफलः आस्ते ॥ १२१ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) नल का तपस्यारूप कल्पवृक्ष आश्चर्यस्वरूप है। जो कि आपके नाखूनोंके अग्रभागोंसे इसके अङ्कुरोंकी शोभा प्रकाशित हो रही है। जिस (कल्पवृक्ष) के आपकी भौंहें दो पत्ते हैं। आपका ओष्ठ जिसका लाल नाल हो रहा है ॥ १२० ॥

जो (नलका तपःसम्बन्धी कल्पवृक्ष) आपके दो हाथोंसे नया पल्लववाला है। जो आपके मन्दहास्यसे कलीसे युक्त है। जो आपके शरीरकी कोमलतासे पुष्पयुक्त है। जो नलका तपस्यारूप कल्पवृक्ष आपकी ही पयोधर–शोभासे फल-सम्पन्न है ॥ १२१ ॥

टिप्पणी—नलीयः = नलस्य अयम्, "वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या" इससे वृद्धसंज्ञक होकर नल-शब्दसे "वृद्धाच्छः" इस सूत्रसे छ (ईय) प्रत्यय। तपःकल्पतरुः = तप एव कल्पतरुः (रूपक०), त्वत्पाणिजाऽग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः = पाणिभ्यां जाताः पाणिजाः (नखाः), पाणि + जन + डः (उपपद०)

पाणिजानाम् अग्राणि (ष० त०)। तव पाणिजाग्राणि (ष० त०)। अङ्कुराणां श्रीः (ष० त०)। स्फुरन्ती अङ्कुरश्रीर्यस्य (बहु०)। त्वत्पाणिजाऽग्रैः स्फुरदङ्कुरश्रीः (तृ० त०)। त्वद्भ्रूयुगं = भ्रुवोर्युगम् (ष० त०), तव भ्रूयुगम् (ष० त०)। द्विपत्री = द्वयोः पत्त्रयोः समाहारः (द्विगु०)। यत्कलम्बः = यस्य कलम्बः (ष० त०) "अस्य तु नालिका कलम्बश्च" इत्यमरः। रज्यति= "रञ्ज रागे" धातुसे "कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च" इस सूत्रसे कर्मकर्त्ता में श्यन् और परस्मैपदित्व ॥ १२० ॥

पल्लवितः = पल्लवानि संजातानि अस्य सः, पल्लव + इतच्। कोरकितः = कोरकाः संजाता अस्य सः, कोरक + इतच्। अङ्गम्रदिम्ना=मृदोर्भावो म्रदिमा, "मृदु" शब्दसे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इस सूत्रसे इमनिच्प्रत्यय और "र ऋतो हलादेर्लघोः" इस सूत्रसे 'ऋ' के स्थानमें 'र' आदेश। अङ्गानां म्रदिमा, तेन (ष० त०)। पुष्पित = पुष्पाणि संजातानि अस्य सः, पुष्प + इतच्। स्तनश्रिया = स्तनयोः श्रीः, तया (ष० त०)। फलितः = फले सञ्जाते अस्य सः, फल + इतच्। सर्वत्र "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इससे इतच्प्रत्यय। यहाँपर दो श्लोकोंमें तपमें कल्पतरुत्वका और दमयन्तीके नख आदियोंमें अवयवत्वका आरोप करनेसे साऽवयवरूपक, तथा अवयवी परस्पर कार्यकारणभूत कल्पतरुका और अवयव नखाऽङ्कुर आदियोंका भिन्न देशमें रहनेसे असङ्गति अलङ्कारसे मिश्रित है, इस प्रकार सङ्कर है। असङ्गतिका लक्षण है—

"कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः।" (सा० द० १०–९०) ॥१२१॥

कंसीकृताऽऽसीत् खलु मण्डलीन्दोः संसक्तरश्मिप्रकरा स्मरेण।
तुला च नाराचलता निजैव मिथोऽनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥ १२२ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) स्मरेण वां मिथोऽनुरागस्य समीकृतौ संसक्तरश्मिप्रकरा इन्दोः मण्डली कंसीकृता आसीत्। निजा नाराचलता एव तुला (कृता आसीत्) ॥ १२२ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) स्मरेण = कामदेवेन कर्त्रा, वां = युवयोः, मिथोऽनुरागस्य = अन्योन्यप्रणयस्य, समीकृतौ = समीकरणे निमित्ते, संसक्तरश्मिप्रकरा = संयोजितकिरणसमूहा, संयोजितसूत्रसमूहा च, इन्दोः = चन्द्रमसः, मण्डली = बिम्बं, कंसीकृता = लोहपात्रीकृता, आसीत् = अभवत्। निजा = स्वकीया, नाराचलता एव = बाणवल्ली एव, तुला = तुलादण्डः, कृता आसीदिति शेषः ॥ १२२ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) कामदेवने आप दोनोंके (नल और आपके) परस्परके अनुरागको बराबर करनेके लिए चन्द्रमण्डलको तराजूका पलड़ा बनाया, चन्द्रकिरणोंको रस्सी बनाया और अपनी बाणलताको तराजूका दण्ड बना डाला ॥ १२२ ॥

टिप्पणी—संसक्तरश्मिप्रकरा = रश्मीनां प्रकरः (ष० त०)। "किरण-प्रग्रहौ रश्मी" इत्यमरः। संसक्तो रश्मिप्रकरो यस्यां सा (बहु०)। कंसीकृता= अकंसः कंसो यथा सम्पद्यते तथा कृता, कंस + च्वि + कृता। "कंसोऽस्त्री लोहभाजनम्" इति शाब्दिकमण्डनम्। नाराचलता = नाराच एव लता (रूपक०)। इस पद्यमें इन्दुदण्ड आदिमें कंस आदिका रूपण शाब्द और रश्मिमें सूत्रका आरोप आर्थ होनेसे एकदेशविवर्ति रूपक अलङ्कार है, जैसे कि—

"यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत्।" (सा० द० १०–४६) ॥१२२॥

सत्त्वस्रुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु।
लग्नोत्थितास्त्वत्कुचपत्त्ररेखास्तन्निर्गतास्तत् प्रविशन्तु भूयः ॥ १२३ ॥

अन्वयः—मदनोत्सवेषु सत्त्वस्रुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे लग्नोत्थिताः तन्निर्गताः त्वत्कुचपत्त्ररेखाः भूयः तत् प्रविशन्तु ॥ १२३ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) मदनोत्सवेषु = रतिक्रीडासु, सत्त्वस्रुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे = मनोविकारजनितघर्मोदकरूपमधूच्छिष्टनिविडे, तत्पाणिपद्मे = नलकरकमले, लग्नोत्थिताः = संक्रान्तविश्लिष्टाः, तन्निर्गता = नलपाणिकमल-लिखिताः, त्वत्कुचपत्त्ररेखाः = भवत्पयोधरपत्त्रावलयः, भूयः = पुनः, तत् = नलपाणिपद्मं, प्रविशन्तु = प्रवेशं कुर्वन्तु, कार्यस्य कारणे लयनियमादिति भावः। युवयोः समागमोऽस्तु इत्यभिप्रायः ॥ १२३ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) रतिक्रीडाओंमें मनोविकारसे उत्पन्न स्वेदरूप मोमसे गाढ नलके करकमलमें लगकर आपके कुच तटसे विश्लिष्ट नलके करकमलसे उत्पन्न आपके पयोधरोंकी पत्त्रावलियाँ फिर नलके करकमलमें प्रवेश करें ॥ १२३ ॥

टिप्पणी—मदनोत्सवेषु = मदनस्य उत्सवाः, तेषु (ष० त०)। सत्त्वस्रुत-स्वेदमधूत्थसान्द्रे = सत्त्वेन स्रुतः (तृ० त०), स चाऽसौ स्वेदः (क० धा०)। मधुन उत्तिष्ठतीति मधूत्थम्, मधु + उद् + स्था + कः (उपपद०)। सत्त्व-स्रुतस्वेद एव मधूत्थम् (रूपक०)। तेन सान्द्रस्तस्मिन् (तृ० त०)। तत्पा-णिपद्मे = पाणिः पद्मम् इव (उपमेयपूर्वपद-कर्म०)। तस्य पाणिपद्मं, तस्मि

(ष० त०) । लग्नोत्थिताः = पूर्वं लग्नाः पश्चात् उत्थिताः, "पूर्वकालैकसर्व-जरत्पुराणनवकेवलाः समानाऽधिकरणेन" इससे समास । तन्निर्गताः = तेन निर्गताः (तृ० त०) । त्वत्कुचपत्ररेखाः = तव कुचौ (ष० त०) । तयोः पत्ररेखाः (ष० त०) । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १२३ ॥

बन्धाऽऽढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।
प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि ! युवां युवानौ ॥ १२४ ॥

अन्वयः—हे भैमि ! बन्ध्याऽऽढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः पुनरुक्तमुक्तां प्रसूनवृष्टिं युवानौ युवां प्रतीच्छतम् ॥ १२४ ॥

व्याख्या—हे भैमि = हे दमयन्ति !, बन्धाऽऽढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः = उत्तानाद्यासनसंपूर्णविविधसुरतमल्लसमरसन्तोषितैः केलिवने = क्रीडोपवने, मरुद्भिः वायुभिर्देवैश्च, पुनरुक्तयुक्तां = सान्द्रविसृष्टां, प्रसूनवृष्टिं = पुष्पवर्षं, युवानौ = तरुणौ, युवां = भवन्तौ, नलस्त्वं चेति भावः । प्रतीच्छतं = स्वीकुरुतम् । समरवीरा जना अमरैः प्रसूनवृष्ट्या सत्क्रियन्त इति भावः ॥ १२४ ॥

अनुवादः—हे दमयन्ति ! क्रीडाके उपवनमें आसनोंसे समृद्ध अनेक रतिक्रीडा-रूप मल्लयुद्धोंसे प्रसन्न बनाये गये वायुवर्ग और देवताओंसे वारंवार छोड़ी गयी पुष्पवृष्टिको तरुण और तरुणी आप दोनों (नल और आप) स्वीकार करें ॥१२४॥

टिप्पणी—बन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः = बन्धैः आढ्यं (तृ० त०), तच्च तत् नानारतम् (क० धा०), तदेव मल्लयुद्धं (रूपक) । तेन प्रमो-दिताः, तैः (तृ० त०) । केलिवने = केलेर्वनं, तस्मिन् (ष० त०) । मरुद्भिः= "मरुतौ पवनाऽमरौ" इत्यमरः । पुनरुक्तमुक्तां = पुनरुक्तं (यथा तथा) मुक्ता, ताम् (सुप्सुपा०) । प्रसूनवृष्टिं = प्रसूनानां वृष्टिः, ताम् (ष० त०) । युवानौ = युवतिश्च युवा च "पुमान् स्त्रिया" इस सूत्रसे एकशेष । प्रतीच्छतं = प्रति + इष् + लोट् + थस् । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १२४ ॥

अन्योन्यसङ्गमवशादधुना विभातां, तस्याऽपि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।
स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्तमादाविव द्व्यणुककृत् परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) अधुना अन्योन्यसङ्गमवशात् विकसद्विलासे तस्य अपि ते अपि मनसी मनसिजस्य तनुं पुनः स्रष्टुं प्रवृत्तम् आदौ द्व्यणुककृत् पर-माऽणुयुग्मम् इव विभाताम् ॥ १२५ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) अधुना = इदानीम्, उभयसम्बन्धाऽनन्तरमिति भावः । अन्योन्यसङ्गमवशात् = परस्परसंयोगवशात्, विकसद्विलासे = वर्ध-

मानोल्लासे, तस्थ अपि = नलस्य अपि, ते अपि = भवत्या अपि, मनसि = मानसे, मनसिजस्य = कामस्य, तनुं = शरीरं, पुनः = भूयः, स्रष्टुम् = आरब्धुं, प्रवृत्तम् = उद्यतम्, आदौ = पूर्वकाले, द्वयणुकक्टत् = द्वयणुकाऽऽरम्भकं, परमाणुयुग्मं = परमाणुयुगलम् इव, विभातां = शोभेताम् ॥ १२५ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ती !) इस समय परस्परमें संयोग होनेसे विकसित विलासवाले नलके और आपके मन आरम्भमें द्वयणुकको बनाने वाले दो परमाणुओंके समान कामदेव के शरीरको फिर उत्पन्न कर शोभित हों ॥ १२५ ॥

टिप्पणी—अन्योन्यसङ्गमवशात् = अन्योन्ययोः सङ्गमः (ष० त०) तस्य वशः, तस्मात् (ष० त०)। विकसद्विलासे = विकसन् विलासो ययोस्ते (बहु०)। मनसिजस्य = मनसि जायते इति मनसिजः, तस्य, जन धातुसे "सप्तम्यां जनेर्डः" इस सूत्रसे ड प्रत्यय, "हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्" इससे अलुक् समास। "शम्वरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः"। इत्यमरः। स्रष्टुं = सृज+तुमुन्। द्वयणुकक्टत् = द्वयणुकं करोतीति, द्वयणुक+कृ+क्विप् (उपपद०)। परमाणुयुग्मं = परमाण्वोर्युग्मम् (ष० त०)। विभातां = वि+भा+लोट्+तस (ताम्)। न्यायशास्त्रके सिद्धान्तके अनुसार जैसे संयुक्त दो परमाणुओंसे द्वयणुक उत्पन्न होता है, उसी तरह आप दोनोंके मन मिलकर विलासपूर्ण होकर कामदेवके शरीरको उत्पन्न करें यह अभिप्राय है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार और वसन्ततिलका वृत्त है ॥ १२५ ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनु—
र्वल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्यसौ।
ग्रीवाऽलङ्कृतिपट्टसूत्रलतया पृष्ठे कियल्लम्बया
भ्राजिष्णुं कषरेखयेव निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया ॥ १२६ ॥

अन्वयः—असौ कामः कौसुमचापदुर्जयम् अमुं नृपं जेतुम् अव्रणवंशजाम् अधिगुणां निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया कषरेखया इव पृष्ठे कियल्लम्बया ग्रीवाऽलङ्कृतिपट्टसूत्रलतया भ्राजिष्णुं त्वाम् एव धनुर्वल्लीम् आसाद्य माद्यति ॥ १२६ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) असौ=अयं, नलजिगीषुरिति भावः। कामः=मदनः, कौसुमचापदुर्जयं = पुष्पधनुरजय्यम्, अमुम् = इमं, नृपं = राजानं नलं, जेतुं = वशीकर्तुम्, अव्रणवंशजां = सत्कुलप्रसूतां, दृढवेणुजन्यां च, अधिगुणाम् = अधिकसौन्दर्यादिगुणाम्, अधिज्यां च, निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया = अनुवर्तमान-सिन्दूरसमशोभानुरक्तया, कषरेखया = तूलिकाघर्षरेखया, इव, पृष्ठे = ग्रीवापश्चाद्भागे

-द्भागे, कियल्लम्बया = कियद्दीर्घया, ग्रीवाऽलङ्कृतिपट्टसूत्रलतया = शिरोधिभूष-णकौशेयतन्तुवल्ल्या, भ्राजिष्णुं = शोभमानां, त्वाम् एव = भवतीम् एव, धनुर्वल्लीं = चापलताम्, आसाद्य = प्राप्य, माद्यति = हृष्यति ॥ १२६ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) वह कामदेव, फूलोंके धनुषसे नहीं जीते जानेवाले राजा नलको जीतनेके लिए उत्तम कुलमें उत्पन्न, सौन्दर्य आदि अधिक गुणोंवाली, सिन्दूरके सौन्दर्यसे युक्त घर्षणकी रेखाकी समान, पीठपर कुछ लटकनेवाले ग्रीवाके भूषण रेशमीवस्त्रकी सूत्रलतासे चमकनेवाली आपको ही धनुष् के रूपमें प्राप्त कर प्रसन्न हो रहा है॥ १२६ ॥

टिप्पणी—कौसुमचापदुर्जयं = कुसुमानामयं कौसुमः, कुसुम + अण् । कौसुमश्चाऽसौ चापः (क० धा०) । तेन दुर्जयः तम् (तृ० त०) । जितेन्द्रिय होनेसे कामदेवके फूलोंके वाणसे नहीं जीते जानेवाले राजा नलको यह तात्पर्य है। जेतुं = जि + तुमुन् । अव्रणवंशजाम् = अविद्यमानः व्रणः (छिद्रं दोषो वा) यस्मिन् सः अव्रणः (नञ्-बहु०) । स चाऽसौ वंशः (क० धा०), तस्मिन् जाता, ताम् । अव्रणवंश + जन् + ड (उपपद०) + टाप् अम् । दमयन्तीके पक्षमें निर्दोष कुलमें उत्पन्न, धनुर्वल्लीपक्षमें निश्छिद्र अर्थात् दृढ़ वंशमें उत्पन्न "द्वौ वंशौ कुलमस्करौ" इत्यमरः । अधिगुणाम् = अधिकाः गुणाः यस्यां सा, ताम् (बहु०) । दमयन्तीके पक्षमें लावण्य आदि अधिक गुणोंवाली । धनुर्वल्ली-पक्षमें—गुणे इति अधिगुणा, ताम् (विभक्त्यर्थमें अव्ययीभाव) प्रत्यञ्चासे युक्त धनुर्वल्ली । निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया = सिन्दूरस्य सौन्दर्यम् (ष० त०), निवसत् सिन्दूरसौन्दर्यं यस्याः सा (बहु०) कषरेखया = कषस्य रेखा, तया (ष० त०), "शाणस्तु निकषः कषः" इत्यमरः । धनुष् लायक बांसकी परीक्षा उसपर डाला गया सिन्दूर रगड़नेपर सिन्दूरका वर्ण मिटे तो वह परिपक्व होनेसे उत्तम माना जाता है। कियल्लम्बया = कियत् (यथा तथा) लम्बा, तया (सुप्सुपा०) । ग्रीवाऽलङ्कृतिपट्टसूत्रलतया = ग्रीवाया अलङ्कृतिः (ष० त०), पट्टस्य सूत्रं (ष० त०) । पट्टसूत्रम् एव लता (रूपक०) । ग्रीवाऽलङ्कृतिश्चाऽसौ पट्टसूत्रलता (क० धा०), तया । भ्राजिष्णुं = भ्राजते तच्छीला भ्राजिष्णुः, ताम् "भ्राजृ दीप्तौ" धातुसे "भुवश्च" इस सूत्रसे "च" के पाठसे इष्णुच् प्रत्यय । धनुर्वल्लीं = धनुरेव वल्ली, ताम् (रूपक०) । आसाद्य = आङ् + सद् + णिच् + क्त्वा (ल्यप्) । माद्यति = "मदी हर्षे" धातुसे लट् + तिप् । इस पद्यमें श्लेष और रूपकका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार और शार्दूलविक्रीडित छन्द है ॥ १२६ ॥

त्वद्गुच्छाऽऽवलिमौक्तिकानि घुटिकास्तं राजहंसं विभो-
वेंध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीम् ।
यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानं लस-
न्नाभीमध्यबिला विलासमखिलं रोमाऽऽलिरालम्बते ॥ १२७ ॥

अन्वयः—(हे भैमि) विभोः मनोभुवः त्वद्गुच्छाऽऽवलिमौक्तिकानि घुटिकाः, तं राजहंसं वेध्यं, स्वम् अपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीं विद्धि । यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानम् अखिलं विलासं लसन्नाभीमध्यबिला रोमाऽऽलिः आलम्बते ॥ १२७ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) विभोः = प्रभोः, मनोभुवः = कामस्य, पक्षिवेद्धु-रिति शेषः । त्वद्गुच्छाऽऽवलिमौक्तिकानि = भवद्धारविशेषमुक्ताः, घुटिकाः = गुलिकाः, तं = पूर्वोक्तं, राजहंसं = राजश्रेष्ठं नलं, कलहंसम्, अत्र श्लिष्टरूपकम्, वेध्यं = लक्ष्यं, स्वम् अपि = आत्मानम् अपि, तां = वक्ष्यमाणप्रकारां, मञ्जुं = मनोहरां, धनुर्मञ्जरीं = चापवल्लरीं, विद्धि = जानीहि । यन्नित्याऽङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानं = यत्सततोत्सङ्गवासाऽत्याहतमौर्व्यनुभूयमानम्, अखिलं = समस्तं, विलासं = शोभां, ज्यारूपतामित्यर्थः । लसन्नाभीमध्यबिला = दीप्यन्नाभीगुलिकास्थाना, रोमालिः = त्वल्लोमपङ्क्तिः, आलम्बते = भजति ॥ १२७ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) आपकी हारपङ्क्तियोंके मोतियोंको कामदेवकी गोलियाँ जानिए, उन राजहंस नलको लक्ष्य (निशाना) समझिए और अपनेको कामदेवकी सुन्दर धनुर्लता जानिए, जिसकी गोद (मध्यभाग) में नित्य निवास करनेसे अत्यन्त आदृत प्रत्यञ्चासे अनुभव की जानेवाली सम्पूर्ण शोभाको प्रकाशित नाभिरूप मध्यच्छिद्र (गोली रखनेका स्थान) से युक्त रोमपङ्क्ति आश्रय कर रही है ॥ १२७ ॥

टिप्पणी—त्वद्गुच्छाऽऽवलिमौक्तिकानि = गुच्छानाम् आवलिः (ष० त०) "हारभेदा यष्टिभेदा गुच्छगुच्छाधंगोस्तनाः" इत्यमरः । तव गुच्छाऽऽवलिः (ष० त०) तस्याः मौक्तिकानि (ष० त०) । मुक्ता एव मौक्तिकानि । मुक्ता + ठक् । स्वार्थमें ठक् (इक) प्रत्यय । राजहंसं = राजा हंस इव, तम् (उपमित कर्म०) । तमेव राजहंसम्=हंसानां राजा, तम् (ष० त०) "राजदन्तादिषु परम्" इससे राजपदका पूर्वप्रयोग । श्लिष्टरूपक है । "राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः" इति विश्वः । वेध्यं = वेधितुं योग्यः, तम् । "विध विधाने" धातुसे "ऋहलोर्ण्यत्" इस सूत्रसे ण्यत्, "घञुपसर्गाणामनेकार्थाः" इस न्यायसे

धातुका यहाँ ताडन अर्थमें प्रयोग किया गया है। स्व = "स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम्" इत्यमरः। धनुर्मञ्जरीं = धनुषो मञ्जरी, ताम् (ष० त०)। विद्धि = विद्+लोट्+सिप। यन्नित्याऽङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानम्=अङ्के निवासः (स० त०)। नित्यम् अङ्कनिवासः (सुप्सुपा०)। यस्या नित्याऽङ्कनिवासः (ष० त०)। अत्यर्थं लालिता लालिततमा, लालित+तमप्+टाप्। लालिततमा चाऽसौ ज्या (क० धा०)। यन्नित्याऽङ्कनिवासेन लालिततमज्या (तृ० त०), तया भुज्यमानः, तम् (तृ० त०)। लसन्नाभी.मध्यविला = मध्यं च तत् विलम् (क० धा०)। नाभी एव मध्यविलम् (रूपक०) लसत् नाभीमध्यबिलं यस्याः सा (बहु०)। रोमाऽऽलिः = रोम्णाम् आलिः (ष० त०)। आलम्बते = आङ्+लवि+लट्+त। इस पद्यमें मौक्तिक आदिमें गुटिकादि अवयवका शब्द आरोप और अवयवी काममें वेद्धृत्वका अर्थ आरोप होनेसे एकदेशविवर्ति साऽवयव रूपक अलङ्कार तथा शार्दूलविक्रीडित छन्द है॥ १२७॥

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं स्वं भालमूले धनू
रौद्रे चक्षुषि यज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रं च यश्चिक्षिपे।
निर्विद्याऽऽश्रयदाश्रमं स वितनुस्त्वां तज्जयायाऽधुना
पत्त्राऽऽलिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते॥ १२८॥

अन्वयः—यः पुष्पेषुः यज्जितः निर्विद्य ते चिकुरेषु स्वं शरचयं, भालमूले धनुः, रौद्रे चक्षुषि अनुभ्राष्ट्रं तनुं चिक्षिपे। स वितनुः (सन्) अधुना तज्जयाय त्वाम् आश्रमम् आश्रयत्। (अतएव) त्वदुरोजशैलनिलया पत्त्रालिः तत्पर्णशालायते।

व्याख्या—(हे भैमि !) यः, पुष्पेषुः=कामः, यज्जितः=नलपराभूतः, अतएव, निर्विद्य = निर्वेदमनुभूय, ईर्ष्या जीवननैष्फल्यं ज्ञात्वेति भावः। ते = तव, चिकुरेषु = केशेषु, स्वं = स्वकीयं, शरचयं = बाणसमूहं, त्वद्धृतपुष्पच्छलादिति भावः। भालमूले = त्वल्ललाटभागे, धनुः = कार्मुकं, भ्रूव्याजादिति भावः। रौद्रे = रुद्रसम्बन्धिनि, चक्षुषि = नेत्रे, तस्मिन्नेव अनुभ्राष्ट्रं = भर्जनपात्रे, तनुं च = स्वशरीरं च, चिक्षिपे = क्षिप्तवान्। पूर्वमेव दग्धतनुव्याजादिति भावः। इत्थं च सः = कामः, वितनुः = अनङ्गः सन्, अधुना = इदानीं, तज्जयाय = नलविजयार्थं, त्वां = भवतीम् एव, आश्रमं = तपोवनम्, आश्रयत् = आश्रितवान्, तपश्चर्यार्थमिति भावः। अन्यथा तं कथं जेष्यतीति तात्पर्यम्। अतएव त्वदुरोजशैलनिलया = भवत्स्तनपर्वतस्थिता, पत्त्रालिः = पत्त्ररचना, पर्णसमूहश्च, तत्पर्णशालायते = कामस्य पर्णशालेव आचरति॥ १२८॥

अनुवादः—'(हे राजकुमारि !) जिस कामदेवने नलसे पराजित होनेसे विरक्त होकर आपके केशोंमें अपने बाणोंको, आपके ललाट भागमें (भौंहोंके बहानेसे) धनुषको और रुद्रके नेत्र रूप भट्टीमें अपने शरीरको डाल दिया है। इस प्रकार उस कामदेवने अनङ्ग (शरीररहित) होकर इस समय नलको जीतनेके लिए आश्रमके समान आपका आश्रय लिया है, इसी कारणसे आपके पर्वतरूप पयोधरोंमें रहनेवाली पत्ररचना वा पर्णसमूह कामदेवकी पर्णशालाके समान आचरण कर रहा है ॥ १२८ ॥

टिप्पणी—पुष्पेषु:=पुष्पाणि इषवः अस्य सः (बहु०)। यज्जितः= येन जितः (तृ० त०)। निर्विद्य = निर् + विद् + क्त्वा (ल्यप्)। निर्वेदका लक्षण है—"तत्त्वज्ञानाऽऽपदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्" (सा० द० ३-१४९) अर्थात् तत्त्वज्ञान, आपत्ति और ईर्ष्यादिसे अपना अपमान करना "निर्वेद" कहलाता है। शरचयं=शराणां चयः, तम् (ष० त०)। भालमूले= भालस्य मूलं, तस्मिन् (ष० त०), रौद्रे = रुद्र + अण् + ङि। अनुभ्राष्ट्रं= भ्राष्ट्रे इति, विभक्तिके अर्थमें "अव्ययं विभक्ति०" इत्यादि सूत्रसे अव्ययीभाव समासः। क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना" इत्यमरः। चिक्षिपे = क्षिप् + लिट् + त। वितनुः = विगता तनुर्यस्य सः (बहु०)। तज्जयाय = तस्य जयः, तस्मै (ष० त०)। आश्रयत् = आङ् + श्रिञ् + लङ् + तिप्। त्वदुरोजशैलनिलया= उरसि जातौ उरोजौ, उरस् + जन् + डः + औ। उरोजौ एव शैलौ (रूपक०)। तव उरोजशैलौ (ष० त०), त्वदुरोजशैलौ निलयः यस्याः सा (बहु०)। पत्त्रालिः = पत्त्राणामालिः (ष० त०)। तत्पर्णशालायते = पर्णानां शाला (ष० त०), तस्य पर्णशाला (ष० त०)। तत्पर्णशाला इव आचरति, तत्पर्णशाला + क्यङ् + लट् + त। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें शर और चाप आदियोंका पूर्वोक्त पुष्प आदि विषयका निगरण (अप्रतिपादन)से उनके साथ अभेदका अध्यवसाय होनेसे अभेदलक्षण अतिशयोक्ति, "तत्पर्णशालायते" कहनेसे उपमा और "त्वाम् आश्रमम्" कहनेसे रूपकसे सङ्कीर्ण, उत्प्रेक्षावाचक इव आदिका प्रयोग न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा इनका सङ्कर और शार्दूलविक्रीडित छन्द है ॥१२८॥

इत्यालपत्यथ पतत्रिणि तत्र भैमीं, सख्यश्चिरात्तदनुसन्धिपराः परीयुः।
शर्माऽस्तु ते विसृज मामिति सोऽप्युदीर्य, वेगाज्जगाम निषधाऽधिपराजधानीम्॥१२९॥

अन्वयः—तत्र पतत्रिणि भैमीम् इति आलपति (सति) अथ चिरात् तदनुसन्धिपराः सख्यः परीयुः। सोऽपि ते शर्म अस्तु, मां विसृज इति उदीर्य वेगात् निषधाऽधिपराजधानीं जगाम ॥ १२९ ॥

व्याख्या—तत्र = तस्मिन्, पतत्रिणि = पक्षिणि, हंसे। इति = इत्थम् आलपति = आभाषमाणे सति, अथ = अस्मिन् अवसरे, चिरात् = बहुकालात्, तदनुसन्धिपराः = दमयन्त्यन्वेषणपराः, सख्यः = वयस्याः, परीयुः = परिवव्रुः। सोऽपि = हंसोऽपि, ते = तव, शर्म = सुखम्, अस्तु = भवतु, मां = हंसं, विसृज = प्रेषय, नलसमीप इति भावः। इति = एवम्, उदीर्य = उक्त्वा, वेगात् = जवात्, निषधाऽधिपराजधानीं = नलनगरीं, जगाम = वव्राज ॥ १२९ ॥

अनुवादः—हंसके दमयन्तीको ऐसा कहनेपर उस अवसरमें बहुत समयसे दमयन्तीको ढूँढ़ती हुई सखियोंने उसको घेर लिया। हंसने भी "आपको सुख मिले, मुझे रुखसत दीजिए" ऐसा कहकर वेगपूर्वक नलकी राजधानीमें प्रस्थान किया ॥ १२९ ॥

टिप्पणी—पतत्रिणि = पतत्र + इनि + ङि। आलपति = आङ् + लप + शतृ + ङि। तदनुसन्धिपराः = तस्या अनुसन्धिः (ष० त०), तस्मिन् पराः (स० त०)। परीयुः = परि + इण् + लिट् + झि। विसृज = वि + सृज + लोट् + सिप्। उदीर्य = उद् + ईर + क्त्वा (ल्यप्)। निषधाऽधिपराजधानीं = निषधानाम् अधिपः (ष० त०)। राज्ञा धीयतेऽस्यामिति राजधानी, राजन् + धा + ल्युट् + ङीप् (उपपद०)। निषधाऽधिपस्य राजधानी, ताम् (ष० त०)। इस पद्यमें ओजगुण और वसन्ततिलका छन्द है ॥ १२९ ॥

चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्
प्रेयोदूतपतत्त्रपुङ्गवगवीहैयङ्गवीनं रसात्।
स्वादं स्वादमसीम मृष्ट सुरभि प्राप्ताऽपि तृप्तिं न सा
तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानर्च्छ मूर्च्छामपि ॥ १३० ॥

अन्वयः—सा चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिः व्यामिश्रताम् आश्रयत्, असीम-मृष्टसुरभि प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवीहैयङ्गवीनं रसात् स्वादं स्वादं तृप्तिं प्राप्ता अपि अन्तः नितान्तं तापं न प्राप, अतुलां मूर्च्छाम् अपि न आनर्च्छ ॥ १३० ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिः = कामबाणभूतपुष्परसैः क्षौद्रैश्च, व्यामिश्रतां = मेलनम्, आश्रयत् = प्राप्नुवत्, मिश्रं सदिति भावः। असीम = सीमारहितम्, अपरिमितमिति भावः। मृष्टसुरभि = शुद्धसुरभि, प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवीहैयङ्गवीनं = नलसन्देशहरराजहंसवाणीघृतं, रसात् = अनुरागात्, स्वादं स्वादं = पुनः पुनरास्वाद्य, तृप्तिं = सौहित्यं, प्राप्ता अपि = प्राप्तवत्यपि, अन्तः = अन्तःकरणे, नितान्तम् = अविरतं, तापं = सन्तापं, न प्राप =

न प्राप्तवती, अतुलाम् = अनुपमां, मूर्च्छाम् अपि = मोहम् अपि, न आनर्च्छ = न प्राप ॥ १३० ॥

अनुवादः—दमयन्तीने कामदेवके बाणभूत फूलोंके रससे वा शहदसे मिश्रणको प्राप्त करते हुए अपरिमित शुद्ध और सुगन्धित, प्रियतम नलके दूत पक्षिश्रेष्ठ हंसकी वाणीरूप मक्खनको अनुरागसे आस्वादन कर तृप्तिको पाकर भी अन्तःकरणमें अत्यन्त तापको नहीं पाया और अनुपम मूर्च्छाको भी नहीं पाया।

टिप्पणी—चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिः = चेतसो जन्म यस्य स चेतोजन्मा, वामनाचार्यके "अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः" इस नियमके अनुसार व्यधिकरण-बहु०। शरा एव प्रसूनानि (रूपक०), चेतोजन्मनः शरप्रसूनानि (ष० त०), तेषां मधूनि, तैः (ष० त०)। मधुका अर्थ यहाँपर पुष्परस और शहद है। "मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि" इत्यमरः। आश्रयत् = आङ् + श्रिञ् + लट् (शतृ) + सुः। असीम = अविद्यमाना सीमा यस्य, तत् (नञ् बहु०)। मृष्टसुरभि = मृष्टं च तत् सुरभि (क० धा०), तत्। प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवीहैयङ्गवीनं = प्रेयसो दूतः (ष० त०), स चाऽसौ पतङ्गः (क० धा०)। पुमांश्चाऽसौ गौः पुङ्गवः (क० धा०), "गोरतद्धितलुकि" इससे समासान्त टच् प्रत्यय। प्रेयोदूतपतङ्गश्चाऽसौ पुंगवः (क० धा०), तस्य गौः (वाणी), प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवी (ष० त०), पूर्वसूत्रसे टच् और "टिड्ढाणञ्०" इत्यादि सूत्रसे ङीप्। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्" इस सूत्रसे निपात। "तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्" इत्यमरः। प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवी एव हैयङ्गवीनं, तत् (रूपक०)। स्वादं स्वादं = "स्वद आस्वादने" धातुसे आभीक्ष्ण्य द्योत्य होनेपर "नित्यवीप्सयोः" इससे द्विर्वचन और "आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" इससे णमुल्। चकार पाठसे एक पक्षमें क्त्वा प्रत्यय भी होता है। तृप्तिं = तृप् + क्तिन् + अम्। अतुलाम् = अविद्यमाना तुला यस्याः सा अतुला, ताम् (नञ् बहु०)। आनर्च्छ = ऋच्छ + लिट् + तिप्। इस पद्यमें…"पतङ्गपुङ्गवगवीहैयङ्गवीनम्" इसमें रूपक और मधुसे मिश्रित घृत विष होता है उसका पान करनेसे भी तापका अभाव कहनेसे विरोध अलङ्कार है, इन दोनोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है। शार्दूलविक्रीडित छन्द है ॥ १३० ॥

तस्या दृशो वियति बन्धुमनुव्रजन्त्यास्तद्वाष्पवारि न चिरादवधिर्बभूव।
पार्श्वेऽपि विप्रचकृषे तदनेन दृष्टेरारादपि व्यवहितो न तु चित्तवृत्तेः ॥ १३१ ॥

अन्वयः—वियति बन्धुम् अनुव्रजन्त्याः तस्या दृशः तद्बाष्पवारि चिरात् न अवधिः बभूव। तत् अनेन दृष्टेः पार्श्वे अपि विप्रचकृषे, चित्तवृत्तेस्तु आरात् अपि न व्यवदधे ॥ १३१ ॥

व्याख्या—वियति = आकाशे, बन्धुं = बान्धवभूतं हंसमित्यर्थः। अनुव्रजन्त्याः = अनुगच्छन्त्याः, तस्याः = भैम्याः, दृशः = दृष्टेः, तद्बाष्पवारि = तन्नयनजलं, चिरात् = बहुकालं यावत्, न अवधिर्बभूव = न सीमारूपं बभूव, "ओदकान्तमनुव्रजेत्" इति शास्त्रात् अग्रे गन्तुं न ददौ इति भावः। तत् = तस्मात्कारणात्, अनेन = हंसेन, पार्श्वे अपि = समीपे अपि, विप्रचकृषे = विप्रकृष्टेन बभूवे। चित्तवृत्तेस्तु = मनोवृत्तेस्तु, आरात् अपि = दूरे अपि, न व्यवदधे = व्यवहितेन न बभूवे ॥ १३१ ॥

अनुवादः—आकाशमें बन्धु हंसका दृष्टिसे अनुगमन करनेवाली दमयन्तीके नेत्रोंके जल बहुत समयतक अवधिभूत नहीं हुए। इस कारणसे दमयन्तीके नेत्रोंसे निकटमें भी हंस दूर हुआ और दूर होनेपर भी व्यवहित नहीं हुआ ॥ १३१ ॥

टिप्पणी—अनुव्रजन्त्याः = अनु + व्रज + लट् (शतृ) + ङीप् + ङस्। तद्बाष्पवारि = तस्या वाष्पम् (ष० त०), तस्य वारि (ष० त०)। आकाशमें अपने बन्धुको देखनेवाली दमयन्तीकी आँखोंसे वियोगके दुःखसे उत्पन्न आँसू बहुत समयतक उनकी दृष्टिके सीमाभूत नहीं हुए अर्थात् अपने बन्धुका कुछ दूरतक अनुगमनमें "ओदकान्तमनुव्रजेत्" अर्थात् जलाशयतक अनुगमन करे ऐसी शास्त्राज्ञा है। दमयन्तीकी आँखोंमें आँसू आ जानेसे वह हंसका अनुगमन न कर सकी यह अभिप्राय है। विप्रचकृषे = वि + प्र + कृ + लिट् (भावमें) + त। चित्तवृत्तेः = चित्तस्य वृत्तिः, तस्याः (ष० त०)। आरात् = "आराद् दूरसमीपयोः" इत्यमरः। व्यवदधे = वि + अव + धा + लिट् (भावमें) + त। हंसके जानेपर दमयन्तीकी आंखोंमें आंसू आ जानेसे हंस निकट होनेपर भी ओझल हुआ परन्तु दूर होनेपर भी चित्तवृत्तिसे ओझल नहीं हुआ यह तात्पर्य है। इस पद्यमें निकटस्थकी दूरता और दूरस्थकी निकटस्थताका वर्णन होनेसे विरोधाभास अलङ्कार है ॥ १३१ ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षयोः कल्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निषधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे।
कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि! पदवी विस्मृता किं न मुग्धे!
मा रोदीरेहि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥ १३२ ॥

अन्वयः—अथ एकः पक्षयोः कल्पभेदैः कार्यसिद्धेः अस्तित्वं स्फुटं कथयन् एतत् सर्वं वृत्तं निषधनरपतौ आख्यातुं प्रतस्थे। अन्यां वयस्याः "हे प्रियसखि! हे मुग्धे! कान्तारे निर्गता असि, पदवी विस्मृता किं नु? मा रोदीः। एहि यामः" इति उपहृतवचसः (सत्यः) (एनाम्) निन्युः॥ १३२॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, एकः = अन्यतरः, अनयोरिति शेषः, हंस इत्यर्थः। पक्षयोः = पतत्रयोः, कम्पभेदैः = वेपथुरूपचेष्टाविशेषैः, कार्यसिद्धेः = कृत्यासाफल्यस्य, अस्तित्वं = सत्तां, स्फुटं = व्यक्तं, कथयन् = सूचयन्, एतत् = इदं, सर्वं=सकलं, वृत्तं=व्यतीतं, दमयन्त्या सह संलापादिकमिति भावः। निषध-नरपतौ=नले विषये, आख्यातुं=कथयितुं, प्रतस्थे=प्रस्थितः। अन्याम्=अपराम्, अनयोरिति शेषः। दमयन्तीमित्यर्थः। वयस्याः=सख्यः, "हे प्रियसखि = हे वल्लभवयस्ये!, हे मुग्धे = हे मूढचित्ते!, कान्तारे = दुर्गमे वर्त्मनि, निर्गता = निष्क्रान्ता, असि=वर्तसे, पदवी=मार्गः, विस्मृता किं नु=प्रस्मृता किं नु, त्वयेति शेषः। मा रोदीः = रोदनं मा कुरु। एहि = आगच्छ। यामः = गच्छामः, सर्वा मिलित्वेति शेषः, इति = इत्थम्, उपहृतवचसः = दत्तवचनाः सत्यः, निन्युः = प्रापयामासुः, राजप्रासादमिति शेषः॥ १३२॥

अनुवादः—तब उन दोनोंमें एक (हंस) ने पङ्खोंकी कम्परूप चेष्टाओंसे कार्य-साफल्यकी सत्ताको स्पष्ट रूपसे जताकर यह सब व्यतीत संभाषणरूप वृत्तान्तको महाराज नलको कहनेके लिए प्रस्थान किया। दमयन्तीको उनकी सखियाँ "हे प्रिय सखि! हे मूढचित्तवाली! आप दुर्गम मार्गमें निकली हैं, राहको भूल गयी हैं क्या? मत रोइए। आइए, हम सब चलें" इस प्रकारके वचनोंको कहती हुई दमयन्तीको राजप्रासादमें ले गयीं॥ १३२॥

टिप्पणी—कम्पभेदैः = कम्पस्य भेदाः, तैः (ष० त०), कार्यसिद्धेः = कार्यस्य सिद्धिः, तस्याः (ष० त०)। अस्तित्वम् = विद्यमानका समानार्थक "अस्ति" अव्ययसे त्वप्रत्यय। कथयन् = कथ+णिच्+लट् (शतृ)+सुः। निषधनरपतौ = नराणां पतिः (ष० त०), निषधानां नरपतिः, तस्मिन् (ष० त०), विषयमें सप्तमी। आख्यातुम् = आङ्+ख्या+तुमुन्। प्रतस्थे = प्र—उपसर्गपूर्वक स्था धातुसे "समवप्रविभ्यः स्थः" इस सूत्रसे आत्मनेपदमें लिट्+त। वयस्याः = वयसा तुल्याः, वयस् शब्दसे "नौवयोधर्म०" इत्यादि सूत्रसे यत् प्रत्यय और टाप्। प्रियसखि = प्रिया चाऽसौ सखी (क० धा०), तत्सम्बुद्धौ। कान्तारे = "कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्" इत्यमरः। विस्मृता = वि+स्मृ+क्त+

टाप् + सुः । मा रोदीः = माङ्के योगमें "रुदिर् अश्रुविमोचने" धातुसे अट्के अभावपक्षमें "माङि लुङ्" इससे लुङ् + सिप् । "न माङ्योगे" इससे अट्का अभाव । यामः = या + लट् + मस् । उपहृतवचसः = उपहृतं वचो याभिस्ताः (बहु०) । निन्युः = नी + लिट् + झिः ॥ १३२ ॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः
स्मरतरलमशोकाऽनोकहस्योपमूलम् ।
किसलयदलतल्पम्लापिनं प्राप तं स
ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिपुष्पर्द्धिमौलेः ॥ १३३ ॥

अन्वयः—स यत्र सरसि नृपम् अपश्यत्, तत्तीरभाजः ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिपुष्पर्द्धिमौलेः अशोकाऽनोकहस्य उपमूलं स्मरतरलं किसलयदलतल्पम्लापिनं तं प्राप ।

व्याख्या—सः=हंसः, यत्र=यस्मिन्, सरसि=कासारसमीपे, नृपं=राजानं नलम्, अपश्यत्=दृष्टवान्, तत्तीरभाजः=तत्तटरुहस्य, ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिपुष्पर्द्धिमौलेः= दीप्यमानकामबाणसङ्घर्षिकुसुमसमृद्धिशिखरस्य, अशोकाऽनोकहस्य=अशोकवृक्षस्य, उपमूलं=मूल समीपे, स्मरतरलं=कामचञ्चलं, किसलयदलतल्पम्लापिनं = पल्लवः पत्त्रशयनम्लानिकारकं, तं=नृपं, नलं, प्राप=प्राप्तवान् ॥ १३३ ॥

अनुवादः—उस हंसने जिस तालावके समीपमें राजा नलको देखा था उसके तीरमें उत्पन्न और चमकते हुए कामबाणोंसे स्पर्धा करनेवाले फूलोंसे युक्त चोटीवाले अशोक वृक्षके नीचे कामदेवसे चञ्चल, पल्लवोंके पत्तेकी सेजको म्लान करने वाले राजाको प्राप्त किया ॥ १३३ ॥

टिप्पणी—अपश्यत् = दृश् + लङ् + तिप् । तत्तीरभाजः = तस्य तीरं (ष० त०), तत् भजतीति तत्तीरभाक्, तस्य, तत्तीर + भज् + ण्विः + (उपपद०) ङस् । ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिपुष्पर्द्धिमौलेः = न समाः (नञ् ०) । असमाः शरा यस्य सः (बहु०), तस्य इषवः (ष० त०) । ज्वलन्तश्च ते असमशरेषवः (क० धा०) । तान् स्पर्धंत इति ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिनी, ज्वलदसमशरेषु + स्पर्ध + णिनि + ङीप् (उपपद०), पुष्पाणाम् ऋद्धिः (ष० त०) । ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिनी चाऽसौ पुष्पर्द्धिः (क० धा०) सा मौलौ यस्य सः (व्यधिकरणबहु०), तस्य । अशोकाऽनोकहस्य = अशोकश्चाऽसौ अनोकहः, तस्य (क० धा०) । उपमूलं = मूलस्य समीपे, "अव्ययं विभक्ति" समीप०"— इत्यादि सूत्रसे समीप अर्थमें अव्ययीभाव । स्मरतरलं = स्मरेण तरलः तम् (तृ० त०) । किसलयदलतल्पम्लापिनं = किसलयानां दलानि (ष० त०),

तेषां तल्पं (ष० त०), तत्, म्लापयतीति तच्छील: तम्, किसलदलतल्प+म्लै+णिच्+पुक्+णिनिः (उपपद०)+अम्। प्राप = प्र+आप्+लिट्+तिप्। मालिनी छन्द है ॥ १३३ ॥

"परवति दमयन्ति ! त्वां न किञ्चिद्वदामि
द्रुतमुपनम, किं मामाह सा ? शंस हंस !"।
इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः
प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः ॥ १३४॥

अन्वयः—"परवति हे दमयन्ति ! त्वां किञ्चित् न वदामि"। "हे हंस ! द्रुतम्, उपनम सा मां किम् आह ? शंस"। इति वदति नले असौ उपनम्रः (सन्) तत् शशंस। हि सुकृतां प्रियम् अनु स्वस्पृहाया (एव) बिलम्बः ॥१३४॥

व्याख्या—परवति = हे पराऽधीने !, हे दमयन्ति=हे भैमि ! त्वां = भवतीं, किञ्चित् = किमपि, न वदामि = न कथयामि, मत्सविधे शीघ्रं प्रणयसन्देशः किमर्थं न प्रहित इति कृत्वा नोपालम्भ इति भावः हे हंस=हे राजहंस !, द्रुतं = शीघ्रम्, उपनम = समीपम् आगच्छ। सा = दमयन्ती, मां = नलं, किम्, आह= वदति, शंस = कथय, तदिति शेषः। इति = एवं वदति = भाषमाणे, नले = नैषधे, असौ = हंसः, उपनम्रः = समीपमागतः सन् तत् = वृत्तान्तजातं, शशंस= कथयामास। हि = यतः, सुकृतां = पुण्यात्मनां, प्रियम् अनु = इष्टाऽर्थं प्रति, स्वपृहायाः = निजेच्छाया एव, विलम्बः = समयाधिक्यम्, न तु इच्छाऽनन्तरं तत्सिद्धेर्विलम्ब इति भावः ॥ १३४ ॥

अनुवादः—"हे पराऽधीने दमयन्ति ! मैं तुम्हें कुछ भी नहीं कहता हूँ"। 'हे हंस। तुम शीघ्र मेरे पास आओ। दमयन्ती ने मुझे क्या कहा ? कहो।" नलके ऐसा कहनेपर उस हंसने राजाके समीप आकर सब वृत्तान्त बतलाया, क्योंकि पुण्यात्माओंको अभीष्ट वस्तुकी प्राप्तिके लिए अपनी इच्छाका मात्र विलम्ब होता है (इच्छाके अनन्तर अभीष्ट वस्तुकी प्राप्तिमें विलम्ब नहीं होता है)।

टिप्पणी—परवति = पर+मतुप्+ङीप् (सम्बुद्धिमें), "परतन्त्रः पराऽधीनः परवान्नाथवानपि"। इत्यमरः। वदामि = वद+लट्+मिप्। उपनम = उप+नम्+लोट्+सिप्। शंस = शंस्+लोट्+सिप्। वदति = वद+लट् (शतृ)+ङि। शशंस = शंस+लिट्+तिप्। सुकृतां = शोभनं कृतवन्त इति सुकृतः, तेषाम्, सु—उपसर्ग पूर्वक 'कृ' धातुसे "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" इस सूत्रसे क्विप् प्रत्यय। प्रियम् = "अनु" इस पद की "अनुलक्षणे" इस सूत्रसे

कर्मप्रवचनीय संज्ञा होनेसे उसके योगमें "कर्मप्रवचनीययुक्ते• द्वितीया" इससे द्वितीया। स्वस्पृहायाः = स्वस्य स्पृहा, तस्याः (ष० त०)। इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है। मालिनी छन्द है ॥ १३४ ॥

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन् भाषितं स प्रियायाः।
अधिगतमतिवेलानन्दमार्द्वीकमत्तः
स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथाऽन्वाचचक्षे ॥ १३५ ॥

अन्वयः—स नरेन्द्रः कथितम् अपि प्रियाया भाषितं किमिति किमिति पृच्छन् हंसं शंसयामास। (किं च) अतिवेलानन्दमार्द्वीकमत्तः (सन्) अधिगतं तत् स्वयम् अपि शतकृत्वः अन्वाचचक्षे ॥ १३५ ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, नरेन्द्रः = राजा, नलः, कथितम् अपि = उक्तम् अपि, प्रियायाः = दयितायाः, दमयन्त्या इत्यर्थः। भाषितं = वचनं, किमिति किमिति = कीदृक् कीदृक् इति, पृच्छन् = अनुयुञ्जानः सन्, हंसं = राजहंसं, शंसयामास = पुनः आख्यापयामास। (किं च) अतिवेलाऽऽनन्दमार्द्वीकमत्तः = अत्यन्तप्रमोदद्राक्षामदयुक्तः (सन्) अधिगतं = सम्यग्गृहीतं, तत्=हंसप्रतिपादितं दमयन्तीभाषितं, स्वयम् अपि=आत्मना अपि, शतकृत्वः=शतवारम्, अन्वाचचक्षे= अनूदितवान्, मत्तोऽपि उक्तमेव वचनं भूयो भूयो वक्तीति भावः ॥ १३५ ॥

अनुवादः—राजा नलने हंससे कहे गये भी दमयन्तीके वचनको कैसा? कैसा? ऐसा पूछकर हंससे फिर कहलवाया। अत्यन्त आनन्दस्वरूप द्राक्षामद्यसे मत्त होकर सुने गये, हंससे प्रतिपादित दमयन्तीके वचनका स्वयम् भी सैकड़ों वार अनुवाद किया ॥ १३५ ॥

टिप्पणी—नरेन्द्रः = नराणाम् इन्द्रः (ष० त०)। पृच्छन् = प्रच्छ + लट् (शतृ) + सुः। हंसम् = शंस धातुके शब्दकर्मक होनेसे णिच्के न होनेपर कर्तृ-संज्ञक हंससे णिच् होनेपर "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्ता स णौ" इससे कर्मसंज्ञक होकर द्वितीया। शंसयामास = शंस + णिच् + लिट् + तिप्। अतिवेलाऽऽनन्दमार्द्वीकमत्तः = अतिवेलश्चाऽसौ आनन्दः (क० धा०)। मृद्वीकायाः (द्राक्षायाः) विकारो मार्द्वीकम्, मृद्वीका शब्दसे "तस्य विकारः" इससे अण्, आदिवृद्धि। अतिवेलाऽऽनन्द एव मार्द्वीकं (रूपक०), तेन मत्तः (तृ० त०)। शतकृत्वः = शतवारम्, शत शब्दसे "संख्यायाः क्रियाऽऽभ्यावृत्ति-गणने कृत्वसुच्" इस सूत्रसे कृत्वसुच् प्रत्यय। अन्वाचचक्षे = अनु + आङ् + चक्षिङ् + लिट् + त। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार और मालिनी छन्द है ॥ १३५ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तार्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १३६॥

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे। तस्य प्रबन्धे चारुणि नैषधीयचरिते महाकाव्ये अयं तार्तीयीकतया मितः निसर्गोज्ज्वलः सर्गः अगमत् ॥ १३६ ॥

व्याख्या—व्याख्यातपूर्वः श्लोकः संक्षेपेण पुनर्व्याख्यायते। कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः = पण्डितश्रेष्ठश्रेणीकिरीटभूषणवज्रमणिः, श्रीहीरः, मामल्लदेवी च, जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहं, यं श्रीहर्षं, सुतं = पुत्रं, सुषुवे = जनयामास। तस्य = श्रीहर्षस्य, प्रबन्धे = रचनायां, चारुणि = सुन्दरे, नैषधीयचरिते = तदाख्ये, महाकाव्ये, अयं = सन्निकृष्टस्थः, तार्तीयीकतया = तृतीयत्वेन, मितः = परिमितः निसर्गोज्ज्वलः = स्वभावसुन्दरः, सर्गः = अध्यायः, अगमत् = गतः समाप्त इति भावः ॥ १३६ ॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके हीरकस्वरूप श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिन श्रीहर्ष पुत्रको उत्पन्न किया, उनकी रचनामें सुन्दर, नैषधीयचरित महाकाव्यमें यह तृतीयरूपसे परिमित, स्वभावसे सुन्दर सर्ग समाप्त हुआ ॥ १३६ ॥

टिप्पणी—तार्तीयीकतया = त्रयाणां पूरणः तृतीयः, 'त्रि' शब्दसे "त्रेः सम्प्रसारणं च" इससे तीय प्रत्यय और सम्प्रसारण। तृतीय एव तार्तीयीकः, 'तृतीय' शब्दसे "तृतीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः" इस वार्तिकसे स्वार्थमें विकल्पसे ईकक् प्रत्यय और कित् होनेसे "किति च" इस सूत्रसे आदिवृद्धि। तार्तीयीकस्य भावः तार्तीयीकता, तया तार्तीयीक + तल् + टाप् + टा। शेष भाग पहले के समान ॥ १३६ ॥

इति श्रीचन्द्रकलाऽभिख्यायां नैषधीयचरितव्याख्यायां तृतीयः सर्गः।

छात्र प्रबोधकरणाऽर्थमयं प्रयास-
ष्टीकाकृतोऽत्र नहि कोऽपि मतिप्रकाशः।
स्यात्संभ्रमभ्रमकृतं मम दूषणं चेत्
क्षाम्यन्तु तद्बुधवराः सुकृतः प्रतीक्ष्याः ॥

श्लोकानुक्रमणिका

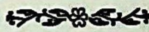
(तृतीयः सर्गः)

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितं महाकाव्यम्

चन्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

चतुर्थः सर्गः

योगादिनाऽप्यसुलभो दृढयत्नभाजा-
मास्ते तथाऽपि विदितो निजभक्तिवश्यः।
धर्माऽवनिप्रणतरक्षणसक्षणो यो
दूरीकरोतु दुरितं सततं स ईशः ॥ १ ॥

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः।
श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ आत्मभूः नलस्य गुणं गुणं, सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः, सुमनस्तया श्रुतिपथोपगतं तम् इषुं विधाय ताम् आशु जिगाय ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ राज्ञः स्वयंवराऽर्थमुपोद्घातत्वेन भैम्या मदनाऽवस्थां वर्णयितुमारभते—अथेति। अथ=भैम्या नलसन्देशश्रवणाऽनन्तरम्, आत्मभूः=कामः, नलस्य = नैषधस्य, गुणं = शौर्यसौन्दर्यादिकं धर्मं, गुणं = मौर्वीं, विधाय = कृत्वा, सुरभि = सुगन्धि मनोहरं च, तस्य = नलस्य, यशःकुसुमं= कीर्तिपुष्पं, धनुः = कार्मुकं, विधाय, सुमनस्तया = सुमनस्कत्वेन, पुष्पत्वेन च, श्रुतिपथोपगतं = वारं वारं भैम्या श्रुतमित्यर्थः, कर्णपर्यन्तमाकृष्टं च, तं = नलम् एव, इषुं = बाणं, विधाय, तां = भैमीम्, आशु = शीघ्रं, जिगाय = जितवान्, भैमीं नलैकासक्तचित्तां चकारेति भावः ॥ १ ॥

अनुवादः—दमयन्तीसे नलका सन्देश सुननेके बाद कामदेवने नलके शौर्य और सौन्दर्य आदि गुणोंको प्रत्यञ्चा, सुगन्धदार और मनोहर उनके कीतिरूप

पुष्पको धनुष् और उत्तम मन होनेसे और फूल होनेसे दमयन्तीके कर्णमार्गमें प्राप्त अथवा कानतक खींचे गये नलको बाण बनाकर दमयन्ती को शीघ्र जीत लिया (दमयन्तीको नलमें आसक्त बनाया) ॥ १ ॥

टिप्पणी—सुरभि = "सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः" । इति विश्वः । यशःकुसुमं = यश एव कुसुमं, तत् (रूपक०) । सुमनस्तया = शोभनं मनो यस्य स सुमनाः (बहु०), सुमनसो भावः सुमनस्ता, तया, सुमनस् + तल् + टाप् + टा । दूसरे पक्षमें—सुमनसो भावः, "स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।" इत्यमरः । श्रुतिपथोपगतं = श्रुत्योः पन्थाः श्रुतिपथः, (ष० त०), समासान्त अप्रत्यय श्रुतिपथम् उपगतः, तम् (द्वि० त०) । विधाय = वि + धा + क्त्वा (ल्यप्) । जिगाय = जि + लिट् + तिप् । "सन्लिटोर्जेः" इससे कुत्व । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है। द्रुतविलम्बित छन्द है, उसका लक्षण है—"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ १ ॥

यदतनुज्वरभाक् तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमज्जनम् ।
सपदि तस्य चिराऽन्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

अन्वयः—सा अतनुज्वरभाक् (सती) यत् प्रियकथासरसीरसमज्जनं तनुते स्म । (तदा) तस्य सपदि चिराऽन्तरतापिनी विषमा परिणतिः समपद्यत ॥२॥

व्याख्या—सा=दमयन्ती, अतनुज्वरभाक् = कामज्वरयुक्ता, अधिकज्वरयुक्ता (सती), यत् प्रियकथासरसीरसमज्जनं = नलकथाकासारजलस्नानं, तनुते स्म = चकार । (तदा) तस्य=मज्जनस्य, सपदि = तत्क्षणं, चिराऽन्तरतापिनी = दीर्घसमयाऽभ्यन्तरतापकारिणी, विषमा = उद्दीपनस्वरूपा, परिणतिः = परिपाकः, समपद्यत = सञ्जाता ॥ २ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने कामज्वरसे युक्त होकर जो प्रिय (नल) के कथारूप तालाबमें स्नान किया, उस समय उस स्नानका उसी क्षण बहुत समयतक मनको सन्तप्त करनेवाला विषम परिणाम उत्पन्न हुआ ॥ २ ॥

टिप्पणी—अतनुज्वरभाक् = अविद्यमाना तनुः (शरीरम्) यस्य सः अतनुः (नञ्–बहु०) । तनु अर्थात् अनङ्ग, कामदेव । अतनोः ज्वरः (ष० त०) । तम् भजतीति, अतनुज्वर + भज् + ण्विः (उपपद०) । दूसरे पक्षमें—न तनुः अतनुः (नञ्०) । तनु = थोड़ा । अतनुश्चाऽसौ ज्वरः (क० धा०) । प्रियकथासरसीरसमज्जनं = प्रियस्य कथा (ष० त०) सा एव सरसी (रूपक०) तस्यां मज्जनं, तत् (स० त०) चिराऽन्तरतापिनी = अन्तरं तापयतीति अन्तर-

तापिनी, अन्तर + तप् + णिच् + ङीप् + सुः (उप०), समपद्यत = सं + पद + लङ् + त। जैसे ज्वरवाले मनुष्यको स्नान करनेसे विषम ज्वर होता है उसी तरह कामज्वरवाली दमयन्तीको प्रिय नलके कथारूप तालावमें स्नान करनेसे विषम परिणाम हुआ यह अभिप्राय है। इस पद्यमें ज्वरको हटानेके लिए जलमें स्नान करनेसे और भी ज्वरके वृद्धिरूप अनर्थकी संघटनासे विषम अलङ्कार हुआ है। जैसे कि उसका लक्षण है—

"गुणौ क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः।
यदारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च संभवः॥
विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् (सा० द० १०-९१)।

बारह प्रकारकी कामदशाओंके पक्षमें यह नवमी संज्वरावस्था है। बारह कामदशाएँ जैसे कि—

"चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः सङ्कल्पोऽथ प्रलापिता।
जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वरः॥
उन्मादो मूर्च्छनं चैव मरणं चरमं विदुः॥ २॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपतद्गतिवेगतः।
स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी, तदुदितः स हि यो यदनन्तरः॥ ३॥

अन्वयः—द्व्यणुकोदरी इयं स्थितिविरोधकरीम् अधीरतां दयितदूतपतद्गतिवेगतः अधीतवती। हि यो यदनन्तरः स तदुदितः॥ ३॥

व्याख्या—द्व्यणुकोदरी=अतिकृशोदरी, इयं=दमयन्ती, स्थितिविरोधकरीं=स्त्रीमर्यादाविरोधहेतुम्, अवस्थानविरोधकारणं च, अधीरतां = चपलताम्, एकस्थानाऽनवस्थानं च, दयितदूतपतद्गतिवेगतः = प्रियदूतपक्षिगमनवेगात्, अधीतवती = गृहीतवती, प्राप्तवतीति भावः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते—तदुदित इति। हि=यतः, यः = जनः, यदनन्तरः = यत्सन्निहितः, सः = जनः, तदुदितः = तदुत्पन्नः, ध्रुवं = किमु॥ ३॥

अनुवादः—अत्यन्त कृश उदरवाली यह (दमयन्ती) मर्यादा वा स्थितिका विरोध करनेवाले चञ्चल भाव (अस्थिरता) को प्रिय नलके दूत पक्षी (हंस)-के गतिवेगसे प्राप्त हुई, क्योंकि जो (भाव) जिसके निकट रहता है वह उससे उत्पन्न हुआ है क्या ? ऐसा जाना जाता है॥ ३॥

टिप्पणी—द्व्यणुकोदरी =द्व्यणुकम् (इव) उदरं यस्याः सा (बहु०)। स्थितिविरोधकरीं = स्थितिविरोधः (ष० त०), संस्था तु मर्यादा धारणा

स्थितिः" इत्यमरः। स्थितिविरोधं करोतीति तद्धेतुः, ताम्। स्थितिविरोध+कृ+ट+ङीप्+अम् (उपपद०)। अधीरतां = न धीरा अधीरा (नञ्०), तस्या भावः तत्ता, ताम्, अधीर+तल्+टाप्+अम्। दयितदूतपतद्गतिवेगतः= दयितस्य दूतः (ष० त०), स चाऽसौ पतन् (क० धा०), "पतत्पत्त्ररथाऽण्डजाः" इत्यमरः। दयितदूतपततः गतिः (ष० त०), तस्या वेगः (ष० त०), तस्मात्। दयितदूतपतद्गतिवेग+तसिः। अधीतवती=अधि+इङ्+क्तवतु+ङीप्। यदनन्तरः = यस्य अनन्तरः (ष० त०) तदुदितः = तस्मात् उदितः (प० त०)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा और अर्थान्तरन्यासका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है॥ ३॥

अतितमां समपादि जडाशयं स्मितलवस्मरणेऽपि तवाननम्।
अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः॥ ४॥

अन्वयः—तदाननं स्मितलवस्मरणेऽपि अतितमां जडाशयं समपादि। तदीक्षणखञ्जनः अपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणे अपि पङ्गुः अजनि॥ ४॥

व्याख्या—तदाननं = दमयन्तीमुखं, स्मितलवस्मरणेऽपि = मन्दहासलेशस्मृतावपि, अतितमाम् = अतिमात्रं, जडाशयं = मूढाऽभिप्रायं, स्मितलवस्मरणेऽपि = मन्दहासलेशस्मृतावपि, अतितमाम् = अतिमात्रं, जडाशयं = मूढाऽभिप्रायं, समपादि=सम्पन्नं, हासलेशप्रकाशनेऽप्यनभिज्ञं जातमिति भावः। तथा च तदीक्षणखञ्जनः = दमयन्तीनेत्रखञ्जरीटः, अपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणेऽपि = नेत्रप्रान्तस्वचत्वरभ्रमणलेशेऽपि, पङ्गुः=असमर्थः, अजनि = जातः। कामज्वरवेगाद्दमयन्त्याः स्मितकटाक्षनिरीक्षणे लुप्तप्राये सञ्जाते इति भावः॥ ४॥

अनुवादः—दमयन्तीका मुख मन्दहास्यके लेशमात्रके स्मरणमें भी अत्यन्त जड आशयवाला हो गया, और उनके नेत्ररूप खञ्जनपक्षी अपाङ्गरूप अपने आँगनमें भ्रमणके लेशमें भी असमर्थ हो गये॥ ४॥

टिप्पणी—तदाननं = तस्या आननम् (ष० त०)। स्मितलवस्मरणे = स्मितस्य लवः (ष० त०),। तस्य स्मरणं तस्मिन् (ष० त०)। जडाशयं = जड आशयो यस्य तत् (बहु०)। दमयन्तीका मुख थोड़े मन्दहास्यके स्मरणमें भी जड हो गया, करनेमें फिर क्या कहना है? यह अभिप्राय है। समपादि = सं+पद+लुङ्+त (कर्तामें)। तदीक्षणखञ्जनः = ईक्षणम् एव खञ्जनः (रूपक०), "खञ्जरीटस्तु खञ्जनः"

इत्यमरः। तस्या ईक्षणखञ्जनः (ष० त०)। अपाङ्गनिजाऽङ्गणभ्रमिकणे = निजं च तत् अङ्गणम् (क० धा०)। "अङ्गणं चत्वराऽजिरे" इत्यमरः। अपाङ्ग एव निजाऽङ्गणम् (रूपक०)। तस्मिन् भ्रमिः (स० त०), तस्याः कणः, तस्मिन् (ष० त०)। अजनि = जन+लुङ्+त (कर्ता में)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ४ ॥

किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः स्मरनलौ विशतःस्म विगाहितुम्।
तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ? ॥ ५ ॥

अन्वयः—तदभिकेन मखभुजाम् अधिपेन ताम् आशु चिकित्सितुं नियोजितौ उभौ दिवः भिषजौ स्मरनलौ (सन्तौ) विगाहितुं तदन्तः विशतः स्म किमु ? ॥ ५ ॥

व्याख्या—तदभिकेन = दमयन्तीकामुकेन, मखभुजां=देवानाम्, अधिपेन = स्वामिना, देवेन्द्रेणेत्यर्थः। तां=दमयन्तीम्, आशु = शीघ्रं, चिकित्सितुं = भेषजीकर्तुं, नियोजितौ = आज्ञप्तौ, प्रेषिताविति भावः। उभौ = द्वौ, दिवः = स्वर्गस्य, भिषजौ = चिकित्सकौ, अश्विनीकुमाराविति भावः। स्मरनलौ = कामनैषधौ सन्तौ, विगाहितुं=प्रवेष्टुं, रोगनिदानं निश्चेतुमिति भावः। तदन्तः = दमयन्त्यन्तःकरणं, प्रविशतः स्म किमु=प्रविष्टौ किमु। एतेन नलस्य कामदेवाऽश्विनीकुमारसदृशसौन्दर्यं व्यज्यते ॥ ५ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके कामुक इन्द्रसे दमयन्तीको शीघ्र चिकित्सा करनेके लिए भेजे गये दोनों स्वर्गके वैद्य अश्विनीकुमारोंने कामदेव और नल होकर, रोगनिदानका निश्चय करनेके लिए दमयन्तीके अन्तःकरणमें प्रवेश किया है क्या ? ॥ ५ ॥

टिप्पणी—तदभिकेन = तस्याः अभिकः, तेन (ष० त०), अभिक शब्द "अनुकाऽभिकाऽभीकः कमिता" इस सूत्रसे निपातित हुआ है। चिकित्सितुं = कित+सन्+तुमुन्। स्मरनलौ = स्मरश्च नलश्च (द्वन्द्वः)। विगाहितुं = वि+गाह + तुमुन्। तदन्तः = तस्या अन्तः तत् (ष० त०)। इस पद्यमें चिन्ता-नामक व्यभिचारी भाव है। उसका लक्षण है—"ध्यानं चिन्तेप्सिताऽनाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्।" सा० द० ३-१८० ॥ उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥५॥

कुसुमचापजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम्।

अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां रविरुचिरलपितस्य विशोभिताम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—कुसुमचापजतापसमाकुलम् अहरहः अभ्यधिकाऽधिकां रविरुचिग्लपितस्य विधोः विधां वहत् कमलकोमलं तन्मुखम् ऐक्ष्यत ॥ ६ ॥

व्याख्या—अथ चिन्ताऽनुभावं सन्तापं वर्णयति—कुसुमेत्यादि। कुसुमचापजतापसमाकुलं = कामजन्यसन्तापविह्वलम्, (अतएव) अहरहः = प्रतिदिनम्, अभ्यधिकाऽधिकाम् = अत्यन्ताऽधिकां, रविरुचिग्लपितस्य = सूर्यकिरणम्लापितस्य, विधोः = चन्द्रमसः, विधां=प्रकारं, तादृशीमवस्थामिति भावः। वहत् = प्राप्नुवत्, कमलकोमलं = पद्मसममृदुलं तन्मुखं = दमन्त्याननम्, ऐक्ष्यत = दृष्टं, सखीजनेनेति शेषः ॥ ६ ॥

अनुवादः—कामजन्यसन्तापसे विह्वल, अतएव प्रतिदिन अत्यन्त अधिक सूर्यके तेजसे मुरझाये हुए चन्द्रमाकी अवस्थाको प्राप्त करता हुआ दमयन्तीका मुख दिखाई पड़ता था ॥ ६ ॥

टिप्पणी—कुसुमचापजतापसमाकुलं = कुसुमानि चापो यस्य सः (बहु०), कुसुमचापाज्जातः कुसुमचापजः कुसुमचाप + जन् + डः (उपपद०)। स चाऽसौ तापः (क० धा०), तेन समाकुलम् (तृ० त०)। अहरहः = वीप्सामें द्विरुक्ति, अत्यन्तसंयोगमें द्वितीया, "रोऽसुपि" इस सूत्रसे नकारके स्थानमें रेफ आदेश। अभ्यधिकाऽधिकाम् = अभ्यधिकाया अधिका, ताम् (पं० त०)। रविरुचिग्लपितस्य = रवेः रुचिः (ष० त०), तया ग्लपितः, तस्य (तृ० त०)। विधां = "विधा विधौ प्रकारे च" त्यमरः। वहत् = वह + लट् (शतृ) + सुः। कमलकोमलं = कमलम् इव कोमलम् (उपमानकर्म०) तन्मुखं = तस्य मुखम् (ष० त०)। ऐक्ष्यत = ईक्ष + लङ् (कर्ममें) + त। इस पद्यमें "कमलकोमलम्" यहाँपर उपमा और एककी विधाको दूसरा कैसे प्राप्त करेगा ऐसे आक्षेपसे निदर्शना, इस प्रकारसे अङ्गाङ्गि—भावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ६ ॥

तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम तत्कुचकुम्भयुगं तथा।
अनलसङ्गतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम् ? ॥ ७ ॥

अन्वयः—तत्कुचकुम्भयुगं तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम कुसुमचापकुलालविलासजम् अनलसंगतितापम् नो उपैतु ? ॥ ७ ॥

व्याख्या—तत्कुचकुम्भयुगं = दमयन्तीस्तनकलशयुग्मं, तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम = तारुण्यातपकृतदृढत्वं, कुसुमचापकुलालविलासजम् = मदनकु-

म्भकारव्यापारजन्यम्, अनलसंगतितापं = नलसङ्गत्यभावसन्तापं, वह्निसंगमसंतापं, नो उपैतु = न प्राप्नोतु, प्राप्नोत्वेवेति भावः ॥ ७ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके दो स्तनकलश, तारुण्यरूप सूर्यतापसे दृढ बनाये गये, कामदेवरूप कुम्भकारके कर्मसे उत्पन्न नलकी सङ्गतिके अभावरूप अग्निसंगतिसे तापको प्राप्त नहीं करेंगे ? (करेंगे ही) ॥ ७ ॥

टिप्पणी—तत्कुचकुम्भयुगं = कुचौ एव कुम्भौ (रूपक०)। तस्याः कुचकुम्भौ (ष० त०), तयोर्युगम् (ष० त०)। तरुणतातपनद्युतिनिर्मितद्रढिम = दृढस्य भावो द्रढिमा, दृढ शब्दसे "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च" इस सूत्रसे इमनिच् प्रत्यय और "र ऋतो हलादेर्लघोः" इससे ऋकारके स्थानमें "र" आदेश। तरुणस्य भावस्तरुणता, तरुण + तल् + टाप्। तपनस्य द्युतिः (ष० त०)। तरुणता एव तपनद्युतिः (रूपक०), निर्मितो द्रढिमा यस्य तत् (बहु०)। तरुणतातपनद्युत्या निर्मितद्रढिम (तृ० त०)। कुसुमचापकुलालविलासजं = कुसुमानि चापो यस्य सः (बहु०)। कुसुमचाप एव कुलालः (रूपक०)। तस्य विलासः (ष० त०)। कुसुमचापकुलालविलासात् जातः तम्। कुसुमचापविलास + जन् + डः (उपपद०), अम्। अनलसंगतितापं= नलस्य संगतिः (ष० त०), न नलसंगतिः (नञ्०), अनलसंगतिः (नलसंगत्यभावः) एव अनलसंगतिः (अग्निसंगतिः), इस प्रकारसे यहाँ श्लिष्टरूपक अलङ्कार है। नो उपैतु ? = यहाँपर काकु है, उपैतु एव। जैसे कुम्भकार (कुम्हार) कच्चे घड़ेको दृढ बनानेके लिए पहले घाममें सन्तप्त कर पीछे अग्निमें तपाता है। वैसे ही कामदेव भी यौवनके तापसे दृढ बनाये गये दमयंतीके कुचोंको नलकी संगति न होनेसे अग्नितापके तुल्य और अधिक सन्तप्त नहीं करेगा ? करेगा ही यह तात्पर्य है ॥ ७ ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं तदा।
स्पृशति तत्कदनं कदलीतरुर्यदि मरुज्वलदूषरदूषितः ॥ ८ ॥

अन्वयः—तदा यत् तदूरुयुगं मनसिजेन विरहोष्मणि मज्जितम् अधृत। कदलीतरुः मरुज्वलदूषरदूषितः यदि, तत्कदनं स्पृशति ॥ ८ ॥

व्याख्या—तदा= तस्मिन् समये, यत् तदूरुयुगं = दमयन्तीसक्थियुग्मं, मनसिजेन = कामदेवेन, विरहोष्मणि = वियोगदाहे, मज्जितं = स्थापितं सत्, अधृत = अवस्थितम्। कदली तरुः = रम्भावृक्षः, मरुज्वलदूषरदूषितः = धन्वप्रदेशतप्यमानोषरक्षेत्रविकारितः, यदि = चेत्, तत्कदनम् = ऊरुयुगकलहम्, तदूरुयुगसाम्यमिति भावः। स्पृशति = प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अनुवादः—"उस समय जो दमयन्तीके ऊरुओंको कामदेवने विरहके सन्तापमें डाल दिया, केलेका स्तम्भ मरुदेशके जलते हुए ऊषरक्षेत्रसे दूषित हो तो उन ऊरुओंसे समता प्राप्त करेगा ॥ ८ ॥

टिप्पणी—तदूरुयुगम् = ऊर्वोर्युगम् (ष० त०), तस्या ऊरुयुगम् (ष० त०)। मनसिजेन = मनसि जातः, तेन, मनस् + जन् + डः (उपपद०) "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इससे अलुक०। विरहोष्मणि=विरहस्य ऊष्मा, तस्मिन् (ष० त०)। अधृत = धृङ्+लुङ्+त, "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच् का लोप। कदलीतरुः = कदली चाऽसौ तरुः (क० धा०)। मरुज्वलदूषर-दूषितः = ज्वलच्च तत् ऊषरम् (क० धा०), मरौ ज्वलदूषरं (स० त०) तेन दूषितः (तृ० त०)। तत्कदनं=तेन कदनं, तत् (तृ० त०)। स्पृशति = स्पृश+लट्+तिप्। इस पद्यमें प्रसिद्ध उपमान कदलीतरुको उपमेय बनानेसे प्रतीप अलङ्कार है। उसका लक्षण है—

"प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्।
निष्फलत्वाऽभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते" ॥सा० द० १०-१०३

स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स्म दमस्वसुः।
अनपिधानपतत्तपनाऽऽतपं तपनिपीतसरःसरसीरुहम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं दमस्वसुः करयुगम् अनपिधानपतत्तपनाऽऽतपं तपनिपीतसरःसरसीरुहं हसति स्म ॥ ९ ॥

व्याख्या—स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं = कामबाणाघातजनितसन्तापं, दमस्वसुः =दमयन्त्याः, करयुगं = हस्तयुगलम्, अनपिधानपतत्तपनाऽऽतपम् = अनावरणप्रविशत्सूर्यद्योतं, तपनिपीतसरःसरसीरुहं = ग्रीष्मशोषितकासार-कमलं, हसति स्म = हसितवत्, तत्सदृशमभूदिति भावः ॥ ९ ॥

अनुवादः—कामबाणोंके आघातसे सन्तापयुक्त दमयन्तीके दोनों हाथ आवरणके न होनेसे सूर्यके तापसे युक्त ग्रीष्मऋतुसे सुखाये गये कमलका उपहास करते थे ॥ ९ ॥

टिप्पणी—स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं = स्मरस्य शराः (ष० त०), तेषाम् आहतिः (ष० त०)। निर्मितः संज्वरो यस्य तत् (बहु०)। स्मरशराहति-निर्मितसंज्वरम् (तृ० त०)। दमस्वसुः = दमस्य स्वसा, तस्याः (ष० त०)। करयुगं = करयोर्युगम् (ष० त०)। अनपिधानपतत्तपनातपम् = न अपिधानम् (नञ्०)। तपनस्य आतपः (ष० त०)। पतन् तपनातपः यस्मिंस्तत् (बहु०)

अनपिधानात् पतत्तपनातपं, तत् (प० त०)। तपनिपीतसरःसरसीरुहं = तपेन निपीतम् (तृ० त०)। "निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः" । इत्यमरः । तपनिपीतं च तत् सरः (क० धा०)। तस्मिन् सरसीरुहम् (स० त०), तत् । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ९ ॥

मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमधात्प्रतिबध्नती ॥ १० ॥

अन्वयः—दमनस्वसुः हृदा मदनतापभरेण विदीर्य यत् नो उदपाति । तम् अपराधं प्रतिबध्नती निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा अधात् ॥ १० ॥

व्याख्या—दमनस्वसुः = दमयन्त्याः, हृदा = हृदयेन, मदनतापभरेण = कामज्वरबाहुल्येन, विदीर्य = स्फुटित्वा, यत्, नो उदपाति = न उत्पतितम् । तं = तादृशम् अपराधम् = आगः, अनुत्पतनरूपमिति भावः । प्रतिबध्नती = निरुन्धती, निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा = घनपीवरस्तनद्वितयबन्धः, अधात् = धृतवती ॥ १० ॥

अनुवादः—दमयन्तीका हृदय कामसन्तापके आधिक्यसे विदीर्ण होकर जो नहीं उड़ा, उस अपराधको रोकनेवाला गाढ और पुष्ट दो कुचोंके बन्धनने धारण किया ॥ १० ॥

टिप्पणी—दमनस्वसुः = दमनस्य स्वसा, तस्याः, (ष० त०)। मदनतापभरेण = मदनस्य तापः (ष० त०), तस्य भरः, तेन (ष० त०)। विदीर्य = वि + दॄ + क्त्वा (ल्यप्)। उदपाति = उद् + पत् + लुङ् (भावमें) + त । प्रतिबध्नती = प्रति + बन्ध + श्ना + लट् (शतृ) + ङीप् + सुः । निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा = कुचयोर्द्वयम् (ष० त०)। निबिडं च तत् पीनं (क० धा०)। निबिडपीनं च तत् कुचद्वयं (क० धा०), तस्य यन्त्रणा (ष० त०)। अधात् = धाञ् + लुङ् + तिप् । इस पद्यमें अत्यन्त दाह होनेपर भी हृदयका जो विदीर्ण न होना है उसमें आयुके शेष होनेसे कुचके प्रतिबन्धनकी उत्प्रेक्षा की गई है । व्यञ्जक "इव" आदि शब्दके न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ १० ॥

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।
मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ? ॥ ११ ॥

अन्वयः—शूकशिखा पदे निविशते यदि, सा कियतीम् इव व्यथां न सृजति । तु अवनिभृत् हृदि निविश्य स्थितः (सन्) मृदुतनोः तां कथं न वितनोतु ॥ ११ ॥

व्याख्या—शूकशिखा = कण्टकाऽग्रं, पदे = चरणे, निविशते यदि = प्रविशति चेत्, सा=प्रविष्टा शूकशिखा, कियतीम् इव = किं परिमाणाम् इव, व्यथां= व्यथां, पीडामित्यर्थः। न सृजति=न उत्पादयति, महतीं व्यथां सृजतीति भावः। तु = परन्तु। अवनिभृत् = राजा (नलः) पर्वतश्च, हृदि = हृदये, दमयन्त्या इति शेषः। निविश्य = प्रविश्य, स्थितः = वर्तमानः (सन्), मृदुतनोः= कोमलाङ्ग्याः, दमयन्त्या इत्यर्थः, तां = तथाविधां, व्यधामिति भावः, कथं= केन प्रकारेण, न वितनोतु = न सृजतु, वितनोत्वेवेति भावः ॥ ११ ॥

अनुवादः—काँटेकी नोक भी पैरमें घुस जाती है तो वह कैसी पीडा नहीं करती है (करती ही है)। परन्तु राजा (एक पक्षमें पर्वत) हृदयमें घुसकर अवस्थित होते हुए कोमल शरीरवाली दमयन्तीको वैसी पीडा क्यों नहीं करेंगे ? ॥ ११ ॥

टिप्पणी—शूकशिखा = शूकस्य शिखा (ष० त०)। "शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाऽग्रे" इत्यमरः। निविशते = नि+विश्+लट्+त, "नेर्विशः" इस सूत्रसे आत्मनेपद हुआ है। इव = यह पद वाक्यालङ्कारमें है। अवनिभृत् = अवनिं बिभर्तीति, अवनि + भृ + क्विप् (उपपद०) + सुः। निविश्य = नि+विश्+क्त्वा (ल्यप्)। मृदुतनोः = मृदुः तनुः यस्याः सा, तस्याः (बहु०)। वितनोतु = वि+तनु+लोट्+तिप्। इस पद्यमें पैरमें सूक्ष्म कण्टकके घुसनेसे भी दुःख दुःसह होता है तो कोमलाऽङ्गी दमयन्तीके हृदयमें महाकाय राजा नलके प्रवेश करनेसे क्या कहना है ? इस प्रकारसे कैमुत्यन्यायसे अर्थापत्ति अलङ्कार है ॥ ११ ॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयाऽन्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न सम्मुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

अन्वयः—मनसि सन्तं प्रियम् ईक्षितुं स्पृहया अन्तः उपेतयोः इव इदमीययोः नयनयोः सम्मुखवास्तुनि अपि वस्तुनि ग्रहणशक्तिः न अभूत् ॥ १२ ॥

व्याख्या—मनसि=हृदये, सन्तं=वर्तमानं, प्रियं= वल्लभं नलम्, ईक्षितुं= द्रष्टुं, स्पृहया= इच्छया, अन्तः = अभ्यन्तरं, हृदयदेशमित्यर्थः, उपेतयोः इव= प्रविष्टयोः इव, इदमीययोः = अस्याः (दमयन्त्याः) सम्बन्धिनोः, नयनयोः = नेत्रयोः, सम्मुखवास्तुनि अपि = पुरोवर्तिनि अपि, वस्तुनि = पदार्थे, ग्रहणशक्तिः = साक्षात्कारसामर्थ्यं, न अभूत् = न अभवत्, भैमी नलध्यासक्ता किञ्चिदप्यन्यन्नाद्राक्षीदिति भावः ॥ १२ ॥

अनुवादः—मनमें स्थित प्रिय नलको देखनेके लिए इच्छासे, हृदयके भीतर प्रविष्टके समान दमयन्तीके नेत्रोंका समीपमें विद्यमान पदार्थमें भी साक्षात्कार करनेका सामर्थ्य नहीं हुआ ॥ १२ ॥

टिप्पणी—ईक्षितुम् = ईक्ष + तुमुन् । उपेतयोः = उप + इण् + क्त + ओस् । इदमीययोः = अस्या इमे इदमीये, तयोः, इदम् + छ (ईयः) + ओस् । सम्मुखवास्तुनि=सम्मुखं वास्तु (स्थानम्) यस्य तत्, तस्मिन् (बहु०) । ग्रहणशक्तिः= ग्रहणस्य शक्तिः (ष० त०) । अभूत् = भू + लुङ् + तिप् । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । चिन्ता व्यभिचारी भाव है ॥ १२ ॥

हृदि दमस्वसुरश्रुझरप्लुते प्रतिफलद्विरहात्तमुखाऽऽनतेः ।
हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलाऽऽगमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—विरहात्तमुखाऽऽनतेः दमस्वसुः मुखम् अश्रुझरप्लुते हृदि प्रतिफलत् (सत्) हृदयभाजं नलं चुम्बितुम् उपेत्य आगमितं किल अराजत ॥ १३ ॥

व्याख्या—विरहाऽऽत्तमुखाऽऽनतेः = विरहप्राप्तवदनानमनायाः, विरहेण नम्रमुखाया इति भावः । दमस्वसुः = दमयन्त्याः, मुखं = वदनम्, अश्रुझरप्लुते= नयनजलप्रवाहसिक्ते, हृदि=हृदये, प्रतिफलत् = प्रतिबिम्बितं सत्, हृदयभाजं= हृत्स्थितं, नलं = नैषधं । चुम्बितुं = चुम्बनं कर्तुम्, उपेत्य = गत्वा, आगमितं किल=सञ्जातागमनं किल, प्रत्यागतम् । अराजत = रराज, विरहेण भैम्या मुखं नम्रं जातमश्रु च निर्गतमिति भावः ॥ १३ ॥

अनुवादः—वियोगसे नम्र मुखवाली दमयन्तीका मुख आँसुओंके प्रवाहसे सिक्त हृदयमें प्रतिबिम्बित होता हुआ हृदयमें वर्तमान नलको चुम्बन करनेके लिए जाकर लौटे हुएके समान शोभित हुआ ॥ १३ ॥

टिप्पणी—विरहाऽऽत्तमुखाऽऽनतेः = विरहेण आत्ता (तृ० त०) । मुखस्य आनतिः (ष० त०) । विरहात्ता मुखानतिर्यया सा, तस्याः (बहु०) । अश्रुझरप्लुते = अश्रूणां झरः (ष० त०), तेन प्लुतं, तस्मिन् (तृ० त०) । प्रतिफलत् = प्रति + फल + लट् (शतृ) + सुः । हृदयभाजं = हृदयं भजतीति हृदयभाक्, तम् । हृदय + भज + ण्विः (उपपद०) + अम् । आगमितम्= आगमः संजातः अस्य तत्, (आगम + इतच्) । किल="वार्तासंभाव्ययोः किल" इत्यमरः । अराजत=राज + लङ् + त । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १३ ॥

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।
अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमा[illegible]नमयिता ॥ १४ ॥

अन्वयः—गन्धवहेन सुहृदं मृगीदृशो मनसि स्मरम् अग्निम् उदञ्चयितुं निःश्वसितेन विनिर्गमाऽनुमितनिह्नुतवेशनमायिता अकलि (नूनम्) ॥ १४ ॥

व्याख्या—गन्धवहेन = वायुना, बाह्येनेति शेषः । सुहृदं = सखायं मृगीदृशः = हरिणाक्ष्याः, भैम्या इति भावः । मनसि = हृदये, स्थितमिति शेषः । स्मरम् = कामम् एव, अग्निम् = अनलम्, उदञ्चयितुम् = उद्दीपयितुं, निःश्वसितेन = निःश्वासवायुच्छलेन, विनिर्गमाऽनुमितनिह्नुतवेशनमायिता = बहिर्निःसारणाऽनुमितिविषयीकृतप्रागज्ञातान्तःप्रवेशमायावित्वम्, अकलि = प्राप्तं नूनमिति शेषः ॥ १४ ॥

अनुवादः—(बाहर के) वायुने सुन्दरी दमयन्तीके मनमें स्थित मित्र कामदेवरूप अग्निको उद्दीप्त करनेके लिए निःश्वास वायुके छलसे बाहर निकलनेसे अनुमित गुप्त प्रवेशमें मायावीका भाव प्राप्त कर लिया है क्या ? ऐसा मालूम होता है ॥ १४ ॥

टिप्पणी—मृगीदृशः = मृग्या इव दृशौ यस्याः सा मृगीदृक्, तस्याः (व्यधिकरणबहु०) । उदञ्चयितुम् = उद् + अञ्च + णिच् + तुमुन् । विनिर्गमाऽनुमितनिह्नुतवेशनमायिता = विनिर्गमेन अनुमितम् (तृ० त०), निह्नुतं च तद् वेशनम् (क० धा०) । माया अस्याऽस्तीति मायी । माया शब्दसे "व्रीह्यादिभ्यश्च" इस सूत्रसे इनि प्रत्यय । मायिनो भावः मायिन् + तल् + टाप् । विनिर्गमाऽनुमितं च निह्नुतवेशनं (क० धा०), तस्मिन् मायिता (स० त०)। अकलि = कल + लुङ् (कर्ममें) + त । जैसे किसीके घरमें आग लगानेवाला गुप्त रूपसे प्रवेश करके प्रकाश रूपसे बाहर निकलता है उसी प्रकार वायु निःश्वासके बहानेसे वैसा करके निकला । इस प्रकारसे यहाँ उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १४ ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमषीशितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।
दश दिशः खलु तद्दृगकल्पयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिता ॥ १५ ॥

अन्वयः—तद्दृक् लिपिकरी विरहपाण्डिमरागतमोमषीशितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः दश दिशः (भित्तीः) नलरूपकचित्रिताः अकल्पयत् खलु ॥ १५ ॥

व्याख्या—तद्दृक् = दमयन्तीदृष्टिः (एव), लिपिकरी = चित्रकरी, विरहपाण्डिम-राग-तमोमषीशितिम-तन्निजपीतिमवर्णकैः = वियोगशरीरश्वैत्यानुरक्तिम-मोहमषीनीलिम-भैमीस्वकनकवर्णकैः (चित्रसाधनैः) दश = दशसंख्याः

दिशः = काष्ठाः (एव भित्तीः), नलरूपकचित्रिताः = नैषधप्रतिकृतिसञ्जात-चित्राः, अकल्पयत् = असृजत्, खलु ॥ १५ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी दृष्टिरूप चित्रकरीने विरहसे शरीरके शैत्य, अनुराग-रूप रक्तता, मोहरूप मसी (स्याही) की नीलता और दमयन्तीके अपनी पीततारूप चित्रके साधनोंसे दश दिशाओं (भित्तियों) को नलकी प्रतिकृतियोंसे चित्रित कर दिया ॥ १५ ॥

टिप्पणी—तद्दृक् = तस्या दृक् (ष० त०)। लिपिकरी = लिपिं करोतीति, लिपि-शब्द-पूर्वक कृ धातुसे "दिवाविभानिशा०" इत्यादि सूत्रसे ट प्रत्यय, "टिड्ढाणञ्०" इत्यादि सूत्रसे ङीप्। विरहपाण्डिमरागेत्यादिः = विरहेण पाण्डिमा (तृ० त०)। रागः एव रागः (श्लिष्टरूपकम्) तम एव मषी (रूपक०) तस्याः शितिमा (ष० त०)। निजश्चाऽसौ पीतिमा (क०धा०)। तस्या निजपीतिमा (ष०त०)। विरहपाण्डिमा च रागश्च तमोमषीशितिमा च तन्निज-पीतिमा च, ००००० पीतिमानः (द्वन्द्वः)। ते एव वर्णकाः, तैः (रूपक०)। दिशः = यह कर्म पद है। नलरूपकचित्रिताः=नलस्य रूपकाणि (ष० त०), तैः चित्रिताः, (तृ० त०)। अकल्पयत् = कृप्+णिच्+लङ्+तिप्। दमयन्तीने निरन्तर नलकी चिन्तासे उत्पन्न भ्रान्तिसे प्रत्येक दिशामें मिथ्या नलको देख लिया यह तात्पर्य है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १५ ॥

स्मरकृतिं हृदयस्य मुहुर्दशां बहु वदन्निव निःश्वसिताऽनिलः।
व्यधित वाससि कम्पमदःश्रिते, त्रसति कः सति नाऽऽश्रयबाधने ? ॥ १६ ॥

अन्वयः—निःश्वासिताऽनलः स्मरकृतिं हृदयस्य दशां बहु वदन् इव अदःश्रिते वाससि कम्पं मुहुः व्यधित। आश्रयबाधने सति को न त्रसति ? ॥१६॥

व्याख्या—निःश्वसिताऽनिलः = निःश्वासवायुः, दमयन्त्या इति शेषः। स्मरकृतिं = कामसृष्टिरूपां, हृदयस्य = हृत्पिण्डस्य, दमयन्त्या इति शेषः। दशाम् = अवस्थां, बहु = अधिकं, बहुवारमित्यर्थः। वदन् इव = "एवं कम्पते" इति कथयन् इव, अदःश्रिते = हृदयाऽऽश्रिते। वाससि = वसने, कम्पं = चलनं तत्कारणं त्रासं च, मुहुः = वारंवारं, व्यधित = विहितवान्, उक्तमर्थमर्थान्तर-न्यासेन द्रढयति—त्रसतीति। आश्रयबाधने सति = आधारबाधायां सत्यां; कः=जनः, न त्रसति = नो बिभेति, सर्वोऽपि त्रसत्येवेति भावः ॥ १६ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके निःश्वास वायुने कामदेवकी रचनारूप हृदयकी अवस्थाको बहुतबार कहते हुएके समान हृदयको आश्रित वस्त्रमें कम्प और उसके

कारण त्रासको भी वारंवार किया, क्योंकि आधारकी बाधा होनेपर कौन त्रस्त नहीं होता है? (सभी त्रस्त होते हैं।) ॥ १६ ॥

टिप्पणी—निःश्वसिताऽनिलः = निःश्वसितस्य अनलः (ष० त०)। स्मरकृतिं = स्मरस्य कृतिः, ताम् (ष० त०)। "स्मरकृताम्" यह नारायण पण्डितका पाठ है उस पक्षमें स्मरेण कृता, ताम् (तृ० त०)। अदःश्रिते = अदः श्रितं, तस्मिन् (द्वि० त०)। अथवा "अदः" यह व्यस्त पद है। व्यधित = वि+धा+लुङ्+त। "स्थाघ्वोरिच्च" इससे इकार और "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच्का लोप। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १६ ॥

करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे।
रविमहो बहु पीतचरं चिरादनिशतापमिषादुदसृज्यत ॥ १७ ॥

अन्वयः—करपदाऽऽनलोचननामभिः शतदलैः चिरात् पीतचरं बहु रविमहः सुतनोः विरहज्वरे अनिशतापमिषात् उदसृज्यत (नूनम्) ॥ १७ ॥

व्याख्या—करपदाऽऽननलोचननामभिः = हस्तपादमुखनयनसंज्ञकैः, शतदलैः = कमलैः, चिरात् = बहुकालात् प्रभृति, पीतचरं = रसवशात् पूर्वपीतं, बहु = भूरि, रविमहः = सूर्यतेजः, सुतनोः = सुन्दर्या दमयन्त्याः, विरहज्वरे = वियोगज्वराऽवस्थायाम्, अनिशतापमिषात् = निरन्तरोष्मच्छलात्, उदसृज्यत = उत्सृष्टम् (नूनम्) ॥ १७ ॥

अनुवादः—हाथ, पैर, मुख और नेत्र नामवाले कमलोंने चिरकालसे पहले पीये गये अधिक सूर्यके तेजको दमयन्तीके वियोगज्वरकी अवस्थामें निरन्तर तापके बहानेसे छोड़ दिया है क्या? ऐसा प्रतीत होता है ॥ १७ ॥

टिप्पणी—करपदाऽऽननलोचननामभिः = करौ च पदे च आननं च लोचने च करपदाऽऽननलोचनं, "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इस सूत्रसे प्राण्यङ्ग होनेसे समाहारमें द्वन्द्वसमास। करपदाऽऽननलोचनं नामानि येषां तानि, तैः (बहु०)। शतदलैः = शतं दलानि येषां तानि, तैः (बहु०)। यहाँपर शत पद बहुत्वका उपलक्षक है। "सहस्रपत्त्रं कमलं शतपत्त्रं कुशेशयम्" इत्यमरः। पीतचरं = पूर्वं पीतम्, पीत शब्दसे "भूतपूर्वे चरट्" इस सूत्रसे चरट् प्रत्यय। रविमहः = रवेर्महः (ष० त०)। सुतनोः = शोभना तनुर्यस्याः सा सुतनुः, तस्याः (बहु०)। विरहज्वरे = विरहस्य ज्वरः, तस्मिन् (ष० त०)। अनिशतापमिषात् = अनिशं (यथा तथा) तापः (सुप्सुपा०), तस्य मिषं, तस्मात् (ष० त०)। उदसृज्यत = उद्+सृज+लङ् (कर्ममें)। इस पद्यमें कमलोंमें

दमयन्तीके कर चरण आदियोंसे नाममात्रका भेद है रूपभेद नहीं है—इस प्रकारसे अभेदकी उक्तिसे अतिशयोक्ति है, अतिशयोक्तिमूल पूर्वपीत सूर्यतेजके वमनकी उत्प्रेक्षा है, वह तापके बहानेसे कहनेसे अपह्नुति है। इस प्रकार सङ्कर अलङ्कार है ॥ १७ ॥

उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत्।
अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्व्यभिचचार न तापकरो नलः ॥ १८ ॥

अन्वयः—आलिभिः तत्र धरणिभृद्भुवि विमृश्य बाष्पनिरीक्षणात् अनुमितः अपि तापकरः नलः (अनलो वा) यत् न व्यभिचचार तत् अद्भुतम् उदयति स्म ॥ १८ ॥

व्याख्या—आलिभिः = सखीभिः, तत्र = तस्यां, धरणिभृद्भुवि = राजपुत्र्यां भैम्यां, पर्वतभूमौ च, विमृश्य = विचार्य, व्याप्तिमनुसन्धायेति भावः। बाष्पनिरीक्षणात् = अश्रुलिङ्गदर्शनात्, धूमदर्शनात् च, अनुमितः अपि = तर्कितः अपि, लिङ्गाऽवधारितः अपि, तापकरः = सन्तापजनकः, नलः = नैषधः, पक्षान्तरे अनलः (अग्निः), यत्, न व्यभिचचार = न अन्यथा बभूव, निश्चयज्ञानं बभूवेति भावः। तत्, अद्भुतम् = आश्चर्यम्, उदयति स्म = उत्पन्नम् ॥ १८ ॥

अनुवादः—जैसे पर्वतकी भूमिमें व्याप्तिका अनुसन्धान करके धूमको देखनेसे अनुमित, ताप करनेवाले अग्निका निश्चय किया जाता है वैसे ही सखियोंने राजकुमारी दमयन्तीमें विचार करके आँसूको देखनेसे तर्कित, सन्ताप करनेवाले नलका निश्चय कर लिया यह आश्चर्य हुआ है ॥ १८ ॥

टिप्पणी—धरणिभृद्भुवि = धरणिं बिभर्तीति धरणिभृत्, धरणि + भृ + क्विप् (उपपद०) पर्वत वा राजा भीम। धरणिभृतो भवतीति धरणीभृद्भूः, तस्याम्, धरणिभृत् + भू + क्विप् (उपपद०), ङि। पर्वतभूमिमें वा राजकुमारी दमयन्तीमें। विमृश्य = वि + मृश + क्त्वा (ल्यप्)। बाष्पनिरीक्षणात् = बाष्पस्य (धूमस्य, अश्रुणः वा) निरीक्षणं, तस्मात् (ष० त०)। धूआंको देखनेसे वा आंसूको देखनेसे। अनुमितः = अनु + मा + क्तः। तापकरः=तापं करोतीति तद्धेतुः, ताप + कृ + टः, "कृञो हेतुताच्छील्याऽऽनुलोम्येषु" इससे ट प्रत्यय। व्यभिचचार = वि + अभि + चर + लिट् + तिप्। उदयति स्म = उद्–उपसर्गपूर्वक "अय गतौ" धातुसे 'स्म' के योगमें भूतअर्थमें लट्। "अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्" इस परिभाषाको आश्रय करके परस्मैपद हुआ है यह महोपाध्याय मल्लिनाथका मत है। नारायण पण्डितके

मतमें "इट किट कटी गतौ" यहांपर कटि + ई ऐसा न्यास कर 'ई' धातुसे परस्मैपदमें लट्। यह मत भट्टोजिदीक्षितसे भी सम्मत है। दमयन्तीका यह सन्ताप नलको चिन्तासे उत्पन्न है यह बात उनकी आँसूको देखनेसे सखियोंने भाँप लिया यह अभिप्राय है। धूमरूप लिङ्गको देखनेसे अनल (अग्नि) का ज्ञान होता है वह अव्यभिचारी (अविसंवादी) है ऐसे विरोधका अश्रुरूप लिङ्गसे सन्ताप करनेवाले नलका निश्चय किया ऐसा आभास होनेसे विरोधाऽऽभास अलङ्कार है। वह श्लेषसे अनुप्राणित है। "तापकरो नलः" यह शब्दश्लेष है। अन्यत्र अर्थश्लेष है। अपि विरोधका द्योतक है ॥ १८ ॥

हृदि विदर्भभुवं प्रहरञ्शरै रतिपतिर्निषधाऽधिपतेः कृते।
कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः फलदनीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

अन्वयः—निषधाऽधिपतेः कृते विदर्भभुवं हृदि प्रहरन् रतिपतिः कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः फलदनीतिः अलम् अमूर्च्छत् खलु ॥ १९ ॥

व्याख्या—निषधाऽधिपतेः = नलस्य, कृते = निमित्ते, विदर्भभुवं = वैदर्भीं, दमयन्तीम्, हृदि=हृदये, प्रहरन् = प्रहारं कुर्वन्, रतिपतिः=कामः, कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः = विहितभैमीहृद्गताऽऽत्मगाढदुःखः, अत एव फलदनीतिः = उत्पद्यमानदुर्नीतिः सन्, अलम् = अत्यन्तम्, अमूर्च्छत् = अवर्द्धत, मूर्च्छितश्च, खलु = निश्चयेन ॥ १९ ॥

अनुवादः—नलको प्रहार करनेके लिए दमयन्तीको हृदयमें प्रहार करता हुआ कामदेव दमयन्तीके हृदयमें स्थित अपनेको भी दृढ व्यथा उत्पन्न कर दुर्नीति प्रकट होनेसे अत्यन्त बढ़ गया (मूर्च्छित) हुआ ॥ १९ ॥

टिप्पणी—निषधाऽधिपतेः = निषधानाम् अधिपतिः, तस्य (ष० त०)। कृते = "अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ।" विदर्भभुवं = विदर्भेषु भवतीति विदर्भभूः, ताम्, विदर्भ + भू + क्विप् + अम् (उपपद०)। प्रहरन् = प्र + हृ + लट् (शतृ)। रतिपतिः = रतेः पतिः (ष० त०)। कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः = तस्या अन्तरम् (ष० त०), तस्मिन् गच्छतीति तदन्तरगः, तदन्तर + गम् + डः (उप०)। तदन्तरगश्चाऽसौ स्वः (क० धा०)। दृढा चाऽसौ व्यथा (क० धा०)। तदन्तरगस्वस्य दृढव्यथा (ष० त०)। कृता तदन्तरगस्वदृढव्यथा येन सः (बहु०)। फलदनीतिः=न नीतिः अनीतिः (नञ्०)। फलन्ती अनीतिर्यस्य सः (बहु०)। अमूर्च्छत् = मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः" इस

धातुसे लङ्+त । इस पद्यमें श्लेष और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है ।। १९ ।।

विधुरमानि तया यदि भानुमान्, कथमहो ! स तु तद्धृदयं तथा ।
अपि वियोगभराऽस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वमजिज्वलदंशुभिः ।। २० ।।

अन्वयः—तया विधुः भानुमान् अमानि यदि । तु सः वियोगभराऽस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वं तद्धृदयम् अपि कथं तथा अंशुभिः अजिज्वलत् अहो ! ।। २० ।।

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, विधुः = चन्द्रः, भानुमान् = सूर्यः, अमानि यदि = मतश्चेत्, विरहिण्यास्तन्न चित्रम् । तु = किन्तु, सः = विधुः, दमयन्त्या सूर्यत्वाऽभिमत इति भावः । वियोगभराऽस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वं = विरहभाराविशरणव्यक्तीकृतसूर्यकान्तत्वं, तद्धृदयं = दमयन्तीहृत्, तद्रूपं सूर्यकान्तमपीत्यर्थः । कथं = केन प्रकारेण, तथा = तेन प्रकारेण, सूर्यवदित्यर्थः । अंशुभिः = स्वतेजोभिः । अजिज्वलत् = ज्वलितवान्, अहो = आश्चर्यम् ।। २० ।।

अनुवादः—दमयन्तीने चन्द्रमाको सूर्य मान लिया है, परन्तु उन चन्द्रमाने वियोगके भारसे विदीर्ण न होनेसे स्पष्ट रूपसे सूर्यकान्त मणिरूप दमयन्तीके हृदयको भी कैसे सूर्यके समान अपने तेजोंसे जला दिया है ? आश्चर्य है ।।२०।।

टिप्पणी—भानुमान् = प्रशस्ता भानवः सन्ति यस्य सः, भानु+मतुप्+सुः । "भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्" इत्यमरः । अमानि = मन्+लुङ् (कर्ममें)+त । वियोगभराऽस्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वं = वियोगस्य भरः (ष० त०), तेन अस्फुटनम् (तृ० त०) अस्फुटं स्फुटं यथा संपद्यते तथा कृतं स्फुटीकृतं, स्फुट+च्वि+कृ+क्तः । दृषदो भावो दृषत्त्वम्, दृषद्+त्व । स्फुटीकृतं दृषत्वं यस्य तत् (बहु०) । वियोगभराऽस्फुटनेन स्फुटीकृतदृषत्त्वम् (तृ० त्र०), सत् । तद्धृदयं = तस्या हृदयम् (ष० त०) । अजिज्वलत् = ज्वल+णिच्+लुङ्+तिप् । चन्द्रभा विरहियोंको उद्दीपक होनेसे भले ही सूर्यके समान ताप करें परन्तु सूर्यकान्त मणिके समान दमयन्तीके हृदयको तपाना आश्चर्यकी बात है यह अभिप्राय है ।। २० ।।

हृदयदत्तसरोरुहया तया क्व सदृगस्तु वियोगनिमग्नया ।
प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चिताऽर्चिषि ? ।। २१ ।।

अन्वयः—वियोगनिमग्नया हृदयदत्तसरोरुहया तया सदृक् क्व अस्तु ? (यद्वा) रतिः हृदा प्रियधनुः परिरभ्य अनुमर्तुं चिताऽर्चिषि अशेत किम् ? ।। २१ ।।

व्याख्या—वियोगनिमग्नया = विरहाऽग्निमग्नया, अत एव हृदयदत्त-सरोरुहया = वक्षोनिक्षिप्तपद्मया, तया = दमयन्त्या, सदृक् = सदृशी का, क्व = कुत्र, अस्तु = भवतु, न क्वापीति भावः। यद्वा रतिः=कामपत्नी, हृदा = वक्षसा, प्रियधनुः = दयितपुष्पं, कमलमिति भावः, परिरभ्य = आलिङ्ग्य, अनुमर्तुम् = अनुमरणं कर्तुं, चिताऽर्चिषि = चिताऽनले, अशेत किम् = शयिता किम्। मृतं पतिमनुगन्तुं चिताऽग्नौ शयाना साक्षाद्रतिरेवेयमित्युत्प्रेक्षा। काम-ज्वराऽनलस्तया प्रज्वलतीति भावः ॥ २१ ॥

अनुवाद:—नलके विरहमें निमग्न अत एव हृदयमें कमलको रखनेवाली दमयन्तीकी सदृश कहाँ होगी ? अथवा यह रति ही हृदयसे प्रियके धनु (कमल)-को आलिङ्गन कर प्रिय (कामदेव) का अनुगमन करनेके लिए चिताकी आगमें सोई थी क्या ? ॥ २१ ॥

टिप्पणी—वियोगनिमग्नया = वियोगे निमग्ना, तया (स० त०)। हृदयदत्तसरोरुहया=हृदये दत्तम् (स० त०)। हृदयदत्तं सरोरुहं यया सा तया, (बहु०)। सदृक् = समाना दृश्यते इति, समान—उपपद—पूर्वक दृश् धातुसे "समानाऽन्ययोश्च" इस सूत्रसे क्विन् प्रत्यय और "दृग्दृशवतुषु" इससे समान शब्दके स्थानमें "स" भाव। प्रियधनुः = प्रियस्य धनुः, तत् (ष० त०)। परिरभ्य = परि+रभ्+क्त्वा (ल्यप्)। अनुमर्तुम् = अनु+मृङ्+तुमुन्। चिताचिंषि = चिताया अर्चिः, तस्मिन् (ष० त०)। अशेत = शीङ्+लङ्+त। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २१ ॥

अनलभावमियं स्वनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुद्धचत।
प्रशमनाय विधाय तृणान्यसूञ्ज्वलति तत्र यदुज्झितुमैहत ॥ २२ ॥

अन्वयः—इयं स्वनिवासिनो विरहस्य रहस्यम् अनलभावं न अबुध्यत। यत् तत्र ज्वलति (सति) प्रशमनाय असून् तृणानि विधाय उज्झितुम् ऐहत ॥ २२ ॥

व्याख्या—इयं = दमयन्ती, स्वनिवासिनः = आत्मनिष्ठस्य, विरहस्य = नलवियोगस्य, रहस्यं = निगूढं, शमीवह्निवदिति शेषः। अनलभावम् = अग्नित्वं, नलरहितत्वं च, न अबुध्यत = न अजानात्। यत् = यस्मात्कारणात्, तत्र = तस्मिन्, विरहे, ज्वलति = दीप्यमाने सति, प्रशमनाय = निर्वापनाय, प्रज्वलनप्रतीकाराऽर्थमिति भावः। असून् = निजप्राणान्, तृणानि विधाय = तृणप्रायान्कृत्वा। उज्झितुं = त्यक्तुं प्रक्षेप्तुं च। ऐहत = ऐच्छत्। विरह

अग्नित्वज्ञाने कथं तच्छान्तये तत्र तृणप्रक्षेप इति भावः। विरहदुःखान्मर्तुमैच्छदिति तात्पर्याऽर्थः ॥ २२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने अपनेमें विद्यमान वियोगके गुप्त वह्निभावको अथवा नलरहित तत्त्वको नहीं जाना, क्योंकि वियोगरूप अग्निके जलनेपर उसको बुतांनेके लिए अपने प्राणोंको तृणप्राय बनाकर छोड़नेके वा झोंकनेके लिए इच्छा की ॥ २२ ॥

टिप्पणी—स्वनिवासिनः = स्वे निवसतीति स्वनिवासी, तस्य, स्व+नि+वस+णिनिः+ङस् (उपपद०)। रहस्यं = रहसि भवः, तम् रहस्+यत्+अम्। अनलभावम् = अनलस्य भावः, तम् (ष० त०), अथवा नलस्य भावः (ष० त०), न नलभावः, तम् (नञ्०)। अबुध्यत = बुध+लङ्+त। ज्वलति = ज्वल+लट् (शतृ)+ङि। विधाय = वि+धा+क्त्वा (ल्यप्)। ऐहत = ईह+लङ्+त। दमयन्ती नलके विरहको अग्नि जानती तो क्यों उसमें अपने प्राणरूप तृणको डाल देती ? दमयन्तीने विरहके दुःखसे मरनेकी इच्छा की यह तात्पर्य है ॥ २२ ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ?।
तदिषुभिः कुसुमैरपि धुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

अन्वयः—योषितां हृदयं मृदु नाम (इति) यत् स प्रकृतिः गुणः इमां कथं न एतु ?। तत् कुसुमैः अपि धुन्वता विबुधेन मनोभुवा सुविवृतम् ॥ २३ ॥

व्याख्या—योषितां = स्त्रीणां, हृदयम् = अन्तःकरणं, मृदु = कोमलं, नाम = प्रसिद्धौ, इति यत्, सः, प्रकृतिः = प्रकृतिसिद्धः, गुणः = मार्दवगुणः, इमां = दमयन्तीं, कथं=केन प्रकारेण, न एतु = न प्राप्नोतु, प्राप्नोत्वेवेत्यर्थः। कुतः ? तत्=मृदुत्वं, कुसुमैः अपि=पुष्पैरपि बाणैः, धुन्वता=कम्पयता "दुन्वता" इति पाठे पीडयता इत्यर्थः। विबुधेन = देवेन विदुषा च मनोभुवा = कामेन, सुविवृतं = सम्यग्व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

अनुवादः—स्त्रियोंका हृदय कोमल होता है ऐसी जो प्रसिद्धि है, वह प्रकृतिसिद्ध मार्दवरूप गुण दमयन्तीको क्यों नहीं प्राप्त करेगा ? (प्राप्त ही करेगा) उस कोमलताको फूलरूप बाणोंसे भी कम्पित करनेवाले देवता वा विद्वान् कामदेवने अच्छी तरह स्पष्ट कर दिया ॥ २३ ॥

टिप्पणी—सः = यहाँपर विधेय गुणका प्रधानतासे पुंलिङ्गता है। एतु = इण्+लोट्+तिप्। धुन्वता = धुनोतीति धुन्वन्, तेन धून्+लट् (शतृ)+

टा। "दुन्वता" ऐसे पाठमें दुनोतीति दुन्वन् तेन, (टु) दु+लट् (शतृ)+टा। सुविवृतम् = सु+वि+वृ+क्तः। दमयन्तीका हृदय फूलसे भी सुकुमार है यह इस पद्यका तात्पर्य है ॥ २३ ॥

रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरुचिर्गृहजालबिलैर्नु ताम्।
इतरथाऽऽत्मनिवारणशङ्कया ज्वलयितुं बिसवेषधराऽविशत् ॥ २४ ॥

अन्वयः—रिपुतरा विधुरुचिः भवनात् अविनिर्यतीं तां ज्वलयितुम् इतरथा आत्मनिवारणशङ्कया बिसवेषधरा (सती) गृहजालबिलैः अविशत् नु ? ॥२४॥

व्याख्या—रिपुतरा = शत्रुतरा, अतिद्वेषिणीति भावः। विधुरुचिः = चन्द्रप्रभा, भवनात् = निकेतनात्, अविनिर्यतीम् = अनिर्गच्छन्तीं, तां = दमयन्तीं ज्वलयितुं = सन्तापयितुम्, इतरथा = निजरूपेण प्रवेशे, आत्मनिवारणशङ्कया = स्वप्रवेशनिषेधभीतया, बिसवेषधरा = मृणालनेपथ्यधारिणी सती गृहजालबिलैः = गवाक्षच्छिद्रैः, अविशत् नु = प्रविष्टा किम् ? ॥ २४ ॥

अनुवादः—दमयन्तीका अत्यन्त द्वेष करनेवाली चन्द्रकान्ति अपने रूपसे प्रवेश करनेपर अपने निवारणकी आशङ्कासे मृणालका वेश धारण करके भवनसे बाहर न निकलनेवाली दमयन्तीको सन्ताप करनेके लिए भवनकी खिड़कीके छेदोंसे प्रविष्ट है क्या ? ऐसा मालूम होता है ॥ २४ ॥

टिप्पणी—रिपुतरा = रिपु+तरप् + टाप्। विधुरुचिः = विधोः रुचिः (ष० त०), भवनात् = अपादानमें पञ्चमी। अविनिर्यतीं = न विनिर्यती, ताम् (नञ्०)। ज्वलयितुं = ज्वल + णिच्+तुमुन्। इतरथा = इतर+थाल्। आत्मनिवारणशङ्कया=आत्मनो निवारणं (ष० त०),तस्य शङ्का तया (ष० त०) बिसवेषधरा = बिसस्य वेषः (ष० त०), तस्य धरा (ष० त०)। गृहजालबिलैः = गृहस्य जालं (ष० त०), तस्य बिलानि, तैः (ष० त०)। अविशत् = विश+लङ्+तिप्। मदन-तापको हटानेके लिए शीतोपचारके कारण मृणालके अङ्कुर भवनके भीतर रही हुई दमयन्ती को पीडित करनेके लिए गुप्त रूपसे प्रविष्ट चन्द्र किरणोंके समान प्रतीत होते थे यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २४ ॥

हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम्।
मुखदृगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

अन्वयः—विदर्भभुवो विनमदास्यतया अश्रुभृति हृदि स्फुटं प्रतिबिम्बितं मुखदृगोष्ठं मनोभुवा तदुपमाकुसुमानि अखिलाः शराः अरोपि ॥ २५ ॥

व्याख्या—विदर्भभुवः = वैदर्भ्याः, दमयन्त्याः। विनमदास्यतया = नम्राननत्वेन हेतुना, अश्रुभृति = नयनजलधारिणि, अश्रुसिक्त इति भावः। हृदि = उरःस्थले, स्फुटं = व्यक्तं, प्रतिबिम्बितं = प्रतिफलितं, वैमल्यादिति शेषः। मुखदृगोष्ठं = वदननयनाऽधरं, मनोभुवा = कामेन, तदुपमाकुसुमानि = तदौपम्यपुष्पाणि, कमलं, नीलकमले, बन्धूकपुष्पे च, पञ्चधा स्थितानीति भावः। अखिलाः=समस्ताः, पञ्चाऽपीति भावः। शराः=बाणाः अरोपि=रोपितम् ॥२५॥

अनुवादः—दमयन्तीके नम्रमुख होनेसे आँसुओंसे सिक्त हृदयमें व्यक्त रूपसे प्रतिबिम्बित मुख, नेत्र और ओष्ठको कामदेवने उनके उपमाके फूलोंको (कमलको, दो नीलकमलोंको और दो बन्धूक पुष्पोंको) पाँचों बाणोंके रूपमें आरोपित कर दिया ॥ २५ ॥

टिप्पणी—विदर्भभुवः = विदर्भ + भू + क्विप् + ङस्। विनमदास्यतया = विनमत् आस्यं यस्याः सा विनमदास्या (बहु०) तस्या भावस्तत्ता, तया विनमदास्या + तल् + टाप् + टा। अश्रुभृति = अश्रु बिभर्तीति, तस्मिन्, अश्रु + भृ + क्विप् + ङि। मुखदृगोष्ठं, मुखं च दृशौ च ओष्ठौ च, प्राण्यङ्ग होनेसे "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इस सूत्रसे समाहारमें द्वन्द्व। तदुपमाकुसुमानि = उपमायाः कुसुमानि (ष० त०) तस्य उपमाकुसुमानि (ष० त०)। अरोपि = रुह + णिच् + लुङ् + त (कर्ममें)। दमयन्तीके अश्रुसिक्त वक्षःस्थलमें प्रतिबिम्बित मुख, दो नेत्र और दो ओष्ठ ये पाँच अवयव कामदेवके आरोपित पाँच बाणोंके समान देखे गये यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २५ ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः।
अनुपलक्ष्यसिताऽशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्कमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

अन्वयः—विधुः भीमभुवो विरहपाण्डुकपोलतले प्रतिबिम्बितः अनुपलक्ष्यसिताऽशुतया सुखम् अङ्कमृगाऽर्पणात् मुखं निजसखं व्यधित ॥ २६ ॥

व्याख्या—विधुः = चन्द्रः, भीमभुवः = दमयन्त्याः, विरहपाण्डुकपोलतले = वियोगपाण्डुरगण्डफलके, प्रतिबिम्बितः = प्रतिफलितः सन्, अनुपलक्ष्यसिताऽशुतया = दुर्लक्ष्यशुभ्रकिरणतया, सुखम् = अनायासम्, अङ्कमृगाऽर्पणात् = कलङ्कहरिणसमर्पणात्, मुखं = दमयन्तीवदनं, निजसखं = स्वमित्रं, स्वसदृशं, कलङ्कि, व्यधित = विहितवान् ॥ २६ ॥

अनुवादः—चन्द्रमाने वियोगसे पाण्डुवर्णवाले दमयन्तीके कपोलमें प्रति-बिम्बत होकर समानवर्ण होनेसे सफेद किरणोंके नहीं देखे जानेसे अनायासपूर्वक अपने कलङ्करूप मृगको अर्पण कर दमयन्तीके मुखको अपना मित्र (स्वसदृश कलङ्कयुक्त) बनाया ॥ २६ ॥

टिप्पणी—भीमभुवः = भीमाद्भवतीति भीमभूः तस्याः (भीम + भू + क्विप् (उपपद०), ङस्। विरहपाण्डुकपोलतले = विरहेण पाण्डु (तृ० त०)। कपोलस्य तलम् (ष० त०)। विरहपाण्डु च तत् कपोलतलं, तस्मिन् (क० धा०)। अनुपलक्ष्यसितांऽशुतया = न उपलक्ष्याः (नञ्०)। अनुपलक्ष्याः सिता अंशवो यस्य सः अनुपलक्ष्यसितांऽशुः (बहु०), तस्य भावस्तत्ता तया, (अनुपलक्ष्यसितांऽशु + तल् + टाप् + टा। सुखं=क्रि० वि०। अङ्कमृगार्पणात्= अङ्कश्चाऽसौ मृगः (क० धा०), तस्य अर्पणं, तस्मात् (ष० त०)। निजसखं= निजस्य सखि, तद् (ष० त०)। व्यधित = वि + धा + लुङ् + त। दोषी लोग अपने संसर्गी निर्दोषको भी अपने दोषको संक्रान्त करके अपने समान बनाते हैं यह अभिप्राय है। इस पद्यमें चन्द्रमाकी दमयन्तीके कपोलकी सदृशतासे सामान्य अलङ्कार है। जैसे कि "सामान्यं प्रकृतस्याऽन्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः।" १०-११६ (सा० द०) ॥ २६ ॥

विरहतापिनि चन्दनपांसुभिर्वपुषि साऽर्पितपाण्डिममण्डना।
विषधराऽऽभबिसाऽऽभरणा दधे रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सा विरहतापिनि वपुषि चन्दनपांसुभिः अर्पितपाण्डिममण्डना विषधराऽऽभबिसाऽऽभरणा (सती) रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकां दधे ॥ २७ ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, विरहतापिनि = वियोगसन्तप्ते, वपुषि = स्वशरीरे, चन्दनपांसुभिः=श्रीखण्डरजोभिः, अर्पितपाण्डिममण्डना = संपादित-पाण्डुत्वाऽलङ्कारा, विषधराभबिसाऽभरणा = सर्पतुल्यमृणालाऽलङ्कारा सती, रतिपतिं प्रति = कामदेवं प्रति, शम्भुविभीषिकां = शम्भुरेवेयमिति भयोत्पादनं दधे = दधार, नूनमिति शेषः ॥ २७ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने वियोगसे सन्तप्त अपने शरीरमें चन्दनके चूर्णसे पाण्डुत्वरूप अलङ्कारको सम्पादित कर सर्पके सदृश मृणालको आभरण बनाती हुई कामदेवके प्रति "यह शंभु ही है" इस प्रकार मानों भयको उत्पन्न किया ॥ २७ ॥

टिप्पणी—विरहतापिनि = विरहेण तपतीति तच्छीलं विरहतापि, तस्मिन् विरह + तप + णिनिः (उपपद०) + ङि। चन्दनपांसुभिः = चन्दनस्य पांसवः

तः (ष० त०) । अर्पितपाण्डिममण्डना = पाण्डोर्भावः पाण्डिमा, पाण्डु शब्दसे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" "इस सूत्रसे इमनिच् प्रत्यय। अर्पितः पाण्डिमा एव मण्डनं यस्याः सा (बहु०)। विषधराऽऽभविसाऽऽभरणा = धरतीति धरः, धृञ् + अच्। विषस्य धरः (ष० त०)। विषधरस्येव आभा यस्य तत् (व्यधिकरण बहु०)। विषधराऽऽभं विसम् एव आभरणं यस्याः सा (बहु०)। रतिपतिं = रतेः पतिः, तम् (ष० त०), "प्रति" के योगमें द्वितीया। शम्भुविभीषिकां = शम्भोर्विभीषिका, ताम्, (ष० त०) दधे = धा + लिट् + त। इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ २७ ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तया भृतबुद्बुदमाबभौ।
उपनमन् सुहृदं हृदयेशयं विधुरिवाऽङ्कगतोडुपरिग्रहः ॥ २८ ॥

अन्वयः—तया परितापिनि हृदये विनिहितं भृतंबुद्बुदं चन्दनं सुहृदं हृदयेशयम् उपनमन् अङ्कगतोडुपरिग्रहः विधुः इव आबभौ ॥ २८ ॥

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, परितापिनि = विरहसन्तप्ते, हृदये = स्ववक्षसि, विनिहितं = निक्षिप्तं, भृतबुद्बुदम् = अतिक्वाथजलं, चन्दनं = श्रीखण्डद्रवं, सुहृदं = मित्रं, हृदयेशयं = कामदेवम्, उपनमन् = उपसर्पन्। अङ्कगतोडुपरिग्रहः = निकटस्थतारकापरिकरः, विधुः इव = चन्द्र इव, आबभौ = शुशुभे ॥ २८ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने विरहसे सन्तप्त अपने हृदयमें रखा गया बुलबुला वाला चन्दनका द्रव अपने मित्र कामदेवके पास जाता हुआ निकटस्थ ताराओंसे युक्त चन्द्रमाके समान शोभित हुआ ॥ २८ ॥

टिप्पणी—परितापिनि = परि + तप + णिनि + ङि। भृतबुद्बुदं = भृतो बुद्बुदो येन तत् (बहु०)। हृदयेशयम्=हृदये शेत इति हृदयेशयः, तम्। हृदय-उपपदपूर्वक "शीङ् स्वप्ने" धातुसे "अधिकरणे शेतेः" इस सूत्रसे अच् प्रत्यय (उपपद०) + अम्। "शयवासवासिष्वकालात्" इससे अलुक्। उपनमन्=उप + नम् + लट् (शतृ०) सुः। अङ्कगतोडुपरिग्रहः=अङ्कं गतः (द्वि० त०)। अङ्कगत उडूनि एव परिग्रहः यस्य सः (बहु०)। आबभौ = आङ् + भा + लिट् + तिप्। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २८ ॥

स्मरहुताऽशनदीपितया तया बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम्।
श्रयितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्झितम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—स्मरहुताऽशनदीपितया तया बहु सरसं सरसीरुहं मुहुः श्रयितुम् अर्धपथे कृतम् अन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरम् उज्झितम् ॥ २९ ॥

व्याख्या—स्मरहुताऽशनदीपितया = कामाऽग्नितप्तया, तया = दमयन्त्या, बहु = अधिकं, सरसम् = आर्द्रं, सरसीरुहं = कमलं, मुहुः = वारं वारं, श्रयितुं = सेवितुं, शैत्यायेति शेषः। अर्धपथे = अर्धमार्गे, कृतम् = आनीतं सत्, अन्तरा = मध्ये, श्वसितनिर्मितमर्मरं = दमयन्तीनिःश्वासकृतमर्मरशब्दं सत्, उज्झितं = त्यक्तं, वैरस्यादिति शेषः। तथोष्णो दमयन्त्या निःश्वास इति भावः ॥ २९ ॥

अनुवादः—कामाऽग्निसे संतप्त दमयन्तीसे अधिक आर्द्र कमलको वारं-वार शैत्यके लिए सेवा करनेके लिए आधे मार्गमें लाये जानेपर मध्यमें उनके लम्बे श्वाससे सूखकर मर्मर शब्दवाले उसको उन्होंने छोड़ दिया ॥ २९ ॥

टिप्पणी—स्मरहुताऽशनदीपितया = स्मर एव हुताशनः (रूपक०), तेन दीपिता, तया (तृ० त०), श्रयितुं = श्रिञ् + तुमुन्। अर्धपथे = पथः अर्धम् अर्धपथम्, तस्मिन्, "अर्धं नपुंसकम्" इस सूत्रसे समास, "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इससे समासाऽन्त अप्रत्यय। श्वसितनिर्मितमर्मरं = श्वसितेन निर्मितः (तृ त०), श्वसित निर्मितो मर्मरो यस्य तत् (बहु०), "अथ मर्मरः। स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्" इत्यमरः। उज्झितम् = उज्झी + क्तः (कर्ममें)। इस पद्यमें दमयन्तीके गर्म निःश्वाससे सूखकर कमलका मर्मर शब्दयुक्त होनेके असम्बन्धमें भी सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ २९ ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्यति किं न्विति।
जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे दवथुकुडमलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हृदि निहिते नीरजे दवथुकुड्मलनेन पृथुस्तनीं "तव स्तनयुगम् एवं प्रियकरग्रहम् अवाप्स्यति किं तु ताम्यति" इति जगदतुः (नूनम्) ॥ ३० ॥

व्याख्या—हृदि = वक्षसि, निहिते = न्यस्ते, दमयन्त्येति शेषः। नीरजे = कमले, दवथुकुड्मलनेन = परितापमुकुलनेन, पृथुस्तनीं = विशालकुचां, दमयन्तीमिति भावः। तव = भवत्याः, स्तनयुगं = कुचयुग्मम् (कर्तृपदम्), एवम् = अनेन प्रकारेण, प्रियकरग्रहं = नलपाणिसम्बन्धम्, अवाप्स्यति = प्राप्स्यति, किं तु = किमर्थं, ताम्यति = ग्लायति, इति, जगदतुः = कथयामासतुः नूनमिति शेषः ॥ ३० ॥

अनुवादः—दमयन्तीके वक्षःस्थलमें रक्खे गये दो कमलोंने सन्तापसे सिकुड़कर दमयन्तीको "तुम्हारे दो पयोधर इसी प्रकारसे प्रियके हाथके ग्रहणको प्राप्त करेंगे क्यों ग्लानियुक्त हो रहे हैं ?" मानो ऐसा वचन कहा ॥ ३० ॥

टिप्पणी—नीरजे = नीर + जन् + डः (उपपद०) + औ। दवथुकुड्मलनेन = दवनं दवथुः, "(टु) दु उपतापे" इस धातुसे टित् होनेसे "ट्वितोऽथुच्" इस सूत्रसे अथुच् प्रत्यय। दवथुना कुड्मलनं, तेन (तृ० त०)। पृथुस्तनीं = पृथू स्तनौ यस्याः सा, ताम् (बहु०), पृथुस्तन + ङीप्। स्तनयुगं = स्तनयोर्युगम् (ष० त०)। प्रियकरग्रहं = प्रियस्य करः (ष० त०), तेन ग्रहः, तम् (तृ० त०)। अवाप्स्यति = अव + आप् + लृट् + तिप्। ताम्यति = तम् + लट् + तिप् इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३० ॥

त्वदितरो न हृदाऽपि मया धृतः पतिरितीव नलं हृदयेशयम्।
स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—सा हृदयेशयं नलं "त्वदितरः पतिः मया हृदा अपि न धृतः" इति इव निजशुद्धतां विरहपाण्डुतया स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म ॥ ३१ ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, हृदयेशयं = चित्तस्थितं, नलं = नैषधं, त्वदितरः = भवद्भिन्नः, पतिः = स्वामी, मया=दमयन्त्या, हृदा अपि = चित्तेन अपि। किमुत बाह्येन्द्रियेणेति भावः, न धृतः = न चिन्तितः, इति = इत्थम्, इव निजशुद्धतां = स्वनिर्दोषतां पाण्डुत्वं च, विरहपाण्डुतया = वियोगपाण्डुरत्वव्याजेन, स्मरहविर्भुजि = कामाऽनले, बोधयति स्म = बोधितवती, 'मदनाऽनलनिमग्ना भैमी अग्निदिव्येन सीता राममिव नलं स्वशुद्धिं बोधयामासेवेति भावः ॥ ३१ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने अपने हृदयमें स्थित नलको "आपसे भिन्न पतिको मैंने मनसे भी चिन्तन न किया" इस प्रकार अपनी निर्दोषता वा पाण्डुरता-(पीलापन) को वियोगसे पाण्डुभाव होनेसे कामरूप अग्निमें जताया ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—हृदयेशयं = हृदये शेते इति हृदयेशयः, तम् (हृदय + शीङ् + खश् + अम्)। त्वदितरः = त्वत् इतरः (प० त०)। निजशुद्धतां = शुद्धस्य भावः। शुद्ध + तल् + टाप्। निजस्य शुद्धता, ताम् (ष० त०)। विरहपाण्डुतया = पाण्डोर्भावः, पाण्डु + तल् + टाप्, विरहेण पाण्डुता, तया, (तृ० त०)। स्मरहविर्भुजि = स्मर एव हविर्भुक्, तस्मिन् (रूपक०)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा और रूपककी संसृष्टि है ॥ ३१ ॥

विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः ।
किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्दवथुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः पृथुं तद्दवथुम् अपनेतुम् अचेष्टत किं ? पराभवितुम् ऐहत किम् ? ॥ ३२ ॥

व्याख्या—विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता = वियोगसंतप्तदमयन्तीशरीरनिहिता, कमलिनी = पद्मलता, निमिषद्दलमुष्टिभिः = आनमत्पत्त्रमुष्टिबन्धैः (करणैः), पृथुं = महान्तं, तद्दवथुं = दमयन्तीसन्तापम्, अपनेतुं=दूरीकर्तुम्, अचेष्टत किम् = उद्योगं चकार किं, पराभवितुं=तिरस्कर्तुम्, ऐहत किम् = अचेष्टत किम् ? वस्तुतस्तु न किञ्चित्कर्तुं शशाक, प्रत्युत स्वयमेव दग्धेत्यर्थः ।। ३२ ॥

अनुवादः—वियोगसे सन्तप्त दमयन्तीके शरीरमें रक्खी गई कमलिनीने सङ्कुचितपत्त्ररूप मुक्केसे बढ़े हुए उनके सन्तापको हटानेकी वा तिरस्कार करनेकी इच्छा की ? ॥ ३२ ॥

टिप्पणी—विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता = विरहेण तप्तम् (तृ० त०)। तस्या अङ्गम् (ष० त०)। विरहतप्तं च तदङ्गम् (क० धा०)। तस्मिन् निवेशिता (स० त०)। निमिषद्दलमुष्टिभिः = निमिषन्ति च तानि दलानि (क० धा०)। निमिषद्दलानि एव मुष्टयः, तैः (रूपक०)। तद्दवथुं = तस्या दवथुः, तम् (ष० त०)। अपनेतुम् = अप + नी + तुमुन् । अचेष्टत=चेष्ट + लङ् + त । पराभवितुं = परा + भू + तुमुन् । ऐहत = ईह + लङ् + त । इस पद्यमें विषम और उत्प्रेक्षा अलङ्कारका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३२ ॥

इयमनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषाऽवशा ।
शशिकलेव खरांऽशुकरार्दिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ? ॥ ३३ ॥

अन्वयः—इयम् अनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषाऽवशा खरांशुकरार्दिता शशिकला इव कं करुणनीरनिधौ न निदधौ ? ॥ ३३ ॥

व्याख्या—इयं = दमयन्ती, अनङ्गशराऽऽवलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषाऽवशा=कामबाणपङ्क्तिसर्पदंशनव्यापिविरहगरलविह्वला सती, खरांऽशुकरार्दिता= सूर्यकिरणपीडिता, शशिकला इव = चन्द्रकला इव, कं = जनं, करुणनीरनिधौ= शोकसमुद्रे, न निदधौ = नो निहितवती, सर्वमपि निदधावेवेति भावः ॥ ३३

अनुवादः—दमयन्तीने कामदेवकी बाणपङ्क्तिरूप सर्पके दंशनसे फैलनेवाले वियोगरूप विषसे विह्वल होकर सूर्यकी किरणोंसे पीडित चन्द्रकलाकी तरह किस पुरुषको शोक-समुद्रमें नहीं डाला ? ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—अनङ्गेत्यादिः = अनङ्गस्य शराः (ष० त०), तेषाम् आवलिः (ष० त०) सा एव पन्नगाः (रूपक०) तेषां क्षतं (ष० त०)। तेन विसारि (तृ० त०)। वियोग एव विषम् (रूपक०)। अनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारि च तत् वियोगविषम् (क० धा०)। तेन अवशा (तृ० त०)। खरांऽशुकरार्दिता=खराः (तीक्ष्णाः) अंशवो यस्य सः (बहु०)। तस्य कराः (ष० त०), तैः अर्दिता (तृ० त०)। शशिकला = शशिनः कला (ष० त०)। करुणनीरनिधौ = नीराणां निधिः (ष० त०), करुण एव नीरनिधिः तस्मिन् (रूपक०)। निदधौ = नि + धा + लिट् + त। इस पद्यमें रूपक और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३३ ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललताऽर्पिता।
स्वजयिनोस्त्रपया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद् भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—तया मन्मथवेदनया ज्वलति निजे हृदि अर्पिता आर्द्रमृणाललता स्वजयिनोः सविधस्थयोः भुजयोः त्रपया भृशं मलिनताम् अभजत् ॥ ३४ ॥

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, मन्मथवेदनया = मदनज्वरदुःखेन, ज्वलति= सन्तप्ते, निजे=स्वकीये, हृदि=वक्षसि, अर्पिता = निहिता, आर्द्रमृणाललता = सरसबिसवल्ली, स्वजयिनोः = आत्मजेत्रोः, सविधस्थयोः = समीपस्थितयोः, भुजयोः = दमयन्तीबाह्वोः, त्रपया = लज्जया इव, भृशम् = अत्यर्थं, मलिनतां= मलीमसतां, विवर्णतामिति भावः। अभजत् = प्राप्तवती ॥ ३४ ॥

अनुवादः—कामज्वरके सन्तापसे जलती हुए अपनी छातीमें दमयन्तीसे रक्खी गई सरस कमललताने अपनेको जीतनेवाले समीपमें स्थित दमयन्तीके दोनों बाहोंकी मानों लज्जासे अत्यन्त विवर्णताको धारण किया ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—मन्मथवेदनया = मन्मथस्य वेदना, तया (ष० त०)। ज्वलति= ज्वल + लट् (शतृ) + ङि। आर्द्रमृणाललता = मृणालस्य लता (ष० त०)। आर्द्रा चाऽसौ मृणाललता (क० धा०)। स्वजयिनोः = स्वां जयत इति स्वजयिनौ, तयोः, स्व + जि + इनिः + ओस्। सविधस्थयोः = सविधे तिष्ठतः इति सविधस्थौ, तयोः, सविध + स्था + कः + ओस् (उपपद०)। मलिनतां = मलिनस्य भावः, तत्ता, ताम्, मलिन + तल् + टाप् + अम्। अभजत् = भज +

लङ्+तिप् । दमयन्तीके बाँहोंने मृणाललताको जीत लिया था, इस लिए उन्होंने शीतलताके लिए उनसे छातीमें रक्खी गई मृणाललता लज्जासे मानों विवर्ण हो गई यह तात्पर्य है । इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ३४ ॥

पिकरुतश्रुतिकम्पिनि शैवलं हृदि तया निहितं विचलद् बभौ ।
सतततद्गतहृच्छयकेतुना हतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

अन्वयः—तया पिकरुतश्रुतिकम्पिनि हृदि निहितं विचलत् शैवलं स्वतनूघनघर्षिणा सतततद्गतहृच्छयकेतुना हतम् इव बभौ ॥ ३५ ॥

व्याख्या—तया = दमयन्त्या, पिकरुतश्रुतिकम्पिनि = कोकिलकूजितश्रवणकम्पमाने, विरहत्वादिति शेषः । हृदि = वक्षसि, निहितं = निक्षिप्तं, शैत्यार्थमिति शेषः । विचलत् = कम्पमानं सत्, आधारचलनादिति भावः । शैवलं = शेवलः, स्वतनूघनघर्षिणा = शैवलशरीरभृशसंघर्षिणा, शैवलमत्स्ययोर्द्वयोरपि जलचरत्वादिति भावः । सतततद्गतहृच्छयकेतुना = निरन्तरभैमीहृदयस्थकामध्वजेन, मत्स्येनेति भावः, हतम् इव = ताडितम् इव, मत्स्यो हि शैवले घर्षणं करोतीति भावः । बभौ = शुशुभे ॥ ३५ ॥

अनुवादः—कोयलका कूजित सुननेसे कम्पित अपनी छातीमें दमयन्तीसे रक्खा गया शैवल (सेंवार), आधारभूत दमयन्तीकी छातीके कम्पित होनेसे कम्पित होता हुआ अपने शरीरको अत्यन्त रगड़नेवाली, निरन्तर दमयन्तीके हृदयमें स्थित कामदेवके ध्वजभूत मछलीसे मानों ताडित होकर शोभित हुआ ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—पिकरुतश्रुतिकम्पिनि = पिकस्य रुतं (ष० त०), तस्य श्रुतिः (ष० त०), तया कम्पते तच्छीलं, तस्मिन्, पिकरुतश्रुति+कपि+णिनि+टा (उपपद०) । विचलत् = वि+चल+लट्+शतृ+सुः । स्वतनूघनघर्षिणा = स्वस्य तनूः (ष० त०), घनं घर्षतीति तच्छीलः घनघर्षी, घन+घृष+णिनि+सुः (उपपद०) । स्वतन्वा घनघर्षी, तेन (तृ० त०) । सतततद्गतहृच्छयकेतुना = तद् गतः (द्वि० त०), सततं तद्गतः (सुप्सुपा०) । हृदि शेते इति हृच्छयः, हृद्+शीङ्+खश् (उपपद०) सतततद्गतश्चाऽसौ हृच्छयः (क० धा०), तस्य केतुः, तेन (ष० त०) । हतं = हन्+क्तः+सुः । बभौ= भा+लिट्+तिप् । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३५ ॥

न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।
इतरथाऽभ्युदये शशिनस्ततः कथमसुस्रुवदश्रुमयं पयः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—नलमनः मोहवशेन तदाननं शशिकान्तं न अबोधि खलु ? इतरथा शशिनः अभ्युदये ततः अश्रुमयं पयः कथम् असुस्रवत् ? ॥ ३६ ॥

व्याख्या—नलमनः = नलचित्तं, मोहवशेन = अज्ञानवशेन, विरहप्रयुक्तेनेति शेषः । तदाननं = दमयन्तीमुखं (कर्म), शशिकान्तम् = इन्दुसुन्दरं चन्द्रकान्तमणिं च, न अबोधि खलु = न अबुद्ध किम् ? अबुध्यत एवेति भावः । इतरथा= अस्य असत्यत्वे, शशिनः = चन्द्रमसः, अभ्युदये = उदये सति, ततः = दमयन्तीमुखात्, अश्रुमयम् = वाष्परूपं, पयः=जलं, कथं=केन प्रकारेण, असुस्रवत् = स्रवति स्म ॥ ३६ ॥

अनुवादः—नलके मनने विरहके कारण मोहवश दमयन्तीके मुखको चन्द्रकान्त (चन्द्रमाके समान सुन्दर और चन्द्रकान्त मणि) नहीं समझा क्या ? अर्थात् समझा ही । नहीं तो चन्द्रमाके उदयमें दमयन्तीके मुखसे आँसूस्वरूप जल कैसे टपका ? ॥ ३६ ॥

टिप्पणी—नलमनः = नलस्य मनः (ष० त०), यह कर्तृपद है । मोहवशेन = मोहस्य वशः, तेन (ष० त०) । तदाननं = तस्या आननं, तत् (ष० त०) । अबोधि=बुध+लुङ्+त । इतरथा = इतर+थाल्, अश्रुमयम्= अश्रु+मयट्+सुः । असुस्रवत् = स्रु+लुङ्+च्लि (चङ्) तिप् । चन्द्रमाके उदयमें दमयन्तीके मुखमण्डलसे जल निकलनेसे दमयन्तीका मुख चन्द्रकान्त मणि है, यह सत्य है । चन्द्रोदयमें कामतापकी अधिकतासे दमयन्ती रोयी यह तात्पर्य है ॥ ३६ ॥

रतिपतेर्विजयाऽस्त्रमिषुर्यथा जयति भीमसुताऽपि तथैव सा ।
स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—रतिपतेः यथा इषुः विजयाऽस्त्रं जयति, तथा एव सा भीमसुता अपि (विजयाऽस्त्रं स सती जयति) । ततः स्वविशिखान् इव तां पञ्चतया योजयितुम् ऐहत नियतम् ॥ ३७ ॥

व्याख्या—रतिपतेः = कामस्य, यथा = येन प्रकारेण, इषुः = बाणः, पुष्परूप इति भावः । विजयाऽस्त्रं = विजयाऽऽयुधं, जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते, तथा एव = तेन प्रकारेण एव, सा = पूर्वोक्ता, प्रसिद्धा वा, भीमसुता अपि= दमयन्ती अपि, विजयाऽस्त्रं सती जयतीति शेषः । ततः = तस्मात्कारणात्, सः = रतिपतिः कामः । स्वविशिखान् इव = आत्मबाणान् इव, तां =दमयन्तीं,

पञ्चतया = पञ्चसंख्यत्वेन, मरणेन च, योजयितुं = संयोजयितुम्, ऐहत = अचेष्टत, नियतं = सत्यम् ॥ ३७ ॥

अनुवादः—कामदेवका बाण (पुष्प) जैसे विजयका साधनभूत अस्त्र होकर उत्कर्षपूर्वक रहता है, वैसे ही वे दमयन्ती भी कामदेवके विजयका साधनभूत अस्त्र होकर उत्कर्षपूर्वक रहती हैं। इस कारणसे कामदेवने अपने वाणोंकी तरह उनको भी पाँच संख्याओंके तौरपर वा मरणसे संयुक्त करनेके लिए मानों चेष्टा की है ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—रतिपतेः = रतेः पतिः, तस्य (ष० त०)। विजयाऽस्त्रं = विजयस्य अस्त्रम् (ष० त०)। भीमसुता = भीमस्य सुता (ष० त०)। स्वविशिखान् = स्वस्य विशिखाः, तान् (ष० त०)। पञ्चतया = पञ्चानां भावः पञ्चता, तया, पञ्चन्+तल्+टाप्+टा। "पञ्चता पञ्चभावे स्यात् पञ्चता मरणेऽपि च।" इति विश्वः। योजयितुं = युज + णिच् + तुमुन्। ऐहत = ईह+लङ्+त। नियतम् = यह उत्प्रेक्षाका वाचक शब्द है। इस पद्यमें उपमा और उत्प्रेक्षाका सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३७ ॥

शशिमयं दहनाऽस्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी।
झटिति वारुणमश्रुमिषादसौ तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥

अन्वयः—वियोगिनी असौ उदित्वरं शशिमयं मनसिजस्य दहनाऽस्त्रं विमृश्य झटिति अश्रुमिषात् वारुणं तदुचितं प्रतिशस्त्रम् उपाददे ॥ ३८ ॥

व्याख्या—वियोगिनी =विरहिणी, असौ = दमयन्ती, उदित्वरम् = उद्यत्, शशिमयं = चन्द्ररूपं, मनसिजस्य = कामदेवस्य, दहनाऽस्त्रम् = आग्नेयास्त्रं, विमृश्य = आलोच्य, झटिति = सत्वरम्, अश्रुमिषात्=वाष्पच्छलात्, वारुणं= वरुण दैवतं, तदुचितम्=आग्नेयास्त्रप्रतिकारयोग्यं, प्रतिशस्त्रं = प्रतिकूलमायुधम्, उपाददे = उपगृहीतवती, प्रयुक्तवतीति भावः। चन्द्रोदयस्य असह्यत्वात्केवलमरोदीदिति भावः ॥ ३८ ॥

अनुवादः—विरहिणी दमयन्तीने उदित चन्द्ररूप कामदेवके आग्नेय अस्त्रको विचार करके झटपट आँसूके बहानेसे वरुण देवतावाले आग्नेय अस्त्रको हटानेमें समर्थ प्रतिकूल शस्त्रका ग्रहण किया ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—वियोगिनी = वियोग+इनि + ङीप् + सुः। उदित्वरम् = उद्—उपसर्गपूर्वक इण् धातुसे "इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्" इस सूत्रसे क्वरप् प्रत्यय। शशिमयं = शशी एव, तत्, शशिन्+मयट् (स्वरूप अर्थमें) + सुः।

मनसिजस्य=मनसि जायत इति मनसिजः, तस्य, मनस्+जन्+डः (उपपद०) +ङस्। अलुक् समास। दहनाऽस्त्रं = दहनस्य अस्त्रं, तत् (ष० त०)। विमृश्य = वि+मृश्+क्त्वा (ल्यप्)। अश्रुमिषात् = अश्रुणो मिषं, तस्मात् (ष० त०), वारुणं = वरुणो देवता अस्य, तत्, वरुण शब्दसे "साऽस्य देवता" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय। तदुचितं = तस्य उचितं, तत् (ष० त०)। प्रति-शस्त्रं = प्रतिकूलं शस्त्रं, तत् (गति०)। उपाददे = उप+आङ्+दा+लिट्+त। इस पद्यमें अपह्नुति और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गि भावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३८ ॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा।
उचितमायतनिःश्वसितच्छलाच्छ्वसनमस्त्रममुञ्चदमुं प्रति॥ ३९ ॥

अन्वयः—सा सुतनुः नवम् अम्बुदम् (एव) अतनुना उदस्तम् आम्बुदम् अस्त्रम् अवेक्ष्य आयतनिःश्वसितच्छलात् अमुं प्रति उचितं श्वसनम् अस्त्रम् अमुञ्चत् ॥ ३९ ॥

व्याख्या—सा = प्रसिद्धा, सुतनुः = सुन्दरी भैमी। नवं = नूतनम्, अम्बुदं = मेघम् एव, अतनुना = अनङ्गेन, कामदेवेन, उदस्तम् = उत्क्षिप्तम्, आम्बुदं = मेघदैवतम्, अस्त्रम्=आयुधं, पर्जन्याऽस्त्रमिति भावः। अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, आयतनिःश्वसितच्छलात् = दीर्घनिःश्वासमिषात्। अमुं प्रति = अम्बुदं प्रति, उचितं = योग्यं, प्रतीकारसमर्थमिति भावः। श्वसनं = वायुस्वरूपम्, अस्त्रम्= आयुधम्, अमुञ्चत् = अत्यजत्, प्रयुक्तवतीति भावः। मेघदर्शनात्प्रदीप्तमदनज्वरा सा दीर्घमुष्णं च निःश्वसितवतीति भावः ॥ ३९ ॥

अनुवादः—सुन्दरी दमयन्तीने कामदेवसे प्रेरित मेघरूप पर्जन्य अस्त्रको देखकर लम्बे निःश्वासके छलसे मानो उस (पर्जन्य अस्त्र) के प्रति उचित वायव्य अस्त्र-को छोड़ा ॥ ३९ ॥

टिप्पणी—सुतनुः=शोभना तनुः यस्याः सा (बहु०)। अम्बुदम् = अम्बु+दा+कः+अम् (उपपद०)। अतनुना = अविद्यमाना तनुः यस्य सः, तेन (नञ्बहु०)। उदस्तम् = उद्+असु+क्तः+अम्। आम्बुदम् = अम्बुद + अण्+अम्। अवेक्ष्य = अव+ईक्ष+क्त्वा (ल्यप्)। आयतनिःश्वसितच्छ-लात् = आयतं च तत् निःश्वसितम् (क० धा०)। तस्य छलं, तस्मात् (ष० त०)। अमुञ्चत् = मुचलृ+लङ्+तिप्। इस पद्यमें अपह्नुति और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाका सङ्कर है ॥ ३९ ॥

रतिपतिप्रहिताऽनिलहेतितां प्रतियती सुदती मलयाऽनिले।
तदुरुतापभयात्तमृणालिकामयमियं भुजगाऽस्त्रमिवाऽऽदित ॥ ४० ॥

अन्वयः—सुदती इयं मलयाऽनिले रतिपतिप्रहिताऽनिलहेतितां प्रतियती तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणालिकामयं भुजगाऽस्त्रम् आदित इव ॥ ४० ॥

व्याख्या—सुदती = सुन्दरदन्तयुक्ता सुन्दरी, इयं = दमयन्ती, मलयाऽनिले= दक्षिणपवने विषये, रतिपतिप्रहिताऽनिलहेतितां = कामप्रेरितवायव्याऽस्त्रतां, प्रतियती = जानती, तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणालिकामयं = वायव्यास्त्रबहुसन्ताप-भीतिगृहीतविसलतास्वरूपं, भुजगाऽस्त्रं = पन्नगाऽस्त्रम्, आदित इव = गृहीतवती किम् ? ॥ ४० ॥

अनुवादः—सुन्दर दन्तोंवाली दमयन्तीने मलय पर्वतकी हवाको कामदेवसे प्रेरित वायव्यास्त्र जानकर उस अस्त्रके बहुत सन्तापके भयसे पद्मलतारूप सर्पाऽस्त्रको मानों ले लिया ॥ ४० ॥

टिप्पणी—सुदती = शोभना दन्ता यस्या सा (बहु०), "वयसि दन्तस्य दतृ" इस सूत्रसे दन्तके स्थानमें दतृ आदेश और स्त्रीत्वविवक्षामें ङीप्। मलयाऽनिले = मलयस्य अनिलः, तस्मिन् (ष० त०), विषयमें सप्तमी। रति-पतिप्रहिताऽनिलहेतितां = रतेः पतिः (ष० त०)। अनिलस्य हेतिः (ष० त०) "हेतिः शस्त्रं प्रहरणं ह्यायुधं चाऽस्त्रमेव च।" इति हलायुधः। रतिपतिना प्रहिता (तृ० त०)। रतिपतिप्रहिता चाऽसौ अनिलहेतिः (क० धा०), तस्या भावः तत्ता, ताम्। रतिपतिप्रहिताऽनिलहेति+तल्+टाप्+अम्। प्रतियती = प्रत्येतीति, प्रति+इण्+लट् (शतृ) + ङीप्+सुः। तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणा-लिकामयम् = उरुश्चाऽसौ तापः (क० धा०)। तस्याः (अनिलहेतेः), उरु-तापः (ष० त०)। तस्मात् भयं (प० त०), तेन आत्ता (तृ० त०)। सा चाऽसौ मृणालिका (क० धा०)। तदेव, तत् तदुरुतापभयाऽऽत्तमृणालिका+ मयट् (स्वार्थमें)+अम्। भुजगाऽस्त्रं = भुजगस्य अस्त्रं, (ष० त०)। आदित = आङ्-उपसर्गपूर्वक "डुदाञ् दाने" धातुसे लुङ्+त, "स्थाघ्वोरिच्च" इससे इकार और "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच्का लोप। दमयन्तीने मलयकी हवाको कामदेवसे छोड़ा गया वायव्यास्त्र जानकर उसको हटानेके लिए कमल-लतारूप सर्पाऽस्त्रको ले लिया। सर्प हवाको पीता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाका सङ्कर अलङ्कार है ॥ ४० ॥

न्यधित तद्धृदि शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथाऽपि च जीवितम् ।
किमथ तत्र निहत्य निखातवान् रतिपतिः स्तनबिल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—रतिपतिः तद्धृदि विरहितां, तथा अपि जीवितं च (इति) द्वयं शल्यम् इव न्यधित । अथ तत् स्तनबिल्वयुगेन तत्र निहत्य निखातवान् किम् ? ॥ ४१ ॥

व्याख्या—रतिपतिः = कामदेवः, तद्धृदि = दमयन्तीहृदये, विरहितां = वियोगितां, तथाऽपि = विरहितायां सत्याम् अपि, जीवितं च = जीवनं च, (इति) द्वयं = द्वितयं, शल्यम् इव = शङ्कुम् इव, न्यधित = निखातवान् । अथ = निखननाऽनन्तरं, तत् = शल्यद्वयं, स्तनबिल्वयुगेन = कुचश्रीफलयुग्मेन तत्र=दमयन्तीहृदये, निहत्य = आहत्य, निखातवान् किम् ? = न्यधित किमु ? । यथा लोके निखातं शङ्कुं दार्ढ्याय पाषाणेन घ्नन्ति तद्वदिति भावः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—कामदेवने दमयन्तीके हृदयमें वियोगिभाव और जीवन इन दोनोंको कीलके समान रख दिया । तब उन दोनोंको स्तनरूप दो बेलके फलोंसे दमयन्तीके हृदयमें ठोंककर स्थिर कर दिया है क्या ? ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—रतिपतिः = रतेः पतिः (ष० त०) । तद्धृदि = तस्या हृत्, तस्मिन् (ष० त०) । विरहितां = विरहिण्या भावो विरहिता, ताम्, विरहिणी + तल् + टाप् + अम् । द्वयं = द्वि + तयप् (अच्) + अम् । न्यधित = नि + धा + लुङ् + त । "स्थाध्योरिच्च" इससे इकार, "ह्रस्वादङ्गात्" इससे सिच्का लोप । स्तनबिल्वयुगेन = स्तनौ एव बिल्वे (रूपक०), तयोर्युगं, तेन (ष० त०) । निहत्य = नि + हन् + क्त्वा (ल्यप्) । निखातवान् = नि + खन् + क्तवतुः + सुः । इस पद्यमें पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें दो उत्प्रेक्षाएं, और रूपक इनका संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ४१ ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् ।
स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतालयुगाऽर्पणा ॥ ४२ ॥

अन्वयः—ताम् अतिशरव्ययता निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् फलानि अपि मुञ्चता मदनेन तदुरसि स्तनतालयुगाऽर्पणा अकारि स्फुटम् ॥ ४२ ॥

व्याख्या—तां = दमयन्तीम्, अतिशरव्ययता = अतितरां लक्ष्यं कुर्वता, (अत एव) निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् = सकलकुसुमरूपनिजबाणक्षयात्, फलानि अपि = सस्यानि अपि, मुञ्चता = क्षिपता, मदनेन = कामेन, तदुरसि = दमयन्तीवक्षसि, स्तनतालयुगाऽर्पणा = कुचरूपतालफलयुग्माऽर्पणम्

अकारि = कृता, स्फुटम् = इव, धानुष्का = शरसमाप्तौ पाषाणादिनाऽपि वैरिणं प्रहरन्तीति भावः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीको अत्यन्त निशाना बनानेवाले और संपूर्ण पुष्परूप अपने बाणोंके समाप्त होनेसे फलोंको भी छोड़ते हुए कामदेवने दमयन्तीकी छातीमें मानों कुचरूप दो ताड़के फलोंका अर्पण भी कर दिया है॥ ४२ ॥

टिप्पणी—अतिशरव्ययता=अतिशरव्यं करोतीति अतिशरव्ययन्, तेन, अति-उपपदपूर्वक शरव्य शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इस सूत्रसे णिच्+लट् (शतृ) + टा। निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् = पुष्पाणि एव पुष्पमयाः, पुष्प+मयट् (स्वार्थमें)+जस्। स्वस्य शराः (ष० त०)। पुष्पमयाश्च ते स्वशराः (क० धा०)। निखिलाश्च ते पुष्पमयस्वशराः (क० धा०), तेषां व्ययः, तस्मात् (ष० त०)। मुञ्चता=मुच्लृ+लट् (शतृ)+टा। तदुरसि=तस्या उरः, तस्मिन् (ष० त०)। स्तनतालयुगार्पणा = स्तनौ एव ताले (रूपक०), तयोः युगम् (ष० त०), तस्य अर्पणा (ष० त०)। अकारि = कृ+लुङ् (कर्ममें)+त। स्फुटम् = यह उत्प्रेक्षाका द्योतक शब्द है। इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाकी संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ४२ ॥

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुन्तुदया च तया बहु।
पतितया स्मरतापमये गदे निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

अन्वयः—अथ स्मरतापमये गदे पतितया (अतएव) मुहुः बहुनिन्दितचन्द्रया मुहुः स्तुतविधुन्तुदया च तया अश्रुविमिश्रमुखी सखी निजगदे ॥ ४३ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, स्मरतापमये=कामज्वररूपे, गदे= रोगे, पतितया = निमग्नया, अतएव, मुहुः = वारं वारं, बहुनिन्दितचन्द्रया=धिक्कृतहिमसोमया, मुहुः=वारं वारं, स्तुतविधुन्तुदया च = प्रशंसितसैंहिकेयया च, तया= दमयन्त्या, अश्रुविमिश्रमुखी = नयनजलमिश्रितानना, सखी = स्वकीया वयस्या, निजगदे = निगदिता ॥ ४३ ॥

अनुवादः—तब कामज्वररूप रोगमें निमग्न अत एव वारंवार चन्द्रमाकी निन्दा करनेवाली और वारंवार राहुकी तारीफ करनेवाली दमयन्तीने आंसुओंसे मिश्रित मुखवाली (रोती हुई) अपनी सखीको कहा ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—स्मरतापमये = स्मरस्य तापः (ष० त०)। स्मरताप एव स्मरतापमयः, तस्मिन्, स्मरताप+मयट् (स्वार्थमें)+ङि। गदे = "रोगव्याधिगदाऽऽमयाः" इत्यमरः। पतितया = पत + क्तः (कर्तामें) + टाप् + टा। बहु

निन्दितचन्द्रया = निन्दितः चन्द्रः यया सा (बहु०)। बहु (यथा तथा) निन्दित-चन्द्रा, तया (सुप्सुपा०)। स्तुतविधुन्तुदया = विधुं तुदतीति विधुन्तुदः, विधु-उपपदपूर्वक तुद धातुसे "विध्वरुषोस्तुदः" इस सूत्रसे खश् प्रत्यय, "अरुर्द्विषद-जन्तस्य मुम्" इस सूत्रसे मुम् आगम (उपपद०)। स्तुतो विधुन्तुदो यया सा, तया (बहु०)। अश्रुविमिश्रमुखी = अश्रुभिर्विमिश्रम् (तृ० त०), तत् मुखं यस्याः सा (बहु०)। निजगदे = नि + गद + लिट् (कर्ममें) + त ॥४३॥

नरसुराऽब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा।
विरहिणामपि तद्रतवद्युगक्षणमितं न कथं गणिताऽऽगमे ? ॥ ४४ ॥

अन्वयः—नरसुराऽब्जभुवाम् इव यावता अनेहसा यस्य यत् युगं भवति, गणिताऽऽगमे, विरहिणां तत् कथं रतवद्युवक्षणमितं न ? ॥ ४४ ॥

व्याख्या—नरसुराऽब्जभुवाम् इव = मनुष्य-देव-ब्रह्मणाम् इव, यावता = यत्परिमाणेन, अनेहसा = कालेन, यस्य = प्राणिनः, यत्, युगं = निर्दिष्टकालः, भवति, गणितागमे = गणितशास्त्रे, तत्सर्वं वक्तव्यमिति शेषः। विरहिणां = वियोगिनां, तद् = युगं, कथं = किमिति, रतवद्युगक्षणमितम् = अवियुक्ततरुण कालगणितं, न = न वर्तते ॥ ४४ ॥

अनुवादः—मनुष्य, देवता और ब्रह्माजीके समान जितने कालसे जिस प्राणीका युग होता है गणितशास्त्रमें वियोगियोंके युगकी क्यों न बिछुड़े हुए तरुणोंके कालसे गणना की गयी ? ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—नरसुराब्जभुवाम् = अब्जात् भवतीति अब्जभूः, अब्ज + भू + क्विप् (उपपद०)। नराश्च सुराश्च अब्जभूश्च नरसुराब्जभुवः, तेषाम् (द्वन्द्वः)। गणिताऽऽगमे=गणितस्य आगमः, तस्मिन् (ष० त०)। विरहिणां= विरह + इनिः + आम्। रतवद्युगक्षणमितं = युवतयश्च युवानश्च युवानः, "पुमान् स्त्रिया" इससे एकशेष। रतम् (सुरतम्) अस्ति येषां ते रतवन्तः, रत + मतुप्। रतवन्तश्च ते युवानः, (क० धा०), तेषां क्षणः (ष० त०) तेन मितम् (तृ० त०)। जैसे मनुष्योंके एक वर्षमें देवताओंका एक दिन होता है। बारह हजार दिव्य वर्षोंकी एक चौकड़ी होती है। वैसी एक हजार चौकड़ोमें ब्रह्माका एक दिन होता है और वैसो ही चौकड़ीमें एक रात होती है, यह सब परिगणन किया है परन्तु वियोगियोंका वह युग, संयुक्त दम्पतियोंके कालके समान क्यों परिगणित नहीं हुआ। वियोगियोंको एक क्षण भी वियोगके कारण

युगके समान होता है, संयोगियोंको एक युग भी संयोगके कारण एक क्षणके समान प्रतीत होता है यह तात्पर्य है ॥ ४४ ॥

जनुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।
ज्वलति फालतले लिखितः सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—सती स्मरतापिता (सती) हिमवती जनुः अधत्त, तन्महिमादृता तु न अधत्त। हरस्य फालतले लिखितः सतीविरह एव ज्वलति लोचनं न (ज्वलति) ॥ ४५ ॥

व्याख्या—सती = दक्षपुत्री, स्मरतापिता = कामसंतापिता, विरहाग्नितप्ता सतीति भावः। हिमवतः = हिमालयात्, जनुः = जन्म, अधत्त = धृतवती, अङ्गीकृतवतीति भावः। तन्महिमादृता = हिमालयमहत्त्वेन संजाताऽऽदरा सती तु, न अधत्त = जन्म नो धृतवतीति भावः। एवं च हरस्य = शिवस्य, फालतले = भालतले, लिखितः = विन्यस्तः, सतीविरह एव = दाक्षायणीवियोग एव, ज्वलति = दीप्यते, लोचनं = नेत्रम्, अग्निरूपं तृतीयं नेत्रमिति भावः, नं = नो ज्वलति ॥ ४५ ॥

अनुवादः—सतीने कामदेवसे सन्तप्त होकर (तापशान्तिके लिए) हिमालयसे जन्म लिया, न कि हिमालयके महत्त्वमें आदर कर (जन्म लिया)। इसी तरह महादेवके ललाटमें लिखा गया सतीका विरह ही जल रहा है, न कि अग्निरूप तृतीय नेत्र (जल रहा है) ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—स्मरतापिता = स्मरेण तापिता (तृ० त०)। हिमवतः = हिम + मतुप् + ङस्। जनुः = "जनुर्जननजन्मानि" इत्यमरः। अधत्त = धाञ् + लङ् + त। तन्महिमादृता = तस्य महिमा (ष० त०), तस्मिन् आदृता (स० त०)। हरस्य = हृञ् + अच् + ङस्। फालतले = फालस्य तलं, तस्मिन् (ष० त०)। सतीविरहः = सत्या विरहः (ष० त०)। ज्वलति = ज्वल + लट् + तिप्। इस पद्यमें अपह्नुति अलङ्कार है ॥ ४५ ॥

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा, विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम्।
दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुमुपासितुमुद्धुराः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—दहनजा दवथुव्यथा पृथुः न, (किन्तु) विरहजा एव पृथुः। ईदृशं न यदि, स्त्रियः अपासुं प्रियम् उपासितुम् उद्धुराः (सत्यः) कथम् आशु दहनं विशन्ति ? ॥ ४६ ॥

व्याख्या—दहनजा = अग्निजन्या, अग्निदाहजन्येति भावः। दवथुव्यथा = तापदुःखं, पृथुः = अधिका, न, (किन्तु) विरहजा एव = वियोगजन्या एव, दवथुव्यथेति शेषः । पृथुः = अधिका । ईदृशं न यदि = इदम् इत्थं न चेत्, स्त्रियः = नार्यः, अपासुं = मृतं, प्रियं = भर्तारम्, उपासितुं = सेवितुं, प्राप्तुमिति भावः । उद्धुराः = निष्प्रतिबन्धाः सत्यः । कथं = किमर्थम्, आशु = शीघ्रं, दहनम् = अग्निं, विशन्ति = प्रविशन्ति ॥ ४६ ॥

अनुवादः—अग्निसे उत्पन्न तापका दुःख अधिक नहीं है, किन्तु वियोगसे उत्पन्न तापका दुःख ही अधिक है; ऐसा नहीं होता तो स्त्रियां मरे हुए पतिको प्राप्त करनेके लिए बिना रुकावटके ही कैसे शीघ्र अग्निमें प्रवेश करतीं ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—दहनजा = दहनाज्जाता, दहन + जन् + ड + टाप् + सुः । दवथुव्यथादवथोर्व्यथा (ष० त०) । विरहजा=विरह + जन् + ड + टाप् + सुः । अपासुम्=अपगता असवो यस्य सः, तम् (बहु०) । उपासितुम्=उप + आस् + तुमुन् । उद्धुराः = उद्गता धूः यासां ताः (बहु०), "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इस सूत्रसे समासान्त अकार । इस पद्यमें कार्यसे कारणका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ४६ ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराममूर्विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।
कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः, सखि ! विलोकय दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः अमूः कलाः हृदि नितरां लुठन्ति । कुमुदसख्यकृतस्तु कलाः बहिष्कृताः । हे सखि ! विधोः दुर्विनयं विलोकय ॥४७॥

व्याख्या—विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः = वियोगिनीहिंसापापसंजात-कलङ्काः, अमूः = दृश्यमानाः, कलाः = षोडशभागाः, हृदि = हृदये, अभ्यन्तर इति भावः । नितरां = सुतरां, लुठन्ति = वर्तन्ते । परं कुमुदसख्यकृतस्तु = कैरवमैत्रीकारिण्यस्तु, विशुद्धा इति भावः । कलाः = षोडशभागाः, बहिष्कृताः = दूरत एव धृताः । हे सखि = हे वयस्ये !, विधोः = चन्द्रमसः, दुर्विनयं = दौर्जन्यं, विलोकय = पश्य, दुर्जनाः पापान् समीपे स्थापयन्ति सुकृतिनो बहिष्कुर्वन्तीति भावः ॥ ४७ ॥

अनुवादः—वियोगिनियोंकी हत्याके पापसे कलङ्कित चन्द्रमाकी ये कलाएं हृदयमें रहती हैं, परन्तु कुमुदोंके साथ मित्रता करनेवाली कलाओंको उसने बाहर कर दिया है। हे सखि ! चन्द्रमाकी दुर्जनताको देखो ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः = विरहिणीनां वधः (ष० त०), तेन पङ्कः (तृ० त०), तेन कलङ्किताः (तृ० त०)। कुमुदसख्यकृतः = कुमुदैः सख्यं (तृ० त०), तत् कुर्वन्तीति, कुमुदसख्य+कृ+क्विप् (उपपद०)+जस्। विलोकय = वि+लोकृ+णिच्+लोट्+सिप्। दुर्जन-लोग पापियोंको भीतर रखते हैं, सज्जनोंका बहिष्कार करते हैं यह तात्पर्य है ॥ ४७ ॥

अयि ! विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ?।
ग्लपितशम्भुगलाद् गरलात्त्वया किमुदधौ जड ! वा बडवाऽनलात् ? ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अयि ! विधुं परिपृच्छ। "हे जड ! त्वया दाहवदान्यता किं ग्रपितशम्भुगलात् गरलात् . वा उदधौ बडवाऽनलात् कुतो गुरोः स्फुटम् अशिक्ष्यत ? ॥ ४८ ॥

व्याख्या—अयि = हे सखि ! विधुं = चन्द्रमसं, परिपृच्छ = अनुयुङ्क्ष्व, हे जड = हे मूढ ! त्वया = भवता, दाहवदान्यता = सन्तापदायकत्वं, दाहकत्वमिति भावः। किं, ग्लपितशम्भुगलात् = ग्लापितशिवकण्ठात्, गरलात् = विषात्, कालकूटादिति भावः। वा = अथ वा, उदधौ = समुद्रे, बडवाऽनलात् = बाडवाऽग्नेः, कुतः = कस्मात्, गुरोः = शिक्षकात्, स्फुटं = व्यक्तं यथा तथा, अशिक्ष्यत = शिक्षिता, अभ्यस्तेति भावः ॥ ४८ ॥

अनुवादः—हे सखि ! चन्द्रमासे पूछो—"हे मूढ ! तुमने यह दाहकत्व क्या शिवजीके गलेको जलानेवाले विष (कालकूट) से अथवा समुद्रमें बडवाऽग्नि-से किस गुरुसे स्पष्ट रूपसे सीख लिया ? ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—दाहवदान्यता = दाहस्य वदान्यता (ष० त०)। ग्लपित-शम्भुगलात् = शम्भोर्गलः (ष० त०)। ग्लपितः शम्भुगलो येन तत्, तस्मात् (बहु०)। बडवाऽनलात् = बडवामुखोऽनलो बडवाऽनलः, तस्मात् (मध्यम-पदलोपी०)। गुरोः = "आख्यातोपयोगे" इससे अपादानसंज्ञा होकर पञ्चमी। अशिक्ष्यत = "शिक्ष विद्योपादाने" धातुसे लङ्+त (कर्ममें) ॥ ४८ ॥

अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते।
शितिनिशादृषदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—अयम् अयोगिवधूवधपातकैः भ्रमिम् अवाप्य शितिनिशादृषदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः (सन्) दिवः, पात्यते खलु ॥ ४९ ॥

व्याख्या—अयं = विधुः, अयोगिवधूवधपातकैः = वियोगिस्त्रीहिंसापापैः (करणैः), भ्रमिं=भ्रमणम्, अवाप्य=प्रापय्य, शितिनिशादृषदि=कृष्णपक्षरात्रिरूपशिलायां, स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः = विदलदुच्छलल्लेशसमूहप्रचुरतारकवत्कृताकाशः सन्, दिवः = अन्तरिक्षात्, पात्यते = निपात्यते, खलु = निश्चयेन ॥ ४९ ॥

अनुवादः—यह चन्द्रमा वियोगिनी स्त्रियोंकी हिंसाके पापोंसे घुमाया जाकर कृष्णपक्षकी रात्रिरूप शिलामें फूटकर ऊपर उछलते हुए खण्डोंसे आकाशको अधिक तारायुक्त करता हुआ आकाशसे पटका जाता है ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—अयोगिवधूवधपातकैः = न योगः अयोगः (नञ्०)। सोऽस्ति यासां ता अयोगिन्यः, अयोग + इनि + ङीप्। अयोगिन्यश्च ता वध्वः (क० धा०), तासां वधः (ष० त०), तस्य पातकानि तैः (ष० त०)। अवाप्य = अव-उपसर्गपूर्वक णिजन्त 'आप्लृ' धातुसे क्त्वा (ल्यप्) "विभाषाऽपः" इससे विकल्प होनेसे एक पक्षमें अय् आदेश नहीं हुआ। शितिनिशादृषदि = शितिश्चाऽसौ निशा (क० धा०), "शिती धवलमेचकौ" इत्यमरः। शितिनिशा एव दृषत्, तस्याम् (रूपक०)। स्फुटदुत्पतत्कणगणाऽधिकतारकिताऽम्बरः = कणानां गणाः (ष० त०)। स्फुटन्तश्च ते उत्पतन्तः (क० धा०)। ते च ते कणगणाः (क० धा०)। तारकितम् अम्बरं यस्मात् सः (बहु०)। अधिकं (यथा तथा) तारकिताम्बरः (सुप्सुपा०)। स्फुटदुत्पतत्कणगणैः अधिकतारकिताऽम्बरः (तृ० त०)। दिवः = अपादानमें पञ्चमी। पात्यते = पॆत् + णिच् + लट् + त (कर्ममें)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है। उत्कट पाप करनेवाले लोग शहरमें घुमाकर पत्थरपर पटककर मारे जाते हैं यह भाव है ॥४९॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि ! मद्गिरा किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया।
न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ, हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ? ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे सखि ! त्वं मद्गिरा विधुम् अभिधेहि—"त्वया इदम् ईदृक् किम् अधिक्रियते ? पयोनिधौ जन्म न गणितं यदि, हरशिरःस्थितिभूः अपि विस्मृता ? ॥ ५० ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, त्वं, मद्गिरा = मद्वचनेन, विधुं = चन्द्रमसम्, अभिधेहि = वद, उपालभस्वेति भावः। त्वया = भवता, महाकुलप्रसूतेनेति भावः। इदम् = एतत्, ईदृक् = एतादृशं, नीचस्वरूपं कर्मेति भावः।

किं = किमर्थम्, अधिक्रियते = अनुष्ठीयते । पयोनिधौ = क्षीरसागरे, जन्म = जननं, न गणितं यदि = नो विचारितं चेत्, हरःशिरःस्थितिभूः अपि = शिवमस्तकनिवासभूमिः अपि, विस्मृता = प्रस्मृता । महाकुलोत्पत्तिः सत्सङ्गतिश्चेति द्वयमपि त्वया कथं विस्मृतमिति भावः ॥ ५० ॥

अनुवादः—हे सखि ! तुम मेरे वचनसे चन्द्रमाको कहो—आप यह ऐसा (स्त्रीहत्यारूप कर्म) क्यों कर रहे हैं ? आप क्षीरसागरमें अपने जन्मका भले ही विचार न करें, पर शिवजीके शिरमें अपनी स्थितिको भी भूल गये हैं क्या? ॥ ५० ॥

टिप्पणी—मद्गिरा = मम गीः, तया (ष० त०) । अभिधेहि = अभि+धा+लोट्+सिप् । अधिक्रियते = अधि+कृ+लट्+त (कर्ममें) । पयोनिधौ = पयसां निधिः, तस्मिन् (ष० त०) । हरशिरःस्थितिभूः = हरस्य शिरः (ष० त०) । स्थितेः भूः (ष० त०) । हरशिर एव स्थितिभूः (रूपक०)। विस्मृता = वि+स्मृ+क्तः (कर्ममें)+टाप् ॥ ५० ॥

निपततापि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन ! चूर्णितः ।
अपि मुनेर्जठरार्चिषि जीर्णतां बत ! गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे शशलाञ्छन ! त्वम् उदधौ निपतता मन्दरभूभृता अपि न चूर्णितः, पीतपयोनिधेः मुनेः जठरार्चिषि अपि जीर्णतां न गतः असि, बत ! ॥ ५१ ॥

व्याख्या—हे शशलाञ्छन = हे शशाऽङ्क, हे सकलङ्केत्यर्थः त्वं = भवान्, उदधौ = समुद्रे, निपतता = निपतनं कुर्वता, मथनसमय इति शेषः । मन्दरभूभृता अपि = मन्दरपर्वतेन अपि, न चूर्णितः = न चूर्णीकृतः, पीतपयोनिधेः = आचान्तसमुद्रस्य, मुनेः = ऋषेः, अगस्त्यस्येति भावः । जठरार्चिषि अपि= उदराऽनले अपि, जीर्णतां = नाशं, न गतः असि = न प्राप्तः असि, बत = खेदः । मद्भाग्यविपर्यय एवेति भावः ॥ ५१ ॥

अनुवादः—हे शशाङ्क (कलङ्कयुक्त चन्द्र) ! तुम समुद्रमें गिरते हुए मन्दर पर्वतसे भी चकनाचूर नहीं हुए, समुद्रको पीनेवाले मुनि (अगस्त्य) के उदरकी आगमें भी जीर्ण नहीं हुए ? हाय ! ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—शशलाञ्छन = शशो लाञ्छनं यस्य सः, तत्सम्बुद्धौ (बहु०) । निपतता = नि+पत+लट् (शतृ)+टा । मन्दरभूभृता = मन्दरश्चासौ भूभृत्, तेन (क० धा०) । पीतपयोनिधेः = पयसां निधिः (ष०

त०)। पीतः पयोनिधिर्येन, तस्य (बहु०)। जठरार्चिषि = जठरस्य अर्चिः, तस्मिन् (ष० त०)। जीर्णतां = जीर्ण + तल् + टाप् + अम् ॥ ५१ ॥

किमसुभिर्गलितैर्जड ! मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ? ।
मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधस्मरः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे जड ! गलितैः असुभिः भीमसुतामनो मयि निमज्जतु (इति) मन्यसे किम् ? विबुधस्मरः तदर्थिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां मम आह ॥ ५२ ॥

व्याख्या—हे जड = हे मूढ (चन्द्र) ! गलितैः = गतैः, असुभिः = प्राणैः, स्वमारणेनेति भावः। भीमसुतामनः = दमयन्तीमनः, मयि=चन्द्रे, निमज्जतु = निमज्जेत्, (इति) मन्यसे किं = जानासि किम् ? विबुधस्मरः = सुरकामः, तदर्थिकां = "मृतमनश्चन्द्रम् एति" इत्यभिधेयां, श्रुतिं = वेदवाक्यं, नलमुखेन्दुपरां = नैषधवदनचन्द्रपरां, न सामान्यचन्द्रपरामिति भावः। मम = मामित्यर्थः। आह किल = ब्रूते खलु। विबुधोक्तोऽर्थ एव ग्राह्य इत्यर्थः। परलोकेऽपि मे भर्ता नल एव नाऽन्य इति भावः ॥ ५२ ॥

अनुवादः—हे मूढ (चन्द्र !) मरनेपर दमयन्तीका मन मुझमें लीन होगा ऐसा समझते हो क्या ? देवता अथवा विद्वान् कामदेवने मुझे "मरे हुए व्यक्तिका मन चन्द्रको प्राप्त होता है", ऐसे अर्थवाले वेदवाक्यको नलके मुखचन्द्रका प्रतिपादन करनेवाला कहा है ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—भीमसुतामनः = भीमस्य सुता (ष० त०), तस्या मनः (ष० त०)। निमज्जतु = नि + मस्ज + लोट् + तिप्, संभावनामें लोट्। विबुधस्मरः = विबुधश्चाऽसौ स्मरः (क० धा०)। तदर्थिकां = सोऽर्थो यस्यां सा तदर्थिका, ताम् (बहु०)। "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासाऽन्त कप् और "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याऽत इदाप्यसुपः" इससे इत्व। नलमुखेन्दुपरां = मुखम् एव इन्दुः (रूपक०)। नलस्य मुखेन्दुः (ष० त०), तस्मिन् परा, ताम् (स० त०)। यह पद "श्रुतिम्" का विधेय विशेषण है। हे मूढ चन्द्र ! वेदके "यत्राऽस्य पुरुषस्याऽग्नि वाक्०" इत्यादि मन्त्रके अनुसार मरनेपर जीवके तत् तत्इन्द्रियोंके तत्तद्देवोंमें प्राप्त होनेके प्रसङ्गमें "मन चन्द्रको प्राप्त होता है" ऐसा कहा है, इसी कारण दमयन्तीका मन मुझे प्राप्त होगा, ऐसा समझते हो क्या ? परन्तु उस वाक्यका नलके मुखचन्द्रमें तात्पर्य है अतः मरनेपर दूसरे जन्ममें मेरा मन नलके ही मुखचन्द्रकी प्राप्त करेगा यह तात्पर्य है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥५२॥

मुखरयस्व यशोनवडिण्डिमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाऽधुना ।
अपि गृहाण वधूवधपौरुषं, हरिणलाञ्छन ! मुञ्च कदर्थनाम् ।। ५३ ।।

अन्वयः—हे हरिणलाञ्छन ! यशोनवडिण्डिमं मुखरयस्व, अधुना जलनिधेः कुलम् उज्ज्वलय, वधूवधपौरुषम् अपि गृहाण, कदर्थनां मुञ्च ।। ५३ ।।

व्याख्या—हे हरिणलाञ्छन = हे मृगाऽङ्क !, यशोनवडिण्डिमं = कीर्तिप्रकाशकं नूतनवाद्यविशेषं, मुखरयस्व = मुखरं कुरु । अधुना = इदानीं, जलनिधेः = समुद्रस्य, कुलं = वंशम्, उज्ज्वलय = प्रकाशय । किं वहुना वधूवधपौरुषम् अपि = स्त्रीहननशौर्यम् अपि, गृहाण = स्वीकुरु । किन्तु कदर्थनां = पीडां मुञ्च = त्यज, मां शीघ्रं जहि, न तु पीडयेति भावः ।। ५३ ।।

अनुवादः—हे मृगलाञ्छन ! कीर्तिप्रकाशक नये डिण्डिमवाद्यको वजाओ, इस समय समुद्रके वंशको उज्ज्वल करो और स्त्रीहत्याके पुरुषार्थको भी स्वीकार करो, परन्तु पीडा मत दो ।। ५३ ।।

टिप्पणी—हरिणलाञ्छन = हरिणो लाञ्छनं यस्य स तत्सम्बुद्धौ (वहु०)। यशोनवडिण्डिमं = नवश्चाऽसौ डिण्डिमः (क० धा०)। यशसो नवडिण्डिमः, तम् (ष० त०)। मुखरयस्व = मुखरं कुरु, मुखर + क्यङ् + लोट् + थास्। जलनिधेः = जलानां निधिः, तस्य (ष० त०)। उज्ज्वलय = उज्ज्वल + णिच् + लोट् + सिप् । वधूवधपौरुषं = वध्वा वधः (ष० त०), स एव पौरुषं, तत् (रूपक०), गृहाण = ग्रह + लोट् + सिप् । कदर्थनां = कुत्सितोऽर्थः कदर्थः (गति०)। "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इस सूत्रसे 'कु' के स्थानमें कत् आदेश । कदर्थीकरणं कदर्थना, कदर्थ शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर युच् + टाप् + अम् । मुञ्च = मुच् + लोट् + सिप् । इस पद्यमें आक्षेप अलङ्कार है ।। ५३ ।।

निशिशशिन् ! भज कैतवभानुतामसति भास्वति तापय पाप ! माम् ।
अहमहन्यवलोकयितास्मि ते पुनरहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् ।। ५४ ।।

अन्वयः—हे शशिन् ! हे पाप ! निशि भास्वति असति कैतवभानुतां भज, मां तापय । (किन्तु) अहम् अहनि ते अहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् अवलोकयितास्मि ।। ५४ ।।

व्याख्या—हे शशिन् = हे चन्द्र !, हे पाप = हे क्रूर ! निशि = रात्रौ, भास्वति = सूर्ये, असति = अविद्यमाने, कैतवभानुतां = कपटसूर्यत्वं, भज =

भङ्गीकुरु, मां = दमयन्तीं, तापय = ज्वालय। (किन्तु) अहं = दमयन्ती, अहनि = दिवसे, ते = तव, अहर्पतिनिर्धुतदर्पतां = सूर्यनिवारितगर्वताम्, अवलोकयितास्मि = द्रष्टास्मि। पापिष्ठाः आसन्नं स्वनाशमपश्यन्तः परान्हिसन्तीति भावः ॥ ५४ ॥

अनुवादः—हे चन्द्र ! हे क्रूर !, रातमें सूर्यके न होनेपर कपटसे सूर्य बनो और मुझे सन्तप्त बना डालो, किन्तु मैं दिनमें सूर्यसे तोड़े गये तुम्हारे गर्वको देख लूँगी ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—शशिन् = शश + इनि + सुः (सम्बुद्धिमें)। पाप = "नृशंसो घातुकः क्रूरः पाप" इत्यमरः। भास्वति=भास् + मतुप् + ङि। कैतवभानुतां = भानोर्भावो भानुता, भानु + तल् + टाप्। कैतवेन भानुता, ताम् (तृ० त०)। तापय = तप + णिच् + लोट् + सिप्। अहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् = अह्नः पतिः अहर्पतिः (ष० त०), "अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः" इससे विकल्पसे रेफ आदेश, पक्षान्तरमें "अहःपति" और "अहपतिः" ऐसे रूप भी होते हैं। निर्धुतो दर्पो यस्य सः (बहु०), तस्य भावः, निर्धुतदर्प + तल् + टाप्। अहर्पतिना निर्धुतदर्पता, ताम् (तृ० त०)। अवलोकयितास्मि = अव + लोक् + णिच् + लुट् + मिप्। पापी लोग निकटमें होनेवाले अपने नाशको नहीं देखते हुए दूसरोंकी हिंसा करते हैं यह भाव है ॥ ५४ ॥

शशकलङ्क ! भयङ्कर ! मादृशां ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः।
तदमृतस्य तवेदृशभूतताऽद्भुतकरी परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे शशकलङ्क ! मादृशां हे भयङ्कर ! यत् भूतपतिं श्रितः (सन्) निशि ज्वलसि। तत् अमृतस्य तव परमूर्धविधूननी ईदृशभूतता अद्भुतकरी ॥५५॥

व्याख्या—हे शशकलङ्क = हे शशाऽङ्क, मादृशां = मत्सदृशीनां, वियोगिनीनामिति भावः। भयङ्कर = हे भीतिजनक !, यत् = यस्मात्कारणात्, भूतपतिं = शिवं, पिशाचपतिं च, श्रितः = आश्रितः (सन्), निशि = रात्रौ, ज्वलसि = प्रदीप्यसे। तत् = तस्मात्कारणात्, अमृतस्य = अमृतमयस्य, मृतेतरस्य च, तव = भवतः, परमूर्धविधूननी = एकत्र आश्चर्यात् अन्यत्र आवेशाच्च शिरःकम्पकरी, ईदृशभूतता = इत्थंभूतता, ईदृशपिशाचता च, अद्भुतकरी = विस्मयकारिणी, अस्तीति शेषः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—हे शशकलङ्क (शशरूप लाञ्छनवाले) ! मुझ जैसी विरहिणियोंको भय करनेवाले ! जिस कारणसे कि शिवजीका अथवा पिशाचस्वामीका

आश्रय लेते हुए रातमें तुम जलते हो, उस कारणसे अमृतमय और मृतसे इतर (जीते हुए) तुम्हारी आश्चर्यसे और आवेशसे शिरको कम्पित करनेवाली ऐसी स्थिति वा ऐसी पिशाचता आश्चर्य पैदा करनेवाली है ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—शशकलङ्क = शश एव कलङ्कः (चिह्नम्) यस्य सः, तत्संबुद्धौ (बहु०)। भयङ्कर = भयं करोतीति, तत्सम्बुद्धौ, भय—उपपदपूर्वक कृञ् धातुसे "मेघर्तिभयेषु कृञः" इससे खच् प्रत्यय और "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इससे मुम् आगम। भूतपतिं = भूतानां पतिः, तम् (ष० त०)। अमृतस्य = अविद्यमानं मृतं (मरणम्) यस्मात्, तत् तस्य (नञ्बहु०)। दूसरे पक्षमें न मृतः, तस्य (नञ्०)। परमूर्धविधूननी = परेषां मूर्धानः (ष० त०), तान् विधूनयतीति, परमूर्धन्+वि+धूञ्+णिच्+णिनिः+ङीप् (उपपद०)+सुः। ईदृशभूतता = भूतस्य भावः, भूत+तल्+टाप्। ईदृशी चाऽसौ भूतता (क० धा०)। अद्भुतकरी=अद्भुतं करोतीति तद्धेतुः, अद्भुत—उपपदपूर्वक कृ धातुसे "कृञो हेतुताच्छील्याऽनुलोम्येषु" इससे ट प्रत्यय और "टिड्ढाणञ्०" इस सूत्रसे ङीप्। हे चन्द्र ! शिवजीका आश्रय लेते हुए तुम जो रातको (पिशाचकी नाईं) जलते हो। पिशाच तो आविष्ट होकर मनुष्यके शिरको कम्पित करता है परन्तु पिशाचपतिका आश्रय लेकर तुम्हारा जीवित अवस्थामें ही दूसरेके मस्तकको कम्पित कराना आश्चर्य उत्पन्न करनेवाला है, यह तात्पर्य है। शिवजीके शिरके मणिस्वरूप अमृतमय तुम्हारा प्रज्ज्वलनस्वरूप होना आश्चर्यजनक है यह वाक्यार्थ है। जीवित अवस्थामें ही तुम्हारा यह जलनेवाले पिशाचका भाव आश्चर्यजनक है यह व्यङ्ग्याऽर्थ है ॥ ५५ ॥

श्रवणपूरतमालदलाऽङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि ! निक्षिप।
किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्वमुं सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे सखि ! श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे निक्षिप। तेन सपदि किमपि तुन्दिलितः (सन्) अमुं स्थगयतु, तत् क्षणम् उच्छ्वसिमि ॥ ५६ ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, श्रवणपूरतमालदलाऽङ्कुरं=कर्णाऽवतंसतापिच्छपल्लवं, शशिकुरङ्गमुखे = चन्द्रमृगवक्त्रे, निक्षिप = अर्पय। तेन = दलाङ्कुरेण, सपदि = सद्यः, किमपि = क्रियदपि, तुन्दिलितः = तुन्दिलीकृतः, स्थूलीकृतः सन्निति भावः। अमुं = शशिनं, स्थगयतु = आच्छादयतु, तत् = तस्माद्धेतोः, क्षणं कंचित्कालम्, उच्छ्वसिमि = प्राणिमि ॥ ५६ ॥

अनुवादः—हे सखि ! कर्णभूषण तमालके पल्लवको चन्द्रमाके मृगके मुखमें रख दो, उससे कुछ स्थूल होकर चन्द्रमाको आच्छादित करेगा तो कुछ समय तक श्वास लूँ ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—श्रवणपूरतमालदलाऽङ्कुरं = श्रवणयोः पूरः (ष० त०), तमालस्य दलं (ष० त०), स एव अङ्कुरः (रूपक०)। श्रवणपूरश्चाऽसौ तमालदलाऽङ्कुरः, तम् (क० धा०)। शशिकुरङ्गमुखे = शशः अस्याऽस्तीति शशी, शश + इनिः। शशिनः कुरङ्गः (ष० त०), तस्य मुखं, तस्मिन् (ष० त०)। निधेहि = नि + धा + लोट् + सिप्। तुन्दिलितः = तुन्दिलः कृतः, तुन्दिल शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर क्त प्रत्यय। स्थगयतु = स्थग + णिच् + लोट् + तिप्। उच्छ्वसिमि = उद् + श्वस् + लट् + मिप्। "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इससे इट् आगम ॥ ५६ ॥

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं करगतैव गता यदियं कुहूः।
पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते सखि ! मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे सखि ! असमये मतिः उन्मिषति ध्रुवम्। यत् इयं कुहूः करगता एव गता। पुनः उपैति चेत्, निरुध्य निवास्यते, विधोः मुखं पुनः न ईक्ष्यते ॥ ५७ ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, असमये = अकाले, मतिः = बुद्धिः, कार्यबुद्धिरित्यर्थः। उन्मिषति = उदेति, न तु योग्यकाल इति भावः। ध्रुवं = निश्चितम्। यत् = यस्मात्कारणात्, इयम् = एषा, कुहूः = नष्टचन्द्रकला अमावास्या, करगता एव = स्वाऽधीना एव, हस्तनक्षत्रगता च, गता=याता। पुनः= भूयः, उपैति चेत् = आगच्छति चेत्। निरुध्य = निवार्य, गमनव्यापारादिति शेषः। निवास्यते = स्थाप्यते। तस्य फलमाह—विधोः = चन्द्रमसः, मुखम्= आननं, पुनः = भूयः, न ईक्ष्यते = न अवलोक्यते, कुह्वाश्चन्द्रनाशकत्वादिति भावः। पापिष्ठस्य तस्याऽदर्शनमेव फलमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अनुवादः—हे सखि ! असमयमें कार्यकी बुद्धि प्रकट होती है यह निश्चित है। जो कि यह कुहू (जिसमें चन्द्रकला नहीं होती है, वैसी अमावस्या) हाथमें आती हुई ही अथवा हस्त नक्षत्रमें आयी हुई ही चली गई। फिर आयेगी तो रोककर रक्खूँगी जिससे कि चन्द्रमाका मुख नहीं देखा जायेगा ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—असमये = न समयः, तस्मिन् (नञ्०)। कुहूः = "सा नष्टेन्दुकला कुहूः" इत्यमरः। करगता = करं (हस्तं हस्तनक्षत्रं वा) गता (द्वि० त०)।

निरुध्य = नि + रुध् + क्त्वा (ल्यप्)। निवास्यते = नि + वस् + णिच् + लट् + त (कर्ममें)। ईक्ष्यते = ईक्ष + लट् (कर्ममें) त ॥ ५७ ॥

अयि ! ममैष चकोरशिशुर्मुनेर्व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ?।
अशितुमब्धिमधीतवतोऽस्य वा शशिकराः पिबतः कति शीकराः ? ॥ ५८ ॥

अन्वयः—अयि ! एष मम चकोरशिशुः सिन्धुपिबस्य मुनेः शिष्यतां न व्रजति ? अब्धिम् अशितुम् अधीतवतः पिबतः अस्य शशिकराः कति वा शीकराः ? ॥ ५८ ॥

व्याख्या—अयि = हे सखि !, एषः = समीपतरवर्ती, मम = दमयन्त्याः। चकोरशिशुः=बालचकोरः, सिन्धुपिबस्य=समुद्रपायिनः। मुनेः=ऋषेः अगस्त्यस्य, शिष्यतां = छात्रतां, न व्रजति = न गच्छति, काकुः, व्रजतीत्यर्थः। अब्धि = समुद्रम्, अशितुं = भक्षयितुं, पातुमिति भावः। अधीतवतः = अभ्यस्तवता, अत एव पिबतः = धयतः, अब्धिपानप्रवृत्तस्येत्यर्थः। अस्य = चकोरशिशोः, कति वा शीकराः = कियन्तो वा अम्बुकणाः ? ॥ ५८ ॥

अनुवादः—हे सखि ! यह मेरा चकोरबालक समुद्र पीनेवाले मुनि (अगस्त्य) का शिष्य नहीं होगा ? समुद्रको पीनेके लिए अभ्यास करनेवाले पीते हुए इसके लिए चन्द्रमाकी किरणें कितने अम्बुकण होंगे ? ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—चकोरशिशुः = चकोरस्य शिशुः (ष० त०) विषकी परीक्षाके लिए राजभवनमें चकोरशिशुको रखते हैं। विषको देखनेसे चकोरके नेत्र लाल होते हैं ऐसा कामन्दकने कहा है। सिन्धुपिबस्य = पिबतीति पिबः, पा धातुसे "पाघ्राध्माधेड्दृशः शः" इस सूत्रसे श प्रत्यय। सिन्धोः पिबः, तस्य (ष० त०)। अशितुम् = अश् + तुमुन्। अधीतवतः = अधि + इङ् + क्तवतु + ङस्। पिबतः = पा + लट् + शतृ + ङस्। शशिकराः = शशिनः कराः (ष० त०)। इस पद्यमें अर्थापत्ति अलङ्कार है ॥ ५८ ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोधनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि ! सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे सखि ! एकं गुरुम् अयोघनं करे कुरु, इतो बहिः मे मुकुरं च कुरुष्व। तत्र यदा विधुः विशति (तदा एव) सुखात् अहितं तं द्रुतं जहि ॥५९॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, एकं, गुरुं = महान्तम्, अयोघनं=मुद्गरं, करे = हस्ते, कुरु = विधेहि, बिभृहीत्यर्थः। इतः = अस्मात्, मत्प्रकोष्ठात् इति भावः। बहिः = बहिर्भागे, मे = मम, मुकुरं च = दर्पणं च, कुरुष्व = विधेहि।

तत्र = तस्मिन् मुकुरे, यदा = यस्मिन् समये, विधुः = चन्द्रः विशति = प्रविशति। तदा एव सुखात् = अनायासात्, अहितम् = अहितकारकं शत्रुमित्यर्थः। तं = विधुं, द्रुतं = शीघ्रं, जहि = मारय ॥ ५९ ॥

अनुवादः—हे सखि ! एक बड़े लोहेके हथौड़ेको हाथमें ले लो, मेरे प्रकोष्ठसे बाहर मेरे दर्पणको रक्खो। उसमें जब चन्द्र प्रवेश करता है उसी समय अनायास ही शत्रुरूप उस चन्द्रको शीघ्र मार डालो ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—अयोघनम् = अयो हन्यते अनेन इति अयोघनः, तम् अयस्-उपपदपूर्वक हन् धातुसे "करणेऽयोविद्रुषु" इससे अप् प्रत्यय और घन आदेश। इतः = इदम् + तसिल्। अहितम् = अविद्यमानं हितं यस्य, तम् (नञ्बहु०)। जहि = हन् + लोट् + सिप्, "हन्तेर्जः" इससे ज आदेश ॥ ५९ ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता न विषमो बडवाऽनलवद्विधुः ?
विषवदुज्झितमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ? ॥ ६० ॥

अन्वयः—विषमो विधुः उदन्वता बडवाऽनलवत् उदरे एव किं न धृतः ? (अथवा) अमुना उज्झितम् अपि अमुं विभुः स्मरहरः विषवत् किं न बुभुजे ? ॥ ६० ॥

व्याख्या—विषमः = क्रूरः, विधुः=चन्द्रमाः, उदन्वता = समुद्रेण, बडवाऽनलवत् = बडवाऽग्निना तुल्यम्, उदरे एव = कुक्षौ एव, किं न धृतः = किं न धारितः ? अथवा, अमुना = उदन्वता, उज्झितम् अपि = त्यक्तम् अपि, अमुं = विधुं, विभुः = समर्थः, स्मरहरः = महादेवः, विषवत् = कालकूटेन तुल्यं, किं न बुभुजे = किं न भुक्तवान्, उभयथाऽपि वयं विरहिण्यो जीवेमेति भावः ॥ ६० ॥

अनुवादः—क्रूर चन्द्रमाको समुद्रने बडवाऽग्निके समान अपने गर्भमें ही क्यों नहीं धारण किया ? (अथवा) समुद्रसे छोड़े गये उस चन्द्रमाको समर्थ महादेवने कालकूटके समान क्यों नहीं खाया ? ॥ ६० ॥

टिप्पणी—उदन्वता = उदकम् अस्ति यस्य स उदन्वान्, तेन "उदन्वानुदधौ च" इस सूत्रसे निपातन। बडवाऽनलवत् = बडवाऽनल + वतिः। स्मरहरः = स्मरं हरतीति, स्मर + हृञ् + अच् (उपपद०) + सुः। बुभुजे = भुज + लिट् + त। "भुजोऽनवने" इससे आत्मनेपद ॥ ६० ॥

असितमेकसुराऽशितमप्यभून्न पुनरेष पुनर्विशदं विषम्।
अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—आर्णवम् असितं विषम् एकसुराऽशितम् अपि पुनः न अभूत्। एष आर्णवं विशदं विषं (तु) सुरैः निपीय जनितक्षयम् अपि स्वयं नवं पुनः उदेति ॥ ६१ ॥

व्याख्या—आर्णवं = सामुद्रं, समुद्रोत्पन्नम् इत्यर्थः, असितं = कृष्णं, विषं = गरलं, कालकूटाख्यमित्यर्थः, एकसुराऽशितम् अपि = एकदेवभक्षितम् अपि, एकेन महादेवेन भक्षितम् अपीति भावः। पुनः = भूयः, न अभूत् = न अजनि। एषः = चन्द्रो नाम, आर्णवं = सामुद्रं, समुद्रादुत्पन्नमिति भावः। विशदं = शुक्लं, विषं = गरलं तु, सुरैः = देवैः, वह्न्यादिभिरिति भावः। निपीय = पीत्वा, जनितक्षयम् अपि = कृतनाशम् अपि, स्वयम् = आत्मना, नवं = नूतनं सत्, पुनः = भूयः, उदेति=आगच्छति ॥ ६१ ॥

अनुवादः—समुद्रसे उत्पन्न काला विष (कालकूट) तो एक देव (महादेव)-से खाये जानेपर फिर उत्पन्न नहीं हुआ। यह चन्द्रनामक समुद्रसे उत्पन्न विष तो अग्नि आदि देवताओंसे पान कर नष्ट होकर भी स्वयम् नया होकर फिर उत्पन्न होता है ॥ ६१ ॥

टिप्पणी—आर्णवम् = अर्णवे जातं, तत् "तत्र जातः" इससे अण् प्रत्यय। असितं = न सितम् (नञ्०)। एकसुराऽशितम्=एकश्चाऽसौ सुरः (क०धा०), तेन अशितम् (तृ० त०)। निपीय = नि + पीङ् + क्त्वा (ल्यप्)। "प्रथमं पिवते वह्निः" इत्यादि श्लोकके अनुसार प्रथम कलाको वह्नि (अग्नि) पान करते हैं इत्यादि क्रमसे दिवोंसे पान करके भी यह तात्पर्य है। जनितक्षयं = जनितः क्षयो यस्य तत् (बहु०)। उदेति = उद् + इण् + लट् + तिप्। इस पद्यमें व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ ६१ ॥

विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम्।
सुरनिपीतसुधाकमपापकं, ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ? ॥ ६२ ॥

अन्वयः—(हे सखि !) विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलम् अशेषकलं विधुं पापं कलय, सुरनिपीतसुधाकं विधुं अपापकं कलय। ग्रहविदः कथं विपरीतकथाः ? ॥ ६२ ॥

व्याख्या—(हे सखि !) विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलं = वियोगिसमूहहननाऽऽसक्तिव्यग्रम्, अशेषकलं = परिपूर्णकलं, विधुं = चन्द्रं, पापं = पापग्रहं, कलय = विद्धि। सुरनिपीतसुधाकम् = अग्न्यादिदेवपीतकलं, क्षीणमिति भावः। विधुं = चन्द्रम्, अपापकं = पुण्यवन्तं, सौम्यमिति भावः, कलय = विद्धि।

किन्तु ग्रहविदः = ज्योतिर्विदः, कथं = केन प्रकारेण, विपरीतकथाः = विरुद्धवाचः ? सन्तीति शेषः ॥ ६२ ॥

अनुवादः—(हे सखि !) वियोगियोंकी हत्याकी आसक्तिसे आकुल, पूर्ण कलाओंसे युक्त चन्द्रमाको तुम पापग्रह जानो । किन्तु देवताओंने क्रमसे जिसके कलारूप अमृतका पान कर लिया है ऐसे चन्द्रमाको पापरहित अर्थात् शुभग्रह जानो, किन्तु ज्योतिषीलोग कैसे उलटा कथन करनेवाले हैं ? ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—विरहिवर्गवधव्यसनाऽऽकुलं = विरहिणां वर्गः (ष० त०), तस्य वधः (ष० त०), तस्मिन् व्यसनं (स० त०), तेन आकुलः, तम् (तृ० त०) । अशेषकलम् = अशेषाः कला यस्य, तम् (बहु०) । कलय = कल + णिच् + लोट् + सिप् । सुरनिपीतसुधाकं = सुरैर्निपीता (तृ० त०), सुरनिपीता सुधा यस्य सः, तम् (बहु०) । "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासान्त कप् प्रत्यय । "आपोऽन्यतरस्याम्" इससे वैकल्पिक ह्रस्वका अभाव । अपापकम् = न पापकः, तम् (नञ्०) । विरहियोंको दुःख देनेसे पूर्ण चन्द्र ही पापः ग्रह है, क्षीण चन्द्र नहीं । परन्तु "क्षीणेन्द्वर्कार्किभूपुत्राः पापाः" इत्यादि वचन कहनेवाले ज्योतिषी पूर्ण चन्द्रको शुभग्रह और क्षीण चन्द्रको पापग्रह कहते हैं, वे लोग उलटा ही वचन कहते हैं यह तात्पर्य है ॥ ६२ ॥

विरहिभिर्बहुमानमवापि यः, स बहुलः खलु पक्ष इहाऽजनि ।
तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सा च तिथिः किममा कृता ? ॥ ६३ ॥

अन्वयः—यः पक्षो विरहिभिः बहुमानम् अवापि, विरहिभिः स पक्ष इह बहुलः अजनि खलु । यत्र तैः सकलैः अपि तदमितिः व्यरचि, सा तिथिश्च अमा कृता किम् ? ॥ ६३ ॥

व्याख्या—(हे सखि !) यः, पक्षः = मासार्द्धभागः । विरहिभिः = वियोगिभिः, बहुमानम् = अधिकसत्कारम्, अवापि = प्रापितः, चन्द्रस्य क्षीयमाणत्वादिति भावः । विरहिभिः = वियोगिभिः, सः=पूर्वोक्तः, पक्षः=कृष्णपक्षः, इह = अस्मिन् लोके, बहुलः = वियोगिबहुसंमानग्राहकत्वात् बहुलः इति भावः । अजनि = जातः, खलु = इव । किञ्च यत्र = यस्यां तिथौ, तैः = पूर्वोक्तैः, सकलैः अपि = समस्तैर्विरहिभिः अपि, तदमितिः = मानाऽपरिमितिः, व्यरचि= विरचिता, कृतेति भावः । सा=तादृशी, तिथिश्च=तिथी च, अमा कृता किम्= अमानाम्नी विहिता किम् ? ॥ ६३ ॥

अनुवादः—जिस पक्षने वियोगियोंसे बहुत मान (सम्मान) पाया, वह पक्ष इस लोकमें "बहुल पक्ष" हुआ। जिस तिथिमें उन संपूर्ण वियोगियोंने सम्मानकी अपरिमिति (अपरिमितता) पायी उस तिथिको अमा बनाया है क्या ? ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—विरहिभिः = विरह + इनि + भिस्। बहुमानं = बहुश्चासौ मानः, तम् (क० धा०)। अवापि = अव + आप् + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त। बहुलः = बहु (अधिकं यथा तथा) लाति = आदत्ते इति, बहु + ला + कः (उपपद०)। अजनि = जन् + लुङ् + त। विरहियोंसे अधिक मान- (संमान) को लेनेसे "बहु लाति" इस व्युत्पत्तिसे कृष्णपक्ष "बहुल" हो गया है क्या ? यह तात्पर्य है, यत्र = यस्याम् इति, यद् + त्रल्। तदमितिः=न मितिः अमितिः (नञ्०)। तस्य (बहुमानस्य) अमितिः (ष० त०)। व्यरचि = वि + रच् + णिच् + लुङ् + त। अमा = अविद्यमाना (मानस्य) मा (मितिः) यस्यां सा अमा (नञ्बहु०)। जिस तिथिमें उन सब विरहियोंने मानकी अमिति (अपरिमितता) की उस तिथिको "अविद्यमाना मा यस्यां सा" इस व्युत्पत्तिसे "अमा" नामवाली बनाया है क्या ? सूर्य और चन्द्रके अमा (सहभाव) से "अमा" नाम नहीं हुआ है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है और निरुक्त नामका लक्षण है ॥ ६३ ॥

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्किमु विधुं ग्रसते न विधुन्तुदः ?
निपतितं वदने कथमन्यथा बलिकरम्भनिभं निजमुज्झति ? ॥ ६४ ॥

अन्वयः—विधुन्तुदः विधुं स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात् न ग्रसते किमु ? अन्यथा वदने निपतितं निजं बलिकरम्भनिभं कथम् उज्झति ? ॥ ६४ ॥

व्याख्या—विधुन्तुदः = राहुः, विधुं = चन्द्रमसं, स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शन- विभ्रमात् = निजशत्रुनिशितचक्रभ्रान्तेः, न ग्रसते किमु = नो भक्षयति किम् ? तालुच्छेदभयादिति भावः। अन्यथा = भयाऽभावे सति, वदने = मुखे, निपति- तम् = अन्तर्गतं, निजं = स्वकीयं, बलिकरम्भनिभम् = उपहारदधिसक्तुसदृशं, कथं = केन प्रकारेण, उज्झति = उद्गिरति ॥ ६४ ॥

अनुवादः—राहु चन्द्रमाको अपने शत्रु विष्णुके तीक्ष्ण सुदर्शन चक्रकी भ्रान्ति होनेसे ग्रास नहीं करता है क्या ? नहीं तो मुखमें पड़े हुए उपहाररूप दहीसे मिश्रित सत्तूके गोलेके सदृश उसको कैसे छोड़ देता है ? ॥ ६४ ॥

टिप्पणी—स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात् = स्वस्य रिपुः (ष० त०)। तीक्ष्णं च तत् सुदर्शनम् (क० धा०)। स्वरिपोः (विष्णोः) तीक्ष्णसुदर्शनम् (ष० त०), तस्य विभ्रमः, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी। वलिकरम्भ-निभं = बलेः करम्भः (ष० त०)। "करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्।" इति "करम्भा दधिसक्तवः" इत्यप्यमरः। बलिकरम्भेण सदृशः, तम् (तृ० त०)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ६४ ॥

वदनगर्भगतं न निजेच्छया शशिनमुज्झति राहुरसंशयम्।
अशित एव गलत्ययमत्ययं सखि! विना गलनालबिलाऽध्वना ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे सखि! (यद्वा) राहुः वदनगर्भगतं शशिनं निजेच्छया न उज्झति, असंशयम्। (किन्तु) अयम् अशित एव अत्ययं विना गलनालबिलाऽध्वना गलति ॥ ६५ ॥

व्याख्याः—हे सखि = हे वयस्ये !, (यद्वा = अथ वा) राहुः = विधुन्तुदः, वदनगर्भगतं = मुखाऽभ्यन्तरप्रविष्टं, शशिनं = चन्द्रमसं, निजेच्छया = स्वेच्छया, न उज्झति = न त्यजति, असंशयं = संशयो नाऽस्तीति भावः। (किन्तु) अयं = शशी, अशित एव = गिलित एव, अत्ययं विना = नाशं विना, गल-नालबिलाऽध्वना = कण्ठनालविवरमार्गेण, गलति = निःसरति। राहोः शिरो-मात्रत्वेन कण्ठनालविवरमार्गेणोदरसंयोगाऽभावेन दुःखप्रदस्य शशिनो भूयोऽभ्युदय इति भावः ॥ ६५ ॥

अनुवादः—हे सखि! अथवा राहु, मुखके भीतर पड़े हुए चन्द्रमाको अपनी इच्छासे नहीं छोड़ता है, इसमें संशय नहीं है। किन्तु चन्द्रमा राहुके निगलनेके साथ ही बिना कष्टके (पेटके न होनेसे) कण्ठनालके छिद्रके मार्गसे निकल जाता है ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—वदनगर्भगतं = वदनस्य गर्भः (ष० त०), तं गतः, तम् (द्वि० त०)। निजेच्छया = निजस्येच्छा तया (ष० त०)। असंशयं = संशयस्याऽभावः, अर्थाऽभावमें अव्ययीभाव। अशितः = अश् + क्तः। गलनाल-बिलाऽध्वना = गलस्य नालः (ष० त०), तस्य बिलं (ष० त०) तस्य अध्वा, तेन (ष० त०)। गलति = गल + लट् + तिप्। इस पद्यमें प्रतीय-मानोत्प्रेक्षा है ॥ ६५ ॥

ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं किल राहुशिरश्छिदम्।
विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न? क्व नु शशी यदि तज्जठराऽनलः ?॥ ६६ ॥

अन्वयः—ऋजुदृशः पुराविदो मधुभिदं राहुशिरश्छिदं कथयन्ति किल। विरहिमूर्धभिदं न निगदन्ति; तज्जठराऽनलो यदि, शशी क्व नु ? ॥६६॥

व्याख्या—ऋजुदृशः = सरलदृष्टयः, यथादृष्टग्राहिण इति भावः। पुराविदः = पुराणज्ञाः, मधुभिदं = मधुदैत्यभेदकं, विष्णुमिति भावः। राहुशिरश्छिदं = राहुमस्तकच्छेदकं, कथयन्ति = वदन्ति, किल = इति वार्ता। विरहिमूर्धभिदं = वियोगिशिरश्छिदं, न निगदन्ति = न कथयन्ति, वस्तुतस्तथैव कथनीयमिति भावः। तदेव प्रतिपादयति—क्वेति। तज्जठराऽनलः = राहूदराऽग्निः, यदि = चेत्, अस्तीति शेषः, शशी = चन्द्रः, क्व नु = कुत्र नु, राहुजठराऽनलजीर्णत्वात्कुत्राऽपि न स्यादिति भावः॥ ६६॥

अनुवादः—सरल दृष्टिवाले पुराणोंके जानकार, मधुको भेदन करनेवाले विष्णुको "राहुके शिरको काटनेवाला" कहते हैं, वियोगियोंके शिरको काटनेवाला नहीं कहते हैं। यदि राहुका उदराऽग्नि होता तो चन्द्रमा कहाँ रहते ? (कहीं भी नहीं)॥ ६६॥

टिप्पणी—ऋजुदृशः=ऋजुं पश्यन्तीति, ऋजु+दृश्+क्विप् (उपपद०)+जस्। मधुभिदं= मधुं भिनत्तीति मधुभिद्, तम्, मधु+भिद्+क्विप् (उपपद०)+अम्। राहुशिरश्छिदं = राहोः शिरः (ष० त०), तत् छिनत्तीति राहुशिरश्छित्, तम्, राहुशिरस्+छिद्+क्विप् (उपपद०)+अम्। विरहिमूर्धभिदं = विरहिणां मूर्धानः (ष० त०), तान् भिनत्तीति विरहिमूर्धभित्, तम्, विरहिमूर्धन्+भिद्+क्विप् (उपपद०)+अम्। तज्जठराऽनलः = जठरे अनलः (स० त०), तस्य जठराऽनलः (ष० त०), विष्णुके राहुशिरको छेदन करनेसे उसका उदराऽग्नि नहीं रहा अतः वियोगियोंको मारनेवाले चन्द्रको उज्जीवित करनेवाले विष्णुको "वियोगियोंके शिरको काटनेवाला" कहना चाहिए, राहुके शिरको काटनेवाला नहीं कहना चाहिए यह अभिप्राय है॥ ६६॥

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा मखमृगस्य यथा दलितं शिरः।
सपदि सन्दधतुर्भिषजौ दिवः, सखि! तथा तमसोऽपि करोतु कः ? ॥६७॥

अन्वयः—हे सखि! रुचिभिः स्मरसखौ दिवो भिषजौ स्मरवैरिणा दलितं मखमृगस्य शिरः यथा सपदि सन्दधतुः, (किन्तु) कः तमसोऽपि तथा करोतु ? ॥ ६७॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये !, रुचिभिः = कान्तिभिः, कायस्येति शेषः । स्मरसखौ = कामसदृशौ, काममित्रे, दिवः = स्वर्गस्य, भिषजौ = वैद्यौ, अश्विनीकुमारावित्यर्थः । स्मरवैरिणा = कामशत्रुणा, हरेणेत्यर्थः । दलितं = भिन्नं, मखमृगस्य = यज्ञहरिणस्य, मृगरूपधारिणो मखस्येत्यर्थः । शिरः = मस्तकं, यथा = येन प्रकारेण, सपदि=तत्क्षणे, सन्दधतुः = संयोजयामासतुः । (किन्तु), कः = जनः, तमसोऽपि = राहोरपि, तथा = शिरःसंयोजनं, करोतु = विदधातु, न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—हे सखि ! शरीरकी कान्तियोंसे कामदेवके सदृश और उनके मित्र स्वर्गके वैद्य अश्विनीकुमारोंने कामदेवके शत्रु महादेवसे काटे गये मृगरूप लेनेवाले यज्ञके शिरको जैसे शीघ्र जोड़ दिया, किन्तु कौन राहुके शिरको भी उस तरह जोड़ देगा ? ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—स्मरसखौ=स्मरस्य सखायौ (ष० त०) । स्मरवैरिणा = स्मरस्य वैरी, तेन (ष० त०) । मखमृगस्य = मख एव मृगः, तस्य (रूपक०), सन्दधतुः = सं+धा+लिट्+तस् । महादेवके यज्ञमृगके शिर काटनेके विषयमें पुराण प्रमाण है, उसी तरह अश्विनीकुमारोंने उसके शिरको जोड़ दिया इस विषयमें "ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम्" यह श्रुति प्रमाण है ॥ ६७ ॥

नलविमस्तकितस्य रणे रिपोर्मिलति किं न कबन्धगलेन वा ।
मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमोग्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—वा रणे नलविमस्तकितस्य (तथाऽपि) मृतिभिया भृशम् उत्पततः रिपोः कबन्धगलेन (सह) तमोग्रहशिरः तदसृग्दृढबन्धनं (सत्) किं न मिलति ? ॥ ६८ ॥

व्याख्या—वा = अथ वा, रणे=युद्धे, नलविमस्तकितस्य = नलेन च्छिन्न-मस्तकस्य, तथाऽपि मृतिभिया = मरणभयेन, भृशम् = अत्यर्थम्, उत्पततः = उद्गच्छतः, रिपोः = शत्रोः, कबन्धगलेन = अपमूर्धकलेवरकण्ठेन सह, तमोग्रहशिरः = राहुशीर्षं, तदसृग्दढबन्धनं = कबन्धगलरक्तनिबिडसंयोगं सत्, किं न मिलति = किं न सङ्गच्छते ? ॥ ६८ ॥

अनुवादः—अथ वा युद्धमें नलसे काटे गये शिरवाले तो भी मरणके भयसे अतिशय ऊपर उछलते हुए शत्रुके शिरोहीन कण्ठके साथ राहुका शिर, कबन्धके लोहूसे दृढ बन्धनवाला होता हुआ क्यों नहीं मिल जाता है ? ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—नलविमस्तकितस्य = विगतो मस्तको यस्मात् स विमस्तकः (बहु०)। विमस्तकः कृतो विमस्तकितः, विमस्तक + णिच् + क्तः। नलेन विमस्तकितः, तस्य (तृ० त०)। मृतिभिया = मृतेर्भीः मृतिभीः, तया (प० त०), उत्पततः = उद् + पत् + लट् (शतृ०) + ङस्। कबन्धगलेन = कबन्धस्य गलः, तेन (ष० त०)। तमोग्रहशिरः = तमश्चाऽसौ ग्रहः (क० धा०), तस्य शिरः (ष० त०)। तदसृग्दृढबन्धनं = तस्य असृक् (ष० त०)। दृढं बन्धनं यस्य तत् (बहु०)। तदसृजा दृढबन्धनम् (तृ० त०)। कबन्धके गलेके खूनसे राहुका शिर कबन्धके धड़से जुड़ जाता तो उसके उदराऽग्निसे चन्द्र जीर्ण हो जाता यह तात्पर्य है ॥ ६८ ॥

सखि ! जरां परिपृच्छ तमःशिरः सममसौ दधताऽपि कबन्धताम्।
मगधराजवपुर्दलयुग्मवत् किमिति न प्रतिसीव्यति केतुना ? ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे सखि ! जरां परिपृच्छ। असौ कबन्धतां दधता केतुना समं तमःशिरः अपि मगधराजवपुर्दलयुग्मवत् किमिति न प्रतिसीव्यति ? ॥ ६९ ॥

व्याख्या—हे सखि = हे वयस्ये ! जरां = जरानाम्नीं राक्षसीं, परिपृच्छ = अनुयुङ्क्ष्व, त्वमिति शेषः। असौ = जरा, कबन्धताम् = शिरोरहितशरीरतां, दधता = धारयता, केतुना समं = केतुग्रहेण सह, तमःशिरः अपि = राहुमस्तकम् अपि, मगधराजवपुर्दलयुग्मवत् = जरासन्धशरीराऽर्धभागयुगलम् इव, किमिति = केन कारणेन, न प्रतिसीव्यति = न सन्धत्ते ॥ ६९ ॥

अनुवादः—हे सखि ! तुम जरा राक्षसीसे पूछो। वह (जरा) शिरसे हीन शरीरको धारण करते हुए केतु ग्रहके साथ राहुके शिरको भी जरासन्धके शरीरके दो भागोंके समान क्यों नहीं मिला देती है ? ॥ ६९ ॥

टिप्पणी—कबन्धतां = कबन्धस्य भावः कबन्धता, ताम्, कबन्ध + तल् + टाप् + अम्। दधता=धा + लट् (शतृ) + टा। तमःशिरः = तमसः शिरः, तत् (ष० त०)। "तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः।" इत्यमरः। मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्=मगधानां राजा मगधराजः (ष० त०)। वपुषः दले (ष० त०)। मगधराजस्य वपुर्दले (ष० त०), तयोर्युग्मं (ष० त०), तेन तुल्यं, मगधराजवपुर्दलयुग्म + वतिः। प्रतिसीव्यति = प्रति + षिवु + लट् + तिप्। शिरका भागमात्र राहु और शरीर (धड़) मात्र केतु, उनको जोड़ देनेसे पहलेके समान स्थित उदराग्निसे चन्द्रमा जीर्ण हो जाता यह तात्पर्य है।

जरा नामकी राक्षसीने जरासन्धके शरीरके दो भागोंको जोड़ दिया ऐसी कथा महाभारतमें है ॥ ६९ ॥

वद विधुन्तुदमालि ! मदीरितैस्त्यजसि किं द्विजराजधिया रिपुम् ? ।
किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ? ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे आलि ! मदीरितैः विधुन्तुदं वद । रिपुं द्विजराजधिया त्यजसि किम् ? यत् एषः वारुणीं निषेव्य ईदृशः पतितः पुनः दिवम् एति किमु ? ॥७०॥

व्याख्या—हे आलि=हे सखि ! मदीरितैः = मद्वचनैः, विधुन्तुदं = राहुं, वद=ब्रूहि, रिपुं = शत्रुं, चन्द्रमित्यर्थः । द्विजराजधिया = चन्द्रबुद्धया ब्राह्मण-श्रेष्ठबुद्धया वा, त्यजसि किं = मुञ्चसि किमु ? यत् = यत्मात्कारणात्, एषः = चन्द्रः, वारुणीं = प्रतीचीं (दिशम्) सुरां च, निषेव्य = गत्वा, पीत्वा च । ईदृशः = एतादृशः, पतितः = च्युतः महापातकयुक्तश्च, पुनः = भूयः, दिवम् = अन्तरिक्षं स्वर्गं च, एति किमु = आगच्छति किम् ? ॥ ७० ॥

अनुवादः—हे सखि ! मेरे वचनोंसे तुम राहुको कहो—तुम शत्रु चन्द्रको चन्द्रबुद्धिसे वा "यह श्रेष्ठ ब्राह्मण है" ऐसी बुद्धिसे छोडते हो क्या ? जिस कारणसे कि यह चन्द्र वारुणी पश्चिम दिशाको जाकर और मदिराको पीकर ऐसा पतित (च्युत) और महापातकवाला होकर फिर आकाश और स्वर्गको आता है क्या ? ॥ ७० ॥

टिप्पणी—मदीरितैः = मम ईरितानि, तैः (ष० त०) । द्विजराजधिया = द्विजानां राजा द्विजराजः (ष० त०), तस्य धीस्तया (ष० त०) । वारुणीं = वरुणस्येयं वारुणी, ताम्, वरुण + ङीप् + अम् । "वारुणी गन्धदूर्वायां प्रतीची-सुरयोरपि ।" इति विश्वः । निषेव्य = नि + सेव् + क्त्वा (ल्यप्) । यह चन्द्र पश्चिम दिशाको जाकर वा मदिराको पीकर पतित हो गया, ऐसा पुरुष क्या फिर स्वर्गको आता है ? पतितको न ऊर्ध्वगति न स्वर्गगति ही प्राप्त होती है, इसलिए ऐसे पतितको मारनेमें दोष कैसे होगा ? यह भाव है । पञ्च महापातकोंमें एक महापातक ब्राह्मणका सुरापान भी है ॥ ७० ॥

दहति कण्ठमयं खलु तेन किं गरुडवद् द्विजवासनयोज्झितः ? ।
प्रकृतिरस्य विधुन्तुद ! दाहिका मयि निरागसि का वद विप्रता ? ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे विधुन्तुद ! अयं द्विजवासनया गरुडवत् ते कण्ठं दहति खलु । तेन उज्झितः किम् ? अस्य विप्रता का ? वद । (तथा हि) अस्य प्रकृतिः निरागसि मयि दाहिका ॥ ७१ ॥

व्याख्या—हे विधुन्तुद = हे राहो !, अयं = विधुः, द्विजवासनया = ब्राह्मणबुद्धया, गरुडवत् = गरुडस्य इव, ते = तव, राहोः, कण्ठं = गलं, दहति = तापयति, खलु = निश्चयेन, तेन = दाहेन कारणेन, उज्झितः किं = त्यक्तः किम् ?, अस्य = विधोः, विप्रता का = ब्राह्मणता का ?, न काऽपीति भावः । वद = ब्रूहि, तथा हि–अस्य=विधोः, प्रकृतिः = स्वभावः, निरागसि= निरपराधायां, मयि, दाहिका = दग्ध्री, न तु ब्राह्मी शक्तिरिति भावः ।। ७१ ।।

अनुवादः—हे राहो ! यह (चन्द्र) ब्राह्मणकी वासनासे गरुडके समान तुम्हारे कण्ठको जलाता है, उस (दाह) से छोड़ देते हो क्या ? इसकी ब्राह्मणता क्या है ? कहो । इसका स्वभाव ही निरपराध (बेकसूर) मुझमें दाह करनेवाला है ।। ७१ ।।

टिप्पणी—द्विजवासनया = द्विजस्य वासना, तया (ष० त०)। यह ब्राह्मण है ऐसी वासनासे, व्यक्तिके पतित होनेपर भी उसमें जाति रहती ही है यह तात्पर्य है । गरुडवत् = गरुडस्य इव, "तत्र तस्येव" इस सूत्रसे वति प्रत्यय । पूर्व कालमें गरुडजी भूखसे पिता कश्यपकी आज्ञासे निषादोंको खाने लगे, उनमें निषादके साथ संसर्ग करनेवाला एक ब्राह्मण भी उनके गलेके भीतर पड़कर जलाने लगा, तब गरुडने उसको उगल दिया । महाभारतकी इस कथाके अनुसार यह उक्ति है। विप्रता = विप्र + तल् + टाप् । निरागसि = निर्गतम् आगो यस्याः सा, तस्याम् (बहु०), दाहिका = दहतीति, दह + ण्वुल् + टाप् । चन्द्र स्वभावसे ही दाहक है, ब्राह्मणत्वसे नहीं । निरपराध स्त्री मुझको जलाने-वाले इसमें ब्राह्मणता ही नहीं है यह अभिप्राय है ।। ७१ ।।

सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाय विनिर्मितः ।
विरहिणीगणचर्वणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति श्रुतः ।। ७२ ।।

अन्वयः—विधुः सकलया कलया (एव) दंष्ट्रया यमाय समवधाय विरहिणीगणचर्वणसाधनं विनिर्मितः किल । अतः "द्विजराजः" इति श्रुतः ।। ७२ ।।

व्याख्या—विधुः =चन्द्रः, सकलया = संपूर्णया, कलया = भागेन, (एव) दंष्ट्रया = दशनविशेषेण, यमाय = अन्तकाऽर्थं, समवधाय = सम्यक् अवधानं कृत्वा, विरहिणीगणचर्वणसाधनं = वियोगिनीसमूहभक्षणकारणं, विनिर्मितः = रचितः, ब्रह्मणेति शेषः किल = निश्चयेन, अतः = अस्मात् कारणात् दंष्ट्राविशेषत्वादिति भावः । द्विजराजः = द्विजराजसंज्ञकः, इति = इत्थं,

श्रुतः = आकर्णितः । चन्द्रः ब्राह्मणराजत्वान्न, दंष्ट्राविशेषवत्त्वात् "द्विजराज" इति संज्ञां प्राप्तवानिति भावः ॥ ७२ ॥

अनुवादः—चन्द्र संपूर्ण कलाएँ ही, दंष्ट्रा (दाढों) से यमराजके लिए एकाग्रचित्त होकर ब्रह्माजीसे विरहिणियोंके भक्षणका कारणस्वरूप बनाया गया है। इसलिए इसका "द्विजराज" (दन्तराज) ऐसा नाम सुना गया है ॥७२॥

टिप्पणी—सकलया कलया = सकलाभिः कलाभिः, दंष्ट्रया = दंष्ट्राभिः, जातिमें एकवचन । समवधाय = सम्+अव+धा+क्त्वा (ल्यप्) । विरहिणीगणचर्वणसाधनं=विरहिणीनां गणः (ष० त०), तस्य चर्वणं (ष० त०), तस्य साधनम् (ष० त०)। विनिर्मितः = वि+निर्+मा+क्तः । द्विजराजः = द्विजानां राजा (ष० त०), "दन्तविप्राऽण्डजा द्विजाः" इत्यमरः । इस पद्यमें निरुक्त नामका काव्यलक्षण है ॥ ७२ ॥

स्मरमुखं हरनेत्रहुताऽशनाज्ज्वलदिदं विधिना चकृषे विधुः ।
बहुविधेन वियोगिवधैनसा शशमिषादथ कालिकयाऽङ्कितः ॥ ७३ ॥

अन्वयः—अथ विधुः इदं स्मरमुखं ज्वलत् (एव) विधिना हरनेत्रहुताऽशनात् चकृषे । (अथवा) बहुविधेन वियोगिवधैनसा कालिकया शशमिषात् अङ्कितः ॥ ७३ ॥

व्याख्या—अथ = अथ वा, विधुः = चन्द्रः, इदं = पुरोवर्ति, स्मरमुखं = कामवदनं, ज्वलत् = प्रज्वलत् एव, विधिना = ब्रह्मणा, हरनेत्रहुताऽशनात् = रुद्रनयनाऽग्नेः, चकृषे = आकृष्टः । अथ वा बहुविधेन = अनेकप्रकारेण, वियोगिवधैनसा = विरहिमारणपापेन, कालिकया = श्यामिकया, शशमिषात् = मृगव्याजात्, अङ्कितः = चिह्नितः । चन्द्रमसि दाहस्य वा पापस्य कालिमा मृगच्छलाद् दृश्यत इति भावः ॥ ७३ ॥

अनुवादः—अथ वा यह चन्द्रमा, कामदेवका मुख है। जलते हुए इसको ब्रह्माजीने रुद्रके नेत्राऽग्निसे खींच लिया है। अथवा यह अनेक प्रकारके वियोगियोंकी हत्याके पापसे शशके छलसे कालिमासे चिह्नित हो गया है ॥७३॥

टिप्पणी—स्मरमुखं = स्मरस्य मुखम् (ष० त०)। ज्वलत् = ज्वल+लट् (शतृ) +सुः । हरनेत्रहुताऽशनात् = हरस्य नेत्रं (ष० त०), तदेव हुताऽशनः, तस्मात् (रूपक०)। चकृषे = कृष+लिट् (कर्ममें)+त। बहुविधेन = बहुः विधा (प्रकारः) यस्य तत्, तेन (बहु०)। वियोगिवधैनसा = वियोगिनां वधः (ष० त०) तेन एनः तेन (तृ० त०)। शशमिषात् = शशस्य मिषं,

तस्मात् (ष० श्रु०)। इस पद्यमें दो प्रतीयमान उत्प्रेक्षाएँ और अपह्नुतिका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ७३ ॥

द्विजपतिग्रसनाऽऽहितपातकप्रभवकुष्ठसितीकृतविग्रहः ।
विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति राहुरयं, न निशाकरः ॥ १ ॥

अन्वयः—द्विजपतिग्रसनाऽऽहितपातकेत्यादिः अयं राहुः विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति निशाकरो न ॥ १ ॥

व्याख्या—प्रक्षिप्तमिदं पद्यं मल्लिनाथेन न व्याख्यातं, परं तिलक-सुखाऽवबोधव्याख्ययोर्दृश्यमानत्वात्संक्षेपेण व्याख्यायते ।

द्विजपति०=चन्द्ररूपब्राह्मणग्रासप्राप्तपापोत्पन्नकुष्ठशुक्लीकृतशरीरः, अयं= पुरोवर्ती, राहुः=सैंहिकेयः, विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया=वियोगिनीमुखचन्द्रभक्षणेच्छया, स्फुरति = उदेति, निशाकरो न = चन्द्रो न ॥ १ ॥

अनुवादः—हे सखि ! चन्द्ररूप ब्राह्मणको ग्रास करनेसे प्राप्त पातकसे उत्पन्न कुष्ठ (कोढ) रोगसे सफेद शरीरवाला यह राहु वियोगिनीके मुखचन्द्रको खानेकी इच्छासे चमक रहा है, चन्द्रमा नहीं ॥ १ ॥

टिप्पणी—इस पद्यमें अपह्नुति अलङ्कार है ॥ १ ॥

इति विधोर्विविधोक्तिविगर्हणं व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा ।
अतितरां दधती विरहज्वरं, हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—अतितरां विरहज्वरं दधती सा इति व्यवहितस्य विधोः विविधोक्तिविगर्हणं वृथा इति विमृश्य हृदयभाजं स्मरम् उपालभत ॥ ७४ ॥

व्याख्या—अतितराम् = अतिमात्रं, विरहज्वरं = वियोगसन्तापं, दधती = धारयन्ती, सा = दमयन्ती, इति = इत्थं, पूर्वोक्तप्रकारेणेति भावः । व्यवहितस्य = दूरस्थस्य, विधोः = चन्द्रमसः, विविधोक्तिविगर्हणम् = विविधोक्तिभिः (बहुप्रकारवचनैः) विगर्हणं (निन्दा), वृथा = व्यर्थप्रायम्, इति = एवं, विमृश्य = विचार्य, हृदयभाजं = मनःस्थितं, सन्निहितमिति भावः । स्मरं = कामम्, उपालभत = उपालब्धवती, निनिन्देत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अनुवादः—अत्यन्त वियोगसन्तापको धारण करती हुई दमयन्ती इस प्रकारसे दूरस्थित चन्द्रमाकी अनेक प्रकारके वचनोंसे निन्दा करना व्यर्थ है ऐसा विचार कर हृदयमें स्थित (निकटवर्ती) कामदेवकी निन्दा करने लगीं ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—अतितराम् = अति+तरप्+आमुः। विरहज्वरं = विरहस्य ज्वरः, तम् (ष० त०)। विविधोक्तिविगर्हणं = विविधाश्च ता उक्तयः, (क० धा०)। ताभिः विगर्हणम् (तृ० त०)। हृदयभाजं = हृदय+भज्+ण्विः+अम् (उपपद०)। उपालभत = उप+आङ्+लभ+लङ्+त ॥७४॥

हृदयमाश्रयसे बत ! मामकं, ज्वलयसीत्थमनङ्ग ! तदेव किम् ?
स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः क्व भवितासि ? हताश ! हुताऽशवत् ॥७५॥

अन्वयः—हे अनङ्ग ! मामकं हृदयम् आश्रयसे, तदेव इत्थं किं ज्वलयसि ? बत ! हे हताश ! स्वयं हुताऽशवत् क्षणदग्धनिजेन्धनः (सन्) क्व भवितासि ? ॥ ७५ ॥

व्याख्या—हे अनङ्ग हे काम !, मामकं = मदीयं, हृदयं = हृत्, आश्रयसे = आश्रित्य वर्तसे, तत् एव = मद्धृदयम् एव, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, किं ज्वलयसि = किं दहसि ?, हे हताश = हे नष्टाऽभिलाष, दुर्बुद्धे इति भावः। स्वयं = त्वम्, हुताऽशवत् = अग्निवत्, क्षणदग्धनिजेन्धनः = अल्पक्षणभस्मीकृतस्वाश्रयः सन्, क्व = कुत्र, भवितासि = भविष्यसि ? ॥ ७५ ॥

अनुवादः—हे काम ! मेरे हृदयका आश्रय लेते हो, उसीको इस प्रकार क्यों जलाते हो ? हाय ! हे दुर्बुद्धे ! तुम अग्निके समान क्षणभरमें अपने आश्रय (मुझ) को जलाकर कहां रहोगे ? ॥ ७५ ॥

टिप्पणी—मामकं = मम इदं तत्, अस्मद् शब्दके स्थानमें "तवकममकावेकवचने" इस सूत्रसे ममक आदेश। हताश = हता आशा यस्य सः, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। हुताऽशवत् = हुतम् अश्नातीति हुताशः, हुत+अश्+अण् (उपपद०)। हुताऽशेन तुल्यं, हुताश+वतिः। क्षणदग्धनिजेन्धनः = निजं च तत् इन्धनम् (क० धा०)। क्षणं दग्धम् (सुप्सुपा०)। क्षणदग्धं निजेन्धनं येन सः (बहु०)। भवितासि = भू+लुट्+सिप्। हे कामदेव ! दूसरेकी हिंसा करनेके व्यसनसे तुम अपने नाशको नहीं देखते हो इस आशयसे "हताश" ऐसे सम्बुद्धिपदका प्रयोग किया गया है। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥७५॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया।
स्मर ! निरैक्ष्यत कस्यचनाऽपि न त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ? ॥७६॥

अन्वयः—हे स्मर ! त्वम् (अक्षिगतः) पुरभिदा त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया अदृश्यतां गमितः। (किन्तु) कस्यचन अपि अक्षिगते त्वयि त्रिभिः नयनैः किं न निरैक्ष्यत ? ॥ ७६ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम !, त्वं = भवान्, अक्षिगत इति शेषः। पुरभिदा = हरेण, त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया = तृतीयलोचनवैयर्थ्यभयेन, अदृश्यताम् = अदर्शनीयतां, गमितः=प्रापितः, नाशं प्रापित इति भावः। किन्तु कस्यचन अपि = यस्य कस्यचिदपि जनस्य, अक्षिगते = दृग्गोचरे, द्वेष्ये च, त्रिभिः = त्रिसंख्यकैः, नयनैः = नेत्रैः, किं न निरैक्ष्यत=किमिति न निरीक्षितम् ?, कोपस्य तृतीयनेत्रस्थानीयत्वात्त्वयि द्वेष्ये सति सर्वोऽपि जनस्त्रिनयनो जात इति भावः॥ ७६ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! तुम द्वेष्य होकर रुद्रसे तृतीय नेत्र (अग्नि) के व्यर्थ होनेके भयसे नाशको प्राप्त कराये गये हो। किन्तु जिस किसी भी जनके तुम्हारे नेत्रमें पड़ने पर (वा द्वेष्य होने पर) तीन नेत्रोंसे (क्रोधके साथ दोनों नेत्रोंसे) क्या नहीं देखा ? ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—पुरभिदा=पुरं भिनत्तीति पुरभिद्, तेन। पुर+भिद्+क्विप्+टा (उपपद०)। त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया=त्रीणि नयनानि यस्य सः (बहु०), तस्य भावः, त्रिनयन+त्व। तस्य परिप्लुतिः (ष० त०), तस्याः शङ्का, तया (ष० त०)। अदृश्यताम् = अदृश्य+तल्+टाप्+अम्, गमितः = गम् + णिच्+क्तः। अक्षिगते = अक्षि गतः, तस्मिन् (द्वि० त०)। निरैक्ष्यत= निर्+ईक्ष+लङ् (भावमें) +त। धातुके सकर्मक होनेपर भी यहाँपर कर्मको विवक्षा "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया।" इस वचनके अनुसार नहीं हुई है॥ ७६ ॥

सहचरोऽसि रतेरिति विश्रुतिस्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ?।
अथ न सम्प्रति सङ्गतिरस्ति वामनुमृता न भवन्तमियं किल॥ ७७ ॥

अन्वयः—(हे स्मर !) "रतेः सहचरोऽसि" इति विश्रुतिः। त्वयि वसति अपि मे कुतो रतिर्न ? अथ सम्प्रति वां सङ्गतिर्न अस्ति, इयं भवन्तं न अनुमृता किल॥ ७७ ॥

व्याख्या—(हे स्मर !) रतेः = रतिदेव्याः सन्तुष्टेश्च। सहचरः = सहचारी, असि = वर्तसे, इति = एवं, विश्रुतिः = प्रसिद्धिः। परं त्वयि = भवति, वसति अपि = वासं कुर्वति अपि, हृदयस्थे सत्यपीति भावः। मे = मम, कुतः = कस्मात्कारणात्, रतिः न = प्रीतिः न, अथ = अथ वा, सम्प्रति = अधुना, वां = युवयोः। सङ्गतिः = सहचरता, न अस्ति = नो वर्तते, कुतः ?

इयं = रतिः, भवन्तं = त्वां, न अनुमृता = अनुमरणं न कृतवती, किल = इयं वार्ता, अनुमरणाऽभावादसङ्गतिर्युक्तेति भावः ॥ ७७ ॥

अनुवादः—(हे कामदेव !) तुम रतिदेवीके वा सन्तुष्टिके सहचर हो ऐसी प्रसिद्धि है, पर मेरे हृदयमें तुम्हारे रहनेपर भी मुझे किस कारणसे रति (प्रीति) नहीं है। अथ वा इस समय तुम दोनोंकी सङ्गति नहीं है; इस (रति) ने तुम्हारे मरनेपर साथ नहीं दिया ॥ ७७ ॥

टिप्पणी—रतेः = "रतिः कामप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च ।" इति विश्वः। सहचरः = सह चरतीति, सह+चर+अच्। वसति = वस+लट् (शतृ)+ङि। अनुमृता = अनु + मृङ्+क्तः (कर्ता में)+टाप्+सु। इस पद्यमें प्रीतिरूप रतिका कामप्रियाके साथ अभेद अध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्तिः अलङ्कार है ॥ ७७ ॥

रतिवियुक्तमनात्मपरज्ञ ! किं स्वमपि मामिव तापितवानसि ? ।
कथमतापभृतस्तव सङ्गमादितरथा हृदयं मम दह्यते ? ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे अनात्मपरज्ञ ! माम् इव रतिवियुक्तं स्वम् अपि त्वं तापितवान् असि किम् ? इतरथा अतापभृतः तव सङ्गमात् मम हृदयं कथं दह्यते ? ॥ ७८ ॥

व्याख्या—हे अनात्मपरज्ञ = हे स्वपराऽनभिज्ञ ! सर्वघातुक मारेति भावः। माम् इव = भैमीम् इव, रति वियुक्तं = रतिविरहितं, स्वम् अपि = आत्मानम् अपि, तापितवान् असि किम्=दग्धवान् असि किम् ? इतरथा=नो चेत्, स्वाऽसन्तापन इति भावः। अतापभृतः=तापरहितस्य, तव=भवतः, सङ्गमात् = सम्पर्कात्, मम = भैम्याः, हृदयं = हृत्, कथं = केन प्रकारेण, दह्यते = संताप्यते, तप्तस्पर्शात्तापो नाऽतप्तस्पर्शादितिर्भावः ॥ ७८ ॥

अनुवादः—अपनेको और दूसरेको नहीं जाननेवाले हे कामदेव ! मेरे समान रतिसे रहित अपनेको भी तुमने सन्तप्त किया है क्या ? नहीं तो तापरहित तुम्हारे सम्पर्कसे मेरा हृदय कैसे जल रहा है ? ॥ ७८ ॥

टिप्पणी—अनात्मपरज्ञ=आत्मा च परश्च आत्मपरौ, (द्वन्द्व०)। तौ जानातीति आत्मपरज्ञः तत सम्बुद्धौ, आत्मपर+ज्ञा+कः (उपपद०)। रतिवियुक्तं = रत्या वियुक्तः, तम् (तृ० त०)। तापितवान् = तप+णिच् + क्तवतु+ सुः। इतरथा = इतरेण प्रकारेण, इतर + थाल्। अतापभृतः = तापं बिभर्तीति तापभृत्, ताप+भृ + क्विप् (उपपद०)। न तापभृत्, तस्य (नञ्०)। दह्यते = दह+लट्+त (कर्मकर्तामें) ॥ ७८ ॥

अनुममार न मार ! कथं नु सा रतिरिति प्रथिताऽपि पतिव्रता ? ।
इयदनाथवधूवधपातकी दयितयाऽपि तयाऽसि किमुज्झितः ? ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे मार ! पतिव्रता इति प्रथिता अपि सा रतिः कथं न अनुममार ? । (अथ वा) इयदनाथवधूवधपातकी (त्वम्) दयितया अपि तया उज्झितः असि किम् ? ॥ ७९ ॥

व्याख्या—हे मार = हे मारक, काम इत्यर्थः । पतिव्रता = सती, इति, प्रथिता अपि = प्रख्याता अपि, सा = प्रसिद्धा, रतिः = तव प्रिया, कथं = केन प्रकारेण, न अनुममार = न अनुमृता, त्वामिति शेषः । अथ वा, इयदनाथवधूवधपातकी = एतावद्वियोगिस्त्रीहिंसापापी, त्वमिति शेषः । दयितया अपि = प्रियया अपि, तया = रत्या, उज्झितः = त्यक्तः, असि किं = वर्तसे किम्, "आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ।" इति स्मरणादिति भावः, (या० स्मृ० आचार० ७७) ॥ ७९ ॥

अनुवादः—हे हत्यारे कामदेव ! पतिव्रता ऐसी प्रसिद्धिवाली रतिने भी कैसे तुम्हारा अनुमरण नहीं किया ? अथ वा इतनी वियोगिनी स्त्रियोंके वधके पातकी तुम्हें उन्होंने छोड़ दिया है क्या ? ॥ ७९ ॥

टिप्पणी—पतिव्रता=पत्यौ व्रतं यस्याः सा (व्यधि० बहु०) । अनुममार= अनु+मृङ्+लिट्+तिप् "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इस नियमसे आत्मनेपदका अभाव । इयदनाथवधूवधपातकी = इदं परिमाणमस्ति यासां ता इयत्यः, इदम्+वतुप् (घः)+ङीप् । अविद्यमानो नाथो यासां ता अनाथाः (नञ्-बहु०) अनाथाश्च ता वध्वः (क० धा०) । इयत्यश्च ता अनाथवध्वः (क०धा०) । तासां वधः (ष० त०), तेन पातकी (तृ० त०) । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । इतनी वियोगिनी स्त्रियोंके वधके पातकी कामदेवको रतिने छोड़ दिया है क्या ? यह भाव है ॥ ७९ ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुरुकीर्तितनुं यदनाशयत् ।
तव तनूमवशिष्टवतीं ततः समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

अन्वयः—जितेन्द्रियः सुगतः एव विजित्य तव उरुकीर्तितनुं यत् अनाशयत् । ततः अवशिष्टवतीं भूतमयीं तव तनूं समिति हरः अहरत् ॥ ८० ॥

व्याख्या—(हे काम !) जितेन्द्रियः = वशी, सुगत एव = बुद्ध एव, विजित्य = विजयं कृत्वा, तव = भवतः, उरुकीर्तितनुं = महायशःशरीरं, यत् = यस्मात् कारणात्, अनाशयत् = नाशितवात् । ततः = तस्मात्कारणात्, अव-

शिष्टवतीम् = अवशिष्टां, भूतमयीं = पाञ्चभौतिकीं, तव = भवतः, तनूं = शरीरं, समिति = युद्धे, हरः = रुद्रः, अहरत् = हृतवान्, भस्मीचकारेति भावः ॥ ८० ॥

अनुवादः—जितेन्द्रिय बुद्धने ही जीतकर तुम्हारे महान् कीर्तिरूप शरीरको जो नष्ट कर दिया, उस कारणसे अवशिष्ट पाञ्चभौतिक तुम्हारे शरीरको युद्धमें महादेवने भस्म कर डाला ॥ ८० ॥

टिप्पणी—जितेन्द्रियः = जितानि इन्द्रियाणि येन सः (बहु०)। विजित्य = वि+जि+क्त्वा (ल्यप्)। उरुकीर्तितनुम् = कीर्तिरेव तनुः (रूपक०), उरुश्चाऽसौ कीर्तितनुः, ताम् (क० धा०)। अनाशयत् = ण (न) श+णिच्+लङ्+तिप्। अवशिष्टवतीम् = अव+शिष्+क्तवतु+ङीप्+अम्। भूतमयीं = भूत+मयट्+ङीप्+अम्। अहरत् = हृञ्+लङ्+तिप् ॥ ८० ॥

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग ! निगृह्णता।
अहह ! नीतिरवाप्तभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे अनङ्ग ! विषमनेत्रं कुसुमैः निगृह्णता त्वया यत् फलम् अलभ्यत। ततः अवाप्तभया नीतिः कुसुमैः अपि विग्रहं न इच्छति, अहह ! ॥ ८१ ॥

व्याख्या—हे अनङ्ग = हे काम !, विषमनेत्रं = त्रिनयनं, रुद्रमित्यर्थः। कुसुमैः = पुष्पैः, निगृह्णता = निरुन्धता, प्रहरता इति भावः, त्वया = भवता, यत्, फलम् = मरणरूपः परिणामः, अलभ्यत = लब्धम्। ततः = तस्मात्फलात्, अवाप्तभया = प्राप्तभीतिः, नीतिः = नयः, कुसुमैः अपि = पुष्पैः अपि, किमुत अस्त्रैरिति भावः। विग्रहं = युद्धं, न इच्छति = नो वाञ्छति, अहह = खेदोऽयमिति भावः ॥ ८१ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! महादेवको फूलोंसे प्रहार करनेवाले तुमने जो फल (मरणरूप) पा लिया। उसी फलके कारण भयको प्राप्त करनेवाली नीति फूलोंसे भी युद्ध नहीं करती है ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—विषमनेत्रं=विषमाणि नेत्राणि यस्य सः, तम् (बहु०)। कुसुमैः= करणमें तृतीया। निगृह्णता = नि+ग्रह+लट्(शतृ)+टा। अलभ्यत = लभ+लङ्+त (कर्ममें)। अवाप्तभया=अवाप्तं भयं यया सा (बहु०) ॥ ८१ ॥

अपि धयन्नितराऽमरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमापिथ तां दशाम् ? ।
अथ [illegible] रसोऽधरादमृतमासदुषः खलु नाऽमिव: ? ॥ ८२ ॥

अन्वयः—(हे काम !) इतराऽमरवत् सुधां धयन् अपि त्रिनयनात् कथं तां दशाम् आपिथ ? भण । (अथवा) रतेः अधरस्य रसाऽऽदरात् आत्तघृणः (सन्) अमृतं न अपिबः खलु ? ।। ८२ ।।

व्याख्या—(हे काम !) इतराऽमरवत् = अन्यसुरवत्, सुधाम् = अमृतं, धयन् अपि = पिबन् अपि, त्रिनयनात् = हरात्, कथं = केन प्रकारेण, तां = तादृशीं, दशाम् = अवस्थां, मरणरूपामिति भावः । आपिथ=प्राप्तोऽभूः, भण= वद । (अथवा) रतेः = स्वप्रियायाः, अधरस्य = ओष्ठस्य, रसाऽऽदरात् = आस्वादसम्मानात्, आत्तघृणः = गृहीतजुगुप्सः सन्, अमृत इति शेषः । अमृतं = सुधां, न अपिबः, = न पीतवान्, खलु = निश्चयेन । अमृतपाने कथमन्येष्वमरेषु त्वमेकी मृत इति भावः ।। ८२ ।।

अनुवादः—(हे कामदेव !) और देवताओंके समान अमृतको पीते हुए भी तुमने महादेवसे कैसे वैसी अवस्था (मृत्यु) को प्राप्त किया ? कहो। अथवा अपनी पत्नी रतिके अधरके आस्वादके सम्मानसे अमृतमें घृणा करते हुए तुमने अमृत नहीं पिया क्या ? ॥ ८२ ॥

टिप्पणी—इतराऽमरवत् = इतरे च ते अमराः (क० धा०), तैस्तुल्यम्, इतराऽमर+वतिः । धयन् = "धेट् पाने" धातुसे लट् (शतृ) +सु । त्रिनयनात् = त्रीणि नयनानि यस्य सः, तस्मात् (बहु०) । आपिथ = आप्+ लिट्+थल्, क्रादिनियमसे इट् । रसादरात् = रसे आदरः, तस्मात् (स० त०) । आत्त घृणः = आत्ताघृणा येन सः (बहु०) । "घृणा जुगुप्साकृपयोः" इति वैजयन्ती । अपिबः = "पा पाने" धातुसे लङ्+सिप् ।। ८२ ।।

भुवनमोहनजेन किमेनसा तव परेत ! बभूव पिशाचता ? ।
यदधुना विरहाऽऽधिमलीमसामभिभवन्भ्रमसि स्मर ? मद्विधाम् ।। ८३ ॥

अन्वयः—हे परेत ! तव भुवनमोहनजेन एनसा पिशाचता बभूव किम् ? हे स्मर ! यत् अधुना विरहाऽऽधिमलीमसां मद्विधाम् अभिभवन् भ्रमसि ।। ८३ ।।

व्याख्या—हे परेत = हे प्रेत !, तव = भवतः, भुवनमोहनजेन = लोकाचेतनीकरणजन्येन, एनसा = पापेन, पिशाचता = पिशाचभावः, बभूव किं = जाता किम् । कुतः—हे स्मर=हे कामदेव !, यत्=यस्मात्कारणात्, अधुना = सम्प्रति, विरहाऽऽधिमलीमसां = वियोगव्याधिमलिनां, मद्विधां = मादृशीम् अबलाम्, अभिभवन् = पीडयन्, भ्रमसि = भ्रमणं करोषि ।। ८३ ।।

अनुवादः—हे प्रेत ! तुम लोकको मोहित करनेसे उत्पन्न पापसे पिशाच हो गये हो क्या ? हे कामदेव ! जो कि अभी विरहकी व्यथासे मलिन मुझ जैसी स्त्रीको पीडित करते हुए घूम रहे हो ॥ ८३ ॥

टिप्पणी—परेत = परस्मिन् (लोके) इतः (गतः) इति परेतस्तत्सम्बुद्धौ (स० त०)। भुवनमोहनजेन = भुवनानां मोहनं (ष० त०), तस्माज्जातेन, भुवनमोहन + जन् + डः + टा । विरहाधिमलीमसां = विरहेण आधिः (तृ० त०), तेन मलीमसा, ताम् (तृ० त०), मद्विधां = मम इव विधा (प्रकारः) यस्याः सा, ताम् (व्यधिकरणबहु०)। पापिष्ठ लोग पिशाचभावको प्राप्त कर दुर्बल स्त्री और बालकोंको पीडित करते रहते हैं, तुम भी वैसे ही कोई पिशाच हो क्या ? यह भाव है। इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८३ ॥

बत ! ददासि न मृत्युमपि स्मर ! स्खलति ते कृपया न धनुः करात् ।
अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते न किल मुष्टिरुरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! मृत्युम् अपि न ददासि । (अथवा) कृपया ते करात् धनुः न स्खलति । अथ मृतः असि ? मृतेन च उरीकृतबन्धनः मुष्टिः न मुच्यते किल । बत ! ॥ ८४ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे कामदेव !, मृत्युम् अपि = मरणम् अपि, न ददासि = नो वितरसि, तेन दुःखाऽन्तो भवेदिति भावः। अथवा, कृपया = करुणया, ते = तव, करात् = हस्तात्, धनुः = कार्मुकं, न स्खलति = नो भ्रश्यति । अथ=अथवा, मृतः असि=गतजीवितो वर्तसे, मृतेन च=प्राप्तमरणेन च, उरीकृतबन्धनः = अङ्गीकृतबन्धनः, मुष्टिः = सम्पिण्डितपाणिः, न मुच्यते = न त्यज्यते, किल = खलु । बत = खेदोऽयम् ॥ ८४ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! तुम मृत्यु भी नहीं देते हो । अथवा दयासे तुम्हारे हाथसे धनु भी नहीं गिरता है । अथ वा मर गये हो ? मरे हुए पुरुषकी बाँधी हुई मुट्ठी भी नहीं खुलती है। हाय ! ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—उरीकृतबन्धनः = उरीकृतं बन्धनं येन सः (बहु०) । हे कामदेव । तुम यमराजसे भी क्रूर हो, यह पद्यका तात्पर्य है ॥ ८४ ॥

दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः शमयते परनिर्जरसेविता ।
अतिशयाऽऽद्य वपुःक्षितिपाण्डुताः स्मर ! भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥८५॥

अन्वयः—हे स्मर ! परनिर्जरसेविता दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः शमयते। भवन्तम् उपासितुः अतिशयाऽऽन्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुता भवन्ति ॥ ८५ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे कामदेव !, परनिर्जरसेविता = अन्यदेवता सेवको जनः, दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः = अन्धताऽकालमरणकुरूपताः, शमयते = निवर्तयति। भवन्तं = त्वाम्, उपासितुः = उपासकस्य जनस्य तु, अतिशयाऽऽन्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः = अत्यर्थाऽन्धत्वशरीरविपत्तिवैवर्ण्यानि, भवन्ति = जायन्ते ॥ ८५ ॥

अनुवादः—हे कामदेव ! अन्य देवोंकी सेवा करनेवाले अन्धापन, अकालमरण और कुरूपताको दूर करते हैं। तुम्हारी सेवा करनेवालोंको तो अतिशय अन्धता, शरीरकी विपत्ति और विवर्णता होती हैं ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—परनिर्जरसेविता = परे च ते निर्जराः (क० धा०), तेषां सेविता (ष० त०)। दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः = दृशोः उपहतिः (ष० त०)। विरूपस्य भावः, विरूप+तल्+टाप्। दृगुपहतिश्च अपमृत्युश्च विरूपता च (द्वन्द्वः) ताः। शमयते="शमु उपशमे" धातुसे "णिचश्च" इस सूत्रसे आत्मनेपद लट्+त, "मितां ह्रस्वः" इससे ह्रस्व। भवन्तम्="उपासितुः" इस तृन्नन्त पदके योगमें कर्ममें प्राप्त षष्ठीका "न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" इससे निषेध। उपासितुः = उपास्त इति उपासिता, तस्य उप+आस्+तृन्+ङस्। अतिशयाऽऽन्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः = अन्धस्य भावः आन्ध्यम्, अन्ध+ष्यञ्। अतिशयं यथा तथा आन्ध्यम् (सुप्सुपा०)। वपुषः क्षतिः (ष० त०)। पाण्डोर्भावः पाण्डु+तल्+टाप्। अतिशयाऽऽन्ध्यं च वपुःक्षतिश्च पाण्डुता च (द्वन्द्वः) ताः। और देवताओंकी उपासनासे कहाँ तो अन्धता आदि दूर होती हैं, तुम्हारी सेवा करनेवालोंकी कहाँ अत्यन्त अन्धता आदि होती हैं इस प्रकार विरूप पदार्थोंकी संघटना होनेसे विषम अलङ्कार है ॥ ८५ ॥

स्मर ! नृशंसतमस्त्वमतो विधिः सुमनसः कृतवान् भवदायुधम्।
यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं तव सृजेत् प्रलयं त्रिजगद् व्रजेत् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! त्वं नृशंसतमः, अतः विधिः सुमनसः भवदायुधं कृतवान्। तव दृढं धनुः, आयसम् आशुगं च सृजेत् यदि त्रिजगत् प्रलयं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम !, त्वं = भवान्, नृशंसतमः = घातुकतमः, अतः = अस्मात् कारणात्, विधिः = ब्रह्मदेवः, सुमनसः = पुष्पाणि, भवदायुधं=

त्वच्छस्त्रं, कृतवान् = विहितवान् । एतद्वैपरीत्येन विधिः, तव = भवतः, दृढं = कठोरं, धनुः = कार्मुकम्, आयसम् = अयोमयम्, आशुगं च = बाणं च, सृजेत् यदि = जनयेच्चेत्, तर्हि त्रिजगत् = लोकत्रयं, प्रलयं = विनाशं, व्रजेत् = गच्छेत् । तय घातुकतां दृष्ट्वा ब्रह्मदेवेन सम्यक् कृतमिति भावः ॥ ८६ ॥

अनुवादः—हे काम ! तुम अतिशय हत्यारे हो, इस कारण ब्रह्माजीने फूलोंको तुम्हारा हथियार बनाया । तुम्हारा मजबूत धनु और लोहेका बाण बनाते तो तीनों लोकोंका विनाश हो जाता ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—नृशंसतमः=अतिशयेन नृशंसः, नृशंस+तमप् । भवदायुधं=भवत आयुधं, तत् (ष० त०) । कृतवान्=कृ+क्तवतु+सुः । आयसम् = अयसः अयं, तम्, अयस्+अण्+अम् । सृजेत् = सृज+लिङ्+तिप् । त्रिजगत् = त्रयाणां जगतां समाहारः (द्विगु०) । व्रजेत् = व्रज+विधिलिङ्+तिप् ॥ ८६ ॥

स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।
इति विधुस्त्वदिषून् कुसुमानि किं मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—(हे काम !) स्मररिपोः रोपशिखी पुरां त्रयम् इव ते रोपशिखी जगतां त्रयं मा दहतु इति (मत्वा) विधिः अनिर्वृतः त्वदिषून् कुसुमानि मधुभिः अन्तः असिञ्चत् किम् ? ॥ ८७ ॥

व्याख्या—(हे काम !) स्मररिपोः = त्वच्छत्रोः, हरस्येत्यर्थः । रोपशिखी = बाणाऽग्निः, पुरां = नगराणां, त्रयम् इव=त्रितयम् इव, त्रिपुरमिवेति भावः । ते = तव कामस्य, रोपशिखी=बाणाऽग्निः, जगतां = लोकानां, त्रयं = त्रितयं, लोकत्रयमिति भावः । मा दहतु = नो भस्मीकरोतु, इति=एवं, मत्वेति शेषः । विधिः = ब्रह्मदेवः, अनिर्वृतः = अपरितुष्टः सन्, त्वां पुष्पबाणं कृत्वाऽपीति शेषः । त्वदिषून् = त्वद्बाणान्, कुसुमानि = पुष्पाणि, मधुभिः=पुष्परसैः, अन्तः = अभ्यन्तरे, असिञ्चत् किम् = औक्षत् किमु, अग्निशान्त्यर्थमिति शेषः । विधिरेवं नाऽकरिष्यच्चेत् घातुकतमस्य ते को वारयिताऽभविष्यदिति भावः ॥ ८७ ॥

अनुवादः—(हे काम !) जैसे तुम्हारे शत्रु रुद्रके बाणाऽग्निने त्रिपुरको जलाया था उसी तरह तुम्हारा बाणाऽग्नि भी तीनों लोकोंको मत जलावे ऐसा विचार कर ब्रह्माजीने तुम्हें पुष्परूप बाणोंको देनेसे ही सन्तुष्ट न होकर तुम्हारे बाण फूलोंको भीतर पुष्परससे अभिषिक्त कर दिया ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—स्मररिपोः = स्मरस्य रिपुः, तस्य (ष० त०)। रोपशिखी = रोप एव शिखी (रूपक०)। "पत्त्री रोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः। अनिर्वृतः = न निर्वृतः (नञ्०)। त्वदिषून् = तव इषवः, तान् (ष० त०)। इस पद्यमें उपमा और रूपककी परस्पर अपेक्षा न करनेकी स्थिति होनेसे संसृष्टि अलङ्कार है॥ ८७॥

विधिरनङ्गमभेद्यमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्ष्यमकल्पयत्।
अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि॥ ८८॥

अन्वयः—(हे काम !) विधिः अनङ्गम् अभेद्यम् अवेक्ष्य जनमनः ते लक्ष्यम् अकल्पयत्। स वज्रम् अदास्यत चेत्, तदा त्वदिषुभिः असौ अपि व्यदलिष्यत्॥ ८८॥

व्याख्या—(हे काम !) विधिः = ब्रह्मदेवः, अनङ्गम् = अवयवरहितम्, "अनंशम्" इति पाठेऽपि अयमेवाऽर्थः। अत एव अभेद्यं = भेत्तुमशक्यम्, अवेक्ष्य = विचार्य, जनमनः = लोकचित्तं, ते = तव, लक्ष्यं = वेध्यम्, अकल्पयत् = व्यरचयत्। एतद्वैपरीत्येन—सः = विधिः, वज्रं = कुलिशं, हीरकं वा, तव लक्ष्यरूप इति शेषः। अदास्यत चेत् = व्यतरिष्यत् यदि, तदा = तर्हि, त्वदिषुभिः = त्वद्बाणरूपैः पुष्पैः, असौ अपि = वज्रः अपि, व्यदलिष्यत् = विशीर्णोऽभविष्यत्। अत उचितरूपं विधिविधानमिति भावः॥ ८८॥

अनुवादः—(हे काम !) ब्रह्माजीने अनङ्ग (अवयवरहित) अत एव अभेदनीय ऐसा विचारकर लोकोंके मनको तुम्हारा लक्ष्य (निशाना) बना डाला। ऐसा न करके वे (ब्रह्माजी) वज्रको भी तुम्हारा लक्ष्य बना देते तो तुम्हारे बाणोंसे वह भी विदीर्ण हो जाता॥ ८८॥

टिप्पणी—अनङ्गम् = अविद्यमानम् अङ्गम् (अवयवः) यस्य तत् (नञ्-तत्पु०)। अभेद्यं = न भेद्यं, तत् (नञ्०)। अवेक्ष्य = अव + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। जनमनः = जनस्य मनः, तत् (ष० त०)। नैयायिकोंने मनको निरवयव द्रव्य माना है। अकल्पयत् = कृप् + णिच् + लङ् + तिप्। अदास्यत = दा + लृङ् + त। व्यदलिष्यत् = वि + दल + णिच् + लङ् + तिप्। दोनों ही स्थलमें "लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियाऽतिपत्तौ" इस सूत्रसे क्रियातिपत्तिमें लृङ्। त्वदिषुभिः = तव इषवः तैः (ष० त०)॥ ८८॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाऽऽशुगान् स्मर ! विधाय न निर्वृतिमाप्तवान्।
अदित पञ्च हि ते स नियम्य तान् तदपि तैर्बत ! जर्झरितं जगत्॥ ८९॥

अन्वयः—हे स्मर ! विधिः कुसुमानि (एव) तव आशुगान् विधाय अपि निर्वृतिं न आप्तवान् । हि सः तान् नियम्य ते पञ्च एव अदित, तदपि तैः (एव) जगत् जर्झरितं बत ! ॥ ८९ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम ! विधिः = ब्रह्मदेवः, कुसुमानि = पुष्पाणि (एव), तव = भवतः, आशुगान् = बाणान्, विधाय अपि = कृत्वा अपि, निर्वृतिं = सुखं, कृतकृत्योऽस्मीति परितोषमिति भावः । न आप्तवान् = न प्राप्तवान् । हि = यस्मात्कारणात्, सः = अनिर्वृतः विधिः । तान् = पुष्परूपान् आशुगान्, नियम्य = नियमं कृत्वा, इयन्त एव आशुगा इति शेषः । ते = तुभ्यं, पञ्च एव = पञ्चसंख्यकान् एव, अदित = दत्तवान् । तदपि = तथाऽपि, तैः = पञ्चसंख्यकैः एव आशुगैः । जगत्=लोकः, जर्झरितं=जर्जरीकृतम् । बत = खेदोऽयम् । विश्वनियामको विधिरपि एवं विफलयत्नः, कोऽन्योऽस्ति नियन्तेति भावः ॥ ८९ ॥

अनुवादः—हे काम ! ब्रह्माजी फूलोंको ही तुम्हारा बाण बनाकर भी कृतकृत्य नहीं हुए । क्योंकि उन्होंने उन फूलोंको भी इतने ही होने चाहिए ऐसा नियम कर तुम्हें (अरविन्द आदि) पाँच ही फूलों को दे दिया, तो भी उतनों-ही से जगत् जर्जर बनाया गया है ॥ ८९ ॥

टिप्पणी—विधाय = वि + धा + क्त्वा (ल्यप्) । निर्वृतिं = निर् + वृञ् + क्तिन् + अम् । आप्तवान्=आप्लृ + क्तवतु । "इव" आदि वाचक शब्दके न होनेसे यहाँपर प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है । नियम्य = नि + यम् + क्त्वा (ल्यप्) । पञ्च = "अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ।" 'इस श्लोकके अनुसार कमल, अशोक, आम्र-पुष्प, नवमल्लिका और नील कमल ये पाँच फूल कामदेवके बाण हैं । अदित = दा + लुङ् + त । जर्झरितं = जर्झर + णिच् + क्तः ॥ ८९ ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ? ।
तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिगियताऽपि न तेऽङ्गविदारणम् ॥ ९० ॥

अन्वयः—(हे स्मर !) पञ्च सुरद्रुमाः कस्य सुपर्वणः कति सुमनसः न उपहरन्ति ? तव तु हीनतया पृथक् एकिकाम् (उपहरन्ति), इयता अपि ते अङ्गविदारणं न । धिक् ! ॥ ९० ॥

व्याख्या—(हे स्मर ।) पञ्च = पञ्चसंख्यकाः, सुरद्रुमाः = देववृक्षाः, कस्य सुपर्वणः = देवस्य, कति = कियत्संख्यकाः,

सुमनसः = पुष्पाणि, न उपहरन्ति = न उपायनीकुर्वन्ति, सर्वस्याऽपि सुपर्वणोऽपरिमितमुपहरन्तीति भावः। एतद्वैपरीत्येन तव तु = भवतः स्मरस्य तु, हीनतया = नीचतया, पृथक् = प्रत्येकम्, एकिकाम् = एकाकिनीं, सुमनोव्यक्तिम्, उपहरन्ति = उपायनीकुर्वन्ति, अत एव तव पञ्चबाणत्वमिति भावः। इयता = एतावता, अपमानेनेति शेषः, अपि। ते = तव, अङ्गविदारणं न = शरीरस्फोटो न अस्ति, धिक् = त्वामिति शेषः। अवमतस्य जीवनान्मरणमेव वरमिति भावः॥ ९०॥

अनुवादः—हे काम! मन्दार आदि पाँच देववृक्ष, किस देवताको कितने फूलोंका उपहार नहीं करते हैं? तुम्हारी तो नीचताके कारण अलग-अलग एक-एक फूल तुम्हें उपहार देते हैं। इतने अपमानसे भी तुम्हारा अङ्ग विदीर्ण नहीं होता है। तुम्हें धिक्कार है!॥ ९०॥

टिप्पणी—सुरद्रुमाः = सुराणां द्रुमाः (ष० त०)। देवताओंके पाँच वृक्ष हैं, जैसे कि—"पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्॥" (अमर०)

अर्थात् मन्दार, पारिजात, सन्तान, कल्पवृक्ष और हरिचन्दन ये पाँच देववृक्ष हैं। सुमनसः = "स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्।" इत्यमरः। पुष्पवाचक सुमनःशब्द स्त्रीलिङ्गमें नित्य बहुवचनाऽन्त है। उपहरन्ति = उप+हृ+लट्+झि। "उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा।" इत्यमरः। हीनतया = हीन+तल्+टाप्+टा। एकिकाम् = एका एव एकिका, ताम्। एका शब्दसे "एकादाकिनिच्चाऽसहाये" इस सूत्रसे कन् प्रत्यय और पूर्व वर्णका इत्व। इयता= इदम्+वतुप्+टा। अङ्गविदारणम् = अङ्गस्य विदारणम् (ष० त०)। "अङ्ग! विगर्हणा" यह नारायणपण्डित-सम्मत पाठान्तर है। उसमें अङ्ग=हे कामदेव! विगर्हणा = घृणा, यह अर्थ है॥ ९०॥

कुसुममप्यतिदुर्नयकारि ते किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत्।
किमकृतैष यदेकतदास्पदे द्वयमभूदधुनाऽपि नलभ्रुवोः॥ ९१॥

अन्वयः—विधिः कुसुमम् अपि अतिदुर्नयकारि धनुः ते वितीर्य अग्रहीत् किमु? किन्तु एष किम् अकृत? यत् एकतदास्पदे अधुना नलभ्रुवोः द्वयम् अभूत्॥ ९१॥

व्याख्या—विधिः = ब्रह्मदेवः, कुसुमम् अपि = पुष्पम् अपि, दुर्बलमपीति शेषः। अतिदुर्नयकारि = अत्यनर्थकारकं, धनुः = चापं, ते = तुभ्यं,

वितीर्य = दत्त्वा, अग्रहीत् किमु = पुनर्जहार किम् ? किं तु एषः = विधिः, किम् अकृत = किं कृतवान् ?, अकार्यमेव कृतवानिति भावः। यत् = यस्मात्, एकतदास्पदे = एकधनुःस्थाने, अधुना = सम्प्रति, नलभ्रुवोः = नैषधाक्षिलोम्नोः, द्वयं = द्वितयम्, अभूत् = अभवत् ॥ ९१ ॥

अनुवादः—(हे काम !) ब्रह्माजीने फूल, तथाऽपि अत्यन्त अनर्थकारक धनु तुम्हें देकर फिर ले लिया क्या ? किन्तु ब्रह्माजीने क्या किया ? जो कि एक धनुके स्थानमें इस समय नलके भ्रूरूप दो धनु हो गये ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—अतिदुर्नयकारि=दुष्टो नयः (गति०)। अत्यन्तं दुर्नयः (गति०)। अतिदुर्नयं करोतीति तच्छीलं, तत्, अतिदुर्नय+कृ+णिनिः+सुः (उपपद०)। वितीर्य = वि +तॄ + क्त्वा (ल्यप्)। अग्रहीत् = ग्रह + लुङ् + तिप्। अकृत = कृ+ लुङ् + त। एकतदास्पदे = एकं च तत् (क० धा०) तस्य आस्पदं, तस्मिन् (ष० त०)। नलभ्रुवोः = नलस्य भ्रुवौ तयोः (ष० त०)। ब्रह्माजीने उसी धनुसे नलकी दो भौंहोंकी सृष्टि कर कण्टकको निकालकर शल्य (कील) का आरोपण किया, यह एकको न सहनेवालेको नलकी दो भौंहें होनेसे और असह्य बना डाला यह तात्पर्य है ॥ ९१ ॥

षडृतवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः।
ददति षड् भवते, कुरुते भवान् धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—अक्रमनन्दितनन्दनाः षट् ऋतवः कृपया स्वकम् एककं कुसुमं भवते ददति। तैः एकं धनुः इव, पञ्च इषून् इव भवान् कुरुते ॥ ९२ ॥

व्याख्या—अक्रमनन्दितनन्दनाः = यौगपद्यप्रकाशितसुरोद्यानाः, षट् = षट्संख्यकाः, ऋतवः = वसन्तादयः, कृपया = करुणया, न तु प्रीत्येति शेषः। स्वकं = स्वसम्बन्धि, एककम् = एकैकम् एव, कुसुमं = पुष्पम् षट्संख्यकमिति भावः। भवते = तुभ्यं, ददति = वितरन्ति। तैः = षड्भिः, एकं = एकसंख्यं पुष्पं, धनुः इव = चापम् इव, पञ्च = पञ्चसंख्यकानि पुष्पाणि, इषून् इव = बाणान् इव, भवान्, कुरुते = विदधाति। अहो=आश्चर्यम्, एतादृशेऽपमानेऽपि निर्लज्जस्य ते परहिंसाव्यसनमिति भावः ॥ ९२ ॥

अनुवादः—विना क्रमके (एक ही वार) इन्द्रके नन्दन वनको प्रकाशित करनेवाले वसन्त आदि छः ऋतु, कृपासे अपने एक-एक फूल आपको देते हैं। उन छः फूलोंमेंसे एकको धनुके समान और पाँचोंको बाणोंके समान आप बना डालते हैं ॥ ९२ ॥

टिप्पणी—अक्रमनन्दितनन्दनाः = क्रमस्याऽभावः अक्रमम् (अभावके अर्थमें अव्ययीभाव)। नन्दितं नन्दनं यैस्ते (बहु०)। अक्रमेण नन्दितनन्दनाः (तृ० त०)। ऋतवः = ऋतु छः हैं जैसे कि हेमन्त, शिशिर, वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा और शरत्। एककम् = एकम् एव, एक शब्दसे "एकादाकिनिच्चाऽसहाये" इस सूत्रसे असहायमें कन् प्रत्यय, "एकाकी त्वेक एककः" इत्यमरः। अत्यन्त दरिद्र पुरुष भिक्षामें प्राप्त अल्प वस्तुको भी विभाग करके 'इससे यह करूँगा, इससे यह करूँगा' ऐसा मनोरथ करता है उसी तरह काम भी छः ऋतुओंसे प्राप्त एक-एक फूलोंमेंसे एकसे धनु और पाँचों फूलोंसे बाण बनाता है इस बातको दो "इव" शब्द सूचित करते हैं यह तात्पर्य है ॥ ९२॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं, क्व स मुनिस्तव यः सहते क्षतीः ?।
विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चेदविचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे ॥ ९३ ॥

अन्वयः—(हे स्मर !) त्वम् अतनुः (इति) यत्, इदं जगते हितम्। (तथा हि) विशिखम् अविचलद्भुजम् आश्रवणं परिपूर्य उज्झितुम् ईशिषे चेत्, यः तव क्षतीः सहते स मुनिः क्व ? ॥ ९३ ॥

व्याख्या—(हे स्मर !) त्वं = भवान्, अतनुः = अशरीरी, इति, यत् इदम् = तव अतनुत्वं, जगते = लोकाय, हितं = कल्याणम्। विशिखं = बाणम्, अविचलद्भुजम् = अकम्प्रहस्तम्, आश्रवणम् = कर्णपर्यन्तम्, परिपूर्यं= आकृष्य, उज्झितुं = मोक्तुम्, ईशिषे = शक्नोषि, चेत् = यदि, यः = जनः, तव = भवतः, क्षतीः = प्रहारान्, "हतीः" इति पाठे आघातान् इत्यर्थः। सहते = मृष्यति, सः = तादृशः, मुनिः = ऋषिः अपि, मनुष्यस्य का कथा ?, क्व = कुत्र ? ॥ ९३ ॥

अनुवादः—(हे काम !) तुम जो अनङ्ग (अशरीर) हो यह जगत्के लिए हितकारक है। शरीरयुक्त होकर हाथको कम्पित न कर बाणको कानतक खींचकर छोड़नेको समर्थ होते तो जो तुम्हारे प्रहारोंका सहन करे वैसा मुनि भी कहाँ हैं ? ॥ ९३ ॥

टिप्पणी—अतनुः = अविद्यमाना तनुः यस्य सः (नञ्बहु०)। जगते = "हितम्" पदके योगमें "हितयोगे च" इससे चतुर्थी। अविचलद्भुजम्=अविचलन्तौ भुजौ यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०)। आश्रवणं=श्रवणात् आ (प० त०)। परिपूर्यं = परि + पृ + क्त्वा (ल्यप्)। ईशिषे = "ईश ऐश्वर्ये" धातुसे लट् + थास्। "ईशः से" इससे इट्। क्षतीः = क्षण + क्तिन् + शस्।

सहते = सह + लट् + त। अनङ्ग होनेपर भी जगत्का द्रोह करनेवाले तुम अन्य धनुर्धरोंके समान शरीरवाले होते तो जितेन्द्रिय व्यक्तिकी चर्चा ही नष्ट हो जाती इसलिए तुम्हारा अनङ्ग होना ही जगत्के लिए हितकारक है यह तात्पर्य है ॥ ९३ ॥

सह तया स्मर ! भस्म झटित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः ।
ध्रुवमभूदधुना वितनोः शरस्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! पशुपतिं प्रति याम् इषुम् अग्रहीः, तया सह झटिति भस्म अभूः । अधुना वितनोः तव पिकस्वर एव पञ्चमः अभूत् ॥ ९४ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम !, पशुपतिं प्रति = हरं प्रति, याम्, इषुं = बाणम्, अग्रहीः = गृहीतवान्, तया सह = इष्वा सह, झटिति = सहसा, भस्म अभूः = भस्मप्रायः अभूः, दग्धः अभूः इति भावः। अधुना = इदानीं, वितनोः = अनङ्गस्य, तव = भवतः, पिकस्वर एव = कोकिलशब्द एव, पञ्चमः= पञ्चसंख्यापूरणः शरः, अभूत् = अभवत् ॥ ९४ ॥

अनुवादः—हे काम ! रुद्रको प्रहार करनेके लिए तुमने जिस बाणको लिया था उसीके साथ तुम सहसा भस्म हो गये। इस समय शरीररहित तुम्हारा, कोयलका स्वर ही पञ्चम बाण हो गया ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—पशुपतिं = पशूनां पतिः, तम् (ष० त०)। "पाशबद्धो भवेज्जीवः पाशमुक्तो भवेत्पतिः ।" इस उक्तिके अनुसार अविद्यापाशसे बद्ध जीवमात्र "पशु" और अविद्यापाशसे मुक्त "पति" ऐसा अर्थ विवक्षित है। वितनोः= विगता तनुः यस्याः सा, तस्याः (बहु०)। पिकस्वरः = पिकस्य स्वरः (ष० त०)। पञ्चमः=पञ्चानां पूरणः, "पञ्चन्" शब्दसे "तस्य पूरणे डट्" इससे डट् और तदन्तसे "नान्तादसंख्यादेर्मट्" इससे मट् प्रत्यय। "पिकः कूजति पञ्चमम्" इत्यादिमें कोकिलके स्वरमें "पञ्चम" ऐसे नामकी प्रवृत्ति हुई यह भाव है। "पञ्चमो रागभेदे स्यात्पञ्चानामपि पूरणे ।" इति विश्वः। इस पद्यमें शरका कार्य करनेसे पिकस्वरमें शरत्वकी उत्प्रेक्षा होनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ९४ ॥

स्मर ! समं दुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनश्रमः ।
सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥

अन्वयः—हे स्मर ! भगवतः अपि भवद्दहनश्रमः दुरितैः समम् अफलीकृतः। सुरहिताय हुताऽऽत्मतनुः (सन्) तत्क्षणं दिवि पुनः जनुः आपिथ ननु ॥ ९५ ॥

व्याख्या—हे स्मर = हे काम !, भगवतः अपि = हरस्य अपि, भवद्दहनश्रमः = त्वद्भस्मीकरणपरिश्रमः, दुरितैः समं = भवत्पापैः सह, अफलीकृतः = निष्फलीकृतः। अफलीकरणं प्रतिपादयति—सुरहितायेति। सुरहिताय = देवकल्याणाय, हुताऽऽत्मतनुः = आहुतीकृतस्वशरीरः, त्वमिति शेषः। तत्क्षणं = तस्मिन्नेव काले, दिवि = स्वर्गे, पुनः = भूयः, जनुः = जन्म, आपिथ = प्राप्तवान्, ननु = खलु ॥ ९५ ॥

अनुवादः—हे काम ! भगवान् महादेवका भी तुम्हें जलानेमें परिश्रम, तुम्हारे पापोंके साथ निष्फल किया गया। जो कि देवताओंके हितके लिए अपने शरीरकी आहुति देते हुए तुमने उसी क्षण स्वर्गमें फिर जन्म पा लिया ॥ ९५ ॥

टिप्पणी—भवद्दहनश्रमः = भवतो दहनं (ष० त०), तस्मिन् श्रमः (स० त०), अफलीकृतः = अविद्यमानं फलं यस्य सः अफलः (नञ्बहु०)। अनफलम् अफलं यथा संपद्यते तथा कृतः, अफल + च्वि + कृ + क्तः। सुरहिताय = सुरेभ्यो हितं, तस्मै (च० त०)। हुताऽऽत्मतनुः = आत्मनस्तनुः (ष० त०), हुता आत्मतनुर्येन सः (बहु०)। तत्क्षणं = तं च तं क्षणं, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया। "अत्यन्तसंयोगे च" इससे द्वितीया-तत्पुरुष। आपिथ = आप्लृ + लिट् + सिप् (थल्)। हमारे अभाग्यसे देवताओं-से प्रार्थित महादेवसे भस्मीभूत होकर तुमने शीघ्र ही स्वर्गमें फिर जन्म पा लिया यह तात्पर्य है ॥ ९५ ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः।
सुमनसो नमयन्नटनौ धनुस्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ।

अन्वयः—(हे शूर !) तव असौ बाहुः विधूदये सुमनसः धनुः अटनौ नमयन् दक्षिणः स्यात् यदि (तदा) विमुखस्य विरहिणः स शमनदिक्पवनः दक्षिणः न ॥ ९६ ॥

व्याख्या—(हे शूर !) तव = भवतः, असौ = अयं, बाहुः = भुजः, विधूदये = चन्द्रोदये, सहायलाभे सतीति शेषः। सुमनसः = पुष्पम् एव, धनुः = चापम्, अटनौ = कोटौ, नमयन् = नम्रीकुर्वन्, दक्षिणः = कुशलः, विरहिजन-प्रहार इति शेषः। स्यात् यदि = भवेच्चेत्, सव्येतरश्चेति ध्वनिः। तदा विमुखस्य = पराङ्मुखस्य, चन्द्रोदयाद्विह्वलमुखस्येति भावः। विरहिणः = वियोगिजनस्य, सः = प्रसिद्धः, दक्षिणत्वमिति शेषः। शमनदिक्पवनः = यमदिशा-

वायुः, दक्षिणो न = दाक्षिण्यवान् सव्येतरश्च न, किन्तु सोऽपि त्वत्सहकारित्वान्निर्दयप्रहर्ता एवेति भावः ॥ ९६ ॥

अनुवादः—(हे शूर !) तुम्हारा यह बाहु चन्द्रमाके उदयमें पुष्परूप धनुकी कोटिपर झुकाता हुआ दक्षिण (विरहियोंके ऊपर प्रहार करनेमें कुशल) होगा तो चन्द्रोदयमें पराङ्मुख वियोगी जनके लिए दक्षिण दिशाका वायु दाक्षिण्यवाला वा दक्षिण नहीं होगा (वह भी तुम्हारा सहकारी होनेसे प्रहारकर्ता ही होगा ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—विधूदये = विधोः उदयः, तस्मिन् (ष० त०)। अटनौ = "कोटिरस्याऽटनिर्गोधा" इत्यमरः। नमयन् = नम + णिच् + लट् (शतृ) + सुः। विमुखस्य = विरुद्धं मुखं यस्य सः, तस्य (बहु०)। विरहिणः = विरह + इनि + ङस्। शमनदिक्पवनः = शमनस्य (यमस्य) दिक् (अवाची) (ष० त०)। तस्याः पवनः (ष० त०)। पश्चिमकी ओर मुख करनेवालेके लिए दक्षिण भी वाम होता है ऐसी ध्वनि होती है। दक्षिण दिशाका वायु भी दक्षिण नहीं, ऐसे अर्थका स्फुरण होनेसे विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ९६ ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेककं मदमुदाऽन्धमयोगिजनाऽन्तकम् ।
यदजयत्तत एव न गीयते स भगवान्मदनाऽन्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

अन्वयः—हे मदन ! उमापतिः मदमुदाऽन्धम् अयोगिजनान्तकम् एककं भवन्तम् एव अजयत् इति (यत्) तत एव स भगवान् मदनाऽन्धकमृत्युजित् न गीयते ? (गीयत एव) ॥ ९७ ॥

व्याख्या—हे मदन = हे मन्मथ !, उमापतिः = हरः, मदमुदाऽन्धं = गर्वहर्षाऽन्धम्, अयोगिजनाऽन्तकं = विरहिजनमृत्युरूपम्, एककम् = एकाकिनं, भवन्तम् एव = त्वाम् एव, अजयत् = जितवान्, इति यत्, तत एव = तस्मात्कारणात् एव, सः = प्रसिद्धः, भगवान् = उमापतिः, मदनाऽन्धकमृत्युजित् = मदनजित् अन्धकजित् मृत्युजित् इति इति भावः। न गीयते = नो गीयते किमु, अपि तु गीयत एव। मदनवत् अन्धक मृत्यू अपि त्वदतिरिक्तौ न स्त इति भावः ॥ ९७ ॥

अनुवादः—हे मदन ! महादेवने गर्व और हर्षसे अन्धेके समान और वियोगी जनोंको अन्तक (मृत्यु) रूप अकेले तुम्हें ही जो जीत लिया, उस कारणसे ही वे भगवान् (उमापति) मदनजित् (कामदेवको जीतनेवाले),

अन्धकजित् (अन्धेको वा अन्धकाऽसुरको जीतनेवाले) और मृत्युजित् (मृत्युको जीतनेवाले) नहीं कहे जाते हैं ? (कहे जाते ही हैं) ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—उमापतिः = उमायाः पतिः (ष० त०) मदमुदाऽन्धं = मदश्च मुच्च मदमुत् (समाहारद्वन्द्व), मदमुदा अन्धः, तम् (तृ० त०) । अयोगिजनाऽन्तकं = न योगः (नञ् ०) । अयोगः अस्ति एषां ते अयोगिनः (अयोग + इनि + जस्) । तेषाम् अन्तकः, तम् (ष० त०) । एककम् = एक + कन् + अम् । अजयत् = जि + लङ् + तिप् । भगवान् = भग + मतुप् + सुः । मदनाऽन्धकमृत्युजित् = मदनश्च अन्धकश्च मृत्युश्च (द्वन्द्वः), तान् जयतीति (मदनाऽन्धकमृत्यु + जि + क्विप् + सुः (उपपद०) । गीयते = गै + लट् + तिप् (कर्ममें) । हे काम ! मदनके समान अन्धक (अन्धा बनानेवाला) और मृत्यु भी तुमसे अतिरिक्त नहीं है ? इस पद्यमें मदन आदिका परस्परमें भेद होनेपर भी अभेदकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ९७ ॥

त्वमिव कोऽपि पराऽपकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ ! शुश्रुवे ।
स्वमदहद्दहनाज्ज्वलताऽऽत्मना ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

अन्वयः—हे मन्मथ ! त्वम् इव पराऽपकृतौ कृती कोऽपि न ददृशे, न च शुश्रुवे । यः दहनात् ज्वलता आत्मना जगन्ति परिरभ्य ज्वलयितुं स्वम् अदहत् ॥ ९८ ॥

व्याख्या—हे मन्मथ = हे मदन !, त्वम् इव = भवान् इव, पराऽपकृतौ = पराऽपकारे, कृती = कुशलः, कोऽपि = कश्चिदपि जनः, न ददृशे = नो दृष्टः, न च शुश्रुवे = न च श्रुतः, यः = अपकर्ता, दहनात् = अग्नेः, अग्निसंयोगादिति भावः । ज्वलता = प्रज्वलता, आत्मना = स्वाऽङ्गेन, जगन्ति = लोकान्, परिरभ्य = आलिङ्ग्य, ज्वलयितुं = दग्धुं, स्वम् = आत्मानम्, अदहत् = अधाक्षीत् ॥ ९८ ॥

अनुवादः—हे मदन ! तुम्हारे समान पराऽपकारमें कुशल कोई भी व्यक्ति न देखा गया, न सुना ही गया है । जिस (पराऽपकारी) ने आगसे जलते हुए अपने अङ्गसे लोकोंको आलिङ्गन कर जलानेके लिए अपनेको भी जला डाला ॥ ९८ ॥

टिप्पणी—पराऽपकृतौ = परेषाम् अपकृतिः, तस्याम् (ष० त०) । कृती = कृतम् अस्ति अनेन इति, कृत + इनिः + सुः । "वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ।" इत्यमरः । ददृशे = दृश + लिट् (कर्ममें) + त । शुश्रुवे = श्रु +

लिट् (कर्ममें) + त। ज्वलता = ज्वल + लट् (शतृ) + टा। परिरभ्य = परि + रभ + क्त्वा (ल्यप्)। ज्वलयितुम् = ज्वल + णिच् + तुमुन्। अदहत् = दह + लङ् + तिप्। दूसरेके शरीरको जलानेके लिए अपने शरीरको जला देना तुम्हारा कैसा दुर्व्यसन है यह भाव है॥ ९८॥

त्वमुचितं नयनार्ऽचिषि शम्भुना भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः।
तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा बत! किं कृतम्?॥ ९९॥

अन्वयः—(हे वीर!) शम्भुना नयनार्ऽचिषि त्वं भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः, उचितम्। तव वयस्यं मधुम् अपास्य मधुं हतवता हरिणा किं कृतम्? बत!॥ ९९॥

व्याख्या—(हे वीर!) शम्भुना = शङ्करेण, नयनार्ऽचिषि = नेत्राऽग्नि-ज्वालायां, त्वं = कामः, भुवनशान्तिकहोमहविः = लोकशान्तिप्रयोजकाऽऽहुतिः, कृतः = विहितः। उचितं = योग्यं, वध्यस्य वधादिति भावः। परं तव = भवतः, वयस्यं = सखायं, मधुं = वसन्तम्, अपास्य = त्यक्त्वा, उपेक्ष्येति भावः। मधुं = मधुनामकं दैत्यं, हतवता = मारितवता, हरिणा = जनार्दनेन, किं कृतम् = किं विहितं, न किमपीति भावः। अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य मधुनामकं दैत्यं निषूदितवता हरिणा विरहिलोकस्य दुःखं न हृतमिति भावः। बत = कष्टम्। वध्यस्य तव वधाद्धरः साधुकारी, वध्यस्य वसन्तस्योपेक्षणाद्धरि-रसाधुकारीति तात्पर्यम्॥ ९९॥

अनुवादः—(हे वीर!) महादेवने अपने नेत्राऽग्निकी ज्वालामें तुम्हें लोककी शान्तिके लिए आहुति बना डाली, यह उचित किया। परन्तु तुम्हारे मित्र वसन्तको छोड़कर मधु नामक दैत्यको मारनेवाले हरिने क्या किया? खेद है॥ ९९॥

टिप्पणी—नयनार्ऽचिषि = नयनस्य अर्चिः, तस्याम् (ष० त०)। भुवन-शान्तिकहोमहविः = शान्तिः प्रयोजनमस्य तत् शान्तिकम्, "शान्ति" शब्दसे "प्रयोजनम्" इस सूत्रसे ठक् (इक) प्रत्यय। भुवनानां शान्तिकम् (ष० त०), तस्मिन् होमः (स० त०), तस्य हविः (ष० त०)। वयस्यं=वयसा तुल्यः, तम्, वयस् + यत् + अम्। मधुम्="मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः। दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे मधुद्रुमे।" इति विश्वः। अपास्य = अप + अस् + क्त्वा (ल्यप्)। हतवता = हन् + क्तवतु + टा। मित्र वसन्तके साथ कामदेवको

मारना उचित था यह भाव है। इस पद्यमें "मधुं मधुम्" यहाँपर लाटाऽनुप्रास है ॥ ९९ ॥

> इति कियद्वचसैव भृशं प्रियाऽधरपिपासु तदाननमाशु तत् ।
> अजनि पांसुलमप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेरिव ॥ १०० ॥

अन्वयः—प्रियाऽधरपिपासु तत् तदाननम् इति कियद्वचसा एव अप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेः इव आशु भृशं पांसुलम् अजनि ॥ १०० ॥

व्याख्या—प्रियाऽधरपिपासु = नलोष्ठपानेच्छु, तत् = प्रसिद्धं, तदाननं = दमयन्तीवदनम्। इति = इत्थं, कियद्वचसा एव = अल्पवचनेन एव, अप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेः इव = निष्ठुरोक्तिक्रुध्यन्मन्मथशोषणशरप्रहारात् इव, आशु = शीघ्रं, भृशम् = अत्यर्थं, पांसुलम् = अत्यर्थं शुष्कम्, अजनि = जातम् ॥ १०० ॥

अनुवादः—प्रिय नलके अधरपानका इच्छुक, प्रसिद्ध दमयन्तीका मुख, इस प्रकार थोड़े वचनसे ही मानों अप्रिय वचनसे क्रुद्ध कामदेवके शोषण नामके बाणके प्रहारसे शीघ्र ही अत्यन्त शुष्क हो गया ॥ १०० ॥

टिप्पणी—प्रियाऽधरपिपासु = प्रियस्य अधरः (ष० त०)। प्रियाऽधरं पिपासु (द्वि० त०)। यहाँपर "मधुपिपासुप्रभृतीनां गम्यादिपाठात् समासः" वामनकी (का० सू० २–५–१३) इस उक्तिके अनुसार समास हुआ है। तदाननं = तस्या आननम् (ष० त०)। कियद्वचसा = कियच्च तद् वचः, तेन (क० धा०)। अप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेः = न प्रियाः (नञ्०)। अप्रियाश्च ता वाचः (क० धा०)। ज्वलंश्चाऽसौ मदनः (क० धा०)। अप्रियवाग्भिः ज्वलन्मदनः (तृ० त०)। शोषणश्चाऽसौ बाणः (क० धा०)। अप्रियवाग्ज्वलन्मदनस्य शोषणबाणः (ष० त०), तस्य हतिः, तस्याः (ष०त०)। हेतुमें पञ्चमी। पांसुलम् = पांसवः सन्ति यस्मिंस्तत्, पांसु शब्दसे "सिध्मादिभ्यश्च" इस सूत्रसे लच् प्रत्यय। इस पद्यमें हेतूत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १०० ॥

> प्रियसखीनिवहेन सहाऽथ सा व्यरचयद् गिरमर्धसमस्यया ।
> हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

अन्वयः—अथ सा मन्मथसायकैः हृदयमर्मणि क्षततमा (अत एव) बहु भाषितुम् अक्षमा (सती) प्रियसखीनिवहेन सह अर्धसमस्यया गिरं व्यरचयत् ॥ १०१ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, सा = दमयन्ती, मन्मथसायकैः = मदनबाणैः, हृदयमर्मणि = वक्षःस्थलमर्मस्थाने, क्षततमा = गाढं प्रहृता, अत एव, बहु = अधिकं, भाषितुं = वक्तुम्, अक्षमा = असमर्था सती, प्रियसखीनिवहेन = अभीष्टवयस्यासङ्घेन, सह = समम्, अर्धसमस्यया = अर्धरूपया संग्रहकारिकया, गिरं = वाणीं, व्यरचयत् = विरचितवती, पूर्वार्द्धं सखीजनसमस्या, तदुत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं स्वयं रचितवतीति भावः ॥ १०१ ॥

अनुवादः—अनन्तर दमयन्ती कामदेवके बाणोंसे हृदयके मर्मस्थलमें अत्यन्त विद्ध होनेसे बहुत भाषण करनेके लिए असमर्थ होकर प्रिय सखियोंके समुदायके साथ आधी समस्यासे बोलने लगीं ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—मन्मथसायकैः = मन्मथस्य सायकाः, तैः (ष० त०)। हृदयमर्मणि = हृदयस्य मर्म, तस्मिन् (ष० त०)। क्षततमा = अतिशयेन क्षता, क्षत + तमप् + टाप् । भाषितुम् = भाष + तुमुन् । अक्षमा = न क्षमा (नञ्०)। प्रियसखीनिवहेन = प्रियाश्च ताः सख्यः (क० धा०), तासां निवहः, तेन (ष० त०)। अर्धसमस्यया = समस्यते (संक्षिप्यते) अर्थः अनया इति समस्या, सम्—पूर्वक अस धातुसे "ऋहलोर्ण्यत्" इस सूत्रसे ण्यत् और टाप्, संज्ञापूर्वक होनेसे वृद्धि नहीं हुई। "समस्या तु समासाऽर्था" इत्यमरः। अर्धरूपा समस्या अर्धसमस्या, तया (मध्यमपदलोपी स०)। व्यरचयत् = वि + रच + णिच् + लङ् + तिप् । दमयन्ती कामबाणसे विद्ध होकर बहुत बोलनेमें असमर्थ हुईं, अतः पूर्वार्द्ध सखियोंकी समस्या, उसके उत्तरके तौरपर उत्तरार्द्धकी स्वयम् रचना करने लगीं यह तात्पर्य है ॥ १०१ ॥

"अकरुणादव सूनशरादसून् सहजयाऽऽपदि धीरतयाऽऽत्मनः।"
"असव एव ममाद्य विरोधिनः, कथमरीन् सखि! रक्षितुमात्थ माम् ?" ॥ १०२ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) आपदि सहजया धीरतया अकरुणात् सूनशरात् आत्मनः असून् अव (सख्या उक्तिः)। हे सखि ! अद्य असव एव मम विरोधिनः। मां कथम् अरीन् रक्षितुम् आत्थ ? (दमयन्त्या उक्तिः) ॥ १०२ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) आपदि = विपदि, सहजया = स्वाभाविक्या, धीरतया = धैर्येण, अकरुणात् = निर्दयात्, सूनशरात् = कुसुमेषोः, कामादिति भावः। आत्मनः = स्वस्य, असून् = प्राणान्, अव = रक्ष, इति सखीवचनम्। हे सखि = हे वयस्ये !, अद्य = इदानीम्, असव एव = प्राणा एव, मम = दमयन्त्याः, विरोधिनः = शत्रवः, दुःखज्ञानस्य प्राणमूलकत्वादिति भावः। अतः,

मां = सखीं, कथं = केन प्रकारेण, अरीन् = शत्रून्, रक्षितुं = त्रातुम्, आत्थ= ब्रवीषि ? इति दमयन्तीवचनम् ॥ १०२ ॥

अनुवादः—"(हे दमयन्ति !) विपत्तिमें स्वाभाविक धैर्यका ग्रहण कर निर्दय कामदेवसे आप अपने प्राणोंकी रक्षा करें।" "हे सखि ! इस समय प्राण ही मेरे शत्रु हैं, तुम मुझे कैसे शत्रुओंकी रक्षा करनेके लिए कहती हो ?" ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—धीरतया = धीर + तल् + टाप् + टा। अकरुणात्=अविद्यमाना करुणा यस्य सः, तस्मात् (नञ्बहु०)। सूनशरात् = सूनानि शरा यस्य सः, तस्मात् (बहु०), "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इससे अपादान संज्ञा होकर पञ्चमी। अव = अव + लोट् + सिप्। विरोधिनः = विरोध + इनिः + जस्। रक्षितुम्= रक्ष + तुमुन्। आत्थ = ब्रू + लट् + सिप्, "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इस सूत्रसे "ब्रू" धातुके स्थानमें 'आह' आदेश, सिप्के स्थानमें थल् आदेश। "आहस्थः" इस सूत्रसे आह्के स्थानमें थत्व और चर्॥ १०२ ॥

"हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे ! प्रसभमप्यव जीवितमात्मनः"।
"सखि ! हिता यदि मे भवसीदृशी मदरिमिच्छसि या मम जीवितम्" ॥१०३॥

अन्वयः—"हे आश्रवे ! प्रसभम् अपि आत्मनो जीवितम् अव। हितगिरं किं न शृणोषि ?"। "हे सखि ! या त्वं मदरिं मम जीवितम् इच्छसि, यदि ईदृशी मे हिता भवसि ? ॥ १०३ ॥

व्याख्या—हे आश्रवे = हे वचनस्थिते ! प्रसभम् अपि = बलात् अपि, आत्मनः = स्वस्य, जीवितं = जीवनम्, अव = रक्ष। हितगिरं = हितवाणीम्, आप्तवाक्यमिति भावः। किं न शृणोषि = किमर्थं न आकर्णयसि ?। दमयन्ती कथयति—हे सखि = हे वयस्ये, या, त्वं, मदरिं = मच्छत्रुभूतं, मम, जीवितं = जीवनम्, इच्छसि यदि = काङ्क्षसि चेत्, तर्हि, ईदृशी = एतादृशी, शत्रुवृद्धिमीहमानाऽपीति भावः। मे = मम, हिता = हितकारिणी, भवसि ? = नो भवसीति भावः। अतस्त्वद्वाक्यं न शृणोमीति भावः॥ १०३ ॥

अनुवादः—सखी—"हे वचनको माननेवाली ! आप बल करके भी अपने जीवनकी रक्षा करें"। आप हितवचन क्यों नहीं सुनती हैं ?

दमयन्ती—"हे सखि ! जो तुम मेरे शत्रुभूत मेरे जीवनकी अपेक्षा करती हो तो ऐसी तुम मेरा हित करनेवाली होगी ? (नहीं) ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—आश्रवे = आशृणोति वाक्यमिति आश्रवा, तत्सम्बुद्धौ। आङ् + श्रु + पचाद्यच् + टाप् + सु। "विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः।"

इत्यमरः । हितगिरं = हितस्य गीः, ताम् (ष० त०) । शृणोषि = श्रु + लट् + सिप् । मदरिं = मम अरिः, तम् (ष० त०) ॥ १०३ ॥

"अमृतदीधितिरेष विदर्भजे ! भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ?" ।
"यदि भवन्ति मृताः सखि ! चन्द्रिकाः शशभृतः क्व तदा परितप्यते ?" ॥ १०४ ॥

अन्वयः—"हे विदर्भजे ! एषः अमृतदीधितिः । अमुष्य अंशुभिः किं तापं भजसि ?" । "हे सखि ! शशभृतः चन्द्रिका मृता भवन्ति यदि, तदा क्व परितप्यते ?" ॥ १०४ ॥

व्याख्या—हे विदर्भजे = हे दमयन्ति !, एषः = पुरोवर्ती, अमृतदीधितिः= सुधांऽशुः, चन्द्र इति भावः, न तीक्ष्णदीधितिः सूर्य इति निगूढोऽभिप्रायः । अमुष्य = अमृतदीधितेः, चन्द्रस्य; अंशुभिः = किरणैः, किं = किमर्थं, तापं = सन्तापं, भजसि = आश्रयसि, अनुभवसीति भावः । दमयन्ती—हे सखि = हे वयस्ये !, शशभृतः = शशिनः, चन्द्रिकाः = ज्योत्स्नाः, मृताः = नष्टाः, भवन्ति यदि = सन्ति चेत्, कृष्णपक्षवदिति शेषः । तदा = तर्हि, क्व = कुत्र, परितप्यते= संतप्यते ? न क्वाऽपि परितप्यत इति भावः ॥ १०४ ॥

अनुवादः—"हे दमयन्ति ! ये अमृतकिरणवाले (चन्द्र) हैं, इनकी किरणोंसे आप क्यों सन्तप्त होती हैं ?" ।

दमयन्ती—"हे सखि ! चन्द्रमाकी किरणें मृत (नष्ट) हों तो कहाँ सन्ताप किया जाता ?" ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—विदर्भजे = विदर्भाज्जाता, तत्सम्बुद्धौ, विदर्भ + जन् + ड + टाप् + सुः । अमृतदीधितिः = अमृतं दीधितिः अस्य सः (बहु०) । शशभृतः = शशं बिभर्तीति शशभृत्, तस्य, शश + भृ + क्विप् (उपपद०) + ङस् । चन्द्रमाके अमृतदीधिति (अमृत किरणवाले) होनेसे ही यह दुःख हो रहा है, चन्द्रमा मृतदीधिति (नष्ट किरणवाले) होते तो सब अनिष्टोंकी शान्ति होती यह तात्पर्य है । इस पद्यमें सुधाकी विवक्षासे विवक्षित "अमृत" पदकी मृतसे इतर (भिन्न) ऐसे अर्थकी योजना करनेसे वक्रोक्ति अलङ्कार है । उसका लक्षण है—

"अन्यस्याऽन्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥" सा० द० १०–११ ।

यह श्लेषवक्रोक्ति है ॥ १०४ ॥

"व्रज धृतिं, त्यज भीतिमहेतुकामयमचण्डमरीचिरुदञ्चति" ।
"ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरैरनुभवं वचसा सखि ! लुम्पसि" ॥ १०५ ॥

अन्वयः—"(हे मुग्धे !) धृतिं व्रज, अहेतुकां भीतिं त्यज; अयम् अचण्डमरीचिः उदश्चति"। "आतपमुर्मुरैः स्फुटं ज्वलयति। हे सखि ! अनुभवं वचसा लुम्पसि" ॥ १०५ ॥

व्याख्या—(हे मुग्धे !) धृतिं = धैर्यं, व्रज = गच्छ, भजेति भावः। अहेतुकां = निष्कारणां, भीतिं = भयं, त्यज = मुञ्च। अयं = पुरोवर्ती, अचण्डमरीचिः = शीतांऽशुः, चन्द्रः, उदश्चति = उदेति, नाऽयं चण्डांऽशुः सूर्य इति भावः, इति सख्युक्तिः। आतपमुर्मुरैः = द्योततुषाऽनलैः, स्फुटं = प्रत्यक्षं यथा तथा, ज्वलयति = दहति। हे सखि ! = हे वयस्ये !, अनुभवं = प्रत्यक्षज्ञानं, वचसा = वचनेन, आगमरूपेणेति भावः। लुम्पसि = बाधसे, इयं दमयन्त्या उक्तिः ॥ १०५ ॥

अनुवादः—"(सखी) हे मुग्धे ! धैर्य धारण करो, निष्कारण भय छोड़ो। ये चन्द्रमा उदित हो रहे हैं"। दमयन्ती—"घामरूप तुषाऽनलोंसे यह (सूर्य) प्रत्यक्ष ही जला रहा है। हे सखि ! अनुभवको वचन (शब्द) से बाधित कर रही हो" ॥ १०५ ॥

टिप्पणी—व्रज = व्रज + लोट् + सिप्। अहेतुकाम् = अविद्यमानः हेतुः यस्यां सा, ताम् (नञ्बहु०)। त्यज = त्यज + लोट् + सिप्। अचण्डमरीचिः = न चण्डी (नञ्०), सा मरीचिः यस्य सः (बहु०)। उदश्चति = उद् + अश्च + लट् + तिप्। आतपमुर्मुरैः = आतपा एव मुर्मुराः तैः (रूपक०)। "मुर्मुरस्तु तुषाऽनलः" इति वैजयन्ती। ज्वलयति = ज्वल + णिच् + लट् + तिप्। लुम्पसि = लुप्लृ + लट् + सिप्। हे सखि ! प्रत्यक्ष ज्ञानको शब्द प्रमाणसे "पत्थर तैर रहा है" इत्यादि वाक्यके समान बाधित कर रही हो, जो कि अप्रमाण है यह दमयन्तीका अभिप्राय है। इस पद्यमें अचण्डमरीचि- (शीतकिरणवाले चन्द्र) में चण्डमरीचि (उष्ण किरणवाले सूर्य) की भ्रान्ति होनेसे भ्रान्तिमान् अलङ्कार है ॥ १०५ ॥

"अयि ! शपे हृदयाय तवैव यद्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः"।
"रुचिफलं सखि ! दृश्यत एव यज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्वसून्" ॥ १०६ ॥

अन्वयः—"अयि !, विधोः रुचेः गोचरः न असि यदि ? तत् तव एव हृदयाय शपे"। "सखि ! रुचिफलम् एव दृश्यते, यत् त्वचं ज्वलयति, असून् उल्ललयति ॥ १०६ ॥

व्याख्या—अयि = हे सखि दमयन्ति !, विधोः = चन्द्रस्य, रुचेः = प्रभायाः, गोचरः = विषयः, न असि = नो वर्तसे, यदि = चेत्, त्वदङ्गसंपृक्ता रुचिश्च-

न्द्रस्य न चेदिति भावः । तत् = तर्हि, तव एव = भवत्या एव, हृदयाय = हृदे, शपे = आक्रोशामि, त्वज्जीविताय द्रुह्यामीति भावः । दमयन्ती प्रत्युत्तरयति—हे सखि=हे वयस्ये !, रुचिफलम् एव = तेजोमात्रकार्यम् एव, दृश्यते = अवलोक्यते, अनुभूयत इति भावः । यत् = यस्मात्, त्वचं = चर्म, ज्वलयति = दहति, असून् = प्राणान्, उल्ललयति = उन्मूलयति ॥ १०६ ॥

अनुवादः—सखी—"हे सखि दमयन्ति ! तुम चन्द्रमाकी प्रभाका विषय नहीं हो तो मैं तुम्हारे हृदयकी कसम खाती हूँ" । दमयन्ती—" हे सखि ! तेज मात्रका कार्य ही अनुभूत हो रहा है, जो कि चमड़ेको जला रहा है और प्राणोंको उन्मूलित कर रहा है" ॥ १०६ ॥

टिप्पणी—हृदयाय = "शपे" इसके योगमें "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्समानः" इस सूत्रसे सम्प्रदान संज्ञा होकर चतुर्थी । रुचिफलं = रुचेः फलम् (ष० त०) उल्ललयति = उद्+लल+णिच्+लट्+तिप् । सब तेज उष्ण होनेसे दाहक ही होता है दूसरे पदार्थसे अभिभूत होनेसे कहीं-कहींपर दाहक नहीं होता है पदार्थतत्त्ववादी ऐसा कहते हैं ॥ १०६ ॥

"विधुविरोधितिथेरभिधायिनीमयि ! न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ?"
"सखि ! किमर्थगवेषणया ? गिरं किरति सेयमनर्थमयीं मयि" ॥१०७॥

अन्वयः—"अयि ! विधुविरोधितिथेः अभिधायिनीं कोकिलां पुनः किं न इच्छसि ?" । "हे सखि ! अर्थगवेषणया किं ? सा इयं मयि अनर्थमयीं गिरं किरति" ॥ १०७ ॥

व्याख्या—अयि = हे सखि !, दमयन्ति !' विधुविरोधितिथेः = चन्द्रशत्रुतिथेः, कुह्वाख्याया अमावास्यायास्तिथेरिति भावः । अभिधायिनीं = कुहूकुह्विति नामग्राहं तदाह्वायिनीमित्यर्थः कोकिलां = पिकीं, पुनः=भूयः, किं न इच्छसि = किं न वाञ्छसि ?, इति सख्या उक्तिः । हे सखि = हे वयस्ये, अर्थगवेषणया = वाच्याऽन्वेषणेन, कुहूशब्दस्य नष्टचन्द्रा तिथिरर्थः इति विचारेणेति भावः । किं = तत्साध्यं न किमपीति भावः । कुतः—सा = तादृशो, कुहूशब्दोच्चारिणी, इयं = कोकिला । मयि = विषये, अनर्थमयीम् = अर्थशून्याम् । वज्रघोषवद् आपद्रूपां च, गिरं = ध्वनिं, किरति = विक्षिपति ॥ १०७ ॥

अनुवादः—सखी—"हे दमयन्ति ! आप चन्द्रमाकी शत्रुभूत तिथि "कुहू"-को उच्चारण करनेवाली कोयलको फिर क्यों नहीं चाहती हैं ?" दमयन्ती—"हे सखि ! अर्थके अन्वेषणसे क्या होता है ? वह कोयल मेरे विषयमें अर्थशून्य अथवा आपत्तिरूप ध्वनिको फैला रही है ॥ १०७ ॥

टिप्पणी—विधुविरोधितिथेः = विरोधिनी चाऽसौ तिथिः (क० धा०)। विधोः विरोधितिथिः, तस्याः (ष० त०)। अभिधायिनीम् = अभि + धा + णिनिः + ङीप् + अम्। अर्थगवेषणया=अर्थस्य गवेषणा, तया (ष० त०)। अनर्थमयीम् = न अर्थः (नञ्०)। अनर्थ + मयट् + ङीप् + अम्। किरति = कॄ + लट् + तिप् ॥ १०७ ॥

"हृदय एव तवाऽस्ति स वल्लभस्तदपि किं दमयन्ति ! विषीदसि ?"।
"हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि ! यतस्तत एव विषद्यते" ॥१०८॥

अन्वयः—"हे दमयन्ति ! स तव वल्लभो हृदय एव अस्ति तदपि किं विषीदसि ?"। "हे सखि ! यतो हृदि परं वर्तते, बहिः न वर्तते खलु, तत एव विषद्यते ॥ १०८ ॥

व्याख्या—हे दमयन्ति = हे वैदर्भि !, सः = प्रसिद्धः, तव = भवत्याः, वल्लभः = प्रियः, नल इति भावः। हृदय एव = हृदि एव, अस्ति = विद्यते, तदपि = तथाऽपि, किं = किमर्थं, विषीदसि = विषादं कुरुषे, सख्या उक्तिरियम्। हे सखि = हे वयस्ये !, यतः = यस्मात्कारणात्, हृदि परं = हृदय एव, वर्तते = विद्यते, बहिः = वाह्यदेशे, न वर्तते = नो विद्यते, खलु = निश्चयेन, तत एव = तस्मात्कारणात् एव, विषद्यते = खिद्यते, यतो हृदि वर्तमानत्वात्स्मर्यत एव न तु दृश्यते, अतो मे विषाद इति भावः ॥ १०८ ॥

अनुवाद—सखी—"हे दमयन्ति ! वे आपके प्रिय (नल) आपके हृदयमें ही हैं, तो भी आप क्यों विषाद करती हैं ?" दमयन्ती—"हे सखि ! जो कि हृदयमें ही हैं बाहर नहीं हैं (दिखाई नहीं देते हैं) इसी कारणसे विषाद करती हूँ ॥ १०८ ॥

टिप्पणी—विषीदसि = वि + सद् + लट् + सिप्। "सदिरप्रतेः" ईससे मूर्धन्य षकार। विषद्यते = वि + सद् + लट् (भावमें) + त। पूर्वसूत्रसे षत्व ॥ १०८ ॥

"स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलङ्कृतमद्य ते"।
"सखि ! हताऽस्मि तदा यदि हृद्यपि प्रियतमः स मम व्यवधापितः" ॥१०९॥

अन्वयः—"(हे भैमि !) मदनोष्मणा हारमणौ स्फुटति (सति) अद्य ते हृदयम् अपि अनलङ्कृतम्"। "हे सखि ! स प्रियतमः मम हृदि अपि व्यवधापितो यदि, तदा हता अस्मि" ॥ १०९ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) मदनोष्मणा = कामज्वरेण, हारमणौ = मौक्तिकमाल्यरत्ने, स्फुटति = विदलति सति, अद्य = अस्मिन्दिने, ते = तव, हृदयम्

अपि = वक्षःस्थलम् अपि, अनलङ्कृतम् = अभूषितं जातम् । इति सख्या उक्तिः । दमयन्ती "हृदयम् अनलङ्कृतम्" इत्यत्र हृदयं = वक्षः, "अनलं = नलरहितं, कृतं = विहितम्" इति अर्थान्तरं मत्वा उत्तरयति—सखीति । हे सखि = हे वयस्ये !, सः = प्रसिद्धः, प्रियतमः = दयिततमः, नल इति भावः । मम = प्रणयिन्या दमयन्त्याः, हृदि अपि = हृदये अपि, व्यवधापितः = व्यवधानं प्रापितः, यदि = चेत्, तदा = तर्हि, हता = नष्टप्राया, अस्मि = भवामि ॥ १०९ ॥

अनुवादः—सखी—"हे दमयन्ति ! कामज्वरसे हारमणिके फूटनेपर आज आपका हृदय भी अनलङ्कृत (अलङ्काररहित) हो गया । दमयन्ती "हृदयम् अनलङ्कृतम्" इन पदोंका हृदय नलरहित किया गया ऐसा अर्थ जानकर उत्तर देती हैं—"हे सखि ! वे प्रियतम (नल) मेरे हृदयमें भी व्यवहित (दूर) किये गये हैं तो मैं नष्ट हो गई ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—मदनोष्मणा = मदनस्य ऊष्मा, तेन (ष० त०) । हारमणौ= हारश्चाऽसौ मणिः, तस्मिन् (क० धा०), स्फुटति = स्फुट+लट् (शतृ)+ ङि । अनलङ्कृतं = न अलङ्कृतम् (नञ्०) । दमयन्ती—"हृदयम् अनलं कृतम्" इस तरह पदच्छेद समझती हैं । अनलम् = अविद्यमानो नलो यस्मिंस्तत् (नञ्बहु०) । प्रियतमः = प्रिय + तमप् । व्यवधापितः = वि + अव+ धा+णिच्+क्तः (कर्ममें) । "अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ" इससे पुक् आगम । इस पद्यमें वक्रोक्ति अलङ्कार है ॥ १०९ ॥

इदमुदीर्य तदैव मुमूर्च्छ सा मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका ।
क्व सहतामवलम्बलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमपि दुःखिता ॥ ११० ॥

अन्वयः—सा इदम् उदीर्य तदा एव मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका (सती) मुमूर्च्छ । तथाहि—दुःखिता (सा) अनुपपत्तिमतीम् अपि अवलम्बलवच्छिदां क्व सहताम् ? ॥ ११० ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, इदम् = एतत्, पूर्वोक्तं "सखि ! हताऽस्मीति" वाक्यमिति भावः । उदीर्य = उच्चार्य, तदा एव = तस्मिन् समय एव, मनसि= चित्ते, मूर्च्छितमन्मथपावका = प्रवृद्धकामाऽग्निः सती, मुमूर्च्छ = मुमोह । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—क्व सहतामिति । तथाहि—दुःखिता = सञ्जातदुःखा, सा, अनुपत्तिमतीम् अपि = अनुपपन्नाम् अपि, "अनलङ्कृतम्" इति श्लेषशब्दश्रवणजन्यभ्रान्तिविषयत्वादिति शेषः । अवलम्बलवच्छिदाम् = हृदि नलरूपाऽऽलम्बनलेशच्छेदनं, क्व = कुत्र, सहतां = मृष्यताम् ॥ ११० ॥

अनुवादः—दमयन्ती ऐसा कहकर उसी समय मनमें कामाग्निके बढ़नेसे मूर्च्छित हो गईं। जैसे कि दुःखिता वह, अनुपपन्न होनेपर भी हृदयमें विद्यमान नलरूप अवलम्बलेशके छेदनका कैसे सहन करें ॥ ११० ॥

टिप्पणी—उदीर्य = उद्+ईर+क्त्वा (ल्यप्)। मूर्च्छितमन्मथपावका = मूर्च्छितो मन्मथ एव पावको यस्याः सा (बहु०)। मुमूर्च्छ = "मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः" इस धातुसे लिट्+तिप् (णल्)। दुःखिता = दुःख+इतच्+टाप्। अनुपपत्तिमतीम् = न उपपत्तिः (नञ्०)। अनुपपत्ति+मतुप्+ङीप्+अम्। अवलम्बलवच्छिदाम् = अवलम्बस्य लवः (ष० त०)। तस्यच्छिदा, ताम् (ष० त०)। सहतां = षह+लोट्+त। दुःखसे उद्विग्न जनको भ्रान्तिसे वा विना भ्रान्तिसे अनिष्टकी प्रतीतिको सहना अत्यन्त दुष्कर है इसलिए जो भैमीको मूर्च्छा हुई यह स्वाभाविक है यह इस पद्यका तात्पर्य है। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ११० ॥

अधित काऽपि मुखे सलिलं सखी, प्यधित काऽपि सरोजदलैः स्तनौ।
व्यधित काऽपि हृदि व्यजनाऽनिलं, न्यधित काऽपि हिमं सुतनोस्तनौ ॥१११॥

अन्वयः—काऽपि सखी सुतनोः मुखे सलिलम् अधित। काऽपि (सखी) स्तनौ सरोजदलैः प्यधित। काऽपि हृदि व्यजनाऽनिलं व्यधित। काऽपि तनौ हिमं न्यधित ॥ १११ ॥

व्याख्या—काऽपि = काचित्, सखी = वयस्या, सुतनोः = सुन्दर्याः दमयन्त्याः, मुखे = वदने, सलिलं = जलम्, अधित = आहितवतीति भावः। काऽपि = काचित् सखी, स्तनौ = कुचौ, मदनसन्तापादनावृताविति शेषः। सरोजदलैः = कमलपत्रैः, प्यधित = आच्छादितवती। काऽपि = सखी, हृदि = हृदये, व्यजनाऽनिलं = तालवृन्तवातं, व्यधित = विहितवती, तालवृन्तेन वीजयामासेति भावः। एवं च काऽपि = सखी, तनौ = शरीरे, हिमं = चन्दनं, तुहिनं वा। न्यधित = निहितवती ॥१११॥

अनुवादः—किसी सखीने सुन्दरी दमयन्तीके मुखमें जल डाल दिया। किसीने उनके स्तनोंको कमलके पत्तोंसे ढक दिया। किसीने उनके हृदयमें पङ्खेकी हवा की और किसी सखीने दमयन्तीके शरीरपर चन्दन वा बरफका लेप किया ॥ १११ ॥

टिप्पणी—सुतनोः = शोभना तनुर्यस्याः सा तस्याः (बहु०)। अधित = धा+लुङ्+त। सरोजदलैः = सरोजानां दलानि, तैः (ष० त०)। प्यधित =

अपि + धा + लुङ् + त। "वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।" इस नियमके अनुसार "अपि" उपसर्गके अकारका लोप। व्यजनाऽनिलं = व्यजनस्य अनिलः, तम् (ष० त०)। व्यधित = वि+धा+लुङ्+त। हिमं = "चन्दनेऽपि हिमं विदुः" इति विश्वः। न्यधित=नि+धा+लुङ्+त ॥१११॥

उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजजालमृणालजलाऽऽदिभिः।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमादियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥ ११२ ॥

अन्वयः—स प्रियसखीनिवहः मृदुशीतलैः जलजजालमृणालजलाऽऽदिभिः क्रमात् चिरं तथा उपचचार, यथा इयं लघु चेतनाम् अवाप ॥ ११२ ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, प्रियसखीनिवहः = अभीष्टवयस्यासमूहः, मृदुशीतलैः = कोमलशीतैः, जलजजालमृणालजलाऽऽदिभिः = पद्मसमूहबिससलिलादिभिः, आदिशब्दात्तालवृन्तादिसाधनविशेषैश्च, क्रमात् = परिपाट्याः, चिरं = बहुकालं यावत्। उपचचार = उपचरितवान्, यथा = येन प्रकारेण, इयम् = एषा, दमयन्तीति भावः। लघु = शीघ्रं, चेतनां = संज्ञाम्, अवाप = प्राप्तवती ॥ ११२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी प्रिय सखियोंने कोमल और शीतल कमलसमूह, मृणालदण्ड और जल आदियोंसे क्रमसे बहुत समयतक उस प्रकारसे उपचार किया जैसे कि वे शीघ्र होशमें आ गयीं ॥ ११२ ॥

टिप्पणी—प्रियसखीनिवहः=प्रियाश्च ताः सख्यः (क० धा०), तासां निवहः (ष० त०)। मृदुशीतलैः=मृदूनि च तानि शीतलानि, तैः (क० धा०)। जलजजालमृणालजलादिभिः=जलजानां जालानि (ष० त०)। जलजजालानि मृणालानि जलानि च (द्वन्द्वः), तानि आदयो येषां, तैः (बहु०)। उपचचार = उप+चर+लिट्+तिप् (णल)। लघु = "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमरः। अवाप = अव+आप्+लिट्+तिप् (णल्) ॥ ११२ ॥

अथ कले! कलय श्वसिति स्फुटं, चलति पक्ष्म चले! परिभावय।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके! किमपि जल्पति कल्पलते! शृणु ॥ ११३ ॥
रचय चारुमते! स्तनयोर्वृतिं, गणय केशिनि! केश्यमसंयतम्।
अवगृहाण तरङ्गिणि! नेत्रयोर्जलझरा" विति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥
(युग्मम्)।

अन्वयः—अथ "हे कले! स्फुटं श्वसिति, कलय"। "हे चले! पक्ष्म चलति, परिभावय"। "हे मेनके! अधरकम्पनम् उन्नय"। "हे कल्पलते! किमपि जल्पति, शृणु ॥ ११३ ॥

"हे चारुमते ! स्तनयोः वृतिं रचय"। "हे केशिनि ! असंयतं कैश्यं गणय"। "हे तरङ्गिणि ! नेत्रयोः जलझरौ अवगृहाण" इति गिरः शुश्रुविरे ॥ ११४ ॥ (युग्मम्)।

व्याख्या—अथ दमयन्त्यास्तद्दशापरीक्षाऽऽकुलानां कल्यादीनां सप्तसंख्यकानां सखीनां मिथः कलकलं पद्यद्वयेनाह—अथ = अनन्तरं, हे कले, स्फुटं = व्यक्तं श्वसिति = प्राणिति, दमयन्तीति शेषः। कलय = विचारय। हे चले !, पक्ष्म= नेत्रलोम, चलति = स्फुरति, चक्षुरुन्मिषतीति भावः। परिभावय = विचारय। हे मेनके !, अधरकम्पनम् = ओष्ठचलनम्, उन्नय = तर्कय। हे कल्पलते !, किमपि = किञ्चिदपि, जल्पति = वदति, दमयन्तीति शेषः। शृणु = आकर्णय, दमयन्तीजल्पनमिति शेषः ॥ ११३ ॥

हे चारुमते !, स्तनयोः = कुचयोः, दमयन्त्या इति शेषः। वृतिम् = आवरणं, रचय = कुरु। हे केशिनि !, असंयतं = विस्रस्तं, कैश्यं = केशसमूहं, दमयन्त्या इति शेषः। गणय = चिन्तय, बधानेति भावः। हे तरङ्गिणि !, नेत्रयोः = नयनयोः, दमयन्त्या इति शेषः। जलझरौ = अश्रुप्रवाहौ, अवगृहाण= अपाकुरु, इति = एतादृश्यः, गिरः = वाण्यः, शुश्रुविरे = श्रुताः ॥ ११४ ॥ (युग्मम्)।

अनुवादः—तब "हे कले ! स्पष्टरूपसे ये (दमयन्ती) श्वास ले रही हैं, विचार करो"। "हे चले !, इनका पलक चल रहा है, गौर करो"। "हे मेनके ! इनके ओष्ठकम्पकी तर्कना करो"। "हे कल्पलते !, ये कुछ बोल रही हैं, सुन लो" ॥ ११३ ॥

"हे चारुमते ! इनके स्तनोंको ढँक दो"। "हे केशिनि ! इनके बिखरे हुए केशोंको बाँध दो"। "हे तरङ्गिणि ! दमयन्तीके नेत्रोंके अश्रुप्रवाहोंको पोंछ दो"। ऐसे वचन सुने गये ॥ ११४ ॥

टिप्पणी—श्वसिति = श्वस + लट् + तिप्। परिभावय = परि + भू + णिच् + लोट् + सिप्। अधरकम्पनम् = अधरस्य कम्पनं, तत् (ष० त०)। उन्नय = उद् + नी + लोट् + सिप्। जल्पति = जल्प + लट् + तिप्। शृणु = श्रु + लोट् + सिप् ॥ ११३ ॥

वृतिं = वृ + क्तिन् + अम्। रचय = रच + णिच् + लोट् + सिप्। असंयतं = न संयतं, तत् (नञ्०)। कैश्यं = केशानां समूहः कैश्यं, तत्, केश शब्दसे "केशाऽश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" इस सूत्रसे यञ् प्रत्यय। गणय = गण + णिच् + लोट् + सिप्। जलझरौ = जलस्य झरौ, तौ (ष० त०)। अव-

गृहाण = अव+ग्रह+लोट+सिप् । शुश्रुविरे=श्रु+लिट् (कर्ममें)+झ: ॥ ११४ ॥

कलकलः स तदाऽलिजनाऽऽननादुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुताऽऽलयमेतवान् द्रुततरः स विदर्भपुरन्दरः ॥ ११५ ॥

अन्वयः—तदा आलिजनाऽऽननात् त्वरितेरितैः विपुलः स कलकलः उदलसत् । यम् अधिगम्य स विदर्भपुरन्दरः द्रुततरः सुताऽऽलयम् एतवान् ॥ ११५ ॥

व्याख्या—तदा = तस्मिन्समये, आलिजनाऽऽननात् = सखीजनमुखात्, त्वरितेरितैः=संभ्रमोक्तिभिः, विपुलः=महान्, सः = पूर्वोक्तः, कलकलः = कोलाहलः, उदलसत् = उत्थितः । यं = कलकलम्, अधिगम्य = प्राप्य, आकर्ण्येति भावः, सः = प्रसिद्धः, विदर्भपुरन्दरः = भीमभूपतिः, द्रुततरः = अतित्वरितः सन्, सुताऽऽलयं = पुत्रीभवनं, कन्याऽन्तःपुरमिति भावः । एतवान् = प्राप्तवान् ॥ ११५ ॥

अनुवादः—उस समय दमयन्तीकी सखियोंके मुखसे संभ्रमकी उक्तियोंसे वैसा महान् कोलाहल हुआ । जिसको सुनकर विदर्भपति भीम अतिशीघ्रतापूर्वक अपनी कन्याके अन्तःपुरमें प्राप्त हुए ॥ ११५ ॥

टिप्पणी—आलिजनाऽऽननात् = आलयश्च ते जनाः (क० धा०) । तेषाम् आननं, तस्मात् (ष० त०) । त्वरितेरितैः = त्वरितानि च तानि ईरितानि, तैः (क० धा०) । उदलसत्–उद्+लस्+लङ्+तिप् । अधिगम्य = अधि+गम्+क्त्वा (ल्यप्) । विदर्भपुरन्दरः = विदर्भाणां पुरन्दरः (ष० त०) । द्रुततरः=द्रुत+तरप्+सुः । सुतालयं=सुताया आलयः, तम् (ष०त०) । एतवान्= आङ्+इण्+क्तवतुः । "ईयिवान्" ऐसे पाठमे इण+क्वसुः+सुः ॥ ११५ ॥

कन्याऽन्तःपुरबोधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचतुः ।
देवाऽऽकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥ ११६ ॥

अन्वयः—कन्याऽन्तःपुरबोधनाय यदधीकारात् दोषा न, मन्त्रिप्रवरः अगदङ्कारश्च द्वौ नृपं तुल्यम् ऊचतुः । "देव ! आकर्णय, सुश्रुतेन चरकस्य उक्तेन अखिलं जाने । अस्याः तापस्य दलने नलदं विना कोऽपि क्षमो न स्यात्" ॥ ११६ ॥

व्याख्या—कन्याऽन्तःपुरबोधनाय = कुमारीशुद्धान्तयोगक्षेमाऽनुसन्धानाय यदधीकारात् = मन्त्रिवैद्यनियोगात्, दोषाः = दूषणानि, परपुरुषप्रवेशादीनि (मन्त्रिपक्षे), वातादीनि च (वैद्यपक्षे) । न = न सन्तीति शेषः । मन्त्रि-

प्रवरः = अमात्यमुख्यः, अगदङ्कारश्च = वैद्यश्च, द्वौ = उभौ, नृपं = राजानं भीमं, तुल्यम् = एकवाक्यम्, ऊचतुः = कथयामासतुः। किं कथयामासतुरिति देवेति। देव = हे महाराज !, आकर्णय = शृणु, सुश्रुतेन = सम्यगाकर्णितेन, चरकस्य = गूढचारस्य, उक्तेन = वाक्येन, अयमर्थो मन्त्रिप्रवरपक्षे। सुश्रुतेन = सुश्रुतमुनिग्रन्थेन, सम्यगाकर्णितेन वा। चरकस्य = चरकमुनेः, उक्तेन = ग्रन्थेन च। अखिलं = समस्तं, तापनिदानमिति शेषः। जाने = वेद्मि। किं तदित्याह—स्यादिति। अस्याः = दमयन्त्याः, तापस्य = ज्वरस्य, दलने = निवर्तने, नलदं विना = नैषधनलसङ्घटकं विना (मन्त्रिप्रवर-पक्षे)। नलदं विना = उशीरं विना (अगदङ्कारपक्षे), कोऽपि = उपायः, क्षमः = समर्थः, न स्यात् = नो भवेत् ॥ ११६ ॥

अनुवादः—राजकन्याके अन्तःपुरके योगक्षेमके अनुसन्धानके लिए जिन (मन्त्री और वैद्य) के नियोगसे परपुरुषप्रवेश आदि अथवा वातपित्त आदि दोष नहीं होते हैं, वैसे मन्त्रिश्रेष्ठ और वैद्यराज दोनोंने ही राजाको एक ही वाक्य कहा—"महाराज ! सुनिये, अच्छी तरहसे सुने गये गुप्तचरके कथनसे (मन्त्रिपक्षमें)। अच्छी तरहसे सुने गये वा सुश्रुत ग्रन्थसे चरक मुनिके ग्रन्थसे भी सब जानता हूँ। राजकुमारीके ज्वरको हटानेमें नलका संयोग किये विना (मन्त्रिपक्षमें) उशीर (खश) के विना (वैद्यपक्षमें) कोई भी उपाय समर्थ नहीं होगा ॥ ११६ ॥

टिप्पणी—कन्याऽन्तःपुरबोधनाय = कन्याया अन्तःपुरं (ष० त०), तस्य बोधनं, तस्मै (ष० त०)। यदधीकारात् = अधिकरणम् अधीकारः, अधि + कृञ् + घञ्, "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इससे बाहुल्यमें दीर्घ। ययोः अधिकारः, तस्मात् (ष० त०)। मन्त्रिप्रवरः = मन्त्रिषु प्रवरः (स० त०)। अगदङ्कारः = अविद्यमानो गदो यस्य सः अगदः (नञ्बहु०)। "स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदाऽऽमयाः।" इत्यमरः। अगदं करोतीति अगदङ्कारः, अगद शब्दसे "कर्मण्यण्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय और "कारे सत्याऽगदस्य" इससे मुम् आगम (उपपद०)। "रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यश्चिकित्सकः।" इत्यमरः। ऊचतुः = ब्रू (वच्) लिट् + तस् (अतुस्)। सुश्रुतेन = सम्यक् श्रुतं, तेन (गति०)। चरकस्य = चर एव चरकः, तस्य, स्वार्थमें कन्। "चरकस्य उक्तेन" इसका अर्थ है गुप्तचरके कथनसे (मन्त्रिपक्षमें)। चरक आचार्यके ग्रन्थसे (वैद्यपक्षमें)। नलदं विना = नलं ददातीति, तम्। नलका

संघटन करनेवाले उपायके विना (मन्त्रिपक्षमें)। नलदं विना = उशीरके विना (वैद्यपक्षमें)। "मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्" इत्यमरः। स्यात् = "शकि लिङ् च" इससे शक्य अर्थमें अस्+लिङ्+तिप्। इस पद्यमें नलद (नलको देनेवाला उपाय), नलद (उशीर) उन दोनों अर्थोंके प्रकृत होनेसे केवलप्रकृतश्लेष अलङ्कार है शार्दूलविक्रीडित वृत्त है ॥ ११६ ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं भेदव्ययाऽऽकृति मिथःप्रतिघातमेव।
श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किञ्चिद्भैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाऽऽकुलस्य ॥ ११७॥

अन्वयः—ताभ्यां भेदव्ययाऽऽकृति अपि युगपत् अभिधीयमानं मिथः प्रतिघातम् एव अभूत्। भैम्याम् अनिष्टशतशङ्कितया आकुलस्य तस्य नृपतेः श्रोत्रे तु किञ्चित् न पपतुः ॥ ११७ ॥

व्याख्या—ताभ्यां = मन्त्रिवैद्याभ्यां, भेदव्ययाऽऽकृति = अभिन्नस्वरूपम् अपि, युगपत् = एकदा, अभिधीयमानम् = उच्चार्यमाणं, नलदादिवाक्यमिति शेषः। मिथःप्रतिघातम् एव = परस्परभिन्नम् एव, अभूत् = अभवत्, एकरूपमपि वाक्यं भिन्नाऽर्थमासीदिति भावः। परं राज्ञो न तत्र दृष्टिरिति प्रतिपादयति— श्रोत्रे त्विति। भैम्यां = दमयन्त्यां विषये, अनिष्टशतशङ्कितया = अनर्थबाहुल्यशङ्कावत्त्वेन, आकुलस्य = विह्वलस्य, तस्य = पूर्वोक्तस्य, नृपतेः = राज्ञः, भीमस्य। श्रोत्रे तु = कर्णौ तु, न पपतुः = न पीतवती, न कञ्चिदर्थं जगृहतुरिति भावः। विह्वलचित्तत्वेन वाक्याऽर्थं न ज्ञातवानिति भावः ॥ ११७ ॥

अनुवादः—मन्त्री और वैद्यसे अभिन्नस्वरूप होकर भी एक ही बार कहा गया वह वाक्य, परस्पर भिन्नस्वरूप ही हुआ। दमयन्तीमें सैकड़ों अनिष्टोंकी शङ्का करनेसे आकुल राजाके कानोंने किसी भी अर्थका ग्रहण नहीं किया ॥११७॥

टिप्पणी—भेदव्ययाकृति = भेदस्य व्ययः (अभेदः), ष० त०। भेदव्यय एव आकृतिः यस्य, तत् यथा तथा (बहु०)। अभिधीयमानम् = अभि+धा+लट् (कर्ममें) (शानच्) + सुः। मिथः प्रतिघातः (विरोधः) यस्य तत् (बहु०)। एक ही बार कहे जानेसे एक ही शब्द होनेसे अभिन्न अर्थवाले एक वाक्यके समान प्रतीत होनेपर भी वे भिन्न अर्थवाले दो वाक्य ही हो गये, यह तात्पर्य है। अनिष्टशतशङ्कितया = अनिष्टानां शतं (ष० त०), तत् शङ्कते तच्छीलः अनिष्टशतशङ्की, अनिष्टशत + शकि+णिनिः (उपपद०), तस्य भावस्तत्ता, तया। अनिष्टशतशङ्किन्+तल्+टाप्+टा। नृपतेः = नृणां पतिः, तस्य (ष० त०)। पपतुः = पा + लिट् + तस् (अतुस्)। वसन्ततिलका छन्द है ॥ ११७ ॥

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नामपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम् ।
अकलयदसमाशुगाधिमग्नां, झटिति पराशय वेदिनो हि विज्ञाः ॥ ११८ ॥

अन्वयः—नृपतिः द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नाम् अपि पदप्रणम्रां तनयाम् असमाऽऽशुगाऽऽधिमग्नाम् अकलयत्, हि विज्ञाः झटिति पराशयवेदिनः ॥ ११८ ॥

व्याख्या—नृपतिः = राजा, भीमः । द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नाम् अपि = शीघ्राऽपसारितशिशिरोपचारचिह्नाम् अपि, पदप्रणम्रां = चरणनिपतितां, तनयां=पुत्रीं, दमयन्तीम्, असमाशुगाधिमग्नां = मदनव्यथामग्नाम्, अकलयत्= ज्ञातवान् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—हि = यस्मात् कारणात्, विज्ञाः= प्रवीणाः, झटिति = शीघ्रं, पराशयवेदिनः = अन्याऽभिप्रायज्ञातारः, भवन्तीति शेषः, प्रकाशकचिह्नं विनाऽऽकारमात्रेण पराऽभिप्रायं निश्चिन्वन्तीति भावः ॥ ११८ ॥

अनुवादः—राजा भीमने झटपट वियोगके चिह्न उशीर आदिके हटाये जाने-पर भी पैरोंमें झुकी हुई पुत्री दमयन्तीको "यह कामपीडामें मग्न है" ऐसा जान लिया, क्योंकि प्रवीण जन झटपट दूसरेके आशयको जाननेवाले होते हैं ॥ ११८ ॥

टिप्पणी—नृपतिः = नृणां पतिः (ष० त०) । द्रुतविगमितविप्रयोग-चिह्नां = द्रुतं विगमितं (सुप्सुपा०), विप्रयोगस्य चिह्नम् (ष० त०) । द्रुतविगमितं विप्रयोगचिह्नं यस्याः सा, ताम् (बहु०) । पदप्रणम्रां = पदयोः प्रणम्रा, ताम् (स० त०) । "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इससे णत्व । असमाऽऽशुगाऽऽधिमग्नाम् = न समाः (नञ्०) । असमा आशुगा यस्य सः (बहु०) । असमाशुगेन आधिः (तृ० त०), तस्मिन् मग्ना, ताम् (स० त०) । अकलयत् = कल+णिच्+लङ्+तिप् । पराऽऽशयवेदिनः = आशयं विदन्तीति आशयवेदिनः, आशय+विद्+णिनिः (उप०) । परेषाम् आशयवेदिनः (ष० त०) । इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है । पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ ११८ ॥

व्यतरदथ पिताऽऽशिषं सुतायै नतशिरसे मुहुरुन्नमय्य मौलिम् ।
"दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः" ॥ ११९ ॥

अन्वयः—अथ पिता नतशिरसे सुतायै मुहुः मौलिम् उन्नमय्य "(हे वत्से !) कियद्भिः वासरैः स्वयंवरे त्वं गुणामयम् अभिमतं दयितम् आप्नुहि" (इति) आशिषं व्यतरत् ॥ ११९ ॥

व्याख्या—अथ = प्रणामानन्तरं, पिता = जनकः, भीमः । नतशिरसे = आनतमस्तकायै, सुतायै = दुहित्रे, दमयन्त्यै, मुहुः = वारं वारं, मौलिं =

मस्तकम्, उन्नमय्य = उन्नतं कृत्वा, हे वत्से !, कियद्भिः = कतिपयैः, वासरैः= दिनैः, स्वयंवरे = स्वयंवरस्थाने, त्वं, गुणमयं = शौर्यसौन्दर्यादिगुणसम्पन्नम्, अभिमतम् = अभीष्टं, दयितं = प्रियं वरम्, आप्नुहि = लभस्व, इति, आशिषम् = आशीर्वचनं, व्यतरत् = वितीर्णवान् ॥ ११९ ॥

अनुवादः—तब पिता भीमभूपालने शिर झुकानेवाली पुत्रीको वारंवार मस्तकको ऊँचा कर "हे वत्से ! कुछ ही दिनोंमें तुम स्वयंवरमें गुणसम्पन्न अभीष्ट वरको प्राप्त करो" ऐसे आशीर्वादका वितरण किया ॥ ११९ ॥

टिप्पणी—नतशिरसे = नतं शिरो यस्याः सा नतशिराः, तस्यै (बहु०) । उन्नमय्य = उद् + नम + णिच् + क्त्वा (ल्यप्) । वासरैः="अपवर्गे तृतीया" इससे कालके अत्यन्तसंयोगमें तृतीया । गुणमयं = गुण + मयट् (प्राचुर्य अर्थमें) + अम् । आप्नुहि=आप् + लोट् + सिप् । पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ ११९ ॥

तदनु स तनुजासखीरवादीत्तुहिनऋतौ गत एव हीदृशानाम् ।
कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचितमाचरतोपचारमस्याम् ॥ १२० ॥

अन्वयः—तदनु स तनुजासखीः अवादीत्—"हि तुहिनऋतौ गत एव ईदृशीनां शरीरे कुसुमम् अपि शरायते, तत् अस्याम् उचितम् उपचारम् आचरत ॥१२०॥

व्याख्या—तदनु = आशीर्वादानन्तरं, सः = राजा भीमः, तनुजासखीः = सुतावयस्याः, अवादीत् = उक्तवान् । हि = यस्मात्कारणात् । तुहिनऋतौ = शिशिरकाले, गत एव = निगत एव । ईदृशीनाम् = एतादृशीनां, कोमलाङ्गीनां, शरीरे = देहे, कुसुमम् अपि = पुष्पम् अपि, शरायते = शरवत् आचरति । तत् = तस्मात्कारणात्, अस्याम् = एतस्यां, कोमलाङ्ग्यां दमयन्त्याम्, उचितं = योग्यम्, उपचारं = प्रतीकारम्, आचरत = कुरुत ॥ १२० ॥

अनुवादः—आशीर्वाद देकर राजा भीमने पुत्री (दमयन्ती) की सखियों-को कहा—"जो कि शिशिर ऋतुके जानेपर ही ऐसी (दमयन्ती-सी) कोमल अङ्ग वालियोंके शरीरमें फूल भी बाणके सदृश हो जाता है इसलिए इनमें योग्य उपचार करो ॥ १२० ॥

टिप्पणी—तनुजासखीः=तनुजायाः सख्यः, ताः (ष० त०)। अवादीत् = वद + लुङ् + तिप् । तुहिनऋतौ = तुहिनश्चाऽसौ ऋतुः, तस्मिन् (क० धा०), "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर् गुण नहीं हुआ । शरायते = शरवत् आचरति, शर शब्दसे "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इस सूत्रसे क्यङ् + लट् + त । आचरत = आङ् + चर + लोट् + थ । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है और पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ १२० ॥

आनन्दश्च मन्दाक्षं च, तयोः (द्वन्द्व०) । सखियोंको अभीष्टकी सिद्धिसे आनन्द और रहस्यके प्रकाशनसे लज्जा हुई यह तात्पर्य है। शार्दूलविक्रीडित छन्द है ॥ १२२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तुर्यः स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्येऽत्र व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२३ ॥

इति नैषधीयचरिते महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे । स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि नलस्य चरिते अत्र तन्महाकाव्ये निसर्गोज्ज्वलः अयं तुर्यः सर्गः व्यगलत् ॥ १२३ ॥

व्याख्या—प्रायोव्याख्यातपूर्वत्वात् संक्षेपेण व्याख्यायते । पूर्वार्द्धं पूर्ववद्व्याख्येयम् । स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि=स्थैर्यविचारणप्रकरणसोदरे, नलस्य = नैषधस्य, चरिते = चरित्रे, अत्र = अस्मिन्, तन्महाकाव्ये = श्रीहर्षमहाकाव्ये, निसर्गोज्ज्वलः = स्वभावनिर्मलः, अयं = पुरःस्थितः, तुर्यः=चतुर्थः, सर्गः = अध्यायः, व्यगलत् = समाप्तः ॥ १२३ ॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिन श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया। "स्थैर्यविचारण" नामक प्रकरणका सहोदर, नलके चरित्ररूप श्रीहर्षके इस महाकाव्यमें स्वभावसे उज्ज्वल यह चौथा सर्ग समाप्त हुआ ॥ १२३ ॥

टिप्पणी—स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि = स्थैर्यस्य विचारणं (ष० त०) । तच्च तत् प्रकरणम् (क० धा०) । कविराज राजशेखरने "शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणम्" अर्थात् शास्त्रके एकदेशकी प्रक्रियाको "प्रकरण" ऐसा लक्षण किया है। स्थैर्यविचारणप्रकरणस्य भ्राता, तस्मिन् (ष० त०) । स्थैर्यविचारण और नैषधीयचरित दोनोंको श्रीहर्षने बनाया इसलिए वे दोनों ग्रन्थ भ्राता हुए यह तात्पर्य है। तन्महाकाव्ये = तस्य महाकाव्यं, तस्मिन् (ष० त०) । निसर्गोज्ज्वलः = निसर्गेण उज्ज्वलः (तृ० त०)। तुर्यः = चतुर्णां पूरणः, चतुर् शब्दसे "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च" इस वार्तिकसे यत् प्रत्यय और प्रथम अक्षर-(च) का लोप । व्यगलत्=वि + गल + लङ् + तिप् । शार्दूलविक्रीडित छन्द है ।

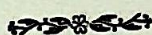
इति श्रीनैषधीयचरितमहाकाव्यव्याख्यायां चन्द्रकलाऽभिख्यायां चतुर्थः सर्गः ।

शुभमस्तु ।

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितं महाकाव्यम्

चन्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

पञ्चमः सर्गः

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान् स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः।
तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुर्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

अमन्दमानन्दकदम्बबिम्बं सच्चित्स्वरूपं वसुदेवसूनुम्।
भक्त्यैकगम्यं करुणासनाथं गोविन्दसंज्ञं प्रभुमानतोऽस्मि ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ स महीन्द्रः स्वयंवरमहाय नरेन्द्रान् यावत् आगमयते, तावत् एव ऋषिः नारदः इन्द्रदिदृक्षुः (सन्) त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

अथ भैमीस्वयंवरे इन्द्राद्यागमनं वक्तुं तदुपयोगितया नारदस्य इन्द्रलोकगमनमाह यावदिति।

व्याख्या—अथ = भैमीसमाश्वासनाऽनन्तरं, सः = प्रसिद्धः, महीन्द्रः = भूपतिः, भीमः। स्वयंवरमहाय = स्वयंवरोत्सवाय, नरेन्द्रान् = राज्ञः, यावत् = यत्कालपर्यन्तम्, आगमयते = प्रतीक्षते आनाययते वा। तावत् एव = तत्कालम् एव, ऋषिः = सत्यवचनः, देवर्षिः, नारदः = ब्रह्मपुत्रः, इन्द्रदिदृक्षुः = शक्रदर्शनेच्छुः सन्, त्रिदशधाम = सुरलोकं प्रति, जगाम = गतः ॥ १ ॥

अनुवादः—भैमीको आश्वासन देनेके अनन्तर महाराज भीम स्वयंवरके उत्सवके लिए जबतक राजाओंकी प्रतीक्षा करते थे, तबतक ही देवर्षि नारद इन्द्रके दर्शनकी इच्छा करते हुए स्वर्ग लोकमें गये ॥ १ ॥

टिप्पणी—महीन्द्रः = मह्याः इन्द्रः (ष० त०)। स्वयंवरमहाय = स्वयंवर एव महः, तस्मै (रूपक०)। नरेन्द्रान् = नराणाम् इन्द्रः, तान् (ष० त०)।

आगमयते = आङ्+गम्+णिच्+लट्+त। "आगमेः क्षमायाम्" इस वार्तिकसे आत्मनेपद। काशिकाकारने क्षमाका उपेक्षा कालहरण ऐसा अर्थ किया है। ऋषिः="ऋषयः सत्यवचसः" इत्यमरः। वेदमन्त्रका साक्षात्कार करनेवालेको "ऋषि" कहते हैं। नारद देवताओंके ऋषि होनेसे "देवर्षि" कहे जाते हैं। "एव ऋषिः" यहाँपर "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे सन्धिका अभाव। इन्द्रदिदृक्षुः = इन्द्रस्य दिदृक्षुः (ष० त०)। यहाँपर कारक-षष्ठी नहीं है, शेषषष्ठी है। त्रिदशधाम = त्रिदशानां धाम, तत् (ष० त०)। जगाम = गम् + लिट् + तिप्। इस सर्गमें स्वागता छन्द है, उसका लक्षण है—

"स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्।" इति ॥ १ ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत् पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः।
नारदस्तु जगतो गुरुरुच्चैर्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

अन्वयः—पर्वतः तम् अनु यत् प्रययौ, अत्र चित्रं न। स तस्य सपक्षः खलु। (किन्तु) जगतः उच्चैः गुरुः नारदस्तु यत् गगनं विललङ्घे (तत्) विस्मयाय ॥ २ ॥

व्याख्या—अथ षड्भिः पद्यैर्नारदस्य गमनप्रकारं वर्णयति नाऽत्रेति। पर्वतः= नारदसखो मुनिः, शैलश्च। तं = नारदम्, अनु = पश्चात्, प्रययौ = जगाम, अत्र = अस्मिन् विषये, चित्रं न = आश्चर्यं न। कुतः इत्याह—सः = पर्वतः, तस्य = नारदस्य, सपक्षः = सखा, पक्षवांश्च। खलु = निश्चयेन, पर्वतस्य नारदमित्रत्वाच्छैलत्वाच्च नारदाऽनुयाने आश्चर्यं नेति भावः। किं तु—जगतः= लोकस्य, उच्चैः = उन्नतः, गुरुः = आचार्यः, तस्मादलघुश्च तादृशो नारदस्तु, यत् गगनम् = आकाशं, विललङ्घे = लङ्घयामास, तत् = लङ्घनं, विस्मयाय = आश्चर्याय, भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अनुवादः—पर्वत ऋषि, नारदके पीछे जो गये, इसमें आश्चर्य नहीं हैं। क्योंकि वे उन (नारद) के सपक्ष मित्र अथ वा पंखवाले हैं। किन्तु लोकके महान् आचार्य नारदजीने जो आकाशको लङ्घन किया वह आश्चर्यके लिए है ॥ २ ॥

टिप्पणी—पर्वतः = "पर्वतः शैलदेवर्ष्योः" इति विश्वः। सपक्षः = पक्षेण सहितः (तुल्ययोगबहु०)। विस्मयाय="तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इससे चतुर्थी, अथ वा "क्रियाऽर्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इससे चतुर्थी। पतनके योग्य

नारदरूप गुरुद्रव्यका उत्पतन (उड़ना) विरुद्ध है ऐसे श्लेषसे उत्थापित विरोध अलङ्कार है ॥ २ ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।
साधने हि नियमोऽन्यजनानां, योगिनां तु तपसाऽखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

अन्वयः—पथि विमानं विना एव गच्छता तेन मुनिना व्योम विजगाहे । हि साधने नियमः अन्यजनानां, योगिनां तु तपसा अखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

व्याख्या—पथि=मार्गे, विमानं विना एव=व्योमयानं विना एव, गच्छता= व्रजता, तेन = पूर्वोक्तेन, मुनिना = नारदेन, व्योम = आकाशं, विजगाहे = प्रविष्टम्, उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—साधन इति । हि = यस्मात्कारणात्, साधने = उपाये, नियमः = अवश्यम्भावः । अन्यजनानाम् = अपरजनानाम्, अस्मदादीनामिति भावः । योगिनां तु = तपोयोगयुक्तानां तु, तपसः = तपोधर्मेण, अखिलसिद्धिः = सर्वकार्यसिद्धिः । तस्मान्नारदसदृशानां योगिनां किं विमानेनेति भावः ॥ ३ ॥

अनुवादः—मार्गमें विमानके विना ही जाते हुए नारद मुनिने आकाशमें प्रवेश किया, क्योंकि उपायमें और लोगोंकी आवश्यकता है, योगियोंको तो तपस्यासे ही सब कार्योंमें सिद्धि होती है ॥ ३ ॥

टिप्पणी—विजगाहे = वि + गाह + लिट् (कर्ममें) + त । अन्यजनानाम्= अन्ये च ते जनाः, तेषाम् (क० धा०) । योगिनां = युज् + घिनुण् + आम् । अखिलसिद्धिः = अखिलानां सिद्धिः (ष० त०) । इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ३ ॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानाँल्लङ्घते स्म मुनिरेष विमानान् ।
अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥

अन्वयः—एष खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् विमानान् लङ्घते स्म । अङ्घ्रिविनम्रैः तत्पतिभिः अर्थितः अपि अतिथितां नैव अनुमेने ॥ ४ ॥

व्याख्या—एषः = नारदः, खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् = निरस्तपुरन्दरसदनाद्यहङ्कारान्, विमानान् = देवगृहान्, लङ्घते स्म = अतिचकाम । किं बहुना—अङ्घ्रिविनम्रैः = चरणनिपतितैः, तत्पतिभिः = विमानाऽध्युषितैर्देवैः, अर्थितः अपि = प्रार्थितः अपि, अतिथितांम् = आतिथ्यं, नैव अनुमेने = नैव स्वीचकार, एतन्मात्रविलम्ब च न साढवानिति भावः ॥ ४ ॥

अनुवादः—नारदजीने इन्द्रभवन आदिके अहङ्कारको दूर करनेवाले देवगृहोंको लङ्घन किया। चरणमें झुकनेवाले उन भवनोंके स्वामियोंके प्रार्थना करनेपर भी उन्होंने उनके आतिथ्यको स्वीकार नहीं किया ॥ ४ ॥

टिप्पणी—खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानान् = इन्द्रस्य भवनम् (ष० त०)। इन्द्रभवनम् आदिर्येषां ते (बहु०), तेषाम् अभिमानः (ष० त०)। खण्डित इन्द्रभवनाद्यभिमानो यैस्ते, तान् (बहु०)। अङ्घ्रिविनम्रैः = अङ्घ्रयोः विनम्राः, तैः (स० त०)। तत्पतिभिः = तेषां पतयः, तैः (ष० त०)। अतिथिताम् = अतिथि + तल् + टाप् + अम्। अनुमेने = अनु + मन + लिट् + त ॥ ४ ॥

तस्य तापनभिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदर्चिः।
यावदेष दिवसेन शशीव द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

अन्वयः—तपनः तस्य तापनभिया स्वम् अर्चिः तावत् एव समकोचयत्। यावत् एष दिवसेन शशी इव तन्महसा एव द्राक् न अतप्यत ॥ ५ ॥

व्याख्या—तपनः = सूर्यः, तस्य = मुनेः, नारदस्य। तापनभिया=सन्तापनभयेन, स्वम् = आत्मीयम्, अर्चिः = तेजः, तावत् एव = तत्परिमाणम् एव, समकोचयत् = सङ्कोचितवान्। यावत् = यत्परिमाणम्, एषः = तपनः, दिवसेन=दिनेन, दिनतेजसेत्यर्थः, शशी इव=चन्द्र इव, तन्महसा एव=मुनितेजसा एव, द्राक् = सपदि, न अतप्यत = न सन्तप्तोऽभूत् ॥ ५ ॥

अनुवादः—सूर्यने नारद मुनिके तापके भयसे अपने तेजको उस परिमाणतक संकुचित कर डाला जिस परिमाणसे सूर्य दिनसे चन्द्रमाके समान मुनिके तेजसे ही शीघ्र सन्तप्त नहीं हुए ॥ ५ ॥

टिप्पणी—तापनभिया = तापनात् भीः, तया (प० त०)। समकोचयत्= सं + कुच + णिच + लङ् + त। तन्महसा=तस्य महः, तेन (ष० त०)। मुनिको संतप्त करानेसे अपने तेजको संकुचित करना अच्छा है ऐसा समझकर सूर्य मन्द प्रकाशवाले हो गये यह अर्थ है। सूर्यसे भी मुनि तेजस्वी हैं यह अभिप्राय है। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ५ ॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह ! तेन तदा तम्।
पर्यभूत् खलु करैर्द्विजराजः, कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ? ॥ ६ ॥

अन्वयः—दिनमणिः द्विजराजं करैः यत् पर्यभूत्। तेन तदा तं द्विजराजः करैः पर्यभूत्। अहह ! तथाहि—अत्र कः स्वकृतं कर्म न भुङ्क्ते ? ॥ ६ ॥

व्याख्या—दिनमणिः = सूर्यः द्विजराजं = चन्द्रं ब्राह्मणोत्तमं च, करैः = किरणैः हस्तैश्च, यत् पर्यभूत=परिभूतवान् । अहह=अद्‌भुतम् । तथा हि—अत्र= संसारे, कः = जनः, स्वकृतम् = निजविहितं, कर्म = क्रियां, न भुङ्क्ते ? = न अनुभवति ? ॥ ६ ॥

अनुवादः—सूर्यने द्विजराज = चन्द्र वा श्रेष्ठ ब्राह्मणको किरणोंसे अथ वा हाथोंसे जो परिभूत किया उस कारणसे उस समय उन (सूर्य) को द्विजराज श्रेष्ठ ब्राह्मण और चन्द्रमाने करों (किरणों वा हाथों) से परिभूत किया । इस संसारमें कौन अपने किये गये कर्मका फल नहीं भोगता है ? ॥ ६ ॥

टिप्पणी—दिनमणिः = दिनस्य मणिः (ष० त०) । द्विजराजं = द्विजानां राजा, तम् (ष० त०) । करैः = "बलिहस्तांऽशवः कराः" इत्यमरः । पर्यभूत्= परि+भू+लुङ्+तिप् । अहह = "अहहेत्यद्भुते खेदे" इत्यमरः । स्वकृतं = स्वेन कृतं, तत् (तृ० त०) । सब कोई अपने किये गये कर्मका फल भोगता है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ६ ॥

विष्टरं तटकुशाऽऽलिभिरद्भिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।
पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदिताऽतिथयेऽस्मै ॥ ७ ॥

अन्वयः—अथ स्वर्गसिन्धुः अतिथये अस्मै तटकुशाऽऽलिभिः विष्टरम्, अद्भिः पाद्यं, कच्छरुहाभिः अर्घ्यं, पद्मवृन्दमधुभिः मधुपर्कं च अदित ॥ ७ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, स्वर्गसिन्धुः = मन्दाकिनी, अतिथये=आगन्तवे, अस्मै = नारदाय, तटकुशाऽऽलिभिः = तीरदर्भाऽऽवलिभिः, विष्टरम् = आसनम्, अद्भिः=जलेन, पाद्यं = पादार्थं जलं, कच्छरुहाभिः = जलप्रायभूम्युत्पन्नाभिर्लताभिः, अर्घ्यं = पूजार्थं पुष्पफलादि, पद्मवृन्दमधुभिः = कमलसमूहमकरन्दैः, मधुपर्कं च = दधिमधुधृतं च, अदित = दत्तवती ॥ ७ ॥

अनुवादः—तब मन्दाकिनीने अतिथि नारदको तीरके कुशोंसे आसन, जलसे पाद्य (पैर धोनेके लिए जल), जलप्राय देशमें उत्पन्न होनेवाली लताओंसे अर्घ्य (पूजाके लिए पुष्प और फल आदि) और कमलोंके मधुओं (मकरन्दों) से मधुपर्क दे दिया ॥ ७ ॥

टिप्पणी—स्वर्गसिन्धुः = स्वर्गस्य सिन्धुः (ष० त०) । तटकुशाऽऽलिभिः= तटे कुशानि (स० त०), तेषाम् आलयः, ताभिः (ष० त०) । विष्टरं = विस्तीर्यते इति विष्टरः, तम् वि + स्तृञ + अप । "वृक्षाऽऽसनयोर्विष्टरः" इस

सूत्रसे षत्वनिपात । "विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ।" इत्यमरः ।

पाद्यं = पादाऽर्थमुदकं, "पादाऽर्घाभ्यां च" इस सूत्रसे पाद + यत्। कच्छरुहाभिः = कच्छे रोहन्तीति कच्छरुहाः, ताभिः, कच्छ + रुह + क + टाप् + भिस् (उपपद०)। अर्घ्यम् = अर्घाऽर्थमुदकम्, पूर्वसूत्रसे अर्घ + यत्। पद्मवृन्दमधुभिः = पद्मानां वृन्दं (ष० त०), तस्य मधूनि, तैः (ष० त०)। मधुपर्कम् = दही, शहद और गायके घीको "मधुपर्क" कहते हैं। मन्दाकिनीने अतिथिसत्कारके तौरपर नारदमुनिको मधुपर्कके स्थानमें कमलोंके मकरन्दको अर्पण किया यह भाव है। अदित = (डु) दाञ् + लुङ् + त। इस पद्यमें दीपक अलङ्कार है ॥ ७ ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप।
सम्प्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारु यतीव ॥ ८ ॥

अन्वयः—सः अगाधं वियदन्तः व्यतीत्य यती अनादिं भवसिन्धुं संप्रतीर्य शर्मभरचारु ब्रह्म इव नाकनायकनिकेतनम् आप ॥ ८ ॥

व्याख्या—सः = नारदः, अगाधं = विशालं, वियदन्तः = आकाशाऽभ्यन्तरं, व्यतीत्य=अतिक्रम्य, यती = योगी, अनादिम् = आदिरहितं, प्रवाहनित्यमिति भावः। भवसिन्धुं = संसारसमुद्रं, संप्रतीर्य = सम्यक् तीर्त्वा, शर्मभरचारु = परमानन्दसुन्दरं, ब्रह्म इव = परमात्मानम् इव, नाकनायकनिकेतनं = इन्द्रभवनं, वैजयन्तमिति भावः। आप = प्राप्तवान् ॥ ८ ॥

अनुवादः—नारदने विशाल आकाशके अभ्यन्तर भागको पार कर जैसे योगी आदि-अन्तसे रहित संसारसमुद्रको पार कर परम आनन्दसे सुन्दर ब्रह्म (परमात्मा) को प्राप्त करता है उसी तरह इन्द्रके भवन (वैजयन्त) को प्राप्त किया ॥ ८ ॥

टिप्पणी—वियदन्तः = वियतः अन्तः, तत् (ष० त०)। व्यतीत्य = वि + अति + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। अनादिम् = अविद्यमानः आदिः यस्य सः, तम् (नञ्बहु०)। भवसिन्धुं = भव एव सिन्धुः, तम् (रूपक०)। संप्रतीर्य = सं + प्र + तॄ + क्त्वा (ल्यप्)। शर्मभरचारु = शर्मणः भरः (ष० त०), तेन चारु, तत् (तृ० त०)। नाकनायकनिकेतनं = नाकस्य (स्वर्गस्य) नायकः (ष० त०), तस्य निकेतनं, तत् (ष० त०)। आप = आप् + लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ८ ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिश्चारु तं सदकृताऽतिथिमिन्द्रः।
यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये, न गुणाय ॥ ९ ॥

अन्वयः—इन्द्रः तम् अतिथिम् उचितोच्चतराभिः अर्चनाभिः चारु सदकृत। यावदर्हंकरणं साधोः प्रत्यवायधुतये, गुणाय न किल ॥ ९ ॥

व्याख्या—इन्द्रः = शक्रः, तं = पूर्वोक्तम्, अतिथिम् = आगन्तुं, नारदमिति भावः। उचितोच्चतराभिः = उचितात् (विहितात्) उच्चतराभिः (अधिकाभिः), अर्चनाभिः = पूजाभिः, चारु = शोभनं यथा तथा, सदकृत = सत्कृतवान्, नारदस्य अधिक सत्कारं कृतवानिति भावः। अधिकाऽऽचरणे कारणमाह—यावदर्हंकरणमिति। यावदर्हस्य (यावदुक्तस्य), करणम् (आचरणम्), साधोः = शिष्टस्य, प्रत्यवायधुतये = अकरणदोषनिवारणाय एव, गुणाय = उत्कर्षाय, न = नो वर्तते, किल = निश्चयेन ॥ ९ ॥

अनुवादः—इन्द्रने अतिथि नारदका उचितसे भी अधिक पूजाओंसे अच्छी तरहसे सत्कार किया, क्योंकि जितना चाहिए उतना ही करना शिष्टोंको केवल प्रत्यवाय हटानेके लिए होता है, उत्कर्षके लिए नहीं ॥ ९ ॥

टिप्पणी—उचितोच्चतराभिः = अतिशयेन उच्चा उच्चतराः (उच्च + तरप् + टाप्)। उचितात् उच्चतराः, ताभिः (प० त०)। सदकृत = सत् + कृ + लुङ् + त (कर्तामें), "आदराऽनादरयोः सदसती" इससे निपातन होनेसे "सत्" शब्दका पूर्वप्रयोग हुआ है। यावदर्हंकरणं = यावान् अर्हो यावदर्हं, "यावदवधारणे" इस सूत्रसे अव्ययीभाव। यावदर्हस्य करणम् (ष० त०)। प्रत्यवायधुतये=प्रत्यवायस्य धुतिः, तस्यै (ष० त०)। अतिथिकी पूजा आदिसे जितना सम्मान करना चाहिए, उतना करनेसे, केवल न करनेसे होनेवाले प्रत्यवाय (प्रायश्चित्तीयता) का परिहार होता है, उत्कर्षके लिए नहीं होता है, अतः इन्द्रने उचितसे भी अधिक नारदकी पूजा की यह तात्पर्य है। इस पद्यमें सामान्यसे विशेषका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ९ ॥

नामधेयसमतासखमद्रेरद्रिभिन्मुनिरथाद्रियत द्राक्।
पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चां न द्विजः स विबुधाऽधिपलम्भी ॥ १० ॥

अन्वयः—अथ अद्रिभित् अद्रेः नामधयसमतासखं मुनिं द्राक् आद्रियत। पर्वतोऽपि स द्विजः विबुधाऽधिपलम्भी (सन्) कथम् अर्चां न लभताम् ? ॥ १० ॥

व्याख्या—अथ=नारदसत्काराऽनन्तरम्, अद्रिभित् = इन्द्रः, अद्रेः = पर्वतस्य, नामधेयसमतासखं=नामसाम्यमित्रं, मुनिं = पर्वतं, द्राक् = शीघ्रम्, आद्रियत = सत्कृतवान्। पर्वत: पर्वताऽरेः (इन्द्रस्य) कथं सत्कारं प्राप्तवानित्याह—पर्वतोऽपीति। पर्वतोऽपि = पर्वतनामधेयोऽपि, सः = पूर्वोक्तः, द्विजः = ब्राह्मणः,

विबुधाऽधिपलम्भी = देवेन्द्रप्रापी सन्, कथं = केन प्रकारेण, अर्चां = पूजां, न लभतां = नो प्राप्नोतु, लभतामेवेति भावः ॥ १० ॥

अनुवादः—नारदका सत्कार करनेके अनन्तर इन्द्रने पर्वतके समान नामवाले पर्वत मुनिका शीघ्र सत्कार किया। पर्वत नामवाले होकर भी वे ब्राह्मण इन्द्रको प्राप्त करनेपर क्यों सत्कारको प्राप्त न करें ? (करेंगे ही) ॥ १० ॥

टिप्पणी—अद्रिभित्=अद्रिं भिनत्तीति, अद्रि + भिद् + क्विप् + सुः। नामधेयसमतासखं = नाम एव नामधेयम्, नाम शब्दसे "वा भागरूपनामभ्यो धेयः" इससे स्वाऽर्थ (प्रकृत्यर्थं) में धेयप्रत्यय। समस्य भावः समता, सम + तल् + टाप्। नामधेयेन समता सखा नामधेयसमतासखः (तृ० त०)। तस्याः (ष० त०) राजाऽहःसखिभ्यष्टच्" इस सूत्रसे समासाऽन्त टच्। आद्रियत = आङ् + दृङ् + लङ् + त। विबुधाऽधिपलम्भी=विबुधानाम् अधिपः (ष० त०), "विबुधः पण्डिते देवे" इति विश्वः। विबुधाऽधिपं लभते इति विबुधाऽधिप + लभ + णिनिः (उपपद०) + सुः। लभतां = लभ + लोट् + त। अभ्यागत ब्राह्मण विवेकी शत्रुसे भी पूजाको प्राप्त करते हैं यह भाव है ॥ १० ॥

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्याद् द्योद्रुमानपि विवेद मुनीन्द्रः।
स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया तान् दानपारमितयैव वदान्यान्॥ ११ ॥

अन्वयः—मुनीन्द्रः तान् द्योद्रुमान अपि अतिवितीर्णसपर्यात् तद्भुजात् (गुरोः) स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया दानपारमितया एव वदान्यान् विवेद ॥११॥

व्याख्या—मुनीन्द्रः = नारदः, तान् = प्रसिद्धान्, द्योद्रुमान् अपि = कल्पवृक्षान् अपि, अतिवितीर्णसपर्यात् = अतिशयदत्तपूजात्, तद्भुजात् = इन्द्रहस्तात् एव (गुरोः), स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया = स्वर्गसहवासस्वभ्यस्तया, दानपारमितया एव = "दानपारमिता" ऽऽख्यग्रन्थविशेषेण एव, कारणेन, वदान्यान् = बहुप्रदान्, विवेद = ज्ञातवान् ॥ ११ ॥

अनुवादः—नारदने प्रसिद्ध कल्पवृक्षोंको भी, अत्यन्त पूजा करनेवाले इन्द्रके बाहुरूप गुरुसे स्वर्गमें साथ-साथ रहनेसे सुशिक्षित "दानपारमिता" नामक ग्रन्थसे ही अधिक दान करनेवाला जाना ॥ ११ ॥

टिप्पणी—मुनीन्द्रः = मुनीनाम् इन्द्रः (ष० त०)। द्योद्रुमान् = द्योः द्रुमाः, तान् (ष० त०)। अतिवितीर्णसपर्यात्=अत्यन्तं वितीर्णा (सुप्सुपा०)। अतिवितीर्णा सपर्या येन अतिवितीर्णसपर्यः, तस्मात् (बहु०)। स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया = स्वः सहस्थितिः (स० त०), तया सुशिक्षिता तया

(तृ० त०)। वदान्यात्="स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे।" इत्यमरः। विवेद = विद्+लिट्+तिप् (णल्)। नारदने इन्द्रके हाथको "यह कल्पवृक्षोंको भी दानविद्याका उपदेश करनेवाला है" ऐसा जान लिया। इन्द्रकी उदारता कल्पवृक्षको भी मात करनेवाली है यह भाव है॥ ११॥

मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः सन्नारदं बलरिपुः समवादीत्।
आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः॥ १२॥

अन्वयः—बलरिपुः मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः सन् नारदं समवादीत्, हि प्रायशः सुहृदोः सहवासः स्वपरभूरिकथानाम् आकरः॥ १२॥

व्याख्या—बलरिपुः = बलाऽरातिः, इन्द्र इत्यर्थः। मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः सन् = निवारितेतरलोकाऽऽलापः सन्, नारदं=देवर्षि, समवादीत् = समवोचत्। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—आकर इति। हि = यस्मात्कारणात्, प्रायशः = बाहुल्येन, सुहृदोः = मित्रयोः, सहवासः = सङ्गमः, स्वपरभूरिकथानाम् = आत्मीयाऽन्यबहुवार्तानाम्, आकरः = खनिः॥ १२॥

अनुवादः—इन्द्रने अन्य व्यक्तिसे बातचीत रोककर नारदजीसे वार्तालाप किया, क्योंकि अक्सर दो मित्रोंका संगम अपने और दूसरोंके बहुतसे वृत्तान्तोंका खान होता है॥ १२॥

टिप्पणी—बलरिपुः = बलस्य रिपुः (ष० त०), "बलाऽरातिः शचीपतिः" इत्यमरः। मुद्रिताऽन्यजनसंकथनः = अन्यश्चाऽसौ जनः (क० धा०), तेन संकथनम् (तृ० त०)। मुद्रितम् अन्यजनसंकथनं येन सः (बहु०)। समवादीत् = सम्+वद+लुङ्+तिप्। प्रायशः = प्राय+शस्। सुहृदोः = शोभनं हृदयं ययोस्तौ, तयोः (बहु०)। सहवासः = सह+वस्+घञ्। स्वपरभूरिकथानां = भूरयश्च ताः कथाः (क० धा०)। स्वे च परे च (द्वन्द्वः)। स्वपरेषां भूरिकथाः, तासाम् (ष० त०)। आकरः = "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इत्यमरः। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है॥ १२॥

तं कथाऽनुकथनप्रसृतायां दूरमालपनकौतुकितायाम्।
भूभृतां चिरमनागमहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः॥ १३॥

अन्वयः—शतमन्युः आलपनकौतुकितायां दूरं कथाऽनुकथनप्रसृतायां (सत्याम्) चिरं भूभृताम् अनागमहेतुं ज्ञातुम् इच्छुः (सन्) तम् अवदत्॥ १३॥

व्याख्या—शतमन्युः = इन्द्रः, आलपनकौतुकितायाम्=आभाषणोत्कण्ठायां, दूरं = विप्रकृष्टं, कथाऽनुकथनप्रसृतायाम् = वचनाऽनुवचनविस्तृतायां सत्याम्, चिरं = बहुकालात्प्रभृति, भूभृतां = राज्ञाम्, अनागमहेतुम्=अनागमनकारणं, ज्ञातुं = वेत्तुम्, इच्छुः = अभिलाषुकः सन्, तं = नारदम्, अवदत् = उक्तवान्, अपृच्छदिति भावः ॥ १३ ॥

अनुवादः—इन्द्रने आभाषण (बातचीत) की उत्कण्ठाकी उक्ति और प्रत्युक्तिसे दूरतक बढ़नेपर बहुत कालसे राजाओंके न आनेके कारणको जाननेकी इच्छा करते हुए उन (नारद) से कहा ॥ १३ ॥

टिप्पणी—शतमन्युः = शतं मन्यवः (यज्ञाः), यस्य सः (बहु०)। "मन्युर्दैन्ये क्रतौ युधि" "इत्यमरः। आलपनकौतुकितायाम् = कौतुकम् अस्याऽस्तीति कौतुकी, कौतुक + इनिः। कौतुकिनो भावः, कौतुकिन् + तल् + टाप्। आलपनस्य कौतुकिता, तस्याम् (ष० त०)। कथाऽनुकथनप्रसृतायां = कथा च अनुकथनं च (द्वन्द्वः), कथाऽनुकथनाभ्यां प्रसृता, तस्याम् (तृ० त०)। भूभृतां = भुवं बिभ्रति भूभृतः, तेषाम्, भू + भृ + क्विप् + आम् (उपपद०)। अनागमहेतुम् = न आगमः (नञ्०)। तस्य हेतुः, तम् (ष० त०)। अवदत्= वद + लङ् + तिप् ॥ १३ ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु सम्प्रति न वीरकरीरान् ?
ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

अन्वयः—नृपवंशाः प्राक् इव सम्प्रति वीरकरीरान् किं न प्रसुवते नु ? ये परिणामे परप्रहरणैः विक्षताः (सन्तः) क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

व्याख्या—नृपवंशाः = राजकुलानि, नृपरूपा वंशाश्च, प्राक् इव = पूर्वम् इव, सम्प्रति = इदानीं, वीरकरीरान् = वीराऽङ्कुरान्, किं न प्रसुवते नु = किं नो जनयन्ति नु ?, ये = वीरकरीराः, परिणामे=वृद्धावऽस्थायां, परप्रहरणैः= शत्रुशस्त्रैः, अन्यदात्रादिभिश्च, विक्षताः = हताः, आहताश्च सन्तः, क्षिति-तले = भूतले, निपतन्ति = निपतिता भवन्ति, न तु रोगादिनेति भावः ॥१४॥

अनुवादः—राजाओंके कुल वा श्रेष्ठ वंश, पहलेके समान आजकल वीरोंके अङ्कुरों (पुत्रों) को वा श्रेष्ठ अङ्कुरों (कोंपलों) को क्या उत्पन्न नहीं करते हैं ? जो वीरोंके अङ्कुर (सन्तान) वा श्रेष्ठ वंशोंके अङ्कुर (कोंपल) परिपक्व अवस्था (वृद्धावस्था वा जीर्ण अवस्था) में शत्रुओंके हथियारोंसे वा अन्योंकी कुल्हाड़ी आदिसे आहत होकर भूतलमें गिर पड़ते हैं ॥ १४ ॥

टिप्पणी—नृपवंशाः = नृपाणां वंशाः (ष० त०) । वंशके पक्षमें नृपा एव वंशाः (रूपक०) । "द्वौ वंशौ कुलमस्करौ" इत्यमरः । वीरकरीरान् = वीरा एव करीराः, तान् (रूपक०), "वंशाऽङ्कुरे करीरोऽस्त्री" इत्यमरः । प्रसुवते = प्र + षूङ् + लट् + झ । परप्रहरणैः = परेषां प्रहरणानि, तैः (ष० त०) विक्षताः = वि + क्षण + क्त + जस् । क्षितितले = क्षितेस्तलं, तस्मिन् (ष० त०), निपतन्ति = नि + पत् + लट् + झिः । इस पद्यमें रूपक और श्लेषका सङ्कर है ॥ १४ ॥

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमूर्ध्वगमनस्य विरोधि ।
गौरवाद्वपुरपास्य भजन्ते मत्कृतामतिथिगौरवऋद्धिम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—वीराः पार्थिवं गौरवात् ऊर्ध्वगमनस्य दूरं विरोधि निजं वपुः आजिषु अपास्य मत्कृताम् अतिथिगौरवऋद्धिं भजन्ते हि ॥ १५ ॥

व्याख्या—वीराः = शूराः, पूर्वोक्ता रणपातिन इति भावः । पार्थिवं = पृथिवीविकारम्, अत एव गौरवात् = गुरुत्वगुणयोगित्वात्, ऊर्ध्वगमनस्य = उत्पतनकर्मणः, पार्थिवत्वात् ऊर्ध्वलोकप्राप्तेश्च, दूरम्=अत्यन्तं, विरोधि = प्रतिबन्धकं, निजं = स्वकीयं, वपुः = शरीरम्, आजिषु = युद्धेषु, अपास्य = त्यक्त्वा, मत्कृतां = मद्विहिताम्, अतिथिगौरवऋद्धिम् = आगन्तुसत्कारसमृद्धिं, भजन्ते = प्राप्नुवन्ति, तादृशवीराऽप्राप्तौ ममाऽतिथिलाभो न स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

अनुवादः—वीर राजालोग पृथिवीके विकारभूत अतएव गुरु (वजनदार) होनेसे ऊपर जानेमें वा ऊर्ध्वलोकमे जानेमें अत्यन्त प्रतिबन्धक अपने शरीरको संग्राममें छोड़कर मुझसे किये गये अतिथिसत्कारकी समृद्धिको प्राप्त कर लेते हैं ॥ १५ ॥

टिप्पणी—पार्थिवं = पृथिव्या विकारः, तत्, पृथिवी + अण् + अम् । गौरवात् = गुरु + अण् + ङसिः । ऊर्ध्वगमनस्य = ऊर्ध्वं च तत् गमनं, तस्य (क० धा०) । विरोधि = वि + रुध् + णिनिः + अम् । अपास्य = अप + अस् + क्त्वा (ल्यप्) । मत्कृतां = मया कृता, ताम् (तृ० त०) । अतिथिगौरवऋद्धिम् = अतिथेः गौरवं (ष० त०), तस्य ऋद्धिः, ताम् (ष० त०) । "गौरव + ऋद्धि" यहाँपर "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर् गुण नहीं हुआ, भजन्ते = भज + लट् + झः । पृथिवीका विकारभूत शरीर गुरु होनेसे ऊपर (स्वर्गमें) जानेमें असमर्थ है इसलिए राजालोग संग्राममें (आहत

होकर मरनेसे) उसे छोड़कर (स्वर्गमें आकर) मेरे आतिथ्यसत्कारकी समृद्धिको प्राप्त करते हैं। कहा भी है—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च, रणे चाऽभिमुखो हतः ॥"

अर्थात् योगाभ्यास करनेवाला संन्यासी और संमुख युद्धमें जो मारा जाता है, ये दो, लोकमें सूर्यमण्डलका भेदन करनेवाले हैं अर्थात् स्वर्गको प्राप्त होते हैं, यह इस पद्यका तात्पर्य है ॥ १५ ॥

**"साऽभिशापमिव नाऽतिथयस्ते मां यदद्य भगवन्नुपयान्ति ।
तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥**

अन्वयः—हे भगवन् ! ते अतिथयः साऽभिशापम् इव माम् अद्य यत् न उपयान्ति, तेन स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् इमां श्रियं न बहु मन्ये ॥ १६ ॥

व्याख्या—हे भगवन् = हे मुने !, ते = वीराः, अभिमुखयुद्धे प्राणत्यागिन इति शेषः। साऽभिशापम् इव = मिथ्याऽभिशस्तम् इव, मां = देवेन्द्रम्, अद्य = इदानीं, यत्, न उपयान्ति = न प्राप्नुवन्ति। तेन = कारणेन, स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्यां = निजजठरमात्रपोषणकृत्यकृपणाम्, इमाम् = एतां, श्रियं = सम्पत्तिं, न बहुमन्ये = न अधिकं विमृशामि, अतिथिसत्काररहितस्य समृद्धस्य समृद्धिनिष्फलता एव क्षतिरिति भावः ॥ १६ ॥

अनुवादः—हे देवर्षे !, संग्राममें प्राण छोड़नेवाले वैसे वीर अतिथि, पातक आदिके मिथ्या अभिशापसे युक्तके समान मेरे पास इन दिनों जो नहीं आते हैं, इस कारणसे अपने उदरमात्रके पोषण कार्यसे कृपण इस सम्पत्तिका मैं अधिक संमान नहीं करता हूँ ॥ १६ ॥

टिप्पणी—भगवन् = भग + मतुप् + सुः (सम्बुद्धिमें)। साऽपिशापम् = अभिशापेन सहितः, तम् (तुल्ययोगबहु०), "अथ मिथ्याऽभिशंसनम्। अभिशापः" इत्यमरः। पातक आदिके झूठे अपवादको "अभिशाप" कहते हैं। उपयान्ति = उप + या + लट् + झिः। स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्यां = स्वस्य उदरम् (ष० त०), एका चाऽसौ भृतिः (क० धा०)। स्वोदरस्य एकभृतिः (ष० त०), सा एव कार्यम् (रूपक०)। अर्तुं योग्यः अर्यः, "ऋ गतौ" धातुसे "अर्यः स्वामिवैश्ययोः" इससे स्वामी और वैश्य अर्थमें ण्यत्‌का अपवाद यत् प्रत्यय। कुत्सितः अर्यः कदर्यः (गति०)। "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इससे 'कु' के स्थानमें "कत्" आदेश। कदर्यका लक्षण है—"आत्मानं धर्मकृत्यं च

पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातॄन् स कदर्य इति स्मृतः ।" अर्थात् जो लोभसे अपनेको, धर्मकृत्यको, पुत्र, पत्नी, माता, पिता और भाइयोंको पीडित करे उसे "कदर्य" कहते हैं। "कदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः ।" इत्यमरः । स्वोदरैकभृतिकार्येण कदर्या, ताम् (तृ० त०) ॥ १६ ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः सम्पदो विपद एव विमृष्टाः ।
पात्रपाणिकमलाऽर्पणमासां तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

अन्वयः—पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः सम्पदो विमृष्टा विपदः एव । तासु आसां पात्रपाणिकमलाऽर्पणम् एव विधिदृष्टः शान्तिकविधिः ॥ १७ ॥

व्याख्या—पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः = पुरातनसुकृतसम्पद्विनियोगप्राप्ताः । सम्पदः = सम्पत्तयः, विमृष्टाः = विचारिताः, विपद एव = विपत्तय एव । तासु = सम्पद्रूपासु विपत्सु, आसां = सम्पदां, पात्रपाणिकमलाऽर्पणम् एव = विद्यादिसम्पन्नकरकमलदानम् एव, विधिदृष्टः = शास्त्राऽवलोकितः, शान्तिकविधिः = शान्तिकर्माऽनुष्ठानम् ॥ १७ ॥

अनुवादः—पहलेकी पुण्यसम्पत्तिके व्ययसे प्राप्त सम्पत्तियाँ, विचार करनेपर विपत्तियाँ ही हैं। उन सम्पत्तियोंमें उनको सत्पात्रोंके करकमलमें दान करना ही शास्त्रोंमें देखा गया शान्तिकर्मका अनुष्ठान है ॥ १७ ॥

टिप्पणी—पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः = पूर्वं च तत्पुण्यम् (क० धा०), तस्य विभवः (ष० त०) तस्य व्ययः (ष० त०), तेन लब्धाः (तृ० त०) । सम्पदः = सं + पद् + क्विप् + जस् । विमृष्टाः = वि + मृश् + क्त + टाप् + जस् । विपदः = वि + पद् + क्विप् + जस् । अपने उदयसे पहलेकी पुण्यसम्पत्तिकी नाशक होनेसे सम्पत्तियाँ विपत्तिस्वरूप हैं यह तात्पर्य है। पात्रपाणिकमलाऽर्पणं = पाणय एव कमलानि (रूपक०) । पात्राणां पाणिकमलानि, (ष० त०), तेषु अर्पणम् (स० त०) । विधिदृष्टः = विधिषु दृष्टः (स० त०) । शान्तिकविधिः=शान्तिकस्य विधिः (ष० त०) । पात्रका लक्षण योगीश्वर याज्ञवल्क्यने किया है—

"न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम्" (आचार० २००) ।

अर्थात् केवल विद्यासे अथवा तपस्यासे पात्रता नहीं होती है, तपस्या और विद्याके साथ जहाँपर सच्चरित्रता भी विद्यमान है उसे "पात्र" कहते हैं। ऐसे पात्रको पूर्वपुण्यसे प्राप्त सम्पत्तिका वितरण करनेसे उसकी शान्तिविधिका

अनुष्ठान होता है। इससे बीजाङ्कुरन्याय कहा गया है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १७ ॥

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाऽघम्।
भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्य वाग्भिरघमर्षणऋग्भिः ॥ १८ ॥

अन्वयः—तत् अत्र विषये मम संशयशिल्पि स्फीतम् अघं सहसा विमृज्य भगवतो वाग्भिः श्रुतिसारैः अघमर्षणऋग्भिः भूयताम् ॥ १८ ॥

व्याख्या—तत् = तस्मात्कारणात्, अत्र = अस्मिन्, विषये = अर्थे, मम = इन्द्रस्य, संशयशिल्पि = सन्देहजनकं, स्फीतं = प्रभूतम्, अघं = पापं, मिथ्याज्ञानस्य अघमूलत्वादिति भावः। सहसा = शीघ्रं, विमृज्य = निवर्त्य, भगवतः = देवर्षेर्भवतः, वाग्भिः = वाणीभिः, श्रुतिसारैः = वेदसारैः, कर्णाऽमृतैश्च, अघमर्षणऋग्भिः = अघमर्षणीभिः ऋग्भिः, पापनाशकच्छन्दोमन्त्रैरिति भावः। भूयतां = भूयेत। साम्प्रतं मत्समीपे राज्ञामनागमनकारणं ब्रूहीति भावः ॥ १८ ॥

अनुवादः—उस कारणसे इस विषयमें मेरे सन्देहको उत्पन्न करनेवाले बढ़े हुए पापको शीघ्र हटाकर भगवान् आपकी वाणियां, वेदकी सारभूत अथ वा कर्णोंको अमृतरूप अघमर्षण ऋचाएं हो जायँ ॥ १८ ॥

टिप्पणी—संशयशिल्पि = शिल्पम् अस्याऽस्तीति शिल्पि, शिल्प + इनिः। संशयस्य शिल्पि तत् (ष० त०), संशयरूप शिल्पको उत्पन्न करनेवाला यह तात्पर्य है। स्फीतं = स्फायी + क्तः + सुः। अघं = "दुःखैनोव्यसनेष्वघम्" इति वैजयन्ती। विमृज्य = वि + मृज् + क्त्वा (ल्यप्)। श्रुतिसारैः = श्रुतेः साराः, तैः (ष० त०)। अघमर्षणऋग्भिः = अघं (पापम्) मर्षयन्तीति अघमर्षण्यः, अघ + मृष् + णिच् + ल्युः (अन) + ङीप् (उपपद०)। अघमर्षण्यश्च ता ऋचः (क० धा०), ताभिः, यहांपर कर्मधारय समास होनेसे "पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इस सूत्रसे "पुंवद्भाव, महोपाध्याय मल्लिनाथजीने "स्त्रियाः पुंवत्०" इत्यादिसे जो पुंवद्भाव लिखा है वह ठीक नहीं है, उक्त सूत्र तो बहुव्रीहि समासमें पुंवद्भाव करता है। "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर् गुण नहीं हुआ। "ऋतं च सत्यं च०" "आयं गौः०" "द्रुपदादिव—" इत्यादि ऋचाएं "अघमर्षण ऋचा" के नामसे प्रसिद्ध हैं। आपकी वाणियां वेदकी सारभूत अघमर्षण ऋचाओंकी समान हों यह तात्पर्य है। इस पद्यमें मुनिवचनोंमें आरोप्यमाण अघमर्षणत्वका

प्रस्तुत अघ (पाप) के हरणमें उपयोग होनेसे परिणाम अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"विषयात्मतयाऽऽरोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।
परिणामो भवेत्तुल्याऽतुल्याधिकरणो द्विधा ॥ १०–५१ ॥" ॥ १८ ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयर्द्धिं वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।
चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

अन्वयः—मघवा इति उदीर्य अवहितत्वभरेण विनयर्द्धिं वर्धयन् अनिमेषां चक्षुषां दशशतीं मुनिमुखे प्रणिधाय तस्थिवान् ॥ १९ ॥

व्याख्या—मघवा = इन्द्रः, इति = पूर्वोक्तम्, उदीर्य = उक्त्वा, अवहितत्वभरेण = एकाग्रताऽतिशयेन, विनयर्द्धि = नम्रताऽतिशयं, वर्धयन् = समर्धयन्, अनिमेषां = निमेषरहितां, चक्षुषां = नेत्राणां, दशशतीं = सहस्रं, मुनिमुखे = नारदवदने, प्रणिधाय = संस्थाप्य, तस्थिवान् = स्थितः ॥ १९ ॥

अनुवाद—इन्द्र ऐसा कहकर अत्यन्त एकाग्रतासे नम्रताकी समृद्धिको बढ़ाते हुए निर्निमेष हजार नेत्रोंको नारद ऋषिके मुखमें लगाकर स्थित हुए ॥ १९ ॥

टिप्पणी—उदीर्य = उद् + ईर् + क्त्वा (ल्यप्) । अवहितत्वभरेण = अवहितस्य भावः, अवहित + त्व । अवहितत्वस्य भरः, तेन (ष० त०) । विनयर्द्धिं = विनयस्य ऋद्धिः, ताम् (ष० त०) । वर्धयन् = वृध् + णिच् + लट् (शतृ) सुः । अनिमेषाम् = अविद्यमाना निमेषा यस्यां सा, ताम् (नञ्बहु०) । दशशतीं = दशानां शतानां समाहारो दशशती, ताम् । "तद्धितार्थोत्तरपदे समाहारे च" इस सूत्रसे समास, उसकी "संख्यापूर्वो द्विगुः" इस सूत्रसे द्विगुसंज्ञा । "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाभिष्टः" इससे स्त्रीत्वकी इष्टिसे "द्विगोः" इससे ङीप् । मुनिमुखे = मुनेः मुखं, तस्मिन् (ष० त०) । प्राणिधाय = प्र + नि + धा + क्त्वा (ल्यप्) । तस्थिवान् = स्था + लिट् (क्वसुः) + सुः ॥ १९ ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।
नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरःसरमाख्यत् ॥ २० ॥

अन्वयः—नारदः पाकशासनपदं स्पृशतः अपि तस्य विनये परिपाकं वीक्ष्य विस्मितः (सन्) प्रमदगद्गदया उक्त्या स्मितपुरःसरम् आख्यत् ॥ २० ॥

व्याख्या—नारदः = देवर्षिविशेषः, पाकशासनपदम् = इन्द्रत्वं, स्पृशतः अपि = अधितिष्ठतः अपि, तस्य = इन्द्रस्य, विनये = नम्रतायां, परिपाकं = प्रकर्षं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, विस्मितः = आश्चर्ययुक्तः सन्, प्रमदगद्गदया = हर्षविस्वरया,

उक्त्या=वाचा, स्मितपुरःसरं=मन्दहास्यपूर्वकम्, आख्यत्=आख्यातवान् ॥ "ऊचे" इति पाठान्तरे जगादेत्यर्थः ॥ २० ॥

अनुवादः—नारद, इन्द्रपदमें अधिष्ठित होनेपर भी इन्द्रकी नम्रताके उत्कर्षको देखकर आश्चर्ययुक्त होते हुए हर्षसे गद्गद वचनसे मन्दहास्यपूर्वक बोले ॥ २० ॥

टिप्पणी—पाकशासनपदं=पाकानां (दितिगर्भाणाम्) पाकस्य (दैत्य-विशेषस्य) वा शासनः (ष० त०)। पाकशासनस्य पदं, तत् (ष० त०)। स्पृशतः=स्पृशतीति स्पृशन, तस्य, स्पृश+लट् (शतृ)+ङस्। वीक्ष्य= वि+ईक्ष+क्त्वा (ल्यप्)। विस्मितः=वि+स्मिङ्+क्तः (कर्तामें)+सुः। प्रमदगद्गदया=प्रमदेन गद्गदा, तया (तृ० त०)। उक्त्या=ब्रू (वच्)+ क्तिन्+टा। स्मितपुरःसरं=स्मितं पुरःसरं यस्मिन्, तद्यथा तथा (बहु०)। आख्यत्=आङ्+ख्या+लुङ्+तिप्। "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे 'च्लि' के स्थानमें अङ् आदेश। "ऊचे" ऐसे पाठमें ब्रूञ् (वच्)+लिट्+ त ॥ २० ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ।
तत्फले तव परं यदि हेला क्लेशलब्धमधिकाऽऽदरदं तु ॥ २१ ॥

अन्वयः—शतमखी यत् सुकृतं भिक्षिता, तत्फले स्वविभूतौ हेला यदि, तत्परिश्रमविदः तव परं, क्लेशलब्धं तु अधिकाऽऽदरदम् ॥ २१ ॥

व्याख्या—(हे इन्द्र!) शतमखी=शतयज्ञी, यत् सुकृतं=पुण्यं, भिक्षिता= याचिता। तत्फले=तत्सुकृतफले, स्वविभूतौ=निजैश्वर्ये, हेला यदि= अवज्ञा चेत्, तत्परिश्रमविदः=याच्ञाक्लेशाऽभिज्ञस्य, तव परं=भवत एव, नाऽन्यस्येति भावः। याचक एव याचकदुःखं जानातीति भावः। ननु धनिनां दातृत्वे किं चित्रं? तत्राह—क्लेशलब्धमिति। क्लेशलब्धं तु=प्रयासप्राप्तं वस्तु तु, अधिकादरदम्=बहुसंमानकारकं, भवतीति शेषः ॥ २१ ॥

अनुवादः—आपने सौ यज्ञरूप जो पुण्यकी याचना की है, उसके फलस्वरूप अपने ऐश्वर्यमें अनादर है तो वह याचनाके क्लेशके अभिज्ञ आपका ही है, क्लेशसे प्राप्त वस्तु तो अधिक संमान करनेवाला होता है ॥ २१ ॥

टिप्पणी—शतमखी=शतानां मखानां समाहारः (द्विगुः)। भिक्षिता= भिक्ष+क्तः+टाप्। भिक्ष धातुके दुहादि गणमें पढ जानेसे अप्रधान कर्ममें क्तः प्रत्यय। तत्फले=तस्य फलं, तस्मिन् (ष० त०)। स्वविभूतौ=स्वस्य विभूतिः=

तस्याम्(ष० त०)। हेला="हेलाऽवज्ञा विलासयोः" इति विश्वः। तत्परिश्रमविदः=तस्याः (भिक्षायाः) परिश्रमः (ष० त०)। तं वेत्तीति तत्परिश्रमविद्, तस्य, (तत्परिश्रम+विद्+क्विप्+ङस् (उपपद०) । परं="परं स्यादुत्तमानाप्तवैरिदूरेषु केवले।" इति विश्वः। याचक ही याचकका दुःख जानता है यह भाव है। क्लेशलब्धं=क्लेशेन लब्धम् (तृ० त०)। अधिकादरदम्=अधिकश्चाऽसौ आदरः (क० धा०), तं ददातीति अधिकादर+दा+कः (उपपद०)। क्लेशसे प्राप्त वस्तु तो अधिक सम्मानको जनक होती है, परन्तु आपने सौ यज्ञोंका अनुष्ठान करके जो इन्द्र पद पाया है उसमें जो आप अनास्था दिखलाते हैं, वह आपके सिवाय कोई नहीं दिखाता है यह भाव है। इस पद्यमें काव्यलिङ्ग अलङ्कार है॥ २१॥

सम्पदस्तव गिरामपि दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते।
श्रद्दधाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमाप्तः ?॥ २२॥

अन्वयः—तव सम्पदो गिराम् अपि दूराः, यत् विनयं न विनयन्ते नाम। (किन्तु) इह परमाप्तः साक्षात् अनुभवः न आह चेत्, क इव श्रद्दधाति ?॥ २२॥

व्याख्या—तव=भवतः, सम्पदः=सम्पत्तयः, गिराम् अपि=वाचाम् अपि, दूराः=विप्रकृष्टवर्तिन्यः, अगोचराः। भवत्सम्पदो वाग्भिर्वर्णयितुं न शक्या इति भावः। यत्=यस्मात्कारणात्, विनयं=नम्रतां, न विनयन्ते=नो लुम्पन्ति, नाम=खलु। किन्तु इह=अस्मिन् विषये, भवद्विनयस्य उत्कृष्टत्व इति भावः। परमाप्तः=श्रेष्ठप्रमाणभूतः, साक्षात्=प्रत्यक्षरूपः, अनुभवः=अनुभूतिः, न आह चेत्=न ब्रूते यदि, तर्हि क इव=को वा, श्रद्दधाति=विश्वसिति॥२२॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) आपकी सम्पत्तियाँ वाणियोंसे भी दूर हैं (वर्णनकी विषयभूत नहीं हैं) जो कि नम्रताको नहीं हटा रही हैं। इस विषयमें परम प्रमाणभूत प्रत्यक्ष अनुभव नहीं जताता तो कौन विश्वास करता ? (कोई नहीं)॥ २२॥

टिप्पणी—सम्पदः = सं+पद्+क्विप्+जस्। विनयन्ते = वि+नीञ्+लट्+झः। "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इससे आत्मनेपद। परमाप्तः=परमश्चाऽसौ आप्तः (क० धा०)। श्रद्दधाति = श्रद्+धा+लट्+तिप्। इस पद्यमें सम्पत्तियोंके वचनगोचर होनेपर भी अगोचरत्वकी उक्ति होनेसे असम्बन्धरूप अतिशयोक्ति अलङ्कार है॥ २२॥

"श्रीभरानतिथिसात्करवाणि, स्वोपभोगपरता न हिते"ति ।
पश्यतो बहिरिवाऽन्तरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका तव काऽपि ॥ २३ ॥

अन्वयः—"श्रीभरान् अतिथिसात् करवाणि । स्वोपभोगपरता न हिता" इति पश्यतः तव बहिः इव अन्तः अपि काऽपि इयं दृष्टिसृष्टिः अधिका ॥ २३ ॥

व्याख्या—श्रीभरान् = सम्पत्तिसमूहान्, अतिथिसात् = दानेन अतिथ्यधीनं, करवाणि = कुर्याम्, स्वोपभोगपरता=निजमात्रोपभोगतत्परता, आत्मम्भरित्ता-इति भावः । न हिता = न श्रेयस्करी, इति = एवं, पश्यतः = विलोकयतः जानतश्च, तव = भवतः, बहिः इव = बाह्य इव, देह इव, अन्तः अपि = अन्तरात्मनि अपि, काऽपि = अनिर्वंचनीया, इयम् = एषा, दृष्टिसृष्टिः = ज्ञान-सृष्टिः अक्षिसृष्टिश्च, अधिका=असाधारणी ॥ २३ ॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) सम्पत्तियोंको दानसे अतिथियोंके अधीन करूँगा, केवल अपने उपभोगमें तत्परता हितकारक नहीं है इस प्रकार देखते हुए और जानते हुए आपकी जैसे शरीरमें वैसे अन्तरात्मामें भी अनिर्वचनीय यह नेत्रोंकी और ज्ञानकी सृष्टि (उत्पत्ति) असाधारण है ॥ २३ ॥

टिप्पणी—श्रीभरान् = श्रियो भराः, तान् (ष० त०) । अतिथिसात् = अतिथ्यधीनान् श्रीभरान् देयान् करवाणि, "दे ये त्रा च" इस सूत्रसे चकार-पाठके सामर्थ्यसे साति प्रत्यय । करवाणि= (डु) कृञ्+लोट् + मिप् । स्वोपभोग-परता = परस्य भागः परता, पर+तल्+टाप् । स्वस्य उपभोगः (ष० त०), तस्मिन् परता (स० त०) । पश्यतः = पश्यतीति, तस्य, दृश् (पश्य) लट् (शतृ)+ङस् । यहाँपर दृश् धातु ज्ञान अर्थमें भी है । दृष्टिसृष्टिः =दृष्टेः (नेत्रस्य, ज्ञानस्य वा), सृष्टिः (ष० त०) । "दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिदर्शने" इत्यमरः । इन्द्रके हजार नेत्र थे अतः उनके नेत्रोंकी सृष्टि यहाँपर विवक्षित है । इस पद्यमें श्लिष्ट शब्दसे गृहीत दोनों दृष्टियोंके अभेद अध्यवसायसे "बहिरिव" ऐसे कथनसे उपमा अलङ्कार है ॥ २३ ॥

आः ! स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ।
द्यां प्रशाधि गलिताऽवधिकालं साधु साधु विजयस्व विडौजः ! ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विडौजः ! स्वभावमधुरैः तावकैः अनुभावैः अतितरां तरलाः स्मः । आः ! गलिताऽवधिकालं द्यां साधु प्रशाधि । साधु विजयस्व ॥ २४ ॥

व्याख्या—हे विडौजः=हे इन्द्र: !, स्वभावमधुरैः = निसर्गसुन्दरैः, तावकैः= त्वदीयैः, अनुभावैः = ऐश्वर्यैः, अतितराम् = अत्यन्तं, तरलाः = चञ्चलाः,

स्मः = भवामः । आः = अयमानन्दास्वादाऽनुकारः । गलिताऽवधिकालम् = अनन्तसमयपर्यन्तं, द्यां=स्वर्गं, साधु=सम्यक्, प्रशाधि = प्रशासनं कुरु । साधु= सम्यक्, विजयस्व=सर्वोत्कृष्टो भव ॥ २४ ॥

अनुवादः—हे इन्द्र !, स्वभावसे मनोहर आपके ऐश्वर्योंसे हम अत्यन्त चञ्चल हो गये हैं । ओः ! आप अनन्त समयतक स्वर्गका अच्छी तरहसे प्रशासन करें । आप अच्छी तरहसे सबमें उत्कृष्ट हों ॥ २४ ॥

टिप्पणी—विडौजः = विडतीति विडं, "विड भेदने" धातुसे क प्रत्यय । विडम् ओजो यस्य स विडौजाः, तत्सम्बुद्धौ (बहु०) । स्वभावमधुरैः=स्वभावेन मधुराः, तैः (तृ० त०) । तावकैः=तव इमे, तैः, युष्मद्+अण्, "तवकमम-कावेकवचने" इस सूत्रसे तवक आदेश । अनुभावैः = अनुगता भावाः, तैः (गति०) । अतितराम्=अति+तरप्+आमुः । गलिताऽवधिकालम्=गलितः अवधिः यस्य सः (बहु०) । गलितावधिः कालो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा (बहु०) । प्रशाधि = प्र+शास्+लोट्+सिप् । "शा हौ" इस सूत्रसे शा आदेश । विजयस्व = वि+जि+लोट्+थास् । "विपराभ्यां जेः" इस सूत्रसे आत्मनेपद । इस पद्यमें आशीः अलङ्कार है ॥ २४ ॥

संख्यविक्षततनुस्रवदस्रक्षालिताऽखिलनिजाऽघलघूनाम् ।
यस्त्विहाऽनुपगमः शृणु राज्ञां तज्जगद्युवमुदं तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—संख्यविक्षततनुस्रवदस्रक्षालिताऽखिलनिजाऽघलघूनां राज्ञां यत् इह अनुपगमः तत् जगद्युवमुदं तम् उदन्तं शृणु ॥ २५ ॥

व्याख्या—नारद इन्द्रप्रश्नस्योत्तरमाह—संख्येति । संख्यविक्षत० = युद्ध-निहतशरीरनिःसरद्रुधिरप्रक्षालितसमस्तस्वपापभाररहितानां, राज्ञां = नृपाणां, यत् = यस्मात्कारणात्, इह = अत्र, स्वर्गे, अनुपगमः = अनागमनं, तत् = कारणभूतं, जगद्युवमुदं = लोकतरुणानन्दकारणं, तं = प्रसिद्धम्, उदन्तं = वृत्तान्तं, शृणु = आकर्णय ॥ २५ ॥

अनुवादः—युद्धमें निहत शरीरसे बहते हुए रुधिर (लोहू) से अपने समस्त पापका क्षालन होनेसे हल्के होनेवाले राजाओंका जो यहाँ आगमन नहीं होता है उसके कारणभूत, लोकके तरुण राजाओंका आनन्दकारण उस वृत्तान्तको सुनिए ॥ २५ ॥

टिप्पणी—संख्यविक्षत० = संख्ये विक्षताः (स० त०), ताश्च तास्तनवः (क० धा०) । स्रवन्ति च तानि अस्राणि (रुधिराणि) (क० धा०) ।

संख्यविक्षत तनुभ्यः स्रवदस्राणि (प० त०), तैः क्षालितानि (तृ० त०)। निजानि च तानि अघानि (क० धा०)। अखिलानि च तानि निजाघानि (क० धा०)। संख्यविक्षततनुस्रवदस्रक्षालितानि अखिलनिजाऽघानि येषां ते (बहु०), ते च ते लघवः, तेषाम् (क० धा०)। अनुपगमः = न उपगमः (नञ्०)। जगद्युवमुदं = जगत्सु युवानः (स० त०), तेषां मुत्, ताम् (ष० त०)। उदन्तं = "वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः। शृणु=श्रु+लोट्+सिप्। इस पद्यमें क्षालिताऽघपदार्थकी विशेषण गतिसे लघुत्वका हेतु होनेसे पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ २५ ॥

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं भूषणं जयति तत्र कुमारी।
भीमभूपतनया दमयन्ती नाम, या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—भुवो भूषणं किमपि अनर्घं रत्नं कुमारी सा दमयन्ती नाम भीमभूपतनया तत्र जयति। या अमोघं मदनशस्त्रम् ॥ २६ ॥

व्याख्या—भुवः = भूमेः, भूषणम् = अलङ्काररूपं, किमपि = अनिर्वाच्यम्, रत्नं = मणिस्थानीया, असाधारणं स्त्रीरत्नमिति भावः। कुमारी = कन्या, अनूढेति भावः। सा = प्रसिद्धा, दमयन्ती नाम = नाम्ना दमयन्ती, भीमभूपतनया = भीमनृपदुहिता, तत्र = भुवि, जयति = सर्वोत्कर्षेण वर्तते, या = दमयन्ती, अमोघम्=अनिष्फलं, सफलमित्यर्थः मदनशस्त्रं = कामायुधम् ॥२६॥

अनुवादः—भूमिके अलङ्काररूप अनिर्वाच्य अमूल्य रत्नस्वरूप दमयन्ती नामकी कुमारी, राजा भीमकी पुत्री उत्कर्षके साथ रहती है। जो कि कामदेवके सफल शस्त्रके समान है ॥ २६ ॥

टिप्पणी—अनर्घम् = अविद्यमानः अर्घः (मूल्यम्) यस्य तत् (नञ्-बहु०)। भीमभूपतनया = भीमश्चाऽसौ भूपः (क० धा०)। तस्य तनया (ष० त०)। अमोघं = न मोघम् (नञ्०), "मोघं निरर्थकम्" इत्यमरः। इस पद्यमें नारदने दमयन्तीके कुल, नाम, सौन्दर्य, सौभाग्य और विवाहकी योग्यता इन सब विषयोंका वर्णन किया है ॥ २६ ॥

सम्प्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा काऽपि यौवनजवेन भवन्ती।
आशिखं सुकृतसारभृते सा क्वाऽपि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सम्प्रति सा यौवनजवेन प्रतिमुहूर्तं काऽपि अपूर्वा भवन्ती आशिखं सुकृतसारभृते क्वाऽपि यूनि भावं भजते किल ॥ २७ ॥

व्याख्या—सम्प्रति = इदानीं, सा = दमयन्ती, यौवनजवेन = तारुण्योत्पन्नवेगेन, प्रतिमुहूर्तं = प्रतिक्षणं, काऽपि = अनिर्वचनीया, अपूर्वा = अपरा इव, भवन्ती = सती, आशिखं = चूडापर्यन्तं, नखादारभ्येति शेषः। सुकृतसारभूते = पुण्योत्कर्षपूर्णे, क्वाऽपि = कस्मिन्नपि, यूनि = तरुणे, भावम् = अनुरागं, भजते = करोतीति भावः, किल = इति प्रसिद्धिः ॥ २७ ॥

अनुवादः—इस समय वह तारुण्यसे उत्पन्न वेगसे प्रतिक्षण अनिर्वाच्य और अनोखी-सी होती हुई नखसे शिखतक पुण्यके उत्कर्षसे पूर्ण किसी युवा पुरुषमें अनुराग करती है ऐसा सुना जाता है ॥ २७ ॥

टिप्पणी—यौवनजवेन = यौवनस्य जवः, तेन (ष० त०)। प्रतिमुहूर्तम् (अव्ययीभावः)। आशिखं = शिखाया आ, "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इससे अव्ययीभाव। सुकृतसारभृते = सुकृतस्य सारः (ष० त०), तेन भृतः, तस्मिन् (तृ० त०) ॥ २७ ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः ?
अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां, निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—चलदोष्ठः त्वं स कतमः इति मां विवक्षुः असि किम् ? (तर्हि) अर्धवर्त्मनि पृच्छां न रुणत्सि ? एनां निर्गमेण न परिश्रमय ॥ २८ ॥

व्याख्या—(हे देवेन्द्र !) चलदोष्ठः = चञ्चलाऽधरः, त्वं, सः = युवा, कतमः = कः, इति = एवं, मां = नारदं, विवक्षुः = वक्तुमिच्छुः, असि किं = वर्तसे किम् ? (तर्हि) अर्धवर्त्मनि = अर्धमार्गे, अर्धोक्त इति भावः। पृच्छां = प्रश्नं, न रुणत्सि=न निवारयसि ?, रुणत्सि एव, एनां=पृच्छां, निर्गमेण = निःसरणेन, उच्चारणेनेति भावः, न परिश्रमय = मा खेदय ॥ २८ ॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) हिलते हुए ओष्ठवाले आप "वह कौन है ?" ऐसा मुझे पूछनेकी इच्छा करते हैं क्या ? तब तो आधे मार्गमें प्रश्नको नहीं रोकते हैं ? इस (प्रश्न) को उच्चारणसे परिश्रान्त मत कीजिए ॥२८॥

टिप्पणी—चलदोष्ठः = चलन् ओष्ठो यस्य सः (बहु०)। कतमः = किं+डतमच्। विवक्षुः = वच्+सन्+उः। अर्धवर्त्मनि = अर्धं च तत् वर्त्म तस्मिन् (क० धा०)। पृच्छां = प्रच्छनं पृच्छा, ताम्, प्रच्छ धातुसे "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे अङ्+टाप्+अम्। ङित् होनेसे "ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च" इससे सम्प्रसारण। रुणत्सि = रुधिर्+लट्+सिप्। परिश्रमय = परि+श्रम+णिच्+लोट्+सिप् ॥२८॥

यत्पथाऽवधिरणुः परमः, सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।
बालया निजमनःपरमाणौ ह्रीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—परमः अणुः यत्पथाऽवधिः, सा, योगिधीः अपि बालया निजमनःपरमाणौ ह्रीदरीशयहरीकृतम् एनं यस्मात् न पश्यति (तस्मादेनां निर्गमेण न परिश्रमय) ॥ २९ ॥

व्याख्या—तदकथने हेतुमाह—यत्पथाऽवधिरिति । परमः = उत्कृष्टः सूक्ष्म इति भावः, अणुः = कणः, परमाणुरित्यर्थः । यत्पथाऽवधिः = यद्योगिधीसीमा, सा = तादृशी, योगिधीः अपि = योगिबुद्धिः अपि, बालया = तरुण्या, दमयन्त्या । निजमनःपरमाणौ = स्वचित्तपरमाणौ, ह्रीदरीशयहरीकृतं = लज्जागुहागतसिंहीकृतम्, एनं = युवानं, यस्मात् = कारणात्, न पश्यति = नो विलोकयति, तस्मान्न कथ्यत इति भावः ॥ २९ ॥

अनुवादः—परमाणु, जिस योगिबुद्धिके मार्गकी सीमा (हद) है, तरुणी दमयन्तीसे अपने मनरूप परमाणुमें लज्जारूप गुहामें रहनेवाले सिंहरूप बनाये गये जिस युवकको पूर्वोक्त योगिबुद्धि भी नहीं देखती है (इसलिए मैं नहीं कहता हूँ) ॥ २९ ॥

टिप्पणी—परमः अणुः = सबसे सूक्ष्म पदार्थको "परमाणु" कहते हैं । यत्पथाऽवधिः = यस्याः (योगिधियः) पन्था यत्पथः (ष० त०), यत्पथस्य अवधिः (ष० त०) । योगिधीः = योगिनो धीः (ष० त०) । निजमनःपरमाणौ = परमश्चाऽसौ अणुः (क० धा०) । निजं च तन्मनः (क० धा०), निजमन एव परमाणुः, तस्मिन् (रूपक०) । नैयायिकोंके मतमें मन अणुपरिमाणवाला माना गया है । ह्रीदरीशयहरीकृतं = ह्रीः एव दरी (रूपक०) । ह्रीदर्यां शेते ह्रीदरीशयः, ह्रीदरी—उपपदपूर्वक शीङ् धातुसे "अधिकरणे शेतेः" । इस सूत्रसे खश् प्रत्यय । ह्रीदरीशयश्चाऽसौ हरिः (क० धा०) । अह्रीदरीशयहरिः ह्रीदरीशयहरिः यथा संपद्यते तथाकृतः, तम्, ह्रीदरीशयहरि + च्वि + कृ + क्त + अम् । योगीकी बुद्धि भी परमाणुके स्वरूपको ही ग्रहण करती है परन्तु अन्तःकरणमें प्रवेश करनेकी शक्ति उसमें नहीं है, अतः ज्ञान न होनेसे नहीं कहता हूँ, कपटसे नहीं; यह अभिप्राय है ॥ २९ ॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।

तातचित्तमपि धातुरवत्त स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—सा विरहवाचिभिः अङ्गैः कुसुमस्य शरस्य शरव्यं सूचिता तातचित्तम् अपि स्वस्वयंवरमहाय धातुः सहायम् अधत्त ॥ ३० ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, विरहवाचिभिः = वियोगव्यञ्जकैः, अङ्गैः = अवयवैः, कृशतापाण्डुताऽऽदिपरिक्लिष्टैरिति शेषः। कुसुमस्य शरस्य = पुष्परूपस्य वाणस्य, कामस्येति शेषः। शरव्यं = लक्ष्यं, सूचिता = ज्ञापिता। अतः, तातचित्तम् अपि = जनकमानसम् अपि, स्वस्वयंवरमहाय = निजस्वयंवरोत्सवाय, धातुः = ब्रह्मणः, सहायं = सहकारि, अधत्त = अकरोत् ॥ ३० ॥

अनुवादः—उस (दमयन्ती) ने वियोगकी सूचना करनेवाले अङ्गोंसे कामदेवके पुष्परूप वाणके लक्ष्य (निशाना) बनकर अपने पिता भीमके चित्तको भी अपने स्वयंवर उत्सवके लिए ब्रह्माजीका सहायक बनाया है ॥ ३० ॥

टिप्पणी—विरहवाचिभिः = विरहं ब्रुवन्तीति विरहवाचीनि, तैः, विरह + ब्रू (वच्) + णिनिः + भिस् (उपपद०)। कुसुमस्य शरस्य = यह व्यस्त रूपक है। सूचिता = सूच + क्त + टाप् + सुः। तातचित्तं = तातस्य चित्तं, तत् (ष० त०)। स्वस्वयंवरमहाय = स्वस्य स्वयंवरः (ष० त०), स एव महः, तस्मै (रूपक०)। धातुः = धा + तृच् + ङस्। अधत्त = धाञ् + लङ् + त। दमयन्तीके पिता राजा भीमने भी ब्रह्माजीकी प्रेरणासे दमयन्तीकी विरहवेदना हटानेके लिए उनके स्वयंवरको ही उपाय समझा यह अभिप्राय है ॥ ३० ॥

मन्मथाय यदथाऽदित राज्ञां हूतिदूत्यविधये विधिराज्ञाम्।
तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः सङ्गरं गरमिवाऽऽकलयन्ति ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अथ विधिः राज्ञां हूतिदूत्यविधये यत् मन्मथाय आज्ञाम् अदित, तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः सङ्गरं गरम् इव आकलयन्ति ॥ ३१ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, विधिः = ब्रह्मा, राज्ञां = नृपाणां, हूतिदूत्यविधये = स्वयंवराह्वानदूतकर्मविधानाय, यत्, मन्मथाय = कामदेवाय, आज्ञाम् = आदेशम्, अदित = दत्तवान्, तेन = आज्ञादानेन, तत्परवशाः = कामाऽधीनाः, पृथिवीशाः = राजानः, सङ्गरं = युद्धं, गरम् इव = विषम् इव, आकलयन्ति = मन्यन्ते, अतो राज्ञामिहाऽनागमनमिति भावः ॥ ३१ ॥

अनुवादः—तब ब्रह्माजीने राजाओंको स्वयंवरके लिए आह्वानरूप दूतकर्मके लिए जो कामदेवको आज्ञा दी है, उस आज्ञासे कामदेवके अधीन राजालोग युद्धको विषके समान जानते हैं ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—हूतिदूत्यविधये = दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्, दूत शब्दसे "दूतवणिग्भ्यां च" इससे य प्रत्यय। हूतिरेव दूत्यम् (रूपक०), तस्य विधिः, तस्मै (ष० त०)। मन्मथाय = सम्प्रदानमें चतुर्थी। अदित = (डु) दाञ्+लुङ्+त। तत्परवशाः = तस्य परवशाः (ष० त०)। पृथिवीशाः = पृथिव्या ईशाः (ष० त०)। गरं = "विषं स्याद् गरलं गरः" इति हलायुधः। आकलयन्ति = आङ्+कल+णिच्+लट्+झिः ॥ ३१ ॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती भूषणेषु यदि वाऽपि गुणेषु।
तत्र तत्र कलयाऽपि विशेषो यः स हि क्षितिभृतां पुरुषाऽर्थः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—दमयन्ती येषु येषु भूषणेषु यदि वा गुणेषु अपि सरसा, तत्र तत्र कलया अपि यो विशेषः क्षितिभृतां स हि पुरुषाऽर्थः ॥ ३२ ॥

व्याख्या—दमयन्ती = भैमी, येषु येषु = यत्र यत्र, भूषणेषु = अलङ्कारेषु, हारादिष्विति भावः। यदि वा = अथ वा, गुणेषु अपि = औदार्यादिषु अपि, सरसा = साऽभिलाषा, तत्र तत्र = तेषु तेषु भूषणेषु औदार्याऽऽदिगुणेषु वा, कलया अपि = लेशेन अपि, यः, विशेषः = आधिक्यं, क्षितिभृतां = राज्ञां, स हि = स एव, पुरुषाऽर्थः = धर्माऽऽदिरूपं प्रयोजनम्, न तु क्षत्रधर्मः सङ्गर इति भावः ॥ ३२ ॥

अनुवादः— दमयन्ती जिन-जिन हार आदि अलङ्कारोंमें अथ वा औदार्य आदि गुणोंमें भी अभिलाष करती है उन-उन अलङ्कारोंमें अथ वा औदार्य आदिमें जो थोड़ा-सा भी आधिक्य है राजाओंको वही पुरुषार्थ है (युद्ध नहीं) ॥ ३२ ॥

टिप्पणी—सरसा = रसेन सहिता (तुल्ययोगबहु०)। क्षितिभृतां = क्षितिं बिभ्रति इति क्षितिभृतः, तेषाम्, क्षिति+भृ+क्विप्+आम् (उपपद०)। पुरुषाऽर्थः = पुरुषस्य अर्थः (ष० त०)। राजाओंको किसी भी प्रकारसे दमयन्तीका मनोरञ्जन करना ही पुरुषाऽर्थ हो रहा है, क्षत्रियोंका धर्म युद्ध नहीं, यह तात्पर्य है ॥ ३२ ॥

शैशवव्ययदिनाऽवधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे।
आदरादहरहः कुसुमेषोरुल्ललास मृगयाऽभिनिवेशः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—कुसुमेषोः यौवनोदयिनि राजसमाजे तस्याः शैशवव्ययदिनाऽवधि अहरहः आदरात् मृगयाऽभिनिवेशः उल्ललास ॥ ३३ ॥

व्याख्या—कुसुमेषोः = कामस्य, यौवनोदयिनि = तारुण्ययुक्ते, राज-

समाजे = नृपसमूहे, तस्याः = दमयन्त्याः, शैशवव्ययदिनाऽवधि = बाल्याऽपगमदिनमारभ्य, अहरहः = प्रतिदिनम्, आदरात् = आदरपूर्वकं, मृगयाऽभिनिवेशः = आखेटाऽऽग्रहः, उल्ललास=ववृधे ॥ ३३ ॥

अनुवादः—कामदेवका युवक राजसमूहमें, दमयन्तीका वचपन बीतनेके दिनसे लेकर प्रतिदिन आदरपूर्वक शिकार खेलनेका आग्रह बढ़ रहा है ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—कुसुमेषोः = कुसुमानि इषवो यस्य स कुसुमेषुः, तस्य (बहु०)। यौवनोदयिनि = यौवनस्य उदयः (ष० त०), सः अस्याऽस्तीति यौवनोदयी, तस्मिन्, यौवनोदय + इनिः + ङि। राजसमाजे = राज्ञां समाजः, तस्मिन् (ष० त०)। शैशवव्ययदिनाऽवधि = शैशवस्य व्ययः (ष० त०), तस्य दिनम् (ष० त०)। शैशवव्ययदिनम् अवधिः (सीमा) यस्मिन्, तद्यथा तथा (बहु०)। क्रि० वि०। अहरहः = बीप्सामें द्विरुक्ति। "रोऽसुपि" इस सूत्रसे अहन् शब्दका रेफ आदेश। मृगयाऽभिनिवेशः = मृगयायाम् अभिनिवेशः (स० त०)। उल्ललास = उद् + लस् + लिट् + तिप् (णल्)। सब युवक राजाओंको दमयन्तीके यौवनके आविर्भावकालसे कामव्यसन ही है, समरव्यसन नहीं है यह तात्पर्य है ॥ ३३ ॥

इत्यमी वसुमतीकमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न।
भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो! नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—इति अमी वसुमतीकमितारः त्वदतिथीभवितुं सादरा न। नृपतीनां भीमभूसुरभुवोः अभिलाषे दूरम् अन्तरम्। अहो! ॥ ३४ ॥

व्याख्या—इति=इत्थम्, अमी = एते, नृपतयः, वसुमतीकमितारः=पृथिवीं प्रति वाञ्छाशीलाः सन्तः, पृथिव्यामेव भैम्या विद्यमानत्वादिति शेषः। त्वदतिथीभवितुं=भवदातिथ्यं स्वीकर्तुं, संमुखयुद्धे प्राणत्यागेनेति शेषः। सादरा न = साऽभिलाषा न, तथा हि—नृपतीनां=राज्ञां, भीमभूसुरभुवोः = दमयन्तीस्वर्गलोकयोः, अभिलाषे = अनुरागे विषये, दूरं = महत्, अन्तरं = भेदः ॥ ३४ ॥

अनुवादः—इस प्रकार वे राजालोग पृथ्वीको ही चाहते हुए आपके अतिथि होनेके लिए अभिलाष नहीं करते हैं, राजाओंको दमयन्ती और स्वर्गके अनुरागमें बहुत ही तारतम्य है ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—वसुमतीकमितारः = कामयन्त इति कमितारः, कम् + तृच्। वसुमत्याः कमितारः (ष० त०)। त्वदतिथीभवितुं = तव अतिथयः (ष० त०), अत्वदतिथयः त्वदतिथयो यथा सम्पद्यन्ते तथा भवितुम् त्वद-

तिथि+च्विः+भू+तुमुन्। सादराः = आदरेण सहिताः (तुल्ययोगबहु०)। नृपतीनां = नृणां पतयः, तेषाम् (ष० त०)। भीमभूसुरभुवोः = भीमात् भवतीति भीमभूः, भीम+भू+क्विप् (उपपद०), सुराणां भूः (ष० त०)। भीमभूश्च सुरभूश्च भीमभूसुरभुवौ, तयोः (द्वन्द्व०)। अहो=राजाओंको स्वर्गमें भी रुचि नहीं है इस आश्चर्यका द्योतन करनेके लिए इस निपातका प्रयोग किया गया है। इस प्रकार सुराङ्गनाओंको भी मात करनेवाला दमयन्तीका सौन्दर्य है यह व्यङ्ग्य होता है। भीमका देश और सुरोंका देश इन दोनोंमें बहुत दूरता है ऐसे अर्थकी भी प्रतीति होती है। इस पद्यमें उत्तरार्द्धके वाक्यार्थ-से स्वर्गकी अरुचिसे पूर्वार्द्ध वाक्यका अर्थ आतिथ्यके अनादरका समर्थन होनेसे वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ ३४ ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां सङ्ख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।
यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

अन्वयः—यत् भुवि लोके तन्निमग्नमनसां क्षितिभृतां मृधं न विलोके, तेन जाग्रदधृतिः सङ्ख्यसौख्यम् अनुसर्तुं त्वाम् अनु दिवम् आगाम् ॥ ३५ ॥

व्याख्या—नारदः स्वाऽऽगमने कारणमाह—तेनेति। यत् = यस्मात् कारणात्, भुवि लोके = भूलोके, तन्निमग्नमनसां = भैम्यासक्तचित्तानां, क्षितिभृतां = राज्ञां, मृधं = युद्धं, न विलोके = न पश्यामि, तेन = कारणेन, युद्धाऽलाभेनेति भावः। जाग्रदधृतिः = वर्धमानाऽसन्तोषः सन्, सङ्ख्यसौख्यं = युद्धसुखम्, अनुसर्तुम् = अनुभवितुम्, त्वाम् अनु=भवन्तम् उद्दिश्य, दिवं=स्वर्गम्, आगाम् = आगतः ॥ ३५ ॥

अनुवादः—जिस कारणसे कि भूलोकमें दमयन्तीमें आसक्त चित्तवाले राजाओंका युद्ध नहीं देख रहा हूँ उससे असन्तोषकी वृद्धिसे युद्धसुखका अनुभव करनेके लिए आपको उद्देश्य करके स्वर्गलोकमें आया हूँ ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—तन्निमग्नमनसां = निमग्नं मनो येषां ते (बहु०), तस्यां निमग्नमनसः, तेषाम् (स० त०)। क्षितिभृतां = क्षितिं बिभ्रति इति क्षितिभृतः, तेषाम्। क्षिति+भृ+क्विप् (उपपद०)+आम्। मृधं = "मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्" इत्यमरः। विलोके=वि+लोक+लट्+इट्। जाग्रदधृतिः= न धृतिः (नञ्०)। जाग्रती अधृतिः यस्य सः (बहु०)। संख्यसौख्यं = सङ्ख्यस्य सौख्यं, तत् (ष० त०)। अनुसर्तुम् = अनु+सृ+तुमुन्। आगाम् =

आङ्+उपसर्गपूर्वक इण् धातुके लुङ्में "इणो गा लुङि" इस सूत्रसे गा आदेश हुआ है ॥ ३५ ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त्र ! हन्तकरुणं विरुणद्धि ।
पृच्छ्यसे तदपि येन विवेकप्रोञ्छनाय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हन्त्रकरुणं भवन्तं कोऽपि न विरुणद्धि, वेद यद्यपि; तदपि पृच्छ्यसे हन्त ! येन विषये रससेकः विवेकप्रोञ्छनाय, हन्त ! ॥ ३६ ॥

व्याख्या—हन्त्रकरुणं = घातुकनिष्कृपं, भवन्तं = देवेन्द्रं, कोऽपि = कश्चिच्छत्रुः, न विरुणद्धि = नो विगृह्णाति, वेद यद्यपि = एतावत् वेद्म्येव, हन्त = हर्षद्योतकमव्ययमिदम् । तदपि = तथाऽपि, ज्ञाने सत्यपीति भावः, पृच्छ्यसे = अनुयुज्यसे, अत्र युद्धमस्ति नो वेतीति शेषः । येन = कारणेन, विषये = अभिलषणीये वस्तुनि, रससेकः = रागाऽनुबन्धः, विवेकप्रोञ्छनाय = ज्ञानाऽभावायभवतीति शेषः । अनुरागवशाज्ज्ञातमपि वस्तु अज्ञातवत्पृच्छामीति भावः ॥ ३६ ॥

अनुवादः—आक्रमण करनेवालोंमें निर्दय आपसे कोई भी विरोध नहीं करता है, यद्यपि मैं यह जानता हूँ, तो भी पूछता हूँ (यहां युद्ध है कि नहीं), जो कि अभिलाषके योग्य वस्तुमें अनुरागका सम्बन्ध, ज्ञानके अभावके लिए हो जाता है ॥ ३६ ॥

टिप्पणी—हन्त्रकरुणं = घ्नन्तीति हन्तारः, हन्+तृच् । अविद्यमाना करुणा यस्य सः अकरुणः (नञ्-बहु०) । हन्तृषु अकरुणः, तम् (स० त०) । तिरुणद्धि=वि+रुध्+लट्+तिप् । वेद = विद् धातुके "विदो लटो वा" इस सूत्रसे मिप्के स्थानमें विकल्पसे णल् आदेश । पृच्छ्यसे = प्रच्छ+लट्+(कर्ममें) थास् । रससेकः = रसस्य सेकः (ष० त०) । विवेकप्रोञ्छनाय = विवेकस्य प्रोञ्छनं, तस्मै (ष० त०) । युद्धमें मेरा ज्यादा अनुराग होनेसे यहाँ युद्ध नहीं है ऐसा जानकर भी न जानता हुआ-सा होकर मैं आपसे पूछ रहा हूँ यह तात्पर्य है ॥ ३६ ॥

एवमुक्तवति देवऋषीन्द्रे द्रागभेदि मघवाननमुद्रा ।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—देवऋषीन्द्रे एवम् उक्तवति मघवाननमुद्रा द्राक् अभेदि; हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः उत्तरोत्तरशुभः ॥ ३७ ॥

व्याख्या—देवऋषीन्द्रे = नारदे, एवम् = इत्थम्, उक्तवति = भाषितवति सति, मघवाननमुद्रा = इन्द्रमुखमौनं, द्राक् = शीघ्रम्, अभेदि = स्वयमेव भिद्यते स्म, इन्द्रोऽभाषिष्टेति भावः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—उत्तरोत्तरशुभ इति। हि = यस्मात्कारणात्, विभूनां = प्रभूणां, कोऽपि = अनिर्वाच्यः, मञ्जुलतमः = मनोहरतमः, क्रमवादः = प्रश्नोत्तरक्रमोक्तिः, उत्तरोत्तरशुभः = उपर्युपरिप्रियः, भवतीति शेषः ॥ ३७ ॥

अनुवादः—नारदके ऐसा कहनेपर देवेन्द्रके मुखका मौन शीघ्र ही भग्न हुआ, क्योंकि प्रभुओंके अनिर्वाच्य और अति मनोहर प्रश्नोत्तरक्रमकी उक्ति उत्तरोत्तर प्रिय होती है ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—देवऋषीन्द्रे = देवानाम् ऋषयः (ष० त०), "ऋत्यकः" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होनेसे अर्‌गुण नहीं हुआ। देवऋषीणाम् इन्द्रः, तस्मिन् (ष० त०)। मघवाननमुद्रा = मघोन आननं (ष० त०), तस्य मुद्रा (ष० त०)। अभेदि = भिद् धातुसे "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इस सूत्रसे कर्ताका कर्मवद्भाव होकर लुङ्+त। मञ्जुलतमः = अतिशयेन मञ्जुलः, मञ्जुल+मिप्+सुः। क्रमवादः=क्रमेण वादः (तृ० त०)। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ३७ ॥

काऽनुजे मम निजे दनुजाऽरौ जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ?।
यद्भुजाऽङ्कमुपधाय जयाऽङ्कं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—(हे देवर्षे !) निजे अनुजे दनुजाऽरौ स्वशरणे जाग्रति (सति) मम रणचर्चा का ? जयाऽङ्कं यद्भुजाङ्कम् उपधाय वीतविशङ्कः (सन्) शर्मणा स्वपिमि ॥ ३८ ॥

व्याख्या—(हे देवर्षे !) निजे = स्वकीये, अनुजे = अवरजे, दनुजारौ = उपेन्द्रे, विष्णौ, स्वशरणे = निजरक्षके, जाग्रति = जागरूके सति, मम = इन्द्रस्य, रणचर्चा = युद्धचिन्ता, का = न काऽपीत्यर्थः। जयाऽङ्कं = विजयचिह्नं, यद्भुजाऽङ्कं = यद्बाहूत्सङ्गम् = उपधाय = उपधानं विधाय, वीतविशङ्कः = निरातङ्कः सन्, शर्मणा = सुखेन, स्वपिमि = निद्रामि, निद्रावन्निश्चिन्तो भवामीति भावः ॥ ३८ ॥

अनुवादः—(हे देवर्षे !) अपने भाई उपेन्द्र (विष्णु) के अपने रक्षक होकर विद्यमान रहते हुए मुझे युद्धकी चिन्ता क्या है ? विजयचिह्नवाले जिनके

बाहुरूप गोदको तकिया बनाकर आतङ्करहित होता हुआ सुखसे सोता हूँ (निश्चिन्त होता हूँ) ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—दनुजाऽरौ=दनुजानाम् अरिः, तस्मिन् (ष० त०)। स्वशरणे= स्वस्य शरणं, तस्मिन् (ष० त०), "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः। जाग्रति = जागर्तीति जाग्रत्, तस्मिन् "जागृ निद्राक्षये" धातुसे लट् (शतृ)+ङि। रणचर्चा = रणस्य चर्चा (ष० त०)। जयाऽङ्कं = जयः अङ्कः यस्य सः, तम् (बहु०)। यद्भुजाङ्कं = भुज एव अङ्कः (रूपक०), यस्य भुजाऽङ्कः, तम् (ष० त०)। उपधाय = उप + धा + क्त्वा (ल्यप्), "उपधानं तूपबर्हः" इत्यमरः। वीतविशङ्कः = विविधा चाऽसौ शङ्का (गति०)। विशेषेण इता वीता (सुप्सुपा०)। वीता विशङ्का यस्य सः (बहु०)। स्वपिमि = (ञि) ष्वप् + लट् + मिप्। देवतालोग अस्वप्न अर्थात् स्वप्नसे रहित हैं, वेलोग नहीं सोते हैं, इसीलिए उनका "अस्वप्न" नाम है ऐसी प्रसिद्धि होनेसे यहाँपर "स्वपिमि" का निश्चिन्त होता हूँ यह लाक्षणिक अर्थ है ॥ ३८ ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थतां मदशनिं स निनाय ॥ ३९ ॥

अन्वयः—(हे देवर्षे !) तस्य विश्वरूपकलनात् जैमिनिमुनित्वम् उदीये उपपन्नम्। स मखभुजां विग्रहम् असहिष्णुः मदशनिं व्यर्थतां निनाय ॥ ३९ ॥

व्याख्या—(हे देवर्षे !) तस्य = उपेन्द्रस्य, विश्वरूपकलनात् = सर्वस्वरूप-स्वीकारात्, जैमिनिमुनित्वं = मीमांसकजैमिनिमुनिभावः, उदीये = उत्पन्नम्। उपपन्नं = युक्तम्। यतः सः = उपेन्द्रः, मखभुजां = क्रतुभुजां, देवानाम्। विग्रहं = विरोधम्, विष्णोर्जैमिनिरूपकलनपक्षे—शरीरम्, असहिष्णुः = असह-मानः सन्, मदशनिं = मद्वज्रं, व्यर्थतां = निष्प्रयोजनतां, निनाय=प्रापितवान्। उपेन्द्रो देवानां युद्धमसहिष्णुः सन् सुदर्शनचक्रेणाऽस्मद्वैरिणो हत्वाऽस्मद्वज्रं निष्प्रयोजनं कृतवान्। विष्णोर्जैमिनिरूपकलनपक्षे विश्वरूपसूत्रप्रणयनेन मन्त्रा एव देवा इति प्रतिपाद्य "वज्रहस्तः पुरन्दर" इति वाक्यं निष्प्रयोजनं कृतवा-निति भावः ॥ ३९ ॥

अनुवादः—(हे देवर्षे !) उपेन्द्र (विष्णु) के सब रूपोंको धारण करनेसे जैमिनिमुनिका भाव उत्पन्न हुआ, यह युक्तिसंगत है क्योंकि उपेन्द्र (विष्णु) ने

देवताओंके विग्रह (युद्ध) का सहन न करते हुए (अपने सुदर्शन चक्रसे)

मेरे वज्रको व्यर्थ बना दिया। अथ वा उपेन्द्रने जैमिनि मुनिका रूप लेकर विश्व-रूप सूत्रोंकी रचना करके देवताओंके विग्रह (शरीर) को सहन न कर "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादि वाक्यका खण्डन कर मेरे वज्रको व्यर्थ बना डाला ॥ ३९ ॥

टिप्पणी—विश्वरूपकलनात् = विश्वेषां रूपाणि (ष० त०), तेषां कलनं, तस्मात् (ष० त०)। "सर्वं विष्णुमयं जगत्" इस ब्रह्माण्डपुराणके वाक्यके अनुसार विश्वरूपका धारण करनेसे। विष्णुके जैमिनि मुनिका रूप लेनेके पक्षमें-विश्वरूप सूत्रोंकी रचना करनेसे। जैमिनिमुनित्वं = जैमिनिश्चाऽसौ मुनिः (क० धा०), तस्य भावः जैमिनिमुनि + त्व। उदाये = उद् + इण् + लिट् (कर्त्रमें) + त। उपपन्नम् = उप + पद् + क्त + सुः। मखभुजां = मखं भुञ्जन्तीति मखभुजः, तेषाम्, मख + भुज् + क्विप् + आम् (उपपद०)। विग्रहं= "विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः।" इति हैमः। असहिष्णुः = न सहिष्णुः (नञ्०)। मदशनिं = मम अशनिः, ताम् (ष० त०)। व्यर्थतां = विगतोऽर्थो यस्याः सा व्यर्था, (बहु०) तस्या भावस्तत्ता, ताम्, व्यर्था + तल् + टाप् + अम्। निनाय = णीञ् + लिट् + तिप् (णल्)। उपेन्द्र (विष्णु) ने देवताओंके विग्रह (युद्ध) का सहन न कर अपने सुदर्शन चक्रसे दैत्योंका संहार कर मेरे अस्त्रव ज्रको व्यर्थ बना डाला यह प्रकृत है। उपेन्द्र विश्वरूप धारण करनेसे जैमिनि मुनि भी हुए, जैमिनिने विश्वरूप सूत्रोंकी रचना कर "मन्त्र ही देवता हैं" ऐसा प्रतिपादन कर "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादि वाक्योंका खण्डन करके मेरे वज्रको व्यर्थ बना दिया यह अप्रकृत अर्थ है इस प्रकारसे यह श्लेष अलङ्कार है॥ ३९ ॥

ईदृशानि मुनये विनयाऽब्धिस्तस्थिवान्स वचनान्युपहृत्य।
प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वाङ् नारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

अन्वयः—विनयाऽब्धिः मुनय ईदृशानि वचनानि उपहृत्य तस्थिवान्। (अथ) नारदस्य प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी निरोजा वाक् निरियाय ॥ ४० ॥

व्याख्या—विनयाऽब्धिः = नम्रतासमुद्रः, इन्द्र इति भावः। मुनये = नारदाय, ईदृशानि = एतादृशानि, युद्धाशारहितानीति भावः। वचनानि=वचांसि, उपहृत्य = उपहारीकृत्य, समर्प्येति भावः। तस्थिवान् = तूष्णीं स्थितः। अथ नारदस्य = देवर्षेः, प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी = दीर्घनिःश्वासपश्चाद्गामिनी,

दीर्घनिःश्वासपूर्विकेति भावः । निरोजाः = तेजोरहिता, दीनेति भावः । वाक् = वाणी, निरियाय = निर्जगाम ॥ ४० ॥

अनुवादः—नम्रताके समुद्र इन्द्र, मुनि (नारद) को ऐसे वचनोंका उपहार देकर चुप हो गये। ऊँचे निःश्वास लेनेके अनन्तर नारदजीकी दीन वाणी निकली ॥ ४० ॥

टिप्पणी—विनयाऽब्धिः = विनयस्य अब्धिः (ष० त०)। उपहृत्य = उप+हृञ्+क्त्वा (ल्यप्)। तस्थिवान् = स्था + लिट् + (क्वसुः)। प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी = पृष्ठे चरतीति पृष्ठचरी, पृष्ठ+चर+ट + ङीप् (उपपद०)। प्रांशु च तत् निःश्वसितम् (क० धा०)। प्रांशुनिःश्वसितस्य पृष्ठचरी (ष० त०)। निरोजाः = निर्गतम् ओजो यस्याः सा (बहु०)। निरियाय = निर्+इण्+ लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें रूपक अलंकार है ॥ ४० ॥

स्वारसातलभवाहवशङ्की निर्वृणोमि न वसन् वसुमत्याम् ।
द्यां गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—(हे देवेन्द्र !) वसुमत्यां वसन् स्वारसातलभवाहवशङ्की (सन्) न निर्वृणोमि । द्यां गतस्य मे हृदि क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः दुरुदर्कः ॥ ४१ ॥

व्याख्या—(हे देवेन्द्र !) वसुमत्यां = भुवि, वसन् = वासं कुर्वन्, अहमिति शेषः । स्वारसातलभवाहवशङ्की = स्वर्गपातालजातयुद्धशङ्कितः सन्, न निर्वृणोमि = न सन्तुष्यामि । एवं च द्यां = स्वर्गं, गतस्य = प्राप्तस्य, मे = नारदस्य, हृदि = चित्ते, क्ष्मातलद्वयभटाऽऽजिवितर्कः = भूपातालद्वितययोधयुद्धशङ्का, दुरुदर्कः = दुष्टोत्तरकालः, भवतीति शेषः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—हे इन्द्र ! भूमिमें रहता हुआ मैं स्वर्ग और पातालमें होनेवाले युद्धकी शङ्का करता हुआ सुखी नहीं रहता हूँ। (इसी तरह) स्वर्गमें आये हुए मेरे हृदयमें भूमि और पातालमें योद्धाओंके युद्धकी शङ्का दुष्ट परिणामवाली होती है ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—वसन् = वस+लट्+शतृ+सुः । स्वारसातलभवाहवशङ्की = रसायाः (भूमेः) तलम् (ष० त०)। स्वश्च रसातलं च (द्वन्द्वः) तयोर्द्वयम् (ष० त०), तस्मिन् भवः (स० त०), स चाऽसौ आहवः (क० धा०), तं शङ्कते तच्छीलः स्वारसातलभवाऽऽहव+शकि+णिनिः+सुः (उपपद०)। निर्वृणोमि = निर्+वृञ्+लट्+मिप् । क्ष्मातलद्वयभटाऽऽजिवितर्कः = क्ष्मा

च तलं च क्ष्मातले (भूपाताले) द्वन्द्व० । क्ष्मातलयोर्द्वयम् (ष० त०) । तस्मिन् भटाः (स० त०) "अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः । आजेर्वितर्कः (ष० त०) क्ष्मातलद्वयभटानाम् आजिवितर्कः (ष० त०) । दुरुदर्कः = दुष्टः उदर्को यस्य सः (बहु०), "उदर्कः फलमुत्तरम्" इत्यमरः ॥ ४१ ॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्व ।
किं भुवः परिवृढा न विवोढुं तत्र तामुपगता विवदन्ते ? ॥ ४२ ॥

अन्वयः—(हे देवेन्द्र !) त्वं वीक्षितोऽसि । तत् अथ मां मनुष्यजगते गन्तुम् अनुमनुष्व । तत्र तां विवोढुम् उपगता भुवः परिवृढाः न विवदन्ते किम् ? ॥ ४२ ॥

व्याख्या—(हे देवेन्द्र !) त्वं, वीक्षितः = दृष्टः, असि = वर्तसे । तत् = तस्मात्कारणात्, अन्यफलाऽभावादिति भावः । अथ = अनन्तरं, मां, मनुष्यजगते गन्तुं = मर्त्यलोकं गन्तुमिति भावः । अनुमनुष्व = अनुजानीहि । तत्र = मनुष्यजगति, भूलोक इति भावः । तां = दमयन्तीं, विवोढुं = परिणेतुम्, उपगताः = समागताः, भुवः = भूमेः, परिवृढाः = प्रभवः, भूपतय इत्यर्थः । न विवदन्ते किं = न कलहायिष्यन्ते किम् ? अपि तु सर्वे एव विवदिष्यन्त एवेति भावः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—(हे देवेन्द्र !) आपका दर्शन कर लिया । इस कारणसे अब मुझे भूलोकमें जानेके लिए आज्ञा दीजिए । भूलोकमें दमयन्तीसे विवाह करनेके लिए आये हुए राजालोग युद्ध तो नहीं कर रहे हैं ? ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—वीक्षितः = वि + ईक्ष + क्तः (कर्ममें) । मनुष्यजगते गन्तुं = मनुष्याणां जगत्, तस्मै, "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इससे चतुर्थी । गन्तुं = गम् + तुमुन् । विवोढुं = वि + वह + तुमुन् । परिवृढाः = "प्रभुः परिवृढोऽधिपः" इत्यमरः । विवदन्ते = वि + वद् + लट् + झः, "भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" इस सूत्र से विमतिमें आत्मनेपद । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इस सूत्रसे भविष्यत्कालमें लट् । दमयन्तीसे विवाह करनेके लिए राजाओंका "मैं ही इनका योग्य हूँ" इस प्रकारसे विवाद होगा यह भाव है ॥ ४२ ॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्वीं स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य जवेन ।

वारितोऽप्यनुजगाम स यान्तं तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥

अन्वयः—स मुनिः इति उदीर्य स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य जवेन उर्वीं ययौ। स वारितोऽपि यान्तं तम् अपराणि अपि कियन्ति पदानि अनुजगाम ॥ ४३ ॥

व्याख्या—सः = पूर्वोक्तः, मुनिः=नारदः, इति = एवं, पूर्वोक्तमिति भावः, उदीर्य = उक्त्वा, स्वर्पतिं = स्वर्गस्वामिनम्, इन्द्रम्। प्रतिनिवर्त्य=परावर्त्य, जवेन = वेगेन, उर्वीं = भूलोकं, ययौ = जगाम, सः = स्वर्पतिः, इन्द्रः। वारितोऽपि = निवर्तितोऽपि, यान्तं = गच्छन्तं, तं = नारदम्, अपराणि अपि= अन्यानि अपि, कियन्ति = कतिचन, पदानि = स्थानानि, आसीममिति भावः। अनुजगाम=अनुययौ ॥ ४३ ॥

अनुवादः—मुनि नारद ऐसा कहकर इन्द्रको लौटाकर वेगसे मर्त्यलोककी ओर रवाना हुए। रोके जानेपर भी इन्द्रने जाते हुए नारदजीको पहुँचानेके लिए और भी कुछ पगोंतक उनका अनुगमन किया ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—स्वर्पतिं = स्वः पतिः, तम् (ष० त०), "अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः" इस वार्तिकसे विकल्पसे रेफ् आदेश। प्रतिनिवर्त्य=प्रति + नि + वृत् + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। ययौ = या + लिट् + तिप् (णल्)। वारितः = वृञ् + णिच् + क्तः। यान्तं = यातीति यान्, तम्, या + लट् (शतृ) + अम्। पदानि = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया। अनुजगाम = अनु + गम् + लिट् ॥ ४३ ॥

पर्वतेन परिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदे।
स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—पर्वतेन गभीरं नारदीयम् उदितं परिपीय प्रतिनेदे। पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वस्य कश्चित् अपि पक्षः स्वयं न अदर्शि ॥ ४४ ॥

व्याख्या—पर्वतेन = तदाख्येन मुनिना पर्वतेन च, गभीरं = गम्भीरं, नारदीयं = नारदसम्बन्धि, उदितम् = उक्तं, नारदवाक्यमिति भावः, परिपीय= पीत्वा, श्रुत्वेति भावः। प्रतिनेदे = प्रतिदध्वने, अप्रतिषेधेन तदेव अनुक्तमिति भावः। पर्वते सन्निकृष्टे प्रतिनाद उचित इति तात्पर्यम्। स्वयं किञ्चिन्नोक्तवानित्याह—स्वस्येति। पर्वतपक्षच्छेदिनि = अद्रिपक्षच्छेदके, इन्द्र इत्यर्थः। स्वस्य = आत्मनः। कश्चित् अपि = कोऽपि, पक्षः = साध्यं गरुच्च, न अदर्शि = न दर्शितः, पर्वतपक्षच्छेदित्वादिन्द्रस्याऽग्रे पर्वतेन स्वपक्षो न प्रकाशित इति ध्वनिः ॥ ४४ ॥

अनुवादः—पर्वत (मुनि) ने गम्भीर नारदके वाक्यको आदरसे सुनकर प्रतिध्वनि की (उसीका अनुमोदन किया)। पर्वतके पक्षको काटनेवाले इन्द्रमें पक्ष स्वयम् नहीं दिखलाया ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—नारदीयं = नारदस्य इदं, तत्, नारद + छः (ईयः) + अम्। उदितं=वद् + क्तः + अम्। परिपीय=परि + पीङ् + क्त्वा (ल्यप्)। प्रतिनेदे= प्रति + नद् + लिट् (कर्ममें) + त। पर्वतपक्षच्छेदिनि=पर्वतानां पक्षाः (ष० त०), तान् छिनत्तीति तच्छीलः पर्वतपक्षच्छेदी, तस्मिन्, पर्वतपक्ष + छिद् + णिनिः (उपपद०) + ङि। पक्षः = "पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु।" इति वैजयन्ती। अदर्शि=दृश् + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त। पर्वतके पंखोंको काटनेवाले इन्द्रमें पर्वत मुनिने अपना कुछ साध्य और पंख नहीं दिखलाया यह तात्पर्य है ॥ ४४ ॥

पाणये बलरिपोरथ भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हम्।
भेषजं चिरचिताऽशनिवासव्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—अथ रतीशः बलरिपोः पाणये चिरचिताऽशनिवासव्यापदां भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हं भेषजम् उपदिदेश ॥ ४५ ॥

व्याख्या—इन्द्रस्य भैम्यामनुरागं प्रतिपादयति—पाणय इति। अथ = नारदनिर्गमनाऽनन्तरं, रतीशः = कामः, बलरिपोः = बलाऽरातेः, इन्द्रस्येत्यर्थः। पाणये = कराय, चिरचिताऽशनिवासव्यापदां = बहुसमयसञ्चितवज्रवासदाहविपत्तीनां, भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हं = दमयन्तीशीतलमृदुलपाणिग्रहयोग्यं, भेषजम् = औषधम्, उपदिदेश = उपदिष्टवान् ॥ ४५ ॥

अनुवादः—नारदजीके जानेके अनन्तर कामदेवने इन्द्रके हाथके लिए बहुत समयतक वज्रके निवाससे सञ्चित दाहरूप आपत्तियोंका दमयन्तीके शीतल और कोमल करके ग्रहणरूप योग्य औषधका उपदेशके किया ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—रतीशः = रतेरीशः (ष० त०)। बलरिपोः = बलस्य रिपुः, तस्य (ष० त०)। चिरचिताऽशनिवासव्यापदां = चिरं चिताः (सुप्सुपा०) अशनेर्वासः (ष० त०), तेन व्यापदः (तृ० त०)। चिरचिताश्च ता अशनिवासव्यापदः, तासाम् (क० धा०)। भैमीशीतकोमलकरग्रहणाऽर्हं= शीतश्चाऽसौ कोमलः (क० धा०) शीतकोमलश्चाऽसौ करः (क० धा०)। भैम्याः शीतकोमलकरः (ष० त०), तस्य ग्रहणं (ष० त०), तदेव अर्हम्

(रूपक०), तत् । उपदिदेश = उप+दिश्+लिट्+तिप् (णल्) । इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ४५ ॥

नाकलोकभिषजोः सुषमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।
वेद्मि तादृगभिषज्यदसौ तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—नाकलोकभिषजोः या सुषमा, सा एव पुष्पचापम् अपि चुम्बति । असौ तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः (अतएव) तादृक् (सन्) अभिषज्यत् (इति) वेद्मि ॥ ४६ ॥

व्याख्या—ननु कामदेवस्य कुतो वैद्यविद्येति प्रतिपादयति—नाकलोकभिषजोरिति । नाकलोकभिषजोः = स्वर्गवैद्ययोः, अश्विनीकुमारयोरित्यर्थः । या, सुषमा = परमशोभा, सा एव = सुषमा एव, पुष्पचापम् अपि = कामदेवम् अपि, चुम्बति = स्पृशति । असौ = पुष्पचापः, कामदेवः । तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः = सुषमाद्वारसंक्रमितभैषज्यः, अत एव तादृक् = नाकलोकभिषक्, स्ववैद्यः सन्नित्यर्थः । अभिषज्यत् = चिकित्सितवान्, इति वेद्मि = जानामि, वाक्यार्थः कर्म ॥ ४६ ॥

अनुवादः—स्वर्गके वैद्य दो अश्विनीकुमारोंकी जो उत्तम शोभा है, वही शोभा कामदेवको भी स्पर्श करती है । उसी उत्तम शोभाके द्वारसे संक्रान्त आयुर्वेदविद्याको प्राप्त कर स्वर्गके वैद्यके सदृश होते हुए कामदेवने इन्द्रकी चिकित्सा की, मैं ऐसा जानता हूँ ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—नाकलोकभिषजोः = नाकश्चाऽसौ लोकः (क० धा०), तस्य भिषजौ, तयोः (ष० त०) । पुष्पचापं = पुष्पाणि चापो यस्य सः, तम् (बहु०) । चुम्बति = चुबि+लट्+तिप् । तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः = सा एव द्वारं (रूपक०), तेन संक्रमिता (तृ० त०) । वैद्यस्य कर्म वैद्यकम् "वैद्य" शब्दसे "योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय । वैद्यकम् एव विद्या (रूपक०) । तद्द्वारसंक्रमिता वैद्यकविद्या यस्मिन् सः (बहु०) । अभिषज्यत् = "भिषज् चिकित्सायाम्" इस कण्ड्वादि धातुसे "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इससे यक् प्रत्यय होकर लङ्+तिप् । वेद्मि = विद्+लट्+मिप् । यह पद उत्प्रेक्षाद्योतक है ॥ ४६ ॥

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।

खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

अन्वयः—अथ मघोनो पत्यौ खर्वंभावम् अवलम्ब्य मानुषीम् अनुसरति (सति) आननसरोरुहनत्या उच्चैः निजं मानं खण्डितम् असूचयत् ॥ ४७ ॥

व्याख्या—अथ = इन्द्रस्य भैमीरागाऽनन्तरं, मघोनी = इन्द्राणी, पत्यौ = स्वामिनि, इन्द्रे । खर्वंभावं = नीचत्वम्, अवलम्ब्य = स्वीकृत्य, मानुषीं = मानुषस्त्रियं, भैमीम् । अनुसरति = अनुवर्तमाने सति । आननसरोरुहनत्या = मुखकमलनमनेन, चिन्तयेतिशेषः । उच्चैः = उन्नतं, निजं = स्वकीयं, मानम् = अहङ्कारं, खण्डितं = भग्नम्, असूचयत् = सूचितवती ॥ ४७ ॥

अनुवादः—तब नीचभावका आश्रय कर पतिके मानुषी दमयन्तीका अनुसरण करनेपर इन्द्राणीने मुखकमलको झुकाकर उन्नत अपने अहङ्कारके खण्डित होनेकी सूचना की ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—मघोनी = मघोनः स्त्री, मघवन् शब्दसे "पुंयोगादाख्यायाम्" इस सूत्रसे ङीप् और "श्वयुवमघोनामतद्धिते" इससे सम्प्रसारण (उ) होकर गुण । खर्वंभावं = खर्वस्य भावः, तम् (ष० त०)। मानुषीं = मानुष शब्दसे "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इससे जातिवाचक होनेसे ङीष् । अनुसरति = अनु + सृ + लट् (शतृ) + ङि । आननसरोरुहनत्या = आननम् एव सरोरुहं (रूपक०), तस्य नतिः, तया (ष० त०)। असूचयत् = सूच + णिच् + लङ् + तिप् । इन्द्राणीने मुखको झुकानेसे ही अपनी विरक्तिकी सूचना दी, गम्भीर नायिका होनेसे वचनसे कुछ नहीं कहा यह भाव है, रूपक अलङ्कार है ॥ ४७ ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमाऽलमलम्भि ।
वर्ण एव स खलूज्ज्वलमस्याः शान्तमन्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

अन्वयः—मघोनि दिवम् उच्चरमाणे (सति) रम्भया यो मलिनिमा अलम् अलम्भि, स वर्णं एव अस्या अन्तरम् उज्ज्वलं सत् भङ्ग्या शान्तम् अभाषत खलु ॥ ४८ ॥

व्याख्या—अन्यासामपि कासांचिदप्सरसामीर्ष्याऽनुभावानाह यो मघोनीति । मघोनि = इन्द्रे, दिवम् = आकाशम्, उच्चरमाणे = उत्पतति सति, रम्भया = कयाचिदप्सरसा, यः, मलिनिमा = मलिनत्वम्, अलम् = अत्यन्तम्, अलम्भि = प्राप्तः, सः = पूर्वोक्तः, वर्ण एव = मलिनिमा एव, अस्याः = रम्भायाः । अन्तरम् = अन्तःकरणम्, उज्ज्वलं = रोषात्प्रज्वलितं

सन्, भङ्ग्या = कया चिद्रीत्या, भवितव्यताप्राबल्यधियेत्यर्थः । शान्तं = शमितं, निर्वाणमिति भावः, अभाषत = भाषितवान्, असूचयदिति भावः । खलु = निश्चयेन ॥ ४८ ॥

अनुवादः—इन्द्रके स्वर्गको छोड़कर जानेपर रम्भाने जो मालिन्यको अत्यन्त ही प्राप्त किया उस (मालिन्य) ने ही उनका अन्तःकरण क्रोधसे प्रज्वलित होकर किसी रीतिसे बुत गया है ऐसी सूचना दी ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—उच्चरमाणे = उच्चरते इति उच्चरमाणः, तस्मिन्, उद् + चर + लट् (शानच्) + ङि, "उदश्चरः सकर्मकात्" इस सूत्रसे आत्मनेपद । मलिनिमा=मलिनस्य भावः, मलिन शब्दसे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इस सूत्रसे इमनिच् प्रत्यय । अलम्भि=लभ + लुङ् (कर्ममें) + त, "विभाषा चिण्णमुलोः" इस सूत्रसे विकल्पसे नुम् आगम, नुम्के न होनेपर "अलाभि" ऐसा रूप बनता है । शान्तं = शम् + क्तः + सुः, "वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः" इससे वैकल्पिक निपातन, दूसरे पक्षमें "शमितम्" ऐसा रूप बनता है । अभाषत = भाष + लङ् + त । मालिन्यने रम्भाके अन्तःकरणको बुते हुए अलातके समान मलिन जताया यह तात्पर्य है । बाहरकी विवर्णताका मूल अन्तःकरणकी विवर्णता है यह भाव है । इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है ॥ ४८ ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ।
इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन ॥ ४९ ॥

अन्वयः—"अप्सरसां नः जीवितेन कृतं, तत् इह प्राणमुक्तिः युक्तिमती" इति घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन अनक्षरम् अवाचि ॥ ४९ ॥

व्याख्या—अप्सरसां = स्वर्गाऽङ्गनानां, नः = अस्माकं, जीवितेन = जीवनेन, कृतम् = अलम्, जीवितेन साध्यं नाऽस्तीति भावः । तत् = तस्मात्कारणात्, इह = अस्मिन्समये, प्राणमुक्तिः = प्राणत्याग एव, युक्तिमती = युक्ता, इति=एवम्, घृताच्या = तदाख्यया कयाचिदप्सरसा, दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन = दीर्घनिःश्वासनिष्क्रमणेन, अनक्षरम् = अशब्दप्रयोगं यथा तथा, अवाचि = उक्तम् इव ॥ ४९ ॥

अनुवादः—"हम अप्सराओंको जीवनसे कुछ प्रयोजन नहीं है, इससे यहाँपर प्राण छोड़ना ही उचित है" इस बातको घृताची नामकी अप्सराने दीर्घ निःश्वास छोडनेसे शब्दप्रयोगके बिना ही मानों सूचित किया ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—जीवितेन = "कृतम्" के योगमें "गम्यमानाऽपि क्रिया कारक-

विभक्तौ प्रयोजिका" इस नियमसे तृतीया। प्राणमुक्तिः = प्राणानां मुक्तिः (ष० त०)। युक्तिमती = युक्ति+मतुप्+ङीप्+सुः। दीर्घनिःश्वसित-निर्गमनेन = दीर्घं च निःश्वसितं (क० धा०), तस्य निर्गमनं, तेन (ष० त०)। अनक्षरम् = अविद्यमाना अक्षरा यस्मिन् (कर्मणि तद्यथा तथा), नञ्बहु०। अवाचि = वच्+लुङ् (कर्ममें)+त। इस पद्यमें व्यञ्जक इव आदि शब्दका प्रयोग न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ४९ ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्यादित्यभण्यत तिलोत्तमयाऽपि।
चामरस्य पतनेन कराऽब्जात्तद्विलोलनवलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥

अन्वयः—तिलोत्तमया अपि तद्विलोलनवलद्भुजनालात् कराऽब्जात् चामरस्य पतनेन, एवं नः अपि इतः पतनम् एव साधु, स्यात् इति अभण्यत (इव) ॥ ५० ॥

व्याख्या—तिलोत्तमया अपि = तदाख्यया कयाचिदप्सरसा अपि, तद्विलोलनवलद्भुजनालात् = चामरान्दोलनचलद्बाहुनालात्, कराऽब्जात् = पाणि-कमलात्, चामरस्य = प्रकीर्णकस्य, पतनेन = पातेन, एवम् = इत्थं, चामरवदे-वेति भावः। नः अपि = अस्माकम् अपि, इतः = अस्मात्, स्वर्गादित्यर्थः। पतनम् एव = पात एव, साधु = समीचीनं, स्यात् = भवेत्, इति = एवम्, अभण्यत = भणितम् (इव) ॥ ५० ॥

अनुवादः—तिलोत्तमाने भी चामरके आन्दोलनसे चञ्चल बाहुनालवाले पाणिकमलसे चामरके गिरनेसे "इसी तरह हम लोगोंका भी स्वर्गसे पतन ही अच्छा होगा" मानों इस बातको सूचित किया ॥ ५० ॥

टिप्पणी—तद्विलोलनवलद्भुजनालात् = तस्य (चामरस्य) विलोलनम् (ष० त०)। वलन् भुज एव नालो यस्य तत् (बहु०)। तद्विलोलनेन वलद्-भुजनालं, तस्मात् (तृ० त०)। कराऽब्जात् = कर एव अब्जं, तस्मात् (रूपक०)। अभण्यत = भण+लङ् (कर्ममें)+त। इस पद्यमें भी व्यञ्जक शब्दके अभावसे पूर्व पद्यके समान प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है ॥ ५० ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिधित्सुरकरोदवहित्थाम्।
तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्क्तिमसृजद् बहिरुत्थाम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—मेनका मनसि उदीतं तापं पिधित्सुः (सती) यत् अवहित्थाम् अकरोत् तत् (एव) निजहृदः पुटपाके बहिः उत्थां पङ्क्तिम् स्फुटम् असृजत् ॥ ५१ ॥

व्याख्या—मेनका = तदाख्या काचिदप्सराः, मनसि = हृदये, उदीतम् = उत्पन्नं, तापं = सन्तापम्, आधिमिति भावः। पिधित्सुः = पिधातुमिच्छुः सती, यत् अवहित्थाम् = आकारगुप्तिम्, अकरोत् = कृतवती, तत् = आकारगोपनम् एव। निजहृदः = स्वमनसः, पुटपाके = गूढपाके, बहिः = बहिर्भागे, उत्थाम् = उत्थितां, वाह्यामित्यर्थः। पङ्कलिप्ति = कर्दमलेपं, स्फुटं = व्यक्तम्, असृजत् = अकरोत् ॥ ५१ ॥

अनुवादः—मेनका नामकी अप्सराने मनमें उत्पन्न ताप (आधि) को आवरण करनेकी इच्छा करती हुई जो आकारगोपन किया उसीको मानों अपने हृदयके पुटपाक (गूढपाक) में बाहर पङ्कलेप कर दिया ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—पिधित्सुः = अपिधातुम् इच्छुः, अपि + धा + सन् + ड। भागुरिके मतसे अका लोप। निजहृदः = निजं च तत् हृत्, तस्य (क० धा०)। पुटपाके = पुटे (लोहादिमयौषधपाकपात्रे) पाकः (पचनम्), तस्मिन् (स० त०)। लोहा या मिट्टीके पात्रमें औषध रखकर उसका मुँह बन्द कर आगमें डाल दिया जाता है उसे "पुटपाक" कहते हैं। उत्थाम् = उत्तिष्ठतीति उत्था, ताम्, उद् + स्था + कः (कर्तामें) + टाप् + अम्। पङ्कलिप्ति = पङ्केन लिप्तिः, ताम् (तृ० त०)। असृजत् = सृज + लङ् + तिप्। पुटपाकमें बाहर पङ्कका लेप और भीतर पकाये गये द्रव्यके समान जबर्दस्तीसे किया गया आकार-गोपन, गोपनीय भीतरी तापका व्यञ्जक हुआ यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ५१ ॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन।
शक्रसौहृदसमापनसीम्नि स्तम्भकार्यमपुषद्वपुषैव ॥ ५२ ॥

अन्वयः—गुणवशीकृतविश्वा उर्वशी तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन वपुषा एव शक्रसौहृदसमापनसीम्नि स्तम्भकार्यम् अपुषत् ॥ ५२ ॥

व्याख्या—गुणवशीकृतविश्वा = सौन्दर्यादिरञ्जितलोका, उर्वशी = तदाख्या देवाऽङ्गना, तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन = तत्समयनिश्चलत्वव्याजेन, वपुषा एव = शरीरेण एव, शक्रसौहृदसमापनसीम्नि = इन्द्रसौहार्दसमाप्तिस्थाने, स्तम्भकार्यं = जाड्यकृत्यं, स्थूणाकृत्यं च, अपुषत् = पुष्टवती, ज्ञापितवतीति भावः ॥ ५२ ॥

अनुवादः—सौन्दर्य आदि गुणोंसे लोकको वशमें करनेवाली उर्वशी नामकी अप्सराने उस समय निश्चलत्वके बहानेसे शरीरसे ही इन्द्रके सौहार्दकी

समाप्तिकी सीमामें स्तम्भ (निश्चलता वा खम्बा) के कार्यका ज्ञापन किया ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—गुणवशीकृतविश्वा = वशीकृतं विश्वं यया सा (बहु०)। गुणैः वशीकृतविश्वा (तृ० त०)। तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन = स चाऽसौ क्षणः (क० धा०)। स्तिमितश्चाऽसौ भावः (क० धा०)। तत्क्षणं स्तिमितभावः "अत्यन्तसंयोगे च" इससे द्वितीयातत्पुरुष। 'स्तिमितभाव' कहनेसे अङ्गोंकी निष्क्रियता, स्तम्भ नामका सात्त्विक भाव जाना जाता है। तत्क्षणस्तिमितभावस्य निभः, तेन (ष० त०)। "मिषं निभं च निर्दिष्टम्" इति हलायुधः। शक्रसौहृदसमापनसीम्नि=शोभनं हृदयं यस्य स सुहृदयः (बहु०)। सुहृदयस्य भावः सौहृदं, सुहृदय शब्दसे "हायनाऽन्तयुवादिभ्योऽण्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय होनेपर "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इससे हृदयका 'हृद्' आदेश और आदिवृद्धि। "सुहृद्" शब्दसे अण् प्रत्यय होनेपर "हृद्भगसिन्ध्वन्ते०" इत्यादिसे उभयपद वृद्धि होकर "सौहार्द" ऐसा रूप बनता है। अत एव आचार्य वामनने लिखा ; है—"सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात्" । शक्रस्य सौहृदं (ष० त०), समापनस्य सीमा (ष० त०), शक्रसौहृदस्य समापनसीमा, तस्याम् (ष० त०)। स्तम्भकार्यं = स्तम्भस्य कार्यं, तत् (ष० त०)। "स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोः" इति विश्वः। अपुषत्=पुष + लुङ् + च्लि (अङ्) + तिप् ॥ ५२ ॥

काऽपि काममपि बभाण बुभुत्सुं शृण्वति त्रिदशभर्तरि किञ्चित्।
"एष कश्यपसुतामभिगन्ता पश्य कश्यपसुतः शतयज्ञः" ॥ ५३ ॥

अन्वयः—काऽपि बुभुत्सुं काम् अपि त्रिदशभर्तरि शृण्वति (सति) "कश्यसुतः शतयज्ञ एषः कश्यपसुताम् अभिगन्ता पश्य" इति किञ्चित् बभाण ॥ ५३ ॥

व्याख्या—अथ कस्याश्चिद्देवाऽङ्गनाया वाक्यमाह—काऽपीति। काऽपि = देवाऽङ्गना, बुभुत्सं = जिज्ञासुम्, इन्द्रजिगमिषितंदेशमितिशेषः काम् अपि = देवाऽङ्गनां, त्रिदशभर्तरि = देवप्रभौ, इन्द्र इत्यर्थः। शृण्वति = आकर्णयति सति, कश्यपसुतः = कश्यपपुत्रः, शतयज्ञः = शतयज्ञाऽनुष्ठाता, एषः = इन्द्रः, कश्यपसुतां = काश्यपीं क्षितिम्, अभिगन्ता = अभिगमिष्यति, पश्य = विलोकय, स्वर्गं विहाय मर्त्यलोकं गच्छतीति आश्चर्यं विलोकयेत्यर्थः, स्वयं

कश्यपसुतः कश्यपसुतां भगिनीमेव गच्छतीत्याश्चर्यं व्यज्यते । इति = इत्थं, किञ्चित् = किमपि, वाक्यमित्यर्थः, बभाण = जगाद ॥ ५३ ॥

अनुवादः—किसी अप्सराने इन्द्रके जानेके लिए अभीष्ट देशको जाननेकी इच्छा करनेवाली किसी अप्सरासे इन्द्रको सुनाकर—"कश्यपके पुत्र सौ यज्ञों-को करनेवाले ये (इन्द्र) कश्यपकी पुत्री (पृथ्वी अथवा अपनी बहिन) का अभि-गमन करनेवाले हैं देखो !" ऐसा कुछ वाक्य कहा ॥ ५३ ॥

टिप्पणी—बुभुत्सुं = बोद्धुम् इच्छुः बुभुत्सुः, ताम्, बुध + सन् + उ + अम् । त्रिदशभर्तरि = त्रिदशानां भर्ता, तस्मिन् (ष० त०), शृण्वति = श्रु + लट् (शतृ) + ङि । कश्यपसुतः = कश्यपस्य सुतः (ष० त०) । शतयज्ञः = शतं यज्ञा यस्य सः (बहु०) । "शतमन्युः" । ऐसे पाठान्तरमें भी शतं मन्यवो यस्य सः (बहु०) । "मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये" इति विश्वः । कश्यपसुतां = कश्यपस्य सुता, ताम् (ष० त०) । अभिगन्ता = अभि + गम् + लुट् + तिप् । ये इन्द्र स्वयम् कश्यपसुत होकर कश्यपसुता भगिनीमें गमन करते हैं ऐसा अर्थ व्यङ्ग्य होता है ॥ ५३ ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा काऽपि शृण्वति मघोनि बभाषे ।
"वीक्षणेऽपि सघृणाऽसि नृणां किं यासि न त्वमपि सार्थगुणेन ?" ॥५४॥

अन्वयः—आत्मसुभगत्वसगर्वा काऽपि मघोनि शृण्वति (सति एव) आलिं बभाषे—"नृणां वीक्षणे अपि सघृणा असि त्वम् अपि सार्थगुणेन न यासि किम् ? ॥ ५४ ॥

व्याख्या—आत्मसुभगत्वसगर्वा = स्वसौभाग्यगर्ववती, सुभगमानिनीति भावः । काऽपि = काचिद्देवाऽङ्गना, मघोनि = इन्द्रे, शृण्वति = आकर्णयति सत्येव, आलिं = कांचित्सखीं, बभाषे = जगाद, नृणां = मनुष्याणां, वीक्षणे अपि = दर्शने अपि, सङ्गतौ किमुतेति शेषः । सघृणा = जुगुप्सायुक्ता, असि = विद्यसे, सा त्वम् अपि, सार्थगुणेन = सङ्घधर्मेण, न यासि किं = न गच्छसि किं, गताऽनुगतिकन्यायेनेति भावः ॥ ५४ ॥

अनुवादः—अपने सौभाग्यसे गर्व करनेवाली किसी अप्सराने इन्द्रको सुनाकर अपनी सखीको कहा—"तुम मनुष्योंको देखनेमें भी घृणा करती हो वैसी तुम भी समूहके धर्मसे (भेड़ियाधसानके न्यायसे) नहीं जाओगी क्या ? ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—आत्मसुभगत्वसगर्वा = सुभगस्य भावः, सुभग + त्व । गर्वेण सहिता सगर्वा (तुल्ययोगबहु०) । आत्मनः सुभगत्व (ष० त०), तेन सगर्वा

(तृ० त०)। मघोनि शृण्वति = "षष्ठी चाऽनादरे" इस सूत्रमें 'च' के पाठसे अनादरमें सप्तमी। बभाषे = भाष + लिट् + त। सघृणा = घृणया सहिता (तुल्ययोगबहु०)। सार्थगुणेन = सार्थस्य गुणः, तेन (ष० त०)। "सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः" इत्यमरः ॥ ५४ ॥

अन्वयुर्द्युतिपयःपितृनाथास्तं मुदाऽथ हरितां कमितारः।
वर्त्म कर्षतु पुरः परमेकस्तद्गताऽनुगतिको न महाऽर्घः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—अथ हरितां कमितारः द्युतिपयःपितृनाथाः, तं मुदा अन्वयुः। (तथा हि) एकः परंपुरो वर्त्म कर्षतु, तद्गताऽनुगतिको महाऽर्घो न ॥ ५५ ॥

व्याख्या—अथ = इन्द्रप्रयाणाऽनन्तरं, हरितां = दिशां, कमितारः = कामुकाः, दिक्पाला इति भावः। द्युतिपयःपितृनाथाः = अग्निवरुणयमाः, तम् = इन्द्रं, मुदा = हर्षेण, भैमीदर्शनाऽभिलाषजनितेनेति शेषः। अन्वयुः = अनुयाताः। उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—वर्त्मेति। तथा हि, एकः परम् = एकजन एव, पुरः = प्रथमतः, वर्त्म = मार्गं, कर्षतु = करोतु, तद्गताऽनुगतिकः = तद्गमनाऽनुगमनकारी, महाऽर्घः = महामूल्यः, दुर्लभ इति भावः, न = नो भवतु, अग्रग एव दुर्लभस्तदनुसारिणः सुलभा इति भावः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—इन्द्रकी यात्राके अनन्तर दिक्पाल, अग्नि, वरुण और यम इन-लोगोंने उन (इन्द्र) का हर्षसे अनुगमन किया, क्योंकि एक व्यक्ति पहले मार्ग बना दे तो उसके पीछे चलनेवाले दुर्लभ नहीं होते हैं ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—हरितां = "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः"। इत्यमरः। कमितारः = कम् + तृच् + जस्। द्युतिपयःपितृनाथाः = द्युतिश्च पयश्च पितरश्च (द्वन्द्वः) तेषां नाथाः (ष० त०), द्युतिनाथ = तेजके स्वामी अग्नि, पयोनाथ = जलके स्वामी वरुण और पितृनाथ = पितरोंके स्वामी यम, यह तात्पर्य है। अन्वयुः = अनु + या + लङ् + झिः, "लङः शाकटायनस्यैव" इस सूत्रसे 'झि' के स्थानमें जुस् आदेश। तद्गताऽनुगतिकः = तस्य (मार्गकर्तुः) गतं (गमनम्), (ष० त०)। तद्गते अनुगतिर्यस्य सः (व्यधिकरणबहु०)। "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासान्त कप्। महाऽर्घः = महान् अर्घः (मूल्यम्) यस्य सः (बहु०)। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ५५ ॥

प्रेषिताः पृथगथो दमयन्त्यै चित्तचौर्यचतुरा निजदूत्यः।

तद्गुणं प्रति च तैरुपहाराः सव्यसौधग्रकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—अथो तैः चित्तचौर्यचतुरा निजदूत्यो दमयन्त्यै पृथक् प्रेषिताः, तद्गुरुं च प्रति सख्यसौख्यकपटेन निगूढा उपहाराः प्रेषिताः ॥ ५६ ॥

व्याख्या—अथो=अनन्तरं, तैः=इन्द्रादिभिर्देवैः, चित्तचौर्यचतुराः=चित्ताऽऽकर्षणनिपुणाः, दमयन्त्या इति शेषः। निजदूत्यः=स्वसन्देशहराःस्त्रियः, दमयन्त्यै = भैम्यर्थं, पृथक् = प्रत्येकं, प्रेषिताः = प्रहिताः, तद्गुरुं च प्रति = दमयन्तीपितरं (भीमम्) च प्रति, सख्यसौख्यकपटेन = मैत्रीसुखव्याजेन, निगूढाः = गुप्ताः, उपहाराः = उपायनानि, प्रेषिताः = प्रहिताः ॥ ५६ ॥

अनुवादः—अनन्तर इन्द्र आदि देवताओंने चित्तको आकर्षण करनेमें निपुण अपनी दूतियोंको दमयन्तीके लिए और उनके पिता महाराज भीमको मित्रताके सुखके वहानेसे गुप्त उपहारोंको पृथक्पृथक् भेजा ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—चित्तचौर्यचतुराः = चित्तस्य चौर्यं (ष० त०), तस्मिन् चतुराः (स० त०)। निजदूत्यः = निजस्य दूत्यः (ष० त०)। दमयन्त्यै = क्रिया-ग्रहणमें चतुर्थी। प्रेषिताः=प्र+इष+क्तः (कर्ममें)+जस्। तद्गुरुं = तस्या गुरुः, तम् (ष० त०)। सख्यसौख्यकपटेन=सख्यस्य सौख्यं (ष० त०), तस्य कपटं, तेन (ष० त०)। "संख्य०" ऐसे पाठमें संख्यस्य = युद्धस्य। युद्ध-में वीरतासे सुख होनेके बहानेसे यह अर्थ है। निगूढाः = नि+गुह्+क्तः+जस् ॥ ५६ ॥

चित्रमत्र विबुधैरपि यत्तैः स्वर्विहाय बत! भूरनुसस्रे।
द्यौर्न काचिदथवाऽस्ति निरूढा, सैव सा चरति यत्र हि चित्तम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—विबुधैः अपि तैः यत् स्वः विहाय भूः अनुसस्रे, बत! अत्र चित्रं? अथ वा सा द्यौः काचित् निरूढा न अस्ति। यत्र चित्तं चरति सा एव द्यौः हि ॥ ५७ ॥

व्याख्या—विबुधैः अपि = देवैः, विद्वद्भिः अपि, तैः = इन्द्रादिभिः, यत्, स्वः = स्वर्गं, विहाय = त्यक्त्वा, भूः = भूलोकः, अनुसस्रे = अनुसृता, बत = खेदे, अत्र = अस्मिन् विषये, चित्रम्=आश्चर्यं ?, न चित्रमितिभावः, अथ वा= यद्वा, सा = प्रसिद्धा, द्यौः = स्वर्गः, काचित् = काऽपि, निरूढा = प्रख्याता, न अस्ति = नो विद्यते, किन्तु यत्र = यस्यां, चित्तं = चेतः, चरति = रमते, सा एव, द्यौः = स्वर्गः, हि = निश्चयेन ॥ ५७ ॥

अनुवादः—देवता अथवा विद्वान् होकर भी इन्द्र आदि दिक्पालोंने जो स्वर्गको छोड़कर भूलोकका अनुसरण किया, खेद है! इसमें क्या आश्चर्य है?

(नहीं), अथ वा वह स्वर्ग कोई प्रख्यात पदार्थ नहीं है, जहाँपर चित्त रम जाय वही स्वर्ग है॥ ५७ ॥

टिप्पणी—स्वः = यह अव्यय है। विहाय = वि + हा + क्त्वा (ल्यप्)। अनुसस्रे=अनु + सृ + लिट् (कर्ममें) + त। निरूढा = नि + रुह + क्तः + टाप्। चरति = चर + लट् + तिप् ॥ ५७ ॥

शीघ्रलङ्घितपथै रथवाहैर्लम्भिता भुवममी सुरसाराः।
वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—शीघ्रलङ्घितपथैः रथवाहैः भुवं लम्भिता अमी सुरसाराः वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः (सन्तः) अध्वनि दूरं ध्वनितं शुश्रुवुः ॥ ५८ ॥

व्याख्या—शीघ्रलङ्घितपथैः = सत्वराऽतिक्रान्तमार्गैः, रथवाहैः = स्यन्दनाऽश्वैः, भुवं = भूलोकं, लम्भिताः=प्रापिताः, अमी = एते, सुरसाराः = देवश्रेष्ठाः, इन्द्रादय इति भावः। वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः = वक्रीकृतोर्ध्वीकृतग्रीवकायसंस्थानविशेषाः (सन्तः), अध्वनि = मार्गे, दूरं = विप्रकृष्टदेशोद्भवं, ध्वनितं = ध्वनिं, शुश्रुवुः = श्रुतवन्तः ॥ ५८ ॥

अनुवादः—शीघ्र मार्गको लङ्घन करनेवाले रथके घोडोंसे धरतीमें पहुँचाये गये इन्द्र आदि श्रेष्ठ देवताओंने ग्रीवाको टेढ़ा और ऊँचा करके मार्गमें दूर प्रदेशसे उत्पन्न शब्दको सुना ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—शीघ्रलङ्घितपथैः = लङ्घितः पन्था यैस्तै लङ्घितपथाः (बहु०)। शीघ्रं लङ्घितपथाः, तैः (सुप्सुपा०)। रथवाहैः = रथस्य वाहाः, तैः (ष०त०)। लम्भिताः=लभ् + णिच् + क्त + जस्। सुरसाराः=सुराणां साराः (ष० त०)। वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः = वक्रिता चाऽसौ उन्नमिता (क० धा०), सा कन्धरा यस्मिन् (बहु०)। वक्रितोन्नमितकन्धरः बन्धः (शरीरसंस्थानविशेषः) येषां ते (बहु०)। शुश्रुवुः = श्रु + लिट् + झिः (उस्) ॥ ५८ ॥

किं घनस्य जलधेरथवैवं नैव संशयितुमप्यलभन्त।
स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

अन्वयः—ते किं घनस्य ध्वनितम् ? अथ वा जलधेः ध्वनितम् ? एवं संशयितुम् अपि नैव अलभन्त, (किन्तु) निःस्वनश्रुतिसहोपनतम् अदूरं स्यन्दनं परम् अपश्यन् ॥ ५९ ॥

व्याख्या—ते = देवाः, किं, घनस्य=मेघस्य, ध्वनितं=ध्वनिः, अथ वा = यद्वा, किं, जलधेः = समुद्रस्य, ध्वनितं = ध्वनिः, एवम् = इत्थं, संशयितुम्

अपि = सन्देहं कर्तुम् अपि, नैव, अलभन्त = प्राप्तवन्तः, किं पुनर्निश्चेतुमिति शेषः। किन्तु निःस्वनश्रुतिसहोपनतं = शब्दश्रवणकालप्राप्तम्, अदूरम् = आसन्नं, स्यन्दनं परं = रथम् एव, अपश्यन् = दृष्टवन्तः। एतेन रथवेगः सूच्यते ॥ ५९ ॥

अनुवादः—देवताओंने 'क्या यह मेघका शब्द है ? वा समुद्रका शब्द है ?' ऐसी शङ्का भी नहीं कर पाई थी, किन्तु शब्द सुननेके साथ ही प्राप्त निकटवर्ती रथको ही देख लिया ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—जलधेः=जल + धा + किः + ङस्। अलभन्त = (डु) लभष् + लङ् + झः। निःस्वनश्रुतिसहोपनतं = निःस्वनस्य श्रुतिः (ष० त०)। तया सहोपनतः, तम् (तृ० त०)। अपश्यन् = दृश् + लङ् + झिः। इस पद्यमें सन्देह और सहोक्ति दो अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ५९ ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम्।
तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैषधं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

अन्वयः—एते विबुधेन्द्राः तत्र सूतविश्रमदकौतुकिभावं तुरगाणां भावबोधचतुरं नेत्रजनुषः फलं नैषधं बुबुधिरे ॥ ६० ॥

व्याख्या—एते = इमे, विबुधेन्द्राः = देवश्रेष्ठाः, इन्द्रादय इत्यर्थः। तत्र = तस्मिन्, रथे। सूतविश्रमदकौतुकिभावं = सारथिविश्रान्तिप्रदविनोदित्वं, तुरगाणाम् = अश्वानां, भावबोधचतुरम् = अभिप्रायज्ञाननिपुणं, नेत्रजनुषः = नयनजन्मनः, फलं = फलरूपं, नैषधं = नलं, बुबुधिरे = ज्ञातवन्तः ॥ ६० ॥

अनुवादः—इन श्रेष्ठ देवोंने उस रथमें सारथिको विश्राम देनेवाले कौतुकसे युक्त, घोड़ोंके अभिप्रायको जाननेमें निपुण और नेत्रोंकी उत्पत्तिके फलरूप नलको जाना (देख लिया) ॥ ६० ॥

टिप्पणी—विबुधेन्द्राः = विबुधानाम् इन्द्राः (ष० त०)। सूतविश्रमदकौतुकिभावं = विश्रमं ददातीति विश्रमदः। विश्रम + दा + कः (उपपद०)। सूतस्य विश्रमदः (ष० त०)। कौतुकम् अस्याऽस्तीति कौतुकी, (कौतुक + इनिः + सुः), कौतुकिनो भावः (ष० त०)। सूतविश्रमदः कौतुकिभावो यस्य सः, तम् (बहु०)। विनोदसे रथको स्वयम् हाँकनेवाले यह तात्पर्य है। भावबोधचतुरं = भावस्य बोधः (ष० त०), तस्मिन् चतुरः, तम् (स० त०)। नेत्रजनुषः = नेत्रयोर्जनुः, तस्य (ष० त०)। नैषधं = निषधानाम् अयं, तम्, निषध + अण् + अम्। बुबुधिरे = बुध + लिट् + झः ॥ ६० ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद् बभार निबिडं जडभूयम्।
नौचिती जडपतेः किम साऽस्य प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

अन्वयः—वरुणः तस्य तरुणत्वं वीक्ष्य यत् निबिडं जडभूयं बभार, प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य जडपतेः सा औचिती न किमु ?॥ ६१ ॥

व्याख्या—वरुणः = पश्चिमदिक्पालः, तस्य = नलस्य, तरुणत्वं = यौवनं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, यत्, निबिडं = घनं, जडभूयं = जडत्वं, स्तम्भाख्यं सात्त्विकभावमिति भावः। बभार = धृतवान्, प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य= प्रचुराश्चर्यरसनिश्चलस्य, जडपतेः = जलपतेः स्तब्धपतेश्च, [सा = जडभूयं विधेयाया औचित्याः प्राधान्यात् सर्वनाम्नः स्त्रीलिङ्गता। औचिती न किमु = औचित्यं न किम् ? औचित्यमेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अनुवादः—वरुणने नलके तारुण्यको देखकर जिस निबिड जडभाव (स्तब्धभाव) को धारण किया, प्रचुर आश्चर्य रससे निश्चल जडपति (स्तब्धपति) वा जलपति उनका वह जडभाव वा जलभाव क्या उचित कर्म नहीं है ?॥ ६१ ॥

टिप्पणी—तरुणत्वं = तरुणस्य भावः तरुणत्वं, तत् (तरुण+त्व)। जडभूयं = जडस्य भावो जडभूयं, तत्, जड शब्दसे "भुवो भावे" इस सूत्रसे क्यप् प्रत्यय। "जडभूयम्" यहाँपर जड शब्दमें "ड" और "ल" का यमक और श्लेष आदिमें अभेद होनेसे "जलभूयम्" ऐसा पद भी होता है। यौवनसे भूषित नलके रूपको देखकर "दमयन्ती नलको ही वरण करेगी" ऐसा विचार कर वरुण खेदसे स्तब्ध हो गये अथ वा जलरूप हो गये ऐसा भी अर्थ होता है। बभार = भृ+लिट्+तिप् (णल्)। प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य = विस्मयश्चाऽसौ रसः (क० धा०), प्राज्यश्चाऽसौ विस्मयरसः (क० धा०), तेन स्तिमितः, तस्य (तृ० त०)। जडपतेः = जड (ल) स्य पतिः, तस्य (ष० त०)। यहाँपर भी 'ड' और 'ल' के अभेदसे जडपति (स्तब्धपति) का अथ वा जलपति (जलके स्वामी) का ऐसा अर्थ होता है। सा = विधेय "औचिती" की प्रधानतासे तद् शब्दका स्त्रीलिङ्गमें प्रयोग किया गया है। औचिती = उचितस्य कर्म, उचित+ष्यञ्+ङीष्। इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ६१ ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथाऽतिम्लानिमाप रविवंशवतंसः।
कीर्त्यते यदधुनाऽपि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

अन्वयः—रविवंशवतंसः अस्य रूपं विनिरूप्य तथा अतिम्लानिम् आप, यत् अधुना अपि स देवः सकलेन जनेन काल एव कीर्त्यते ॥ ६२ ॥

व्याख्या—रविवंशवतंसः = सूर्यकुलभूषणं, यम इत्यर्थः। अस्य = नलस्य, रूपं = सौन्दर्यं, विनिरूप्य = विलोक्य, तथा = तेन प्रकारेण, अतिम्लानिम् = अतिवैवर्ण्यम्, अतिकालिमानमिति भावः। आप = प्राप। यत् = यथा, अधुना अपि = सम्प्रति अपि, सः = पूर्वोक्तः, देवः = सुरः, यम इति भावः। सकलेन = समस्तेन, जनेन = लोकेन, काल एव = कालः (कृष्ण वर्णः), अथ वा कालनामकः (यमः), एव, कीर्त्यते = कथ्यते ॥ ६२ ॥

अनुवादः—सूर्यवंशके भूषण यमने, नलके सौन्दर्यको देखकर उस प्रकारसे अत्यन्त विवर्णता अथ वा कालिमाको प्राप्त किया, जो कि अभी भी वे देव (यम) सब जनों से काल (काला) वा काल (यम) कहे जाते हैं ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—रविवंशवतंसः = रवेः वंशः (ष० त०), तस्य अवतंसः (ष० त०), भागुरिके मतसे 'अवतंस' के अकारका लोप। विनिरूप्य = वि+नि+रूप+क्त्वा (ल्यप्)। अतिम्लानिम् = अत्यन्तं म्लानिः, ताम् (सुप्सुपा०)। आप = आप्लृ+लिट्+तिप् (णल्)। कालः = "कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः" इति। "कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः।" इत्यप्यमरः। कीर्त्यते="कॄत संशब्दने" धातुसे णिच्+लट् (कर्ममें) +त। नलका लोकोत्तर सौन्दर्य देखकर यम ईर्ष्यासे इस तरह विवर्ण (काला रूपवाले) हो गये जो कि वे अभीतक "काल" कृष्णवर्णवाले कहे जाते हैं यह अभिप्राय है। यहाँपर "काल" का काला वा यमराज ऐसा अर्थ होनेसे पदश्लेष अलङ्कार है ॥ ६२ ॥

यद् बभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य।
तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—दहनः अस्य रूपधेयभरं विमृश्य यत् तापं बभार खलु, तत्र अनलता जनिकर्त्री मा भूत्; तु तदपि अनलता एव हेतुः ॥ ६३ ॥

व्याख्या—दहनः = अग्निः, अस्य = नलस्य, रूपधेयभरं = सौन्दर्यसमृद्धिं, विमृश्य = विचार्य, यत् = यथा, तापं = सन्तापं, बभार = भृतवान्, खलु = निश्चयेन, तत्र = तस्मिन् तापभरणे, अनलता = अग्निता, जनिकर्त्री = जन्मकरी, उत्पादिकेत्यर्थः। मा भूत् = नो भवति, तु = किन्तु, तदपि = तथाऽपि, अनलता एव = नलाऽभावता एव, हेतुः = कारणम्, अस्तीति शेषः ॥ ६३ ॥

अनुवादः—अग्निने नलकी सौन्दर्य-संपत्तिका विचार करके जिस प्रकार सन्तापको धारण किया, उसमें अग्निता उत्पादिका नहीं है, किन्तु अनलता (नलका न होना) कारण है ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—रूपधेयभरं = रूपम् एव रूपधेयम्, रूप शब्दसे "भागरूपनामभ्यो धेयः" इससे स्वार्थ (प्रकृत्यर्थं) में धेय प्रत्यय। विमृश्य = वि+मृश्+क्त्वा (ल्यप्)। बभार = भृ+लिट्+तिप् (णल्)। अनलता = अनलस्य भावः, अनल+तल्+टाप्। जनिकर्त्री = जनेः कर्त्री (ष० त०)। मा भूत् = भू+लुङ्+तिप्, माङ्का योग होनेसे "न माङ्योगे" इससे अट् आगमका अभाव। अनलता = न नलः अनलः (नञ्०)। अनलस्य भावः, अनल+तल्+टाप्। इस पद्यमें नलकी सौन्दर्य-सम्पत्तिको देखनेसे अग्निको ताप होनेसे अनलता कारण नहीं है किन्तु अनलता ही हेतु है इस उक्तिमें विरोधाभास अलङ्कार है, अग्निको ताप होनेमें अनलता (अग्निता) हेतु नहीं है, किन्तु अनलता (उनमें नलत्वका अभाव) ही हेतु है यह परिहार है ॥ ६३ ॥

कामनीय कमधःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम्।
कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन् मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

अन्वयः—कौशिकः, अधःकृतकामं तदीयं कामनीयकं कामम् अक्षिभिः अवेक्ष्य अथ स्वम् अखिलं परिपश्यन् कौशिकम् एव मन्यते स्म खलु ॥ ६४ ॥

व्याख्या—कौशिकः = इन्द्रः, अधःकृतकामं = तिरस्कृतमदनं, तदीयं = नलीयं, कामनीयकं = कमनीयत्वं, सौन्दर्यम्। कामं=प्रकामम्, अक्षिभिः=नेत्रैः, सहस्रसंख्यकैरिति भावः। अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, अथ = अनन्तरं, स्वम्=आत्मानम्, अखिलम् = अशेषं यथा तथा, परिपश्यन् = विलोकयन्, कौशिकम् एव = उलूकम् एव, मन्यते स्म = अमन्यत, खलु = निश्चयेन ॥ ६४ ॥

अनुवादः—कौशिक (इन्द्र) ने कामदेवको मात करनेवाले नलके सौन्दर्यको पर्याप्त रूपसे नेत्रोंसे देखकर अनन्तर अपनेको पूर्णरूपसे देखते हुए कौशिक (उल्लू) ही मान लिया ॥ ६४ ॥

टिप्पणी—कौशिकः = "महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः। इत्यमरः। अधःकृतकामम् = अधःकृतः कामो येन, तत् (बहु०)। तदीयं=तस्य इदं, तत्, तद्+छः (ईयः)+अम्। कामनीयकं = कमनीयस्य भावः कामनीयकं, तत्, कमनीय शब्दसे "योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय। अक्षिभिः = इन्द्रके हजार नेत्र थे, अतः बहुवचन। अवेक्ष्य = अव+ईक्ष+क्त्वा (ल्यप्)। परिपश्यन् = परिपश्यतीति, परि + दृश् + लट् (शतृ)+सुः। मन्यते स्म = मन्+लट्+त, 'स्म' के योगमें भूतकालमें लट्। नलका निःसीम सौन्दर्य देखकर इन्द्र उनके मुकाबलेमें अपनेको उल्लूके समान विचार कर दमयन्तीकी प्राप्तिमें निराश हो गये यह तात्पर्य है ॥ ६४ ॥

रामणीयकगुणाऽद्वयवादं मूर्तमुत्थितममुं परिभाव्य ।
विस्मयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—सुरा अमुं मूर्तम् उत्थितं रामणीयकगुणाऽद्वयवादं परिभाव्य हृदयानि विस्मयाय वितेरुः, तेन तेषु न प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥

व्याख्या—सुराः = देवाः, इन्द्रादयः । अमुं = नलं, मूर्तं = मूर्तिमन्तम्, उत्थितम् = उत्पन्नं, रामणीयकगुणाऽद्वयवाद = सौन्दर्यगुणाऽद्वैतवादं, परिभाव्य = विचार्य, लोकत्रयैकसुन्दरं मत्त्वेति भावः । हृदयानि = चित्तानि, कर्मभूतानि, विस्मयाय = आश्चर्याय, सम्प्रदानभूताय । वितेरुः = ददुः, तेन = दानेन, तेषु=हृदयेषु विषये, न प्रबभूवुः = प्रभवः न अभवन् ॥ ६५ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि देवताओंने नलको मूर्तिमान् उत्पन्न सौन्दर्य गुणके अद्वैतवादरूप विचार कर अपने चित्तोंको आश्चर्यको दे दिया, उस दानसे अपने हृदयोंमें उनका प्रभुत्व नहीं रहा ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—रामणीयकगुणाऽद्वयवादं = रमणीयस्य भावो रामणीयकम्, रमणीय + वुञ् (अक) । रामणीयकम् एव गुणः (रूपक०) । न द्वयम् (नञ् ०) । अद्वयं चाऽसौ वादः (क० धा०) । रामणीयकगुणस्य अद्वयवादः, तम् (ष० त०) । परिभाव्य = परि + भू + णिच् + क्त्वा (ल्यप्) । वितेरुः= वि + तॄ + लिट् + झिः (उस्) । देवताओंने नलको तीन लोकोंमें एकमात्र सुन्दर विचार कर अपने चित्तको विस्मयरसको दे दिया, किसीको दी गयी वस्तुमें अपना अधिकार न रहनेसे उन चित्तोंमें वे स्वामी नहीं हुए अर्थात् वे लोग आश्चर्यसे आकृष्ट चित्तवाले हुए यह भावार्थ है ॥ ६५ ॥

प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्भिरमराः श्रुतपूर्वैः ।
एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अमराः श्रुतपूर्वैः संवदद्भिः प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः "स नल एष एव किम् ?" इति इदं मन्दमन्दम् इतरेतरम् ऊचुः ॥ ६६ ॥

व्याख्या—अमराः = देवाः, इन्द्रादयः । श्रुतपूर्वैः = पूर्वं श्रुतैः, सम्प्रति संवदद्भिः = प्रत्यक्षसंवादं कुर्वद्भिः, प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः = सौन्दर्याऽतिशयाऽवस्थानैः, सः = श्रुतपूर्वः, नलः = नैषधः, एषः एव किं = समीपतरवर्ती एव किम् ?, इति = एवम्, इदं = वाक्यम्, मन्दमन्दं = मन्दप्रकारम्, इतरेतरम् = परस्परम्, ऊचुः = जगदुः ॥ ६६ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि देवताओंने पहले सुने गये और अभी मिलान खानेवाले सौन्दर्यके तत्तद् अवयवोंमें चिह्नोंसे "वे (सुने गये) नल यही हैं क्या ?" इस प्रकार धीरे-धीरे परस्परमें कहा ॥ ६६ ॥

टिप्पणी—श्रुतपूर्वैः=पूर्वं श्रुताः, तैः (सुप्सुपा०) । संवदद्भिः=सं+वद+लट् (शतृ)+भिस् । प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः = प्रियं रूपं यस्य सः (बहु०) । प्रियरूपस्य भावः प्रैयरूपकम्, प्रियरूप शब्दसे "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय । प्रैयरूपकस्य विशेषाः (ष० त०) । "विशेषोऽवयवे व्यक्ते" इत्युत्पलमालायाम् । प्रैयरूपकविशेषेषु निवेशाः, तैः (स० त०) । मन्द-मन्दं=मन्दप्रकारम्, "प्रकारे गुणवचनस्य" इससे द्विर्वचन । इतरेतरं="कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्" इससे द्विर्वचन और समासवद्भाव । ऊचुः = ब्रूञ् (वच्)+लिट्+झिः (उस्) ॥ ६६ ॥

तेषु तद्विधवधूवरणाऽर्हं भूषणं, स समयः, स रथाऽध्वा ।
तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन् भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—तस्य तद्विधवधूवरणाऽर्हं भूषणं, स समयः, कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन् स रथाऽध्वा च (एते) भूपतेः व्यवसितानि तेषु शशंसुः ॥ ६७ ॥

व्याख्या—तस्य = नलस्य, तद्विधवधूवरणाऽर्हं=दमयन्तीसदृशवधूवरणयोग्यं, भूषणम्=अलङ्कारः, सः=लोकप्रसिद्धः, समयः = स्वयंवरकालः, कुण्डिनपुरं = विदर्भनगरं, प्रतिसर्पन्=प्रतिगच्छन्, सः = तादृशः, रथाऽध्वा च=स्यन्दनमार्गश्च (एते = पदार्थाः) । भूपतेः=राज्ञो नलस्य, व्यवसितानि = व्यवसायान्, उद्योगान्, तेषु=इन्द्रादिलोकपालेषु, शशंसुः=सूचयामासुः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—उन (नल) के दमयन्तीसदृश वधूके वरणके योग्य अलङ्कार, वह स्वयंवरका काल, कुण्डिनपुरको जानेवाला रथका मार्ग (इन सब पदार्थोंने) इन्द्र आदि देवताओंको नलके उद्योगकी सूचना की ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—तद्विधवधूवरणाऽर्हं = सा विधा (प्रकारः, सौन्दर्याद्यसाधारणधर्मः) यस्याः सा तद्विधा (बहु०), सा चाऽसौ वधूः (क० धा०), तस्या वरणं (ष० त०), तस्मिन् अर्हम् (स० त०) । प्रतिसर्पन् = प्रति+सृप्+लट् (शतृ)+सुः । रथाध्वा = रथस्य अध्वा (ष० त०) । भूपतेः = भुवः पतिः, तस्य (ष० त०) । शशंसुः = शंस+लिट्+झिः (उस्) ॥ ६७ ॥

धर्मराजसलिलेशहुताशैः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।
प्राप्य दू[illegible]स्मृततायैचेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

अन्वयः—जगतः प्राणतां श्रितम् अमुं प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैः धर्मराज-सलिलेशहुताऽशैः चेतसा निभृतम् एतत् अचिन्ति ॥ ६८ ॥

व्याख्या—जगतः = लोकस्य, प्राणतां = प्राणत्वं, जगज्जीवनत्वं जगत्प्रियतां वा, श्रितम् = आश्रितम्, अमुं = नलं, प्राप्य = आसाद्य, हृष्टचलविस्तृततापैः = सन्तुष्टचञ्चलविततविरहसन्तापैः । धर्मराजसलिलेशहुताऽशैः = यमराज-वरुणाऽग्निभिः, चेतसा = चित्तेन, निभृतं = निगूढम्, एतत् = इदम्, अनन्तर-श्लोकत्रये वक्ष्यमाणमिति भावः । अचिन्ति = चिन्तितम् ॥ ६८ ॥

अनुवादः—लोकके प्राणभूत नलको प्राप्त करके सन्तुष्ट, चञ्चल और विस्तृत तापवाले यम, वरुण और अग्निने चित्तसे गुप्त रूपसे ऐसो (पीछे कही जानेवाली) चिन्ता की ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—प्राणतां = प्राण + तल् + टाप् + अम् । प्राप्य = प्र + आप् + क्त्वा (ल्यप्) । हृष्टचलविस्तृततापैः = विस्तृतः तापः येषां ते (बहु०), हृष्टाश्च ते चलाः (क० धा०), ते च ते विस्तृततापाः, तैः (क० धा०) । जगत्के प्राणभूत नलके दर्शनसे हृष्ट (सन्तुष्ट), नलके सौन्दर्यको देखनेसे दमयन्तीमें निराश होनेसे चल (चञ्चल) और विस्तृतताप (विस्तृत विरहके तापवाले) इन्द्र आदि देवताओंने यह अभिप्राय है । कुछ टीकाकारोंने इन तीन विशेषणोंको यथाक्रम धर्मराज, वरुण और अग्नि इन तीन देवताओंमें लगाया है परन्तु महोपाध्याय मल्लिनाथने युक्तिपूर्वक इस मतका खण्डन कर तीनों देवताओंमें समष्टि रूपसे लगाया है । धर्मराजसलिलेशहुताशैः = धर्मस्य राजा धर्मराजः (ष० त०) । सलिलस्य ईशः सलिलेशः (ष० त०), हुतम् अश्नातीति हुताशः । हुत + अश् + अण् (उपपद०) । धर्मराजश्च सलिलेशश्च हुताशश्च, तैः (द्वन्द्वः) । अचिन्ति = चिन्त + णिच् + लुङ् + त ॥ ६८ ॥

नैव नः प्रियतमोभयथाऽसौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।
एकतो हि धिगमूमगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ? ॥ ६९ ॥

अन्वयः—असौ अमुं यदि न वृणुते, वृणुते वा, उभयथा (अपि) नः प्रियतमा न । हि एकतः अगुणज्ञाम् अमूं धिक् । अन्यतः कथम् अदः-प्रतिलम्भः ? ॥ ६९ ॥

व्याख्या—पद्यत्रितयेन देवत्रयस्य चिन्ताप्रकारमाह नैवेति । असौ = दमयन्ती, अमुं = नलं, यदि = चेत्, न वृणुते = न स्वीकरोति, वृणुते वा =

स्वीकरोति वा। उभयथा = पक्षद्वयेन (अपि), नलस्य वरणे अवरणेऽपि इति भावः। नः = अस्माकं, प्रियतमा न = दयिततमा न। उभयथाऽपि दमयन्त्याः प्रियतमत्वाऽभावे हेतू उपन्यस्यति—एकत इति। हि = यतः, एकतः = प्रथमपक्षे, दमयन्त्या नलस्य अवरण इति भावः। अगुणज्ञां = गुणज्ञानरहिताम्, अमूं = दमयन्तीं, धिक्, दमयन्त्या निन्दा इत्यर्थः। अन्यतः = अन्यपक्षे, दमयन्त्या नलस्य वरण इति भावः। कथं = केन प्रकारेण, अदःप्रतिलम्भः = अमुष्याः (दमयन्त्याः) प्राप्तिः, नलपत्नीत्वादिति भावः॥ ६९॥

अनुवादः—यह (दमयन्ती) यदि नलका वरण नहीं करती है वा करती है, दोनों पक्षोंमें हमारी प्रियतमा नहीं होगी। क्योंकि प्रथमपक्षमें (नलका वरण नहीं करनेपर), गुणकी परख न करनेवाली उसको धिक्कार है। अन्यपक्षमें (नलका वरण करनेपर) कैसे हमें दमयन्तीकी प्राप्ति होगी?॥ ६९॥

टिप्पणी—वृणुते = वृञ्+लट्+त। उभयथा = उभाभ्यां प्रकाराभ्याम्, उभ+तयप् (अयच्, वृत्तिमें)+थाल्। नः = अस्मद् शब्दकी षष्ठीमें एकत्वकी विवक्षामें "अस्मदो द्वयोश्च" इससे बहुवचन। प्रियतमा = अतिशयेन प्रिया प्रिय+तमप्+टाप्। एकतः = एक+तसिल्। अगुणज्ञां = गुणं जानातीति गुणज्ञा, गुण+ज्ञा+कः+टाप् (उपपद०)। न गुणज्ञा, ताम् (नञ्०)। अमूम्="धिक्" पदके योगमें "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इससे द्वितीया। अन्यतः = अन्य+तसिल्। अदःप्रतिलम्भः = अमुष्याः प्रतिलम्भः (ष० त०)॥ ६९॥

मामुपैष्यति तदा यदि मत्तो वेद नेयमियदस्य महत्त्वम्।
ईदृशी न कथमाकलयित्री मद्विशेषमपरान्नृपपुत्री?॥ ७०॥

अन्वयः—इयम् इयत् अस्य मत्तः महत्त्वं न वेद यदि, तदा माम् उपैष्यति। ईदृशी नृपपुत्री अपरात् मद्विशेषं च कथम् आकलयित्री?॥ ७०॥

व्याख्या—इयं = दमयन्ती, इयत् = एतावत्, अस्य = नलस्य, मत्तः = मत्सकाशात्, महत्त्वम् = आधिक्यं, न वेद यदि = नो जानाति चेत्, तदा = तर्हि, मां = धर्मराजं, सलिलेशं हुताशं वा, उपैष्यति = प्राप्स्यति, "वरिष्यति" इति पाठे स्वीकरिष्यतीत्यर्थः। ईदृशी = एतादृशी, नृपपुत्री = राजपुत्री, दमयन्ती। अपरात् = अपरस्मात्, नलादित्यर्थः। मद्विशेषं च = मदीयोत्कर्षं च, कथं = केन प्रकारेण, आकलयित्री = ज्ञात्री भविष्यतीतिशेषः॥ ७०॥

अनुवादः—यह दमयन्ती नलका मुझसे इतने महत्त्वको नहीं जानेगी

तो मुझे स्वीकार करेगी किन्तु ऐसी राजकुमारी दमयन्ती दूसरेसे (नलसे) मेरे उत्कर्षको कैसे जानेगी ? ॥ ७० ॥

टिप्पणी—इयत् = इदम् + वतुप् । मत्तः = अस्मद् + तसिल् । महत्त्वम् = महत् + त्व + अम् । वेद = विद + लट् + तिप् । उपैष्यति = उप + आङ् + इण् + लृट् + तिप् । नृपपुत्री = नृपस्य पुत्री (ष० त०) । अपरात् = वैकल्पिक होनेसे "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इस सूत्रसे ङसिके स्थानमें "स्मात्" आदेश नहीं हुआ । मद्विशेषं = मम विशेषः, तम् (ष० त०) । आकलयित्री = आङ् + कल + णिच् + तृन् + ङीप् + सुः ॥ ७० ॥

नैषधे बत ! वृते दमयन्त्या व्रीडितो हि न बहिर्भवितास्मि ।
स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं ह्रीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

अन्वयः—दमयन्त्या नैषधे वृते (सति) व्रीडितः (सन्) वहिः न भवितास्मि । बत ! गृहेऽपि स्वां वनितां ह्रीनिमीलि आस्यं कथं दर्शयिताहे खलु ॥ ७१ ॥

व्याख्या—दमयन्त्या = भैम्या, नैषधे = नले, वृते = स्वीकृते सति, व्रीडितः = लज्जितः सन्, बहिः = गृहाद् बहिर्भागे, न भवितास्मि = नो भविष्यामि । बतेति खेदे । तर्हि गृह एव उष्मतामित्यत्राह—स्वामिति । गृहेऽपि = स्वभवनेऽपि, स्वां = स्वकीयां, वनितां = महिलां, पत्नीमित्यर्थः । ह्रीनिमीलि = लज्जासङ्कुचितम्, आस्यं = मुखं, कथं = केन प्रकारेण, दर्शयिताहे = दर्शयिष्यामि, खलु = निश्चयेन । सोऽयमुमयतःपाशारज्जुरापतिष्यतीति भावः ।७१।

अनुवाद:—दमयन्तीसे नलका वरण करनेपर लज्जित होता हुआ घरके बाहर स्थित नहीं हो सकूँगा । खेद है ! घरमें भी अपनी स्त्री (पत्नी) को लज्जासे संकुचित मुख कैसे दिखाऊंगा ? ॥ ७१ ॥

टिप्पणी—व्रीडितः = व्रीडा + इतच् । भवितास्मि = भू + लुट् + मिप् । वनिताम् = णिच् न होनेपर कर्तृभूत "वनिता" पदसे "दर्शयिताहे" इस ण्यन्तपदके योगमें "अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्" इस वार्तिकसे विकल्पसे कर्मसंज्ञक होकर द्वितीया । एक पक्षमें "वनितया" ऐसा रूप भी । ह्रीनिमीलि = ह्रिया निमीलति (संकुचति) इति ह्री + नि + मील + णिनिः + सुः (उपपद०) । दर्शयिताहे = दृश् + णिच् + लुट् (कर्तामें) + इट् । "णिचश्च" इससे आत्मनेपद ॥ ७१ ॥

इत्यवेत्य मनसाऽऽत्मविधेयं किञ्चन त्रिविबुधी बुबुधे न।
नाकनायकमपास्य तमेकं सा स्म पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—त्रिविबुधी इति मनसा अवेत्य किञ्चन आत्मविधेयं न बुबुधे। सा तम् एकं नाकनायकम् अपास्य परस्परम् आस्यं पश्यति स्म ॥ ७२ ॥

व्याख्या—त्रिविबुधी = देवत्रयी, इति = एवं, पूर्वपद्यत्रयोक्तप्रकारेणेति भावः। मनसा = चित्तेन, अवेत्य = आलोच्य, किञ्चन = किमपि, आत्मविधेयं = स्वकर्तव्यं, न बुबुधे = नो विवेद। किञ्च सा = पूर्वोक्ता, त्रिविबुधीति भावः। तं = पूर्वोक्तम्, एकं, नाकनायकं = स्वर्गपतिम्, इन्द्रमित्यर्थः। अपास्य = त्यक्त्वा, परस्परम् = अन्योन्यम्, आस्यं = मुखं, पश्यति स्म = अपश्यत् ॥ ७२ ॥

अनुवादः—यम, वरुण और अग्नि ये तीन देवता मनसे ऐसा विचार कर कुछ भी अपना कर्तव्य नहीं जान सके। तीनोंने एक इन्द्रको छोड़कर परस्पर एकने दूसरेका मुख ताका ॥ ७२ ॥

टिप्पणी—त्रिविबुधी = त्रयाणां विबुधानां समाहारः (द्विगु०)। अवेत्य = अव + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। आत्मविधेयम् = आत्मनो विधेयं, तत् (ष० त०)। बुबुधे = बुध + लिट् + त। नाकनायकं = नाकस्य नायकः, तम् (ष० त०)। अपास्य = अप + अस् + क्त्वा (ल्यप्) ॥ ७२ ॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वाऽनुगाऽऽननमवेक्ष्य ऋभुक्षाः।
शंसति स्म कपटे पटुरुच्चैर्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

अन्वयः—कपटे पटुः ऋभुक्षाः अधुना किं विधेयम् इति विमुग्धं स्वाऽनुगाऽऽननम् अवेक्ष्य नलस्य वञ्चनं समभिलष्य उच्चैः शंसति स्म ॥ ७३ ॥

व्याख्या—कपटे = परवञ्चने, पटुः = कुशलः, ऋभुक्षाः = इन्द्रः, अधुना = सम्प्रति, किं विधेयं = किं कर्तव्यम्, इति = अनिश्चयात्, विमूढं = विशेषमोहयुक्तं, स्वाऽनुगाऽऽननम् = आत्माऽनुयायिवदनम्, अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, नलस्य = नैषधस्य, वञ्चनं = प्रतारणं, समभिलष्य = अभिसन्धाय, उच्चैः = तारस्वरेण, शंसति स्म = जगाद ॥ ७३ ॥

अनुवादः—कपटमें कुशल इन्द्रने "अभी क्या करना चाहिए" इस विषयमें मोहयुक्त अपने अनुयायी यम आदिका मुख देखकर नलकी प्रतारणाका अभिलाष कर ऊँचे स्वरसे कहा ॥ ७३ ॥

टिप्पणी—विधेयं = वि + धा + यत्। विमुग्धं = वि + मुह् + क्तः + अम्।

स्वाऽनुगाऽऽननं = स्वस्य अनुगाः (ष० त०), स्वाऽनुगानाम् आननं, तत्

(ष० त०) । अवेक्ष्य = अव + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्) । समभिलष्य = सम् + अभि + लष् + क्त्वा (ल्यप्) ॥ ७३ ॥

"सर्वतः कुशलभागसि कच्चित्त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः ।
स्वाऽऽसनार्धसुहृदस्तव रेखां वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—सर्वतः कुशलभाक् असि कच्चित् ? त्वं स नैषध इति नः प्रतिभा, तव रेखां स्वाऽऽसनाऽर्धसुहृदः वीरसेननृपतेः इव विद्मः ॥ ७४ ॥

व्याख्या—सर्वतः = विश्वतः, स्वाम्यमात्यादिषु सप्तस्वङ्गेष्विति भावः । कुशलभाक् = क्षेमसम्पन्नः, असि = विद्यसे, कच्चित् = किम् । त्वं = भवान्, सः = प्रसिद्धः, नैषधः = नलः, इति = एवं, नः = अस्माकं, प्रतिभा = प्रतितीः । तत्र हेतुं प्रदर्शयति स्वाऽऽसनार्धसुहृद इति । तव = भवतः, रेखाम् = आकृतिं, स्वाऽऽसनाऽर्धसुहृदः = आत्माऽर्धासनमित्रस्य, वीरसेननृपतेः इव = वीरसेनाऽऽख्यनृपस्य इव, विद्मः = जानीमः ॥ ७४ ॥

अनुवादः—सर्वत्र, स्वामी अमात्य आदि सातों अङ्गोंमें आप कुशलसम्पन्न हैं क्या ? आप वे ही नल हैं ऐसी मुझे प्रतीति हो रही है, क्योंकि आपकी आकृति अपने आधे आसनके मित्र वीरसेन नामके राजाके समान हम लोग जान रहे हैं ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—कुशलभाक्=कुशलं भजतीति, कुशल + भज् + ण्विः (उपपद०) + सुः । कच्चित् = कच्चित्कामप्रवेदने" इत्यमरः । स्वाऽऽसनार्धसुहृदः=स्वस्य आसनं (ष० त०), तस्य अर्धं (ष० त०) तस्मिन् सुहृत्, तस्य (स० त०) । वीरसेननृपतेः = नृणां पतिः (ष० त०), वीरसेनश्चाऽसौ नृपतिः, तस्य (क० धा०) । विद्मः = विद् + लट् + मिस् । राजा वीरसेनके आकारका सादृश्य आपमें देखनेसे आप राजा वीरसेनके पुत्र हैं हम लोग ऐसा जान रहे हैं, यह तात्पर्य है ॥ ७४ ॥

क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्रयाऽत्र शुभयाऽजनि यन्नः ।
तत्तयैव फलसत्वरया त्वं नाऽध्वनोऽर्द्धमिदमागमितः किम् ? ॥ ७५ ॥

अन्वयः—"हे नल ! क्व प्रयास्यसि ?" इति उक्त्वा अलम् । यत् नः अत्र यात्रया शुभया अजनि । तत् फलसत्वरया तया एव त्वम् इदम् अध्वनः अर्धम् आगमितो न किम् ? ॥ ७५ ॥

व्याख्या—हे नल = हे नैषध !, क्व = कुत्र, प्रयास्यसि = गमिष्यसि, इति = एवम्, उक्त्वा = कथयित्वा, पृष्ट्वेत्यर्थः । अलं = पर्याप्तम्, न प्रष्टव्य-

मिति भावः। यत् = यस्मात्कारणात्, नः = अस्माकम्, अत्र = इह, यात्रया = प्रयाणेन, शुभया = कल्याण्या, सफलयेति भावः। अजनि = जातम्। तत् = तस्मात्कारणात्, फलसत्वरया = फले (शुभपरिणामे) सत्वरया (शीघ्रया), फलार्थिन्येति भावः। तया एव = यात्रया एव कर्त्र्या, त्वम्, इदम् = एतत्, अध्वनः अर्धम् = अर्धमार्गम्, आगमितो न किम् = प्रापितो न किम्। अस्मदर्थमेव इदं तवागमनमिति भावः॥ ७५॥

अनुवादः—"हे नल! आप कहाँ जायँगे" ऐसा नहीं कहना चाहिए। जिससे कि हम लोगोंका यहाँ आगमन सफल हुआ। उस कारणसे फलका अभिलाष करनेवाले उस आगमनसे ही आप इस आधे मार्गमें प्राप्त नहीं किये गये हैं क्या?॥ ७५॥

टिप्पणी—प्रयास्यसि = प्र + या + लृट् + सिप्। उक्त्वा = ब्रूञ् (वच्) + क्त्वा, "अलम्" इस पदके योगमें "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इस सूत्रसे क्त्वा प्रत्यय। अजनि = जन् + लुङ् (भावमें) च्लि (चिण्) + त। फलसत्वरया = त्वरया सहिता सत्वरा ("तुल्ययोगवहु०)। फले सत्वरा, तया (स० त०)। आगमितः = आङ् + गम् + णिच् + क्तः। हम लोगोंके लिए ही आपका यह आगमन है यह अभिप्राय है॥ ७५॥

> **एष नैषध! स दण्डभृदेष ज्वालजालजटिलः स हुताशः।**
> **यादसां स पतिरेष च शेषं शासितारमवगच्छ सुराणाम्॥ ७६॥**

अन्वयः—हे नैषध! एष स दण्डभृत्। एष ज्वालजालजटिलः स हुताऽशः। एष च स यादसां पतिः। शेषं (माम्) सुराणां शासितारम् अवगच्छ॥ ७६॥

व्याख्या—हे नैषध = हे नल!, एषः = पुरोवर्ती, सः = प्रसिद्धः, दण्डभृत् = यमः। एषः = पुरोवर्ती, ज्वालजालजटिलः = अर्चिःसमूहव्याप्तः, सः = प्रसिद्धः, हुताऽशः = अग्निः। एष च = पुरोवर्ती च, सः = प्रसिद्धः, यादसां = जलजन्तूनां, पतिः = स्वामी, वरुण इति भावः, अस्तीति शेषः। शेष = शिष्टं, मामिति शेषः। सुराणां = देवानां, शासितारं = शासनकर्तारं, देवेन्द्रमिति भावः। अवगच्छ = जानीहि॥ ७६॥

अनुवादः—हे नल! ये प्रसिद्ध यमराज हैं। ये ज्वालाओंके समूहसे व्याप्त प्रसिद्ध अग्नि हैं। ये जलजन्तुओंके स्वामी प्रसिद्ध वरुण हैं। अवशिष्ट मुझको आप देवताओंके शासक इन्द्र जानिए॥ ७६॥

टिप्पणी—दण्डभृत् = दण्डं बिभर्तीति, दण्ड+भृ+क्विप् (उपपद०)+सुः। ज्वालजालजटिलः = ज्वालानां जालम् (ष० त०), जटाः सन्ति यस्मिन् स जटिलः, जटा शब्दके पिच्छादिगणमें पढ़े जानेसे "लोमाऽऽदिपामाऽऽदिपिच्छाऽऽदिभ्यः शनेलचः" इस सूत्रसे इलच् प्रत्यय। ज्वालजालेन जटिलः (तृ० त०)। "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ" इत्यमरः। सुराणाम् = "शासितारम्" इस पदके योगमें कर्ममें षष्ठी। शासितारं=शास्तीति शासिता, तम्। शास्+तृच्+अम्। अवगच्छ = अव+गम्+लोट्+सिप्॥ ७६॥

अर्थिनो वयममी समुपैमस्त्वां किलेति फलितार्ऽथमवेहि।
अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम्॥ ७७॥

अन्वयः—(हे नल!) अमी वयम् अर्थिनः (सन्तः) त्वां समुपेमः किल, इति फलिताऽर्थम् अवेहि। क्षणम् अध्वनः खेदम् अपास्य भवति कार्यनिवेदं कुर्महे॥ ७७॥

व्याख्या—(हे नल!) अमी = एते, वयम् = इन्द्रादिदेवाः, अर्थिनः = याचकाः सन्तः, त्वां = भवन्तं, समुपेमः = प्राप्नुमः, किल = खलु। इति = एवं, फलिताऽर्थं = तात्पर्यम्, अवेहि = जानीहि। अतः क्षणं = कंचित्कालम्, अध्वनः = मार्गस्य, खेदं = परिश्रमम्, अपास्य = यापयित्वा, भवति = त्वयि, विषये, कार्यनिवेदं = कृत्यनिवेदनं, कुर्महे = विदध्मः॥ ७७॥

अनुवादः—(हे नल!) ये हम लोग (इन्द्र आदि देव) याचक होते हुए आपके पास आये हैं, आप इस फलित अर्थको जान लें। कुछ कालतक मार्गके परिश्रमको मिटाकर आपको अपने कार्यका निवेदन करते हैं।॥ ७७॥

टिप्पणी—अर्थिनः = असन्निहितः अर्थः येषां ते, तस्य अर्थ शब्दसे "अर्थाच्चाऽसन्निहिते" इस सूत्रसे इनि प्रत्यय। "मार्गणो याचकाऽर्थिनौ" इत्यमरः। समुपेमः = सम्+उप+इण्+लट्+मस्। फलिताऽर्थं = फलितश्चाऽसौ अर्थः, तम् (क० धा०)। अवेहि = अव+इण्+लोट्+सिप् (हि)। क्षणम् = अत्यन्त संयोगमें द्वितीया। अपास्य=अप+अस्+क्त्वा (ल्यप्)। कार्यनिवेदं = कार्यस्य निवेदः, तम् (ष० त०)। कुर्महे = (डु) कृञ्+लट्+महिङ्॥ ७७॥

ईदृशीं गिरमुदीर्य बिडौजा जोषमाप न विशिष्य बभाषे।
नाऽत्र चित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवाऽवधि गुरुर्गुरुरस्य॥ ७८॥

अन्वयः—बिडौजाः ईदृशीं गिरम् उदीर्य जोषम् आप, विशिष्य न बभाषे। अत्र अभिधाकुशलत्वे चित्रं न, अस्य शैशवाऽवधि गुरुः गुरुः॥ ७८॥

व्याख्या—विडौजाः = इन्द्रः, ईदृशीम् = एतादृशीं, पूर्वोक्तां सामान्यनिर्दिष्टामिति भावः। गिरं = वाणीम्, उदीर्य = उक्त्वा, जोषं = मौनम्, आप = प्राप, तूष्णीं बभूवेति भावः। विशिष्य = विशेषमाश्रित्य, विविच्येति भावः। न बभाषे = नो जगाद। अत्र = अस्मिन्, अभिधाकुशलत्वे = वचनकौशले, चित्रं न = आश्चर्यं न, अस्य = इन्द्रस्य, शैशवाऽवधि = बाल्यादारभ्येत्यर्थः। गुरुः = आचार्यः, गुरुः = बृहस्पतिः, बृहस्पतिशिष्यस्येन्द्रस्य वचनकौशले किमाश्चर्यमिति भावः॥ ७८॥

अनुवादः—इन्द्र ऐसा वचन कहकर चुप हुए, उन्होंने विशेष रूपसे कुछ नहीं कहा। इन्द्रके वचन-कौशलमें कुछ आश्चर्य नहीं है, जिनके बचपनसे ही आचार्य बृहस्पति हैं॥ ७८॥

टिप्पणी—उदीर्य = उद् + ईर + क्त्वा (ल्यप्)। जोषं="तूष्णीं जोषं भवेन्मौनम्" इति हलायुधः। आप = आप्लृ + लिट् + तिप् (णल्)। बभाषे = भाष + लिट् + त (एश्)। अभिधाकुशलत्वे = अभिधायाः कुशलत्वं, तस्मिन् (ष० त०)। शैशवाऽवधि=शैशवम् अवधिः यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०), क्रि० वि०। गुरुः = "गुरुर्गीःपतिपित्रादौ" इति वैजयन्ती। इस पद्यमें "गुरुर्गुरुः" यहाँपर लाटाऽनुप्रास है॥ ७८॥

अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम्।
अर्चनाऽर्थमिव तच्चरणानां स प्रणामकरणादुपनिन्ये॥ ७९॥

अन्वयः—अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा स, नृपः स्वं तच्चरणानाम् अर्चनाऽर्थं स्फुटकदम्बकदम्बम् इव प्रणामकरणात् उपनिन्ये॥ ७८॥

व्याख्या—अथ सरलप्रकृतेर्वदान्यस्य नलस्य धीरोदात्ततां पञ्चदशभिः पद्यैराह—अर्थिनामेत्यादिना। अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा = याचकाऽऽख्यारोमाञ्चितशरीरः, स नृपः = राजा नलः, स्वम् = आत्मानं, तच्चरणानाम् = इन्द्रादिदेवपादानाम्, अर्चनाऽर्थं = पूजनाऽर्थं, स्फुटकदम्बकदम्बम् इव = विकसितनीपपुष्पवृन्दम् इव, प्रणामकरणात् = अभिवादनव्याजात्, उपनिन्ये = समर्पयामास॥ ७९॥

अनुवादः—याचकोंके नामके श्रवणसे रोमाञ्चित शरीरवाले राजा नलने अपनेको देवताओंके चरणोंकी पूजाके लिए विकसित कदम्बपुष्पोंके समूहके समान प्रणाम करनेसे समर्पण किया॥ ७९॥

टिप्पणी—अर्थिनामहृषिताऽखिललोमा = अर्थी चाऽसौ नाम (क० धा०) । हृष + क्त + जस् = हृषितानि, "हृषेर्लोमसु" इस सूत्रसे वैकल्पिक इट् आगम । हृषितानि अखिलानि लोमानि यस्य सः (बहु०)। अर्थिनाम्ना हृषिताऽखिल-लोमा (तृ० त०)। तच्चरणानां = तेषां चरणाः, तेषाम् (ष० त०), प्रणामकरणात् = प्रणामस्य करणं, तस्मात् (ष० त०)। उपनिन्ये = उप + णीञ् + लिट् + त (एश्)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ७९ ॥

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभिस्तादृशं कथमहो ! मदधीनम् ।
ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

अन्वयः—दिगधिपैः अमीभिः दुर्लभं किं, तादृशं कथं मदधीनम् । अहो ! ईदृशं विरोधं मनसिकृत्य नैषधेन चिराय समशायि ॥ ८० ॥

व्याख्या—दिगधिपैः = दिक्पालैः, अमीभिः = एतैः, इन्द्रादिभिरित्यर्थः । दुर्लभं = दुष्प्राप्यं, किम् ?, तादृशं = दुर्लभं वस्तु, कथं = केन प्रकारेण, मदधीनं = मदायत्तम् । ईदृशम् = एतादृशं, विरोधं = विरुद्धप्रकारं, मनसि-कृत्य = निधाय, नैषधेन = नलेन, चिराय = बहुकालपर्यन्तं, समशायि = संशयितं, विचारितमित्यर्थः ॥ ८० ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि दिक्पालोंको दुर्लभ क्या है ? वैसा दुर्लभ पदार्थ कैसे मेरे अधीन है ? ऐसे विरोधको विचार कर नलने बहुत कालतक संशय किया ॥ ८० ॥

टिप्पणी—दिगधिपैः = दिशाम् अधिपाः, तैः (ष० त०)। मदधीनं = मयि अधीनम् (स० त०)। मनसिकृत्य = "मनसि" इस पदको "अनत्याधान उरसिमनसी" इस सूत्रसे गतिसंज्ञा होकर "कुगतिप्रादयः" इससे समास होनेसे क्त्वाके स्थानमें ल्यप् । समशायि = सम् + शीङ् + लुङ् (भावमें) + त ॥ ८० ॥

जीविताऽवधि वनीपकमात्रैर्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत् ।
अर्थिने परिवृढाय सुराणां किं वितीर्य परितुष्यतु चेतः ? ॥ ८१ ॥

अन्वयः—अखिलैः वनीपकमात्रैः जीविताऽवधि याच्यमान यत् सुलभं, सुराणां परिवृढाय अर्थिने किं वितीर्य चेतः परितुष्यतु ॥ ८१ ॥

व्याख्या—नलस्य संशयप्रकारमाह द्वादशभिः पद्यैः—जीविताऽवधीति । अखिलैः = समस्तैरपि, वनीपकमात्रैः = याचकमात्रैः, यैः कैश्चिद्याचकैरिति भावः । जीविताऽवधि = प्राणपर्यन्तं, याच्यमानं = प्रार्थ्यमानं, यत् = वस्तु, सुलभं = सुप्रापं, सुराणां = देवानां, परिवृढाय = प्रभवे, इन्द्रायेति भावः ।

अथिने = याचकाय, किं = वस्तु, वितीर्य = दत्त्वा, चेतः = चित्तं, परितुष्यतु= सन्तुष्येत् ॥ ८१ ॥

अनुवादः—संपूर्ण याचकमात्रोंसे प्राणपर्यन्त माँगा गया जो पदार्थ सुलभ है, देवताओंके प्रभु इन्द्ररूप याचकको कौन-सा पदार्थ देकर चित्त सन्तुष्ट हो जाय ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—वनीपकमात्रैः = वनीपका एव वनीपकमात्राणि; तैः (रूपक०), "वनीपको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ।" इत्यमरः। जीविताऽवधि = जीवितम् अवधिः यस्य तत् (बहु०)। याच्यमानं = याच्यते इति, याच + लट् (कर्ममें) + यक् + शानच् + सुः। सुलभं = सु + लभ् + खल् + सुः। परितुष्यतु = परि + तुष् + लोट् + तिप्। प्राणपर्यन्त वस्तु याचकमात्रको साधारण है, उससे अधिक कौन वस्तु इन्द्रको देनेके लिए है ? नलने ऐसा विचार किया यह अभिप्राय है ॥ ८१ ॥

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि गुर्वी ।
न स्वमेव मम साऽर्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥ ८२ ॥

अन्वयः—उर्वी यस्याः षोडशीम् अपि कलां न अर्हति, (अत एव) धनात् अपि जीवितात् अपि गुर्वी, सा भीमजा मे हृदि परम् आस्ते; मम स्वम् एव न ॥ ८२ ॥

व्याख्या—ननु लोकोत्तरं वस्तु भैम्यस्ति सा दीयतामित्यत आह भीमजेति। उर्वी = भूमिः, यस्याः = भीमजायाः, षोडशीम् अपि कलां = षोडशांऽशसाम्यम् अपि, न अर्हति = न प्राप्नोति। अत एव धनात् अपि = द्रव्यात् अपि, किं बहुना-जीवितात् अपि = जीवनात् अपि, गुर्वी = अधिका, सा = तादृशी, भीमजा = भैमी, मे = मम, हृदि = हृदये, परं = सम्यक्, आस्ते = विद्यते, किन्तु (सा = दमयन्ती), मम = नलस्य, स्वम् एव न = स्वकीयं वस्तु एव न, कन्यात्वादिति भावः ॥ ८२ ॥

अनुवादः—भूमि भी जिस दमयन्तीके सोलहवें भागको भी पानेके योग्य नहीं है, अत एव धनसे और मेरे जीवनसे भी अधिक वैसी दमयन्ती मेरे हृदयमें अच्छी तरह मौजूद है किन्तु वह मेरी अपनी वस्तु नहीं है ॥ ८२ ॥

टिप्पणी—षोडशीं = षट् च दश च षोडश (द्वन्द्व०)। षोडशानां पूरणी षोडशी ताम्, षोडशन् + डट् (मट्) + ङीप् + अम्। गुर्वी = गुरु + ङीप् "वोतो गुणवचनात्" इससे ङीप्। भीमजा = भीमाज्जाता, भीम + जन् + डः

(उपपद०)+टाप्+सुः । कन्याके परकीया होनेसे दमयन्ती मेरी वस्तु नहीं है, उनमें स्वत्व होने पर भी "देयं दारसुतादृते" पत्नी और सन्तानको छोड़कर और वस्तु देनी चाहिए ऐसा वचन है, यह अभिप्राय है ॥८२॥

मीयतां कथमभीप्सितमेषां, दीयतां द्रुतमयाचितमेव ।
तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥

अन्वयः—एषाम् अभीप्सितं कथं मीयताम् ? अयाचितम् एव द्रुतं कथं दीयताम् ? यः वाञ्छां कलयन् अपि अर्थिवागवसरं सहते, तं धिक् अस्तु ॥ ८३ ॥

व्याख्या—एषां = देवानाम् , अभीप्सितम् = अभीष्टं वस्तु, कथं = केन प्रकारेण, मीयतां = ज्ञायेत । अयाचितम् एव = अप्रार्थितं यथा तथा एव, द्रुतं= शीघ्रं, कथं = केन प्रकारेण, दीयतां = वितीर्यतां, यः = दाता जनः । वाञ्छां= याचकस्य इच्छां, कलयन् अपि = जानन् अपि, अर्थिवागवसरं = याचकवाणी-प्रसङ्गं, याच्ञाकालमित्यर्थः । सहते = मृष्यति, प्रतीक्षत इत्यर्थः । तं = दातारं, धिक् अस्तु, स गर्ह्य इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अनुवादः—देवताओंका अभीष्ट (माँगी जानेवाली वस्तु) कैसे जाना जाय ? माँगे बिना ही कैसे दिया जाय ? जो (दाता) याचककी इच्छाको जानता हुआ भी याचकके वाक्यके अवसरकी प्रतीक्षा करता है उसे धिक्कार हो ॥८३॥

टिप्पणी—अभीप्सितम् = अभि + आप् + सन् + क्तः + सुः । मीयतां = माङ + लोट् + त (कर्ममें) । अयाचितं = न याचितं, यथा तथा (नञ्०) । दीयताम् = दा + लोट् (कर्ममें) + त । कलयन् = कल + णिच् + लट् (शतृ) + सुः । अर्थिवागवसरम् = अर्थिनो वाक् (ष० त०), तस्या अवसरः, तम् (ष० त०) । सहते = सह + लट् + त । तम् = "धिक्"के योगमें द्वितीया । नारायण पण्डितने दानके फलोंका तारतम्य निम्नलिखित श्लोकमें दिखलाया है—

"गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय, याचिते तु तदर्धकम् ॥"

अर्थात् याचकके पास जाकर जो दान किया जाता है उसका फल अनन्त है । याचकको बुलाकर जो दान किया जाता है उसका फल सहस्रगुण (हजार गुना) है, माँगनेपर किये जानेवाले दानका फल उसका आधा समझा जाता है ॥ ८३ ॥

प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम् ।
अर्थिना यदघमर्जति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः ॥ ८४ ॥

अन्वयः—चटुकाकुविडम्बं प्रापितेन बहुयाचनलज्जां लम्भितेन अर्थिना दाता यत् अघम् अर्जति, विलम्ब्य ददानः तत् न लुम्पति ॥ ८४ ॥

व्याख्या—चटुकाकुविडम्बं = चटुकाकुभ्यां (प्रियवाक्यदीनवाक्याभ्याम्) विडम्बं (हास्यत्वम्), प्रापितेन = नीतेन, दात्रेति शेषः । एवं च बहुयाचन-लज्जाम् = बहुयाचनेन (अधिकप्रार्थनेन) लज्जां (व्रीडाम्), लम्भितेन = प्रापितेन, दात्रेति शेषः । तादृशेन अर्थिना = याचकेन, कारणरूपेण । दाता = दानकर्ता जनः, यत्, अघं = पापम्, अर्जति = सम्पादयति, विलम्ब्य = विलम्बं कृत्वा, ददानः = दाता, तत् = अघं, न लुम्पति = नो विहन्ति, तस्य पापस्य प्रायश्चित्तमपि नाऽस्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अनुवादः—प्रिय वाक्य और दीन वाक्यसे हास्यपात्र बनाये गये तथा अनेक वार याचनासे लज्जाको प्राप्त कराये गये याचकसे दाता (देनेवाला) जिस पापको अर्जन करता है विलम्बसे देनेवाला (दाता) उस पापको नष्ट नहीं करता है (उस पापका प्रायश्चित्त ही नहीं है) ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—चटुकाकुविडम्बं = चटुश्च काकुश्च (द्वन्द्व०), ताभ्यां विडम्बः, ताम् (तृ० त०) । प्रापितेन = प्र + आप् + णिच् + क्तः + टा । बहुयाचन-लज्जां = बहु (यथा तथा) याचनम् (सुप्सुपा०) । बहुयाचनेन लज्जा, ताम् (तृ० त०) । लम्भितेन = लभ् + णिच् + क्तः + (कर्ममें) टा । अर्थिना = अर्थ + इनिः + टा । "मार्गणो याचकाऽर्थिनौ" इत्यमरः । दाता = ददातीति, दा + तृच् । अर्जति = अर्ज + लट् + तिप् । विलम्ब्य = वि + लबि + क्त्वा (ल्यप्) । ददानः = दा + लट् (शानच्) + सुः । लुम्पति = "लुप्लृ छेदने" धातुसे लट् + तिप्, "शे मुचादीनाम्" इस सूत्रसे नुम् ॥ ८४ ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दीयते सलिलमर्थिजनाय ।
याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सितमेतत् ॥ ८५ ॥

अन्वयः—वदान्यैः प्रदेयम् उपनीय अर्थिजनाय यत् सलिलं दीयते, एतत् याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सितम् ॥ ८५ ॥

व्याख्या—वदान्यैः = दातृभिः, प्रदेयं = दातव्यद्रव्यम्, उपनीय = समीपे संस्थाप्य, अर्थिजनाय = याचकजनाय, यत् सलिलं = जलं, दीयते = वितीर्यते, एतत् = सलिलदानं, याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सित =

प्रार्थनावचनवैफल्यसन्देहभीतिमूर्च्छितत्वभेषजम्, एतत् नो यदि ? तर्हि किं प्रयोजनं सलिलदानमिति भावः ॥ ८५ ॥

अनुवादः—दाता देय द्रव्यको निकट रखकर याचकको जो जल देता है, यह (जलदान), माँगनेके वचनके वैफल्यकी शङ्कासे उत्पन्न भयसे होनेवाली मूर्च्छाकी चिकित्सा है ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—प्रदेयं = प्रदातुं योग्यम्, प्र + दा + यत् + सुः । उपनीय=उप + नी + क्त्वा (ल्यप्) । अर्थिजनाय = अर्थी चाऽसौ जनः, तस्मै (क० धा०) । दीयते = दा + लट् + (कर्ममें) + त । याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छन-चिकित्सितम् = याचनस्य उक्तिः (ष० त०) । विगतं फलं यस्याः सा विफला (बहु०) । तस्या भावः, विफला + त्व । याचनोक्तेः विफलत्वम् (ष० त०), तस्य विशङ्का (ष० त०), तया त्रासः (तृ० त०), तेन मूर्च्छनं (तृ० त०), तस्य चिकित्सितम् (ष०त०) । इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८५ ॥

अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं किन्तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।
एवमाह कुशवज्जलदायी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—कुशवज्जलदायी उक्तिविदग्धः द्रव्यदानविधिः अर्थिने धनमात्रं तृणवत् न प्रतिपाद्यं, किन्तु जीवनम् अपि (तृणवत् प्रतिपाद्यम्) एवम् आह ॥ ८६ ॥

व्याख्या—कुशवज्जलदायी = सकुशजलदानप्रतिपादकः, उक्तिविदग्धः = वचनचतुरः, द्रव्यदानविधिः = धनवितरणविधानं, पदार्थदानप्रतिपादकशास्त्र-मिति भावः । अर्थिने = याचकाय, धनमात्रं = द्रव्यमात्रं, तृणवत् = तृणम् इव, न प्रतिपाद्यं = नो देयं, किन्तु, जीवनम् अपि = जीवितम् अपि, तृणवत् प्रति-पाद्यम्, एवम् = इत्थम्, आह = ब्रूते ॥ ८६ ॥

अनुवादः—कुशके साथ जलदानका प्रतिपादक, वचनमें चतुर, पदार्थदानका प्रतिपादक शास्त्र "याचकके लिए धनको ही तृणके समान नहीं देना चाहिए बल्कि जीवनको भी तृणके समान देना चाहिए" ऐसा कहता है ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—कुशवज्जलदायी = कुशम् अस्ति यस्मिस्तत् कुशवत् (कुश + मतुप्) । तच्च तत् जलम् (क० धा०) । दानं दायः, दा + घञ्, "आतो युक् चिण्कृतोः" इससे युक् आगम । कुशवज्जलस्य दायः (ष० त०), सोऽस्याऽस्तीति, कुशवज्जलदाय + इनिः + सुः । "कुशवज्जलदापी" यह नारायणपण्डित-संमत पाठ है । इसमें कुशवज्जलं दापयतीति ऐसा विग्रह, कुशवज्जल + दा +

णिच्+णिनिः+सुः। उक्तिविदग्धः=उक्तौ विदग्धः (स० त०)। द्रव्यदान-विधिः = द्रव्यस्य दानं (ष० त०), तस्य विधिः (ष० त०) ॥ ८६ ॥

पङ्कसङ्करविगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय।
अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तु ॥ ८७ ॥

अन्वयः—पङ्कसङ्करविगर्हितं कमलं श्रियः आश्रयणाय न अर्हम्। तत् सुधीः विमलम् अर्थिपाणिकमलं तद्वासवेश्म विदधीत ॥ ८७ ॥

व्याख्या—पङ्कसङ्करविगर्हितं = पापसम्बन्धनिन्दितं, कर्दमसम्बन्धनिन्दितं च, कमलं = पद्मं, श्रियः = लक्ष्म्याः, आश्रयणाय = सेवनाय, निवासायेति भावः। न अर्हं = नो योग्यम्। तत् = तस्मात्कारणात्। सुधीः = विद्वान्, विमलं = निर्मलं, निष्पङ्कमिति भावः। अर्थिपाणिकमलं = याचककरपद्मं, तद्वासवेश्म=लक्ष्मीनिवासस्थानं, विदधीत=कुर्यात्, धनं सर्वथा पात्रपाणिष्वेव निक्षेपणीयं, न तु भूमाविति भावः ॥ ८७ ॥

अनुवादः—पाप वा कीचड़के सम्पर्कसे निन्दित कमल, लक्ष्मीके निवासके लिए योग्य नहीं है। इस कारणसे विद्वान् पुरुष निर्मल (पङ्करहित) पात्रके करकमलको लक्ष्मीका निवासस्थान बनावे ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—पङ्कसङ्करविगर्हितं = पङ्कस्य सङ्करः (ष० त०), "पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोः" इति वैजयन्ती। पङ्कसङ्करेण विगर्हितम् (तृ० त०)। विमलं = विगतं मलं यस्मात्, तत् (बहु०)। अर्थिपाणिकमलं = पाणिः कमलम् इव (उपमित०)। अर्थिनः पाणिकमलं, तत् (ष० त०)। तद्वासवेश्म=वासस्य वेश्म (ष० त०)। तस्या वासवेश्म, तत् (ष० त०)। विदधीत = वि+धा+लिङ्+(विधिमें)+त। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ८७ ॥

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय बत ! जन्म न यस्य।
तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—यस्य जन्म याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय न, बत ! तेन इयं भूमिः अतिभारवती, न द्रुमैः, न गिरिभिः, न समुद्रैः (अतिभारवती) ॥ ८८ ॥

व्याख्या—यस्य=धनिनः पुरुषस्य, जन्म=उत्पत्तिः, याचमानजनमानसवृत्तेः= अर्थिजनमनोवृत्तेः, अर्थिजनमनोरथस्येति भावः। पूरणाय=सफलीकरणाय, न = नो भवति, बत = खेदोऽयमिति भावः। तेन = तादृशेन पुरुषेण, इयम् = एषा, भूमिः = भूः, अतिभारवती = अतिभारयुक्ता, न द्रुमैः = न वृक्षैः,

न गिरिभिः=न पर्वतैः, न समुद्रैः=न सागरैश्च इयं भूमिः अति भारवती इत्यर्थः। द्रुमगिरिसमुद्रेभ्यः प्रजानां बहूपकारलाभावादिति भावः ॥ ८८ ॥

अनुवादः—जिस धनी पुरुषका जन्म याचक जनके अभिलाषको पूर्ण करनेके लिए नहीं है, उस पुरुषसे यह धरती अत्यन्त भार (बोझ) वाली है, न पेड़ोंसे, न पर्वतोंसे और न समुद्रोंसे ही यह धरती भारवाली है ॥ ८८ ॥

टिप्पणी—याचमानजनमानसवृत्तेः=याचन्त इति याचमानाः, याच+लट् (शानच्) + जस्। ते च ते जनाः (क० धा०)। मानसस्य वृत्तिः (ष० त०)। याचमानजनानां मानसवृत्तिः, तस्याः (ष० त०)। अतिभारवती = अत्यन्तं (यथा तथा) भारः (सुप्सुपा०)। सोऽस्ति यस्याः सा, अतिभार+मतुप्+ङीप्। यह पृथ्वी कृपणोंसे बोझवाली है, पेड़ों, पर्वतों और समुद्रोंसे बोझवाली नहीं है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें परिसंख्या अलङ्कार है ॥ ८८ ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवंस्तृष्णयाऽर्पयतु जातु परस्मै।
तत्र नैष कुरुते मम चित्रं, यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

अन्वयः—कृपणः जीवन् तृष्णया जातु परस्मै धनानि मा अर्पयतु, एष तत्र मम चित्रं न कुरुते (किन्तु) मृतः अपि न अर्पयति (नार्पाणि कुरुते) ॥८९॥

व्याख्या—कृपणः = कदर्यः, जीवन् = प्राणन्, तृष्णया = अतिलोभेन, जातु = कदाऽपि, परस्मै = अन्यस्मै, याचमानायेति भावः। धनानि=द्रव्याणि, मा अर्पयतु = नो ददातु, एषः = कृपणः, तत्र = तस्मिन्, जीवनाऽवसराऽनर्पणे, मम चित्रम् = आश्चर्यं, न कुरुते = नो विदधाति, किन्तु मृतः अपि = पञ्चत्वं गतः अपि, न अर्पयति = नो ददाति, नार्पयति = धनानि नृपसम्बन्धीनि कुरुते तत्र चित्रं करोति ॥ ८९ ॥

अनुवादः—कञ्जूस, जीता हुआ तृष्णासे कभी भी दूसरेको धन भले ही न दे, वह उसमें मुझे आश्चर्य नहीं पैदा करता है किन्तु मरनेपर भी नहीं देता है, मरनेपर धनको राजाके अधीन करता है उसमें आश्चर्य उत्पन्न करता है ॥८९॥

टिप्पणी—जीवन् = जीव+लट् (शतृ)+सुः। अर्पयतु = ऋ+णिच्+लोट्+तिप्। नार्पयति = नृपस्य इमानि नार्पाणि, नृप + अण्+जस्। नार्पाणि कुरुते नार्प+णिच्+लट्+तिप्। इस पद्यमें विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ८९ ॥

मामभीभिरिह याचितवद्भिर्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।
यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

अन्वयः—जगत्यां दातृजातम् अवमत्य मां याचितवद्भिः अमीभिः यत् यशो मयि निवेशितम् । एतन्निष्क्रयस्तु कतमः अस्तु ॥ ९० ॥

व्याख्या—जगत्यां = भुवने, दातृजातं = दायकसमूहम्, अवमत्य = अवधीर्य, मां = नलं, याचितवद्भिः = प्रार्थितवद्भिः अमीभिः = एभिः देवैः, यत्, यशः = कीर्तिः, मयि = नले, स्थापितं = निहितम्, एतन्निष्क्रयस्तु = एतत्प्रतिनिधिभूतस्तु, कतमः = कः पदार्थः, अस्तु = भवतु ॥ ९० ॥

अनुवादः—लोकमें अन्य दाताओंका अनादर करके मुझसे याचना करनेवाले इन इन्द्र आदि देवताओंने जो यश मुझमें स्थापित कर दिया उसके एवजमें कौनसा पदार्थ हो ? ॥ ९० ॥

टिप्पणी—दातृजातं=दातॄणां जातं, तत् (ष० त०) । अवमत्य = अव + मन् + क्त्वा (ल्यप्) । याचितवद्भिः = याच् + क्तवतु + भिस् । निवेशितं = नि + विश + णिच् + क्तः + सुः । एतन्निष्क्रयः = एतस्य निष्क्रयः (ष० त०) ॥ ९० ॥

लोक एष परलोकमुपेता हा ! विहाय निधने धनमेकः ।
इत्यमुं खलु तदस्य निनीषत्यर्थिबन्धुरुदयद्दयचित्तः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—एष लोको निधने धनं विहाय एकः परलोकम् उपेता । हा ! इति उदयद्दयचित्तः अर्थिबन्धुः अस्य तत् अमुं निनीषति खलु ॥ ९१ ॥

व्याख्या—एषः = अयं, लोकः = जनः, निधने = अन्त्यकाले, धनं = द्रव्यं, विहाय = त्यक्त्वा, एकः = एकाकी, सहायरहितः सन्निति भावः । परलोकं = लोकान्तरम्, उपेता = उपैष्यति । हा = कष्टम् । इति = अस्मात्कारणात्, उदयद्दयचित्तः = सदयमानसः, अर्थिबन्धुः = याचकबन्धुः, अस्य = लोकस्य, तत् = धनम्, अमुं = परलोकं, निनीषति = नेतुमिच्छति । खलु = निश्चयेन ॥ ९१ ॥

अनुवादः—यह मनुष्य अन्तकालमें धन छोड़कर अकेले ही परलोकको जायेगा, हाय ! इस कारणसे दयालु चित्तवाला याचकरूप बन्धु उस-(मनुष्य) के उस धनको परलोकमें पहुँचाना चाहता है ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—विहाय = वि + हा + क्त्वा (ल्यप्) । परलोकं = परश्चासौ लोकः, तम् (क० धा०) । उपेता = उप + इण् + लुट् + तिप् । उदयद्दयचित्तः =

उदयन्ती दया यस्मिस्तत् (बहु०), उदयद्दयं चित्तं यस्य सः (बहु०)। अर्थि-बन्धुः = अर्थी एव बन्धुः (रूपक०)। निनीषति = नेतुम् इच्छति, नी+सन्+लट्+तिप्। अन्य बन्धु धनीका सर्वस्व स्वयम् ही लेते हैं, धनको धनीके पास नहीं पहुँचाते हैं, इस कारणसे आपत्तिका बन्धु याचक, संग्रहके योग्य है यह तात्पर्य है ।। ९१ ।।

दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि, कोटिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

अन्वयः—साधुः इह एकग्राहि, दिवि कोटिगुणितं दायि दानपात्रम् (एव) अधमर्णं सुकृतैः एति यदि (तदा) असीदत् पारलौकिकं कुसीदं कर्तुम् (अलम्) ।। ९२ ।।

व्याख्या—साधुः = सज्जनो वार्धुषिकश्च, इह = अस्मिन् लोके, एकग्राहि= एकग्राहकं, दिवि = स्वर्गे, परलोक इत्यर्थः, कोटिगुणितं = कोटिश आवृत्तं, दायि=दातृ, एतादृशं दानपात्रम्=वितरणभाजनं, याचकमित्यर्थः, तदेव अधमर्णं= धनग्राहि, सुकृतैः = पुण्यैः; एति यदि = प्राप्नोति चेत्, तदा असीदत् = अविनश्यत्, पारलौकिकं = लोकान्तरभवं, कुसीदं = वृद्धिजीवनं, कर्तुं, = विधा-तुम्, अलम् इति शेषः, पर्याप्तम् इति भावः ।। ९२ ।।

अनुवादः—सज्जन और वृद्धिजीवी (सूदखोर) इस लोकमें एक लेता है और परलोकमें करोड़गुना देनेवाले दानपात्ररूप ऋणी (कर्जदार) को पुण्यों-से प्राप्त करता है तो नष्ट नहीं होनेवाले परलोकमें मिलनेवाले वृद्धिजीवनको करनेके लिए पर्याप्त है ।। ९२ ।।

टिप्पणी—साधुः = "साधुस्त्रिषु हिते रम्ये, वार्धुषौ सज्जने पुमान् ।" इति वैजयन्ती । एकग्राहि = एकं गृह्णातीति, एक+ग्रह+णिनिः (उपपद०)+अम् । कोटिगुणितं=कोट्या गुणितं, तत् (तृ० त०), दायि = ददातीति, तत्, दा धातुसे "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः" इस सूत्रसे आधमर्ण्यमें णिनि प्रत्यय। इस पदके योगमें "कोटिगुणित" शब्दसे "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इस सूत्रसे षष्ठीके निषेधसे द्वितीया । "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा मता ।" इस शास्त्रवचनके अनुसार वस्त्रमें चौगुनी, धान्यमें तिगुनी और सोनेमें दुगुनी वृद्धि-(मुनाफा) का परिमाण लोकमें कहा गया है परन्तु यह (दानपात्र) तो अपरिमित वृद्धिको देनेवाला है यह तात्पर्य है। दानपात्रं = दानस्य पात्रं, तत् (ष० त०)। अधमर्णम् = अधमम् ऋणं यस्य सः, तम् (बहु०)। "दान-

पात्रम् अधमर्णम्" यहाँपर व्यस्तरूपक है। "उत्तमर्णाऽधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात्।" इत्यमरः। एति = इण् + लट् + तिप्। असीदत् = न सीदत् (नञ्०)। पारलौकिकं = परलोके भवम्, "अध्यात्मादेष्ठञिष्यते" इस वार्तिकसे अध्यात्मादिके आकृतिगण होनेसे परलोक शब्दसे ठञ् प्रत्यय और "अनुशतिकादीनां च" इस सूत्रसे उभयपदवृद्धि। कुसीदं = "कुसीदं वृद्धिजीविका" इत्यमरः। "नाऽदत्तमुपतिष्ठते" इस शास्त्रोक्तिके अनुसार विना दानके कुछ भी उपस्थित नहीं होता है अतः याचकको दान करना चाहिए यह तात्पर्य है॥ ९२॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं तानवोचत पतिर्निषधानाम्।
अर्थिदुर्लभमवाप्य च हर्षाद्याच्यमानमुखमुल्लसितश्रि॥ ९३॥

अन्वयः—स निषधानां पतिः एवमादि मुहूर्तं विचिन्त्य अर्थिदुर्लभं हर्षात् उल्लसितश्रि याच्यमानमुखं च अवाप्य तान् अवोचत॥ ९३॥

व्याख्या—सः = प्रसिद्धः, निषधानां = निषधदेशानां, पतिः = पालकः, नल इति भावः। एवमादि = एवंप्रभृति, "जीविताऽवधि० ५–८१" इत्यादिकं वाक्यमिति भावः। मुहूर्तम् = अल्पकालं, विचिन्त्य = विचार्य, अर्थिदुर्लभं = याचकदुष्प्राप्यं, हर्षात् = प्रमोदात् हेतोः, उल्लसितश्रि = वर्धमानश्रीकं, प्रसन्नमिति भावः। याच्यमानमुखं च = दातृमुखं च, अवाप्य = प्राप्य, तान् = इन्द्रादीन् देवान्, अवोचत = उक्तवान्, वक्ष्यमाणानि वाक्यानीति शेषः॥ ९३॥

अनुवादः—निषधेश्वर नल, पहले कहे गये वाक्योंका कुछ समयतक विचार कर याचकोंसे दुष्प्राप्य, हर्षसे समृद्ध शोभावाले (प्रसन्न) दाताके मुखको प्राप्त कर देवताओंको कहने लगे॥ ९३॥

टिप्पणी—एवमादि = एवम् आदिः यस्य, तत् (बहु०)। अर्थिदुर्लभम् = अर्थिभिः दुर्लभं, तत् (तृ० त०)। उल्लसितश्रि = उल्लसिता श्रीः यस्मिन्, तत् (बहु०)। समासान्तविधिके अनित्य होनेसे "नद्यृतश्च" इस सूत्रसे कप्‌का अभाव और "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इस सूत्रसे "श्री" का ह्रस्वत्व। याच्यमानमुखं = याच्यत इति याच्यमानं, याच् + लट् (कर्ममें), शानच् + सुः। याच्यमानस्य (दातुः) मुखं, तत् (ष० त०)। अवाप्य = अव + आप् + क्त्वा (ल्यप्)। अवोचत = वच + लुङ् + त॥ ९३॥

नाऽस्ति जन्यजनकव्यतिभेदः, सत्यमन्नजनितो जनदेहः।
वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादां दृङ् निमज्जनमुपैति सुधायाम्॥ ९४॥

अन्वयः—(हे देवाः !) जन्यजनकव्यतिभेदो न अस्ति। जनदेहः अन्नजनितः सत्यम्। अमृताऽदां वः तनूं वीक्ष्य दृक् सुधायां निमज्जनम् उपैति खलु ॥ ९४ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) जन्यजनकव्यतिभेदः = कार्यकारणविशेषभेदः, न अस्ति = नो वर्तते, कार्यं स्वकारणादभिन्नमिति भावः। जनदेहः = मानवशरीरम्, अन्नजनितः = भक्ष्यपदार्थोत्पन्नः, इति, सत्यं = तथ्यम्। अमृतादां = पीयूषभुजां, वः = युष्माकं, तनूं = शरीरं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, दृक् = मदीयं लोचनं, सुधायाम् = अमृते, निमज्जनं = ब्रुडनम्, उपैति = प्राप्नोति, खलु = निश्चयेन ॥ ९४ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) कार्य और कारणमें विशेष भेद नहीं है। मनुष्यका शरीर अन्नसे उत्पन्न होता है, यह सत्य है। अमृत खानेवाले आपलोगोंका शरीर देखकर मेरे नेत्र अमृतमें निमग्न हो जाते हैं ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—जन्यजनकव्यतिभेदः = जन्यश्च जनकश्च (द्वन्द्व०)। जन्यजनकयोः व्यतिभेदः (ष० त०)। जनदेहः = जनस्य देहः (ष० त०), अन्नजनितः = अन्नेन जनितः (तृ० त०)। अमृतादाम् = अमृतम् अदन्तीति अमृताऽदः, तेषाम्, "अदोऽनन्ने" इस सूत्रसे विट् प्रत्यय, अमृत + अद् + विट् + (उपपद०) + आम्। उपैति = उप + इण् + लट् + तिप्। "एत्येधत्यूठ्सु =" इससे वृद्धि। कार्य और कारणका विशेष भेद न होनेसे अमृतभक्षण करनेवाले आप लोगोंका शरीर देखकर मेरे नेत्र अमृतमें निमज्जनके सुखका अनुभव करते हैं यह तात्पर्य है ॥ ९४ ॥

मत्तपः क्व नु तनु ? क्व फलं वा यूयमीक्षणपथं व्रजथेति ? ।
ईदृशान्यपि दधन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

अन्वयः—तनु मत्तपः क्व ? यूयम् ईक्षणपथं व्रजथ इति फलं वा क्व ? ईदृशानि अपि दधन्ति नः पूर्वपुरुषतपांसि पुनः जयन्ति ॥ ९५ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) तनु = अल्पं, मत्तपः = मन्नियमाचरणं, क्व = कुत्र, यूयं = भवन्तो देवाः, ईक्षणपथं = नयनगोचरं, व्रजथ = गच्छथ, इति = एतादृशं, फल वा = भवद्दर्शनरूपं महाफलं वा, क्व = कुत्र, उभयोर्वैरूप्यादिति भावः। ईदृशानि अपि = एतादृङ्महाफलानि अपि, दधन्ति = पुष्णन्ति, नः = अस्माकं, पूर्वपूरुषतपांसि = पूर्वजनियमाचरणानि, पुनः = भूयः,

जयन्ति = सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तानीदानीमपि फलन्तीति भावः ॥ ९५ ॥

अनुवाद:—थोड़ी-सी मेरी तपस्या कहाँ और आप लोग जो मेरे दर्शनमार्गमें प्राप्त हो रहे हैं ऐसा महत् फल कहाँ ? ऐसे महाफलोंको पुष्ट करनेवाले हमारे पूर्वजोंकी तपस्याएँ फिर अत्यन्त उत्कर्षसे बढ़ रही हैं ॥ ९५ ॥

टिप्पणी—मत्तपः = मम तपः (ष० त०)। ईक्षणपथम् = ईक्षणस्य पन्थाः, ईक्षणपथः, तम् (ष० त०)। व्रजथ = व्रज + लट् + थ। दधन्ति = धा + लट् (शतृ) + जस्। "वा नपुंसकस्य" इससे नुम् आगम पूर्वपूरुष-तपांसि = पूर्वे च ते पूरुषाः (क० धा०), तेषां तपांसि (ष० त०)। जयन्ति = जि + लट् + झिः। इस पद्यमें विरूपोंका संघटनरूप विषम अलङ्कार है ॥ ९५ ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिलां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म।
यूयमप्यहह ! पूजनमस्या यन्निजैः सृजथ पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

अन्वयः—इलां देवीं सर्वसहनव्रतजन्म कर्म प्रत्यतिष्ठिपत् खलु। यत् यूयम् अपि निजैः पादपयोजैः अस्याः पूजनं सृजथ, अहह ! ॥ ९६ ॥

व्याख्या—(हे देवाः) इलां = पृथिवीं, देवीं = देवतां, सर्वसहनव्रतजन्म= विश्वमर्षणव्रतजन्यं, कर्म = क्रिया, सुकृतमिति भावः। प्रत्यतिष्ठिपत् = प्रति-ष्ठापयामास, खलु = निश्चयेन। तत्कर्म प्रतिपादयति—यूयमिति। यत् = यस्मात्कारणात्, यूयम् अपि = भवन्तोऽपि, देवा अपि इति भावः। निजैः = स्वकीयैः, पादपयोजैः = चरणकमलैः, अस्याः = इलायाः, पूजनं = पूजां, सृजथ = कुरुथ। अहह = अद्भुतम् ॥ ९६ ॥

अनुवाद:—पृथ्वी देवीको सब भारके सहनरूप व्रतसे उत्पन्न पुण्य कर्मने प्रतिष्ठित कर दिया है। जो कि आप लोगोंके समान देवता भी अपने चरण-कमलोंसे इनकी पूजा कर रहे हैं। आश्चर्य है ! ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—इलां = "गौरिला कुम्भिनी क्षमा" इत्यमरः। सर्वसहनव्रत-जन्म = सर्वेषां (भारादीनाम्) सहनम् (ष० त०)। तदेव व्रतम् (रूपक०)। तस्मात् जन्म यस्य तत् (व्यधिकरणबहु०)। प्रत्यतिष्ठिपत् = प्रति + स्था + णिच् + लुङ् + तिप्। "तिष्ठतेरित्" इस सूत्रसे उपधाका इत्त्व। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ९६ ॥

जीविताऽवधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात्।
तेन वश्चरणमर्चतु सोऽयं ब्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक्॥ ९७॥

अन्वयः—इतो नरडिम्भात् जीविताऽवधि, ततः अधिकं वा किमपि मनीषितं यत् वस्तु, सोऽयं तेन वः चरणम् अर्चतु, ईदृक् पुनः किम् अस्तु? ब्रूत ॥ ९७ ॥

व्याख्या—(हे देवाः) इतः = अस्मात्, नरडिम्भात् = मानुषशिशोः, जीविताऽवधि = जीवनपर्यन्तं, ततः = जीवितात्, अधिकम् = अतिरिक्तं वा, किमपि = किञ्चिदपि, मनीषितम् = अभीप्सितं, यत्, वस्तु = पदाऽर्थः, सः = तादृशः, अयम् = एषः, नरडिम्भ इति भावः, तेन = वस्तुना, वः = युष्माकं, चरणं = पादम्, अर्चतु = पूजयतु, ईदृक् = एतादृशं, पुनः किम्=वस्तु, अस्तु = स्यात्, ब्रूत = कथयत ॥ ९७ ॥

अनुवादः—इस मनुष्य बालकसे जीवनपर्यन्त अथ वा उससे भी अधिक कोई अभीष्ट जो वस्तु हो वह (मैं) उससे आपके चरणकी पूजा करूँ ऐसी वस्तु क्या है? कहिए ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—इतः=इदम्+ङसिः (तसिल्)। नरडिम्भात्=नरस्य डिम्भः, तस्मात् (ष० त०)। जीविताऽवधि = जीवितम् अवधिः (सीमा) यस्य तत् (बहु०)। ततः = तद्+ङसिः (तसिल)। मनीषितं = मनीषा+इतच्+सुः। अर्चतु=अर्च+लोट्+तिप्। ब्रूत = ब्रू+लोट्+थ ॥ ९७ ॥

एवमुक्तवति मुक्तविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन।
वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुरुर्गिरमूचे। ९८॥

अन्वयः—एवं वीरसेनतनये विनयेन मुक्तविशङ्के उक्तवति (सति) अथ कार्यकैतवगुरुः शक्रः वक्रभावविषमां गिरम् ऊचे ॥ ९८ ॥

व्याख्या—एवम् = इत्थं, वीरसेनतनये = वीरसेनपुत्रे नले, विनयेन = नम्रतया, अकपटेनेति भावः। मुक्तविशङ्के = शङ्कारहिते, उक्तवति = कथितवति सति, अथ = नलभाषणाऽनन्तरं, कार्यकैतवगुरुः = कर्तव्यप्रयोजनकपटोपदेशकः, शक्रः = इन्द्रः, वक्रभावविषमां = कुटिलत्वप्रतिकूलां, गिरं = वाणीम्, ऊचे = उवाच ॥ ९८ ॥

अनुवादः—इस प्रकार वीरसेनके पुत्र नलके नम्रतापूर्वक शङ्कारहित होकर कहनेपर कार्योंमें कपटके उपदेशक इन्द्रने कुटिलतासे प्रतिकूल वचन कहा ॥९८॥

टिप्पणी—वीरसेनतनये = वीरसेनस्य तनयः, तस्मिन् (ष० त०)। मुक्तविशङ्के = मुक्ता विशङ्का येन, तस्मिन् (बहु०)। कार्यकैतवगुरुः = कार्येषु कैतवानि (स० त०), तेषां गुरुः (ष० त०)। वक्रभावविषमां = वक्रश्चाऽसौ भावः (क० धा०), तेन विषमा, ताम् (तृ० त०)। ऊचे = ब्रूञ् (वच्) + लिट् + त ॥ ९८ ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांऽशो ! ।
दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर ! चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

अन्वयः—हे महीमिहिकांऽशो ! (वयम्) दमयन्त्याः पाणिपीडनमहं कामयेमहि। हे निर्जितस्मर ! स्मरभीतिं चिरस्य निरस्य अत्र नो दूत्यं कुरु ॥ ९९ ॥

व्याख्या—हे महीमिहिकांऽशो=हे भूतलचन्द्र !, दमयन्त्याः=भैम्याः, पाणिपीडनमहं = विवाहोत्सवं, कामयेमहि=अभिलषामः, वयमिति शेषः। हे निर्जितस्मर = हे वशीकृतकाम !, स्मरभीतिं = कामभयं, चिरस्य = चिरकालपर्यन्तं, निरस्य = निवार्य, अत्र = पाणिपीडनकृत्ये, नः = अस्माकं, दूत्यं = दूतकर्म, कुरु = विधेहि ॥ ९९ ॥

अनुवादः—हे भूतलचन्द्र ! हमलोग दमयन्तीके विवाहके उत्सवकी कामना करते हैं। हे कामदेवको जीतनेवाले (नल !) ! कामदेवके भयको चिरकालपर्यन्त निवारण कर इस विवाहके कार्यमें आप हम लोगोंके दूतका कार्य करें ॥ ९९ ॥

टिप्पणी—महीमिहिकांऽशो = मिहिका अंशुर्यस्य सः (बहु०)। "प्रालेयो मिहिका" इत्यमरः। मह्यां मिहिकांऽशुः (स० त०), तत्सम्बुद्धौ। पाणिपीडनमहं=पाणेः पीडनम् (ष० त०)। "तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्।" इत्यमरः। पाणिपीडनम् एव महः, तम् (रूपक०)। कामयेमहि = कम् + णिङ् + विधिलिङ् + महिङ्। निर्जितस्मर = निर्जितः स्मरो येन, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। स्मरभीतिं = स्मरात् भीतिः, ताम् (प०त०)। चिरस्य="चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः।" इत्यमरः। निरस्य = निर् + अस् + क्त्वा (ल्यप्)। दूत्यं = दूतस्य कर्म, दूत शब्दसे "दूतस्य भागकर्मणी" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय। कुरु = कृ + लोट् + सिप् ॥ ९९ ॥

आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कूपाः।
किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते ? भास्वतस्तु कतमस्तुलयाऽऽस्ते ? ॥ १०० ॥

अन्वयः—(हे नल !) अधिक्षिति शतं भूपा आसते। त्वं तोयराशिः असि,

ते कूपाः खलु। ते ते ग्रहा दिवि न जाग्रति ? तु कतमो भास्वतः तुलया आस्ते ? ॥ १०० ॥

व्याख्या—(हे नल !) अधिक्षिति = पृथिव्यां, शतं=बहुसंख्यकाः, भूपाः= राजानः, आसते = सन्ति। तत्र त्वं, तोयराशिः = समुद्रः, असि = विद्यसे, ते = भूपाः, कूपाः = उदपानानि, खलु, दृष्टान्तेनाऽमुमर्थं साधयति—किं ग्रहा इति। दिवि=आकाशे, ते ते ग्रहाः = चन्द्रादयः, न जाग्रति ? = न प्रकाशन्ते किम् ?, तु = किन्तु, कतमः = कः, ग्रहः = चन्द्रादिः, भास्वतः = सूर्यस्य, तुलया = साम्येन, आस्ते = विद्यते, न कोऽपीति भावः ॥ १०० ॥

अनुवादः—(हे नल !) पृथिवीपर सैकड़ों राजा हैं, परन्तु आप समुद्र हैं और वे (अन्य राजा लोग) कुएँ हैं। चन्द्र आदि अनेक ग्रह आकाशमें प्रकाशित नहीं हैं क्या ? किन्तु कौन-सा ग्रह सूर्यके समान है ? (कोई नहीं) ॥ १०० ॥

टिप्पणी—अधिक्षिति = क्षितौ इति "अव्ययं विभक्ति०" इत्यादि सूत्रसे विभक्तिके अर्थमें अव्ययीभाव। आसते = आस+लट्+झः। तोयराशिः = तोयानां राशिः (ष० त०)। जाग्रति = जागृ+लट्+झिः। कतमः = किम्+डतमच्+सुः। भास्वतः = भास्+मतुप्+ङस्। अन्य राजाओं और आपमें समुद्र और कुएँके समान वहुत अन्तर (फर्क) है। जैसे आकाशमें सूर्यके समान कोई ग्रह नहीं है वैसे ही भूतलमें आपके सदृश कोई भी राजा नहीं है यह इस पद्यका तात्पर्य है। इसमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ १०० ॥

विश्वदृश्वनयना वयमेते त्वद्गुणाम्बुधिमगाधमवेमः।
त्वामिहैवविनिवेश्य रहस्ये निर्वृतिं न हि लभेमहि सर्वे ? ॥ १०१ ॥

अन्वयः—(हे नल !) विश्वदृश्वनयना एते वयम् अगाधं त्वद्गुणाम्बुधिम् अवेमः। हि इह रहस्ये त्वाम् एव विनिवेश्य सर्वे (वयम्) निर्वृतिं न लभेमहि ? ॥ १०१ ॥

व्याख्या—(हे नल !) विश्वदृश्वनयनाः = सर्वदर्शिनेत्राः, एते = समीपतरवर्तिनः, वयम् = इन्द्रादयो देवाः, अगाधं=गम्भीरम्, अतलस्पर्शमिति भावः, त्वद्गुणाम्बुधिं = दयादाक्षिण्यादित्वद्गुणसमुद्रम्, अवेमः = अवगच्छामः। हि = यस्मात्कारणात्, इह = अस्मिन्, रहस्ये = गोपनीयकृत्ये, त्वाम् एव = भवन्तम् एव, विनिवेश्य = नियोज्य, सर्वे = सकलाः, वयम् = इन्द्रादयो देवाः, निर्वृतिं = सुखं, न लभेमहि = न प्राप्नुमः ? लभेमहि एवेति भावः ॥ १०१ ॥

अनुवादः—संसारको देखनेवाले नेत्रोंसे युक्त हमलोग आपके गुणरूप समुद्रको अगाध जानते हैं। इस रहस्यमें आपको ही नियुक्त करके हम सभीलोग सुख न पायेंगे क्या ? (पायेंगे ही) ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—विश्वदृश्वनयनाः = विश्वं दृष्टवन्ति इति विश्वदृश्वानि, विश्व + दृश् + क्वनिप् + जस्, "दृशेः क्वनिप्" इस सूत्रसे क्वनिप्। विश्वदृश्वानि नयनानि येषां ते (बहु०)। त्वद्गुणाम्बुधिं=तव गुणाः (ष० त०), त्वद्गुणा एव अम्बुधिः, तम् (रूपक०)। अवेमः = अव + इण् + लट् + मस्। हमलोग आपके दया, दाक्षिण्य, जितेन्द्रियत्व और सत्यप्रतिज्ञत्व आदि गुणरूप समुद्रको अगाध (गम्भीर) जानते हैं, यह तात्पर्य है। विनिवेश्य = वि + नि + विश् + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। लभेमहि = लभ + विधिलिङ् + महिङ्। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १०१ ॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः।
क्षिप्नुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाऽजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

अन्वयः—शुद्धवंशजनितः अपि गुणस्य स्थानताम् अनुभवन् अपि शक्रः ऋजुं सपक्षम् एनं सायकं धनुः इव आशु क्षिप्नुः (सन्) वक्रः अजनि ॥ १०२ ॥

व्याख्या—शुद्धवंशजनितः अपि = पवित्रकुलप्रसूतः अपि (इन्द्रपक्षे), अव्रणवेणूत्पन्नोपि (धनुःपक्षे), गुणस्य = शौर्यादेः, मौर्व्याश्च। स्थानताम् = आश्रयत्वम्, अनुभवन्, अपि = निर्विशन् अपि, शक्रः = इन्द्रः, ऋजुम् = अकुटिलबुद्धिम् अवक्रं च, सपक्षं = सुहृदं कङ्कपत्त्रसहितं च, एनं = नलं, सायकं = वाणं, धनुः इव = कार्मुकम् इव, आशु = शीघ्रं, क्षिप्नुः = क्षेप्ता सन्, वक्रः = कुटिलः; अजनि = जातः ॥ १०२ ॥

अनुवादः—जैसे छिद्रसे रहित बाँससे उत्पन्न, प्रत्यञ्चाके स्थानको प्राप्त किया गया धनु, सरल और कङ्क पक्षीके पंखवाले बाणको छोड़ता हुआ टेढ़ा होता है, वैसे ही पवित्र कुलमें उत्पन्न होकर भी दया-दाक्षिण्य आदि गुणके आश्रय होते हुए भी इन्द्र सरल बुद्धिवाले मित्र नलको दूतकर्ममें लगाते हुए कुटिल हो गये ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—शुद्धवंशजनितः = शुद्धश्चाऽसौ वंशः (क० धा०)। "वंशो वेणौ कुले वर्गे" इति विश्वः। शुद्धवंशे जनितः (स० त०)। गुणस्य = "मौर्व्यां द्रव्याऽऽश्रिते सत्त्व-शौर्य-सन्ध्याऽऽदिके गुणः।" इत्यमरः। स्थानतां = स्थान + तल् + टाप् + अम्। अनुभवन् = अनु + भू + लट् (शतृ) + सु। धनुः =

"अथास्त्रियाम्। धनुश्चापौ" इत्यमरः। क्षिप्नुः = क्षिपतीति, क्षिप धातुसे "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" इस सूत्रसे क्नु प्रत्यय। इस पद्यमें श्लेष और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १०२ ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः स स्म वेद कपटं पटुरुच्चैः।
आचरत्तदुचितामथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

अन्वयः—उच्चैः पटुः स तेन तेन वचसा एव मघोनः कपटं वेद स्म। अथ तदुचितां वाणीम् आचरत्; हि कुटिलेषु आर्जवं नीतिः न ॥ १०३ ॥

व्याख्या—उच्चैः = अतितरां, पटुः = कुशलः, सः = नलः, तेन तेन वचसा = "पाणिपीडनमहं (५-९९)" त्वामिहैवमनिवेश्य (५-१०१) इत्यादिरूपेण वचनेन, एव, मघोनः = इन्द्रस्य, कपटं = कैतवं, वेद स्म = ज्ञातवान्। अथ = इन्द्रकपटवेदनाऽनन्तरं, तदुचिताम् = इन्द्रकपटाऽनुरूपां, वाणीं = वाचम्, आचरत् = आचरितवान्, स्वयमपि कपटोक्तिमकरोदिति भावः। हि = यतः, कुटिलेषु = वक्रेषु जनेषु, आर्जवम् = सरलता, अकौटिल्यमिति भावः। नीतिः = नयः, न = नो विद्यते, कुटिलेषु कुटिलेनैव भाव्यमिति भावः ॥ १०३ ॥

अनुवादः—अत्यन्त कुशल महाराज नलने इन्द्रके उन उन वाक्यसे कपटको जान लिया। अनन्तर उन्होंने वैसे ही कपटके अनुरूप वचनका प्रयोग किया; क्योंकि कुटिलोंमें सरलताका प्रदर्शन नीति नहीं है ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—तदुचितां = तस्य उचिता, ताम् (ष० त०)। आचरत् = आङ् + चर + लङ् + तिप्। आर्जवम् = ऋजोर्भावः, ऋजु + अण् + सुः। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १०३ ॥

सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम्।
युष्मदीयमपि या महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

अन्वयः—सा इयम् अन्यजन्मनि मया एव कृतानां दुरितानाम् उच्चतरता। या कथपथपारं युष्मदीयम् अपि महिमानं जेतुम् इच्छति ॥ १०४ ॥

व्याख्या—सा = तादृशी, इयम् = एषा, अन्यजन्मनि = अपरजनने, जन्मान्तरे। मया एव, कृतानां = विहितानां, दुरितानां = पापानाम्, उच्चतरता = महत्ता, या = पापमहत्ता, कथापथपारं = वर्णनाऽगोचरं, युष्मदीयम् अपि = भवदीयमपि, महिमानं = महत्त्वम्, आज्ञारूपं प्रभावमित्यर्थः। जेतुम् = उल्लङ्घयितुम्, इच्छति = वाञ्छति। पापाधिक्याद्भवदीयाया आज्ञाया उल्लङ्घने

कर्तुमिच्छामीति विनयोक्तिः। सर्वथा भवदादेशो नाऽनुष्ठीयत इति भावः ॥ १०४ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) यह दूसरे जन्ममें मुझसे ही किये गये पापोंकी महत्ता है, जो कि वचनके अगोचर आपलोगोंके महत्त्वको भी जीतनेकी इच्छा करती है ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—अन्यजन्मनि = अन्यच्च तत् जन्म, तस्मिन् (क० धा०)। उच्चतरता = अतिशयेन उच्चम् उच्चतरम्, उच्च + तरप्। उच्चतरस्य भावः, उच्चतर + टाप् + सुः। कथापथपारं = कथायाः पन्थाः कथापथः (ष० त०)। तस्य पारम् (ष० त०)। युष्मदीयं = युष्मद् + छः (ईयः) + अम्। महिमानं = महत् + इमनिच् + अम् ॥ १०४ ॥

वित्त चित्तमखिलस्य, न कुर्यां धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम्।
ह्रीगिराऽस्तु वरमस्तु पुनर्मा स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

अन्वयः—(हे देवाः !) अखिलस्य चित्तं वित्त। धुर्यकार्यपरिपन्थि मौनं तु न कुर्याम्। गिरा ह्रीः अस्तु वरम्, परवाक् अपरास्ता (सती) स्वीकृता एव पुनः मा अस्तु ॥ १०५ ॥

व्याख्या—ननु कुटिलोक्तेर्वरं मौनमत आह—वित्तेति। (हे देवाः !) अखिलस्य = समस्तस्य, जनस्य = मानवस्य, चित्तं = हृदयं, वित्त = जानीथ। अतः धुर्यकार्यपरिपन्थि = इष्टसाधनसमर्थकृत्यविरोधि, मौनं तु = तूष्णीकत्वं तु, न कुर्यां = नो विदधीय, किन्तु गिरा = परिहारोक्त्या, ह्रीः = लज्जा, अस्तु = भवतु, वरं = मनाक् प्रियम्। तर्हि मौनादेव अस्वीकारे किं निषेधपारुष्येण ? तत्राह—परवाक् = अन्यवाणी, प्रार्थनोक्तिरिति भावः। अपरास्ता = अनिषिद्धा सती, स्वीकृता एव = अभ्युपगता एव, पुनः, मा अस्तु न भवतु ॥ १०५ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) आपलोग सबके हृदयको जान लें। इस कारणसे अभीष्ट साधनमें समर्थ कार्यका विरोधी मौन तो नहीं लूँगा। वचनसे अस्वीकार करनेसे भले ही लज्जा हो परन्तु दूसरेके प्रार्थनावचनको निषेध न करनेपर स्वीकृत नहीं हो ॥ १०५ ॥

टिप्पणी—वित्त = विद + लोट् + थ। धुर्यकार्यपरिपन्थि = धुर्यं च तत् कार्यम् (क० धा०), तस्य परिपन्थि, तत् (ष० त०)। मौनं = मुनि + अण + अम्। कुर्याम् = कृ + विधिलिङ् + मिप्। अपरास्ता = न परास्ता

(नञ्०) । "परमतमप्रतिषिद्धमभ्युपगतम् एव" अर्थात् दूसरेके मतका निषेध न करनेपर स्वीकृत हो समझा जाता है इस उक्तिके अनुसार आप लोगोंके आदिष्ट कार्यको मैं मौनका अवलम्बन न कर वचनसे ही अस्वीकार करता हूँ यह तात्पर्य है ।। १०५ ।।

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां सम्मुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम् ।
तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां, या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ।। १०६ ।।

अन्वयः—यन्मतौ विमलदर्पणिकायाम् अखिलं तत्त्वं सम्मुखस्थं खलु । ते अपि (यूयम्) ईदृशम् आज्ञां किं वितरथ ? या यस्य (मे) वितरीतुं सदृशी न ।। १०६ ।।

व्याख्या—यन्मतौ = येषां (युष्माकम्) मतौ (बुद्धौ) एव, विमलदर्पणिकायां = निर्मलादर्शरूपायाम्, अखिलं = समस्तं, तत्त्वं = वस्तु, सम्मुखस्थं = प्रत्यक्षं, खलु = निश्चयेन । तेऽपि = सर्वज्ञा अपि, यूयम् । ईदृशम् = ईदृशीम्, आज्ञाम् = अनुज्ञाम्, दमयन्तीसमक्षे देवदूत्यकरणरूपामिति भावः । किं = किमर्थं, वितरथ = दत्थ, या = आज्ञा, यस्य = मे, वितरीतुं = दातुं, सदृशी न = योग्या न, दमयन्तीप्रणयप्रार्थिनो मम स्वदूत्ये नियोजनं श्रीमतां नितान्तमेवाऽनुचितं कर्मेति भावः ।। १०६ ।।

अनुवादः—जिन आपलोगोंके बुद्धिरूप निर्मल दर्पणमें समस्त वस्तु प्रत्यक्ष है । वैसे सर्वज्ञ होकर भी आपलोग मुझे क्यों ऐसी आज्ञा देते हैं ? जो जिसे देनेके लिए योग्य नहीं है ।। १०६ ।।

टिप्पणी—यन्मतौ = येषां मतिः, तस्याम् (ष० त०) । विमलदर्पणिकायां = विमला चाऽसौ दर्पणिका, तस्याम् (क० धा०) । सम्मुखस्थं = सम्मुखे तिष्ठतीति, सम्मुख + स्था + कः + सुः (उपपद०) । ईदृशम् = इदम् + दृश् + कञ् + सुः । "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" इस सूत्रसे कञ् प्रत्यय । वितरथ = वि + तॄ + लट् + थ । वितरीतुं = वि + तॄ + तुमुन् । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ।। १०६ ।।

यामि यामिह वरीतुमहो ! तद्दूततां तु करवाणि कथं वः ।
ईदृशां न महतां बत ! जाता वञ्चने मम तृणस्य घृणाऽपि ।। १०७ ।।

अन्वयः—इह यां वरीतुं यामि, वः तद्दूततां तु कथं करवाणि ? अहो ! ईदृशां महतां (वः) तृणस्य मम वञ्चने घृणा अपि न जाता, बत ! ।। १०७ ।।

व्याख्या—अथ नलः पद्याऽष्टकेन स्वस्य दूत्याऽयोग्यतां प्रतिपादयति—यामीति। (हे देवाः!) इह = अस्मिन् समये, यां = दमयन्तीं, वरीतुं = स्वीकर्तुं, यामि=गच्छामि, वः = युष्माकं, तद्दूततां तु = तस्यां (दमयन्त्याम्) दूततां (दूत्यम्) तु, कथं = केन प्रकारेण, वः = युष्माकं, करवाणि = कुर्यां, न कुर्यामिति भावः। अहो=आश्चर्यम्, ईदृशाम् = एतादृशानां, महतां = पूजायोग्यानां, युष्माकं, तृणस्य = तृणकल्पस्य, मम = मानवस्य, वञ्चने=प्रतारणे, घृणा अपि = दया अपि, जुगुप्सा अपि वा, न जाता = न उत्पन्ना। बत = खेदः॥ १०७॥

अनुवादः—यहाँ जिस दमयन्तीको वरण करनेके लिए मैं जा रहा हूँ। उन-(दमयन्ती) में आपलोगोंका दूतकर्म तो कैसे मैं करूँगा? आश्चर्य है! ऐसे महापुरुष आप लोगोंको तृणके समान मुझको प्रतारण करनेमें दया वा जुगुप्सा भी नहीं हुई, हाय!॥ १०७॥

टिप्पणी—वरीतुं = वृञ् + तुमुन्, "वृतो वा" इससे इट्का दीर्घ। यामि = या + लट् + मिप्। तद्दूततां = तस्यां दूतता, ताम् (स० त०)। करवाणि = कृ + लोट् + मिप्॥ १०७॥

उद्भ्रमामि विरहान्मुहुरस्या मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः।
ब्रूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः॥ १०८॥

अन्वयः—यः अहम् अस्या विरहात् मुहुः उद्भ्रमामि, मुहूर्तं मोहं च एमि; ईदृगवस्थः सः अहं वः रहस्यं रक्षितुं कथं प्रभवितास्मि? ब्रूत॥ १०८॥

व्याख्या—यः अहम्, अस्याः = दमयन्त्याः, विरहात् = वियोगात् हेतोः, मुहुः = वारं वारम्, उद्भ्रमामि = उन्मत्तो भवामि, मुहूर्तं = क्षणमात्रं, मोहं च = मूर्च्छां च, एमि=प्राप्नोमि, ईदृगवस्थः = एतादृग्दशायुक्तः, सः = तादृशः, अहं = नलः, वः = युष्माकं देवानां, रहस्यं = गोपनीयं, दूत्यमिति भावः। रक्षितुं = गोप्तुं, कथं = केन प्रकारेण, प्रभवितास्मि = समर्थो भवितास्मि, न शक्ष्यामीति भावः। ब्रूत = कथयत॥ १०८॥

अनुवादः—जो मैं दमयन्तीके वियोगसे वारंवार पागल होता हूँ और कुछ क्षणतक मूर्च्छित भी हो जाता हूँ; ऐसी अवस्थावाला मैं आप लोगोंके रहस्यको छिपानेके लिए कैसे समर्थ हूँगा? बतलाइए॥ १०८॥

टिप्पणी—उद्भ्रमामि = उद् + भ्रम् + लट् + मिप्। मुहूर्तं = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे कालके अत्यन्त संयोगमें द्वितीया। एमि = इण् +

लट्+मिप् । ईदृगवस्थः=ईदृक् अवस्था यस्य सः (बहु०) । रक्षितुं=रक्ष+तुमुन् । प्रभवितास्मि=प्र+भू+लुट्+मिप् । ब्रूत=ब्रूञ्+लोट्+थ ॥ १०८ ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।
भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे ? दुर्जया हि विषया विदुषाऽपि ॥ १०९ ॥

अन्वयः—यः (अहम्) मनोरथमयीं यां हृदि कृत्वा श्वसिमि । अथ सः (अहम्) तदग्रे भावगुप्तिम् अवलम्बितुं कथम् ईशे ? हि विदुषा अपि विषयाः दुर्जयाः ॥ १०९ ॥

व्याख्या—यः = अहं, मनोरथमयीं = सङ्कल्परूपां, यां = दमयन्तीं, हृदि= हृदये, कृत्वा = विधाय, स्थापयित्वेति भावः । श्वसिमि = प्राणिमि । अथ = अनन्तरं, सः = तादृशः अहं, तदग्रे = दमयन्त्याः पुरः, भावगुप्तीं = कामविकार-गोपनम्, अवलम्बितुम् = आश्रयितुं, कथं = केन प्रकारेण, ईशे = शक्नोमि । हि = यतः, विदुषा अपि = विपश्चिता अपि, विषयाः = शब्दादयः, दुर्जयाः = जेतुम् अशक्याः ॥ १०९ ॥

अनुवादः—जो (मैं) सङ्कल्परूप जिस (दमयन्ती) को हृदय (चित्त)-में रखकर प्राणधारण कर रहा हूँ, अभी वैसा (मैं) दमयन्तीके सामने कामविकार छिपानेके लिए कैसे समर्थ हूँगा ? क्योंकि विद्वान्को भी विषयोंको जीतना कठिन है ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—मनोरथमयीं = मनोरथ + मयट्+ङीप्+अम् । श्वसिमि= श्वस+लट्+मिप् । तदग्रे = तस्या अग्रं, तस्मिन् (ष० त०) । भावगुप्तिं= भावानां गुप्तिः, ताम् (ष० त०) । ईशे = इश+लट्+इट् । दुर्जयाः=दुःखेन जेतुं शक्याः, दुर् + जि+अच्+जस् । इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १०९ ॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक् तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ? ।
रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ? ॥ ११० ॥

अन्वयः—च (किञ्च) मादृक् कः यामिकान् अनुपमृद्य तां निरीक्षितुम् अपि क्षमते ? रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे कुत्र पुंसि कुमारी विश्वसिति ? ॥ ११० ॥

व्याख्या—च = किञ्च, मादृक् = मत्सदृशः, क्षत्रिय इत्यर्थः । कः = पुरुषः, यामिकान् = प्रहररक्षकान् पुरुषान्, अनुपमद्य = अहत्वा, तां = दमयन्तीं, निरीक्षितुम् अपि = द्रष्टुम् अपि, किं पुनराभाषितुमिति भावः । क्षमते = समर्थो भवति । यामिका हन्यन्ताम् इत्यत्राह स्यादि । रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे =

लक्षसंख्यकरक्षकमर्दनक्रूरकर्मणि, कुत्र = कस्मिन्, पुंसि = पुरुषे, कुमारी = राजकन्या दमयन्ती, विश्वसिति = विश्वासं करोति, क्वोद्वाहप्रसङ्गः कुत्र चाऽन्तःपुरमर्दनमिति भावः ॥ ११० ॥

अनुवादः—और भी–मेरे ऐसा कौन-सा क्षत्रिय पहरेदारोंको मारे बिना दमयन्तीको देखनेमें भी समर्थ होगा ? लाखों पहरेदारोंको मारनेसे क्रूर कर्मवाले किस पुरुषमें कुमारी दमयन्ती विश्वास करेगी ? ॥ ११० ॥

टिप्पणी—यामिकान् = यामान् रक्षन्तीति यामिकाः, तान् । याम शब्दसे "रक्षति" इस सूत्रसे ठक् (इक) प्रत्यय । अनुपमृद्य = न + उप + मृद् + क्त्वा (ल्यप्) । निरीक्षितुं = निर् + ईक्ष + तुमुन् । क्षमते = क्षमूष् + लट् + त । रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे = रक्षिणां लक्षं (ष० त०), तस्य जयः (ष० त०), चण्डं चरित्रं यस्य सः (बहु०) । रक्षिलक्षजयेन चण्डचरित्रः, तस्मिन् (तृ० त०) । विश्वसिति = वि + श्वस् + लट् + तिप् ॥ ११० ॥

आदधीचि किल दातृकृताऽर्घं प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।
आददे कथमहं प्रियया तत्प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

अन्वयः—प्राणमात्रपणसीम आदधीचि दातृकृताऽर्घं यत् यशः, तत् प्राणतः शतगुणेन प्रियया पणेन अहं कथम् आददे ? ॥ १११ ॥

व्याख्या—प्राणमात्रपणसीम = जीवनमात्रमूल्यावधि, आदधीचि=दधीचि-पर्यन्तं, दातृकृताऽर्घं = वदान्यनिश्चितमूल्यं, यत्, यशः = कीर्तिः, तत् = यशः, प्राणतः = प्राणेभ्यः, शतगुणेन = शतगुणाऽधिकेन, प्रियया पणेन = दयितया (दमयन्त्या) एव मूल्येन, अहं = नलः, कथं = केन प्रकारेण, आददे = गृह्णामि ॥ १११ ॥

अनुवादः—प्राणमात्र मूल्यकी सीमा रखकर दधीचिपर्यन्त दाताओंने जिसका मूल्य निश्चित किया है ऐसा जो यश है उसको प्राणसे भी सौगुना मूल्यवाली दमयन्तीरूप मूल्यसे मैं कैसे ले लूँ ? ॥ १११ ॥

टिप्पणी—प्राणमात्रपणसीम = प्राणा एव प्राणमात्रम् (रूपक०) । पणस्य सीमा (ष० त०), "पणो मूल्ये ग्लहे माने" इति वैजयन्ती । प्राण-मात्रं पणसीमा यस्मिन् (कर्मणि) (बहु०), तद्यथा तथा । आदधीचि = दधीचेः आ, "आङ् मर्यादाऽभिविध्योः" इससे अभिविधिमें अव्ययीभाव । दातृ-कृताऽर्घं = कृतः अर्घः यस्य तत् (बहु०) । "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः ।

दातृभिः कृतार्ऽघम् (तृ० त०)। प्राणतः=प्राणेभ्य इति, प्राण+तसिः। शत-गुणेन=शतं गुणा यस्य स, तेन (बहु०)। आददे=आङ्+दद+लट्+इट्। देवकार्यके लिए दधीचि ऋषिने अपने प्राण दिये, उनकी हड्डीसे वज्र अस्त्र बना, उससे इन्द्रने अपने शत्रु वृत्रासुरका वध किया ऐसी पौराणिक कथा है। जिस यशके लिए दधीचि ऋषिने प्राण दिये, परन्तु प्राणोंसे भी सौगुना मूल्यवाली दमयन्तीको देकर मैं कैसे यशको ले लूँ ? अधिक मूल्यवाली वस्तु देकर अल्प मूल्यवाली वस्तु कैसे लूँ ? यहाँपर परिवृत्ति अलङ्कार है, उसका लक्षण है—"परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाऽधिकैर्भवेत्" ॥ १०-८० ॥ १११ ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवाऽस्यै कर्तुमर्हति मयाऽपि भवत्सु।
भीमजाऽर्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

अन्वयः—अस्यै मयि भवद्भिः इव मया अपि भवत्सु अर्थना कर्तुम् अर्हति। भीमजाऽर्थपरयाचनचाटौ यूयम् एव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

व्याख्या—अस्यै = दमयन्त्यै, मयि = नले विषये, भवद्भिः इव = इन्द्रादि-दिक्पालैः इव, मया अपि = नलेन अपि, भवत्सु = श्रीमत्सु विषये, अर्थना = प्रार्थना, कर्तुं = विधातुम्, अर्हति=योग्या भवति, कर्तव्येति भावः। कथं कामुक-मुखात्कामिनीलिप्सा इति चेत्तत्राऽऽह—भीमजाऽर्थेति। भीमजाऽर्थपरयाचन-चाटौ = दमयन्तीनिमित्ताऽन्यप्रार्थनाप्रियोक्तौ, यूयम् एव = भवन्तो देवा एव, गुरवः = उपदेष्टारः, करणीयाः = विधातव्याः, करोमि चेति भावः ॥ ११२ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) दमयन्तीके लिए मुझसे जैसे आप लोगोंने प्रार्थना की है वैसे ही मुझे भी आपलोगोंसे प्रार्थना करनी चाहिए। दमयन्तीके लिए दूसरेसे प्रार्थनारूप प्रिय उक्तिमें मुझे आप लोगोंको ही गुरु बनाना चाहिए ॥ ११२ ॥

टिप्पणी—अस्यै = "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इस वार्तिकसे तादर्थ्यमें चतुर्थी। भीमजाऽर्थपरयाचनचाटौ = भीमाज्जाता भीमजा, भीम+जन्+ड+टाप् (उपपद०)। भीमजायै इदं भीमजाऽर्थम् (च० त०)। परस्मिन् याचनम् (स० त०)। तस्मिन् चाटु (स० त०)। भीमजाऽर्थं च तत् परयाचनचाटु, तस्मिन् (क० धा०)। करणीयाः = कर्तुं योग्याः, कृ+अनी-यर्+जस् ॥ ११२ ॥

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत्।
ह्रीर्न चेद् व्यतियतामपि तद्वः सा ममाऽपि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥

अन्वयः—मया अन्वहं यूयम् उपास्य प्रथमतो दमयन्तीम् यत् अर्थिताः, तद् व्यतियतां वः ह्रीः न चेत् तत् सा मम अपि सुतरां न अस्तु ॥ ११३ ॥

व्याख्या—अथ प्रथमप्रार्थकत्वाऽभिमानस्तर्हि ममैव प्रथमप्रार्थकत्वमिति प्रतिपादयति—अर्थिता इति। (हे देवाः !) मया = प्रार्थकेन नलेन, अन्वहम् = अनुदिनं, यूयं = भवन्तो देवाः, उपास्य = उपासनां कृत्वा, प्रथमतः = आदौ एव, भवत्प्रार्थनायाः पूर्वमेवेति भावः। दमयन्तीं=भैमीम्, अर्थिताः =प्रार्थिताः। तत् = प्रथमप्रार्थनं, व्यतियतां = व्यतिक्रमताम् अपि, वः = युष्माकं, ह्रीः = लज्जा, न चेत् = नाऽस्ति यदि, तत् = तर्हि, सा = ह्रीः, मम अपि, सुतराम् = अतितरां, न अस्तु = मा भूत् ॥ ११३ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) मैंने प्रतिदिन आपलोगोंकी उपासना कर पहलेसे ही दमयन्तीके लिए जो प्रार्थना की थी, उस (प्रथम प्रार्थना) को उल्लङ्घन करनेवाले आप लोगोंको लज्जा नहीं है तो वह लज्जा मुझे भी नहीं हो ॥ ११३ ॥

टिप्पणी—अन्वहम् = अह्नि अह्नि, वीप्सामें अव्ययीभाव, "अनश्च" इस सूत्रसे समासाऽन्त टच्। यूयम्="अर्थिताः" इस पदके योगमें गौण कर्ममें प्रथमा। उपास्य = उप + आस + क्त्वा (ल्यप्)। दमयन्तीम् = मुख्य कर्ममें द्वितीया। व्यतियतां = वि + अति + इण् + लट् (शतृ०) + आम्। "न गतिहिंसाऽर्थेभ्यः" इस सूत्रसे आत्मनेपदका निषेध। अस्तु = अस् + लोट् + तिप् ॥ ११३ ॥

कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमास्ते।
व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥ ११४ ॥

अन्वयः—(हे देवाः !) कुण्डिनेन्द्रसुतया पूर्वं मां वरीतुम् उररीकृतम् आस्ते किल। (ततः) मयि दृष्टे परं व्रीडम् एष्यति। सा युष्मान् न स्वीकरिष्यति खलु ॥ ११४ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) कुण्डिनेन्द्रसुतया = दमयन्त्या, पूर्वं = प्रथमम् एव, मां = नलं, वरीतुं = वरणं कर्तुम्, उररीकृतम् = अङ्गीकृतम्, आस्ते = अस्ति, किलेति वार्तायाम्। ततः, मयि = नले, दृष्टे = अवलोकिते सति परं = केवलं, व्रीडं = लज्जाम्, एष्यति = प्राप्स्यति। एवं च सा = दमयन्ती, युष्मान् = भवतः, देवान्, न स्वीकरिष्यति = न अङ्गीकरिष्यति, खलु = निश्चयेन ॥ ११४ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) दमयन्तीने पहले ही मुझे वरण करनेके लिए स्वीकार किया है। इसलिए मुझे देखनेपर वे लज्जित ही हो जायँगी, आप-लोगोंको निश्चय ही स्वीकार नहीं करेंगी ॥ ११४ ॥

टिप्पणी—कुण्डिनेन्द्रसुतया = कुण्डिनानाम् इन्द्रः (ष० त०), तस्य सुता, तया (ष० त०)। वरीतुं = वृञ् + तुमुन्। आस्ते = आस + लट् + त। व्रीडं = व्रीड + घञ् + अम् ॥ ११४ ॥

तत्प्रसीदत, विधत्त न खेदं, दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम्।
हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥

अन्वयः—(हे देवाः !) तत् प्रसीदत, खेदं न विधत्त। मम इदं दूत्यम् अत्यसदृशं हि। अनौपयिकेन तद् विधित्सुभिः हास्यता एव सुलभा, साध्यं तु न (सुलभम्) ॥ ११५ ॥

व्याख्या—(हे देवाः !) तत् = तस्मात्कारणात्, प्रसीदत = प्रसन्ना भवत, खेदं = क्लेशं, न विधत्त = न कुरुत। मम = नलस्य, इदं = भवदारोपितं, दूत्यं = दूतकर्म, अत्यसदृशम् = अत्यन्ताऽयोग्यं, हि = निश्चयेन। अत्र हेतुं प्रदर्शयति—हास्यतेति। अनौपयिकेन = अनुपायेन, तद् = दूत्यं, विधित्सुभिः = चिकीर्षुभिः, हास्यता एव = उपहसनीयता एव, सुलभा = सुप्रापा, साध्यं तु = प्रयोजनं तु, दमयन्तीप्राप्तिरूपं तु इति शेषः। न = न सुलभम् ॥ ११५ ॥

अनुवादः—(हे देवगण !) इस कारण आपलोग प्रसन्न हों, खेद न मानें। मेरा यह दूतकर्म निश्चय ही अत्यन्त अयोग्य है। उपायके बिना जो प्रयोजनकी सिद्धि करना चाहते हैं उनको उपहासपात्रता ही सुलभ होती है, प्रयोजन नहीं (सुलभ) होता है ॥ ११५ ॥

टिप्पणी—प्रसीदत = प्र + सद् + लोट् + थ। विधत्त = वि + धा + लोट् + थ। अत्यसदृशम् = न सदृशम् (नञ्०), अत्यन्तम् असदृशम् (गति०)। अनौपयिकेन = उपाय एव औपयिकः, उपाय शब्दसे "विनयादिभ्यष्ठक्" इस सूत्रमें पठित "उपायो ह्रस्वत्वं च" इस वार्तिकसे स्वार्थिक ठक् (इक) प्रत्यय और ह्रस्वत्व। न औपयिकः, तेन (नञ्०)। विधित्सुभिः = वि + धा + सन् + उ + भिस्। अनुचित कर्मका आरम्भ अनर्थके लिए होता है, फलके लिए नहीं यह भाव है ॥ ११५ ॥

ईदृशानि गदितानि तदानीमाकलय्य स नलस्य बलाऽरिः।
शंसति स्म किमपि स्मयमानः स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः ॥ ११६ ॥

अन्वयः—स बलाऽरिः तदानीं नलस्य ईदृशानि गदितानि आकलय्य स्मयमानः स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः (सन्) किमपि शंसति स्म ॥ ११६ ॥

व्याख्या—सः = प्रसिद्धः, बलाऽरिः, = बलाऽरातिः इन्द्र इत्यर्थः । तदानीं= तस्मिन् समये, नलस्य = नैषधस्य, ईदृशानि = एतादृशानि, गदितानि=उक्तानि, वाक्यानीति भावः । आकलय्य = आकर्ण्य, स्मयमानः = मन्दं हसन्, स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः = निजाऽनुचरमुखनिरीक्षणचञ्चलः सन्, किमपि = किञ्चिद्वाक्यं, वक्ष्यमाणप्रकारमिति शेषः । शंसति स्म = बभाषे ॥ ११६ ॥

अनुवादः—प्रसिद्ध देवराज इन्द्र उस समय नलके ऐसे वाक्योंको सुनकर मन्दहास्य कर अपने अनुचर यम आदि देवताओंके मुखोंको देखनेमें चञ्चल होते हुए बोले ॥ ११६ ॥

टिप्पणी—बलाऽरिः=बलस्य अरिः (ष० त०) । स्मयमानः=स्मयत इति, स्मिङ्+लट् (शानच्) + सुः । स्वाऽनुगाऽऽननविलोकनलोलः = स्वस्य अनुगाः (ष० त०), तेषाम् आननानि (ष० त०), तेषां विलोकनं (ष० त०), तस्मिन् लोलः (स० त०) ॥ ११६ ॥

नाऽभ्यधायि नृपते ! भवतेदं रोहिणीरमणवंशभवेन ।
लज्जते न रसना तव वाम्यादर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ? ॥ ११७ ॥

अन्वयः—हे नृपते । रोहिणीरमणवंशभवेन भवता इदं न अभ्यधायि । अर्थिषु स्वयम् उरीकृतकाम्या तव रसना वाम्यात् न लज्जते ? ॥ ११७ ॥

व्याख्या—हे नृपते = हे राजन् !, रोहिणीरमणवंशभवेन = चन्द्रकुलोत्पन्नेन, भवता = त्वया, इदम् = एतत्, "सेयमुच्चतरता" (५–१०४) इत्यत आरभ्य "कुण्डिनेन्द्रसुतया" (५–११४) इत्यादिश्लोकपर्यन्तं निषेधवाक्यकदम्बमिति भावः । न अभ्यधायि = न अभिहितं, किन्तु चन्द्रवंशाऽनुत्पन्नेन अभिहितमिति भावः । अत्र हेतुमाह—लज्जत इति । अर्थिषु = याचकेषु अस्मासु विषये, स्वयम् = आत्मना एव, उरीकृतकाम्या = अङ्गीकृतेच्छा, तव = भवतः, रसना = जिह्वा, वाम्यात् = प्रातिकूल्यात्, न लज्जते = नो जिह्रेति ? ततस्त्वं न चन्द्रवंशोत्पन्न इव प्रतिभासीति भावः ॥ ११७ ॥

अनुवादः—हे राजन् ! चन्द्रवंशमें उत्पन्न आपने यह नहीं कहा है । याचना करनेवालोंमें स्वयम् उनकी इच्छा पूर्ण करनेके लिए स्वीकार करनेवाले आपकी जिह्वा प्रतिकूलतासे लज्जित नहीं होती है ? ॥ ११७ ॥

टिप्पणी—नृपते = नृणां पतिः, (ष० त०), तत्सम्बुद्धौ। रोहिणीरमणवंशभवेन = रोहिण्या रमणः (ष० त०), तस्य वंशः (ष० त०), तस्मिन् भवः, तेन (स० त०)। अभ्यधायि = अभि + धा + लुङ् (कर्ममें) + त। अर्थिषु = अर्थ + इनि + सुप्, विषयमें सप्तमी। उरीकृतकाम्या = उरीकृतं काम्यं यया सा (बहु०)। वाम्यात् = वामस्य भावो वाम्यं, तस्मात्, वाम + ष्यञ् + ङसिः। लज्जते = "ओलस्जी व्रीडायाम्" धातुसे लट् + त ॥ ११७ ॥

भङ्गुरं च वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोकयसीमम्।
येन धर्मयशसी परिहातुं धीरहो ! चलति धीर ! तवाऽपि ॥ ११८ ॥

अन्वयः—हे धीर ! इमं जीवलोकं भङ्गुरं वितथं च कथं वा न अवलोकयसि ? येन तव अपि धीः धर्मयशसी परिहातुं चलति ॥ ११८ ॥

व्याख्या—हे धीर = हे विद्वन् !, इमम् = एतं, जीवलोकं = प्राणिसमूहं, भङ्गुरं = विनश्वरं, वितथं च = विफलं च, दुःखमयत्वादिति भावः। कथं वा = केन प्रकारेण वा, न अवलोकयसि = न पश्यसि, न जानासीति भावः। येन = अज्ञानेन हेतुना, तव अपि = भवतः अपि, विदुषः अपीति भावः। धीः = बुद्धिः, धर्मयशसी = पुण्यकीर्ती, अभङ्गुराऽवितथे अपीति भावः। परिहातुं = त्यक्तुं, चलति = चञ्चला भवति। अस्थिरविषयाऽऽसक्तेः स्थिरसुकृतयशः-परित्यागो भवादृशां विदुषामयुक्त इति भावः ॥ ११८ ॥

अनुवादः—हे विद्वन् ! आप इस प्राणिसमूहको विनश्वर और विफल क्यों नहीं देख रहे हैं ? जिस (अज्ञान) से आपकी बुद्धि भी धर्म और यशको छोड़नेके लिए चञ्चल हो रही है ॥ ११८ ॥

टिप्पणी—जीवलोकं = जीवानां लोकः, तम् (ष० त०)। भङ्गुरं = भञ्जधातुसे "भञ्जभासमिदो घुरच्" इस सूत्रसे घुरच् प्रत्यय। अवलोकयसि = अव + लोक + णिच् + लट् + सिप्। धर्मयशसी = धर्मश्च यशश्च, ते (द्वन्द्व०)। परिहातुं = परि + हा + तुमुन्। अस्थिर विषयकी लोलुपतासे स्थिर धर्म और यशका परित्याग आप-सरीखे विद्वानोंके लिए उचित नहीं है यह अभिप्राय है ॥ ११८ ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ?।
इन्दुराविरजनिष्ट कलङ्की कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥ ११९ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) जगन्मुकुटे वः कुले येन प्रार्थकेप्सितं न अपूरि

(सः) कः अजनि ? आदिः इन्दुः कलङ्की अजनिष्ट । कष्टम् ! अत्र भवान् अपि स मा भूत् ॥ ११९ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) जगन्मुकुटे = लोकभूषणे, वः = युष्माकं, कुले = वंशे, येन = जनेन, प्रार्थकेप्सितं = याचकमनोरथः, न अपूरि = न पूरितम् । (सः = तादृशः) कः = जनः, अजनि = जातः, आदिः = प्रथमः, युष्माकं कूटस्थः पुरुष इति भावः । इन्दुः = चन्द्रः, कलङ्की = कलङ्कयुक्तः, मृगलाञ्छन इति भावः । अजनिष्ट = जातः, कष्टं = खेदः । अत्र = अस्मिन् कुले, भवान् अपि, सः = कलङ्की, अर्थिवाञ्छाया अपूरणेनेति भावः । मा भूत् = नो भवतु, भवानपयशो न वितनोत्विति भावः ॥ ११९ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) लोकके अलङ्काररूप आपके वंशमें जिसने याचककी इच्छाको पूर्ण नहीं किया है; ऐसा कौन-सा पुरुष पैदा हुआ ? हाँ ! आप लोगोंके आदिपुरुष चन्द्र कलङ्की उत्पन्न हुए थे, कष्ट है ! आप भी वैसे (कलङ्कयुक्त) मत हों ॥ ११९ ॥

टिप्पणी—जगन्मुकुटे = जगतां मुकुटः, तस्मिन् (ष० त०), प्रार्थकेप्सितं = प्रार्थकस्य ईप्सितम् (ष० त०) । अपूरि = पूर + लुङ् (कर्ममें) + त । अजनि = जन् + लुङ् (कर्तामें) + त । कलङ्की = कलङ्क + इनिः + सुः । अजनिष्ट = जन + लुङ् + त (कर्तामें) । मा भूत् = "मा" के योगमें "माङि लुङ्," इससे लुङ्, " न माङ्योगे" इस सूत्रसे अट्का निषेध । भू + लुङ् + तिप् ॥ ११९ ॥

याऽपदृष्टिरपि या मुखमुद्रा याचमानमनु या च न तुष्टिः ।
त्वादृशस्य सकलः स कलङ्कः, शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) त्वादृशस्य याचमानम् अनु या अपि अपदृष्टिः, या च मुखमुद्रा, या च न तुष्टिः, स सकलः कलङ्कः, शीतभासि शशकः परम् अङ्कः ॥ १२० ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) त्वादृशस्य = भवत्सदृशस्य दातुः, याचमानम् अनु = याचकं प्रति, या अपि, अपदृष्टिः = कुदृष्टिः, या च, मुखमुद्रा = मौनं, या च, न तुष्टिः = असन्तोषः, सः = पूर्वोक्तः, सकलः = समस्तः, विकार इति शेषः, कलङ्कः = अपयशः, एतद्वैपरीत्येन, शीतभासि = चन्द्रे, शशकः = अल्पः शशः, परं = केवलम्, अङ्कः = चिह्नं, श्रीवत्सादिवत्, न कलङ्क इति भावः ॥ १२० ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) आप-सरीखे दाताकी याचकको लक्ष्य करके जो कुदृष्टि है और जो मौन है तथा जो असन्तोष है, वह सब विकार ही कलङ्क है; चन्द्रमें जो शश (खरगोश) है वह केवल चिह्न है, कलङ्क नहीं है ॥ १२० ॥

टिप्पणी—याचमानं = याचत इति याचमानः, तम् । याच + लट् (शानच्) + अम् । मुखमुद्रा=मुखस्य मुद्रा (ष० त०) । तुष्टिः=तुष् + क्तिन् + सुः । शीतभासि = शीता भा यस्य स शीतभाः, तस्मिन् (बहु०) । शशकः = अल्पः शशः, शश शब्दसे "अल्पे" इस सूत्रसे कन् प्रत्यय ॥ १२० ॥

नाऽक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः किमथ वा पठितोऽपि ।
इत्थमर्थिजनसंशयदोलाखेलनं खलु चकार नकारः" ॥ १२१ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) अक्षराणि पठता (भवता) नकारः न अपाठि किम् ? अथ वा पठितः अपि प्रस्मृतः । इत्थं नकारः अर्थिजनसंशयदोलाखेलनं चकार खलु ॥ १२१ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) अक्षराणि = वर्णान्, पठता = अभ्यस्यता भवता, शैशव इति शेषः । नकारः = निषेधवाचको न शब्दः, न अपाठि किं = नं पठितः किम्, अथ वा, पठितः अपि = कृतपाठः अपि, प्रस्मृतः = विस्मृतः, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, नकारः = निषेधवाची नवर्णः, अर्थिजनसंशयदोला-खेलनं = याचकजनसन्देहकीटिद्वयक्रीडां, चकार = कृतवान्, खलु = निश्चयेन ॥ १२१ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) अक्षरोंको पढ़ते हुए आपने 'न' वर्ण नहीं पढ़ा क्या ? अथ वा पढ़कर भी आप भूल गये ? इस तरह "न" वर्णने याचकजनके सन्देहरूप दोला (झूला) में क्रीडा की ॥ १२१ ॥

टिप्पणी—पठता=पठतीति पठन्, तेन, पठ + लट् (शतृ) + टा । नकारः='न' वर्णसे "वर्णात्कारः" इस सूत्रसे कार प्रत्यय । अपाठि=पठ + लुङ् (कर्ममें) + त । प्रस्मृतः = प्र + स्मृ + क्तः + सुः । अर्थिजनसंशयदोलाखेलनम् = अर्थिनश्च ते जनाः (क० धा०), तेषां संशयः (ष० त०) स एव दोला (रूपक०), तस्यां खेलनं, तत् (स० त०) । चकार=कृ + लिट् + तिप् । इस पद्यमें सन्देह और अर्थियोंका ऐसे संशयमें सम्बन्धके न होनेपर भी उसकी उक्तिसे अतिशयोक्ति है, उन दोनोंका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १२१ ॥

अब्रवीत्तमनलः "क्व नलेदं लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।

कल्पवृक्षपातमर्थिनमेन नाऽप कोऽपि शतमन्युरिहाऽन्यः ॥ १२२ ॥

अन्वयः—अनलः तम् अब्रवीत्—"हे नल ! इदं लब्धं शशिकल्पं यशः क्व उज्झसि ? इह अन्यः कोऽपि कल्पवृक्षपतिम्, एनं, शतमन्युम् अर्थिनं न आप ॥ १२२ ॥

व्याख्या—अनलः = अग्निः, तं = नलम्, अब्रवीत् = अवदत्, हे नल = हे नैषध !, इदम् = एतत्, लब्धं = प्राप्तं, शशिकल्पं = चन्द्रसदृशं, यशः = कीर्ति, क्व = कुत्र, उज्झसि=त्यजसि?, इह = अस्मिन् लोके, अन्यः=त्वदतिरिक्तो जनः, कः अपि, कल्पवृक्षपतिं = कल्पतरुस्वामिनम्, अनन्यार्थिनमिति भावः। एनं, शतमन्युम्=इन्द्रम्, अर्थिनं = याचकं, न आप = न लेभे, तदेतादृशं यशो मा त्याक्षीरिति भावः ॥ १२२ ॥

अनुवादः—अग्निने नलको कहा—"हे नल ! पाये गये चन्द्रसदृश इस यश-को कहाँ छोड़ रहे हैं ? इस लोकमें और किसीने भी कल्पवृक्षके स्वामी इन्द्रको याचकके रूपमें नहीं पाया है ॥ १२२ ॥

टिप्पणी—अब्रवीत्=ब्रूञ्+लङ्+तिप् । लब्धं=लभ+क्तः+सुः । शशिकल्पम्=ईषत् असमाप्तः शशी शशिकल्पं, तत् "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इस सूत्रसे शशिन् शब्दसे कल्पप् प्रत्यय। कल्पवृक्षपतिं=कल्पवृक्षस्य पतिः, तम् (ष० त०)। शतमन्युं=शतं मन्यवो यस्य सः, तम् (बहु०)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ १२२ ॥

न व्यहन्यत कदाऽपि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः।
तत्पदे त्वदभिषेकक्रुतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य" ॥ १२३ ॥

अन्वयः—(हे नल !) स्वःसदां नः यः अभिलाषः मुदम् उपनयन् कदाऽपि न व्यहन्यत। अद्य तत्पदे त्वदभिषेकक्रुतां नः सः असमतामदं त्यजतु ॥ १२३ ॥

व्याख्या—(हे नल !) स्वःसदां=स्वर्गवासिनां, नः=अस्माकं, यः, अभिलाषः = मनोरथः, मुदं = हर्षम्, उपनयन् = जनयन्, कदाऽपि = जातुचिदपि, न व्यहन्यत = नो विहतः। अद्य = अस्मिन्दिने, तत्पदे = अभिलाषस्थाने, त्वदभिषेकक्रुतां = त्वां स्थापयतां, नः = अस्माकं, सः = अभिलाषः, असमतामदम् = असाधारणतागर्वं, स्वसिद्धावन्याऽनपेक्षित्वमिति भावः। त्यजतु = मुञ्चतु ॥ १२३ ॥

अनुवादः—(हे नल !) स्वर्गमें रहनेवाले हम लोगोंका जो अभिलाष हर्ष-को उत्पन्न करता हुआ कभी भी प्रतिबद्ध नहीं हुआ। आज उस स्थानमें

आपको स्थापन करनेवाले हम लोगोंका वह अभिलाष अपनी असाधारणताके गर्वका परित्याग करे ॥ १२३ ॥

टिप्पणी—स्वःसदां = स्वः सीदन्तीति स्वसदः, तेषाम्, स्वर्–उपपद-पूर्वक सद् धातुसे "सत्सूद्विष" इत्यादि सूत्रसे क्विप् (उपपद०)। उपनयन् = उप+नी+लट् (शतृ)+सुः। व्यहन्यत = वि + हन् + लङ् (कर्ममें)+त। तत्पदे = तस्य पदं, तस्मिन् (ष० त०)। "पदं व्यवसित-त्राणस्थानलक्ष्माऽङ्घ्रिवस्तुषु।" इत्यमरः। त्वदभिषेकक्रतां = तव अभिषेकः (ष० त०), तं कुर्वन्तीति, तेषां, त्वदभिषेक+कृ+क्विप् (उपपद०)+आम्। असमतामदं=न समः (नञ्०), असमस्य भावः (असम+तल्+टाप्), असम-ताया मदः, तम् (ष० त०)। त्यजतु = त्यज+लोट्+तिप्। आजसे स्वाऽर्थ-साधनमें स्वयम् ही देवता समर्थ हैं ऐसे अहङ्कारको छोड़ देते हैं यह तात्पर्य है ॥ १२३ ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं "वीरसेनकुलदीप ! तमस्त्वाम्।
यत्किमप्यभिबुभूषति तत्किं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ? ॥ १२४ ॥

अन्वयः—अथ यमः अहृष्टं तम् अब्रवीत्—"हे वीरसेनकुलदीप ! किमपि यत् तमः त्वाम् अभिबुभूषति; तत् चन्द्रवंशवसतेः ते सदृशं किम् ?" ॥ १२४ ॥

व्याख्या—अथ = अग्निवाक्याऽनन्तरं, यमः=धर्मराजः, अहृष्टम्=असन्तुष्टं, तं = नलम्, अब्रवीत् = अवदत्। हे वीरसेनकुलदीप = हे वीरसेनवंशप्रदीप !, किमपि = अनिर्वाच्यं, यत्, तमः = मोहः अन्धकारश्च, त्वां = भवन्तम्, अभि-बुभूषति = अभिभवितुम् इच्छति, तत् = तमोऽभिभवनं, चन्द्रवंशवसतेः = चन्द्र-कुलस्थितेः, ते = तव, सदृशं किम् = उचितं किम् ? ॥ १२४ ॥

अनुवादः—तब यमराजने अप्रसन्न नलको कहा—"हे वीरसेनके वंशके दीपक ! अनिर्वाच्य जो मोह वा अन्धकार आपको पराजित करना चाहता है वह चन्द्रकुलमें स्थितिवाले आपके लिए उचित है क्या ?" ॥ १२४ ॥

टिप्पणी—अहृष्टं = न हृष्टः, तम् (नञ्०)। वीरसेनकुलदीप = वीर-सेनस्य कुलं (ष० त०), तस्य दीपः (ष० त०), तत्सम्बुद्धौ। अभि-बुभूषति = अभिभवितुम् इच्छति, अभि+भू+सन्+लट्+तिप्। चन्द्रवंश-वसतेः=चन्द्रस्य वंशः (ष० त०), तस्मिन् वसतिः (स्थितिः) यस्य सः, तस्य (व्यधिकरण०)। जैसे चन्द्रके प्रकाशका अन्धकारसे अभिभव अनुचित है वैसे

ही चन्द्रवंशमें स्थितिवाले आपका मोहसे अभिभव अयोग्य है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १२४ ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां, कामधेनुरपि या पशुरेव।
नैनयोरपि वृथाऽभवदर्थी हा! विधित्सुरसि वत्स! किमेतत्? ॥ १२५ ॥

अन्वयः—यो रोहणः (सोऽपि) कठिनानां (मध्ये) किमपि। या कामधेनुः (साऽपि) पशुः एव। एनयोः अपि अर्थी वृथा न अभवत्। हे वत्स! किम् एतत् विधित्सुः असि? हा! ॥ १२५ ॥

व्याख्या—यः, रोहणः = रोहणनामको मणीनामाकरोऽद्रिः, सोऽपि, कठिनानां = कठोराणां पदार्थानां मध्ये, किमपि = कठिनः पदार्थः। या, कामधेनुः = सुरभिः, साऽपि, पशुः एव = चतुष्पात् एव, परम् एनयोरपि = रोहणकामधेन्वोरपि, पाषाणचतुष्पदयोयोरपीति भावः, अर्थी = याचकः, वृथा = निष्फलः, न अभवत् = नो जातः, हे वत्स = हे वात्सल्यभाजन, किम्, एतत् = विधित्सुः=चिकीर्षुः, असि = विद्यसे। हा = तव शोच्यत इति भावः ॥ १२५ ॥

अनुवादः—जो रोहणनामक मणियोंकी खान पर्वत है, वह कठोर पदार्थोंमें एक कठोर पदार्थ है। जो कामधेनु है वह भी पशु (जानवर) ही है। इनमें भी याचक निष्फल नहीं हुआ। हे वत्स! तुम यह क्या करना चाहते हो? हाय! ॥ १२५ ॥

टिप्पणी—एनयोः = इदम् शब्दके ओस्‌में "द्वितीयाटौस्स्वेनः" इससे एन आदेश। विधित्सुः = विधातुम् इच्छुः, वि + धा + सन् + उ + सुः। "हाय! तुम पशु और पाषाणसे भी गये गुजरे हो" यह तात्पर्य है ॥ १२५ ॥

याचितश्चिरयति क्व नु धीरः? प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः?।
शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

अन्वयः—(हे वत्स!) धीरो याचितः (सन्) क्व नु चिरयति? (कुतः) क्षणम् अपि प्राणने प्रतिभूः कः? द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा द्विनयनी दृढनिद्रां शंसति ॥ १२६ ॥

व्याख्या—(हे वत्स!) धीरः = विद्वान्, याचितः=प्रार्थितः सन्, क्व नु= कुत्रनु, चिरयति = विलम्बते, कुतः क्षणम् अपि = अल्पकालम् अपि, प्राणने = जीवने, प्रतिभूः = लग्नकः, कः? = न कोऽपि इति भावः। द्राङ्निमेषमिष-घूर्णनपूर्णा = शीघ्रपक्ष्मपातव्याजभ्रमणपूरिता, द्विनयनी = नयनद्वयम् एव, दृढनिद्रां = चिरस्वापं, मरणमिति भावः, शंसति = सूचयति ॥ १२६ ॥

अनुवादः—(हे वत्स !) प्रार्थना करनेपर विद्वान् कहाँ विलम्ब करता है ? कुछ क्षणभर भी जीनेमें कौन जामिन होता है ? शीघ्र पलक मारनेके बहानेसे भ्रमणसे पूर्ण दोनों नेत्र मरणकी सूचना देते हैं ॥ १२६ ॥

टिप्पणी—याचितः = याच् + क्तः (कर्ममें) + सुः । चिरयति = चिर + णिच् + लट् + तिप् । क्षणं = "कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इस सूत्रसे काल-के अत्यन्तसंयोगमें द्वितीया । प्राणने = प्र + अन् + ल्युट् + ङि । प्रतिभूः = "स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः" इत्यमरः । द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा = द्राक् (यथा तथा) निमेषः (सुप्सुपा०), तस्य मिषं (ष० त०) तेन घूर्णनम् (तृ० त०), तेन पूर्णा (तृ० त०), । द्विनयनी = द्वयोर्नयनयोः समाहारः (द्विगुः) । दृढनिद्रां = दृढा चाऽसौ निद्रा (क० धा०), ताम् ॥ १२६ ॥

अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं साऽर्थिना विमुखता यदभाजि ।
स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन ग्लानिरुल्लसति तद् घनसङ्घे" ॥ १२७ ॥

अन्वयः—शीतम् अभ्रपुष्पं दित्सति अपि घनसङ्घे अर्थिना स्तोककस्य चञ्चुपुटेन यत् सा विमुखता अभाजि तत् ग्लानिः उल्लसति खलु ॥ १२७ ॥

व्याख्या—(हे नल !) शीतं = शीतलम्, अभ्रपुष्पं = जलम् मेघपुष्पं, (मेघपुष्पसदृशं दुर्लभं वस्तु), दित्सति अपि = दातुम् इच्छति अपि, न तु परिजिहीर्षतीत्यर्थः । तादृशे घनसङ्घे = मेघसमूहे, अर्थिना = याचकेन, स्तोककस्य = चातकस्य, चञ्चुपुटेन = त्रोटिपुटेन, यत् = यस्मात्कारणात्, सा = प्रसिद्धा, विमुखता = पक्षिमुखता पराङ्मुखता च, अभाजि = आश्रिता, तत् = तस्मात्, विमुखताभजनादिति भावः । ग्लानिः = मलिनता, अकीर्तिरिति भावः, जलसमूहजनितेति शेषः । उल्लसति = स्फुरति ॥ १२७ ॥

अनुवादः—ठण्डे जलको देनेकी इच्छा करनेवाले मेघसमूहमें भी याचक चातकके चञ्चुपुटने जो विमुखता दिखलायी, उस कारणसे उस (मेघसमूह) में मलिनता प्रकट होती है ॥ १२७ ॥

टिप्पणी—अभ्रपुष्पम् = अभ्रस्य (मेघस्य) पुष्पं, तत् (ष० त०) । "मेघपुष्पं घनरसः" इत्यमरः । अभ्रपुष्पका अर्थ यहाँपर जल वा मेघके पुष्पके समान दुर्लभ वस्तु ऐसा अर्थ भी ध्वनित होता है । दित्सति = दातुम् इच्छन् दित्सन्, तस्मिन्, दा + सन् + लट् (शतृ) + ङि = घनसङ्घे = घनानां सङ्घः, तस्मिन् (ष० त०) । "सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः" कोषकी इस उक्तिके अनुसार जन्तुसमुदायके लिए "सङ्घ" पदका प्रयोग उचित है, मेघके लिए इस पदका

प्रयोग उचित नहीं है, अतः "वृन्दे" यह प्रयोग अपेक्षित है। स्तोककस्य = "अथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समौ।" इत्यमरः। चञ्चुपुटेन = चञ्चोः पुटं, तेन (ष० त०)। विमुखता = विरुद्धं मुखं यस्य (बहु०), तस्य भावः, तत्ता (विमुख + तल् + टाप्)। दूसरे पक्षमें—वेः (पक्षिणः) मुखं यस्य सः विमुखः (व्यधिकरणबहु०)। तस्य भावस्तत्ता। पक्षीके मुखका भाव यह तात्पर्य है। अभाजि = भज् + लुङ् (कर्ममें) + त। उल्लसति = उद् + लस + लट् + तिप्। जल देनेकी इच्छा करनेवाले मेघमें जो मलिनता है वह याचक चातकके विमुख (पराङ्मुख) होनेपर हुई है। इस प्रकार इस पद्यमें प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है। याचककी विमुखतामें दाता (मेघ) की यह ग्लानि है, दाताकी विमुखतामें क्या कहना है? अतः आपकी याचकमें यह विमुखता अनुचित है यह तात्पर्य है ॥ १२७ ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य।
"कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरझरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

अन्वयः—पाशपाणिः अपि पाणिम् उदस्य एनम् उचितम् अक्षरम् ऊचिवान्—(हे राजन्!) "दाननीरझरमौक्तिकहारा कीर्तिः एव भवतां प्रियदाराः" ॥ १२८ ॥

व्याख्या—पाशपाणिः अपि = पाशी अपि, वरुणोऽपीति भावः। पाणिं = हस्तम्, उदस्य = उद्यम्य, एनं = नलम्, उचितं = युक्तम्, अक्षरं = वाक्यम्, ऊचिवान् = उक्तवान्। (हे राजन्!) दाननीरझरमौक्तिकहारा = वितरण-जलप्रवाहमुक्तामाला, कीर्तिः एव = समज्ञा एव, भवतां=युष्माकं, प्रियदाराः= अभीष्टपत्नी, न तु भैमीति भावः ॥ १२८ ॥

अनुवादः—वरुणने भी हाथ उठाकर राजा नलसे उचित वाक्य कहा—"हे राजन्! दानके जलप्रवाहरूप मोतियोंकी मालावाली कीर्ति ही आपकी प्रिय पत्नी है ॥ १२८ ॥

टिप्पणी—पाशपाणिः = पाशः पाणौ यस्य सः (व्यधिकरणबहु०), "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इस सूत्रसे पाणि पदका परनिपात। उदस्य= उद् + अस् + क्त्वा (ल्यप्)। ऊचिवान् = वच् + लिट् (क्वसुः) + सुः। दाननीरझरमौक्तिकहारा = नीराणां झरः (ष० त०), दाने नीरझरः (स० त०)। मौक्तिकानां हारः (ष० त०)। दाननीरझर एव मौक्तिकहारो यस्याः सा (बहु०)। प्रियदाराः = प्रियाश्च ते दाराः (क० धा०)। "अथ

पुंभूम्नि दाराः" इत्यमरः। इस कथनमें पत्नीसे भी कीर्ति अधिक प्रिय है इस कारणसे दमयन्तीके लोभसे आप कीर्तिको मत छोड़ें ऐसा भाव निकलता है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ १२८॥

चर्म वर्म किल यस्य नभेद्यं, यस्य वज्रमयमस्थि च, तौ चेत्।
स्थायिनाविह न कर्णदधीची, तन्न धर्ममवधीरय धीर!॥ १२९॥

अन्वयः—यस्य चर्म नभेद्यं वर्म किल, यस्य अस्थि च वज्रमयं, किल। तौ कर्णदधीची इह स्थायिनौ न चेत्, तत् हे धीर! धर्मं न अवधीरय॥ १२९॥

व्याख्या—यस्य = कर्णस्य, चर्म = त्वक्, नभेद्यम् = अभेदनीयं, वर्म = कवचं, किल = श्रुतम्। यस्य = दधीचेः, अस्थि च = कीकसं च, वज्रमयं = कुलिशमयं, किल=श्रुतम्। तौ = तादृशौ, महासत्त्वाविति भावः। कर्णदधीची, इह = अस्मिन् जगति, स्थायिनौ = स्थितिशालिनौ, न चेत् = नो यदि, तत् = तर्हि, हे धीर = हे विद्वन्!, धर्मं = सुकृतं, न अवधीरय = न अवमन्यस्व॥ १२९॥

अनुवादः—जिस (कर्ण) का चमड़ा अभेद्य कवच सुना गया था। जिस (दधीचि) की हड्डी वज्रमयी सुनी गई थी। वैसे (दानी) कर्ण और दधीचि भी इस जगत्में स्थायी नहीं हुए, तो हे विद्वन्! आप धर्मका अपमान मत करें॥ १२९॥

टिप्पणी—नभेद्यं = न भेद्यम् (सुप्सुपा०)। वज्रमयं=वज्र+मयट्+सुः (स्वाऽर्थमें)। कर्णदधीची=कर्णश्च दधीचिश्च (द्वन्द्व०)। स्थायिनौ = तिष्ठत इति, स्था+णिनिः+औ। कर्ण और दधीचि आदिकी अस्थिरता और धर्मकी स्थिरता देखकर आप धर्मका तिरस्कार मत करें यह तात्पर्य है॥१२९॥

अद्य यावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ।
आश्रुताऽवितथतागुणपाशस्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः॥ १३०॥

अन्वयः—(हे राजन्!) येन निबद्धौ बलिविन्ध्यौ अद्य यावत् विचलितुम् अपि प्रभू न। स आश्रुताऽवितथतागुणपाशः त्वादृशेन विदुषा दुरपासः॥ १३०॥

व्याख्या—(हे राजन्!) येन = सत्यप्रतिज्ञत्वपाशेन, निबद्धौ = नद्धौ, बलिविन्ध्यौ = वैरोचनिविन्ध्यपर्वतौ, अद्ययावत् = एतद्दिनपर्यन्तं, विचलितुम् अपि = संचलितुम् अपि, प्रभू = समर्थौ, न स्तः = नो विद्येते, सः = तादृशः, आश्रुताऽवितथतागुणपाशः = प्रतिज्ञाताऽर्थसत्यताः सूत्रः बन्धः, त्वादृशेन = भवादृशेन, विदुषा = पण्डितेन, दुरपासः = दुरुच्छेदः॥ १३०॥

अनुवादः—(हे राजन् !) जिस सत्यप्रतिज्ञारूप पाशसे बँधे हुए बलि और विन्ध्यपर्वत आजतक विचलित होनेके लिए भी समर्थ नहीं हैं। मञ्जूर किये गये अर्थकी सत्यतारूप गुणका बन्धन आप-जैसे विद्वान् पुरुषसे नहीं हटाया जा सकता है ॥ १३० ॥

टिप्पणी—निबद्धौ=नि+बन्ध + क्तः + औ। बलिविन्ध्यौ = बलिश्च विन्ध्यश्च (द्वन्द्वः)। विचलितुं = वि+चल + तुमुन्। आश्रुताऽवितथता-गुणपाशः = अवितथता एव गुणः (रूपक०)। आश्रुतस्य अवितथतागुणः (ष० त०), स एव पाशः (रूपक०)। दुरपासः = दुःखेन अपास्तुं शक्यः, दुर्+अप+अस्+खल् (उपपद०)। सत्यप्रतिज्ञारूप पाशसे बँधे हुए बलि वामनको त्रिपादपरिमित भूमि न दे सकनेसे स्वर्ग राज्यसे हटकर अभीतक पातालमें हैं उसी तरह सुमेरु पर्वतसे प्रतिस्पर्धा करनेवाले विन्ध्यपर्वत अपने गुरु अगस्त्यके "मेरे न लौटनेतक झुके ही रहो" इस वाक्यका पालन करनेके लिए अभीतक अवनत ही हो रहे हैं अतः आपको भी देवकार्य करनेकी प्रतिज्ञा करके उस प्रतिज्ञासे हटना नहीं चाहिए यह तात्पर्य है ॥ १३० ॥

प्रेयसी जितसुधांऽशुमुखश्रीर्या न मुञ्चति दिगन्तगताऽपि।
भङ्गिसंगमकुरङ्गदृगर्थे कः कदर्थयति तामपि कीर्तिम् ? ॥ १३१ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) प्रेयसी जितसुधांऽशुमुखश्रीः या कीर्तिः दिगन्तगता अपि न मुञ्चति। तां कीर्तिम् अपि भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे कः कदर्थ-यति ? ॥ १३१ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) प्रेयसी = प्रियतमा, जितसुधांऽशुमुखश्रीः = पराजितचन्द्रादिशोभा, अन्यत्र चन्द्रजयिमुखशोभायुक्ता, या, कीर्तिः = समज्ञा, दिगन्तगता अपि = देशान्तरगता अपि, न मुञ्चति = न त्यजति। तां=तादृशीं, कीर्तिम् अपि = समज्ञाम् अपि, भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे = भङ्गिसंगमायाः (भङ्गुरसंगतेः) कुरङ्गदृशः (हरिणनयनायाः) अर्थे (निमित्ते)। कः=विवेकी पुरुषः, कदर्थयति = व्यर्थयति, न कोऽपोति भावः ॥ १३१ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) प्रियतमा और चन्द्र आदिको जीतनेवाली शोभासे युक्त जो कीर्ति देशान्तरमें जाती हुई भी नहीं छोड़ती है, वैसी कीर्तिको नाशशील समागमवाली मृगनयना स्त्रीके लिए कौनसा विवेकी पुरुष व्यर्थ करता है ? (कोई भी नहीं) ॥ १३१ ॥

टिप्पणी—प्रेयसी = अतिशयेन प्रिया, प्रिय+ईयसुन्+ङीप् । जितसुधांऽशुमुखश्रीः=सुधा अंशुः यस्य सः सुधांऽशुः (बहु०) । सुधांऽशुः मुखम् (आदिः) येषां ते (बहु०) । सुधांऽशुमुखानां श्रीः (ष० त०) । जिता सुधांऽशुमुखश्रीः यया सा (बहु०) । चन्द्र आदिकी शोभाको जीतनेवाली इस व्युत्पत्तिके अनुसार यह कीर्तिका विशेषण है । मुखस्य श्रीः (ष० त०) । जितः सुधांऽशुर्यया सा (बहु०) । जितसुधांऽशुः मुखश्रीः यस्याः सा (बहु०) । चन्द्रमाको जीतनेवाली मुखशोभासे युक्त, इस व्युत्पत्तिमें यह स्त्रीका विशेषण है । दिगन्तगता = दिशाम् अन्ताः (ष० त०) । दिगन्तान् गता (द्वि० त०) । भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे = भङ्गः अस्याऽस्तीति भङ्गी = नाशशीलः, भङ्ग+इनिः+सुः । भङ्गी सङ्गमो यस्याः सा भङ्गिसङ्गमा (बहु०) । कुरङ्गस्य इव दृशौ यस्याः सा कुरङ्गदृक् (व्यधिकरणबहु०) । भङ्गिसङ्गमा चाऽसौ कुरङ्गदृक् (कर्म०) । तस्या अर्थः, तस्मिन् (ष० त०) । कदर्थयति = कुत्सितः अर्थः कदर्थः (गति०) । "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इस सूत्रसे 'कु' शब्दके स्थानमें कत् आदेश । कदर्थं करोति कदर्थयति, कदर्थ शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर लट्+तिप् । चन्द्रमा आदिकी श्री (शोभा) को जीतनेवाली जो कीर्ति देशान्तरमें जाती हुई भी नहीं छोड़ती है, अर्थात् सर्वत्र व्याप्त होकर रहती है उस कीर्तिको भी, जिसकी मुखश्री चन्द्रमाको जीतती है परन्तु नाशशील समागमवाली मृगके समान नेत्रोंसे युक्त वैसी सुन्दरी स्त्रीके लिए कौन-सा पुरुष व्यर्थ करता है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ १३१ ॥

यान् वरं प्रति परेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो ! स पुनस्त्वाम् ।
नैव नः खलु मनोरथमात्रं, शूर ! पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) परे वरं प्रति यान् (अस्मान्) अर्थयितारः ते वयम् अपि यं (वरं) त्वाम् अर्थयितारः अहो ! सः (त्वम्) पुनः नः मनोरथमात्रं नैव पूरय (किन्तु) हे शूर ! यशोभिः दिशोऽपि पूरय ॥ १३२ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) परे = अन्ये जनाः, वरं प्रति = इष्टलाभम् उद्दिश्य, यान् = अस्मान्, अर्थयितारः = याचनशीलाः । ते = तादृशाः, वयम् अपि = इन्द्रादयो देवा अपि, यं = वरं प्रति, त्वां = भवन्तम्, अर्थयितारः = याचनशीलाः, अहो = आश्चर्यम् । सः = तादृशस्त्वं, पुनः, नः = अस्माकं, मनोरथमात्रम् = अभिलाषमात्रं, नैव पूरय = नैव परिपूर्णं कुरु, किन्तु हे शूर =

हे वीर !, यशोभिः = कीर्तिभिः, दिशोऽपि = दिगन्तानपि, पूरय = परिपूर्णाः कुरु ॥ १३२ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) दूसरेलोग किसी भी वरको उद्देश्य करके जिन हमलोगोंसे प्रार्थना करते हैं, वैसे हमलोग भी जिस वरको उद्देश्य करके आपसे प्रार्थना करते हैं। आश्चर्य है ! वैसे आप हमलोगोंके अभिलाषको ही नहीं पूर्ण करें बल्कि हे शूर ! अपनी कीर्तिसे दिशाओंको भी पूर्ण करें ॥ १३२ ॥

टिप्पणी—यान् = "अर्थयितारः" तृन्प्रत्ययान्त इस पदके योगमें "न लोकाऽव्यय०" इत्यादि सूत्रसे षष्ठीका निषेध होनेसे द्वितीया। अर्थयितारः = अर्थयन्त इति, अर्थ + णिच् + तृन् (ताच्छील्यमें) जस्। पूरय = पूर + णिच् + लोट् + सिप्। हे महाराज ! हमारे अभिलाषको पूर्ण करनेसे आपकी कीर्ति सब दिशाओंमें फैलेगी, नहीं तो वैसी ही अकीर्ति भी फैलेगी यह तात्पर्य है ॥ १३२ ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः।
अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) अद्य सुरशाखी सुरेषु (अस्मासु) त्वयि अर्थितां गतेषु म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः (सन्) केवलेन कुसुमेन गगनं पाण्डु विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) अद्य = अस्मिन् दिने, सुरशाखी = देववृक्षः, कल्पवृक्ष इत्यर्थः। सुरेषु = देवेषु, इन्द्रादिषु, त्वयि = भवति विषये, अर्थितां = याचकतां, गतेषु = प्राप्तेषु, म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः = मलिनवितरणजन्य-स्वीयमहाकीर्तिशोभः सन्, केवलेन = कीर्तिरहितेन, कुसुमेन = पुष्पेण, गगनम् = आकाशं, पाण्डु = शुभ्रं, विधत्तां = करोतु ॥ १३३ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) आज कल्पवृक्ष, हम देवताओंके आपके याचक होनेपर दानसे उत्पन्न अपनी बड़ी कीर्तिकी शोभाके मलिन हो जानेसे कीर्तिरहित फूलसे ही आकाशको श्वेत करे ॥ १३३ ॥

टिप्पणी—सुरशाखी = सुराणां शाखी (ष० त०)। म्लानदानजनिजोरु-यशःश्रीः = दानात् जाता दानजा, दान + जन् + ड + टाप् (उपपद०)। यशसःश्रीः (ष० त०)। म्लाना दानजा निजा उरुः यशःश्रीः यस्य सः (बहु०)। कुसुमेन = करणमें तृतीया। विधत्तां = वि + धा + लोट् + त।

अपने याचकोंके दूसरेके याचक होनेसे कल्पवृक्षके दानकी कथा अस्त होगी यह तात्पर्य है ॥ १३३ ॥

प्रवसते भरताऽर्जुनवैन्यवत् स्मृतिधृतोऽपि नल ! त्वमभीष्टदः ।
स्वगमनाऽफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १३४ ॥

अन्वयः—हे नल ! प्रवसते भरताऽर्जुनवैन्यवत् स्मृतिधृतः अपि अभीष्टदः त्वं स्वगमनाऽफलतां शङ्कसे यदि, तत् निखिलं मङ्गलम् अफलं खलु ॥ १३४ ॥

व्याख्या—हे नल = हे नैषध्य !, प्रवसते = प्रवासं कुर्वते, भरताऽर्जुनवैन्यवत् = शाकुन्तलेयहैहयपृथुवत्, स्मृतिधृतः अपि = स्मर्यमाणः अपि, अभीष्टदः = इष्टाऽर्थप्रदः, त्वं, स्वगमनाफलतां = निजयात्रावैफल्यं, शङ्कसे यदि = संभावयसि चेत्, तत् = तर्हि, लोके, निखिलं = सर्वं, मङ्गलं = यात्राकालिकं भरतादिस्मरणलक्षणं मङ्गलाचरणम्, अफलं = निष्फलं स्यात्, खलु = निश्चयेन, वैन्यं पृथुमित्यादीनां स्मरणस्यापि वैयर्थ्याद्धेतोः स्वगमनवैफल्यं त्वया नाशङ्कनीयमतो गच्छेति भावः ॥ १३४ ॥

अनुवादः—हे नल ! यात्रा करनेवालेको भरत, सहस्राऽर्जुन और पृथुके समान स्मरण किये जानेपर भी अभीष्ट फल देनेवाले आप, अपनी यात्राकी विफलताकी शङ्का करते हैं तो सब मङ्गलाचरण कार्य निष्फल होगा, (ऐसा नहीं, अतः आप यात्रा करें) ॥ १३४ ॥

टिप्पणी—प्रवसते = प्रवसतीति प्रवसन्, तस्मै, प्र + वस + लट् (शतृ०) + ङे । भरताऽर्जुनवैन्यवत् = भरतश्च अर्जुनश्च वैन्यश्च (द्वन्द्व०) । तैस्तुल्यं "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इस सूत्रसे वति प्रत्यय । स्मृतिधृतः = स्मृतौ धृतः (स० त०) । अभीष्टदः = अभीष्टं ददातीति, अभीष्ट + दा + कः (उपपद०) + सुः । स्वगमनाऽफलतां = स्वस्य गमनम् (ष० त०) । अविद्यमानं फलं यस्य तत् अफलम् (नञ्बहु०) । तस्य भावः, अफल + तल् + टाप् । स्वगमने अफलता, ताम् (स० त०) । हे नल ! आप अपने गमनमें निष्फलताकी शङ्का करते हैं तो—

"वैन्यं, पृथुं, हैहयमर्जुनं च, शाकुन्तलेयं भरतं नलं च ।
एतान्नृपान् यः स्मरति प्रयाणे, तस्याऽर्थसिद्धिः पुनरागमश्च ॥"

ऐसा शास्त्रवचन अप्रमाण होगा । जिसके स्मरणसे और लोगोंकी अर्थसिद्धि होती है तो उसकी अर्थसिद्धिमें क्या सन्देह है ? यह भाव है । इस पद्यमें द्रुतविलम्बित छन्द है ॥ १३४ ॥

इष्टिं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याऽद्य स्वराह्लादिनी,
धर्माऽर्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्याऽन्विताऽऽख्यापदाम् ।
त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनाद्
द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥

अन्वयः—(हे राजन् !) अद्य नः इष्टिं प्रति स्वराह्लादिनी धर्माऽर्था या ते प्रतिश्रुतिः अभूत्, तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्य अन्विताऽऽख्यापदां सृज, त्वत्कीर्तिः पुनः त्रिभुवनं पुनती द्रव्याणां शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनात् शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥

व्याख्या—(हे राजन् !) अद्य = अस्मिन्दिने, नः=अस्माकम्, इष्टिं पति= इच्छां यागं च प्रति, स्वराह्लादिनी = मधुरस्वराऽऽनन्ददायिनी (इच्छापक्षे), स्वर्गानन्ददायिनी (यागपक्षे), धर्माऽर्था=सुकृतप्रयोजना धर्मरूपा वा या, ते= तव, प्रतिश्रुतिः = "जीविताऽवधि किमप्यधिकं वा (५–९७)" इति पद्योक्ता अस्मदभिलाषपूरणप्रतिज्ञा, अभूत् = जाता, तां = प्रतिश्रुतिं, श्रुतिप्रतिभटीकृत्य= वेदप्रतिनिधीकृत्य, अन्विताऽऽख्यापदाम् = अन्वर्थनामाऽक्षरां, सृज = कुरु । सत्यप्रतिज्ञो भवेति भावः । अस्य फलमाशीर्मुखेनाह—त्वत्कीर्तिरिति । त्वत्कीर्तिः = भवद्यशः, पुनः = तु, त्रिभुवनं = लोकत्रयं, पुनती = पावयन्ती, द्रव्याणां = नीलपीताऽऽदिपदार्थानां, शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनात् = शुक्लगुणाऽभेद-प्रतिपादनात्, शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं = कृष्णगौररक्तपालाशवाचक-शब्दसम्बन्धं, लुम्पतु = निवर्तयतु । हे राजन् ! याचकमनोरथपूरणेन यशः सम्पादयेति भावः ॥ १३५ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) आज हमलोगोंकी इच्छा वा यज्ञके प्रति स्वीकृतिके मधुर स्वरसे वा स्वर्गको आनन्द देनेवाली धर्मप्रयोजनवाली वा धर्मरूप जो आपकी प्रतिश्रुति (मंजूरी) हुई उसको वेदकी प्रतिनिधि बनाकर अर्थाऽनुकूल नामवाली बनाइए । आपकी कीर्ति तीनों लोकोंको पवित्र करती हुई नील पीत आदि द्रव्योंको शुक्लगुणसे अभिन्न बनाकर कृष्ण, गौर, पीत और हरित इनके वाचक शब्दोंके वाच्यत्वसम्बन्धको दूर करे ॥ १३५ ॥

टिप्पणी—इष्टिम् = यज् + क्तिन् + अम् । यहाँपर यज् धातुसे क्तिन् होकर "वचिस्वपियजादीनां किति" इससे सम्प्रसारण । "इष्टिर्यागेच्छयोः" इत्यमरः । स्वराह्लादिनी = स्वरैः आह्लादयतीति तच्छीला स्वर + आङ् + ह्लाद + णिच् + णिनिः + ङीप् + सुः (उपपद०) । इच्छापक्षमें—हम लोगोंकी इच्छाको मधुर स्वर-

से आनन्द देनेवाली, यागपक्षमें—स्वः आह्लादयतीति तच्छीला,स्वर्+आङ्+ह्लाद+णिच्+णिनिः+ङीप्+सुः (उपपद०)। यागसे स्वर्गको आनन्द देनेवाली। धर्माऽर्था = धर्मः अर्थः, यस्याः सा (बहु०)। श्रुतिप्रतिभटीकृत्य=श्रुतेः प्रतिभटा (ष० त०) अश्रुतिप्रतिभटा श्रुतिप्रतिभटा यथा सम्पद्यते तथा कृत्वा, श्रुतिप्रतिभटा+कृ+च्वि+क्त्वा (ल्यप्)। प्रतिश्रुति (मंजूरी) को श्रुति-(वेद) की प्रतिनिधि बनाकर यह तात्पर्य है। अन्विताऽऽख्यापदाम् = आख्यायाः पदम् (ष० त०)। अन्वितम् आख्यापदं यस्याः सा, ताम् (बहु०)। सृज = सृज+लोट्+सिप्। त्वत्कीर्तिः = तव कीर्तिः (ष० त०)। त्रिभुवनं = त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं, तत्, (द्विगुः), "अकाराऽन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इससे प्राप्त स्त्रीत्वका "पात्राद्यन्तस्य न" इससे निषेध होनेसे नपुंसकलिङ्गता। पुनती = पुनातीति, "पूञ् पवने" धातुसे लट् (शतृ)+ङीप्। "प्वादीनां ह्रस्वः" इस सूत्रसे ह्रस्व। शुभ्राऽद्वयाऽऽदेशनात् = शुभ्रस्य अद्वयं (ष० त०), तस्य आदेशनं, तस्मात् (ष० त०)। शितिपीतलोहितहरिन्नामाऽन्वयं = शितिश्च पीतश्च लोहितश्च हरिच्च (द्वन्द्वः), तेषां नामानि (ष० त०), तेषाम् अन्वयः (वाच्यत्वलक्षणः सम्बन्धः), तम् (ष० त०)। लुम्पतु = लुप्+लोट्+तिप्। इस पद्यमें नील आदि वस्तुओंका अपने गुणका त्याग कर कीर्तिगुणका ग्रहण करनेसे तद्गुण अलङ्कार है। शार्दूलविक्रीडित छन्द है॥ १३५॥

यं प्रासूत सहस्रपादुदभवत् पादेन खञ्जः कथं
स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विष्यति।
एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने
साहस्रैरपि पङ्गुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन् भानुमान्॥ १३५॥

अन्वयः—यं सहस्रपात् प्रासूत, स छायातनयः कथं पादेन खञ्जः उदभवत्? सुतः पितुः सादृश्यम् अन्विष्यति किल। एतस्य अद्य त्वत्तेजसां लङ्घने साहस्रैः अपि अङ्घ्रिभिः पङ्गुः अभिव्यक्तीभवन् भानुमान् नः उत्तरं समजनि॥ १३६॥

व्याख्या—(हे राजन्!) यं = शनैश्चरं, सहस्रपात् = सहस्रचरणः सूर्यश्च, प्रासूत = प्रसूतवान्, सः = प्रसिद्धः, छायातनयः = छायापुत्रः, शनैश्चर इत्यर्थः। कथं = केन प्रकारेण, पादेन = चरणेन, खञ्जः = खोडः, उदभवत् = उत्पन्नः। सुतः सुतः = पुत्रः, पितुः = जनकस्य, सादृश्यं = समानताम्,

अन्विष्यति = अनुसरति, किल = खलु। एतस्य = प्रश्नस्य, अद्य=अस्मिन्दिने, त्वत्तेजसां = भवत्प्रतापानां, लङ्घने = अतिक्रमणे विषये, साहस्रैः अपि=सहस्र-संख्यैः अपि, अङ्घ्रिभिः = चरणैः, पङ्गुः = खञ्जः, अभिव्यक्तीभवन् = स्फुटीभवन्, भानुमान् = सूर्यः, नः=अस्माकम्, उत्तरं = प्रतिवचनं, समजनि = सञ्जातः ॥ १३६ ॥

अनुवादः—(हे राजन् !) जिस शनैश्चरको हजार पादों (किरणों) से युक्त सूर्यने उत्पन्न किया, वे छायाके पुत्र शनैश्चर कैसे एक पैरसे लंगड़े हुए ? क्योंकि पुत्र पिताके सादृश्यका अनुसरण करता है। इस प्रश्नका आज आपके प्रतापको लङ्घन करनेके विषयमें हजार पादों (किरणों) से भी लंगड़े प्रतीत होते हुए सूर्य हम लोगोंके उत्तरके रूपमें हो गये ॥ १३६ ॥

टिप्पणी—सहस्रपात् = सहस्रं पादाः (रश्मयः अङ्घ्रयश्च) यस्य सः (बहु०)। "संख्यासुपूर्वस्य" इस सूत्रसे पाद शब्दका अन्त्यलोप। "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः" इत्यमरः। प्रासूत = प्र + षूङ् + लङ् + त। छायातनयः= छायायास्तनयः (ष० त०)। "मन्दश्छायासुतः शनिः" इत्यमरशेषः। पादेन= "येनाऽङ्गविकारः" इस सूत्रसे तृतीया। उदभवत् = उद् + भू + लङ् + तिप्। सादृश्यं = सदृशस्य भावः सादृश्यं, तत्, सदृश + ष्यञ् + अम्। "कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते" अर्थात् कारणके गुण कार्यके गुणोंका आरम्भ करते हैं इस न्यायसे हजार पादोंवाले सूर्यरूप कारणसे कार्यरूप शनैश्चरको हजार पादोंसे युक्त होना था, सो वे कैसे लंगड़े हो गये ? यह भाव है। त्वत्तेजसां = तव तेजांसि, तेषाम् (ष० त०), साहस्रैः = सहस्रं (संख्या) येषां ते साहस्राः, तैः, सहस्र शब्दसे "अण् च" इस सूत्रसे मत्वर्थी अण् प्रत्यय। अङ्घ्रिभिः= "येनाऽङ्गविकारः" इससे तृतीया। अभिव्यक्तीभवन्=अनभिव्यक्तः अभिव्यक्तः यथा संपद्यते तथा भवन्, अभिव्यक्त+ च्वि + भू + लट् (शतृ) + सुः। भानु-मान् = भानवः (किरणाः) सन्ति यस्य सः, भानु + मतुप् + सुः। समजनि = सं + जन + लुङ् (कर्तामें) + त। पूर्वोक्त प्रश्नका उत्तर हे नल ! हजार पादों-(किरणों) से भी आपके प्रतापका लङ्घन करनेमें लंगड़े पिता सूर्यसे वैसे ही लंगड़े पुत्र शनैश्चर हुए यही प्रतीत होता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें अपङ्गु सूर्यकी भी पङ्गुताकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है, उसके हेतुके रूपमें शनैश्चरके पङ्गुत्वकी संभावना होनेसे उत्प्रेक्षा इस प्रकार दोनों अलङ्कारोंका सङ्कर है ॥ १३६ ॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुगर्भा
वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं बभार।
अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः संभृताऽऽनन्दमूचे
भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्तता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥

अन्वयः—क्षितीशः त्रिदशपरिषदः इति चाटुगर्भाः ता गिरः आकर्ण्य वैदर्भीकामुकः अपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं बभार। अस्मिन् अङ्गीकारं गते अमरपरिवृढः "(हे राजन् !) यत्र तत्र (अपि) अन्तर्धिसिद्धेः अनुविहितभवच्चित्तता भूयात्" इति संभृतानन्दम् ऊचे ॥ १३७ ॥

व्याख्या—क्षितीशः = राजा नलः, त्रिदशपरिषदः=सुरसभायाः। सुरसङ्घस्येति भावः। इति=एवंरूपाः। चाटुगर्भाः=प्रियवचनप्रचुराः, ताः = पूर्वोक्ताः, गिरः = वचनानि, आकर्ण्य = श्रुत्वा, वैदर्भीकामुकः अपि = दमयन्त्यभिलाषुकः सन् अपि, प्रसभविनिहितं = बलादारोपितं, दूत्यभारं = दौत्यभारं, बभार= भृतवात्। अस्मिन् = नले, अङ्गीकारं = दूत्यभारवहनस्वीकारं, गते=प्राप्ते सति, अमरपरिवृढः=देवप्रभुः, इन्द्र इत्यर्थः, (हे राजन् !) यत्र तत्र=यस्मिन् तस्मिन्नपि स्थाने, सर्वत्रेति भावः। अन्तर्धिसिद्धेः=अन्तर्धानशक्तेः, अनुविहितभवच्चित्तता = अनुसृतत्वन्मनस्कता, भूयात् = भवतात्, भवच्चित्ताऽनुसारेण सर्वत्र भवतः अन्तर्धानशक्तिरस्तु इति भावः। इति = एतादृशं वाक्यं, संभृताऽऽनन्दं = सहर्षम्, ऊचे = उवाच, इन्द्रो नलाय तिरस्करिणीं विद्यां प्रादादिति भावः ॥ १३७ ॥

अनुवादः—राजा नलने देवसमूहसे ऐसे खुशामदभरे वचनोंको सुनकर दमयन्तीमें अभिलाषवाले होकर भी जबर्दस्तीसे रक्खे गये दूतकर्मके भारको धारण किया। नलके इन्द्रवचनको स्वीकार करनेपर देवेन्द्रने—"हे राजन् ! जहाँ कहीं भी अपनी इच्छाके अनुसार आपको अन्तर्धानकी सिद्धि हो" ऐसे वचनको आनन्दके साथ कहा ॥ १३७ ॥

टिप्पणी—क्षितीशः = क्षितेः ईशः (ष० त०)। त्रिदशपरिषदः=त्रिदशानां परिषत्, तस्याः (ष० त०)। चाटुगर्भाः = चाटूनि गर्भे यासां, ताः (व्यधिकरण बहु०) आकर्ण्य = आङ् + कर्ण + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। वैदर्भीकामुकः= वैदर्भ्याः कामुकः (ष० त०)। प्रसभविनिहितं = प्रसभं (यथा तथा) विनिहितः, तम् (सुप्सुपा०)। दूत्यभारं = दूत्यस्य भारः, तम् (ष० त०)।

बभार = (डु) भृञ्+लिट्+तिप् (णल्)। अमरपरिवृढः = अमराणां परिवृढः (ष० त०)। अन्तर्धिसिद्धेः = अन्तर्धेः सिद्धिः तस्याः (ष० त०)। अनुविहितभवच्चित्तता = भवतः चित्तम् (ष० त०)। अनुविहितं भवच्चित्तं यया (बहु०)। अनुविहितभवच्चित्ताया भावः, अनुविहितभवच्चित्ता+तल् (टाप्)। अपनी इच्छाके अनुसार आपको अन्तर्धानसिद्धि हो" ऐसा वर देनेसे "यामिकाननुपमर्द्य० (५–११०)" इस पद्यमें कथित नलकी आपत्तिका परिहार हुआ। भूयात् = भू + आशीर्लिङ् + तिप्। संभृतानंद = संभृत आनन्दो यस्मिन् (कर्मणि) तद्यथा तथा (बहु०), यह क्रियाविशेषण है। ऊचे = ब्रूञ्+लिट्+त। इस पद्यमें स्रग्धरा छन्द है॥ १३७॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य भव्ये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते, सर्गोऽगमत् पञ्चमः॥ १३८॥

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे। श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य भव्ये चारुणि नैषधीयचरिते महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः अगमत्॥ १३८॥

व्याख्या—कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः = पण्डितश्रेष्ठश्रेणीकिरीटभूषणवज्रमणिः, श्रीहीरः = तन्नामको जनकः, मामल्लदेवी च = तन्नाम्नी जननी च, जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहं, यं, श्रीहर्षं = तन्नामकं, सुतं = पुत्रं, सुषुवे = जनयामास। श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य = श्रीविजयप्रशस्तिनामकग्रन्थजनकस्य, तस्य = श्रीहर्षस्य, भव्ये = योग्ये, चारुणि = मनोहरे, नैषधीयचरिते = तदाख्ये, महाकाव्ये = बृहत्काव्ये, पञ्चमः = पञ्चमसंख्यापूरणः, सर्गः = अध्यायः, अगमत् = गतः, समाप्त इत्यर्थः॥ १३८॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिस श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया। श्रीविजयप्रशस्तिनामक ग्रन्थके जनक उन श्रीहर्षके योग्य और सुन्दर नैषधीयचरित महाकाव्यमें पाँचवाँ सर्ग गया (समाप्त हुआ)॥ १३८॥

टिप्पणी—बहुत-सा अंश पहले विवृत होनेसे संक्षेपमें टिप्पणी की जाती है। श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य = श्रीसम्पन्नो विजयः (मध्यमपदलोपी स०)।

तस्य प्रशस्तिः (प्रशंसा), ष० त०, सा चाऽसौ रचना (क० धा०), तस्याः तातः (ष० त०), तस्य । भव्ये = "भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि च त्रिषु ।" इति मेदिनी । पञ्चमः = पञ्चानां पूरणः पञ्चन् + डट् (मट्) + सुः । अगमत् = गम् + लुङ् + तिप् ॥ १३८ ॥

शुभमस्तु ।

—:❀:—

नैषधीयचरितं महाकाव्यम् श्लोकानुक्रमणिका

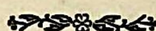
चतुर्थः सर्गः

पञ्चम सर्गः

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितं महाकाव्यम्

चन्द्रकलाऽऽख्यया व्याख्यया हिन्द्यनुवादेन च विभूषितम्

षष्ठः सर्गः

दूत्याय दैत्याऽरिपतेः प्रवृत्तो द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानम् ।
स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्षीचकाराऽथ रथस्यदस्य ॥ १ ॥

सतां पालने, दुष्कृतां संप्रहाणे, तथा श्रेयसां स्थापने सत्प्रयासः ।
विलासी सदा नैकया लीलया यो मुकुन्दः स नः कार्यसिद्धिं विदध्यात् ॥

अन्वयः—अथ द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानं स दैत्याऽरिपतेः दूत्याय प्रवृत्तः (सन्) रथस्यदस्य भीमभूमीपतिराजधानीं लक्षीचकार ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ = दूत्याऽङ्गीकाराऽनन्तरं, द्विषां = शत्रूणां, निषेद्धा = निवारयिता, सः=नलः, दैत्याऽरिपतेः = देवेन्द्रस्य, दूत्याय=दूतकर्मणे, प्रवृत्तः= उद्युक्तः सन्, रथस्यदस्य = स्यन्दनवेगस्य, भीमभूमीपतिराजधानीं = कुण्डिन-नगरीं, लक्षीचकार=लक्ष्यं कृतवान्, गमनं चकारेति भावः ॥ १ ॥

अनुवादः—दूत्य स्वीकार करनेके अनन्तर शत्रुओंके निवारक निषध देशके राजा नलने दूतकर्ममें प्रवृत्त होते हुए रथके वेगको कुण्डिन नगरीके प्रति लक्ष्य किया ॥ १ ॥

टिप्पणी—द्विषां = द्विषन्ति ते द्विषः, तेषाम् (द्विष्+क्विप्+आम्) । "निषेद्धा" इस कृदन्त पदके योगमें "कर्तृकर्मणोः कृति" इस सूत्रसे कर्ममें षष्ठी । निषेद्धा = निषेधतीति, नि+सिध+तृच्+सुः, "उपसर्गात् सुनोति०" इत्यादि सूत्रसे षत्व । निषधप्रधानं = निषधानां (जनपदानाम्) प्रधानम् (मुख्याऽधिपतिः), ष० त० । "निषधप्रधानः" यह मल्लिनाथसंमत पाठ ठीक नहीं है, प्रधान शब्द नपुंसकलिङ्गमें है, "क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकाऽनुत्तमो-त्तमाः । इत्यमरः । दैत्याऽरिपतेः = दितेरपत्यानि पुमांसो दैत्याः, दिति

शब्दसे "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाराण्यः" इस सूत्रसे ण्य प्रत्यय। दैत्यानाम् अरयः (देवाः), (ष०त०)। तेषां पतिः, तस्य (ष०त०)। दूत्याय= दूतस्य कर्म, तस्मै, दूत शब्दसे "दूतस्य भावकर्मणोः" इस सूत्रसे यत्। रथस्यदस्य= रथस्य स्यदः, तस्य (ष० त०)। भीमभूमीपतिराजधानीं=भूम्याः पतिः (ष०त०)। भीमश्चाऽसौ भूमीपतिः (क०धा०)। तस्य राजधानी, ताम् (ष०त)। लक्षीचकार=अलक्षं लक्षं यथा सम्पद्यते तथा चकार, लक्ष+च्वि+कृ+ लिट्+तिप् (णल्)। इस सर्गमें उपजाति छन्द है ॥ १ ॥

भैम्या समं नाऽजगणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वमिवौर्वशेयः ॥ २ ॥

अन्वयः—अधीशो दूतधर्मे स्थिरधीः स भैम्या समं वियोगम् और्वशेयो मुनिः पयोधिपाने दुर्वारम् अपि और्वम् इव अन्तरायं न अजगणत् ॥ २ ॥

व्याख्या—अधीशः = मनोनिग्रहसमर्थः, दूतधर्मे = सन्देशहरकर्मणि, स्थिरधीः = अचलबुद्धिः, सः =नलः, भैम्या = दमयन्त्या, समं=सह, वियोगं = विप्रयोगम्, और्वशेयः = उर्वशीपुत्रः, मुनिः = ऋषिः, अगस्त्य इत्यर्थः। पयोधिपाने = समुद्रपाने, दुर्वारं=दुःखेन वारणीयम् अपि, और्वम् इव = बडवाऽनलम् इव, अन्तरायं = विघ्नरूपं, न अजगणत् = न अमन्यत ॥ २ ॥

अनुवादः—जैसे अगस्त्य मुनिने समुद्रको पीनेमें दुःखसे हटाये जानेवाले भी बडवाऽग्निको विघ्नरूप नहीं माना वैसे ही मनको निग्रह करनेमें समर्थ और दूतके कर्ममें स्थिर बुद्धिवाले नलने दमयन्तीके वियोगको विघ्नरूप नहीं माना ॥ २ ॥

टिप्पणी—दूतधर्मे=दूतस्य धर्मः, तस्मिन् (ष० त०)। स्थिरधीः = स्थिरा धीर्यस्य सः (बहु०)। भैम्या = "समम्" के योगमें तृतीया। "साकं सत्रा समं सह" इत्यमरः। और्वशेयः = उर्वश्या अपत्यं पुमान्, "स्त्रीभ्यो ढक्" इससे ढक् प्रत्यय। "और्वशेयः कुम्भयोनिरगस्त्यो विन्ध्यकूटनः। इति हलायुधः। पयोधिपाने = पयोधेः पानं तस्मिन् (ष० त०)। और्वम् = उर्वस्य (मुनेः) अपत्यं पुमान्, तम्, उर्व+अण्+अम्। अजगणत् = गण+णिच्+लुङ्+तिप्। एक पक्षमें "अजीगणत्" ऐसा रूप भी। जैसे समुद्रपानमें अगस्त्यने बडवाऽग्निको विघ्नस्वरूप नहीं विचार किया वैसे ही देवताओंके दूतकृत्यमें नलने दमयन्तीके वियोगको भी विघ्नस्वरूप नहीं विचार किया यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ २ ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवादपीयूषपिपासवस्ते ।
तदध्ववीक्षाऽर्थमिवाऽनिमेषा देशस्य तस्याऽऽभरणीबभूवुः ॥ ३ ॥

अन्वयः—ते नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवादपीयूषपिपासवः तदध्ववीक्षाऽर्थम् इव अनिमेषाः (सन्तः) तस्य देशस्य आभरणीबभूवुः ॥ ३ ॥

व्याख्या—ते = देवाः, नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवादपीयूषपिपासवः = नैषधजलनिर्गममार्गप्रवहद्भैमी कथाऽमृतपानेच्छवः सन्तः, तदध्ववीक्षाऽर्थं = नलमार्गदर्शनाऽर्थम् इव, अनिमेषाः = निमेषव्यापाररहिताः सन्तः, तस्य देशस्य = नलनिर्गमप्रदेशस्य, आभरणीबभूवुः = भूषणो बभूवुः, नलागमनपर्यन्तं तत्रैव तस्थुरिति भावः ॥ ३ ॥

अनुवादः—नलरूप नालीसे बहनेवाले दमयन्तीके संवादरूप अमृतको पीनेकी इच्छा करनेवाले वे इन्द्र आदि देवता मानों नलके मार्गको देखनेके लिए निमेष-व्यापारसे रहित होते हुए नलके निकलनेके मार्गके भूषणस्वरूप हो गये ॥ ३ ॥

टिप्पणी—नलप्रणालीत्यादिः = नल एव प्रणाली (रूपक०) । अम्बुजे इव अक्षिणी यस्याः सा अम्बुजाक्षी (बहु०), तस्याः संवादः (ष० त०), स एव पीयूषम् (रूपक०) । नलप्रणाल्या मिलत् (तृ० त०) । नलप्रणाली-मिलच्च तत् अम्बुजाक्षीसंवादपीयूषं (क० धा०), तस्य पिपासवः (ष० त०), तदध्ववीक्षाऽर्थम् = तस्य अध्वा (ष० त०), तस्य वीक्षा (ष० त०) । तदध्ववीक्षायै इदम् (चतुर्थीतत्पु०) । अनिमेषाः अविद्यमाना निमेषा येषां ते (नञ् बहु०) । आभरणीबभूवुः=आभरण + च्वि + भू + लिट् + झि (उस्) । देवता लोग स्वतः अनिमेष हैं, परन्तु नलसे दमयन्तीके संवादरूप अमृत पीनेकी इच्छासे नलके मार्गको देखनेके लिए मानों अनिमेष हो गये, ऐसे कथनसे इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । जबतक नल आगमन नहीं होता है तबतक देवता लोग वहीं रहे यह तात्पर्य ॥ ३ ॥

तां कुण्डिनाऽऽख्यापदमात्रगुप्तामिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः ।
मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥ ४ ॥

अन्वयः—तदीयः स रथः तां कुण्डिनाऽऽख्यापदमात्रगुप्ताम् अमरावतीं भूमेः इन्द्रस्य पुरं मनोरथः सिद्धिम् इव क्षणेन आससाद ॥ ४ ॥

व्याख्या—तदीयः = नलीयः, सः = प्रसिद्धः, रथः = स्यन्दनः, तां = प्रसिद्धां, कुण्डिनाऽऽख्यापदमात्रगुप्तां = कुण्डिननामपदमात्रच्छन्नाम्, अमरा-वतीं = देवराजधानीम्, अमरावतीसदृशीमिति भावः । भूमेः=भुवः, इन्द्रस्य =

शक्रस्य, भीमभूपतेरिति भावः । पुरं = कुण्डिननगरीं, मनोरथः = अभिलाषः, सिद्धिम् इव = सफलताम् इव, क्षणेन = अल्पकालेन, आससाद = प्राप ॥ ४ ॥

अनुवादः—नलके उस रथने "कुण्डिन" ऐसे नामवाचक पदमात्रसे गुप्त अमरावतीस्वरूप भीमनामक राजाकी नगरीको, जैसे मनोरथ सफलताको प्राप्त करता है वैसे ही थोड़े ही समयमें प्राप्त किया ॥ ४ ॥

टिप्पणी—तदीयः = तस्य अयम्, तद् + छ (ईय) सुः । कुण्डिनाऽऽख्या-पदमात्रगुप्ताम् = आख्यायाः पदम् (ष० त०) । कुण्डिनं चाऽसौ आख्यापदम् (क० धा०) । तदेव कुण्डिनाऽऽख्यापदमात्रम् (रूपक०), तेन गुप्ता, ताम् (तृ० त०) । अमरावतीम् = अमराः सन्ति यस्यां सा अमरावती, ताम् = अमर + मतुप् + ङीप् + अम् । "मतौ बह्वचोऽनजिरादी नाम्" इस सूत्रसे दीर्घ । क्षणेन = "अपवर्गे तृतीया" इस सूत्रसे तृतीया । आससाद = आङ् + सद् + लिट् + तिप् (णल्) ॥ ४ ॥

भैमीपदस्पर्शकृताऽर्थरथ्या सेयं पुरीत्युत्कलिकाऽऽकुलस्ताम् ।
नृपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां भृशं निशश्वास सुरैः क्षताऽऽशः ॥ ५ ॥

अन्वयः—नृपः इयं भैमीपदस्पर्शकृताऽर्थरथ्या सा पुरी इति उत्कलिकाऽऽ-कुलः (सन्) क्षणम् ईक्षणाभ्यां तां पुरीं निपीय सुरैः क्षताऽऽशः (सन्) भृशं निशश्वास ॥ ५ ॥

व्याख्या—नृपः = राजा नलः, इयम् = एषा, भैमीपदस्पर्शकृताऽर्थरथ्या = दमयन्तीचरणामर्शनसफलमार्गा, सा = प्रसिद्धा, पुरी = नगरी, इति = एवं विचार्य, उत्कलिकाऽऽकुलः = उत्कण्ठाक्षुभितः सन्, क्षणं = कश्चित्कालम् । ईक्ष-णाभ्यां = नयनाभ्यां, तां = पूर्वोक्तां, पुरीं = कुण्डिननगरीं, निपीय = पीत्वा, सतृष्णं दृष्ट्वेति भावः । सुरैः = इन्द्रादिदेवैः, क्षताऽऽशः = खण्डिताऽऽशः सन्, भृशम् = अत्यर्थं, निशश्वास = निःश्वसितवान् ॥ ५ ॥

अनुवादः—राजा नलने "यह दमयन्तीके चरणस्पर्शसे कृतार्थ मार्गवाली प्रसिद्ध नगरी है" ऐसा विचार कर उत्कण्ठासे आकुलहोकर कुछ समयतक नेत्रोंसे कुण्डिनपुरीको तृष्णासे देखकर देवताओंसे आशाके खण्डित होनेसे लम्बा निःश्वास लिया ॥ ५ ॥

टिप्पणी—भैमीपदस्पर्शकृताऽर्थरथ्या = भैम्याः पदे (ष० त०), तयोः स्पर्शः (ष० त०) । कृतः अर्थः यस्याः सा (बहु०) । रथं वहतीति रथ्या, रथ शब्दसे "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय और स्त्रीत्वविवक्षामें टाप्,

"रथ्या प्रतोली विशिखा" इत्यमरः। कृताऽर्था रथ्या यस्यां सा (बहु०)। भैमीपदस्पर्शेन कृताऽर्थरथ्या (तृ० त०)। उत्कलिकाऽऽकुलः = उत्कलिकया आकुलः (तृ० त०)। क्षणम् = कालके अत्यन्त संयोगमें द्वितीया। क्षताऽऽशः = क्षता आशा यस्य सः (बहु०)। निशश्वास=नि + श्वस + लिट् + तिप् (णल्) ॥ ५ ॥

स्विद्यत्प्रमोदाऽश्रुलवेन वामं रोमाञ्चभृत् पक्ष्मभिरस्य चक्षुः।
अन्यत् पुनः कम्प्रमपि स्फुरन्तं तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—अस्य वामं चक्षुः प्रमोदाऽश्रुलवेन स्विद्यत् (सत्) पक्ष्मभिः रोमाञ्चभृत् (सत्) तस्याः पुरः स्फुरन्तं नवोपभोगं प्राप अन्यत् तु कम्प्रं (सत्) तं प्राप ॥ ६ ॥

व्याख्या—नलस्येष्टप्राप्तिसूचकं दक्षिणनयनस्फुरणं जातमित्याह स्विद्यदिति। अस्य = नलस्य, वामं = दक्षिणेतरत्, चक्षुः = नेत्रं, प्रमोदाऽश्रुलवेन = हर्षवाष्पकणेन, स्विद्यत्=स्विन्नं सत्, पक्ष्मभिः = नयनलोमभिः, उन्मिषद्भिरिति शेषः। रोमाञ्चभृत् = रोमाञ्चितं सत्, तस्याः = पूर्वोक्तायाः, पुरः = कुण्डिननगर्याः, स्फुरन्तं = प्रकाशमानं, नवापभोगम् = अपूर्वदर्शनम् आद्यसंगमं च, प्राप = प्राप्तवत्, अन्यत् = अपरं, दक्षिणं चक्षुः, कम्प्रं=कम्पनशीलं सत्, तं = नवोपभोगं, प्राप = प्राप्तवत् ॥ ६ ॥

अनुवादः—नलके बायें नेत्रने हर्षाश्रुके कणसे स्वेदयुक्त और पलकोंसे रोमाञ्चित होकर उस कुण्डिन नगरीके प्रकाशमान नवीन उपभोग (अपूर्व दर्शन और पहला संगम) को पा लिया, दूसरे नेत्र (दाहिने) ने कम्पनशील होकर उस (नवीन उपभोग) को पा लिया ॥ ६ ॥

टिप्पणी—प्रमोदाऽश्रुलवेन = अश्रुणो लवः (ष० त०), प्रमोदेन अश्रुलवः, तेन (तृ० त०)। स्विद्यत् = स्विद + लट् (शतृ) + सुः। रोमाञ्चभृत् = रोमाञ्चं बिभर्तीति, रोमाञ्च + भृ + क्विप् + सुः। स्फुरन्तं = स्फुर + लट् (शतृ) + अम्। नवोपभोगं = नवश्चाऽसौ उपभोगः, तम् (क० धा०), प्राप = प्र + आप् + लिट्। कम्प्रं = कम्पनशीलम्, कपि धातुसे "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इससे र प्रत्यय। प्रथम सङ्गममें कम्प, स्वेद और रोमाञ्च आदि होते हैं। पुरुषके दक्षिण नेत्रका फड़कना शुभ फलके लिए होता है ऐसा निमित्तवेदीलोग कहते हैं। इस पद्यमें आनन्दाश्रु, पलकका उन्मेष और नेत्रस्फुरणमें स्वेद आदि सात्त्विक भावका आरोप करनेसे रूपक अलङ्कार है।

उससे प्रकाशित नवीन उपभोगरूप व्यवहारके समारोपसे पुरी और नेत्रमें स्त्रीत्व और पुंस्त्वकी प्रतीतिसे रूपक और समासोक्तिका सङ्कर है ॥ ६ ॥

रथादसौ सारथिना सनाथाद्राजाऽवतीर्याऽऽशु पुरं विवेश ।
निर्गत्य बिम्बादिव भानवीयात्सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

अन्वयः—असौ राजा सारथिना सनाथात् रथात् अवतीर्य अंशुसङ्घः भानवीयात् बिम्बात् निर्गत्य सौधाकरं मण्डलम् इव आशु पुरं विवेश ॥ ७ ॥

व्याख्या—असौ, राजा = नलः, सारथिना = सूतेन, सनाथात् = सहितात्, रथात् = स्यन्दनात्, अवतीर्य=अवरुह्य, अंशुसङ्घः=सूर्यकिरणसमूहः, भानवीयात्= सूर्यसम्बन्धिनः, बिम्बात्=मण्डलात्, निर्गत्य=निष्क्रम्य, सौधाकरं=चान्द्रमसं, मण्डलम् इव = बिम्बम् इव, आशु = शीघ्रं, पुरं = कुण्डिननगरं, विवेश = प्रविष्टः ॥ ७ ॥

अनुवादः—राजा नलने सारथिसे युक्त रथसे उतरकर जैसे सूर्यका किरण-समूह सूर्यमण्डलसे निकलकर चन्द्रमण्डलमें प्रवेश करता है वैसे ही शीघ्र कुण्डिन-पुरमें प्रवेश किया ॥ ७ ॥

टिप्पणी—रथात् = अपादानमें पञ्चमी । अंशुसङ्घः = अंशूनां सङ्घः (ष० त०) । भानवीयात्=भानोः इदं तस्मात्, भानु+छ (ईयः)+ङसि । निर्गत्य=निर् गम्+क्त्वा (ल्यप्) । सौधाकरं=सुधाकरस्येदं, तत्, सुधाकर+अण्+अम् । विवेश = विश+लिट्+तिप् (णल्) । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ।

"सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्याऽन्तः ॥"

अर्थात् जैसे दर्पणके भीतर वर्त्तमान किरणें घरके भीतर विद्यमान अन्धकार-को दूर करती हैं वैसे ही जलमय चन्द्रमें सूर्यकी किरणें फैलकर रातके अन्धकार-को दूर करती हैं इस शास्त्रवचनके अनुसार यह उपमा अलङ्कार है ॥ ७ ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्ववृते नदृश्या ।
बभूव तच्चित्रतरं तथाऽपि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

अन्वयः—तदा कुण्डिनवेशिनो नलस्य सा मूर्तिः नदृश्या ववृते । चित्रम् । तथाऽपि अस्य मूर्तिः विश्वैकदृश्या (इति) यत् तत् चित्रतरं बभूव ॥ ८ ॥

व्याख्या—तदा=तस्मिन् समये, कुण्डिनवेशिनः = कुण्डिनपुरप्रवेशिनः, नलस्य=नैषधस्य, सा = तथा दर्शनीया, मूर्तिः = कायः, नदृश्या = अदर्शनीया,

ववृते = जाता । चित्रम् = आश्चर्यम् । दर्शनीयाऽपि अदृश्येति विरोधः, इन्द्र-वराददृश्यत्वं गतेति अविरोधः । तथाऽपि = अदृश्याऽपि, अस्य = नलस्य, मूर्तिः = कायः, विश्वैकदृश्या = जगदेकदर्शनीया, इति यत्, तत्, चित्रतरम्= अतिशयितम् आश्चर्यं, बभूव = विविदे, दृश्यत्वाऽदृश्यत्वयोर्विरोधादिति भावः । विश्वस्यैकस्यैव दृश्या दृष्टिप्रिया एव इति अविरोधः ॥ ८ ॥

अनुवादः—उस समय कुण्डिनपुरमें प्रवेश करनेवाले नलकी वैसी दर्शनीय मूर्ति भी अदृश्य हो गयी, यह आश्चर्य है। अदृश्य होनेपर भी उनकी मूर्ति जगत्का एकमात्र दृश्य जो है वह और भी ज्यादा आश्चर्य है ॥ ८ ॥

टिप्पणी—कुण्डिनवेशिनः=कुण्डिनं विशतीति कुण्डिनवेशी, तस्य कुण्डिन+विश्+णिनिः (उपपद०)+ङस् । नदृश्या=न दृश्या (सुप्सुपा०)। ववृते= वृत+लिट्+त । कुण्डिनपुरमें प्रवेश करनेवाले नलकी वैसी दर्शनीय मूर्ति भी अदृश्य हो गयी ऐसा कहनेसे विरोध हुआ, इन्द्रके वरसे अदृश्य हो गयी यह विरोधका परिहार है। विश्वैकदृश्या = एका चाऽसौ दृश्या (क० धा०)। विश्वस्य एकदृश्या (ष० त०)। चित्रतरम्=अतिशयेन चित्रं, चित्र+तरप्+सुः । अदृश्य होनेपर भी उनकी मूर्त्ति विश्वमें एकमात्र दृश्य हुई वह और भी ज्यादा आश्चर्य है कहनेसे दृश्यत्व और अदृश्यत्वका विरोध हुआ, एकमात्र विश्वकी दर्शनीय वा दृष्टिको प्रिय ही है, इस प्रकार विरोधका परिहार हुआ। इस पद्यमें पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें दो विरोधाभास अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ८ ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।
विगाहमाना पुरमस्य दृष्टिरथाऽऽददे राजकुलाऽतिथित्वम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—अथ अस्य दृष्टिः विदग्धैः जनैः मुग्धैः भवनैश्च पदे पदे विस्मय-कल्पवल्लीं पुरं विगाहमाना राजकुलाऽतिथित्वम् आददे ॥ ९ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, अस्य = नलस्य, दृष्टिः = नेत्रं, विदग्धैः = अभिज्ञैः, जनैः = लोकैः, मुग्धैः = सुन्दरैः, भवनैश्च = मन्दिरैश्च, पदे पदे = प्रतिपादं, विस्मयकल्पवल्लीम् = आश्चर्यकल्पलताम्, आश्चर्यकारिणीमिति भावः । तादृशीं पुरं = कुण्डिननगरीं, विगाहमाना = विभावयन्ती सती, राज-कुलाऽतिथित्वं = राजवंशाऽऽतिथ्यम्, आददे = जग्राह, नलः क्रमाद्राजभवनं ददर्शेति भावः ॥ ९ ॥

अनुवादः—तब नलके नेत्रोंने रसिक जनोंसे और सुन्दर भवनोंसे पग-पगपर आश्चर्यकी कल्पलतारूप नगरीमें प्रवेश करके राजभवनको देखा ॥ ९ ॥

टिप्पणी—दृष्टिः = दृश् + क्तिन् + सुः। विस्मयकल्पवल्लीं = विस्मयस्य कल्पवल्ली, ताम् (ष० त०)। विगाहमाना=वि + गाह + लट् (शानच्)+ टाप् + सुः। राजकुलाऽतिथित्वं = राज्ञः कुलम् (ष० त०), तस्य अतिथित्वं, तत् (ष० त०)। आददे = आङ् + दा + लिट् + त। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ९ ॥

लीनश्चरामीति हृदा ललज्जे, हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसज्जे।
द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोष, दूत्यं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥

अन्वयः—असौ अस्त्रसज्जे रक्षिजने हेलां दधौ, लीनः चरामि इति हृदा ललज्जे, भैमीं द्रक्ष्यामि इति संतुतोष; स्वं दूत्यं विचिन्त्य शुशोच ॥ १० ॥

व्याख्या—असौ = नलः, अस्त्रसज्जे = आयुधसंनद्धे, रक्षिजने = सौधरक्षकपुरुषे, हेलां = अवज्ञां, दधौ = कृतवान्, लीनः = गूढः, चरामि = गच्छामि, इति = हेतोः, हृदा = हृदयेन, ललज्जे = लज्जितः, शूरोऽपि गुप्तः संश्चरामीति मनसिकृत्य लज्जित इति भावः। भैमीं=दमयन्तीं, द्रक्ष्यामि = विलोकयिष्यामि, इति = हेतोः, संतुतोष = सन्तुष्टः, परं स्वं = स्वकीयं, दूत्यं = दूतभावं, विचिन्त्य = विचार्य, शुशोच = शोकं कृतवान् ॥ १० ॥

अनुवादः—नलने शस्त्रास्त्रोंसे लैस रक्षक पुरुषोंमें अवज्ञा की, मैं गूढ रूपसे चल रहा हूँ ऐसा विचार कर हृदयसे वे लज्जित हुए, दमयन्तीको देखूँगा ऐसा सोचकर सन्तुष्ट हुए, पर अपने दूतभावका विचार कर उन्होंने शोक किया ॥ १० ॥

टिप्पणी—अस्त्रसज्जे = अस्त्रैः सज्जः, तस्मिन् (तृ० त०)। "सन्नद्धो वर्मितः सज्जे" इत्यमरः। रक्षिजने=रक्षी चाऽसौ जनः, तस्मिन् (क० धा०)। दधौ = धा + लिट् + तिप्। ललज्जे = लस्ज + लिट् + त। द्रक्ष्यामि = दृश् + लृट् + मिप्। संतुतोष=सं + तुष + लिट् + तिप् (णल्)। शुशोच = शुच + लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें गर्व, लज्जा, हर्ष और निर्वेद ऐसे बहुतसे व्यभिचारी भावोंके परस्पर उपमर्दपूर्वक समावेश होनेसे भावशबलता है ॥१०॥

अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात् कक्ष्यासु रक्षाऽधिकृतैरदृष्टः।
भैमीं दिदृक्षुर्बहु दिक्षु चक्षुर्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

अन्वयः—अथ असौ कक्ष्यासु रक्षाऽधिकृतैः अदृष्टः (सन्) भैमीं दिदृक्षुः दिक्षु चक्षुः बहु दिशन् विशङ्कः (सन्) ताम् उपकार्याम् अमरेन्द्रकार्यात् अविशत् ॥ ११ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, असौ = नलः, कक्ष्यासु = गृहप्रकोष्ठेषु, रक्षाऽधिकृतैः = रक्षकजनैः, अदृष्टः = अनवलोकितः सन्, भैमीं = दमयन्तीं, दिदृक्षुः = द्रष्टुमिच्छुः, अत एव दिक्षु = आशासु, चक्षुः = नेत्रं, बहु = भूयिष्ठं, दिशन् = ददानः, विशङ्कः = निर्भयः सन्, तां = पूर्वोक्ताम्, उपकार्यां = राजसदनम्, अमरेन्द्रकार्यात् = सुराऽधिपप्रयोजनात्, अविशत् = प्रविष्टः ॥ ११ ॥

अनुवादः—तब प्रकोष्ठोंके रक्षक पुरुषोंसे नहीं देखे जाते हुए नलने दमयन्तीको देखनेकी इच्छा कर दिशाओंमें नेत्रको बहुत वार फैलाकर निर्भय होकर श्रेष्ठ देवताओंके प्रयोजनसे राजभवनमें प्रवेश किया ॥ ११ ॥

टिप्पणी—कक्ष्यासु = "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः" इत्यमरः। रक्षाधिकृतैः = रक्षायाम् अधिकृताः, तैः (स० त०)। अदृष्टः = न दृष्टः (नञ्०)। दिदृक्षुः = दृश् + सन् + उः। दिशन् = दिश + लट् (शतृ) + सुः। विशङ्कः = विगता शङ्का यस्य सः (बहु०)। उपकार्याम = "उपकार्या राजसद्मनि" इति विश्वः। अमरेन्द्रकार्यात् = अमराणाम् इन्द्राः (ष० त०), तेषां कार्यं, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी ॥ ११ ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम्।
दृशं दधौ विस्मयनिस्तरङ्गां विलङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अन्वयः—विभुः राजसिंहः (सः) "अयं कः ?" इति अन्यनिवारकाणां गिरा कण्ठं विभुज्य विलङ्घितायाम् अपि द्वारि विस्मयनिस्तरङ्गां दृशं दधौ ॥ १२ ॥

व्याख्या—विभुः = समर्थः, राजसिंहः = राजश्रेष्ठः नलः, अयम् = एषः, कः, इति = एवम्, अन्यनिवारकाणां = नलेतरनिषेधकारिणां रक्षिणां, गिरा = वाक्येन हेतुना, कण्ठं = ग्रीवां, विभुज्य = वक्रीकृत्य, दृष्टोऽस्मि किमिति शङ्कयेति भावः। विलङ्घितायाम् अपि = अतिक्रान्तायाम् अपि, द्वारि = द्वारे, विस्मयनिस्तरङ्गाम् = आश्चर्यनिर्निमेषां, दृशं = दृष्टिं, दधौ = धृतवान् ॥ १२ ॥

अनुवादः—सामर्थ्यशाली राजसिंह नलने "यह कौन है ?" ऐसे पहरेदारोंके वाक्यसे ग्रीवाको वक्र कर द्वारके लाँघे जानेपर भी आश्चर्यसे निर्निमेष दृष्टिको धारण किया ॥ १२ ॥

टिप्पणी—राजसिंहः = राजा सिंह इव (उपमित०)। अन्यनिवारकाणाम् = अन्येषां निवारकाः, तेषाम् (ष० त०)। विभुज्य = वि + भुज + क्त्वा

(ल्यप्) द्वारि = "स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः" इत्यमरः । विस्मयनिस्तरङ्गां = विस्मयेन निस्तरङ्गा, ताम् (तृ० त०) । जैसे सिंह गर्दन मरोडकर देखता है वैसे ही राजसिंह नलने भी देखा यह तात्पर्य है ॥ १२ ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बालां कांचित्समालब्धुमसंवृतोरुम् ।
निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या संघट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्वयः—सः अन्तःपुरान्तः समालब्धुम् असंवृतोरुं कांचित् बालां विलोक्य निमीलिताक्षः (सन्) भ्रमन्त्या परया संघट्टम् आसाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

व्याख्या—सः = नलः, अन्तःपुरान्तः = अवरोधाऽभ्यन्तरे, समालब्धुम् = उद्वर्तयितुम्, असंवृतोरुम् = अनाच्छादितसक्थिं, काञ्चित् = कामपि, बालां = स्त्रियं, विलोक्य = दृष्ट्वा, निमीलिताक्षः = मुद्रितनयनः सन्, पराऽङ्गना-गुह्याऽङ्गाऽवलोकनपापभीत्येति शेषः । भ्रमन्त्या = तत्र सञ्चरन्त्या, परया = अन्यया बालया, संघट्टम् = अभिघातम्, आसाद्य = संप्राप्य, चमच्चकार = चकितो बभूव ॥ १३ ॥

अनुवादः—नल अन्तःपुरके भीतर अङ्गलेप करनेके लिए ऊरुको खुला करनेवाली किसी स्त्रीको देखकर आँखोंको मूँदते हुए नल भ्रमण करती हुई किसी स्त्रीसे ठोकर पाकर चकित हो गये ॥ १३ ॥

टिप्पणी—अन्तःपुरान्तः = अन्तःपुरस्य अन्तः (ष० त०) । समालब्धुं= सम्+आङ्+लभ+तुमुन् । असंवृतोरुम् = न संवृतौ (नञ्०) । असंवृतौ ऊरू यस्याः सा० ताम् (बहु०) । सक्थि क्लीबे प्रमानूरुः" इत्यमरः । निमीलि-ताक्षः = निमीलिते अक्षिणी येन सः (बहु०) । "नेक्षेताऽर्कं न नग्नां स्त्रीम्" इस शास्त्रवचनसे नलने आँखोंको मूँद लिया यह तात्पर्य है । भ्रमन्त्या = भ्रम + लट् (शतृ) + ङीप्+टा । आसाद्य = आङ्+सद्+णिच्+क्त्वा (ल्यप्) । चमच्चकार = चमत्+कृ+लिट्+तिप् (णल्) । "चमत्" यह अनुकरणद्योतक शब्द है ॥ १३ ॥

अनादिसर्गस्रजि वाऽनुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।
जातैव यद्वा जितशम्बरस्य सा शाम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥

अन्वयः—अनादिसर्गस्रजि वा चित्रेषु अनुभूता यद्वा जितशम्बरस्य शाम्बरीं-शिल्पं जाता एव सा भीमसुता नलेन दिक्षु अलक्षि ॥ १४ ॥

व्याख्या—अनादिसर्गस्रजि = आदिरहितसृष्टिपरम्परायां, क्वचिज्जन्मान्तरे, इत्यर्थः, वा, चित्रेषु = आलेख्येषु, अनुभूता = कृताऽनुभवा, अत्यन्ताऽननुभूतेऽर्थे

भ्रमाऽसंभवादिति भावः। यद्वा = अथ वा, जितशम्बरस्य = शम्बराऽरेः, कामस्येति भावः। शाम्बरीशिल्पं = मायासृष्टिरूपा, जाता एव = विद्यमाना एव, सा = प्रसिद्धा, भीमसुता = दमयन्ती, नलेन = नैषधेन, दिक्षु=सर्वासु काष्ठासु, अलक्षि = दृष्टा ॥ १४ ॥

अनुवाद:—अनादि सृष्टियोंकी परम्परामें अथ वा चित्रोंमें देखी गई वा शम्बर दैत्यको जीतनेवाले कामदेवके मायासृष्टिरूप विद्यमान ही उस दमयन्तीको नलने सब दिशाओंमें देखा ॥ १४ ॥

टिप्पणी—अनादिसर्गस्रजि = अविद्यमान आदिर्यस्याः सा अनादिः (नञ् बहु०)। सर्गाणां स्रक् (ष० त०)। अनादिश्चाऽसौ सर्गस्रक्, तस्याम् (क० धा०)। जितशम्बरस्य = जितः शम्बरः (मायावी दैत्यविशेषः) येन, तस्य (बहु०)। "शम्बराऽरिर्मनसिजः" इत्यमरः। शाम्बरी शिल्पं = शम्बरस्य इयं शाम्बरी (माया), शम्बर+अण्+ङीप्। शाम्बर्याः शिल्पम् (ष० त०)। "स्यान्माया शाम्बरी" इत्यमरः। भीमसुता = भीमस्य सुता (ष० त०)। अलक्षि = लक्ष+लुङ् (कर्ममें)+त। नलसे किये गये मिथ्याभूत दमयन्तीके साक्षात्कारमें जन्मान्तरके अनुभवको वा कामदेवको मायाको हेतुके तौरपर उत्प्रेक्षा करनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १४ ॥

अलीकभैमीसहदर्शनान्न तस्याऽन्यकन्याऽप्सरसो रसाय।
भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद् भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि ॥ १५ ॥

अन्वयः—अन्यकन्याऽप्सरसःअलीकभैमी सहदर्शनात् तस्य रसाय न। ततः भैमीभ्रमस्य एव प्रसादात् तेन तासु भैमीभ्रमो न अलम्भि ॥ १५ ॥

व्याख्या—अन्यकन्याऽप्सरसः = अप्सरःसदृश्यः अन्यकुमार्यः। अलीकभैमीसहदर्शनात् = मिथ्यादमयन्तीसहविलोकनात्, तस्य = नलस्य, रसाय = अनुरागाय, न = न अभवन्। मिथ्यादमयन्त्या अपि अन्यकन्यानामपकृष्टत्वादिति भावः। तर्हि किं तुल्यरूपत्वात्तास्वपि भैमीभ्रमो नाऽभूदतआह–भैमोति। ततः= तस्य, भैमीभ्रमस्य एव = दमयन्त्या भ्रान्तेः एव, प्रसादात् = अनुग्रहात्, तेन = नलेन, तासु = अन्तःपुरस्थासु अन्यकन्यासु, भैमीभ्रमः = दमयन्तीभ्रान्तिः, न अलम्भि = न प्राप्तः, अत्यन्ताऽसादृश्यादिति भावः ॥ १५ ॥

अनुवाद:—अप्सराओंके समान अन्य कुमारियाँ, मिथ्या दमयन्तीके साथ देखनेसे नलके अनुरागके लिए नहीं हुईं। दमयन्तीके भ्रमके ही प्रसादसे नलको उन कुमारियोंमें दमयन्तीका भ्रम नहीं हुआ ॥ १५ ॥

टिप्पणी—अन्यकन्याऽप्सरसः = अन्याश्च ताः कन्याः (क० धा०)। अन्यकन्या अप्सरस इव, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इससे उपमित-समास। अलीकभैमीसहदर्शनात् = अलीका चाऽसौ भैमी (क० धा०), तस्याः सहदर्शनं, तस्मात् (ष० त०)। ततः = तद् शब्दसे "आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इससे सार्वविभक्तिक तसि यहाँपर षष्ठीके अर्थमें हुआ है। भैमीभ्रमस्य=भैम्या भ्रमः, तस्य (ष० त०)। प्रसादात् = हेतुमें पञ्चमी। अलम्भि = लभ+लुङ्+(कर्ममें)+त। दमयन्तीका सादृश्य बिलकुल ही न होनेसे अन्तःपुरकी स्त्रियोंमें दमयन्तीका भ्रम नलको नहीं हुआ यह तात्पर्य है॥ १५॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः।
स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन् व्यषदद्विबुद्धः॥ १६॥

अन्वयः—भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्तात् विरहात् विहस्तः सः अलीकां ताम् अवलोक्य क्षणात् विबुद्धः तत्र ताम् अपश्यन् व्यषदत्॥ १६॥

व्याख्या—भैमीनिराशे = दमयन्त्याशारहिते, हृदि = चित्ते, मन्मथेन = कामेन, दत्तस्वहस्तात्=वितीर्णात्मकरात्, दत्ताऽवलम्बादिति भावः, विरहात् = वियोगाद्धेतोः, विहस्तः = विह्वलः, सः = नलः, = अलीकाम् = असत्यरूपां, तां = दमयन्तीम्, अवलोक्य = दृष्ट्वा, क्षणात् = अल्पकालात् एव, विबुद्धः = निवृत्तभ्रमः सन्, तत्र = तस्मिन् स्थाने, तां = दमयन्तीम्, अपश्यन् = अनवलोकयन्, व्यषदत् = विषण्णोऽभूत्॥ १६॥

अनुवादः—दमयन्तीमें निराश चित्तमें कामदेवसे अवलम्ब (सहारा) दिये गये वियोगसे विह्वल नल, असत्यरूप दमयन्तीको देखकर अल्प कालमें ही भ्रमके हटनेपर वहाँ उनको न देखते हुए विषण्ण हो गये॥ १६॥

टिप्पणी—भैमीनिराशे = भैम्यां निराशं, तस्मिन् (स० त०)। दत्तस्वहस्तात् = दत्तः स्वः (स्वकीयः) हस्तः यस्मै, तस्मात् (बहु०)। अवलोक्य = अव+लोक+क्त्वा (ल्यप्)। विबुद्धः = वि+बुध्+क्तः+सुः। अपश्यन् = न पश्यन् (नञ्)। व्यषदत् = वि+सद्+लुङ्+तिप्। "सदिरप्रतेः" इस सूत्रसे षत्व॥ १६॥

प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्दिगीशसन्देशमजल्पदल्पम्।
अदृश्यवाग्भोषितभूरिभीरुभवो रवस्तावदचेतयत्तम्॥ १७॥

अन्वयः—स विकल्पोपहृतां प्रियां यावत् दिगीशसन्देशम् अल्पम् अजल्पत्। तावत् अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरुभवः रवः तम् अचेतयत्॥ १७॥

व्याख्या—सः = नलः, विकल्पोपहृतां=भ्रान्त्युपनीतां, प्रियां = दमयन्तीं, यावत् = यत्कालं, दिगीशसन्देशं = दिक्पालेन्द्रादिवाचिकम्, अल्पं = स्तोकम्, अजल्पत् = अकथयत्, तावत्=तत्कालम् एव, अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरुभवः = अलक्ष्यकर्तृकवाणीवित्रासितबहुभयशीलस्त्रीजनभवः, रवः = कलकलः, तं = नलम्, अचेतयत् = अबोधयत् ॥ १७ ॥

अनुवादः—नलने भ्रान्तिसे प्राप्त प्रिया दमयन्तीको जब लोकपाल इन्द्र आदिका कुछ सन्देश कहा, तब अदृश्य व्यक्तिके वचनसे डरी हुईं बहुत-सी डरपोक स्त्रियोंसे उत्पन्न कोलाहलने उन्हें सावधान किया ॥ १७ ॥

टिप्पणी—विकल्पोपहृतां = विकल्पेन उपहृता, ताम् (तृ० त०)। दिगीशसन्देशं = दिशाम् ईशाः (ष० त०), तेषां सन्देशः, तम् (ष० त०)। अजल्पत् = जल्प + लङ् + तिप्। अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरुभवः = न दृश्यः अदृश्यः (नञ्०)। तस्य वाक् (ष० त०)। भी + णिच् + षुक् + क्त + जस्= भीषिताः, "भियो हेतुभये षुक्" इस सूत्रसे षुक्। भूरयश्च ता भीरवः (क० धा०)। अदृश्यवाचो भीषिताः (प० त०)। अदृश्यवाग्भीषिताश्च ताः भूरिभीरवः (क० धा०), ताभ्यो भवतीति अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरु भू + अच् + सुः (उपपद०)। अचेतयत् = चित् + णिच् + लङ् + तिप्। इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है ॥ १७ ॥

पश्यन् स तस्मिन्मरुताऽपि तन्व्याः स्तनौ परिस्प्रष्टुमिवाऽस्तवस्त्रौ।
अक्षान्तपक्षान्तमृगाऽङ्कमास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

अन्वयः—स तस्मिन् मरुता अपि परिस्प्रष्टुम् इव अस्तवस्त्रौ तन्व्याः स्तनौ पश्यन् विलक्षः (सन्) अक्षान्तपक्षाऽन्तमृगाऽङ्कम् आस्यं तिर्यक् वलितं दधार ॥ १८ ॥

व्याख्या—सः = नलः, तस्मिन् = अन्तःपुरे, मरुता अपि = वायुना अपि, अचेतनेन अपि, परिस्प्रष्टुम् इव = संस्प्रष्टुम् इव, अस्तवस्त्रौ = अपनीतांऽशुकौ, तन्व्याः=कस्याश्चित्सुन्दर्याः, स्तनौ=कुचौ, पश्यन्=विलोकयन्, विलक्षः=लज्जाऽन्वितः सन्, अक्षान्तपक्षाऽन्तमृगाऽङ्कम् = असोढपौर्णमासीचन्द्रम्, आस्यं = मुखं, तिर्यक् = तिरः, वलितं=चालितं = साचीकृतमिति भावः। दधार = धृतवान् ॥ १८ ॥

अनुवादः—नलने अन्तःपुरमें अचेतन वायुसे भी मानों छूनेके लिए वस्त्रहीन बनाये गये किसी सुन्दरीके स्तनोंको देखकर लज्जित होते हुए पूर्णिमाके चन्द्रको न सहनेवाले अपने मुखको तिरछा किया ॥ १८ ॥

टिप्पणी—परिस्प्रष्टुं = परि + स्पृश + तुमुन्। अस्तवस्त्रौ = अस्तं वस्त्रं याभ्यां, तौ (बहु०)। अक्षान्तपक्षाऽन्तमृगाऽङ्कम् = न क्षान्तः (नञ्०)। पक्षस्य अन्तः (ष० त०)। मृगः अङ्कः यस्य सः (बहु०)। पक्षान्ते (पौर्णमास्याम्) मृगाऽङ्कः (स० त०)। अक्षान्तः पक्षाऽन्तमृगाङ्को येन तत् (बहु०)। दधार = धृञ् + लिट् + तिप् (णल्)। जहाँपर अचेतन वायुकी भी चपलता है वहाँ भी नलकी निर्विकारताके कारण जितेन्द्रियत्व है यह बात यहाँपर दरसाई गयी है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १८ ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि बालाऽऽवलीनां वलितैर्गुणौघैः।
न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वन्द्वं प्रभुर्बन्धुमभून्मनोभिः ॥ १९ ॥

अन्वयः—अन्तपुरे वा (वा) लावलीनां वलितैः गुणौघैः विस्तृतवागुरः अपि मनोभूः तदक्षिद्वन्द्वं कालसारं हरिणं बन्धुं प्रभुः न अभूत् ॥ १९ ॥

व्याख्या—अन्तःपुरे = अवरोधे, बालाऽऽवलीनां = स्त्रीसमूहानां, बवयोरभेदात् वालाऽऽवलीनां = रोमसमूहानां च, वलितैः = पुनः पुनः प्रवृत्तैः (कटाक्षविक्षेपपक्षे), आवर्तितैश्च (सूत्रपक्षे), गुणौघैः=कटाक्षविक्षेपादिसमूहैः (बालाऽऽवलीपक्षे), गुणौघैः=सूत्रसमूहैः (वालावलीपक्षे), विस्तृतवागुरः=प्रसारितमृगबन्धनीकः अपि, मनोभूः = कामदेवः (स एव व्याधः), तदक्षिद्वन्द्वं=नलनेत्रयुग्मम् एव, कालसारं=कनीनिकासारं, कालसाराख्यं च, हरिणं = मृगं, बन्धुम्= आक्रष्टुं (नलनेत्रपक्षे), संयन्तुं च (हरिणपक्षे), प्रभुः = समर्थः, न अभूत् = नो जातः ॥ १९ ॥

अनुवादः—जैसे रोमपङ्क्तियोंसे बटी हुई रस्सियोंसे बने हुए मृगपाशसे व्याध (बहेलिया) कालसार मृगको बाँधनेमें समर्थ होता है, उस तरह अन्तःपुरमें सुन्दरियोंके फैले हुए कटाक्षविक्षेपरूप सूत्रोंसे मृगपाशको फैलाकर कामदेवरूप व्याध नलके काली पुतलियोंवाले नेत्रद्वयरूप मृगको आकृष्ट करनेमें समर्थ नहीं हुआ ॥ १९ ॥

टिप्पणी—वा (वा) लावलीनां = बा (वा) लानानाम् आवल्यः, तासाम् (ष० त०)। गुणौघैः = गुणानाम् ओघाः, तैः (ष० त०)। विस्तृतवागुरः = विस्तृता वागुरा येन सः (बहु०), "वागुरा मृगबन्धनी" इत्यमरः। मनोभूः = मनसि भवतीति, मनस् + भू + क्विप् + सुः (उपपद०)। तदक्षिद्वन्द्वम्=अक्ष्णोर्द्वन्द्वम् (ष० त०), तस्य अक्षिद्वन्द्वं तत् (ष० त०)। कालसारं=कालः (कनीनिकालक्षणः) सारः (श्रेष्ठांशः) यस्य तत् (बहु०) (मृगपक्षे)। कालेन (कनीनिका-

कार्त्स्न्येन) सारं (श्रेष्ठम्), (तृ० त०)। वन्धुं = वन्ध+तुमुन्। इस पद्यमें नेत्र आदिमें हरिणत्व आदिका आरोप शाब्द और कामदेवमें व्याधत्वका आरोप आर्थ है अतः एकदेशविवर्ति रूपक अलङ्कार है ॥ १९ ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं रुरुत्सोस्ततः कुचौ तावनुलेपयन्त्याः।
नाभीमथैष श्लथवाससोऽनुमिमील दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥

अन्वयः—एषः कचं रुरुत्सोः दोर्मूलम् आलोक्य ततः कुचौ अनुलेपयन्त्याः तौ आलोक्य अथ श्लथवाससः नाभीम् आलोक्य अनु दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः (सन्) मिमील ॥ २० ॥

व्याख्या—एषः = नलः, कचं=केशकलापं, रुरुत्सोः=बन्द्धुम् इच्छोः, कस्याश्चित्, दोर्मूलं=वाहुमूलम्, आलोक्य=दृष्ट्वा, ततः = अनन्तरं; कुचौ = स्तनौ, अनुलेपयन्त्याः = विलेपयन्त्याः, तौ = कुचौ, आलोक्य = दृष्ट्वा, अथ = अनन्तरं, श्लथवाससः = स्रस्तवसनायाः, नाभीं=नाभिप्रदेशम्, आलोक्य = दृष्ट्वा, अनु = अनन्तरं, दिक्षु = आशासु, पुरःपार्श्वभागेषु, क्रमकृष्टचक्षुः = क्रमसमाकृष्टनयनः सन्, मिमील = निमीलितनयनो बभूव ॥ २० ॥

अनुवादः—नलने केशोंको बाँधनेकी इच्छा करनेवाली किसी स्त्रीका बाहुमूल देखकर, तब दोनों कुचोंमें अनुलेप करती हुई किसी स्त्रीके कुचोंको देखकर, तब शिथिल वस्त्रवाली किसी स्त्रीकी नाभि देखकर अनन्तर दिशाओंमें क्रमसे नेत्रोंको खींचकर आँखोंको मूँद लिया ॥ २० ॥

टिप्पणी—रुरुत्सोः = रोद्धुम् इच्छुः तस्याः, । रुध्+सन्+उः+ङस्। दोर्मूलं = दोषो मूलं, तत्, (ष० त०)। आलोक्य = आङ्+लोक+क्त्वा (ल्यप्)। अनुलेपयन्त्याः अनुलेपयतीति, तस्याः। अनु+लिप्+णिच्+लट् (शतृ)+ङीप्+ङस्। श्लथवाससः=श्लथं वासो यस्याः, तस्याः (बहु०)। क्रमकृष्ट चक्षुः = कृष्टे चक्षुषी येन सः (बहु०), क्रमेण कृष्टचक्षुः (तृ० त०)। मिमील = मील+लिट्+तिप्। वहाँ उस तरह इच्छाके अनुसार चेष्टा करनेवाली स्त्रियोंमें पापभीरु नलने आँखोंको मूँद लिया, यह भाव है ॥ २० ॥

मीलन्न शेकेऽभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसाऽन्तराभ्याम्।
स्वाऽङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्चात्पुमङ्गसङ्गोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥

अन्वयः—मीलन् सः अभिमुखाऽऽगताभ्यां स्तनसाऽन्तराभ्यां निपीड्य धर्तुं न शेके। स पश्चात् अपेतः स्वाऽङ्गानि विजगौ। ते पुनः पुमङ्गसङ्गोत्पुलके ॥ २१ ॥

व्याख्या—मीलन् = निमीलितनयनः, सः = नलः, अभिमुखाऽऽगताभ्याम् = अन्योन्यसंमुखप्राप्ताभ्यां, स्तनसाऽन्तराभ्यां = पयोधरव्यवहिताभ्यां, काभ्यां चित्स्त्रीभ्यां, निपीड्य = मध्ये निरुध्य, धर्तुं = ग्रहीतुं, न शेके = न शक्यो बभूव। सः = नलः, पश्चात् = पश्चिमभागे, अपेतः = अपसृतः, स्वाऽङ्गानि = निजाऽवयवान्, विजगौ = निनिन्द, परस्त्रीस्पर्शदोषादिति शेषः। ते = स्त्रियौ, पुनः, पुमङ्गसङ्गोत्पुलके = पुमङ्गसङ्गेन (पुरुषाऽङ्गसम्पर्केण) उत्पुलके (रोमाञ्चिते) बभूवतुरिति शेषः ॥ २१ ॥

अनुवादः—आँखोंको मूँदे हुए नलको परस्पर संमुख आयी हुईं स्तनोंसे व्यवहित दो स्त्रियाँ नहीं पकड़ सकीं। पीछे हटे हुए नलने स्त्री-संसर्गके कारण अपने अङ्गोंकी निन्दा की। परन्तु वे दोनों स्त्रियाँ पुरुषके अङ्गसम्पर्कसे रोमाञ्चित हो गयीं ॥ २१ ॥

टिप्पणी—मीलन् = मील + लट् (शतृ) + सुः। अभिमुखागताभ्याम् = अभिमुखम् आगते, ताभ्याम् (सुप्सुपा०)। स्तनसाऽन्तराभ्याम् = अन्तरेण सहिते सान्तरे (तुल्ययोगबहु०)। स्तनाभ्यां सान्तरे, ताभ्याम् (तृ० त०)। निपीड्य = नि + पीड + क्त्वा (ल्यप्)। धर्तुं=धृञ् + तुमुन्, शेके = शक् + लिट् (कर्ममें) + त। स्वाऽङ्गानि = स्वस्य अङ्गानि, तानि (ष० त०)। विजगौ = वि + गै + लिट् + तिप् (णल्)। पुमङ्गसङ्गोत्पुलके = उद्गताः पुलकाः (रोमाञ्चाः) ययोस्ते उत्पुलके (बहु०)। अङ्गस्य सङ्गः (ष० त०) पुंसः अङ्गसङ्गः (ष० त०), तेन उत्पुलके (तृ० त०)। इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है ॥ २१ ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन् कटाक्षैः।
स रागदर्शीव भृशं ललज्जे, स्वतः सतां ह्रीः परतोऽपि गुर्वी ॥ २२ ॥

अन्वयः—निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः स ताः कटाक्षैः कलयन् रागदर्शी इव भृशं ललज्जे। सतां परतः अपि स्वत एव ह्रीः गुर्वी ॥ २२ ॥

व्याख्या—निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां = नयनमुद्रणव्यक्तदर्शनाभ्यां, कदर्थितः = पीडितः, सः=नलः, ताः = स्त्रीः, कटाक्षैः = नयनप्रान्तभागैः, कलयन् = अवलोकयन्, रागदर्शी इव = अनुरागदर्शक इव, भृशम् = अत्यर्थं, ललज्जे = लज्जितः। सतां= सत्पुरुषाणां, परतः अपि = अन्यस्मात् अपि, स्वतः एव = आत्मत एव, ह्रीः = लज्जा, गुर्वी = महती, भवतीति शेषः ॥ २२ ॥

अनुवादः—आंखोंको मूँदनेसे और स्पष्ट रूपसे देखनेसे पीडित होकर नल उन स्त्रियोंको कटाक्षोंसे देखते हुए अपनेको अनुरागसे देखनेवाला समझकर अत्यन्त लज्जित हुए क्योंकि सज्जनोंको दूसरेसे भी अधिक स्वतः (अपनेसे) ही लज्जा होती है ॥ २२ ॥

टिप्पणी—निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां = स्पष्टं विलोकनम् (सुप्सुपा०) निमीलनं च स्पष्टविलोकनं च, ताभ्याम् (द्वन्द्वः)। कलयन् = कल + णिच् + लट् (शतृ) + सुः । रागदर्शी = रागेण पश्यतीति, राग + दृश् + णिनिः (उपपद०) + सुः । परतः=पर + तसिः । गुर्वी=गुरु + ङीप् + सुः । इस पद्यमें सज्जन अनिच्छासे भी अषिद्ध कार्यको करनेपर दूसरेकी अपेक्षा अपनेसे ही लज्जित होता है यह अभिप्राय है । अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ २२ ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निसृष्टः ।
मोघः शरौघः कुसुमानि नाऽभूत्तद्धैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् ॥ २३ ॥

अन्वयः—रोमाञ्चिताङ्गीम् अनु तत्कटाक्षैः भ्रान्तेन रतेः कान्ते निसृष्टः कुसुमानि शरौघः तद्धैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् मोघः न अभूत् ॥ २३ ॥

व्याख्या—रोमाञ्चिताऽङ्गीम् = पुलकिताऽवयवां, नलशरीरसम्पर्कादिति शेषः । अनु = उद्दिश्य, तत्कटाक्षैः = नलस्य कटाक्षवीक्षणैः, भ्रान्तेन = भ्रान्ति-युक्तेन, "अयम् अस्याम् अनुरक्त इति मन्वानेनेति भावः । रतेः कान्तेन = कामदेवेन, निसृष्टः = प्रयुक्तः । कुसुमानि = पुष्पाणि (एव), शरौघः = बाणसमूहः, तद्धैर्यपूजां प्रति = नलधीरत्वाऽर्चनां प्रति, पर्यवस्यन् = परिणमन्, पूजात्वेनेति शेषः । मोघः = व्यर्थः, न अभूत् = न अविद्यत ॥ २३ ॥

अनुवादः—नलके अङ्गोंके सम्पर्कसे रोमाञ्चित शरीरवाली स्त्रीको उद्देश्य करके किये गये नलके कटाक्षोंसे "ये इस (स्त्री) में अनुरक्त हुए हैं" ऐसा समझकर भ्रान्तिवाले कामदेवसे छोड़े गये फूलस्वरूप बाणोंका समूह नलके धैर्यकी पूजाके प्रति परिणत होता हुआ व्यर्थ नहीं हुआ ॥ २३ ॥

टिप्पणी—रोमाञ्चिताऽङ्गीं = रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्याः सा, ताम् (बहु०)। तत्कटाक्षैः = तस्य कटाक्षाः, तैः (ष० त०)। भ्रान्तेन = भ्रम् + क्तः + टा । निसृष्टः = नि + सृज् + क्तः + सुः । शरौघः = शराणाम् ओघः (ष० त०)। तद्धैर्यपूजां = तस्य धैर्यं (ष० त०), तस्य पूजा, ताम् (ष० त०)। पर्यवस्यन् = परि + अव + सो + लट् (शतृ) + सुः । इस पद्यमें "कुसुमानि शरौघः" यहाँपर व्यस्त रूपक है और नलके धैर्यभङ्गके लिए प्रेरित फूल नलके

धैर्यको भङ्ग न करनेवाले मात्र नहीं हुए प्रत्युत उनके धैर्यके पूजक हो गये कहनेसे अनर्थकी उत्पत्ति होनेसे विषम अलङ्कार है, दोनों अलङ्कारोंके अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ २३ ॥

हित्वैव वर्त्मैकमिह भ्रमन्त्याः स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेत्य ।
चतुष्पथस्याऽऽभरणं बभूव लोकाऽवलोकाय सतां स दीपः ॥ २४ ॥

अन्वयः—सतां स दीपः इह भ्रमन्त्याः स्त्रियाः स्पर्शः एकं वर्त्म हित्वा एव सुत्यज इति अवेत्य लोकाऽवलोकाय चतुष्पथस्य आभरणं बभूव ॥ २४ ॥

व्याख्या—सतां = सज्जनानां; दीपः = श्रेष्ठः, अथवा, सतां = भावानां, दीपः = प्रकाशकः, सः = नलः, इह = अन्तःपुरे, भ्रमन्त्याः = सञ्चरन्त्याः, स्त्रियाः = नार्याः, स्पर्शः = आमर्शनम्, एकम् = अभिन्नं, वर्त्म = मार्गं, हित्वा एव = त्यक्त्वा एव, सुत्यजः = सुखेन त्यक्तुं शक्यः, इति=एवम्, अवेत्य=ज्ञात्वा, निश्चित्येति भावः । लोकाऽवलोकाय = जनदर्शनाय, चतुष्पथस्य = चतुर्मार्गस्य, आभरणं = भूषणं, बभूव = तत्र स्थित इति भावः ॥ २४ ॥

अनुवादः—सज्जनोंमें श्रेष्ठ वा विद्यमान पदार्थोंके प्रकाशक नल यहाँपर घूमती हुई स्त्रीका स्पर्श, मार्गको छोड़कर हीं सुखसे छोड़ा जानेवाला है ऐसा निश्चय कर लोगोंको देखनेके लिए चौराहेके भूषणस्वरूप हुए अर्थात् वहाँपर खड़े हुए ॥ २४ ॥

टिप्पणी—भ्रमन्त्याः = भ्रम + लट् (शतृ) + ङीप् + ङस् । हित्वा=हा + क्त्वा । सुत्यजः = सु + त्यज् + खल् + सुः (उपपद०) । अवेत्य=अव + इण् + क्त्वा (ल्यप्) । लोकाऽवलोकाय = लोकानाम् अवलोकः, तस्मै (ष० त०) । चतुष्पथस्य = चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथं, तस्य (द्विगुः), "ऋक्पूरब्धूः-पथामानक्षे" इससे समासान्त अप्रत्यय । "पथः संख्याऽव्ययादेः" इससे नपुंसकलिङ्गता । एक रास्तेमें स्त्रियोंकी भीड़ होनेसे चौराहेमें खड़े होकर नलने चारों ओर देखा यह तात्पर्य है । चौराहेमें रखा गया दीप लोगोंको देखनेके लिए साधन होता है ऐसी ध्वनि होती है ॥ २४ ॥

उद्वर्तयन्त्या हृदये निपत्य नृपस्य दृष्टिर्न्यवृतद् द्रुतैव ।
वियोगिवैरात् कुचयोर्नखाऽङ्कैरर्धेन्दुलीलैर्गलहस्तितैव ॥ २५ ॥

अन्वयः—नृपस्य दृष्टिः उद्वर्तयन्त्या हृदये निपत्य अर्धेन्दुलीलैः कुचयोः नखाऽङ्कैः वियोगिवैरात् गलहस्तिता एव द्रुता एव न्यवृतत् ॥ २५ ॥

व्याख्या—नृपस्य = राज्ञो नलस्य, दृष्टिः = नेत्रम्, उद्वर्तयन्त्याः = उद्वर्तनं

(समालम्भनम्) कुर्वत्याः, हृदये = वक्षसि, निपत्य = पतित्वा, अर्धेन्दुलीलैः= अर्धचन्द्राकारैः, कुचयोः = स्तनयोः, नखाऽङ्कैः = नखरक्षतैः, वियोगिवैरात् = विरहिविरोधात् हेतोः, गलहस्तिता एव = हस्तेन गले गृहीत्वा नुन्ना एव, द्रुता = त्वरिता एव, न्यवृतत् = न्यवर्तिष्ठ, पापभयादिति भावः ॥ २५ ॥

अनुवादः—राजा नलकी दृष्टि उबटन करती हुई किसी स्त्रीके हृदय (छाती)-में पड़कर अर्धचन्द्रके समान आकारवाले कुचोंमें स्थित नखक्षतोंसे विरहियोंमें चन्द्रके विरोधके कारण हाथसे गलेमें पकड़कर हटाई गईकी समान शीघ्रता करती हुई ही लौट गयी ॥ २५ ॥

टिप्पणी—उद्वर्तयन्त्याः = उद्+वृत्+णिच्+लट् (शतृ) + ङीप्+ ङस् । निपत्य = नि+पत्+क्त्वा (ल्यप्) । अर्धेन्दुलीलैः = अर्धं चाऽसौ इन्दुः (क० धा०) । तस्य इव लीला येषां ते अर्धेन्दुलीलाः, तैः (व्यधि० बहु०) । "अर्धेन्दुश्चन्द्रशकले गलहस्तनखाऽङ्कयोः" इति विश्वः, नखाऽङ्कैः = नखानाम् अङ्काः, तैः (ष० त०) । वियोगिवैरात् = वियोगिषु वैरं, तस्मात् (स० त०)। गलहस्तिता = गले हस्तः (स० त०), सः सञ्जातः अस्याः सा, गलहस्त+ इतच्+टाप् । नखाङ्क (नखक्षत) दर्शन और चन्द्रदर्शन भी विरहियोंको असह्य होनेसे उनमें वैर (शत्रुता) होता है यह तात्पर्य है । गलेमें हाथसे पकड़ा जाता हुआ हटता है यह भाव है । न्यवृतत्=नि+वृत+लुङ्+तिप् । "द्युद्भ्यो लुङि" इससे परस्मैपद होकर "पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु" इस सूत्रसे 'च्लि' के स्थानमें अङ् । नलकी दृष्टि उद्वर्तन करती हुई स्त्रीके हृदयमें पड़कर··· पापके भयसे शीघ्रतापूर्वक लौट गई यह भाव है ॥ २५ ॥

तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।
द्वयं द्रढीयः कृतमीक्षणाभ्यां तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥

अन्वयः—तन्वीमुखं चन्द्रं द्राक् अधिगत्य वियोगिनः तस्य निमीलिताभ्याम् ईक्षणाभ्यां तदिन्दुता स्वसरोजता च द्वयं द्रढीयः कृतम् ॥ २६ ॥

व्याख्या—तन्वीमुखं = सुन्दरीवदनम् एव, चन्द्रम् = इन्दुं, द्राक् = शीघ्रम्, अधिगत्य=प्राप्य, हठात् दृष्ट्वेति भावः। वियोगिनः=विरहिणः । तस्य= नलस्य, ईक्षणाभ्यां = नेत्राभ्यां, तदिन्दुता = तस्य (तन्वीमुखस्य) इन्दुता (चन्द्रता), स्वसरोजता च = स्वयोः (आत्मनोः) सरोजता च (कमलता च), द्वयं = द्वितयं, द्रढीयः=दृढतरं, कृतं = विहितम्, अन्यथा कथं तत्समीपे निमीलनमिति भावः ॥ २६ ॥

अनुवादः—सुन्दरीके मुखरूप चन्द्रको हठात् देखकर वियोगी नलके मूँदे गये दोनों नेत्रोंने सुन्दरीके मुखका चन्द्रत्व और अपना कमलत्व दोनोंको दृढतर बना लिया ॥ २६ ॥

टिप्पणी—तन्वीमुखं=तन्व्या मुखं, तत् (ष० त०) तदेव चन्द्रम्, यह व्यस्त रूपक है। अधिगत्य=अधि+गम्+क्त्वा (ल्यप्)। वियोगिनः=वियोग+इनिः+ङस्। तदिन्दुता = तस्य इन्दुता (ष० त०)। स्वसरोजता = स्वयोः सरोजता (ष० त०)। द्वयं = द्वि+तयप् (अयच्)+सुः । द्रढीयः = अतिशयेन दृढम्, दृढ+ईयसुन्, "र ऋतोर्हलादेर्लघोः" इस सूत्रसे 'ऋ" के स्थानमें 'र' भाव। नलके नेत्रोंने दमयन्तीके मुखको देखकर उसका चन्द्रभाव और अपना कमलभाव न किया होता तो उनको देखनेसे नेत्रोंका मूँदा जाना कैसे होता ? सुन्दरीका मुख चन्द्रके समान मनोहर और नलके नेत्र कमलके समान सुन्दर हैं यह भाव प्रतीत होता है। परस्त्रीका मुख देखना अनुचित समझकर नलने नेत्रोंको मूँद लिया कहनेसे उनकी धीरोदात्तता प्रतीत होती है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ २६ ॥

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीष्यन्।
संघटच तस्मिन् भृशभीनिवृत्तास्ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥ २७ ॥

अन्वयः—चतुष्पथे विनिमीलिताक्षं तं चतुर्दिगेताः ताः तस्मिन् संघटच भृशभीनिवृत्ताः ता एव तद्वर्त्म न अदास्यन् चेत् सुखम् अग्रहीष्यन् ॥ २७ ॥

व्याख्या—चतुष्पथे = चतुर्मार्गे, विनिमीलिताक्षं = मुद्रितनयनं, परस्त्रीदर्शनभियेजि शेषः। तं = नलं, चतुर्दिगेताः = चतसृभ्यो दिग्भ्यः (काष्ठातः) एताः (आगताः), ताः = नार्यः, तस्मिन् = नले, संघटच = अभिहत्य, भृशभीनिवृत्ताः = गाढभयपरावृत्ताः, ता एव = ता नार्य एव, तद्वर्त्म = नलमार्गं, न अदास्यन् चेत् = नो दद्युश्चेत्, सुखम् = अनायासेन, अग्रहीष्यन् = गृह्णीयुः ॥ २७ ॥

अनुवादः—चौराहेमें आँखोंको मूँदनेवाले नलमें चारों दिशाओंसे आयी हुई स्त्रियाँ ठोकर खाकर अत्यन्त भयसे हटती हुईं उनको मार्ग न देतीं तो अनायास ही नलको पकड़ लेतीं ॥ २७ ॥

टिप्पणी—चतुष्पथे=चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथं, तस्मिन् (द्विगु०)। विनिमीलिताक्षं = विनिमीलिते अक्षिणी येन, तम् (बहु०)। चतुर्दिगेताः = चतसृभ्यो दिग्भ्य एताः "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इस सूत्रसे उत्तरपद

समास। संघटच = सं+घट+क्त्वा (ल्यप्)। भृशभीनिवृत्ताः = भृशं भीः (सुप्सुपा०)। भृशभिया निवृत्ताः (तृ० त०)। तद्वर्त्म = नलस्य वर्त्म, तत् (ष० त०)। अदास्यन् = दा+लृङ् (क्रियाऽतिपत्तिमें)+झिः। अग्रहीष्यन् = ग्रह+लृङ् (क्रियाऽतिपत्तिमें)+झिः। नलमें ठोकर खाकर नलमें भूतकी शङ्का कर उन्हें मार्ग देकर भयसे भागनेवाली वे स्त्रियां कैसे नलको पकड़ पातीं यह अभिप्राय है ॥ २७ ॥

संघट्टयन्त्यास्तरसाऽऽत्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।
दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसन्तापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

अन्वयः—तरसा संघट्टयन्त्याः तन्व्याः आत्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी भूपः नितम्बं दिशा परिधाप्य तत्पापसन्तापम् अवाप ॥ २८ ॥

व्याख्या—तरसा = वेगेन, संघट्टयन्त्याः = अभिघ्नन्त्याः, तन्व्याः = कस्याश्चिन्नार्याः, आत्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी = स्वभूषणवज्रकोटिसक्तक्षौमहारी, भूपः = राजा नलः, नितम्बं = तस्याः कटिपश्चाद्भागं, दिशा = काष्ठया, परिधाप्य = आच्छाद्य, दिगम्बरं कृत्वा इति भावः। तत्पापसन्तापं = वस्त्राऽपहरणकल्मषदुःखम्, अवाप = प्राप्तवान् ॥ २८ ॥

अनुवादः—वेगके कारण ठोकर खानेवाली किसी स्त्रीके अपने भूषण हीरोंकी नोकमें फँसे हुए वस्त्रको हरण करनेवाले राजा नलने उसके नितम्बको दिगम्बर (वस्त्ररहित) कर उस पापसे सन्तापको प्राप्त किया ॥ २८ ॥

टिप्पणी—संघट्टयन्त्याः = सं+घट्ट+णिच्+लट् (शतृ) + ङीप्+ ङस्। आत्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी = आत्मनः भूषाः (ष० त०), तासु हीराः (स० त०) तेषाम् अङ्कुराः (ष० त०)। प्रोतं च तद् दुकूलम् (क० धा०)। आत्मभूषाहीराङ्कुरेषु प्रोतदुकूलम् (स० त०), तत् हरतीति, आत्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूल+हृ+णिनिः (उपपद०)+सुः। परिधाप्य= परि+धा+णिच्+क्त्वा (ल्यप्)। तत्पापसन्तापं = तेन पापम् (तृ० त०), तेन सन्तापः, तम् (तृ० त०)। अवाप = अव+आप्+लिट्+तिप् (णल्) ॥ २८ ॥

हतः कयाचित् पथि कन्दुकेन संघटच भिन्नः करजैः कयाऽपि ।
कयाचताऽक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

अन्वयः—स पथि कयाचित् कन्दुकेन हतः। कयाऽपि संघटच करजैः

भिन्नः। कयाचन कुचकुङ्कुमेन अक्तः, (एवम्) स ताभिः संयुक्तकल्पः बभूव ॥ २९ ॥

व्याख्या—सः = नलः, पथि=मार्गे, कयाचित्=नार्या, कन्दुकेन = गेन्दुकेन, हृतः = ताडितः। कयाऽपि = नार्या, संघट्य = अभिहत्य, करजैः = नखैः, भिन्नः = विदारितः, कयाचन = नार्या, कुचकुङ्कुमेन = स्तनकाश्मीरेण, अक्तः = लिप्तः। एवं सः = नलः, ताभिः = पूर्वोक्ताभिर्नारीभिः, संभुक्तकल्पः = उपभुक्तसदृशः, बभूव = संजातः ॥ २९ ॥

अनुवादः—नल मार्गमें किसी स्त्रीसे गेंदसे ताडित हुए, किसी स्त्रीसे ठोकर खाकर नाखूनोंसे विदारित हुए और किसी स्त्रीके स्तनोंके केसरसे लिप्त हो गये इस प्रकार वे उन स्त्रियोंसे उपभुक्तके सदृश हुए ॥ २९ ॥

टिप्पणी—हतः = हन्+क्तः (कर्ममें)+सुः। संघट्य = सं+घट+क्त्वा (ल्यप्)। करजैः = कर+जन्+डः (उपपद०)+भिस्। भिन्नः = भिद्+क्तः सुः। कुचकुङ्कुमेन = कुचयोः कुङ्कुमः, तेन (ष० त०) अक्तः = अञ्जू+क्तः (कर्ममें)+सुः ॥ २९ ॥

छायामयः प्रैक्षि कयाऽपि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः।
तच्चित्तयाऽन्तर्निरचायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

अन्वयः—कयाऽपि निजे हारे छायामयः स प्रैक्षि, अथ गच्छन् (अत एव) न ईक्ष्यमाणः (सन्) तच्चित्तया तन्व्या स्वस्य एव हृदयं प्रविष्ट इति अन्तः चारु निरचायि ॥ ३० ॥

व्याख्या—कयाऽपि = नार्या, निजे = स्वकीये, हारे=मौक्तिकमालायां, छायामयः = प्रतिबिम्बरूपः, सः = नलः, प्रेक्षि=प्रेक्षितः। अथ = अनन्तरं, गच्छन् = अपसरन्, अत एव न ईक्ष्यमाणः=अनिरीक्ष्यमाणः सन्, तच्चित्तया = चित्तस्थितनलया, "तच्चिन्तया" इति पाठे नलचिन्तया इत्यर्थः। तन्व्या = नार्या, स्वस्य एव=आत्मन एव, हृदयं = हृत्, प्रविष्टः=हृदये कृतप्रवेशः, इति = एवम्, अन्तः = अन्तःकरणे, चारु = साधु, निरचायि=निश्चितः ॥ ३० ॥

अनुवादः—किसी स्त्रीने अपने हारमें प्रतिबिम्बरूप नलको देखा। तब जाते हुए उनको न देखकर अपने चित्तमें नलके रहनेसे उस स्त्रीने नलने मेरे ही हृदयमें प्रवेश किया है, इस प्रकारसे अपने अन्तःकरणमें अच्छी तरह निश्चय किया ॥ ३० ॥

टिप्पणी—छायामयः = छाया + मयट् + सुः । प्रैक्षि = प्र + ईक्ष + लुङ् (कर्ममें) + त । गच्छन् = गम् + लट् (शतृ) + सुः । ईक्ष्यमाणः = ईक्ष् + लट् (कर्ममें) (शानच्) + सुः । तच्चित्तया = स चित्ते यस्याः सा, तया (व्यधि० बहु०) । प्रविष्टः = प्र + विश् + क्तः + सुः । निरचायि = निर् + चि + लुङ् (कर्ममें) + त ॥ ३० ॥

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदमूः रतीशः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वतमासु नूनं नाऽमूषु निर्णीतरतिः कथञ्चित् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—रतीशः तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः अमूः प्रत्येकम् आलिङ्गत्, रतिप्रतिद्वन्द्वतमासु अमूषु स कथञ्चित् निर्णीतरतिः न अभूत् नूनम् ॥ ३१ ॥

व्याख्या—रतीशः = कामः, तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः = नलप्रतिबिम्बमञ्जुत्वाऽपहृतधीरभावाः, अमूः = नारीः, प्रत्येकम् = एकैकाम् एव, आलिङ्गत् = आलिङ्गितवान्, परं रतिप्रतिद्वन्द्वतमासु = रतिसदृशीषु, अमूषु = नारीषु मध्ये, सः = कामः, कथञ्चित् = केनाऽपि प्रकारेण, निर्णीतरतिः = निश्चितनिजपत्नीकः, न अभूत् = संवृत्तः, नूनम्, अन्यथा कथं प्रत्येकमालिङ्गेदित्यर्थः । सर्वास्वपि मदनविकारः प्रादुर्भूत इति तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥

अनुवाद—कामदेवने नलके प्रतिबिम्बके सौन्दर्यसे धैर्यरहित उन स्त्रियोंमें प्रत्येकको आलिङ्गन किया परन्तु रतिके सदृश उन स्त्रियोंके बीचमें किसी भी प्रकारसे कामदेव रतिका निश्चय नहीं कर सका ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—रतीशः = रतेः ईशः (ष० त०)। तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः = तस्य छाया तच्छायम् (ष० त०) "विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्" इससे नपुंसकलिङ्गता । तच्छायस्य सौन्दर्यम् (ष० त०), निपीतं धैर्यं यासां ताः (बहु०) । तच्छायसौन्दर्येण निपीतधैर्याः, ताः (तृ० त०) । रतिप्रतिद्वन्द्वतमासु = अतिशयेन प्रतिद्वन्द्वाः प्रतिद्वन्द्वतमाः (प्रतिद्वन्द्व + तमप् + टाप्) । रतेः प्रतिद्वन्द्वतमाः, तासु (ष० त०) । निर्णीतरतिः = निर्णीता रतिः येन सः (बहु० ।) अभूत् = भू + लुङ + तिप् । कामदेव उन स्त्रियोंमें रतिका निश्चय करता तो क्यों प्रत्येकको आलिङ्गन करता ? नलके प्रतिबिम्बको देखनेसे सब स्त्रियोंमें काम विकार उत्पन्न हुआ यह भाव है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३१ ॥

तस्माददृश्यादपि नाऽतिबिभ्युस्तच्छायरूपाऽऽहितमोहलोलाः ।
[illegible] ॥ ३२ ॥

अन्वयः—सुदृशः तच्छायरूपाऽऽहितमोहलोलाः अदृश्यात् अपि तस्मात् न अतिबिभ्युः। (तथाहि) आदृतमन्मथाऽऽज्ञाः (सत्यः) स्वान् प्राणान् अपि तृणानि मन्यन्त एव॥ ३२॥

व्याख्या—सुदृशः = नार्यः, तच्छायरूपाहितमोहलोलाः = नलप्रतिबिम्ब-सौन्दर्यजनितचित्तभ्रमाऽऽसक्ताः (सत्यः), अदृश्यात् अपि = अदर्शनीयात् अपि, तस्मात् = नलात् भयहेतोः, न अतिबिभ्युः = न अतिभयं प्रापुः। शृङ्गाररसेन भयानकरसस्तिरस्कृत इति भावः। तथा हि आदृतमन्मथाज्ञाः = सम्मानित-मदनादेशाः, मन्मथाऽधीना इति भावः, तादृश्यः = सत्यः, स्वान् = स्वकीयान्, प्राणान् अपि = असून् अपि, तृणानि = तृणतुल्यान्, मन्यन्त एव = विमृशन्ति एव॥ ३२॥

अनुवादः—स्त्रियाँ नलके प्रतिबिम्बके सौन्दर्यसे उत्पन्न चित्तभ्रमसे आसक्त होती हुईं अदर्शनीय नलसे बहुत नहीं डरीं। वे कामदेवके अधीन होती हुईं अपने प्राणोंको भी तृणके समान समझने लगीं॥ ३२॥

टिप्पणी—सुदृशः = शोभने दृशौ यासां ताः (बहु०)। तच्छायरूपाऽऽ-हितमोहलोलाः = तस्य छाया तच्छायम् (ष० त०), तस्य रूपम् (ष० त०), तेन आहितः (तृ० त०)। स चाऽसौ मोहः (क० धा०), तेन लोलाः (तृ० त०)। "लोलश्चलसतृष्णयोः" इत्यमरः। अतिबिभ्युः = अति + भी + लिट् + झिः (उस्)। आदृतमन्मथाऽऽज्ञाः = मन्मथस्य आज्ञा (ष० त०)। आदृता मन्मथाऽऽज्ञा याभिः ताः (बहु०) प्राणान् = "मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु" इस सूत्रसे चतुर्थीके वैकल्पिक होनेसे द्वितीया। मन्यन्ते = मन + लट् + झः। प्राणोंको तृणवत् समझकर नलके समागममें सतृष्ण उन स्त्रियोंको उनसे डर क्यों होता यह तात्पर्य है॥ ३२॥

जागर्त्ति तच्छायदृशां पुरा यः स्पृष्टे च तस्मिन् विससर्प कम्पः।
द्रुतं गते तत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तितश्चारुदृशां परं सः॥ ३३॥

अन्वयः—पुरा तच्छायदृशां चारुदृशां यः कम्पः जागर्ति, तस्मिन् स्पृष्टे सति विससर्प। स द्रुतं गते तत्पदशब्दभीत्या परं स्वहस्तितः॥ ३३॥

व्याख्या—पुरा = पूर्वं, तच्छायदृशां = नलप्रतिबिम्बदर्शिनीनां, चारुदृशां = सुन्दरीणां, यः, कम्पः = वेपथुः, जागर्ति = स्फुरति। तस्मिन् = नले, स्पृष्टे सति = आमृष्टे सति, विससर्प = प्रससार, कम्प इति शेषः। सः = कम्पः, द्रुतं = शीघ्रं, गते = अपसृते, नल इति शेषः। तत्पदशब्दभीत्या = नलचरणशब्दजनभयेन,

परम् = साऽतिशयं, स्वहस्तितः = स्वहस्तवान् कृतः, प्रबलीकृत इति भावः ॥ ३३ ॥

अनुवादः—पहले नलके प्रतिबिम्बको देखनेवाली सुन्दरियोंको जो कम्प उत्पन्न हुआ वह नलका स्पर्श करनेपर बढ़ गया। वह कम्प नलके शीघ्र हट जानेपर उनके पैरोंके शब्दके भयसे हाथसे सहारा देनेके समान बहुत ही बढ़ गया ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—तच्छायदृशां = तस्य छाया तच्छायं (ष० त०), तत् पश्यन्तीति तच्छायदृशः, तासाम् (तच्छाय + दृश् + क्विप् + आम्)। चारुदृशां= चारू दृशौ यासां ताश्चारुदृशः, तासाम् (बहु०)। जागर्ति = जागृ + लट् + तिप्। "पुरा" के योगमें "पुरिलुङ् चाऽस्मे" इससे भूत अर्थमें लट्। विससर्प= वि + सृप् + लिट् + तिप् (णल्)। तत्पदशब्दभीत्या = तस्य पदे (ष० त०), तयोः शब्दः (ष० त०), तस्मात् भीतिः तया (प० त०)। स्वहस्तितः = स्वस्य हस्तः (ष० त०), सः अस्याऽस्तीति स्वहस्तः "अर्शआदिभ्योच्" इससे अच् प्रत्यय। स्वहस्तः कृतः, स्वहस्त शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् + क्तः (कर्ममें) + सुः। इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है ॥ ३३ ॥

उल्लास्यतां स्पृष्टनलाऽङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिबाऽपि दृष्टिः।
अश्मैव रत्यास्तदनर्ति पत्या छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि लोम ॥ ३४ ॥

अन्वयः—रत्याः पत्या स्पृष्टनलाऽङ्गं तासाम् अङ्गम् उल्लास्यताम्। नलच्छायपिबा तासां दृष्टिः अपि उल्लास्यताम्। (परम्) छेदे अपि अबोधं लोम यत् अहर्षि तत् अश्मा एव अनर्ति ॥ ३४ ॥

व्याख्या—रत्याः = रतिदेव्याः, पत्या = भर्त्रा, कामेनेति भावः। स्पृष्टनलाङ्गम् = आमृष्टनलशरीरं, तासां = नारीणाम्, अङ्गं = देहाऽवयवः, उल्लास्यताम् = उल्लासं प्राप्यतां, नलच्छायपिबा = नलप्रतिबिम्बदर्शिनी, तासां = नारीणां, दृष्टिः अपि = नयनम् अपि, उल्लास्यताम् = उल्लासं प्राप्यताम्, तयोर्द्वयोरपि चेतनत्वादिति भावः। (परम्) छेदेऽपि = कर्तनेऽपि, अबोधं = बोधरहितम्, अचेतनमिति भावः। लोम = रोम, यत् अहर्षि = हर्षितं, तत् अश्मा एव = प्रस्तर एव, अनर्ति = नर्तितः ॥ ३४ ॥

अनुवादः—नलके अङ्गको स्पर्श करनेवाले नारीके अङ्गको कामदेव उल्लासयुक्त करे, इसी तरह नलके प्रतिबिम्बको देखनेवाली उनकी दृष्टिको उल्लासयुक्त

करे, परन्तु काटनेपर भी संज्ञासे रहित रोमको भी जो हर्षित किया कामदेवने वह पत्थरको ही नचाया ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—स्पृष्टनलाऽङ्गं = नलस्य अङ्गम् (ष० त०) । स्पृष्टं नलाऽङ्गं येन तत् (बहु०) । उल्लास्यताम् = उद् + लस + णिच् + लोट् (कर्ममें) + त । नलच्छायपिबा = नलस्य छाया नलच्छायं (ष० त०), तत् पिबतीति, नलच्छाय + पा + शः + टाप् (उपपद०) सुः । "पाघ्राध्माधेड्दृशः शः" इस सूत्रसे श प्रत्यय हुआ है । अबोधम्=अविद्यमानो बोधो यस्य तत् (नञ् बहु०) । अहर्षि = हृष् + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त । अनर्ति = नृत् + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त । पत्थरको नचानेके सदृश रोमहर्षण (रोमाञ्च) को उत्पन्न करनेवाले कामदेवसे असाध्य क्या है ? यह भाव है । इस पद्यमें रोमहर्षण और अश्मनर्तन वाक्याऽर्थोंके सादृश्यका आक्षेप करनेसे वाक्याऽर्थवृत्ति निदर्शना अलङ्कार है ॥ ३४ ॥

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य हृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।
निपत्य तत्राऽस्य धरारजःस्थे पादे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—मृगाक्षी यस्मिन् नलस्पृष्टकम् एत्य हृष्टा तं देशं भूयोऽपि अगात् । तत्र धरारजःस्थे अस्य पादे निपत्य प्रसीद इति शनैः अवादीत् ॥३५॥

व्याख्या—मृगाक्षी = हरिणलोचना, यस्मिन् = देशे, नलस्पृष्टकं = नलालिङ्गनविशेषम्, एत्य=प्राप्य, हृष्टा = रोमाञ्चिता, तं = पूर्वोक्तं, देशं = स्थानं, भूयोऽपि = पुनरपि, अगात् = अगमत् । तत्र = तस्मिन्देशे, धरारजःस्थे = भूमिधूलिस्थिते, अस्य = नलस्य, पादे = पादप्रतिकृतौ, निपत्य = पतित्वा, प्रसीद = अनुगृहाण, पुनः स्पर्शेनेति शेषः । इति = इत्थं, शनैः = मन्दस्वरम्, अवादीत् = उक्तवती, स्पर्शं तु न लेभे, तस्याऽपगमादिति भावः ॥ ३५ ॥

अनुवादः—मृगनयना जिस स्थानमें नलके आलिङ्गनविशेषको पाकर रोमाञ्चयुक्त हुई थी उस स्थानको फिर प्राप्त हुई । वहाँपर उसने धरतीकी धूलिमे पड़े हुए नलके चरणचिह्नमें गिरकर "आप अनुग्रह करें" ऐसा धीरेसे कहा ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—मृगाक्षी=मृगस्य इव अक्षिणी यस्याः सा (व्यधिक० बहु०) । नलस्पृष्टकं = नलस्य स्पृष्टकं, तत् (ष० त०) । आलिङ्गनविशेषको स्पृष्टक कहते हैं, उसका लक्षण रतिरहस्यमें ऐसा दिया है—

"यद्योषितः संमुखमागताया अन्याऽपदेशाद् व्रजतो नरस्य ।
गात्रेण गात्रं घटते तदेतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरार्याः ॥"

अर्थात् संमुख आई हुई स्त्रीके शरीरसे दूसरे बहानेसे चलते हुए पुरुषका शरीर जो संघटित होता है उसे "स्पृष्टक" नामका आलिङ्गन कहते हैं। अगात्=इण्+लुङ्+तिप्। धरारजःस्थे = धराया रजः (ष० त०), तस्मिन् तिष्ठतीति तस्मिन् धरारजः+स्था+कः (उपपद०)+ङि+। निपत्य = नि+पत्+क्त्वा (ल्यप्)। प्रसीद = प्र+सद्+लोट्+सिप्। अवादीत्= वद्+लुङ्+तिप् ॥ ३५ ॥

भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकायामायास्य भैमी विरहात् क्रशीयान् ।
असौ मुहुः सौधपरम्पराणां व्यधत्त विश्रान्तिमुपत्यकासु ॥ ३६ ॥

अन्वयः—भैमीविरहात् क्रशीयान् असौ अमुष्याम् उपकारिकायां भ्रमन् आयास्य मुहुः सौधपरम्पराणाम् उपत्यकासु विश्रान्ति व्यधत्त ॥ ३६ ॥

व्याख्या—भैमीविरहात् = दमयन्तीवियोगात्, क्रशीयान् = कृशतरः, असौ=नलः, अमुष्याम्, उपकारिकायां = राजसद्मनि, भ्रमन् = सञ्चरन्, आयास्य = परिश्रम्य, मुहुः=वारं वारं, सौधपरम्पराणां=राजसदनावलीनाम्, उपत्यकासु = आसन्नभूमिषु, विश्रान्ति = विश्रामं, व्यधत्त = विहितवान्, विश्रान्तोऽमूदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके वियोगसे अत्यन्त कृश नल, राजाके महलमें घूमते हुए थककर वारंवार राजभवनोंकी निकट भूमियोंमें विश्रान्त हो गये ॥ ३६ ॥

टिप्पणी—भैमीविरहात् = भैम्या विरहः, तस्मात् (ष० त०)। क्रशीयान् = अतिशयेन कृशः, कृश+ईयसुन्+सुः, "र ऋतोर्हलादेर्लघोः" इस सूत्रसे 'ऋ' के स्थानमें "र" आदेश। सौधपरम्पराणां = सौधानां परम्पराः, तासाम् (ष० त०)। उपत्यकासु = "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाऽऽरूढयोः" इस सूत्रसे त्यकन्। उप+त्यकन्+टाप्+सुप्। यहाँपर सौधोंकी ऊँचाईसे पर्वतमें सदृशता होनेसे यह लाक्षणिक प्रयोग किया गया है। विश्रान्ति = वि+श्रम्+क्तिन्+अम्। व्यधत्त = वि+धाञ्+लङ्+त। नारायण पण्डितने "उपत्यकासु" इसके स्थानमें अधित्यकासु "ऐसा पाठ माना है, उसका "उर्ध्वभूमिषु" यह पर्याय है और ऊँची भूमियोंमें यह अर्थ करना चाहिए ॥ ३६ ॥

उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्यास्तस्मै यथाऽदर्शि तथैव भैमी ।
तेना[illegible] न दृष्टाऽजनि विस्मयाय ? ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हंसेन नलिन्या दले भैमी यथा उल्लिख्य तस्मै अदर्शि, तथैव तेन अभिलिख्य उपहृतस्वहारा दृष्टा (सती) कस्या विस्मयाय न अजनि ? ॥३७॥

व्याख्या—हंसेन = चक्राङ्गेन, नलिन्याः = कमलिन्याः, दले = पत्रे, भैमी = दमयन्ती, यथा = येन प्रकारेण, उल्लिख्य = अभिलिख्य, पूर्वमिति शेषः। तस्मै = नलाय, अदर्शि = दर्शिता, तथैव = तेन प्रकारेणैव, तेन = नलेन, अभिलिख्य = उल्लिख्य, स्वमनोविनोदार्थमिति शेषः। उपहृतस्वहारा = कण्ठार्पितनिजमुक्ताहारा, दमयन्तीति शेषः, दृष्टा = अवलोकिता, कस्याः = नार्याः, विस्मयाय = आश्चर्याय, न अजनि = न जाता, सर्वस्या अपि नार्या विस्मयाय जातेति भावः ॥ ३७ ॥

अनुवादः—हंसने कमलके पत्तेपर दमयन्तीको लिखकर जैसे नलको दिखलाया था, उसी तरह उन्होंने दमयन्तीको लिखकर उनके गलेमें अपने हारको समर्पित किया था, उसे देखकर किस स्त्रीको आश्चर्य नहीं हुआ ? ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—उल्लिख्य = उद् + लिख + क्त्वा (ल्यप्)। तस्मै "अदर्शि" दर्शन क्रियाके ग्रहणसे सम्प्रदानसंज्ञा होकर चतुर्थी। उपहृतस्वहारा = उपहृतः स्वः (स्वकीयः) हारः यस्याः सा (बहु०) ॥ ३७ ॥

कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमाऽऽवलिवेत्रचिह्ना।
साऽऽलिख्य तेनैक्ष्यत यौवनीयद्वाःस्थामवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

अन्वयः—तेन यौवनीयद्वाःस्थाम् अवस्थां परिचेतुकामा (अत एव) रोमाऽऽवलिवेत्रचिह्ना कौमारगन्धीनि वृत्तानि निवारयन्ती सा आलिख्य ऐक्ष्यत ॥ ३८ ॥

व्याख्या—तेन = नलेन, यौवनीयद्वाःस्थां = तारुण्यसम्बन्धिद्वाराऽवस्थिताम्, अवस्थां = दशां, दौवारिकदशां यौवनप्रवेशदशां चेति भावः। परिचेतुकामा = अभ्यसितुकामा, अत एव रोमाऽऽवलिवेत्रचिह्ना = लोमश्रेणीरूपदण्डचिह्नयुक्ता, कौमारगन्धीनि = शैशवसंस्पर्शीनि, वृत्तानि = चरित्राणि, चापलानीति भावः। निवारयन्ती = निषेधयन्ती, सा = दमयन्ती, आलिख्य = अभिलिख्य, ऐक्ष्यत = ईक्षिता, कौमारयौवनवयःसन्धौ विद्यमानां दमयन्तीमभिलिख्य नलोऽपश्यदिति भावः ॥ ३८ ॥

अनुवादः—नलने यौवनके द्वारमें स्थित अवस्थाका परिचय करनेकी इच्छा करनेवाली अत एव रोमश्रेणीरूप वेतके दण्डके चिह्नवाली और बचपनसे होनेवाली चञ्चलताका निवारण करनेवाली दमयन्तीको लिखकर देखा ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—यौवनीयद्वाःस्थाम् = यौवनस्य इयं यौवनीया, यौवन शब्दसे "वृद्धाच्छः" इस सूत्रसे छ (ईय) प्रत्यय होकर स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् प्रत्यय। यौवनीया चाऽसौ द्वाः (क० धा०), तस्यां तिष्ठतीति यौवनीयद्वाःस्था, ताम्, यौवनीयद्वार्+स्था+क+(उपपद०)+अम्। परिचेतुकामा=परिचेतुं कामः यस्याः सा (बहु०), "तुं काममनसोरपि" इससे 'तुम्' के मकारका लोप। रोमाऽऽवलिवेत्रचिह्ना = रोम्णाम् आवलिः (ष० त०), सा एव वेत्रं चिह्नं यस्याः सा (बहु०)। कौमारगन्धीनि = कुमार्या भावः कौमारं, कुमारी+अण्। तस्य गन्धः=लेशः (ष० त०)। सोऽस्ति येषां, तानि, कौमारगन्ध + इनिः + शस्। निवारयन्ती = निवारयतीति, नि+वृञ्+णिच्+लट् (शतृ)+ङीप्+सुः। ऐक्ष्यत = ईक्ष+लङ् (कर्ममें) + त। दमयन्तीका बचपन समाप्त हो रहा है और वह युवाऽवस्थाके द्वारमें अवस्थित है जैसे द्वारपालिका वेतकी छड़ी लेकर द्वारमें रहकर चापल्यका निवारण करती है वैसे ही वह भी यौवनमें उत्पन्न रोमावलीरूप वेत्रयष्टिको लेकर कुमारीभावमें होनेवाले चापल्यका निवारण कर रही है ऐसी दमयन्तीको राजाने चित्रित किया यह तात्पर्य है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ ३८ ॥

पश्याः पुरन्ध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे।
चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदङ्घ्रिप्रतिमासु चक्रम्॥ ३९ ॥

अन्वयः—सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे अध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदङ्घ्रिप्रतिमासु चक्रं पश्याः पुरन्ध्रीः प्रति चित्राणि चक्रे॥ ३९ ॥

व्याख्या—सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे = घनकपूर्रपांसुक्रीडितबालसङ्घे, अध्वनि = मार्गे, चक्रवर्तिचिह्नं = सार्वभौमलक्षणं, तदङ्घ्रिप्रतिमासु = नलचरणप्रतिबिम्बेषु, चक्रं = चक्ररेखाः, पश्याः = पश्यन्तीः, पुरन्ध्रीः प्रति = स्त्रिय उद्दिश्य, चित्राणि = आश्चर्याणि, चक्रे = चकार, नल इति शेषः॥ ३९ ॥

अनुवादः—जहांपर गाढ कपूरकी धूलिमें कुमार लोग क्रीडा कर रहे हैं ऐसे मार्गमें चक्रवर्तीके चिह्नवाले नलके चरणोंके प्रतिबिम्बोंमें स्थित चक्ररेखाओंने देखनेवाली स्त्रियोंमें आश्चर्य उत्पन्न किया॥ ३९ ॥

टिप्पणी—सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे = चन्द्रस्य रजांसि (ष० त०), "अथ कर्पूरमस्त्रियाम्। घनसारश्चन्द्रसंज्ञः" इत्यमरः। सान्द्राणि च तानि चन्द्ररजांसि (क० धा०)। कुमाराणां चक्रम् (ष० त०)। कृता क्रीडा येन तत् (बहु०)।

कृतक्रीडं कुमारचक्रं यस्मिन् सः (बहु०)। सान्द्रचन्द्ररजोभिः कृतक्रीडकुमारचक्रः तस्मिन् (तृ० त०)। चक्रवर्तिचिह्नं = चक्रे (राजमण्डले) वर्तते (प्रधानत्वेन) तच्छीलः चक्रवर्ती, चक्र + वृत् + णिनिः (उपपद०), "चक्रवर्ती सार्वभौमः" इत्यमरः। चक्रवर्तिनः चिह्नं, तत् (ष० त०)। तदङ्घ्रिप्रतिमासु = तस्य अङ्घ्री (ष० त०), तयोः प्रतिमाः, तासु (ष० त०)। पश्याः = पश्यन्तीति, ताः, दृशधातुसे "पाघ्राध्माधेड्दृशः शः" इस सूत्रसे शप्रत्यय। चक्रे = कृ + लिट् + त ॥ ३९ ॥

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्योरन्योन्यमेणेक्षणयोरभिख्याम् ।
मध्ये मुहूर्तं स बभूव गच्छन्नाकस्मिकाच्छादनविस्मयाय ॥ ४० ॥

अन्वयः—तारुण्यपुण्याम् अन्योन्यम् अभिख्याम् अवलोकयन्त्योः एणेक्षणयोः मध्ये गच्छन् स मुहूर्तम् आकस्मिकाऽऽच्छादनविस्मयाय बभूव ॥ ४० ॥

व्याख्या—तारुण्यपुण्यां = यौवनसुन्दरीम्, अन्योन्यं = मिथः, अभिख्यां = शोभाम्, अवलोकयन्त्योः = पश्यन्त्योः, एणेक्षणयोः = मृगाक्ष्योः, मध्ये = अन्तरे, गच्छन् = व्रजन्, सः = नलः, मुहूर्तं = क्षणमात्रम्, आकस्मिकाच्छादनविस्मयाय = आकस्मिकाच्छादनेन (निर्हेतुकव्यवधानेन), विस्मयाय (आश्चर्याय), बभूव = अभवत् ॥ ४० ॥

अनुवादः—यौवनसे सुन्दर और परस्पर शोभाको देखनेवाली मृगनयना दो स्त्रियोंके बीचमें जाते हुए नलने कुछ क्षणतक अकस्मात् व्यवधान होनेसे आश्चर्यको उत्पन्न किया ॥ ४० ॥

टिप्पणी—तारुण्यपुण्यां = तारुण्येन पुण्या, ताम् (तृ० त०), "पुण्यं तु चार्वपि" इत्यमरः। एणेक्षणयोः = एणस्य (मृगस्य) इव ईक्षणे ययोस्ते एणेक्षणे, तयोः (व्यधिकरणबहु०)। आकस्मिकाऽऽच्छादनविस्मयाय=आकस्मिकं च तत् आच्छादनम् (क० धा०), तेन विस्मयः, तस्मै (तृ० त०)। बभूव = भू + लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें व्यवधानके कारणके विना व्यवधानकी उक्ति होनेसे विभावना अलङ्कार है ॥ ४० ॥

पुरःस्थितस्य क्वचिदस्य भूषारत्नेषु नार्यः प्रतिबिम्बितानि ।
व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन् विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—क्वचित् नार्यः पुरःस्थितस्य अस्य अदृश्येषु भूषारत्नेषु निजानि प्रतिबिम्बितानि व्योमनि विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः अपश्यन् ॥ ४१ ॥

व्याख्या—क्वचित् = कुत्रचित् देशे, नार्यः = स्त्रियः, पुरः स्थितस्य = पुरतोविद्यमानस्य, अस्य = नलस्य, अदृश्येषु = अदर्शनीयेषु, भूषारत्नेषु = भूषणमणिषु, निजानि = स्वकीयानि, प्रतिबिम्बितानि = प्रतिबिम्बानि, व्योमनि = आकाशे, विस्मित्य विस्मित्य = भूयो भूयो विस्मिता भूत्वा, सहस्रकृत्वः = सहस्रवारम्, अपश्यन् = व्यलोकयन् ॥ ४१ ॥

अनुवादः—किसी स्थानमें स्त्रियोंने सामने रहे हुए नलके अदृश्य भूषणोंके रत्नोंमें अपने प्रतिबिम्बोंको आकाशमें बारंबार आश्चर्य मानकर हजारों बार देखा ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—अदृश्येषु = न दृश्यानि, तेषु (नञ्०) । भूषारत्नेषु = भूषाणां, रत्नानि तेषु (ष० त०) । विस्मित्य=वि+स्मिङ्+क्त्वा (ल्यप्०) । सहस्रकृत्वः= सहस्र शब्दसे "संख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इस सूत्रसे कृत्वसुच् प्रत्यय (अव्यय०) । अपश्यन् = दृश्+लङ्+झिः । इस पद्यमें आधारके विना प्रतिबिम्बको देखनेकी उक्तिसे अकारणमें कार्यकी उत्पत्ति होनेसे विभावना अलङ्कार है ॥ ४१ ॥

तस्मिन् विषज्याऽर्धपथान्निवृत्तं तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।
विस्मेरतामापुरनुस्मरन्त्यः क्षिप्तं मिथः कन्दुकमिन्दुमुख्यः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—इन्दुमुख्यः मिथः क्षिप्तं तस्मिन् विषज्य अर्धपथात् निवृत्तं तदङ्गरागच्छुरितं कन्दुकं निरीक्ष्य अनुस्मरन्त्यः विस्मेरताम् आपुः ॥ ४२ ॥

व्याख्या—इन्दुमुख्यः = चन्द्रवदनाः स्त्रियः, मिथः = परस्परं, क्षिप्तं=प्रेरितं, किन्तु तस्मिन्=नले, विषज्य=संघट्य, अर्धपथात् = अर्धमार्गात्, निवृत्तं=प्रत्यागच्छन्तं, तदङ्गरागच्छुरितं = नलाऽङ्गरागरुषितं, कन्दुकं = गेन्दुकं, निरीक्ष्य = दृष्ट्वा, अनुस्मरन्त्यः = अनुसन्दधानाः, कुत एतत् इति शेषः । विस्मेरताम् = अतिविस्मयशीलताम्, आपुः = प्रापुः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—सुन्दरियाँ परस्परमें फेंके गये परन्तु नलमें ठोकर खाकर आधे मार्गसे लौटे हुए नलके अङ्गके चन्दन आदि लेपन द्रव्यसे सम्बद्ध गेंदको देखकर (किसका अङ्गराग इसमें लगा तथा आधे मार्गसे कैसे लौटा ?) ऐसा अनुसन्धान करती हुई अत्यन्त आश्चर्ययुक्त हो गईं ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—इन्दुमुख्यः = इन्दुरिव मुखं यासां ताः (बहु०) । विषज्य = वि+सञ्ज+क्त्वा (ल्यप्) । अर्धपथात् = अर्धश्चाऽसौ पन्थाः, अर्धपथः, तस्मात् (कर्म०), "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इससे समासाऽन्त अप्रत्यय । तदङ्ग-

रागच्छुरितं=अङ्गे रागः (स० त०), तस्य अङ्गरागः (ष० त०), तेन छुरितः, तम् (तृ० त०)। विस्मेरतां = विस्मयशीलाः, विस्मेराः, वि+स्मिङ्+रः+टाप्। "नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इससे रप्रत्यय। विस्मेराणां भावः, तत्ता, ताम् विस्मेर+तल्+टाप्+अम् ॥ ४२ ॥

पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाऽप्यवीक्षानियमव्रतिन्यः।
छायासु रूपं भुवि तस्य वीक्ष्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—महिष्यः स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते पुंसि अवीक्षानियमव्रतिन्यो भूत्वा अपि भुवि तस्य छायासु रूपं वीक्ष्य दृशोः फलम् आनशिरे ॥ ४३ ॥

व्याख्या—महिष्यः = राजपत्न्यः, स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते = निजपत्यतिरिक्तभूते, पुंसि = पुरुषे, परपुरुषे विषय इति भावः। अवीक्षानियमव्रतिन्यो भूत्वा अपि = अदर्शनाऽवश्यंभावव्रतवत्यो भूत्वा अपि, भुवि = कुट्टिमभूमौ, तस्य = नलस्य, छायासु = प्रतिबिम्बेषु, रूपम् = आकारं सौन्दर्यं वा, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, दृशोः = नेत्रयोः, फलं = साफल्यम्, आनशिरे = प्राप्तवत्यः ॥ ४३ ॥

अनुवादः—राजपत्नियोंने अपने पतिसे अतिरिक्त पुरुष—(परपुरुष) में न देखनेके संकल्पसे व्रतवाली होकर भी कुट्टिम भूमिमें नलके प्रतिबिम्बोंमें आकर वा सौन्दर्य देखकर नेत्रकी सफलता पा ली ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते = स्वस्या भर्ता (ष० त०)। व्यतिरिक्तो भूतः (सुप्सुपाः)। स्वभर्तुः व्यतिरिक्तभूतः, तस्मिन् (प० त०)। अवीक्षानियमव्रतिन्यः = न वीक्षा (नञ्०)। तस्या नियमः (ष० त०) तेन व्रतिन्यः (तृ० त०)। आनशिरे = अश्+लिट्+झः (इरेच्), "अश्नोतेश्च" इस सूत्रसे नुट् आगम ॥ ४३ ॥

विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः "पतिं प्रति स्वं वसुधाऽपि धत्ते।
यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्रनेत्राऽनलकीलनीलम्" ॥ ४४ ॥

अन्वयः—ताभिः तच्छायं विलोक्य "यथा वयं स्वं पतिं प्रति मदनं दध्महे, तथा वसुधा अपि स्वं पतिं प्रति त्रिनेत्रनेत्राऽनलकीलनीलम् एवं धत्ते किम्, (इति)" अतर्कि ॥ ४४ ॥

व्याख्या—ताभिः = राजपत्नीभिः, तच्छायं = नलच्छायां, नीलामिति शेषः। विलोक्य = दृष्ट्वा, यथा = येन प्रकारेण, वयं = राजमहिष्यः, स्वं = स्वकीयं, पतिं प्रति = भर्तारं भीमं प्रति, मदनं = कामं (दध्महे = धारयामः)

तथा=तेनैव प्रकारेण, वसुधा अपि=भूमिः अपि, स्वं=स्वकीयं, पतिं प्रति=स्वामिनं भीमं प्रत्येव, त्रिनेत्रनेत्राऽनलकीलनीलं = महेश्वरनेत्राऽग्निज्वालकृष्णवर्णम्, एनं = मदनं, धत्ते किं = धारयति किम् ? (इति = एवम्) अतर्कि = उत्प्रेक्षितम् ॥ ४४ ॥

अनुवादः—भीमकी रानियोंने नलकी छाया देखकर "जैसे हमलोग अपने पति (भीम) के प्रति कामदेवको धारण करती हैं, वैसे ही पृथिवी भी अपने पति (भीम) के प्रति महादेवके नेत्रके अग्निकी ज्वालासे नीलवर्णवाले कामदेवको धारण करती है, ऐसी तर्कना की ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—तच्छायं = तस्य छाया तच्छायं, तत् (ष० त०)। त्रिनेत्रनेत्राऽनलकीलनीलं=त्रीणि नेत्राणि यस्य सः (बहु०), तस्य नेत्रम् (ष० त०) त्रिनेत्रनेत्रम् एव अनलः (रूपक०)। तस्य कीलाः (ष० त०), 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः। त्रिनेत्रनेत्राऽनलकीलैः नीलः तम् (तृ० त०)। धत्ते=धाञ्+लट्+त। अतर्कि=तर्क+णिच्+लुङ्+त। इस पद्यमें जमीनपर पड़ी हुई नलकी छायामें कामदेवकी संभावना करनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है। नलकी छायामें भी स्त्रियोंको कामदेवकी भ्रान्ति हुई तो साक्षात् नलमें क्या कहना है ? ॥ ४४ ॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीतमालोकि ताभिर्यदि नाम कामम्।
तथाऽपि नाऽऽलोकि तदस्य रूपं हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—प्रतिच्छायिकया उपनीतं रूपं ताभिः आलोकि यदि, कामं नाम। तथाऽपि हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् अस्य तद् रूपं न आलोकि ॥ ४५ ॥

व्याख्या—नलं पश्यन्तीनां राजमहिषीणां परपुरुषदर्शनेन कथं न व्रतभङ्गः ? इत्यत्राह = रूपमिति। प्रतिच्छायिकया = प्रतिबिम्बेन, उपनीतं = प्रापितं, रूपं = छायात्मकं नलस्वरूपं, ताभिः = राजमहिषीभिः, आलोकि यदि = आलोकितं चेत्, कामं = यथेष्टम्, आलोकयतामिति शेषः। नाम। तथाऽपि = प्रतिबिम्बोपात्तनलरूपदर्शनेऽपि, हारिद्रभङ्गाय = हरिद्राखण्डाय, वितीर्णभङ्गं= दत्तपराजयम्, अस्य = नलस्य, तद् = प्रसिद्धं, रूपं = स्वरूपं, न आलोकि = न आलोकितं, साक्षाद्रूपदर्शने दोषः, प्रतिच्छायादर्शने न दोष इति भावः ॥ ४५ ॥

अनुवादः—प्रतिबिम्बसे लाये गये नलके रूपको रानियोंने देखा तो, यथेष्ट देख लें (क्या हर्ज है ?)। तथाऽपि हल्दी वा सुवर्णके टुकड़ेको पराजित करनेवाले नलका प्रसिद्ध स्वरूप उन्होंने नहीं देखा ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—प्रतिच्छायिकया = प्रतिच्छाया एव प्रतिच्छायिका, तया प्रतिच्छाया+कः (स्वार्थमें)+टाप्+टा। "प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" इस सूत्रसे आकारके स्थानमें इकार। आलोकि=आङ्+लोक+णिच्+लुङ् (कर्ममें)+त। हारिद्रभङ्गाय = हरिद्राया अयं हारिद्रः, हरिद्रा+अण्। हारिद्रस्य भङ्गः, तस्मै (ष० त०)। वितीर्णभङ्ग = वितीर्णो भङ्गो येन तत् (बहु०)। इस पद्यसे नलके लोकोत्तर सौन्दर्यको सूचना मिलती है ॥४५॥

भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेहव्यूहं वितन्वन् मणिकुट्टिमेषु।
पुरं परस्य प्रविशन् वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा॥ ४६ ॥

अन्वयः—वियोगी स राजा अदृश्यो भवन् मणिकुट्टिमेषु प्रतिबिम्बदेहव्यूहं वितन्वन्, (तथा) परस्य पुरं प्रविशन् योगी इव रराज चित्रम् ॥ ४६ ॥

व्याख्या—वियोगी = विरही अयोगी च, सः = पूर्वोक्तः, राजा=नलः, अदृश्यो भवन् = अदर्शनीयो भवन्, मणिकुट्टिमेषु = रत्ननिबद्धभूमिषु, प्रतिबिम्बदेहव्यूहं = प्रतिच्छायाशरीरसमूहं, वितन्वन् = सम्पादयन् (योगिपक्षे)-प्रतिबिम्बदेहव्यूहं = बहुयोगशरीरसमूहं, वितन्वन् = युगपत् कल्पयन्, तथा परस्य=अन्यस्य राज्ञः, पुरं = नगरं, (योगिपक्षे)–परस्य = अन्यस्य जीवस्य, पुरं = शरीरं, परकायमिति भावः। प्रविशन् = प्रवेशं कुर्वन्, योगी इव = अणिमादिसिद्धिमान् इव, रराज = शुशुभे। चित्रम्=आश्चर्यम् ॥ ४६ ॥

अनुवादः—वियोगी वे राजा (नल) अदृश्य होते हुए, जैसे अणिमा आदि सिद्धिवाला योगी अदृश्य होकर एक ही बार अनेक शरीरोंका विस्तार करता हुआ दूसरे जीवके शरीरमें प्रवेश करता है वैसे ही रत्ननिबद्ध भूमिमें प्रतिबिम्ब शरीरोंको फैलाते हुए दूसरे (भीम) के नगरमें प्रवेश कर योगीके समान शोभित हुए। आश्चर्य है॥ ४६ ॥

टिप्पणी—वियोगी = वियोग+इनिः+सुः। अदृश्यः = न दृश्यः (नञ्०)। मणिकुट्टिमेषु=मणिनिबद्धाः कुट्टिमाः, तेषु (मध्यमपदलोपी स०)। प्रतिबिम्बदेहव्यूहं=प्रतिबिम्बश्च ते देहाः (क० धा०), तेषां व्यूहः, तम् (ष० त०)। वितन्वन् = वि+तनु+लट् (शतृ)+सुः। पुरं = "पुरं पुरि शरीरे च" इति विश्वः। रराज = राज+लिट्+तिप् (णल्)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ४६ ॥

पुमानिवाऽस्पर्शि मया भ्रमन्त्या, छाया मया पुंस इव व्यलोकि।
ब्रुवन्मयाऽश्रावि मयापि कश्चिदिति स्म स स्त्रैणगिरः शृणोति ॥ ४७ ॥

अन्वयः—"भ्रमन्त्या मया पुमान् इव अस्पर्शि। मया पुंसः छाया इव व्यलोकि। मया अपि कश्चित् ब्रुवन् इव अतर्कि" इति स्त्रैणगिरः स शृणोति स्म ॥ ४७ ॥

व्याख्या—भ्रमन्त्या = संचरन्त्या, मया, पुमान् इव = कश्चित् पुरुष इव, अस्पर्शि = स्पृष्टः। मया, पुंसः=कस्यचित्पुरुषस्य, छाया इव = प्रतिबिम्बम् इव, व्यलोकि=विलोकिता। मया अपि, कश्चित् = कोऽपि पुरुषः, ब्रुवन् इव = लपन् इव, अतर्कि=तर्कितः। इति=एवंरूपाः, स्त्रैणगिरः = स्त्रीसमूहवचनानि, अथवा स्त्रीभवानि वचनानि, सः = नलः, शृणोति स्म = श्रुतवान् ॥ ४७ ॥

अनुवादः—घूमती हुई मैंने पुरुषके समान किसीको छू लिया। मैंने पुरुषके समान किसीकी छाया देखी। मैंने भी बोलते हुए किसीकी तर्कना की ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—भ्रमन्त्या = भ्रम+लट् (शतृ)+ङीप्+टा। अस्पर्शि = स्पृश+लुङ् (कर्ममें) + त। व्यलोकि = वि + लोक+लुङ् (कर्ममें)+ त। ब्रुवन्=ब्रू+लट् (शतृ)+सुः। अतर्कि=तर्क+णिच्+लुङ् (कर्ममें)+ त। स्त्रैणगिरः = स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम्, स्त्री शब्दसे "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इससे नञ् प्रत्यय। स्त्रैणस्य गिरः, ताः (ष० त०)। अथ वा—स्त्रीषु भवाः स्त्रैणाः (स्त्री+नञ्+जस्)। ताश्च ता गिरः, ताः (क० धा०) शृणोति स्म = श्रु+लट्+तिप्, "स्म" के योगमें "लट् स्मे" इससे भूतकालमें लट् ॥ ४७ ॥

अम्बां प्रणम्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप।
स भ्रान्तभैमीषु न तां विवेद, सा तं च नाऽदृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥

अन्वयः—नताङ्गी भैमी अम्बां प्रणम्य उपनता (सती) पथि नलेन योगम् आप। (किन्तु) स भ्रान्तभैमीषु तां न विवेद। सा च तम् अदृश्यतया न ददर्श ॥ ४८ ॥

व्याख्या—नताङ्गी = आनतदेहाऽवयवा, भैमी=दमयन्ती, अम्बां = मातरं, प्रणम्य = प्रणत्य, उपनता = आगता सती, पथि = मार्गे, नलेन = नैषधेन सह, योगं = सम्बन्धम्, आप = प्राप्तवती। किन्तु, सः = नलः, भ्रान्तभैमीषु = भ्रान्तिदृष्टदमयन्तीषु, अलीकभैमीषु, तां = सत्यरूपां भैमीं, न विवेद = विविच्य न ज्ञातवान्। सा च = दमयन्ती च, तं=नलम्, अदृश्यतया= अदर्शनीयत्वेन, न ददर्श = नो दृष्टवती ॥ ४८ ॥

अनुवादः—अवनत अङ्गोंवाली दमयन्तीने माताको प्रणाम कर आती हुई मार्गमें नलके साथ सम्बन्ध पा लिया। किन्तु नलने भ्रान्तिसे देखी गई दमयन्तियोंके बीचमें सत्यरूप दमयन्तीको नहीं पहचाना। दमयन्तीने भी अदृश्य होनेसे नलको नहीं देखा ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—नताऽङ्गी = नतानि अङ्गानि यस्याः सा (बहु०)। अम्बाम् = "अम्बा सवित्री जननी माता चे" ति हलायुधः। प्रणम्य = प्र+नम्+क्त्वा (ल्यप्)। उपनता = उप+नम्+क्तः+टाप्+सुः। आप = आप्+लिट्+तिप् (णल्)। भ्रान्तभैमीषु = भ्रान्ताश्च ता भैम्यः, तासु (क० धा०)। विवेद = विद्+लिट्+तिप् (णल्)। ददर्श = दृश्+लिट्+तिप् (णल्) ॥ ४८ ॥

प्रसूप्रसादाऽधिगता प्रसूनमाला नलस्य भ्रमवीक्षितस्य।
क्षिप्ताऽपि कण्ठाय तयोपकण्ठे स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

अन्वयः—प्रसूप्रसादाऽधिगता प्रसूनमाला तया भ्रमवीक्षितस्य नलस्य कण्ठाय क्षिप्ता अपि उपकण्ठे स्थितं सत्यम् एव तम् आलम्बत ॥ ४९ ॥

व्याख्या—प्रसूप्रसादाऽधिगता = मात्रनुरागप्राप्ता, प्रसूनमाला = पुष्पमालिका, तया = दमयन्त्या, भ्रमवीक्षितस्य = भ्रान्तिदृष्टस्य, नलस्य = नैषधस्य, कण्ठाय = गलाय, क्षिप्ता अपि = प्रेरिता अपि, उपकण्ठे = समीपे, स्थितं = विद्यमानं, सत्यम् एव = तथ्यमेव, तम् = नलम्, आलम्बत = प्राप्तवती ॥ ४९ ॥

अनुवादः—मातासे अनुरागपूर्वक दी गई फूलोंकी माला दमयन्तीसे भ्रान्तिसे देखे गये नलके गलेके लिए समर्पित की जानेपर भी निकटमें रहे हुए सचमुच ही नलको प्राप्त हुई ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—प्रसूप्रसादाऽधिगता = प्रसूते इति प्रसूः (प्र+सू+क्विप्+सुः), "जनयित्री प्रसूर्माता जननी" इत्यमरः। तस्याः प्रसादः (ष० त०), "स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि" इत्यमरः। तेन अधिगता (तृ० त०)। प्रसूनमाला = प्रसूनानां माला (ष० त०)। भ्रमवीक्षितस्य = भ्रमेण वीक्षितः, तस्य (तृ० त०)। आलम्बत=आङ्+लबि+लङ्+त ॥ ४९ ॥

स्रग्वासनादृष्टजनप्रसादः सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः।
क्षिप्तामदृश्यत्वमितां च मालामालोक्य तां विस्मयते स्म बाला ॥ ५० ॥

अन्वयः—भूपः वासनादृष्टजनप्रसादः इयं स्रक् सत्या इति अद्भुतम् आप। बाला च क्षिप्ताम् अदृश्यत्वम् इतां तां मालाम् आलोक्य विस्मयते स्म ॥५०॥

व्याख्या—भूपः = राजा, नलः। वासनादृष्टजनप्रसादः = निरन्तरभावनाविलोकितभैमीरूपजनाऽनुग्रहभूता, इयं = स्वकण्ठस्थिता, स्रक् = पुष्पमाला, सत्या = सत्यभूता, इति=हेतोः, अद्भुतम् = आश्चर्यम्, आप = प्राप। बाला च = दमयन्ती च, क्षिप्ताम् = (प्राक्) आत्मना न्यस्तां, (पश्चात्) अदृश्यत्वम् = अदर्शयनीत्वम्, इतां = प्राप्तां, तां = पूर्वस्थितां, मालां = स्रजम्, आलोक्य = दृष्ट्वा, विचार्येति भावः। विस्मयते स्म = विस्मिता अभूत् ॥ ६० ॥

अनुवादः—राजा नलने निरन्तर भावनासे देखी गई दमयन्तोको अनुग्रहभूत यह माला सत्यरूप हुई इस कारणसे आश्चर्यका अनुभव किया। दमयन्ती भी भ्रान्तिदृष्ट नलको पहले सौंपी गई पीछे अदृश्यभूत उस मालाको विचारकर आश्चर्ययुक्त हो गईं ॥ ६० ॥

टिप्पणी—वासनादृष्टजनप्रसादः=वासनया दृष्टः (तृ० त०), स चाऽसौ जनः (क० धा,), तस्य प्रसादः (ष० त०)। अदृश्यत्वं = न दृश्यत्वं, तत् (नञ्०)। आलोक्य = आङ्+लोक+क्त्वा (ल्यप्)। विस्मयते स्म=वि+स्मिङ्+लट्+त ॥ ५० ॥

अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमाणौ परस्परेणाऽध्युषितेऽपि देशे।
आलिङ्गिताऽलीकपरस्पराऽन्तस्तथ्यं मिथस्तौ परिषस्वजाते ॥ ५१ ॥

अन्वयः—तौ परस्परेण अध्युषिते देशे अपि अन्योन्यम् अन्यत्रवत् ईक्षमाणौ आलिङ्गिताऽलीकपरस्पराऽन्तः मिथः तथ्यम् (एव) परिषस्वजाते ॥ ५१ ॥

व्याख्या—तौ= भैमीनलौ, परस्परेण = अन्योन्येन, अध्युषिते = अधिष्ठिते, देशे अपि = स्थाने अपि, अन्योन्यं = परस्परं, नलो भैमीं, सा च नलमिति भावः। अन्यत्रवत् = देशान्तर इव, ईक्षमाणौ = पश्यन्तौ, अन्यत्र स्थायिनाविव पश्यन्ताविति भावः। आलिङ्गिताऽलीकपरस्पराऽन्तः = आलिङ्गनमिथ्यात्वज्ञानं यथा तथा, मिथः=अन्योन्यं, तथ्यं=यथार्थम् एव, परिषस्वजाते=आलिङ्गनं चक्रतुः ॥ ५१ ॥

अनुवादः—दमयन्ती और नलने परस्पर एक ही स्थानमें स्थित होकर भी एक-दूसरेको भिन्न स्थानमें रहे हुएके समान देखते हुए परस्परके आलिङ्गनको अन्तःकरणमें मिथ्या समझकर भी परस्परमें सचमुच ही आलिङ्गन किया ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—अध्युषिते = अधि + वस् + क्तः (कर्ममें) + ङि । अन्यत्रवत् = अन्यत्र इव, "तत्र तस्येव" इस सूत्रसे वति प्रत्यय । ईक्षमाणौ = ईक्षेते इति, ईक्ष + लट् (शानच्) + औ । आलिङ्गिताऽलीकपरस्परान्तः = आलिङ्गितम् (आलिङ्गनम्) अलीकं (मिथ्या) यस्य तत् (बहु०) । परस्परस्य अन्तः (अन्तःकरणम्), ष० त० । आलिङ्गिताऽलीकं परस्परान्तः यस्मिन् (कर्मणि तद्यथा तथा), बहु० । क्रि० वि० । परिषस्वजाते = परि-उपसर्गपूर्वक "स्वञ्ज परिष्वङ्गे" धातुसे लिट् + आताम् । "श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा" इससे कित्त्वके पक्षमें "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" इससे 'न' का लोप । "उपसर्गात् सुनोति०"इत्यादि सूत्रसे षत्व । दमयन्ती और नलने पहलेकी वासनासे परस्परकी चेष्टाको मिथ्या मानते हुए भी सत्य ही परस्परमें आलिङ्गनको प्राप्त किया यह अभिप्राय है ॥ ५१ ॥

स्पर्शं तमस्याऽधिगताऽपि भैमी मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।
नृपस्तु पश्यन्नपि तामुदीतस्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

अन्वयः—भैमी तं स्पर्शम् अधिगता अपि पुनः अस्य अदर्शनेन भ्रान्तिं मेने । नृपस्तु पश्यन् अपि उदीतस्तम्भः (सन्) तां सहसा धर्तुं न शशाक ॥ ५२ ॥

व्याख्या—भैमी = दमयन्ती, तं = पूर्वोक्तं, तथ्यमिति शेषः । स्पर्शम् = आमर्शनम्, अधिगता अपि = प्राप्ता अपि, पुनः = भूयः, अस्य = नलस्य, अदर्शनेन = अदृश्यत्वेन, भ्रान्तिं = भ्रमं, मेने = ज्ञातवती, अतो नलं ग्रहीतुं न शशाकेति भावः । नृपस्तु = नलस्तु, पश्यन् अपि = दमयन्तीं विलोकयन् अपि, उदीतस्तम्भः = उत्पन्नस्तब्धभावः, उत्पन्नस्तम्भाख्यसात्त्विकभावः सन्निति भावः । तां = दमयन्तीं, सहसा = झटिति, धर्तुं = ग्रहीतुं, न शशाक = शक्तो न बभूव ॥ ५२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने नलके सत्य स्पर्शको पाकर भी फिर नलके अदृश्य होनेसे उसे भ्रम समझा । राजा नल तो दमयन्तीको देखकर भी स्तम्भनामक सात्त्विक भावकी उत्पत्ति होनेसे उन्हें सहसा पकड़नेके लिए समर्थ नहीं हुए ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—अदर्शनेन = न दर्शनं, तेन (नञ्०) । उदीतस्तम्भः=उदीतः स्तम्भो यस्य सः (बहु०) । धर्तुं = धृञ् + तुमुन् । शशाक = शक् + लिट् +

तिप् (णल्)। इस पद्यमें स्तम्भ पदार्थकी विशेषणगतिसे धारणमें अशक्तिकी कारणतासे पदाऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ ५२ ॥

स्पर्शातिहर्षादृतसत्यमत्या प्रवृत्य मिथ्याप्रतिलब्धबोधौ।
पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न श्रद्दधाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

अन्वयः—विमुग्धौ तौ स्पर्शाऽतिहर्षादृतसत्यमत्या प्रवृत्य मिथ्याप्रतिलब्धबोधौ पुनः मिथः तथ्यं स्पृशन्तौ अपि न श्रद्दधाते ॥ ५३ ॥

व्याख्या—विमुग्धौ=भ्रान्तियुक्तौ, तौ=दमयन्ती नलौ, स्पर्शाऽतिहर्षादृतसत्यमत्या = आमर्शनात्यानन्ददृढीकृततथ्यबुद्धया, प्रवृत्य = पुनर्व्यापृत्य, मिथ्याप्रतिलब्धबोधौ = प्रवृत्तेऽपि स्पर्शाऽलाभात् मृषेति ज्ञातवन्तौ इति भावः। पुनः = भूयः, इत्थमुभयदर्शनाऽनन्तरमिति भावः। मिथःपरस्परं, तथ्यं = यथार्थम् स्पृशन्तौ अपि = स्पर्शं कुर्वन्तौ अपि, न श्रद्दधाते = विश्वासं न चक्रतुः ॥ ५३ ॥

अनुवादः—भ्रान्तियुक्त दमयन्ती और नलने प्रथम स्पर्शसे उत्पन्न अतिशय हर्षसे उसे सत्य है ऐसा समझकर फिर आलिङ्गनमें प्रवृत्त होनेपर स्पर्श न पानेसे "यह झूठ था" ऐसा ज्ञान पाकर फिर परस्परमें सचमुच स्पर्श करते हुए भी उसका विश्वास नहीं किया ॥ ५३ ॥

टिप्पणी—स्पर्शाऽतिहर्षाऽऽदृतसत्यमत्या = अत्यन्तं हर्षः अतिहर्षः (गति०)। स्पर्शेन अतिहर्षः (तृ० त०)। सत्या चाऽसौ मतिः (क० धा०)। आदृता चाऽसौ सत्यमतिः (क० धा०)। स्पर्शातिहर्षेण आदृतसत्यमतिः, तया (तृ० त०)। प्रवृत्य = प्र+वृत् + क्त्वा (ल्यप्)। मिथ्याप्रतिलब्धबोधौ = प्रतिलब्धो बोधौ याभ्यां तौ (बहु०)। मिथ्या (मिथ्यात्वेन) प्रतिलब्धबोधौ (सुप्सुपा०)। स्पृशन्तौ = स्पृश+लट् (शतृ०)+औ। श्रद्दधाते = श्रत्+धा+लिट्+आताम्। "श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः" इस नियमसे श्रत् शब्दकी आतिदेशिक उपसर्गतासे 'धा' धातुसे पूर्व प्रयोग हुआ है ॥ ५३ ॥

सर्वत्र संवाद्यमबाधमानौ रूपश्रियाऽऽतिथ्यकरं परं तौ।
न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तुमलीकमालोक्य परस्परं तु ॥ ५४ ॥

अन्वयः—तौ रूपश्रिया सर्वत्र संवाद्यं परम् आतिथ्यकरम् अलीकं परस्परं कर्म आलोक्य अबाधमानौ केलिरसात् विरन्तुं न शेकतुः ॥ ५४ ॥

व्याख्या—तौ=भैमी नलौ, रूपश्रिया = सौन्दर्यसम्पत्त्या, सर्वत्र=सर्वाऽवयवेषु, संवाद्यं=मिथः संवादाऽर्हं, परस्पराऽनुरूपमिति भावः। अत एव परम् = अत्यन्तम्, आतिथ्यकरं = मिथः सत्कारकारि, अलीकम् = असत्यं, परस्परम् = अन्योन्यं, कर्म = क्रियाम्, आलोक्य = दृष्ट्वा, अबाधमानौ = मिथ्या इति अमन्यमानौ सन्तौ, केलिरसात् = क्रीडारागात्, विरन्तुं,=निर्वर्तितुं, न शेकतुः = समर्थौ नाऽभवताम् ॥ ५४ ॥

अनुवादः—दमयन्ती और नल सौन्दर्यसम्पत्तिसे संपूर्ण अवयवोंमें परस्परमें योग्य, अतिशय परस्परमें सत्कार करनेवाले मिथ्याभूत परस्परके कर्मको देखकर "यह मिथ्या है" ऐसा नहीं मानते हुए क्रीडाके अनुरागसे निवृत्त न हो सके ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—रूपश्रिया=रूपस्य श्रीः, तया (ष० त०)। संवाद्यं = सं+वद्+ण्यत्+अम्। आतिथ्यकरम् = आतिथ्यं करोतीति, तत्, आतिथ्य+कृ+ट+(उपपद०) अम्। केलिरसात् = केले रसः, तस्मात् (ष० त०)। विरन्तुं=वि+रम्+तुमुन्। शेकतुः=शक्+लिट्+अतुस् ॥ ५४ ॥

परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात्तयोः क्षणं चेतसि विप्रलम्भः।
स्नेहाऽतिदानादिव दीपिकाऽर्चिर्निमिष्य किञ्चिद् द्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥

अन्वयः—तयोः चेतसि विप्रलम्भः परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात् क्षणं स्नेहाऽतिदानात् दीपिकाऽर्चिः इव किञ्चित् निमिष्य द्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥

व्याख्या—तयोः=दमयन्तीनलयोः, चेतसि = चित्ते, विप्रलम्भः = विरहः, परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात् = अन्योन्याऽमर्शनसुखतरङ्गसेचनात्, क्षणं = कञ्चित्कालं, स्नेहाऽतिदानात्=तैलादिबहुप्रक्षेपात्, दीपिकाऽर्चिः इव = दीपज्वाला इव, किञ्चित् = ईषत्, निमिष्य = निवार्य, द्विगुणं = द्वयावृत्ति, अधिकमित्यर्थः, दिदीपे = प्रजज्वाल ॥ ५५ ॥

अनुवादः—दमयन्ती और नलके चित्तमें विरह परस्परमें स्पर्शसुखकी तरङ्गोंके सेचनसे कुछ समयतक तैल आदि डालनेसे दीपकी ज्वालाके समान कुछ मन्द होकर द्विगुण प्रज्वलित हुआ ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात् = परस्परयोः स्पर्शः (ष० त०), तस्य रसः (ष० त०) तस्य ऊर्मयः (ष० त०) तैः सेकः, तस्मात् (तृ० त०)। स्नेहाऽतिदानात् = स्नेहस्य अतिदानं, तस्मात् (ष० त०)। दीपिकाऽर्चिः= दीपिकाया अर्चिः (ष० त०)। निमिष्य = नि+मिष्+क्त्वा (ल्यप्)।

द्विगुणं = द्वौ गुणौ (आवृत्ती) यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा (बहु०)। दिदीपे = दीप + लिट् + त (एश्) । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ५५ ॥

वेश्माऽऽप सा धैर्यवियोगयोगाद् बोधं च मोहं च मुहुर्दधाना ।
पुनःपुनस्तत्र पुरः स पश्यन् बभ्राम तां सुभ्रुवमुद्भ्रमेण ॥ ५६ ॥

अन्वयः—सा धैर्यवियोगयोगात् मुहुः बोधं मोहं च दधाना वेश्म आप । स तत्र तां सुभ्रुवम् उद्भ्रमेण पुनः पुनः पुरः पश्यन् बभ्राम ॥ ५६ ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, धैर्यवियोगयोगात् = धृतिविरहसम्बन्धात्, मुहुः = वारं वारं, बोधं = सम्यग्ज्ञानं, मोहं च = मिथ्याज्ञानं च, दधाना = धारयन्ती, वेश्म = निजभवनम्, आप = प्राप्ता । सः=नलः, तत्र = तस्मिन् स्थाने, तां = पूर्वोक्तां, सुभ्रुवं = सुन्दरीं दमयन्तीम्, उद्भ्रमेण = भ्रान्त्या, पुनः पुनः = भूयो भूयः, पुरः = अग्रे, पश्यन् = विलोकयन्, बभ्राम = भ्रमणं चकार, पुनर्दमयन्तीप्राप्त्याशयेति भावः ॥ ५६ ॥

अनुवादः—दमयन्ती धैर्य और वियोगके सम्बन्धसे वारंवार ज्ञान और मोहको धारण करती हुई अपने प्रासादमें प्राप्त हुई । नल वहाँपर दमयन्तीको भ्रान्तिसे वारंवार सामने देखते हुए भ्रमण करने लगे ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—धैर्यवियोगयोगात् = धैर्यं च वियोगश्च (द्वन्द्वः), तयोः योगः, तस्मात् (ष० त०) । सुभ्रुवं = शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः, ताम् (बहु०) । बभ्राम = भ्रम + लिट् + तिप् (णल्) । 'बभ्राम' कहनेसे चापल-नामक सञ्चारी भावकी प्रतीति होती है, उसका लक्षण है——

"मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।" ३—१७८ ।

इस पद्यमें यथासंख्य अलङ्कार है ॥ ५६ ॥

पद्भ्यां नृपः संचरमाण एष चिरं परिभ्रम्य कथंकथंचित् ।
विदर्भराजप्रभवानिवासं प्रासादमभ्रङ्कषमाससाद ॥ ५७ ॥

अन्वयः—एष नृपः पद्भ्यां संचरमाणः चिरं परिभ्रम्य कथंकथंचित् विदर्भराजप्रभवानिवासम् अभ्रङ्कषं प्रासादम् आससाद ॥ ५७ ॥

व्याख्या—एषः = अयं, नृपः = राजा, नलः । पद्भ्यां = पादाभ्यां, संचरमाणः = गच्छन्, चिरं = बहुकालं, परिभ्रम्य = परितो भ्रान्त्वा, कथंकथंचित् = अतिकष्टेन, पदातित्वेनेति शेषः । विदर्भराजप्रभवानिवासं = दमयन्त्यधिष्ठितम्, अभ्रङ्कषं = गगनस्पर्शि, प्रासादं = सौधम्, आससाद = प्राप्तवान् ॥ ५७ ॥

अनुवाद:—राजा नल बहुत समयतक पैदल परिभ्रमण करते हुए अतिकष्टसे आकाशको छूनेवाले (उन्नत) दमयन्तीके भवनको प्राप्त हुए ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—पद्भ्यां = पाद शब्दसे "पद्दन्नोमास्०" इत्यादि सूत्रसे पद्भाव। संचरमाणः = संचरत इति, सं + चर + लट् (शानच्) + सुः। "समस्तृतीयायुक्तात्" इस सूत्रसे आत्मनेपद। परिभ्रम्य = परि + भ्रम् + क्त्वा (ल्यप्)। विदर्भराजप्रभवानिवासं = विदर्भाणां राजा विदर्भराजः (ष० त०)। प्रभवति अस्मादिति प्रभवः, प्र—उपसर्गपूर्वक 'भू' धातुसे "ऋदोरप्" इस सूत्रसे अप् प्रत्यय। विदर्भराजः प्रभवः (कारणम्) यस्याः सा विदर्भराजप्रभवा (बहु०)। तस्या निवासः, तम् (ष० त०)। अभ्रङ्कषम् = अभ्रं कषनीति, तम् अभ्र + कष् + खच् (उपपद०) + अम्। "सर्वकूलाऽभ्रकरीषेषु कषः" इससे खच् प्रत्यय और मुम् आगम। आससाद = आङ् + सद + लिट् + तिप् (णल्) ॥ ५७ ॥

सखीशतानां सरसैर्विलासैः स्मराऽवरोधभ्रममावहन्तीम्।
विलोकयामास सभां स भैम्यास्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायाम् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—स तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायां सखीशतानां सरसैः विलासैः स्मराऽवरोधभ्रमम् आवहन्तीं भैम्याः सभां विलोकयामास ॥ ५८ ॥

व्याख्या—सः = नलः, तस्य = पूर्वोक्तस्य प्रासादस्य, प्रतोलीमणिवेदिकायां = प्राङ्गणरत्नपरिष्कृतभूमौ, सखीशतानां = बहुसंख्यानां वयस्यानां, सरसैः = अनुरागयुक्तैः, विलासैः = लीलाभिः, स्मराऽवरोधभ्रमं = कामान्तःपुरभ्रान्तिम्, आवहन्तीं = कुर्वतीं, भैम्याः = दमयन्त्याः, सभां = परिषदं, विलोकयामास = ददर्श ॥ ५८ ॥

अनुवाद:—नलने पूर्वोक्त दमयन्तीके प्रासादके प्राङ्गणमें मणियोंकी वेदिकामें सैकड़ों सखियोंकी लीलाओंसे कामदेवके अन्तःपुरकी भ्रान्तिको उत्पन्न करनेवाली दमयन्तीकी सभाको देखा ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—प्रतोलिमणिवेदिकायां = मणीनां वेदिका (ष० त०)। प्रतोल्यां मणिवेदिका, तस्याम् (स० त०)। सखीशतानां = सखीनां शतानि, तेषाम् (ष० त०)। सरसैः = रसेन सहिताः, तैः (तुल्योगबहु०)। स्मराऽवरोधभ्रमं = स्मरस्य अवरोधः (ष० त०), तस्य भ्रमः, तम् (ष० त०)। आवहन्तीम् = आङ् + वह + लट् (शतृ) + ङीप् + अम्। विलोकयामास = वि + लोक + णिच् + लिट् + तिप् (णल्) ॥ ५८ ॥

कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।
इत्यन्तरस्तूयत काऽपि यत्र नलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥

अन्वयः—यत्र कलम् आलपन्ती काऽपि बाला नलेन त्रिरेखः अस्याः कण्ठः पिकवेणुवीणाः तिस्रो जिताः इति सूचयति किम् ? इति अन्तः अस्तूयत ॥५९ ॥

व्याख्या—अथ कण्ठ इत्यादिभिश्चतुर्दशभिः पद्यैर्दमयन्तीसभां वर्णयति—कण्ठ इति । यत्र = दमयन्तीसभायां, कलं = मधुरम्, आलपन्ती = रागालापं कुर्वती, काऽपि = काचित्, बाला = युवतिः, नलेन = नैषधेन, त्रिरेखः = रेखात्रययुक्तः, अस्याः = बालायाः, कण्ठः = गलः, पिकवेणुवीणाः = कोकिल-वंशवल्लक्यः, तिस्रः = अपि, जिताः = पराभूताः, इति, सूचयति किं = सूचनां करोति किम्, इति = एवम्, अन्तः = अन्तःकरणे, अस्तूयत = स्तुता ॥ ५९ ॥

अनुवादः—जिस दमयन्तीकी सभामें मनोहर रागका आलाप करती हुई किसी युवतीको नलने तीन रेखाओंसे युक्त इसके कण्ठने कोयल, वंशी और बीन इन तीनोंको जीत लिया है ऐसी सूचना करता है क्या ? इस प्रकार अन्तः-करणमें प्रशंसा की ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—आलपन्ती = आलपतीति, आङ् + लप + लट् (शतृ) + ङीप् + सुः । त्रिरेखः = तिस्रो रेखा यस्य सः (बहु०)। पिकवेणुवीणाः = पिकश्च वेणुश्च वीणा च (द्वन्द्वः)। सूचयति = सूच + णिच् + लट् + तिप् । अस्तूयत = ष्टुञ् + लङ (कर्ममें) + त । इस पद्यमें काव्यलिङ्ग और उत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ५९ ॥

एतं नलं तं दमयन्ति ! पश्य त्यजाऽऽर्तिमित्यालिकुलप्रबोधान् ।
श्रुत्वा स नारीकरवर्तिशारीमुखात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

अन्वयः—स यत्र नारीकरवर्तिशारीमुखात् "हे दमयन्ति ! तम् एतं नलं पश्य, आर्तिं त्यज" इति आलिकुलप्रबोधान् श्रुत्वा स्वं दृष्टम् आशङ्कत ॥ ६० ॥

व्याख्या—सः = नलः, यत्र = दमयन्तीसभायां, नारीकरवर्तिशारीमुखात् = कान्ताहस्तगतशारिकावदनात्, हे दमयन्ति = हे भैमि !, तं = मनःस्थितम्, एतम् = समीपतरवर्तिनम्, नलं = नैषधं, पश्य = विलोकय, आर्तिं = पीडां, वियोगजनितामिति शेषः । त्यज = मुञ्च, इति = एवंरूपान्, आलिकुलप्रबोधान् = सखीसमूहाश्वासनोक्तीः, श्रुत्वा = आकर्ण्य, स्वम् = आत्मानं, दृष्टं = विलोकितं, ताभिरिति शेषः । आशङ्कित = आशङ्कितवान् ॥ ६० ॥

अनुवादः—नलने जिस दमयन्तीकी सभामें किसी स्त्रीके हाथपर बैठी हुई मैनाके मुखसे "हे दमयन्ति ! अपने मनमें स्थित इन नलको देखिए, वियोगके दुःखको छोड़िए", सखियोंके ऐसे आश्वासनवाक्योंको सुनकर इन लोगोंने मुझे देख लिया है क्या ? ऐसी आशङ्का की ॥ ६० ॥

टिप्पणी—नारीकरवर्तिशारीमुखात् = नार्याः करः (ष० त०), नारीकरे वर्तते तच्छीला इति नारीकरवर्तिनी (नारीकर + वृत् + णिनिः + ङीप् (उपपद०) सुः । सा चाऽसौ शारी (क० धा०), "कृदिकारादक्तिनः" इससे ङीप् होकर स्त्रीलिङ्गमें "शारी" ऐसा रूप होता है । "शारिर्नाक्षोपकरणे, स्त्रियाँ शकुनिकान्तरे ।" इति मेदिनी । नारीकरवर्तिशार्या मुखं, तस्मात् (ष० त०) । त्यज=त्यज + लोट् + सिप् । आलिकुलप्रबोधान् = प्रबोध्यते एभिरिति प्रबोधाः प्र + बुध् + घञ् (करण अर्थमें) । आलीनां कुलम् (ष० त०), तस्य प्रबोधाः, तान् (ष० त०) । मैनाके वाक्यमें नारीके वाक्यका भ्रम होनेसे इन स्त्रियोंने मुझे देख लिया नलने ऐसी आशङ्का की यह भाव है । अत एव इस पद्यमें भ्रान्तिमान् अलङ्कार व्यङ्ग्य है, इस प्रकार वस्तुसे अलङ्कारकी ध्वनि है ॥ ६० ॥

यत्रैकयाऽलीकनलीकृतालीकण्ठे मृषाभीमभवीभवन्त्या ।
तद्दृक्पथे दौहृदिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥

अन्वयः—यत्र तद्दृक्पथे मृषाभीमभवीभवन्त्या एकया अलीकनलीकृताऽऽलीकण्ठे दौहृदिकोपनीता मधूकमाला शालीनम् आधायि ॥ ६१ ॥

व्याख्या—यत्र = दमयन्तीसभायां, तद्दृक्पथे = नलदृष्टिमार्गे, मृषाभीमभवीभवन्त्या = आरोपितभैमीभवन्त्या, एकया=सख्या, अलीकनलीकृताऽऽलीकण्ठे = मृषानैषधीकृतसखीगले, दौहृदिकोपनीता = धात्रीसमर्पिता, मधूकमाला = मधुद्रुमपुष्पस्रक्, शालीनम् = अधृष्ट, लज्जामन्थरं यथातथेति भावः । आधायि=आहिता ॥ ६१ ॥

अनुवादः—जिस दमयन्तीकी सभामें नलके दृष्टिमार्गमें दमयन्तीका नकल करनेवाली एक स्त्रीने नलका नकल करनेवाली सखीके गलेमें धात्री (धाय) से दी गई महुएकी मालाको नम्रताके साथ डाल दिया ॥ ६१ ॥

टिप्पणी—तद्दृक्पथे = दृशोः पन्था दृक्पथः (ष० त०) । तस्य दृक्पथः, तस्मिन् (ष० त०) । मृषाभीमभवीभवन्त्या = भीमात् भवतीति भीमभवा (भीम + भू + अच् + टाप्) । मृषा भीमभवा (सुप्सुपा०) । अमृषा भीम-

भवा मृषाभीमभवा यथा संपद्यते तथा भवतीति मृषाभीमभवींभवन्ती, तया मृषाभीमभवा + च्वि + भू + लट् (शतृ) + ङीप् + टा । अलीकनलीकृताऽऽली-कण्ठे = अलीकश्चाऽसौ नलः (क० धा०)। अनलीकनलः अलीकनलः यथा संपद्यते तथा कृता अलीकनलीकृता (अलीकनल + च्विः + कृ + क्तः + टाप् । सा चाऽसौ आली (क० धा०), तस्याः कण्ठः, तस्मिन् (ष० त०), दौहृदिकोपनीता = दोहृदम् (गर्भिणीमनोरथः) एव दौहृदम्, दोहृद + अण् (स्वार्थमें) + सुः । दौहृदम् (पूरणीयत्वेन) अस्ति यस्याः सा दौहृदिका (धात्री) दौहृद शब्दसे "अत इनिठनौ" इससे ठन् (इक) और स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् । धाय गर्भिणीके मनोरथको पूर्ण करनेमें नियुक्त होती है अतः उसे "दौहृदिका" कहते हैं । तया उपनीता (तृ० त०)। यह मल्लिनाथसम्मत अर्थ है ।

नारायण पण्डितके मतके अनुसार—

"तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् ।
पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया ॥"

इस शब्दार्णवकोशके अनुसार वृक्षादिके असमयमें पुष्प आदिके उत्पादक पदार्थको 'दोहद' कहते हैं, दोहदे नियुक्तः दौहृदिकः (मालाकारः), "तत्र नियुक्तः" इस सूत्रसे दोहृद शब्दसे ठक् (इक) और आदिवृद्धि । दौहृदिकेन उपनीता (तृ० त०)। मधूकमाला = मधूकानां माला (ष० त०), "मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ०" इत्यमरः । शालीनं = "शालीनकौपीने अधृष्टाऽकार्ययोः" इससे निपातन । आधायि = आङ् + धा + लुङ् (कर्ममें) + त । "आतो युक् चिराकृतोः" इससे युक् आगम ॥ ६१ ॥

चन्द्राऽऽभमाभ्रं तिलकं दधाना तद्वन्निजाऽऽस्येन्दुकृताऽनुबिम्बम् ।
सखीमुखे चन्द्रसखे ससर्ज चन्द्राऽनवस्थामिव काऽपि यत्र ॥ ६२ ॥

अन्वयः—यत्र काऽपि चन्द्राऽऽभम् आभ्रं तिलकं चन्द्रसखे सखीमुखे तद्वन्निजाऽऽस्येन्दुकृताऽनुबिम्बं दधाना चन्द्राऽनवस्थां ससर्ज इव ॥ ६२ ॥

व्याख्या—यत्र = दमयन्तीसभायां, काऽपि = सुन्दरी, चन्द्राऽऽभं = चन्द्रसदृशम्, आभ्रम=अभ्रविकारं, तिलकं=ललाटाऽऽभरणं, चन्द्रसखे=चन्द्रसदृशे, सखीमुखे = वयस्यावदने, तद्वन्निजाऽऽस्येन्दुकृताऽनुबिम्बम् = अभ्रतिलकयुक्तस्वमुखचन्द्रविहितप्रतिबिम्बं यथा तथा, दधाना=रचयन्ती, चन्द्राऽनवस्थां = चन्द्राऽनवस्थितिं, चन्द्राऽसङ्ख्यतामिति भावः, ससर्ज इव = जनयामास इव ॥ ६२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी सभामें किसी सुन्दरीने चन्द्रके सदृश अभ्रकके तिलकको चन्द्रमाके सदृश सखीके मुखमें अभ्रकके तिलकसे युक्त अपने मुखचन्द्रसे प्रतिबिम्बित कर लगाती हुई मानों चन्द्रमाकी अनवस्था (अनेक संख्या) को उत्पन्न किया ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—चन्द्राऽऽभं = चन्द्रस्य इव आभा यस्य सः, तम् (व्यधिकरण बहु०) आभ्रम् = अभ्रस्य विकारः, तम् (अभ्र + अण् + अम्)। चन्द्रसखे = चन्द्रस्य सखा (सदृशः) चन्द्रसखस्तस्मिन् (ष० त०)। सखीमुखे = सख्या मुखं, तस्मिन् (ष० त०)। तद्वन्निजाऽऽस्येन्दुकृताऽनुबिम्बं = तत् (आभ्रतिलकम्) अस्ति यस्मिन् स तद्वान् (तद् + मतुप् + सुः)। निजं च तत् आस्यम् (क० धा०)। निजास्यम् एव इन्दुः (रूपक०)। कृतम् अभ्रबिम्बं यस्मिंस्तत् (बहु०)। निजास्येन्दुना कृताऽनुबिम्बं (तृ० त०), तद्यथा तथा, (क्रि० वि०)। दधाना = धत्त इति धा + लट् (शानच्) + टाप्। चन्द्राऽनवस्थां = न अवस्था (नञ्०)। चन्द्रस्य अनवस्था, ताम् (ष० त०), ससर्ज = सृज् + लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें उपमा, रूपक और उत्प्रेक्षा इनका अङ्गाऽङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ६२ ॥

दलोदरे काञ्चनकैतकस्य क्षणान्मषीभावुक वर्णरेखम्।
तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख भैमी नखलेखनीभिः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—यत्र भैमी काञ्चनकैतकस्य दलोदरे क्षणात् मषीभावुकवर्णरेखं तस्य एव (कृते) स्वम् अनङ्गलेखं नखलेखनीभिः लिलेख ॥ ६३ ॥

व्याख्या—यत्र = दमयन्तीसभायां, भैमी = दमयन्ती, काञ्चनकैतकस्य = स्वर्णकेतकीपुष्पस्य, दलोदरे = पत्रमध्ये, क्षणात् = झटिति, मषीभावुकवर्णरेखं = श्यामीभवदक्षरविन्यासं, तस्य एव = नलस्य एव, कृते इति शेषः। स्वं = स्वकीयम्, अनङ्गलेखं = कामसन्देशं, नखलेखनीभिः = नखरूपलेखनसाधनैः, लिलेख = लिखितवती ॥ ६३ ॥

अनुवादः—सभामें दमयन्तीने सुवर्णकेतकी पुष्पके पत्तेके भीतर कुछ ही क्षणमें स्याही होनेवाले अक्षरविन्याससे युक्त अपने कामसन्देशको नलके ही लिए नखरूप कलमोंसे लिखा ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—काञ्चनकैतकस्य = केतक्या विकारः कैतकम्, केतकी शब्दसे "तस्य विकारः" इस सूत्रसे अण् और आदि वृद्धि। काञ्चनं च तत् कैतकं, तस्य

(क० धा०)। दलोदरे = दलस्य उदरं, तस्मिन् (ष० त०)। मषीभावुकवर्ण-

रेखं = भवनशीला भावुकाः, भू धातुसे "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमश्शृभ्य उकञ्" इस सूत्रसे उकञ् प्रत्यय। मस्या भावुकाः (ष० त०)। वर्णानां रेखाः (ष० त०) मषीभावुका वर्णरेखा यस्मिन्, तम् (बहु०)। अनङ्गलेखम् = अनङ्गस्य लेखः, तम् (ष० त०)। नखलेखनीभिः = नखा एव लेखन्यः, ताभिः (रूपक०)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ६३ ॥

विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्याऽतिविख्याऽतिभृताऽपि यत्र।
अशाकि लीलाकमलं न पाणिमपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥

अन्वयः—यत्र लिपीषु अतिविख्यातिभृता अपि सख्या भीमभुवः लीलाकमलं विलेखितुम् अशाकि, पाणिं तु न अशाकि। कर्णोत्पलं विलेखितुम् अपारि, अक्षि तु न अपारि एव ॥ ६४ ॥

व्याख्या—यत्र = सभायां, लिपीषु = चित्रकर्मसु, अतिविख्यातिभृता अपि = अति प्रसिद्धिमत्या अपि, सख्या = वयस्यया, भीमभुवः = दमयन्त्याः, लीलाकमलं = विलासपद्मं, विलेखितुं = चित्रविषयीकर्तुम्, अशाकि = शक्तम्, पाणिं तु = दमयन्त्याः करं तु, विलेखितुमिति शेषः। न अशाकि = न शक्तम् तदपेक्षया उत्कृष्टत्वादिति भावः। कर्णोत्पलं = श्रोत्रकुवलयं, दमयन्त्या इति शेषः। विलेखितुं = चित्रविषयीकर्तुम्, अपारि = पारितं, अक्षि तु = दमयन्त्या नेत्रं तु, न अपारि एव = न पारितम् एव, विलेखितुमिति शेषः, नेत्रसौन्दर्यस्य सर्वोपमानाऽतीतत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

अनुवादः—जिस सभामें चित्रकर्मोंमें अत्यन्त प्रसिद्ध होनेपर भी दमयन्तीकी सखी दमयन्तीके लीलाकमलको लिख सकी, परन्तु दमयन्तीके हाथको नहीं लिख सकी, उसी तरह वह दमयन्तीके कर्णभूषण कमलको लिख सकी, परन्तु दमयन्तीके नेत्रको नहीं लिख सकी ॥ ६४ ॥

टिप्पणी—लिपीषु = कृदिकारादक्तिनः" इससे ङीष्। अतिविख्यातिभृता = अत्यन्तं विख्यातिः (गति०)। तां बिभर्तीति अतिविख्यातिभृत्, तया। अतिविख्याति + भृ + क्विप् (उपपद०) + टा। भीमभुवः = भीमात् भवतीति भीम भूः, तस्याः, भीम + भू + क्विप् (गति०) + ङस्। लीलाकमलं = लीलायाः कमलं, तत् (ष० त०)। विलेखितुं = वि + लिख + तुमुन् "शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहाऽर्हाऽस्त्यर्थेषु तुमुन्" इस सूत्रसे शक धातु उपपद होनेसे तुमुन्। अशाकि = शक + लुङ् (भावमें) + त। कर्णोत्पलं = कर्णस्य उत्पलं, तत्। (ष० त०)। विलेखितुं = वि + लिख + तुमुन्। पर्याप्ति

अर्थमें "पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" इस सूत्रसे तुमुन्। अपारि = "पार (तीर) कर्मसमाप्तौ" धातुसे णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त ॥ ६४ ॥

भैमीमुपावीणयदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः।
गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यत्र गन्धर्ववध्वः कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः (सन्) एत्य भैमीम् उपावीणयत् ॥ ६५ ॥

व्याख्या—यत्र = दमयन्तीसभायां, गन्धर्ववध्वः = गन्धर्वाऽङ्गनाः एव, कलिप्रियस्य = कलहप्रियस्य, नारदस्येति भावः। प्रियशिष्यवर्गः=वल्लभच्छात्रसमूहः, स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः = स्वरक्षौद्रपूर्णदमयन्तीगलनालसमवल्लकीकः सन्, एत्य = आगत्य, भैमीं = दमयन्तीम्, उपावीणयत् = उपागायत् ॥ ६५ ॥

अनुवादः—जिस सभामें नारदकी प्रिय शिष्याएँ गन्धर्वोंकी स्त्रियाँ मधु-(शहद) के समान स्वरसे पूर्ण दमयन्तीके कण्ठनालके सदृश वीणाको लेती हुई आकर दमयन्तीको बीनसे गाती थीं ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—गन्धर्ववध्वः=गन्धर्वाणां वध्वः (ष० त०)। कलिप्रियस्य=प्रियः कलिः (कलहः) यस्य सः, तस्य (बहु०)। "वा प्रियस्य" इस वार्तिकसे प्रिय शब्दका परनिपात। प्रियशिष्यवर्गः=प्रियाश्च ते शिष्याः (क० धा०), तेषां वर्गः (ष० त०)। स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः=स्वर एव मधु (रूपक०)। न रीणम् अरीणम् (नञ्०)। रीङ्+क्त=रीणम्। "स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम्" इत्यमरः। स्वरमधुना अरीणम् (तृ० त०)। कण्ठ एव नालम् (रूपक०)। तस्याः कण्ठनालं (ष० त०), स्वरमध्वरीणं च तत्कण्ठनालम् (क० धा०)। एका चाऽसौ धूः एकधुरा (क० धा०), "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इससे समासाऽन्त अप्रत्यय और टाप्। एकधुरां वहन्तीति एकधुरीणाः, एकधुराशब्दसे "एकधुराल्लुक् च" इस सूत्रसे खच् और मुम् आगम। एकधुरीणा वीणा यस्य सः (बहु०)। तत्कण्ठनालेन एकधुरीणवीणः (तृ० त०)। दमयन्तीका कण्ठस्वर बीनके स्वरके समान था, इसलिए दमयन्तीके कण्ठरूप बीनके नालके साथ एक ही भारको धारण करनेवाली वीणाको लेनेवाली गन्धर्वस्त्रियां यह भाव है। एत्य = आङ् + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। उपावीणयत् = वीणया उपागायत्, उप + आङ् + वीणा + णिच् + लङ् + तिप्। "सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो

णिच्" इससे णिच् हुआ है। इस पद्यमें रूपक और उपमाका संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ६५ ॥

नावा स्मरः किं हरभीतिगुप्तेः पयोधरे खेलति कुम्भ एव।
इत्यर्धचन्द्राऽऽभनखाऽङ्कचुम्बिकुचा सखी यत्र सखीभिरूचे ॥ ६६ ॥

अन्वयः—यत्र अर्धचन्द्राऽऽभनखाऽङ्कचुम्बिकुचा सखी "स्मरः हरभीतिगुप्तेः पयोधरे एव कुम्भे नावा खेलति किम् ?" इति सखीभिः ऊचे ॥ ६६ ॥

व्याख्या—यत्र = भैमीसभायाम्, अर्धचन्द्राऽऽभनखाऽङ्कचुम्बिकुचा = अर्धचन्द्राकारनखक्षतयुक्तपयोधरा, सखी = वयस्या, स्मरः = कामः, हरभीति-गुप्तेः = शम्भुभयरक्षाऽर्थं, पयोधरे=क्षीरधरे, नीरधरे वा, एव, कुम्भे = कलशे, नावा = नौकया, नखाङ्केनैवेति शेषः। खेलति किं = विहरति किम्, दाहपरि-हारायेति शेषः। इति = एवं, सखीभिः = वयस्याभिः, ऊचे = उक्ता ॥ ६६ ॥

अनुवादः—दमयन्तीकी जिस सभामें अर्धचन्द्रके सदृश नखक्षतसे युक्त स्तनोंवाली सखीको सखियोंने—"हे सखि ! कामदेव महादेवके भयसे रक्षाके लिए तुम्हारे स्तनरूप कुम्भमें नखक्षतरूप नौकासे विहार करता है क्या ?" ऐसा वाक्य कहा ॥ ६६ ॥

टिप्पणी—अर्द्धचन्द्राऽऽभनखाऽङ्कचुम्बिकुचा = अर्द्धं चाऽसौ चन्द्रः (क० धा०)। नखस्य अङ्कः (ष० त०)। अर्द्धचन्द्रस्येव आभा यस्य सः (व्यधिकरणबहु०)। अर्द्धचन्द्राभश्चाऽसौ नखाऽङ्कः (क० धा०)। तं चुम्बत इति अर्द्धचन्द्राऽऽभनखाऽङ्कचुम्बिनौ, (अर्द्धचन्द्राऽऽभनखाऽङ्क+चुवि+णिनिः (उपपद०)+औ। तौ कुचौ यस्याः सा (बहु०)। हरभीतिगुप्तेः = हरात् भीतिः (प० त०), तस्या गुप्तिः, तस्याः (ष० त०)। सम्बन्धसामान्यमें षष्ठी। पयोधरे = धरतीति धरः, धृञ्+अच्। पयसां (क्षीराणां नीराणां च) धरः, तस्मिन् (ष० त०)। "पयः स्यात् क्षीरनीरयोः" इति विश्वः। ऊचे = ब्रूञ्+लिट् (कर्ममें)+त (एश्)। इस पद्यमें उपमा, रूपक और उत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ६६ ॥

स्मराऽऽशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः।
स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥ ६७ ॥

अन्वयः—प्रसूनैः स्मराऽऽशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षः यत् अक्षोभि, खलु तत् यत्र तेषु सूचिशिखां निखाय स्रजं सृजन्त्या एकया अशोधि ॥ ६७ ॥

व्याख्या—प्रसूनैः = पुष्पैः, स्मराऽऽशुगीभूय = कामवाणा भूत्वा, विदर्भसुभ्रूवक्षः = दमयन्तीहृदयं, यत् अक्षोभि = क्षोभितं, खलु=निश्चयेन। तत् = क्षोभणवैरं, यत्र = दमयन्तीसभायां, तेषु = प्रसूनेषु, सूचिशिखां = सूच्यग्रं, निखाय=आरोप्य, स्रजं = पुष्पमालां, सृजन्त्या = रचयन्त्या, एकया= सख्या, अशोधि = निर्यातितम् । हृदयच्छेदिनां हृदयच्छेद एव प्रतीकार इति भावः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—फूलोंने कामके वाण होकर दमयन्तीके हृदयको जो पीडित किया था जिस सभामें उन्हीं फूलोंमें सूईकी नोंकको चुभाकर माला बनानेवाली एक सखीने उसका बदला लिया ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—स्मराऽऽशुगीभूय = स्मरस्य आशुगाः (ष० त०)। अस्मराऽऽशुगाः स्मराऽऽशुगा यथा संपद्यन्ते तथा भूत्वा स्मराऽऽशुग + च्वि + भू + क्त्वा (ल्यप्)। विदर्भसुभ्रूवक्षः = शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः (बहु०)। विदर्भाणां सुभ्रूः (ष० त०), तस्या वक्षः (ष० त०)। अक्षोभि = क्षुभ् + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त। सूचिशिखां=सूचेः शिखा, ताम् (ष० त०)। निखाय=नि + खन् + क्त्वा (ल्यप्)। सृजन्त्या = सृज + लट् (शतृ) + ङीप् + टा। अशोधि = शुध् + लुङ् (भावमें) + त ॥ ६७ ॥

यत्राऽवदत्तामतिभीय भैमी "त्यज त्यजेदं सखि ! साहसिक्यम् ।
त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से बाणान्प्रसूनानि गुणेन सज्जान् ॥" ६८ ॥

अन्वयः—यत्र तां भैमी अतिभीय—"हे सखि ! इदं साहसिक्यं त्यज त्यज। त्वम् एव प्रसूनानि (एव) वाणान् गुणेन सज्जान् कृत्वा मदनाय दत्से" इति अवदत् ॥ ६८ ॥

व्याख्या—यत्र = सभायां, तां = मालास्रष्ट्रीं सखी, भैमी = दमयन्ती, अतिभीय = अत्यन्तं भीत्वा, "हे सखि = हे वयस्ये !, इदं = मालाग्रथनरूपं, साहसिक्यम् = अविमृश्यकारित्वं, त्यज त्यज=मुञ्च मुञ्च। त्वम् एव, प्रसूनानि= पुष्पाणि एव, वाणान्=शरान्, गुणेन=तन्तुना ज्यया च, सज्जान् = सक्तान्, कृत्वा = विधाय, मदनाय=कामदेवाय, दत्से = ददासि, इति = एतादृशं वाक्यम्, अवदत् = उक्तवती ॥ ६८ ॥

अनुवादः—जिस सभामें माला वनानेवाली सखीको दमयन्तीने वहुत डर-कर—"हे सखि ! इस अविवेकपूर्ण कार्यको छोड़ो छोड़ो। तुम ही फूलोंको

बाणोंको तन्तु और प्रत्यञ्चासे संनद्ध करके कामदेवको देतीं हो" ऐसा कहा ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—अतिभीय = अति + भी + क्त्वा (ल्यप्)। सहसा वर्तते इति साहसिकी, "सहसा" शब्दसे "ओजः सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः" इस सूत्रसे ठक् प्रत्यय, और स्त्रीत्वविवक्षामें ङीप्। साहसिक्याः कर्म साहसिक्यं तत् साहसिकी + ष्यञ् + अम्। गुणेन="गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियाऽमुख्यतन्तुषु।" इति वैजयन्ती। दत्से = (डु) दाञ् + लट् + थास् ॥ ६८ ॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्त्रभङ्गीमध्ये सुमध्या मकरीं करेण।
यत्राऽवदत्तामियमालि ! यानं मन्ये त्वदेकाऽऽवलिनाकनद्याः ॥ ६९ ॥

अन्वयः—यत्र सुमध्या सख्याः कुचपत्त्रभङ्गीमध्ये मकरीं करेण आलिख्य ताम् "हे आलि ! इयं त्वदेकाऽऽवलिनाकनद्याः यानम् मन्ये" इति अवदत् ॥६९॥

व्याख्या—यत्र = सभायां, सुमध्या=सुन्दराऽवलग्ना काऽपि सखी, सख्याः= वयस्यायाः, कुचपत्त्रभङ्गीमध्ये = स्तनपत्त्ररचनाऽन्तरे, मकरीं = जलजन्तुविशेष-भार्यां, करेण = हस्तेन, आलिख्य = लिखित्वा, तां = सखीं, हे आलि = हे वयस्ये !, इयं = सन्निकृष्टस्था, त्वदेकावलिनाकनद्याः = त्वद्धारविशेषमन्दा-किन्याः, यानं=वाहनम्, मन्ये=उत्प्रेक्षे। इति=एवम्, अवदत्=उक्तवती ॥ ६९ ॥

अनुवादः—जिस सभामें किसी सखीने अपनी सखीके कुचोंकी पत्त्ररचनाके बीचमें मकरीको हाथसे लिखकर उसे "हे सखि ! यह तुम्हारी एकावली नामक एक लड़ीकी मोतीकी मालारूप मन्दाकिनीकी मानों वाहन है" ऐसा कहा ॥६९॥

टिप्पणी—सुमध्या = शोभनं मध्यं यस्याः सा (बहु०)। सुन्दर कमरवाली यह तात्पर्य है। "मध्यमं चाऽवलग्नं च मध्योऽस्त्री" इत्यमरः। कुचपत्त्रभङ्गी-मध्ये=पत्त्राणां भङ्ग्यः (ष० त०)। कुचयोः पत्त्रभङ्ग्यः (ष० त०) तासां मध्यं, तस्मिन् (ष० त०)। आलिख्य = आङ् + लिख + क्त्वा (ल्यप्)। त्वदेकावलिनाकनद्याः=एका चाऽसौ आवलिः (क० धा०), "एकावल्येकयष्टिका" इत्यमरः। नाकस्य नदी (ष० त०)। तव एकाऽऽवलिः (ष० त०)! सा एव नाकनदी (रूपक०), तस्याः। "सितमकरनिषण्णा" ऐसे वचनसे सफेद मकर (जलजन्तुविशेष) गङ्गाका वाहन है ऐसी प्रतीति होती है। यानं = याति अनेन इति, या + ल्युट् (करणमें)। इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ६९ ॥

तामेव सा यत्र जगाद भूयः पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते ।
सेयं स्थिता तावकहृच्छयाऽङ्कप्रियाऽस्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥

अन्वयः—यत्र सा ताम् एव "पयोधियादः तावकहृच्छयाऽङ्कप्रिया ते कुचकुम्भयोः स्थिता सा इयं विस्तारयशःप्रशस्तिः अस्तु" (इनि) भूयो जगाद ॥७०॥

व्याख्या—यत्र = दमयन्तीसभायां, सा = पूर्वोक्ता प्रसाधिका, ताम् एव = पूर्वोक्ताम् एव सखीं, पयोधियादः = समुद्रजलजन्तुः, तावकहृच्छयाऽङ्कप्रिया = त्वन्मनसिजमकरवल्लभा, ते = तव, कुचकुम्भयोः = स्तनकलशयोः, स्थिता = विद्यमाना, सा = तादृशी, इयं = मकरी, विस्तारयशःप्रशस्तिः = परिणाहकीर्तिस्तुतिवर्णावलिः, अस्तु = भवतु । (इति = एवम्) भूयः = पुनरपि, जगाद = उक्तवती ॥ ७० ॥

अनुवादः—जिस सभामें प्रसाधन करनेवाली सखीने उसी सखीको "तुम्हारे हृदयमें रहनेवाले कामदेवके चिह्न समुद्रके जलजन्तु मकरकी प्रिया तुम्हारे स्तनकलशोंमें विद्यमान यह मकरी स्तनोंके विस्तार और कीर्तिकी स्तुतिवर्णावलि हो" ऐसा वाक्य फिर भी कहा ॥ ७० ॥

टिप्पणी—पयोधियादः = पयोधेर्यादः (ष० त०), "यादांसि जलजन्तवः" इत्यमरः । तावकहृच्छयाऽङ्कप्रिया = तावकश्चाऽसौ हृच्छयः (मकरध्वजः), (क० धा०) । तस्य अङ्कः (चिह्नभूतः मकरः) (ष० त०), तस्य प्रिया (ष० त०) । कुचकुम्भयोः = कुचौ एव कुम्भौ, तयोः (रूपक०) । विस्तारयशःप्रशस्तिः = विस्तारश्च यशश्च विस्तारयशसी (द्वन्द्वः), तयोः प्रशस्तिः (ष० त०) । अस्तु = अस् + लोट् + तिप् । जगाद = गद + लिट् + तिप् (णल्) । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ७० ॥

शारीं चरन्तीं सखि ! मारयैनामित्यक्षदाये कथिते कयाऽपि ।
यत्र स्वघातभ्रमभीरुशारी काकूत्थसाकूतहसः स जज्ञे ॥ ७१ ॥

अन्वयः—यत्र स कया अपि "हे सखि ! एनां चरन्तीं शारीं मारय" इति अक्षदाये कथिते स्वघातभ्रमभीरु शारीकाकूत्थसाऽऽकूतहसः जज्ञे ॥ ७१ ॥

व्याख्या—यत्र=यस्यां सभायां, सः = नलः, कया अपि = पाशकक्रीडनशीलया नार्या, हे सखि = हे वयस्ये !, एनाम् = इमां, चरन्तीं = भ्रमन्तीं, शारीम् = अक्षोपकरणं दारुविकारं, मारय = प्रहर, इति = एवम्, अक्षदाये = पाशकदाने, कथिते = अभिहिते सति, स्वघातभ्रमभीरुशारीकाकूत्थसाकूतहसः =

निजव्यापादनभ्रान्तिभीतशारिकाविकृतस्वरोत्थितभावगर्भहास्ययुक्तः, जज्ञे = संवृत्तः ॥ ७१ ॥

अनुवादः—जिस सभामें चौसर खेलनेवाली किसी स्त्रीके "हे सखि! इस चलती हुई गोटीको मारो" ऐसा चौसरके खेलमें कहनेपर अपने मारे जानेकी भ्रान्तिसे डरपोक मैनाके विकृत स्वरसे नलको भावपूर्ण हास्य उत्पन्न हुआ ॥ ७१ ॥

टिप्पणी—चरन्तीं = चर + लट् (शतृ) + ङीप् + अम्। शारीं = "शारी त्वक्षोपकरणे तथा शकुनिकान्तरे।" इति विश्वः। शारीका अर्थ पाशा खेलनेकी गोटी और मैना (पक्षिविशेष) है। इस पदका यहाँपर गोटीके अर्थमें प्रयोग है परन्तु मैना अपने ही अर्थमें इसका प्रयोग समझकर अपने मारे जानेका भय करती है यह तात्पर्य है। मारय = मृङ् + णिच् + लोट् + सिप्। अक्षदाये = अक्षाणां दायः, तस्मिन् (ष० त०)। "अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते" इत्यमरः। "दायो दाने यौतकादिधने वित्ते च पैतृके।" इति वैजयन्ती। स्वघातभ्रमभीरुशारीकाकूत्थसाऽऽकूतहसः = स्वस्य घातः (ष० त०), तस्मिन् भ्रमः (स० त०), तेन भीरुः (तृ० त०), सा चाऽसौ शारी (क० धा०), तस्याः काकुः (ष० त०), तया उत्थः (तृ० त०)। आकूतेन सहितः साकूतः (तुल्ययोगबहु०)। स्वघातभ्रमभीरुशारीकाकूत्थः साऽऽकूतः हसः (हासः) यस्य सः (बहु०)। हस धातुसे "स्वनहसोर्वा" इस सूत्रसे विकल्पसे अप् प्रत्यय होकर "हसः" ऐसा पद निष्पन्न होता है। एक पक्षमें घञ् होकर "हासः" ऐसा पद भी बनता है। जज्ञे = जन् + लिट् + त। इस पदमें भावोदय अलङ्कार है ॥ ७१ ॥

भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम्।
कृतप्रियादूत्यमहोपकारमरालमोहद्रढिमानमूहे ॥ ७२ ॥

अन्वयः—यत्र स भैमीसमीपे ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीं निरीक्ष्य कृतप्रियादूत्यमहोपकारमरालमोहद्रढिमानम् ऊहे ॥ ७२ ॥

व्याख्या—यत्र = सभायां, सः = नलः, भैमीसमीपे = दमयन्तीनिकटे, ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीं = नागवल्लीदलसुवर्णमरालमूर्तिशोभां, निरीक्ष्य = दृष्ट्वा, कृतप्रियादूत्यमहोपकारमरालमोहद्रढिमानं = विहितभैमीदौत्यमहोपकृतिहंसभ्रमदार्ढ्यम्, ऊहे = ऊढवान् ॥ ७२ ॥

अनुवादः—जिस सभामें नलने दमयन्तीके निकट रक्खी गई सोनेकी हंसमूर्तिवाली पानदानकी शोभाको देखकर प्रिया (दमयन्ती) के दौत्यरूप महान् उपकार करनेवाले राजहंसकी भ्रान्तिकी दृढताको धारण किया ॥ ७२ ॥

टिप्पणी—भैमीसमीपे = भैम्याः समीपः, तस्मिन् (ष० त०)। ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीं=जाम्बूनदस्य हंसः (ष० त०)। "रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ।" इत्यमरः। ताम्बूलस्य जाम्बूनदहंसः (ष० त०), तस्य लक्ष्मीः, ताम् (ष० त०)। निरीक्ष्य = निर् + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्)। कृतप्रियादूत्यमहोपकारमरालमोहद्रढिमानं = प्रियाया दूत्यम् (ष० त०)। महांश्चाऽसौ उपकारः (क० धा)। कृतः प्रियादूत्यम् एव महोपकारो येन सः (बहु०)। स चाऽसौ मरालः (क० धा०), तस्मिन् मोहः (स० त०)। दृढस्य भावो द्रढिमा, दृढ शब्दसे इमनिच् प्रत्यय और "र ऋतो हलादेर्लघोः" इस सूत्रसे 'ऋ' का 'र' भाव। कृतप्रियादूत्यमहोपकारमरालमोहस्य द्रढिमा, तम् (ष० त०)। ऊहे = वहः + लिट् (कर्ममें) + त । "वचिस्वपियजादीनां किति" इस सूत्रसे सम्प्रसारण ॥ ७२ ॥

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य सन्देहमथ व्युदस्यन् ।
अपृष्ट एव स्फुटमाचचक्षे स कोऽपि रूपाऽतिशयः स्वयं ताम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—अथ तस्मिन् सखीसमाजे नलस्य सन्देहं व्युदस्यन् स कोऽपि रूपाऽतिशयः स्वयम् अपृष्ट एव तां स्फुटम् आचचक्षे ॥ ७३ ॥

व्याख्या—अथ = सभाऽवलोकनाऽनन्तरं, तस्मिन् = पूर्वोक्ते, सखीसमाजे = दमयन्तीवयस्यापरिषदि, नलस्य = नैषधस्य, सन्देहं = संशयम्, कतमाऽत्र भैमीत्याकारकमिति शेषः। व्युदस्यन् = निराकुर्वन्, सः = प्रसिद्धः, कोऽपि = अनिर्वाच्यः, रूपाऽतिशयः = सौन्दर्यविशेषः, स्वयम् = आत्मनैव, अपृष्ट एव = अननुयुक्त एव, तां = भैमीं, स्फुटं = प्रकटम्, आचचक्षे = आख्यातवान् ॥७३॥

अनुवादः—सभा देखनेके अनन्तर दमयन्तीके उस सखीसमाजमें नलके सन्देहको हटाता हुआ प्रसिद्ध अनिर्वाच्य सौन्दर्यविशेषने अपने आप पूछे विना ही दमयन्तीको स्पष्ट रूपसे कह दिया ॥ ७३ ॥

टिप्पणी—सखीसमाजे = सखीनां समाजः, तस्मिन् (ष० त०)। व्युदस्यन् = वि + उद् + अस् + लट् (शतृ) + सुः । रूपाऽतिशयः = रूपस्य अतिशयः (ष० त०)। अपृष्टः = न पृष्टः (नञ्०)। आचचक्षे = आङ् + चक्ष + लिट् + त (एश्) ॥ ७३ ॥

भैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम्।
नाऽतर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्याऽनुबिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—भैमीविनोदाय मुदा सखीभिः भुवि कल्पितानां तदाकृतीनां मध्ये मणिवेदिकायां स्फुटम् उदीतम् अपि तस्य अनुबिम्बं न अतर्कि ॥ ७४ ॥

व्याख्या—भैमीविनोदाय = दमयन्त्युत्कण्ठाऽपनयाय, मुदा = हर्षेण, सखीभिः = वयस्याभिः, भुवि = भूतले, कल्पितानां = रचितानां, तदाकृतीनां = नलाऽऽकाराणां, मध्ये = अन्तरे, मणिवेदिकायां = रत्नखचितपरिष्कृतभूमौ, स्फुटं = व्यक्तम्, उदीतम् अपि=जातम् अपि, तस्य = नलस्य, अनुबिम्बं = प्रतिबिम्बं, न अतर्कि = न तर्कितम् ॥ ७४ ॥

अनुवादः—दमयन्तीका दिल बहलानेके लिए हर्षपूर्वक सखियोंने भूतलमें रचित नलके चित्रोंके बीच रत्नोंकी वेदिमें प्रकट होनेपर भी नलके प्रतिबिम्बकी तर्कना नहीं की ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—भैमीविनोदाय = भैम्या विनोदः, तस्मै (ष० त०)। तदाकृतीनां = तस्य आकृतयः, तासाम् (ष० त०)। मणिवेदिकायां = मणीनां वेदिका, तस्याम् (ष० त०)। इस पद्यमें सामान्य अलङ्कारसे भ्रान्तिमान् अलङ्कार व्यङ्ग्य होता है, इस प्रकार अलङ्कारसे अलङ्कारध्वनि है ॥ ७४ ॥

हुताऽशकीनाशजलेशदूतीर्निराकरिष्णोः कृतकाकुयाच्ञाः।
भैम्या वचोभिः स निजां तदाशां न्यवर्तयद् दूरमपि प्रयाताम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—कृतकाकुयाच्ञाः हुताऽशकीनाशजलेशदूतीः निराकरिष्णोः भैम्या वचोभिः स दूरं प्रयाताम् अपि निजां तदाशां न्यवर्तयत् ॥ ७५ ॥

व्याख्या—कृतकाकुयाच्ञाः = विहितदीनस्वरयाचनाः, हुताऽशकीनाशजलेशदूतीः = अग्नियमवरुणसन्देशहराः, निराकरिष्णोः = निराकरणशीलायाः, भैम्याः = दमयन्त्याः, वचोभिः = वचनैः, सः = नलः, दूरं = विप्रकृष्टदेशं, प्रयाताम् अपि=प्रगताम् अपि, अग्न्यादिकपटेन लुप्तप्रायाम् अपि इति भावः। निजां = स्वकीयाम्, आशां = दमयन्ती तृष्णां, न्यवर्तयत् = निर्वर्तितवान्। नलः पुनर्दमयन्तीप्राप्त्याशामकरोदिति भावः ॥ ७५ ॥

अनुवादः—दीन स्वरसे याचना करनेवाली अग्नि, यम और वरुणकी दूतियोंको निषेध करनेवाली दमयन्तीके वचनोंसे नलने दूर गई हुई अपनी दमयन्तीकी आशाको फिर लौटा लिया ॥ ७५ ॥

टिप्पणी—कृतकाकुयाच्ञाः = काक्वा याच्ञाः (तृ० त०), कृता काकुयाच्ञा याभिः, ताः (बहु०)। हुताऽशकीनाशजलेशदूतीः = जलस्य ईशः (ष० त०) । हुताशश्च कीनाशश्च जलेशश्च (द्वन्द्वः), हुताशकीनाशजलेशानां दूत्यः । ताः (ष० त०) । "कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना" "इति मेदिनी । निराकरिष्णोः = निर्+आङ्+कृञ् धातुसे "अलङ्कृञ्०" इत्यादि सूत्रसे इष्णुच् प्रत्यय । तदाशां = तस्याम् आशा ताम् (स० त०) । न्यवर्तयत् = नि+वृत्+णिच्+लङ्+तिप् ॥ ७५ ॥

विज्ञप्तिमन्तः सभयः स भैम्यां मध्येसभं वासवशम्भलीयाम् ।
संभावयामास भृशं कृशाऽऽशस्तदालिवृन्दैरभिनन्द्यमानाम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—स मध्येसभं तदालिवृन्दैः अभिनन्द्यमानां वासवशम्भलीयां भैम्यां विज्ञप्तिम् अन्तः सभयः कृशाऽऽशः (सन्) भृशं संभावयामास ॥ ७६ ॥

व्याख्या—सः = नलः, मध्येसभं = सभाया मध्ये, तदालिवृन्दैः = भैमीसखीसङ्घैः, अभिनन्द्यमानाम् = अभिनन्दितां, वासवशम्भलीयां = महेन्द्रदूतीसम्बन्धिनीं, भैम्यां = दमयन्त्यां विषये, विज्ञप्तिं = वक्ष्यमाणं विज्ञापनम्, अन्तः = अन्तःकरणे, सभयः = भीतियुक्तः, इन्द्रगौरवादियं स्वीकरिष्यतीति मत्वेति शेषः । अत एव कृशाऽऽशः = दुर्बलाऽभिलाषः सन्, भैमीप्राप्तादिति शेषः । भृशम् = अत्यर्थं, संभावयामास = संभावितवान् । अत्यवधानेन शुश्रावेति भावः ॥ ७६ ॥

अनुवादः—नलने सभाके बीच दमयन्तीकी सखियोंसे अभिनन्दित, इन्द्रकी दूतीकी दमयन्तीके प्रति प्रार्थनाको अन्तःकरणमें भयसे युक्त होकर और दमयन्तीको पानेमें निराश होते हुए अतिसावधानतापूर्वक सुना ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—मध्येसभं = सभाया मध्ये, "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इस सूत्रसे अव्ययीभाव । तदालिवृन्दैः = आलीनां वृन्दानि (ष० त०), तस्या आलिवृन्दानि, तैः (ष० त०) । वासवशम्भलीयां = वासवस्य शम्भली (ष० त०), "वासवो वृत्रहा वृषा" इति "शम्भली कुट्टनी समे ।" इत्युभयत्राऽपि अमरः । "सम्भली" शब्द दन्त्यादि भी होता है । वासवशम्भल्या इयं वासवशम्भलीया, ताम् । वासवशम्भली+छ (इय) +टाप्+अम् । विज्ञप्ति = वि+ज्ञा+णिच्+क्तिन्+अम् । वास्तवमें "ण्यासश्रन्थो युच्" इस सूत्रसे क्तिन्का अपवाद युच्का विधान होकर "विज्ञापना" ऐसा पद बनता है, "विज्ञप्ति" नहीं । सभयः = भयेन सहितः (तुल्ययोग बहु०) । कृशाऽऽशः = कृशा आशा यस्य सः

(बहु०) । संभावयामास = सं + भू + णिच् + अस् + लिट् + तिप् (णल्) ॥ ७६ ॥

"लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति तुभ्यं मयि प्रेषितवाचिकस्य ।
इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्यामवधानदानम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) दैवी लिपिः भुवि सुपठा न, इति तुभ्यं प्रेषितवाचिकस्य इन्द्रस्य दूत्यां मयि विज्ञापयन्त्याम् अवधानदानं प्रसादं रचय ॥७७॥

व्याख्या— (हे भैमि !) दैवी = देवसम्बन्धिनी, लिपिः = लिविः, भुवि = भूलोके, सुपठा = सुखेन पठितुं शक्या, न = नाऽस्ति, इति = अस्माद्धेतोः, तुभ्यं = त्वदर्थं, प्रेषितवाचिकस्य = प्रहितसन्देशवाक्यस्य, इन्द्रस्य = देवेन्द्रस्य, दूत्यां = शम्भल्यां, मयि विज्ञापयन्त्यां = निवेदयन्त्याम्, अवधानदानम् = एकाग्रचित्तत्ववितरणम् एव, प्रसादम् = अनुग्रहं, रचय = कुरु ॥ ७७ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) देवलिपि पृथ्वीपर नहीं पढ़ी जा सकती है इस कारणसे आपके लिए सन्देशवाक्यको भेजनेवाले इन्द्रकी दूती, निवेदन करनेवाली मेरे ऊपर एकाग्रतारूप अनुग्रह कीजिए ॥ ७७ ॥

टिप्पणी—दैवी = देव + अण् + ङीप् + सुः । सुपठा=सुखेन पठितुं शक्या "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्राऽर्थेषु खल्" इससे खल्, सु + पठ + खल् + टाप् + सुः । प्रेषितवाचिकस्य = व्याहृताऽर्था वाक् वाचिकं, 'वाच्' शब्दसे "वाचो व्याहृताऽर्थायाम्" इस सूत्रसे स्वाऽर्थमें ठक् (इक) प्रत्यय । "सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्" इत्यमरः । प्रेषितं वाचिकं येन, तस्य (बहु०) । विज्ञापयन्त्यां = वि + ज्ञा + णिच् + लट् (शतृ) + ङीप् + ङिः । अवधानदानम् = अवधानस्य दानं, तत् (ष० त०) "अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ।" इत्यमरक्षेपकः । रचय = रच + णिच + लोट् + सिप् ॥ ७७ ॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।
शेषस्त्वदाश्लेषकथाविनिद्रैस्तद्रोमभिः सन्दिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) वासवः त्वां सलीलम् आलिङ्गनया उपपीडम् अनामयं पृच्छति । शेषः त्वदाश्लेषकथाविनिद्रैः तद्रोमभिः भवत्यै सन्दिदिशे ॥ ७८ ॥

व्याख्या—(हे भैमि) !) वासवः = इन्द्रः, त्वां = भवतीं, सलीलं = सविलासम्, आलिङ्गनया = आलिङ्गनेन, उपपीडम् = उपपीड्य, गाढमालिङ्ग्येति

भावः । अनामयम् = आरोग्यं, पृच्छति = अनुयुनक्ति । शेषः = कार्यशेषस्तु, त्वदाश्लेषकथाविनिद्रैः = त्वदालिङ्गनकथनविकसितैः, तद्रोमभिः = इन्द्रलोमभिः, भवत्यै = तुभ्यं, सन्दिदिशे = सन्दिष्टः ॥ ७८ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) इन्द्र आपको विलासपूर्वक आलिङ्गनसे पीडित कर आरोग्य पूछते हैं । कार्यशेष आपके आलिङ्गनके कथनसे विकसित उनके रोमोंने ही आपको सन्देश दिया है ॥ ७८ ॥

टिप्पणी—सलीलं = लीलया सहितं, (तुल्ययोगबहु०), क्रि० वि० । आलिङ्गनया = आङ् + लिगि + णिच् + युच् (अन) + टाप् + टा । उपपीडम् = उप–उपसर्गपूर्वक पीडधातुसे तृतीयान्त उपपदमें "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" इस सूत्रसे णमुल् प्रत्यय । अनामयं = न आमयः अनामयः, तम् (नञ्०) । दमयन्ती क्षत्रियकन्या थी अतः "क्षत्रबन्धुमनामयम्" भगवान् मनुकी इस उक्तिके अनुसार यह उक्ति है । त्वदाश्लेषकथाविनिद्रैः = तव आश्लेषः (ष० त०), तस्य कथा (ष० त०) । विगता निद्रा येषां तानि विनिद्राणि (बहु०) । त्वदाश्लेषकथया विनिद्राणि, तैः (तृ० त०) । तद्रोमभिः= तस्य रोमाणि, तैः (ष० त०) । सन्दिदिशे = सं + दिश + लिट् (कर्ममें) + त ॥ ७८ ॥

यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मघोनस्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।
स्वयंवरस्थानजुषस्तमस्य बधान कण्ठं वरणस्रजैव ॥ ७९ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) मघोनः यः त्वदर्थनायां हृदा प्रेर्यमाणः अपि ह्रियम् (एव) आगः आपत् । स्वयंवरस्थानजुषः अस्य तं कण्ठं वरणस्रजा एव बधान ॥ ७९ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) मघोनः = इन्द्रस्य, यः = कण्ठः, त्वदर्थनायां = त्वत्प्रार्थनायां विषये, हृदा = मनसा, प्रेर्यमाणः अपि = प्रेरितोऽपि, ह्रियं = लज्जाम् एव, आगः = अपराधम्, आपत् = प्राप्तवान्, हीनस्याऽधिकं प्रति याचनासङ्कोचोऽपि अपराध एवेति भावः । अतः स्वयंवरस्थानजुषः = स्वयंवरस्थलस्थितस्य, अस्य = मघोनः, तं = तादृशं, कण्ठं=गलं, वरणस्रजा एव = वरस्वीकरणमाल्येन एव, बधान = बद्धं कुरु, एतादृशाऽपराधिन एतादृश एव दण्ड इति भावः ॥ ७९ ॥

अनुवादः—(हे भैमि !) इन्द्रके जिस कण्ठने आपकी प्रार्थनाके विषयमें हृदयसे प्रेरित होते हुए भी लज्जारूप अपराधको प्राप्त किया था । स्वयंवरके

स्थानमें प्राप्त उन (इन्द्र) के उस कण्ठको आप वरणके फूलोंकी मालासे बाँध दीजिए ॥ ७९ ॥

टिप्पणी—त्वदर्थनायां = तव अर्थना, तस्याम् (ष० त०)। आगः = "आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः। आपत्=आप+लुङ्+च्लि (अङ्)+तिप्। स्वयंवरस्थानजुषः = स्वयंवरस्य स्थानम् (ष० त०) तज्जुषत इति स्वयंवरस्थानजुट्, तस्य, स्वयंवरस्थान+जुष्+क्विप् (उपपद०)+ङस्। वरण-स्रजा=वरणस्य स्रक्, तया (ष० त०)। बधान = बन्ध+लोट्+सिप्। ऐसे अपराधी इन्द्रको ऐसा ही दण्ड देना चाहिए यह भाव है। आप लज्जा छोड़कर प्रार्थना करनेवाले इन्द्रके अभिलाषको पूर्ण करें यह तात्पर्य है ॥ ७९ ॥

नैनं त्यज, क्षीरधिमन्थनाद्यैरस्याऽनुजायोद्गमिताऽमरैः श्रीः।
अस्मै विमथ्येक्षुरसोदमन्यां श्राम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियं ते ॥ ८० ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) एनं न त्यज। यैः अमरैः अस्य अनुजाय क्षीरधि-मन्थनात् श्रीः उद्गमिता; ते अस्मै इक्षुरसोदं विमथ्य अन्यां श्रियम् उत्थापयितुं न श्राम्यन्तु ॥ ८० ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) एनम् = इन्द्रं, न त्यज = नो मुञ्च। तथाहि यैः, अमरैः=देवैः, अस्य = इन्द्रस्य, अनुजाय = अवरजाय, उपेन्द्रायेति भावः। क्षीरधिमन्थनात् = क्षीरसमुद्रमथनात् उपायात्, श्रीः = लक्ष्मीः, उद्गमिता = उत्थापिता, ते = अमराः, अस्मै = इन्द्राय, इक्षुरसोदम्=इक्षुरससमुद्रं, विमथ्य = मथित्वा, अन्याम् = अपरां, श्रियं = लक्ष्मीम्, उत्थापयितुं = निर्गमयितुं, न श्राम्यन्तु = न प्रयस्यन्तु ॥ ८० ॥

अनुवादः—(हे भैमि !) इन इन्द्रको मत छोड़िए। जिन देवताओंने इन-(इन्द्र) के अनुज (छोटे भाई) उपेन्द्र (विष्णु) के लिए क्षीरसमुद्रको मथन करनेसे लक्ष्मीको निकाला, वे देवता उन (इन्द्र) के लिए इक्षुरस नामके समुद्र-को मथन करके दूसरी लक्ष्मीको निकालनेके लिए प्रयास (परिश्रम) न करें ॥ ८० ॥

टिप्पणी—त्यज = त्यज+लोट्+सिप्। अनुजाय = "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इस वार्तिकसे तादर्थ्यमें चतुर्थी। क्षीरधिमन्थनात = क्षीरधेः मन्थनं, तस्मात् (ष० त०)। उद्गमिता = उद्+गम्+णिच्+क्त+टाप्+सुः। अस्मै = तादर्थ्यमें चतुर्थी। इक्षुरसोदम् = इक्षो रसः (ष० त०)। इक्षुरस उदकं यस्य स इक्षुरसोदः (बहु०), तम्। "उदकस्योदः संज्ञायाम्" इस सूत्रसे

'उदक' के स्थानमें उद आदेश। विमथ्य = वि + मन्थ + क्त्वा (ल्यप्)। उत्थापयितुम् = उद् + स्था + णिच् + तुमुन्। श्राम्यन्तु = श्रम + लोट् + झिः। इस पद्यमें देवताओंके दूसरी लक्ष्मीके उत्पादनके असम्बन्धमें सम्बन्धकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ।। ८० ।।

लोकस्रजि द्यौर्दिवि चाऽऽदितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः।
किं कर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्ष्या किमतः पराऽपि? ।। ८१ ।।

अन्वयः—(हे भैमि !) लोकस्रजि द्यौः (महती), दिवि च आदितेयाः (महान्तः), आदितेयेषु अपि महेन्द्रो महान्। सोऽपि रागात् किंकर्तुम् अर्थी यदि, अतः परा कक्ष्या अपि जागर्ति किम् ? ।। ८१ ।।

व्याख्या—(हे भैमि !) लोकस्रजि = भुवनपरम्परायां, द्यौः = स्वर्गः, महतीति शेषः। दिवि च = स्वर्गे च, आदितेयाः = देवाः, महान्त इति शेषः। आदितेयेषु अपि = देवेषु अपि, महेन्द्रः = देवेन्द्रः, महान् = महत्तमः, सः = महेन्द्रः, अपि, रागात् = अनुरागात्, किंकर्तुम् = किंकरीभवितुं, सेवितुमिति भावः, अर्थी यदि = याचकश्चेत्, अतः = अस्मात्, इन्द्रसेव्यत्वपदादिति भावः। परा=उत्कृष्टा, कक्ष्या अपि = अवस्था अपि, जागर्ति किं = स्फुरति किं? न जागर्तीति भावः ।। ८१ ।।

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) भुवनोंकी परम्परामें स्वर्ग महान् है। स्वर्गमें भी देवतालोग श्रेष्ठ हैं, देवताओंमें भी महेन्द्र महत्तम (परम श्रेष्ठ) हैं। ऐसे महेन्द्र भी अनुरागसे आपकी सेवा करनेके लिए याचक हैं तो इससे भी उत्कृष्ट अवस्था कुछ है क्या ? (कुछ भी नहीं) ।। ८१ ।।

टिप्पणी—लोकस्रजि = लोकानां स्रक्, तस्याम् (ष० त०)। आदितेयाः = "कृदिकारादक्तिनः" इससे ङीष् प्रत्ययान्त अदिती शब्दसे "स्त्रीभ्यो ढक्" इस सूत्रसे ढक् (एय) प्रत्यय और जस्। "आदितेया दिविषदः" इत्यमरः। महेन्द्रः = महांश्चाऽसौ इन्द्रः (क० धा०)। रागात् = हेतुमें पञ्चमी। किंकर्तुं = किं + कृ + तुमुन्। अर्थी = अर्थ + इनिः + सुः। जागर्ति = जागृ + लट् + तिप्। इस पद्यमें सार अलङ्कार है, उसका लक्षण है—

"उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते।" (सा० द० १०—७८) ।।८१।।

पदं शतेनाऽऽप मखैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः।
कुरु प्रसादं तदलङ्कुरुष्व स्वीकारकृद्भ्रूचलनक्रमेण ।। ८२ ।

अन्वयः—(हे भैमि !) इन्द्रः शतेन मखैः यत् पदम् आप । स तस्मै ते याचनचाटुकारः । प्रसादं कुरु । तत् स्वीकारकृद्भ्रूनटनक्रमेण अलङ्कुरुष्व ॥८२॥

व्याख्या—(हे भैमि !) इन्द्रः = देवेन्द्रः, शतेन मखैः = शतसंख्यकैः यज्ञैः, यत् = इन्द्रत्वलक्षणं, पदं = स्थानम्, आप = प्राप्तवान् । सः = इन्द्रः, तस्मै = पदाय, तत्पदस्वीकारायेति भावः । ते = तव, याचनचाटुकारः = प्रार्थनाप्रियंवदः, अस्तीति शेषः । प्रसादम् = अनुग्रहं, कुरु = विधेहि । तत् = ऐन्द्रं पदं, स्वीकारकृद्भ्रूनटनश्रमेण = अङ्गीकारसूचकभ्रूविक्षेपव्यापारेण, अलङ्कुरुष्व = अलङ्कृतं कुरु ॥ ८२ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) इन्द्रने सौ यज्ञोंसे जिस पदको पाया, वे (इन्द्र) उस पदके लिए आपसे प्रार्थना करके खुशामद कर रहे हैं । आप अनुग्रह कीजिए, उस पदको स्वीकारव्यञ्जक भ्रूचालनरूप व्यापारसे अलङ्कृत कीजिए ॥ ८२ ॥

टिप्पणी—याचनचाटुकारः = चाटुं करोतीति चाटुकारः, चाटु—उपपदपूर्वक 'कृ' धातुसे "न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु" इस सूत्रसे ट प्रत्ययका निषेध होनेसे "कर्मण्यण्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय, चाटु + कृ + अण् (उप०) सुः । याचनेन चाटुकारः (तृ० त०) । कुरु = कृ + लोट् + सिप् । स्वीकारकृद्भ्रूनटनक्रमेण = स्वीकारं करोतीति स्वीकारकृत् (स्वीकार + कृ + क्विप् उपपद०) + सुः । भ्रुवोर्नटनं (ष० त०), तस्य क्रमः (ष० त०) । स्वीकारकृच्चाऽसौ भ्रूनटनक्रमः, तेन (क० धा०) । अलङ्कुरुष्व = अलं + कृञ् + लोट् + थास् ॥ ८२ ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे भवेद् देवरि माधवे च ।
श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि ! भावय त्वम् ॥८३॥

अन्वयः—हे भाविनि ! मन्दाकिनीनन्दनयोः विहारे माधवे देवे देवरि (सति) श्रियां यातरि सख्यां यत् श्रेयः भवेत् तत् त्वं चेतसा भावय ॥ ८३ ॥

व्याख्या—हे भाविनि = हे विचारचतुरे भैमि !, मन्दाकिनीनन्दनयोः = स्वर्णदीन्द्रोपवनयोः, विहारे = क्रीडायां, माधवे = उपेन्द्रे, देवे = सुराऽधीशे, देवरि = देवरे सति, एवं च श्रियां = लक्ष्म्यां, यातरि = देवरभार्यायां, सख्यां = सहचर्यां सत्यां, यत् श्रेयः = कल्याणं, भवेत् = संभवेत्, तत् = श्रेयः, त्वं चेतसा = मनसा, भावय = विचारय ॥ ८३ ॥

अनुवादः—हे विचारमें चतुर दमयन्ति ! मन्दाकिनी और नन्दनको क्रीडामें, विष्णु भगवान्के देवर और लक्ष्मीकी देवरानी और सखी होनेपर जो कल्याण होगा उसे आप अपने मनसे विचार कीजिए ॥ ८३ ॥

टिप्पणी—भाविनि = भावयतीति भाविनी, तत्सम्बुद्धौ, भू + णिच् + णिनि + ङीप् + सुः । मन्दाकिनीनन्दनयोः = मन्दाकिनी च नन्दनं च, तयोः (द्वन्द्वः) । देवरि = "श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः, स्वामिनो देवृदेवरौ" इत्यमरः । यातरि = यतत इति याता, तस्याम्, यत धातुसे "यतेर्वृद्धिश्च" इस उणादि सूत्रसे तृन् प्रत्यय ओर वृद्धि । "भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।" इत्यमरः । भावय = भू + णिच् + लोट् + सिप् । इस पद्यमें मन्दाकिनी और नन्दनमें विहार क्रियाका और माधवके देवरत्व और लक्ष्मीके यातृत्व रूप गुणोंके यौगपद्यसे समुच्चय अलङ्कार है ॥ ८३ ॥

रज्यस्व राज्ये जगतामितीन्द्राद् याच्ञाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।
लघूकृतस्वं बलियाचनेन तत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) "जगतां राज्ये रज्यस्व" इति इन्द्रात् याच्ञाप्रतिष्ठां त्वम् एव लभसे । तथाहि—तत्प्राप्तये बलियाचनेन लघूकृतस्वं वामनम् आमनन्ति ॥ ८४ ॥

व्याख्या—(हे भैमि !) जगतां = लोकानां, राज्ये = आधिपत्ये, रज्यस्व = अनुरक्ता भव, इति = एवंरूपाम्, इन्द्रात् = मघोनः, याच्ञाप्रतिष्ठां = प्रार्थनागौरवं, त्वम् एव, लभसे = प्राप्नोषि । तथाहि—तत्प्राप्तये = जगद्राज्यलाभाय, बलियाचनेन = वैरोचनप्रार्थनेन, लघूकृतस्वम् = अल्पीकृतात्मानं, विष्णुमपीति शेषः । वामनं = ह्रस्वं लघुं च, आमनन्ति = कथयन्ति ॥ ८४ ॥

अनुवादः—हे भैमि ! "लोकोंके आधिपत्यमें अनुरक्त हो" ऐसे इन्द्रसे प्रार्थनाके गौरवको तुम ही प्राप्त करती हो । जगत्के राज्यको पानेके लिए बलिसे प्रार्थना करनेसे अपनेको छोटा करनेवाले विष्णुको भी वामन (बौना वा लघु) कहते हैं ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—रज्यस्व = रञ्ज + लोट् (प्रार्थनामें) + थास् । तत्प्राप्तये = तस्य प्राप्तिः, तस्यै (ष० त०) । बलियाचनेन = बलेर्याचनं, तेन (ष० त०) । लघूकृतस्वं = लघूकृतः स्वः (आत्मा) येन, तम् (बहु०) । आमनन्ति = आङ् + म्ना + लट् + झिः । जिस लोकराज्यके लिए विष्णुने भी याचनाकी

लघुना पाई, विना याचनाके उसी पदको इन्द्र दे रहे हैं तुम्हारा कैसा स्पृहणीय भाग्य है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें व्यतिरेकसे दृष्टान्त अलङ्कार है॥ ८४॥

यानेव देवान्नमसि त्रिकालं, न तत्कृतघ्नीकृतिरौचिती ते।
प्रसीद तानप्यनृणान् विधातुं पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसन्ध्यम्॥ ८५॥

अन्वयः—(हे भैमि !) यान् एव देवान् त्रिकालं नमसि, तत्कृतघ्नीकृतिः ते औचिती न। त्रिसन्ध्यं त्वत्पदयोः पतिष्यतः तान् अपि अनृणान् विधातुं प्रसीद॥ ८५॥

व्याख्या—(हे भैमि !) यान् एव, देवान् = सुरान् इन्द्रादीन्, त्रिकालं= त्रिसन्ध्यं, नमसि = नमस्करोषि, तत्कृतघ्नीकृतिः = तत्कृतज्ञताऽकरणं, तदीय-प्रत्युपकारपरिहारेणेति शेषः। ते =तव, औचिती न = औचित्यं न। त्वया देवा अकृतज्ञा न क्रियन्तामिति भावः। त्रिसन्ध्यं = त्रिकालं, त्वत्पदयोः = त्वच्चरणयोः, पतिष्यतः = नमस्करिष्यतः, तान् अपि = इन्द्रादीन्देवान् अपि, अनृणान् = ऋणरहितान्, विधातुं = कर्तुं, प्रतिप्रणामस्वीकारेणेति शेषः, प्रसीद = अनुगृहाण, देवान्वृणीष्वेति भावः॥ ८५॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) जिन इन्द्र आदि देवताओंको आप त्रिकाल (प्रातः, मध्याह्न और सायङ्काल) नमस्कार करती हैं, उनको कृतघ्न बनाना आपको उचित नहीं है। तीनों सन्ध्याओंमें आपके पैरोंपर गिरनेवाले उन देव-ताओंको भी अनृण बनानेके लिए आप अनुग्रह करें (उन देवताओंको वरण कीजिए)॥ ८५॥

टिप्पणी—त्रिकालं = त्रयः काला यस्मिन् (कर्मणि) (बहु०), तद्यथा तथा, क्रि० वि०। नमसि = नम्+लट्+सिप्। तत्कृतघ्नीकृतिः = कृतं घ्नन्तीति कृतघ्नाः, कृत+हन्+कः+जस्। अकृतघ्नाः कृतघ्ना यथा संपद्यन्ते तथा कृतिः, कृतघ्न + च्विः + कृ + क्तिन् + सुः। तेषां कृतघ्नी कृतिः (ष० त०)। औचिती=उचित+ष्यञ्+ङीष्। त्रिसन्ध्यं=तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः (द्विगुः), "टाबन्तो वा" इससे नपुंसकलिङ्गता, "कालाऽध्वनोरत्यन्त-संयोगे" इससे द्वितीया। त्वत्पदयोः=तव पदे, तयोः (ष० त०)। पतिष्यतः= पत्+ लृट् (शतृ)+शस्। अनृणान् = अविद्यमानम् ऋणं येषां, तान् (नञ्-बहु०)। विधातुं = वि+धा+तुमुन्। प्रसीद = प्र+सद्+लोट्+सिप्॥ ८५॥

इत्युक्तवत्या निहिताऽऽदरेण भैमीगृहीता मघवत्प्रसादः ।
स्रक् पारिजातस्य ऋते नलाऽऽशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—इति उक्तवत्या आदरेण निहिता भैमीगृहीता मघवत्प्रसादः पारिजातस्य स्रक् नलाऽऽशाम् ऋते अशेषाम् आशाम् वासैः अपुपूरत् ॥ ८६ ॥

व्याख्या—इति = इत्थम्, उक्तवत्या = कथितवत्या, शक्रदूत्या इति भावः । आदरेण = सम्मानेन, निहिता = समर्पिता, भैमीगृहीता = दमयन्तीस्वीकृता, मघवत्प्रसादः = इन्द्राऽनुग्रहभूता, पारिजातस्य=पारिजातपुष्पस्य, स्रक् = माला, नलाऽऽशाम् ऋते=नैषधाऽभिलाषं विना, अशेषां = समस्ताम्, आशां = दिशम्, वासैः = स्वसौरभैः, अपुपूरत् = पूरितवती ॥ ८६ ॥

अनुवादः—ऐसा कहनेवाली इन्द्रकी दूतीसे आदरपूर्वक समर्पित और दमयन्तीसे ग्रहण की गई इन्द्रकी अनुग्रहभूत पारिजातके फूलोंकी मालाने नलकी आशाको छोड़कर संपूर्ण दिशाओंको अपने सौरभसे पूर्ण कर दिया ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—उक्तवत्या = ब्रू (वच्)+क्तवतु+ङीप्+टा । भैमीगृहीता= भैम्या गृहीता (तृ० त०) । मघवत्प्रसादः = मघवतः प्रसादः (ष० त०), नलाशां = नलस्य आशा, ताम् (ष० त०), "आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी । "ऋते" इस पदके योगमें "ततोऽन्यत्राऽपि दृश्यते" इस वार्तिकके अनुसार द्वितीया । महिम्नः स्तोत्रमें इसी तरह "फलति पुरुषाऽऽराधनमृते" ऐसा ही प्रयोग किया गया है । अपुपूरत्="पूरी पूरणे" इस चौरादिक धातुसे णिच्+लुङ्+तिप् । "नाऽग्लोपिशास्वृदिताम्" इससे उपधाह्रस्वका निषेध होकर अभ्यासका ह्रस्व ॥ ८६ ॥

"आर्ये! विचार्याऽलमिहेति काऽपि" "योग्यं सखि! स्यादिति काचनाऽपि" ।
"ओङ्कार एवोत्तरमस्तु वस्तु" "मङ्गल्यमत्रेति च काऽप्यवोचत्" ॥ ८७ ॥

अन्वयः—"आर्ये ! इह विचार्यं अलम्" इति काऽपि अवोचत् । "सखि ! योग्यं स्यात्" इति काचन अपि अवोचत् । "अत्र ओङ्कार एव मङ्गल्यम् उत्तरं वस्तु" इति काऽपि अवोचत् ॥ ८७ ॥

व्याख्या—आर्ये=हे श्रेष्ठे ! भैमि !, इह = अस्मिन्, इन्द्रवरणे विषये । विचार्यं= विमृश्य, अलं = पर्याप्तम्, इन्द्रवरणे विचारो न कर्तव्य इति भावः । इति = एवं वाक्यं, काऽपि = सखी, अवोचत् = उक्तवती । सखि = हे वयस्ये भैमि !, इदं योग्यम् = उचितं, स्यात् = भवेत्, इति = एतादृशं वाक्यं, काचन अपि = काऽपि सखी, अवोचत् = उक्तवती । अत्र = अस्मिन्, इन्द्रसन्देशे इति

भावः। ओङ्कार एव = अङ्गीकार एव, मङ्गल्यं = मङ्गलरूपम्, उत्तरम् = उत्तररूपं, वस्तु = पदार्थः, इति = एतद्वाक्यं, काऽपि = सखी, अवोचत् = उक्तवती ॥ ८७ ॥

अनुवादः—"हे आर्ये भैमि! इन्द्रके वरणके विषयमें विचार करना आवश्यक नहीं है" ऐसा किसी सखीने कहा। "सखि! यह (प्रस्ताव) योग्य है" ऐसा किसीने और "इन्द्रके सन्देशमें अङ्गीकार ही मङ्गलरूप उत्तर वस्तु है" ऐसा किसी सखीने कहा ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—विचार्य = वि + चर + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। अवोचत् = वच + लुङ् + च्लि (अङ्) + तिप्। ओङ्कारः = "ओमेवं परमं मते" इत्यमरः। अङ्गीकारार्थक ओम् शब्दसे "वर्णात्कारः" इससे कार प्रत्यय ॥८७॥

"अनाश्रवा वः किमहं कदाऽपि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः।"
इतीरिते भीमजया न दूतीमालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥

अन्वयः—"(हे सख्यः!) अहं कदाऽपि वः अनाश्रवा किं? परं वक्तुं विशेषः अस्ति।" इति भीमजया ईरिते दूतीम् आलीश्च मुदाम् इयत्ता न आलिङ्गत् ॥ ८८ ॥

व्याख्या—(हे सख्यः!) अहं, कदापि = जातु चिदपि, वः = युष्माकम्, अनाश्रवा किम् = अवचनकारिणी किम्?, परं = किन्तु, वक्तुम् = कथयितुं, विशेषः = अवशिष्टः, अस्ति = विद्यते। वक्तव्यशेषः कश्चिदस्तीति भावः। इति = एवं, भीमजया = भैम्या, ईरिते = उक्ते सति, दूतीम् = इन्द्रशम्भलीम्, आलीश्च = सखीश्च, मुदां = हर्षाणाम्, इयत्ता = मितिः, न आलिङ्गत् = न प्रापत् ॥ ८८ ॥

अनुवादः—"(हे सखियो!) मैंने कभी भी तुम लोगोंका वचन नहीं माना है क्या? किन्तु कहनेके लिए कुछ अवशिष्ट है।" ऐसा दमयन्तीके कहनेपर दूती और दमयन्तीकी सखियोंको हर्षकी परिमितताने नहीं प्राप्त किया (उन लोगोंको अपरिमित हर्ष हुआ) ॥ ८८ ॥

टिप्पणी—अनाश्रवा = न आश्रवा (नञ्०), "विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः"। इत्यमरः। वक्तुं = वच् + तुमुन् ॥ ८८ ॥

"भैमीं च दूत्यं च न किञ्चिदापमिति" स्वयं भावयतो नलस्य।
आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दोरभून्न भिन्नं हृदयाऽरविन्दम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—"भैमीं दूत्यं च किञ्चित् न आपम्" इति स्वयं भावयतो नलस्य हृदयाऽरविन्दं तन्मुखेन्दोः आलोकमात्रात् भिन्नं न अभूत् यदि ॥ ८९ ॥

व्याख्या—भैमीं=दमयन्तीं, दूत्यं च = दौत्यं च, किञ्चित् = किमपि, द्वयोरेकतरमपीति भावः। न आपं=न प्राप्तवान्, कन्यारत्नलाभो दूतकार्यनिर्वहणं चैकतरमपि न सिद्धमिति भावः। इति=एवम्, स्वयम् = आत्मना, भावयतः = चिन्तयतः, नलस्य = नैषधस्य, हृदयाऽरविन्दं = हृत्कमलं, तन्मुखेन्दोः = दमयन्तीवदनचन्द्रस्य, आलोकमात्रात् = दर्शनमात्रात्, प्रकाशमात्राच्च। भिन्नं = विदीर्णं विकसितं च, न अभूत् यदि = न अभवत् किम् ? दमयन्तीमुखदर्शनादनया विश्वास्य हतोऽस्मीति मत्त्वा नलो विदीर्णहृदयोऽभूदेवेत्यर्थः। इन्दुप्रकाशात्कथमरविन्दविकास इति विरोधश्च व्यज्यते ॥ ८९ ॥

अनुवादः—मैंने दमयन्ती और दूतकर्म कुछ भी नहीं पाया ऐसा स्वयम् विचार करनेवाले नलका हृदयकमल दमयन्तीके मुखचन्द्रके दर्शनमात्रसे विदीर्ण नहीं हुआ क्या ? (विदीर्ण हुआ) ॥ ८९ ॥

टिप्पणी—आपम् = आप्लृ + लुङ् + च्लि (अङ्) + मिप् (कर्तामें)। हृदयाऽरविन्दं = हृदयम् एव अरविन्दम् (रूपक०)। तन्मुखेन्दोः = तस्या मुखं (ष० त०) तदेव इन्दुः, तस्य (रूपक०)। आलोकमात्रात् = आलोक एव आलोकमात्रं, तस्मात् (रूपक०)। भिन्नं = भिद् + क्तः + सुः। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ८९ ॥

ईषत्स्मितक्षालितसृक्विभागा दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः।
स्रजा नमस्कृत्य तयैव शक्रं तां भीमभूरुत्तरयाञ्चकार ॥ ९० ॥

अन्वयः—भीमभूः ईषत्स्मितक्षालितसृक्विभागा दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः तया स्रजा एव शक्रं नमस्कृत्य ताम् उत्तरयाञ्चकार ॥ ९० ॥

व्याख्या—भीमभूः = दमयन्ती, ईषद्स्मितक्षालितसृक्विभागा = मन्दहास्यधौतौष्ठप्रान्तांऽशा सती, दृक्संज्ञया = नयनसङ्केतेन एव, वारिततत्तदालिः = निषिद्धतत्तद्वयस्या च सती, तया = इन्द्रदूतीसमर्पितया, स्रजा एव=पुष्पमालया सहैव, शक्रं = देवेन्द्रं, नमस्कृत्या = प्रणम्य, ताम् = इन्द्रदूतीम्, उत्तरयाञ्चकार = उत्तरमाचष्ट ॥ ९० ॥

अनुवादः—दमयन्तीने कुछ मन्दहास्यसे ओष्ठप्रान्तोंको प्रक्षालित कर नेत्रोंके इशारेसे उन उन सखियोंको निषेध करती हुई इन्द्रदूतीसे समर्पित उसी मालाके साथ इन्द्रको भी नमस्कार कर इन्द्रदूतीको उत्तर दिया ॥ ९० ॥

टिप्पणी—भीमभूः=भीमात् भवतीति, भीम+भू+क्विप् (उपपद०)+सुः। ईषत्स्मितक्षालितसृक्विभागा = क्षालितौ सृक्विणी एव भागौ यया सा (बहु०), "प्रान्तावोष्ठस्य सृक्विणी" इत्यमरः। ईषत्स्मितेन क्षालितसृक्विभागा (तृ० त०)। दृक्संज्ञया = दृशः संज्ञा, तया (ष० त०)। वारिततत्तदालिः = वारिताः ताः ताः (प्रतिकूलभाषिण्यः) आलयः यया सा (बहु०)। नमस्कृत्य = नमस्+कृ+क्त्वा (ल्यप्)। उत्तरयाञ्चकार = उत्तरं चचक्ष इति "उत्तर" शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इस सूत्रसे णिच्+लिट्+तिप् (णल्)॥ ९०॥

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिक्यं, वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः।
वृथोत्तरं साक्षिणि हृत्सु नृणामज्ञातृविज्ञापि ममाऽपि तस्मिन्॥ ९१॥

अन्वयः—(हे दूति!) मघोनः स्तुतौ साहसिक्यं त्यज, तं कियत् वक्तुं वेदो वेद। नृणां हृत्सु साक्षिणि तस्मिन् अज्ञातृविज्ञापि मम उत्तरं वृथा॥ ९१॥

व्याख्या—(हे दूति!) मघोनः = इन्द्रस्य, स्तुतौ = स्तवे विषये, साहसिक्यम् = अविचार्यकारित्वं, त्यज = मुञ्च, न स्तुहि इति भावः। तं = मघवानं, कियत् = अल्पं, वक्तुं = वर्णयितुं, वेदः = श्रुतिः, वेद = वेत्ति, न अन्य इति भावः। तर्हि किमस्योत्तरं? तत्राऽऽह—नृणां=जनानां, हृत्सु=हृदयेषु विषये, साक्षिणि = साक्षिभूते, तस्मिन् = मघोनि, अज्ञातृविज्ञापि = अबोद्धृविज्ञापकं, मम = मे, उत्तरं = प्रतिवाक्यं, वृथा = व्यर्थप्रायम्, अज्ञस्यैवोत्तराकाङ्क्षा न सर्वज्ञस्येति भावः॥ ९१॥

अनुवादः—(हे दूति!) इन्द्रकी स्तुतिके विषयमें साहस छोड़ो। वेद ही उनका वर्णन करनेके लिए थोड़ा-सा जानता है, मनुष्योंके हृदयमें साक्षी होकर रहनेवाले उन (इन्द्र) में न जाननेवालोंको जतानेवाला मेरा उत्तर व्यर्थ है॥ ९१॥

टिप्पणी—त्यज = त्यज+लोट्+सिप्। वेदः = विदन्ति अनेन इति, विद्+घञ्+सुः। वेद = विद्+लट्+तिप् (णल्), "विदो लटो वा" इससे तिप्के स्थानमें णल्। एक पक्षमें "वेत्ति" ऐसा रूप भी। नृणां = 'नृ' शब्दसे आम् विभक्तिमें "नृ च" इस सूत्रसे विकल्पसे दीर्घ, एक पक्षमें "नृणाम्"। साक्षिणि "साक्षात्" शब्दसे "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्" इस सूत्रसे इनि प्रत्यय। अज्ञातृविज्ञापि = जानन्तीति ज्ञातारः, ज्ञा+तृच्+जस्। न ज्ञातारः (नञ्०)।

अज्ञातॄन् विज्ञापयतीति, आज्ञातृ+वि+ज्ञा+णिच्+णिनिः (उपपद०)+सुः ॥ ९१ ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम नकारपारुष्यमुपैतु जिह्वा।
प्रह्वा तु तां मूर्ध्नि निधाय मालां बालाऽपराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—तदीयाम् आज्ञाम् अनु कस्य नाम जिह्वा नकारपारुष्यम् उपैतु ? बाला (अहम्) प्रह्वा (सती) ताम् (एव) मालां मूर्ध्नि निधाय विशेषवाग्भिः अपराध्यामि ॥ ९२ ॥

व्याख्या—(हे दूति !) तदीयाम् = इन्द्रसम्बन्धिनीम्, आज्ञाम् अनु = आदेशम् उद्दिश्य, कस्य = जनस्य, नामेति प्रसिद्धौ, जिह्वा = रसना, नकारपारुष्यं=निषेधरूपां कठोरताम्, उपैतु = प्राप्नोतु, तु = किन्तु, बाला = शिशुः, अहं, प्रह्वा = नम्रा सती, ताम्=आज्ञाम् एव, मालां = स्रजं, मूर्ध्नि = शिरसि, निधाय = स्थापयित्वा, विशेषवाग्भिः = अधिकवचनैः, अपराध्यामि = अपराधं करोमि ॥ ९२ ॥

अनुवादः—(हे दूति !) इन्द्रकी आज्ञाके प्रति किसकी जिह्वा निषेधरूप कठोरताको प्राप्त करेगी ? किन्तु बालिका मैं नम्र होती हुई उस आज्ञारूप मालाको शिरपर रखकर विशेष वचनोंसे अपराध कर रही हूँ ॥ ९२ ॥

टिप्पणी—तदीयां = तस्य इयं, ताम्, तद्+छ (ईय)+टाप्+अम्। नकारपारुष्यं = नकार एव पारुष्यं, तत् (रूपक०)। उपैतु = उप+इण्+लोट्+तिप्। निधाय = नि+धा+क्त्वा (ल्यप्)। विशेषवाग्भिः = विशेषाश्च ता वाचः, ताभिः (क० धा०)। अपराध्यामि = अप+राध+लट्+मिप् ॥ ९२ ॥

तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमं तपस्येव जनं नियुङ्क्ते।
भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्तावुपेयमाधुर्यमधैर्यसज्जि ॥ ९३ ॥

अन्वयः—तपःफलत्वेन हरेः इयं कृपा इमं जनं तपसि एव नियुङ्क्ते। हि उपायं प्रति प्रवृत्तौ उपेयमाधुर्यम् अधैर्यसज्जि भवति ॥ ९३ ॥

व्याख्या—तपःफलत्वेन = इन्द्रोपासनरूपतपःपरिणामत्वेन, हरेः = इन्द्रस्य, इयम् = एषा, मत्परिग्रहेच्छारूपा, कृपा = दया, इमम् = एतं, जनं = मां, तपसि एव = पुनरपि इन्द्रोपासनायाम् एव, नियुङ्क्ते = प्रेरयति। फले लब्धे पुनः किमर्थं तपश्चरणमित्यत्राऽऽह—भवतीति। हि = यस्मात् कारणात्, उपायं प्रति = अभीष्टसाधनं प्रति, प्रवृत्तौ = प्रवर्तने विषये, उपेयमाधुर्यं =

साध्यस्वादुत्वम् एव, अधैर्यसज्जि = अधीरत्वकारकं, भवति = विद्यते । पुनः साधनप्रवृत्तिचाञ्चल्यं कारयतीति भावः ॥ ९३ ॥

अनुवादः—इन्द्रकी उपासनारूप तपस्याका फल होनेसे इन्द्रको मेरे साथ विवाह करनेकी इच्छारूप यह दया इस जनको (मुझे) तपस्या करनेके लिए ही प्रेरणा करती है, क्योंकि साधनके प्रति प्रवृत्तिमें साध्यकी मधुरता अधैर्य करनेवाली होती है ॥ ९३ ॥

टिप्पणी—तपःफलत्वेन = तपसः फलत्वं, तेन (ष० त०) । नियुङ्क्ते = नि+युज्+लट्+त ।"स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्" इस वार्तिकसे आत्मनेपद । उपेयमाधुर्यम् = उपेयस्य माधुर्यम् (ष० त०) । अधैर्यसज्जि = न धैर्यम् (नञ्०) । अधैर्यं सज्जयतीति, अधैर्य+सस्ज+णिच्+णिनिः (उपपद०)+सुः । जिस तपस्यारूप उपायसे अत्यन्त दुर्लभ इन्द्रकी कृपा प्राप्त हुई उसी तपस्यासे अभीष्ट नलकी भी प्राप्ति होगी ऐसे निश्चयसे वह (इन्द्र-कृपा) मुझे फिर तपस्यामें ही प्रवृत्त कर रही है यह अभिप्राय है । इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ९३ ॥

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसम्पदेऽपि ।
विशेषलेशोऽयमदेवदेहमंशाऽऽगतं तु क्षितिभृत्तयेह ॥ ९४ ॥

अन्वयः—तत् अहं मुदेऽपि व्रतसम्पदेऽपि क्षितिभृत्तया इह अंशाऽऽगतम् अदेवदेहं तम् एव पतिं शुश्रूषिताहे, अयं विशेषलेशः ॥ ९४ ॥

व्याख्या—तत् = तस्मात्कारणात्, अहं मुदेऽपि = सन्तोषाय, व्रतसम्पदेऽपि = सतीत्वसम्पत्त्यर्थं च, क्षितिभृत्तया = नृपत्वेन, इह = अस्मिन्, कस्मिंश्चिन्नरे, अंशाऽऽगतं = मात्राऽवतीर्णम्, अदेवदेहं = देवदेहरहितं, मानुषशरीरं सन्तमिति भावः । तम् एव = "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ।" इति स्मरणात् इन्द्रांशम् एव नलं, पतिं = स्वामिनं, शुश्रूषिताहे = सेविष्ये, अयम् = एषः, विशेषलेशः = भेदलवः ॥ ९४ ॥

अनुवादः—इस कारणसे मैं अपने सन्तोषके लिए और पातिव्रत्य सम्पत्तिके लिए भी राजा होनेके लिए यहाँ (भूमण्डल) पर इन्द्र आदि लोकपालोंके अंशोंसे आये हुए देवताके देहसे रहित इन्द्रांशभूत उन नलरूप पतिकी ही शुश्रूषा करूँगी यह थोड़ासा भेद है ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—व्रतसम्पदे = व्रतस्य सम्पत्, तस्यै (ष० त०) । क्षितिभृत्तया = क्षितिं बिभर्तीति क्षितिभृत्, क्षिति+भृ+क्विप् (उपपद०)+सुः । क्षितिभृतो

भावः क्षितिभृत्ता, तया, क्षितिभृत्+तल्+टाप्+टा। अंशाऽऽगतम् = अंशेन (मात्रया) आगतः, तम् (तृ० त०)। अदेवदेहं = देवस्य देहः (ष० त०)। अविद्यमानो देवदेहो यस्य सः, तम् (नञ् बहु०)। शुश्रूषिताहे = श्रु+सन्+लुट्+इट्। "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इससे आत्मनेपद और तासिके सकारके स्थान-में हकार आदेश "शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याऽवधानयोः।" इति विश्वः। विशेषलेशः = विशेषस्य लेशः (ष० त०)॥ ९४॥

अश्रौषमिन्द्रादरिणी गिरस्ते सतीव्रताऽतिप्रतिलोम तीव्राः।
स्वं प्रागहं प्रादिषि नाऽमराय किं नाम तस्मै मनसा नराय॥ ९५॥

अन्वयः—(हे इन्द्रदूति!) सतीव्रताऽतिप्रतिलोमतीव्राः ते गिरः इन्द्राऽऽदरिणी (सती) अश्रौषम्। प्राक् अहं स्वम् अमराय तस्मै न प्रादिषि, (किन्तु) नराय तस्मै मनसा प्रादिषि॥ ९५॥

व्याख्या—(हे इन्द्रदूति!) सतीव्रताऽतिप्रतिलोमतीव्राः = पतिव्रताधर्माऽतिप्रतिकूलदुःसहाः, ते = तव, गिरः = वाचः, इन्द्राऽऽदरिणी = इन्द्रे आदरवती सती, अश्रौषम् = अहं श्रुतवती। अनूढत्वात् कथं परपुरुषगुणश्रवणे सतीव्रत-लोप इत्याशङ्क्य आह—स्वमिति। प्राक् = पूर्वम्, अहं, स्वम् = आत्मानम्, अमराय = देवस्वरूपाय, तस्मै = इन्द्राय, न प्रादिषि = न प्रादां, नामेति प्रसिद्धौ। किन्तु—नराय = नररूपिणे, तन्त्रेण रेफरहिताय नण्य, अथ वा रलयोरभेदात् नराय, उभयत्राऽपि नलाय इति तात्पर्यम्, तस्मै = इन्द्रांऽशाय, निषधेश्वरायेति भावः। मनसा = चित्तेन, प्रादिषि = प्रादाम्॥ ९५॥

अनुवादः—(हे इन्द्रदूति!) पतिव्रताधर्मके अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे दुःसह तुम्हारे वचनको मैंने केवल इन्द्रमें आदर करके सुना। पहले मैंने अपनेको देवस्वरूप इन्द्रको नहीं दिया है, किन्तु नर ('र' से रहित नर = नल), अथ वा र और ल के अभेदसे नलरूप), इन्द्रके अंशरूप निषधेश्वरको मनसे दिया है॥ ९५॥

टिप्पणी—सतीव्रताऽतिप्रतिलोमतीव्राः = अत्यन्तं प्रतिलोमाः (गति०)। सत्या व्रतम् (ष० त०)। सतीव्रतस्य अतिप्रतिलोमाः (ष० त०)। सतीव्रताऽतिप्रतिलोमाश्च ते तीव्राः (क० धा०)। इन्द्रादरिणी = आदरोऽस्ति यस्याः सा आदरिणी, आदर+इनिः+ङीप्+सुः। इन्द्रे आदरिणी (स० त०) नारायण पण्डितने "इन्द्रादरिणीः" ऐसा पाठ दिया है, उस पक्षमें इस पदको "गिरः" इसका विशेषण समझना चाहिए। अश्रौषं = श्रु+लुङ्+मिप्।

प्रादिषि = प्र + दाञ् + लुङ् + इट् । "स्थाघ्वोरिच्च" इससे इकार । नराय = न विद्यते रः यस्मिन् (नञ्बहु०), र से रहित नर अर्थात् नल । अथ वा 'र' और 'ल' के अभेदसे नल । इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार व्यङ्ग्य है ॥ ९५ ॥

तस्मिन् विमृश्यैव वृते हृदैषा नैन्द्री दया मामनुतापिकाऽभूत् ।
निर्वातुकामं भवसंभवानां धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ९६ ॥

अन्वयः—तस्मिन् हृदा विमृश्य एव वृते एषा ऐन्द्री दया निर्वातुकामं धीरं भवसंभवानां सुखानाम् अवधीरणा इव माम् अनुतापिका न अभूत् ॥ ९६ ॥

व्याख्या—तस्मिन् = नरे नले, हृदा = हृदयेन, विमृश्य एव = इदं समीचीनमिति विचार्य एव, वृते = स्वीकृते सति, एषा = उपनता, ऐन्द्री = इन्द्रसम्बन्धिनी, दया = कृपा, परिग्रहेच्छालक्षणेति भावः । निर्वातुकामं = मोक्तुकामं, धीरं = विद्वांसं, भवसंभवानां = संसारोत्पन्नानां, विषयसम्बद्धानामिति भावः । सुखानाम् = आनन्दानाम्, अवधीरणा इव = अवज्ञा इव, माम्, अनुतापिका = हन्त ! मयाऽनुचितं कृतमिति पश्चात्तापकारिणी, न अभूत् = नो जाता ॥ ९६ ॥

अनुवादः—हृदयसे विचारपूर्वक नलको वरण करनेपर यह इन्द्रकी दया, मोक्षकी इच्छा करनेवाले विद्वान्को संसारसे उत्पन्न विषयजन्य सुखोंकी अवज्ञाके समान पश्चात्ताप करनेवाली नहीं हुई है ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—ऐन्द्री = इन्द्रस्य इयम् (इन्द्र + अण् + ङीप्) । निर्वातुकामं = निर्वातुं कामो यस्य, तम् (बहु०), "तुं काममनसोरपि" इससे मकारका लोप । भवसम्भवानां = भवे संभवो येषां तानि, तेषाम् (व्यधिकरणबहु०) । माम् = "अनुतापिका" इस पदके योगमें "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इससे षष्ठीका निषेध होनेसे कर्ममें द्वितीया ॥ ९६ ॥

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाऽऽश्रमेषु ।
तत्राऽस्मि पत्युर्वरिवस्ययाऽहं शर्मोर्मिकिर्मीरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥

अन्वयः—आर्यधुर्याः आश्रमेषु गार्हस्थ्यम् इव वर्षेषु भारतं स्तुवन्ति । तत्र अहं पत्युः वरिवस्यया शर्मोर्मिकिर्मीरितधर्मलिप्सुः अस्मि ॥ ९७ ॥

व्याख्या—विमृश्य कृतमित्युक्तं, तत्र विमर्शप्रकारं पद्यचतुष्टयेन प्रतिपादयति वर्षेष्विति । आर्यधुर्याः = साधुश्रेष्ठा जनाः, आश्रमेषु = ब्रह्मचर्यादिषु, गार्हस्थ्यं = गृहस्थाश्रमम्, इव, वर्षेषु = इलावृतादिषु नवसु, भारतं = भारतवर्षं, स्तुवन्ति = प्रशंसन्ति । तत्र = तस्मिन् भारतवर्षे, अहं, पत्युः = भर्तुः नलस्य, वरिवस्यया =

शुश्रूषया, शर्मोर्मिकिर्मीरितधर्मलिप्सुः = सुखपरम्पराचित्रितपुण्यलाभेच्छुः, अस्मि= भवामि ॥ ९७ ॥

अनुवादः—सज्जनोंमें श्रेष्ठ, आश्रमोंमें जैसे गृहस्थाश्रम है वैसे ही इलावृत आदि नौ वर्षोंमें भारतवर्षकी प्रशंसा करते हैं। वहाँपर मैं पतिकी शुश्रूषासे सुखपरम्पराओंसे चित्रित धर्मके लाभकी इच्छुक हूँ ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—आर्यधुर्याः = आर्येषु धुर्याः (स० त०)। गार्हस्थ्यम् = गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः, गृह + स्था + क (उपपद०) + सुः। गृहस्थस्य भावः, गृहस्थ + ष्यञ् + सुः। आश्रम चार हैं—ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ और संन्यास। वर्षेषु = जम्बूद्वीपमें नौ भूभाग हैं, जिनको 'वर्ष' कहते हैं; जैसे—१ कुरुवर्ष, २ हिरण्मयवर्ष, ३ रम्यकवर्ष, ४ इलावृतवर्ष, ५ हरिवर्ष, ६ केतुमालवर्ष, ७ भद्राश्ववर्ष, ८ किन्नरवर्ष और ९ भारतवर्ष। भारतं = भरतस्य इदम्, भरत + अण् + सुः। स्तुवन्ति = स्तु + लट् + झिः। वरिवस्यया = "वरिवस्या तु शुश्रूषा" इत्यमरः। शर्मोर्मिकिर्मीरितधर्मलिप्सुः = शर्मण ऊर्मयः (ष०त०)। "शर्मशातसुखानि च" इत्यमरः। किर्मीरितश्चाऽसौ धर्मः (क० धा०), "चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे।" इत्यमरः। शर्मोर्मिभिः किर्मीरितधर्मः (तृ० त०)। तं लिप्सुः (द्वि० त०)। ॥ ९७ ॥

स्वर्गे सतां शर्म परं, न धर्मा भवन्ति, भूमाविह तच्च ते च।
इष्टचाऽपि तुष्टिः सुकरा सुराणां, कथं विहाय त्रयमेकमीहे ? ॥ ९८ ॥

अन्वयः—स्वर्गे सतां शर्म परं, धर्मा न भवन्ति। इह भूमौ तच्च ते च भवन्ति। इष्टचा सुराणां तुष्टिरपि सुकरा। (एवं सति) कथं त्रयं विहाय एकम् ईहे ? ॥ ९८ ॥

व्याख्या—स्वर्गे = देवलोके, सतां = विद्यमानानां देवादीनामिति भावः। शर्म = सुखं, परम् = एव, स्वर्गस्य भोगस्थानत्वादिति भावः। धर्माः = सुकृतानि, न भवन्ति = नो जायन्ते। इह = अस्यां, भूमौ = मनुष्यलोके, तच्च = शर्म च, ते च = धर्माश्च, भवन्ति = संभवन्ति, मनुष्यलोकस्य कर्मभूमित्वादिति भावः। इन्द्रे वृते तत्सुखोत्पादनाद्धर्मोऽपि भवतीत्याशङ्कयाऽऽह—इष्टचापीति। इष्टचा = यागेन, भूलोक इति शेषः, सुराणां = देवानां, न केवलमिन्द्रस्य, तुष्टिः अपि = प्रीतिरपि, सुकरा = सुसम्पाद्या, एवं सति, कथं = किमर्थम्, त्रयं = त्रितयं, शर्मधर्मसुरतुष्टिरूपमिति भावः, विहाय = त्यक्त्वा, एकम् = ...

ईहे = इच्छामि, पदार्थत्रयप्राप्तिसाधनरूपत्वाद् भूलोको देवलोकाच्छ्रेयानिति भावः ॥ ९८ ॥

अनुवादः—स्वर्गमें रहनेवालोंको सुख ही मिलता है, धर्म नहीं, इस मनुष्य-लोकमें सुख और धर्म दोनों ही होते हैं। (मनुष्यलोकमें) यज्ञ करनेसे देवताओं-की प्रीति भी सुकर है। इस स्थितिमें सुख, धर्म और देवताओंकी प्रीति इन तीनोंको छोड़कर एक सुखमात्रको मैं क्यों चाहूँ ? ॥ ९८ ॥

टिप्पणी—सताम् = अस् + लट् (शतृ) आम्। "श्नसोरल्लोपः" इससे अकारका लोप। इष्टचा=यज् + क्तिन् + टा। सुकरा = सु + कृ + खल् + टाप् + सुः। त्रयं = त्रि + तयप् (अयच्) + अम्। विहाय = वि + हा + क्त्वा (ल्यप्)। ईहे = ईह + लट् + इट्। इस पद्यमें समुच्चय अलङ्कार है ॥ ९८ ॥

साधोरपि स्वः खलु गामिताऽधो गामी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे।
इत्यायतिं चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोरुदर्कः किमु शर्करे न ? ॥ ९९ ॥

अन्वयः—साधोः अपि स्वः अधो गामिता खलु। स इतः प्रयाणे तु स्वर्गं गामी, इति आयतिं चिन्तयतः हृदि द्वयोः उदर्कः द्वे शर्करे न किमु ? (शर्करे एव) ॥ ९९ ॥

व्याख्या—प्रकारान्तरेण स्वर्गाद् भूलोकस्य श्रेयस्त्वं प्रतिपादयति—साधो-रिति। साधोः अपि = सुकृतिनः अपि, स्वः = स्वर्गात्, अधः = अधोलोके, गामिता = गमिष्यत्ता, खलु = निश्चयेन। सः = साधुः, इतः = अस्मात् भूलोकात्, प्रयाणे = गमने, मरणे सतीति भावः। स्वर्गं = सुरलोकं, गामी = गमिष्यति। इति = इत्थम्, आयतिम् = उत्तरकालं, चिन्तयतः = विचारयतो विवेकिनः, हृदि = हृदये, द्वयो = उभयोः, स्वर्गभूलोकयोः, उदर्कः = उत्तरफलं, द्वे = उभे, शर्करे न किमु = शर्कराप्राये न किम् ? शर्करे एवेति भावः। स्वर्ग-फलरूपा एका शर्करा मृत्प्राया इक्षुसंभवा, मर्त्यलोकफलरूपा अपरा शर्करा शिलाशकलप्राया इक्षुसंभवा। उभे अपि शर्कराकल्पे इति भावः ॥ ९९ ॥

अनुवादः—धार्मिकको भी स्वर्गलोकसे मनुष्यलोकमें आना निश्चय है, वह इस (मनुष्य) लोकसे मरनेपर स्वर्गलोकमें जायगा इस तरह उत्तरकालका विचार करनेवालेके हृदयमें स्वर्ग और मनुष्यलोक दोनोंका उत्तरफल दोनों ही शर्कराएँ नहीं हैं क्या ? (स्वर्गफल कंकड़प्राय शर्करा और मनुष्यलोकफल इक्षुविकार शर्करा है यह तात्पर्य है।) ॥ ९९ ॥

टिप्पणी—गामिता = गमिष्यतीति गामी, "भविष्यति गम्यादयः" इस सूत्र 'णिनिप्रत्ययान्तगामिन्' शब्दकी भविष्यत्कालता। गामिनो भावः, गामिन्+तल्+टाप्। स्वर्गं गामी="ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।" गीताके इस वचनके अनुसार यह उक्ति है। आयतिम् = "उत्तर काल आयतिः" इत्यमरः। उदर्कः="उदर्कः फलमुत्तरम्" इत्यमरः। शर्करे = "शर्करा खण्डविकृतावुपलाशर्कराऽशयोः।" इति विश्वः। इस पद्यमें निदर्शना अलङ्कार है॥ ९९॥

प्रक्षीण एवाऽऽयुषि कर्मकृष्टे नरान्न तिष्ठत्युपतिष्ठते यः।
बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः॥ १००॥

अन्वयः—(किं च) यः कर्मकृष्टे आयुषि प्रक्षीण एव मनुष्यान् उपतिष्ठते, आयुषि तिष्ठति (सति) न उपतिष्ठते। आपातसुखोन्मुखम् अपथ्यकल्पं तं नाकं को धीरः बुभुक्षते ?॥ १००॥

व्याख्या—(किं च) यः=नाकः, कर्मकृष्टे = प्रारब्धकर्माऽर्जिते, आयुषि = जीवितकाले, प्रक्षीण एव = क्षयप्राप्त एव, उपतिष्ठते = सङ्गच्छते, आयुषि = जीवितकाले, तिष्ठति= विद्यमाने सति, न उपतिष्ठते = न सङ्गच्छते। अतः आपातसुखोन्मुखम् = अविचारितरमणीयसुखकारिणम्, अत एव अपथ्यकल्पम्= अपथ्यान्नसदृशं, तं = तादृशं, नाकं = स्वर्गं, कः = विवेकशीलः, विद्वान् = पण्डितः, बुभुक्षते =भोक्तुमिच्छति॥ १००॥

अनुवादः—जो स्वर्ग प्रारब्ध कर्मसे उपार्जित आयुके क्षीण होनेपर ही मनुष्योंको प्राप्त होता है, आयुके रहनेपर प्राप्त नहीं होता है। विचार न करनेपर ही रमणीय सुखवाले अपथ्य अन्नके सदृश वैसे स्वर्गको कौन-सा विद्वान् भोगनेकी इच्छा करता है ?॥ १००॥

टिप्पणी—कर्मकृष्टे = कर्मणा कृष्टं, तस्मिन् (तृ० त०)। उपतिष्ठते= उप-उपसर्गपूर्वक स्था धातुसे "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्" इस वार्तिकसे संगतिकरण अर्थमें आत्मनेपद लट्+त। आपातसुखोन्मुखम्=सुखे उन्मुखः (स० त०), आपाते सुखोन्मुखः, तम् (स०त०)। "ते तं भुक्त्वा०" इत्यादि वचनसे अनित्यताकी प्रतीति होनेसे यह तात्पर्य है। अपथ्यकल्पं = पथः अनपेतं पथ्यं, पथिन् शब्दसे "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इससे यत्। ईषत् असमाप्तम् अपथ्यम् अपथ्यकल्पम्, "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदे-

शीयर:" इस सूत्रसे कल्पप् प्रत्यय। बुभुक्षते = भोक्तुम् इच्छति, भुज्+सन्+लट्+त। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है॥ १००॥

इतीन्द्रदूत्यां प्रतिवाचमर्धे प्रत्युह्य सैषाऽभिदधे वयस्याः।
किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मीजिताऽपनिद्रद्दलपङ्कजाऽऽस्याः॥ १०१॥

अन्वयः—सा एषा इति इन्द्रदूत्यां प्रतिवाचम् अर्धे प्रत्युह्य किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मीजिताऽपनिद्रद्दलपङ्कजास्याः वयस्याः अभिदधे॥ १०१॥

व्याख्या—सा = प्रसिद्धा, एषा = इयं, दमयन्ती, इति = इत्थम्, इन्द्रदूत्यां = महेन्द्रशम्भल्यां विषये, प्रतिवाचं = प्रत्युत्तरम्, अर्धे = मध्यभाग एव, प्रत्युह्य = निरुध्य, असमाप्यैवेत्यर्थः। किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मीजिताऽपनिद्रद्दलपङ्कजाऽऽस्याः = किञ्चिद्वचनेच्छास्फुरदधरशोभाविजितविकसत्पत्त्रकमलमुखीः, वयस्याः = सखीः, अभिदधे = उवाच॥ १०१॥

अनुवादः—प्रसिद्ध दमयन्तीने इस प्रकार इन्द्रकी दूतीके विषयमें उत्तरको बीचमें ही रोककर कुछ बोलनेकी इच्छासे शोभित ओष्ठकी शोभासे जीते गये विकसित पत्त्रोंवाले कमलके समान मुखवाली सखियोंको कहा॥ १०१॥

टिप्पणी—इन्द्रदूत्याम् = इन्द्रस्य दूती, तस्याम् (ष० त०)। प्रत्युह्य = प्रति+ऊह+क्त्वा (ल्यप्), "उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः" इस सूत्रसे ह्रस्व। किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोष्ठ० = उल्लसंश्चाऽसौ ओष्ठः (क० धा०), किञ्चित् यथा तथा विवक्षा (सुप्सुपा०), तया उल्लसदोष्ठः (तृ० त०), तस्य लक्ष्मीः (ष० त०)। अपनिद्रान्तीति अपनिद्रन्ति अप+नि+द्रा+लट् (शतृ)+जस्, तानि दलानि यस्य तत् अपनिद्रद्दलम् (बहु०)। तच्च तत् पङ्कजम् (क० धा०)। किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्म्या जितम् (तृ० त०), तत् अपनिद्रद्दलपङ्कजं येन तत् (बहु०), तादृशम् आस्यं यासां, ताः (बहु०)। वयस्याः= वयसा तुल्याः, ताः (वयस्+यत्+शस्), अभिदधे = अभि+धा+लिट्+त (कर्तामें)। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है॥ १०१॥

अनादिधाविस्वपरम्पराया हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा।
आयत्तधीरेष जनस्तदार्याः! किमीदृशः पर्यनुयुज्य कार्यः?॥ १०२॥

अन्वयः—हे आर्याः! एष जनः अनादिधाविस्वपरम्परायाः हेतुस्रजः स्रोतसि ईश्वरे वा आयत्तधीः, तत् ईदृशः (एष जनः) पर्यनुयुज्य किं कार्यः?॥ १०२॥

व्याख्या—हे आर्याः = श्रेष्ठाः सख्यः, एषः = अयं, जनः = लोकः, मादृशः । अनादिधाविस्वपरम्परायाः = आदिरहितभ्रमज्जीवपङ्क्तेः, हेतुस्रजः = कारणभूतकर्मपरम्परायाः, स्रोतसि=प्रवाहे, वा = अथ वा, ईश्वरे = परमात्मनि, आयत्तधीः = अधीनबुद्धिः, न तु स्वाऽधीनबुद्धिरिति भावः । तत् = तस्मात्कारणात्, ईदृशः = एतादृशः, परतन्त्र इति भावः । एषः = जनः, पर्यनुयुज्य = उपालभ्य, किं, कार्यः = कारयितुं शक्यः ॥ १०२ ॥

अनुवादः—हे श्रेष्ठ सखियो ! यह जन, आदिहीन होकर भ्रमण करनेवाले जीवोंकी परम्पराकी कारणभूत कर्मपरम्पराके प्रवाहमें वा ईश्वरमें अधीन बुद्धिवाला है । इस कारणसे पराऽधीन यह जन उपालम्भ करके क्या कराया जा सकता है ? ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—अनादिधाविस्वपरम्परायाः = अविद्यमान आदिः यस्याः (बहु०) धावतीति धाविनी । धाव + णिनिः + ङीप् । स्वस्य परम्परा (ष० त०)। अनादिश्चाऽसौ धाविनी (क० धा०), अनादिधाविनी चाऽसौ स्वपरम्परा, तस्याः (क० धा०) । हेतुस्रजः = हेतूनां स्रक्, तस्याः (ष० त०) । "बुद्धिः कर्माऽनुसारिणी" वा "एष एव कारयिता" इत्यादि वचनके अनुसार जीव बुद्धि या कर्मके अधीन है वा ईश्वरकी, स्वतन्त्र नहीं है यह तात्पर्य है । आयत्तधीः = आयत्ता धीर्यस्य सः (बहु०), "अधीने निघ्न आयत्तः" इत्यमरः । निरीश्वरवादीके मतमें जीव बुद्धिकर्माऽधीन है, ईश्वरवादीके मतमें ईश्वराऽधीन है इस प्रकार दो पक्षोंका प्रदर्शन किया गया है । पर्यनुयुज्य = परि + अनु + युज् + क्त्वा (ल्यप्) । कार्यः = कृ + णिच् + यत् । जीवबुद्धिकी स्वतन्त्रता न होनेसे यह क्यों किया ? ऐसा उपालम्भ देना निष्फल है यह तात्पर्य है ॥ १०२ ॥

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ? ।
अचेतना सा च न वाचमर्हेद्वक्ता तु वक्त्रश्रमकर्मभुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

अन्वयः—अशेषे नित्यं नियत्या परवति (सति) संविदानः अपि कः अनुयोगयोग्यः ? अचेतना सा च वाचम् न अर्हेत्, वक्ता तु वक्त्रश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

व्याख्या—दैवपारतन्त्र्ये मूढस्य पर्यनुयोज्यत्वाऽभावेऽपि विद्वांस्तु पर्यनुयोज्य एव इत्याशङ्क्य समाधत्ते—नित्यमिति । अशेषे = सकले, जने, नित्यं = सर्वदा, नियत्या = दैवेन, परवति = अधीने सति, संविदानः अपि = विद्वान् अपि, कः = जनः, अनुयोगयोग्यः = उपालम्भाऽर्हः, विदुषाऽपि नियतेरलङ्घ्यत्वादिति भावः ।

तर्हि नियतिरेव उपालभ्या इत्यत आह—अचेतनेति । अचेतना = चैतन्यरहिता, सा च = नियतिश्च, वाचम् = उपालम्भवाक्यं, न अर्हेत् = न योग्या भवेत्, अचेतनोपालम्भस्याऽरण्यरुदितोपमत्वादिति भावः। तथाऽप्युपालम्भे दोषमाह—वक्ता तु = अचेतनोपालब्धा तु, वक्त्रश्रमकर्म = मुखपरिश्रमकर्मफलं, भुङ्क्ते = अनुभवति, वाक्परिश्रमादन्यत्फलं न किमपीति भावः ॥ १०३ ॥

अनुवादः—सभी जनोंके सदैव भाग्यके अधीन होनेपर कौन-सा विद्वान् भी उपालम्भके योग्य है ? चैतन्यरहित भाग्य भी उपालम्भका पात्र नहीं है, उसका उपालम्भ करनेवाला पुरुष ही मुखके परिश्रमका फल भोगता है ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—संविदानः = संवित्ते इति, सम्-उपसर्गपूर्वक विद् धातुका "विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्" इस वार्तिकसे आत्मनेपद होकर लट्के स्थानमें शानच् + सुः । अनुयोगयोग्यः = अनुयोगस्य योग्यः (ष० त०)। अचेतना = अविद्यमाना चेतना यस्याः सा (नञ्बहु०)। वक्ता=वक्तीति, वच् + तृच् + सुः । वक्त्रश्रमकर्म = वक्त्रस्य श्रमः (ष० त०), तस्य कर्म, तत् (ष० त०) ॥ १०३ ॥

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः, क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।
प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥

अन्वयः—कोमलेच्छुः क्रमेलकं निन्दति । कण्टकलम्पटः क्रमेलकः तं निन्दति । इष्टभुजोः तयोः प्रीतौ समायाम् (तत्र) एकतरोपहासो मध्यस्थता न ॥१०४॥

व्याख्या—ननु महेन्द्रं विहाय नलस्वीकारे लोकोपहास्यता स्यात्तत्राह—क्रमेलकमिति । कोमलेच्छुः = मृदुपदार्थाऽभिलाषी, गजाश्वादिरिति भावः । क्रमेलकम् = उष्ट्रं, निन्दति = गर्हते, कण्टकलम्पटः = कण्टकलोलुपः, क्रमेलकः = उष्ट्रः, तं = कोमलेच्छुं, निन्दति = गर्हते । इष्टभुजोः = अभीष्टभक्षकयोः, तयोः = कोमलकण्टकभक्षकयोः द्वयोः, प्रीतौ = तुष्टौ, समायां = तुल्यायाम्, (तत्र = तयोर्द्वयोर्मध्ये) एकतरोपहासः = एकतरस्य (कोमलेच्छोः कण्टकलम्पटस्य वा) उपहासः (उपहसनम्), मध्यस्थता न = माध्यस्थ्यं न, पक्षद्वयेऽपि माध्यस्थ्यमवलम्बनीयं, न त्वेकतरस्योपहासः कर्तव्य इति भावः ॥ १०४ ॥

अनुवादः—कोमल पदार्थकी इच्छा करनेवाला जन्तु ऊँटकी निन्दा करता है । कण्टकमें लोलुप ऊँट उस कोमल पदार्थको चाहनेवालेकी निन्दा करता है । अपने अभीष्ट पदार्थको खानेवाले उन दोनोंकी सन्तुष्टि तुल्य होनेपर दोनोंमें एकका उपहास करना मध्यस्थता नहीं है (बल्कि पक्षपात है) ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—कोमलेच्छुः = कोमलस्य इच्छुः (ष० त०)। क्रमेलकम् = "उष्ट्रे क्रमेलक-मय-महाङ्गाः" इत्यमरः। कण्टकलम्पटः = कण्टकेषु लम्पटः (स० त०), "लोलुपं लोलुभं लोलं लम्पटं लालसं विदुः।" इति हलायुधः। निन्दति = णिदि + लट् + तिप्। इष्टभुजोः = इष्टं भुङ्क्तः इति इष्टभुजौ, तयोः, इष्ट + भुज् + क्विप् + (उपपद०) + ओस्। एकतरोपहासः = एकतरस्य उपहासः (ष० त०)। मध्यस्थता = मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थः, मध्य + स्था + कः + सुः। तस्य भावः, मध्यस्थ + तल् + टाप् + सुः ॥ १०४ ॥

गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहारयन्ति।
न लोकमालोकयथाऽपवर्गात्त्रिवर्गमर्वाञ्चममुञ्चमानम् ॥ १०५ ॥

अन्वयः—हरन्तोऽपि हरेः गुणा मे रोचमानं नरं न परिहारयन्ति। अपवर्गात् अर्वाञ्चं त्रिवर्गम् अमुञ्चमानं लोकं न आलोकयथ ? ॥ १०५ ॥

व्याख्या—हरन्तोऽपि = चित्तम् आकर्षन्तोऽपि, हरेः = इन्द्रस्य, गुणाः = ऐश्वर्यशौर्यादयो धर्माः, मे = मह्यं, रोचमानं = प्रीतिविषयभूतं, नरं = मानवं नलं, न परिहारयन्ति = न त्याजयन्ति। कुतः—अपवर्गात् = मोक्षात्, अर्वाञ्चं = निकृष्टं, त्रिवर्गं = धर्मार्थकामसमूहम्, अमुञ्चमानम् = अत्यजन्तं, लोकं = जनसमूहं, न आलोकयथ = न पश्यथेति काकुः ॥ १०५ ॥

अनुवादः—चित्तको आकृष्ट करते हुए भी इन्द्रके गुण मेरी प्रीतिके विषयभूत मनुष्य नलको नहीं हटाते हैं। मोक्षसे निकृष्ट धर्म, अर्थ और कामको नहीं छोड़नेवाले जनसमूहको तुमलोग नहीं देख रही हो ? ॥ १०५ ॥

टिप्पणी—हरन्तः = हृञ् + लट् (शतृ) + जस्। मे = रुच धातुके योगमें "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इस सूत्रसे सम्प्रदानसंज्ञा होकर चतुर्थी। रोचमानं = रुच + लट् (शानच्) + अम्। परिहारयन्ति = परि + हृञ् + णिच् + लट् + झिः। त्रिवर्गं = त्रयाणां वर्गः, तम् (ष० त०)। "त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः" इत्यमरः। अमुञ्चमानं = न मुञ्चमानः, तम् (नञ्)। आलोकयथ = आङ् + लोक + णिच् + लट् + थ। महाकवि कालिदासने कुमारसंभवमें भगवती पार्वतीके मुखसे ऐसा ही वाक्य कहलाया है—"न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते। ५–८२।" अर्थात् अपनी इच्छासे चलनेवाला जन लोक क्या कहता है इस प्रकार वचनीयताका विचार नहीं करता है। इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ १०५ ॥

आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः स्वाऽभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः ।
भिन्नस्पृहाणां प्रति चाऽर्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

अन्वयः—आकीटम् आकैटभवैरि स्वाऽभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः तुल्यः । भिन्नस्पृहाणाम् अर्थम् अर्थं प्रति द्विष्टत्वम् इष्टत्वं च अपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

व्याख्या—ननु महेन्द्रप्राप्त्यैव कृताऽर्थता नलप्रार्थनया किं दुःखायसे इत्यत्राऽऽह—आकीटमिति । आकीटं = हीनेषु कीटात् आरभ्य, आकैटभवैरि = उत्तमेषु—कैटभवैरिणं विष्णुम् अभिव्याप्य । स्वाऽभीष्टलाभात् = निजाऽभीप्सितप्राप्तेः, कृतकृत्यभावः = कृताऽर्थत्वं, तुल्यः = समानः । एवं च ममाऽपि अभीष्टनललाभात्कृतकृत्यता नेन्द्रलाभादिति भावः । अत्र हेतुमाह—भिन्नस्पृहाणामपीति । भिन्नस्पृहाणां = भिन्नरुचीनां जनानाम्, अर्थम् अर्थम् प्रति = प्रत्यर्थं, द्विष्टत्वं = द्वेषविषयत्वम्, इष्टत्वं च=इच्छाविषयत्वं च, अपव्यवस्थं = नियतव्यवस्थारहितम्, तस्मादिन्द्रोऽपि मया नेष्यत इति भाव ॥ १०६ ॥

अनुवादः—कीड़ेसे लेकर भगवान् विष्णुतक अपने अभीष्ट पदार्थकी प्राप्तिसे कृताऽर्थता समान है । भिन्न-भिन्न अभिलाषवालोंका पदार्थोंमें द्वेष और इच्छाकी नियत (खास) व्यवस्था नहीं हैं ॥ १०६ ॥

टिप्पणी—आकीटं = कीटात् आरभ्य, "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इस सूत्रसे अभिविधिमें अव्ययीभाव समास । आकैटभवैरि = कैटभस्य वैरी (ष० त०) । कैटभवैरिणम् अभिव्याप्य, पूर्वसूत्रसे अव्ययीभाव । स्वाऽभीष्टलाभात् = स्वस्य अभीष्टं (ष० त०), तस्य लाभः, तस्मात् (ष० त०) । कृतकृत्यभावः = कृतं कृत्यं येन सः (बहु०), तस्य भावः (ष० त०) । मुझे अभीष्ट नलके लाभसे कृतकृत्यता है इन्द्रके लाभसे नहीं, यह तात्पर्य है । भिन्नस्पृहाणां = भिन्ना स्पृहा येषां ते भिन्नस्पृहाः, तेषाम् (बहु०) । अपव्यवस्थम् = अपगता व्यवस्था यस्मात् तत् (बहु०) । सबके लिए सभी पदार्थोंमें द्वेष और इच्छाकी कोई नियत व्यवस्था नहीं है इस कारण मैं इन्द्रमें इच्छा नहीं करती हूँ, यह तात्पर्य है ॥ १०६ ॥

अग्राऽध्वजाग्रन्निभृताऽऽपदन्धुं बन्धुर्यदि स्यात् प्रतिबन्धुमर्हः ।
जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु प्रच्छद्या निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥ १०७ ॥

अन्वयः—अग्राऽध्वजाग्रन्निभृताऽऽपदन्धुं प्रतिबन्धुम् अर्हः बन्धुः स्यात् यदि, स जनः कार्यवित् जोषम् अस्तु । मुदः पदवीं तु निजेच्छा एव प्रच्छद्या, वस्तु ॥ १०७ ॥

व्याख्या—अग्राऽध्वजाग्रन्निभृताऽऽपदन्धुं = पुरोमार्गाऽऽसन्नगुप्तविपत्कूपं, प्रतिबन्धुं = निषेद्धुम्, अर्हः = योग्यः, शक्त इति भावः, बन्धुः = सुहृत्, स्यात् यदि = भवेत् चेत्, सः = तादृशः, जनः = बन्धुजनः, कार्यवित् = कार्यज्ञः अपि प्रश्नपर्यन्तं, जोषम् अस्तु = तूष्णीम् आस्ताम्, न तु मां निवारयेदिति भावः। कुतस्तर्हि कार्यविज्ञानं ? तदाह—वस्त्विति। मुदः = हर्षस्य, श्रेयस इति भावः। पदवीं तु = मार्गं तु, निजेच्छा एव = स्वकाङ्क्षा एव, प्रच्छ्या = प्रष्टव्या, सैव मे प्रवर्तिका नाऽन्यः कश्चिदस्तीत्यर्थः। वस्तु = सत्यम्, अयमेव परमाऽर्थं इति भावः ॥ १०७ ॥

अनुवादः—सामने राहमें निकट विपत्तिरूप कुएँको रोकनेमें समर्थ बन्धु हो तो कार्य जाननेवाला वह प्रश्न करनेतक चुप रहे। कल्याणके मार्गको तो अपनी इच्छासे पूछना चाहिए। यही ठीक है ॥ १०७ ॥

टिप्पणी—अग्राऽध्वजाग्रन्निभृताऽऽपदन्धुम् = अग्रश्चाऽसौ अध्वा (क० धा०), निभृता चाऽसौ आपत् (क० धा०), सा एव अन्धुः (रूपक०), "पुंस्येवाऽन्धुः प्रहिः कूपः" इत्यमरः। जाग्रच्चाऽसौ निभृताऽऽपदन्धुः (क० धा०)। अग्राऽध्वनि जाग्रन्निभृताऽऽपदन्धुः, तम् (स० त०)। प्रतिबन्धुं = प्रति + बन्ध + तुमुन्। कार्यवित् = कार्यं वेत्तीति, कार्य + विद् + क्विप् (उपपद०) + सुः। निजेच्छा = निजस्य इच्छा (ष० त०)। प्रच्छ्या = प्रष्टुम् अर्हा, द्विकर्मक "प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्" धातुसे अप्रधान कर्ममें "ऋहलोर्ण्यत्" इस सूत्रसे ण्यत् + टाप्। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १०७ ॥

इत्थं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला।
अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिं दूतीं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥

अन्वयः—बाला इत्थं सखीनां प्रतीपोक्तिमतिं पाण्डित्यबलेन विलुप्य श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिम् अपि अद्भुतलोलमौलिं दूतीं बभाषे ॥ १०८ ॥

व्याख्या—बाला = भैमी, इत्थम् = अनेन प्रकारेण, सखीनां = वयस्यानां, प्रतीपोक्तिमतिं = प्रतिकूलवचनबुद्धिं, पाण्डित्यबलेन = वैदुष्यशक्त्या, विलुप्य = परिहृत्य, श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिम् अपि = आकर्णितेन्द्रसचिवबृहस्पतिशोभनभाषणाम् अपि, अद्भुतलोलमौलिं = विस्मयकम्पमानशिरसं, दूतीम् = इन्द्रशम्भलीं बभाषे = भाषितवती ॥ १०८ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने इस प्रकारसे सखियोंकी प्रतिकूल भाषण करनेकी बुद्धिको अपने पाण्डित्यकी शक्तिसे निवारण करके इन्द्रके मन्त्री बृहस्पतिके उत्तम

भाषणको भी सुनी हुई आश्चर्यसे शिरको हिलानेवाली इन्द्रदूतीको फिर कहा ॥ १०८ ॥

टिप्पणी—प्रतीपोक्तिमतिं = प्रतीपा चाऽसौ उक्तिः (क० धा)। तस्यां मतिः, ताम् (स० त०)। पाण्डित्यबलेन = पाण्डित्यस्य बलं, तेन (ष० त०)। विलुप्य = वि + लुप् + क्त्वा (ल्यप्)। श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्ति = स्वः पतिः (ष० त०) "अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः" इस वार्तिकसे वैकल्पिक रेफ, दूसरे पक्षमें विसर्ग और उपध्मानीय भी होता है। स्वर्पतेः मन्त्री (ष० त०)। शोभना उक्तिः सूक्तिः (गति०)। स्वर्पतिमन्त्रिणः सूक्तिः (ष० त०)। श्रुता स्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिः यया, (बहु०), ताम्। अद्भुतलोलमौलिम् = लोलो मौलिः यस्याः सा (बहु०)। अद्भुतेन लोलमौलिः, ताम् (तृ० त०)। बभाषे = भाष + लिट् + त। बृहस्पतिसे भी दमयन्ती प्रगल्भा है ऐसे आश्चर्यसे मस्तकको हिलानेवाली सखीको दमयन्तीने कहा यह तात्पर्य है ॥ १०८ ॥

परेतभर्तुर्मनसैव दूतीं नभस्वतैवाऽनिलसख्यभाजः ।
त्रिस्रोतसैवाऽम्बुपतेस्तदाऽऽशु स्थिराऽऽस्थमायातवतीं निरास्थम् ॥ १०९ ॥

अन्वयः—मनसा एव स्थिराऽऽस्थम् आशु आयातवतीं परेतभर्तुः दूतीं, नभस्वता एव स्थिराऽऽस्थम् आशु आयातवतीम् अनिलसख्यभाजः दूतीं, त्रिस्रोतसा एव स्थिराऽऽस्थम् आशु आयातवतीम् अम्बुपतेः दूतीं तदा एव निरास्थम् ॥ १०९ ॥

व्याख्या—मनसा एव = चित्तेन एव, आकर्षकेणेति शेषः। आगमनसाधनेनेति भावः। स्थिराऽऽस्थं = दृढाऽभिनिवेशं यथा तथा, आशु = शीघ्रम्, आयातवतीम् = आगतां, परेतभर्तुः = यमराजस्य, दूतीं = शम्भलीं, नभस्वता एव = वायुना एव, स्थिराऽऽस्थम्, आशु, आयातवतीम्, अनिलसख्यभाजः = अग्नेः, दूतीं, त्रिस्रोतसा एव = गङ्गया एव, स्थिराऽऽस्थम्, आशु, आयातवतीम्, अम्बुपतेः = वरुणस्य, दूतीं, तदा एव = आगमनक्षण एव, निरास्थं = पर्यहार्षम् ॥ १०९ ॥

अनुवादः—(हे इन्द्रदूति !) आगमनके साधन मनसे ही दृढ अभिनिवेशपूर्वक शीघ्र आई हुई यमराजकी दूतीको, आगमनके साधन वायुसे ही दृढ अभिनिवेशपूर्वक शीघ्र आई हुई अग्निकी दूतीको और आगमनकी साधन गङ्गासे ही दृढ अभिनिवेशपूर्वक शीघ्र आई हुई वरुणकी दूतीको मैंने आगमनके क्षणमें ही ठुकरा दिया ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—स्थिराऽऽस्थं = स्थिरा आस्था यस्मिन् कर्मणि, (बहु०), तद्यथा तथा (क्रि० वि०)। आयातवतीम् = आङ्+या+क्तवतु+ङीप्+अम्। परेतभर्तुः = परस्मिन् (लोके) इताः (स० त०), परेतानां भर्ता, तस्य (ष० त०)। अनिलसख्यभाजः = अनिलेन सख्यं (तृ० त०), तद् भजतीति अनिलसख्यभाक्, तस्य, "भजो ण्विः" इससे ण्विप्रत्यय। अनिलसख्य+भज्+ण्वि (उपपद०)+ङस्। त्रिस्रोतसा = त्रीणि स्रोतांसि (प्रवाहाः) यस्याः सा, (बहु०) तया। अम्बुपतेः=अम्बुनः पतिः, तस्य (ष० त०)। निरास्थं= निर्-उपसर्गपूर्वक "असु क्षेपणे" इस धातुसे लुङ् + मिप्, च्लिके स्थानमें "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे अङ् आदेश। "अस्यतेस्थुक्" इससे थुक् आगम। यमराज, अग्नि और वरुणकी दूतियोंको दूरसे ही मैंने हटा दिया। इन्द्रके गौरवसे इतने समयतक तुम (इन्द्रकी दूती) से भाषण किया यह भावाऽर्थ है। इस पद्यमें मन, वायु और गङ्गाका क्रमसे यमराज, अग्नि और वरुणके आज्ञाकारी होनेसे उनकी प्रीतिके लिए अत्यन्त वेगयुक्त मन आदिसे आई हुई यम आदिकी दूतियाँ थीं यह उत्प्रेक्षाका अर्थ है ॥ १०९ ॥

भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वमात्थ तदा पदावालभसे मघोनः।
सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्तुमन्तः परं वज्रिणि मार्जितास्मि ॥ ११० ॥

अन्वयः—(हे इन्द्रदूति !) त्वं भूयः एनम् अर्थं माम् आत्थ यदि, तदा मघोनः पदौ आलभसे। वज्रिणि अन्तः परम् इमं तीव्रं मन्तुं सतीव्रतैः मार्जितास्मि ॥ ११० ॥

व्याख्या—(हे इन्द्रदूति !) त्वं, भूयः = पुनः, एनम् = अमुम्, अर्थं = प्रयोजनम्, इन्द्रवरणरूपमिति भावः। माम्, आत्थ यदि=ब्रूषे चेत्, तदा=तर्हि, मघोनः = इन्द्रस्य, पदौ = चरणौ, आलभसे = हिनस्सि स्पृशसि वा। इन्द्रकोपमाशङ्क्याऽऽह—सतीव्रतैरिति। वज्रिणि = इन्द्रे विषये, अन्तः=अन्तःकरणे, स्थितमिति शेषः, परं=दुःसहम्, इमं, तीव्रं = तीक्ष्णं, मन्तुम् = अपराधं, सतीव्रतैः = पतिव्रताधर्मैः, मार्जितास्मि = मार्जिष्यामि। सतीव्रतज्ञः सर्वज्ञो भगवान् मघवान् मामस्मादपराधाद्रक्षिष्यतीति भावः ॥ ११० ॥

अनुवादः—(हे इन्द्रदूति !) तुम फिर इस बातको मुझे कहोगी तो तुम्हें इन्द्रके चरणोंका शपथ (क़सम) है। इन्द्रके विषयमें अन्तःकरणमें स्थित दुःसह इस तीव्र अपराधको पतिव्रता धर्मोंसे मार्जन करूँगी ॥ ११० ॥

टिप्पणी—आलभसे=आङ्+लभ+लट्+थास्। मन्तुम्="आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः। सतीव्रतैः=सत्या व्रतानि, तैः (ष० त०)। मार्जितास्मि= "मृजू शुद्धौ" धातुसे लुट्+मिप्। "मृजेर्वृद्धिः" इस सूत्रसे वृद्धि ॥ ११० ॥

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशान्महेन्द्रदूत्यामवयातवत्याम्।
विवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः क्षीबमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

अन्वयः—इत्थं पुनः वागवकाशनाशात् इन्द्रदूत्याम् अवयातवत्यां नलस्य जीवः लोलं हृदयं क्षीबं प्रबोध इव पुनः विवेश ॥ १११ ॥

व्याख्या—इत्थम्=अनेन प्रकारेण, पुनः=भूयः, वागवकाशनाशात्=वचनस्थाननिवृत्तेः, इन्द्रदूत्यां = देवेन्द्रशम्भल्याम्, अवयातवत्यां = गतायां, नलस्य = नैषधस्य, जीवः=प्राणः, लोलं = चञ्चलं, हृदयम् = अन्तःकरणं, क्षीबं = मत्तं, प्रबोध इव = विवेक इव, पुनः = भूयः, विवेश = प्रविष्टः ॥ १११ ॥

अनुवादः—इस प्रकार फिर बोलनेके अवकाशके न रहनेसे इन्द्रदूतीके चली जानेपर जैसे मत्त पुरुषको अवसर पर प्रबोध प्राप्त करता है वैसे ही नलके प्राणने भी चञ्चल हृदयमें फिर प्रवेश किया ॥ १११ ॥

टिप्पणी—वागवकाशनाशात् = वाचः अवकाशः (ष० त०), तस्य नाशः (ष० त०), तस्मात्। इन्द्रदूत्याम्=इन्द्रस्य दूती (ष० त०), तस्याम्। अवयातवत्याम्=अव+या+क्तवतु+ङीप्+ङि। क्षीबं = "क्षीबृ मदे" धातुसे कर्तामें क्त प्रत्यय, "अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इस सूत्रसे निपातन। "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः" इत्यमरः। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ १११ ॥

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं
दिगधिपकृपयाऽऽत्तादीदृशः सन्निधानात्।
अलभत मधु बालारागवागुत्थमित्थं
निषधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रः ॥ ११२ ॥

अन्वयः—निषधजनपदेन्द्रः दिगधिपकृपया आत्तात् ईदृशः सन्निधानात् स्वेन श्रवणपुटयुगेन साधु उपनीतम् इत्थं बालारागवागुत्थं मधु आनन्दसान्द्रः पातुम् अलभत ॥ ११२ ॥

व्याख्या—निषधजनपदेन्द्रः=नलः, दिगधिपकृपया = दिक्पालदयया, आत्तात् = प्राप्तात्, ईदृशः = एतादृशात्, सन्निधानात्=अप्रकाशसान्निध्यात्। स्वेन = स्वकीयेन, श्रवणपुटयुगेन = कर्णपात्रयुग्मेन, साधु = सम्यक्प्रकारेण,

उपनीतम् = आनीतम्, इत्थम् = उक्तरीत्या, बालारागवागुत्थं = भैम्यनुराग-वचनोत्पन्नं, मधु = क्षौद्रम्, आनन्दसान्द्रः = गाढानन्दनिमग्नः सन्, पातुं = पानं कर्तुम्, अलभत = लब्धवान् ॥ ११२ ॥

अनुवादः—निषधेश्वर नलने लोकपालोंकी कृपासे प्राप्त ऐसे अदृश्य सामीप्यसे अपने दो श्रोत्रइन्द्रिरूपपात्रोंसे अच्छी तरह लाये गये इस प्रकारसे दमयन्तीके अनुरागवचनसे उत्पन्न मधु (शहद) को गाढ आनन्दमें निमग्न होकर पान करनेके लिए प्राप्त किया ॥ ११२ ॥

टिप्पणी—निषधजनपदेन्द्रः = निषधाश्च ते जनपदाः (क० धा०), तेषाम् इन्द्रः (ष० त०)। दिगधिपकृपया=दिशाम् अधिपाः, (ष० त०), तेषां कृपा, (ष० त०) तया। आत्तात् = आङ + दा + क्तः + ङसिः। ईदृशः = इदम् + दृश् + क्विन् + ङसिः। श्रवणपुटयुगेन = श्रवणे एव पुटे (रूपक०), तयोर्युगं, (ष० त०), तेन। बालारागवागुत्थं = रागस्य वाचः (ष० त०), बालाया रागवाचः (ष० त०) ताभ्य उत्तिष्ठतीति, बालारागवाच् + उद् + स्था + क (उपपद०), + सुः। आनन्दसान्द्रः = आनन्देन सान्द्रः (तृ० त०)। पातुं = पा + तुमुन्, लभ धातुके योगमें "शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहाऽर्हाऽस्त्यर्थेषु तुमुन्" इस सूत्रसे तुमुन्। अलभत = लभ = लङ् + त ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात् क्षोदक्षमे तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमद्भास्वरः ॥ ११३ ॥

इति नैषधीयचरिते महाकाव्ये षष्ठः सर्गः।

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे। सहजात् खण्डनखण्डतः अपि क्षोदक्षमे तन्महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते भास्वरः षष्ठः सर्गः अगमत् ॥ ११३ ॥

व्याख्या—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः = पण्डितश्रेष्ठश्रेणीकिरीटभूषण-वज्रमणिः, श्रीहीरः = श्रीहीरनामकः, मामल्लदेवी च = मामल्लदेवीनाम्नी च। जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहं, श्रीहर्षं = श्रीहर्षनामकं, सुतं = पुत्रं, सुषुवे = जनयामास। सहजात् = सोदरात्, समानकर्तृकादिति भावः। खण्डनखण्डतः अपि = खण्डनखण्डखाद्यात् ग्रन्थात् अपि, क्षोदक्षमे = संघर्षसह

तन्महाकाव्ये = श्रीहर्षमहाकाव्ये, चारुणि = मनोहरे, नैषधीयचरिते, भास्वरः= प्रकाशशीलः षष्ठः = षण्णां पूरणः, सर्गः = अध्यायः, अगमत् = गतः, समाप्त इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियसमूहको जीतनेवाले जिस श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया। सहोदर (एककर्तृक) खण्डनखण्डखाद्यसे भी संघर्षण सहनेवाले उनके महाकाव्य मनोहर नैषधीयचरितमें प्रकाशशील छठवां सर्ग गया (समाप्त हुआ)॥ ११३ ॥

टिप्पणी—(संक्षेपसे करते हैं)। सहजात् = सह जायते इति सहजः, तस्मिन्, सह + जन् + डः + ङसि। खण्डनखण्डतः = "नामैकदेशे नामग्रहणम्" इस उक्तिके अनुसार यहांपर खण्डनखण्डखाद्यके लिए "खण्डनखण्ड" पदका प्रयोग है। खण्डनखण्डात् इति खण्डनखण्डतः, खण्डनखण्ड + तसिः। क्षोदक्षमे = क्षोदेक्षमं, तस्मिन् (स० त०) भास्वरः = भास् + वरच् + सुः। षष्ठः = षण्णां पूरणः, षष् + डट् + थुक् + सुः। अगमत् = गम् + लुङ् + तिप् ॥ ११३ ॥

इति श्रीशेषराजशर्मप्रणीतचन्द्रकलाभिख्यव्याख्योपेते
नैषधीयचरिते षष्ठः सर्गः।
ॐ तत्सत्।

—:❀:—

सप्तमः सर्गः

गजवदनं सुखसदनं, प्रत्यूहव्यूहमस्यन्तम् ।
गिरिजागिरीशतनयं गुणगणलसितं गणाऽधिपं वन्दे ।। १ ।।

अथ प्रियाऽऽसादनशीलनाऽऽदौ मनोरथः पल्लवितश्चिरं यः ।
विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ।। १ ।।

अन्वयः—अथ भुवः पत्या प्रियाऽऽसादनशीलनादौ यो मनोरथः चिरं पल्लवितः ; स राजपुत्र्या विलोकनेन एव पूर्णवत् अभ्यमानि ।। १ ।।

व्याख्या—अथ=इन्द्रदूतीगमनाऽनन्तरं, भुवः = पृथिव्याः, पत्या=स्वामिना, नलेनेति भावः । प्रियाऽऽसादनशीलनाऽऽदौ = दमयन्तीप्राप्तिपरिचयप्रभृतौ विषये, यः, मनोरथः = अभिलाषः, चिरं=बहुकालादारभ्य, पल्लवितः = सञ्जातपल्लवः आसीत्, सः = मनोरथः, राजपुत्र्याः = दमयन्त्याः, विलोकनेन एव = दर्शनेन एव, पूर्णवत् = फलितवत्, अभ्यमानि = अभिमतः ।। १ ।।

अनुवादः—इन्द्रकी दूतीके जानेके अनन्तर राजा नलका दमयन्तीकी प्राप्ति और परिचय आदिके विषयमें जो अभिलाष बहुत समयसे पल्लवित हुआ था, उसको उन्होंने दमयन्तीके दर्शनसे ही फलितके समान जाना ।। १ ।।

टिप्पणी—पत्या = "पतिः समास एव" इस सूत्रके अनुसार पति शब्दका समासमें ही घिसंज्ञक होनेसे यहाँपर समास न होनेसे 'टा' के स्थान में 'ना' का अभाव । प्रियाऽऽसादनशीलनादौ = आसादनं च शीलनं च (द्वन्द्वः), प्रियाया आसादनशीलने (ष० त०), ते आदी यस्य सः (बहु०), तस्मिन् । यहाँपर "आदि" शब्दसे आलिङ्गन आदिका संग्रह होता है । पल्लवितः = पल्लवानि संजातानि अस्य सः (पल्लव + इतच + सुः) । राजपुत्र्याः = राज्ञः पुत्री, तस्याः (ष० त०) । पूर्णवत् = पूर्णेन तुल्यं, पूर्ण + वतिः । अभ्यमानि = अभि + मन् + लुङ् (कर्ममें) + त । उपजाति छन्द है ।। १ ।।

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथाऽन्तरानन्दसुधासमुद्रे ।
ततः प्रमोदाऽश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

अन्वयः—तस्य नृपस्य दृशौ प्रथमं प्रियायां, प्रतिप्रतीकं ममज्जतुः । अथ अन्तः आनन्दसुधासमुद्रे ममज्जतुः । ततः प्रमोदाऽश्रुपरम्परायां ममज्जतुः ॥ २॥

व्याख्या—तस्य = पूर्वोक्तस्य, नृपस्य = राज्ञो नलस्य, दृशौ = नेत्रे, प्रथमं = प्राक्, प्रियायां = दमयन्त्यां, तत्राऽपि प्रतिप्रतीकं = प्रत्यवयवं, ममज्जतुः = अवगाढवत्यौ, दमयन्तीं नलोऽवयवशो ददर्शेति भावः । अथ = तदनन्तरम्, अन्तः = अन्तरात्मनि, आनन्दसुधासमुद्रे = हर्षाऽमृतसागरे, ममज्जतुः = अवगाढवत्यौ, करणभूतयोर्दृशोः कर्तृत्वोपचारः । ततः = अनन्तरं, प्रमोदाऽश्रुपरम्परायाम् = आनन्दवाष्पप्रवाहे, ममज्जतुः = अवगाढवत्यौ ॥ २ ॥

अनुवादः—राजा नलके नेत्र पहले दमयन्तीमें, उनके प्रत्येक अवयवोंमें, अनन्तर अन्तःकरणमें उत्पन्न आनन्दरूप अमृतके समुद्रमें तब हर्षाऽश्रुकी परम्परामें निमग्न हो गये ।

टिप्पणी—प्रतिप्रतीकं = प्रतीकं प्रतीकं, वीप्सामें अव्ययीभाव । "अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपद्यनः" इत्यमरः । ममज्जतुः = मस्ज + लिट् + अतुस् । नलने दमयन्तीके एक-एक अवयवोंको देखा यह तात्पर्य है । आनन्दसुधासमुद्रे = आनन्द एव सुधा (रूपक०) तस्याः समुद्रः, तस्मिन् (ष० त०) । नलके नेत्रोंने दर्शन-फल आनन्दका अनुभव किया यह भाव है । यहाँ पर नेत्ररूप करणमें कर्तृत्वका उपचार (लक्षणा) है । प्रमोदाऽश्रुपरम्परायां=प्रमोदेन अश्रूणि (तृ० त०), तेषां परम्परा, तस्याम् (ष० त०) । यहाँपर दृग्-रूप एक आधेयका प्रियाके अवयव आदि अनेक आधारोंमें रहनेका वर्णन करनेसे पर्याय अलङ्कार है । उसका लक्षण है—

"क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ।" १०–७९ ॥ २ ॥

उपेन्द्रवज्रा छन्द है ।

ब्रह्माऽद्वयस्याऽन्वभवत्प्रमोदं रोमाऽग्र एवाऽग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।
यथौचितीत्थं तदशेषदृष्टावथ स्मराऽद्वैतमुदं तथाऽसौ ॥ ३ ॥

अन्वयः—असौ अस्या रोमाऽग्रे एव अग्रनिरीक्षिते ब्रह्माऽद्वयस्य प्रमोदम् अन्वभवत् । अथ तदशेषदृष्टौ तथा स्मराऽद्वैतमुदम् अन्वभवत् । इत्थम् औचिती ॥ ३ ॥

व्याख्या—असौ = नलः, अस्याः = दमयन्त्याः, रोमाऽग्रे एव = लोमाऽग्रमात्रे, अग्रनिरीक्षिते = प्रथमं दृष्टे सति, ब्रह्माऽद्वयस्य = ब्रह्माऽद्वितीयवस्तुनः, प्रमोदम् = आनन्दम्, अन्वभवत् = अनुभूतवान् । अथ = रोमाऽग्रदर्शनाऽनन्तरं, तदशेषदृष्टौ = रोमसमस्तभागदर्शने सति, तथा=तेनैव प्रकारेण, स्मराऽद्वैतमुदं = कामाऽद्वितीयवस्त्वानन्दम्, अन्वभवत् = अनुभूतवान् । इत्थम् = अनेन प्रकारेण, औचिती = औचित्यं, कारणाऽनुरूपं कार्यजन्म उचितमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अनुवादः—नलने दमयन्तीके रोमके अग्रभागको ही पहले देखनेपर ब्रह्मरूप अद्वितीय वस्तुके आनन्दका अनुभव किया । तदनन्तर दमयन्तीके रोमके समस्त भागका दर्शन करनेपर उसी तरह कामदेवरूप अद्वितीय वस्तुके आनन्दका अनुभव किया । इस प्रकारसे औचित्य है (कारणके अनुरूप कार्यकी उत्पत्ति उचित ही है) ॥ ३ ॥

टिप्पणी—रोमाऽग्रे = रोम्णः अग्रं, तस्मिन् (ष० त०), अग्रनिरीक्षिते = अग्रे निरीक्षितं, तस्मिन् (स० त०), ब्रह्माऽद्वयस्य=अविद्यमानम् द्वयं (द्वितीयम्) यस्य तत् अद्वयम् (अद्वैतम्), नञ्बहु० । ब्रह्म एव अद्वयं, तस्य (रूपक०) । अन्वभवत् = अनु+भू+लङ्+तिप् । भू धातुके अकर्मक होनेपर भी "अनु" उपसर्गके योगसे अर्थान्तर होनेसे सकर्मकता । आनन्दका ब्रह्मसे भेद न होनेपर भी उपचारसे भेद का व्यवहार है । तदशेषदृष्टौ = तस्य (रोम्णः) अशेषाः (समस्तभागाः), ष० त० । तेषां दृष्टिः, तस्याम् (ष० त०) । स्मराऽद्वैतमुदं = द्वयोर्भावो द्विता, (द्वि+तल्+टाप्+सुः) । द्विता एव द्वैतम्, "प्रज्ञादिभ्यश्च" इस सूत्रसे स्वार्थमें अण्, द्विता+अण+सुः । द्वैतस्य अभावः अद्वैतम्, अर्थाभावमें अव्ययीभाव । स्मर एव अद्वैतम् (रूपक०) । तस्य मुत्, ताम् (ष० त०) । यहाँपर ब्रह्मानन्दसे स्मरानन्द अधिक है यह विवक्षित है । रोम भी उसके अग्र भागसे अधिक है, वहाँ जैसे अल्पदर्शनसे अल्प आनन्द और अधिक दर्शनसे अधिक आनन्द होता है, यह तथा शब्दका अर्थ है । इस पद्यमें ब्रह्मानन्द और स्मरानन्दका नलरूप एक आधारमें क्रमसे स्थिति होनेसे पर्याय अलङ्कार है । उपजाति छन्द है ॥ ३ ॥

वेलामतिक्रम्य चिरं मुखेन्दोरालोकपीयूषरसेन तस्याः ।
नलस्य रागाऽम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म दृष्टिः ॥ ४ ॥

अन्वयः—नलस्य दृष्टिः तस्या मुखेन्दोः आलोकपीयूषरसेन रागाऽम्बुनिधौ चिरं वेलाम् अतिक्रम्य विवृद्धे तुङ्गौ कुचौ आश्रयति स्म ॥ ४ ॥

व्याख्या—नलस्य = नैषधस्य, दृष्टिः = नेत्रं, तस्याः = दमयन्त्याः, मुखेन्दोः = वदनचन्द्रस्य, आलोकपीयूषरसेन = दर्शनाऽमृतस्वादेन, रागाऽम्बुनिधौ = अनुरागसमुद्रे, चिरं = बहुकालं, वेलां = मर्यादाम्, अतिक्रम्य = उल्लङ्घ्य, विवृद्धे = प्रवृद्धे सति, तुङ्गौ = उन्नतौ, कुचौ = स्तनौ, आश्रयति स्म = आश्रितवती, मुखलग्ना दृष्टी रागवशात्कुचयोः पपात इति भावः ॥ ४ ॥

अनुवादः—नलके नेत्रने दमयन्तीके मुखरूप चन्द्रके दर्शनरूप अमृतके रससे अनुरागरूप समुद्रके बहुत समयतक मर्यादाको लङ्घन कर बढ़नेपर उनके ऊँचे कुचोंका आश्रय लिया ॥ ४ ॥

टिप्पणी—मुखेन्दोः = मुखम् एव इन्दुः, तस्य (रूपक०) । आलोकपीयूषरसेन = आलोकः (दर्शनं प्रकाशश्च) एव पीयूषम् (रूपक०) । "आलोको दर्शनद्योतौ" इत्यमरः । आलोकपीयूषस्य रसः, तेन (ष० त०) । रागाऽम्बुनिधौ = अम्बूनां निधिः (ष० त०) । राग एव अम्बुनिधिः, तस्मिन् (रूपक०) । वेलां = "वेला कालेमर्यादयोरपि" इति विश्वः । दमयन्तीके मुखपर लगी नलकी दृष्टि अनुरागवश कुचोंपर पड़ गई यह भाव है । इस पद्यमें दृष्टिके विशेषणकी समानतासे चन्द्रोदयमें समुद्रके जलकी वृद्धि होनेपर ऊँचे आश्रयस्थानकी प्रतीति होनेसे समासोक्ति अलङ्कार है, उससे मानों समुद्रमें डूबनेके भयसे इस प्रकार उत्प्रेक्षा व्यङ्ग्य होती है । अतः अलंकारसे अलङ्कारकी ध्वनि है ॥ ४ ॥

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लग्ना स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।
चिरेण तन्मध्यममुञ्चताऽस्य दृष्टिः क्रशीयः स्खलनाद् भिया नु ॥ ५ ॥

अन्वयः—अस्य दृष्टिः तन्मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु ? तत्कुचयोः अन्तःलग्ना किम् ? क्रशीयः तन्मध्यं स्खलनात् भिया नु चिरेण अमुञ्चत ॥ ५ ॥

व्याख्या—अस्य = नलस्य, दृष्टिः = नयनं, तन्मुखेन्दोः = दमयन्तीवदनचन्द्रस्य, सुधायाम् = अमृते, मग्ना किमु = निमग्ना किम् ? तत्कुचयोः = दमयन्तीस्तनयोः, अन्तः = अभ्यन्तरे, लग्ना किं = स्थिता किमु ? अन्यथा कथं तावान्विलम्ब इति भावः । क्रशीयः = कृशतरं, तन्मध्यं = दमयन्त्यवलग्नं (कर्म), स्खलनात् = पतनात्, भिया नु = भीत्या किं, चिरेण = बहुकालाऽनन्तरम्, अमुञ्चत = त्यक्तवती ॥ ५ ॥

अनुवादः—नलके नेत्र दमयन्तीके मुखरूप चन्द्रके अमृतमें डूब गये हैं क्या ? उनके दोनों स्तनोंके भीतर लग गये हैं क्या ? अत्यन्त कृश दमयन्तीके मध्यभाग (कमर) को मानों गिरनेके भयसे बहुत कालमें छोड़े हुए हैं क्या ? ॥ ५ ॥

टिप्पणी—तन्मुखेन्दोः=मुखम् एव इन्दुः, तस्य (रूपक०)। मग्ना=मस्ज+क्तः+टाप्+सुः। तत्कुचयोः=तस्याः कुचौ, तयोः (ष० त०), क्रशीयः=अतिशयेन कृशं क्रशीयः, तत्, कृश+इयसुन्+अम्, "र ऋतो हलादेर्लघोः" इस सूत्रसे ऋके स्थानमें 'र' भाव । तन्मध्यं = तस्या मध्यं, तत् (ष० त०), अमुञ्चत = मुच्+लङ्+ त। इस पद्यमें सजातीय तीन उत्प्रेक्षाओंकी निरपेक्ष रूपसे स्थिति होनेसे संसृष्टि है ॥ ५ ॥

प्रियाऽङ्गपान्था कुचयोर्निवृत्य निवृत्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती ।
बभौतमां तन्मृगनाभिलेपतमःसमासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

अन्वयः—प्रियाऽङ्गपान्था लोला नलदृक् कुचयोः निवृत्य भ्रमन्ती तन्मृगनाभिलेपतमःसमासादितदिग्भ्रमा इव बभौतमाम् ॥ ६ ॥

व्याख्या—प्रियाऽङ्गपान्था = दमयन्त्यवयवनित्यपथिकी, अत एव लोला=सतृष्णा, नलदृक् = नलदृष्टिः, कुचयोः = स्तनयोः, निवृत्य = परावृत्य, भ्रमन्ती=सञ्चरन्ती, तन्मृगनाभिलेपतमःसमासादितदिग्भ्रमा इव = कुचकस्तूरिकालेपनान्धकारप्राप्तदिङ्मोहा इव, बभौतमाम् = अतिशयेन शुशुभे ॥ ६ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके अङ्गोंके पथिक तृष्णायुक्त नलके नेत्र, दमयन्तीके स्तनोंपर वारंवार लौटकर भ्रमण करते हुए स्तनोंमें कस्तूरीके लेपरूप अन्धकारसे दिग्भ्रमको पाये हुएके समान अत्यन्त शोभित हुए ॥ ६ ॥

टिप्पणी—प्रियाऽङ्गपान्था = पन्थानं नित्यं गच्छतीति पान्था, 'पथिन्' शब्दसे "पन्थो ण नित्यम्" इस सूत्रसे ण प्रत्यय और "पन्थ" आदेश और स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् प्रत्यय । "अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि।" इत्यमरः। प्रियाया अङ्गाऽनि (ष० त०), तेषु पान्था (स० त०)। लोला= "लोलश्चलसतृष्णयोः" इत्यमरः। नलदृक् = नलस्य दृक् (ष० त०) निवृत्य = नि+वृत्+क्त्वा (ल्यप्)। भ्रमन्ती = भ्रम+लट् (शतृ)+ङीप्+सुः। तन्मृगनाभिलेपतमःसमासादितदिग्भ्रमा = मृगनाभेः लेपः (ष० त०) तयोः (कुचयोः) मृगनाभिलेपः (स० त०), स एव तमः (रूपक०) दिक्षु भ्रमः (स० त०)। समासादितो दिग्भ्रमो यया सा (बहु०

तन्मृगनाभिलेपतमसा समासादितदिग्भ्रमा (तृ० त०)। बभौतमां = "भा दीप्तौ" धातुसे लिट्में "तिङश्च" इस सूत्रसे तमप् प्रत्यय होकर "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इस सूत्रसे आमु प्रत्यय। इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाका अङ्गाऽङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है। उपेन्द्रवज्रा छन्द है ॥ ६ ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक् तस्य खलु स्खलन्ती ।
स्थिरा चिरादास्त तदूरुरम्भास्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—दूतस्य तस्य दृक् तच्चारुनितम्बचक्रे विभ्रम्य स्खलन्ती तदूरुरम्भास्तम्भौ करेण गाढम् उपाश्लिष्य स्थिरा (सती) चिरात् आस्त खलु ॥७॥

व्याख्या—दूतस्य = सन्देशहरस्य, इन्द्रादिलोकपालानामिति शेषः। तस्य = नलस्य, दृक्=दृष्टिः, तच्चारुनितम्बचक्रे = दमयन्तीसुन्दरकटिपश्चाद्भागमण्डले, विभ्रम्य = भ्रान्त्वा, स्खलन्ती = सञ्चलन्ती, तदूरुरम्भास्तम्भौ = दमयन्तीसक्थिकदलीस्तम्भौ, करेण = किरणेन हस्तेन च, गाढं = दृढम्, उपाश्लिष्य = आलिङ्ग्य, स्थिरा = निश्चला (सती), चिरात् = चिरकालम्, आस्त = उपविष्टा, खलु = निश्चयेन ॥ ७ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि दिक्पालोंके दूत नलके नेत्र दमयन्तीके सुन्दर नितम्बमण्डलमें भ्रमण कर फिसलते हुए दमयन्तीके ऊरुरूप कदलीस्तम्भोंको कर (किरण वा हाथ) से दृढतापूर्वक आलिङ्गन करके स्थिर होकर बहुत समयतक रहे ॥ ७ ॥

टिप्पणी—तच्चारुनितम्बचक्रे=नितम्ब एव चक्रम् (रूपक०), चारु च तत् नितम्बचक्रं (क० धा०)। तस्याः चारुनितम्बचक्रं, तस्मिन् (ष० त०)। विभ्रम्य= वि+भ्रम+क्त्वा (ल्यप्)। स्खलन्ती=स्खल+लट् (शतृ) +ङीप्+सुः। तदूरुरम्भास्तम्भौ = तस्या ऊरू (ष० त०)। रम्भायाः स्तम्भौ (ष० त०)। तदूरू एव रम्भास्तम्भौ, तौ (क० धा०)। करेण = "बलिहस्तांऽशवः कराः" इत्यमरः। उपाश्लिष्य = उप+आङ्+श्लिष+क्त्वा (ल्यप्)। आस्त = आस+लङ्+त। इस पद्यमें दृष्टिके विशेषणकी समतासे भ्रमणक्रीडा करनेवाली बालिकाकी प्रतीति होनेसे समासोक्ति है, उसका "ऊरुस्तम्भौ" यहाँपर रूपक अङ्ग है, इस प्रकार अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है। जैसे बालिका क्रीडासे बहुत समयतक चक्रपर घूमती हुई फिसलकर निकट स्थित स्तम्भ आदिका

अवलम्बन कर विचरण करता है वैसे ही नलकी दृष्टि भी दमयन्तीके नितम्बको बहुत समयतक देखकर उनके ऊरुओंको देखने लगी यह तात्पर्य है। उपजाति छन्द है ॥ ७ ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमालिङ्ग्य तन्मयाऽपि।
उरोनितम्बोरु कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) वासः परं नेत्रम्, अहं नेत्रं न किमु ? (अस्मि एव), तत् मया अपि उरोनितम्बोरु आलिङ्ग्य। प्रसादं कुरु इति इव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

व्याख्या—(हे दमयन्ति !) वासः परं = वस्त्रम् एव, नेत्रम् = आच्छादनम्, अहं = नेत्रं, नेत्रं न किमु = नेत्रं न अस्मि किम्, अस्म्येवेति भावः। तत् = तस्मात् कारणात्, नेत्रत्वाऽविशेषादिति भावः। मया अपि = नेत्रवाचकेन नयनेन अपि, उरोनितम्बोरु = वक्षःस्थलं, कटिपश्चाद्भागम् सक्थिनी च, आलिङ्ग्य = आश्लेषय, प्रसादम् = अनुग्रहम्, आलिङ्गनरूपमिति भावः। कुरु = विधेहि, इति इव = इति बुद्धया इव, सा = नलदृष्टिः, तत्पदयोः = दमयन्तीचरणयोः, पपात = पतिता, दमयन्त्याः पदे अपि ददर्शेति भावः ॥८॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति) वस्त्र ही नेत्र है, मैं (दृष्टि) नेत्र नहीं हूँ क्या ? (हूँ ही)। इस कारणसे मुझ (नेत्र = दृष्टि) से भी अपने वक्षःस्थल, नितम्ब और ऊरुओंको आलिङ्गन कराओ, अनुग्रह करो, मानों ऐसी बुद्धि करके नलके नेत्र दमयन्तीके चरणोंमें गिर पड़े ॥ ८ ॥

टिप्पणी—नेत्रं = "नेत्रं पथि गुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने।" इति विश्वः। यहाँपर 'नेत्र' पदका वस्त्र और नयन दो अर्थ हैं। उरोनितम्बोरु = उरश्च नितम्बश्च ऊरू च, तत्, प्राणीके अङ्ग होनेसे "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्" इससे समाहारमें द्वन्द्व। तत्पदयोः=तस्याः पदे, तयोः (ष० त०)। नलके नेत्रोंने दमयन्तीके वक्षःस्थल, नितम्ब और ऊरुओंको देखकर चरणोंको भी देखा यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८ ॥

दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः।
इति प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

अन्वयः—अथ महीमहेन्द्रो दृशोः प्रेयसीं तस्या आलिकुलं च यथाकामम् उपहृत्य प्रमोदाऽद्भुतसंभृतेन मनसा इदं जगाद ॥ ९ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, महीमहेन्द्रः = भूमीन्द्रो नलः, दृशोः

स्वनेत्रयोः, प्रेयसीं = दमयन्तीं, तस्याः = प्रेयस्याः, आलिकुलं च = सखी-वर्गं च, यथाकामम् = इच्छाऽनुसारम्, उपहृत्य = उपहारीकृत्य, यथेच्छं दृष्ट्वेति भावः । प्रमोदाऽद्भुतसंभृतेन = हर्षाऽऽश्चर्यपरिपूर्णेन, मनसा = चित्तेन, इदं = वक्ष्यमाणं, जगाद = उवाच, स्वगतमिति शेषः ॥ ९ ॥

अनुवादः—तब महाराज नलने अपने नेत्रोंके लिए प्रियतमा दमयन्ती और उनकी सखियोंको भी इच्छाके अनुसार उपहार बनाकर हर्ष और आश्चर्यसे परिपूर्ण मनसे ऐसा कहा ॥ ९ ॥

टिप्पणी—महीमहेन्द्रः = महांश्चाऽसौ इन्द्रः (क० धा०), मह्या महेन्द्रः (ष० त०) । प्रेयसीं = प्रिय + ईयसुन् + ङीप् + अम् । आलिकुलम् = आलीनां कुलं, तत् (ष० त०) । यथाकामं = काममनतिक्रम्य, (अव्ययीभाव०) । उपहृत्य = उप + हृञ् + क्त्वा (ल्यप्) । प्रमोदाद्भुतसंभृतेन = प्रमोदश्च अद्भुतं च प्रमोदाऽद्भुते (द्वन्द्व०), ताभ्यां संभृतं, तेन (तृ० त०) । जगाद = गद + लिट् + तिप् ॥ ९ ॥

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममाऽभिषिच्येत मनोरथो वा ।
तदा घटेताऽपि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकाऽद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

अन्वयः—विधातुः पदे मन्मथो वा मम मनोरथः अभिषिच्येत यदि ? तदाऽपि तत् एतत् प्रतिप्रतीकाऽद्भुतरूपशिल्पं घटेत अपि न वा (घटेत) ॥ १० ॥

व्याख्या—विधातुः = ब्रह्मदेवस्य, पदे = स्थाने, मन्मथः = कामदेवः, वा = अथ वा, मम मनोरथः = अभिलाषः, अभिषिच्येत यदि = अभिषिक्तः क्रियेत चेत्, तदाऽपि = तर्ह्यपि, तत् = प्रसिद्धम्, एतत् = अतिसमीपवर्ति, प्रतिप्रतीकाऽद्भुतरूपशिल्पं = प्रत्यवयवाऽपूर्वाऽऽकारनिर्माणं, घटेत अपि = सम्पद्येत अपि, न वा घटेत = नो वा सम्पद्येत ॥ १० ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीके स्थानमें कामदेव वा मेरा मनोरथ अभिषिक्त हो जाय तो भी प्रसिद्ध इस प्रत्येक अवयवके अपूर्व आकारोंकी रचना होगी वा नहीं होगी इसमें सन्देह है ॥ १० ॥

टिप्पणी—अभिषिच्येत = अभि + षिच + लिङ् (कर्ममें) + त । प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पं = प्रतीकं प्रतीकं प्रति प्रतिप्रतीकम् (वीप्सामें अव्ययीभाव) । "अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः" इत्यमरः । रूपस्य शिल्पम् (ष० त०) । अद्भुतं च तत् रूपशिल्पम् (क० धा०) । प्रतिप्रतीकम् अद्भुतरूपशिल्पम् (सुप्सुपा०) । घटेत = घट + विधिलिङ् (संभावनामें) + त । इस पद्यमें सँसी-

के आकारनिर्माणका प्रसिद्ध ब्रह्माके साथ सम्बन्ध होनेपर भी असम्बन्धकी उक्तिसे एक और मन्मथ आदिका सम्बन्ध न होनेपर भी संभावनासे उनके सम्बन्धकी उक्तिसे दूसरा अतिशयोक्ति अलङ्कार है। उपेन्द्रवज्रा छन्द है ॥ १० ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।
लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैस्तनता घनेन ॥ ११ ॥

अन्वयः—सा इयं भूमिभृतः प्रभूता शृङ्गाररसस्य तरङ्गिणी (इति) जानामि । (तथा हि) यस्यां तथा उच्चैःस्तनता घनेन यौवनेन इव उच्चैःस्तनता घनेन लावण्यपूरः अजनि ॥ ११ ॥

व्याख्या—सा = प्रसिद्धा, इयं = सन्निकृष्टस्था, दमयन्तीति भावः । भूमिभृतः = भूमिभृतः (भीमभूभर्तुः) एव भूमिभृतः (भूधरात् = पर्वतादिति भावः), प्रभूता = संभूता, शृङ्गाररसस्य = आदिरसस्य, तरङ्गिणी = नदी, (इति) जानामि=जाने । (तथा हि) यस्यां = दमयन्त्यां, तथा = तेन प्रकारेण, उच्चैःस्तनता = उन्नतकुचता, तथा घनेन = सान्द्रेण, यौवनेन = तारुण्येन, इव, उच्चैः = तारं, स्तनता = गर्जता, घनेन = मेघेन, लावण्यपूरः = सौन्दर्यप्रवाहः, अजनि=जनितः ॥ ११ ॥

अनुवादः—प्रसिद्ध ये दमयन्ती राजा भीमरूप पर्वतसे उत्पन्न शृङ्गाररसकी नदी हैं मैं ऐसा जानता हूँ । जिन दमयन्तीमें उन्नत कुचका भाव गाढ़ यौवनके समान ऊँचा गर्जन करनेवाले मेघसे सौन्दर्यका प्रवाह उत्पन्न हुआ ॥ ११ ॥

टिप्पणी—भूमिभृतः = भूमिं बिभर्तीति भूमिभृत्, तस्मात्, भूमि + भृ + क्विप् (उपपद०), ङसिः । भूमिभृतः (भीमभूपालात्) एव भूमिभृतः (पर्वतात्) इस प्रकार यहाँ श्लिष्ट (श्लेषयुक्त) रूपक है । "भूमिभृतः" यहाँपर "भुवः प्रभवः" इस सूत्रसे अपादान संज्ञा होनेसे पञ्चमी हुई है । शृङ्गाररसस्य= शृङ्गारश्चासौ रसः, तस्य (क० धा०) । जानामि = ज्ञा + लट् + मिप्, उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । उच्चैःस्तनता = उच्चैः (उन्नतौ) स्तनौ यस्याः सा उच्चैःस्तना, तस्या भावः, उच्चैःस्तना + तल् + टाप् + सुः । स्तनता = स्तनतीति स्तनन्, तेन, "स्तन (गदी) देवशब्दे" इस धातुसे लट् (शतृ) + टा । घनेन="घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।" इत्यमरः । लावण्यपूरः = लावण्यस्य पूरः (ष० त०) । अजनि = जन + लुङ् (कर्ममें) + त । यौवन (जवानी) से लावण्य बढ़ता है यह प्रसिद्ध है । नदीका प्रवाह मेघसे वृद्धिके

कारण बढ़ता है यह भी प्रख्यात है । यौवनेन घनेन यहाँपर व्यस्त रूपक है ।

"उच्चैःस्तनता घनेन" यहाँपर शब्दश्लेष है। उससे उत्थापित भैमीमें शृङ्गार-तरङ्गिणी (नदी) त्वकी उत्प्रेक्षा है इस प्रकार सङ्कर अलंङ्कार है ॥ ११ ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नवामवाप्ताम् ।
प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥

अन्वयः—(ब्रह्मा) अवाप्तां नवां वपुर्व्यूहविधानविद्याम् अस्यां द्योतयामास किम् ? यत् प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा इमाम् उपास्ते ॥ १२ ॥

व्याख्या—(ब्रह्मा = विधाता) सामर्थ्यादध्याहृतोऽर्थः। अवाप्तां = प्राप्तां, सम्यगभ्यस्तामिति भावः। नवां = नूतनाम्, असामान्यामिति भावः। वपुर्व्यूहविधानविद्यां = देहसमूहनिर्माणशास्त्रम्, अस्यां = दमयन्त्यां, द्योतयामास किं = प्रकाशयामास किम् ? यत् = यस्मात् कारणात्, प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा = प्रत्यवयवसम्बन्धव्यक्तप्राप्तविस्तारा, लावण्यसीमा = सौन्दर्यकाष्ठा, इमां = दमयन्तीम्, उपास्ते=सेवते, अस्यामेव वर्तत इति भावः ॥ १२ ॥

अनुवादः—(ब्रह्माजीने) अच्छी तरहसे अभ्यस्त नई (असाधारण) देहसमूहकी रचना करनेवाली विद्याको दमयन्तीमें ही प्रकाशित किया है क्या ? जो कि प्रत्येक अङ्गमें सम्बन्धसे स्फुट रूपसे विस्तारको प्राप्त करनेवाली लावण्यकी सीमा इन (दमयन्ती) की सेवा कर रही है ॥ १२ ॥

टिप्पणी—वपुर्व्यूहविधानविद्यां = वपुषां व्यूहः (ष० त०), तस्य विधानं (ष० त०), तस्य विद्या, ताम् (ष० त०)। द्योतयामास = द्युत+णिच्+लिट्+तिप् (णल्)। प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा = अङ्गम् अङ्गम् प्रति प्रत्यङ्गम् (अव्ययी०)। तस्मिन् सङ्गः (स० त०)। स्फुटं लब्धः (सुप्सुपा०)। बहोर्भावो भूमा बहु+इमनिच्, "बहोर्लोपो भू च बहोः" इस सूत्रसे इमनिच्का लोप और 'बहु' के स्थानमें "भू" आदेश। स्फुटलब्धो भूमा यया सा (बहु०)। प्रत्यङ्गसङ्गेन स्फुटलब्धभूमा (तृ० त०)। लावण्यसीमा = लावण्यस्य सीमा (ष० त०)। उपास्ते = उप+आस्+लट् (त)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है। इन्द्रवज्रा छन्द है ॥ १२ ॥

जम्बालजालात्किमकर्षि जम्बूनद्या न हारिद्रनिभप्रभेयम् ।
अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्नमुन्नीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

अन्वयः—हारिद्रनिभप्रभा इयं जम्बूनद्या जम्बालजालात् न अकर्षि किं ? यद् अत्र अङ्गयुग्मस्य सङ्गचिह्नं दन्तुरता अपि न उन्नीयते ॥ १३ ॥

व्याख्या—हारिद्रनिभप्रभा = हरिद्रारक्तवस्त्रकान्तिः, पीतवर्णेति भावः। इयं = दमयन्ती, जंम्बूनद्याः = मेरुपार्श्ववाहिन्या नद्याः, जम्बालजालात् = पङ्कराशेः, जाम्बूनदत्वादिति भावः। न आर्कषि किं = न कृष्टा किम् ?, (अर्कषि एव), यत् = यस्मात्, अत्र = अस्यां, दमयन्त्याम्, अङ्गयुग्मस्य = अवयवद्वयस्य, सङ्गचिह्नं = सन्धानलाञ्छनं, दन्तुरता अपि = निम्नोन्नतता अपि, न उन्नीयते = न तर्क्यते ॥ १३ ॥

अनुवादः—हल्दीसे रँगे गये वस्त्रके समान कान्तिवाली (पीतवर्णवाली) यह दमयन्ती जम्बूनदी (सुमेरु पर्वतसे बहनेवाली नदी) के पङ्कसमूहसे नहीं निकाली गई है क्या ? (निकाली गई है), क्योंकि इसमें दो अङ्गोंके सन्धानका चिह्न और ऊँचाई-नीचाई भी नहीं जानी जाती है ॥ १३ ॥

टिप्पणी—हारिद्रनिभप्रभा = हरिद्रया रक्तं वस्त्रं हारिद्रम्, हरिद्रा शब्दसे "हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्" इस वार्तिकसे अञ् प्रत्यय। हारिद्रेण सदृशी हारिद्रनिभा (तृ० त०), सा प्रभा यस्याः सा (बहु०)। जम्बूनद्याः = जम्बूश्चासौ नदी (क० धा०), तस्याः। सुमेरुपर्वतसे बहनेवाली जम्बू नदीमें बड़े-बड़े जम्बूफलोंके रससे जाम्बूनद नामक उत्कृष्ट सुवर्ण उत्पन्न होता है ऐसा श्रीमद्भागवतमें वर्णन पाया जाता है। जम्बालजालात् = जम्बालानां जालं, तस्मात् (ष० त०), "निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ।" इत्यमरः। अर्कषि = कृष+लुङ् (कर्ममें)+त। जम्बू नदीके पङ्कसमूहके जाम्बूनद (सुवर्ण) होनेसे उसी पङ्कसमूहसे यह दमयन्ती निकाली गई है क्या ? ऐसी उत्प्रेक्षा करते हैं। अङ्गयुग्मस्य = अङ्गयोर्युग्मं, तस्य (ष० त०)। सङ्गचिह्नं = सङ्गस्य चिह्नम् (ष० त०), दन्तुरता = दन्तुरस्य भावः, दन्तुर+तल्+टाप्। "दन्तुरस्तून्नतरदे तथोन्नताऽऽनते त्रिषु ।" इति मेदिनी। उन्नीयते = उद्+नी+लट् (कर्ममें)+त। जम्बू नदीके सुवर्णपङ्कसे निकालनेके कारण सुवर्णमय होनेसे दमयन्तीके दो अङ्गोंकी सन्धि और ऊँचाई-नीचाई परिलक्षित नहीं होती है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥१३॥

सत्येव साम्ये सदृशादशेषाद् गुणाऽन्तरेणोच्चकृषे यदङ्गैः।
अस्यास्ततः स्यात्तुलनाऽपि नाम वस्तु त्वमीषामुपमाऽवमानः ॥ १४ ॥

अन्वयः—यत् अस्या अङ्गैः साम्ये सति एव अशेषात् सदृशात् गुणाऽन्तरेण उच्चकृषे। ततः तुलना अपि स्यात् नाम ? वस्तु तु अमीषाम् उपमाऽवमानः ॥ १४ ॥

व्याख्या—यत् = यस्मात्कारणात्, अस्याः = भैम्याः, अङ्गैः=शरीराऽवयवैः, साम्ये सति एव = तुल्यत्वे विद्यमान एव, अशेषात् = समस्तात्, सदृशात् = तुल्यात्, चन्द्राऽऽद्येरिति भावः। गुणान्तरेण = केनाऽपि गुणविशेषेण, उच्चकृषे= उत्कृष्टैरभावीति भावः। ततः = उत्कृष्टत्वाद्धेतोः, तुलना अपि = समीकरणम् अपि, स्यात् नाम = भवेत् नाम ? (न स्यादेवेति भावः)। वस्तुतस्तु = परमाऽर्थतस्तु, अमीषां = दमयन्त्या अङ्गानाम्, उपमा = तुलना, अवमानः = अपमानः, उत्कृष्टानां निकृष्टैः सह समताऽऽपादनमपमान एवेति भावः ॥ १४ ॥

अनुवादः—जिस कारणसे दमयन्तीके अङ्ग समता होनेपर ही समस्त तुल्य (चन्द्र आदि) पदार्थसे विशेष गुणसे उत्कृष्ट हो गये। उनके उत्कृष्ट होनेसे तुलना भी होगी क्या ? (नहीं) वास्तवमें तो इन (दमयन्तीके अङ्गों) को तुलना करना अपमान है ॥ १४ ॥

टिप्पणी—साम्यै = समस्य भावः साम्यं, तस्मिन्, सम+ष्यञ्+ङि। सदृशात् = "पञ्चमी विभक्ते" इससे पञ्चमी। गुणाऽन्तरेण = गुणस्य अन्तरं, तेन (ष० त०)। उच्चकृषे=उद्+कृष+लिट् (भावमें)+त। स्यात् = अस्+विधिलिङ्+तिप्। दमयन्तीके उत्कृष्ट मुख आदि अङ्गोंका निकृष्ट चन्द्र आदिसे तुलना करना वास्तवमें अपमान है यह तात्पर्य है॥ १४॥

पुराकृतिस्त्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः।
येयं भवद्भाविपुरन्ध्रिसृष्टिः साऽस्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—विधातुः पुराकृतिस्त्रैणम इमां विधातुं हस्तलेखः अभूत् खलु। या इयं भवद्भाविपुरन्ध्रिसृष्टिः सा अस्यै तज्जयजं यशः प्रदातुम्, (अस्ति) ॥ १५ ॥

व्याख्या—विधातुः = ब्रह्मदेवस्य, पुराकृतिस्त्रैणं = पूर्वसृष्टौ स्त्रीसमूहः, इमां = दमयन्तीं, विधातुं = स्रष्टुं, हस्तलेखः=प्रथमाऽभ्यासः, अभूत्=सञ्जातः, खलु = निश्चयेन। या, इयम् = एषा, भवद्भाविपुरन्ध्रिसृष्टिः = विद्यमान-भविष्यत्स्त्रीनिर्मितिः, सा = निर्मितिः, अस्यै = दमयन्त्यै, तज्जयजं = पुरन्ध्री-विजयजन्यं, यशः = कीर्ति, प्रदातुं = वितरीतुम्, अस्तीति शेषः ॥ १५ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीकी पूर्वसृष्टिमें स्त्रीसमूह दमयन्तीकी रचना करनेके लिए प्रथम अभ्यासके रूपमें हो गया था। जो यह वर्तमान और पीछे होनेवाली स्त्रियोंकी रचना है वह इन (दमयन्ती) को उन स्त्रियोंके विजयसे उत्पन्न यशको देनेके लिए है ॥ १५ ॥

टिप्पणी—पुराकृतिस्त्रैणं = स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम्, स्त्री शब्दसे "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इस सूत्रसे समूह अर्थमें नञ् प्रत्यय। पुराकृतौ स्त्रैणम् (स० त०)। विधातुं = वि + धा + तुमुन्। हस्तलेखः = हस्तकौशलार्थं लेखः हस्तलेखः (मध्यमपद०)। भवद्भाविपुरन्ध्रिसृष्टिः = भवन्त्यश्च भाविन्यश्च भवद्भाविन्यः (द्वन्द्व०)। पुरं (गेहम्) धारयन्तीति पुरन्ध्र्यः, पुर-उपपदपूर्वक "धृञ् धारणे" इस णिच् प्रत्ययान्त धातुसे "संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः" इस सूत्रसे खच्, "खचि ह्रस्वः" इससे ह्रस्व "षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे ङीष् और "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" इससे ह्रस्व। पुरन्ध्रिशब्द यहाँपर लक्षणासे सामान्य स्त्रीवाचक है। भवद्भाविन्यश्च ताः पुरन्ध्रयः (क० धा०), तासां सृष्टिः (ष० त०)। तज्जयजं = तासां जयः (ष० त०), तस्माज्जातं, तज्जय + जन् + ड (उपपद०) सुः। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है॥ १५॥

भव्यानि हानीरगुरेतदङ्गाद्यथा यथाऽनर्ति तथा तथा तैः।
अस्याऽधिकस्योपमयाऽपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव॥ १६॥

अन्वयः—भव्यानि एतदङ्गात् यथा यथा हानीः अगुः, तथा तथा तैः अनर्ति। उपमाता अधिकस्य अस्य उपमया तेभ्य एव प्रतिष्ठां दाता॥ १६॥

व्याख्या—भव्यानि = रम्याणि, चन्द्रादीन्युपमानवस्तूनीति भावः। एतदङ्गात् = दमयन्तीशरीराऽवयवात्, मुखादेरिति भावः। यथा यथा = येन येन प्रकारेण, हानीः = अपकर्षान्, अगुः = अगमन्, तथा तथा = तेन तेन प्रकारेण, तैः = चन्द्राद्युपमानैः, अनर्ति = नृत्यं कृतं, हर्षादिति शेषः। नन्वपकर्षे कथं हर्षः? तत्राह—अस्येति। उपमाता = उपमाकर्ता, कविरिति भावः। अधिकस्य = उत्कृष्टस्य, अस्य = दमयन्त्यङ्गस्य, मुखाऽऽदेरिति भावः। उपमया = उपमानीकरणेन, तेभ्य एव = चन्द्रादिभ्य एव, प्रतिष्ठां = महत्वं, दाता = दास्यति, इति मत्वाऽनर्तीति पूर्वत्र सम्बन्ध इति भावः॥ १६॥

अनुवादः—सुन्दर चन्द्र आदि उपमान पदार्थोंने दमयन्तीके मुख आदि अङ्गसे जैसे-जैसे अपकर्षोंको प्राप्त किया वैसे वैसे वे नाचने लगे। क्योंकि उपमा देनेवाला कवि उत्कृष्ट दमयन्तीके मुख आदि अङ्गकी उपमासे उन्हीं चन्द्र आदि पदार्थोंको महत्त्व देंगे॥ १६॥

टिप्पणी—एतदङ्गात् = एतस्या अङ्गं, तस्मात् (ष० त०)। हानीः = "ओहाक् त्यागे" धातुसे "ग्लाम्लाजहातिभ्यो निर्वक्तव्यः" इससे क्तिन्का अपवाद नि प्रत्यय। अगुः = इण् धातुसे लुङ्में "इणो गा लुङि" इससे "गा" आदेश

होकर "गतिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" इससे सिच्का लुक् और "आतः" इस सूत्रसे 'झि' के स्थानमें जुस् आदेश। अनर्ति = नृत+लुङ् (भावमें)+त। उपमाता = उपमातीति, उप+मा+तृच्+सुः। दाता=दा+लुट्+तिप्। हम निकृष्टोंकी दमयन्तीके उत्कृष्ट अङ्गोंसे उपमा की गई ऐसा सोचकर चन्द्र आदि उपमान पदार्थ नृत्य करने लगे यह तात्पर्य है। इस पद्यमें चन्द्र आदि उपमान वस्तुओंके नृत्यमें सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धका वर्णन होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ १६ ॥

नाऽस्पर्शि दृष्टाऽपि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभियेति मन्ये।
अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापत्न्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

अन्वयः—दृष्टा अपि विमोहिका इयम् अशेषैः दोषैः स्वभिया न अस्पर्शि इति मन्ये। तत् अन्येषु तैः आकुलितः गुणौघः अस्याम् असापत्न्यसुखी (सन्) वसति ॥ १७ ॥

व्याख्या—दृष्टा अपि=केवलम् अवलोकिता अपि, विमोहिका=विमोहकारिणी, इयं = दमयन्ती, अशेषैः=समस्तैरपि, दोषैः=दूषणैः, स्वभिया=आत्मभयेन "इयम् अस्मान् अपि मोहयिष्यतीति मत्वेति शेषः। न अस्पर्शि=न स्पृष्टा, इति = एवं, मन्ये = जानामि। भीरवो हि भयहेतूनस्प्रष्टुमपि बिभ्यतीति भावः। तत् = तस्मात्, दोषस्पर्शाऽभावादिति भावः। अन्येषु = अपरेषु, दमयन्तीतरस्त्रीजनेष्विति भावः। तैः = दोषैः, आकुलितः = पीडितः, गुणौघः = गुणसमूहः सौन्दर्यौदार्यादिरूप इति भावः। अस्यां = दमयन्त्याम्, असापत्न्यसुखी = असापत्न्येन (अकण्टकत्वेन) सुखी (हर्षयुक्तः) सन्, वसति = वासं करोति ॥ १७ ॥

अनुवादः—केवल देखी जानेपर भी मोह करनेवाली इस दमयन्तीको समस्त दोषोंने अपनेमें भी मोह होनेका भय कर स्पर्श नहीं किया है मैं ऐसा विचार करता हूँ। इस कारणसे दमयन्तीसे भिन्न स्त्रियोंमें उन दोषोंसे पीडित गुणसमूह दमयन्तीमें निष्कण्टक होकर सुखपूर्वक निवास करते हैं ॥ १७ ॥

टिप्पणी—विमोहिका = विमोहयतीति, वि+मुह+ण्वुल्+टाप्+सुः। स्वभिया = स्वस्थ भीः, तया (ष० त०)। अस्पर्शि = स्पृश+लुङ् (कर्ममें) +त। मन्ये = यह उत्प्रेक्षावाचक शब्द है। मन् + लट् + त। गुणौघः = गुणानाम् ओघः (ष० त०)। असापत्न्यसुखी = सपत्नस्य भावः सापत्न्यं, सपत्न+ष्यञ्+सुः, "रिपौ वैरिसपत्नाऽरिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः।" इत्यमरः। न

सापत्न्यम् (नञ्०) । असापत्न्येन सुखी (तृ० त०) । वसति = वस + लट् + तिप् ॥ १७ ॥

औज्झि प्रियाऽङ्गैर्घृणयैव रूक्षा न वारिदुर्गात्तु वराटकस्य ।
न कण्टकैरावरणाच्च कान्तिर्धूलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

अन्वयः—प्रियाऽङ्गैः वराटकस्य रूक्षा कान्तिः घृणया एव औज्झि, वारिदुर्गात्तु न (औज्झि) । काञ्चनकेतकस्य धूलीभृता कान्तिः औज्झि, कण्टकैः आवरणाच्च न (औज्झि) ॥ १८ ॥

व्याख्या—प्रियाङ्गैः = दमयन्तीशरीराऽवयवैः, वराटकस्य = बीजकोशस्य, कमलकर्णिकाया इति भावः । रूक्षा = परुषा, कान्तिः = शोभा, घृणया एव = जुगुप्सया एव हेतुना, औज्झि = उज्झिता, त्यक्तेति भावः, वारिदुर्गात्तु न = जलदुर्गस्थत्वात्तु न, औज्झीति सम्बन्धः । एवं च काञ्चनकेतकस्य = सुवर्णकेतकी-पुष्पस्य, धूलीभृता = रजःपूरिता, कान्तिः = शोभा, औज्झि=त्यक्ता, कण्टकैः= सूच्यग्रसदृशाऽवयवैः हेतुभिः, आवरणाच्च = परिवेष्टनाच्च हेतोः, न औज्झि = न उज्झिता । दमयन्तीशरीरकान्तिः वराटकस्य काञ्चनकेतकस्य च कान्तेः श्रेयसीति भावः ॥ १८ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके अङ्गोंने कमलगट्टेकी रूखी कान्तिको घृणासे ही परित्याग किया, कमलगट्टेके जलरूप दुर्ग (किले) में रहनेके कारणसे नहीं परित्याग किया, इसी तरह दमयन्तीके अङ्गोंने सुवर्णकेतकी-पुष्पकी धूलि (पराग) वाली कान्तिको परित्याग किया, काँटोंसे और आवरणसे परित्याग नहीं किया है ॥ १८ ॥

टिप्पणी—प्रियाऽङ्गैः = प्रियाया अङ्गानि, तैः (ष० त०) । वराटकस्य= "बीजकोशो वराटकः" इत्यमरः । औज्झि = उज्झ + लुङ् (कर्ममें) + त । वारिदुर्गात् = वारि एव दुर्गः, तस्मात् (रूपक०) । हेतुमें पञ्चमी । काञ्चनकेतकस्य=काञ्चनं च तत् केतकं, तस्य (क० धा०) । धूलीभृता = धूलीभिः भृता (तृ० त०) । रूक्षत्व और कण्टकत्व आदि दोषोंके कारण कमलगट्टेकी और धूलियुक्त होनेसे सुवर्णकेतकी-पुष्पकी कान्ति दमयन्तीके शरीरकी कान्तिको नहीं पा सकती, यह भाव है । इस पद्यमें उपमानभूत वराटक और सुवर्णकेतकसे उपमेयभूत दमयन्तीके अङ्गोंका आधिक्य होनेसे व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ १८ ॥

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां कर्तुं मघोनेव निजाऽस्त्रमस्ति ।
वज्रं च भूषामणिमूर्तिधारि नियोजितं तद्द्युति कार्मुकं च ॥ १९ ॥

अन्वयः—अस्याम् अभिकेन मघोना प्रत्यङ्गं रक्षां कर्तुं नियोजितं भूषामणिमूर्तिधारि निजाऽस्त्रं वज्रं तद्द्युतिकार्मुकं च अस्ति इव ॥ १९ ॥

व्याख्या—अस्यां = दमयन्त्याम्, अभिकेन = कामुकेन, मघोना = इन्द्रेण, प्रत्यङ्गं = दमयन्त्याः प्रतिदेहाऽवयवं, रक्षां = रक्षणं, कर्तुं = विधातुं, नियोजितं=नियमितं, भूषामणिमूर्तिधारि = भूषणवज्रादिरत्नाकारधारकं, निजाऽस्त्रं= स्वाऽऽयुधं, वज्रं, तद्द्युतिकार्मुकं च = तन्मणिकान्तिधनुश्च इन्द्रायुधं चेति भावः। अस्ति इव = विद्यत इव ॥ १९ ॥

अनुवादः—दमयन्तीमें कामुक इन्द्रने उनके प्रत्येक अङ्गकी रक्षा करनेके लिए नियोजित भूषणके वज्र (हीरा) आदि रत्नोंके आकारको धारण करनेवाला अपना अस्त्र वज्र और उस मणिका कान्तिरूप धनु भी विद्यमान है क्या ? ऐसा मालूम पड़ता है ॥ १९ ॥

टिप्पणी—अभिकेन = अभिकामयत इत्यभिकः, तेन "अनुकाऽभिकाऽभीकः कामयिता" इससे निपातन। "कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः।" इत्यमरः। भूषामणिमूर्तिधारि = भूषाणां मणयः (ष० त०)। मूर्तिं धारयतीति मूर्तिधारि (मूर्ति + धृ + णिच् + णिनिः + सुः)। भूषामणीनां मूर्तिधारि (ष० त०)। निजाऽस्त्रं = निजं च तत् अस्त्रम् (क० धा०)। तद्द्युतिकार्मुकं= तेषां (मणीनाम्) द्युतयः (ष० त०), ता एव कार्मुकम् (रूपक०)। इस पद्यमें इन्द्रके नियोगसे भूषणके मणि (वज्र=हीरा) और उसकी कान्तिके छलसे अन्तःपुरकी रक्षाके लिए वज्र अस्त्र और इन्द्रधनु भी दमयन्तीके प्रत्येक अङ्गको परिवेष्टन कर मानों रहते हैं ऐसा कहनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १९ ॥

अस्याः सपक्षैकविधोः कचौघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप।
पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

अन्वयः—अस्याः कचौघः सपक्षैकविधोः मुखस्य उपरि वासम् आप स्थाने। येन पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकः अपि कलापिनां कलापः जितः ॥ २० ॥

व्याख्या—अथ सर्गसमाप्तिपर्यन्तं दमयन्त्याश्चिकुरादिपादनखाऽन्तवर्णनमारभते—अस्या इति। तत्र श्लोकत्रयेण केशान् वर्णयति। अस्याः = दमयन्त्याः, कचौघः = केशपाशः। सपक्षैकविधोः = सदृशैकचन्द्रस्य, मुखस्य = वदनस्य, उपरि = ऊर्ध्वभागे, शिरसोति भावः। वासं = स्थितिम्, आप = प्राप्तवान्, स्थाने = युक्तम्। कुतः ? येन = कचौघेन, पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकः = तत्सन्निष्ठतत्परिमाणाऽधिक मेचकः, पक्षे—स्ववर्गस्थतत्परिमाणाऽधिकचन्द्रः,

अपि, कलापिनां=मयूराणां, कलापः = पिच्छभारः, जितः = पराजितः। अनेकचन्द्रसहायविजेतुर्दमयन्तीकेशकलापस्य एकचन्द्रविजयस्तदुपर्यवस्थानं च किं चित्रमिति भावः ॥ २० ॥

अनुवादः—दमयन्तीके केशकलापने सदृश वा मित्रभूत एकचन्द्रवाले मुखके ऊपर जो स्थिति पाई वह उचित है। जिस केशकलापने पंखोंमें स्थित उतने बहुतसे चन्द्रक (मेपक) वाला वा स्ववर्गस्थित उतने अधिक चन्द्रवाले मयूरोंके कलापको जीत लिया ॥ २० ॥

टिप्पणी—कचौघः =कचानाम् ओघः (ष० त०)। सपक्षैकविधोः=पक्षेण सहितः सपक्षः (तुल्ययोगबहु०) ।; सपक्ष एको विधुः यस्य सः (बहु०), तस्य। "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य" इस सूत्रसे विकल्पसे पुंवद्भाव। पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकः = पक्षेषु तिष्ठन्तीति पक्षस्थाः, पक्ष + स्था + कः (उपपद०) + जस्। पक्षस्थाः तावन्तः बहवः चन्द्रका यस्य सः (बहु०), "समौ चन्द्रकमेचकौ" इत्यमरः। चन्द्रपक्षमें—पक्षस्था बहवः चन्द्रा यस्य सः (बहु०), "शेषाद्विभाषा" इस सूत्रसे समासान्त कप् प्रत्यय। अनेक-चन्द्र-सहायवालोंको जीतनेवाले दमयन्तीके केशकलापका एक चन्द्रको जीतनेमें और उसके ऊपर रहनेमें क्या आश्चर्य है? यह अभिप्राय है ॥ २० ॥

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचाऽन्धकारम्।
स्फुटस्फुरद्भङ्गकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—अस्या आस्येन शीतरुचा यत् अन्धकारं पुरः तिरश्च तिरस्कृतम्। तत् एव इदं स्फुटस्फुरद्भङ्गकचच्छलेन पश्चात् बद्धम् ॥ २१ ॥

व्याख्या—अस्याः=दमयन्त्याः, आस्येन शीतरुचा = मुखेन एव चन्द्रेण, यत्, अन्धकारं = तमः, पुरः = अग्रे, तिरश्च = पार्श्वयोश्च, तिरस्कृतम् = अपसारितं पराजितं च। तत्=अन्धकारम् एव, इदं = सन्निकृष्टस्थं, स्फुटस्फुरद्भङ्गकचच्छलेन = प्रकटविलसत्पराजयचिकुरव्याजेन, पश्चात् = पृष्ठभागे, बद्धं = नद्धम्। तिरस्कृतो हि भग्नोत्साहः क्वचित्पृष्ठभागे बद्धस्तिष्ठतीति भावः ॥ २१ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके मुखरूप चन्द्रने जिस अन्धकारको सामनेके और तिरछे स्थानोंमें हटाया वा परास्त किया। वही अन्धकार निकट प्रकट रूपसे प्रकाशित कुटिलता वा पराजयवाले केशोंके बहानेसे पीछे बाँधा गया ॥ २१ ॥

टिप्पणी—शीतरुचा = शीता रुक् यस्य स शीतरुक् (बहु०), तेन। स्फुटस्फुरद्भङ्गकचच्छलेन = स्फुरन् भङ्गः (पराजयः कौटिल्यं वा) येषां ते (बहु०)। स्फुटं स्फुरद्भङ्गाः (सुप्सुपा०)। स्फुटस्फुरद्भङ्गाश्च ते कचाः (क० धा०), तेषां छलं, तेन (ष० त०)। तिरस्कृत, उत्साह भग्न होनेसे पृष्ठभागमें बाँधा जाकर रहता है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें रूपक, कैतवाऽपह्नुति और प्रतीयमानोत्प्रेक्षा इनके अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ २१ ॥

अस्याः कचानां शिखिनश्च किन्नु विधिं कलापौ विमतेरगाताम्।
तेनाऽयमेभिः किमपूजि पुष्पैरर्भत्सि दत्त्वा स किमर्द्धचन्द्रम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—अस्याः कचानां शिखिनः कलापौ विमतेः विधिम् अगातां किंनु। तेन अयम् एभिः पुष्पैः अपूजि किम् ? सः अर्धचन्द्रं दत्त्वा अभर्त्सि किम्? ॥२२॥

व्याख्या—अस्याः = दमयन्त्याः, कचानां=केशानां, शिखिनः = मयूरस्य, कलापौ = केशपाश–बर्हभारौ, विमतेः = मिथो विवादाद्धेतोः, विधिं = ब्रह्माणम्, अगातां किन्नु=अगमतां किन्नु, स्वतारतम्यनिर्णयाऽर्थमिति शेषः। तेन = विधिना, अयं=दमयन्तीकेशपाशः, एभिः = अतिसमीपवर्तिभिः, पुष्पैः = कुसुमैः, अपूजि किं = पूजितः किं, महतः पूज्यत्वादिति भावः। सः = शिखिकलापः, अर्द्धचन्द्रं = चन्द्रकं गलहस्तं च, दत्त्वा = वितीर्य, अभर्त्सि किम् ? = भर्त्सितः किं ?, महाजनद्वेषिणो नीचस्य दण्डनीयत्वादिति भावः। शिखिकलापस्य चन्द्रकवत्त्वं केशपाशस्य पुष्पवत्त्वं ब्रह्मदत्तं शाश्वतमिति भावः ॥ २२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीका केशकलाप और मयूरका पिच्छभार विवाद होनेसे ब्रह्माजीके पास गये क्या ? ब्रह्माजीने दमयन्तीके केशपाशकी इन फूलोंसे पूजा की है क्या ? मयूरके पिच्छभारको अर्द्धचन्द्र (चन्द्रक और गलहस्त) देकर भर्त्सना की है क्या ? ॥ २२ ॥

टिप्पणी—कलापौ = "कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतौ कचे।" इत्यमरः। विमतेः = विरुद्धा चाऽसौ मतिः तस्याः (क० धा०)। अगाताम् = इण् + लुङ् + तस्। "इणो गा लुङि" इस सूत्रसे इण्के स्थानमें "गा" आदेश। अपूजि=पूज + लुङ् (कर्ममें) + त। अर्धचन्द्रम् = अर्धं चाऽसौः चन्द्रः, तम् (क० धा०)। "अर्द्धचन्द्रो नखक्षते। गलहस्तो बाणभेदे कृष्णत्रिवृति तु स्त्रियाम्।" इति मेदिनी। मयूरके पंखमें चन्द्रक होना और केशपाशमें फूलोंका होना यह ब्रह्माजीसे किया गया सनातन नियम है यह भाव है। इस पद्यमें उत्तरार्धकी दो

उत्प्रेक्षाओंका पूर्वार्द्धस्थित उत्प्रेक्षामें सापेक्ष होनेसे सजातीय सङ्कर अलङ्कार है ॥ २२ ॥

केशान्धकारादथ दृश्यफालस्थलाऽर्द्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।
एतां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

अन्वयः—केशाऽन्धकारात् अथ दृश्यफालस्थलार्धचन्द्रा इयम् अष्टमी स्फुटम् । यत् मनोभुवा जगज्जयाय एताम् आसाद्य साधु सिद्धिः असाधि ॥२३॥

व्याख्या—दमयन्त्याः फालं (भालम्) वर्णयति—केशाऽन्धकारादिति। केशाऽन्धकारात् = केशपाशरूपतिमिरात्, अथ = अनन्तरं, दृश्यफालस्थलाऽर्द्धचन्द्रा = दर्शनीयललाटभागाऽर्धचन्द्रा, इयं = दमयन्ती, अष्टमी=कृष्णाऽष्टमी तिथिः, स्फुटम् = उत्प्रेक्षायाम् । यत् = यस्मात्, मनोभुवा = कामदेवेन, जगज्जयाय = लोकविजयाय, एतां=कृष्णाऽष्टमीरूपां दमयन्तीम्, आसाद्य = प्राप्य, साधु = समीचीनं यथा तथा, सिद्धिः = जगज्जयसिद्धिः, असाधि = साधिता ॥ २३ ॥

अनुवादः—केशपाशरूप अन्धकारके अनन्तर दर्शनीय भालस्थलरूप अर्ध-चन्द्रवाली यह दमयन्ती कृष्णपक्षकी अष्टमी है क्या ? जिस कारणसे कि काम-देवने लोकको जीतनेके लिए कृष्णाष्टमीरूप दमयन्तीको पाकर अच्छी तरहसे सिद्धि पा ली ॥ २३ ॥

टिप्पणी—केशाऽन्धकारात् = केश एव अन्धकारः, तस्मात् (रूपक०)। दृश्यफालस्थलाऽर्धचन्द्रा=दृश्यः फालस्थलम् एव अर्धचन्द्रो यस्याः सा (बहु०)। मनोभुवा = मनसि भवतीति मनोभूः, तेन, मनस् + भू + क्विप् (उपपद०)+ टा । जगज्जयाय = जगतां जयः, तस्मै (ष० त०) । असाधि = साध+ लुङ् + (कर्ममें) + त । कृष्णाऽष्टमीमें जयके लिए यात्रा करनेसे जयसिद्धि होती है ऐसा ज्यौतिषीलोग कहते हैं । जैसे कि पितामहने कहा है—

"जयदा विजिगीषूणां यात्रायामसिताऽष्टमी ।
श्रवणेनाऽथ रोहिण्या जययोगो युता यदि ॥"

इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २३ ॥

पुष्पं धनुः किं मदनस्य दाहे श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।
व्यधाद् द्विधेशस्तदपि क्रुधा किं भैमीभ्रुवौ येन विधिर्व्यधत्त ॥ २४ ॥

अन्वयः—मदनस्य दाहे पुष्पं धनुः ... आसीत् किम् ? ईशः तत् अपि क्रुधा द्विधा व्यधात् किं ? येन विधिः भैम्या भ्रुवौ व्यधत्त ॥ २४ ॥

व्याख्या—श्लोकत्रयेण दमयन्त्या भ्रुवौ वर्णयति पुष्पमिति । मदनस्य = कामस्य, दाहे = भस्मीकरणे, पुष्पं = कुसुमम् एव, धनुः = कार्मुकं, श्यामीभवत्केसरशेषं = कृष्णीभवत्किञ्जल्कशेषम्, आसीत् किम् = अभवत् किम् ? ईशः = हरः, तत् अपि, क्रुधा=क्रोधेन, द्विधा=द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां, व्यधात् किं = विहितवान् किं, येन = द्विधा विभक्तेन पुष्पेण, विधिः = ब्रह्मा, भैम्याः = दमयन्त्याः, भ्रुवौ = अक्षिलोमनी, व्यधत्त = विहितवान् ॥ २४ ॥

अनुवादः—कामदेवके दाहमें उसका पुष्परूप धनु, दाहसे श्याम-केसरमात्रसे अवशिष्ट हुआ था क्या ? महादेवने उसे भी क्रोधसे दो टुकड़ोंमें विभाग कर दिया क्या, ? जिससे ब्रह्माजीने दमयन्तीके दोनों भौंहोंकी रचना कर दी ॥ २४ ॥

टिप्पणी—श्यामीभवत्केसरशेषम् = अश्यामाः श्यामा यथा सम्पद्यन्ते तथा भवन्तः श्यामीभवन्तः, श्याम + च्वि + भू + लट् (शतृ) + जस् । श्यामीभवन्तः केशरा एव शेषो यस्य तत् (बहु०) । आसीत् = अस् + लङ + तिप् । व्यधात् = वि + धा + लुङ + तिप् । व्यधत्त = वि + धा + लङ् + त । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २४ ॥

भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोषदशामपेक्ष्य सम्प्रत्यनेनाऽधिकवीर्यताऽर्जि ॥ २५ ॥

अन्वयः—प्रियाया भ्रूभ्यां भवता मनोभूचापेन घनसारभावश्च आपे । यत् निजाम् अप्लोषदशाम् अपेक्ष्य सम्प्रति अनेन अधिकवीर्यता आर्जि ॥ २५ ॥

व्याख्या—प्रियायाः = दमयन्त्याः, भ्रूभ्याम् = अक्षिलोमभ्यां, भवता = संपद्यमानेन, मनोभूचापेन = कामधनुषा, घनसारभावश्च = दृढस्थिरांऽशत्वं कर्पूरभावश्च, आपे = प्राप्तः । यत् = यस्मात्, निजां = स्वीयाम्, अप्लोषदशाम् = अदाहाऽवस्थाम्, अपेक्ष्य = अपेक्षां कृत्वा, सम्प्रति = अधुना, अनेन = मनोभूचापेन, अधिकवीर्यता = अतिशयितपराक्रमः, आर्जि = अर्जिता ॥ २५ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके भौंहोंसे बनते हुए कामदेवके धनुने दृढस्थिरभाव और कर्पूरत्वको प्राप्त किया । क्योंकि अपनी दाहसे पूर्वाऽवस्थासे भी अभी इसने स्थिर दृढभाव और कर्पूरत्वका उपार्जन किया ॥ २५ ॥

टिप्पणी—भवता = भवतीति भवत्, तेन, भू + लट् (शतृ) + टा । मनोभूचापेन = मनसि भवतीति मनोभूः, मनस् + भू + क्विप् (उपपद०) + सुः । तस्य चापः, तेन (ष० त०) । घनसारभावः = घनश्चासौ सारः (क० धा०), सारो बल स्थिरांऽशे च इत्यमरः । घन-

सारस्य भावः (ष० त०)। "अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका।" इत्यमरः । आपे = आप + लिट् (कर्ममें)+त (एश्) । अप्लोषदशाम् = प्लोषस्य दशा (ष० त०), न प्लोषदशा (नञ्०), ताम् । अपेक्ष्य = अप + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्) । अधिकवीर्यता = अधिकं वीर्यं यस्य सः (बहु०), तस्य भावः तत्ता अधिकवीर्य + तल् + टाप् + सुः । "वीर्यं पराक्रमे रेतसि" इति वैजयन्ती । आर्जि = अर्ज + लुङ् (कर्ममें)+ त । कामदेवके धनुके दग्ध होनेपर भी दमयन्तीके भ्रूयुगमें परिणत होकर अधिक पराक्रम देखनेसे इसने घनसार भावको प्राप्त किया है क्या ? ऐसी उत्प्रेक्षा होनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २५ ॥

स्मारं धनुर्यद्विधुनोज्झिताऽस्या याऽऽस्येन भूतेन च लक्ष्मरेखा ।
एतद्भ्रुवौ जन्म तदाप युग्मं लीलाचलत्वोचितबालभावम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—यत् स्मारं धनुः अस्या आस्येन भूतेन विधुना उज्झिता या लक्ष्मरेखा च तद् युग्मं लीलाचलत्वोचितबालभावम् एतद्भ्रुवौ जन्म आप ॥ २६ ॥

व्याख्या—यत्, स्मारं = स्मरसम्बन्धि, धनुः = कार्मुकम्, अस्याः = दमयन्त्याः, आस्येन भूतेन = आस्यभावं गतेन, विधुना = चन्द्रेण, उज्झिता = त्यक्ता, या, लक्ष्मरेखा = कलङ्करेखा च, तत् = पूर्वोक्तं, युग्मं = युगलं (कर्तृ), लीलाचलत्वोचितवालभावं = विलासचञ्चलभावयोग्यकेशत्वं, विलासचञ्चलभावयोग्यशिशुत्वं च, एतद्भ्रुवौ = दमयन्त्यक्षिलोमनी, जन्म = उत्पत्तिम्, आप = प्राप्तवत् ॥ २६ ॥

अनुवादः—कामदेवके धनु और दमयन्तीके मुखरूप चन्द्रसे छोड़ी गई जो कलङ्करेखा है उन दोनोंने विलास और चञ्चल भावके उचित केशत्ववाले अथ वा विलास और चञ्चल भावके उचित शिशुत्ववाले दमयन्तीके भ्रूरूपसे उत्पत्तिको प्राप्त किया ॥ २६ ॥

टिप्पणी—स्मारं = स्मर + अण् + सुः । उज्झिता = उज्झ + क्तः (कर्ममें)+ टाप् । लक्ष्मरेखा = लक्ष्मणो रेखा (ष० त०) । लीलाचलत्वोचितवालभावं = लीला च चलत्वं च (द्वन्द्व०) । तयोः उचितः (स० त०) । वालस्य, 'व' और 'ब' में भेद न होनेसे एक पक्षमें वालस्य भावः (ष० त०) । लीलाचलत्वोचितो वा (बा) लभावो यस्य तत् (बहु०) । एतद्भ्रुवौ = एतस्या भ्रुवौ (ष० त०), दमयन्तीका मुख निष्कलङ्क चन्द्र है और भौंहें

कामदेवके धनु और चन्द्रकलङ्कके दूसरे अवतार हैं इस प्रकार यहाँ उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २६ ॥

इषुत्रयेणैव जगत्त्रयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाऽऽशुगेन ।
शेषा द्विबाणी सफलीकृतेयं प्रियादृगम्भोजपदेऽभिषिच्य ॥ २७ ॥

अन्वयः—पुष्पमयाऽऽशुगेन इषुत्रयेण एव जगत्त्रयस्य विनिर्जयात् शेषा इयं द्विबाणी प्रियादृगम्भोजपदे अभिषिच्य सफलीकृता ॥ २७ ॥

व्याख्या—पुष्पमयाऽऽशुगेन=कुसुममयबाणेन, कामदेवेनेति भावः । इषुत्रयेण एव=पुष्परूपबाणत्रितयमात्रेण, जगत्त्रयस्य = लोकत्रितयस्य, विनिर्जयात् = पराजयात्, शेषा=अवशिष्टा, इयं = पुरःस्थिता, द्विबाणी = बाणद्वयं, प्रियादृगम्भोजपदे=दमयन्तीनयनकमलस्थाने, अभिषिच्य = उक्षित्वा, आरोप्येति भावः । सफलीकृता = साऽर्थकीकृता ॥ २७ ॥

अनुवादः—पुष्परूप बाणोंवाले कामदेवने पुष्परूप तीन बाणोंसे ही तीनों लोकोंको जीतनेसे अवशिष्ट इन दो बाणोंको दमयन्तीके नेत्रकमलोंके स्थानमें रखकर सफल कर दिया है ॥ २७ ॥

टिप्पणी—पुष्पमयाऽऽशुगेन=पुष्पाणि एव पुष्पमयाः, पुष्प+मयट्+जस् । पुष्पमया आशुगा यस्य, तेन (बहु०) । जगत्त्रयस्य=जगतां त्रयं, तस्य (ष० त०) । विनिर्जयात् = हेतुमें पञ्चमी । द्विबाणी = द्वयोः बाणयोः समाहारः (द्विगुः) । प्रियादृगम्भोजपदे = दृशौ एव अम्भोजे (रूपक०) । प्रियाया दृगम्भोजे (ष० त०), तयोः पदं, तस्मिन् (ष० त०) । अभिषिच्य= अभि+षिच्+क्त्वा (ल्यप्) । सफलीकृता = फलेन सहिता सफला (तुल्ययोगबहु०) । असफला सफला यथा संपद्यते तथा कृता, सफल+च्वि+कृ+क्तः+टाप्+सुः । दमयन्तीके नेत्र कामदेवके पुष्परूप बाणोंमें परिणत हुए हैं, नहीं तो ये कैसे संपूर्ण युवकोंको क्षुब्ध करते यह अभिप्राय है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ २७ ॥

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिग्रहणाऽर्हमध्या ।
तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥ २८ ॥

अन्वयः—मृदुः मुष्टिग्रहणाऽर्हमध्या सा इयं स्मरस्य कौसुमचापयष्टिः । या नः मोहाय श्रीमदपाङ्गमुक्तां दृष्टिशरौघवृष्टिं तनोति ॥ २८ ॥

व्याख्या—मृदुः = कोमला, मुष्टिग्रहणाऽर्हमध्या = हस्तग्राह्याऽवलग्ना, धनुर्यष्टिपक्षे—हस्तग्राह्यलस्तका, सा = प्रसिद्धा, इयम् = एषा दमयन्ती,

स्मरस्य = कामदेवस्य, कौसुमचापयष्टिः = कुसुममयधनुर्दण्डः, या = दमयन्ती, नः = अस्माकं, मोहाय = मूर्च्छनाय, श्रीमदपाङ्गमुक्तां = शोभन-नयनप्रान्तत्यक्तां, दृष्टिशरौघवृष्टिं = नेत्रबाणसमूहवर्षं, तनोति = करोति, तादृशी दमयन्ती कथं न कामचापयष्टिरिति भावः ॥ २८ ॥

अनुवादः—कोमल और मुट्ठीसे ग्रहण करनेके योग्य कमरवाली, धनुर्यष्टि पक्षमें मुट्ठीसे ग्रहण करनेके योग्य मध्यभागवाली, प्रसिद्ध दमयन्ती कामदेवकी पुष्पमय धनुर्यष्टि है। जो हम लोगोंके मोहके लिए सुन्दर नेत्रप्रान्तसे छोड़ी गई दृष्टिरूप बाणसमूहकी वृष्टि करती है ॥ २८ ॥

टिप्पणी—मुष्टिग्रहणार्हमध्या = मुष्टिना ग्रहणम् (तृ० त०)। तत् अर्हतीति मुष्टिग्रहणार्हम्, "अर्हः" इस सूत्रसे अच् प्रत्यय, मुष्टिग्रहण + अर्ह + अच् (उपपद०) + सुः। तत् मध्यम् (अवलग्नम्) यस्याः सा (बहु०)। कौसुमचापयष्टिः = चापम् एव यष्टिः (रूपक०)। कुसुमानाम् इयं कौसुमी, कुसुम + अण् + ङीप् + सुः। कौसुमी चाऽसौ चापयष्टिः (क० धा०)। श्रीमदपाङ्गमुक्तां = प्रशस्ता श्रीरस्ति यस्य स श्रीमान्, श्री + मतुप् + सुः। श्रीमांश्चाऽसौ अपाङ्गः (क० धा०), तस्मात् मुक्ता, ताम् (प० त०)। दृष्टिशरौघवृष्टिं = दृष्टय एव शराः (रूपक०), तेषाम् ओघः (ष० त०) तस्य वृष्टिः, ताम् (ष० त०)। इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाकी संसृष्टि है ॥ २८ ॥

> आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युतिश्वैत्यजिताऽमृतांऽशु ।
> अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलाऽमलश्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—आघूर्णितं पक्ष्मलं प्रान्तद्युतिश्वैत्यजिताऽमृतांऽशु चलदिन्द्रनील-गोलाऽमलश्यामलतारतारम् अस्या अक्षिपद्मम् अस्या अक्षिपद्मम् इव ॥ २९ ॥

व्याख्या—आघूर्णितं = प्रचलितं, पक्ष्मलं = पक्ष्मवत्, प्रान्तद्युतिश्वैत्य-जिताऽमृतांऽशु = कनीनिकाप्रान्तकान्तिधावल्यपराजितचन्द्रं, चलदिन्द्रनीलगोला-मलश्यामलतारतारं = स्फुरन्मरकतमणिमण्डलनिर्मल नीलस्थूलकनीनिकं, अस्याः = दमयन्त्याः, अक्षिपद्मं = नयनकमलम्, अस्याः = दमयन्त्याः अक्षिपद्मम् इव = नयनकमलम् इव, असदृशमिति भावः ॥ २९ ॥

अनुवादः—घूमता हुआ, उत्तम बरौनियोंसे युक्त किनारेकी कान्तिकी शुक्लतासे चन्द्रमाको पराजित करनेवाला चञ्चल इन्द्रनीलमणिके मण्डल

समान निर्मल श्यामवर्णवाली बड़ी पुतलीवाला दमयन्तीका नेत्रकमल दमयन्तीके नेत्रकमलके समान है ॥ २९ ॥

टिप्पणी—पक्ष्मलं = पक्ष्माणि सन्ति यस्मिंस्तत्, पक्ष्मन् शब्दसे "सिध्मादिभ्यश्च" इस सूत्रसे लच् प्रत्यय। "पक्ष्माऽक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि।" इत्यमरः। प्रान्तद्युतिश्वैत्यजिताऽमृतांऽशु = प्रान्तस्य द्युतिः (ष० त०), तस्याः श्वैत्यम् (ष० त०)। अमृतम् अंशुः यस्य सः (बहु०)। जितः अमृतांऽशुः येन तत् (बहु०)। प्रान्तद्युतिश्वैत्येन जिताऽमृतांऽशु (तृ० त०)। चलदिन्द्रनीलगोलाऽमलश्यामलतारतारम् = इन्द्रनीलस्य गोलम् (ष० त०)। चलच्च तत् इन्द्रनीलगोलम् (क० धा०), तत् इव अमला श्यामला तारा (स्थूला) तारा (कनीनिका) यस्य तत् (बहु०)। अक्षिपद्मम्=अक्षि पद्मम् इव (उपमित क० धा०)। इस पद्यमें दमयन्तीके अक्षिपद्म उन्हींके अक्षिपद्मके समान है कहनेसे एक ही पदार्थ उपमान और उपमेय हुआ है अतः अनन्वय अलङ्कार है। उसका लक्षण है—

"उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः।" सा० द० १०–२६ ॥ २९ ॥

कर्णोत्पलेनाऽपि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन।
यद्येतदीयेन ततः कृताऽर्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी? ॥ ३० ॥

अन्वयः—नेत्रद्युतिनिर्जितेन एतदीयेन कर्णोत्पलेन अपि सनाथं मुखं लभेत यदि, ततः कृताऽर्था कुरङ्गी स्वचक्षुषी किं कुरुते ॥ ३० ॥

व्याख्या—नेत्रद्युतिनिर्जितेन = नयनकान्तिपराजितेन, एतदीयेन = एतत्सम्बन्धिना, दमयन्तीसम्बन्धिनेति भावः। कर्णोत्पलेन अपि = श्रोत्रकुवलयेन अपि, सनाथं = सहकृतं, मुखं = वदनं, लभेत यदि = प्राप्नुयात् चेत्, ततः = तर्हि, कृताऽर्था = कृतकृत्या सती, कुरङ्गी = मृगी, स्वचक्षुषी = निजनयने, किं कुरुते = किं विदधाति, कदर्थीकरोतीति भावः ॥ ३० ॥

अनुवादः—नेत्रोंकी कान्तिसे पराजित दमयन्तीके कर्णके आभूषणकमलसे भी युक्त मुखको पायेगी तो कृतकृत्य होकर मृगी अपने नेत्रोंको क्या करेगी? ॥ ३० ॥

टिप्पणी—नेत्रद्युतिनिर्जितेन = नेत्रयोर्द्युतिः (ष० त०), तया निर्जितं, तेन (तृ० त०)। एतदीयेन = एतस्या इदम् एतदीयं, तेन, एतद्+छः (ईयः)+टा। कर्णोत्पलेन = कर्णस्य उत्पलं, तेन (ष० त०)। "स्यादुत्पलं कुवलयम्" इत्यमरः। लभेत = लभ + विधिलिङ् + त। कृताऽर्था = कृतः अर्थो

यया सा (बहु०) । स्वचक्षुषी = स्वस्याः चक्षुषी, ते (ष० त०) । कुरुते = कृ + लट् + त ॥ ३० ॥

त्वचः समुत्सार्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चषपाटनानाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघादस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥

अन्वयः—विधिः मोचात्वचः पञ्चषपाटनानां रीत्या त्वचः दलानि समुत्सार्य गृहीतैः उत्पलौघाच्च सारैः अस्याम् ईक्षणरूपशिल्पी अभूत् ॥ ३१ ॥

व्याख्या—विधिः = विधाता, मोचात्वचः = कदलीवल्कलान्तर्गर्भात्, पञ्चषपाटनानां = पञ्चषविदलनानां, रीत्या = प्रकारेण, त्वच एव = वल्कलानि एव, दलानि=पत्त्राणि, समुत्सार्य = अपनीय, ततो गृहीतैः = आत्तैः, उत्पलौघाच्च = कुवलयसमूहाच्च, गृहीतैः = आत्तैः, सारैः = श्रेष्ठभागैः, सिताऽसितवर्णैर्लावण्यद्रव्यैरिति भावः । अस्यां=दमयन्त्याम्, ईक्षणरूपशिल्पी = नेत्रसौन्दर्यकारुः, अभूत् = समजायत ॥ ३१ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजी केलेकी भीतरी छालसे पाँच-छः पत्त्रोंको विदलित कर लिये गये श्रेष्ठ भागोंसे और नीलकमलसमूहसे भी लिये गये श्रेष्ठ भागोंसे दमयन्तीमें नेत्रोंके सौन्दर्यके कारीगर हो गये ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—मोचात्वचः = मोचायाः त्वक्, तस्याः (ष० त०), "कदली वारणबुसा रम्भा मोचांऽशुमत्फला ।" इति, "त्वक् स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम्" इत्यप्यमरः । पञ्चषपाटनानां = पञ्च षड् वा पञ्चषाणि, "संख्ययाऽव्ययाऽऽसन्नाऽदूराऽधिकसंख्याः संख्येये" इससे बहुव्रीहिसमास और "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" इससे समासाऽन्त डच् प्रत्यय । पञ्चषाणां पाटनानि, तेषाम् (ष० त०) । समुत्सार्य = सम् + उद् + सृ + णिच् + क्त्वा (ल्यप्) । उत्पलौघात् = उत्पलानाम् ओघः, तस्मात् (ष० त०) । ईक्षणरूपशिल्पी = ईक्षणयोः रूपम् (ष० त०), तस्य शिल्पी (ष० त०) । केलेके पत्तोंके सारसे निर्मित होनेसे सफेद और नीलकमलके पत्तेके सारसे निर्मित होनेसे काली पुतलीवाले दमयन्तीके नेत्र अत्यन्त सुन्दर हैं यह तात्पर्य है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३१ ॥

चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।
सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—विधातुः एतन्नयने विधातुं प्रयत्नैः चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां सुधोद्गारमयः एषः सारः निमेषयन्त्रेण कृष्टः किम् ? ॥ ३२ ॥

व्याख्या—विधातुः = ब्रह्मणः, एतन्नयने = दमयन्तीनेत्रे, विधातुं = निर्मातुं, प्रयत्नैः = समुद्योगैः, चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां = चकोरनयनमृगनेत्र-नीलकमलानां, सुधोद्‌गारमयः = अमृतनिष्यन्दमयः, एषः = समीपतरवर्ती, सारः = श्रेष्ठभागः, निमेषयन्त्रेण = निमीलनयन्त्रेण, कृष्टः किम् = आकृष्टः किमु ?॥ ३२ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके नेत्रोंको बनानेके लिए ब्रह्माजीके प्रयत्नोंसे चकोरके नेत्र, मृगके नेत्र और नीलकमल इन सबके अमृतका निष्यन्दरूप यह श्रेष्ठ भाग निमेषरूप यन्त्रसे खींचा गया है क्या ?॥ ३२ ॥

टिप्पणी—एतन्नयने = एतस्या नयने, ते (ष० त०)। चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां = चकोरस्य नेत्रे (ष० त०), एणस्य दृशौ (ष० त०)। चकोरनेत्रे च एणदृशौ च उत्पलानि च (द्वन्द्व०), तेषाम्। सुधोद्‌गारमयः = सुधाया उद्‌गारः (ष० त०), स स्वरूपं यस्य सः, सुधोद्‌गार + मयट् (स्वार्थमें) + सुः। निमेषयन्त्रेण = निमेष एव यन्त्रं, तेन (रूपक०)। कृष्टः = कृष् + क्तः + सुः। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है॥ ३२ ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः।
भूयोगुणेयं सकला बलाद्यत्ताभ्योऽनयाऽलभ्यत बिभ्यतीभ्यः॥ ३३ ॥

अन्वयः—हरिणीभिः अस्याः सकाशात् नयनद्वयश्रीः ऋणीकृता आसीत् किम् ? यत् अनया बिभ्यतीभ्यः ताभ्यः भूयोगुणा इयं सकला बलात् अलभ्यत॥ ३३ ॥

व्याख्या—हरिणीभिः = मृगीभिः, अस्याः = दमयन्त्याः उत्तमर्णस्वरूपाया इति भावः। सकाशात् = समीपात्, नयनद्वयश्रीः = नेत्रद्वितयशोभा, ऋणीकृता = ऋणत्वेन गृहीता, आसीत् किम् = अभवत् किम् ? यत् = यस्मात् कारणात्, अनया = दमयन्त्या, बिभ्यतीभ्यः, त्रस्यन्तीभ्यः, ताभ्यः = हरिणीभ्यः, भूयोगुणा = अधिकगुणा, इयं = नयनश्रीः, सकला = निःशेषा, बलात् = बलात्कारात्, अलभ्यत = लब्धा॥ ३३ ॥

अनुवादः—मृगियोंने दमयन्तीके समीपसे दोनों नेत्रोंकी शोभा ऋणके रूपमें ली थी क्या ? क्योंकि इन्हीं (दमयन्ती) ने डरती हुई उन (मृगियों) से अधिक गुणवाली नेत्रकान्ति शेष न रखकर जबर्दस्तीसे ले ली॥ ३३ ॥

टिप्पणी—नयनद्वयश्रीः = नयनयोः द्वयं (ष० त०), तस्य श्रीः (ष० त०), ऋणीकृता = अनृणम् ऋणं यथा संपद्यते तथा कृता, ऋण + च्वि +

क्रु + क्त + टाप् + सुः । बिभ्यतीभ्यः = बिभ्यतीति बिभ्यत्यः, ताभ्यः भी + लट् (शतृ) + ङीप् + भ्यस् । भयकी अवस्थामें ज्यादा शोभा होती है । भूयोगुणा = भूयांसो गुणा यस्याः सा (बहु०) । बलात् = बलम् आश्रित्य, ल्यप्के लोपमें पञ्चमी । अलभ्यत = लभ् + लङ् (कर्ममें) + त । बहुत डरनेवाले कर्जंगार (ऋणी) सब ऋण चुका देते हैं यह तात्पर्य है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३३ ॥

दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम् ।
न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या ॥ ३४ ॥

अन्वयः—अनयोः प्रयाणे श्रवःकूपनिपातभीत्या विघ्नः कृतो न स्यात् चेत्, चपलस्वभावे अस्या दृशौ दूरम् आक्रम्य मिथो न मिलेतां किम् ? ॥ ३४ ॥

व्याख्या—अनयोः = दमयन्तीदृशोः, प्रयाणे=दूरगमने, श्रवःकूपनिपातभीत्या = कर्णकूपनिपतनभयेन, विघ्नः = अन्तरायः, कृतः = विहितः, न स्यात् चेत् = नो भवेत् यदि, चपलस्वभावे = चञ्चलशीले, अस्याः=दमयन्त्याः, दृशौ = नयने, दूरं = विप्रकृष्टम्, आक्रम्य = गत्वा, मिथः = अन्योन्यं, न मिलेतां किं = न संगच्छेयाताम् किम् ? दमयन्त्या नेत्रे आकर्णपूर्णे चञ्चलतरे चेति भावः ॥ ३४ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके नेत्रोंके दूर गमनमें कर्णरूप कुएँमें गिरनेके भयने विघ्न नहीं किया होता तो चञ्चल स्वभाववाले उनके नेत्र दूर जाकर परस्परमें नहीं मिलते क्या ? ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—श्रवःकूपनिपातभीत्या = श्रवसी एव कूपौ (रूपक०), "कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ।" इत्यमरः । श्रवःकूपयोः निपातः (स० त०), तस्मात् भीतिः, तया (प० त०) । चपलस्वभावे = चपलः स्वभावो ययोस्ते (बहु०) । आक्रम्य = आङ् + क्रम् + क्त्वा (ल्यप्) । मिलेताम् = मिल + विधिलिङ् + तस् (ताम्) । दमयन्तीके नेत्र कानतक विस्तीर्ण और अत्यन्त चञ्चल हैं यह अभिप्राय है । इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३४ ॥

केदारभाजा शिशिरप्रवेशात् पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या ।
जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं यतश्च तत्कोरकदृक् चकोरः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—केदारभाजा उत्पलिन्या शिशिरप्रवेशात् पुण्याय मृतं मन्ये । यत इयं तत्कुसुमेक्षणा जाता । यतश्च चकोरश्च तत्कोरकदृक् (जातः) ॥ ३५ ॥

व्याख्या—केदारभाजा = क्षेत्रविशेषसेविन्या, केदारपर्वतसेविन्या च, उत्पलिन्या = कमलिन्या, शिशिरप्रवेशात् = शिशिरर्तुप्रवेशाद्धेतोः, पुण्याय = धर्माय, मृतं = मम्रे, इति । मन्ये = शङ्के । यतः = यस्मात्, केदारमरणात्, इयं = दमयन्ती, तत्कुसुमेक्षणा = उत्पलिनीपुष्पनयना, जाता = अजायत, यतश्च = यस्माच्च, चकोरश्च = चकोरपक्षी च, तत्कोरकदृक् = उत्पलिनी-कलिकानयनः, जातः । केदारमरणादुत्तमजन्मप्राप्तिरिति शास्त्रम् ॥ ३५ ॥

अनुवादः—केदार (खेत वा केदारपर्वत) को आश्रय करनेवाली कम-लिनीने शिशिर ऋतुका प्रवेश होनेसे पुण्यके लिए प्राणत्याग किया है क्या ? जिससे कि यह दमयन्ती उस कमलिनोके पुष्परूप नेत्रोंसे सम्पन्न हुई और जिससे चकोर पक्षी भी उसी कमलिनीके कलीरूप नेत्रोंसे सम्पन्न हुआ है ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—केदाभाजा = केदारं भजतीति केदारभाक्, तया केदार + भज् + ण्विः (उपपद०) + टा । "केदारः पर्वते शम्भौ क्षेत्रभेदाऽऽलवालयोः ।" इति विश्वः । उत्पलिन्या = उत्पल + इनिः + ङीप् + टा । शिशिरप्रवेशात् = शिशिरस्य प्रवेशः, तस्मात् (ष० त०) । मृतं=मृ + क्तः (भावमें) । मन्ये=यह उत्प्रेक्षावाचक शब्द है । यतः=यद् + तसिल् । तत्कुसुमेक्षणा = तस्याः (उत्प-लिन्याः) कुसुमे (ष० त०), ते एव ईक्षणे यस्याः सा (बहु०) । जाता = जन् + क्तः + टाप् । तत्कोरकदृक्=तस्याः (उत्पलिन्याः) कोरकौ (ष० त०) तौ एव दृशौ यस्य सः (बहु०) । कमलिनीने केदार (क्षेत्र वा शिवजीका पर्वत) का आश्रय लिया, शिशिर ऋतुका प्रवेश होनेसे अर्थात् पाला पड़नेसे वह (कमलिनी) मर गई । पुण्यक्षेत्रमें प्राणत्याग करनेसे उस कमलिनीके फूल दमयन्तीके नेत्र और उसकी कलियाँ चकोरके नेत्र हो गये हैं क्या ? ऐसी संभावना करनेसे यहाँपर उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । कलीसे फूल अधिक सुन्दर होता है, अतः दमयन्तीके नेत्र चकोरके नेत्रोंसे सुन्दर हैं यह भी प्रतीत होता है ॥ ३५ ॥

नासाऽदसीया तिलपुष्पतूणं जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य ।
श्वासाऽनिलाऽऽमोदभराऽनुमेयां दधद्द्विबाणीं कुसुमाऽऽयुधस्य ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अदसीया नासा जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य कुसुमाऽऽयुधस्य श्वासाऽनिलाऽऽमोदभराऽनुमेयां द्विबाणीं दधत् तिलपुष्पतूणम् (अस्ति) ॥ ३६ ॥

व्याख्या—दमयन्त्या नासिकां वर्णयति—नासेति । अदसीया = दमयन्ती-सम्बन्धिनी, नासा = नासिका, जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य = लोकत्रितयप्रयुक्तबाणत्रि-

तयस्य, कुसुमाऽऽयुधस्य = कामदेवस्य, श्वासाऽनिलाऽऽमोदभराऽनुमेयां = निःश्वासपवनसौरभाऽतिशयाऽनुमानयोग्यां, द्विबाणीं = शिष्टं बाणद्वयं, दधत् = धारयत्, तिलपुष्पतूणं = तिलकुसुमतूणीरम्, अस्तीति शेषः ॥ ३६॥

अनुवादः—इस (दमयन्ती) की नासिका, तीन लोकोंमें तीन बाणोंका प्रयोग करनेवाले कामदेवके निःश्वासवायुके अधिक सौरभसे अनुमान किये जाने वाले दो बाणोंको धारण करनेवाला तिलपुष्परूप तरकस है क्या ? ॥ ३६ ॥

टिप्पणी—अदसीया = अमुष्या इयम्, अदस् + छ (ईयः) + टाप् + सुः। जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य = जगतां त्रयम् (ष० त०), तस्मिन् न्यस्तम् (स० त०)। शराणां त्रयम् (ष० त०), जगत्त्रयन्यस्तं शरत्रयं येन, तस्य (बहु०)। कुसुमाऽऽयुधस्य = कुसुमानि आयुधानि यस्य, तस्य (बहु०)। श्वासाऽनिलाऽऽमोदभराऽनुमेयां = श्वासस्य अनिलः (ष० त०)। आमोदस्य भरः (ष० त०)। श्वासाऽनिलस्य आमोदभरः (ष० त०), तेन अनुमेया, ताम् (तृ० त०)। द्विबाणीं = द्वयोर्बाणयोः समाहारो द्विबाणी, ताम् (द्विगु०)। दधत् = धा + लट् (शतृ०) + सुः। तिलपुष्पतूणं = तिलस्य पुष्पं (ष० त०), तदेव तूणम् (रूपक०)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३६ ॥

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनाऽनेन सहोज्जिहानम् ।
रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

अन्वयः—अस्या अधरोष्ठलेखा अनेन मुखेन्दुना सह उज्जिहानं बन्धूकबन्धूभवत् एतत् स्वं रागश्रिया शैशवयौवनीयां सन्ध्याम् आह ॥ ३७ ॥

व्याख्या—अथ पद्यसप्तकेन अधरोष्ठं वर्णयति—बन्धूकेति। अस्याः = दमयन्त्याः, अधरोष्ठलेखा = अधरोष्ठरेखा, अनेन = सन्निकृष्टस्थेन, मुखेन्दुना सह = वदनचन्द्रेण समम्, उज्जिहानम् = उद्यत्, बन्धूकबन्धूभवत् = बन्धुजीवकुसुमसमीभवत्, एतत् = निकटतरवर्ति, स्वम् = आत्मानं, रागश्रिया = आरुण्यशोभया, शैशवयौवनीयां = बाल्यतारुण्यसम्बन्धिनीं, सन्ध्याम्=सन्धिवेलाम्, आह = ब्रूते ॥ ३७ ॥

अनुवादः—इस (दमयन्ती) की नीचेकी ओष्ठरेखा इस मुखचन्द्रके साथ उदयको प्राप्त होती हुई बन्धूक पुष्प (दुपहरिया फूल) के समान होती अपनेको अरुणिमाकी शोभासे बाल्य और यौवनकी सन्ध्या बतलाती है ॥ ३७

टिप्पणी—अधरोष्ठलेखा = अधरश्चासौ ओष्ठः अधरोष्ठः (क० धा० "ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इस वार्तिकसे वैकल्पिक पररूपता, एक पक्षमें वृद्धि

अधरोष्ठः। अधरोष्ठस्य लेखा (ष० त०)। मुखेन्दुना = मुखम् इन्दुः इव, तेन (उपमित०)। उज्जिहानम्=उज्जिहीत इति उज्जिहानम्, उद्+ओहाङ्+लट् (शानच्)+अम्। वन्धूकवन्धूभवत् = वन्धूकस्य वन्धुः (ष० त०), "वन्धूकं वन्धुजीवकम्" इत्यमरः। अवन्धूकवन्धुः वन्धूकवन्धुः यथा संपद्यते तथा भवत्, वन्धूकवन्धु+च्वि+भू+लट् (शतृ)+सुः। रागश्रिया = रागस्य श्रीः, तया (ष० त०)। शैशवयौवनीयां = शिशोर्भावः शैशवम् (शिशु+अण्+सुः)। यूनो भावो यौवनं (युवन्+ अण्+सुः)। शैशवं च यौवनं च शैशवयौवने (द्वन्द्व०)। शैशवयौवनयोर्भवा शैशवयौवनीया, ताम्, शैशव-यौवन+छ (ईयः)+टाप्+अम्। इस पद्यमें दिन और रातकी सन्धि-के समान बाल्य और यौवनकी सन्धिमें होनेवाली सन्ध्या अपने राग (लालिमा) की समृद्धिसे स्वयम् मानों अपनेको वतलाती है, इस प्रकार उत्प्रेक्षा-व्यञ्जक शब्द इव आदिके न रहनेसे यह प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३७ ॥

अस्या मुखेन्दोरधरः सुधाभूर्बिम्बस्य युक्तः प्रतिबिम्ब एषः।
तस्याऽथ वा श्रीर्द्रुमभाजि देशे संभाव्यमानाऽस्य तु विद्रुमे सा ॥ ३८ ॥

अन्वयः—अस्या एषः अधरः मुखेन्दोः सुधाभूः विम्बस्य प्रतिबिम्बः युक्तः। तस्य श्रीः द्रुमभाजि देशे संभाव्यमाना, अस्य तु सा विद्रुमे संभाव्य-माना ॥ ३८ ॥

व्याख्या—अस्याः = दमयन्त्याः, एषः = अतिसमीपवर्ती, अधरः = अध-रोष्ठः, मुखेन्दोः = वदनचन्द्रस्य, सुधाभूः = अमृताऽऽविर्भावी, बिम्बस्य = बिम्ब-फलस्य, प्रतिबिम्बः = सदृशः, युक्तः = उचितः, न तु बिम्बफलात्कश्चिद्वि-शेषोऽस्तीत्यर्थः। तस्य = बिम्बफलस्य, श्रीः = शोभा, द्रुमभाजि = द्रुमवति, देशे = प्रदेशे, संभाव्यमाना = संभावनाविषयीभूता, अस्य = अधरस्य, तु, सा = श्रीः, विद्रुमे = प्रवाले, द्रुमैरहितप्रदेशे च, संभाव्यमाना = संभावना-विषयीभूता ॥ ३८ ॥

अनुवादः—इस (दमयन्ती) का यह अधरोष्ठ, मुखरूप चन्द्रमाके अमृतमें उत्पन्न विम्बफलके सदृश है। बिम्बफलकी शोभाकी द्रुम (वृक्ष) वाले देशमें संभावना की जाती है, इस अधरोष्ठकी शोभाकी तो विद्रुम (मूँगा) में वा द्रुम (वृक्ष) रहित देशमें संभावना की जाती है ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—मुखेन्दोः = मुखम् एव इन्दुः, तस्य (रूपक०)। सुधाभूः = सुधायाः भवतीति, सुधा+भू+क्विप् (उपपद०)+सुः। द्रुमभाजि =

द्रुमं भजतीति द्रुमभाक्, तस्मिन् । द्रुम + भज् + ण्विः (उपपद०) + ङि । संभा-
माना = सं + भू + णिच् + लट् (शानच्) (कर्ममें) + टाप् + सुः । विद्रुमः
"विद्रुमः पुंसि, प्रवालं पुंनपुंसकम् ।" इत्यमरः । विगता द्रुमा यस्मात्, तस्मि
(बहु०), दमयन्तीकी अधरशोभा विद्रुम (मूँगा) की सदृश है यह भाव है।
इस पद्यमें रूपक, उपमा और श्लेषकी संसृष्टि है । इन्द्रवज्रा छन्द है ॥ ३८ ॥

जानेऽतिरागादिदमेव विम्बं, बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।
द्वयोर्विशेषाऽवगमाऽक्षमाणां नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः—अतिरागात् इदम् एव विम्बं, विम्बस्य च इतः अधरत्वं व्यक्तम्, (एवं स्थिते) द्वयोः अनयोः विशेषाऽवगमाऽक्षमाणां नाम्नि भ्रमः अभूत् जाने ॥ ३९ ॥

व्याख्या—अतिरागात् = लौहित्याऽतिशयाद्धेतोः, इदं = सन्निकृष्टं दमयन्त्यधरोष्ठरूपम्, एव, विम्बं = बिम्बनामाऽर्हं फलं, विम्बस्य च = तत्प्रसिद्धस्य बिम्बफलस्य च, इतः=दमयन्त्यधरोष्ठात्, अधरत्वम् = अपकृष्टत्वं व्यक्तं = स्फुटम् । एवं स्थिते द्वयोः = उभयोः, अनयोः = अधर-विम्बयोर्नाम्नि विषये, विशेषाऽवगमाऽक्षमाणां = विशेषज्ञानाऽसमर्थानां जनानां, नाम्नि संज्ञाविषये, भ्रमः = भ्रान्तिः, अभूत् = संजात इति, जाने = जानामि ॥ ३९ ॥

अनुवादः—अत्यन्त लाल होनेसे यही दमयन्तीका अधरोष्ठ विम्बफल है और विम्बफलकी इससे हीनता स्फुट है । इस स्थितिमें दमयन्तीके अधरोष्ठ और विम्बफलके भेद समझनेमें असमर्थ जनोंको नामके निर्द्धारणमें भ्रम हुआ, मैं ऐसा समझता हूँ ॥ ३९ ॥

टिप्पणी—अतिरागात् = अतिशयितो रागः, तस्मात् (गति०) । अधरत्वम् = अधरस्य भावः, अधर + त्व । विशेषाऽवगमाऽक्षमाणां = विशेषस्य अवगमः (ष० त०) । न क्षमा अक्षमाः (नञ्०) । विशेषाऽवगमे अक्षमाः, तेषाम् (स० त०) । दमयन्तीके अधरसे बिम्बफल अधर (निकृष्ट) है, अधर और बिम्ब इनका भेद समझनेमें असमर्थ लोगोंको भ्रान्ति होनेसे वे बिम्बफलको दमयन्तीके अधरका उपमान समझने लगे यह भाव है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है । उपजाति छन्द है ॥ ३९ ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छ्वसितौ यदस्याः ।

तत्स्वप्नसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन किं वा न मयाऽपराद्धम् ? ॥ ४० ॥

अन्वयः—यत् अस्याः मध्योपकण्ठौ अधरोष्ठभागौ किमपि उच्छ्वसितौ भातः। तत् स्वप्नसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन मया न अपराद्धं किं वा ? ॥ ४० ॥

व्याख्या—यत् = यस्मात्, अस्याः=दमयन्त्याः, मध्योपकण्ठौ = मध्यदेशसन्निहितौ, अधरोष्ठभागौ = अधरोष्ठप्रदेशौ, तदुभयपार्श्वे इति भावः। किमपि = किञ्चित्, उच्छ्वसितौ = उच्छूनौ सन्तौ, भातः = स्फुरतः। तत् = तस्मात्, स्वप्नसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन = स्वापसमागमकृतदशनक्षतेन, मया, न अपराद्धं किं वा = न अपराधः कृतः किं वा ? ॥ ४० ॥

अनुवादः—जो दमयन्तीके अधरोष्ठके मध्यसमीपके दोनों भाग कुछ सूजे हुए प्रतीत होते हैं, सो स्वप्नके समागममें दशनक्षत करनेवाले मैंने अपराध नहीं किया क्या ? ॥ ४० ॥

टिप्पणी—मध्योपकण्ठौ = मध्यस्य उपकण्ठौ (ष० त०)। अधरोष्ठभागौ = अधरश्चाऽसौ ओष्ठः (क० धा०), तस्य भागौ (ष० त०)। उच्छ्वसितौ = उद् + श्वस + क्तः + औ। भातः = भा + लट् + तस्। स्वप्नसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन = स्वप्ने संभोगः (स० त०)। तस्मिन् वितीर्णः (स० त०)। दन्तस्य दंशः (ष० त०)। स्वप्नसंभोगवितीर्णः दन्तदंशः येन, तेन (बहु०)। अपराद्धम् = अप + राध + क्तः + सुः। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ४० ॥

विद्या विदर्भेन्द्रसुताऽधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभाजः।
इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः संख्यातवान् कौतुकवान् विधाता ॥ ४१ ॥

अन्वयः—कौतुकवान् विधाता विदर्भेन्द्रसुताऽधरोष्ठे कति विद्या अन्तरभेदभाजः (सत्यः) नृत्यन्ति अपश्रमः (सन्) ता रेखाभिः संख्यातवान् इव किम् ? ॥ ४१ ॥

व्याख्या—कौतुकवान् = कुतूहलसम्पन्नः, विनोदीति भावः। विधाता = ब्रह्मदेवः, विदर्भेन्द्रसुताऽधरोष्ठे = भैम्यधरोष्ठे, कति = कियत्यः, विद्याः = वेदादिविद्याः, अन्तरभेदभाजः = अवान्तरभेदयुक्ताः सत्यः, नृत्यन्ति = नृत्यं कुर्वन्ति, विहरन्तीति भावः, इति बुभुत्सयेति शेषः। अपश्रमः = श्रमरहितः सन्, ताः = विद्याः, रेखाभिः = लेखाभिः, संख्यातवान् इव किं = गणितवान् इव किम् ? अन्यथा वृथा रेखासृष्टिः स्यादिति भावः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—विनोदी ब्रह्माजीने दमयन्तीके अधरोष्ठमें कितनी विद्याएँ

अवान्तर भेदोंके साथ विहार करती हैं ऐसा जाननेकी इच्छासे परिश्रमरहित होकर उन विद्याओंको रेखाओंसे गिन लिया है क्या ? ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—कौतुकवान् = कौतुकम् अस्ति यस्य सः, कौतुक+मतुप्+सुः। विदर्भेन्द्रसुताऽधरोष्ठे = विदर्भाणाम् इन्द्रः (ष० त०), तस्य सुता (ष० त०), अपरश्चाऽसौ ओष्ठः (क० धा०)। विदर्भेन्द्रसुताया अधरोष्ठः, तस्मिन् (ष० त०)। कति = किम्+डति+जस्। अन्तरभेदभाजः = अन्तरे भेदाः (स० त०), तान् भजन्तीति अन्तरभेद+भज्+ण्विः (उपपद०)+जस्। नृत्यन्ति = नृत+लट्+झिः। अपश्रमः = अपगतः श्रमो यस्मात् स० (बहु०)। संख्यातवान् = सं+ख्या+क्तवतुः+सुः। ब्रह्माजी दमयन्तीके अधरोष्ठमें रेखाओंसे विद्याको न गिनते तो रेखाओंकी सृष्टि व्यर्थ हो जाती यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ४१ ॥

संभुज्यमानाद्य यथा निशाऽन्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराऽधरेयम्।
असीमलावण्यरदच्छदेयं कथं मयैव प्रतिपद्यते वा ? ॥ ४२ ॥

अन्वयः—इयम् अद्य मया निशाऽन्ते स्वप्ने मधुराऽधरा (सती) अनुभूता। मया एव (इत्थम्) असीमलावण्यरदच्छदा कथं वा प्रतिपद्यते ? ॥ ४२ ॥

व्याख्या—इयं=दमयन्ती, अद्य=अस्मिन् समये, मया, निशान्ते = निशाऽवसाने, अपररात्र इति भावः। स्वप्ने = स्वप्नाऽवस्थायां, मधुराऽधरा = सुन्दराऽधरा सती, अनुभूता = दृष्टा। मया एव = स्वप्ने भैमीमधुराऽधरदर्शनकारिणा एव, इत्थम्, असीमलावण्यरदच्छदा = निरवधिसौन्दर्योपेताऽधरोष्ठी सती, कथं वा = केन प्रकारेण वा, प्रतिपद्यते = दृश्यते, चित्रमित्यर्थः स्वप्नदृष्टस्याऽर्थस्य जागरे संवादादाश्चर्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—आज मैंने रात्रिके अन्तमें स्वप्नमें सुन्दर अधरवाली दमयन्तीको देखा। मैं ही अभी इस प्रकार असीम सौन्दर्यसे युक्त अधरवाली दमयन्तीको मैं देख रहा हूँ (आश्चर्य है) ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—निशाऽन्ते = निशाया अन्तः, तस्मिन् (ष० त०)। स्वप्ने = स्वप्+नन्+ङि। मधुराऽधरा = मधुरः अधरः यस्याः सा (बहु०)। असीमलावण्यरदच्छदा = अविद्यमाना सीमा यस्य तत् असीम (नञ्बहु०)। असीम लावण्यं यस्य सः (बहु०)। रदानां छदः (ष० त०)। असीम-लावण्यः रदच्छदो यस्याः सा (बहु०)। रात्रिके अन्तमें देखा गया स्वप्न सच

होता है, अन्तः मैंने रातको स्वप्नमें सुन्दर अधरवाली जिस दमयन्तीको देखा था अभी (दिनमें) भी मैं वैसी ही दमयन्तीको देख रहा हूँ यह भाव है ॥ ४२ ॥

यदि प्रसादीकुरुते सुधांऽशोरेषा सहस्रांऽशमपि स्मितस्य ।
तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमित्य देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

अन्वयः—एषा स्मितस्य सहस्रांऽशम् अपि सुधांऽशोः प्रसादीकुरुते यदि, तत् स देवः कौमुदीनां जन्म तम् एव निमित्य सफलं कुरुते ॥ ४३ ॥

व्याख्या—दमयन्त्याः स्मितं वर्णयति—यदीति । एषा = दमयन्ती, स्मितस्य = निजमन्दहासस्य, सहस्रांऽशम् अपि = सहस्रतमभागम् अपि, सुधांऽशोः=चन्द्रमसः, प्रसादीकुरुते यदि = अनुग्रहीकरोति चेत्, दद्याच्चेदिति भावः । तत् = तर्हि, सः = प्रसिद्धः, देवः=सुरः, चन्द्रमा इत्यर्थः । कौमुदीनां = स्वचन्द्रिकाणां, जन्म = उत्पत्तिं, तम् एव = स्मितलेशम् एव, निमित्य = प्रक्षिप्य, स्वकौमुदीषु इति शेषः, सफलं = सार्ऽथकं, कुरुते = विदधाति । यथा विन्दुमात्रगङ्गाजलमिश्रणेन जलान्तरं सफलं भवति तद्वदिति भावः ॥ ४३ ॥

अनुवादः—यह (दमयन्ती) अपने मन्दहास्यका हजारवाँ भाग भी चन्द्रमाको दे दे तो वे (चन्द्रमा) उसीको चाँदनीमें डालकर उसकी उत्पत्तिको सफल बना देते ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—सहस्रांऽशं = सहस्रं चाऽसौ अंशः, तम् (क० धा०), समासवृत्तिमें संख्यावाचक शब्द लक्षणासे पूरणाऽर्थक होता है, जैसे त्रिभागः, तृतीयो भागः, यहाँ भी उसी तरह संख्यावाचक सहस्र शब्द "सहस्रतमः" इस अर्थमें लक्षित होता है । सुधांऽशोः=सुधा अंशुः यस्य, तस्य (बहु०) । प्रसादीकुरुते = अप्रसादः प्रसादो यथा सम्पद्यते तथा कुरुते, प्रसाद+च्वि+कृ+लट्+त । निमित्य = नि–उपसर्गपूर्वक "डुमिञ् प्रक्षेपणे" धातुसे क्त्वा (ल्यप्) । सफलं = फलेनं सहितं, तत् (तुल्ययोगबहु०) । जैसे एक बूँद गङ्गाजलके मिश्रणसे अन्य जल सफल होता है वैसे ही दमयन्तीके मन्दहास्यके हजारवें भागके मिश्रणसे चन्द्रिका भी सफल होती है यह भाव है । इस पद्यमें कौमुदियोंका दमयन्तीके स्मितांऽशसे सम्बन्ध न होनेपर भी उसकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ४३ ॥

चन्द्राऽधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दराऽऽयतं तत्किरणाढ्यनानाम् ।
पुरः परिस्रस्तपृषद्द्वितीयं स्वाऽऽवलिसृष्टमिति विद्धरूपम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—तत्किरणात् घनानां चन्द्राऽधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं पुरःपरिस्रस्तपृषद्द्वितीयं बिन्दुवृन्दं रदाऽऽवलिद्वन्द्वति ॥ ४४ ॥

व्याख्या—पद्यत्रितयेन दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति—चन्द्रेति। तत्किरणात् = चन्द्ररश्मेः, घनानां = सान्द्राणां, चन्द्राऽधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां = सुधांशूत्कृष्ट-दमयन्तीवदनचन्द्रकौमुदीनां, दराऽऽयतम् = ईषद्दीर्घं, पुरःपरिस्रस्तपृषद्द्वितीयं = प्रथमनिःसृतबिन्दुद्वितीयं, बिन्दुवृन्दं = बिन्दुसमूहः, रदाऽऽवलिद्वन्द्वति = दन्तपङ्क्तिद्वयम् इव आचरति। प्रथमनिःसृता बिन्दुपङ्क्तिः अधरदन्तपङ्क्तिः उत्तरा अनन्तरजाता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

अनुवादः—चन्द्रकिरणसे घनी, चन्द्रसे अधिक दमयन्तीके मुखचन्द्रकी चाँदनियोंका कुछ दीर्घ पहले गिरी हुई बूँदें और दूसरी बूँदें दाँतोंकी दो पङ्क्तियाँ प्रतीत होती हैं ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—तत्किरणात् = तस्य (चन्द्रस्य) किरणः, तस्मात् (ष० त०)। चन्द्राऽधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां = चन्द्रात् अधिकम् (प० त०)। एतस्या मुखं (ष० त०), चन्द्राऽधिकं च तत् एतन्मुखम् (क० धा०), तस्य चन्द्रिकाः, तासाम् (ष० त०)। दरायतं = दरं च तत् आयतम् (क० धा०)। पुरःपरिस्रस्तपृषद्द्वितीयं = पुरःपरिस्रस्तानि पृषन्ति एव द्वितीयानि यस्य तत् (बहु०)। बिन्दुवृन्दं = बिन्दूनां वृन्दम् (ष० त०)। रदाऽऽवलिद्वन्द्वति = रदानाम् आवली (ष० त०), तयोर्द्वन्द्वम् (ष० त०)। रदाऽऽवलिद्वन्द्वम् इव आचरति, रदाऽऽवलिद्वन्द्व शब्दसे "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा वक्तव्यः" इससे क्विप् + लट् + तिप्। पहले निकली हुई बिन्दुपङ्क्ति छोटी होनेसे नीचेकी दन्तपङ्क्ति और पीछे निकली हुई बिन्दुपङ्क्ति बड़ी होनेसे ऊपरकी दन्तपङ्क्ति हुई यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ४४ ॥

सेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति सन्ध्या।
महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

अन्वयः—महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री अमीभिः द्विजैः समुपास्यमाना सा इयं मम एतद्विरहाऽर्तिमूर्च्छातमीविभातस्य सन्ध्या विभाति ॥ ४५ ॥

व्याख्या—महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री = इन्द्रोत्कर्षप्राप्ताऽनुरागजनयित्री, अन्यत्र—इन्द्रदिशा (प्राची) गत लौहित्यजनयित्री, अमीभिः = एतैः, द्विजैः = दन्तैः, इन्द्रदिशापक्षे—विप्रैः, समुपास्यमाना = सेव्यमाना, सा=प्रसिद्धा, इयं

दमयन्ती, मम, एतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य = दमयन्तीवियोगपीडा-मूर्च्छारजनीप्रभातस्य, सन्ध्या = प्रातःसन्ध्या, विभाति = शोभते ॥ ४५ ॥

अनुवादः—इन्द्रकी पूर्व दिशामें लौहित्यको उत्पन्न करनेवाली, ब्राह्मणोंसे उपासना की जानेवाली, प्रातःसन्ध्याके समान उत्कर्षको प्राप्त इन्द्रके अनुराग-को उत्पन्न करनेवाली, इन दाँतोंसे सेवा की जानेवाली प्रसिद्ध यह दमयन्ती मेरे इनके विरहकी पीडासे मूर्च्छारूप रात्रिके प्रातःकालके सन्ध्यास्वरूप होकर शोभित हो रही है ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री = महांश्चाऽसौ इन्द्रः (क० धा०), तस्य काष्ठा (ष० त०), "काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि" इत्यमरः। महेन्द्रकाष्ठां गतः (द्वि० त०)। स चाऽसौ रागः (क० धा०), "रागोऽनुरागे लौहित्ये" इति विश्वः। तस्य कर्त्री (ष० त०)। इन्द्रके उत्कर्षको प्राप्त अनुराग करनेवाली दमयन्ती, अथ वा इन्द्रकी पूर्व दिशामें लाली पैदा करनेवाली प्रातः सन्ध्या। द्विजैः = "दन्तविप्राऽण्डजा द्विजाः" इत्यमरः। ब्राह्मणोंसे सन्ध्या सेवा की जाती है। अथ वा सुन्दर दाँतोंसे दमयन्ती सेवा की जाती है। एतद्विरहार्ति-मूर्च्छातमीविभातस्य = एतस्या विरहः (ष० त०), तया अर्तिः (तृ० त०), "अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः" इत्यमरः। तया मूर्च्छा (तृ० त०), सा एव तमी (रूपक०), "रजनी यामिनी तमी" इत्यमरः। एतद्विरहाऽर्तिमूर्च्छातम्या विभातं, तस्य (ष० त०)। इस पद्यमें रूपक, श्लेष और उत्प्रेक्षाका अङ्गा-ङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ४५ ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संबिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत्।
उद्वेगरागादिमृजाऽवदाताश्चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यत् इह द्विजानां राजौ उद्वेगरागाऽऽदिमृजाऽवदाताः एते चत्वारो राजदन्ताः श्रोत्रियविभ्रमं संबिभ्रति तत् मुक्ता अवैमि ॥ ४६ ॥

व्याख्या—यत् = यस्मात्, इह = अस्यां दमयन्त्यां, द्विजानां = दन्तानां, विप्राणां च, राजौ=पङ्क्तौ, उद्वेग-रागाऽऽदिमृजाऽवदाताः = पूगफलरक्ततादि-मार्जनशुद्धाः, विप्रपक्षे—व्यग्रता-विषयाऽभिलाषादिमार्जनशुद्धाः, एते = समीपतरवर्तिनः, चत्वारः = चतुःसंख्यकाः, राजदन्ताः = दन्तश्रेष्ठाः, श्रोत्रिय-विभ्रमं = छान्दसशोभां, संबिभ्रति = धारयन्ति, तत् = तस्मात्कारणात्, मुक्ताः = मौक्तिकानि, श्रोत्रियपक्षे—प्राप्ताऽपवर्गाः, अवैमि = जानामि, वाक्यार्थः कर्म ॥ ४६ ॥

अनुवादः—जो कि दमयन्तीमें दाँतोंकी पङ्क्तिमें सुपारीकी लालिमा आदिके मार्जनसे उज्ज्वल ये चार राजदन्त (श्रेष्ठ दाँत) वैदिक ब्राह्मणोंकी शोभाको धारण कर रहे हैं, मैं इनको मोतीके समान जानता हूँ। वैदिक ब्राह्मण भी उद्वेग (व्यग्रता), विषयका अभिलाष, द्वेष आदिके मार्जनसे शुद्ध होकर मुक्त हो जाते हैं ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—उद्वेग-रागादिमृजाऽवदाताः = उद्वेगस्य रागः (ष० त०), "घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु। फलमुद्वेगः" इत्यमरः। उद्वेगरागः आदिर्येषां ते (बहु०), आदिपदसे अन्य खाद्य पदार्थके लेपका संग्रह होता है। मार्जनं मृजा, "मृजू शुद्धौ" धातुसे "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इस सूत्रसे अङ्+टाप्+सुः। उद्वेगरागादीनां मृजा (ष० त०), तया अवदाताः (तृ० त०)। राजदन्ताः = दन्तानां राजानः (ष० त०), "राजदन्ताऽऽदिषु परम्" इस सूत्रसे "राजन्" पदका पूर्व प्रयोग। श्रोत्रियविभ्रमं = छन्दः अधीयत इति श्रोत्रियाः, "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" इससे निपात। "श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ" इत्यमरः। श्रोत्रियाणां विभ्रमः, तम् (ष० त०)। संबिभ्रति = सं+भृञ्+लट्+झिः। मुक्ताः="मुक्ता तु मौक्तिके, मुक्ताः प्राप्तमुक्ता तु मोचिते" इति विश्वः। अवैमि = अव+इण्+लट्+ मिप्। यहाँपर "अवैमि" इसका वाक्यार्थ कर्म है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ४६ ॥

शिरीषकोशादपि कोमलाया वेधा विधायाऽङ्गमशेषमस्याः।
प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—वेधाः शिरीषकोशात् अपि कोमलाया अस्या अशेषम् अङ्गं विधाय सुकुमारसर्गे प्राप्तप्रकर्षः (सन्) मृदुत्वमुद्रां वाचि समापयत् ॥ ४७ ॥

व्याख्या—अथ पद्यचतुष्टयेन भैम्या वाणीं वर्णयति शिरीषकोशादिति। वेधाः=विधाता, शिरीषकोशात् अपि = शिरीषकुड्मलात् अपि, कोमलायाः = मृदुलतरायाः, अस्याः = भैम्याः, अशेषं = संपूर्णम्, अङ्गं = देहाऽवयवं, विधाय = कृत्वा, सुकुमारसर्गे = कोमलवस्तुसृष्टौ, प्राप्तप्रकर्षः = लब्धोत्कर्षः सन्, मृदुत्वमुद्रां = मार्दवभङ्गीं, वाचि = भैमीवाण्यां, समापयत् = समापितवान्, अस्या वाङ्माधुर्यं सकलपदार्थाऽतिशायीति भावः ॥ ४७ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीने शिरीषके कुड्मलसे भी अत्यन्त कोमल दमयन्तीके समस्त अङ्गोंको रचना कर कोमल पदार्थोंकी रचनामें उत्कर्ष प्राप्त कर कोमलताकी मर्यादाको दमयन्तीकी वाणीमें समाप्त कर दिया ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—शिरीषकोशात् = शिरीषस्य कोशः, तस्मात् (ष० त०)। सुकुमारसर्गे = सुकुमाराणां सर्गः, तस्मिन् (ष० त०), प्राप्तप्रकर्षः = प्राप्तः प्रकर्षो येन सः (बहु०)। मृदुत्वमुद्रां = मृदोर्भावो मृदुत्वं, मृदु+त्व। मृदुत्वस्य मुद्रा, ताम् (ष० त०)। समापयत् = सम्+आप्+णिच्+लङ्+तिप्। दमयन्तीकी वाणीकी मिठास सबको मात करनेवाली है यह भाव है ॥ ४७ ॥

प्रसूनबाणाऽद्वयवादिनी सा काऽपि द्विजेनोपनिषत् पिकेन।
अस्याः किमास्य द्विजराजतो वा नाऽधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ? ॥ ४८ ॥

अन्वयः—प्रसूनबाणाऽद्वयवादिनी काऽपि उपनिषत् सा तरुभ्यः भैक्षभुजा पिकेन द्विजेन अस्या आस्यद्विजराजतः न अधीयते वा किम् ? ॥ ४८ ॥

व्याख्या—प्रसूनबाणाऽद्वयवादिनी = कामाऽद्वैतवादिनी, का अपि=अनिर्वचनीया, उपनिषत् = वेदरहस्यरूपा, सा = दमयन्तीवाणी, तरुभ्यः=आम्रादिवृक्षेभ्यः, अपादानरूपेभ्यः, भैक्षभुजा = भिक्षासमूहभोजिना, पिकेन = कोकिलेन, द्विजेन = पक्षिणा विप्रेण च, अस्याः = दमयन्त्याः, आस्यद्विजराजतः = मुखचन्द्रात्, मुखरूपश्रेष्ठब्राह्मणात्, न अधीयते वा किम् = न पठ्यते वा किम् ? अधीयत एव इति भावः ॥ ४८ ॥

अनुवादः—ब्रह्मके अद्वैतका प्रतिपादन करनेवाली उपनिषत् (वेद रहस्य)-को जैसे भिक्षान्नका भोजन करनेवाला ब्राह्मण श्रेष्ठ ब्राह्मण आचार्यसे अध्ययन करता है वैसे ही कामके अद्वैतका प्रतिपादन करनेवाली अनिर्वाच्य उपनिषत्-रूप उस दमयन्तीकी वाणीका आम्र आदि वृक्षोंसे पुष्पफलरूप भिक्षासमूहको खानेवाले कोयल पक्षी दमयन्तीके मुखचन्द्रसे क्यों अध्ययन नहीं करता है ? (करता ही है) ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—प्रसूनबाणाऽद्वयवादिनी = प्रसूनानि एव बाणा यस्य सः प्रसूनबाणः (बहु०)। अविद्यमानं द्वयं यस्य तत् अद्वयम् (नञ्बहु०) = अद्वितीयं वस्तु। प्रसूनबाण एव अद्वयम् (रूपक०)। प्रसूनबाणाऽद्वयं वदतीति तच्छीला, प्रसूनबाणाऽद्वय+वद्+णिनिः (उपपद०)+ङीप्+सु। भैक्षभुजा=भिक्षाणां समूहः, भिक्षा शब्दसे "भिक्षादिभ्योऽण्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय। "भैक्षं भिक्षाकदम्बकम्" इत्यमरः। भैक्षं भुनक्तीति भैक्षभुक्, तेन, भैक्ष+भुज्+क्विप् (उपपद०)+टा। आस्यद्विजराजतः = द्विजानां राजा द्विजराजः (ष० त०), आस्यम् एव द्विजराजः (रूपक०)। आस्यद्विजराजात् इति आस्यद्विजराजतः

आस्यद्विजराज + तसिः, "आख्यातोपयोगे" इससे अपादानसंज्ञा होकर पञ्चमी। अधीयते=अधि + इङ् + लट् (कर्ममें) + त । कोयलके स्वरसे भी दमयन्तीका स्वर अत्यन्त मधुर है यह भाव है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ।। ४८ ।।

पद्माऽङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात् सपत्नीम् ।
आस्येन्दुमस्या भजते जिताऽब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ? ।। ४९ ।।

अन्वयः—सरस्वती एकस्य विष्णोः श्रयणात् सपत्नीं लक्ष्मीं पद्माऽङ्कसद्मानम् अवेक्ष्य तद्विजिगीषया जिताऽब्जम् अस्या आस्येन्दुं भजते किम् ? ।। ४९ ।।

व्याख्या—सरस्वती = वाग्देवता, एकस्य, विष्णोः=नारायणस्य पत्युरिति-शेषः, श्रयणात् = आश्रयणात् हेतोः, सपत्नीम् = एकभर्तृकां, लक्ष्मीं = कमलां, पद्माऽङ्कसद्मानं = कमलोत्सङ्गनिकेतनाम्, अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, तद्विजिगीषया = लक्ष्मीविजयेच्छया, जिताऽब्जं = कमलविजयिनम्, अस्याः = दमयन्त्याः, आस्येन्दुं=वदनचन्द्रं, भजते किम् = आश्रयते किम् ? दुर्बलोऽपि वैरनिर्यातनार्थो प्रबलतरमाश्रयत इति भावः ।। ४९ ।।

अनुवादः—सरस्वती एक विष्णुका आश्रय लेनेसे सपत्नी (सौत) लक्ष्मी-को कमलरूप उत्सङ्गमें रहनेवाली देखकर उनको जीतनेकी इच्छासे कमलको जीतनेवाले दमयन्तीके मुखचन्द्रका आश्रय लेती हैं क्या ? ।। ४९ ।।

टिप्पणी—सपत्नीं = समानः (एकः) पतिः यस्याः सा सपत्नी, ताम् (बहु०) । "नित्यं सपत्न्यादिषु" इस सूत्रसे समानका सभाव ङीप् और प्राति-पदिकका 'न' भाव भी निपातित हुआ है । पद्माऽङ्कसद्मानं = पद्मस्य अङ्कः (ष० त०), स एव सद्म यस्याः सा, ताम् (बहु०) । अवेक्ष्य = अव + ईक्ष + क्त्वा (ल्यप्) । तद्विजिगीषया = तस्या विजिगीषा, तया (ष० त०) । जिताऽब्जं = जितम् अब्ज येन, तम् (बहु०), आस्येन्दुम् = आस्यम् इन्दुरिव, तम् (उपमित०) । कमजोर भी शत्रुताका बदला लेनेके लिए जबर्दस्त व्यक्तिका आश्रय लेता है यह भाव है । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ।। ४९ ।।

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।
तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ।। ५० ।।

अन्वयः—मृगाक्ष्या अस्याः कण्ठे वसन्ती चतुरा सरस्वती विपञ्चीं यत् वादयते, तद् एव मृगाक्ष्याः मुखे वाग्भूय श्रोतुः श्रुतौ सुधारसत्वं याति ।। ५० ।।

व्याख्या—मृगाक्ष्याः = हरिणनयनायाः, अस्याः = दमयन्त्याः, कण्ठे = गले, वसन्ती = नित्यं सन्निहिता, चतुरा = निपुणा, सरस्वती = वाग्देवता, विपञ्चीं = वीणां, यत्, वादयते = वादयति, तद् एव = वादनम् एव, वीणाध्वनिरेवेति भावः। मृगाक्ष्याः = दमयन्त्याः, मुखे = वदने, वाग्भूय = वाग् भूत्वा, श्रोतुः = आकर्णयितुः, श्रुतौ = श्रोत्रे, सुधारसत्वम् = अमृतरसत्वं, याति=प्राप्नोति। दमयन्तीस्वरः वीणास्वरतुल्य इति भावः ॥ ५० ॥

अनुवादः—मृगके समान नेत्रोंवाली इस (दमयन्ती) के कण्ठमें सदा वास करनेवाली प्रवीण सरस्वती बीन जो बजाती हैं, वही वीणाका स्वर दमयन्तीके मुखमें वाणीके रूपमें परिणत होकर सुननेवालेके कानमें अमृतरसके भावको प्राप्त होता है ॥ ५० ॥

टिप्पणी—मृगाक्ष्याः = मृगस्येव अक्षिणी यस्याः, तस्याः (व्यधि० बहु०)। वादयते = वद + णिच् + लट् + त। वाग्भूय = अवाग् वाग् यथा संपद्यते तथा भूत्वा, वाच् + च्वि + भू + क्त्वा (ल्यप्)। "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इस सूत्रसे गतिसंज्ञा होनेसे समास होकर 'क्त्वा' के स्थानमें ल्यप्। श्रोतुः = शृणोतीति श्रोता, तस्य, श्रू + तृच् + ङस्। सुधारसत्वं = सुधाया रसः (ष० त०), तस्य भावः सुधारसत्वं, तत्, सुधारस + त्व + अम्। याति=या + लट् + तिप्। दमयन्तीका स्वर वीणास्वरके तुल्य है यह भाव है। इस पद्यमें इव आदि व्यञ्जक शब्दका प्रयोग न होनेसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ५० ॥

विलोकिताऽस्या मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुषमासमाप्तौ।
धृत्युद्भवा यच्चिबुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

अन्वयः—इयं सुषमासमाप्तौ वेधसा अस्या मुखम् उन्नमय्य विलोकिता किम्? यत् मनाक् निम्ने चिबुके धृत्युद्भवा अङ्गुलियन्त्रणा इव चकास्ति ॥५१॥

व्याख्या—दमयन्त्याश्चिबुकं वर्णयति विलोकितेति। इयं = दमयन्ती, सुषमासमाप्तौ = परमशोभानिर्माणाऽवसाने सति, वेधसा = ब्रह्मदेवेन, अस्याः= दमयन्त्याः, मुखं = वदनम्, उन्नमय्य = कियत् ऊर्ध्वीकृत्य, विलोकिता किं = दृष्टा किम्, सौष्ठवपरीक्षाऽर्थमिति शेषः। यत् = यस्मात्, मनाक् = ईषत्, निम्ने = नते, चिबुके = अधराऽधोभागे, धृत्युद्भवा = निपीड्यग्रहणसंभवा, अङ्गुलियन्त्रणा इव=करशाखामुद्रणा इव, अङ्गुष्ठपदमिवेति भावः। चकास्ति = शोभते ॥ ५१ ॥

अनुवादः—परमशोभाकी रचनाकी समाप्तिमें ब्रह्माजीने दमयन्तीके मुखको कुछ ऊँचा कर देखा था क्या ? जो कि कुछ अवनत ठुड्डीमें ग्रहण करनेसे हुई उँगलीके निशानके समान शोभित हो रहा है ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—सुषमासमाप्तौ = सुषमायाः समाप्तिः, तस्याम् (ष० त०) "सुषमा परमा शोभा" इत्यमरः। उन्नमय्य = उद् + नम् + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। चिबुके = "ओष्ठस्याऽधश्चिबुकम्" इति हलायुधः। धृत्युद्भवा = धृत्या उद्भवो यस्याः सा (व्यधि० बहु०)। अङ्गुलियन्त्रणा = अङ्गुलेः यन्त्रणा (ष० त०)। ब्रह्माजीने अङ्गूठेके अग्रभागको दमयन्तीकी ठुड्डीके अग्रभागमें रखकर नीचे रक्खी गई अन्य उँगलियोंसे ऊँचा करके दमयन्तीके मुखको देखा गया-सा प्रतीत होता है यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ५१ ॥

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांऽशुर्वसत्यसौ राहुभयव्ययेन
इमां दधाराऽधरबिम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—असौ सुधांऽशुः प्रियामुखीभूय राहुभयव्ययेन सुखी वसति। तस्य एव बालं करचक्रवालम् इमाम् अधरबिम्बलीलां दधार ॥ ५२ ॥

व्याख्या—पुनः पद्यनवकेन सावयवं भैमीमुखं वर्णयति—असौ = आकाशमण्डलस्थः, सुधांऽशुः = चन्द्रः, प्रियामुखीभूय = दमयन्तीमुखं भूत्वा, राहुभयव्ययेन = स्वर्भानुर्भीतिनिवृत्त्या, सुखी = सुखयुक्तः, निश्चिन्तः सन्निति भावः। वसति = निवासं करोति। तस्य एव = सुधांऽशोः एव, बालं=नूतनम्, उदयकालभवमिति भावः, करचक्रवालं = किरणमण्डलम्, इमां = दृश्यमानाम्, अधरबिम्बलीलाम् = अधरोष्ठबिम्बविलासं, दधार = धृतवत् ॥ ५२ ॥

अनुवादः—वह चन्द्र प्रिया (दमयन्ती) का मुख होकर राहुसे होनेवाले भयकी निवृत्तिसे सुखी होकर निवास कर रहा है। चन्द्रके ही नये किरणमण्डलने इस अधरबिम्बकी लीलाको धारण कर लिया ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—सुधांऽशुः = सुधा अंशुर्यस्य सः (बहु०)। प्रियामुखीभूय = प्रियाया मुखम् (ष० त०)। अप्रियामुखं प्रियामुखं यथा संपद्यते तथा भूत्वा प्रियामुख + च्वि + भू + क्त्वा (ल्यप्)। राहुभयव्ययेन = राहोर्भयं (ष० त०), तस्य व्ययः, तेन (ष० त०)। करचक्रवालं = कराणां चक्रवालम् (ष० त०)। अधरबिम्बलीलाम् = अधरो बिम्बम् इव (उपमित०), तस्य लीला, ताम् (ष० त०)। दधार = धृञ् + लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें

पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें दो उत्प्रेक्षाओंकी परस्पर अनपेक्षासे स्थिति होनेसे संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ५२ ॥

अस्या मुखस्याऽस्तु न पूर्णिमाऽऽस्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।
भ्रूलक्ष्मखण्डं दधदर्धमिन्दुर्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—पूर्णिमाऽऽस्यं हिमांऽशुं जित्वा पूर्णस्य अस्या मुखस्य महिमा न अस्तु ? यस्य तृतीयो भागः भालः भ्रूलक्ष्मखण्डं दधत् अर्धम् इन्दुः खलु ॥ ५३ ॥

व्याख्या—पूर्णिमाऽऽस्यं = पौर्णमासीमुखीभूतं, हिमांऽशुं = चन्द्रं, जित्वा = पराजित्य, स्थितस्येति शेषः । पूर्णस्य = समग्रस्य, अस्याः = दमयन्त्याः, मुखस्य = वदनस्य, महिमा = महत्त्वं, न अस्तु = न स्यात् ? काकुः, स्यादेव जेतुर्महिमेति भावः । (किं च) यस्य = मुखस्य, तृतीयो भागः = तृतीयांऽशभूतः, भालः = ललाटं, भ्रूलक्ष्मखण्डं = नेत्रलोमलाञ्छनैकदेशं, दधत् = दधानः, अर्द्धम् इन्दुः = अर्द्धचन्द्रः, खलु = निश्चयेन । अर्द्धचन्द्रात्पूर्णचन्द्रस्य महत्त्वं युक्तमिति भावः ॥ ५३ ॥

अनुवादः—पूर्णिमाके मुखभूत चन्द्रको जीतकर परिपूर्ण दमयन्तीके मुखका महत्त्व न हो ? (है हो)। जिस (मुख) का तीसरा भाग ललाट भ्रूरूप कलङ्कखण्डको धारण करता हुआ अर्धचन्द्र होता है ॥ ५३ ॥

टिप्पणी—पूर्णिमाऽऽस्यं पूर्णिमाया आस्यम् (ष० त०)। हिमांऽशुं = हिमः अंशुः यस्य, तम् (बहु०)। महिमा = महत् + इमनिच् + सुः । तृतीयः = त्रयाणां पूरणः, त्रि + तीय + सुः । भ्रूलक्ष्मखण्ड = लक्ष्मणः खण्डः (ष० त०), भ्रूरेव लक्ष्मखण्डः, तम् (रूपक०)। दधत् = धा + लट् (शतृ) + सुः । दमयन्तीका मुख चन्द्रसे भी सुन्दर है और इनका भाल (लिलार) अर्धचन्द्रके सदृश है यह तात्पर्य है । इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है ॥ ५३ ॥

व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।
सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्राऽभिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—धाता अस्या मुखपद्मम् अखिलेऽपि अम्भोजकुले सम्राजं व्यधत्त । अत एव नेत्राऽभिधेयौ सरोजराजौ अदसीयां सेवां सृजतः ॥ ५४ ॥

व्याख्या—धाता = ब्रह्मा, अस्याः = दमयन्त्याः, मुखपद्मं = वदनकमलं, अखिलेऽपि = समस्तेऽपि, अम्भोजकुले = कमलवर्गे, सम्राजं = राजराजं, व्यधत्त = विहितवान् । अत एव = अस्मात् कारणात् एव, राजराजत्वात् एवेति

भावः। नेत्राऽभिधेयौ = नयनशब्दवाच्यौ, सरोजराजौ = कमलराजौ, अदसीयां = दमयन्तीमुखपद्मसम्बन्धिनीं, सेवां = परिचर्यां, सृजतः = कुरुतः ॥ ५४ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीने दमयन्तीके मुखकमलको सम्पूर्ण कमलोंके कुलमें सम्राट् बना दिया। इस कारणसे ही नेत्र शब्दसे कहे जानेवाले दो कमलोंके राजा इस (दमयन्ती) के मुख कमलकी सेवा करते हैं ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—मुखाऽब्जं = मुखम् एव अब्जं, तत् (रूपक०)। अम्भोजकुले = अम्भोजानां कुलं, तस्मिन् (ष० त०), सम्राजं = संराजत इति सम्राट्, तम्, सम् + राज् + क्विप् (उपपद०) + अम्। "येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाऽऽज्ञया राज्ञः स सम्राट्" इत्यमरः। जिसने राजसूय यज्ञ किया है, जो राजमण्डलमें ईश्वर (प्रभु) हैं, जो आज्ञासे शासन करता है उसे "सम्राट्" कहते हैं। नेत्राऽभिधेयौ = नेत्रम् अभिधेयं ययोस्तौ (बहु०)। सरोजराजौ = सरोजानां राजानौ (ष० त०)। अदसीयाम् = अमुष्य (मुख पद्मस्य) इयम् अदसीया, ताम्, अदस् + छ (ईय) + टाप् + अम्। सृजतः = सृज + लट् + तस्। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ५४ ॥

दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राऽम्बुजे निक्षिपतः स्वलक्ष्मीम्।
अस्या यदाऽऽस्ये न तदा तयोः श्रीरेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ? ॥ ५५ ॥

अन्वयः—चन्द्राऽम्बुजे दिवारजन्योः रविसोमभीते (सती) स्वलक्ष्मीं यदा अस्या आस्ये निक्षिपतः, तदा तयोः श्रीः न, इदम् अस्या आस्यं तु कदा एक श्रिया न कान्तम् ? ॥ ५५ ॥

व्याख्या—चन्द्राऽम्बुजे = इन्दुकमले, दिवारजन्योः = दिवसनिशयोः, रविसोमभीते = सूर्यचन्द्रत्रस्ते, अपहारशङ्किनी सती इति भावः। स्वलक्ष्मीं = निजशोभां, यदा = यस्मिन्समये, अस्याः = दमयन्त्याः, आस्ये = मुखे, निक्षिपतः = स्थापयतः, तदा = तस्मिन्समये, तयोः = चन्द्राऽम्बुजयोः, दिवा चन्द्रस्य, रजन्याम् अम्बुजस्य चेति भावः, श्रीः = शोभा, न = नो भवति। परम् इदं = सन्निकृष्टस्थम्, अस्याः = दमयन्त्याः, आस्यं तु = मुखं तु, कदा = कस्मिन् समये, दिवा रजन्यां वेति भावः। एकश्रिया = चन्द्राऽम्बुजयोरन्यतर श्रिया, न कान्तं = न सुन्दरम्, अपि तु सदैव सुन्दरमिति भावः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—चन्द्र और कमल दिन और रातमें सूर्य और चन्द्र से डरकर अपनी शोभाको जब दमयन्तीके मुखमें रखते हैं तब दिनमें चन्द्रकी और रातमें

कमलकी शोभा नहीं होती है परन्तु दमयन्तीका यह मुख तो कब (दिनमें वा रातमें) चन्द्र वा कमलमें एककी शोभासे सुन्दर नहीं होता है ? ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—चन्द्राऽम्बुजे = चन्द्रश्च अम्बुजं च (द्वन्द्व०), दिवारजन्योः= दिवा च रजनी च दिवारजन्यौ, तयोः (द्वन्द्व०)। रविसोमभीते = रविश्च सोमश्च (द्वन्द्व०), ताभ्यां भीते (प० त०)। स्वलक्ष्मीं = स्वस्य लक्ष्मीः, ताम् (ष० त०)। निक्षिपतः = नि+क्षिप + लट् + तस्। एकश्रिया = एकस्य (एकतरस्य) श्रीः, तया (ष० त०)। इस पद्यमें यथासंख्य और दमयन्तीके मुखमें चन्द्र और कमलकी लक्ष्मी रखनेकी उत्प्रेक्षासे दमयन्तीके मुखकी लक्ष्मीके उत्कर्षकी प्रतीति होनेसे व्यतिरेक अलङ्कार व्यङ्ग्य है। इस प्रकार अलङ्कारोंसे अलङ्कारकी ध्वनि है ॥ ५५ ॥

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रात्।
अभ्यर्थ्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—पद्मचन्द्रौ तातात् जलात् मित्रात् मुकुराच्च अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बम् एव याचितकं विभूषणं कदाचित् अभ्यर्थ्य धत्तः खलु ॥ ५६ ॥

व्याख्या—पद्मचन्द्रौ = कमलसोमौ, तातात् = जनकात्, मित्रात् = सुहृदः, आकारसाम्यादिति शेषः। अस्याः = दमयन्त्याः, मुखश्रीप्रतिबिम्बम् एव = वदनशोभाप्रतिच्छायाम् एव, याचितकं = याच्ञाप्राप्तं, विभूषणम् = अलङ्कारं, कदाचित् = जातुचित्, अभ्यर्थ्य = याचित्वा, धत्तः = दधाते, खलु = निश्चयेन ॥ ५६ ॥

अनुवादः—कमल अपने जनक जलसे और चन्द्र सादृश्यसे अपने मित्र दर्पणसे दमयन्तीके मुखकी शोभाके प्रतिबिम्ब (परछाँही) ही माँगनेसे पाये गये अलङ्कारको किसी समय प्रार्थना करके मानों धारण करते हैं ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—पद्मचन्द्रौ=पद्मं च चन्द्रश्च (द्वन्द्व०)। मुखश्रीप्रतिबिम्बं = मुखस्य श्रीः (ष० त०), तस्याः प्रतिबिम्बम्, तत्, (ष० त०)। याचितकं = याचितेन निर्वृत्तं, तत्, "अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ" इस सूत्रसे कन् प्रत्यय। अभ्यर्थ्यं=अभि+अर्थ+क्त्वा (ल्यप्)। धत्तः=धा+लट्+तस्। इस पद्यमें कमल, जलमें पड़े हुए दमयन्तीके प्रतिबिम्बको अपने जनक जलसे और चन्द्र, आकारकी समतासे अपने मित्र दर्पणसे दमयन्तीके प्रतिबिम्बको माँगकर भूषणके रूपमें धारण करते हैं कहनेसे कमलमें और चन्द्रमें जो शोभा है वह स्वाभाविक नहीं है ऐसा कहनेसे उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ५६ ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।
भैमीं मुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—पत्ये अर्काय तिष्ठमानाः अम्बुजिन्यः अम्बुकेलौ भृङ्गैः अक्षिभिः मितां मुखस्य श्रियं विस्तारितपद्महस्ताः (सत्यः) भैमीं याचन्ति खलु ॥५७॥

व्याख्या—पत्ये=भर्त्रे, अर्काय=सूर्याय, तिष्ठमानाः=स्वाऽभिलाषं प्रकाशयन्त्यः कामुक्यः सत्य इत्यर्थः । अम्बुजिन्यः = पद्मिन्यः, अम्बुकेलौ = जलक्रीडासमये, भृङ्गैः = भ्रमरैः एव, अक्षिभिः = नेत्रैः, मिताम् = उपलब्धां, मुखस्य=वदनस्य, श्रियं=शोभां, विस्तारितपद्महस्ताः=प्रसारितकमलकराः सत्यः, भैमीं=दमयन्तीं, याचन्ति = प्रार्थयन्ति, खलु = निश्चयेन ॥ ५७ ॥

अनुवादः—पति सूर्यको अपने अभिलाषको प्रकाशित करती हुईं कामुकी कमलिनियाँ, जलक्रीडाके समयमें भ्रमररूप नेत्रोंसे उपलब्ध मुखकी शोभाको कमलरूप हाथोंको फैलाकर दमयन्तीसे माँगती हैं ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—अर्काय='स्था' धातुके योगमें "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" इससे संप्रदानसंज्ञा होकर चतुर्थी । तिष्ठमानाः = तिष्ठन्त इति स्था धातुसे "प्रकाशनस्थेयाऽऽख्ययोश्च" इस सूत्रसे प्रकाशन अर्थमें आत्मनेपद, स्था+लट् (शानच्)+टाप्+जस्, अम्बुकेलौ = अम्बुनि केलिः, तस्मिन् (स० त०)। विस्तारितपद्महस्ताः = विस्तारिताः पद्मा एव हस्ता याभिस्ताः (बहु०)। भैमीम् = गौणकर्म । याचन्ति=स्वरितकी इत्संज्ञा होनेसे याच् धातु उभयपदी है, दुहादिगणमें पढ़े जानेसे द्विकर्मक भी है । इस पद्यमें रूपक और कमलिनियोंसे दमयन्तीकी मुखशोभाकी याचनाकी उत्प्रेक्षा और कमलसे दमयन्तीके मुखकी अधिकतासे व्यतिरेक, इस प्रकार इन अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है । इन्द्रवज्रा छन्द है ॥ ५७ ॥

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्द्धी मिलत्कुङ्कुमरोषभासा ।
प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः स्यादेव तिष्ठन् परिवेषपाशः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—नित्यस्पर्द्धी चन्द्रः मिलत्कुङ्कुमरोषभासा अस्या मुखेन एव विजित्य प्रसह्य नह्यमानः तिष्ठन् परिवेषपाशः स्यात् एव खलु ॥ ५८ ॥

व्याख्या—नित्यस्पर्द्धी = सततस्पर्द्धाशीलः, चन्द्रः = इन्दुः, मिलत्कुङ्कुमरोषभासा = व्याप्नुवत्काश्मीरक्रोधकान्तिना, अस्याः = दमयन्त्याः, मुखेन एव=वदनेन एव, विजित्य=पराजित्य, प्रसह्य=बलात्कारेण, नह्यमानः=बद्ध्य-

मानः; तिष्ठन् = विद्यमानः, परिवेषपाशः=परिधिबन्धनप्रग्रहः, स्यात् एव=भवेत् एव, खलु = किम् ? ।। ५८ ।।

अनुवादः—नित्य स्पर्द्धा करनेवाला चन्द्र, व्याप्त होनेवाले केसररूप क्रोध-की कान्तिवाले दमयन्तीके मुखसे ही जीतकर बलपूर्वक बाँधा जाकर रहता हुआ परिवेषरूप पाशवाला है क्या ? ।। ५८ ।।

टिप्पणी—नित्यस्पर्द्धी = नित्यं स्पर्द्धते तच्छीलः, नित्य + स्पर्द्ध + णिनिः (उपपद०) + सुः । मिलत्कुङ्कुमरोषभासा = रोषस्य भाः (ष० त०) । मिलन्ती कुङ्कुमम् एव रोषभाः यस्य तत्, तेन (बहु०) । विजित्य = वि + जि + क्त्वा (ल्यप्) । प्रसह्य = प्र + सह + क्त्वा (ल्यप्) । नह्यमानः = नह्यत इति = नह + लट् (कर्ममें) + शानच् + सुः । परिवेषपाशः = परिवेष एव पाशो यस्य सः (बहु०) । दमयन्तीके मुखसे स्पर्द्धा करनेसे अपराधी चन्द्रको दमयन्तीके मुखने जीतकर परिवेषके बहानेसे बाँधा है क्या ? यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ।। ५८ ।।

विधोर्विधिर्बिम्बशतानि लोपं लोपं कुहूरात्रिषु मासि मासि ।
अभङ्गुरश्रीकममुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ।। ५९ ।।

अन्वयः—विधिः विधोः बिम्बशतानि मासि मासि कुहूरात्रिषु लोपं लोपम् अभङ्गुरश्रीकम् अमुम् अस्या मुखेन्दुम् एकशेषम् अस्थापयत् किम् ? ।। ५९ ॥

व्याख्या—विधिः = ब्रह्मा, विधोः = चन्द्रस्य, बिम्बशतानि=मण्डलशतानि, मासि मासि = मासे मासे, कुहूरात्रिषु = नष्टचन्द्ररात्रिषु, लोपं लोपं = लुप्त्वा लुप्त्वा, अभङ्गुरश्रीकम् = अनश्वरशोभम्, अमुम् = एतम्, अस्याः=दमयन्त्याः, मुखेन्दुं = वदनचन्द्रम्, एकशेषम् = एकमेव शिष्यमाणम्, अस्थापयत् = स्थापितवान्, किम्, व्याकरणे सरूपाणामेकशेषवदिति भावः ।। ५९ ।।

अनुवादः—ब्रह्माजीने चन्द्रके सैकड़ों मण्डलोंको प्रत्येक मासमें अमावास्या-की रात्रियोंमें वार वार लुप्त कर अनश्वर शोभावाली इस दमयन्तीके मुख-चन्द्रको एकमात्र शेष रखकर स्थापित किया है क्या ? ।। ५९ ।।

टिप्पणी—बिम्बशतानि = बिम्बानां शतानि, तानि (ष० त०) । मासि= मास शब्दको 'ङि विभक्तिमें "पद्दन्नोमास्०" इत्यादि सूत्रसे 'मास्' आदेश । कुहू-रात्रिषु=कुह्वा रात्रयः, तासु (ष० त०) । लोपं लोपं=लुप्त्वा लुप्त्वा, लुप् धातुसे "आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" इससे णमुल् प्रत्यय । "नित्यवीप्सयोः" इससे द्विर्वचन ।

"अभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम्" इति काशिका। अभङ्गुरश्रीकं=न भङ्गुरा (नञ्०)। अभङ्गुरा श्रीर्यस्य सः, तम् (बहु०)। "शेषाद्विभाषा" इससे समासान्त कप्। मुखेन्दुं=मुखम् इन्दुरिव, तम् (उपमित०)। अस्थापयत्=स्था + णिच् + लङ् + तिप्। व्याकरणमें जैसे "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इस सूत्रसे तुल्यरूपवाले शब्दोंमें एक शेष रहता है, और लुप्त हो जाते हैं उसी तरह ब्रह्माजीने कुहूकी रातोंमें भङ्गुरश्रीवाले चन्द्रबिम्बोंको लोप कर उनके स्थानमें अभङ्गुरश्रीवाले दमयन्तीके मुखको स्थापित किया है क्या? इस तरह उत्प्रेक्षा अलङ्कार है, चन्द्रबिम्ब क्षयशील है दमयन्तीमुख अक्षयशील है ऐसा कहनेसे व्यतिरेक अलङ्कार व्यङ्ग्य है॥ ५९॥

कपोलपत्त्रान्मकरात् सकेतुर्भ्रूभ्यां जिगीषुर्धनुषा जगन्ति।
इहाऽवलम्ब्याऽस्ति रतिं मनोभू रज्यद्वयस्यो मधुनाऽधरेण॥ ६०॥

अन्वयः—मनोभूः कपोलपत्त्रात् मकरात् सकेतुः, भ्रूभ्यां धनुषा जगन्ति जिगीषुः, अधरेण मधुना रज्यद्वयस्यः इह रतिम् अवलम्ब्य अस्ति॥ ६०॥

व्याख्या—मनोभूः = कामः, कपोलपत्त्रात् = भैमीगण्डस्थलपत्त्रभङ्गात् एव, मकरात् = तन्नामकात्स्वचिह्नात्, सकेतुः=केतुमान्, मकरध्वज इति भावः। भ्रूभ्यां = भैमीभ्रूभ्याम् एव, धनुषा = कार्मुकेण, जगन्ति = लोकान्, जिगीषुः = जेतुम् इच्छुः, अधरेण = भैम्यधरेण एव, मधुना = क्षौद्रेण, वसन्तेन च, रज्यद्वयस्यः = अनुरक्तसखः सन्, इह = अस्यां भैम्यां, रतिं = प्रीतिं स्वदेवीं च, अवलम्ब्य = अवलम्बनं कृत्वा, अस्ति = विद्यते। जगज्जिगीषोः कामस्य सकलाऽपि साधनसम्पत्तिर्भैम्यामेवाऽस्तीति भावः॥ ६०॥

अनुवादः—कामदेव दमयन्तीके कपोलके पत्त्रावलीरूप मकरसे केतुवाला अर्थात् मकरध्वज, दमयन्तीके भ्रूरूप धनुसे जगत्को जीतनेकी इच्छा करनेवाला, दमयन्तीके अधररूप मधु (शहद वा वसन्त ऋतु) से अनुरक्त मित्रवाला होकर दमयन्तीमें रति (प्रीति वा अपनी पत्नी) का अवलम्बन कर रहा है॥ ६०॥

टिप्पणी—कपोलपत्त्रात् = कपोले पत्त्रं, तस्मात् (स० त०)। सकेतुः = केतुना सहितः (तुल्ययोगबहु०)। रज्यद्वयस्यः = रज्यन् वयस्यो यस्य सः (बहु०)। जगत्को जीतनेकी इच्छा करनेवाले कामदेवकी विजयकी संपूर्ण साधनसम्पत्ति दमयन्तीमें ही है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें पत्त्रभङ्ग आदिमें आरोप्यमाण केतु आदिके तादात्म्यसे प्रस्तुत जगत्की जयमें उपयोगिता होनेसे परिणाम अलङ्कार है। उसका लक्षण है—

"विषयाऽऽत्मतयाऽऽरोप्ये प्रकृताऽर्थोपयोगिनि ।
परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याऽधिकरणो द्विधा ॥" (१०-३४) ॥ ६० ॥

वियोगबाष्पाऽञ्चितनेत्रपद्मच्छद्माऽन्वितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।
कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ईदृक् विधिशिल्पम् अस्याः कर्णौ वियोगबाष्पाऽञ्चितनेत्रपद्मच्छद्माऽन्वितोत्सर्गपयःप्रसूनौ रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ किम् ? ॥ ६१ ॥

व्याख्या—ईदृक्=ईदृशं, विधिशिल्पं = ब्रह्मनिर्माणम्, अस्याः = दमयन्त्याः, कर्णौ = श्रुती, वियोगवाष्पाऽञ्चितनेत्रपद्मच्छद्माऽन्वितोत्सर्गपयःप्रसूनौ=विरहाऽश्रुयुक्तनयनकमलव्याजमिलितदानोदकमिश्रकुसुमौ, रतितत्पतिभ्यां = रतिकामाभ्यां, निवेद्यपूपौ किम् = अर्पणीयाऽपूपौ किम् ? ॥ ६१ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीके ऐसे शिल्परूप दमयन्तीके दोनों कान विरहके कारण आँसूसे युक्त नेत्रकमलोंके छलसे मिलित दानके जलसे मिश्रित दोनों फूलोंसे युक्त रति और उनके पति कामदेवको समर्पणके योग्य मालपूए हैं क्या ? ॥ ६१ ॥

टिप्पणी—ईदृक् = इदम् + दृश् + क्विन् + सुः । विधिशिल्पं = विधेः शिल्पम् (ष० त०) । वियोगवाष्पाञ्चितेत्यादिः = वियोगेन बाष्पाः (अश्रूणि), (तृ० त०) तैः अञ्चिते (तृ० त०) । नेत्रे पद्मे इव नेत्रपद्मे (उपमित०) । वियोगबाष्पाऽञ्चिते च ते नेत्रपद्मे (क० धा०) । तयोः छद्म (ष० त०), तेन मिलिते (तृ० त०) । पयश्च प्रसूनं च पयःप्रसूने (द्वन्द्व०) । उत्सर्गाय पयःप्रसूने (च० त०) । वियोगबाष्पाञ्चितनेत्रपद्मच्छद्ममिलिते उत्सर्गपयःप्रसूने ययोस्तौ (बहु०) । रतितत्पतिभ्यां = तस्याः पतिः (ष० त०) । रतिश्च तत्पतिश्च रतितत्पती, ताभ्यां (द्वन्द्वः), संप्रदानमें चतुर्थी । निवेद्यपूपौ = निवेद्यौ च तौ पूपौ (क० धा०), "पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्" इत्यमरः । वियोगके कारण आँसूसे युक्त दमयन्तीके नेत्र मानों रति और कामदेवकी पुजाके लिए जल और कमलके फूल हैं और ब्रह्माजीके शिल्पभूत उनके दोनों कान रति और कामदेवको समर्पण करनेके लिए (नैवेद्य) मालपूए हैं इस प्रकार इस पद्यमें अपह्नुति और उत्प्रेक्षा अलङ्कारोंसे दमयन्तीके नेत्र कर्णपर्यन्त विस्तृत हैं ऐसी वस्तुध्वनि है ॥ ६१ ॥

इहाऽविशद्येन पथाऽतिथिः सन् शास्त्रौघनिःस्यन्दसुधाप्रवाहः ।
सोऽस्याः श्रवःपत्त्रयुगे प्रणाली रेखेव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—अतिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः येन पथा इह अविशत्। अस्याः श्रवःपत्त्रयुगे रेखा प्रणाली इव अभिकर्णकूपं धावति ॥ ६२ ॥

व्याख्या—अतिवक्रः = अधिककुटिलः, शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः = शास्त्रसमूहसाराऽमृतप्रवाहः, येन, पथा = मार्गेण, इह = अस्यां, दमयन्त्याम्, अविशत् = प्रविष्टः। अस्याः = दमयन्त्याः, श्रवःपत्त्रयुगे = कर्णदलयुग्मे, रेखा= लेखा, प्रणाली इव = सुधाप्रवाहपदवी इव, अभिकर्णकूपं=श्रोत्ररन्ध्रम्, धावति= अभिगच्छति ॥ ६२ ॥

अनुवादः—अत्यन्तकुटिल शास्त्रसमूहके साररूप अमृतके प्रवाहने जिस मार्गसे इस (दमयन्ती) में प्रवेश किया। दमयन्तीके दो कर्णपत्त्रोंमें रेखा प्रणाली (नाली) के सदृश कर्णके कूप (छिद्र) में जाती है ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—अतिवक्रः = अत्यन्तं वक्रः (सुप्सुपा०)। शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः = शास्त्राणम् ओघः (ष० त०), तस्य निष्यन्दः (सारः) (ष० त०)। सुधायाः प्रवाहः (ष० त०)। शास्त्रौघनिष्यन्द एव सुधाप्रवाहः (रूपक०)। अविशत् = विश + लङ् + तिप्। श्रवःपत्त्रयुगे=श्रवसी पत्त्रे इव (उपमित०), तयोर्युगं, तस्मिन् (ष० त०)। प्रणाली = "द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्" इत्यमरः। अभिकर्णकूपं = कर्ण एव कूपः (रूपक०)। कर्णकूपम् अभि "लक्षणे-नाऽभिप्रती आभिमुख्ये" इससे अव्ययीभाव। जैसे कहींसे निकाला हुआ जल वक्रगतिसे किसी प्रणाली (नाली) से निम्नदेशमें जाता है उसी तरह शास्त्रोंका साररूप अमृत-प्रवाह भी दमयन्तीके दोनों कर्णोंमें जो रेखारूप प्रणाली है उससे उनके कर्णच्छिद्ररूप निम्नदेशमें प्राप्त होता है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें कर्णकी रेखामें अमृत-प्रणालीकी उत्प्रेक्षा है ॥ ६२ ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्रतुरर्द्धमर्द्धम्।
कर्णाऽन्तरुत्कीर्णगभीरलेखः किं तस्य संख्यैव न वा नवाऽङ्कः ? ॥ ६३ ॥

अन्वयः—अस्याः श्रुती अष्टादश विद्याः संविभज्य यत् अर्द्धम् अर्द्धं दध्रतुः, कर्णाऽन्तरुत्कीर्णगभीरलेखः तस्य नवाऽङ्कः एव संख्या न किम्'? ॥ ६३ ॥

व्याख्या—अस्याः = दमयन्त्याः, श्रुती = कर्णौ, अष्टादश=अष्टादशसंख्यकाः, विद्याः = वेदवेदाऽङ्गादिकाः, संविभज्य = संविभागं कृत्वा, द्विधाकृत्येति भावः। यत्, अर्द्धम् अर्द्धम् = नेमं नेमं, दध्रतुः = बिभ्रतुः, कर्णान्तरुत्कीर्णगभीरलेखः= श्रोत्राऽन्तर्भागोत्पादितगम्भीराऽवयवविन्यासः, तस्य = अर्धस्य, नवाङ्कः=

नवसंख्यायुक्तः, नवसंख्याचिह्नं वा, न किं = नो भवति किं, भवत्येवेति भावः ॥ ६३ ॥

अनुवादः—इस (दमयन्ती) के दोनों कान वेद आदि अठारह विद्याओंको दो भागोंमें विभाग कर जो आधा-आधा धारण करते हैं। कानके भीतर गम्भीर अवयव स्थितिके होनेसे उस आधे भागका नौ संख्याओंका चिह्न ही संख्या नहीं है क्या ? (है ही) ॥ ६३ ॥

टिप्पणी—अष्टादश = अष्टाधिका दश (मध्यमपद०), अथ वा अष्टौ च दश च (द्वन्द्व०), "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" इससे आत्व। अठारह विद्याएँ, जैसे—

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥ (विष्णुपुराणम्)

वेदके छः अङ्ग—शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्यौतिष। चार वेद—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद। मीमांसा, न्याय, धर्मशास्त्र और पुराण ये चौदह विद्याएँ हुईं। इनमें ४ उपवेदोंको संयुक्त करनेसे अठारह विद्याएँ होती हैं, जैसे आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद और अर्थशास्त्र। संविभज्य=सं + वि + भज् + क्त्वा (ल्यप्)। दध्रतुः = धृ + लिट् + अतुस्। कर्णाऽन्तरुत्कीर्णगभीरलेखः = कर्णस्य अन्तः (ष० त०)। गभीरश्चाऽसौ लेखः (क० धा०)। उत्कीर्णश्चाऽसौ गभीरलेखः (क० धा०)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ६३ ॥

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण।
एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृताऽऽयासततो रतीशः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—रतीशः अमुना कर्णलतामयेन छिदुरेतरेण पाशद्वयेन एकाकिपाशं वरुणम् अनङ्गीकृताऽऽयासततिः (सन्) विजिग्ये (इति) मन्ये ॥ ६४ ॥

व्याख्या—रतीशः = रतिपतिः कामः, अमुना = एतेन, कर्णलतामयेन = कर्णपाशरूपेण, छिदुरेतरेण = अच्छिद्रदुरेण, अभङ्गुरेणेति भावः, पाशद्वयेन = पाशाऽऽयुधयुग्मेन, एकाकिपाशं = केवलैकपाशयुक्तं, वरुणं = पश्चिमदिक्पालम्, अनङ्गीकृताऽऽयासततिः = परिहृतप्रयासपरम्परः, अनायासः सन्निति भावः।

विजिग्ये = जिगाय, इति, मन्ये = जाने, अधिकसाधनेनाऽल्पसाधनः सुजय इति भावः ॥ ६४ ॥

अनुवादः—कामदेवने दमयन्तीके इन कर्णपाशरूप दृढ दो पाशोंसे एकमात्र पाशआयुधवाले वरुणको अनायास ही जीत लिया है मैं ऐसा मानता हूँ ॥६४॥

टिप्पणी—रतीशः = रतेः ईशः (ष० त०)। कर्णलतामयेन = कर्णौ लते इव, (उपमित०), ते स्वरूपं यस्य, तेन। कर्णलता + मयट् + टा। छिदुरेतरेण = छेदनशीलं छिदुरं, छिद धातुसे "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" इस सूत्रसे कुरच् प्रत्यय। छिदुरात् इतरत्, तेन (प० त०)। पाशद्वयेन = पाशयोर्द्वयं, तेन (ष० त०)। एकाकिपाशम् = एक एव एकाकी, एक + आकिनिच्। एकाकी पाशो यस्य, तम् (बहु०)। अनङ्गीकृताऽऽयासततिः = न अङ्गीकृता (नञ्०)। आयासानां ततिः (ष० त०)। अनङ्गीकृता आयासततिः येन सः (बहु०)। विजिग्ये = विपूर्वक "जि जये" धातुसे "विपराभ्यां जेः" इससे आत्मनेपद, लिट् + त। दमयन्तीके दो कर्णपाशरूप आयुधवाले कामदेवने एक पाशवाले वरुणको जीता। उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ६४ ॥

> आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोरुचिरः स्मरोऽपि।
> तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ? ॥ ६५ ॥

अन्वयः—चतुर्भुजस्य तातस्य आत्मा एव जातः स्मरः अपि चतुर्दोरुचिरः तच्चापयोः अस्या भ्रुवोः अस्याः कर्णलते वंशत्वगंशौ चिपिटे ज्ये किम् ? ॥ ६५ ॥

व्याख्या—चतुर्भुजस्य = चतुर्बाहोः, तातस्य = स्वजनकस्य, विष्णोरिति भावः। आत्मा = स्वरूपम् एव, जातः = उत्पन्नः, "आत्मा वै पुत्रनामाऽसि" इति श्रुतेरिति भावः। स्मरः अपि = कामदेवः अपि, चतुर्दोरुचिरः = चतुर्बाहुसुन्दरः, तच्चापयोः = स्मरधनुषोः, अस्याः = दमयन्त्याः, भ्रुवोः = अक्षिलोम्नोः, अस्याः = दमयन्त्या एव, कर्णलते = लतासदृशौ कर्णौ, वंशत्वगंशौ = वेणुत्वग्भागमयौ, चिपिटे=अनते ऋजू इत्यर्थः, ज्ये किं=मौर्व्यौ किम् ? ॥ ६५॥

अनुवादः—चार बाहुओंसे युक्त जनक विष्णुके आत्मरूप उत्पन्न पुत्र कामदेव भी चार बाहुओंसे सुन्दर हैं, उन चार बाहुओंसे युक्त कामदेवके धनुःस्वरूप इस (दमयन्ती) के दोनों भौंहोंके दमयन्तीके लतासदृश कर्ण बाँसके त्वग्भागरूप सरल प्रत्यञ्चाएँ हैं क्या ? ॥ ६५ ॥

टिप्पणी—चतुर्भुजस्य = चत्वारो भुजा यस्य, तस्य (बहु०)। चतुर्दोरुचिरः = चतुर्भिः दोर्भिः रुचिरः (उत्तरपदसमास)। "भुजबाहू प्रवेष्टो दोः"

इत्यमरः । "चतुर्दोरुचितः" ऐसा पाठ नारायणपण्डितसम्मत है । चत्वारो दोषो यस्य सः चतुर्दोः (बहु०), चार बाहुओंसे युक्त । उचितः = युक्तः, ऐसा अर्थ करना चाहिए । तच्चापयोः = तस्य चापौ, तयोः (ष० त०) । कर्णलते= कर्णौ लते इव (उपमित०) । वंशत्वगंशौ = त्वचः अंशौ (ष० त०), वंशस्य त्वगंशौ (ष० त०) । दमयन्तीकी भौंहें कामदेवके धनु, और कान प्रत्यञ्चास्वरूप हैं। दो धनुओंकी दो प्रत्यञ्चाएँ उचित ही हैं यह तात्पर्य है । इस पद्यमें स्मरका चतुर्भुजत्व दमयन्तीकी भौंहोंके कामदेवके चापयुगत्व और उनके कानोंके ज्यात्वकी उत्प्रेक्षा है ॥ ६५ ॥

> **ग्रीवाद्भुतैवाऽवटुशोभिताऽपि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।**
> **आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना सरूपताभागखिलोर्ध्वका या ॥ ६६ ॥**

अन्वयः—या ग्रीवा अवटुशोभिता अपि माणवकेन प्रसाधिता आलिङ्ग्यताम् अवलम्बमाना अपि सरूपताभागखिलोर्ध्वका सा इयम् अद्भुता एव ॥ ६६ ॥

व्याख्या—या, ग्रीवा = कन्धरा, दमयन्त्या इति शेषः, अवटुशोभिता = अमाणवकाऽलङ्कृता अपि, माणवकेन = वटुना, प्रसाधिता = अलङ्कृता, इति विरोधः । तत्परिहारस्तु—या = ग्रीवा, अवटुशोभिता = कृकाटिकाऽलङ्कृता, माणवकेन = विंशतिसरेण मुक्ताहारेण, प्रसाधिता = अलङ्कृता, तथा आलिङ्ग्यताम् = आलिङ्गनीयत्वम्, अवलम्बमाना अपि = आश्रयन्ती अपि, सरूपताभागखिलोर्ध्वका = सारूप्ययोगिसमस्तोर्ध्वदेशा, आलिङ्ग्यः = य आलिङ्गनपूर्वकं, वाद्यमानमृदङ्गः स कथम् ऊर्ध्वकः = उच्चैः स्थापयित्वा वाद्यमानमृदङ्ग इति विरोधः परिहारस्तु—आलिङ्ग्यताम् = आलिङ्गनीयत्वम्, ऊर्ध्वकः = ऊर्ध्वभाग इत्यविरोधः । एतादृशी सा, इयं = ग्रीवा, अद्भुता एव = आश्चर्यभूता एव ॥ ६६ ॥

अनुवादः—जो दमयन्तीकी ग्रीवा (गर्दन) वटु (माणवक) से अलङ्कृत न होनेपर भी माणवक (वटु) से अलङ्कृत है, यहाँपर विरोध है उसका परिहार—दमयन्तीकी ग्रीवा अवटु (गर्दनके पूर्व भाग) से शोभित है और माणवक (बीस लड़ियोंसे युक्त मोतीकी माला) से अलङ्कृत है । आलिङ्ग्य (आलिङ्गनपूर्वक बजाये जानेवाले मृदङ्गविशेष) को अवलम्बन करती हुई भी तुल्यरूपवाले अन्यून ऊर्ध्वक (ऊपर रखकर बजाये जानेवाले मृदङ्गविशेष)-वाली है यहाँपर भी विरोध है । उसका परिहार—आलिङ्गनकी योग्यताको

अवलम्बन करनेवाली और सब भागोंमें तुल्यरूपवाले ऊर्ध्व भागसे युक्त। ऐसी दमयन्तीकी ग्रीवा (गर्दन) आश्चर्यरूप है ॥ ६६ ॥

टिप्पणी—ग्रीवा="अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि।" इत्यमरः। अवटुशोभिता = विरोध में—वटुना शोभिता (तृ० त०), न वटुशोभिता (नञ्०)। परिहारमें—अवटुना (कृकाटिकया) शोभिता (तृ० त०)। "अवटुर्घाटा कृकाटिका" इत्यमरः। माणवकेन = वटुना (विरोधमें)। माणवकेन = हारभेदेन, "माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषेऽपि च।" इति मेदिनी। "विंशतिसरो माणवकोऽल्पत्वात् इति क्षीरस्वामी। आलिङ्ग्यताम् = आलिङ्ग्यस्य (मृदङ्गविशेषस्य) भावः, ताम् आलिङ्ग्य+तल्+टाप+अम् (विरोधमें)। "मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्याऽऽलिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः।" इत्यमरः। परिहारमें—आलिङ्ग्यस्य (आलिङ्गनीयस्य) भावः, तत्ता, ताम्। सरूपता-भागखिलोर्ध्वका=समानं रूपं यस्यसः सरूपः (बहु०), "ज्योतिर्जनपदरात्रि-नाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु" इससे समानके स्थानमें 'स' भाव। सरूपस्य भावः, (सरूप+तल्+टाप्)। सरूपतां भजतीति सरूपताभाक् (सरूपता+भज्+ण्विः+सुः), तादृशः अखिलः (अन्यूनः) ऊर्ध्वकः (विरोध में—ऊर्ध्वकमृदङ्गः, परिहारमें ऊर्ध्वभागः) यस्याः सा (बहु०)। इस पद्यमें पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें दो विरोधाभास अलङ्कारोंकी संसृष्टि है ॥ ६६॥

कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता न्यधिताऽभिकण्ठे।
रेखात्रयन्यासमिषादमीषां वासाय सोऽयं विबभाज सीमाः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—विधाता अस्या अभिकण्ठे कवित्वगानप्रियवादसत्यानि न्यधित। सः अयम् अमीषां वासाय रेखात्रयन्यासमिषात् सीमाः विबभाज ॥ ६७ ॥

व्याख्या—विधाता = ब्रह्मा, अस्याः = दमयन्त्याः, अभिकण्ठे = कण्ठे, कवित्वगानप्रियवादसत्यानि = काव्यकर्तृत्वगीतप्रियवचनतथ्यानि, न्यधित = निहितवान्। सः = तादृशः, अयं = विधाता, अमीषां = कवित्वादीनां चतुर्णां, वासाय = निवासाय, कण्ठे असंकीर्णस्थितय इति शेषः। रेखात्रयन्यासमिषात् = लेखात्रितयस्थापनच्छलात्, सीमाः = मर्यादाः, विबभाज = विभक्तवान्, मध्य-रेखात्रयविन्यासेन चतुर्धा विभक्तवान्, अविवादार्थमिति भावः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीने दमयन्तीके गलेमें कवित्व, गान,प्रियवचन और सत्य इनको रख दिया; वैसे ब्रह्माजीने पूर्वोक्त कवित्व आदि चारोंके वासके लिए तीन रेखाओंको रखनेके बहानेसे सीमाओंका विभाग किया ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—अभिकण्ठे = कण्ठे इति, विभक्तिके अर्थमें अव्ययीभाव। कवित्व-गानप्रियवादसत्यानि = प्रियस्य वादः (ष० त०), कवित्वं च गानं च प्रियवादश्च सत्यं च (द्वन्द्व०), तानि। न्यधित = नि + धा + लुङ् + त। रेखात्रयन्यासमिषात् = रेखाणां त्रयं (ष० त०), तस्य न्यासः (ष० त०), तस्य मिषं, तस्मात् (ष० त०)। "रेखात्रयाऽङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते" इस उक्तिके अनुसार तीन रेखाओंसे युक्त ग्रीवाको "कम्बुग्रीवा" कहते हैं। दमयन्ती कवित्व आदि गुणोंसे युक्त कम्बुकण्ठी है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें ग्रीवामें स्थित भाग्यकी तीन रेखाओंमें सीमाविभागके चिह्नकी उत्प्रेक्षा है ॥ ६७ ॥

बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन्।
उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—प्रियाया बाहू मृणालं जयतां नाम, अस्मिन् द्वन्द्वे जयो नाम विस्मयो न, तु भग्नस्य अमुष्य अन्तः निर्व्यथनं च यत् विलोक्यते तत् उच्चैः चित्रम् ॥ ६८ ॥

व्याख्या—पद्यद्वितयेन दमयन्त्या बाहू वर्णयति—बाहू इति। प्रियायाः = वल्लभाया दमयन्त्याः, बाहू = भुजौ, मृणालं = बिसं, जयतां नाम = जयेतां नाम, अस्मिन् = एतस्मिन्, द्वन्द्वे = युग्मे कलहे च, जयो नाम = विजयो नाम, विस्मयो न = अद्भुतो न, तु = किन्तु, भग्नस्य = पराजितस्य, अमुष्य = मृणालस्य, अन्तः = अन्तःकरणे गर्भे च, निर्व्यथनं = व्यथाराहित्यं छिद्रं च, यत्, विलोक्यते = दृश्यते, तत् = दर्शनम्, उच्चैः = महत्, चित्रम् = आश्चर्यम्, भग्नमपि अव्यथम् इति विरोधः, छिद्रं विलोक्यते इति तत्परिहारः, मृणालस्य गर्भे छिद्रत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

अनुवादः—प्रिया दमयन्तीके दोनों बाहु कमलनालको जीतें इस द्वन्द्व-(दोनों बाहुओं) में अथवा इस युद्धमें जय होना आश्चर्य नहीं है, किन्तु हारते भी इस (मृणाल) के अन्तःकरणमें निर्व्यथन=व्यथाऽभाव (व्यथाका अभाव), वा अन्तः=भीतर निर्व्यथन (छिद्र) जो देखा जाता है, बड़े आश्चर्यकी बात है ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—जयतां = जि + लोट् + तस्। द्वन्द्वे = "द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः" इत्यमरः। भग्नस्य = भञ्जो + क्तः + ङस्। निर्व्यथनं = व्यथनस्य अभावः, (अर्थाभावमें अव्ययीभाव), दूसरे पक्षमें निर्व्यथनं = छिद्रम्, "छिद्रं निर्व्यथनं रोकम्" इत्यमरः। दमयन्तीके दोनों बाहुओंने जो मृणालको जीत लिया,

दोनों बाहुओंने एक कमलनालको जीत लिया इसमें क्या आश्चर्य है ? परन्तु हारनेपर भी मृणालके भीतर जो निर्व्यथन (व्यथाका अभाव) देखा जाता है वह आश्चर्य है, इसमें विरोध हुआ" इसका परिहार—इसके भीतर निर्व्यथन (छिद्र) देखा जाता है । इस प्रकार इस पद्यमें विरोधाभास अलङ्कार है ॥६८॥

अजीयताऽऽवर्तशुभंयुनाभ्या दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।
निःसूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्तासु नाऽकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—आवर्तशुभंयुनाभ्याः कोमलाभ्यां दोर्भ्यां मृणालम् अजीयत किमु? घनपङ्कमृत्सु मूर्तासु अकीर्तिषु तत् निमग्नं निःसूत्रं न आस्ते किम् ? ॥ ६९ ॥

व्याख्या—आवर्तशुभंयुनाभ्याः = दक्षिणाऽऽवर्तशुभाऽन्वितनाभेः, दमयन्त्याः, कोमलाभ्यां = मृदुलाभ्यां, दोर्भ्यां = बाहुभ्यां, मृणालं=विसम्, अजीयत किमु= जितं किं, मार्दवगुणेनेति शेषः । कुतः ? घनपङ्कमृत्सु = सान्द्रकर्दमरूपमृत्तिकासु एव, मूर्तासु = मूर्तिमतीषु, अकीर्तिषु = असमज्ञासु, तत् = मृणालं, निमग्नं = त्रुडितं, निःसूत्रं=निर्व्यवस्थं, न आस्ते किम् ? = नो विद्यते किमु ? इति काकुः । आस्ते एव, अपराजितत्वे कथमकीर्तिपङ्कपात इति भावः ॥ ६९ ॥

अनुवादः—दक्षिणावर्तसे शुभफलवाली नाभिसे युक्त दमयन्तीने कोमल दो बाहुओंसे मृणालको जीत लिया है क्या ? गाढ पङ्करूप मृत्तिकारूप मूर्ति को धारण करनेवाली अकीर्तियोंमें वह (मृणाल) निमग्न होकर व्यवस्थासे रहित नहीं हुआ है क्या ? ॥ ६९ ॥

टिप्पणी—आवर्तशुभंयुनाभ्याः = शुभम् अस्ति यस्याः सा शुभंयुः, शुभम् इस माऽन्त अव्ययसे "अहंशुभमोर्युस्" इससे युस् प्रत्यय । "शुभंयुस्तु शुभाऽन्वितः" इत्यमरः । आवर्त इव शुभंयुः नाभिः यस्याः, तस्याः (बहु०) । अजीयत = जि+लङ् (कर्ममें)+त । घनपङ्कमृत्सु = पङ्काः एव मृदः (रूपक०), घनाश्च ताः पङ्कमृदः, तासु (क० धा०) । अकीर्तिषु = न कीर्तयः, तासु (नञ्०) । निमग्नं = नि + मस्जो + क्तः + सुः । निःसूत्रं = निर्गतं सूत्रं यस्मात् तत् (बहु०) । "सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे, सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः ।" इति विश्वः । दमयन्तीके दो बाहुओंसे मृणाल पराजित नहीं होता तो उसका अकीर्तिपङ्कमें कैसे निमज्जन होता यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ६९ ॥

रज्यन्नखस्याऽङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ हैङ्गुलपद्मतूणे ।
हैमैकपुङ्खाऽस्ति विशुद्धपर्वा प्रियाङ्कके पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

अन्वयः—रज्यन्नखस्य अङ्गुलिपञ्चकस्य मिषात् असौ हैमैकपुङ्खा विशुद्धपर्वा स्मरस्य पञ्चशरी प्रियाकरे (एव) हैङ्गुलपद्मतूणे अस्ति ॥ ७० ॥

व्याख्या—रज्यन्नखस्य = स्वभावरक्तनखरस्य, अङ्गुलिपञ्चकस्य=करशाखापञ्चकस्य, मिषात् = व्याजात्, असौ = पुरोवर्तिनी, हैमैकपुङ्खा = सौवर्णैककर्तर्याख्यमूलप्रदेशा, विशुद्धपर्वा = निर्व्रणग्रन्थिः, सरलग्रन्थिरिति भावः। स्मरस्य = कामदेवस्य, पञ्चशरी=वाणपञ्चकं, प्रियाकरे = दमयन्तीपाणौ, एव, हैङ्गुलपद्मतूणे = हिङ्गुलरक्तकमलतूणीरे, अस्ति = विद्यते ॥ ७० ॥

अनुवादः—स्वभावसे ही लाल नाखूनोंसे युक्त पाँच उँगलियोंके बहानेसे यह (पुरोवर्ती) एकमात्र कर्तरी नामक मूलप्रदेशवाले सरल ग्रन्थिसे युक्त कामदेवके पाँच वाण, दमयन्तीके हस्तरूप हिङ्गुलसे रँगे गये कमलरूप तरकसमें हैं ॥ ७० ॥

टिप्पणी—रज्यन्नखस्य = रज्यन्तीति रज्यन्तः, "रञ्ज रागे" धातुसे "कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च" इस सूत्रसे कर्मकर्तामें यक् और आत्मनेपद के वदले श्यन् और परस्मैपद। रंज+श्यन्+लट् (शतृ) + जस्। रंज्यन्तो नखा यस्य, तस्य (वहु०)। अङ्गुलिपञ्चकस्य = अङ्गुलीनां पञ्चकं, तस्य (ष० त०)। हैमैकपुङ्खा = हेम्नो विकारा हैमाः, हेमन्+अण्+जस्। हैमा एके पुङ्खा यस्याः सा (वहु०)। "कर्तरी पुङ्ख" इति यादवः। विशुद्धपर्वा = विशुद्धानि पर्वाणि यस्याः सा (वहु०) 'पर्व' का अर्थ शरके पक्षमें ग्रन्थि (गाँठ) और अङ्गुलिके पक्षमें 'पोर' है। पञ्चशरी = पञ्चानां शराणां समाहारः (द्विगुः)। प्रियाकरे = प्रियायाः करः, तस्मिन् (ष० त०)। हैङ्गुलपद्मतूणे = पद्मम् एव तूणम् (रूपक०) हिङ्गुलेन रक्तं हैङ्गुलम्, "तेन रक्तं रागात्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय। हैङ्गुलम् एव पद्मतूणं, तस्मिन् (रूपक०)। इस पद्यमें दमयन्तीके हाथको कामदेवके तरकसके रूपमें और दमयन्तीकी पाँच उङ्गलियोंको कामदेवके बाणोंके रूपमें वर्णन किया है। इस पद्यमें कैतवाऽपह्नुति, रूपक और उत्प्रेक्षा इनका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ७० ॥

अस्याः करस्पर्शनगर्धिऋद्धिर्बालत्वमापत् खलु पल्लवो यः।
भूयोऽपि नामाऽधरसाम्यगर्वं कुर्वन् कथं वाऽस्तु स न प्रवालः? ॥ ७१ ॥

अन्वयः—यः पल्लवः अस्याः करस्पर्शनगर्धिऋद्धिः बालत्वम् आपत् खलु। भूयोऽपि नाम अधरसाम्यगर्वं कुर्वन् सः प्रवालः कथं वा न अस्तु ? ॥ ७१ ॥

इत्यमरः । बाहुलतामृणाली = बाहुः लता इव (उपमित०), सा एव मृणाली (रूपक०) अन्तरीपे =अन्तर्गता आपः ययोस्ते (बहु०) "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" इससे ईत्व, "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" इससे समासान्त अप्रत्यय। "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ।" इत्यमरः । उत्तस्थतुः = उद्+ स्था+लिट्+तस् (अतुस्)। इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ७३ ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।
परं च नाऽऽश्रित्य तरुं महान्तं कुचौ कृशाऽङ्ग्याः स्वत एव तुङ्गौ ॥ ७४ ॥

अन्वयः—तावत् पतितं तालम् उत्थानसुस्थौ एतौ अनुकर्तुं प्रभु न स्यात्, परं महान्तं तरुम् आश्रित्य स्वत एव तुङ्गौ कृशाङ्ग्याः कुचौ अनुकर्तुं न प्रभु ॥ ७४ ॥

व्याख्या—तावत्, पतितं = च्युतं, तालवृक्षादिति शेषः, तालं = तालफलम् (कर्तृ), उत्थानसुस्थौ = ऊर्ध्वाऽवस्थानसुप्रतिष्ठौ, एतौ = समीपतरवर्तिनौ, दमयन्तीकुचाविति भावः । अनुकर्तुम् = अनुहर्तुं, प्रभु = समर्थं, न स्यात् = नो भवेत्, पतिताऽपतितयोः कुतः साम्यमिति भावः । परम् = अन्यत्, अपतितं तालफलमिति भावः । महान्तम् = बृहन्तं, तरुं = वृक्षं, तालवृक्षमिति भावः, आश्रित्य = अवलम्ब्य, तुङ्गं सदपीति शेषः, स्वत एव = आत्मना एव, अन्याऽनाश्रयणेनेति भावः । तुङ्गौ = उन्नतौ, कृशाङ्ग्याः = दमयन्त्याः, कुचौ= पयोधरौ, अनुकर्तुम् = अनुहर्तुं, न प्रभु = न समर्थम् ॥ ७४ ॥

अनुवादः—गिरा हुआ तालफल उन्नत और प्रतिष्ठित दमयन्तीके स्तनोंकी बराबरी करनेमें समर्थ नहीं होगा । दूसरा—अपतित (बिना गिरा हुआ) तालफल भी ऊँचे तालवृक्षको आश्रय करके रहता हुआ भी स्वतः ऊँचे दमयन्तीके स्तनोंकी बराबरी करनेके लिए समर्थ नहीं होगा ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—उत्थानसुस्थौ = उत्थानेन सुस्थौ (अपतितौ) तौ (तृ० त०)। अनुकर्तुम् = अनु+कृ+तुमुन् । कृशाऽङ्ग्याः=कृशानि अङ्गानि यस्याः सा कृशाङ्गी, तस्याः (बहु०)। गिरा हुआ तालफल न गिरनेवाले दमयन्तीके स्तनोंकी समता नहीं कर सकता है, बड़े पेड़का आश्रय लेकर रहा हुआ नहीं गिरा हुआ तालफल भी बिना किसीके आश्रयके स्वतः उन्नत दमयन्तीके स्तनोंकी समता नहीं कर सकता है, यह भाव है ॥ ७४ ॥

एतत्कुचस्पर्द्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाऽजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—एतत्कुचस्पर्द्धितया ख्यातस्य घटस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् अजनि । (किं च) मणिकादिकारी तस्मात् शिल्पात् कुम्भकार इति प्रसिद्धनामा अजनि ॥ ७५ ॥

व्याख्या—एतत्कुचस्पर्द्धितया = दमयन्तीस्तनस्पर्द्धाशीलत्वेन, ख्यातस्य = प्रसिद्धस्य, लोक इति शेषः, घटस्य = कुम्भस्य, शास्त्रेषु = न्यायादिशास्त्रेषु, निदर्शनत्वं = दृष्टान्तत्वम्, अजनि=जातम् । (किञ्च) मणिकादिकारी=अलिञ्जरादिमहाभाण्डनिर्माता कुलालः, तस्मात् = पूर्वोक्तात्, शिल्पात् = घटनिर्माणात्, कुम्भकारः = "कुम्भकार" इत्येव, प्रसिद्धनामा=प्रख्याताभिधानः, अजनि = जातः ॥ ७५ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके स्तनसे स्पर्द्धा करनेसे प्रसिद्ध घट शब्द न्याय आदि शास्त्रोंमें दृष्टान्तरूप हुआ । मणिक (कुण्डा) आदि महाभाण्डोंका निर्माण करनेवाला कुलाल भी उसी घटनिर्माणरूप शिल्पसे "कुम्भकार" ऐसा प्रख्यातनामवाला हो गया ॥ ७५ ॥

टिप्पणी—एतत्कुचस्पर्द्धितया = एतस्याः कुचौः (ष० त०), ताभ्यां स्पर्द्धते तच्छीलः एतत्कुचस्पर्द्धी, एतत्कुच + स्पर्द्ध + णिनिः (उपपद०) + सुः । तस्य भावस्तत्ता, तया, एतत्कुचस्पर्धिन् + तल् + टाप् + टा । मणिकादिकारी = मणिक आदिर्येषां ते मणिकादयः (बहु०) । "अलिञ्जरः स्यान्मणिक" इत्यमरः । मणिकादीन् करोतीति तच्छीलः, मणिकादि + कृ + णिनिः (उपपद०) + सुः । कुम्भकारः = कुम्भं करोतीति, कुम्भ + कृ + अण् (उपपद०) + सुः । प्रसिद्धनामा = प्रसिद्धं नाम यस्य सः (बहु०) । महापुरुषोंके संसर्गके समान उनके साथ सङ्घर्ष करनेसे भी प्रसिद्धि होती है यह भाव है ॥ ७५ ॥

गुच्छाऽऽलयस्वच्छतमोदबिन्दुवृन्दाऽऽभमुक्ताफलफेनिलाऽङ्के ।
माणिक्यहारस्य विदर्भसुभ्रूपयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—माणिक्यहारस्य रोहितश्रीः गुच्छाऽऽलयस्वच्छतमोदबिन्दुवृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाऽङ्के विदर्भसुभ्रूपयोधरे रोहति ॥ ७६ ॥

व्याख्या—माणिक्यहारस्य = माणिक्यमयमुक्तामालायाः, रोहितश्रीः = लोहितकान्तिः, गुच्छाऽऽलयस्वच्छतमोदबिन्दुवृन्दाऽऽभमुक्ताफलफेनिलाऽङ्के =

हारविशेषाश्रय - निर्मलतम जलबिन्दुसमूहसमकान्तिमौक्तिकफेनयुक्तमध्ये, विदर्भसुभ्रूपयोधरे = दमयन्तीकुचे, रोहति=प्रादुर्भवति। मुक्ताहारमाणिक्यहाराभ्यां भैमीकुचौ शोभेते इति भावः ॥ ७६ ॥

अनुवादः—माणिक्यमालाकी लाल कान्ति, गुच्छ (हारविशेष) में रहनेवाले अत्यन्त निर्मल जलबिन्दुओंके समान कान्तिवाले मोतियोंसे मध्यमें फेनयुक्तके समान दमयन्तीके स्तनमें प्रकट हो रही है ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—माणिक्यहारस्य = माणिक्यानां हारः, तस्य (ष० त०)। हारका अर्थ यहाँपर मुक्तामाला न होकर लक्षणासे मालारूप अर्थ है। रोहितश्रीः = रोहिता चाऽसौ श्रीः (क० धा०), "लोहितो रोहितो रक्तः" इत्यमरः। गुच्छाऽऽलयेत्यादिः = गुच्छ आलयो येषां तानि (बहु०), अतिशयेन स्वच्छानि स्वच्छतमानि (स्वच्छ+तमप्+जस्)। उदकानां बिन्दवः (ष० त०), तेषां वृन्दम् (ष० त०)। उदबिन्दुवृन्दम् इव आभा येषां तानि (बहु०)। मुक्ताः फलानि इव (उपमित०)। गुच्छालयानि च तानि स्वच्छतमानि (क० धा०)। उदबिन्दुवृन्दाभानि च तानि मुक्ताफलानि (क० धा०), फेनाः सन्ति यस्मिन् सः, "फेनादिलच्च" इससे इलच्। फेनिलः अङ्कः (मध्यः) यस्य सः (बहु०)। गुच्छाऽऽलयस्वच्छतमानि च तानि उदबिन्दुवृन्दाऽऽभमुक्ताफलानि (क० धा०)। तैः फेनिलाऽङ्कः, तस्मिन् (तृ० त०)। विदर्भसुभ्रूपयोधरे=शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः (बहु०)। विदर्भेषु सुभ्रूः (स० त०)। धरतीति धरः, धृञ्+अच्। पयसां धरः (ष० त०)। विदर्भसुभ्रुवाः पयोधरः, तस्मिन् (ष० त०)। रोहति = रुह+लट्+तिप्। पयोधरका मेघरूप अर्थमें, पयोधरे = मेघमें, रोहितश्रीः = सरल इन्द्रधनुकी शोभा, रोहति = प्रादुर्भूत होती है यह अर्थ है। इस पद्यमें श्लेष और उपमाको संसृष्टि है ॥ ७६ ॥

निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजोऽयमस्यामुदीतो मुखमिन्दुबिम्बः।
चित्रं तथाऽपि स्तनकोकयुग्मं न स्तोकमप्युज्झति विप्रयोगम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजः मुखम् (एव) इन्दुबिम्बः अस्याम् उदीतः, तथाऽपि स्तनकोकयुग्मं स्तोकम् अपि विप्रयोगं न अर्जति चित्रम् ! ॥ ७७ ॥

व्याख्या—निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजः = निःसंशयमुकुलितकमलः, मुखं = वदनम् एव, इन्दुबिम्बः = चन्द्रमण्डलम्, अस्यां = दमयन्त्याम्, उदीतः = उदितः, तथाऽपि = इन्दूदयेऽपि, स्तनकोकयुग्मं = कुचचक्रवाकयुगलं, स्तोकं

अपि = अल्पम् अपि, विप्रयोगं = मिथो विरहं, न अञ्चति = नो गच्छति, चित्रम् = आश्चर्यम् ॥ ७७ ॥

अनुवादः—निःशङ्क रूपसे कमलको मुकुलित करनेवाला मुखरूप चन्द्र-मण्डल दमयन्तीमें उदित हुआ है, तो भी स्तनरूप दो चक्रवाक (चकवा और चकवी) अल्प भी वियोगको प्राप्त नहीं करते हैं, आश्चर्य है ! ॥ ७७ ॥

टिप्पणी—निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजः = निर्गता शङ्का यस्मिंस्तत् (बहु०) । निःशङ्कं (यथा तथा) सङ्कोचितानि (सुप्सुपा०), निःशङ्कसङ्कोचितानि पङ्कजानि येन सः (बहु०) । इन्दुबिम्बः = इन्दोः बिम्बः (ष० त०) । स्तनकोकयुग्मं = कोकी च कोकश्च कोकौ, "पुमान् स्त्रिया" इससे एकशेष । "कोकश्चक्रश्चक्रवाकः" इत्यमरः । स्तनौ एव कोकौ (रूपक०), तयोर्युग्मम् (ष० त०) । अञ्चति = अञ्च + लट् + तिप् । दमयन्तीके मुखचन्द्रके उदयसे कमल निमीलित हुआ है ठीक है, परन्तु चन्द्रोदय होनेपर भी स्तनरूप चक्रवाक-मिथुनमें जो विरह नहीं है वह आश्चर्य है, यह भाव है । इस पद्यमें मुखरूप चन्द्रके उदयमें भी कुचरूप कोकपक्षियोंका वियोग नहीं है, इस प्रकार रूपक और विरोधाऽऽभासका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ७७ ॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽसावनयोः क्व ताभ्याम् ।
भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—आभ्यां कुचाभ्याम् इभकुम्भयोः श्रीः आदीयते, ताभ्याम् अनयोः असौ श्रीः क्व आदीयते ? यत् तौ भयेन गोपायितमौक्तिकौ, इमौ प्रव्यक्त-मुक्ताऽऽभरणौ ॥ ७८ ॥

व्याख्या—आभ्यां = निकटवर्तिभ्यां, कुचाभ्यां = दमयन्त्याः स्तनाभ्याम्, इभकुम्भयोः = हस्तिमस्तकपिण्डयोः, श्रीः = शोभा संपत्तिश्च, आदीयते = गृह्यते, परं ताभ्याम् = इभकुम्भाभ्याम्, अनयोः = भैमीकुचयोः, असौ = प्रसिद्धा, श्रीः = शोभा सम्पत्तिश्च, क्व = कुत्र, आदीयते । यत् = यस्मात्का-रणात्, तौ = इभकुम्भौ, भयेन = भीत्या, गोपायितमौक्तिकौ = अन्तर्गुप्त-मुक्ताफलौ, इमौ = निकटवर्तिनौ दमयन्तीकुचौ तु, प्रव्यक्तमुक्ताऽऽभरणौ = प्रकाशितमौक्तिकाऽलङ्कारौ । दमयन्तीपयोधरौ हस्तिकुम्भाभ्यामप्यधिकमनो-हराविति भावः ॥ ७८ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके स्तन हाथीके मस्तकपिण्डोंकी शोभा और सम्पत्तिको ले लेते हैं, हाथीके कुम्भ (मस्तकपिण्ड) दमयन्तीके स्तनोंकी शोभा और

संपत्तिको कहाँ लेते हैं ? क्योंकि हाथीके मस्तकपिण्ड अपहरणके भयसे अपने मोतियोंको छिपाते हैं और दमयन्तीके स्तन अपने मोतियोंके अलङ्कारोंको प्रकाशित करते हैं ॥ ७८ ॥

टिप्पणी—इभकुम्भयोः = इभस्य कुम्भौ, तयोः (ष० त०)। "कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः" इत्यमरः। आदीयते = आङ् + दा + लट् (कर्ममें) + त। भयेन = हेतुमें तृतीया। गोपायितमौक्तिकौ = गोपायितं मौक्तिकं याभ्यां तौ (बहु०)। प्रव्यक्तमुक्ताऽभरणौ = मुक्ताया आभरणम् (ष० त०)। प्रव्यक्तं मुक्ताऽभरणं याभ्यां तौ (बहु०)। जैसे राजासे हृतधन पुरुष अवशिष्ट धनको छिपाता है, राजा तो प्रकाशित करता है यह भाव है। इस पद्यमें व्यतिरेक अलङ्कार है ॥ ७८ ॥

कराऽग्रजाग्रच्छतकोटिरर्थी ययोरिमौ तौ तुलयेत्कुचौ चेत्।
सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—कराऽग्रजाग्रच्छतकोटिः ययोः अर्थी, तौ इमौ कुचौ वटीम् अपि लब्धुं न जातं सर्वं श्रीफलं तुलयेत् चेत्, तदा उन्मदिष्णु (स्यात्) ॥ ७९ ॥

व्याख्या—कराऽग्रजाग्रच्छतकोटिः = हस्ताऽग्रप्रकाशमानवज्रः, महेन्द्र इति भावः, पक्षान्तरे हस्ताऽग्रविद्यमानशतकोटि द्रव्यः, ययोः = दमयन्तीकुचयोः, अर्थी = याचकः, तौ = तादृशौ, इमौ = विद्यमानौ, कुचौ = स्तनौ (कर्मभूतौ), वटीम् अपि = क्षुद्रकपदिकाम् अपि, लब्धुं = प्राप्तुं, न जातं = न उत्पन्नं, निःस्वमिति भावः। सर्वं = सकलं, श्रीफलं = विल्वफलं (कर्तृ), तुलयेत् चेत् = समीकुर्यात् चेत्, साम्याऽभिलाषि भवेच्चेदिति भावः। तदा = तर्हि, उन्मदिष्णु = उन्मादयुक्तं, स्यादिति शेषः। उपमाऽतीते वस्तुनि उपमात्वाऽभिमानस्तथा धनिकमात्रलभ्ये वस्तुनि निःस्वस्य लिप्सा चोन्माद एवेति भावः ॥ ७९ ॥

अनुवादः—हाथमें वज्र लेनेवाले अथवा हाथमें सौ करोड़ द्रव्यवाले इन्द्र दमयन्तीके जिन स्तनोंके याचक हैं वैसे इन कुचोंको क्षुद्र कौड़ीको भी पानेके लिए असमर्थ गरीब समस्त वेलका फल बराबरी करेगा तो उन्मत्त (पागल) होगा ॥ ७९ ॥

टिप्पणी—कराऽग्रजाग्रच्छतकोटिः = करस्य अग्रं (ष० त०), तस्मिन् जाग्रत् (स० त०)। शतं कोटयः (धाराः) यस्य सः (बहु०)। "शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः।" इत्यमरः। कराऽग्रजाग्रत् शतकोटिः यस्य सः

(बहु०) । अथ वा—शतं चाऽसौ कोटिः (क० धा०) । कराग्रे जाग्रती (स० त०) । कराऽग्रजाग्रती शतकोटिः यस्य सः (बहु०) । अर्थी = अर्थ + इनिः + सुः । वटीम् = अल्पः वटः वटी ताम्, अवयवाऽपचयविवक्षामें "षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे ङीष् । "वटः कपर्दे न्यग्रोधः" इति विश्वः । "स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि-विवक्षाऽपचये यदि ।" इत्यमरः । सर्वम् = दमयन्तीके दो कुचोंकी समता समस्त बेल फल भी नहीं कर सकते, एककी क्या बात ? अथवा सर्वम् = पकनेसे परिपूर्ण भी बिल्वफल समता नहीं कर सकता यह भाव है । उन्मदिष्णुः = उन्मदनशीलम्, उद्-उपसर्गपूर्वक "मदी हर्षे" धातुसे "अलङ्कृञ्०" इत्यादि सूत्रसे इष्णुच् । "उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्" इत्यमरः । अपनेसे तुलना न हो सकनेवाली उत्कृष्ट वस्तुसे तुलनाका अभिमान करना और केवल धनीसे प्राप्य वस्तुके पानेकी लालसा भी उन्माद ही है यह अभिप्राय है । इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ७९ ॥

स्तनाऽतटे चन्दनपङ्किलेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।
हाराऽऽवलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

अन्वयः—चन्दनपङ्किले अस्याः स्तनाऽतटे जातस्य यावद्युवमानसानां स्खलनस्य रेखाः हाराऽऽवलीरत्नमयूखधाराकाराः (सत्यः) स्फुरन्ति ॥ ८० ॥

व्याख्या—चन्दनपङ्किले = श्रीखण्डद्रवपङ्कयुक्ते, अस्याः = दमयन्त्याः, स्तनाऽतटे = कुचप्रपाते, "स्तनाऽवटे" इति नारायणपण्डितसंमतः पाठस्तस्य कुचगर्ते इत्यर्थः । जातस्य = निष्पन्नस्य, यावद्युवमानसानां = सर्वतरुणाऽन्तःकरणानां, स्खलनस्य = पतनस्य, रेखाः = पतनमार्गाः, हाराऽऽवलीरत्नमयूखधाराऽऽकाराः = मुक्तावलिमणिकिरणपङ्क्तिस्वरूपाः सत्यः, स्फुरन्ति = प्रतिभासन्ते । नेमा रत्नमयूखधाराः किन्तु पतनरेखा इति प्रतीयन्त इति भावः ॥ ८० ॥

अनुवादः—चन्दनके द्रवसे पङ्कयुक्त दमयन्तीके कुचके ढालमें समस्त तरुण पुरुषोंके अन्तःकरणके पतनकी रेखाएँ मोतियोंकी मालाकी रत्नकिरणोंके पङ्क्तिस्वरूप होती हुई शोभित हो रही हैं ॥ ८० ॥

टिप्पणी—चन्दनपङ्किले = चन्दनेन पङ्किलः, तस्मिन् (तृ० त०), स्तनाऽतटे = स्तनस्य अतटः, तस्मिन् (ष० त०), "प्रपातस्त्वतटो भृगुः" इत्यमरः । यावद्युवमानसानां = यूनां मानसानि युवमानसानि (ष० त०) । यावन्ति च तानि युवमानसानि, तेषाम् (क० धा०) । हाराऽऽवलीरत्नमयूख-धाराऽऽकाराः = हाराणाम् आवली (ष० त०) तस्याः रत्नानि (स० त०),

तेषां मयूखाः (ष० त०)। तेषां धाराः (ष० त०), ता एव आकारा यासां ताः (बहु०)। दमयन्तीके कुचोंमें हारावलीके रत्नोंकी किरणपङ्क्तियाँ दमयन्तीके कुचोंके प्रपात (ढाल) में तरुण पुरुषोंके अन्तःकरणोंके पतनकी रेखाओंके सदृश शोभित हो रही हैं यह भाव है। इस पद्यमें रत्नकिरणोंकी धाराओंमें तरुण जनोंके चित्तके पतनकी रेखाकी उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ८० ॥

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत्प्राप्यते नाऽऽक्रमणं वलिभ्यः।
सर्वाऽङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्ये विजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

अन्वयः—इह भीमभुवि क्षीणेन मध्ये सता अपि उदरेण वलिभ्य आक्रमणं न प्राप्यते इति यत्, तत् चित्रम्। सर्वाऽङ्गशुद्धौ अनङ्गराज्ये विजृम्भितं तत् (चित्रम्) ॥ ८१ ॥

व्याख्या—इह = अस्यां, भीमभुवि = दमयन्त्यां, भयङ्करस्थाने च, क्षीणेन = कृशेन दुर्बलेन च, मध्ये = अवलग्ने, प्रबलशत्रुमध्ये च, सता अपि = वसता अपि, उदरेण = जठरेण त्रिवल्यधोभागेन, वलिभ्यः = त्रिवलिभ्यः, वबयोरभेदात् बलवद्भ्यश्च, आक्रमणम् = अभिव्याप्तिः अभिभवश्च, न प्राप्यते = न आसाद्यते, इति यत्, तत् = अनाक्रमणं, चित्रम् = आश्चर्यं, वलिसमीपे दुर्बलस्याऽनाक्रमणं चित्रमित्यर्थः। किञ्च सर्वाऽङ्गशुद्धौ = करचरणाऽदिसकलाऽङ्गशुद्धौ, स्वाम्यमात्यादिसर्वराज्याङ्गशुद्धौ च सत्याम्, अनङ्गराज्ये = अङ्गहीनराज्ये, कामराज्ये च, विजृम्भितं = विलसितं, तत् = अन्यत्, चित्रम् = आश्चर्यम् ॥ ८१ ॥

अनुवादः—इस भीमभू (दमयन्ती) में अथ वा भयानक भूमिमें, क्षीण (कृश अथवा दुर्बल) होकर मध्य (कमर वा प्रबल शत्रुके बीच) में रहते हुए भी उदर (त्रिवलियोंके अधोभागस्थ) ने जो तीन वलि (उदररेखाओं) से अथवा व और बके अभेदमें बलसम्पन्नोंसे आक्रमण (अभिव्याप्ति) वा पीडाको जो प्राप्त नहीं किया वह आश्चर्य है। सर्वाङ्गोंकी (कर, चरण आदि संपूर्ण अङ्गोंकी) वा (स्वामी, अमात्य आदि सब राज्याङ्गोंकी) शुद्धि होनेपर अनङ्ग (कामदेव वा अङ्गहीन) के राज्यमें जो विलास है वह दूसरा आश्चर्य है ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—भीमभुवि = भीमात् भवतीति भीमभूः, तस्याम् भीम + भू + क्विप् (उपपद०) + ङि। दमयन्तीमें, अथ वा भीमा चाऽसौ भूः, तस्याम् (क० धा०), भयानक भूमिमें। वलिभ्यः = तीन वलियों (उदररेखाओं) से। 'व' और 'ब' का भेद न होनेसे, बलसम्पन्न जनोंसे। "करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्।" इत्यमरः। सर्वाऽङ्गशुद्धौ = सर्वाणि च तानि अङ्गानि

(करचरणादीनि, स्वाम्यमात्यादीनि च) सर्वाङ्गानि (क० धा०), तेषां शुद्धिः, तस्याम् (ष० त०)। अनङ्गराज्ये = अनङ्गस्य राज्यं, तस्मिन् (ष०त०)। कमरसे क्षीण दमयन्तीके उदरमें तीन वलियोंने जो आक्रमण अर्थात् अभिव्याप्ति नहीं की वह कर चरण आदि सब अङ्गोंमें शुद्धि (निर्दोषता) में कामदेवके राज्यका विलास हैं। दूसरा अर्थ—भयानक भूमिमें और प्रबल शत्रुओंके बीचमें रहा हुआ दुर्बल पुरुष भी बलवान् शत्रुओंसे जो अभिभव नहीं पाता है वह स्वामी, अमात्य आदि संपूर्ण अङ्गोंकी शुद्धि होनेपर अङ्गहीनका जो विलास है वह दूसरा आश्चर्य है। इस पद्यमें वाच्य और प्रतीयमानमें अभेदका अध्यवसाय होनेसे विरोधाभास अलङ्कार है॥ ८१॥

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं वेधा न दध्यात् कमनीयमंशम्।
केन स्तनौ सम्प्रति यौवनेऽस्याः सृजेदनन्यप्रतिमाऽङ्गदीप्तेः॥ ८२॥

अन्वयः—वेधा इदमीयं मध्यं तनूकृत्य कमनीयम् अंशं न दध्यात् यदि सम्प्रति यौवने अन्यन्यप्रतिमाऽङ्गदीप्तेः अस्याः स्तनौ केन सृजेत्?॥ ८२॥

व्याख्या—वेधाः = ब्रह्मा, इदमीयम् = एतदीयं, दमयन्तीसम्बन्धीति भावः, मध्यम् = अवलग्नं, तनूकृत्य = अतिकृशं कृत्वा, कमनीयं = रमणीयम्, अंशं= भागं, न दध्यात् यदि = क्वचिन्न स्थापयेत् चेत्, सम्प्रति = अधुना, यौवने = तारुण्ये, अनन्यप्रतिमाऽङ्गदीप्तेः = असाधारणदेहकान्तेः, अस्याः = दमयन्त्याः, स्तनौ = कुचौ, केन = अंशेन प्रकारेण वा, सृजेत् = उत्पादयेत्। दमयन्त्या मध्यभागसारेण विधाता तस्याः कुचौ निर्मितवानिति भावः॥ ८२॥

अनुवादः—ब्रह्माजी इस (दमयन्ती) की कमरको पतली करके उसके रमणीय भागको कहींपर नहीं रखते तो इस समय जवानीमें असाधारण शरीरकान्तिवाली दमयन्तीके स्तनोंको किस भागसे वा कैसे बनाते?॥ ८२॥

टिप्पणी—इदमीयम् = अस्या इदं, तद्, इदम्+छः (ईय)+अम्। तनूकृत्य = अतनुतनु यथा संपद्यते तथा कृत्वा तनु + च्वि + कृ + क्त्वा (ल्यप्)। दध्यात् = धा + विधिलिङ् + तिप्। अनन्यप्रतिमाङ्गदीप्तेः = अन्यस्य प्रतिमा (ष० त०)। अङ्गानां दीप्तिः (ष० त०)। अविद्यमाना अन्यप्रतिमा यस्याः सा (नञ्बहु०)। अनन्यप्रतिमा अङ्गदीप्तिर्यस्याः सा, तस्याः (बहु०)। सृजेत् = सृज + विधिलिङ् + तिप्। उदरसे निकाले गये श्रेष्ठ भागसे ब्रह्माजीने दमयन्तीके स्तनोंका निर्माण किया है क्या? इसमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है॥ ८२॥

गौरीव पत्या सुभगा कदाचित् कर्त्रीयमप्यर्धतनूसमस्याम् ।
इतीव मध्ये निदधे विधाता रोमाऽऽवलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

अन्वयः—सुभगा इयं कदाचित् गौरी इव पत्या अर्धतनूसमस्यां कर्त्री इति विधाता अस्या मध्ये रोमाऽऽवलीमेचकसूत्रं निदधे इव ॥ ८३ ॥

व्याख्या—सुभगा = सौभाग्यवती, इयं = दमयन्ती, कदाचित् = जातुचित्, गौरी इव = पार्वती इव, पत्या = भर्त्रा सह, अर्धतनूसमस्याम् = अर्द्धाङ्ग-संघट्टनां, कर्त्री = विधात्री, इति = एवं, मत्वेति शेषः । विधाता = ब्रह्मा, अस्याः = दमयन्त्याः, मध्ये = अर्द्धाङ्गमध्ये, रोमाऽऽवलीमेचकसूत्रं = लोमाऽऽवलीरूपसीमानिर्णयनीलसूत्रं, निदधे इव = निहितवान् किम् ? ॥ ८३ ॥

अनुवादः—"सौभाग्यवती यह (दमयन्ती) कभी पार्वतीके सदृश पतिके साथ आधे शरीरको संघटित करेगी" ऐसा विचार कर ब्रह्माजीने इसके आधे अङ्गके बीचमें सीमानिर्णयके लिए रोमावलीरूप नीलसूत्रको मानों रख दिया है ॥ ८३ ॥

टिप्पणी—सुभगा = शोभनं भगं (भाग्यम्) यस्याः सा (बहु०) । पत्या= "सह" का अर्थ गम्यमान होनेसे भी तृतीया । अर्द्धतनूसमस्याम् = अर्धं चासौ तनूः (क० धा०), तस्याः समस्या, ताम् (ष० त०) । रोमावलीमेचकसूत्रं= रोम्णाम् आवली (ष० त०) । मेचकं च तत् सूत्रम् (क० धा०) । रोमाऽऽवली एव मेचकसूत्रं, तत् (रूपक०) । निदधे = नि + धाञ् + लिट् + त । इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८३ ॥

रोमाऽऽवलीरज्जुमुरोजकुम्भौ गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।
मद्दृष्टितृष्णा विरमेद्यदि स्यान्नैषां बतैषा सिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

अन्वयः—मद्दृष्टितृष्णा रोमाऽऽवलीरज्जुम् उरोजकुम्भौ गम्भीरं नाभिकूपम् आसाद्य (तदा) विरमत् एषाम् एषा सिचयेन गुप्तिः न स्यात् यदि बत ! ॥८४॥

व्याख्या—मद्दृष्टितृष्णा = मद्दर्शनपिपासा, रोमाऽऽवलीरज्जुं = लोमाऽऽवलीरश्मिम्, उरोजकुम्भौ=पयोधरकलशौ, गम्भीरं=गभीरं, नाभिकूपं = नाभ्युदपानम्, आसाद्य = लब्ध्वा, (तदा) विरमेत् = शाम्येत्, अमीभिरुपायैर्लावल्याऽमृतमुद्धृत्य सुष्ठु पीत्वेति भावः । एषां = साधनानां रोमावल्यादीनामिति भावः । एषा = इयं, सिचयेन = वस्त्रेण, गुप्तिः = छादनं, न स्यात् यदि = नो भवेत् चेत् । बत = खेदे ॥ ८४ ॥

अनुवादः—मेरी दर्शनपिपासा दमयन्तीकी रोमपङ्क्तिरूप रज्जुको, स्तनरूप कलशोंको और गम्भीर नाभिरूप कुएँको प्राप्त कर तब शान्त होगी जब इन रोमावली आदि साधनोंका यह वस्त्रसे आच्छादन न हो तो, हाय! ॥ ८४ ॥

टिप्पणी—मद्दृष्टितृष्णा = मम दृष्टिः (ष० त०), तस्याः तृष्णा (ष० त०) । । रोमाऽऽवलीरज्जुं = रोम्णाम् आवली (ष० त०), सा एव रज्जुः, (रूपक०), ताम् । उरोजकुम्भौ = उरोजौ एव कुम्भौ (रूपक०), तौ । नाभिकूपं = नाभिरेव कूपः (रूपक०), तम् । विरमेत् = वि+ रम्+लिङ्+ तिप्, "व्याङ्परिभ्यो रमः" इससे परस्मैपद । सिचयेन = "वस्त्रं तु सिचयः पटः" इति हलायुधः । गुप्तिः = गुप् + क्तिन् + सुः । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ८४ ॥

उन्मूलिताऽऽलानबिलाऽऽभनाभिश्छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमदामा ।
मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्वापवप्रोच्चकुचाऽस्तु वास्तु ॥ ८५ ॥

अन्वयः—उन्मूलिताऽऽलानबिलाऽऽभनाभिः छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमदामा प्रस्वापवप्रोच्चकुचा सा इयं मत्तस्य मदनद्विपस्य वास्तु अस्तु ॥ ८५ ॥

व्याख्या—उन्मूलिताऽऽलानबिलाभनाभिः = उत्पाटितस्तम्भगर्तसदृशनाभिः, छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमदामा=त्रुटितपतच्छृङ्खललोमाऽऽवलिः, प्रस्वापवप्रोच्चकुचा= निद्रार्हमृत्कूटोन्नतस्तना, सा = प्रसिद्धा, इयं = दमयन्ती, मत्तस्य = मदयुक्तस्य, मदनद्विपस्य = कामरूपगजस्य । वास्तु = वसतिगृहम्, अस्तु = भवतु ॥ ८५ ॥

अनुवादः—उखाड़े गये बन्धनस्तम्भ (खूँटे) के छेदके समान गहरी नाभि- वाली, छिन्न और गिरी हुई शृङ्खला (जञ्जीर) के समान रोमपङ्क्तिवाली, हाथीके सोनेके लिए बनायी गई ऊँची मिट्टीके ढेरोंके सदृश ऊँचे स्तनोंसे युक्त यह (दमयन्ती) मतवाले कामरूप हाथीका वासस्थान हो जाय ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—उन्मूलिताऽऽलानबिलाऽऽभनाभिः=उन्मूलितं च तत् आलानं (क० धा०), तस्य बिलम् (ष० त०) । उन्मूलिताऽऽलानबिलस्य इव आभा यस्याः सा (व्यधि० बहु०), तादृशी नाभिर्यस्याः सा (बहु०) । छिन्नस्खलच्छृ- ङ्खलरोमदामा=रोम्णां दाम (ष० त०), छिन्नं स्खलत्शृङ्खलम् इव रोमदाम यस्याः सा (बहु०) । प्रस्वापवप्रोच्चकुचा = प्रस्वापस्य वप्रौ (ष० त०), तौ इव उच्चौ कुचौ यस्याः सा (बहु०) । मत्तस्य=मद्+क्तः+ङस् । मदन- द्विपस्य = मदन एव द्विपः, तस्य (रूपक०) । दमयन्तीकी नाभि अतिशय

गम्भीर, रोमावली लम्बी और कुच बहुत ही उन्नत हैं यह भाव है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ८५ ॥

रोमाऽऽवलिभ्रूकुसुमैः स्वमौर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि।
व्यस्तैरपि स्थास्नुभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—स रतिजानिवीरः मध्यललाटमूर्ध्नि व्यस्तैः स्थास्नुभिः एतदीयैः रोमाऽऽवलिभ्रूकुसुमैः (एव) स्वमौर्वीचापेषुभिः जैत्रः, चित्रम् ॥ ८६ ॥

व्याख्या—सः = प्रसिद्धः, रतिजानिवीरः=कामवीरः, मध्यललाटमूर्ध्नि = मध्यभागे भाले शिरसि च, व्यस्तैः = असम्बद्धैः, स्थास्नुभिः = स्थायिभिः, एतदीयैः = दमयन्तीसम्बन्धिभिः, रोमाऽऽवलिभ्रूकुसुमैः = लोमपङ्क्तिनेत्रलोमपुष्पैः, एव स्वमौर्वीचापेषुभिः = निजज्याकार्मुकबाणैः, जैत्रः = जयशीलः, चित्रम् = आश्चर्यम्। भिन्नदेशस्थैरपि चापादिभिः साधनैः कामो विजयत इत्याश्चर्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

अनुवादः—प्रसिद्ध कामवीर मध्यभाग (कमर) में, ललाटमें और शिरमें अलग-अलग रहे हुए दमयन्तीकी रोमपङ्क्ति, भौंहों और पुष्परूप अपने प्रत्यञ्चा, धनु और बाणोंसे जयशील हो रहा है। आश्चर्य है ! ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—रतिजानिवीरः = रतिर्जाया यस्य सः रतिजानिः (बहु०), "जायाया निङ्" इस सूत्रसे निङ् आदेश। रतिजानिश्चाऽसौ वीरः (क० धा०)। मध्यललाटमूर्ध्नि = मध्यं च ललाटं च मूर्धा च मध्यललाटमूर्द्ध, तस्मिन्, (प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः)। स्थास्नुभिः = तिष्ठन्तीति स्थास्नूनि तैः 'स्था' धातुसे "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" इससे ग्स्नु प्रत्यय। एतदीयैः = एतस्या इमानि एतदीयानि, तैः एतद् + छ (ईय) + भिस्। रोमाऽऽवलिभ्रूकुसुमैः = रोम्णाम् आवलिः (ष० त०)। रोमाऽऽवलिश्च भ्रुवौ च कुसुमानि च, तैः (द्वन्द्व०)। स्वमौर्वीचापेषुभिः = मौर्वी च चापं च इषवश्च मौर्वीचापेषवः (द्वन्द्व०) स्वे च ते मौर्वीचापेषवः, तैः (कर्म०)। जैत्रः = जयशीलो जेता, जि + तृन् + सुः। जेता एव जैत्रः, 'जेतृ' शब्दसे "प्रज्ञादिभ्यश्च" इस सूत्रसे स्वार्थमें अण्। अन्य धनुर्धारी एक ही स्थानमें रहे हुए प्रत्यञ्चा, धनु और बाणोंसे जयलाभ करता है परन्तु कामवीर दमयन्तीकी कमरमें स्थित रोमावलीरूप प्रत्यञ्चासे दमयन्तीके भाल स्थित भौंहें रूप धनुसे और दमयन्तीके शिरमें रहे हुए फलरूप बाणोंसे विजयी हो रहा है यह आश्चर्य है। अत एव विरूपोंकी संघटना होनेसे विषम अलङ्कार है ॥

अस्याः खलुग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेशात् ।
स्मरप्रशस्ती रजताऽक्षरेयं पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—अस्याः पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायां ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्ब प्रतिबिम्बवेशात् इयं रजताऽक्षरा स्मरप्रशस्तिः खलु ॥ ८७ ॥

व्याख्या—दमयन्त्याः पृष्ठस्थलीं वर्णयति—अस्या इति । अस्याः= दमयन्त्याः । पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायां = कायपश्चाद्भागसुवर्णफलके, ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेशात् = बन्धसंयतकचमल्लीपुष्पसमूहप्रतिच्छायाप्रवेशात्, इयम् = एषा, रजताऽक्षरा = रूप्यमयवर्णा, स्मरप्रशस्तिः = कामवर्णना, खलु = निश्चये ॥ ८७ ॥

अनुवाद:—दमयन्तीकी पीठरूप सुवर्णपट्टिकामें गाँठसे बँधे हुए केशोंमें मल्लिकापुष्पोंके प्रतिबिम्बोंके प्रवेशसे यह रजताक्षरसे लिखी गई कामदेवकी प्रशस्ति है क्या ? ॥ ८७ ॥

टिप्पणी—पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायां = पृष्ठस्य स्थली (ष० त०) "पृष्ठं तु चरमं तनोः" इत्यमरः । हाटकस्य पट्टिका (ष० त०) । पृष्ठस्थली एव हाटकपट्टिका (रूपक०), तस्याम् । ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेशात् = ग्रन्थिना निबद्धाः, (तृ० त०), ते च ते केशाः (कर्मधा०) । मल्लीनां कदम्बं (ष० त०) । ग्रन्थिनिबद्धकेशेषु मल्लीकदम्बं (स० त०) । तस्य प्रतिबिम्बः (ष० त०), तस्य वेशः (प्रवेशः), तस्मात् (ष० त०) । रजताऽक्षरा = रजतस्य अक्षरा यस्यां सा (व्यधिकरणबहु०) । स्मरप्रशस्तिः = स्मरस्य प्रशस्तिः (ष० त०) । दमयन्तीका पृष्ठभाग सुवर्णपट्टिकास्वरूप है, उसमें प्रतिबिम्बित केशपाशस्थित मल्लिकापुष्प मानों चाँदीके अक्षरोंसे लिखित कामदेवकी प्रशस्तिवर्णावलीके सदृश शोभित हो रहे हैं, इस प्रकार यहाँपर उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८७ ॥

चक्रेण विश्वं यदि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।
जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बद्वयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८८ ॥

अन्वयः—मत्स्यकेतुः सुदर्शनेन पितुः चक्रेण विश्वं जितं वीक्ष्य यदि अमुना दुर्लभदर्शनेन नितम्बद्वयेन जगत् जिगीषति किम् ? ॥ ८८ ॥

व्याख्या—पद्यद्वयेन दमयन्त्या नितम्बं वर्णयति—चक्रेणेति । मत्स्यकेतुः = कामः, सुदर्शनेन = सुदर्शनाख्येन सुलभदर्शनेन च, पितुः = जनकस्य विष्णोरिति भावः, चक्रेण = चक्राकारेण आयुधविशेषेण, विश्वं = जगत्, जितं = पराजित,

वीक्ष्य = दृष्ट्वा, यदि = किल, अमुना = एतेन, नितम्बद्वयेन = दमयन्त्याः कटिपश्चाद्भागद्वितयेन चक्रेण, जगत् = विश्वं, जिगीषति किं = जेतुमिच्छति किम् ? ॥ ८८ ॥

अनुवादः—कामदेव पिता विष्णुके सुदर्शन (सुदर्शन नामवाले वा सुलभ दर्शनवाले) चक्रसे संसारको जीता हुआ देखकर इस दुर्लभ दर्शनवाले दमयन्तीके नितम्बद्वययुक्त चक्रसे जगत्को जीतनेकी इच्छा करता है क्या ? ॥ ८८ ॥

टिप्पणी—मत्स्यकेतुः = मत्स्यः केतुः (ध्वजचिह्नम्) यस्य सः (बहु०)। सुदर्शनेन = "चक्रं सुदर्शनम्" इत्यमरः। अथ वा सुलभं दर्शनं यस्य तत्, तेन (बहु०)। दुर्लभदर्शनेन = दुर्लभं दर्शनं यस्य तत्, तेन (बहु०)। नितम्बद्वयेन= नितम्बयोर्द्वयं, तेन (ष० त०)। जिगीषति = जेतुम् इच्छति, जि+सन्+लट्+तिप्। "सन्लिटोर्जेः" इस सूत्रसे कुत्व। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८८ ॥

रोमाऽऽवलीदण्डनितम्बचक्रे गुणं च लावण्यजलं च बाला।
तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्बिभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—बाला तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुः रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणं लावण्यजलं सहकारिचक्रं च बिभर्ति (इति) शङ्के ॥ ८९ ॥

व्याख्या—बाला = तरुणी दमयन्ती, तारुण्यमूर्तेः = यौवनस्वरूपस्य, कुचकुम्भकर्तुः = स्तनकलशनिर्मातुः, कुम्भकारस्य। रोमाऽऽवलीदण्डनितम्बचक्रे = लोमपङ्क्तिरूप दण्ड, कटिपश्चाद्भागरूप चक्रे। गुणम् = (सौन्दर्यादिम् एव) गुणम् (सूत्रम्), लावण्यजलं = लावण्यं=सौन्दर्यम् एव जलम् = अम्बु, एतत् सहकारिचक्रं च=सहकारिकारणसमूहं च, बिभर्ति = धारयति, (इति=एवम्) शङ्के = मन्ये ॥ ८९ ॥

अनुवादः—तरुणी दमयन्ती तारुण्यस्वरूप कुचरूप कुम्भोंको बनानेवाले कुम्भकार (कुम्हार) के लिए रोमपङ्क्तिरूप दण्ड, नितम्बरूपचक्र (चाक), सौन्दर्यादि गुणरूप गुण (सूत्र) और लावण्यरूप जल इन सहकारिकारणोंके समूहको मानों धारण करती है ॥ ८९ ॥

टिप्पणी—तारुण्यमूर्तेः = तारुण्यम् एव मूर्तिः (स्वरूपम्) यस्य सः, तस्य (बहु०)। कुचकुम्भकर्तुः = कुचौ एव कुम्भौ (रूपक०), तयोः कर्ता, तस्य (ष० त०)। रोमाऽऽवलीदण्डनितम्बचक्रे = रोम्णाम् आवली (ष० त०), रोमावली एव दण्डः (रूपक०)। नितम्ब एव चक्रम् (रूपक०) रोमावली

दण्डश्च नितम्बचक्रं च, ते (द्वन्द्व०)। गुणं = गुणः (सौन्दर्यादिः) एव गुणः (सूत्रम्), तम्, यहाँपर श्लिष्ट रूपक है। लावण्यजलं=लावण्यम् एव जलं, तत् (रूपक०)। सहकारिचक्रं = सह कुर्वन्तीति सहकारिणः, सह + कृ + णिनिः + (उप०), जस्। सहकारिणां चक्रं, तत् (ष० त०)। इस पद्यमें रूपक, श्लेष और उत्प्रेक्षा इनका सङ्कर अलङ्कार है ॥ ८९ ॥

अङ्गेन केनाऽपि विजेतुमस्या गवेष्यते किं चलपत्त्रपत्त्रम्।
नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्याऽस्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ?॥ ९० ॥

अन्वयः—अस्याः केनाऽपि अङ्गेन चलपत्त्रपत्त्रं विजेतुं गवेष्यते किम् ? नो चेत् तस्य कुतो भयेन इतरच्छदेभ्यः विशेषात् कम्पस्तु अस्तु ? ॥ ९० ॥

व्याख्या—दमयन्त्या वराऽङ्गं वर्णयति—अङ्गेनेति। अस्याः = दमयन्त्याः, केन अपि = वक्तुम् अशक्येन, सौन्दर्याऽतिशयात् ग्राम्यत्वाद्वा इति भावः। अङ्गेन = देहाऽवयवेन, मदनमन्दिरेणेति भावः। चलपत्त्रपत्त्रम् = अश्वत्थदलं, विजेतुं = पराजेतुं, गवेष्यते किम् = अन्विष्यते किम् ?, नो चेत् = न अन्विष्यते यदि, तस्य = अश्वत्थपत्त्रस्य, कुतः = कस्मात्, भयेन = भीत्या, इतरच्छदेभ्यः= वृक्षान्तरपत्त्रेभ्यः, विशेषात् = अतिशयात्, कम्पस्तु = वेपथुस्तु, अस्तु=स्यात्। नाऽन्यत्कम्पकारणं विद्म इति भावः। बलिनाऽन्विष्यमाणो दुर्बलः कम्पत इति प्रसिद्धम् ॥ ९० ॥

अनुवादः—इस (दमयन्ती) का कोई अङ्ग (योनिरूप) पीपलके पत्तेको जीतनेके लिए ढूँढ़ रहा है क्या ? ऐसा न होता तो उस (पीपलके पत्ते) का किसके भयसे अन्य वृक्षोंके पत्तोंकी अपेक्षा ज्यादा कम्प होता ॥ ९० ॥

टिप्पणी—चलपत्त्रपत्त्रं = चलानि पत्त्राणि यस्य स चलपत्त्रः, "बोधिद्रुमश्चलदलः" इत्यमरः। चलपत्त्रस्य पत्त्रम् (ष० त०) गवेष्यते = गवेष + लट् (कर्ममें) + त। इतरच्छदेभ्य = इतरेषां छदाः, तेभ्यः (ष० त०)। बलवान्से ढूँढ़ा गया कमजोर व्यक्ति काँपता है यह प्रसिद्ध है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ९० ॥

भ्रूश्चित्ररेखा च तिलोत्तमाऽस्या नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः।
दृष्टा ततः पूरयतीयमेकाऽनेकाऽप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९१ ॥

अन्वयः—यत् अस्या भ्रूः चित्ररेखा, नासा तिलोत्तमा, ऊरुसृष्टिः रम्भा; ततः इयम् एका दृष्टा (सती) अनेकाऽप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि पूरयति ॥ ९१ ॥

व्याख्या—यत् = यस्मात्कारणात्, अस्याः = दमयन्त्याः, भ्रूः = नेत्रलोम, चित्रलेखा = अद्भुतविन्यासा, तदाख्या अप्सराश्च, नासा = नासिका, तिलोत्तमा = तिलपुष्पादुत्कृष्टा, तदाख्या अप्सराश्च, ऊरुसृष्टिः = सक्थिनिर्मितिः, रम्भा = कदली, तदाख्या अप्सराश्च, ततः = तस्मात् कारणात्, इयं = दमयन्ती, एका एव = एकिका एव, दृष्टा = अवलोकिता सती, अनेकाऽप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि = बह्वप्सरोविलोकनकुतूहलानि, पूरयति = पूर्णानि जनयति ॥ ९१ ॥

अनुवाद:—जिस कारणसे कि इस (दमयन्ती) की भ्रू चित्ररेखा (अद्भुत रेखावाली, वा चित्ररेखा नामकी अप्सरा), इसकी नासिका तिलोत्तमा (तिलपुष्पसे भी उत्तम वा तिलोत्तमा नामकी अप्सरा), इसकी ऊरुकी सृष्टि, रम्भा (केलेके स्तम्भके समान वा रम्भा नामकी अप्सरा) है उस कारणसे वह एक दमयन्ती ही देखी जाती हुई अनेक अप्सराओंको देखनेके कुतूहलको पूर्ण कर देती है ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—चित्ररेखा = चित्रा रेखा यस्याः सा (बहु०)। तिलोत्तमा = तिलात् (तिलपुष्पात्) उत्तमा (पं० त०)। ऊरुसृष्टिः = ऊरोः सृष्टिः (ष० त०)। रम्भा = "रम्भा कदल्यप्सरसोः" इति विश्वः। अनेकाऽप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि = अनेकाश्च ता अप्सरसः (क० धा०) तासां प्रेक्षणम् (ष० त०) तस्मात् कौतुकानि, तानि (पं० त०)। पूरयति = पॄ + णिच् + लट् + तिप्। इस पद्यमें श्लेष और एक दमयन्तीकी अनेकस्वरूपतामें विरोधका आभास होनेसे विरोधाऽऽभास है, इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाऽङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ९१ ॥

रम्भाऽपि किं चिह्नयति प्रकाण्डं न चाऽऽत्मनः स्वेन न चैतदूरू।
स्वस्यैव येनोपरि सा दधाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९२ ॥

अन्वयः—रम्भा अपि आत्मनः प्रकाण्डं स्वेन न चिह्नयति किम्? एतदूरू च न चिह्नयति किं? येन सा अनयोः भ्रमेण स्वस्य एव उपरि पत्राणि दधाना जागर्ति ॥ ९२ ॥

व्याख्या—रम्भा अपि = कदली अपि, आत्मनः = स्वस्य, प्रकाण्डं = स्कन्धं, स्वेन = आत्मना, स्वयमित्यर्थः। न चिह्नयति किं? = चिह्नयुक्तं न करोति किम्, एतदूरू च = दमयन्तीसक्थिनी च, न चिह्नयति किं = चिह्नयुक्तौ न करोति किं, मिथो व्यत्यासनिवारणाय द्वयोरन्यतरस्याऽपि चिह्नं न चकार किमिति उत्प्रेक्षा। येन = कारणेन, सा = रम्भा, अनयोः = ऊर्वोः भ्रमेण =

भ्रान्त्या, ऊरुभ्रान्त्येति भावः। स्वस्य एव = निजस्कन्धस्य एव, उपरि = ऊर्ध्वभागे, पत्त्राणि = दलानि प्रतिपक्षोपरिदेयानि साऽक्षरपत्त्राणि च, दधाना = धारयन्ती सती, जागर्ति = अवतिष्ठते ॥ ९२ ॥

अनुवाद:—कदली भी अपने स्कन्धको और दमयन्तीके दोनों ऊरुओंको क्यों चिह्नित नहीं करती है? जिससे वह (कदली) दमयन्तीके दोनों ऊरुओंके भ्रमसे अपने ही ऊपर पत्त्रोंको रखती है ॥ ९२ ॥

टिप्पणी—स्वेन="प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इससे तृतीया। चिह्नयति= चिह्नवन्तं करोति इति, चिह्नमत् शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर मतुप्‌का लोप लट्+तिप्। इस पद्यमें सौन्दर्यमें संघर्ष करनेवाली रम्भा (कदली) अपने विरोधी दमयन्तीके ऊरुकी भ्रान्तिसे अपने ही ऊपर पत्त्रों-(पत्तों) को वा प्रतिवादपत्त्रोंको रखती है ऐसा कहनेसे भ्रान्तिमान् अलङ्कार और उत्प्रेक्षा इन दोनोंका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ९२ ॥

विधाय मूर्द्धानमधश्चरं चेन्मुञ्चेत्तपोभिः स्वमसारभावम्।
जाड्यं च नाञ्चेत् कदली बलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥ ९३ ॥

अन्वयः—कदली तपोभिः मूर्द्धानम् अधश्चरं विधाय स्वम् असारभावं मुञ्चेत् चेत्, बलीयो जाड्यं च न अञ्चेत् यदि, तदा इदमूरुचारुः स्यात् ॥ ९३ ॥

व्याख्या—कदली = रम्भा, तपोभिः = तपश्चर्याभिः, चान्द्रायणादिभिरिति भावः। मूर्द्धानं = स्वशिरः, अधश्चरम् = अधोवर्तिनं, विधाय = कृत्वा, स्वं = स्वकीयम्, असार भावं = निःसारत्वं च, मुञ्चेत् = त्यजेत्, चेत् = यदि एव, बलीयः = बलवत्तरं, सार्वकालिकमिति भावः। जाड्यं च = शैत्यं च, न अञ्चेत् यदि = नो गच्छेत चेत्, तदा = तर्हि, इदमूरुचारुः = दमयन्तीसक्थिसुन्दरः, स्यात् = भवेत् ॥ ९३ ॥

अनुवाद:—कदली (केला) तपस्याओंसे अपने शिरको नीचेकी ओर रखकर अपने असार भावको छोड़ दे और हमेशा अत्यन्त शीतलताको भी प्राप्त न करेगी तो दमयन्तीके ऊरुके समान मनोहर होगी ॥ ९३ ॥

टिप्पणी—अधश्चरम् = अधश्चरतीति तम्, अधस्+चर+अच्+अम्। विधाय = वि+धा+क्त्वा (ल्यप्)। शिरको नीचे और पैरको ऊपर रखकर यह अभिप्राय है। असारभावम्=अविद्यमानः सारः यस्याः सा असारा (नञ् बहु०), तस्या भावः तम् (ष० त०)। मुञ्चेत् = मुच्+विधिलिङ्+तिप्। बलीयः = बल+ईयसुन्+अम्। अञ्चेत्=अञ्च+विधिलिङ्+तिप्।

इदमूरुचारुः = अस्या ऊरू (ष० त०), तौ इव चारुः (उपमित०)। इस पद्यमें कदलीके अधःशिरस्त्व आदि धर्मके असम्बन्धमें भी सम्बन्धकी सम्भावनासे सम्बन्धकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ९३ ॥

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तस्याः करः पराजीयत वारणीयः।
युक्तं ह्रिया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—तस्याः ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन वारणीयः करः पराजीयत। स ह्रिया स्वं मुखपुष्करं कुण्डलनच्छलेन गोपायति युक्तम् ॥ ९४ ॥

व्याख्या—तस्याः = दमयन्त्याः, ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन = सक्थिस्तम्भद्वयेन, वारणीयः = वारणसम्बन्धी, करः = हस्तः (शुण्डादण्डः), पराजीयत = पराजितः, सः = वारणकरः, ह्रिया = लज्जया हेतुना, स्वं = स्वकीयं, मुखपुष्करं = वदनभूतं पुष्करम् (अग्रभागं, कमलं च) कुण्डलनच्छलेन = मण्डलीकरणव्याजेन, गोपायति = अपिधत्ते, न दर्शयतीति भावः, युक्तम्=उचितमेव। पराजितः स्वमुखं दर्शयितुं न शक्नोतीति भावः ॥ ९४ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके श्रेष्ठ दो ऊरुरूप स्तम्भोंने हाथीकी सूँड़को पराजित कर दिया। वह सूँड लज्जासे अपने मुखरूप सूँडके अग्रभागको मण्डलाकार करनेके वहानेसे ढँक लेती है, यह उचित ही है ॥ ९४ ॥

टिप्पणी—ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन = प्रकाण्डे चाऽसौ ऊरू ऊरुप्रकाण्डे, "प्रशंसावचनैश्च" इस सूत्रसे समास, ऊरुप्रकाण्डयोर्द्वितयं, तेन (ष० त०)। वारणीयः= वारणस्य अयं, वारण + छ (ईय) + सुः। पराजीयत = परा + जि + लङ् (कर्ममें) + त। मुखपुष्करं = मुखं च तत् पुष्करं, तत् (क० धा०)। दूसरे पक्षमें—मुखं पुष्करम् इव, तत् (उपमित०)। "पुष्करं खेऽम्बुपद्मयोः। तुर्यवक्त्रे हस्तिहस्ताऽग्रकाण्डयोः।" इति मेदिनी। कुण्डलनच्छलेन = कुण्डलनस्य छलं, तेन (ष० त०)। गोपायति = गुप् + लट् + तिप्। इस पद्यमें हाथीकी सूँड़ दमयन्तीके ऊरुसे परास्त होकर मण्डलीकरणके छलसे मानों अपने मुख (अग्रभाग) को छिपा लेती है ऐसा कहनेसे अपह्नुति और उत्प्रेक्षाकी संसृष्टि है ॥ ९४ ॥

अस्यां मुनानामपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली।
नानारदाह्लादि मुखं श्रितोर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९५ ॥

अन्वयः—अस्यां मुनीनाम् अपि मोहम् ऊहे, यत् महान् भृगुः यत्कुचशैलशीली, मुखम् अनारदाह्लादि न (पक्षे) नानारदाह्लादि, महाभारतसर्गयोग्यः, व्यासः श्रितोः, पक्षे महाभारतसर्गयोग्यः व्यासः श्रितोः ॥ ९५ ॥

व्याख्या—अस्यां = दमयन्त्या, मुनीनाम् अपि = ऋषीणाम् अपि, मोहं = भ्रान्तिम् आसक्तिम्, ऊहे = तर्कयामि। कुतः? यत = यस्मात्, महान् = अधिकः, भृगुः = तन्नामको मुनिः, यत्कुचशैलशीली = दमयन्तीस्तनपर्वतपरिचयशीलः, मुनीनां तपश्चरणाऽर्थं पर्वताश्रयत्वात्पर्वतबुद्धचा भृगुः दमयन्तीकुचावाश्रयतीति भावः। पक्षान्तरे—महान्=अधिक; भृगुः = अतटः, यत्कुचशैलशीली = दमयन्तीस्तनपर्वतपरिचयशीलः, दमयन्ती कुचयोः पार्श्वभागः प्रपाततुल्य इति भावः। मुखं = दमयन्तीवदनम्, अनारदाह्लादि न = नारदस्य अनाह्लादकं न, अपि तु आह्लादकम् एव। पक्षान्तरे—मुखं = दमयन्तीवदनं, नानारदाह्लादि = नानारदैः (अनेकदन्तैः) आह्लादि (आह्लादकारकम्)। महाभारतसर्गयोग्यः = महाभारतनिर्माणसमर्थः, व्यासः = कृष्णद्वैपायनः, श्रितोरुः = दमयन्तीसक्थ्याश्रितः, कदलीस्तम्भच्छायाबुद्धचा दमयन्त्या ऊरू आश्रित्य व्यासस्तिष्ठतीति भावः। पक्षान्तरे—महाऽऽभाः = महाप्रभः, रतसर्गयोग्यः = सुरतनिर्माणयोग्यः, व्यासः = विस्तारः, श्रितोरुः = दमयन्तीसक्थ्याश्रितः अस्तीति शेषः॥ ९५॥

अनुवादः—मैं दमयन्तीमें मुनियोंको भी भ्रान्ति होनेकी तर्कना करता हूँ, क्योंकि महान् भृगु मुनिने इनके कुचरूप पर्वतोंकी सेवा की, दूसरे पक्षमें—दमयन्तीके कुचोंका पार्श्वभाग प्रपात (ढाल) के समान है। दमयन्तीका मुख नारदमुनिको आह्लाद न करनेवाला नहीं है (आह्लाद करनेवाला है)। दूसरे पक्षमें—दमयन्तीका मुख अनेक दन्तोंसे आह्लाद उत्पन्न करनेवाला है। महाभारतके निर्माणमें समर्थ व्यास दमयन्तीके ऊरुओंका आश्रय लेते हैं। दूसरे पक्षमें—सुन्दर कान्तिवाले रतिक्रीडाके योग्य विस्तारने दमयन्तीके ऊरुओंका आश्रय लिया है॥ ९५॥

टिप्पणी—ऊहे = ऊह + लट् + त। भृगुः = "भृगुः पुमान्। मुनौ हरेऽतटे शुक्रे" इति मेदिनी। यत्कुचशैलशीली=यस्याः कुचौ (ष० त०), तौ एव शैलौ (रूपक०), तौ शीलयतीति तच्छीलः यत्कुचशैल–उपपदपूर्वक "शील उपधारणे" धातुसे ताच्छील्यमें णिनि (उपपद०) + सुः। उन्नत होनेसे दमयन्तीके कुचोंको पर्वत समझकर भृगु मुनिने तपस्या करनेके लिए उनका आश्रय लिया यह भाव है। पक्षान्तरमें—दमयन्तीके कुचोंका पार्श्व भाग भृगु (अतट = ढाल)-के समान है। अनारदाह्लादि = नारदम् आह्लादयतीति नारदाह्लादि, नारद + आङ् + ह्लाद + णिच् + णिनिः (उपपद०) + सुः। न नारदाह्लादि

(नञ्०), मुख, न । दमयन्तीका मुख नारदको आह्लाद (हर्ष) करनेवाला नहीं है यह बात नहीं है अर्थात् गानकलाके अभ्यासके लिए नारद मुनि भी दमयन्तीके मुखकी सेवा करते हैं यह भाव है। दूसरे पक्षमें—नानारदाह्लादि = नाना च ते रदाः (क० धा०), तैः आह्लादयतीति, नानारद+आङ्+ह्लाद+णिनिः (उपपद०)+सुः । दमयन्तीका मुख अनेक दन्तोंसे आह्लाद करनेवाला परमसुन्दर है यह भाव है। महाभारतसर्गयोग्यः = भरतान् (भरतवंशोत्पन्नान् राज्ञः) अधिकृत्य कृतो ग्रन्थो भारतम्, भरत शब्दसे "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय । महच्च तत् भारतम् (क० धा०) । तस्य सर्गः (ष० त०), तस्मिन् योग्यः (स० त०)। श्रितोरुः = श्रितौ ऊरू येन सः (बहु०) । महाभारतकी रचना करनेवाले व्यास मुनि भी दमयन्तीके ऊरुओंको कदलीके स्तम्भ समझकर आश्रय करते हैं। दूसरे पक्षमें—महाभाः=महती भाः यस्य सः (बहु०) । रतसर्गयोग्यः = रतस्य (सुरतस्य) सर्गः (सम्पादनम्), (ष० त०), तस्मिन् योग्यः (स० त०)। व्यासः = "व्यासो ना विस्तृतौ मुनौ" इति मेदिनी । बड़ी कान्तिवाले, रतिक्रीडाके योग्य विस्तारने दमयन्तीके ऊरुओंका आश्रय लिया है यह भाव है। दमयन्तीके कुच अत्यन्त उन्नत हैं, मुख अनेक दन्तोंसे सुन्दर है और ऊरु अत्यन्त विस्तारवाला है यह पद्यका समग्र भावार्थ है। इस पद्यमें श्लेषमूलक मुनियोंके मोहकी उत्प्रेक्षासे मुनिलोग भी दमयन्तीमें मुग्ध होते हैं, औरोंका क्या कहना है, इस प्रकार अलङ्कारोंसे वस्तुध्वनि है ॥ ९५ ॥

क्रमोद्गता पीवरताऽधिजङ्घं वृक्षाऽधिरूढिं विदुषी किमस्याः ।
अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताऽङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९६ ॥

अन्वयः—अस्या अधिजङ्घं क्रमोद्गता पीवरता वृक्षाऽधिरूढिं विदुषी किं ? भ्रमीभङ्गिभिः आवृताऽङ्गं वासः अपि लतावेष्टितकप्रवीणं किम् ? ॥ ९६ ॥

व्याख्या—अस्याः = दमयन्त्याः, अधिजङ्घं = जङ्घायां, स्थितेति शेषः। क्रमोद्गता = क्रमोदिता, पीवरता = पीनता, वृक्षाऽधिरूढिम् = आलिङ्गनविशेषं, विदुषी किं = ज्ञात्री किम् ? (किञ्च) भ्रमीभङ्गिभिः = वेष्टनविशेषैः, आवृताऽङ्गम् = आच्छादितगात्रं, वासः अपि = वस्त्रम् अपि, लतावेष्टितकप्रवीणं किं = लतावेष्टिताख्यालिङ्गनविशेषनिपुणं किम् ॥ ९६ ॥

अनुवादः—इस (दमयन्ती) की जङ्घाओंमें क्रमसे ऊपर उठी हुई स्थूलता वृक्षाधिरूढिनामक आलिङ्गनको वा वृक्षके वृद्धिक्रमको जानती है क्या ? वेष्टन-

विशेषोंसे शरीरको आच्छादन करनेवाला वस्त्र भी लतावेष्टित नामके आलिङ्गनमें अथ वा जैसे लता वृक्षको लपेटती है उसी तरह लपेटनेमें निपुण है क्या ? ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—अधिजङ्घं = जङ्घयोः इति, विभक्तिके अर्थमें अव्ययीभाव। क्रमोद्गता = क्रमेण उद्गता (तृ० त०)। पीवरता=पीवर+तल्+टाप्+सुः। वृक्षाऽधिरूढिं = वृक्षेअधिरूढिः, ताम् (स० त०) "वृक्षाऽधिरूढि" यह पद आलिङ्गनविशेषका वाचक है, उसका लक्षण है—"बाहुभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य कामिनी कान्त उत्थिते। अङ्कमारोहते तस्य वृक्षारूढः स उच्यते।" वृक्ष जैसे मूल भागमें सूक्ष्म और अग्र भागमें स्थूल होता है वैसी ही दमयन्तीकी जङ्घा है यह भाव है। भ्रमीभङ्गिभिः = भ्रम्या भङ्ग्यः, ताभिः (ष० त०)। आवृताऽङ्गम् = आवृतम् अङ्गं येन तत् (बहु०)। लतावेष्टितकप्रवीणम् = "लतावेष्टित" पद भी आलिङ्गनविशेषका वाचक है, उसका लक्षण है—

उपविष्टं प्रियं कान्ता सुप्ता वेष्टयते यदि।
तल्लतावेष्टितं ज्ञेयं कामाऽनुभववेदिभिः॥" लतावेष्टितके

प्रवीणम् (स० त०)। जैसे लता वृक्षको वेष्टित करती है वैसे ही दमयन्तीका वस्त्र भी उसके अङ्गको वेष्टित करता है यह अभिप्राय है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है॥ ९६ ॥

अरुन्धतीकामपुरन्ध्रिलक्ष्मीजम्भद्विषद्दारनवाऽम्बिकानाम्।
चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयाऽऽप्ता यददृश्यसिद्धिः॥ ९७॥

अन्वयः—इयम् अरुन्धती-कामपुरन्ध्रि-लक्ष्मी-जम्भद्विषद्दार-नवाऽम्बिकानां चतुर्दशी, तत् इह गुल्फद्वयाऽऽप्ता यत् अदृश्यसिद्धिः तत् उचिता एव॥ ९७॥

व्याख्या—इयम् = सन्निकृष्टस्था, दमयन्ती। कामपुरन्ध्रि-लक्ष्मी-जम्भद्विषद्दार - नवाऽम्बिकानां = रति-रमा-शची-ब्राह्म्यादिनवमातृकाणां त्रयोदशसंख्यकानां, चतुर्दशी=चतुर्दशानां पूरणी, तत् = तस्मात् कारणात्, अरुन्धत्याद्यन्तःपातित्वादिति भावः। इह=दमयन्त्यां, गुल्फद्वयाऽऽप्ता = पादग्रन्थिद्वितयप्राप्ता, यत् अदृश्यसिद्धिः = अदर्शनीयत्वसिद्धिः, तत् उचिता एव = योग्या एव, अरुन्धत्यादीनामिव गूढगुल्फत्वं यत्स्त्रीलक्षणं तदस्यां दमयन्त्यामप्यस्तीति भावः॥ ९७॥

अनुवादः—यह (दमयन्ती) अरुन्धती, रति, लक्ष्मी, इन्द्राणी और ब्राह्मी

आदि नौ मातृकाएँ हैं, इनमें चौदहवीं है, इसमें गुल्फों (टखनों) ने जो अदृश्य-सिद्धि प्राप्त की है वह उचित ही है ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—अरुन्धती-कामपुरन्ध्रीत्यादि: = कामस्य पुरन्ध्रिः (ष० त०)। जम्भस्य द्विषन् (ष० त०), शतृ प्रत्ययान्त द्विष् धातुके योगमें "न लोकाऽव्यय०" इत्यादि सूत्रसे प्राप्त षष्ठीनिषेधका "द्विषः शतुर्वा" इस वार्तिकसे षष्ठी-निषेध वैकल्पिक होनेसे षष्ठी। जम्भनामक दैत्यके शत्रु होनेसे इन्द्रको "जम्भ-द्विषन्" कहा गया है। जम्भद्विषतो दाराः (ष० त०)। नवसंख्यका अम्बिका नवाऽम्बिकाः (मध्यमपदलोपी समास)। ब्राह्मी आदि मातृकाएँ वा अम्बिकाएँ नौ हैं, जैसे—

"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा लोकमातरः॥"

ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी और चामुण्डा ये सात हुई और गौरी, सरस्वती। अरुन्धती च कामपुरन्ध्रिश्च लक्ष्मीश्च जम्भद्विषद्दाराश्च नवाऽम्बिकाश्च, तासाम् (द्वन्द्वः)। चतुर्दशी = चतस्रश्च दश च चतुर्दश (द्वन्द्वः) तासां पूरणो, चतुर्दशन् + डट् + ङीप्। गुल्फद्वायाऽऽप्ता = गुल्फयोर्द्वयम् (ष० त०), "तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ" इत्यमरः। गुल्फद्वयेन आप्ता (तृ० त०)। अदृश्यसिद्धिः = न दृश्यम् (नञ्०), तस्य सिद्धिः (ष० त०)। दमयन्तीके दो गुल्फ (टखने) गूढ थे, सामुद्रिकशास्त्रके अनुसार यह शुभ लक्षण माना गया है ॥ ९७ ॥

अस्याः पदौ चारुतया महान्तावपेक्ष्य सौक्ष्म्याल्लवभावभाजः।
जाता प्रवालस्य महीरुहाणां जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः॥ ९८॥

अन्वयः—चारुतया महान्तौ अस्याः पदौ अपेक्ष्य सौक्ष्म्यात् लवभावभाजः महीरुहाणां प्रवालस्य पल्लवशब्दलब्धिः जाता (इति) जानीमहे ॥ ९८ ॥

व्याख्या—चारुतया = सौन्दर्यगुणेन, महान्तौ = उत्तमौ, अस्याः = दमयन्त्याः, पदौ = पादौ, अपेक्ष्य = अपेक्षां कृत्वा, सौक्ष्म्यात् = सूक्ष्मत्वात्, दमयन्तीपादाऽपेक्षया अल्पत्वादिति भावः। लवभावभाजः = अल्पत्वयुक्तस्य, महीरुहाणां = वृक्षाणां, प्रवालस्य = किसलयस्य, पल्लवशब्दलब्धिः = पल्लवपद-प्राप्तिः, दमयन्तीपद्भ्यां लवः (अल्पः) इति व्युत्पत्त्या पल्लवसंज्ञाप्राप्तिरिति भावः। जाता = सम्पन्ना इति, जानीमहे = उत्प्रेक्षामहे ॥ ९८ ॥

अनुवादः—सौन्दर्यगुणसे उत्तम दमयन्तीके पदों (चरणों) को देखकर अल्प होनेसे अल्पत्वको आश्रय करनेवाले वृक्षोंके किसलयको (दमयन्तीके पदोंसे लव = अल्प) होनेसे "पल्लव" संज्ञाकी प्राप्ति हुई है हम ऐसा समझते हैं ॥ ९८ ॥

टिप्पणी—चारुतया=चारोर्भावश्चारुता, तया, चारु+तल्+टाप्+टा। "पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। सौक्ष्म्यात्=सूक्ष्म+ष्यञ्+ङसिः। लवभावभाजः = लवस्य भावः (ष० त०), तं भजतीति, तस्य, लवभाव+भज्+ण्विः (उपपद०) + ङस्। पल्लवशब्दलब्धिः = पद्भ्यां लवः (प० त०)। स चाऽसौ शब्दः (क० धा०), तस्य लब्धिः (ष० त०)। जानीमहे = ज्ञा+लट्+महिङ्। "वयम्" इस कर्तृपदका अध्याहार करना चाहिए। "अस्मदोर्द्वयोश्च" इससे बहुवचन। दमयन्तीके चरण पल्लवसे भी सुन्दर हैं यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ९८ ॥

जगद्वधूमूर्धसु रूपदर्पाद्यदेतयाऽधायि पदाऽरविन्दम्।
तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैर्ध्रुवं प्रवालप्रबलाऽरुणं तत् ॥ ९९ ॥

अन्वयः—यत् एतया रूपदर्पात् पदाऽरविन्दं जगद्वधूमूर्द्धसु अधायि, तत् तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैः प्रवालप्रबलाऽरुणं ध्रुवम् ॥ ९९ ॥

व्याख्या—यत् = यस्मात्कारणात्, एतया = दमयन्त्या, रूपदर्पात् = सौन्दर्यगर्वात्, पदाऽरविन्दं = चरणकमलं, जगद्वधूमूर्द्धसु = लोकसुन्दरीमस्तकेषु, अधायि = निहितं, तत् = दमयन्त्याः पदाऽरविन्दं, तत्सान्द्र-सिन्दूरपरागरागैः= जगद्वधूमूर्द्धघनसिन्दूरचूर्णलौहित्यैः, प्रवालप्रबलाऽरुणं = विद्रुमाऽधिकरक्तवर्णं, ध्रुवम् ॥ ९९ ॥

अनुवादः—जो कि दमयन्तीने सौन्दर्यके गर्वसे लोककी सुन्दरी स्त्रियोंके मस्तकोंपर अपना चरणकमल रख दिया इस कारणसे उन मस्तकोंमें स्थित गाढ सिन्दूरके चूर्णोंके लौहित्यसे उनका चरणकमल मूँगासे भी अधिक लाल वर्णवाला हो गया मैं ऐसा मानता हूँ ॥ ९९ ॥

टिप्पणी—रूपदर्पात्=रूपस्य दर्पः, तस्मात् (ष० त०)। पदाऽरविन्दं = पदम् अरविन्दम् इव (उपमित०)। जगद्वधूमूर्द्धसु = जगति वध्वः (स० त०)। तासां मूर्द्धानः, तेषु (ष० त०)। अधायि = धाञ्+लुङ् (कर्ममें) + त। तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैः = सिन्दूरस्य परागाः (ष० त०), सान्द्राश्च ते सिन्दूरपरागाः (क० धा०), तेषां रागाः (ष० त०)। तेषु सान्द्रसिन्दूरपरागरागैः,

तैः (स० त०)। प्रवालप्रबलाऽरुणं = प्रबलं च तत् अरुणम् (क० धा०)। प्रवालात् प्रबलाऽरुणम् (प० त०)। ध्रुवम् = यह उत्प्रेक्षाव्यञ्जक शब्द है। इस पद्यमें उपमा, अतिशयोक्ति और उत्प्रेक्षा इनमें अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ९९ ॥

रुषाऽरुणा सर्वगुणैर्जयन्त्या भैम्याः पदं श्रीः स्म विधेर्वृणीते ।
ध्रुवं स तामच्छलयद्यतः सा भृशाऽरुणैतत्पदभाग् विभाति ॥ १०० ॥

अन्वयः—श्रीः रुषा अरुणा (सती) सर्वगुणैः जयन्त्या भैम्याः पदं विधेः वृणीते स्म। स ताम् अच्छलयत् ध्रुवम्। यतः सा एतत्पदभाक् (सती) भृशाऽरुणा विभाति ॥ १०० ॥

व्याख्या—श्रीः = लक्ष्मीः, रुषा = पराजयक्रोधेन, अरुणा = रक्तवर्णा (सती), सर्वगुणैः = सकलगुणैः, जयन्त्याः=विजयं कुर्वत्याः, आत्मानम् अतिक्रामन्त्या इति भावः, भैम्याः = दमयन्त्याः, पदं = स्थानं, विधेः = ब्रह्मदेवात्। वृणीते स्म = वव्रे। सः= विधिः, तां = श्रियम्, अच्छलयत् = प्रतारितवान्, ध्रुवम् = उत्प्रेक्षायाम्। स्थानरूपपदप्रार्थनायां चरणरूपपददानादिति भावः। यतः=यस्मात्कारणात्, सा = श्रीः, एतत्पदभाक् = दमयन्तीचरणाश्रिता सती, भृशाऽरुणा = अत्यर्थरक्तवर्णा, विभाति = शोभते। आरुण्यप्रत्यभिज्ञानाद्दमयन्तीचरण एव श्रीस्थानमिति जानीम इति भावः ॥ १०० ॥

अनुवादः—लक्ष्मीने दमयन्तीसे पराजित होनेसे क्रोधसे लाल होकर सब स्त्रीगुणोंसे जीतनेवाली दमयन्तीके पद (स्थान) प्राप्त करनेके लिए ब्रह्मासे वर माँगा। ब्रह्माजीने उनको प्रतारित किया ऐसा मालूम होता है। क्योंकि लक्ष्मी दमयन्तीके चरणको आश्रय करके अत्यन्त लाल होकर शोभित हो रही हैं ॥ १०० ॥

टिप्पणी—सर्वगुणैः = सर्वे च ते गुणाः, तैः (क० धा०)। जयन्त्या = जि + लट् (शतृ) + ङीप् + टा। पदं = "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु।" इत्यमरः। वृणीते स्म = वृञ् + लट् + त। "स्म" के योगमें भूतार्थमें लट्। एतत्पदभाक्=पदं भजतीति पदभाक्, पद + भज् + ण्विः (उपपद०) + सुः। एतस्याः पदभाक् (ष० त०)। भृशाऽरुणा = भृशम् अरुणा (सुप्सुपा०)। दमयन्तीके चरणोंमें ज्यादा लालिमाको देखनेसे दमयन्तीका चरण ही लक्ष्मीका स्थान है ऐसा हम जानते हैं यह भाव है। दमयन्तीके चरण अतिशय रक्त वर्णवाले हैं यह तात्पर्य है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १०० ॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पदाऽब्जराजौ परिशुद्धपार्ष्णी ।
जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छू नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०१ ॥

अन्वयः—यानेन जितदन्तिनाथौ परिशुद्धपार्ष्णी तन्व्याः पदाऽब्जराजौ कतरस्य राज्ञः नतेन मूर्ध्ना स्वं शुश्रूषयितुम् इच्छू न जाने ॥ १०१ ॥

व्याख्या—यानेन = गत्या दण्डयात्रया च, जितदन्तिनाथौ = पराजित-गजेन्द्रौ, पराजितगजपती च, परिशुद्धपार्ष्णी = निर्दोषगुल्फपश्चाद्भागौ, वशी-कृतपार्ष्णिग्राहौ, तन्व्याः = सुन्दर्या दमयन्त्याः, पदाऽब्जराजौ = चरणकमल-राजौ, कतरस्य = कस्य, राज्ञः=पत्युः शत्रोश्च, नतेन = नम्रेण, मूर्ध्ना = शिरसा, पतिपक्षे—मानशान्तये, शत्रुपक्षे—क्रोधशान्तय इति भावः । स्वम् = आत्मानं सेव्यं, शुश्रूषयितुं = सेवयितुम्, इच्छू = अभिलाषुकौ, न जाने = न अवगच्छामि ॥ १०१ ॥

अनुवादः—जैसे विजय-यात्रासे हाथियोंके स्वामी राजाको जीतनेवाले, पार्ष्णिग्राह (पीछेसे हमला करनेवाले शत्रु) को वशमें करनेवाले राजा अपने अधीन राजाके नम्र शिरसे अपनी शुश्रूषा करानेके लिए अभिलाष करते हैं वैसे ही अपनी गतिसे हाथीको जीतनेवाले और जिनके टखनोंके पृष्ठभाग निर्दोष हैं दमयन्तीके ऐसे चरण-कमलरूप राजा किस पतिके नम्र शिरसे अपनी शुश्रूषा करानेके लिए अभिलाष करते हैं यह मैं नहीं जानता हूँ ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—जितदन्तिनाथौ = दन्तिनां नाथः दन्तिनाथः (ष० त०), श्रेष्ठ हाथी अथ वा हाथियोंके स्वामी । जितो दन्तिनाथो याभ्यां तौ (बहु०) । परिशुद्धपार्ष्णी = परिशुद्धः पार्ष्णिः ययोस्तौ (बहु०) । पदाऽब्जराजौ = पदे अब्जे इव (उपमित०) । पदाब्जे एव राजानौ (रूपक०) । शुश्रूषयितुं = श्रु+सन्+णिच्+तुमुन् । दमयन्ती हाथीके समान गमन करनेवाली है यह भाव है । इस पद्यमें "पदाऽब्जराजौ" यहाँपर रूपकका श्लेषके साथ अङ्गाङ्गि-भावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ १०१ ॥

कर्णाऽक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदादिनः स्वाऽखिलतुल्यजेतुः ।
उद्वेगभागद्वयताऽभिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०२ ॥

अन्वयः—स्वाऽखिलतुल्यजेतुः कर्णाऽक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदादिनः अद्वयताऽ-भिमानात् उद्वेगभाक् वेधा इह एव द्वितीयं व्यधित ॥ १०२ ॥

व्याख्या—स्वाऽखिलतुल्यजेतुः = निजसमस्तसमानवस्तुविजयिनः, कर्णाऽक्षि-दन्तच्छदबाहुपाणिपदादिनः = श्रोत्रनेत्रौष्ठभुजचरणादिनः, अद्वयजातस्येति

शेषः। अद्वयताऽभिमानात् = अद्वितीयत्वगर्वात्, उद्वेगभाक् = रोषयुक्तः, वेधाः = ब्रह्मा, इह एव = अस्यां दमयन्त्याम् एव, द्वितीयं = द्वयोः पूरणं कर्णादिकं, व्यधित = विहितवान्। दमयन्त्यवयवानामनुपमत्वेन परस्परमेव औपम्यमासीत्, यथाकर्णस्येतरकर्णेन करस्येतरकरेणेति भावः ॥ १०२ ॥

अनुवादः—अपने समस्त समान वस्तुओंको जीतनेवाले कान, आँख, ओष्ठ, बाँह, हाथ और पैर आदिके मेरे ऐसा कोई नहीं है ऐसा समझकर अद्वितीय होनेके गर्वसे उद्विग्न होकर ब्रह्माजीने इस (दमयन्ती) में कान आदि द्वितीय अवयवोंकी रचना कर दी ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—स्वाऽखिलतुल्यजेतुः=अखिलानि च तुल्यानि (क० धा०), स्वस्य अखिलतुल्यानि (ष० त०), तेषां जेतृ, तस्य (ष० त०), भाषितपुंस्क होनेसे "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य" इस सूत्रसे पुंवद्भाव। कर्णाक्षिदन्तच्छद-बाहुपाणिपदाऽऽदिनः = कर्णश्च अक्षि च दन्तच्छदश्च बाहुश्च पाणिश्च पदं च कर्णाऽक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदम्, प्राण्यङ्ग होनेसे "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इससे समाहारमें द्वन्द्व। कर्णाऽक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदम् आदिर्यस्य तत्, तस्य (बहु०)। आदि शब्दसे कुच आदिका संग्रह होता है। अद्वयताऽभिमानात् = अविद्यमानं द्वयं यस्य तत् (बहु०) तस्य भावः तत्ता अद्वय+तल्+टाप्+सुः। अद्वयताया अभिमानः, तस्मात् (ष० त०)। उद्वेगभाक् = उद्वेगं भजतीति, उद्वेग + भज् + ण्विः (उपपद०) + सुः। द्वितीयं = द्वयोः पूरणं, "द्वेस्तीयः" इस सूत्रसे पूरण अर्थमें तीय प्रत्यय। व्यधित = वि+धा+लुङ्+त। दमयन्तीके कर्ण आदि इन्द्रियोंके उपमानरहित होनेसे परस्पर ही उनकी उपमा थी, जैसे कानके दूसरे कानसे इत्यादि। इस पद्यमें अनन्वय अलङ्कारसे दमयन्तीके श्रोत्र आदि इन्द्रिय लोकोत्तर थे ऐसी वस्तुध्वनि है ॥ १०२॥

तुषारनिःशेषितमब्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।
पद्मस्विहाऽऽस्याङ्घ्रिकरेष्वभिख्याभिक्षाऽधुना माधुकरीसदृक्षा ॥ १०३ ॥

अन्वयः—तुषारनिःशेषितम् अब्जसर्गं पुनः विधातुकामस्य विधातुः अधुना इह पञ्चसु आस्यांऽङ्घ्रिकरेषु अभिख्याभिक्षा माधुकरीसदृक्षा ॥ १०३ ॥

व्याख्या—तुषारनिःशेषितं = हिमसमापितम्, अब्जसर्गं = पद्मसृष्टिं, पुनः= भूयः, विधातुकामस्य = स्रष्टुकामस्य, विधातुः = ब्रह्मदेवस्य, अधुना=इदानीम्, इह = दमयन्त्याम् अधिकरणे, पञ्चसु = पञ्चसंख्यकेषु, आस्याऽङ्घ्रिकरेषु = मुखचरणहस्तेषु, अभिख्याभिक्षा = शोभायाचना, माधुकरीसदृक्षा = मधुकर

भिक्षासदृशी, अस्तीति शेषः। दमयन्त्या मुखाद्यवयवपञ्चके यावती शोभा सा पद्मेषु नाऽस्तीति भावः ॥ १०३ ॥

अनुवादः—पालासे नष्ट की गई कमलसृष्टिकी फिर रचना करनेकी इच्छा करनेवाले ब्रह्माजीकी अभी दमयन्तीमें मुख, दो चरणों और दो हाथोंमें इस तरह पाँच अवयवोंमें शोभाकी भिक्षा मधुकरी भिक्षाके सदृश है ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—तुषारनिःशेषितं = तुषारेण निःशेषितः, तम् (तृ० त०)। अब्जसर्गम् = अब्जानां सर्गः, तम् (ष० त०)। विधातुकामस्य = विधातुं कामो यस्य, तस्य (बहु०), "तुं काममनसोरपि" इससे मकारका लोप। आस्याऽङ्घ्रिकरेषु = आस्यं च अङ्घ्री च करौ च आस्याऽङ्घ्रिकराः, तेषु (द्वन्द्व०)। "अधिकरणैतावत्त्वे च" इससे द्रव्यको संख्याके ज्ञानमें समाहार-द्वन्द्वका निषेध। अभिख्याभिक्षा = अभिख्याया भिक्षा (ष० त०), "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः। माधुकरीसदृक्षा = मधुकराणाम् इयं माधुकरी, (मधुकर + अण् + ङीप्)। मधुकर (भ्रमर) जैसे अनेक पुष्पोंसे रस इकट्ठा करता है, वैसे ही पाँच गृहोंसे माँगकर लाई हुई भिक्षाको "माधुकरी" कहते हैं। माधुकर्या सदृशी माधुकरीसदृक्षा (तृ० त०), "दृशेः क्सश्च वक्तव्यः" इससे क्स प्रत्यय। दमयन्तीके मुख, चरण और हाथ कमलके समान हैं यह भाव है ॥ १०३ ॥

एष्यन्ति यावद्गणनाद्दिगन्तान्नृपाः स्मरार्ताः शरणे प्रवेष्टुम्।
इमे पदाऽब्जे विधिनाऽपि सृष्टास्तावत्य एवाऽङ्गुलयोऽत्र रेखाः ॥ १०४ ॥

अन्वयः—स्मराऽऽर्ता नृपा इमे पदाऽब्जे शरणे प्रवेष्टुं यावद्गणनात् दिगन्तात् एष्यन्ति, अत्र तावत्य एव अङ्गुलयो रेखाः सृष्टाः ॥ १०४ ॥

व्याख्या—स्मरार्ताः = कामपीडिताः, नृपाः = राजानः, इमे = सन्निकृष्टस्थे, पदाब्जे = चरणकमले, दमयन्त्या इति शेषः। शरणे = रक्षकरूपे, प्रवेष्टुं = प्रवेशं कर्तुं, यावद्गणनात्=यावत्संख्याकात्, दिगन्तात् = आशाऽन्तात्, एष्यन्ति = आगमिष्यन्ति, अत्र = अनयोः पदाऽब्जयोः, तावत्य एव = तत्संख्या एव, अङ्गुलयः = चरणाऽङ्गुलिरूपाः, रेखाः = लेखाः, सृष्टाः = निर्मिताः ॥ १०४ ॥

अनुवादः—कामसे पीडित राजालोग दमयन्तीके इन चरणकमलोंमें शरण पानेके लिए जिन-जिन दिशाओंसे आयेंगे दमयन्तीके चरणकमलोंमें उतनी ही उँगलियाँ ब्रह्माजीने रेखारूपमें बनाईं ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—स्मराऽऽर्ताः = स्मरेण आर्ताः (तृ० त०)। पदाब्जे = पदे अब्जे इव, ते (उपमित०)। प्रवेष्टुं = प्र + विश् + तुमुन्। यावद्गणनात् = यावती गणना यस्य, तस्मात् (बहु०)। दिगन्तात् = दिशाम् अन्तः, तस्मात् (ष० त०)। जातिमें एकवचन है। सृष्टाः = सृज + क्त + जस्। स्वयंवरके लिए आनेवाले राजाओंके आगमनस्थानभूत दिशाओंकी संख्यासूचक दमयन्तीके चरणकमलोंकी दश उँगलियाँ ब्रह्माजीने बनाईं, यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १०४ ॥

प्रियासखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः।
एतत्पदच्छद्मसरागपद्मसौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०५ ॥

अन्वयः—विधिः प्रियासखीभूतवतः इन्दोः इदं साधुदशत्वं मुदा व्यधात्। अन्यथा (अस्य) एतत्पदच्छद्मसरागपद्मसौभाग्यभाग्यं कथं स्यात् ? ॥ १०५ ॥

व्याख्या—विधिः = विधाता, प्रियासखीभूतवतः = प्रियायाः (दमयन्त्याः) सखीभूतवतः (सहृद्भूतस्य), इन्दोः = चन्द्रस्य, इदम् = एतत्, साधुदशत्वं = समीचीनाऽवस्थत्वं, मुदा = हर्षेण, व्यधात् = विहितवान्। अन्यथा = साधुदशत्वविधानाऽभावे। (अस्य = चन्द्रस्य) एतत्पदच्छद्मसरागपद्मसौभाग्यभाग्यं = दमयन्तीचरणव्याज–रक्तकमल-सौन्दर्यभागधेयं, कथं = केन प्रकारेण, स्यात् = भवेत्। अन्यथा एतच्चरणशोणसरोजसादृश्यं चन्द्रस्य कथं स्यादिति भावः ॥ १०५ ॥

अनुवादः—ब्रह्माजीने दमयन्तीके मित्रभूत चन्द्रकी इस उत्तम अवस्थाको हर्षसे बनाया। नहीं तो दमयन्तीके चरणके बहानेसे रक्तकमलके समान सौन्दर्यको पानेका भाग्य चन्द्रमाका कैसे होता ? ॥ १०५ ॥

टिप्पणी—प्रियासखीभूतवतः = असखा सखा यथा सम्पद्यते तथा भूतवान् इति सखीभूतवान्, सखि + च्वि + भू + क्तवतु + सुः। प्रियायाः सखीभूतवान्, तस्य (ष० त०) "प्रियानखीभूतवतः" ऐसा पाठ नारायणपण्डितसे सम्मत है उसका अर्थ प्रियाके नख बने हुए, इन्दोः = चन्द्रका यह अर्थ है। साधुदशत्वं = साध्वी दशा यस्य सः (बहु०), तस्य भावः, तद्, साधुदश + त्व + अम्। व्यधात् = वि + धाञ् + लुङ् + तिप्। एतत्पदच्छद्मसरागपद्मसौभाग्यभाग्यम् = एतस्याः पदम् (ष० त०), तत् छद्म (छलम्) यस्य तत् (बहु०)। रागेण (लौहित्येन) सहितं सरागं (तुल्ययोगबहु०), तच्च तत्पद्मं सरागपद्मम् (क० धा०)। एतत्पदच्छद्म च तत् सरागपद्मम् (रक्तकमलम्), क० धा०।

तस्य सौभाग्यम् (ष० त०), तस्मिन् भाग्यम् (स० त०)। इस पद्यमें अपह्नुति अलङ्कार है ॥ १०५ ॥

यशः पदाऽङ्गुष्ठनखौ मुखं च विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या।
कलाचतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नाऽस्याम् ॥ १०६ ॥

अन्वयः—या यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च पूर्णेन्दुचतुष्टयं विभर्ति, तस्याम् अस्यां सुभ्रुवि कलाचतुःषष्टिः वासं कथं न उपैतु नाम ? (उपैतु एवेति भावः)।

व्याख्या—या = सुभ्रूः, दमयन्ती, यशः = कीर्तिः, पदाङ्गुष्ठनखौ = चरणाऽङ्गुष्ठनखरौ, मुखं च = वदनं च, इत्थं पूर्णेन्दुचतुष्टयं = षोडशकलचन्द्रचतुष्कं, विभर्ति = धारयति, तस्यां = तादृश्याम्, अस्यां = सन्निकृष्टस्थायां, सुभ्रुवि = दमयन्त्यां, कलाचतुष्टयं = षोडशभागचतुष्कं, विद्याचतुष्कं च, वासं = निवासं, कथं = केन प्रकारेण, न उपैतु = न प्राप्नोतु, नामेति प्रसिद्धौ। उपैतु एवेति भावः। चन्द्रचतुष्टये प्रतिचन्द्रं षोडशकलत्वाच्चतुष्टयकलासम्पत्तिरिति भावः ॥ १०६ ॥

अनुवादः—जो (दमयन्ती) कीर्ति, दोनों चरणोंके दो अंगूठोंके दो नख और मुख इस प्रकार चार पूर्ण चन्द्रोंको धारण करती है वैसी इस सुन्दरीमें चौसठ कलाएँ कैसे वास नहीं करें ? (करेंगी ही) ॥ १०६ ॥

टिप्पणी—पदाऽङ्गुष्ठनखौ = पदयोः अङ्गुष्ठौ (ष० त०), तयोर्नखौ (ष० त०)। पूर्णेन्दुचतुष्टयं = पूर्णाश्च ते इन्दवः (क० धा०)। तेषां चतुष्टयं, तत् (ष० त०)। सुभ्रुवि = शोभने भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः, तस्याम् (बहु०)। कलाचतुःषष्टिः = चतुरधिका षष्टिः (मध्यमपद०)। कलानां चतुःषष्टिः (ष० त०)। "कला तु षोडशो भागः" इत्यमरः। दमयन्तीकी कीर्ति, पैरोंके दो अङ्गुष्ठोंके दो नख और मुख इन चार चन्द्रोंमें प्रत्येकमें सोलह कलाओंके होनेसे उनमें चौसठ कलाएँ हैं यह भाव है। इस पद्यमें नृत्य, गीत आदि कलाएँ और चन्द्रकी कलाएँ इन दोनोंका अभेद अध्यवसाय होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ १०६ ॥

सृष्टाऽतिविश्वा विधिनैव तावत्तस्याऽपि नीतोपरि यौवनेन।
वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०७ ॥

अन्वयः—इयं तावत् विधिना एव अतिविश्वा सृष्टा, (अथ) यौवनेन तस्य अपि उपरि नीता, (अथ) मनोभुवा वैदग्ध्यम् अध्याप्य वाक्पथपारम् एव अवापिता ॥ १०७ ॥

व्याख्या—इयं = दमयन्ती, तावत् = आदौ, विधिना एव = ब्रह्मणा एव, अतिविश्वा = विश्वाऽतिशायिनी, सृष्टा = रचिता, अथ, यौवनेन = तारुण्येन, तस्य अपि = विश्वाऽतिशायित्वस्य अपि, उपरि = ऊर्ध्वस्थाने, नीता = प्रापिता, ततोऽप्युत्कर्षं प्रापितेति भावः। अथ मनोभुवा = कामदेवेन, वैदग्ध्यं = प्रगल्भताम्, अध्याप्य = शिक्षयित्वा, वाक्पथपारम् एव = वचनमार्गपरतीरम् एव, वागगोचरतामेवेति भावः। अवापिता = प्रापिता, अतः साकल्येन कथं वर्णयितुं शक्येति तात्पर्यम् ॥ १०७ ॥

अनुवादः—इस दमयन्तीको ब्रह्माजीने पहले ही लोकका अतिक्रमण करनेवाली बनाया, तारुण्यने उससे भी ऊपर उठाया, अनन्तर कामदेवने प्रगल्भताको सिखाकर वचन मार्गके भी दूर स्थानमें पहुँचा दिया ॥ १०७ ॥

टिप्पणी—अतिविश्वा = विश्वम् अतिक्रान्ता, "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इससे समास। वैदग्ध्यं = विदग्धस्य भावः कर्म वा, तत् विदग्ध+ष्यञ्+अम्। अध्याप्य = अधि+आङ्+इङ्+णिच्+क्त्वा (ल्यप्)। वाक्पथपारं = वाचः पन्थाः वाक्पथः (षष्ठीत०, समासान्त अप्रत्यय)। तस्य पारं, तत् (ष० त०), अवापिता = अव+आप्+णिच्+क्त+टाप्+सुः। इस पद्यमें दमयन्तीरूप एक वस्तुका अनेक धर्मोंमें सम्बन्धका कथन होनेसे पर्याय अलङ्कार है ॥ १०७ ॥

इति स चिकुरादारभ्यैतां नखाऽवधि वर्णयन्
हरिणरमणीनेत्रां चित्राऽम्बुधौ तरदन्तरः।
हृदयभरणोद्वेलाऽऽनन्दः सखीवृतभीमजा-
नयनविषयीभावे भावं दधार धराऽधिपः ॥ १०८ ॥

अन्वयः—इति स धराऽधिपः हरिणरमणीनेत्रां चिकुरात् आरम्य नखाऽवधि वर्णयन् चित्राऽम्बुधौ तरदन्तरः हृदयभरणोद्वेलाऽऽनन्दः सखीवृतभीमजानयनविषयीभावे भावं दधार ॥ १०८ ॥

व्याख्या—इति = इत्थं, सः = प्रसिद्धः, धराऽधिपः = राजा नलः, हरिणरमणीनेत्रां = मृगीनयनां दमयन्तीं, चिकुरात् = केशकलापात्, आरभ्य = उपक्रम्य, नखाऽवधि = पदाऽङ्गुष्ठनखाऽन्तं, वर्णयन् = प्रशंसन्, चित्राऽम्बुधौ = आश्चर्यसागरे, तरदन्तरः = प्लवमानाऽन्तःकरणः, तथा हृदयभरणोद्वेलाऽऽनन्दः = हृत्पूरणनिःसीमहर्षः सन्, सखीवृतभीमजानयनविषयीभावे = नयन-

परिवृतभैमीनयनगोचरत्वे, भावम् = अभिप्रायं, दधार = धृतवान्, सखीवृतदमयन्तीदर्शनपथं प्राप्तुं चकम इति भावः ॥ १०८ ॥

अनुवादः—इस प्रकार राजा नलने मृगीके समान नेत्रोंसे युक्त दमयन्तीको केशकलापसे शुरू कर चरणोंके नखोंतक वर्णन करते हुए आश्चर्यसमुद्रमें डूबनेवाले अन्तःकरणसे युक्त और हृदयमें भर जानेसे वेहद हर्षवाले होकर सखियोंसे घिरी हुई दमयन्तीके नेत्रोंमें प्रत्यक्ष होनेके लिए इरादा किया ॥ १०८ ॥

टिप्पणी—धराऽधिपः = धराया अधिपः (ष० त०) । हरिणरमणीनेत्रां= हरिणस्य रमणी (ष० त०), तस्या इव नेत्रे यस्याः, ताम् (व्यधिक०बहु०) । नखाऽवधि = नखा अवधयः यस्मिन् (कर्मणि) बहु०, तद्यथा तथा (क्रि० वि०) । वर्णयन् = वर्ण + णिच् + लट् (शतृ) + सुः । चित्राऽम्बुधौ = चित्रम् एव अम्बुधिः, तस्मिन् (रूपक०) । तरदन्तरः = तरत् अन्तरम् (अन्तःकरणम्) यस्य सः (बहु०) । हृदयभरणोद्वेलाऽऽनन्दः=हृदये भरणम् (स० त०)। वेलाम् उत्क्रान्तःउद्वेलः, "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इससे समास। हृदयभरणात् उद्वेलः (प०त०), तादृश आनन्दो यस्य सः (बहु०) । सखीवृतभीमजानयनविषयीभावे = सखीभिः वृता (तृ० त०), सा चाऽसौ भीमजा (क० धा०) । अविषयो विषयो यथा संपद्यते तथा भावः विषयीभावः, विषय + च्वि + भाव + सुः । भीमजाया नयने (ष० त०) । भीमजानयनयोर्विषयीभावः, तस्मिन् (ष० त०) । दधार = धृञ् + लिट् + तिप् (णल्) । इस पद्यमें रूपक और उपमाको संसृष्टि है । हरिणी छन्द है, उसका लक्षण है—"रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ।" ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः ॥ १०९ ॥

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे । गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि चारुणि नैषधीयचरिते तन्महाकाव्ये सप्तमः सर्गः अगमत् ॥ १०९ ॥

व्याख्या—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्काररहीरः = पण्डितश्रेष्ठश्रेणीकिरीटभूषणमणिः, श्रीहीरः = श्रीहीरनामकः, मामल्लदेवी च = मामल्लदेवीनाम्नी च, जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहं, यं, श्रीहर्षं = श्रीहर्षनामकं, सुतं =

पुत्रं, सुषुवे = जनयामास । गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि = गौडोर्वीश कुलप्रशस्तिभणितिनामकरचनासहजे, चारुणि = मनोहरे, नैषधीयचरिते = नैषधीयचरितनामके, तन्महाकाव्ये = श्रीहर्षबृहत्काव्ये, सप्तमः = सप्तानां पूरणः, सर्गः = अध्यायः, अगमत् = गतः, समाप्त इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके भूषण हीरेके समान श्रीहीर नामक पण्डित और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिस श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया। "गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणिति" नामक रचनाके भाई मनोहर नैषधीयचरित नामक उनके महाकाव्यमें सप्तम सर्ग पूर्ण हुआ ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—अधिकांशस्य व्याख्यातत्वात्संक्षेपेण व्याख्या क्रियते। गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि = गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितेर्भ्राता, तस्मिन् (ष० त०)। तन्महाकाव्ये = तस्य महाकाव्यं, तस्मिन् (ष० त०)। सप्तमः = सप्तानां पूरणः सप्तन् + डट् (मट्) + सुः। अगमत् = गम् + लुङ् + च्लि (अङ्) + तिप् ॥ १०९ ॥

इति श्रीशेषराजशर्मप्रणीतायां चन्द्रकलाऽ-
भिख्यायां नैषधीयचरितव्याख्यायां
सप्तमः सर्गः समाप्तः ।
ॐ तत्सत् ।

—:※:—

अष्टमः सर्गः

य: प्रेरयत्यनिशमेव सतः स्वधर्मे
वृष्ट्यादिनाऽवति समष्टिजनेष्टिजातम् ।
आम्नायभाजमकरोन्मुनियाज्ञवल्क्यं
तं भास्वरं सनति भास्करदेवमीडे ॥

अथाऽद्भुतेनाऽस्तनिमेषमुद्रमुन्निद्ररोमाणममुं युवानम् ।
दृशा पपुस्ताः सुदृशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ अद्भुतेन अस्तनिमेषमुद्रम् उन्निद्ररोमाणं युवानम् अमुं ताः समस्ताः सुदृशः महीमघोनो भीमस्य सुता च दृशा पपुः ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ = नलप्रादुर्भावाऽनन्तरम्, अद्भुतेन = विस्मयेन, दमयन्तीसाक्षात्कारजन्येनेति शेषः । अस्तनिमेषमुद्रं = निर्निमेषम्, उन्निद्ररोमाणं = हृष्टलोमानं, युवानं = तरुणम्, अमुं = नलम् पूर्वोक्तविशेषणत्रयस्य रूपान्तरपरिणामः कार्यः, ततश्च–अस्तनिमेषमुद्राः = निर्निमेषाः, उन्निद्ररोमाणः = हृष्टलोमानः, युवतयः = तरुण्यः । ताः = पूर्वोक्ताः, समस्ताः=सकलाः, सुदृशः= सुन्दरनयनाः, सभासदः । महीमघोनः = भूमहेन्द्रस्य, भीमस्य, सुता च = पुत्री च, दमयन्ती चेति शेषः । दृशा = दृष्ट्या, पपुः = पीतवत्यः ॥ १ ॥

अनुवादः—नलका प्रादुर्भाव होनेके बाद दमयन्तीके साक्षात्कारसे उत्पन्न आश्चर्यसे निमेषरहित, रोमाञ्चयुक्त जवान नलको उन सब सभास्थ सुन्दरियोंने और पृथ्वीके इन्द्र भीमकी पुत्री (दमयन्ती) ने भी नेत्रसे पान किया (देख लिया) ॥ १ ॥

टिप्पणी—अस्तनिमेषमुद्रम् = निमेषाणां मुद्रा (ष० त०), अस्ता निमेषमुद्रा यस्य, तम् (बहु०) । उन्निद्ररोमाणम्=उन्निद्राणि रोमाणि यस्य, तम् (बहु०) । दूसरे पक्षमें विभक्ति और वचनका परिणाम कर अस्तनिमेषमुद्राः = नलके साक्षात्कारसे आश्चर्यसे निमेषरहित, उन्निद्ररोमाणः=रोमाञ्चयुक्त इस तरह "सुदृशः" के विशेषण, सुदृशः = शोभने दृशौ यासां ताः (बहु०) । पपुः = पा+लिट्+झिः (उस्) । इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है । इस सर्गमें छन्द प्रायः उपजाति है ॥ १ ॥

कियच्चिर दैवतभाषितानि निह्नोतुमेनं प्रभवन्तु नाम।
पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भः ॥ २ ॥

अन्वयः—दैवतभाषितानि कियच्चिरम् एनं निह्नोतुं प्रभवन्तु नाम। (तथा हि) पलालजालैः पिहितः इक्षुडिम्भः स्वयं प्रकाशम् आसादयति हि ॥ २॥

व्याख्या—दैवतभाषितानि = इन्द्रादिदेववाक्यानि, कियच्चिरं = कियन्तं बहुकालम्, एनं = नलं, निह्नोतुम् = आच्छादयितुं, प्रभवन्तु = शक्नुवन्तु, नाम= खलु, बहुकालं यावत् निह्नोतुं न प्रभवन्ति इति भावः। तथा हि—पलालजालैः= निष्फलव्रीहिकाण्डसमूहैः, पिहितः = आच्छादितः, रक्षणार्थमिति शेषः। इक्षुडिम्भः = रसालप्ररोहः, स्वयं = स्वत एव, प्रकाशं = प्रादुर्भावम्, आसादयति= प्राप्नोति, हि = निश्चयेन। इक्ष्वङ्कुरस्येव अतिप्रौढरागस्य कामिनोऽपि विकारो दुर्वार इति भावः ॥ २ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि देवताओंके वाक्य (अन्तर्द्धान सिद्धिरूप) कितनी देरतक इन (नल) को छिपा सकेंगे। पुआलसे ढका हुआ गन्नेका अङ्कुर अपने आप प्रकाशको प्राप्त करता है ॥ २ ॥

टिप्पणी—दैवतभाषितानि = दैवतानां भाषितानि (ष० त०)। कियच्चिरम् = अत्यन्तसंयोगमें द्वितीया। निह्नोतुं = नि-उपसर्गपूर्वक "हुनुङ् अपनयने" इस धातुसे तुमुन्। प्रभवन्तु = प्र + भू + लोट् + झिः, संभावनामें लोट्। पलालजालैः = पलालानां जालानि, तैः (ष० त०)। पिहितः = अपि + धा + क्तः, भागुरिके मतसे 'अपि' के अकारका लोप। इक्षुडिम्भः=इक्षोः डिम्भः (ष० त०)। इस पद्यमें नल और इक्षुडिम्भका बिम्व-प्रतिबिम्बभावके समान धर्मके निर्देशसे दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ २ ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत्।
स्मराऽऽशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्खशिखं ममज्ज ॥ ३ ॥

अन्वयः—अस्य दृशोः रश्मिः भैमीम् अभिलष्य यावत् अपाङ्गम् अपि न आप, तावत् एव स्मराऽऽशुगः अस्यां सुभ्रुवि प्रत्यङ्गम् आपुङ्खशिखं ममज्ज ॥ ३॥

व्याख्या—अस्य = नलस्य, दृशोः = नेत्रयोः, रश्मिः = दीप्तिः, भैमीं = दमयन्तीम्, अभिलष्य = कामयित्वा, यावत् = यत्कालम्, अपाङ्गम् अपि = नेत्राऽन्तदेशम् अपि, न आप = न प्राप, भैमीं तु नापेति किमु वक्तव्यमिति भावः। तावत् एव = तत्कालम् एव, स्मराऽऽशुगः = कामबाणः, अस्यां =

सन्निकृष्टस्थायां, सुभ्रुवि = सुन्दर्यां, दमयन्त्यां, प्रत्यङ्गं = प्रत्यवयवम्, आपुङ्ख-शिखं = समूलाऽग्रं, ममज्ज = मग्नः ॥ ३ ॥

अनुवादः—नलके नेत्रोंकी किरण दमयन्तीको अभिलाष कर जबतक नेत्र-प्रान्ततक भी नहीं पहुँची तबतक कामदेवका बाण दमयन्तीके प्रत्येक अङ्गमें मूलके अग्रभागतक घुस गया ॥ ३ ॥

टिप्पणी—अभिलष्य = अभि + लष् + क्त्वा (ल्यप्)। स्मराऽऽशुगः = स्मरस्य आशुगः (ष० त०)। सुभ्रुवि = शोभने भ्रुवौ यस्याः सा, तस्याम् (बहु०)। प्रत्यङ्गम्=अङ्गम् अङ्गम् (वीप्सामें अव्ययीभाव)। आपुङ्खशिखं= पुङ्खस्य शिखा (ष० त०), पुङ्खशिखाम् आ, (अभिविधिमें अव्ययीभाव)। ममज्ज = मस्ज + लिट् + तिप् (णल्)। इस पद्यमें दृष्टिपात और स्मरपातरूप करणोंके पौर्वापर्यका भङ्ग होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ३ ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यादुपाचरद् द्वावपि पञ्चबाणः।
चक्रे न वैमत्यममुष्य कस्माद् बाणैरनर्द्धार्द्धविभागभाग्भिः ॥ ४ ॥

अन्वयः—पञ्चबाणः द्वौ अपि अक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यात् यत् उपाचरत्, तत् अमुष्य अनर्द्धार्द्धविभागभाग्भिः बाणैः वैमत्यं कस्मात् न चक्रे ? ॥ ४ ॥

व्याख्या—पञ्चबाणः = विषमशरः, कामः। द्वौ अपि = भैमीनलौ अपि, अक्रमं = क्रमरहितं, युगपदिति भावः। विक्रमशक्तिसाम्यात् = पराक्रमसामर्थ्य-साम्यम् अवलम्ब्य, यत्, उपाचरत्=उपचरितवान्, विषमैर्बाणैर्युगपत् उभावप्य-वैषम्येण प्रहृतवानिति भावः। अमुष्य = कामदेवस्य, अनर्द्धार्द्धविभागभाग्भिः = अशक्यसमविभागैरिति भावः। बाणैः = शरैः, वैमत्यं=विमतिः असम्मतिरिति भावः, कस्मात् = कारणात्, न चक्रे = न कृतम्, महच्चित्रमिति भावः ॥ ४ ॥

अनुवादः—पाँच बाणोंवाले कामदेवने दमयन्ती और नल दोनोंको ही बिना क्रमके अर्थात् एक ही बार पराक्रमसे सामर्थ्यका अवलम्बन कर जो प्रहार किया। उस कारणसे कामदेवके समविभाग न हो सकनेवाले बाणोंने असम्मति क्यों नहीं प्रकाशित की ? आश्चर्य है ॥ ४ ॥

टिप्पणी—पञ्चबाणः = पञ्च बाणा यस्य सः (बहु०)। अक्रमम्=अविद्य-मानः क्रमः यस्मिन् (कर्मणि), बहु०, तद्यथा तथा (क्रि० वि०)। विक्रम-शक्तिसाम्यात्=विक्रमेण शक्तिः (तृ० त०)। तस्याः साम्यं, तस्मात् ष० त०, विक्रमशक्तिसाम्यम् अवलम्ब्य, "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" इससे ल्यप्के लोपमें

पञ्चमी। उपाचरत् = उप + आङ् + चर + लङ् + तिप्। अनर्द्धार्द्धविभागभाग्भिः = अर्द्धं च तत् अर्द्धम् अर्द्धार्द्धम् (क० धा०)। अर्द्धार्द्धं चाऽसौ विभागः अर्द्धार्द्धविभागः (क० धा०)। अर्द्धाऽर्द्धविभागं भजन्ति इति अर्द्धार्द्धविभागभाजः, अर्द्धार्द्धविभाग + भज् + ण्वि + जस्। न अर्द्धार्द्धविभागभाजः, तैः (नञ्०)। कामदेवके बाण अरविन्द आदि पाँच हैं जो कि विषम हैं अत एव उनका समविभाग नहीं किया जा सकता है यह भाव है। वैमत्यं = विरुद्धा मतिर्यस्य स विमतिः (बहु०)। विमतेर्भावः, विमति + ष्यञ् + सुः। चक्रे = कृ + लिट् (कर्ममें) + त (एश्)। इस पद्यमें कामदेवके विषम बाणोंसे नल और दमयन्ती दोनोंमें सम प्रहारके विरोधका कामदेवका महिमासे समाधान होनेसे विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ४ ॥

तस्मिन्नलोऽसाविति साऽन्वरज्यत् क्षणं क्षणं क्वेह स इत्युदास्त।
पुरः स्म तस्यां वलतेऽस्य चित्तं दूत्यादनेनाऽथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

अन्वयः—सा तस्मिन् असौ नल इति क्षणम् अन्वरज्यत्, पुनः स इह क्व इति क्षणम् उदास्त। अथ अस्य चित्तं, पुरः तस्यां वलते स्म, पुनः दूत्यात् अनेन न्यवर्ति ॥ ५ ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, तस्मिन् = पुंसि, असौ = अयं, नल इति = नैषध इति, क्षणं = कंचित्कालम्, अन्वरज्यत् = अनुरक्ता अभवत् एतेन हर्षः सूचितः। पुनः = भूयः, सः = नलः, इह = अस्मिन् स्थाने, राजकुमार्यन्तःपुरे इति भावः, क्व = कुत्र, इति = असंभावनया, क्षणं = कञ्चित्कालम्, उदास्त = उदासीना स्थिता। एतेन विषादः सूचितः। अथ नलस्य दमयन्त्यां भावशान्तिमाह—अथ = अनन्तरम्, अस्य = नलस्य, चित्तं = मनः, पुरः = प्रथमं, तस्यां = दमयन्त्यां, वलते स्म = चचाल, चञ्चलं बभूवेति भावः। एषा हर्षोक्तिः। पुनः = भूयः, दूत्यात् = देवदौत्याद्धेतोः, अनेन = नलचित्तेन, न्यवर्ति = परावृत्तम्। दौत्याद्राजपुत्र्याः प्रणये योग्यताऽभावं विचार्य निवृत्तमिति भावः। एषा विषादोक्तिः। अनयोरनुरागस्तु साकल्येन समुत्पन्न इति भावः ॥ ५ ॥

अनुवादः—दमयन्ती उस पुरुषमें "ये नल हैं" ऐसा विचार कर कुछ समय तक अनुरक्त हुई, फिर वे यहाँ कैसे आयेंगे ऐसा विचार कर कुछ समय तक उदासीन हो गई। तब नलका चित्त पहले दमयन्तीमें चञ्चल हुआ, फिर दूतभावके कारण रुक गया ॥ ५ ॥

टिप्पणी—क्षणम् = अत्यन्त संयोगमें द्वितीया। अन्वरज्यत् = अनु+रज्ज+लङ्+तिप्। दमयन्ती हंस आदिके मुखसे सुने गये नलके रूपका सादृश्य देखकर ये पुरुष नल हैं ऐसा समझकर अनुरक्त हुईं यह तात्पर्य है। उदास्त=उद्+आस+लङ्+त। राजसैनिकोंसे सुरक्षित कन्याके अन्तःपुरमें नलका आना कैसे संभव होगा यह समझकर वे उदासीन हुईं। इसी तरह नल भी दमयन्तीको देखकर पहले हर्षसे बहुत चञ्चल हुए, पीछे अपने दौत्यके कारण भैमीकी प्राप्तिकी असंभावनासे खिन्न हुए यह भाव है ॥ ५ ॥

कया चिदालोक्य नलं ललज्जे, कयाऽपि तद्भासि हृदा ममज्जे।
तं काऽपि मेने स्मरमेव कन्या, भेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥

अन्वयः—कयाचित् नलम् आलोक्य ललज्जे। कयाऽपि तद्भासि हृदा ममज्जे। काऽपि कन्या तं स्मरम् एव मेने। अन्या मनोभूवशभूयं भेजे ॥ ६ ॥

व्याख्या—अथ भैमीसखीनामपि शृङ्गारभावानाह—कयाचिदिति। कयाचित् = कन्यया, नलं = नैषधम्, आलोक्य = दृष्ट्वा, ललज्जे = लज्जितम्। कयाऽपि = कन्यया, तद्भासि = नलसौन्दर्ये, हृदा = अन्तःकरणेन, ममज्जे = निमग्नम्। तन्मयत्वं भावितमिति भावः। काऽपि = काचित्, कन्या = कुमारी, तं = नलं, स्मरम् एव = कामदेवम् एव, मेने = ज्ञातवती, इति विस्मयोक्तिः। अन्या = अपरा कन्या, मनोभूवशभूयं = कामवशत्वं, भेजे = श्रितवती, एतेन औत्सुक्यं गम्यते ॥ ६ ॥

अनुवादः—कोई कन्या नलको देखकर लज्जित हुई। कोई कन्या नलके सौन्दर्यमें अन्तःकरणसे डूब गई। किसी कन्याने उन्हें कामदेव ही जाना और कोई कुमारी कामदेवके वशीभूत हो गई ॥ ६ ॥

टिप्पणी—ललज्जे = लस्ज+लिट् (भावमें)+त (एश्)। तद्भासि = तस्य भाः, तस्याम् (ष० त०)। हृदा=करणमें तृतीया। ममज्जे = मस्ज+लिट् (भावमें)+त (एश्)। मेने = मन+लिट्+त (एश्)। मनोभूवशभूयं = वशस्य भावो वशभूयं, वश+भू+क्यप्+सुः। "भुवो भावे" इससे क्यप्। मनोभुवो वशभूयं, तत् (ष० त०)। भेजे = भज+लिट्+त (एश्) ॥ ६ ॥

कस्त्वं कुतो वेति न जातु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभाऽतिभारात्।
उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेव निजाऽऽसनान्नैकरसाः, कृशाङ्ग्यः ॥ ७ ॥

अन्वयः—कृशाङ्ग्यः एकरसाः (सत्यः) अप्रतिभाऽतिभारात् तं कः त्वं ? कुतो वा इति प्रष्टुम् अपि जातु न शेकुः। (किञ्च) अभ्युत्थितिवाञ्छया इव निजाऽऽसनात् न उत्तस्थुः ॥ ७ ॥

व्याख्या—कृशाऽङ्ग्यः = तन्वङ्ग्यः, स्त्रियः। एकरसाः = एकाऽनुरागाः आनन्दरसपरवशाः सत्यः, अत एव अप्रतिभाऽतिभारात् = अप्रागल्भ्याऽतिबाहुल्यात्, तं = नलं, कः = किंनामा, त्वं, कुतो वा = कस्मात् स्थानाद्वा, आगतः, इति = एवं, प्रष्टुम् अपि = अनुयोक्तुम् अपि, जातु = कदाऽपि, न शेकुः = न प्रबभूवुः, किञ्च अभ्युत्थितिवाञ्छया इव = प्रत्युत्थानेच्छया इव, निजाऽऽसनात् = स्वोपवेशनस्थानात्, न उत्तस्थुः = न उत्थिताः, तस्य तेजोविशेषान्मनसैवोत्तस्थुरिति भावः ॥ ७ ॥

अनुवादः—कृश शरीरवाली कुमारियाँ आनन्दरसके परवश होती हुई प्रतिभाके अत्यन्त अभावसे नलको "तुम कौन हो ? अथ वा कहाँसे आये हो ?" इस तरह प्रश्न भी नहीं कर सकीं, अभ्युत्थानकी इच्छासे अपने आसनसे नहीं उठीं (उनके विशेष तेजसे मनसे ही उठीं।) ॥ ७ ॥

टिप्पणी—कृशाङ्ग्यः = कृशानि अङ्गानि यासां ताः (बहु०)। एकरसाः = एको रसो यासां ताः (बहु०)। अप्रतिभाऽतिभारात् = न प्रतिभा (नञ्०), तस्या अतिभारः, तस्मात् (ष० त०)। प्रष्टुम् = प्रच्छ + तुमुन्। शेकुः = शक् + लिट् + झिः (उस्)। अभ्युत्थितिवाञ्छया = अभ्युत्थितेर्वाञ्छा, तया (ष० त०)। निजाऽऽसनात् = निजं च तत् आसनं, तस्मात् (क० धा०) उत्तस्थुः = उद् + स्था + लिट् + झिः (उस्) ॥ ७ ॥

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप।
महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—भैमी तम् आलोक्य किमपि आनन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्द्यं निर्झरिणी धाराधरकेलिकालम् आसाद्य वारां महारयम् इव अवाप ॥ ८ ॥

व्याख्या—भैमी = दमयन्ती, तं = नलम्, आलोक्य = दृष्ट्वा, किमपि = अनिर्वाच्यम्, आनन्दपरम्पराणां = हर्षसन्ततीनां, स्वाच्छन्द्यम् = उच्छृङ्खलत्वं, निर्झरिणी = गिरिनदी, धाराधरकेलिकालं = मेघक्रीडासमयं, वर्षाकालमिति भावः। आसाद्य = प्राप्य, वारां = जलानां, महारयम् इव = वेगाऽतिशयम् इव, अवाप = प्राप ॥ ८ ॥

अनुवादः—जैसे पर्वतकी नदी वर्षाकालको पाकर जलके महावेगको पाती है, वैसे ही दमयन्तीने भी नलको देखकर हर्ष परम्पराओंकी अनिर्वाच्य स्वच्छ-न्दताको पा लिया ॥ ८ ॥

टिप्पणी—आनन्दपरम्पराणाम् = आनन्दानां परम्परा, ताम् (ष० त०)। स्वाच्छन्द्यं = स्वच्छन्दस्य भावः स्वाच्छन्द्यं, तत्, स्वच्छन्द + ष्यञ् + अम्। "स्वच्छन्दो निरवग्रहः" इत्यमरः। धाराधरकेलिकालं = केलेः कालः (ष० त०)। धाराधरस्य केलिकालः, तम् (ष० त०)। वाराम् = "आपः स्त्री भूम्नि, वार्वारि सलिलं कमलं जलम्।" इत्यमरः। महारयं = महाश्चाऽसौ रयः, तम् (क० धा०) ॥ ८ ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे नाऽस्या दृगस्याऽङ्गमयास्यदन्यत्।
नाऽदास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥ ९ ॥

अन्वयः—अस्या दृक् अस्य यत् अङ्गम् अग्रे अपश्यत्, तत्र एव मग्ना (सती) अन्यत् अङ्गं न अयास्यत् यदि, निमेषः चिरात् विच्छिद्य विच्छिद्य बुद्धिधाराम् अस्यै न अदास्यत् ॥ ९ ॥

व्याख्या—अस्याः = दमयन्त्याः, दृक् = दृष्टिः, अस्य = नलस्य, यत् अङ्गम् = अवयवम्, अग्रे = प्रथमम्, अपश्यत् = दृष्टवती, तत्र एव = तस्मिन् अङ्गे एव, मग्ना = निमग्ना सती, अन्यत् = अपरम्, अङ्गं = नलस्य अवयवं, न अयास्यत् = न आगमिष्यत्, यदि = चेत्, निमेषः = पक्ष्मपातः, चिरात् = चिरकालात्, विच्छिद्य विच्छिद्य = विरमय्य विरमय्य, बुद्धिधारां = ज्ञान-परम्पराम्, अस्यै = दृशे, न अदास्यत् = नो व्यतरिष्यत्। निमेषकृतबुद्धि-विच्छेदाद्दमयन्तीदृष्टेर्नलस्याऽङ्गान्तरप्राप्तिर्न तु पूर्वदृष्टाऽङ्गस्य वैतृष्ण्येनेति भावः ॥ ९ ॥

अनुवादः—दमयन्तीका निमेष बहुत समयसे रुक-रुककर उनके नेत्रोंको ज्ञानधारा न देता तो उनके नेत्र नलके जिस अङ्गको देखते थे उसीमें मग्न-निमग्न होकर दूसरे अङ्गमें नहीं जाते थे ॥ ९ ॥

टिप्पणी—अयास्यत् = या + लृङ् (क्रियाऽतिपत्तिमें) + तिप्। विच्छिद्य = वि + छिद् + क्त्वा (ल्यप्)। बुद्धिधारां = बुद्धेर्धारा, ताम् (ष० त०)। अदास्यत् = दा + लृङ् (क्रियाऽतिपत्तिमें) + तिप् ॥ ९ ॥

दृशाऽपि साऽऽलिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाऽऽप्ताऽवगताऽङ्गहर्षैः।
अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य तस्मात् न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥

अन्वयः—सा दृशा आलिङ्गितम् अस्य अङ्गम् अग्राऽवगताऽङ्गहर्षैः न जग्राह, अनन्तरम् अङ्गान्तरे ईक्षिते तु निवृत्य पूर्वदृष्टम् अङ्गं न सस्मार ॥ १० ॥

व्याख्या—सा = दमयन्ती, दृशा = नेत्रेण, आलिङ्गितम् = आश्लिष्टं, प्राप्तमिति भावः, अस्य = नलस्य, अङ्गम् = अवयवम्, अग्राऽवगताङ्गहर्षैः = पूर्वगृहीताऽवयवजनिताऽऽनन्दैः, न जग्राह = नो गृहीतवती, नो ज्ञातवतीति भावः। अनन्तरं = हर्षाऽनुभवाऽनन्तरम्, अङ्गान्तरे=अवयवान्तरे, ईक्षिते तु = अवलोकिते तु, निवृत्य = परावृत्य, पूर्वदृष्टं = प्रथमविलोकितम्, अङ्गम् = अवयवं, न सस्मार = न स्मृतवती, नलस्य तत्तदवयवय लोकोत्तरत्वादिति भावः ॥ १० ॥

अनुवादः—दमयन्तीने आँखोंसे प्राप्त नलके अङ्गको पहले देखे गये अङ्गसे उत्पन्न हर्षोंसे नहीं देखा। अनन्तर दूसरे अङ्गके देखे जानेपर लौटकर उन्होंने पहले देखे गये अङ्गका स्मरण नहीं किया ॥ १० ॥

टिप्पणी—अग्रावगताऽङ्गहर्षैः = अग्रे अवगतानि (स० त०), तानि च तानि अङ्गानि (क० धा०), तेषां हर्षाः, तैः (ष० त०)। जग्राह = ग्रह+लिट्+तिप् (णल्)। अङ्गान्तरे = अन्यत् अङ्गं, तस्मिन् (रूपक०)। पूर्वदृष्टं = पूर्वं दृष्टं तत् (सुप्सुपा०)। सस्मार = स्मृ+लिट्+तिप् (णल्)। नलके प्रत्येक अङ्ग लोकोत्तर थे यह भाव है ॥ १० ॥

हित्वैकमस्याऽपघनं विशन्ती तद्दृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिसीमाम्।
चिरं चकारोभयलाभलोभात् स्वभावलोला गतमागतं च ॥ ११ ॥

अन्वयः—स्वभावलोला तद्दृष्टिः अस्य एकम् अपघनं हित्वा अङ्गान्तरभुक्तिसीमां विशन्ती चिरम् उभयलाभलोभात् गतम् आगतं च चकार ॥ ११ ॥

व्याख्या—स्वभावलोला = निसर्गचञ्चला, तद्दृष्टिः = दमयन्तीदृक्, अस्य = नलस्य, एकम्, अपघनम् = अङ्गं, हित्वा = त्यक्त्वा, अङ्गान्तरभुक्तिसीमाम् = अवयवान्तरभोगाऽवधिम्, अवयवान्तरदेशमिति भावः। विशन्ती = प्रविशन्ती, चिरं = बहुकालपर्यन्तम्, उभयलाभलोभात् = अवयवद्वयप्राप्तिलोलुपत्वात्, गतं = गमनम्, आगमनं च = आगतिं च, चकार = कृतवती, उभयोरप्यङ्गयोस्तथा रमणीयत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

अनुवादः—स्वभावसे चञ्चल वा सतृष्ण दमयन्तीके नेत्रोंने नलके एक अवयवको छोड़कर दूसरे अङ्गके स्थानमें प्रवेश करते हुए बहुत कालतक दोनों अङ्गोंके लाभमें लोभ होनेसे गमन और आगमन किया ॥ ११ ॥

टिप्पणी—स्वभावलोला = स्वभावेन लोला (तृ० त०), स्वभावसे चञ्चल वा सतृष्ण । "लोलश्चलसतृष्णयोः" इत्यमरः । तद्दृष्टिः = तस्या दृष्टिः (ष० त०) । अपघनम् = "अपघनोऽङ्गम्" इस सूत्रसे निपातन, "अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः" इत्यमरः । हित्वा = हा + क्त्वा । अङ्गाऽन्तर-भुक्तिसीमाम् = अन्यत् अङ्गम् अङ्गान्तरम् (रूपक०), तस्य भुक्तिः (ष० त०), तस्याः सीमा, ताम् (ष० त०) । विशन्ती = विश + लट् (शतृ) + ङीप् । उभयलाभलोभात् = उभयोर्लाभः (ष० त०) (समास) वृत्तिके विषयमें उभ शब्दसे अयच् प्रत्यय । उभयलाभे लोभः, तस्मात् (स० त०) ॥ ११ ॥

निरीक्षितं चाऽङ्गमवीक्षितं च दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥ १२ ॥

अन्वयः—इयं विदर्भसुभ्रूः तस्य निरीक्षितम् अनिरीक्षितं च अङ्गं दृशा पिबन्ती समानम् आनन्दं दधाना भेदं न विवेद ॥ १२ ॥

व्याख्या—इयम् = एषा, विदर्भसुभ्रूः = वैदर्भी, दमयन्ती, तस्य = नलस्य, निरीक्षितं = दृष्टम्, अनिरीक्षितं च = अदृष्टं च, अङ्गम् = अवयवं, दृशा = नेत्रेण, पिबन्ती = धयन्ती, तृष्णया पश्यन्तीति भावः । समानं = तुल्यम्, आनन्दं = हर्षं, दधाना = धारयन्ती, अनुभवन्तीति भावः । भेदं = विशेषम्, इदं दृष्टपूर्वम्, इदम् अदृष्टपूर्वं चेति विवेकमिति भावः, सर्वस्याऽप्यङ्गस्यानन्द-जनकत्वादिति तात्पर्यम्, न विवेद = नो ज्ञातवती ॥ १२ ॥

अनुवादः—नलके देखे गये और न देखे गये अङ्गको तृष्णासे देखती हुई समान आनन्दका अनुभव करती हुई दमयन्तीने यह अङ्ग देखा गया है और यह अङ्ग नहीं देखा गया है ऐसे भेदको नहीं समझा ॥ १२ ॥

टिप्पणी—विदर्भसुभ्रूः = विदर्भाणां सुभ्रूः (ष० त०) । विवेद = विद + लिप् + तिप् (णल्) । नलके समस्त अङ्ग तुल्य रूपसे मनोहर होनेसे आनन्दको उत्पन्न करते थे अतः दमयन्तीको उनके देखे गये और न देखे गये अङ्गमें कुछ भी फर्क मालूम नहीं हुआ यह भाव है। उपेन्द्रवज्रा छन्द है ॥१२॥

सूक्ष्मे घने नैषधकेशपाशे निपत्य निष्पन्दतरीभवद्भ्याम् ।
तस्याऽनुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—सूक्ष्मे घने नैषधकेशपाशे निपत्य निष्पन्दतरीभवद्भ्यां तल्लोचन-खञ्जनाभ्यां तस्य अनुबन्धं विमोच्य गन्तुं न अपारि ॥ १३ ॥

व्याख्या—सूक्ष्मे = तनीयसि, घने = सान्द्रे दृढे च, नैषधकेशपाशे = नलकचकलापे, केशाऽपबन्धने च, निपत्य = नितरां पतित्वा, निष्पन्दतरीभवद्भ्यां= निश्चलीभवद्भ्यां, दमयन्तीनेत्रपक्षे विस्मयात्, खञ्जनपक्षे यन्त्रलग्नात् हेतोरिति भावः। तल्लोचनखञ्जनाभ्यां = दमयन्तीनयनखञ्जरीटाभ्यां, तस्य = केशपाशस्य, अनुबन्धं = दमयन्तीनेत्रपक्षे—आसक्ति, खञ्जरीटपक्षे—बन्धनम्। विमोच्य = मोचयित्वा, गन्तुं = यातुं, न अपारि=न अशाकि ॥ १३ ॥

अनुवादः—जैसे पतले और दृढ पाशके बन्धनमें फँसकर निश्चल होता हुआ खञ्जन पक्षी उस बन्धनको छोड़कर नहीं जा सकता है उसी तरह महीन और घने नलके केशपाशमें पड़कर निश्चल होकर खञ्जन पक्षीके समान दमयन्तीके नेत्र आसक्तिको छोड़कर नहीं जा सके (लगातार उसीको देखते रहे)॥१३॥

टिप्पणी—नैषधकेशपाशे = केशानां पाशः (ष० त०), नैषधस्य केशपाशः, तस्मिन् (ष० त०)। "पाशः कचाऽन्ते सङ्घाऽर्थः, कर्णाऽन्ते शोभनाऽर्थकः। क्षत्राद्यन्ते च निन्दाऽर्थः, पाशः पक्ष्यादिबन्धने ॥" इति विश्वः। निपत्य = नि + पत् + क्त्वा (ल्यप्)। निस्पन्दतरीभवद्भ्यां = निर्गतः स्पन्दो याभ्यां तौ निस्पन्दौ (बहु०)। अतिशयेन निस्पन्दौ निस्पन्दतरौ, (निस्पन्द+तरप्+औ)। अनिस्पन्दतरौ निस्पन्दतरौ यथा संपद्येते तथा भवन्तौ निस्पन्दतरीभवन्तौ, ताभ्याम् (निस्पन्दतर+च्वि+भू+लट् (शतृ०)+भ्याम्। तल्लोचनखञ्जनाभ्यां = तस्या लोचने (ष० त०) ते एव खञ्जनौ, ताभ्याम् (रूपक०)। विमोच्य = वि+मुच्+णिच्+क्त्वा (ल्यप्)। अपारि = पार+लुङ् (भावमें)+त। इस पद्यमें श्लिष्ट विशेषण रूपक अलङ्कार है ॥ १३ ॥

भूलोकभर्तुर्मुखपाणिपादपद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य।
दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजिश्चिरं न तत्याज सबन्धुबन्धम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—दमस्वसुः दृष्टिसरोजराजिः भूलोकभर्तुः तस्य मुखपाणिपादपद्मैः परीरम्भम् अवाप्य सबन्धुबन्धं चिरं न तत्याज ॥ १४ ॥

व्याख्या—दमस्वसुः = दमयन्त्याः, दृष्टिसरोजराजिः = नेत्रकमलपङ्क्तिः, भूलोकभर्तुः = भूमिलोकस्वामिनः, तस्य = नलस्य, मुखपाणिपादपद्मैः = वदनकरचरणकमलैः सह, परीरम्भं = संश्लेषम्, अवाप्य = प्राप्य, सबन्धुबन्धं = समानबान्धवाऽऽसक्तिं, चिरं = बहुकालपर्यन्तं, न तत्याज = नो मुमोच।

स्निग्धा हि बन्धवश्चिरमनाश्लिष्य न मुञ्चन्तीति भावः। पद्मत्वजातित्वात् सबन्धुत्वम् ॥ १४ ॥

अनुवादः—दमयन्तीके नेत्ररूप कमलोंने भूलोकके स्वामी नलके मुख, हाथ और चरणरूप कमलोंके साथ आलिङ्गनको पाकर समान बन्धुकी आसक्तिको बहुत समयतक नहीं छोड़ा ॥ १४ ॥

टिप्पणी—दमस्वसुः = दमस्य स्वसा, तस्याः (ष० त०)। दृष्टिसरोजराजिः = दृष्टय एव सरोजानि (रूपक०), नेत्र दो ही हैं तथाऽपि उनकी दर्शनक्रियाओंका बहुत्व होनेसे यहाँ बहुवचनका प्रयोग किया गया है। दृष्टिसरोजानां राजिः (ष० त०)। मुखपाणिपादपद्मैः = मुखं च पाणी च पादौ च मुखपाणिपादम् (प्राण्यङ्ग होनेसे समाहारद्वन्द्व)। तत् एव पद्मानि, तैः (रूपक०)। सबन्धुबन्धं = समानाश्च ते बन्धवः सबन्धवः (कर्म०), "ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु" इस सूत्रसे समान शब्दका 'स' भाव। सबन्धूनां बन्धः, तम् (ष० त०)। तत्याज = त्यज + लिट् + तिप् (णल्), बिछुड़े हुए बन्धु समागम होनेपर बहुत समयतक आलिङ्गन नहीं छोड़ते हैं। दमयन्तीने बहुत समयतक नलके मुख, पाणि, चरणोंको देखा यह अभिप्राय है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १४ ॥

तत्कालमानन्दमयी भवन्ती भवत्तराऽनिर्वचनीयमोहा।
सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादमुल्लासमभुङ्क्त मृष्टम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—तत्कालम् आनन्दमयी भवन्ती भवत्तराऽनिर्वचनीयमोहा सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादं मृष्टम् उल्लासम् अभुङ्क्त ॥ १५ ॥

व्याख्या—तत्कालं = तस्मिन् काले, आनन्दमयी भवन्ती = आनन्दात्मिका सती, नलोऽयमिति बुद्धया इति शेषः। भवत्तराऽनिर्वचनीयमोहा = साऽतिशयजायमानाऽनिर्वाच्यभ्रमा, इह नलाऽऽगमनं कुत इति मत्वेति शेषः। सा = दमयन्ती, मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां = प्राप्तमोक्षबद्धाऽवस्थास्वादाभ्यां, द्विस्वादं = स्वादद्वययुक्तं, मृष्टं = शुद्धम्, "मिष्टम्" इति पाठे अतिस्वादुमित्यर्थः। उल्लासं= हर्षम्, अभुङ्क्त = भुक्तवती। तत्र आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा, मोहरूपत्वं च संसारिदशा। दशाद्वितयेनाऽपि नलस्य ग्रहणात्सा हर्षोत्कर्षं भेज इति भावः ॥ १५ ॥

अनुवादः—उस समय "ये नल हैं" ऐसा जानकर आनन्दस्वरूप होकर और "यहाँ कैसे नल आ सकते हैं" ऐसा सोचकर अतिशय, अनिर्वाच्य मोहवाली

होकर दमयन्तीने मुक्त और संसारीकी अवस्थाके रसोंसे दो स्वादोंवाले शुद्ध हर्षका अनुभव किया ॥ १५ ॥

टिप्पणी—तत्कालं = तं च तं कालम्, कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इससे द्वितीया और "अत्यन्तसंयोगे च" इससे द्वितीयातत्पुरुष। आनन्दमयी= आनन्दः स्वरूपं यस्याः सा, आनन्द + मयट् (स्वार्थमें) + ङीप् + सुः। भवत्त-राऽनिर्वचनीयमोहा = अतिशयेन भवन्, भवत् + तरप् + सुः। न निर्वचनीयः (नञ्०)। भवत्तरः अनिर्वचनीयः मोहः यस्याः सा (बहु०)। मुक्तसंसारि-दशारसाभ्यां = मुक्तश्च संसारी च (द्वन्द्व०)। तयोर्दशे (ष० त०), तयो रसौ ताभ्याम् (ष० त०)। द्विस्वादं = द्वौ स्वादौ यस्मिन्, तम् (बहु०)। मृष्टं = मृज् + क्तः + अम्। अभुङ्क्त = भुज + लुङ् + त। "भुजोऽनवने" इससे आत्मनेपद। इस पद्यमें भावोदय अलङ्कार है ॥ १५ ॥

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनितेति नूनम्।
न स व्यधान्नैषधकायमायं विधिः स्वयं दूतमिमां प्रतीन्द्रम्॥ १६ ॥

अन्वयः—नलश्रीभृति दूते भाविभावा इयं कलङ्किनी जनिता (इति) विधिः इमां प्रति नैषधकायमायं स्वयम् इन्द्रं दूतं न संव्यधात् नूनम् ॥ १६ ॥

व्याख्या—नलश्रीभृति = नैषधशोभाधारिणि, दूते = सन्देशहरे, भाविभावा= भविष्यदनुरागा, इयं = दमयन्ती, कलङ्किनी = कलङ्कयुक्ता, जनिता=भविष्यति, (इति = मत्वा) विधिः = ब्रह्मदेवः, इमां प्रति = दमयन्तीं प्रति, नैषध-कायमायं = नलशरीरधारिणं, स्वयं = साक्षात्, इन्द्रं = देवेन्द्रम् एव, दूतं = सन्देशहरं, न संव्यधात् = न कल्पितवान्, नूनम = उत्प्रेक्षायाम् ॥ १६ ॥

अनुवादः—नलकी शोभा (रूप) को धारण करनेवाले दूतमें अनुराग करनेवाली यह (दमयन्ती) कलङ्किनी होगी ऐसा सोचकर मानों ब्रह्माजीने उनके प्रति नलके शरीरको धारण करनेवाले साक्षात् इन्द्रको दूत नहीं बनाया ॥ १६ ॥

टिप्पणी—नलश्रीभृति = नलस्य श्रीः (ष० त०), तां बिभर्तीति, तस्मिन्, नलश्री + भृ + क्विप् (उपपद०) + ङि। भाविभावा = भावी भावः (अनुरागः) यस्याः सा (बहु०), कलङ्किनी = कलङ्क + इनि + ङीप् + सुः। जनिता = जन + लुट् + तिप्। नैषधकायमायं=नैषधस्य कायः (ष० त०), स एव माया (कपटम्) यस्य तम् (बहु०)। संव्यधात् = सं + वि + धा + लुङ् + तिप्। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ १६ ॥

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात्प्रमाणमास्ते यदऽघेपि धावत् ।
तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

अन्वयः—मुनेः अपि कस्य मनः पुण्ये स्यात्, यत् अघे अपि धावत् मनः (एव) प्रमाणम् आस्ते । (किन्तु) हृष्यत्करुणः परमेश्वरस्तु तच्चिन्ति भक्तस्य चित्तं रुणद्धि ॥ १७ ॥

व्याख्या—मुनेः अपि = ऋषेः अपि, कस्य = जनस्य, मनः = चित्तं, पुण्ये= धर्मे एव विषये, स्यात्=भवेत्, अन्यस्य का वार्तेति शेषः । यत्=यस्मात्कारणात्, अघे अपि = पापे अपि, धावत् = शीघ्रं गच्छत्, उच्छृङ्खलत्वेनेति भावः । मनः = चित्तम् एव, प्रमाणं = निश्चायकम्, आस्ते = विद्यते, किन्तु हृष्यत्करुणः = उद्यद्दयः, परमेश्वरस्तु = जगदीश्वर एव, तच्चिन्ति = अघचिन्तकं, भक्तस्य = निजोपासकस्य, चित्तं = मानसं, रुणद्धि = निवारयति ॥ १७ ॥

अनुवादः—किस मुनिका भी चित्त पुण्यमें ही रहेगा ? जो कि पापमें ही दौड़नेवाला मन ही प्रमाण होता है । परन्तु करुणापरायण परमेश्वर ही पापकी चिन्ता करनेवाले भक्तके चित्तको रोक देते हैं ॥ १७ ॥

टिप्पणी—धावत् = धावतीति, धाव + लट् + (शतृ) + सुः । आस्ते = आस् + लट् + त । हृष्यत्करुणः = हृष्यन्ती करुणा यस्य सः (बहु०) । परमेश्वरः = परमश्चाऽसौ ईश्वरः (क० धा०) । तच्चिन्ति = तत् (अघम्) चिन्तयतीति, तद् + चिन्त + णिच् + णिनिः (उप०) + सुः । रुणद्धि = रुध् + लट् + तिप् ॥ १७ ॥

साऽलीकवृष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाऽऽप शालीनतया न मौनम् ।
तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे, मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ? ॥ १८ ॥

अन्वयः—मदनोन्मदिष्णुः सा यथा अलीकदृष्टे नले शालीनतया मौनं न आप; तथैव तथ्ये अपि नले मौनं न लेभे । मुग्धेषु सत्यमृषाविवेकः कः ? ॥ १८ ॥

व्याख्या—सम्प्रति दमयन्त्या धाष्ट्र्यदोषं परिहरति सेति । मदनोन्मदिष्णुः = मदनेन (कामेन) उन्मदिष्णुः (उन्मादशीला सती), सा = दमयन्ती, यथा = येन प्रकारेण, अलीकदृष्टे = मिथ्यादृष्टे, नले = नैषधे, शालीनतया = अधृष्टतया, मौनं = तूष्णीकत्वं, न आप = न प्राप, पूर्वं किमपि अवादीदिति भावः । तथैव = तेन प्रकारेणैव, तथ्ये अपि = सत्ये अपि, नले = नैषधे विषये, मौनं = तूष्णीकत्वं, न लेभे = न प्राप, किमपि अवोचदिति भावः । तत्कथमित्याशङ्कायामर्थान्तरन्यासेन परिहरति—मुग्धेष्विति । मुग्धेषु =

मदनेन मूढेषु, सत्यमृषाविवेकः = एतत्सत्यम् एतन्मिथ्या इति विवेचना, कः, नाऽस्तीति भावः। अत एव न धाष्टर्यदोषोऽपीति भावः ॥ १८ ॥

अनुवादः—कामदेवसे उत्कट मदवाली दमयन्तीने जैसे मिथ्या नलमें अधृष्ट होकर मौन नहीं पाया, (अर्थात् कुछ बोलीं) उसी तरह उन्होंने सत्य नलमें भी अधृष्ट होकर मौन नहीं पाया (अर्थात् वे कुछ बोलीं)। क्योंकि कामदेवके कारण मोहवाले जनोंमें यह सत्य है और यह झूठ है ऐसी विवेचना नहीं होती है ॥ १८ ॥

टिप्पणी—मदनोन्मदिष्णुः = उन्मदशीला उन्मदिष्णुः उद्-उपसर्गपूर्वक मदधातुसे "अलङ्कृञ्०" इत्यादिसे इष्णुच् प्रत्यय। मदनेन उन्मदिष्णुः (तृ० त०)। अलीकदृष्टे = अलीकश्चाऽसौ दृष्टः, तस्मिन् (क० धा०)। शालीनतया = शालाप्रवेशम् अर्हतीति शालीना, "शालीनकौपीने अधृष्टाऽकार्ययोः" इस सूत्रसे निपातन, "स्यादधृष्टे तु शालीनः" इत्यमरः। शालीनाया भावः शालीनता, तया (शालीन + तल् + टाप् + टा)। मौनं = मुनेर्भावो मौनं, तत्, मुनि + अण् + अम्। लेभे = लभ + लिट् + त। सत्यमृषाविवेकः = सत्यं च मृषा च (द्वन्द्वः), तयोर्विवेकः (ष० त०)। कामदेवसे मोहप्राप्त जनोंमें सत्य और झूठका विवेक नहीं होता है अत एव दमयन्तीकी धृष्टता (ढिठाई) में दोष नहीं है यह भाव है। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १८ ॥

व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना स्वरेण साऽथ श्लथगद्गदेन।
सखीजने साध्वससन्नवाचि स्वयं तमूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥

अन्वयः—अथ व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना सा सखीजने साध्वससन्नवाचि (सति) नमदाननेन्दुः (सती) श्लथगद्गदेन स्वरेण तं स्वयम् ऊचे ॥ १९ ॥

व्याख्या—अथ = द्विस्वादहर्षाऽनुभवाऽनन्तरं, व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना = निष्फलीभवदाकारगोपनप्रयासा, सा = दमयन्ती, सखीजने = वयस्यागणे, साध्वससन्नवाचि = भयकुण्ठितवचने सति, अन्यथा सखीमुखेनैव ब्रूयादिति भावः। नमदाननेन्दुः = अवनतमुखचन्द्रा सती, लज्जयेति शेषः। श्लथगद्गदेन = स्खलितेन, स्वरेण = शब्देन, तं = नलं, स्वयम् = आत्मना एव, ऊचे = जगाद ॥ १९ ॥

अनुवादः—अनन्तर अपने अभिप्रायको छिपानेमें असमर्थ होकर दमयन्ती

भयसे सखियोंके शब्दहीन हो जानेपर लज्जासे मुखचन्द्रको झुकाकर स्खलित स्वरसे नलसे स्वयम् बोलने लगीं ॥ १९ ॥

टिप्पणी—व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना = अव्यर्थो व्यर्थो यथा संपद्यते तथा भवन्, (व्यर्थं + च्वि + भू + लट् (शतृ) + सुः । भावस्य पिधानम् (ष० त०), तस्मिन् यत्नः (स० त०) । व्यर्थीभवन् भावपिधानयत्नो यस्याः सा (बहु०) । सखीजने = सखी चाऽसौ जनः, तस्मिन् (क० धा०) साध्वससन्नवाचि = सन्ना वाक् यस्य सः (बहु०) । साध्वसेन सन्नवाक्, तस्मिन् (तृ० त०) । नमदाननेन्दुः = आननम् इन्दुरिव (उपमित०) । नमन् आननेन्दुः यस्याः सा (बहु०) । श्लथगद्गदेन = श्लथश्चाऽसौ गद्गदः, तेन (क० धा०) । ऊचे = बूत् = (वच्) + लिट् + त (एश्) ॥ १९ ॥

नत्वा शिरोरत्नरुचाऽपि पाद्यं सम्पाद्यमाचारविदाऽतिथिभ्यः ।
प्रियाऽक्षराऽऽलीरसधारयाऽपि वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥

अन्वयः—आचारविदा अतिथिभ्यः नत्वा शिरोरत्नरुचा अपि पाद्यं सम्पाद्यम्, (किञ्च) प्रियाऽक्षराऽऽलीरसधारया अपि वैधी मधुपर्कतृप्तिः विधेया ॥ २० ॥

व्याख्या—अथ नलाऽऽतिथ्यं चिकीर्षुस्त्रिभिः पद्यैस्तत्कर्तव्यतामाह—नत्वेत्यादि । आचारविदा = सदाचारज्ञात्रा, गृहस्थेनेति शेषः । अतिथिभ्यः = आगन्तुभ्यः, नत्वा = पदयोर्निपत्य, शिरोरत्नरुचा अपि = मस्तकमणिकान्त्या अपि, पाद्यं = पादधावनार्थं जलं, संपाद्यं = सम्पादनीयं, देयमिति भावः । किञ्च प्रियाऽक्षराऽऽलीरसधारया अपि = हृद्यवाक्यकदम्बकाऽऽनन्दलहर्या अपि, वैधी=विधिप्राप्ता, मधुपर्कतृप्तिः = दधिमधुघृतजनितं सौहित्यमिति भावः । विधेया = कर्तव्या । मुख्याऽनुकल्पोऽप्यनुष्ठेय इति भावः ॥ २० ॥

अनुवादः—आचार जाननेवाले गृहस्थको अतिथियोंको नमस्कार कर शिरके रत्नकी निर्मल कान्तिसे भी पाद्य (चरणोंको धोनेके लिए जल) देना चाहिए, प्रिय वाक्योंके रसकी धारासे भी विधिप्राप्त मधुपर्क (दही, शहद और घी),-से तृप्ति करनी चाहिए ॥ २० ॥

टिप्पणी—आचारविदा = आचारं वेत्तीति, तेन, आचार + विद् + क्विप् (उपपद०) + टा । शिरोरत्नरुचा = शिरसि रत्नम् (स० त०), तस्य रुक्, तया (ष० त०) । पाद्यं = पादाऽर्थम् उदकम्, पाद शब्दसे "पादाऽर्घाभ्यां च" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय । सम्पाद्यं = संपादयितुं योग्यम्, सं + पद् + णिच् + ण्यत् + सुः । प्रियाऽक्षराऽऽलीरसधारया = प्रियाश्च ते अक्षराः (क० धा०),

तेषाम् आली (ष० त०), रसानां धारा (ष० त०)। प्रियाऽक्षराऽऽल्या रसधारा, तया (तृ० त०)। वैधी=विधेः इयम्, विधि+अण्+ङीप्+सुः। मधुपर्कतृप्तिः = मधुपर्केण तृप्तिः (तृ० त०)। विधेया = विधातुं योग्या, वि+धा+यत्+टाप्+सुः ॥ २० ॥

स्वाऽऽत्माऽपि शीलेन तृणं विधेयं, देया विहायाऽऽसनभूर्निजाऽपि।
आनन्दबाष्पैरपि कल्प्यमम्भः, पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥ २१ ॥

अन्वयः—(आचारविदा) शीलेन स्वाऽऽत्मा अपि तृणं विधेयम्, निजा अपि आसनभूः विहाय देया, आनन्दवाष्पैः अपि अम्भः कल्प्यं; मधुभिः वचोभिः पृच्छा विधेया ॥ २१ ॥

व्याख्या—आचारविदा, शीलेन=आचारप्रमाणेन, स्वाऽऽत्मा अपि= निजशरीरम् अपि, तृणं विधेयं = तृणावत् अर्पणीयम्, निजा अपि=स्वकीया अपि, आसनभूः=उपवेशनस्थानं, विहाय = त्यक्त्वा, स्वयं तत उत्थायेति भावः, देया = दातव्या, आनन्दवाष्पैः अपि=हर्षाऽश्रुभिः अपि, अम्भः=जलं, पाद्यमिति भावः। कल्प्यं=कल्पनीयं, मधुभिः = मधुप्रायैः, वचोभिः = वचनैः, पृच्छा= कुशलप्रश्नः, विधेया = कर्तव्या ॥ २१ ॥

अनुवादः—आचार जाननेवाले गृहस्थको आचारप्रमाणसे अतिथिसेवाके लिए अपने शरीरको भी तृणके समान अर्पण करना चाहिए, अपनी आसनभूमि भी छोड़कर देनी चाहिए, हर्षाश्रुओंसे भी पाद्य (चरण धोनेके जल) की कल्पना करनी चाहिए और मधुप्राय वचनोंसे अतिथिसे कुशलप्रश्न करना चाहिए ॥ २१ ॥

टिप्पणी—स्वाऽऽत्मा = स्वस्य आत्मा (ष० त०)। "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च।" इत्यमरः। आसनभूः = आसनस्य भूः (ष० त०)। आनन्दवाष्पैः=आनन्दस्य वाष्पाणि, तैः (ष० त०)। पृच्छा= "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः। प्रच्छनं पृच्छा, प्रच्छ धातु से "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इससे अङ्+टाप्+सुः ॥ २१ ॥

पदोपहारेऽनुपनम्रताऽपि संभाव्यतेऽपां त्वरयाऽपराधः।
तत्कर्तुमर्हाऽञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिप्राञ्जलताऽपि तावत् ॥ २२ ॥

अन्वयः—पदोपहारे त्वरया अपाम् अनुपनम्रता अपि अपराधः संभाव्यते तत् अञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिप्राञ्जलता अपि तावत् कर्तुम् अर्हा ॥ २२ ॥

व्याख्या—पदोपहारे = चरणोपायने, चरणक्षालनाऽर्थं जलाऽऽनयन इति भावः। त्वरया = वेगेन=अपाम्=उदकानाम्, अनुपनम्रता अपि = असन्निहितत्वम् अपि, अपराधः = अपचारः, संभाव्यते = अपराधत्वेन गृह्यत इति भावः। तत् = तस्मात्कारणात्, अञ्जलिसञ्जनेन = अञ्जलिबन्धेन, स्वसंभृतिप्राञ्जलता अपि = आत्मसंभाराऽऽर्जवम् अपि, तावत् = आदौ, कर्तुं = विधातुम्, अर्हा = योग्या, अन्यथा प्रत्यवायादिति भावः॥ २२॥

अनुवादः—चरणोंके प्रक्षालनके लिए वेगसे जलको समीप न पहुंचाना भी अपराध समझा जाता है, इस कारणसे हाथोंको जोड़नेसे अपने सन्निधानसे सरलता भी पहले दिखानी चाहिए॥ २२॥

टिप्पणी—पदोपहारे=पदयोः उपहारः, तस्मिन् (ष० त०)। अनुपनम्रता = न उपनम्रता (नञ्०)। अञ्जलिसञ्जनेन = अञ्जलेः सञ्जनम्, तेन (ष० त०)। स्वसंभृतिप्राञ्जलता = स्वस्य संभृतिः (ष० त०)। प्राञ्जलस्य भावः प्राञ्जलता, प्राञ्जल+तल्+टाप्+सुः। स्वसंभृत्या प्राञ्जलता (तृ० त०)। आतिथ्य करनेमें सामर्थ्य न हो तो नम्रता दिखानेसे भी अतिथिके चित्तको प्रसन्न करना चाहिए, नहीं तो प्रत्यवाय होगा यह अभिप्राय है॥ २२॥

पुरा परित्यज्य मयाऽत्यसर्जि स्वमासनं तत्किमिति क्षणं न।
अनर्हमप्येतदलङ्क्रियेत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि॥ २३॥

अन्वयः—मया स्वम् आसनं पुरा (एव) परित्यज्य अत्यसर्जि, एतत् अनर्हम् अपि अन्यतः प्रयातुम् ईहा वा यदि किमिति क्षणं न अलङ्क्रियेत॥ २३॥

व्याख्या—मया, स्वम् = आत्मीयम्, आसनम् = उपवेशनस्थानं, पुरा = पूर्वं, त्वद्दर्शनक्षण एवेति भावः, परित्यज्य = त्यक्त्वा तत उत्थायेति भावः। अत्यसर्जि = दत्तम्, एतत्=आसनम्, अनर्हम् अपि = अयोग्यम् अपि, अन्यतः= अन्यस्मिन् स्थाने। प्रयातुं = गन्तुम्, ईहा वा = इच्छा वा, यदि = चेत्, तथाऽपि, किमिति = किमर्थं, क्षणम् = अल्पकालम् अपि, न अलङ्क्रियेत = न संभूष्येत, भक्तजनाऽनुकम्पया क्षणमात्रमपि अत्रोपवेष्टव्यमिति भावः॥ २३॥

अनुवादः—मैंने अपने आसनको पहले ही छोड़ दिया है, इसके अयोग्य होनेपर भी और अन्यत्र जानेकी इच्छा हो तो भी आप क्यों कुछ समयतक भी इसे अलङ्कृत नहीं करते हैं?॥ २३॥

टिप्पणी—परित्यज्य = परि + त्यज् + क्त्वा (ल्यप्)। अत्यसर्जि=अति + सृज् + लुङ् (कर्ममें) + त। अनर्हम् = न अर्हम् (नञ्०)। प्रयातुं=प्र + या + तुमुन्। क्षणम् = अत्यन्तसंयोगमें द्वितीया। अलङ्क्रियेत = अलं + कृ + लिङ् (कर्ममें) + त ॥ २३ ॥

निवेद्यतां हन्त ! समापयन्तौ शिरीषकोषम्रदिमाऽभिमानम्।
पदौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

अन्वयः—शिरीषकोषम्रदिमाऽभिमानं समापयन्तौ इमौ पदौ तुच्छदयं ते मनः कियद्दूरं प्रयासे निधित्सते ? निवेद्यताम्। हन्त ! ॥ २४ ॥

व्याख्या—(हे पुरुषश्रेष्ठ !) शिरीषकोषम्रदिमाऽभिमानं = शिरीषपुष्पसमूहकोमलतागर्वं, समापयन्तौ = निवर्तयन्तौ, इमौ = सन्निकृष्टस्थौ, पदौ = चरणौ, तुच्छदयं = निष्कृपं, ते = तव, मनः = चित्तं, कियद्दूरं = किंपरिमाणविप्रकृष्टं, प्रयासे = आयासे, निधित्सते = निधातुमिच्छति, निवेद्यतां = ज्ञाप्यतां, हन्त = अनुकम्पायाम् ॥ २४ ॥

अनुवादः—(हे पुरुषश्रेष्ठ !) शिरीष पुष्पके कोषकी कोमलताके गर्वको हटानेवाले आपके इन चरणोंको दयासे शून्य आपका मन कितनी दूरतक प्रयासमें रखना चाहता है, बतलाइए। हाय ! ॥ २४ ॥

टिप्पणी—शिरीषकोषम्रदिमाऽभिमानं = शिरीषस्य कोषः (ष० त०)। मृदोर्भावः म्रदिमा, मृदु + इमनिच् + सुः। "र ऋतोर्हलादेर्लघोः।" इससे 'ऋ' के स्थानमें 'र' भाव। शिरीषकोषस्य म्रदिमा (ष० त०), तस्य अभिमानः, तम् (ष० त०)। समापयन्तौ = सम् + आप् + णिच् + लट् (शतृ) + औ। पदौ = "पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्।" इत्यमरः। तुच्छदयं = तुच्छा दया यस्य तत् (बहु०), "शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके" इत्यमरः। निधित्सते = निधातुम् इच्छति, नि + धा + सन् + लट् + त, "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्" इससे अच्के स्थानमें इस् आदेश और "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इस सूत्रसे अभ्यासका लोप। निवेद्यताम् = नि + विद् + णिच् + लोट् (कर्ममें) + त। यहाँपर वाक्याऽर्थं कर्म है। उपेन्द्रवज्रा छन्द है ॥ २४ ॥

अनाथि देशः कतमस्त्वयाऽद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य।
त्वदाप्तसङ्केततया कृताऽर्था श्रव्याऽपि नाऽनेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

अन्वयः—अद्य त्वया कतमो देशो वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशाम् अनायि, (किञ्च) त्वदाप्तसङ्केततया कृताऽर्था संज्ञा अनेन जनेन श्रव्या अपि न ? ॥ २५ ॥

व्याख्या—अद्य = अस्मिन् दिने, त्वया = भवता, कतमः = किंसंज्ञकः, देशः = जनपदः वसन्तमुक्तस्य = सुरभित्यक्तस्य, वनस्य = विपिनस्य, दशाम्=अवस्थाम्, अनायि=नीतः, रिक्तीकृत इति भावः। किञ्च त्वदाप्तसङ्केततया = भवल्लब्धसम्बन्धत्वेन, कृताऽर्था = सफला, संज्ञा = नाम, अनेन = संनिकृष्टस्थेन, जनेन = मल्लक्षणेन, श्रव्या अपि न = श्रोतुम् अर्हा अपि न? इति काकुः। भवान् कुत आयातः? किंनामधेयो भवानित्यपि श्रोतुमिच्छामीति भावः ॥ २५ ॥

अनुवादः—आज आपने किस देशको वसन्त ऋतुसे छोड़े गये वनकी अवस्थामें पहुँचाया? आपमें सङ्केत प्राप्त करनेसे सफल आपका नाम मुझसे सुननेके लिए योग्य भी नहीं है क्या? ॥ २५ ॥

टिप्पणी—कतमः = किम्+डतमच्+सुः। वसन्तमुक्तस्य = वसन्तेन मुक्तः, तस्य (तृ० त०)। अनायि = नी+लुङ् (कर्ममें)+त। त्वदाप्तसङ्केततया = आप्तः सङ्केतो यया सा (बहु०)। त्वयि आप्तसङ्केता (स० त०), तस्या भावः तत्ता, तया, त्वदाप्तसङ्केत+तल्+टाप्+टा। कृतोऽर्था= कृतः अर्थः यस्याः सा (बहु०)। श्रव्या=श्रोतुम् अर्हा, श्रु+यत्+टाप्+सुः। आप कहाँसे आये हैं? और आपका क्या नाम है? यह मैं सुनना चाहती हूँ यह भाव है ॥ २५ ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैष सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः?।
फलं किमेतस्य तु साहसस्य? न तावदद्याऽपि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

अन्वयः—सुरक्षिते इह यत् प्रवेशः अभूत्, एषः अर्णोनिधिः एव तीर्णो न किम्? तु एतस्य साहसस्य फलं किम्? अद्य अपि तावत् न विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

व्याख्या—(हे पुरुषश्रेष्ठ!) सुरक्षिते = सम्यग्गुप्ते, अत्यन्तदुष्प्रवेश इति भावः। इह = अत्र, अन्तःपुरे, यत्, प्रवेशः = प्रवेशनम्, अभूत् = जातः, एषः= प्रवेशः, अर्णोनिधिः एव = अर्णव एव, तीर्णो न किं = तरणकर्मीकृतो न किम्? बाहुभ्यामर्णवतरणतुल्यं न किमिति भावः। तु = किन्तु, एतस्य=अस्य, साहसस्य = बलात्कारकृतकार्यस्य, अन्तःपुरप्रवेशरूपस्येति शेषः। फलं किं = प्रयोजनं किम्? अद्य अपि = इदानीम् अपि, तावत् न विनिश्चिनोमि=निश्चेतुं न शक्नोमीति भावः ॥ २६ ॥

अनुवादः—(हे पुरुषश्रेष्ठ !) सुरक्षित इस अन्तःपुरमें आपका जो प्रवेश हुआ, यह क्या आपने समुद्रको ही पार नहीं किया ? किन्तु इस साहसका क्या फल है ? उसका अभीतक भी निश्चय नहीं कर सकी हूँ ॥ २६ ॥

टिप्पणी—अर्णोनिधिः = अर्णसां निधिः (ष० त०) । तीर्णः = तॄ + क्तः (सुः) । सुरक्षित अन्तःपुरमें आपका प्रवेश समुद्रको पार करनेके समान है, इस प्रकारसे यहाँपर सादृश्यका आक्षेप होनेसे निदर्शना अलङ्कार है । विनिश्चिनोमि = वि + निस् + चिञ् + लट् + मिप् ॥ २६ ॥

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुं मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।
न लक्षितो रक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुष्पधन्वा ॥ २७ ॥

अन्वयः—(हे पुरुषश्रेष्ठ !) (अथ वा) अत्र तव प्रवेशे मदक्ष्णोः सुकृतानि अपि तावत् हेतुं मन्ये, यत् तन्वा जितपुष्पधन्वा (त्वम्) रक्षिभटैः न लक्षितः, आभ्यां पीतः असि ॥ २७ ॥

व्याख्या—(हे पुरुषश्रेष्ठ !) अथ वा, अत्र = इह, अन्तःपुरे, तव = भवतः, प्रवेशे=प्रवेशने, मदक्ष्णोः = मन्नयनयोः, सुकृतानि अपि=पुण्यानि अपि, तावत् = तत्कालपर्यन्तं, हेतुं = कारणं, मन्ये = जाने, यत् = यस्मात्कारणात्, तन्वा = शरीरेण, जितपुष्पधन्वा = पराजितकामः, त्वमिति शेषः । रक्षिभटैः= रक्षकयोधैः, न लक्षितः = नो दृष्टः, तादृशः सन्, आभ्यां=मन्नयनाभ्यां, पीतः= अतितृष्णया दृष्टः, असि = विद्यसे । पुण्याऽतिशयं विना कथमीदृगपूर्वस्य साक्षात्कारप्राप्तिरिति भावः ॥ २७ ॥

अनुवादः—(हे पुरुषश्रेष्ठ !) अथ वा इस अन्तःपुरमें आपके प्रवेशमें मेरे नेत्रोंके पुण्योंको भी तबतक कारण जानती हूँ, जो कि शरीरसे कामदेवको जीतनेवाले आप रक्षक योद्धाओंसे नहीं देखे गये और मेरे नेत्रोंसे अत्यन्त तृष्णासे साक्षात्कार किये गये हैं ॥ २७ ॥

टिप्पणी—मदक्ष्णोः = मम अक्षिणी, तयोः (ष० त०), "तावत्" पदसे आपके दर्शनमें मेरे सुकृतोंके सिवाय और भी हेतु सुननेके लिए योग्य है यह अर्थ द्योतित है । तन्वा = हेतुमें तृतीया । जितपुष्पधन्वा = पुष्पाणि धनुर्यस्य सः (बहु०), जितः पुष्पधन्वा येन सः (बहु०) । रक्षिभटैः=रक्षिणश्च ते भटाः, तैः (क० धा०) । पुण्यविशेषके विना कैसे ऐसे अपूर्व रूपके साक्षात्कारका लाभ हो सकता है ? यह भाव है ॥ २७ ॥

यथाऽऽकृतिः काचन ते यथा वा दौवारिकाऽन्धङ्करणी च शक्तिः ।
रुच्यो रुचीर्भिर्जितकाञ्चनीभिस्तथाऽसि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८ ॥

अन्वयः—(हे पुरुषश्रेष्ठ !) यथा ते आकृतिः काचनं, यथा वा दौवारिकाऽन्धङ्करणी शक्तिश्च काचन, (किञ्च) जितकाञ्चनीभिः रुचीभिः रुच्यः असि; तथा पीयूषभुजां सनाभिः असि ॥ २८ ॥

व्याख्या—यथा = येन प्रकारेण, ते = तव, आकृतिः = मूर्तिः, काचन = अनिर्वाच्या, अमानुषीति भावः, यथा वा = येन प्रकारेण वा, दौवारिकाऽन्धङ्करणी = द्वाररक्षकान्धताकारिणी, शक्तिश्च = सामर्थ्यं च, काचन = असाधारणी, अमानुषीति भावः । किञ्च जितकाञ्चनीभिः = पराजितहरिद्राभिः = रुचीभिः = कान्तिभिः, रुच्यः = देदीप्यमानः, असि = विद्यसे, तथा = तेन प्रकारेण, पीयूषभुजाम् = अमृतभक्षकाणां, देवानामिति भावः, सनाभिः = बन्धुः, असि = विद्यसे, त्वं कश्चिद्दिव्यपुरुष इति मन्ये इति भावः ॥ २८ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) जैसी आपकी आकृति असाधारण है और जैसी द्वारपालोंको अन्धे कर देनेकी शक्ति असाधारण है तथा हरिद्रा (हल्दी)-को जीतनेवाली कान्तियोंसे आप देदीप्यमान हैं उस कारणसे आप देवताओंके बन्धु हैं ॥ २८ ॥

टिप्पणी—दौवारिकाऽन्धङ्करणी = द्वारे नियुक्ता दौवारिकाः, द्वार शब्दसे "तत्र नियुक्तः" इस सूत्रसे ठक् (इक) प्रत्यय और "द्वारादीनां च" इससे ऐच् आगम । अनन्ध अन्धः यथा संपद्यते तथा क्रियते अनया इति अन्धङ्करणी, अन्ध उपपदपूर्वक-कृ धातुसे "आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नाऽन्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्" इस सूत्रसे ख्युन् प्रत्यय, "अरुर्द्विषदजन्तेषु मुम्" इससे मुम् आगम और "नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्" इस वार्तिकसे ङीप् । दौवारिकाणाम् अन्धङ्करणी (ष० त०) । जितकाञ्चनीभिः = जिता काञ्चनी याभिस्ता जितकाञ्चन्यः, ताभिः (बहु०), "निशाऽऽख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।" इत्यमरः । समासाऽन्तविधिकी अनित्यतासे "नद्यृतश्च" इससे समासाऽन्त कप् प्रत्यय नहीं हुआ । रुचीभिः=रुचि शब्दसे "कृदिकारादक्तिनः" इससे ङीष् । रुच्यः = रोचत इति रुच धातुसे "राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्य-कृष्टपच्याऽव्यथ्याः" इस सूत्रसे क्यप् प्रत्ययका निपात । पीयूषभुजां = पीयूषं भुञ्जन्तीति पीयूषभुजः, तेषाम् । पीयूष + भुज् + क्विप् (उपपद०) + आम् । सनाभिः = समाना नाभिः (मूलम्) यस्य सः (बहु०), "ज्योतिर्जनपदरात्रि

नाभि०" इत्यादि सूत्रसे 'समान' के स्थानमें 'स' भाव । इस पद्यमें वाक्यार्थ-हेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है ॥ २८ ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नाऽस्तिमूर्तिर्न वाऽऽश्विनेयः स हि नाऽद्वितीयः ।
चिह्नैः किमन्यैरथ वा तवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिको विशेषः ॥ २९ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) त्वं मन्मथो न, हि स नाऽस्तिमूर्तिः, वा त्वम् आश्विनेयः न, हि सः अद्वितीयो न, अथ वा अन्यैः चिह्नैः किं ? (किन्तु) तव इयं श्रीः ताभ्याम् अधिको विशेषः ॥ २९ ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) त्वं, मन्मथः = कामदेवः, न, हि = यस्मात्, सः = मन्मथः, नाऽस्तिमूर्तिः = अनङ्गः, वा = अथ वा, त्वम्, आश्विनेयः = अश्विनीकुमारः, न=न असि । हि = यतः, सः = अश्विनीकुमारः, अद्वितीयः = एकाकी, न=न अस्ति, सद्वितीय इति भावः । अथ वा = यद्वा, अन्यैः = अपरैः, चिह्नैः = अभिज्ञानैः, किम् ?, किन्तु तव = भवतः, इयं = सन्निकृष्टस्था, श्रीः= शोभा एव, ताभ्यां = मन्मथाऽऽश्विनेयाभ्याम्, अधिकः = असाधारणः, विशेषः= व्यावर्तकधर्मः, तस्मादन्यः कोऽपि लोकोत्तरस्त्वमिति तत्त्वं किन्तु नलश्चेदसि धन्या भवामीति भावः ॥ २९ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) आप कामदेव नहीं हैं, क्योंकि वह अनङ्ग है, अथ वा आप अश्विनीकुमार भी नहीं हैं, क्योंकि वे अकेले (एकमात्र) नहीं हैं। अथ वा और चिह्नोंसे क्या होता है ? किन्तु आपकी यह शोभा उन दोनों कामदेव और अश्विनीकुमारसे अधिक व्यावर्तक (असाधारण) धर्म है ॥ २९॥

टिप्पणी—अस्ति मूर्तिर्यस्य सः (बहु०), "अस्ति" यह तिङन्तप्रतिरूपक अव्यय है। न अस्तिमूर्तिः (सुप्सुपा०) । आश्विनेयः = अश्विन्या अपत्यं पुमान् "स्त्रीभ्यो ढक्" इस सूत्रसे ढक् (एय) प्रत्यय, "किति च" इससे आदि-वृद्धि । अद्वितीयः = अविद्यमानो द्वितीयो यस्य सः (बहु०) ॥ २९ ॥

आलोकतृप्तीकृतलोक ! यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेतम् ।
कः स्पर्द्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे आलोकतृप्तीकृतलोक ! यः एतं त्वाम् (एव) पीयूषमयूखम् असूत । (अत एव) उदन्वता सार्धं साधु स्पर्द्धितुं धावति, अयम् अन्ववायः कः ? ननु ॥ ३० ॥

व्याख्या—हे आलोकतृप्तीकृतलोक = हे दर्शनसन्तर्पितजन !, यः = अन्ववायः, एतम् = अतिसमीपवर्तिनं, त्वां = भवन्तम् एव, असूत = अजनयत्

अत एव, उदन्वता=उदधिना, सार्धं=सह, साधु=सम्यक्, स्पर्द्धितुं=स्पर्द्धां कर्तुं, धावति = शीघ्रं गच्छति, अयम् = एषः, अन्ववायः = वंशः, कः = कतमः, ननु = सम्बोधने। कस्मिन्वंशे त्वमुत्पन्नः ? कथय इति भावः ॥ ३० ॥

अनुवादः—हे दर्शनमात्रसे लोकको तृप्त करनेवाले ! जिस वंशने चन्द्रस्वरूप ऐसे आपको उत्पन्न किया है अत एव वह (वंश) अच्छी तरहसे समुद्रसे स्पर्द्धा करनेके लिए दौड़ रहा है, यह वंश कौन-सा है ? ॥ ३० ॥

टिप्पणी—आलोकतृप्तीकृतलोक = अतृप्तः तृप्तः यथा संपद्यते तथा कृतः तृप्तीकृतः, तृप्त + च्वि + कृ + क्तः + सुः। तृप्तीकृतो लोको येन सः (बहु०), आलोकेन तृप्तीकृतलोकः (तृ० त०), तत्सम्बुद्धौ। "आलोकौ दर्शनद्योतौ" इत्यमरः। "आलोक" पदका अर्थ दर्शन और प्रकाश है, अतः, हे दर्शनसे लोकको तृप्त करनेवाले, अथ वा हे प्रकाशसे लोकको तृप्त करनेवाले इस प्रकार दोनों अर्थ हो सकते हैं। पीयूषमयूखं = पीयूषं मयूखो यस्य, तम् (बहु०)। असूत = सू + लङ् + त। उदन्वता = उदकानि सन्ति यस्मिन् स उदन्वान्, तेन "उदन्वानुदधौ च" इस सूत्रसे संज्ञामें 'उदक' का 'उदन्' हुआ है। स्पर्द्धितुं = स्पर्धं + तुमुन्। अन्ववायः = "वंशोऽन्ववायः सन्तानः" इत्यमरः। इस पद्यमें श्लेष, रूपक और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३० ॥

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्वाऽमरं रक्षिजनाऽक्षिबन्धात्।
आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्याऽस्तुत वस्तुतः सा ॥ ३१ ॥

अन्वयः—भूयोऽपि सा बाला तं रक्षिजनाऽक्षिबन्धात् नलसुन्दरम् अमरं मत्वा आतिथ्यचाटूनि अपदिश्य तत्स्थां प्रियस्य श्रियं वस्तुतः अस्तुत ॥ ३१ ॥

व्याख्या—इत्थं दमयन्ती नलमेव मत्वाऽपि पुनर्नलसदृशं देवं मत्वा कथयतीत्याह—भूयोऽपि = पुनरपि, सा = पूर्वोक्ता, बाला = युवतिः, भैमी, तं = पुरुषं, रक्षिजनाऽक्षिबन्धात् = रक्षकजनाऽन्धीकरणात् हेतोः, नलसुन्दरं = नलसदृशं मनोरमम्, अमरं = कंचिद्देवं, मत्वा = ज्ञात्वा, आतिथ्यचाटूनि = अतिथ्यर्थप्रियवाक्यानि, अपदिश्य = व्याजीकृत्य, तत्स्थां = तन्निष्ठां, प्रियस्य = वल्लभस्य नलस्य, श्रियं = शोभां, वस्तुतः=तत्त्वतः, अस्तुत=स्तुतवती ॥ ३१ ॥

अनुवादः—फिर भी दमयन्ती उस पुरुषको रक्षकोंको अन्धा बना देनेके कारण "ये नलके समान सुन्दर कोई देवता हैं" ऐसा समझकर आतिथ्यके प्रिय वचनोंके बहानेसे उस पुरुषमें रही हुई प्रिय नलकी शोभाकी ही वास्तवमें स्तुति करने लगी ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—रक्षिजनाऽक्षिबन्धात् = रक्षिणश्च ते जनाः (क० धा०)। अक्ष्णोर्बन्धः (ष० त०), रक्षिजनानाम् अक्षिबन्धः, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी। नलसुन्दरं = नल इव सुन्दरः, तम्, "उपमानानि सामान्यवचनैः" इस सूत्रसे समास। आतिथ्यचाटूनि = अतिथये इमानि आतिथ्यानि, अतिथि शब्दसे "अतिथेर्ञ्यः" इस सूत्रसे ञ्य प्रत्यय। आतिथ्यानि च तानि चाटूनि, तानि (क० धा०)। अपदिश्य = अप + दिश् + क्त्वा (ल्यप्)। तत्स्थां = तस्मिन् तिष्ठतीति, तत्स्था, ताम्, "तद् + स्था + कः (उपपद०) + टाप् + अम्। वस्तुतः = वस्तुन इति, वस्तु + तसिः। अस्तुत = स्तु + लङ् + त। इस पद्यमें निदर्शना अलङ्कार है॥ ३१॥

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाऽधिके वस्तुनि मौनिता चेत्।
खलत्वमल्पीयसि जल्पितेऽपि, तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव॥ ३२॥

अन्वयः—गुणाऽधिके वस्तुनि मौनिता चेत् असह्यशल्यं वाग्जन्मवैफल्यं (स्यात्), अल्पीयसि जल्पिते अपि खलत्वं (स्यात्) तत् वन्दिभ्रमभूमिता एव अस्तु॥ ३२॥

व्याख्या—अथ सर्वथाऽपि गुणाधिकस्य स्तुतिकरणे कारणमाह—वाग्जन्मेति। गुणाऽधिके = दयादाक्षिण्यादिगुणोत्कृष्टे, स्तुत्यर्हे इति शेषः। तादृशे वस्तुनि = पदार्थे विषये, मौनिता = तूष्णींभावः, चेत् = यदि, असह्यशल्यं = दुःसहशल्यप्रायं, वाग्जन्मवैफल्यं = वचनाविर्भावनैष्फल्यं, स्यादिति शेषः। तर्हि स्तोकं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—खलत्वमिति। अल्पीयसि = अल्पतरे, जल्पिते अपि = वचने अपि, खलत्वं = दौर्जन्यं, स्यात्, तत् = तस्मात्कारणात्, वन्दिभ्रमभूमिता एव = "अयं स्तुतिपाठकः" इति भ्रमस्य विषयत्वम् एव, अस्तु = भवतु॥ ३२॥

अनुवादः—गुणोंसे उत्कृष्ट वस्तुमें वर्णन करनेमें मौन लिया जाय तो असह्य शल्यके समान वचनकी उत्पत्तिकी विफलता होती है और बहुत कम वर्णन करनेमें भी दुर्जनता होगी इसलिए यह "स्तुतिपाठक है" ऐसे भ्रमका विषय होनेपर भी ज्यादा वर्णन करना ही अच्छा है॥ ३२॥

टिप्पणी—गुणाऽधिके = गुणैः अधिकं, तस्मिन् (तृ० त०)। मौनिता = मौनम् अस्याऽस्तीति मौनी, मौन + इनिः + सुः। मौनिनो भावः, मौनिन् + तल् + टाप् + सुः। असह्यशल्यं = न सह्यम् (नञ्०), असह्यं च तत् शल्यम् (क० धा०)। वाग्जन्मवैफल्यं = वाचो जन्म (ष० त०)। विगतं फलं यस्मात्तत् (बहु०)। विफलस्य भावः, विफल + ष्यञ् + सुः। वाग्जन्मनो

वैफल्यम्, (ष० त०)। अल्पीयसि = अतिशयेन अल्पम् अल्पीयः, तस्मिन्, अल्प + ईयसुन् + ङि। जल्पिते = जल्पनं जल्पितं, तस्मिन्, जल्प + क्तः (भावमें) + ङि। वन्दिभ्रमभूमिता = वन्दिनो भ्रमः (ष० त०)। "वन्दिनः स्तुतिपाठकाः" इत्यमरः। भूमेर्भावः, भूमि + तल् + टाप् + सुः। वन्दिभ्रमस्य भूमिता (ष० त०)। गुणोंसे उत्कृष्ट वस्तुका अधिक वर्णन करनेसे "यह स्तुतिपाठक है" ऐसा भ्रम हो तो वह सुननेवालेका दोष है, पर वचनकी उत्पत्तिकी विफलता तो नहीं होगी। थोड़ा वर्णन करनेपर दुर्जनता हो तो वह थोड़ा वर्णन करनेवालेका दोष है इसलिए उत्तम गुणवालोंका अधिक वर्णन करना गुण ही है यह भाव है ।। ३२ ।।

कन्दर्प एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म।
चण्डीशचण्डाक्षिहुताऽशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ।। ३३ ।।

अन्वयः—यत् कन्दर्पः चण्डीशचण्डाक्षिहुताऽशकुण्डे इन्द्रियाणां मन्दिरं जुहाव स एव पुण्येन इदं त्वाम् अन्यजन्म पुनः अविन्दत (इति) मन्ये ।। ३३ ।।

व्याख्या—(हे महोदय !) यत् = यस्मात्कारणात्, कन्दर्पः = कामदेवः, चण्डीशचण्डाक्षिहुताऽशकुण्डे = हरक्रूरनेत्राऽनलाऽऽयतने, इन्द्रियाणां = करणानां, मन्दिरम् = आधारस्थानं, शरीरमित्यर्थः, जुहाव = हुतवान्। अतः, सः = कन्दर्प एव, पुण्येन = सुकृतेन, हरनयनानले शरीरसमर्पणरूपेणेति शेषः। इदं = सन्निकृष्टस्थितं, त्वां = त्वद्रूपम्, अन्यजन्म = जन्मान्तरं, पुनः = भूयः, अविन्दत = प्राप्तवान्, इति मन्ये = उत्प्रेक्षे ।। ३३ ।।

अनुवादः—जो कि कामदेवने महादेवके क्रूर नेत्ररूप अग्निके कुण्डमें अपने शरीरका हवन कर दिया, उस पुण्यसे उसी कामदेवने आपको दूसरे जन्मके रूपमें पा लिया है मैं ऐसा मानती हूँ ।। ३३ ।।

टिप्पणी—चण्डीशचण्डाक्षिहुताऽशकुण्डे = चण्डचा ईशः (ष० त०)। चण्डं च तत् अक्षि (क० धा०)। चण्डीशस्य चण्डाक्षि (ष० त०), तदेव हुताशः (रूपक०), तस्य कुण्डं, तस्मिन् (ष० त०)। जुहाव = हु + लिट् + तिप् (णल्)। अन्यजन्म = अन्यच्च तत् जन्म, तत् (क० धा०)। अविन्दत = विद्लृ + लङ् + त। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ।। ३३ ।।

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोषि लज्जागुरुमौलिमैलम्।
द्वौ [illegible] कन्दर्पमप्युज्झितरूपदर्पम् ।। ३४ ।।

अन्वयः—(किञ्च) हठात् श्रीहरणात् शोभायशोभिः जितशैवशैलम् ऐलं लज्जागुरुमौलिं करोषि, दस्रौ उदस्रौ करोषि, कन्दर्पम् अपि उज्झितरूपदर्पं करोषि ॥ ३४ ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) हठात् = प्रसह्य, श्रीहरणात् = सौन्दर्यहरणात् हेतोः, शोभायशोभिः = सौन्दर्यकीर्तिभिः, जितशैवशैलं = विजितकैलासम्, ऐलं = पुरूरवसं, लज्जागुरुमौलिं = व्रीडादुर्भरशिरसं, करोषि = विदधासि, दस्रौ = अश्विनीकुमारौ, उदस्रौ = उद्गताश्रू, करोषि, एवं च कन्दर्पम् अपि = कामदेवम् अपि, उज्झितरूपदर्पं = त्यक्तसौन्दर्यगर्वं, करोषि, सौन्दर्यकीर्तिभिस्त्वं कैलासपर्वतविजेतारं पुरूरवसमश्विनीकुमारौ कामदेवं च निर्जितवानिति भावः ॥ ३४ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) आप हठपूर्वक सौन्दर्यका हरण करनेसे सौन्दर्य और कीर्तियोंसे कैलास पर्वतको जीतनेवाले पुरूरवाको भी दुर्वह शिरवाले बनाते हैं, अश्विनीकुमारोंको भी अश्रुयुक्त कर देते हैं और कामदेवको भी सौन्दर्यके गर्वसे हीन बना देते हैं ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—श्रीहरणात् = श्रियो हरणं, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी। शोभायशोभिः=शोभा च यशांसि च, तैः (द्वन्द्व०), हेतुमें तृतीया। जितशैवशैलं= शिवस्य अयं शैवः, शिव+अण्+सुः। जितः शैवः शैलो येन सः, तम्। ऐलम्= इलाया अयम्, ऐलः, तम्, इला+अण्+तम्। चन्द्रसे इलामें उत्पन्न पुरूरवा जो सौन्दर्यमें अत्यन्त प्रसिद्ध हैं उनको भी आपने जीत लिया यह भाव है। लज्जागुरुमौलिं = गुरुः मौलिः यस्य सः (बहु०), लज्जया गुरुमौलिः, तम् (तृ० त०)। उदस्रौ = उद्गतम् अस्रं ययोस्तौ, तौ (बहु०)। सौन्दर्यमें प्रसिद्ध अश्विनीकुमारोंको भी आपने परास्त कर रुलाया यह भाव है। उज्झितरूपदर्पम् = रूपस्य दर्पः (ष० त०), उज्झितो रूपदर्पो येन, तम् (बहु०)। शरीरके सौन्दर्यसे आपने पुरूरवा, अश्विनीकुमार और कामदेव इन सबको मात कर दिया यह भाव है। इस पद्यमें अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ३४ ॥

> **अवैमि हंसाऽऽवलयो वलक्षास्त्वत्कान्तिकीर्तेश्चपलाः पुलाकाः।**
> **उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥ ३५ ॥**

अन्वयः—(हे महोदय !) वलक्षा हंसाऽऽवलयः त्वत्कान्तिकीर्तेः चपलाः पुलाकाः (इति) अवैमि, (अत एव) उड्डीय पतिताः स्रवन्तीवेशन्तपूरं परितः प्लवन्ते, युक्तम् ॥ ३५ ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) वलक्षाः = धवलाः, हंसाऽऽवलयः = चक्राङ्गपङ्क्तयः, त्वत्कान्तिकीर्तेः = भवत्सौन्दर्ययशसः, चपलाः = चलिताः, पुलाकाः= तुच्छधान्यानि, (इति = एवम्) अवैमि = जानामि, अत एव उड्डीय = उत्पत्य, पतिताः = निपतिताः, स्रवन्तीवेशन्तपूरं = नदीपल्वलप्रवाहं, परितः = समन्ततः, प्लवन्ते = उत्तरन्ति, युक्त = उचितम् । पुलकानां जलोपरि प्लवनमुचितमेवेति भावः ॥ ३५ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) सफेद हंसोंकी पङ्क्तियाँ आपकी सौन्दर्यकीर्तिके चले हुए तुच्छ धान्य हैं मैं ऐसा जानती हूँ। अत एव उड़कर गिरे हुए वे नदियों और छोटे तालावोंके प्रवाहके चारों ओर तैर रही हैं, यह उचित है ॥ ३५ ॥

टिप्पणी—वलक्षाः = "वलक्षो धवलोऽर्जुनः" इत्यमरः । हंसाऽऽवलयः = हंसानाम् आवलयः (ष० त०)। त्वत्कान्तिकीर्त्तेः = तव कान्तिः (ष० त०), तस्याः कीर्तिः, तस्याः (ष० त०), पुलाकाः = "स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये" इत्यमरः । अवैमि = अव + इण् + लट् + मिप् । उड्डीय = उद् + डीङ् + क्त्वा (ल्यप्) । स्रवन्तीवेशन्तपूरं = स्रवन्त्यश्च वेशन्ताश्च (द्वन्द्वः), तेषां पूरः, तम् (ष० त०), "परितः" के योगमें "अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इससे द्वितीया । प्लवन्ते = प्लुङ् + लट् + झ । तुच्छ धान्य जलके ऊपर जो तैरते हैं वह उचित ही है यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३५ ॥

भवत्पदाऽङ्गुष्ठमपि श्रिता श्रीर्ध्रुवं न लब्धा कुसुमाऽऽयुधेन ।
जेतुस्तमेतत् खलु चिह्नमस्मिन्नर्द्धेन्दुरास्ते नखवेषधारि ॥ ३६ ॥

अन्वयः—कुसुमाऽऽयुधेन भवत्पदाऽङ्गुष्ठं श्रिता श्रीरपि न लब्धा ध्रुवम् । (तथा हि) तं जेतुः एतत् अर्द्धेन्दुचिह्नम् अस्मिन् नखवेषधारि आस्ते खलु ॥ ३६ ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) कुसुमाऽऽयुधेन = कामेन, भवत्पदाऽङ्गुष्ठं = त्वच्चरणाऽङ्गुष्ठं, श्रिता = आश्रिता, श्रीरपि = शोभाऽपि, न लब्धा = न प्राप्ता, ध्रुवम् = उत्प्रेक्षायाम्, अङ्गान्तरश्रिता श्रीस्तु दूराऽपास्तेति भावः । तथा हि—तं = कुसुमायुधं, कामं, जेतुः=विजेतुः, महादेवस्येति भावः । एतत्= इदम्, अर्द्धेन्दुः = अर्द्धेन्दुरूपं, चिह्नं = लक्ष्म, अस्मिन् = भवत्पदाऽङ्गुष्ठे, नख-

वेषधारि = नखरनेपथ्यधारकं, "नखकैतवेने" ति पाठान्तरे नखरच्छलेनेत्यर्थः, तत्र कैतवाऽपह्नुतिरलङ्कारः। आस्ते = विद्यते, खलु = निश्चयेन ॥ ३६ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) कामदेवने आपके पैरके अंगूठेकी शोभा भी नहीं पाई है मैं ऐसा मानती हूँ। जैसे कि कामदेवको जीतनेवाले महादेवका यह अर्द्धचन्द्ररूप चिह्न आपके पैरके इस अंगूठेमें नाखूनका वेष लेकर रह रहा है ॥ ३६ ॥

टिप्पणी—कुसुमायुधेन = कुसुमानि आयुधं यस्य, तेन (बहु०)। भवत्पदाऽङ्गुष्ठं = भवतः पदं (ष० त०) तस्य अङ्गुष्ठः, तम् (ष० त०)। तं = "जेतुः" इस तृन्प्रत्ययान्त पदका योग होनेसे "न लोकाव्यय०" इत्यादि सूत्रसे षष्ठीका निषेध होनेसे द्वितीया, जेतुः = जि + तृन् + ङस्। अर्धेन्दुः = अर्द्धं चाऽसौ इन्दुः (क० धा०)। नखवेषधारि = नखस्य वेषः, (ष० त०), तं धारयतीति नखवेष + धृ + णिच् + णिनिः + सुः। आस्ते = आस + लट् + त। अर्द्धेन्दु चिह्नको धारण करनेसे आपके पैरका अंगूठा भी कामदेवको जीतनेवाला है। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें अर्थापत्ति और उत्प्रेक्षाकी संसृष्टि है ॥ ३६ ॥

राजा द्विजानामनुमासभिन्नः पूर्णां तनूकृत्य तनुं तपोभिः।
कुहूषु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) द्विजानां राजा अनुमासभिन्नः पूर्णां तनुं तपोभिः तनूकृत्य कुहूषु दृश्येतरताम् एत्य भवन्मुखस्य सायुज्यम् आप्नोति किम् ? ॥३७॥

व्याख्या—(हे महोदय !) द्विजानां = ब्राह्मणानां, राजा = श्रेष्ठः, चन्द्रः अथ वा ब्राह्मणोत्तमश्च, अनुमासभिन्नः = प्रतिमासाऽन्यः सन्, पूर्णां = पूरितां, पूर्णिमायामिति भावः, तनुं = शरीरं, तपोभिः = चान्द्रायणादिरूपैः, प्रत्यहं देवताभ्यः कलासमर्पणरूपैरिति भावः। तनूकृत्य = कृशीकृत्य, कुहूषु = अमावास्यासु, दृश्येतरताम् = अदृश्यताम्, एत्य = प्राप्य, भवन्मुखस्य = त्वद्वदनस्य, सायुज्यम् = ऐक्यम्, आप्नोति किं = प्राप्नोति किम् ? यथा कश्चिद् ब्राह्मणस्तीव्रेण तपसा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नोति तथैव चन्द्रस्तपश्चरणेन भवन्मुखैक्यं प्राप्नोति किम्, अन्यथा कथं कुहूषु न दृश्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) चन्द्र प्रत्येक मासमें भिन्न होकर पूर्णिमामें पूर्ण शरीरको तपस्याओंसे क्षीण बनाकर अमावास्याओंमें अदृश्य होकर आपके मुखके सायुज्य (एकता) को प्राप्त करता है क्या ? ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—अनुमासभिन्नः = मासं मासम् अनुमासम् (वीप्सामें अव्ययीभाव)। अनुमासं भिन्नः (सुप्सुपा०)। तनूकृत्य = अतनुः तनुः यथा संपद्यते तथा कृत्वा तनु + च्वि + कृ + क्त्वा (ल्यप्)। दृश्येतरतां = दृश्यात् इतरः (पं० त०), तस्य भावः, तत्ता, ताम् दृश्येतर + तल् + टाप् + अम्। एत्य = आङ् + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। भवन्मुखस्य=भवतो मुखं, तस्य (ष० त०)। सायुज्यं = सह युनक्तीति सयुक्, सह (स) युज् + क्विप् (उपपद०) + सुः। सयुजो भावः सयुज् + ष्यञ् + सुः। जैसे कोई ब्राह्मण तीव्र तपस्यासे ब्रह्मसायुज्यको प्राप्त करता है वैसे ही चन्द्र तपस्यासे आपके मुखकी समानताको प्राप्त करता है। आपका मुख चन्द्रमासे भी उत्तम है यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ३७ ॥

कृत्वा दृशौ ते बहुवर्णचित्रे किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य।
अदूरजाग्रद्विदरप्रणालीच्छलादयच्छद्विधिरर्द्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) विधिः बहुवर्णचित्रे ते दृशौ कृत्वा कृष्णसारस्य मृगस्य तयोः अदूरजाग्रद्विदरप्रणालीच्छलात् अर्द्धचन्द्रम् अयच्छत् ॥ ३८ ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) विधिः = ब्रह्मदेवः, बहुवर्णचित्रे = अनेकरूपविचित्रे, शुक्लकृष्णरक्तरूपचित्रे इति भावः। ते = तव, दृशौ = नेत्रे, कृत्वा = विधाय, कृष्णसारस्य = कृष्णसारनामकस्य, मृगस्य = हरिणस्य, तयोः = दृशोः, अदूरजाग्रद्विदरप्रणालीच्छलात् = समीपविद्यमानस्फुटनमार्गकैतवात्, अर्द्धचन्द्रं = गलहस्तिकाम्, अयच्छत् = दत्तवान्, भवन्नेत्रसमकक्षाऽनर्हत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) ब्रह्माजीने अनेक वर्णों (शुक्ल, कृष्ण और रक्त) से विचित्र आपके नेत्रोंको बनाकर कृष्णसार मृगके नेत्रोंमें निकट विद्यमान गर्तरूप रेखाके बहानेसे अर्द्धचन्द्र (गर्दनी) दी है ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—बहुवर्णचित्रे = बहवश्च ते वर्णाः (क० धा०), तैः चित्रे, ते (तृ० त०)। अदूरजाग्रद्विदरप्रणालीच्छलात् = न दूरम् (नञ्०), अदूरे जाग्रती (स० त०)। विदरस्य प्रणाली (ष० त०), "विदरः स्फुटनं भिदा" इत्यमरः। अदूरजाग्रती चाऽसौ विदरप्रणाली (क० धा०), तस्याः छलं तस्मात् (ष० त०)। अर्द्धचन्द्रम् = अर्धं चाऽसौ चन्द्रः, तम् (क० धा०)। "अर्द्धचन्द्रस्तु चन्द्रके। गलहस्ते बाणभेदेऽपि" इति विश्वः। अयच्छत् = दाण् + लङ् + तिप्। दाण् धातुके स्थानमें "पाघ्राध्मा०" इत्यादि सूत्रसे यच्छ आदेश। कृष्णसार मृगके

नेत्रोंने आपके नेत्रोंसे बराबरी की तब ब्रह्माने उनके नेत्रोंके नीचे गर्तरूप रेखा रूप अर्धचन्द्र (गर्दनी) देकर उनको धिक्कारा यह भाव है। इस पद्यमें अपह्नुति और प्रतीयमानोत्प्रेक्षाकी संसृष्टि है ।। ३८ ।।

मुग्धः स मोहात् सुभगान्न देहाद्ददद्भवद्भ्रूरचनाय चापम् ।
भ्रूभङ्गजेयस्तव यन्मनोभूरनेन रूपेण यदा तदाऽभूत् ।। ३९ ।।

अन्वयः—(हे महोदय !) भवद्भ्रूरचनाय चापं ददत् स मनोभूः मोहात् मुग्धः अभूत, सुभगात् देहात् न, यत् तव अनेन रूपेण यदा तदा भ्रूभङ्गजेयः अभूत् ।। ३९ ।।

व्याख्या—(हे महोदय !) भवद्भ्रूरचनाय = त्वदक्षिलोमनिर्माणाय, चापं = स्वकीयं कार्मुकं, ददत् = वितरन्, ब्रह्मण इति शेषः । सः = प्रसिद्धः, मनोभूः = कामः, मोहात् = अज्ञानात् हेतोः, मुग्धः = मुग्धशब्दवाच्यः, अभूत् = अभवत्, सुभगात् = सुन्दरात्, देहात् तु = शरीरात् तु, न = मुग्धः न अभूत। कुतः ?—यत् = यस्मात्, तव = भवतः, अनेन = सन्निकृष्टस्थेन, रूपेण = सौन्दर्येण करणेन, यदा तदा = सर्वदा इति भावः । भ्रूभङ्गजेयः = भ्रूक्षेपमात्रेण पराजयविषयः, अभूत् = अभवत् । कामस्त्वां सौन्दर्येण जेतुमसमर्थोपि चापेनाऽपि शक्नुयात्, तस्याऽपि वितरणादुभयथाऽपि भ्रष्टोऽभूदिति भावः ।। ३९ ।।

अनुवादः—(हे महोदय !) आपकी भौंहोंकी रचनाके लिए अपने धनुको देता हुआ प्रसिद्ध कामदेव मोहके कारण मुग्ध (मुग्धपदसे कहे जानेको योग्य) हुआ न कि सुन्दर शरीरके कारण, जिस कारणसे आपके इस सौन्दर्यसे सर्वदा ही भ्रूक्षेपमात्रसे पराजयके योग्य हो गया ।। ३९ ।।

टिप्पणी—भवद्भ्रूरचनाय = भवतो भ्रुवौ (ष० त०), तयो रचनं, तस्मै (ष० त०) । ददत् = ददातीति, दा + लट् (शतृ) + सुः, "नाऽभ्यस्ताच्छतुः" इस सूत्रसे नुमका निषेध । मुग्धः = मुह् + क्तः + सुः । "मुग्धः सुन्दरमूढयोः" इत्यमरः । पहले कामदेव सौन्दर्यके कारण मुग्ध (सुन्दर) कहा जाता था इस समय तो मुग्धत्व (मोहयुक्तत्व) के कारण मुग्ध कहा जाता है, यह भाव है। भ्रूभङ्गजेयः = भ्रुवोर्भङ्गः (ष० त०), तेन जेयः (तृ० त०) । कामदेव आपको सौन्दर्यसे जीतनेको असमर्थ होनेपर भी कदाचित् धनुसे जीत सकता, इस समय उसे भी ब्रह्माजीको देनेसे उभयथा भ्रष्ट हो गया यह तात्पर्य है । इस पद्यमें अतिशयोक्ति अलङ्कार है ।। ३९ ।।

मृगस्य नेत्रद्वितयं त्वदास्ये विधौ विधित्वाऽनुमितस्य दृश्यम् ।
तस्यैव च त्वत्कचपाशवेषः पुच्छे स्फुरच्चामरगुच्छ एषः ॥ ४० ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) त्वदास्ये विधौ दृश्यं नेत्रद्वितयं विधुत्वाऽनुमितस्य मृगस्य एव । (किं च) एष त्वत्कचपाशवेषः तस्य एव पुच्छे स्फुरच्चामरगुच्छः ॥ ४० ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) त्वदास्ये = भवन्मुखरूपे, विधौ = चन्द्रे, दृश्यं = दर्शनविषयीभूतं, नेत्रद्वितयं = नयनयुगलं, विधुत्वाऽनुमितस्य = विधुत्वेन (चन्द्रत्वेन) अनुमितस्य (अनुमितिविषयभूतस्य), मृगस्य एव = हरिणस्य एव, चन्द्रस्य मृगाऽविनाभावादिति भावः । (किञ्च) एषः = समीपतरवर्ती, त्वत्कचपाशवेषः = भवत्केशपाशसन्निवेशः, तस्य एव = मृगस्य एव, पुच्छे = लाङ्गूले, स्फुरच्चामरगुच्छः = शोभमानचामरस्तबकः, अस्तीति शेषः ॥ ४० ॥

अनुवादः—आपके मुखरूप चन्द्रमें दर्शनीय दो नेत्र चन्द्रकी स्थितिसे अनुमित मृगके ही हैं। यह आपके केशकलापका वेषरूप उसी मृगके पुच्छमें शोभित चमरका गुच्छा है ॥ ४० ॥

टिप्पणी—त्वदास्ये = तव आस्यं, तस्मिन् (ष० त०) । नेत्रद्वितयं = नेत्रयोर्द्वितयम् (ष० त०) । विधुत्वाऽनुमितस्य = विधोर्भावः, विधु + त्व + सुः । विधुत्वेन अनुमितः, तस्य (तृ० त०), यत्र यत्र विधुः, तत्र तत्र मृगवत्त्वम् ऐसी व्याप्तिसे अनुमितिका विषयीभूत मृग यह भाव है । त्वत्कचपाशवेषः = कचानां पाशः (ष० त०), तव कचपाशः (ष० त०), त्वत्कचपाशः वेषः यस्य सः (बहु०) । स्फुरच्चामरगुच्छः = चामरस्य गुच्छः (ष० त०), स्फुरंश्चाऽसौ चामरगुच्छः (क० धा०) । आपके नेत्र मृगनेत्रोंके समान हैं और आपका केशपाश शोभित चमरगुच्छके समान सुन्दर है यह भाव है । इस पद्यमें रूपक और उत्प्रेक्षाकी निरपेक्षतया स्थिति होनेसे संसृष्टि अलङ्कार है ॥ ४० ॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाणी ।
तवैव देहं श्रितया श्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभाति वावः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) स्मरो भवेन अनङ्गीकरणात् दृश्यो न इति पुराणवाणी आस्ताम्, तव एव देहं श्रितया श्रिया न दृश्यः इति नवो वावस्तु वस्तु प्रतिभाति ॥ ४१ ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) स्मरः = कामः, भवेन = ईश्वरेण, अनङ्गीकरणात् = अशरीरीकरणात् हेतोः, दृश्यः = नयनगोचरः, न = न अस्ति, इति = एतादृशी, पुराणवाणी = पुरातनवादः अथ वा पुराणवादः, तावत् आस्तां = तिष्ठतु, तव एव = भवत एव, देहं = शरीरं, श्रितया = आश्रितया, श्रिया = सौन्दर्येण हेतुना, न दृश्यः = नो दर्शनीयः, नयनाऽगोचरः, इति = अयं, नवः = नूतनः, वादस्तु = वचनं तु, वस्तु = परमाऽर्थः प्रतिभाति = प्रतिशोभते । हरनयनाऽनलेन दग्धत्वास्मरोऽनङ्ग इति ऐतिह्यमात्रं, त्वच्छरीरसौन्दर्येण पराजितत्वाल्लज्जयाऽदृश्यतां गत इदं तु प्रत्यक्षमिति भावः ॥ ४१ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) कामदेव महादेवसे भस्मीभूत होनेसे दर्शनयोग्य नहीं है यह पुराना वचन वा पुराणकी वाणी रहे, आपके ही शरीरमें रहे हुए सौन्दर्यके कारण लज्जासे अदृश्य हो गया है यह नवीन वचन तो वास्तविक प्रतीत होता है ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—अनङ्गीकरणात् = अविद्यमानानि अङ्गानि यस्य सः अनङ्गः (नञ्बहु०) । अननङ्गः अनङ्गः यथा सम्पद्यते तथा करणं, तस्मात्, अनङ्ग+च्वि+कृ+ल्युट्+ङसिः । पुराणवाणी=पुरा भवा पुराणी, पुरा शब्दसे "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च" इससे ट्यु वा ट्युल् प्रत्यय, "पूर्वकालैक०" इत्यादि सूत्रमें निपातनसे तुट्का अभाव । टित् होनेसे "टिड्ढाणञ्०" इत्यादि सूत्रसे ङीप् । पुराणी चाऽसौ वाणी (क० धा०) । अथ वा पुराणस्य वाणी (ष० त०), आप कामदेवसे भी अधिक सुन्दर हैं यह भाव है। इस पद्यमें कामदेवके अदृश्यत्वमें पराजयसे उत्पन्न लज्जाकी हेतुता होनेसे हेतूत्प्रेक्षा है ॥ ४१ ॥

त्वया जगत्युञ्चितकान्तिसारे यदिन्दुनाऽशीलि शिलोञ्छवृत्तिः ।
आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यौवराज्येऽपि महेश्वरेण ॥ ४२ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) त्वया जगति उञ्चितकान्तिसारे (सति) यत् इन्दुना शिलोञ्छवृत्तिः अशीलि, तत् माणवकः अपि स महेश्वरेण मौलौ यौवराज्ये अपि आरोपि ॥ ४२ ॥

व्याख्या—(हे महोदय !) त्वया = भवता, जगति = लोके, उञ्चितकान्तिसारे=गृहीतसौन्दर्यश्रेष्ठभागे सति, यत् = यस्मात्, इन्दुना = चन्द्रमसा, शिलोञ्छवृत्तिः = धान्यकणादान–कणिकांऽशाऽर्जनरूपजीविका, अशीलि=शीलिता, तत् = तस्मात्कारणात्, माणवकः अपि = बालः अपि, कलारूपोऽपीति भावः ।

सः = इन्दुः, महेश्वरेण = महादेवेन महाराजेन च, मौलौ = शिरसि, तथा यज्वराज्ये अपि = द्विजराजत्वे अपि, आरोपि = आरोपितः। प्रकृष्टधर्मोऽनेकफलजनको भवतीति भावः। लोकत्रयाह्लादकश्चन्द्रोऽपि भवत्सौन्दर्यलेश एवेति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

अनुवादः—जगत्‌के सौन्दर्यके श्रेष्ठ भागका आपसे ग्रहण किये जानेपर जो चन्द्रने शिलवृत्ति और उञ्छवृत्तिका परिशीलन किया उस कारणसे बालरूप होनेपर भी उनको महादेवने अपने शिरमें और ब्राह्मणके राजाके रूपमें स्थापित किया ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—उच्चितकान्तिसारे = कान्तेः सारः (ष० त०), उच्चितः कान्तिसारो यस्मात् तत्, तस्मिन् (बहु०)। शिलोञ्छवृत्तिः = शिलं च उञ्छश्च (द्वन्द्वः), तौ एव वृत्तिः (रूपक०)। वृत्ति (जीविका) के छः भेद हैं, जैसे कि भगवान् मनुने कहा है—

"ऋताऽमृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्याऽनृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥" मनुस्मृति ४–४

अर्थात् ऋत (उञ्छवृत्ति शिलवृत्ति), अमृत (अयाचित), मृत (याचना), प्रमृत (कृषि), सत्याऽनृत (वाणिज्य) और सेवा। इनमें उञ्छवृत्ति और शिलवृत्ति इन दोनोंको "ऋत" कहते हैं। "उञ्छो धान्यकणाऽऽदानं कणिकाऽशाऽर्जनं शिलम्" इति यादवः। खेतमें पड़े हुए धान्यकणोंके ग्रहणको "उञ्छवृत्ति" और धान्यमञ्जरीसे धान्यकणोंके ग्रहणको "शिलवृत्ति" कहते हैं। इनमें ब्राह्मणके लिए ऋतवृत्ति सर्वोत्तम मानी गई है। अशीलि = शील + लुङ् (कर्ममें) + त। माणवकः = मनोरपत्यं पुमान् मानवः, मनु + अण् + सुः। "ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्" इस सूत्रमें निपातनसे णत्व होकर "माणवः" अल्पः माणवः माणवकः "अल्पे" इस सूत्रसे कन्प्रत्यय। महोपाध्याय मल्लिनाथजी लिखते हैं—

"अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।
नकारस्य तु मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥" यह वचन कहाँका है पता नहीं। "हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च।" इति रभसः। महेश्वरेण = महांश्चाऽसौ ईश्वरः, तेन (क० धा०)। यज्वराज्ये = विधिना इष्टवन्तो यज्वानः, यज् धातुसे "सुयजोर्ङ्वनिप्" इस सूत्रसे ङ्वनिप्। "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः। यज्वनां राज्यं, तस्मिन् (ष० त०)। आरोपि = आङ् + रुह + णिच् + लुङ् (कर्ममें) + त। बाल होनेपर भी इन्दु (चन्द्र) को

महेश्वरने शिरमें और महाराजने द्विजराजके रूपमें स्थापित किया इस प्रकार यहाँ उत्प्रेक्षा है। उत्तम धर्म उत्तम फलोंके लिए होता है। तीन लोकोंको आह्लादित करनेवाले चन्द्र भी आपके सौन्दर्यके लेशरूप ही हैं यह तात्पर्य है ॥ ४२ ॥

आदेहदाहं कुसुमायुधस्य विधाय सौन्दर्यकथादरिद्रम्।
त्वदङ्गशिल्पात् पुनरीश्वरेण चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥ ४३ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) ईश्वरेण कुसुमायुधस्य आदेहदाहं जगत् सौन्दर्यकथादरिद्रं विधाय चिरेण त्वदङ्गशिल्पात् पुनः अन्वकम्पि (इति) जाने ॥ ४३ ॥

व्याख्या—ईश्वरेण = महादेवेन, कुसुमायुधस्य = कामदेवस्य, आदेहदाहं = देहदाहात् आरभ्य, जगत् = लोकं, सौन्दर्यकथादरिद्रं=लावण्यवार्तादीनं, विधाय= कृत्वा, चिरेण = बहुकालात्, त्वदङ्गशिल्पात् = भवच्छरीरनिर्माणात्, पुनः = भूयः, अन्वकम्पि=अनुकम्पितं, त्वया सौन्दर्यभरितं कृतमिति शेषः। इति, जाने= मन्ये ॥ ४३ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) महादेवने कामदेवके शरीरदाहसे लेकर लोकको सौन्दर्यकी वार्तामें दरिद्र (शून्य) बनाकर बहुत दिनोंके अनन्तर आपके शरीरका निर्माण कर फिर अनुकम्पित किया मैं ऐसा जानती हूँ ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—कुसुमायुधस्य = कुसुमानि आयुधानि यस्य, तस्य (बहु०)। आदेहदाहं = देहस्य दाहः (ष० त०), देहदाहात् आरभ्य (मर्यादामें अव्ययीभाव)। सौन्दर्यकथादरिद्रं=सौन्दर्यस्य कथा (ष० त०), तस्यां दरिद्रं०, तत् (स० त०)। त्वदङ्गशिल्पात् = तव अङ्गानि (ष० त०), तेषां शिल्पं, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी। अन्वकम्पि=अनु + कपि + लुङ् (कर्ममें) + त। आप कामदेवके समान सुन्दर हैं यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ४३ ॥

मही कृतार्था यदि मानवोऽसि, जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि।
कुलं त्वयाऽलङ्कृतमौरगं चेन्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ? ॥ ४४ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) मानवोऽसि यदि, मही कृतार्था, अमरेषु कोऽपि असि यदि, दिवा जितम्। त्वा औरगं कुलम् अलङ्कृतं चेत्, अधोऽपि नागलोकः कस्य उपरि न ? ॥ ४४ ॥

व्याख्या—मानवोऽसि = मनुष्योऽसि, यदि = चेत्, त्वमिति शेषः। तर्हि मही = भूलोकः, कृतार्था = कृतकृत्या, त्वदीयनिवासयोगेति भावः। अमरेषु=

देवेषु, कोऽपि = कश्चित्, असि यदि = विद्यसे चेत्, तर्हि दिवा = स्वर्गेण, जितं=सर्वोत्कर्षेण स्थितम् । त्वया = भवता, औरगं = सर्पं, कुलं = वंशः, अलङ्कृतं = भूषितं, चेत् = यदि, स्वजनुषेति भावः, तर्हि अधोऽपि = सर्वाऽधः-स्थितोऽपि, नागलोकः=पातालं, कस्य=लोकस्य, उपरि=ऊर्ध्वभागे, न=नो वर्तते, सर्वस्याऽपि लोकस्योपरि वर्तत इति भावः ॥ ४४ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) आप मनुष्य हैं तो पृथ्वी कृताऽर्थ है । आप देवताओंमें कोई हैं तो स्वर्गने जीत लिया । आपने सर्पवंशको अलंकृत किया हो तो नीचे रहे हुए भी पाताल किस लोकके ऊपर नहीं है ? ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—मानवः = मनोरपत्यं पुमान्, मनु + अण् + सुः । कृताऽर्था = कृतः अर्थो यस्याः सा (बहु०) । दिवा = "सुरलोको द्योदिवौ द्वे" इत्यमरः । जितं = 'जि' धातुसे "नपुंसके भावे क्तः" इस सूत्रसे भावमें क्त प्रत्यय । औरगम् = उरगस्य इदम्, उरग + अण् + सुः । नागलोकः = नागानां लोकः (ष० त०) । आप मनुष्य, देवता और सर्प इनमेंसे कौन हैं? यह भाव है ॥ ४४ ॥

सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्चैर्मच्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।
ममौ स भद्रं चुलुके समुद्रस्त्वयाऽऽत्तगाम्भीर्यमहत्त्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) त्वयि चिन्त्यमाने सा इयं मच्चित्तवृत्तिः उच्चैः अनुपपत्तिं न धत्ते । स समुद्रः त्वया आत्तगाम्भीर्यमहत्त्वमुद्रः चुलुके ममौ भद्रम् ॥ ४५ ॥

व्याख्या—त्वयि = भवति, चिन्त्यमाने = विचार्यमाणे, स्वरूपतो गुणतश्चेति शेषः । सा, इयम् = एषा, मच्चित्तवृत्तिः = मन्मनोवृत्तिः, उच्चैः = महतीम्, अनुपपत्तिम् = असंभाव्यतां, न धत्ते = नो धारयति, अगस्त्येन चुलुकेन समुद्रः पीत इति वृत्तान्तस्याऽसंभाव्यतां न करोतीति भावः । तत्र हेतुमुत्प्रेक्षते—सः=प्रसिद्धः, समुद्रः = अर्णवः, त्वया=भवता, आत्तगाम्भीर्यमहत्त्वमुद्रः= गृहीतगभीरतावृहत्ताचिह्नः सन्, चुलुके = मुनिमुष्टिगर्भे, ममौ=माति स्म । भद्रं = युक्तम् । नो चेत्कथं तथा महतो गभीरस्य समुद्रस्य मुनिचुलुकपरिमितता इति भावः ॥ ४५ ॥

अनुवादः—हे महोदय ! आपका विचार करनेपर मेरी मनोवृत्ति (अगस्त्यने चुल्लूमें समुद्र पी लिया) यह बात असंभव है ऐसा नहीं मानती है । आपसे गम्भीरता और महत्तारूप चिह्नके ग्रहण किये जानेसे वह समुद्र अगस्त्यके चुल्लमें समाया । यह ठीक है ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—चिन्त्यमाने = चिन्त्यते इति तस्मिन्, चिन्त+लट् (कर्ममें) (शानच्) + ङि। मच्चित्तवृत्तिः = चित्तस्य वृत्तिः (ष० त०), मम चित्तवृत्तिः (ष० त०)। आत्तगाम्भीर्यमहत्त्वमुद्रः = गाम्भीर्यं च महत्त्वं च (द्वन्द्व०)। आत्ता गाम्भीर्यमहत्त्वे एव मुद्रा (चिह्नम्) यस्य सः (बहु०)। ममौ = माङ्+लिट्+णल् (औ)। इस पद्यमें समानेके हेतुका "आत्त०" इत्यादि विशेषणकी गतिसे निर्देश होनेसे पदाऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है, उत्प्रेक्षा उसका अङ्ग है, उसका व्यञ्जक "भद्रम्" यह पद है इस प्रकार सङ्कर अलङ्कार है। आपसे गाभीर्य और महत्त्वके ग्रहण किये जानेसे ही समुद्र अगस्त्यके चुल्लूमें समा गया है अतः आप समुद्रसे भी गम्भीर और महान् हैं यह अभिप्राय है ॥ ४५ ॥

संसारसिन्धावनुबिम्बमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेनिः।
बिम्बाऽनुबिम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टाऽतिसरूपसृष्टिः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—(हे महोदय!) अत्र संसारसिन्धौ वैरसेनिः तव अनुबिम्बं जागर्ति (इति) जाने। हि बिम्बाऽनुबिम्बौ विहाय धातुः अतिसरूपसृष्टिः जातु न दृष्टा ॥ ४६ ॥

व्याख्या—अत्र = अस्मिन्, संसारसिन्धौ = विश्वसमुद्रे, वैरसेनिः = नलः, तव = भवतः, अनुबिम्बं = प्रतिबिम्बं, जागर्ति = स्फुरति, इति जाने = तर्कयामि। हि = यस्मात्कारणात्, बिम्बाऽनुबिम्बौ = बिम्बप्रतिबिम्बौ, विहाय = वर्जयित्वा, धातुः = ब्रह्मदेवस्य, अतिसरूपसृष्टिः = अतितुल्यरूपनिर्माणं, जातु = कदाचिदपि, न दृष्टा=नो विलोकिता। अन्यथा कथमेतदतिशयसादृश्यमित्यर्थः, भवान् नल एवेति मे प्रतिभातीति भावः ॥ ४६ ॥

अनुवादः—(हे महोदय!) इस संसारसमुद्रमें वीरसेनके पुत्र नल आपके प्रतिबिम्ब हैं मैं ऐसा जानती हूँ, क्योंकि बिम्ब और प्रतिबिम्बको छोड़कर ब्रह्माजीकी अतिशय तुल्यरूपवाली सृष्टि कभी भी देखी नहीं गई है ॥ ४६ ॥

टिप्पणी—संसारसिन्धौ = संसार एव सिन्धुः तस्मिन् (रूपक०)। वैरसेनिः = वीरसेनस्याऽपत्यं पुमान्, 'वीरसेन' शब्दसे "अत इञ्" इस सूत्रसे इञ् प्रत्यय और आदिवृद्धि। जाने=ज्ञा+लट्+इट्। बिम्बाऽनुबिम्बौ=बिम्बश्च अनुबिम्बश्च, तौ (द्वन्द्व०) अतिसरूपसृष्टिः = समानं रूपं ययोस्तौ सरूपौ (बहु०), "ज्योतिर्जनपद०" इत्यादि सूत्रसे समानके स्थानमें 'स' आदेश। अत्यन्तं सरूपौ (सुप्सुपा०)। अतिसरूपयोः सृष्टिः (ष० त०)।

ही हैं मुझे ऐसा प्रतीत होता है यह भाव है। इस पद्यमें पूर्वार्द्धमें उत्प्रेक्षा और उत्तरार्द्धमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है, इस प्रकार दोनोंमें अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ४६ ॥

इयत् कृतं केन महीजगत्यामहो ! महीयः सुकृतं जनेन।
पादौ यमुद्दिश्य तवाऽपि पद्यारजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) महीजगत्यां केन जनेन इयत् महीयः सुकृतं कृतम् ? अहो ! यम् उद्दिश्य तवाऽपि पादौ पद्यारजःसु पद्मस्रजम् आरभेते ॥ ४७ ॥

व्याख्या—महीजगत्यां = भूलोके, केन = किंनाम्ना, जनेन = मानवेन, इयत् = एतावत्, महीयः = महत्तरं, सुकृतं = पुण्यं, कृतम् = आचरितम्, अहो = आश्चर्यम्। यं = जनम्, उद्दिश्य = अनूद्य, तवाऽपि = भवतोऽपि, पादौ = चरणौ, पद्यारजःसु = मार्गधूलिषु, पद्मस्रजं=कमलमालाम्, आरभेते = कुर्वाते। भवानयं जनमुद्दिश्य समागतः स धन्यो वक्तव्य इति भावः ॥ ४७ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) भूलोकमें किस मानवने इतना अधिक पुण्य किया है, जिसको उद्देश्य करके आपके भी चरण मार्गकी धूलियोंमें कमलोंकी मालाकी रचना करते हैं ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—महीजगत्यां=मह्याः जगती, तस्याम् (ष० त०)। महीयः = अतिशयेन महत्, महत्+ईयसुन्+सुः। उद्दिश्य=उद्+दिश्+क्त्वा (ल्यप्)। पद्यारजःसु = पादाय हिता पद्या, पाद शब्दसे "शरीराऽवयवाद्यत्" इस सूत्रसे यत् और "पद्यत्यतदर्थे" इससे पादका पद्भाव और टाप्। "सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च।" इत्यमरः। पद्याया रजांसि, तेषु (ष० त०)। पद्मस्रजं= पद्मानां स्रक्, ताम् (ष० त०)। आरभेते = आङ्+रभ+लट्+आताम्। जिस मनुष्यको उद्देश्य करके आप आये हैं वह धन्य है यह भाव है ॥ ४७ ॥

ब्रवीति मे किं किमियं न जाने सन्देहदोलामवलम्ब्य संवित्।
कस्याऽपि धन्यस्य गृहाऽतिथिस्त्वमलीकसंभावनयाऽथवाऽलम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) इयं मे संवित् सन्देहदोलाम् अवलम्ब्य किं किं ब्रवीति अतो न जाने। अथ वा अलीकसंभावनया अलम्। कस्याऽपि धन्यस्य गृहाऽतिथिः त्वम् ॥ ४८ ॥

व्याख्या—इयम् = एषा, मे = मम, संवित् = बुद्धिः, सन्देहदोलां = संशयप्रेङ्खाम्, अस्मदुद्देशेन वाऽन्योद्देशेनागतस्त्वमित्येवंरूपामिति भावः।

अवलम्ब्य = आरुह्य, किं किं ब्रवीति = किं किं कथयति। किं किं तर्कयतीति भावः। अतः = अस्मात् कारणात्, न जाने = नो निश्चिनोमि। अथ वा = यद्वा, अलीकसंभावनया = मिथ्यावितर्केण, अलं = पर्याप्तं, तेन साध्यं नास्तीति भावः। किन्तु कस्याऽपि = अज्ञातनामधेयस्य, धन्यस्य = पुण्यवतः, गृहाऽतिथिः = गेहाऽऽगन्तुकः, त्वम् असीति शेषः। संशयाऽपनोदनेन मामनुकम्पस्वेति भावः॥ ४८॥

अनुवादः—(हे महोदय !) यह मेरी बुद्धि शङ्कारूप झूलाका अवलम्बन कर क्या-क्या कहती है ? इस कारण मैं नहीं जानती हूँ। अथ वा मिथ्या तर्क करनेसे क्या ? आप किसी भाग्यशाली पुरुषके घरमें अतिथि होनेके लिए आये हैं॥ ४८॥

टिप्पणी—सन्देहदोलां = सन्देह एव दोला, ताम् (रूपक०)। आप मेरे उद्देश्यसे आये हैं वा दूसरेके उद्देश्यसे ऐसी सन्देहदोलाका अवलम्बन कर यह अभिप्राय है। ब्रवीति = ब्रू + लट् + तिप्। अलीकसंभावनया = अलीकस्य संभावना, तया (ष० त०), धन्यस्य = धनं लब्धा, तस्य, "धनगणं लब्धा" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ ४८॥

प्राप्तैव तावत् तवरूपसृष्टं निपीय दृष्टिर्जनुषः फलं मे।
अपि श्रुती नाऽमृतमाद्रियेतांतयोः प्रसादीकुरुषे गिरं चेत्?॥ ४९॥

अन्वयः—(हे महोदय !) तावत् मे दृष्टिः तव रूपसृष्टम् अमृतं निपीय जनुषः फलं प्राप्ता एव। तयोः गिरः प्रसादीकुरुषे चेत् श्रुती अपि अमृतं न आद्रियेताम्?॥ ४९॥

व्याख्या—तावत् = प्रथमं, मे = मम, दृष्टिः = नेत्रं, तव = भवतः, रूपसृष्टं = सौन्दर्योत्पादितम्, अमृतं = पीयूषं, निपीय = नितरां पीत्वा, सहर्षं विलोक्येति भावः। जनुषः = जन्मनः, फलं = प्रयोजनं, प्राप्ता एव = आसादितवती एव। तयोः = मम श्रुत्योः, गिरं = वचनं, प्रसादीकुरुषे चेत् = अनुग्रहीकरोषि यदि, श्रुती अपि = मम कर्णौ अपि, अमृतं = पीयूषं, न आद्रियेतां = न संमन्येताम्, भवान् भाषणेन अनुगृह्णात्विति भावः॥ ४९॥

अनुवादः—(हे महोदय !) मेरे नेत्रोंने आपके सौन्दर्यसे उत्पादित अमृत का पान कर जन्मके फलको प्राप्त कर लिया है, वचन सुनानेका अनुग्रह करें तो मेरे कान भी अमृतका आदर नहीं करेंगे ?॥ ४९॥

टिप्पणी—रूपसृष्टं = रूपेण सृष्टं, तत् (तृ० त०)। प्रसादीकुरुषे = अप्रसादः प्रसादो यथा संपद्यते तथा कुरुषे (प्रसाद+च्वि+कृ+लट्+थास्)। आद्रियेताम् = आङ्+दृङ्+लोट्+आताम्। आप अमृततुल्य अपने वचनसे मुझे कृतार्थ करें यह भाव है ॥ ४९ ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा।
कर्णात् प्रसूनाऽऽशुगपञ्चबाणी वाणीभिषेणाऽस्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

अन्वयः—इत्थं मधूत्थं रसम् उद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा प्रसूनाऽऽशुगपञ्चबाणी वाणीभिषेण अस्य कर्णात् (अस्य) मनो विवेश ॥ ५० ॥

व्याख्या—इत्थम् = अनेन प्रकारेण, मधूत्थं = क्षौद्रोत्पन्नं, रसं = स्वादम्, उद्गिरन्ती = स्रवन्ती, तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा = दमयन्त्यधरबन्धुजीवकपुष्पकार्मुकमुक्ता, प्रसूनाशुगपञ्चबाणी = कामपञ्चशरी, वाणीभिषेण = वाग्व्याजेन, अस्य = नलस्य, कर्णात् = कर्णं प्रविश्य, अस्य = नलस्य, मनः = चित्तं, विवेश = प्रविष्टा, कर्णद्वारेति भावः ॥ ५० ॥

अनुवादः—इस प्रकारसे मधु (शहद) के रसको निकालते हुए दमयन्तीके ओष्ठरूप दुपहरियाके फूलरूप धनुसे छोड़े गये कामदेवके पाँचों बाणोंने दमयन्तीके वचनके बहानेसे नलके कानोंमें घुसकर मनमें प्रवेश किया ॥ ५० ॥

टिप्पणी—मधूत्थं = मधुन उत्तिष्ठतीति, तम्। (मधु+उद्+स्था+कः (उपपद०)+अम्। उद्गिरन्ती = उद्+गॄ+लट् (शतृ) + ङीप्+सुः। तदोष्ठबन्धूकधनुर्विसृष्टा = तस्या ओष्ठः (ष० त०), स एव बन्धूकं (रूपक०) "बन्धूकं बन्धुजीवकम्" इत्यमरः। तदोष्ठबन्धूकम् एव धनुः (रूपक०), तेन विसृष्टा (तृ० त०)। प्रसूनाऽऽशुगपञ्चबाणी = प्रसूनानि आशुगा यस्य सः (बहु०)। पञ्चानां बाणानां समाहारः पञ्चबाणी (द्विगुः)। प्रसूनाऽऽशुगस्य पञ्चबाणी (ष० त०)। वाणीभिषेण = वाण्या भिषं, तेन (ष० त०)। कर्णात् = ल्यप्के लोपमें पञ्चमी। विवेश=विश+लिट्+तिप् (णल्) ॥ ५० ॥

अमज्जदामज्जमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वदनान्निपीय।
द्विषन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या तन्मिष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

अन्वयः—असौ प्रियाया वदनात् प्रियं निपीय सुधासु आमज्जम् अमज्जत्। द्विषन्मुखे अपि या स्तुतिः स्वदते, इष्टमुखे तु तन्मिष्टता अमेया न ? ॥ ५१ ॥

व्याख्या—असौ = नलः, प्रियायाः = वल्लभायाः, दमयन्त्याः। वदनात् = मुखात्, प्रियं = प्रियवाक्यं, स्वप्रशंसारूपमिति भावः। निपीय = नितरां

पीत्वा, साऽनुरागं श्रुत्वेति भावः । सुधासु = अमृतेषु, आमज्जं = मज्जानं धातुमभिव्याप्य, अमज्जत् = मग्नः, अमृतास्वादसुखमन्वभवदिति भावः । तथा द्विषन्मुखे अपि = शत्रुवदने अपि, विद्यमानेति शेषः । या, स्तुतिः = स्तवः, स्वदते = रोचते, जनायेति शेषः । इष्टमुखे तु = प्रियजनवदने तु, तन्मिष्टता = स्तुतिमधुरता, अमेया न=अपरिच्छेद्या न किम् ? इति काकुः । अपि तु मातुमशक्या एवेति भावः ॥ ५१ ॥

अनुवादः—नल दमयन्तीके मुखसे प्रिय वाक्यका पान कर (प्रेमपूर्वक सुनकर) अमृतमें डूब गये । शत्रुके मुखसे भी जो स्तुति (अपनी प्रशंसा) अच्छी लगती है प्रियजनके मुखसे तो उसकी मधुरता (मिठास) अपरिमेय नहीं है क्या ? (परिमाणका विषय नहीं है) ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—आमज्जं = मज्जानम् (धातुम्) अभिव्याप्य (अभिविधिमें अव्ययीभाव) । "आकण्ठम्" ऐसा पाठान्तर है, उसका अर्थ है कण्ठतक व्याप्त करके । अमज्जत् = मस्ज + लङ् + तिप् । द्विषन्मुखे=द्वेष्टीति द्विषन्, द्विष + लट् (शतृ) + सुः । द्विषतो मुखं, तस्मिन् (ष० त०) । स्वदते = स्वद + लट् + त । इष्टमुखे = इष्टस्य मुखं, तस्मिन् (ष० त०) । तन्मिष्टता = तस्याः (स्तुतेः) मिष्टता (ष० त०) । अमेया = न मेया (नञ्०) । इस पद्यमें अपनी प्रशंसा शत्रुमुखसे भी सुननेपर अच्छी लगती है तो प्रियके मुखसे सुननेपर क्या कहना ? इस प्रकार अर्थापत्ति है और वाक्याऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग है । तथा दोनोंका अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ५१ ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन् यथाऽहर्पतिरर्घ्यपूजाम् ।
तथाऽऽतिथेयीमथ संप्रतीच्छन्नस्या वयस्याऽऽसनमाससाद ॥ ५२ ॥

अन्वयः—अथ अहर्पतिः यथा जनतोपनीताम् अर्घ्यपूजां गृह्णन् पौरस्त्यशैलम् (आसादयति) तथा (नलः) आतिथेयीं संप्रतीच्छन् अस्या वयस्याऽऽसनम् आससाद ॥ ५२ ॥

व्याख्या—अथ = भैमीवाक्यसमाप्त्यनन्तरम्, अहर्पतिः = सूर्यः, यथा = येन प्रकारेण, जनतोपनीतां = जनसमूहसमर्पिताम्, अर्घ्यपूजां=पूजाऽर्घजलपूजां, गृह्णन् = स्वीकुर्वन्, पौरस्त्यशैलं = पुरोभवपर्वतम्, उदयपर्वतमिति भावः । आससाद = प्राप्तवान्, तथा = तेन प्रकारेण, नलः, आतिथेयीं = पूजां, दमयन्तीकृतामिति शेषः । संप्रतीच्छन् = प्रतिगृह्णन्, अस्याः = दमयन्त्याः, वय-

स्याऽऽसनं = सख्यासनम्, आससाद = प्राप्तवान्, न तु भैम्याः, दूत्यावस्थायामनौचित्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

अनुवादः—अनन्तर सूर्य जैसे जनसमूहसे समर्पित अर्घ्यपूजाको ग्रहण कर उदयपर्वतको प्राप्त करते हैं वैसे ही नल दमयन्तीसे समर्पित अतिथियोग्य पूजाको ग्रहण कर दमयन्तीकी सखीके आसनको प्राप्त हुए ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—अहर्पतिः = अह्नः पतिः (ष० त०), "अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः" इस वार्तिकसे वैकल्पिक रेफ, पक्षान्तरोंमें विसर्ग और उपध्मानीय भी होता है, जैसे अहः पतिः, और अह≍पतिः। जनतोपनीतां = जनानां समूहो जनता, जन शब्दसे "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्" इस सूत्रसे तल्। जन + तल् + टाप् + सुः। जनतया उपनीता, ताम् (तृ० त०)। अर्घ्यपूजाम् = अर्घाऽर्थम् उदकम् अर्घ्यम्, अर्घ शब्दसे "पादार्घाभ्यां च" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय। अर्घ्यम् एव पूजा, ताम् (रूपक०)। गृह्णन् = गृह्णातीति, ग्रह + लट् (शतृ) + सुः। पौरस्त्यशैलं = पुरोभवः पौरस्त्यः, पुरस् शब्दसे "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" इस सूत्रसे त्यक् प्रत्यय और "किति च" इससे आदिवृद्धि। पौरस्त्यश्चाऽसौ शैलः तम् (क० धा०)। "आसादयति" इस क्रियापदका अध्याहार करना चाहिए। आतिथेयीम्=अतिथिषु साधुः आतिथेयी, ताम्, अतिथि शब्दसे "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" इस सूत्रसे ढञ् (एय) प्रत्यय + ङीप् + अम्। सम्प्रतीच्छन् = सं + प्रति + इष + लट् (शतृ) + सुः। वयस्याऽऽसनं = वयसा तुल्या वयस्या, वयस् शब्दसे "नौवयोधर्म०" इत्यादि सूत्रसे यत् + टाप्। वयस्याया आसनं, तत् (ष० त०)। आससाद = आङ् + सद् + णिच् + लिट् + तिप्। "नलः" ऐसे कर्तृपदका भी अध्याहार करना चाहिए। अपने दौत्यके कारण अनौचित्य होनेसे नल दमयन्तीके आसनपर न बैठकर उनकी सखीके आसनपर बैठे यह भाव है। इस पद्यमें "अहर्पतिः" इस कर्तृपदके लिए "आससाद" इस क्रियापदका अध्याहार करेंगे तो भग्नप्रक्रम दोष होगा, अतः "आसादयति" इसका अध्याहार करना उचित है। यहांपर उपमा अलङ्कार है ॥ ५२ ॥

अयोधि तद्धैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भूमीमवलम्ब्य भैमीम्।
आह स्म यत्र स्मरचापमन्तश्छिन्नं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—तद्धैर्यमनोभवाभ्यां तां भैमीम् एव भूमीम् अवलम्ब्य अयोधि। यत्र अन्तः छिन्नं भ्रुवौ स्मरचापं तज्जयभङ्गवार्ताम् आह स्म ॥ ५३ ॥

व्याख्या—तद्धैर्यमनोभवाभ्यां = नलधृतिकामाभ्यां, तां = प्रसिद्धां, भैमीम् एव = दमयन्तीम् एव, भूमीं = रणभूमिम्, अवलम्ब्य = प्राप्य, अयोधि = युद्धम् अकारि। यत्र = युद्धभूमौ, दमयन्तीरूपायामिति भावः। अन्तः = मध्ये, छिन्नं द्विधाभूतं, भ्रुवौ = दमयन्तीभ्रुवौ एव, स्मरचापं = कामकार्मुकं (कर्तृ), तज्जयभङ्गवार्तां = नलधैर्यविजय-मनोभवपराजयवृत्तान्तम्, आह स्म = ब्रवीति स्म, स्मरचापभङ्गात्स्मर एव भग्न इति भावः। नलः कथंचित्कामं निरुध्य धैर्यमेवाऽवलम्बितवानिति भावः॥ ५३॥

अनुवादः—नलके धैर्य और कामदेवने दमयन्तीरूप युद्धभूमिका अवलम्बन कर युद्ध किया। जिस युद्धभूमिमें बीचमें छिन्न दमयन्तीके भ्रूरूप कामदेवके धनुने नलके धैर्यकी जय और कामदेवकी पराजयके वृत्तान्तको बतलाया॥५३॥

टिप्पणी—तद्धैर्यमनोभवाभ्यां = तस्य (नलस्य) धैर्यम् (ष० त०), तद्धैर्यं च मनोभवश्च, ताभ्याम् (द्वन्द्व०)। भूमीं = कृदिकारादक्तिनः" इससे ङीप्। अयोधि = युध्+लुङ् (भावमें)+त। स्मरचापं = स्मरस्य चापं, (ष० त०)। तज्जयभङ्गवार्तां = जयश्च भङ्गश्च जयभङ्गौ (द्वन्द्व०)। तयोः (धैर्यमनोभवयोः) जयभङ्गौ (ष० त०), तयोर्वार्ता, ताम् (ष० त०)। आह स्म = ब्रू (आह) धातुसे 'स्म' के योगमें भूत अर्थमें लट्। दमयन्तीको देखनेपर भी नलके धैर्यकी जय और दमयन्तीके भ्रूद्वयरूप धनुके मध्यमें छिन्नत्वरूप अपने भङ्गसे कामचापने कामदेवके भङ्ग (पराजय) की वार्ताकी सूचना दी यह भाव है। नलने किसी तरह कामदेवका निरोध करके धैर्यका अवलम्बन किया यह तात्पर्य है। इस पद्यमें पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्धमें दो व्यस्त रूपकोंकी संसृष्टि है॥ ५३॥

अथ स्मराऽऽज्ञामवधीर्य धैर्यादूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि।
विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति॥ ५४॥

अन्वयः—अथ स तद्वागुपवीणितोऽपि धैर्यात् स्मराऽऽज्ञाम् अवधीर्य ऊचे। तथा हि—विवेकधाराशतधौतं सताम् अन्तः (कर्म) कामो न कलुषीकरोति॥ ५४॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, सः = नलः, तद्वागुपवीणितोऽपि = दमयन्तीवाग्वीणया उपगीतोऽपि, दमयन्तीवाग्वीणया आकृष्टचित्तोऽपीति भावः। धैर्यात् = धैर्यं विधाय, स्मराज्ञां = कामाज्ञाम्, अवधीर्य = अवज्ञाय, ऊचे = उवाच। तथा हि—विवेकधाराशतधौतं = भेदज्ञानप्रवाहशतप्रक्षालितं, सतां =

शिष्टानाम्, अन्तः = अन्तःकरणं (कर्म), कामः = मदनः, न कलुषीकरोति = न विकर्तुं शक्नोति ॥ ५४ ॥

अनुवादः—अनन्तर नल दमयन्तीकी वाणीरूप वीणासे प्रशंसित होकर भी धैर्यसे कामदेवकी आज्ञाका तिरस्कार कर कहने लगे। क्योंकि विवेकके सैकड़ों प्रवाहोंसे प्रक्षालित शिष्टोंके अन्तःकरणको कामदेव विकृत नहीं कर सकता है ॥ ५४ ॥

टिप्पणी—तद्वागुपवीणितः = तस्या वाक् (ष० त०), वीणया उपगीतः उपवीणितः, उप + वीणा + णिच् + क्तः (कर्ममें) + सुः। "सत्यापपाशरूपवीणा०" इत्यादि सूत्रसे णिच्, तद्वाचा उपवीपातः (तृ० त०)। धैर्यात् = ल्यप्के लोपमें पञ्चमी। स्मराऽऽज्ञां=स्मरस्य आज्ञा, ताम् (ष० त०)। अवधीर्य = अव + धीर + णिच् + क्त्वा (ल्यप्)। ऊचे = ब्रूञ् (वच्) + लिट् + त। विवेकधाराशतधौतं = विवेकानां धाराः (ष० त०), तासां शतं (ष० त०), तेन धौतम् (तृ० त०) तत्। कलुषीकरोति=अकलुषं कलुषं यथा संपद्यते तथा करोति, कलुष + च्वि + कृ + लट् + तिप्। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ५४ ॥

"हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवाऽतिथिमागतं माम्।
वहन्तमन्तर्गुरुणाऽऽदरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

अन्वयः—(हे राजकुमारि !) मां गुरुणा आदरेण स्वःप्रभुवाचिकानि प्राणन् इव अन्तः वहन्तं हरित्पतीनां सदसः आगतं त्वदीयम् एव अतिथिं प्रतीहि ॥ ५५ ॥

व्याख्या—मां, गुरुणा = महता, आदरेण=संमानेन, स्वःप्रभुवाचिकानि= इन्द्रादिसन्देशवाक्यानि, प्राणान् इव = असून् इव, अन्तः = अन्तःकरणे, वहन्तं = धारयन्तं, हरित्पतीनाम् = इन्द्रादिदिक्पालानां, सदसः = सभास्थानात्, आगतम् = आयातं, त्वदीयम् एव = तावकम् एव, अतिथिम् = आगन्तुं, प्रतीहि = जानीहि। एतेन कुत आगतः? कस्याऽतिथिरिति प्रश्नयोरुत्तरे प्रतिपादिते, "गुरुणा आदरेण" एतेन दूतधर्मः प्रदर्शितः ॥ ५५ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) आप मुझे बड़े आदरसे स्वर्गके अधिपति इन्द्र आदिके सन्देशोंको प्राणोंके समान चित्तमें रखनेवाला, इन्द्र आदि दिक्पालोंके सभास्थानसे आया हुआ अपना ही अतिथि समझें ॥ ५५ ॥

टिप्पणी—स्वःप्रभुवाचिकानि = स्वः प्रभवः (ष० त०)। सन्दिष्टाऽर्था वाचो वाचिकानि, वाच् शब्दसे "वाचो व्याहृताऽर्थायाम्" इस सूत्रसे ठक् (इक)

प्रत्यय। "सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्" इत्यमरः। स्वःप्रभूणां वाचिकानि, तानि (ष० त०)। वहन्तं = वह + लट् (शतृ) + अम्। हरित्पतीनां = हरितां पतयः, तेषाम् (ष० त०)। "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः।" इत्यमरः। त्वदीयं = तव अयं, तम्, युष्मद् + छ (ईयः) + अम्। प्रतीहि = प्रति + इण् + लोट् + सिप्। इस कथनसे "मैं आपके लिए देवताओंसे भेजा गया दूत हूँ यह सूचित होता है। इससे "आप कहाँसे आये हैं और किसके अतिथि हैं ?" इन प्रश्नोंके भी उत्तर हुए। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ५५ ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्या, निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ?।
या दूतता नः फलिना विधेया सैवाऽऽतिथेयी पृथुरुद्भवित्री ॥ ५६ ॥

अन्वयः—(हे राजकुमारि !) सपर्या भूतवती, विरम्यताम्। निविश्यताम्। किम् आसनम् उज्झितम् ? फलिना विधेया नः या दूतता सा एव पृथुः आतिथेयी उद्भवित्री ॥ ५६ ॥

व्याख्या—सपर्या = पूजा, अतिथिसत्क्रियेति भावः, भूतवती = भूता, संपन्नेति भावः। विरम्यतां = विरामः क्रियताम्, प्रयत्नान्तरं नो विधेयमिति भावः। निविश्यताम् = उपविश्यताम्। किं = किमर्थम्, आसनम् = उपवेशन-स्थानम्, उज्झितं = त्यक्तम्। फलिना = सफला, विधेया = कर्तव्या, नः = अस्माकं, या, दूतता = दूत्यं, सा एव = दूतता एव, पृथुः = महती, आतिथेयी = अतिथिपूजा, उद्भवित्री = भाविनी। मद्दूत्यसफलीकरणेनैव महत्यतिथिपूजा भविष्यतीत्यतोऽलमुपचारान्तरेणेति भावः ॥ ५६ ॥

अनुवादः—(हे राजकुमारि !) अतिथिसत्कार हो गया। सत्कारविशेष छोड़िए। बैठिए। आपने क्यों आसन छोड़ दिया ? सफल करने योग्य हमारी जो दूतता है वही महान् अतिथिसत्कार होगा ॥ ५६ ॥

टिप्पणी—भूतवती = भू + क्तवतु + ङीप् + सुः। विरम्यताम् = वि + रम् + लोट् (भावमें) + त। निविश्यतां = नि + विश् + लोट् (भावमें) + त। फलिना = फलम् अस्ति यस्याः सा, फल शब्दसे "फलबर्हाभ्यामिनच्" इस वार्तिकसे इनच् + टाप् + सुः। आतिथेयी = अतिथि + ढक् (एय) + ङीप् + सुः। उद्भवित्री = उद् + भू + तृच् + ङीप् + सुः। हे राजकुमारि ! आप मेरे दूतकार्यको सफल करें यही बड़ा अतिथिसत्कार होगा यह भाव है ॥ ५६ ॥

कल्याणि ! कल्यानि तवाऽङ्गकानि कच्चित्तमां ? चित्तमनाविलं ते ?।
अलं विलम्बेन, गिरं मदीयामाकर्णयाऽऽकर्णतटाऽऽयताक्षि ! ॥ ५७॥

अन्वयः—हे कल्याणि ! तव अङ्गकानि कल्यानि कच्चित्तमाम् ? ते चित्तम् अनाविलं कच्चित्तमाम् ? हे आकर्णतटाऽऽयताक्षि ! विलम्बेन अलं, मदीयां गिरम् आकर्णय ॥ ५७ ॥

व्याख्या—हे कल्याणि = हे भद्रे !, तव = भवत्याः, अङ्गकानि=कोमलानि अङ्गानि, कल्यानि = नीरोगाणि, कच्चित्तमाम् = किं ? सन्तीति शेषः। ते = तव, चित्तं = मनः, अनाविलम् = अकलुषं, कच्चित्तमां = किम्, अस्तीति शेषः। हे आकर्णतटाऽऽयताक्षि = हे आश्रोत्रदीर्घनयने, विलम्बेन = कालाऽतिपातेन, अलं = पर्याप्तं, विलम्बेन साध्यं नाऽस्तीति भावः। मदीयां=मामकीनां, गिरं = वाणीम्, आकर्णय = शृणु ॥ ५७ ॥

अनुवादः—हे भद्रे ! आपके कोमल अङ्ग नीरोग हैं क्या ? आपका चित्त निर्मल (प्रसन्न) है क्या ? हे कानतक दीर्घ नेत्रोंवाली ! विलम्ब मत कीजिए, मेरी वाणीको सुन लीजिए ॥ ५७ ॥

टिप्पणी—कल्यानि = "वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ।" इत्यमरः। कच्चित्तमाम् = "कच्चित्" यह प्रश्नाऽर्थक अव्यय है, "कच्चित्कामप्रवेदने" इत्यमरः। कच्चित् शब्दसे "अतिशायने तमबिष्ठनौ" इससे तमप् प्रत्यय होकर तदन्तसे "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इस सूत्रसे आमु प्रत्यय। अनाविलं = न आविलम् (नञ्०), "कलुषोऽनच्छ आविलः" इत्यमरः। आकर्णतटाऽऽयताक्षि = कर्णयोस्तटे (ष० त०), कर्णतटाभ्याम् आ आकर्णतटम् (मर्यादामें अव्ययीभाव। आकर्णतटम् आयते (सुप्सुपासमास)। आकर्णतटायते अक्षिणी यस्याः सा आकर्णतटायताक्षी, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इससे समासाऽन्त षच् प्रत्यय और स्त्रीत्वविवक्षामें "षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे ङीष्। मदीयां = मम इयं मदीया ताम्, अस्मद् + छ (ईयः) + टाप् + अम्। आकर्णय = आङ् + कर्ण + णिच् + लोट् + सिप् ॥ ५७ ॥

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते दिक्षु धृताऽऽधिपत्यान्।
सुराऽधिराजं सलिलाऽधिपं च हुताऽशनं चाऽर्यमनन्दनं च ॥ ५८॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) कौमारम् आरम्य ते गुणानां गणाः दिक्षु धृताऽऽधिपत्यान् सुराऽधिराजं, सलिलाऽधिपं, हुताशनम् अर्यमनन्दनं च हरन्ति ॥ ५८ ॥

व्याख्या—कौमारं = तव बाल्याऽवस्थाम्, आरभ्य = उपक्रम्य, ते = तव, गुणानां = सौन्दर्यशीलत्वादीनां, गणाः = समूहाः, दिक्षु = आशासु, धृताऽऽधिपत्यान् = धृतस्वामित्वान्, तान् एकैकशो निर्दिशति—सुराऽधिराजं = देवेन्द्रं, सलिलाऽधिपं = वरुणं, हुताऽशनम् = अग्निम्, अर्यमनन्दनं = सूर्यपुत्रं यमं च, हरन्ति = आकर्षन्ति। त्वद्गुणाऽऽकर्णनाच्चत्वारोऽपि दिक्पालास्त्वय्यनुरक्ता इति भावः ॥ ५८ ॥

अनुवादः—(हे भद्रे !) आपकी कुमारी अवस्थासे आरम्भ कर आपके सौन्दर्य और शीलत्व आदि गुणोंके समूह दिशाओंमें स्वामित्व रखनेवाले इन्द्र, वरुण, अग्नि और सूर्यपुत्र यमराजको आकृष्ट कर रहे हैं ॥ ५८ ॥

टिप्पणी—कौमारं = कुमार्या भावः, तद् "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्राऽऽदिभ्योऽञ्" इस सूत्रसे अञ् प्रत्यय। आरभ्य = आङ् + रभ + क्त्वा (ल्यप्)। धृताऽऽधिपत्यान् = धृतम् आधिपत्यं यैस्ते, तान् (बहु०)। सुराऽधिराजं = सुराणाम् अधिराजः, तम् (ष० त०)। सलिलाऽधिपं = सलिलस्य अधिपः तम् (ष० त०)। अर्यमनन्दनम् = अर्यम्णो नन्दनः, तम् (ष० त०)। हरन्ति = हृञ् + लट् + झिः। आपके गुणोंको सुननेसे इन्द्र आदि चारों दिक्पाल आपमें अनुराग करते हैं यह भाव है ॥ ५८ ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति।
तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि चिरं चरत् तेषां चित्तं (कर्तृ) रुचः चौरतरेण पञ्चेषुणा लुण्ठितधैर्यवित्तं सत् खेदम् एति ॥ ५९ ॥

व्याख्या—शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि = बाल्यतारुण्यसम्बन्धिराज्यद्वययुक्तायां, त्वयि = भवत्यां, चिरं = बहुकालं, चरत् = वर्तमानं, तेषाम् = इन्द्रादीनां दिक्पालानां, चित्तं = मानसं (कर्तृ), रुचः = कान्तेः, चौरतरेण = तस्करतरेण, विरहितेजोहारिणेति भावः। पञ्चेषुणा = कामेन, लुण्ठितधैर्यवित्तम् = अपहृतधृतिधनं सत्, खेदं = दुःखम्, एति = प्राप्नोति। द्वैराज्ये प्रजानां चोरबाधा जायत इति भावः ॥ ५९ ॥

अनुवादः—बचपन और जवानीके दो राज्योंको आश्रय करनेवाली (वयःसन्धिमें वर्तमान) आपमें बहुत समयतक वर्तमान इन्द्र आदि दिक्पालोंका चित्त विरहियोंकी कान्तिको अतिशय चुरानेवाले कामदेवसे धैर्यरूप धनके लूटे जानेसे दुःखको प्राप्त करता है ॥ ५९ ॥

टिप्पणी—शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि = शैशवं च यौवनं च (द्वन्द्व०)। शैशवयौवनयोः इदं शैशवयौवनीयं, "वृद्धाच्छः" इस सूत्रसे छ (ईय) प्रत्यय। द्वयोः राज्ञोः कर्म द्वैराज्यम् (द्वि + राजन् + ष्यञ् + सुः)। शैशवयौवनीयं च तत् द्वैराज्यं (क० धा०), तद् भजतीति शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाक्, तस्याम्। शैशवयौवनीयद्वैराज्य + भज् + ण्विः (उपपद०) + ङि। चरत् = चर + लट् (शतृ) + सुः। चौरतरेण = चोरणं चुरा, "चुर स्तेये" धातुसे "अ प्रत्ययात्" इससे अप्रत्यय और टाप्, संज्ञापूर्वक होनेसे गुण नहीं हुआ। चुरा शीलम् अस्य चौरः, "छत्त्रादिभ्यो णः" इससे ण प्रत्यय और आदिवृद्धि। पचादिमें पठित होनेसे एक पक्षमें अच् होकर "चोर" यह रूप भी। अतिशयेन चौरः चौरतरः, तेन, (चौर + तरप् + टा)। पञ्चेषुणा = पञ्च इषवः यस्य, तेन (बहु०)। लुण्ठितधैर्यवित्तं=लुण्ठितं धैर्यम् एव वित्तं यस्य (बहु०) तत्। एति=इण् + लट् + तिप्। इस पद्यमें शैशव और यौवन इनके द्वैराज्यमें कामदेवरूप चोरने इन्द्र आदि दिक्पालोंके धैर्यरूप धनका हरण किया इस प्रकार रूपक है, खेदका हेतु वाक्यार्थ होनेसे वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार भी है, अतः दो अलङ्कारों-का अङ्गाङ्गिभाव होनेसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ५९ ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम्।
आशास्तु नाऽऽसाद्य तनूरुदाराः पूर्वाऽऽदयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) इदानीं तेषां हृदि सा त्वदाशा केवलम् अजस्रं विलसति किल। आत्मदाराः पूर्वादय आशास्तु उदाराः तनूः आसाद्य पूर्ववत् हृदि न (विलसन्ति) ॥ ६० ॥

व्याख्या—इदानीम् = अधुना, तेषाम्=इन्द्रादीनां दिक्पालानां, हृदि=हृदये, सा = प्रसिद्धा, त्वदाशा = त्वयि अतितृष्णा, केवलम् = एव, अजस्रं = नित्यं, विलसति = विजृम्भते, किल = खलु। आत्मदाराः = स्वभार्याः, पूर्वादयः = प्राच्यादयः, आशास्तु = दिशस्तु, उदाराः = महतीः, सुन्दरीरित्यर्थः, तनूः = शरीराणि, आसाद्य = प्राप्य, पूर्ववत् = पूर्वकाले इव, हृदि = चित्ते, न = नो विलसन्ति। इन्द्रादिदिक्पालानामाशा त्वय्येव, अतः तेषामाशाः (दिशः) उपेक्षितत्वात्पूर्ववन्न शोभन्त इति भावः ॥ ६० ॥

अनुवादः—(हे भद्रे !) इस समय इन्द्र आदि दिक्पालोंके हृदयमें प्रसिद्ध आपमें आशा (अतितृष्णा) ही निरन्तर कर रही है, उनकी अपनी भार्याएँ

प्राची आदि आशा (दिशा) एँ तो सुन्दर शरीरको धारण कर पहलेके समान हृदयमें शोभित नहीं हो रही हैं ॥ ६० ॥

टिप्पणी—त्वदाशा = त्वयि आशा (स० त०), "आशा दिगतितृष्णयोः" इति वैजयन्ती । आत्मदाराः = आत्मनो दाराः (ष० त०), पूर्वाऽऽदयः = पूर्वा आदिर्यासां ताः (बहु०) । अपूर्व नायिकामें अनुराग करनेवालेके चित्तमें पहलेकी नायिकाएँ सौन्दर्ययुक्त होनेपर भी पसन्द नहीं होती हैं। एकमात्र आपमें अतिशय तृष्णावाले इन्द्र आदि दिक्पाल अपनी-अपनी पूर्व आदि दिशाओंके पालनके अधिकारको भूलकर रहते हैं यह भाव है। इस पद्यमें परिसंख्या अलङ्कार है। उसका श्लेष रूपसे प्रयुक्त दो आशा (दिशा, अतितृष्णा) ओंके अभेद अध्यवसायसे अतिशयोक्ति अलङ्कारके साथ अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर है ॥ ६० ॥

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।
प्रेमाऽपि तन्वि ! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे तन्वि ! वासवस्य त्वयि प्रेमा अपि तव अनेन यौवनेन सार्धम् अच्छिदुरः (सन्) परां कोटिम् अध्यरोहत् । (तथा) सुमनःशरस्य चापे गुणः अपि परां कोटिम् अध्यरोहत् ॥ ६१ ॥

व्याख्या—हे तन्वि = हे सुन्दरि !, वासवस्य = इन्द्रस्य, त्वयि = भवत्यां, प्रेमा अपि = अनुरागः अपि, तव = भवत्याः, अनेन = पुरो विद्यमानेन, यौवनेन = तारुण्येन, सार्धं = सह, अच्छिदुरः = अविच्छिन्नः सन्, परां=परमां, कोटिम् = उत्कर्षम्, अध्यरोहत् = अधिरूढः । तथा सुमनःशरस्य = पुष्पेषोः, कामस्य । चापे = धनुषि, गुणः अपि=मौर्वी अपि, पराम्=उतरां, कोटिम्= अटनिम्, अध्यरोहत् = अधिरूढः ॥ ६१ ॥

अनुवादः—हे सुन्दरि ! आपमें इन्द्रका अनुराग भी आपके इस यौवनके साथ अविच्छिन्न होता हुआ अत्यन्त उत्कर्षको आरूढ है । वैसे ही कामदेवकी प्रत्यञ्चा भी धनुमें दूसरी कोटि (अटनि) में आरूढ है ॥ ६१ ॥

टिप्पणी—यौवनेन = "सार्धम्" इस पदके योगमें तृतीया । अच्छिदुरः = न छिदुरः (नञ् ०) । अध्यरोहत्=अधि+रुह+लङ्+तिप् । सुमनःशरस्य= सुमनसः शरा यस्य सः, तस्य (बहु०) । कोटिम् = "अत्युत्कर्षाऽश्रयः कोट्यः" इत्यमरः । इस पद्यमें प्रेम और गुण दोनोंका ही प्रस्तुत पदार्थोंकी अधिरोहण क्रियाके साथ सम्बन्ध होनेसे तुल्ययोगिता है, उन दोनों पदार्थोंका "परा कोटिम्" ऐसी श्लेषभित्तिक अभेदाऽध्यवसायसे अतिशयोक्तिमूल "यौवने

साधंम्" कहनेसे सहाऽर्थसम्बन्धकी उक्ति होनेसे सहोक्ति है। इस तरह दोनोंका सङ्कर है ॥ ६१ ॥

प्राचीं प्रयाते विरहं दधत् ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की।
पराऽपराधैर्निदधाति भानौ रुषाऽरुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) इन्द्रः ते विरहं दधत् प्राचीं प्रयाते भानौ तापात् रूपाच्च शशाऽङ्कशङ्की पराऽपराधैः रुषा अरुणं लोचनवृन्दं निदधाति ॥ ६२ ॥

व्याख्या—इन्द्रः = मघवा, ते = तव, विरहं = वियोगं, दधत् = धारयन्, प्राचीं = पूर्वां दिशं, प्रयाते = प्राप्ते, भानौ = सूर्ये अधिकरणे, तापात् = सन्तापात्, सन्तापजनकत्वादिति भावः। रूपाच्च = रक्तवर्तुलस्वरूपाच्च, शशाऽङ्कशङ्की = चन्द्रशङ्की, अयं चन्द्र इति भ्रान्त्येति भावः। पराऽपराधैः = अन्याऽपराधैः, चन्द्रदोषैर्विरहिसन्तापनादिभिः हेतुभिरिति भावः। रुषा = क्रोधेन, हेतुना, अरुणं = रक्तवर्णं, लोचनवृन्दं = नयनसमूहं, निदधाति=स्थापयति, क्रोधेन नेत्रसहस्रेण पश्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

अनुवादः—(हे भद्रे !) इन्द्र आपके विरहको धारण करते हुए सूर्यके पूर्व दिशामें जानेपर सन्ताप करनेसे और (लाल और गोल) रूपको धारण करनेसे भी "ये चन्द्र हैं" ऐसी शङ्का करते हुए दूसरे (चन्द्र) के अपराधोंसे क्रोधसे लाल नेत्रोंको धारण करते हैं ॥ ६२ ॥

टिप्पणी—दधत् = दधातीति, धा + लट् (शतृ) + सुः। शशाऽङ्कशङ्की = शशः अङ्कः यस्य सः (बहु०), शशाऽङ्कं शङ्कते तच्छीलः, शशाङ्क + शकि + णिनिः (उपपद०) + सुः। पराऽपराऽधैः = परस्य अपराधाः, तैः (ष० त०)। लोचनवृन्दं = लोचनानां वृन्दं, तत् (ष० त०)। निदधाति = नि + धा + लट् + तिप्। ताप और लाल तथा गोल रूपको धारण करनेसे उदयमें पूर्व दिशाको प्राप्त सूर्यको "ये विरहीको सतानेवाले चन्द्र हैं" ऐसी भ्रान्तिसे इन्द्र क्रोधके कारण हजार नेत्रोंसे देखते हैं यह भाव है। इस पद्यमे भ्रान्तिमान् अलङ्कार है ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रुषा कृतं यत्तदेव योऽद्याऽपि न संवृणोति।
न वेद रुष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ? ॥ ६३ ॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) त्रिनेत्रमात्रेण रुषा यत् कृतं, तत् एव यः अद्य अपि न संवृणोति। स कामः अद्य सहस्रनेत्रे रुष्टे काम् अवस्थां गन्ता खलु ? न वेद ॥ ६३ ॥

व्याख्या—त्रिनेत्रमात्रेण = नेत्रत्रययुक्तमात्रेण, हरेण, रुषा = क्रोधेन हेतुना, यत्, कृतं = विहितम्, अनङ्गत्वमिति भावः। तत् एव = अनङ्गत्वम् एव, अद्य अपि = अधुना अपि, न संवृणोति = न आच्छादयति, साङ्गत्वं कर्तुं न शक्नोतीति भावः। सः = तादृशः असमर्थः, कामः = मदनः, अद्य = अधुना, सहस्रनेत्रे = सहस्रनयनयुक्ते, इन्द्र इति भावः, रुष्टे = क्रुद्धे सति, कां = कीदृशीम्, अवस्थां = दशां, गन्ता = गमिष्यति, न वेद = न जाने, खलु = निश्चयेन। वाक्यार्थः कर्म। त्रिनेत्रेण (हरेण) विनष्टाऽङ्गः कामः सहस्रनेत्रे (इन्द्रे) कुपिते सति कीदृशो भविष्यतीति भावः। कामदेवेन त्वय्यासक्तिवर्धनेन देवेन्द्रः साऽतिशयं पीडित इति तात्पर्याऽर्थः॥ ६३॥

अनुवादः—केवल तीन नेत्रोंवाले (शिवजी) ने क्रोधसे जो (अनङ्गत्व) किया उसीको जो कामदेव अभीतक प्रतीकार नहीं कर सका है। वही कामदेव आज हजार नेत्रोंवाले (इन्द्र) के क्रुद्ध होनेपर किस अवस्थाको प्राप्त होगा? मैं नहीं जानता हूँ॥ ६३॥

टिप्पणी—त्रिनेत्रमात्रेण = त्रीणि नेत्राणि यस्य सः (बहु०)। त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं, तेन (रूपक०)। संवृणोति = सं + वृञ् + लट् + तिप्। सहस्रनेत्रे = सहस्रं नेत्राणि यस्य, तस्मिन् (बहु०)। गन्ता = गम् + लुट् + तिप्। वेद = विद् + लट् + मिप्। "विदो लटो वा" इससे मिप् के स्थानमें णल् आदेश, एक पक्षमें "वेद्मि" ऐसा रूप भी॥ ६३॥

पिकस्य वाङ्मात्रकृताद् व्यलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि।
बालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाऽऽराधनं शीलति शूलिनोऽपि॥ ६४॥

अन्वयः—(हे भद्रे!) स प्रभुः पिकस्य वाङ्मात्रकृतात् व्यलीकात् नन्दने अपि न नन्दति, (किञ्च) बालस्य चूडाशशिनः अपराधात् शूलिनः अपि आराधनं न शीलति॥ ६४॥

व्याख्या—सः = प्रसिद्ध, प्रभुः = अधिपः, स्वर्गाऽधिप इन्द्र इति भावः। पिकस्य = कोकिलस्य, वाङ्मात्रकृतात् = वचनमात्रविहितात्, न तु कायकृतादिति भावः। व्यलीकात् = अप्रियात्, नन्दने अपि = स्वकीये उद्यानेऽपि, आनन्दकरेऽपि, न नन्दति = आनन्दं न प्राप्नोति, किमुत अन्यत्रेति भावः। (किञ्च) बालस्य = कृशस्य, चूडाशशिनः = शिरश्चन्द्रस्य, अपराधात् = आगसः, सन्तापरूपात्, किमुत पूर्णचन्द्रस्येति भावः। शूलिनः अपि = शङ्करस्य अपि, आराधनम् = उपासनां, न शीलति = न आचरति। पिकरवश्रवणाद्

देवेन्द्रं नन्दनोद्यानमपि नानन्दयति, अर्धचन्द्रदर्शनात् तस्मै चन्द्रशेखराराधनमपि न रोचते, देवेन्द्रः सुतरां मदनपीडित इति भावः॥ ६४॥

अनुवादः—प्रसिद्ध प्रभु (इन्द्र) कोयलके वचनमात्रसे किये गये अप्रियसे नन्दन वनको भी पसन्द नहीं करते हैं, और वे शिवजीके शिरमें स्थित बाल चन्द्रके अपराधसे शिवजीकी आराधना भी नहीं करते हैं॥ ६४॥

टिप्पणी—वाङ्मात्रकृतात् = वाक् एव वाङ्मात्रम् (रूपक०), तेन कृतं, तस्मात् (तृ० त०)। नन्दति = नदि+लट्+तिप्। कोयलका शब्द कामका उद्दीपक होता है अत एव उसके श्रवणके परिहारके लिए इन्द्र नन्दन वनमें भी नहीं जाते हैं यह भाव है। चूडाशशिनः=चूडायां शशी, तस्य (स० त०)। शूलिनः = शूलम् (त्रिशूलम्) अस्याऽस्तीति शूली, तस्य, शूल+इनिः+ङस्। "शिवः शूली महेश्वरः" इत्यमरः। शीलति = "शील समाधौ" धातुसे लट्+तिप्। इन्द्र आपके विरहसे आवश्यक कर्म भी नहीं करते हैं यह भाव है। इस पद्यमें आनन्द और शिवजीके आराधनके सम्बन्धमें असम्बन्धकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है॥ ६४॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति।
कुहूगिरं चञ्चुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम्॥ ६५॥

अन्वयः—(हे भद्रे!) स्मरेषवः परागैः दिशः शक्रदृशो तमोमयीकृत्य कुहूगिरं द्विजस्य चञ्चुपुटं राकारजन्याम् अपि सत्यवाचं दिशन्ति॥ ६५॥

व्याख्या—स्मरेषवः = कामबाणाः, पुष्परूपा इति भावः। परागैः = रजोभिः करणैः, दिशः = काष्ठाः, शक्रदृशाम् = इन्द्रनेत्राणां सम्बन्धे, तमोमयी कृत्य = अन्धकारप्रचुराः कृत्वा, कुहूगिरं = "कुहू" शब्दयुक्तं, द्विजस्य = अण्डजस्य, कोकिलस्येति भावः, अन्यत्र विप्रस्य, चञ्चुपुटं = मुखं, राकारजन्याम् अपि = पूर्णिमायाम् अपि, सत्यवाचं = तथ्यवाणीयुक्तं, दिशन्ति = आदिशन्ति, कथयन्तीत्यर्थः। राकायामपि कुह्वाम् इव तम् अन्धीकुर्वन्तीति भावः॥ ६५॥

अनुवादः—(हे भद्रे!) कामदेवके बाण (पुष्परूप) परागोंसे दिशाओंको इन्द्रके नेत्रोंमें अन्धकारसे परिपूर्ण बनाकर "कुहू" शब्द कहनेवाले कोकिलके चञ्चुपुटको पूर्णिमाकी रातमें भी सत्य वचनवाले कहते हैं॥ ६५॥

टिप्पणी—स्मरेषवः = स्मरस्य इषवः (ष० त०)। परागैः = करणमें तृतीया। शक्रदृशां=शक्रस्य दृशः, तासां (ष० त०)। तमोमयीकृत्य = प्रचुराणि

तमांसि यासु ताः तमोमय्यः। तमस् शब्दसे "तत्प्रकृतवचने मयट्" इस सूत्रसे प्रचुर अर्थमें मयट् प्रत्यय, टित् होनेसे ङीप् + जस्। अतमोमय्यः; तमोमय्यः यथा संपद्यन्ते तथा कृत्वा तमोमयी + च्वि + कृ + क्त्वा (ल्यप्)। यहाँपर दिक् और तमका सम्बन्ध न होनेपर भी उसकी उक्ति होनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है। कुहूगिरं = कुहूः (कुहूः इति अमावास्या—वा) गीर्यस्य स कुहूगीः, तम् (बहु०)। "कुहूः स्यात् कोकिलाऽऽलाप-नष्टेन्दुकलयोरपि।" इति विश्वः। द्विजस्य= "दन्तविप्राऽण्डजा द्विजाः" इत्यमरः। राकारजन्यां = राकाया रजनी, तस्याम् (ष० त०)। सत्यवाचं = सत्या वाक् यस्य, तम् (बहु०)। इस पद्यमें श्लेषसे गृहीत कुहूद्वय और द्विजद्वयका अभेद अध्यवसाय कर कुहूत्व सत्यवादित्व रूप विरुद्धका पूर्वोक्त अतिशयोक्तिसे सिद्धि होनेसे वाक्याऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग होकर श्लेषातिशयोक्तिका विरोध अङ्गोंसे सङ्कर है, उससे इन्द्रकी राकामें कुहूत्व-की भ्रान्तिसे भ्रान्तिमदलङ्कार व्यङ्ग्य होता है। आपके विरहसे इन्द्र कामदेवसे अन्धे हो गये हैं यह भाव है। कोई ब्राह्मण किसी अन्धेसे पूर्णिमाको अमावास्या कह देता है, वह भी उस वचनको किसी दूसरेसे यह सत्य है ऐसा कहता है यह तात्पर्य है॥ ६५॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाऽशनिना करोति।
अभेद्यमस्याऽहह ! वर्म न स्यादनङ्गता चेद् गिरिशप्रसादः॥ ६६॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) अस्य गिरिशप्रसादः अनङ्गता अभेद्यं वर्म न स्यात् चेत्, स प्रसूनैः शरैः तुदतः स्मरस्य अशनिना स्मर्तुं न करोति किम् ? अहह !॥ ६६॥

व्याख्या—(हे भद्रे !) अस्य = कामस्य, गिरिशप्रसादः = हराऽनुग्रहः, अनङ्गता = अनङ्गभाव एव, अभेद्यं = न भेदनीयं, वर्म = कवचं, न स्यात् चेत् = नो भवेत् यदि, तर्हि सः = इन्द्रः, प्रसूनैः=पुष्पैरेव, शरैः=बाणैः, तुदतः= पीडयतः, आत्मानं विध्यत इति भावः, स्मरस्य = कामदेवस्य, कामदेवमिति भावः। अशनिना=वज्रेण, स्मर्तुं = स्मृतिविषयं कर्तुं, न करोति किं = नो विदधाति किं, वधेन स्मृतिमात्रशेषं कुर्यादेवेति भावः। अहह=खेदे॥ ६६॥

अनुवादः—(हे भद्रे !) कामदेवके लिए महादेवके अनुग्रहभूत अनङ्गत्वरूप भेदनका अविषय कवच न होता तो इन्द्रदेव पुष्परूप बाणोंसे वेधन करनेवाले कामदेवको वज्रसे स्मृतिमात्रका विषय नहीं करते क्या ? (करते ही), खेद है॥ ६६॥

टिप्पणी—गिरिशप्रसादः = गिरिशस्य प्रसादः (ष० त०) अनङ्गता = अविद्यमानानि अङ्गानि यस्य सः अनङ्गः (नञ्बहु०), तस्य भावः, तत्ता, अनङ्ग + तल् + टाप् + सुः । अभेद्यं = न भेद्यम् (नञ्०) । स्यात् = अस् + विधिलिङ् + तिप् । तुदतः = तुदतीति तुदन्, तस्य, तुद + लट् (शतृ) + ङस् । स्मरस्य = "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इस सूत्रसे कर्ममें षष्ठी । "अहह = अहहे-त्यद्भुते खेदे" इत्यमरः । कामदेवके अङ्ग होते तो इन्द्र उसे अवश्य वज्रसे मार डालते यह भाव है । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ६६ ॥

धृताऽधृतेस्तस्य भवद्वियोगान्नानाऽऽर्द्रशय्यारचनाय लूनैः ।
अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) अन्यदारिद्र्यहरा अपि अमराणां तरवः भवद्वियोगात् धृताऽधृतेः तस्य नानाऽऽर्द्रशय्यारचनाय लूनैः प्रवालैः दरिद्रा जाताः ॥६७॥

व्याख्या—अन्यदारिद्र्यहरा अपि = अपरदरिद्रतानाशका अपि, अमराणां= देवानां, तरवः = वृक्षाः, कल्पवृक्षा इति भावः । भवद्वियोगात् = त्वद्विरहात् हेतोः, धृताऽधृतेः = धैर्यरहितस्य, तस्य = इन्द्रस्य, कामसन्तप्तस्येति शेषः । नानाऽऽर्द्रशय्यारचनाय = बहुविधशिशिरशयननिर्माणाय, लूनैः = अवचितैः, प्रवालैः = पल्लवैः, दरिद्राः = रिक्ताः, जाताः = संवृत्ताः, तथाऽपीन्द्रसन्तापो नाऽपगत इति भावः ॥ ६७ ॥

अनुवादः—(हे भद्रे !) दूसरेके दारिद्र्यको हटानेवाले देवताके वृक्ष (कल्पवृक्ष) आपके वियोगसे धैर्यरहित इन्द्रकी अनेक शीतल शय्याओंकी रचनाके लिए तोड़े गये पल्लवोंसे दरिद्र (रिक्त) हो गये हैं ॥ ६७ ॥

टिप्पणी—अन्यदारिद्र्यहराः = अन्येषां दारिद्र्यम् (ष० त०) तत् हरन्तीति, "हरतेरनुद्यमनेऽच्" इस सूत्रसे अच् । अन्यदारिद्र्य + हृञ् + अच् (उपपद०) + जस् । भवद्वियोगात् = भवत्या वियोगः, तस्मात् (ष० त०), "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इससे पुंवद्भाव । धृताऽधृतेः = न धृतिः (नञ्०), धृता अधृतिर्येन सः, तस्य (बहु०) । धृतिका अर्थ धैर्य और सन्तोष भी है । इस प्रकार धृताऽधृतिका अर्थ हुआ अधीर अथ वा असंतुष्ट (अप्रसन्न), यहाँ दोनों अर्थ हो सकते हैं । नानाऽऽर्द्रशय्यारचनाय = आर्द्राश्च ताः शय्याः (क० धा०), नाना च ता आर्द्रशय्याः (क० धा०) । तासां रचनं, तस्मै (ष० त०) । औरोंकी दरिद्रता हटानेवाले कल्पवृक्ष भी आपके विरहसे सन्तप्त इन्द्रकी आर्द्रशय्याओंको बनानेके लिए तोड़े गये प्रवालोंसे दरिद्र हो गये यह भाव

है। इस पद्यमें कल्पवृक्षोंके प्रवालोंके दारिद्रयमें सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धकी उक्तिसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है ॥ ६७ ॥

रवैर्गुणाऽऽस्फालभवैः स्मरस्य स्वर्णाथकर्णौ बधिरावभूताम् ।
गुरोः शृणोतु स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ? ॥ ६८ ॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) स्वर्णाथकर्णौ स्मरस्य गुणाऽऽस्फालभवैः रवैः बधिरौ अभूताम्, गुरोः स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि अक्षराणि शृणोतु किम् ? ॥ ६८ ॥

व्याख्या—स्वर्णाथकर्णौ = इन्द्रश्रोत्रेन्द्रिये, स्मरस्य = कामदेवस्य, गुणाऽऽस्फालभवैः = मौर्वीघट्टनोत्पन्नैः, रवैः = टङ्कारैः, बधिरौ = एडौ, अभूताम् = अभवताम्। एवं बाधिर्ये सति, गुरोः = बृहस्पतेः, स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि = कामाऽविवेकस्वापजागरणसमर्थानि, अक्षराणि = वाक्यानि, शृणोतु किम् ? = आकर्णयतु किम् = न शृणोत्येवेति भावः। भवद्विरहमोहाऽन्धमिन्द्रं बृहस्पतिरपि बोधयितुं न समर्थ इति भावः ॥ ६८ ॥

अनुवादः—(हे भद्रे !) इन्द्रके कान कामदेवके प्रत्यञ्चाको खींचनेसे उत्पन्न टङ्कारोंसे बहरे हो गये हैं, अतः वे अपने गुरु बृहस्पतिके कामसे उत्पन्न मोहनिद्राको हटानेमें समर्थ वाक्योंको सुनेंगे क्या ? ॥ ६८ ॥

टिप्पणी—स्वर्णाथस्य = स्वः नाथः, तस्य (ष० त०) "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इससे णत्व। गुणाऽऽस्फालभवैः = गुणस्य आस्फालनं (ष० त०), तस्माद् भवैः (प० त०)। स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि = स्मरेण मोहः (तृ० त०), स एव निद्रा (रूपक०), तस्याः प्रबोधः (ष० त०), तस्मिन् दक्षाणि (स० त०), तानि। आपके विरहके मोहसे पीडित इन्द्रको बृहस्पति भी प्रबोध नहीं कर सकते हैं यह भाव है ॥ ६८ ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।
मधौ मधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—(हे भद्रे !) नाकनदीनलिन्यो मधौ मधौ तस्य अनङ्गतापप्रशमाय मुहुः आमृणालं कदर्थ्यमानाः शिशिरे अनुरागं वरं वहन्ताम् ॥ ६९ ॥

व्याख्या—नाकनदीनलिन्यः = स्वर्गनदीकमलिन्यः, मधौ मधौ = वसन्ते वसन्ते, प्रतिवसन्तम्। तस्य = इन्द्रस्य, अनङ्गतापप्रशमाय = कामसन्तापशान्त्यै, मुहुः = वारं वारम्, आमृणालं = मृणालपर्यन्तं, कदर्थ्यमानाः = उत्पीडयमानाः सत्यः, शिशिरे = हेमन्ततौ, स्वप्रतिकूलेऽपि, अनुरागं = प्रीतिं, वरं = मनाक्प्रियं, वहन्तां = धारयन्ताम् ॥ ६९ ॥

अनुवादः—(हे भद्रे !) मन्दाकिनीकी कमलिनियाँ प्रत्येक वसन्त ऋतुमें इन्द्रके कामसन्तापकी शान्तिके लिए वारं वार मृणालतक उखाड़ी जाती हुईं हेमन्त ऋतुमें कुछ अनुराग करती हैं ॥ ६९ ॥

टिप्पणी—नाकनदीनलिन्यः = नाकस्य नदी (ष० त०), तस्या नलिन्यः (ष० त०)। अनङ्गतापप्रशमाय=अनङ्गेन तापः (तृ० त०), तस्य प्रशमस्तस्मै (ष० त०)। आमृणालं = मृणालात् आ (अभिविधिमें अव्ययीभाव)। कदर्थ्यमानाः = कुत्सिता अर्थाः कदर्थाः (गति०), "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इस सूत्रसे 'कु' के स्थानमें कत् आदेश। कदर्थ्यन्ते इति कदर्थ्यमानाः, कदर्थ शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर लट् (कर्ममें), उसके स्थानमें शानच्+टाप्+जस्। वरं="देवाद्वृते वरः, श्रेष्ठे त्रिषु, क्लीबं मनाक्प्रिये।" इत्यमरः। वहन्ताम् = वह्+लोट्+झ। स्वरितकी इत्संज्ञा होनेसे आत्मनेपद ॥ ६९ ॥

दमस्वसः ! सेयमुपैति तृष्णा जिष्णोर्जगत्यग्रिमलेख्यलक्ष्मीम्।
दृशां यदब्धिस्तव नाम दृष्टित्रिभागलोभार्तिमसौ बिभर्ति ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे दमस्वसः ! जिष्णोः सा इयं तृष्णा जगति अग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् उपैति, यत् दृशाम् अब्धिः असौ तव दृष्टित्रिभागलोभार्तिं बिभर्ति नाम ॥७०॥

व्याख्या—हे दमस्वसः = हे दमयन्ति !, जिष्णोः = इन्द्रस्य, सा, इयम् = एषा, तृष्णा = आशा, जगति = लोके, अग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् = आदिमलेखनीयवस्तुशोभाम्, अग्रगण्यतामिति भावः। उपैति=प्राप्नोति, अपूर्वत्वादिति भावः। कुतः ? यत् = यस्मात्, दृशां = नेत्राणाम्, अब्धिः = समुद्रः, सहस्रलोचन इति भावः, असौ = इन्द्रः, तव = भवत्याः, दृष्टित्रिभागलोभार्तिं = नेत्रतृतीयभाग तृष्णापीडां, बिभर्ति = धत्ते, सहस्रनयनोऽपीन्द्रस्तव नेत्रतृतीयभागदर्शनं (कटाक्षवीक्षणम्) कामयत इति भावः, नाम = खलु ॥ ७० ॥

अनुवादः—हे दमयन्ति ! इन्द्रकी यह तृष्णा लोकमें आदिम लेखविषयकी शोभा (अग्रगण्यता) को प्राप्त करती है, जो कि नेत्रके समुद्र (हजार नेत्रोंवाले) इन्द्र आपके नेत्रके तृतीय भाग (कटाक्षनिरीक्षण) के लोभकी पीडाको धारण कर रहे हैं ॥ ७० ॥

टिप्पणी—दमस्वसः = दमस्य स्वसा, तत्सम्बुद्धौ (ष० त०)। जिष्णोः= "जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः" इत्यमरः। अग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् = अग्रे भवम् अग्रिमम्, अग्र शब्दसे "अग्रादिपश्चाड्डिमच्" इस वार्तिकसे डिमच् प्रत्यय। अग्रिमं च

तल्लेख्यम् (क० धा०), तस्य लक्ष्मीः, ताम् (ष० त०)। इस पद्यमें विषम अलङ्कार है ॥ ७० ॥

अग्न्याहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः।
आशापतिस्ते दमयन्ति ! सोऽपि स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे दमयन्ति ! अग्न्याहिता यां देदीप्यमानाम् अष्टमूर्तेः तनुं नित्यम् उपासते। आशापतिः सोऽपि स्मरेण ते दासीभवितुं न्यदेशि ॥ ७१ ॥

व्याख्या—अथाऽग्निदेवस्याऽवस्थां वर्णयति – अग्न्याहिता इति। हे दमयन्ति ! = हे भैमि !, अग्न्याहिताः=आहिताऽग्नयः। अग्निहोत्रिण इति भावः। यां, देदीप्यमानां = जाज्वल्यमानाम्, अष्टमूर्तेः = मूर्त्यष्टकधारिणः, महादेवस्येति भावः। तनुं = शरीरम्, अग्निरूपामिति शेषः। नित्यं = सर्वदा, उपासते = सेवन्ते, आशापतिः = दिक्पतिः आग्नेयदिक्पतिरिति भावः। सोऽपि = अग्निरपि, स्मरेण = कामदेवेन, ते = तव, दासीभवितुं = सेवकी भवितुं, न्यदेशि = निदिष्टः, दमयन्त्या दासो भव इति आदिष्ट इति भावः ॥ ७१ ॥

अनुवादः—हे दमयन्ति ! अग्निहोत्रीलोग जिस जाज्वल्यमान अष्टमूर्तिवाले महादेवके अग्निरूप शरीरकी नित्य उपासना करते हैं। दिक्पाल उन अग्निदेवको भी कामदेवने आपका दास होनेके लिए आज्ञा दी ॥ ७१ ॥

टिप्पणी—अग्न्याहिताः=आहिता अग्नयो यैस्ते (बहु०)। "वाहिताग्न्यादिषु" इस सूत्रसे विकल्पसे निष्ठाका परनिपात, एक पक्षमें "आहिताऽग्नयः" ऐसा रूप भी होता है। देदीप्यमानाम् = अतिशयेन दीप्यमाना, ताम् दीप्+यङ्+लट् (शानच्)+टाप्+अम्। अष्टमूर्तेः = अष्टौ मूर्तयो यस्य सः, तस्य (बहु०)। "भूताऽर्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः।" इस उक्तिके अनुसार पञ्चमहाभूत—पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश तथा सूर्य, चन्द्र और यजमान ये आठ महादेवकी मूर्तियां हैं, उनमें अग्निदेव अन्यतम मूर्ति हैं। उपासते = उप+आस्+लट्+झः। आशापतिः = आशायाः पतिः (ष० त०)। दासीभवितुम् = अदासो दासो यथा संपद्यते तथा भवितुम्, दास+च्वि+भू+तुमुन्। न्यदेशि = नि+दिश्+लुङ् (कर्ममें)+त ॥ ७१ ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति सन्ताप्य तथा विनीतम्।
स्वयं यथा स्वादिततप्तभूयः परं न सन्तापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) पञ्चबाणः त्वद्गोचरः तं सन्ताप्य तथा विनीतं करोति खलु स यथा स्वयं स्वादिततप्तभूयः परं न सन्तापयिता ॥ ७२ ॥

व्याख्या—(हे दमयन्ति !) पञ्चबाणः = कामः, त्वद्गोचरः = त्वद्विषयः, त्वाम् एव लक्ष्मीकृत्य इति भावः। तम् = अग्निं, सन्ताप्य = अतितरां तापयित्वा, तथा = तेन प्रकारेण, विनीतं = शिक्षितं, करोति = विदधाति, खलु = निश्चयेन। यथा = येन प्रकारेण, सः = अग्निदेव, स्वयम् = आत्मना, स्वादिततप्तभूयः=अनुभूततापः, भूयः = पुनः, परम् = अन्यं, न सन्तापयिता = न सन्तापयिष्यति, स्वयमनुभूतदुःखः परमात्मदृष्टान्तेन न दुःखाकरोतीति भावः॥ ७२॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) कामदेव आपको लक्ष्य करके अग्निदेवको सन्तप्त करके इस तरह शिक्षित करता है जैसे वे स्वयं सन्तापका अनुभव कर फिर दूसरेको सन्तप्त नहीं करेंगे॥ ७२॥

टिप्पणी—पञ्चबाणः=पञ्च बाणा यस्य सः (बहु०)। त्वद्गोचरः = त्वं गोचरो यस्य सः (बहु०)। सन्ताप्य = सं+तप+णिच्+क्त्वा (ल्यप्)। स्वादिततप्तभूयः = तप्तस्य भावः तप्तभूयम्, "भुवो भावे" इससे क्यप्, (तप्त+भू+क्यप्+सुः)। स्वादितं तप्तभूयं येन सः (बहु०)। सन्तापयिता = सं+तप+णिच्+लुट+तिप्। स्वयम् दुःखको अनुभव करनेवाला पुरुष अपने दृष्टान्तसे दूसरेको दुःखित नहीं करता है यह भाव है। कामदेव अग्निको अत्यन्त पीडित कर रहा है यह तात्पर्य है॥ ७२॥

अदाहि यस्तेन दशाऽर्द्धबाणः पुरा पुराऽरेर्नयनाऽऽलयेन।
स निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धेरधुनाऽधमर्णः॥ ७३॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) यो दशाऽर्द्धबाणः पुरा पुराऽरेः नयनाऽऽलयेन अदाहि, सः अधुना भवदक्षिवासी (सन्) तं निर्दहन् वैरशुद्धेः अधमर्णः न॥ ७३॥

व्याख्या—यः, दशार्द्धबाणः = पञ्चशरः, कामदेव इत्यर्थः। पुरा=पूर्वकाले, पुराऽरेः = त्रिपुरारेः, हरस्य, नयनाऽऽलयेन = नेत्राश्रयेण, अग्निनेत्यर्थः। अदाहि = दग्धः। सः = दशार्द्धबाणः, कामः, अधुना=इदानीं, भवदक्षिवासी= त्वन्नेत्रनिष्ठः सन्, तम् = अग्निं, निर्दहन् = सन्तापयन्, वैरशुद्धेः = विरोधप्रतीकारात् हेतोः, अधमर्णः = ऋणी, न=नो वर्तते। हरनेत्राऽग्निदग्धः कामः सम्प्रति भवन्नेत्राश्रयेण अग्निं सन्ताप्य वैरनिर्यातनाहृणी नाऽस्तीति भावः॥७३॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) जो कामदेव पहले महादेवके नेत्रमें रहनेवाले अग्निसे दग्ध हुआ था, वह इस समय आपके नेत्रमें रहते हुए अग्निको जलाकर शत्रुताका बदला लेनेसे ऋणी नहीं है॥ ७३॥

टिप्पणी—दशाऽर्द्धबाणाः = दशानाम् अर्द्धानि, (ष० त०)। दशार्द्धानि बाणा यस्य सः (बहु०)। पुराऽरेः = पुरस्य (त्रिपुरस्य) अरिः, तस्य (ष० त०)। नयनाऽऽलयेन=नयनम् आलयो यस्य, तेन (बहु०)। अदाहि= दह+लुङ् (कर्ममें)+त। भवदक्षिवासी = भवत्या अक्षिणी (ष० त०), तयोर्वसतीति तच्छीलः, भवदक्षि+वस+णिनिः (उपपद०)+सुः। निर्दहन्=निर्+दह+लट् (शतृ)+सुः। वैरशुद्धेः = वैरस्य शुद्धिः, तस्याः (ष० त०)। अधमर्णः = अधमम् ऋणं यस्य सः (बहु०)। जो जिसका जैसे अपकार करता है, वह अपकृत पुरुष भी वैसे ही उसका बदला लेता है यह भाव है। इसमें उपेन्द्रवज्रा छन्द है ॥ ७३ ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति हूयमानम्।
नामाऽपि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ? ॥ ७४ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) विप्रयुक्तः स सोमाय कुप्यन् इव हूयमानं सोमम् आचामति। हि यत्र शत्रोः नाम अपि जागर्ति तं तेजस्विनः कतमे सहन्ते ? (न केऽपि) ॥ ७४ ॥

व्याख्या—(हे दमयन्ति !) विप्रयुक्तः = त्वद्विरहयुक्तः, सः = अग्निः, सोमाय = चन्द्राय, कुप्यन् इव = क्रुध्यन् इव, कामोद्दीपकत्वेन जिघांसन्निवेति भावः। हूयमानं = यज्ञे दीयमानं, सोमं = सोमलतारसम्, आचामति = पिबति। हि = यस्मात् कारणात्, यत्र = यस्मिन् जने, शत्रोः = वैरिणः, नाम अपि = अभिधानम् अपि, जागर्ति = प्रकाशते, तं=शत्रुनामधारिणं, तेजस्विनः= तेजःसम्पन्नाः, पराऽवमानाऽसहिष्णव इति भावः, कतमे = के, सहन्ते=मृष्यन्ति, न केऽपीति भावः। तेजस्विनां शत्रुनामाऽप्यसह्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) विरही अग्निदेव सोमपर मानों क्रोध करते हुए यजमानसे दिये गये सोमलताके रसको पान करते हैं, क्योंकि जिसमें शत्रुका नाम भी हो तो कौन तेजस्वी उसे सहते हैं ? (कोई भी नहीं) ॥ ७४ ॥

टिप्पणी—सोमाय = "क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयाऽर्थानां यं प्रति कोपः" इस सूत्रसे संप्रदानसंज्ञा होकर चतुर्थी। कुप्यन् = कुप्यतीति, कुप+लट् (शतृ)+सुः। हूयमानं = हु+लट् (कर्ममें) (शानच्) + अम्। आचामति = आङ्+ चम्+लट्+तिप्, "ष्ठिवुक्लमुचमां शिति" और "आङि चम इति वक्तव्यम्" इससे दीर्घ। तेजस्विनः = तेजस्+विनि+जस्। इस पद्यमें सामान्यसे विशेष का समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ७४ ॥

शरैरजस्रं कुसुमाऽऽयुधस्य कदर्थ्यमानस्तव कारणाय।
अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद् बिभेति ॥ ७५ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) तव कारणाय कुसुमायुधस्य शरैः अजस्रं कदर्थ्यमानः एषः अभ्यर्चयद्भिः विनिवेद्यमानात् अपि कुसुमात् बिभेति, मन्ये ॥ ७५ ॥

व्याख्या—(हे दमयन्ति !) तव = भवत्याः, कारणाय = हेतवे, त्वत्कृत इति भावः। कुसुमाऽऽयुधस्य = कामदेवस्य, शरैः = बाणैः, पुष्पैः, अजस्रं = नित्यं, कदर्थ्यमानः = पीड्यमानः, एषः = अग्निदेवः, अभ्यर्चयद्भिः = पूजयद्भिर्जनैः, विनिवेद्यमानात् अपि = समर्प्यमाणात् अपि, कुसुमात् = पुष्पात्, बिभेति = त्रस्यति, इति, मन्ये = जाने ॥ ७५ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) आपके लिए कामदेवके बाणरूप पुष्पोंसे निरन्तर पीडित होते हुए ये (अग्निदेव) पूजा करनेवालोंसे समर्पण किये गये फूलसे भी डरते हैं मैं ऐसा मानता हूँ ॥ ७५ ॥

टिप्पणी—कारणाय = "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इससे तादर्थ्यमें चतुर्थी। कुसुमायुधस्य = कुसुमानि आयुधानि यस्य, तस्य (बहु०)। कदर्थ्यमानः = कुत्सितः अर्थः कदर्थः (गति०), कदर्थ्यते इति। कदर्थ + क्यङ् + लट् (शानच्), सुः (कर्ममें)। अभ्यर्चयद्भिः = अभि + अर्च + णिच् + लट् (शतृ) + भिस्। विनिवेद्यमानात् = वि + नि + विद् + णिच् + लट् (शानच्) + ङसिः (कर्ममें)। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवल्लिचित्रा।
चकास्ति चेतोभवपावकस्य धूमाऽऽविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) तेन स्मरेन्धने वक्षसि दत्ता शैवलवल्लिचित्रा संवर्तिका चेतोभवपावकस्य धूमाऽऽविला कीलपरम्परा इव चकास्ति ॥ ७६ ॥

व्याख्या—तेन = अग्निदेवेन, स्मरेन्धने = कामाऽग्निदाह्ये, वक्षसि = उरसि, दत्ता = न्यस्ता, तापशान्तय इति शेषः। शैवलवल्लिचित्रा = शैवाललताकर्बुरा, संवर्तिका = कमलनवदलम्, चेतोभवपावकस्य = कामाऽग्नेः, धूमाऽऽविला = धूमकलुषा, कीलपरम्परा इव = ज्वालाऽऽवलिः इव, चकास्ति = दीप्यते ॥ ७६ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) अग्निदेवने कामदेवके इन्धनरूप अपनी छातीपर शैवललतासे विचित्र कमलका नया पत्ता रख दिया जो कामरूप अग्निकी धूमसे मलिन ज्वालाकी पङ्क्तिके समान शोभित हो रहा है ॥ ७६ ॥

टिप्पणी—स्मरेन्धने = स्मरस्य इन्धनं, तस्मिन् (ष० त०)। शैवलवल्लि-चित्रा = शैवलस्य वल्लिः (ष० त०) तया चित्रा (तृ० त०), । संवर्तिका= "संवर्तिका नवदलम्" इत्यमरः। चेतोभवपावकस्य = चेतसि भवः (स० त०), चेतोभव एव पावकः, तस्य (रूपक०)। धूमाऽऽविला = धूमेन आविला (तृ० त०), कीलपरम्परा = कीलानां परम्परा (ष० त०)। "वह्नेर्द्वयोर्ज्वाल-कीलौ" इत्यमरः। चकास्ति = चकासृ + लट् + तिप्। अग्निने कामसन्तापकी शान्तिके लिए अपनी छातीपर शैवल (सेवार) की लताके साथ कमलका नया पत्ता रख दिया, उनमें शैवललता अग्निकी धूमपङ्क्तिके समान और कमलका नया पत्ता अग्निज्वालाके समान प्रतीत होता है यह भाव है। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ७६ ॥

पुत्री सुहृद्येन सरोरुहाणां, यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक्।
धैर्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) येन सरोरुहाणां सुहृत् पुत्री, चन्दनवासिता दिक् यत्प्रेयसी, स विभुः अपि तव एव हेतोः धैर्यं स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

व्याख्या—अथ यमस्य विरहाऽवस्थां वर्णयति—पुत्रीति। येन = जनेन, यमेनेति भावः। सरोरुहाणां = कमलानां, सुहृत् = मित्रं, विकासकत्वादिति भावः, सूर्यं इत्यर्थः, पुत्री = पुत्रवान्, एतेनाऽभिजन उक्तः। चन्दनवासिता = श्रीखण्डद्रुमसुरभिता, दिक् = दिशा, दक्षिणा दिगिति भावः। यत्प्रेयसी = यस्य (यमस्य) प्रेयसी (प्रियतमा), एतेन भोगसम्पत्तिरुक्ता। सः = तादृशः, विभुः अपि = प्रभुः अपि, यम इत्यर्थः। तव एव = भवत्या एव, हेतोः = कारणात्, धैर्यं = स्वधीरतां, स्मरप्रतापज्वलने = कामसन्तापाऽग्नौ, जुहाव = हुतवान्। यमोऽपि त्वद्वशो जातः धैर्यं चोत्सृष्टवानिति भावः ॥ ७७ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) कमलोंके मित्र (विकासक) सूर्य जिनसे पुत्रवान् हैं, चन्दनोंसे सुगन्धित दिशा (दक्षिण दिशा) जिनकी प्रियतमा है ऐसे प्रभु यमराजने भी आपके ही कारणसे अपने धैर्यको कामदेवके प्रतापरूप अग्निमें हवन कर दिया है ॥ ७७ ॥

टिप्पणी—सरोरुहाणां = सरसि रोहन्तीति सरोरुहाणि, तेषाम्, सरस् + रुह + कः (उपपद०) आम्। पुत्री = पुत्रः अस्याऽस्तीति, पुत्र + इनिः + सुः। चन्दनवासिता = चन्दनैर्वासिता (तृ० त०)। यत्प्रेयसी = यस्य प्रेयसी (ष० त०),। तव हेतोः = "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इससे षष्ठी। स्मरप्रतापज्वलने=

प्रताप एव ज्वलनः (रूपक०)। स्मरस्य प्रतापज्वलनः, तस्मिन् (ष० त०)। जुहाव = हु + लिट् + तिप् (णल्)। यमराज भी आपके वियोगमें अधीर हो रहे हैं यह भाव है। इस पद्यमें ओज गुण है ॥ ७७ ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैधं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः।
कृच्छ्रेऽप्यसौ नोज्झति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्बते यः ॥ ७८ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) मलयः मन्मथैधं तं दह्यमानैः अपि प्रवालैः हस्तैः उपास्ते। यः सदा यदाशाम् अवलम्बते; असौ कृच्छ्रे अपि तस्य सेवां न उज्झति ॥ ७८ ॥

व्याख्या—मलयः = मलयपर्वतः, मन्मथैधं = कामाऽग्निकाष्ठं, तं = यमं, दह्यमानैः अपि=जाज्वल्यमानैः अपि, प्रवालैः=पल्लवैः एव, हस्तैः=करैः, उपास्ते= सेवते, तस्य शीतोपचारमाचरतीति भावः। युक्तं चैतदित्याह—य इति। यः = जनः, सदा = सर्वदा, यदाशां = यद्दिशां, यदनुरागं च, अवलम्बते = आश्रयते, असौ = जनः, कृच्छ्रे अपि = कष्टे अपि, तस्य = जनस्य, सेवां = परिचर्यां, न उज्झति = न त्यजति, यो यमुपजीवति तस्य तत्सेवा विपद्यपि कर्तुमुचितेति भावः ॥ ७८ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) मलय पर्वत कामदेवके इन्धनरूप यमराजको अत्यन्त जलते हुए पल्लवरूप हाथोंसे सेवा करता है। जो सर्वदा जिसकी दिशा वा अनुरागका अवलम्बन करता है, वह कष्ट पड़नेपर भी उसको सेवा नहीं छोड़ता है ॥ ७८ ॥

टिप्पणी—मन्मथैधं = मन्मथस्य एधः, तम् (ष० त०)। "काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः" इत्यमरः। उपास्ते = उप + आस् + लट् + त। यदाशां = यस्य आशा, ताम् (ष० त०), "आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्" इत्यमरः। कृच्छ्रे = स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्" इत्यमरः। जो जिसका उपजीवी है उसे विपत्तिमें भी उसकी सेवा करनी चाहिए यह भाव है। अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ७८ ॥

स्मरस्य कीर्त्येव सितीकृतानि तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि।
अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात् पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥ ७९ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) स भवद्वियोगात् पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि स्मरस्य कीर्त्या सितीकृतानि इव तद्दोःप्रतापैः तापितानि इव अङ्गानि धत्ते ॥ ७९ ॥

व्याख्या—सः = यमः, भवद्वियोगात् = त्वद्विरहात्, पाण्डूनि = पाण्डुवर्णानि, चण्डज्वरजर्जराणि = तीव्रज्वरविशीर्णानि, स्मरस्य = कामस्य, कीर्त्या =

यशसा, सितीकृतानि इव = शुक्लीकृतानि इव, तद्दोःप्रतापैः = कामबाहुतेजोभिः, तापितानि इव = सन्तापितानि इव, अङ्गानि=देहाऽवयवान्, धत्ते = धारयति। कामो यमम्अत्यर्थं पीडयतीति भावः ॥ ७९ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति) यमराज आपके वियोगसे पाण्डुवर्णवाले तथा तीव्र ज्वरसे जर्जर, कामदेवकी कीर्तिसे सफेद बनाये गयेके समान और कामदेवके बाहुओंके प्रतापसे सन्तापयुक्त अङ्गोंको धारण कर रहे हैं ऐसा प्रतीत होता है ॥ ७९ ॥

टिप्पणी—भवद्वियोगात् = भवत्या वियोगः, तस्मात् (ष० त०)। चण्डज्वरजर्जराणि = चण्डश्चाऽसौ ज्वरः (क० धा०), तेन जर्जराणि (तृ० त०), तानि। सितीकृतानि = असितानि सितानि यथा संपद्यन्ते तथा कृतानि, तानि, सित + च्वि + कृ + क्तः + शस्। तद्दोः प्रतापैः = तस्य दोषौ (ष० त०), तयोः प्रतापाः, तैः (ष० त०)। तापितानि = तप + णिच् + क्तः + शस्। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ७९ ॥

यस्तन्वि ! भर्ता घुसृणेन सायं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः।
तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे तन्वि ! यः सायं घुसृणेन समालम्भनकौतुकिन्याः दिशः भर्ता स तदा तुभ्यं चेतः प्रजिघाय, यदा गतः पान्थो निवृत्य न एति ॥ ८० ॥

व्याख्या—अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति—य इत्यादि। हे तन्वि = हे कृशाङ्गि !, यः = देवः, सायं = सन्ध्यायां, घुसृणेन = कुङ्कुमेन, समालम्भनकौतुकिन्याः = अनुलेपनकुतूहलयुक्तायाः, आतपाऽरुण्यात्कुङ्कुमलिप्तवद्भासमानायाः इति भावः। दिशः = आशायाः, पश्चिमदिशाया इति भावः। भर्ता = स्वामी, सः = वरुणः, तदा = तस्मिन्काले, तुभ्यं = त्वदर्थं, चेतः=चित्तं, प्रजिघाय = प्रहितवान्, यदा = यस्मिन् काले, "निवृत्य न एति" इति वाक्यसामर्थ्यात्, चित्रास्वात्यन्यतरनक्षत्रसमय इति भावः। गतः = यातः, पान्थः = पथिकः, निवृत्य = परावृत्य, न एति = न आयाति। वरुणचित्तं भवत्यामेव सानन्दं विहरति न निवर्तत इति भावः ॥ ८० ॥

अनुवादः—हे कृशाङ्गि ! जो सायंकालमें केशरसे लेपन करनेमें कौतुक करनेवाली दिशा (धूपकी अरुणतासे केशरसे लिप्तके समान प्रतीत होनेवाली पश्चिम दिशा) के स्वामी हैं उन वरुणदेवने उस समय (चित्रा और स्वातीमें एकके समयमें) तुम्हारे लिए चित्तको भेजा जब कि गया हुआ पथिक लौटकर नहीं आता है ॥ ८० ॥

टिप्पणी—समालम्भनकौतुकिन्याः = समालम्भने कौतुकिनी, तस्याः (ष० त०)। प्रजिघाय = प्र + हि + लिट् + तिप् (णल्), "हेरचङि" इस सूत्रसे कुत्व। वरुणने तुम्हारे लिए उस समय अपने चित्तको भेजा जब कि गया हुआ पथिक लौटकर नहीं आता है ऐसे वाक्यसे "नन्दन्ति न निवर्तन्ते चित्रास्वात्योर्गता नराः।" ऐसे ज्यौतिषशास्त्रके वचनसे वह समय चित्रा वा स्वाती नक्षत्र प्रतीत होता है। पान्थः = पन्थानं गच्छतीति, पथिन् शब्दसे "पन्थो ण नित्यम्" इस सूत्रसे पन्थ आदेश और ण प्रत्ययका निपातन। वरुणका चित्त आपमें ही आनन्दपूर्वक विहार करता है, लौटकर नहीं आता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें भी ओज गुण है ॥ ८० ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान्।
निजः पतिः सम्प्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) तथा क्षुधितः अश्वामुखोत्थः शिखावान् पयोनिधीनां तापाय न भवति यथा स्मरतापदुःस्थः निजः पतिः हृदिस्थः वारियोऽपि तापाय (भवति) ॥ ८१ ॥

व्याख्या—तथा = तेन प्रकारेण, क्षुधितः=बुभुक्षितः, अश्वामुखोत्थः=वडवामुखोत्थः, शिखावान् = अग्निः, वडवाऽग्निरिति भावः। पयोनिधीनां = समुद्राणां, तापाय = संतापाय, न भवति = नो विद्यते, यथा = येन प्रकारेण, स्मरतापदुःस्थः = कामदाहाऽस्वस्थः, निजः=स्वकीयः, पतिः = स्वामी, वरुण इति भावः। हृदिस्थः = चित्तस्थः, स्मर्यमाण एवेति भावः। वारिपोऽपि= जलरक्षकोऽपि, सन्, तापाय = सन्तापाय, भवति। तथा साक्षात्कुक्षिस्थोऽपि वडवाऽग्निर्न तापयति यथा कामसन्तप्तः निजस्वामी वरुणः स्मृतः सन् तापयतीति भावः ॥ ८१ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) उस प्रकार भूखा वडवाग्नि भी समुद्रोंको तापकारक नहीं होता है जिस प्रकार कामदेवके सन्तापसे अस्वस्थ अपने स्वामी जलरक्षक वरुण स्मरण करनेसे तापकारक होते हैं ॥ ८१ ॥

टिप्पणी—क्षुधितः = क्षुध् + क्तः, "वसतिक्षुधोरिट्" इस सूत्रसे इट् आगम। अश्वामुखोत्थः = अश्वायाः (वडवायाः) मुखम् (ष० त०), तस्मात् उत्तिष्ठतीति, अश्वामुख + उद् + स्था + कः (उपपद०)। शिखावान्=शिखा + मतुप् + सुः। पयोनिधीनां = पयसां निधयः, तेषाम् (ष० त०)। स्मरताप-दुःस्थः = स्मरस्य तापः (ष० त०) तेन दुःस्थः (तृ० त०)। हृदिस्थः = हृदि

तिष्ठतीति, हृदि+स्था+कः+(उपपद०) (अलुक्०)। वारिपः = वारीणि पातीति, वारि+पा+कः (उपपद०) समुद्रको अपने भीतर विद्यमान वडवाग्निसे भी वैसा ताप नहीं होता है जैसा कामदेवसे पीडित अपने स्वामी वरुणका स्मरण करनेसे ताप होता है। इस पद्यमें ऐसे तापका सम्बन्ध न होनेपर भी सम्बन्धका वर्णन करनेसे अतिशयोक्ति अलङ्कार है॥ ८१॥

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता।
ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली॥ ८२॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) तेन श्रिता शैत्यगुणा (तथाऽपि) दुर्विनीता मृणाली यत् त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्रजं गुम्फति, ततः प्रत्युत अधिकं तापम् एव विधत्ते॥ ८२॥

व्याख्या—तेन = वरुणेन, श्रिता = सेविता, मदनतापशान्तय इति शेषः, शैत्यगुणा = शीतलत्वगुणा, तथाऽपि दुर्विनीता = विनयरहिता, प्रतिकूलचारिणी इति भावः। मृणाली = बालमृणालम्, यत्, त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्रजं = भवत्कोमलभुजलतास्मरणमालां, गुम्फति = रचयति, निरन्तरं स्मारयतीति भावः। ततः = तस्मात्, त्वद्बाहुस्मारकत्वाद्धेतोरिति भावः। प्रत्युत = उक्तवैपरीत्येन, अधिकं = साऽतिशयं, तापं=सन्तापम् एव, विधत्ते = करोति॥८२॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) वरुणने कामतापकी शान्तिके लिए लिया गया शीतगुणवाला दुर्विनीत (प्रतिकूलकारी) छोटासा मृणाल जो आपकी भुजलताकी स्मरणमाला रचता है, उस कारणसे उलटा वह अधिक सन्तापको ही उत्पन्न करता है॥ ८२॥

टिप्पणी—शैत्यगुणा = शैत्यं गुणो यस्याः सा (बहु०)। मृणाली = अल्पं मृणालम्, अवयवकी अपचयविवक्षामें "षिद्गौरादिभ्यश्च" इससे ङीप्। "स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि।" इत्यमरः। त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्रजं = बाहुः वल्ली इव (उपमित०), मृदुश्चाऽसौ बाहुवल्ली (क० धा०)। तव मृदुबाहुवल्ली (ष० त०)। तस्याः स्मृतयः (ष० त०), तासां स्रक्, ताम् (ष० त०)। कामतापकी शान्तिके लिए वरुणसे ली गई मृणाली आपकी बाहुलताकी स्मृतिको उत्पन्न करके बहुत ताप करती है यह भाव है। अतः स्मरण अलङ्कार है। तापशान्तिके लिए ली गई मृणाली उसके विरुद्ध तापरूप कार्यको उत्पन्न करती है ऐसा कहनेसे विषमाऽलङ्कार है। इस प्रकार दो अलङ्कारोंका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है॥ ८२॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं बभासे हृदि तापभाजि।
तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) ततः तेन तापभाजि हृदये न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं तच्चित्तमग्नैः मदनस्य बाणैः क्षणेन शतच्छिद्रं कृतम् इव बभासे ॥ ८३ ॥

व्याख्या—ततः = तदनन्तरम् अपि, तेन = वरुणेन, तापभाजि = मदनतापयुक्ते, हृदये = वक्षःस्थले, न्यस्तं = स्थापितं, तापशान्त्यर्थमिति भावः। मृणालदण्डखण्डं = बिसकाण्डशकलं, तच्चित्तमग्नैः = वरुणहृदयस्थितैः, मदनस्य = कामस्य, बाणैः = शरैः, क्षणेन = अल्पकालेन, शतच्छिद्रम् = बहुरन्ध्रं कृतम् इव = विहितम् इव, प्रतिकूलाऽऽचरणरीषाच्छतधा प्रणीतमिवेति भावः। बभासे = शुशुभे। कामबाणैर्वरुणहृदयं जर्जरीकृतमिति भावः ॥ ८३ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तब वरुणसे कामसन्तप्त अपने हृदयमें रक्खा गया मृणालदण्डका खण्ड उनके हृदयमें प्रहृत कामदेवके बाणोंसे थोड़े ही समयमें सैंकड़ों छेदोंसे युक्तके समान शोभित हो रहा है ॥ ८३ ॥

टिप्पणी—तापभाजि = तापं भजतीति तापभाक्, तस्मिन्, ताप + भज् + ण्विः (उपपद०) + ङि। न्यस्तं = नि + अस् + क्तः + सुः। मृणालदण्डखण्डं = मृणालस्य दण्डः (ष० त०) तस्य खण्डम् (ष० त०)। तच्चित्तमग्नैः = तस्य चित्तं (ष० त०), तस्मिन् मग्नाः, तैः (स० त०)। क्षणेन = "अपवर्गे तृतीया" इससे तृतीया। शतच्छिद्रं = शतं छिद्राणि यस्य तत् (बहु०)। बभासे = भास् + लिट् + त (एश्)। कामदेवके बाणोंसे वरुणका हृदय जर्जर हो गया है यह भाव है, इसमें उत्प्रेक्षा अलङ्कार है ॥ ८३ ॥

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवो विक्रमकामचारः।
अमोघमस्त्रं भवतीमवाप्य मदाऽन्धताऽनर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) भवतीम् अमोघम् अस्त्रम् अवाप्य मदाऽन्धताऽनर्गलचापलस्य मनोभुवः त्रिलोकीतिलकेषु तेषु इति विक्रमकामचारः (अस्ति) ॥ ८४ ॥

व्याख्या—भवतीं = त्वाम् एव, अमोघं = सफलम्, अस्त्रम् = आयुधम्, अवाप्य = प्राप्य, स्थितस्येति शेषः। मदाऽन्धताऽनर्गलचापलस्य = गर्वान्ध्योच्छृङ्खलचाञ्चल्यस्य, मनोभुवः = कामदेवस्य, त्रिलोकीतिलकेषु = त्रिभुवनभूषणेषु, तेषु = इन्द्राऽग्नियमवरुणेषु, इति = इत्थं, विक्रमकामचारः = पराक्रमस्वेच्छाचारः, वर्तत इति शेषः ॥ ८४ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) सफल अस्त्रस्वरूप आपको पाकर तीन लोकोंके अलङ्कारस्वरूप उन इन्द्र, अग्नि, यम और वरुण देवोंमें मन्दाऽन्धतासे उच्छृङ्खल चाञ्चल्यवाले कामदेवके इस प्रकार पराक्रमका स्वेच्छाचार रह रहा है ॥ ८४॥

टिप्पणी—अमोघं = न मोघं, तत् (नञ्०)। अवाप्य = अव+आप्+क्त्वा (ल्यप्)। मदाऽन्धताऽनर्गलचापलस्य = मदेन अन्धता (तृ० त०)। अविद्यमानम् अर्गलं यस्य तत् (नञ्बहु०)। अनर्गलं चापलं यस्य सः (बहु०)। मदान्धतया अनर्गलचापलः, तस्य (तृ० त०) त्रिलोकीतिलकेषु = त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी (द्विगुः), तस्याः तिलकानि, तेषु (ष० त०)। विक्रमकामचारः = विक्रमस्य कामचारः (ष० त०)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ८४ ॥

सारोऽथ धारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्वो भविता तवेति।
सन्तर्पयन्ती दमयन्ति ! तेषां श्रुतिः श्रुती नाकजुषामयासीत् ॥ ८५ ॥

अन्वयः—अथ हे दमयन्ति ! तव स्वयंवरः श्वो भविता इति श्रुतिः सुधारसस्य सारः धारा इव सन्तर्पयन्ती नाकजुषां श्रुती अयासीत् ॥ ८५ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, हे दमयन्ति = हे भैमि !, तव = भवत्याः, स्वयंवरः = स्वयंवरोत्सवः, श्वः = भाविनि दिवसे, भविता = भविष्यति, इति = एतादृशी, श्रुतिः = वार्ता, सुधारसस्य = अमृतरसस्य, सारः = श्रेष्ठांशभूता, धारा इव = प्रवाह इव, सन्तर्पयन्ती = प्रीणयन्ती, नाकजुषां = स्वर्गस्थितानाम्, इन्द्रादिदिक्पालानामिति भावः। श्रुती = कर्णौ, अयासीत् = प्राप ॥ ८५ ॥

अनुवादः—हे दमयन्ति ! तब आपका स्वयंवर कल होगा ऐसा वृत्तान्त अमृतरसके सारस्वरूप प्रवाहके समान तृप्त करता हुआ स्वर्गमें रहनेवाले इन्द्र आदि दिक्पालोंके कानोंमें पहुँचा ॥ ८५ ॥

टिप्पणी—श्रुतिः = "श्रुतिः श्रोत्रे अथाऽऽम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि।" इति विश्वः। सुधारसस्य = सुधाया रसः, तस्य (ष० त०) "सारोत्थधारेव" ऐसा पाठान्तर है, उसमें सारोत्था चाऽसौ धारा (क० धा०), सुधारसस्य सारोत्थधारा इव अर्थात् अमृतरसके सारसे उत्पन्न प्रवाहके समान यह अर्थ है। सन्तर्पयन्ती = सं+तृप्+णिच्+लट् (शतृ)+ङीप्+सुः। नाकजुषां = नाकं जुषन्त इति नाकजुषः, तेषाम्, नाक+जुष्+क्विप् (उप०) आम्। अयासीत् = या+लुङ्+तिप् ॥ ८५ ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापथिकैर्मरुद्भिः।
अनङ्गशौर्यानलतापदुःस्थैस्त्वत्प्रेक्षणे त्वरितं मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) अथ अनङ्गशौर्याऽनलतापदुःस्थैः हरितां मरुद्भिः सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापथिकैः मरुद्भिः समं प्रतस्थे ॥ ८६ ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरम्, अनङ्गशौर्याऽनलतापदुःस्थैः = कामविक्रमाऽनलसन्तापाऽस्वस्थैः, हरितां = दिशां, पालकैरिति शेषः, मरुद्भिः = देवैः, इन्द्रादिदिक्पालैरिति भावः। सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः = सपत्नीजन्यकष्टःतीव्रैः, स्वदारनासापथिकैः = आत्मपत्नीनासिकापान्थैः, मरुद्भिः = वायुभिः, समं=सह, प्रतस्थे = प्रस्थितम्। शच्यादिभिरिन्द्रादिपत्नीभिः सापत्न्यदुःखात् दीर्घमुष्णं च निःश्वसितमिति भावः ॥ ८६ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तब कामदेवके पराक्रमरूप अग्निके सन्तापसे अस्वस्थ दिक्पाल इन्द्र आदि देवताओंने सपत्नी (सौत) से उत्पन्न दुःखसे तीव्र अपनी पत्नीकी नासिकाके पथिक वायु (दीर्घ और उष्ण निःश्वासों) के साथ प्रस्थान किया ॥ ८६ ॥

टिप्पणी—अनङ्गशौर्याऽनलतापदुःस्थैः = अनङ्गस्य शौर्यम् (ष० त०), स एव अनलः (रूपक०); तस्य तापः (ष० त०)। तेन दुःस्थाः, तैः (तृ० त०)। मरुद्भिः = "मरुतौ पवनाऽमरौ" इत्यमरः। सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः = समानः पतिः यस्याः सा सपत्नी (बहु०), "नित्यं सपत्न्यादिषु" इस सूत्रसे ङीप्, नकार और समानके स्थानमें "स" भाव। सपत्न्या भवम् (तृ० त०), तच्च तद् दुःखं (क० धा०), तेन तीक्ष्णाः, तैः (तृ० त०)। स्वदारनासापथिकैः= स्वस्य दाराः (ष०त०), "भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः" इत्यमरः। स्वदाराणां नासाः (ष० त०) तासु पथिकाः तैः (स० त०)। मरुद्भिः = "समम्" इस पदके योगमें तृतीया। प्रतस्थे = प्र+स्था+लिट् (भावमें) +त (एश्)। शची आदि इन्द्र आदिकी पत्नियोंने आगामी सापत्न्यदुःखसे दीर्घ और उष्ण निःश्वास छोड़ा यह भाव है। इस पद्यमें सहोक्ति अलङ्कार है। उपेन्द्रवज्रा छन्द है ॥ ८६ ॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन।
क्षुधं च निर्वापयता तृषं च स्वादीयसाऽध्वा गमितः सुखं तैः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) अपास्तपाथेयसुधोपयोगैः तैः क्षुधं तृषं च निर्वापयता स्वादीयसा त्वच्चुम्बिना स्वमनोरथेन एव अध्वा सुखं गमितः ॥ ८७ ॥

व्याख्या—अपास्तपाथेयसुधोपयोगैः = परित्यक्तसम्बलरूपाऽमृतोपयोगैः, तैः = इन्द्रादिभिर्दिक्पालैः, क्षुधं = बुभुक्षां, तृषं = तृष्णां, पिपासां च,

निर्वापयता = शमयता, स्वादीयसा = स्वादुतरेण, त्वच्चुम्बिना = भवद्गोचरेण, स्वमनोरथेन = आत्माऽभिलाषेण, एव, अध्वा = मार्गः, सुखम् = आनन्दपूर्वकम्, अनायासमिति भावः। गमितः = नीतः। इन्द्रादयो दिक्पाला अमृतमप्युत्सृज्य त्वत्प्राप्तिमनोरथेन प्राप्ता इति भावः ॥ ८७ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) मार्गके सम्बलरूप अमृतका भी परित्याग करनेवाले उन इन्द्र आदि दिक्पालोंने भूख और प्यासको हटानेवाले अत्यन्त स्वादु आपकी प्राप्तिके अपने मनोरथसे ही मार्गको अनायास पार किया है ॥८७॥

टिप्पणी—अपास्तपाथेयसुधोपयोगैः = पथि साधु पाथेयम्, पथिन् शब्दसे "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" इस सूत्रसे ढञ् (एय) प्रत्यय। "पाथेयं संबलं स्मृतम्" इति यादवः। पाथेयं चाऽसौ सुधा (क० धा०), तस्या उपयोगः (ष० त०)। अपास्तः पाथेयसुधोपयोगो यैस्ते, तैः, (बहु०)। स्वादीयसा = अतिशयेन स्वादुः स्वादीयान्, तेन, स्वादु + ईयसुन् + टा। त्वच्चुम्बिना = त्वां चुम्बतीति त्वच्चुम्बी, तेन, युस्मद + चुबि + णिनिः (उपपद०) + टा। मनोरथमें वक्त्रसंयोगका बाध होनेसे चुम्बनका संयोगरूप अर्थ लाक्षणिक है। स्वमनोरथेन = स्वस्य मनोरथस्तेन (ष० त०)। इन्द्र आदि दिक्पाल अमृतका भी उपभोग न करके भूख और प्यासको हटानेवाले तथा अमृतसे भी स्वादुतर आपकी प्राप्तिके अभिलाषसे ही यहाँ प्राप्त हुए हैं यह भाव है ॥ ८७ ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः।
सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः पादाऽर्पणाऽनुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) त्वदर्थेन प्रिया देवीः मनोभूशरदावदाहे निमज्जयद्भिः सुरेषु सारैः तैः अधुना इयं भूः पादाऽर्पणाऽनुग्रहभूः क्रियते ॥८८॥

व्याख्या—त्वदर्थेन = भवत्प्रयोजनेन, प्रियाः=दयिताः, देवीः = शच्यादिदेवीः, मनोभूशरदावदाहे = कामबाणदवाऽग्निदाहे, स्वप्रवासेन विरहाऽनल इति भावः। निमज्जयद्भिः = निमग्नाः कुर्वद्भिः, स्वस्वपत्नीः कामपीडिताः विदधद्भिरिति भावः। सुरेषु = देवेषु, सारैः = श्रेष्ठैः, इन्द्रादिभिरिति भावः। अधुना = इदानीम्, इयम् = एषा, भूः = विदर्भभूमिः, पादाऽर्पणाऽनुग्रहभूः = चरणाऽर्पणप्रसादस्थानं, क्रियते = विधीयते। इन्द्रादयो दिक्पालाः स्वस्वपत्नीस्त्वदर्थं विरहानलपीडिताः कृत्वा विदर्भान् प्राप्ता इति भावः ॥ ८८ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) आपके लिए अपनी प्रिया इन्द्राणी आदि देवियोंको कामबाणरूप दवाग्निके दाहमें डालनेवाले इन्द्र आदि श्रेष्ठ दिक्पालोंने

अभी इस विदर्भदेशकी भूमिको अपने चरणोंके अर्पणरूप अनुग्रहका स्थान बनाया है ॥ ८८ ॥

टिप्पणी—त्वदर्थेन = त्वम् एव अर्थः त्वदर्थस्तेन (रूपक०), मनोभूशरदावदाहे = मनोभुवः शराः (ष० त०), त एव दावः (रूपक०), तस्य दाहः, तस्मिन् (ष० त०)। निमज्जयद्भिः = नि + मस्ज् + णिच् + लट् + शतृ + भिस्। पादाऽर्पणाऽनुग्रहभूः = पादयोः अर्पणम् (ष० त०), स एव अनुग्रहः (रूपक०), तस्य भूः (ष० त०)। क्रियते = कृ + लट् (कर्ममें) + त। इन्द्र आदि दिक्पाल आपके लिए अपनी प्रियाको विरहिणी बनाकर विदर्भमें आ गये हैं यह भाव है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ८८ ॥

अलङ्कृताऽऽसन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम्।
अवापितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं निक्षिप्य सन्देशमयाऽक्षराणि ॥ ८९ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) अलङ्कृताऽऽसन्नमहीविभागैः तैः अमरैः अयं जनः भवत्यां सन्देशमयाऽक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेख्यलक्ष्मीम् अवापितः ॥ ८९ ॥

व्याख्या—अलङ्कृताऽऽसन्नमहीविभागैः = भूषितनिकटभूप्रदेशैः, तैः = पूर्वोक्तैः, अमरैः = इन्द्रादिभिः, अयं=सन्निकृष्टस्थः, जनः=अहमित्यर्थः। भवत्यां= त्वयि विषये, सन्देशमयाऽक्षराणि = सन्देशरूपवाक्यानि, निक्षिप्य=अर्पयित्वा, जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं=चरिष्णुपत्त्रशोभाम्, अवापितः=प्रापितः। तेषामिन्द्राऽऽदीनां दिक्पालानामहं सन्देशहरत्वेन आयातोऽस्मीति भावः ॥ ८९ ॥

अनुवादः— हे दमयन्ति ! निकट भूप्रदेशको भूषित करनेवाले उन इन्द्र आदि दिक्पालोंने मुझे आपके प्रति सन्देशरूप वाक्योंको सौंपकर चल पत्त्रकी शोभाको प्राप्त कराया है ॥ ८९ ॥

टिप्पणी—अलङ्कृताऽऽसन्नमहीविभागैः = मह्या विभागः (ष० त०), अलङ्कृत आसन्नो महीविभागो यैस्ते, तैः (बहु०)। सन्देशमयाऽक्षराणि = सन्देशा एव सन्देशमयानि, सन्देश + मयट् (स्वार्थमें) + जस्। सन्देशमयानि च तानि अक्षराणि, तानि (क० धा०)। निक्षिप्य = नि + क्षिप + क्त्वा (ल्यप्)। जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं = जङ्गमं च तत् लेख्यम् (क० धा०), तस्य लक्ष्मीः, ताम् (ष० त०)। अवापितः=अव + आप् + णिच् + क्तः + सुः। मैं उन इन्द्र आदि दिक्पालोंका सन्देश लेकर दूतके रूपमें आपके पास आया हूँ यह अभिप्राय है ॥ ८९ ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि सन्दिशन्ति।
त्वं मूर्च्छतां नः स्मरभिल्लशल्यैर्मुदे विशल्यौषधिवल्लिरेधि ॥ ९० ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) एते एकैकं पीनस्तनोपपीडं परिरभ्य त्वयि सन्दिशन्ति—"स्मरभिल्लशल्यैः मूर्च्छतां नः मुदे त्वं विशल्यौषधिवल्लिः एधि" ॥ ९० ॥

व्याख्या—एते = इन्द्राऽऽदयो देवाः, एकैकं = प्रत्येकमेव, पीनस्तनोपपीडं = स्थूलकुचपीडापूर्वकमिति भावः। परिरभ्य = आलिङ्ग्य त्वयि = भवत्यां विषये, सन्दिशन्ति = वाचिकं कथयन्ति। किं तदित्याह—त्वमिति। स्मरभिल्लशल्यैः = कामाऽन्त्यजविशेषबाणैः, मूर्च्छतां = मुह्यतां, नः = अस्माकं, मुदे = प्रीतये, त्वं = भवती, विशल्यौषधिवल्लिः = विशल्यकरणी लता, एधि = भव ॥ ९० ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) ये इन्द्र आदि दिक्पाल प्रत्येक ही स्थूल कुचोंको पीडित करके आलिङ्गन कर आपको सन्देश देते हैं—"कामदेवरूप भिल्ल (अन्त्यजविशेष) के बाणोंसे मूर्च्छित होनेवाले हम लोगोंकी प्रीतिके लिए तुम विशल्य (बाणको दूर करनेवाली) औषधलता बनो ॥ ९० ॥

टिप्पणी—एकैकम् = एकम् एकम्, "एकं बहुव्रीहिवत्" इस सूत्रसे बहुव्रीहिवद्भावसे सु का लोप, (क्रि० वि०)। पीनस्तनोपपीडं = पीनौ च तौ स्तनौ (क० धा०), "पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे" इत्यमरः। पीनस्तनयोः उपपीड्य पीनस्तनोपपीडम्, पीनस्तन—उपपद और "उप" उपसर्ग इनसे युक्त पीड धातुसे "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" इस सूत्रसे णमुल् प्रत्यय। परिरभ्य = परि + रभ् + क्त्वा (ल्यप्)। सन्दिशन्ति = सं + दिश + लट् + झिः। स्मरभिल्लशल्यैः = स्मर एव भिल्लः (रूपक०), तस्य शल्यानि, तैः (ष० त०), मूर्च्छतां = मूर्च्छन्तीति मूर्च्छन्तः, तेषाम्, मुर्च्छ + लट् (शतृ) + आम्। विशल्यौषधिवल्लिः = विगतं शल्यं यया सा (बहु०), सा चाऽसौ ओषधिः (क० धा०), तस्या वल्लिः (ष० त०)। एधि = अस् + लोट् + सिप्, "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इससे सकारके स्थानमें एकार, "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इससे 'हि' के स्थानमें 'धि'। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ९० ॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन् मनोरथऽऽस्वासनयैकयैव।
निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्गुण वासराणि ॥ ९१ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) त्वत्कान्ति पिपासन् अयं निजः कटाक्षः

अस्माभिः कियन्ति वासराणि यावत् एकया मनोरथाऽऽश्वासनया एव विप्रलभ्यः खलु ? भण ॥ ९१ ॥

व्याख्या—अथ षोडशभिः पद्यैः सन्देशमेवाह—त्वदित्यादि, त्वत्कांति = भवत्सौन्दर्याऽमृतं, पिपासन् = पातुम् इच्छन्, अयम् = एषः, निजः = स्वकीयः, अस्मदीय इति भावः । कटाक्षः = अपाङ्गदर्शनम्, अस्माभिः = देवैः, कियन्ति = कति, वासराणि = दिनानि, यावत्, कियद्दिनपर्यन्तमिति भावः । एकया = मुख्यया, मनोरथाऽऽश्वासनया एव = अभिलाषप्राप्तिसान्त्वनया एव, विप्रलभ्यः = प्रतारणीयः, खलु=निश्चयेन, भण = कथय । कालयापना नो विधेया, दर्शनाऽभिलाषिणो वयमनुकम्पनीया इति भावः ॥ ९१ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तुम्हारे सौन्दर्यरूप अमृतको पान करनेकी इच्छा रखनेवाले इस अपने कटाक्षको हम लोग कितने दिनोंतक मुख्य अभिलाषप्राप्तिकी सान्त्वनासे ही प्रतारण करते रहें ? कहो ॥ ९१ ॥

टिप्पणी—त्वत्कांति = तव कान्तिः, ताम् (ष०,त०) । पिपासन् = पातुम् इच्छन्, पा + सन् + लट् (शतृ) + सुः । वासराणि यावत् = अत्यन्त संयोगमें द्वितीया । कालयापन मत करो, दर्शनाऽभिलाषी हमलोगोंपर अनुकम्पा करो यह भावार्थ है ॥ ९१ ॥

निजे सृजाऽस्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेषवेषम् ।
प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुषारैः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) निजे भुजे आदित्यवर्गे च अस्मासु परिवेषवेषं भजन्त्यौ सृज । प्रसीद । अनङ्गलीलालहरीतुषारैः अङ्गैः तापं निर्वापय ॥ ९२ ॥

व्याख्या—निजे = स्वकीये, भुजे = बाहू । आदित्यवर्गे च = सुरसमूहे, सूर्यसमूहे च, अस्मासु = इन्द्रादिषु, परिवेषवेषं = सूत्रपरिध्याकारं, भजन्त्यौ = आश्रयन्त्यौ, सृज = कुरु, आलिङ्गेति भावः । आदित्ये च परिवेषः (परिधिः) युक्त एवेति भावः । प्रसीद = प्रसन्ना भव । अनङ्गलीलालहरीतुषारैः = मदनविहारोर्मिशीतलैः, अङ्गैः=देहाऽवयवैः, तापं=सन्तापं, निर्वापय=शमय ॥ ९२ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तुम अपनी भुजाओंको आदित्यसमूह अथ वा देवसमूह हमलोगोंमें परिवेषके आकारवाली बनाओ (आलिङ्गन करो)। प्रसन्न होओ । कामदेवके विहारकी तरङ्गोंसे शीतल अपने अङ्गोंसे हमारे सन्तापको ठण्डा करो ॥ ९२ ॥

टिप्पणी—भुजे = "अथो भुजा । द्वयोर्बाहौ करे ।" इति मेदिनी । मेदिनीकोशके इस वचनके अनुसार भुजः, भुजा इस प्रकार स्त्रीलिङ्गमें भी भुजाका प्रदर्शन है । आदित्यवर्गे = अदितेरपत्यानि पुमांसः आदित्याः, अदिति शब्दसे "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" इस सूत्रसे ण्यप्रत्यय । "आदित्या ऋभवोऽस्वप्नाः" इत्यमरः । आदित्यानां वर्गः, तस्मिन् (ष० त०) । परिवेषवेषं = परिवेषस्य वेषः, तम् (ष० त०), "परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा ।" इत्यजपालः । अनङ्गलीलाऽऽलहरीतुषारैः = अनङ्गस्य लीला (ष० त०), तस्या लहर्यः (ष० त०), ताभिः तुषाराणि, तैः (तृ० त०) । तुम आलिङ्गनसे हमारे मदनसन्तापको दूर करो यह भाव है ॥ ९२ ॥

दयस्व नो घातय नैवमस्माननङ्गचाण्डालशरैरदृश्यैः ।
भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात्पवित्रैः ॥ ९३ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) नः दयस्व, अदृश्यैः अनङ्गचाण्डालशरैः एवम् अस्मान् न घातय, (किन्तु) प्रेमरसात् पवित्रैः तव तीक्ष्णकटाक्षबाणैः भिन्नाः (सन्तः) प्रेमः वरम् ॥ ९३ ॥

व्याख्या—नः = अस्माकं, दयस्व = अस्मान् अनुकम्पस्व इति भावः । अदृश्यैः = अलक्ष्यैः, अनङ्गचाण्डालशरैः = कामचाण्डालबाणैः, एवम् = इत्थम्, अस्मान् = देवान्, न घातय = नो मारय, किन्तु प्रेमरसात् = अनुरागजलात्, पवित्रैः = शुद्धैः, तव = भवत्याः, तीक्ष्णकटाक्षबाणैः = निशिताऽपाङ्गदर्शनशरैः, भिन्नाः = विदारिताः सन्तः, प्रेमः = म्रियामहे, वरं = मनाक् प्रियम् । जीवनाऽसंभवे चाण्डालहस्तमरणात्तीर्थमरणं वरमिति भावः ॥ ९३ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तुम हमलोगोंपर दया करो, अदृश्य कामरूप चाण्डालके बाणोंसे इस प्रकार हमारी हत्या मत कराओ किन्तु प्रेमरससे पवित्र तुम्हारे तीक्ष्ण कटाक्षरूप बाणोंसे विदीर्ण होते हुए हम लोग मर जायँ यह कुछ अच्छा है ॥ ९३ ॥

टिप्पणी—नः = "दयस्व" इस 'दय' धातुके प्रयोगमें "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इस सूत्रसे षष्ठी । अदृश्यैः = न दृश्याः, तैः (नञ्०), अनङ्गचाण्डालशरैः = अनङ्ग एव चाण्डालः (रूपक०) तस्य शराः, तैः (ष० त०) । घातय = हन् + णिच् + लोट् + सिप् । प्रेमरसात् = प्रेम एव रसः, तस्मात् (रूपक०) । तीक्ष्णकटाक्षबाणैः = कटाक्षा एव बाणाः (रूपक०), तीक्ष्णाश्च ते कटाक्षबाणाः, तैः (क० धा०) । भिन्नाः = भिद् + क्तः + जस् । प्रेमः = प्र + इण् + लट् +

मस्। चाण्डालके हाथोंसे मरनेके बदले आपके कटाक्षबाणोंसे मरना कुछ अच्छा है यह भाव है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ ९३॥

त्वदर्थिनः सन्तु परःसहस्राः, प्राणास्तु नस्त्वच्चरणप्रसादः।
विशङ्कसे कैतवनर्तितं चेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम्॥ ९४॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) त्वदर्थिनः परःसहस्राः सन्तु, नः प्राणास्तु त्वच्चरणप्रसादः। (अथ) कैतवनर्तितं विशङ्कसे चेत्, अन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम्॥ ९४॥

व्याख्या—त्वदर्थिनः = भवत्प्रार्थकाः, भवत्कामुका इति भावः। परः-सहस्राः = सहस्राऽधिकसंख्यकाः, सन्तु = भवन्तु, परं नः = अस्माकं, प्राणास्तु= असवस्तु, त्वच्चरणप्रसादः = भवत्पादाऽनुग्रहः, वयं त्वदेकाऽधीनजीवना इति भावः। अथ कैतवनर्तितं = छलनर्तनं, कपटनाटकमिति भावः, विशङ्कसे चेत् = आशङ्कसे यदि, तर्हि अन्तश्चरः = हृदयवर्ती, पञ्चशरः = कामदेवः, प्रमाणं = साक्षी, अस्मद्वचनसत्यताऽयां काम एव साक्षी, स हि महती देवतेति भावः॥९४॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तुमसे प्रार्थना करनेवाले भले ही हजारसे भी अधिक हों, परन्तु हमारे प्राण तुम्हारे चरणोंके अनुग्रहके अभिलाषी हैं। इसमें हमारे कपटके अभिनयकी आशङ्का करती हो तो हृदयमें रहनेवाले कामदेव ही इसमें प्रमाण (साक्षी) हैं॥ ९४॥

टिप्पणी—त्वदर्थिनः = त्वाम् अर्थयन्ते तच्छीलाः, युष्मद् + अर्थ + णिनिः (उपपद०) + जस्। परःसहस्राः = सहस्रात् परे, "पञ्चमी भयेन" इस सूत्रमें "पञ्चमी" ऐसा योगविभाग होनेसे समास (प० त०)। राजदन्तादिमें पाठ होनेसे उपसर्जन सहस्र शब्दका परनिपात, पारस्करादिगणमें पढ़े जानेसे "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" इस सूत्रसे सुट् आगम। श्रीभोज "परः" इसको निपात मानते हैं। "परः शताऽऽद्यास्ते येषां परा संख्या शताऽदिकात्।" इत्यमरः। त्वच्चरणप्रसादः = तव चरणौ (ष० त०), तयोः प्रसादः (ष० त०)। कैतवनर्तितं = कैतवस्य नर्तितं तत् (ष० त०)। अन्तश्चरः = अन्तश्चरतीति, अन्तस् + चर + अच् (उपपद०)। पञ्चशरः = पञ्च शरा यस्य सः (बहु०)॥ ९४॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय।
बहिस्त्वयाऽलङ्क्रियतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव॥ ९५॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) भवत्या अस्माकम् एतत् अन्तः हृदयं चिराय अध्यासितं तावत् । (किन्तु) इदानीं बहिः (अपि) त्वया मुरं विद्विषत उरः श्रिया इव अलङ्क्रियताम् ॥ ९५ ॥

व्याख्या—भवत्या = त्वया, अस्माकम् = इन्द्रादिदेवानाम्, एतत् = अतिसमीपस्थम्, अन्तः=अभ्यन्तरस्थं, हृदयम् = अन्तःकरणं, चिराय = बहुसमयायारभ्य, अध्यासितम् = अधिष्ठितं, तावत् = एव, निरन्तर चिन्तयेति भावः । किन्तु इदानीम् = अधुना, बहिः = बाह्यम् अपि, हृदयं = वक्षःस्थलं, त्वया = भवत्या, मुरं = मुरनामकस्य दैत्यस्य, विद्विषतः = शत्रोः, भगवतो विष्णोरित्यर्थः । उरः = वक्षःस्थलं, श्रिया इव = लक्ष्म्या इव, अलङ्क्रियतां = भूष्यताम् ॥ ९५ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) आप हमारे भीतरी हृदय (अन्तःकरण) में बहुत कालसे स्थित हैं ही, इस समय बाहरी हृदय (छाती) को भी, जैसे मुरारि (विष्णु) के हृदयको लक्ष्मी अलङ्कृत करती हैं वैसे ही अलङ्कृत कीजिए ॥ ९५ ॥

टिप्पणी—भवत्या = भातीति भवती, तया, भा + डवतु + ङीप् + सुः । मुरं = "विद्विषतः" इस पदके योगमें "नलोकाऽव्यय०" इत्यादि सूत्रसे निषिद्ध षष्ठीका "द्विषःशतुर्वा" इससे विकल्पसे प्रतिप्रसव होनेसे एक पक्षमें द्वितीया । विद्विषतः = विद्वेष्टीति विद्विषन्, तस्य । "द्विषोऽमित्रे" इससे शतृ, वि + द्विष् + लट् (शतृ) + ङस् । अलङ्क्रियताम् = अलम् + कृ + लोट् (कर्ममें) + त । इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ९५ ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाऽभूदलङ्कुरु द्यां, विफलो विलम्बः ।
भुवः स्वरादेशमथाऽऽचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) तव चेतसि दयोदयः अभूत् चेत् द्याम् अलङ्कुरु, विलम्बो विफलः । अथ स्वभूमौ भूमौ धृतिं यासि यदि (तर्हि) भुवः स्वरादेशम् आचरामः ॥ ९६ ॥

व्याख्या—तव = भवत्याः, चेतसि = चित्ते, दयोदयः = कृपाऽऽविर्भावः, अभूत् = जातः, चेत् = यदि, द्यां = स्वर्गम्, अलङ्कुरु = भूषय, विलम्बः = कालाऽतिपातः, विफलः = निष्फलः । "शुभस्य शीघ्रम्" इति न्यायादिति भावः । अथ = अथ वा, पक्षान्तरे, स्वभूमौ = निजजन्मस्थाने, भूमौ = भूलोके, धृतिं = सन्तोषं, यासि यदि = प्राप्नोषि चेत्, तर्हि भुवः = भूमेः, स्वरादेशं=

स्वर्गाज्ञां, स्वर्गसंज्ञामिति भावः। आचरामः = कुर्मः, वयं चाऽत्रैव स्थास्याम इति भावः। यत्र वयं तत्रैव स्वर्ग इति तात्पर्यम् ॥ ९६ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तुम्हारे चित्तमें दयाका उदय हो तो स्वर्गको अलङ्कृत करो, विलम्ब करना निष्फल है। अथ वा तुम अपने जन्मस्थान भूलोकमें ही सन्तोष करती हो तो भूलोकको ही स्वर्ग बना देंगे ॥ ९६ ॥

टिप्पणी—दयोदयः = दयाया उदयः (ष० त०), अलङ्कुरु = अलम् + कृ + लोट् + सिप्। विफलः = विगतं फलं यस्मात् सः (बहु०)। स्वभूमौ = स्वस्या भूमिः, तस्याम् (ष० त०)। स्वरादेशं = स्वः आदेशः, तम् (ष० त०)। आचरामः = आङ् + चर + लट् + मस् ॥ ९६ ॥

धिनोति नाऽस्माञ्जलजेन पूजा त्वयाऽन्वहं तन्वि ! वितन्यमाना।
तव प्रसादाय नते तु मौलौ पूजाऽस्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

अन्वयः—हे तन्वि ! त्वया अन्वहं वितन्यमाना जलजेन पूजा अस्मान् न धिनोति। तु तव प्रसादाय नते मौलौ त्वत्पदपङ्कजाभ्यां नः पूजा अस्तु ॥ ९७ ॥

व्याख्या—हे तन्वि = हे कृशाङ्गि !, त्वया = भवत्या, अन्वहम् = अनुदिनं, वितन्यमाना = क्रियमाणा, जलजेन = जलजैः, पूजा = अर्चा, अस्मान् = इन्द्रादीन् देवान्, न धिनोति = न प्रीणयति। तु = किन्तु, तव = भवत्याः, प्रसादाय = अनुग्रहसम्पादनाय, नते = नम्रे, मौलौ = मस्तके, त्वत्पदपङ्कजाभ्यां = भवच्चरणपद्माभ्यां, नः = अस्माकं, पूजा = सपर्या, अस्तु = भवतु। प्रणयाऽपराधेषु त्वच्चरणताडनाऽर्थिनो वयमिति भावः ॥ ९७ ॥

अनुवादः—हे कृशाङ्गि ! तुमसे प्रतिदिन की गई कमलोंसे पूजा हमें प्रसन्न नहीं करती है, परन्तु तुम्हें प्रसन्न करनेके लिए झुके हुए मस्तकमें तुम्हारे चरण-कमलोंसे हम लोगोंकी पूजा हो ॥ ९७ ॥

टिप्पणी—अन्वहम्=अहः अहः (वीप्सामें अव्ययीभाव), "अनश्च" इससे समासाऽन्त टच् प्रत्यय। वितन्यमाना = वितन्यत इति, वि + तन + लट् (कर्ममें) (शानच्) + टाप् + सुः। जलजेन = जले जातं जलजं, तेन, "सप्तम्यां जनेर्डः" इस सूत्रसे डप्रत्यय, जल + जन् + ड (उपपद०) + टा। "जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" इस सूत्रसे जातिमें एकवचन भी। धिनोति = धिवि + लट् + तिप्। प्रसादाय = तादर्थ्यमें चतुर्थी। त्वत्पद-पङ्कजाभ्यां=पदे पङ्कजे इव (उपमित०), तव पदपङ्कजे, ताभ्याम् (ष० त०)।

प्रेमके अपराधोंमें हमलोग आपके चरणकमलोंसे ताडन पानेके लिए अभिलाष करते हैं यह भाव है ॥ ९७ ॥

स्वर्णैवितीर्णैः करवाम वामनेत्रे ! भवत्या किमुपासनासु ।
अङ्ग ! त्वदङ्गानि निपीतपीतादर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥ ९८ ॥

अन्वयः—हे वामनेत्रे ! भवत्या उपासनासु वितीर्णैः स्वर्णैः किं करवाम ? (किन्तु) अङ्ग ! निपीतपीतादर्पाणि त्वदङ्गानि नः पाणिः याचते खलु ॥ ९८ ॥

व्याख्या—हे वामनेत्रे = हे सुन्दरनेत्रे कुटिलनेत्रे वा, भवत्या = त्वया, उपासनासु = पूजासु, वितीर्णैः = समर्पितैः, स्वर्णैः = सुवर्णदक्षिणाभिः अथ वा सुवर्णकमलैः किं, करवाम = कुर्याम, हेमाऽद्रिवासिनामस्माकं सुवर्णेन किं प्रयोजनमिति भावः। किन्तु, अङ्ग = हे दमयन्ति !, निपीतपीतादर्पाणि = निवारितहरिद्रागर्वाणि, "निपीतपीतदर्पाणि" इति पाठे निवारितसुवर्णादि-गर्वाणि इत्यर्थः। तादृशानि त्वदङ्गानि = भवच्छरीराऽवयवान्, नः = अस्माकं, पाणिः = हस्तः, याचते = प्रार्थयते, खलु = निश्चयेन ॥ ९८ ॥

अनुवादः—हे सुन्दर नेत्रोंवाली ! अथ वा हे कुटिल नेत्रोंवाली !, पूजाओंमें तुमसे समर्पित सुवर्णरूप दक्षिणाओंसे वा सुवर्णकमलोंसे हम लोग क्या करेंगे ? किन्तु हे दमयन्ति ! हरिद्रा (हल्दी) के गर्वको पान करनेवाले तुम्हारे अङ्गोंको हमारा हाथ प्रार्थना करता है ॥ ९८ ॥

टिप्पणी—वामनेत्रे = वामे नेत्रे यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। "वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ" इत्यमरः। वितीर्णैः = वि + तॄ + क्तः + भिस्। करवाम = कृ + लोट् + मस्। निपीतपीतादर्पाणि = पीताया दर्पः (ष० त०), "निशाऽऽ-ख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी।" इत्यमरः। निपीतः पीतादर्पः यैस्तानि, तानि (बहु०)। "निपीतपीतदर्पाणि" इस पाठान्तरमें निपीतः पीतानां (सुवर्णा-दिद्रव्याणाम्) दर्पो, यैस्तानि (बहु०), ऐसी व्युत्पत्ति करनी चाहिए। त्वदङ्गानि = तव अङ्गानि, तानि (ष० त०) सुवर्णपर्वत (सुमेरु) पर रहने-वाले हम लोग तुमसे समर्पित सुवर्णोंसे क्या करेंगे ? हरिद्राके गर्वको मिटानेवाले तुम्हारे अङ्गोंको हमारे हाथ प्रार्थना करते हैं यह भाव है ॥ ९८ ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं त्वद्गौरिमस्पर्द्धि दहेम हेम।
प्रसूननाराचशराऽऽसनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु ! बभ्रु ॥ ९९ ॥

अन्वयः—प्रसूननाराचशराऽऽसनेन सह एकवंशप्रभवभ्रु ! वयं कलादा इव त्वद्गौरिमस्पर्द्धि दुर्विदग्धं बभ्रु हेम दहेम ॥ ९९ ॥

व्याख्या—प्रसूननाराचशराऽसनेन सह = कामचापेन समम्, हे एकवंश-प्रभवभ्रु = हे एककारणोत्पन्नभ्रूयुक्ते !, वयम् = इन्द्रादयो दिक्पालाः, कलादा इव = स्वर्णकारा इव, त्वद्गौरिमस्पर्द्धि = त्वद्गौरत्वसंघर्षशीलं, त्वद्गौरत्व-साम्याऽभिलाषीति भावः। अत एव दुर्विदग्धं = दुर्विनीतं, बभ्रु = पिङ्गलं, हेम = सुवर्णं, दहेम = अग्नौ प्रक्षिपेम, त्वदङ्गस्पर्द्धाऽपराधाच्छुद्धिरा-हित्याच्चाऽस्माकं दाह्यसुवर्णसमर्पणात्सर्वाऽनवद्याऽङ्गसमर्पणमेव सन्तर्पणमिति भावः ॥ ९९ ॥

अनुवादः—हे कामदेवके धनुके साथ एक वंश (कुल वा बाँस) से उत्पन्न भौंहोंवाली ! हम लोग सुनारके समान तुम्हारे गौर वर्णके साथ स्पर्द्धा (संघर्ष) करनेवाले अत एव दुर्विनीत भूरे सोनेको जलाते हैं ॥ ९९ ॥

टिप्पणी—प्रसूननाराचशराऽसनेन = प्रसूनानि नाराचा यस्य सः (बहु०), तस्य शरासनं, तेन (ष० त०)। एकवंशप्रभवभ्रु=एकश्चाऽसौ वंशः (क० धा०), स प्रभवः (कारणम्) ययोस्ते एकवंशप्रभवे (बहु०), ते भ्रुवौ यस्याः सा एकवंशप्रभवभ्रूः (बहु०), तत्सम्बुद्धौ। यहाँपर भ्रू शब्द उवङ्स्थानीय है अतः "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इस सूत्रसे नदी संज्ञाका निषेध होनेसे "अम्बाऽर्थनद्यो-र्ह्रस्वः" इस सूत्रकी प्रसक्ति न होनेसे "एकवंशप्रभवभ्रु" ऐसा ह्रस्वाऽन्त पाठ प्रामादिक है अतः "एकवंशप्रभवभ्रूः" ऐसा पाठ उचित है यह बहुतसे विद्वानों-का अभिमत है परन्तु महोपाध्याय मल्लिनाथजी "अप्राणिजातेश्चाऽरज्ज्वादी-नामुपसंख्यानम्" यहाँपर "अलाबूः, कर्कन्धूः" भाष्यकारके ऐसे उदाहरणोंसे ऊकारसे भी ऊङ्की प्रवृत्ति होती है यह बात जानी जाती है, अत एव काव्याऽ-लङ्कारमें वामन पण्डितने भी "ऊकारादप्यूङ्प्रवृत्तेः" ऐसा लिखा है। अत एव नदी संज्ञा होनेसे ह्रस्व उपपन्न है। कलादाः=कलाः (स्वर्णखण्डान्) ददन्तीति। कला + दो + कः + जस्। "कलादा रुक्मकारकाः" इत्यमरः। त्वद्गौरिमस्पर्द्धि= गौरस्य भावो गौरिमा, गौर + इमनिच् + सुः। तव गौरिमा (ष० त०), तं स्पर्द्धते तच्छीलं तत् त्वद्गौरिमन् + स्पर्द्ध + णिनिः (उपपद०), + अम्। बभ्रु = "बभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु" इत्यमरः। दहेम = दह + विधिलिङ् + मस्। हे दमयन्ति ! तुम्हारे अङ्गोंके साथ स्पर्धा (बराबरी) करनेके अपराधसे और शुद्धि न होनेसे भी वैसे सुवर्णको समर्पण करनेकी अपेक्षा पूर्ण रूपसे अनवद्य अपने अङ्गोंका समर्पण तुम करोगी तो हमें तृप्ति होगी यह भाव है ॥ ९९ ॥

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ?।
निर्वाति तु त्वन्ममताऽक्षरेण सूनाऽऽशुगेषोर्मधुशीकरेण ॥ १०० ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) सुधासरःसु नः त्वदनङ्गतापः न शान्तः, अप्सरःसु किं पुनः ? तु सूनाऽऽशुगेषोः मधुशीकरेण त्वन्ममताऽक्षरेण निर्वाति ॥ १०० ॥

व्याख्या—सुधासरःसु = अमृतसरसीषु, नः = अस्माकं, त्वदनङ्गतापः = भवद्विहितमदनसन्तापः, शान्तः = निवृत्तः, न=न वर्तते । अप्सरःसु = उर्वश्यादिस्वर्वेश्यासु, किं पुनः = किमुत । तु = किन्तु, सूनाऽऽशुगेषोः = कामबाणस्य, मधुशीकरेण = मकरन्दविन्दुना, तत्सदृशेनेति भावः । त्वन्ममताऽक्षरेण = भवन्ममत्वव्यञ्जकवाक्येन "मदीया यूयम्" इत्येवंरूपेणेति भावः । निर्वाति=शाम्यति । यद्विरहादयं तापः स तत्सङ्गमेनैव निर्वाति न उपायान्तरेणेति भावः ॥ १०० ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) अमृतके तालाबोंमें हम लोगोंका तुमसे किया गया कामसन्ताप शान्त नहीं होता है। उर्वशी आदि अप्सराओंमें शान्त नहीं होता है यह क्या कहना है ? किन्तु कामबाण (पुष्प) के मकरन्दविन्दुस्वरूप तुम्हारे ममताके वाक्यसे शान्त होता है ॥ १०० ॥

टिप्पणी—सुधासरःसु = सुधायाः सरांसि, तेषु (ष० त०) । त्वदनङ्गतापः = अनङ्गस्य तापः (ष० त०), त्वत्कृतः अनङ्गतापः (मध्यम० समासः) शान्तः=शम्+क्तः+सुः । सूनाऽऽशुगेषोः = सूनानि (पुष्पाणि) आशुगाः (बाणाः) यस्य सः (बहु०), सूनाऽऽशुगस्य (कामस्य) इषुः, तस्य (ष० त०) । मधुशीकरेण=मधुनः शीकरः, तेन (ष० त०) । ममताक्षरेण= ममताया अक्षरः, तेन (ष० त०), निर्वाति=निर्+वा+लट्+तिप् । हें दमयन्ति! जिस तुम्हारे विरहसे यह सन्ताप है वह तुम्हारे संगमसे ही हट सकता है, और कुछ उपाय नहीं है यह भाव है । इस पद्यमें अर्थापत्ति अलङ्कार है ॥ १०० ॥

खण्डः किमु त्वद्गिर एव खण्डः, किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।
कृशाङ्गि ! तद्भङ्गिरसोत्थकच्छतृणं नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥ १०१ ॥

अन्वयः—हे कृशाङ्गि ! खण्डः त्वद्गिर एव खण्डः किमु ? (तथा) शर्करा तत्पथशर्करा एव किं ? दिक्षु प्रथितम् इक्षुः तत् तद्भङ्गिरसोत्थकच्छतृणं नु ? ॥ १०१ ॥

व्याख्या—हे कृशाङ्गि = हें तन्वङ्गि !, खण्डः = खण्डशर्करा, त्वद्गिर एव= त्वद्वाण्या एव, खण्डः = शकलः, किमु = किम् ? तथा शर्करा=सिताऽऽख्यशर्करा,

तत्पथशर्करा एव = वाणीमार्गशिलाशकलप्रचुरमृत् एव, किं = किमु। एवं च दिक्षु = आशासु, प्रथितं = प्रख्यातम्, इक्षुः = इक्षुनामकं, तत् = तृणं, तद्भङ्गिरसोत्थकच्छतृणं नु = वाणीतरङ्गितरसप्रादुर्भूताऽनूपतृणं किम्, "उत्स" इति पाठे रसोत्सः = रसप्रवाहः। तस्य कच्छतृणं नु ? ॥ १०१ ॥

अनुवादः—हे कृशाङ्गि !, जो खण्ड (खाँड़) है वह तुम्हारी वाणीका ही खण्ड है क्या ? जो शर्करा (चीनी) है वह वाणीके मार्गकी ही शर्करा (कङ्कड़) है क्या ? दिशाओंमें प्रख्यात जो ईख है वह आपकी वाणीके तरङ्गित रससे उत्पन्न जलप्राय देशका तृण है क्या ? ॥ १०१ ॥

टिप्पणी—कृशाङ्गि = कृशानि अङ्गानि यस्याः सा कृशाङ्गी (बहु०), तत्सम्बुद्धौ। खण्डः = "स्यात्खण्डः शकले चेक्षुविकारमणिदोषयोः।" इति विश्वः। शर्करा = "शर्करा खण्डविकृतावुपला कर्पराऽशयोः।" इति विश्वः। तत्पथशर्करा = तस्याः (गिरः) पन्थाः तत्पथः (ष० त०), तस्मिन् शर्करा (स० त०) तद्भङ्गिरसोत्थकच्छतृणं = भङ्गः (तरङ्गः) अस्याऽस्तीति भङ्गी (भङ्ग + इनिः + सुः)। भङ्गी चाऽसौ रसः (शृङ्गारादिरसः उदकं च), (क० धा०)। कच्छे तृणम् (स० त०),। "जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः।" इत्यमरः। भङ्गिरसात् उत्तिष्ठतीति भङ्गिरसोत्थं, भङ्गिरस + उद् + स्था + कः + सुः। तस्याः (गिरः) भङ्गिरसोत्थं (ष० त०), तच्च तत् कच्छतृणम् (क० धा०)। हे दमयन्ति ! खण्ड आदि पदार्थोंमें तुम्हारी वाणीसे सम्बन्ध न रहता तो उनमें कैसे ऐसी मधुरता होती ? यह भाव है। इस पद्यमें तीन उत्प्रेक्षाओंकी संसृष्टि है ॥ १०१ ॥

ददाम किं ते ? सुधयाऽधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि।
विधुं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) ते किं ददाम ? हि सुधया अधरेण त्वदास्ये एव स्वयम् आस्यते। त्वदाननं विधुं विजित्य स्वयम् एव तन्मखभागभोजि भावि ॥ १०२ ॥

व्याख्या—(वयम्) ते=तुभ्यं, किं=वस्तु, ददाम=वितराम, तुभ्यं दातव्यं किमपि नाऽस्तीति भावः। सुधा दातव्या इति चेत् ? तत्राऽऽह सुधयेत्यादि। हि=यतः, सुधया = सुधारूपेण, अधरेण = ओष्ठेन, त्वदास्ये एव=त्वन्मुखे एव, स्वयम् = आत्मना, आस्यते = स्थीयते। तर्हि यज्ञभागो दीयतामिति चेत्तत्राऽऽह— त्वमुभिः। त्वदाननं = भवन्मुखं, विधुं = चन्द्रमसं, विजित्य = पराजित्य,

स्वयम् एव = आत्मना एव, तन्मखभागभोजि = विधुयज्ञांऽशभोक्तृ, भावि = भविष्यत् । सुधाचन्द्राभ्यामपि त्वदोष्ठमुखमास्वादसौन्दर्योत्कर्षेणाऽधिकतरमिति भावः ॥ १०२ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) तुम्हें हम क्या दें ? क्योंकि अमृतरूप अधर तुम्हारे मुखमें स्वयम् रहता है । तुम्हारा मुख चन्द्रको जीतकर स्वयम् ही चन्द्रके यज्ञके भागको भोजन करनेवाला है ॥ १०२ ॥

टिप्पणी—ददाम = दा + लोट् + मस् । त्वदास्ये = तव आस्यं, तस्मिन् (ष० त०) । आस्यते = आस + लट् (भावमें) + त । त्वदाननं = तव आननम् (ष० त०), विजित्य = वि + जि + क्त्वा (ल्यप्) । तन्मखभाग-भोजि = तस्य मखः (ष० त०), तस्य भागः (ष० त०), तं भुनक्तीति तच्छीलं, तन्मखभाग + भुज् + णिनिः (उपपद०) + सुः । हे दमयन्ति ! सुधा और चन्द्रसे भी आस्वाद और सौन्दर्यमें आपके अधर और मुख अधिकतर हैं यह भाव है । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है । उपेन्द्रवज्रा छन्द है ॥ १०२ ॥

प्रिये ! वृणीष्वाऽमरभावमस्मदिति त्रपोदश्चि वचो न किं नः ? ।
त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

अन्वयः—हे प्रिये ! येन त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य वयं स्वयं जिजीविषामः, (अतः) "अस्मत् अमरभावं वृणीष्व" इति नः वचः त्रपोदश्चि न किम् ? ॥ १०३ ॥

व्याख्या—हे प्रिये = हे दयिते ! दमयन्ति !, येन = कारणेन, त्वत्पादपद्मे = भवच्चरणकमले, शरणं = निवासाऽऽधारं, प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा, त्वत्पाद-पद्मं रक्षकत्वेन प्राप्येति भावः । वयम् = इन्द्रादयो दिक्पालाः, स्वयम् = आत्मना एव, जिजीविषामः = जीवितुम् इच्छामः, अतः, अस्मत् = अस्मत्तः, अमरभावम् = अमर्त्यत्वं, वृणीष्व = स्वीकुरु, इति = एवंरूपं, नः = अस्माकं, वचः = वचनं, त्रपोदश्चि न किम् = लज्जावहं न भवति किमु ? स्वयं क्षुधितस्य जनस्य धनिकं प्रति अन्नदानप्रतिज्ञावत् अस्माकममरत्वप्रदानवचो लज्जाऽऽस्पदमिति भावः ॥ १०३ ॥

अनुवादः—हे प्रिये ! जिस कारणसे तुम्हारे चरणकमलोंमें शरण पाकर हम लोग स्वयम् जीनेकी इच्छा करते हैं, अतः "हम लोगोंसे अमरत्व ले लो" ऐसा हम लोगोंका वचन लज्जाजनक नहीं है क्या ? ॥ १०३ ॥

टिप्पणी—त्वत्पादपद्मे = तव पादौ (ष० त०), त्वत्पादौ एव पद्मे, ते (रूपक०)। शरणं="शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः। जिजीविषामः=जीव+सन्+लट्+मस्। अमरभावम्=अमरस्य भावः, तम् (ष० त०)। वृणीष्व= "वृङ् संभक्तौ" धातुसे लोट्+थास्। त्रपोदञ्चि = त्रयाम् उदञ्चतीति, त्रपा+उद्+अञ्च+णिनिः (उपपद०)+सुः। "त्रपाकृद्वचनम्" ऐसा पाठान्तर है, उसमें त्रपां करोतीति त्रपाकृत्, त्रपा+कृ+क्विप् (उप०)+सु०। ऐसी व्युत्पत्ति है। स्वयम् भूखे पुरुषकी किसी धनीके प्रति अन्नदानकी प्रतिज्ञाके समान तुम्हारे आश्रयसे जीनेकी इच्छा करनेवाले हमलोगोंका भी तुम्हें अमरत्व देनेका वचन लज्जाका जनक है यह भाव है ॥ १०३ ॥

अस्माकमस्मान्मदनाऽपमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसोऽपि नाऽसौ।
प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ १०४ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) अस्मात् मदनाऽपमृत्योः अस्माकं त्राणाय असौ पीयूषरसोऽपि न, तु तस्मात् अधिकं निजं रदनच्छदं पातुं नः प्रयच्छ, प्रसीद ॥ १०४ ॥

व्याख्या—अमृतसेविना वः कुतो मरणसंभावनाइत्यत्राऽऽह—अस्माकमिति। (हे दमयन्ति !) अस्मात् = निकटस्थात्, मदनाऽपमृत्योः = कामाऽपमरणात्, अस्माकम् = इन्द्रादीनां दिक्पालानां, त्राणाय = रक्षणाय, असौ = अयं, पीयूषरसोऽपि = अमृतरसोऽपि, न = न समर्थ इति भावः। तु = किन्तु, तस्मात् = पीयूषरसात्, अधिकम् = उत्कर्षभाजं, निजं = स्वकीयं, रदनच्छदम् = अधरं, पातुं = पानं कर्तुं, नः = अस्मभ्यं, प्रयच्छ = देहि, प्रसीद = प्रसन्ना भव ॥ १०४ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) इस कामदेवरूप अपमृत्युसे हम लोगोंकी रक्षाके लिए यह अमृतरस भी समर्थ नहीं है, किन्तु उससे भी अधिक अपने अधरको पान करनेके लिए हमें दो, प्रसन्न होओ ॥ १०४ ॥

टिप्पणी—अपमृत्योः = "त्राणाय" इसके योगमें "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इससे अपादान संज्ञा होकर पञ्चमी। पीयूषरसः=पीयूषस्य रसः (ष० त०)। "पीयूषरसाऽयनानि" ऐसा पाठान्तर है, उसमें रसस्य अयनानि (ष० त०), पीयूषरूपाणि रसायनानि (मध्यमपद० समास) यह व्युत्पत्ति है। रदनच्छदं = रदनानां (दन्तानाम्) छदः (अपवारकः), तम् (ष० त०)। पातुं = पा + तुमुन्। प्रयच्छ = प्र + दाण् (यच्छ)+लोट्+सिप्। प्रसीद =

प्र+सद (सीद)+लोट्+सिप्। अमृतरससे भी तुम्हारा अधररस स्वादुतर है यह भाव है ॥ १०४ ॥

प्लुष्टश्चापेन रोपैरपि सह मकरेणाऽऽत्मभूः केतुनाऽभू-
द्धत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसो नन्दनः सन्।
भ्रूभ्यां ते तन्वि! धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभल्लः स्मितैःस्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाऽधीनमीनध्वजाऽङ्कः ॥ १०५ ॥

अन्वयः—हे तन्वि! आत्मभूः चापेन रोपैः मकरेण केतुना च सह प्लुष्टः अभूत्। अथ (सः) त्वत्प्रसादात् नः मानसः नन्दनः सन् मनसिजतां धत्ताम्। (किञ्च) ते भ्रूभ्यां धन्वी भवतु, तव सितैः स्मितैः जैत्रभल्लः स्तात्, त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाऽधीनमीनध्वजाऽङ्कः अस्तु ॥ १०५ ॥

व्याख्या—हे तन्वि = हे कृशाङ्गि !, आत्मभूः = कामदेवः, चापेन = धनुषा, रोपैः = बाणैः, मकरेण = मकररूपेण, केतुना = ध्वजेन च, सह = समं, प्लुष्टः = दग्धः; अभूत् = अभवत्, अथ = इदानीं, सः, त्वत्प्रसादात् = भवदनुग्रहात्, नः = अस्माकं, मानसः = मनःसम्बन्धी, नन्दनः = पुत्रः, आनन्दयिता च, सन् = भवन्, मनसिजतां = मनोभवतां, धत्तां = धारयतु, तव संगमवशादानन्दकः कामोऽस्मन्मनसि पुनरुत्पद्यतां, मनसिजत्वमपि धारयतु इति भावः। किञ्च ते = तव, भ्रूभ्याम् = अक्षिलोमभ्यां, धन्वी = चापवान्, भवतु = अस्तु, तव = भवत्याः, सितैः = निर्मलैः, स्मितैः = मन्दहास्यैः, जैत्रभल्लः = जयशीलबाणशल्यः, स्तात् = भवतात्। त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाऽधीनमीनध्वजाऽङ्कः = भवन्नयनातिचञ्चलमत्स्ययुगलाऽऽयत्तमत्स्यरूपध्वजलाञ्छनः, भवतु = अस्तु। त्वन्नेत्राभ्यां मीनध्वजवान् अस्तु इति भावः ॥ १०५ ॥

अनुवादः—हे कृशाङ्गि ! कामदेव अपने धनु-बाणों तथा मकररूप ध्वजके साथ ही दग्ध हो गया, अनन्तर वह तुम्हारे अनुग्रहसे हम लोगोंके मनको आनन्दित करता हुआ मनसिज (मनोभव) के भावको धारण करे। वह तुम्हारी दो भौंहोंसे धनुर्धारी हो, तुम्हारे शुक्लवर्णवाले मन्द हास्योंसे जयशील भालोंसे युक्त हो और तुम्हारे नेत्रद्वयरूप अत्यन्त चञ्चल दो मत्स्योंसे मत्स्यरूप ध्वजचिह्नवाला हो ॥ १०५ ॥

टिप्पणी—आत्मभूः = आत्मना (स्वयमेव) भवतीति, आत्मन्+भू+क्विप् (उपपद०)+सुः। रोपैः = "पत्री रोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः। प्लुष्टः = प्लुष+क्तः+सुः। त्वत्प्रसादात् = तव प्रसादः, तस्मात् (ष० त०)। मानसः =

मनसः अयम्, मनस् + अण् + सुः । नन्दनः = नन्दयतीति (टु) नदि + णिच् + ल्युः (अन), "नन्दनो हर्षके सुते" इति विश्वः । मनसिजतां = मनसि जायते मनसिजः, मनस् + ङि + जन् + डः (उपपद०) "सप्तम्यां जनेर्डः" इससे डप्रत्यय और "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इससे अलुक् । धत्तां=धाञ् + लोट् + त । आत्मभू (कामदेव) शिवजीके नेत्रसे दग्ध होकर मनसिजता अर्थात् आत्मभूताको धारण करे । मनका पर्याय आत्मा भी है । "आत्मा देहमनोब्रह्म-स्वभावधृतिबुद्धिषु ।" इति विश्वः । धन्वी=धन्व अस्याऽस्तीति, धन्वन् + इनिः । "व्रीह्यादिभ्यश्च" इस सूत्रसे इनि प्रत्यय । जैत्रभल्लः = जैत्रा भल्ला यस्य सः (बहु०) । स्तात् = अस् + लोट् + तिप् (तातङ्) त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफर-युगाऽधीनमीनध्वजाऽङ्कः = तव नेत्रे त्वन्नेत्रे (ष० त०) । अतिशयेन चञ्चन्तौ चञ्चत्तरौ, चञ्चत् + तरप् + औ । चञ्चत्तरौ च तौ शफरौ (क० धा०) । त्वन्नेत्रे एव चञ्चत्तरशफरौ (रूपक०) । तयोर्युगम् (ष० त०), तस्मिन् अधीनः (स० त०) । मीनरूपोध्वजः मीनध्वजः (मध्यमपद० समास) । त्वन्नेत्रचञ्चत्तर-शफरयुगाऽधीनः मीनध्वज एव अङ्कः यस्य सः (बहु०) । कामदेव तुम्हारे नेत्रोंसे मीनध्वजवाला हो यह भाव है । इस पद्यमें यथासंख्य और रूपकका सङ्कर अलङ्कार है । स्रग्धरा छन्द है ॥ १०५ ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव श्रीषु मग्नः कटाक्षः,
श्रोत्रे गीताऽमृताऽब्धौ, त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्ये ।
नासा श्वसाऽधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा, चरित्रेषु चित्तं,
तन्नस्तन्वङ्गि ! कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लम्भिताऽसि ॥ १०६ ॥

अन्वयः—हे तन्वङ्गि ! प्रतिरजनि स्वप्नेन प्रापितायाः तव श्रीषु कटाक्षो मग्नः, तव गीताऽमृताऽब्धौ श्रोत्रे (मग्ने), तव तनूमञ्जरीसौकुमार्ये त्वक् अपि (मग्ना) । ननु तव श्वासाऽधिवासे नासा (मग्ना), तव अधरमधुनि रसज्ञा (मग्ना), तव चरित्रेषु चित्तं (मग्नम्), तत् नः कैश्चित् करणहरिणैः (त्वम्) वागुरा न लम्भिता असि ॥ १०६ ॥

व्याख्या—हे तन्वङ्गि = हे कृशाङ्गि !, प्रतिरजनि = रजन्यां रजन्यां, स्वप्नेन = स्वापेन कर्त्रा, प्रापितायाः = नीतायाः, स्वप्नदृष्टाया इति भावः । तव = भवत्याः, श्रीषु = सौन्दर्यलहरीषु, कटाक्षः = अपाङ्गदर्शनं, मग्नः =

निमग्नः। तव, गीताऽमृताऽब्धौ = गानसुधासमुद्रे, श्रोत्रे = अस्माकं कर्णेन्द्रिये, मग्ने, तव, तनूमञ्जरी सौकुमार्ये = मूर्तिपुष्पगुच्छमार्दवे, त्वक् अपि=अस्माकं स्पर्शनेन्द्रियम् अपि, मग्ना, ननु = हे सुन्दरि !, तव, श्वासाऽधिवासे = निःश्वास-मारुतसौरभे, नासा = अस्माकं घ्राणेन्द्रियं, मग्ना, तव, अधरमधुनि = अध-राऽमृते, रसज्ञा = अस्माकं रसनेन्द्रियं, मग्ना, तव, चरित्रेषु = चेष्टासु, चित्तम्= अस्माकं मनोरूपम् अन्तःकरणं, मग्नम्, तत् = तस्मात्कारणात्, नः = अस्माकं केश्चित्, करणहरिणैः = इन्द्रियरूपैर्मृगैः, त्वम्, वागुरा = मृगबन्धनी रज्जुः, न लम्भिता असि = न प्रापिता असि, सर्वैरपि इन्द्रियैः प्रापिताऽसीति भावः। अस्माकं सर्वेन्द्रियमोहजनकं त्वद्रूपमिति तात्पर्यम् ॥ १०६ ॥

अनुवादः—हे कृशाङ्गि ! प्रत्येक रातमें स्वप्नसे प्राप्त कराई गई (स्वप्नमें देखी गई) तुम्हारी सौन्दर्यलहरियोंमें हम लोगोंका कटाक्ष (नेत्र इन्द्रिय) मग्न हो गया, तुम्हारे गीतरूप अमृतसमुद्रमें श्रोत्र (कर्ण इन्द्रिय), तुम्हारे मूर्तिरूप पुष्पगुच्छकी सुकुमारतामें त्वक् (चर्मेन्द्रिय), तुम्हारे निःश्वास-वायुके सौरभ (सुगन्ध) में नासिका (घ्राण इन्द्रिय), तुम्हारे अधराऽमृत-में जिह्वा (रसना इन्द्रिय) और तुम्हारी चेष्टाओंमें हम लोगोंका चित्त (अन्तःकरण) मग्न हो गया है, इस कारणसे हमारे किन इन्द्रियरूप मृगोंको तुमने मृगबन्धनी (मृगपाश) होकर नहीं फसाया है ? ॥ १०६ ॥

टिप्पणी—तन्वङ्गि = तनूनि अङ्गानि यस्याः सा तन्वङ्गी, तत्सम्बुद्धौ (बहु०), "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्" इससे ङीप्। प्रतिरजनि = रजन्यां रजन्याम् (वीप्सामें अव्ययीभाव)। स्वप्नेन = स्वप्+नन्+टा। देवतालोग सोते नहीं हैं अतएव उन्हें "अस्वप्न" भी कहते हैं अतः उनकी ओरसे "स्वप्नेन प्रापितायाः" यह कथन अनुचित प्रतीत होता है, परन्तु नलने अपने अनुभवका वर्णन किया है अतः अनौचित्य नहीं। गीताऽमृताऽब्धौ= अमृतस्य अब्धिः (ष० त०), गीतम् एव अमृताऽब्धिः, तस्मिन् (रूपक०)। तनूमञ्जरीसौकुमार्ये = तनूरेव मञ्जरी (रूपक०), तस्याः, सौकुमार्यं, तस्मिन् (ष० त०)। श्वासाऽधिवासे = श्वासस्य अधिवासः, तस्मिन् (ष० त०)। अधरमधुनि = अधरस्य मधु, तस्मिन् (ष० त०)। रसज्ञा = रसं जानातीति, रस+ज्ञा+क+टाप्+सुः, "रसज्ञा रसना जिह्वा" इत्यमरः। करणहरिणैः = करणानि एव हरिणाः, तैः (रूपक०)। हमारी संपूर्ण इन्द्रियोंमें मोह उत्पन्न करनेवाला तुम्हारा सौन्दर्य है यह भाव है। इस पद्यमें चतुर्थ

वरणके अर्थका पहलेके छः वाक्यार्थ हेतु हैं इस कारण वाक्याऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है, उसका "करणहरिणैः" इत्यादि रूपकसे सङ्कर है। स्रग्धरा छन्द है ॥ १०६ ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्निजरसनातलपत्त्रहारकस्य ।
सफलय मम दूततां, वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेषु ॥ १०७ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्निजरसनातलपत्त्रहारकस्य मम दूततां सफलय । एषु एकं दिगीशं स्वयम् अवधार्य वृणीष्व ॥१०७॥

व्याख्या—इति = इत्थं, धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्निजरसनातलपत्त्रहारकस्य= गृहीतदेवसमूहसन्देशवाक्यावलिस्वजिह्वातललेखाऽऽनायकस्य, मम, दूततां = दौत्यं, सफलय = सफलां कुरु, दौत्यसाफल्यरूपं निर्दिशति—वृणीष्वेति । एषु = इन्द्रादिषु दिक्पालेषु, एकम् = एकतमं, दिगीशं = दिक्पालं, स्वयम् = आत्मना एव, अवधार्य = निश्चित्य, वृणीष्व = वृणीथाः ॥ १०७ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) इस प्रकार देवसमूहके सन्देशरूप वाक्यपरम्पराको धारण करनेवाले अपने जिह्वारूप पत्त्रको लानेवाले मेरे दूतभावको आप सफल करें। इन इन्द्र आदि दिक्पालोंमें एक दिक्पालको स्वयम् निश्चय करके वरण करें ॥ १०७ ॥

टिप्पणी—धृतसुरसार्थेत्यादिः = सुराणां सार्थः (ष० त०) । वाचिकी चाऽसौ स्रक् (क० धा०) । सुरसार्थस्य वाचिकस्रक् (ष० त०) । धृता सुरसार्थवाचिकस्रक् येन तत् (बहु०) । रसनायाः तलम् (ष० त०) । निजं च तत् रसनातलम् (क० धा०) । धृतसुरसार्थवाचिकस्रक् च तत् निजरसनातलं (क० धा०), तदेव पत्त्रं (लेखः), (क० धा०) । तस्य हारकः, तस्य (ष० त०) । सफलय = सफलां कुरु, सफला शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर लोट् + सिप् । दिगीशं = दिश ईशस्तम् (ष० त०) । वृणीष्व = वृङ् + लोट् + थास् । इस पद्यमें नलके दौत्यके साफल्यका वरणरूप वाक्यार्थ हेतु है अतः वाक्याऽर्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है, उस अङ्गीका रसनातलमें पत्त्रका रूपण होनेसे रूपककी अङ्गतासे सङ्कर अलङ्कार है । पुष्पिताग्रा छन्द है ॥ १०७ ॥

"आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमन्तर्मग्नं केलीभिरुद्धर तनूदरि ! नूतनाभिः ।
आसाद्योदितदयं शमने मनो वा, नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः" ॥१०८॥

अन्वयः—हे तनूदरि ! नूतनाभिः केलीभिः मन्मथमग्नम् इन्द्रम् आनन्दय,

अथ मन्मथमग्नम् अग्निं नूतनाभिः केलीभिः उद्धर,. वा शमने उदिततदयं मनं आसादय, इत्थं नो वा यदि, अथ तत् मन्मथमग्नं वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

व्याख्या—हे तनूदरि = हे कृशोदरि !, नूतनाभिः = नवीनाभिः, केलीभिः= क्रीडाभिः, मन्मथमग्नं = कामनिमग्नम्, इन्द्रं=मघवानम्, आनन्दय = आनन्दितं कुरु, अथ = अथ वा, मन्मथमग्नं = कामनिमग्नम्, अग्निम् = अनलं, नूतनाभिः केलीभिः, उद्धर = उद्धारं कुरु, वा = अथ वा, शमने = यमे, उदिततदयं = जातकृपं, मनः = चित्तम्, आसादय = निवेशय, इत्थम् = एवं, नो वा यदि = न क्रियते चेत्, अथ = अनन्तरं, तत्=तर्हि, मन्मथमग्नं = कामनिमग्नं, वरुणं= प्रचेतसं, वृणीथाः = वृणीष्व, एष्वेकतमवरणेन मद्दौत्यं सफलीकुर्विति भावः ॥ १०८ ॥

अनुवादः—हे कृशोदरि ! आप नवीन क्रीडाओंसे कामनिमग्न इन्द्रको आनन्दित करें, अथ वा कामनिमग्न अग्निको नवीन क्रीडाओंसे उद्धार करें, अथ वा यमराजमें दयापूर्ण चित्तका स्थापन करें, यदि ऐसा नहीं तो कामनिमग्न वरुणको आप वरण करें ॥ १०८ ॥

टिप्पणी—तनूदरि = तनु उदरं यस्याः सा तनूदरी, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। मन्मथमग्नं=मन्मथे मग्नः, तम् (स० त०), आनन्दय+आ+नदि+णिच् +लोट्+सिप्। उद्धर = उद्+धृञ्+लोट्+सिप्। उदिततदयम् = उदिता दया यस्मिन्, तत् (बहु०)। आसादय = आङ्+सद्+णिच्+लोट्+सिप्। वृणीथाः = वृङ्+लिङ्+थास्। हे दमयन्ति ! इन्द्र आदि दिक्पालोंमें एकका वरण कर मेरे दौत्यको सफल कीजिए यह भाव है। वसन्ततिलका छन्द है ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तस्याऽगादयमष्टमः कविकुलाऽदृष्टाऽध्वपान्थे महा-
काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १०९ ॥

इति श्रीनैषधीयचरिते महाकाव्येऽष्टमः सर्गः ।

अन्वयः—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः श्रीहीरः मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं यं श्रीहर्षं सुतं सुषुवे। कविकुलाऽदृष्टाऽध्वपान्थे चारुणि वैरसेनिचरिते तस्य महाकाव्ये निसर्गोज्ज्वलः अयम् अष्टमः सर्गः अगात् ॥ १०९ ॥

व्याख्या—कविराजराजिमुकुटाऽलङ्कारहीरः = पण्डितश्रेष्ठश्रेणीकिरीटभूषणवज्रमणिः, श्रीहीरः = श्रीहीरनामकः, मामल्लदेवी च = मामल्लदेवीनाम्नी च, जितेन्द्रियचयं = वशीकृतहृषीकसमूहं, यं, श्रीहर्षं = श्रीहर्षनामकं, सुतं = पुत्रं, सुषुवे = जनयामास। कविकुलाऽदृष्टाऽध्वपान्थे = कवयितृसमूहाऽनवलोकितमार्गनित्यपथिके, चारुणि = मनोहरे, वैरसेनिचरिते = नलचरित्रे, तस्य = श्रीहर्षस्य, महाकाव्ये = बृहत्काव्ये, निसर्गोज्ज्वलः = स्वभावसुन्दरः, अयम् = एषः, अष्टमः = अष्टानां पूरणः, सर्गः = अध्यायः, अगात् = गतः ॥ १०९ ॥

अनुवादः—श्रेष्ठ पण्डितोंकी श्रेणीके मुकुटके अलङ्कार हीरेके समान श्रीहीर और मामल्लदेवीने इन्द्रियोंको जीतनेवाले जिस श्रीहर्ष नामके पुत्रको उत्पन्न किया, कविकुलसे अदृष्ट मार्गके नित्य पथिक मनोहर नलचरितनामक श्रीहर्षके महाकाव्यमें स्वभावसे सुन्दर यह आठवाँ सर्ग गया (समाप्त हुआ) ॥ १०९ ॥

टिप्पणी—कविकुलाऽदृष्टाऽध्वपान्थे = कवीनां कुलं (ष० त०)। न दृष्टः (नञ्०), अदृष्टश्चाऽसौ अध्वा (क० धा०), कविकुलस्य अदृष्टाऽध्वा (ष० त०), तस्य पान्थः, तस्मिन् (ष० त०)। वैरसेनिचरिते = वीरसेनस्याऽपत्यं पुमान् वैरसेनिः "अत इञ्" इससे इञ्। वैरसेनेश्चरितं, तस्मिन् (ष० त०), अष्टमः = अष्टानां पूरणः, अष्टन्+डट् (मट्)+सुः ॥ १०९ ॥

इति श्रीनैषधीयचरितव्याख्यायां चन्द्रकलाऽ-
भिख्यायामष्टमः सर्गः।

अथ नवमः सर्गः

लोकाऽऽलोकविधातारं कालहेतुमहेतुकम् ।
आदितेयपतिं देवमादित्यं समुपास्महे ॥

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।
तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाऽशृणोद्दिगीशसन्देशगिरो न गौरवात् ॥ १ ॥

अन्वयः—इयम् अक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः स्फुटाम् अनिच्छां विवरीतुम् उत्सुका (सती) तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छया दिगीशसन्देशगिरः अशृणोत्, गौरवात् न (अशृणोत्) ॥ १ ॥

व्याख्या—अथ इन्द्रादिसन्देशश्रवणाऽनन्तरं दमयन्त्यभिप्रायं वर्णयति—इतीति । इयं = दमयन्ती, अक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः = नयनभ्रूविकारचेष्टाभिः, स्फुटां = व्यक्ताम्, अनिच्छाम् = अस्पृहाम्, इन्द्रादिविषयामिति शेषः । विवरीतुं = प्रकाशयितुम्, उत्सुका = उद्युक्ता सती, तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छया = नलवचनमात्राऽऽकर्णनाऽभिलाषेण, दिगीशसन्देशगिरः = इन्द्रादिदिक्पालसन्देशवचनानि, अशृणोत् = श्रुतवती, गौरवात् न = दिगीशानामादरात् न अशृणोत् ॥ १ ॥

अनुवादः—दमयन्तीने नेत्रों और भौंहोंके विकारकी चेष्टाओंसे व्यक्त हुई अनिच्छाको प्रकाशित करनेके लिए तत्पर होकर नलके वचनमात्रको सुननेकी इच्छासे इन्द्र आदि दिक्पालोंके सन्देश - वचनोंको सुना, इन्द्र आदिके आदरसे नहीं ॥ १ ॥

टिप्पणी—अक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः = अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम्, "अचतुर०" इत्यादि सूत्रसे समाहारद्वन्द्व और समासाऽन्त अच् प्रत्ययका निपातन । अक्षिभ्रुवस्य विकाराः (ष० त०), ते एव इङ्गितानि तैः (रूपक०)। अनिच्छां =न इच्छा, ताम् (नञ् ०) । विवरीतुं = वि + वृ + तुमुन्, "वृतो वा" इससे इट्का वैकल्पिक दीर्घ । उत्सुका="इष्टाऽर्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः । तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छया = तस्य (नलस्य) उक्तिः (ष० त०), तदुक्तिरेव तदुक्तिमात्रम् (रूपक०) । श्रवणस्य इच्छा (ष० त०), तदुक्तिमात्रस्य श्रवणेच्छा, तया (ष० त०) दिगीशसन्देशगिरः = दिशाम् ईशाः (ष० त०)।

तेषां सन्देशाः (ष० त०), तेषां गिरः, ताः (ष० त०), अश्रृणोत् = श्रु + लङ् + तिप् । इस सर्गमें वंशस्थ छन्द है ॥ १ ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसन्देशमयीं सरस्वतीम् ।
इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

अन्वयः—वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी तदर्पितां दिगीशसन्देशमयीं तां सरस्वतीम् अश्रुतवत् विधाय उर्वीतलशीतलद्युतिं तम् इदं जगाद ॥ २ ॥

व्याख्या—वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी = दमयन्ती, तदर्पितां = नलोक्तां, दिगीशसन्देशमयीं = दिक्पालवाचिकबहुलां, तां = पूर्वोक्तां, सरस्वतीं = वाचम्, अश्रुतवत् = अनाकर्णिताम् इव, विधाय = कृत्वा, उर्वीतलशीतलद्युतिं = भूलोकचन्द्रं, तं = नलम्, इदं = वक्ष्यमाणं वचनं, जगाद = गदितवती ॥ २ ॥

अनुवादः—भीमपुत्री दमयन्तीने नलसे कहे गये इन्द्र आदि दिक्पालोंके सन्देशोंसे परिपूर्ण उस वचनको अनसुना-सा कर भूलोकके चन्द्र नलको ऐसा कहा ॥ २ ॥

टिप्पणी—वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी = विदर्भाणां राजा वैदर्भः, (विदर्भ + अण् + सुः), नराणाम् इन्द्रः (ष० त०), वैदर्भश्चाऽसौ नरेन्द्रः (क० धा०), तस्य नन्दिनी (ष० त०) । तदर्पितां = तेन अर्पिता, ताम् (तृ० त०) । दिगीशसन्देशमयीं = दिशाम् ईशाः (ष० त०), तेषां सन्देशाः (ष० त०); त एव प्रचुरा यस्यां सा, ताम् (दिगीशसन्देश + मयट् + ङीप् + अम्) । अश्रुतवत् = न श्रुता (नञ्०), अश्रुतया तुल्यम्, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इससे वति प्रत्यय । विधाय = वि + धा + क्त्वा (ल्यप्) । उर्वीतलशीतलद्युतिम् = उर्व्यास्तलम् (ष० त०) । शीतला द्युतिर्यस्य सः (बहु०), उर्वीतले शीतलद्युतिः, तम् (स० त०) । जगाद = गद + लिट् + तिप् (णल्) ॥ २ ॥

मयाऽङ्ग ! पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ? ।
न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ? ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अङ्ग ! मया भवान् कुलनामनी पृष्टः (सन्) किम् अमू विमुच्य अन्यत् उक्तवान् ? । अत्र मह्यम् उत्तरधारयस्य भवतः सा इयम् अधमर्णता ह्रियै अपि न किम् ? ॥ ३ ॥

व्याख्या—अङ्ग = हे श्रीमन् ! मया, भवान्, कुलनामनी = वंशनामधेये, "मही कृतार्था०" ८–४४, इत्यनेन "त्वदास्यसङ्केततया० ८–२५ इत्यनेन च पद्येनेति शेषः । पृष्टः = अनुयुक्तः सन्, किं = किमर्थम्, अमू = कुलनामनी,

विमुच्य = परित्यज्य, अन्यत् = अपरम्, अप्रस्तुतं, दिगीशसन्देशरूपमिति शेषः। उक्तवान् = भाषितवान्। अत्र = अस्मिन्, कुलनामप्रश्न इति भावः, मह्यम् = उत्तमर्णायै, उत्तरधारयस्य = उत्तराधमर्णस्य, कुलनामवचनरूपस्य ऋणस्येति शेषः। भवतः = तव, सा = तादृशी, इयं = निकटस्था, अधमर्णता = ऋणग्राहकता, ह्रिये अपि न किं = लज्जायै अपि न किमु ? लोके उत्तमर्णेन याच्यमानस्याऽधमर्णस्य ऋणरूपेण गृहीतद्रव्यस्याऽप्रदानं लज्जायै भवत्येव भवतस्तु साऽपि नाऽस्तीति भावः॥ ३॥

अनुवादः—हे श्रीमन् ! मेरे आपसे कुल और नामके विषयमें प्रश्न करनेपर आपने क्यों उनको छोड़कर अप्रस्तुत देवसन्देशरूप वाक्य कहा ? कुल और नाम इनके उत्तररूप मेरे ऋणको धारण करनेवाले आपकी यह अधमर्णता (ऋणग्राहकता) लज्जाके लिए भी नहीं है क्या ?॥ ३॥

टिप्पणी—भवान् = प्रच्छ धातु द्विकर्मक होनेसे गौण कर्म। कुलनामनी = कुलं च नाम च, ते (द्वन्द्व०; मुख्य कर्म)। पृष्टः = प्रच्छ्+क्तः+सुः। "अप्रधाने दुहादीनाम्" ऐसे वचनसे अप्रधान (गौण) कर्ममें क्त प्रत्यय। विमुच्य = वि+मुच्+क्त्वा (ल्यप्)। मह्यं = "धारेरुत्तमर्णः" इस सूत्रसे सम्प्रदानसंज्ञा होनेसे चतुर्थी। उत्तरधारयस्य = धारयतीति धारयः, तस्य, "अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च"। इससे शप्रत्यय। धृञ्+णिच्+शः+ङस्। उत्तरस्य धारयः, तस्य (ष० त०)। अधमर्णता = अधमम् ऋणं यस्य सः अधमर्णः (बहु०), तस्य भावस्तत्ता, अधमर्ण+तल्+टाप्+सुः। लोकमें उत्तमर्ण (ऋण देनेवाले) के माँगनेपर भी न देनेसे जैसे ऋणीको लज्जा होती ही है आपको तो मेरे उत्तरके ऋणी होनेपर भी लज्जा नहीं है यह भाव है॥ ३॥

अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता क्वचिन्ममाऽनुयोगे भवतः सरस्वती।
क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटाऽर्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम्॥ ४॥

अन्वयः—(हे महोदय !) मम अनुयोगे क्वचित् अदृश्यमाना क्वचित् ईक्षिता (ईदृशी) भवतः सरस्वती क्वचित् प्रकाशां क्वचित् अस्फुटाऽर्णसं सरस्वतीं सरस्वतीं च जेतुमनाः॥ ४॥

व्याख्या—मम, अनुयोगे = प्रश्ने विषये, क्वचित् = कुत्रचित्, कुलनामविषय इति भावः, अदृश्यमाना = अविलोक्यमाना, अप्रकाशितेति भावः, क्वचित् = कुत्रचित् "अनार्य देशः द–२५" इत्यतः कुत आगतः ईक्षिता =

इत्यत्रेति भावः, ईक्षिता = दृष्टा, प्रकाशिताऽर्था इति भावः। ईदृशी, भवतः = तव, सरस्वती = वाणी, क्वचित् = कुत्रचिद् देशे, प्रकाशां = प्रकाशजलां, क्वचित् = कुत्रचिद्देशे, अस्फुटाऽर्णसम् = अप्रकाशजलां, सरस्वतीं = वाणीं, सरस्वतीं च = सरस्वतीनदीं च, जेतुमनाः = जेतुकामा, अस्तीति शेषः ॥४॥

अनुवादः—(हे महोदय !) मेरे प्रश्नमें कहींपर अप्रकाशित और कहींपर प्रकाशित ऐसी आपकी वाणी कहींपर दृश्य जलवाली और कहींपर अदृश्य जलवाली सरस्वती (नदी) को और सरस्वती (वाणी) को जीतना चाहती है ॥४॥

टिप्पणी—अनुयोगे = "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः। अदृश्यमाना= न दृश्यमाना (नञ्०)। ईक्षिता = ईक्ष + क्तः (कर्ममें) + टाप् + सुः। सरस्वती = "सरस्वती नदीभेदे गोवाग्देवतयोरपि।" इति विश्वः। अस्फुटाऽर्णसं = न स्फुटम् (नञ्०)। अस्फुटम् अर्णः (जलम्) यस्याः सा अस्फुटाऽर्णाः, ताम् (बहु०), "अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराऽम्बुशम्बरम्।" इत्यमरः। जेतुमनाः= जेतुं मनो यस्याः सा (बहु०), "तुं काममनसोरपि" इससे मकारका लोप। इस पद्यमें नलकी वाणीके सरस्वती नदीके धर्ममें सम्बन्धसे सरस्वतीको जीतनेके उत्प्रेक्षा व्यञ्जक पदके अभावसे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा है उससे उपमा व्यङ्ग्य है अतः अलङ्कारसे अलङ्कारकी ध्वनि है ॥ ४ ॥

गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः, श्लथा भवन्नाम्नि तु न श्रुतिस्पृहा।
पिपासुता शान्तिमुपैति वारिणा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥ ५ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) श्रवःसुधाः तव गिरः श्रुता एव, तु भवन्नाम्नि श्रुतिस्पृहा न श्लथा। तथा हि—पिपासुता वारिणा शान्तिम् उपैति अधिकात् अपि दुग्धात् मधुनः अपि जातु शान्तिं न उपैति ॥ ५ ॥

व्याख्या—श्रवःसुधाः=कर्णाऽमृतानि, तव = भवतः, गिरः=वाचः, श्रुताः= आकर्णिताः, एव, तु = किन्तु, भवन्नाम्नि = भवदभिधानविषये, श्रुतिस्पृहा = श्रवणेच्छा, न श्लथा = न शिथिला, न निवृत्तेति भावः। तथा हि—पिपासुता= पिपासा, वारिणा = जलेन, शान्तिं = निवृत्तिम्, उपैति = प्राप्नोति, अधिकात् अपि = अनल्पात् अपि, दुग्धात् = क्षीरात्, मधुनः अपि = क्षौद्रात् अपि, जातु = कदाऽपि, शान्तिं = निवृत्तिं, न उपैति = न प्राप्नोति ॥ ५ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) कानोंको अमृतरूप आपके वचनोंको मैंने सुन ही लिया, किन्तु आपके नामके विषयमें सुननेकी इच्छा शिथिल नहीं हुई है।

प्यास जलसे दूर होती है, अधिक होनेपर भी दूधसे और शहदसे भी कभी दूर नहीं होती है ॥ ५ ॥

टिप्पणी—श्रवःसुधाः = श्रवसोः सुधाः (ष० त०) । भवन्नाम्नि = भवतो नाम, तस्मिन् (ष० त०) । श्रुतिस्पृहा = श्रुतेः स्पृहा (ष० त०) । पिपासुता = पातुम् इच्छुः पिपासुः, पा + सन् + उः । पिपासोर्भावः, पिपासु + तल् + टाप् + सुः । उपैति = उप + इण् + लट् + तिप् । इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ ५ ॥

बिभर्ति वंशः कतमस्तमोऽपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ? ।
तमन्यसामान्यधियाऽवमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) तमोऽपहं भवादृशम् ईदृशं नायकरत्नं कतमो वंशः बिभर्ति ? अन्यसामान्यधिया अवमानितं त्वया महान्तं तं बहु मन्तुम् उत्सहे ॥ ६ ॥

व्याख्या—तमोऽपहं = शोकनाशकम्, अन्धकारनाशकं वा, भवादृशं = भवत्सदृशम्, ईदृशम् = एतादृशं, नायकरत्नं = राजश्रेष्ठं हारमध्यमणिं च, कतमः = कः, वंशः = कुलं वेणुश्च, बिभर्ति = धारयति । किमर्थमितिचेत्— अन्यसामान्यधिया = सर्वसाधारणबुद्ध्या, अवमानितम् = अपमानितं, तथाऽपि त्वया = भवता, महान्तं = महत्तरं, तं = वंशं, बहु = अधिकं यथा तथा, मन्तुं = संमानयितुम्, उत्सहे = उत्साहं करोमि, सर्वोऽपि वंशो मान्यैः पुरुषश्रेष्ठैरेव प्रकाशते न स्वरूपत इति भावः ॥ ६ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) जैसे अन्धकारको नष्ट करनेवाले श्रेष्ठ रत्नको कोई वंश (बाँस) धारण करता है वैसे ही शोकको नष्ट करनेवाले आपके सदृश ऐसे राजश्रेष्ठको कौन-सा वंश (कुल) धारण करता है ? अन्यसाधारण बुद्धिसे अपमानित परन्तु आपसे उत्कृष्ट उस वंशको अधिक संमान करनेके लिए उत्साह करती हूँ ॥ ६ ॥

टिप्पणी—तमोपहं = तमः अपहन्तीति, तत् "अपे क्लेशतमसोः" इस सूत्रसे ड प्रत्यय, अप + हन् + डः + अम् । नायकरत्नं = नायकानां रत्नं, तत् । "नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि ।" इति विश्वः । नेता और हारके मध्यमणिको भी "नायक" कहते हैं । अन्यसामान्यधिया = अन्येषु सामान्यं (स० त०), तस्य धीः, तया (ष० त०) । अवमानितम् = अव + मन् + णिच् + क्तः + अम् । उत्सहे = उद् + सह + लट् + इट् । संपूर्ण वंश मान्य

उत्तम पुरुषोंसे प्रख्यात होता है स्वतः नहीं यह भाव है। यहाँपर हारके मध्यमणिरूप दूसरे अर्थकी प्रतीति ध्वनि ही है। वंश (बाँस) से भी मुक्ता होती है इस विषयमें यह पद्य प्रमाण है—

"करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याऽब्धिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥" ॥ ६ ॥

इतीरयित्वा विरतां पुनः स तां गिराऽनुजग्राहतरां नराऽधिपः।
विरुत्य विश्रान्तवतीं तपाऽत्यये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव॥ ७ ॥

अन्वयः—इति ईरयित्वा विरतां तां स नराऽधिपः तपाऽत्यये विरुत्य विश्रान्तवतीं चातकमण्डलीं घनाघन इव गिरा अनुजग्राहतराम् ॥ ७ ॥

व्याख्या—इति=इत्थं, ईरयित्वा = कथयित्वा, विरतां = तूष्णींभूतां, तां= दमयन्तीं, सः = पूर्वोक्तः, नराऽधिपः = राजा नलः, तपाऽत्यये = ग्रीष्माऽन्ते, विरुत्य = शब्दं कृत्वा, विश्रान्तवतीं = विरतां, चातकमण्डलीं=सारङ्गसमूहं, घनाघन इव = वर्षुकमेघ इव, गिरा=वचनेन, घनाघनपक्षे-गर्जितेन, अनुजग्राहतराम् = अतिशयेन अनुगृहीतवान्, प्रत्युवाचेति भावः ॥ ७ ॥

अनुवादः—ऐसा कहकर मौन लेनेवाली दमयन्तीको राजा नलने जैसे ग्रीष्म ऋतुके अन्तमें शब्द करके विश्राम लेनेवाले चातकसमूहको वृष्टि करनेवाला मेघ गर्जनसे अनुगृहीत करता है वैसे ही अपनी वाणीसे अत्यन्त अनुगृहीत किया ॥ ७ ॥

टिप्पणी—ईरयित्वा = ईर+णिच्+क्त्वा। विरतां=वि+रम्+क्तः+टाप्+अम्। नराऽधिपः = नराणाम् अधिपः (ष० त०)। तपाऽत्यये= तपस्य अत्ययः, तस्मिन् (ष० त०), "निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।" इत्यमरः। विरुत्य = वि+रु+क्त्वा (ल्यप्)। विश्रान्तवतीं = वि+श्रम्+क्तवतु:+ङीप्+अम्। चातकमण्डलीं=चातकानां मण्डली, ताम् (ष० त०)। "अथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः।" इत्यमरः। घनाघनः = "वर्षुकाऽब्दो घनाघनः" इत्यमरः। अनुजग्राहतराम् = अनुजग्राह+तरप्+आम्। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ७ ॥

अये! ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने।
गरौ गिरः पल्लवनाऽर्थलाघवे, मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥ ८ ॥

अन्वयः—अये! अनतिप्रयोजने तस्मिन् द्वये अपि मम जिह्वया उदासितम्

एव। तथा हि—पल्लवनाऽर्थलाघवे गिरः गरौ, हि मितं सारं च वचः वाग्मिता ॥ ८ ॥

व्याख्या—अये = हे दमयन्ति !, अनतिप्रयोजने = अधिकप्रयोजनरहिते, तस्मिन् = पूर्वोक्ते, द्वये अपि = द्वितये अपि, कुलनामरूप इति भावः। मम जिह्वया = रसनया, उदासितम् एव = औदासीन्येन स्थितम् एव। तथा हि—पल्लवनाऽर्थलाघवे = शब्दविस्तरण-वाच्यसङ्कोचने, गिरः = वचनस्य, गरौ = विषरूपे, तर्हि का वाग्मिता ? इति प्रश्ने उत्तरयति—मितं चेति। मितम् = अल्पाऽक्षरं, सारं च = महाऽर्थं च, वचः = वचनं, वाग्मिता = वाचोयुक्तिपटुता ॥ ८ ॥

अनुवादः—हे दमयन्ति ! अधिक प्रयोजनसे रहित मेरे कुल और नामको कहनेमें मेरी जिह्वाने उदासीनता ही दरसाई। शब्दोंका फैलाव और अर्थका सङ्कोचन ये दो वचनके विषस्वरूप हैं, क्योंकि परिमित और बहुत अर्थसे सम्पन्न वचन कहना ही उत्तम वक्तृत्व है ॥ ८ ॥

टिप्पणी—अनतिप्रयोजने = अधिकं प्रयोजनम् अतिप्रयोजनम् (गति०)। अविद्यमानम् अतिप्रयोजनं यस्मिन्, तस्मिन् (नञ्बहु०) द्वये = द्वौ अवयवौ यस्य तत् द्वयं, तस्मिन्, द्वि + तयप् (अयच्) + ङि। उदासितम् = उद् + आस् + क्तः + सुः। "नपुंसके भावे क्तः" इस सूत्रसे क्त प्रत्यय। पल्लवनाऽर्थलाघवे = अर्थस्य लाघवम् (ष० त०), पल्लवनं च अर्थलाघवं च (द्वन्द्व०)। वाग्मिता = प्रशस्ता वाक् अस्ति यस्य स वाग्मी, वाच् शब्दसे "वाचो ग्मिनिः" इससे ग्मिनि प्रत्यय। "वाग्ग्मी" में दो गकार चाहिए, एक गकारवाला रूप अशुद्ध है। "वाचोयुक्तिपटुर्वाग्ग्मी" इत्यमरः। वाग्मिनो भावः, वाग्मिन् + तल् + टाप् + सुः। इस पद्यमें चतुर्थ चरणस्थित सामान्य अर्थसे विशेष अर्थका समर्थन होनेसे अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ८ ॥

वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयाऽऽनुपूर्व्या समकेति केति च।
क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) का वर्णपद्धतिः कया आनुपूर्व्या मयि समका इति इयं कथा वृथा। आवयोः समक्षव्यवहारं विधातुं युष्मदस्मदी पदे क्षमे खलु ॥ ९ ॥

व्याख्या—का = कीदृशी, वर्णपद्धतिः = अक्षरपङ्क्तिः, कया = कीदृश्या, आनुपूर्व्या = अनुक्रमेण, मयि, समका = नामत्वेन सङ्केतिता, इति = इयं,

कथा = प्रश्नोक्तिः, वृथा = व्यर्थप्राया। नामाऽपरिज्ञाने कथमावयोः संवादाऽऽदिव्यवहार इत्यत आह—क्षमे इति। आवयोः = तव मम च, समक्षव्यवहारं= प्रत्यक्षसंवादादिव्यवहारं, विधातुं = कर्तुं, युष्मदस्मदी, पदे = त्वम् अहम् इत्येतौ शब्दौ, क्षमे = समर्थे, खलु = निश्चयेन ॥ ९ ॥

अनुवादः—हे दमयन्ति! कैसी, अक्षरपङ्क्ति किस अनुक्रमसे मेरे नामके तौरपर सङ्केतित है अर्थात् "तुम्हारा क्या नाम है", यह प्रश्न व्यर्थ है। हम दोनोंको प्रत्यक्ष व्यवहार करनेके लिए युष्मद् और अस्मद् (तुम और मैं) ये पद ही समर्थ हैं ॥ ९ ॥

टिप्पणी—वर्णपद्धतिः = वर्णानां पद्धतिः (ष० त०)। आवयोः = त्वं च अहं च आवां, तयोः (एकशेष०), "त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते" इति वार्तिकसे अस्मद् शब्द शेष है। समक्षव्यवहारम्=अक्ष्णोर्योग्यं समक्षम् (यथाके अर्थमें अव्ययीभाव), "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः" इस वार्तिकसे समासान्त टच्। "यस्येति च" इस सूत्रसे इकारका लोप। समक्षं व्यवहारस्तम् (सुप्सुपा०) ॥ ९ ॥

यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं, ततस्तदुद्भावनमौचिती कुतः?।
अथाऽवदातं तदहो! विडम्बना यथा तथा प्रेष्यतयोपसेदुषः ॥ १० ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति!) मम कुलं स्वभावात् उज्ज्वलं न यदि, ततः तदुद्भावनं कुतः औचिती? अथ अवदातं, तत् यथा तथा प्रेष्यतया उपसेदुषः मम तत् विडम्बना। अहो! ॥ १० ॥

व्याख्या—मम, कुलं = वंशः, स्वभावात् = निसर्गात्, उज्ज्वलं =निर्मलम्, अकलङ्कमिति भावः, न यदि=न चेत्, ततः = तर्हि, तदुद्भावनं = तत्प्रकाशनं, कुतः = कस्मात्, औचिती = औचित्यम्, नोचितमित्यर्थः। अथ = अथ वा, अवदातम् = उज्ज्वलं, कुलमिति शेषः। तत् = तदपि, यथा तथा = कथञ्चिदपि, प्रेष्यतया = भृत्यत्वेन, दूतरूपेणेति शेषः। उपसेदुषः = प्राप्तस्य, मम, तत् = कुलोद्भावनं, विडम्बना = परिहासः। अहो = आश्चर्यम्! ॥ १० ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति!) मेरा वंश स्वभावसे ही निर्मल नहीं है तो उसको कहनेमें क्या औचित्य है? अथ वा निर्मल है तो भी किसी तरह भृत्य-(दूत) के तौरपर आनेवाला मेरा कुलको बतलाना उपहास ही है। आश्चर्य है ॥ १० ॥

टिप्पणी—तदुद्भावनं = तस्य (कुलस्य) उद्भावनम् (ष०.त०)। औचिती = उचित + ष्यञ् + ङीष् + सुः। उपसेदुषः = उप + सद् + क्वसुः + ङस्॥ १०॥

इति प्रतीत्यैव मयाऽवधीरिते तवाऽपि निर्बन्धरसो न शोभते।
हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि सम्प्रति॥ ११॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति!) इति प्रतीत्य एव मया अवधीरिते (सति) तव अपि निर्बन्धरसः न शोभते। हि सम्प्रति हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति ते गिरां श्रमो घटते॥ ११॥

व्याख्या—इति = इत्थं, प्रतीत्य एव = निश्चित्य एव, मया = वक्त्रा, अवधीरिते = तिरस्कृते, उपेक्षिते सतीति भावः, कुलनामप्रश्न इति शेषः। तव अपि = भवत्या अपि, निर्बन्धरसः = आग्रहाऽनुरागः, कुलनामज्ञानविषयक इति शेषः। न शोभते = शोभां न प्राप्नोति। हि = यस्मात् कारणात्, सम्प्रति = अधुना, हरित्पतीनां = दिक्पालानाम्, इन्द्रादीनामिति भावः। प्रतिवाचिकं प्रति = प्रतिसन्देशं प्रति, उत्तरं प्रतीति भावः। ते = भवत्याः, गिरां = वचसां, श्रमः = प्रयत्नः, घटते = युज्यते॥ ११॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति!) ऐसा निश्चय करके ही मुझसे उपेक्षित कुल और नामके प्रश्नमें आपके आग्रहका अनुराग नहीं सुहाता है। क्योंकि इस समय इन्द्र आदि दिक्पालोंके सन्देशके उत्तर देनेमें ही आपके वचनोंका प्रयत्न उचित है॥ ११॥

टिप्पणी—प्रतीत्य = प्रति + इण् + क्त्वा (ल्यप्)। निर्बन्धरसः = निर्बन्धस्य रसः (ष० त०)। हरित्पतीनां = हरितां पतयः, तेषाम् (ष० त०)। प्रतिवाचिकं = वाचिकं वाचिकं प्रति (वीप्सारूप यथाके अर्थमें अव्ययीभाव)॥ ११॥

तथाऽपि निर्बध्नति! तेऽथवा स्पृहामिहाऽनुरुन्धे मितया न किं गिरा?।
हिमांऽशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नाऽसि फलेग्रहिग्रहा?॥ १२॥

अन्वयः—तथाऽपि हे निर्बध्नति! अथ वा इह ते स्पृहां मितया गिरा किं न अनुरुन्धे? मां हिमांऽशुवंशस्य करीरम् एव निशम्य फलेग्रहिग्रहा न असि किम्?॥ १२॥

व्याख्या—तथाऽपि = कुलनामकथनस्य वैयर्थ्येऽपि, हे निर्बध्नति! = हे आग्रहशीले!, दमयन्ति!, अथ वा = पक्षान्तरे, इह = अस्मिन् अर्थे, ते =

भवत्याः, स्पृहाम् = इच्छां, मितया = अल्पया, गिरा = वाण्या, किं न अनुरुन्धे = किं न अनुवर्ते ?, अनुरोत्स्याम्येवेत्यर्थः। कुलस्वरूपमात्रं कथयामीति भावः। मां = दिक्पतिदूतं, हिमांऽशुवंशस्य = चन्द्रवंशस्य, करीरम् एव = अङ्कुरम् एव, निशम्य = श्रुत्वा, फलेग्रहिग्रहा = सफलाऽऽग्रहा, न असि किं = नो भवसि किम् ? ॥ १२ ॥

अनुवादः—तो भी हे आग्रह करनेवाली (दमयन्ति) ! अथ वा इस विषयमें आपके अभिलाषका परिमित वचनसे क्यों अनुवर्तन न करूँ ? मुझे चन्द्रवंशका अङ्कुर सुनकर आपका आग्रह सफल नहीं है क्या ? ॥ १२ ॥

टिप्पणी—निर्बध्नति=निर्बध्नातीति निर्बध्नती, तत्सम्बुद्धौ, निर्+बन्ध+लट् (शतृ)+ङीप्+सुः। अनुरुन्धे = अनु+रुध्+लट्+इट्। हिमांऽशुवंशस्य = हिमांऽशोः वंशः, तस्य (ष० त०)। करीरम् = "वंशाऽङ्कुरे करीरोऽस्त्री" इत्यमरः। यहाँपर वंश (बाँस) से उसका अङ्कुर छोटा होता है उसी तरह चन्द्रवंशका मैं एक छोटा (सामान्य) पुरुष हूँ ऐसा भाव प्रकाशित होता है। निशम्य = नि+शम्+क्त्वा (ल्यप्)। फलेग्रहिग्रहा = फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः, फल+उपपदपूर्वक ग्रह धातुसे "फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च" इस सूत्रसे उपपदका एदन्तत्व और इन् प्रत्ययका निपातन। फलेग्रहिः ग्रहः यस्याः सा (बहु०)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १२ ॥

> महाजनाऽऽचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाऽऽददते न साधवः।
> अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाऽऽचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) महाजनाऽऽचारपरम्परा ईदृशी, (यत्) साधवः स्वनाम न आददते नाम। अतः तत् पुनः अभिधातुं न उत्सहे; जनः आचारमुचं विगायति किल ॥ १३ ॥

व्याख्या—कुलमुक्तं नाम तु न वाच्यमित्याह—महाजनेति। महाजनाऽऽचारपरम्परा = सज्जनवृत्तसम्प्रदायः, ईदृशी = एतादृशी, तामाह—स्वनामेति। साधवः = सन्तः, स्वनाम = आत्मनामधेयं, न आददते = नो गृह्णन्ति, नाम = प्रसिद्धौ। अतः = अस्मात् कारणात्, स्वनामग्रहणनिषेधादिति भावः। तत् = नाम, पुनः = एव, अभिधातुं = वक्तुं, न उत्सहे = उत्साहं न करोमीति भावः। अत्र हेतुमाह—जन इति। जनः = लोकः, आचरमुचं = सदाचारत्यागिनं जनं, विगायति = निन्दति। किल = निश्चयेन ॥ १३ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) सज्जनोंके आचारकी परम्परा ऐसी है, जो कि सज्जन अपना नाम नहीं लेते हैं। इसलिए मैं भी अपना नाम कहनेके लिए उत्साह नहीं करता हूँ, क्योंकि लोक आचार छोड़नेवालेकी निन्दा करता है ॥ १३ ॥

टिप्पणी—महाजनाऽऽचारपरम्परा = महान्तश्च ते जनाः (क० धा०), तेषामाचारः (ष० त०), तस्य परम्परा (ष० त०)। स्वनाम = स्वस्य नाम, तत् (ष० त०)। आददते = आङ् + दा + लट् + झः। अपना नाम नहीं लेना चाहिए इस विषयमें धर्मशास्त्रका वचन है—

"आत्मनाम गुरोर्नाम नामाऽतिकृपणस्य च।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठाऽपत्यकलत्रयोः ॥"

अर्थात् कल्याण चाहनेवाले व्यक्तिको अपना, गुरुजनका, अत्यन्त कञ्जूसका, ज्येष्ठ सन्तानका और अपनी पत्नीका नाम नहीं लेना चाहिए। आचारमुचम्= आचारं मुञ्चतीति आचारमुक्, तम्, आचार + मुच् + क्विप् (उपपद०) + अम्। विगायति = वि + गै + लट् + तिप्। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ १३ ॥

अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो बभूव तूष्णीमहिताऽपकारकः।
अथाऽस्य रागस्य दधा पदे पदे वचांसि हंसीव विदर्भजाऽऽददे ॥ १४ ॥

अन्वयः—अहिताऽपकारकः अयं शारदः शिखी इव अदः आलप्य तूष्णीं बभूव। अथ अस्य पदे पदे रागस्य दधा विदर्भजा हंसी इव वचांसि आददे ॥ १४ ॥

व्याख्या—अहिताऽपकारकः = अमित्राऽपकर्ता, अयं = नलः, शारदः= शरत्सम्बन्धी, शिखी इव = मयूर इव, अदः = इदं वचनम्, आलप्य = उक्त्वा, तूष्णीं बभूव = तूष्णीकोऽभूत्। अथ = अनन्तरम्, अस्य = नलस्य, पदे = सुप्तिङन्तरूपे, पदे = विषये, रागस्य = श्रवणाऽनुरागस्य, दधा = धरित्री, विदर्भजा = वैदर्भी, दमयन्ती, हंसी इव = वरटा इव, वचांसि = वचनानि, आददे = स्वीचकार, नलवाक्यसमाप्त्यनन्तरं दमयन्ती भाषितुमारेभे इति भावः। पक्षान्तरे—अहितापकारकः = सर्पसन्तापकर्ता, शिखी = मयूरः, वर्षास्वेव रौति, शरदि प्रासायां तु तूष्णीको भवति, तदनन्तरं, पदे पदे = चरणद्वयेऽपि, आस्य- रागस्य = आस्यस्य (मुखस्य) इव रागः (लौहित्यम्), तस्य दधा=धारिणी

हंसी शब्दायते। यथा शरदि शिखी निःशब्दो भवति, हंसः शब्दायते तथैव नले तूष्णीके सति दमयन्ती वक्तुमारेभ इति भावः ॥ १४॥

अनुवादः—शत्रुओंका अपकार करनेवाले नल ऐसा कहकर शरत् ऋतुके मयूरके समान चुप हो गये। तब नलके प्रत्येक पदमें सुननेके अनुरागको धारण करनेवाली दमयन्ती, शरत् ऋतुमें मयूरके निःशब्द होनेपर मुखके समान पैरोंमें भी लौहित्यको धारण करनेवाली हंसीके समान बोलने लगीं ॥ १४ ॥

टिप्पणी—अहिताऽपकारकः = अहितानाम् अपकारकः (ष० त०)। शिखिपक्षमें—अहि-तापकारकः = अहीनां तापः (ष० त०), तस्य कारकः (ष० त०)। शारदः = शरदि भवः, शरद् शब्दसे "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्" इससे अण् प्रत्यय। शिखी = "शिखावलः शिखी केकी" इत्यमरः। दधा = दधातीति, धा धातुसे "ददातिदधात्योर्विभाषा" इससे अप्रत्यय और स्त्रीत्व-विवक्षामें टाप्। इस पद्यमें श्लेष और उपमाका सङ्कर अलङ्कार है ॥ १४ ॥

सुधांऽशुवंशाऽऽभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नाऽपैति विशेषसंशयः।
कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वाङ्महत्यहो ! वञ्चनचातुरी तव ॥ १५ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) भवान् सुधांऽशुवंशाऽऽभरणम् इति श्रुते अपि विशेषसंशयः न अपैति। कियत्सु मौनं, कियत्सु वाक् वितता। तव वञ्चनचातुरी महती, अहो ! ॥ १५ ॥

व्याख्या—भवान्, सुधांऽशुवंशाऽऽभरणं = चन्द्रकुलाऽलङ्कारः, इति = एवं, श्रुते अपि = आकर्णिते अपि, विशेषसंशयः = भेदसन्देहः, न अपैति = न अपगच्छति, सामान्यतः चन्द्रवंशोत्पन्नो भवानिति श्रुतेऽपि भवान् किन्नमा ? इति भेदज्ञाने सन्देहो वर्तत एवेति भावः। भवता स्वनामाऽपि कथनीयमिति तात्पर्यम्। कियत्सु=कतिपयेषु, नाम्नाऽऽदिविषयेष्विति भावः। मौनम्=उत्तरस्य अप्रदानं, कियत्सु = कतिपयेषु, किमर्थमागतोऽसीत्यादिप्रश्नेष्विति भावः। वाक् = वाणी, वितता = विस्तृता, देवसन्देशप्रपञ्चरूपेति भावः। तव = भवतः, वञ्चनचातुरी = प्रतारणानिपुणता, महती=बृहती, अहो = आश्चर्यम् ॥ १५ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) आप चन्द्रवंशके अलङ्कार हैं ऐसा सुननेपर भी विशेष बात जाननेके लि[illegible] सन्देह दूर नहीं होता है। कुछ विषयोंमें मौन और कुछ विषयोंमें आपकी वाणी विस्तृत है। वञ्चन करनेकी आपकी चतुराई बड़ी है आश्चर्य है ! ॥ १५ ॥

टिप्पणी—सुधांऽशुवंशाऽऽभरणं = सुधा अंशुर्यस्य सः (बहु०), सुधांऽशोः वंशः (ष० त०), तस्य आभरणम् (ष० त०)। विशेषसंशयः = विशेषे संशयः (स० त०), अपैति = अप + इण् + लट् + तिप्। मौनं = मुनेर्भावः, मुनि + अण् + सुः। वितता = वि + तन् + क्तः + टाप् + सुः। वञ्चनचातुरी = चतुरस्य भावः कर्म वा चातुरी, चतुर + ष्यञ् + ङीष् + सुः। "हलस्तद्धितस्य" इससे 'य' का लोप। एक पक्षमें "चातुर्यम्" ऐसा रूप भी होता है। वञ्चने चातुरी (स० त०)। प्रस्तुत अपने नामके विषयमें आपने मौनका अवलम्बन किया, देवसन्देशके विषयमें बहुत ही प्रपञ्च दिखाया, आपकी वञ्चना करनेमें चातुरी अधिक है यह भाव है ॥ १५ ॥

मयाऽपि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।
परेण पुंसा हि ममाऽपि संकथा कुलाऽबलाऽऽचारसहाऽऽसनाऽसहा ॥ १६ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) स्वनाम मत्कर्णसुधाम् अकुर्वते ते मया अपि प्रतिवाचिकं न देयम्। हि मम अपि परेण पुंसा संकथा कुलाऽबलाऽऽचारसहाऽऽसनाऽसहा ॥ १६ ॥

व्याख्या—स्वनाम = आत्मनामधेयं, मत्कर्णसुधां = मच्छ्रवणाऽमृतम्, अकुर्वते = अविदधते, स्वनाम न कथयते इति भावः। ते = तुभ्यं, मया अपि = कुलकुमार्या अपि, प्रतिवाचिकं = प्रतिसन्देशनं, सन्देशोत्तरमिति भावः। न देयं = नो दातव्यम्। देवसन्देशोत्तरं न कथनीयमिति तात्पर्यम्। हि = यस्मात्कारणात्, मम अपि = कुलाऽबलाया अपि, परेण = अन्येन, अज्ञातनामधेयेनेति भावः, पुंसा = पुरुषेण, संकथा = संभाषणं, कुलाऽबलाऽऽचारसहाऽऽसनाऽसहा = कुलस्त्रीवृत्तसहवासाऽसमर्था, कुलस्त्रीसमाचारविरुद्धेति भावः ॥ १६ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) अपने नामको मेरे कानोंमें अमृत न बनानेवाले (न कहनेवाले) आपको मुझे भी सन्देशका उत्तर नहीं देना चाहिए, क्योंकि परपुरुषके साथ संभाषण कुलस्त्रीके आचारके सहवासको नहीं सहनेवाला अर्थात् कुलस्त्रीके सदाचारके विरुद्ध है ॥ १६ ॥

टिप्पणी—स्वनामं = स्वस्य नाम, तत् (ष० त०), मत्कर्णसुधां = मम कर्णौ (ष० त०), तयोः सुधा, ताम् (स० त०)। अकुर्वते = करोतीति कुर्वन्, कृ + लट् + (शतृ) + सुः। न कुर्वन्, तस्मै (नञ्०)। प्रतिवाचिकं = प्रतिदानं च तत् वाचिकं (गति०)। देयम् = दा + यत् + सुः। संकथा = सम्यक् कथा (गति०)। कुलाऽबलाऽऽचारसहाऽऽसनाऽसहा =

कुले अबलाः (स० त०), तासाम् आचारः (ष० त०), तस्य सहाऽऽसनम् (ष० त०), सहत इति सहा=सह् + अच् + टाप् + सुः । न सहा (नञ्०) । कुलाऽबलाऽऽचारसहाऽऽसनस्य असहा (ष० त०) । सज्जनोंको अपना नाम नहीं लेना चाहिए इस कारणसे आप अपना नाम नहीं बतलाते हैं तो, कुलस्त्रीका परपुरुषके साथ संभाषण भी आचारविरुद्ध है इस कारणसे मुझे भी देवसन्देशोंका उत्तर नहीं देना चाहिए यह भाव है ॥ १६ ॥

हृदाऽभिनन्द्य प्रतिबन्द्यनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्म ताम् ।
"वदामि वामाक्षि ! परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

अन्वयः—स प्रियागिरः हृदा अभिनन्द्य प्रतिबन्द्यनुत्तरः तां सस्मितम् आह स्म । "हे वामाक्षि ! वदामि । माक्षिकम् आक्षिपत् ईदृशं स्वं वचः परेषु मा क्षिप" ॥ १७ ॥

व्याख्या—सः = नलः, प्रियागिरः = दयितावचनानि, हृदा=हृदयेन, अभिनन्द्य = अनुमोद्य, प्रतिबन्द्यनुत्तरः = प्रतिबन्द्या (समानविरोध्युत्तरेण) अनुत्तरः (निरुत्तरः), सन् शिष्टेन त्वया स्वनाम नोच्चार्यं यदि तर्हि कुलकन्यया मयाऽपि परपुरुषेण न संभाषणीयम् इति समानविरोध्युत्तरेण निरुत्तर इति भावः । तां = दमयन्तीं, सस्मितं = मन्दहास्यपूर्वकम्, आह स्म = उक्तवान् । "हे वामाक्षि= हे सुन्दरनयने !, वदामि = कथयामि, माक्षिकं = मधु, आक्षिपत् = निराकुर्वत्, मधुसदृशमित्यर्थः । ईदृशम् = एतादृशं, लोकोत्तरमिति भावः । स्वं = स्वकीयं, वचः = वचनं, परेषु = परपुरुषेषु, मा क्षिप = न निक्षिप, कुलस्त्रीणां परपुरुषसंभाषणमनुचितमिति सत्यं, परं नाऽहं परपुरुष इति भावः ॥ १७ ॥

अनुवादः—नलने प्रिया (दमयन्ती) के वचनोंका हृदयसे अनुमोदन कर उनके समान विरोधी उत्तरसे निरुत्तर होकर उनसे मन्दहास्यपूर्वक कहा—हे सुन्दरि ! मधुका तिरस्कार करनेवाले ऐसे अपने वचनको परपुरुषोंमें मत रखो ॥ १७ ॥

टिप्पणी—प्रियागिरः = प्रियाया गिरः, ताः (ष० त०) । प्रतिबन्द्यनुत्तरः = अविद्यमानम् उत्तरं यस्य सः (नञ् बहु०) । प्रतिबन्द्या अनुत्तरः (तृ० त०) । समान विरोधी उत्तरको "प्रतिबन्दि" कहते हैं । नलके "शिष्टजन अपना नाम नहीं लेते हैं" इसका दमयन्तीके "कुलस्त्रीका परपुरुषसे संभाषण भी सदाचारविरुद्ध है" ऐसे समान विरोधी उत्तरसे नल निरुत्तर हुए यह भाव है । सस्मितं = स्मितेन सहितं (तुल्ययोगबहु०), तद्यथा तथा (क्रि०

वि०)। वामाक्षि = वामे अक्षिणी यस्याः सा वामाक्षी (बहु०), तत्सम्बुद्धौ। माक्षिकं = मक्षिकाभिः कृतम्, मक्षिका शब्दसे "संज्ञायाम्" इस सूत्रसे अण् प्रत्यय। "मधु क्षौद्रं माक्षिकाऽऽदि" इत्यमरः। आक्षिपत्=आक्षिपतीति, आङ्+क्षिप+लट् (शतृ)+अम्। क्षिप = क्षिप+लोट्+सिप्। कुलस्त्रियोंका परपुरुषसे संभाषण अनुचित है यह सत्य है, परन्तु मैं परपुरुष नहीं हूँ यह भाव है ॥ १७ ॥

करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कंचन प्रभुम्।
त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं रसाऽमृतस्नानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) मम इमं श्रमं फलिनं न करोषि ? कंचन दिशः प्रभुं न अनुगृह्णासि। त्वम् इत्थं रसाऽमृतस्नानपवित्रया गिरा सुरान् उपासितुम् अर्हसि ॥ १८ ॥

व्याख्या—मम = देवदूतस्य, इमम् = एतं, श्रमं = देवकार्यप्रयासं, दौत्यरूपमिति भावः। फलिनं = फलवन्तं, न करोषि ? = नो विदधासि ? कंचन = कमपि, एकमपीति भावः। दिशः = आशायाः, प्रभुं = स्वामिनं, दिक्पालमिति भावः। न अनुगृह्णासि = अनुगृहीतं न करोषि ? त्वम्, इत्थम् = एवं, रसाऽमृतस्नानपवित्रया = माधुर्यपीयूषमज्जनपूतया, गिरा = वाचा, सुरान् = इन्द्रादीन्देवान्, उपासितुं = सेवितुम्, अर्हसि = योग्या भवसि, देवपूजायां स्नातस्यैव अधिकारादिति भावः ॥ १८ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) मेरे इस परिश्रम (देवताओंके दौत्य) को सफल नहीं करोगी ? इन्द्र आदि किसी दिक्पालको अनुगृहीत नहीं करोगी ? तुम इस तरह माधुर्यरूप अमृतमें स्नान करनेसे पवित्र वाणीसे इन्द्र आदि देवताओंकी उपासना करनेके लिए योग्य हो ॥ १८ ॥

टिप्पणी—फलिनं = फलमस्याऽस्तीति फलिनः, तम्। फल शब्दसे "फलबर्हाभ्यामिनच्" इस वार्तिकसे इनच् प्रत्यय। रसाऽमृतस्नानपवित्रया = रस एव अमृतम् (रूपक०), तस्मिन् स्नानम् (स० त०), तेन पवित्रा (तृ० त०), तया। उपासितुम् = उप+आस्+तुमुन्। अर्हसि = अर्ह्+लट्+सिप्। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ १८ ॥

सुरेषु सन्देशयसीदृशीं बहुं रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम्।
मदर्पिता दर्पकतापितेषु या प्रयातु दानार्जितदावदृष्टिताम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) ईदृशीं बहु रसस्रवेण स्तिमितां भारतीं सुरेषु न सन्देशयसि । या दर्पकतापितेषु मदर्पिता (सती), दावार्दितदाववृष्टितां प्रयातु ॥ १९ ॥

व्याख्या—ईदृशीम् = एतादृशीं, लोकोत्तरामिति भावः । बहु = प्रभूतां, रसस्रवेण = रसप्रवाहेण, स्तिमिताम् = आर्द्रां, भारतीं = वाणीं, सुरेषु = इन्द्रादिदेवेषु, न सन्देशयसि = सन्देशं न करोषि । या = भारती, दर्पकतापितेषु = कन्दर्पसन्तापितेषु, सुरेष्विति शेषः । मदर्पिता = मत्कथिता सती, दावार्दितदाववृष्टितां=दवाऽग्निपीडितवनवृष्टिभावं, प्रयातु = प्राप्नोतु ॥ १९ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) प्रचुर रसोंके प्रवाहसे ऐसी (लोकोत्तर) आर्द्र वाणीसे तुम इन्द्र आदि देवताओंको सन्देश नहीं देती हो, जो वाणी कामदेवसे सन्तप्त किये गये देवताओंमें मेरे द्वारा कही जानेपर वनकी आगसे पीडित वनमें वृष्टिके भावको प्राप्त करे ॥ १९ ॥

टिप्पणी—रसस्रवेण = रसस्य स्रवः, तेन (ष० त०)। स्तिमितां = "आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ।" इत्यमरः । सन्देशयसि = सन्देशं करोषि, सन्देश शब्दसे "तत्करोति तदाचष्टे" इससे णिच् होकर लट्में सिप् । दर्पकतापितेषु = दर्पकेण तापिताः, तेषु (तृ० त०)। "कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः" इत्यमरः । मदर्पिता = मया अर्पिता (तृ० त०)। दावार्दितदाववृष्टितां = दावेन (वनाऽनलेन) अर्दितः (तृ० त०)। "दवदावौ वनाऽरण्यवह्नी" इत्यमरः । दावार्दितश्चाऽसौ दावः (वनम्), क० धा० । तस्मिन् वृष्टिता, ताम् (स० त०)। प्रयातु = प्र+या+लोट्+तिप् । इस पद्यमें देवताओंको आपकी सन्देशमयी वाणी दावाऽग्निसे पीडित वनमें वृष्टिके भावको प्राप्त करे इस तरह सादृश्यमें पर्यवसान होनेसे निदर्शना अलङ्कार है ॥ १९ ॥

यथा यथेह त्वदपेक्षयाऽनया निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।
रुषा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथा तथाऽद्य त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) एष जनः यथा यथा इह त्वदपेक्षया निमेषम् अपि विलम्बते, रतेः पतिः रुषा दिवौकसां शरव्यीकरणे तथा तथा अद्य त्वरते ॥२०॥

व्याख्या—एषः = अतिसमीपवर्ती, जनः = स्वयम्, अहमिति भावः । यथा यथा = यावत् यावत्, इह = अस्मिन्, त्वत्समीप इति भावः, त्वदपेक्षया = त्वदनुरोधेन, "त्वदुपेक्षया" इति पाठान्तरे त्वत्कर्तृकउपेक्षया

इत्यर्थः । निमेषम् अपि = निमेषपरिमितं समयम् अपि, विलम्बते = विलम्बं करोति, रतेः पतिः = कामदेवः, रुषा = कोपेन, दिवौकसां = देवानां, शरव्यीकरणे = लक्ष्यीकरणे, तथा तथा = तावत् तावत्, अद्य = अस्मिन्काले, त्वरते = त्वरां करोति, शीघ्रमेव प्रत्युत्तरं देहीति भावः ॥ २० ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) यह मैं जितना जितना यहांपर तुम्हारे अनुरोधसे पलक मारनेके समयतक भी विलम्ब करता हूँ, कामदेव क्रोधसे देवताओंको अपने बाणोंका निशाना बनानेके लिए उतना उतना इस समय शीघ्रता कर रहा है ॥ २० ॥

टिप्पणी—त्वदपेक्षया = तव अपेक्षा (ष० त०) तया । निमेषम् = कालके अत्यन्त संयोगमें द्वितीया । विलम्बते = वि + लबि + लट् + त । शरव्यीकरणे = अशरव्याणि शरव्याणि यथा संपद्यन्ते तथा करणं तस्मिन्, शरव्य + च्वि + कृ + ल्युट् + ङि । त्वरते = त्वरा + लट् + त । देवताओंको शीघ्र उत्तर दो यह भाव है ॥ २० ॥

इयच्चिरस्याऽवदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।
धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्थरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥" २१ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) मत्पथे इयच्चिरस्य अवदधन्ति इन्द्रनेत्राणि अशनिः न निर्ममौ किम् ? सत्वरकार्यमन्थरं मां धिक् अस्तु, यत्र परप्रेष्यगुणः अपि न स्थितः ॥ २१ ॥

व्याख्या—मत्पथे = मदागमनमार्गे, इयच्चिरस्य = इयच्चिरम्, अवदधन्ति = अवहितानि सन्ति, इन्द्रनेत्राणि = शक्रनयनानि (कर्माणि), अशनिः = वज्रः, न निर्ममौ किं = नो निर्मितवान् किम् ? वज्रमयानि तानि, नो चेत् तेषां विलम्बसहनदार्ढ्यं कथं स्यादिति भावः । सत्वरकार्यमन्थरं = शीघ्रकर्तव्यमन्दं, मां = देवदूतं, धिक् अस्तु मयेयं निन्दा प्राप्तेति भावः । यतः—यत्र = यस्मिन् मयि, परप्रेष्यगुणः अपि = अन्यकर्मकरणः, क्षिप्रकारित्वरूप इति शेषः । अपि, न स्थितः=नो विद्यमानः, त्वदीयप्रत्युत्तरविलम्बनान्ममेयमदक्षता प्राप्तेत्यहो ! कष्टं परप्रेष्यत्वमिति भावः ॥ २१ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) मेरे आगमनके मार्गमें इतने अधिक कालतक प्रतीक्षा करनेवाले इन्द्रके नेत्रोंको वज्रने नहीं बनाया क्या ? शीघ्र कार्यमें मन्द होनेवाले मुझे धिक्कार हो, जिसमें दूसरेका दूत होनेका गुण भी मौजूद नहीं है ॥ २१ ॥

टिप्पणी—मत्पथे = मम पन्था मत्पथः, तस्मिन् (ष० त०), समासान्त अप्रत्यय। इयच्चिरस्य = कालके अत्यन्त संयोगमें द्वितीयाके अर्थमें अव्यय। "चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः।" इत्यमरः। अवदधन्ति = अव + धा + लट् (शतृ) + शस्। "वा नपुंसकस्य" इस सूत्रसे शतृका नुम् आगम। इन्द्रनेत्राणि = इन्द्रस्य नेत्राणि, तानि (ष० त०)। सत्वरकार्यमन्थरं= त्वरया सहितं सत्वरं (तुल्ययोग बहु०), तच्च तत्कार्यम् (क० धा०), तस्मिन् मन्थरः, तम् (स० त०)। माम् = "धिक्" पदके योगमें "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इससे द्वितीया। परप्रेष्यगुणः=परेषां प्रेष्यः (ष० त०) तस्य गुणः (ष० त०)। देवताओंके प्रत्युत्तरदानमें आपके विलम्ब करनेसे मेरी अदक्षता हो गई है यह भाव है ॥ २१ ॥

इदं निगद्य क्षितिभर्तरि स्थिते तयाऽभ्यधायि स्वगतं विदग्धया।
अधिस्त्रि तं दूतयतां भुवः स्मरं मनो दधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

अन्वयः—क्षितिभर्तरि इदं निगद्य स्थिते अधिस्त्रि भुवः स्मरं तं दूतयतां नयनैपुणव्यये मनो दधत्या विदग्धया तया स्वगतम् अभ्यधायि ॥ २२ ॥

व्याख्या—क्षितिभर्तरि = भूपाले नले, इदं = पूर्वोक्तं वचनं, निगद्य=उक्त्वा, स्थिते = तूष्णींभूते सति, अधिस्त्रि = स्त्रियां विषये, भुवः = भूमेः, स्मरं = कामदेवं, तत्सदृशमिति भावः। तं= पुरुषं, दूतयतां = दूतं कुर्वताम् इन्द्रादीनां देवानां, नयनैपुणव्यये=नीतिचातुर्यशून्यत्वे, मनः = चित्तं, दधत्या = निदधत्या, "एते देवा नीतिशून्या" इति जानन्त्या इति भावः। अत एव विदग्धया = निपुणया, तया = दमयन्त्या, स्वगतम् = अप्रकाशम्, अभ्यधायि = अभिहितम्। अहो ! बुद्धिमान्द्यमेषां देवानां यत्स्त्रियां कामसदृशमेतं पुरुषं नियुक्तवन्त इति भावः ॥ २२ ॥

अनुवादः—ऐसा कहकर राजा नलके मौन लेनेपर स्त्रीमें भूलोकके कामदेवके सदृश उस पुरुषको दूत बनानेवाले इन्द्र आदि देवताओंका "ये नीतिकी चतुरतामें शून्य हैं" ऐसा विचार करनेवाली निपुण दमयन्तीने मन ही मन कहा ॥ २२ ॥

टिप्पणी—क्षितिभर्तरि = क्षितेः भर्ता, तस्मिन् (ष० त०)। निगद्य = नि + गद् + क्त्वा (ल्यप्)। अधिस्त्रि = स्त्रियाम् इति (विभक्तिके अर्थमें अव्ययीभाव), "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इससे ह्रस्व। नयनैपुणव्यये = निपुणस्य भावो नैपुणम्, निपुण शब्दसे "हायनाऽन्तयुवादिभ्योऽण्" इस सूत्रसे अण्। नयस्य नैपुणं (ष० त०)। तस्य व्ययः, तस्मिन् (ष० त०)। स्वगतं =

स्वं गतं (द्वि० त०), तद् यथा तथा (क्रि० वि०)। स्वगतका लक्षण है—"अश्राव्यं स्वगतं मतम्" (दशरूपकम्), अश्राव्य वचनको "स्वगत" कहते हैं। "इन इन्द्र आदि लोकपालोंकी बुद्धि नीतिशून्य है, जो कि कामदेवके समान सुन्दर पुरुषको स्त्रीके पास दूत बनाकर भेजा" दमयन्तीने ऐसा सोचा ॥ २२ ॥

जलाऽधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं, परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम्।
मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं, नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥

अन्वयः—जलाऽधिपः मयि त्वाम् अदिशत् ध्रुवम्। स परेतराजः त्वां प्रजिघाय स्फुटम्। मरुत्वता एव प्रहितः असि निश्चितम्, ऊर्ध्वमुखेन तेजसा नियोजितः असि ॥ २३ ॥

व्याख्या—स्वगतवाक्यमेवाह—जलाऽधिप इति। (हे महाशय!) जलाऽधिपः = वरुणः, मयि = विषये, मां प्रतीति भावः। त्वां = भवन्तम्, अदिशत् = अतिसृष्टवान्, ध्रुवं = निश्चयेन, पक्षान्तरे—रूपयौवनयुक्तायां मयि मदनमनोहरं त्वां यः अतिसृष्टवान् सः—जलाऽधिपः = जडाऽधिपः = मूर्खराजः। सः = प्रसिद्धः, परेतराजः = यमः, त्वां = भवन्तं, प्रजिघाय = प्रहितवान्, स्फुटम् = असन्दिग्धम्। पक्षान्तरे—तादृश्यां मयि तादृशं त्वां यः प्रहितवान् सः परेतराजः = प्रेतमुख्यः। विवेकशून्यत्वादचेतन इति भावः। मरुत्वता एव = इन्द्रेण एव, प्रहितः = प्रेषितः, असि = विद्यसे, निश्चितं = ध्रुवम्। पक्षान्तरे—तादृश्यां मयि तादृशं त्वां प्रेषयन् मरुत्वान् = वातुल एव। ऊर्ध्वमुखेन तेजसा=अग्निना, नियोजितः=प्रेषितः, असि, उभयत्र त्वमिति शेषः। पक्षान्तरे—तादृश्यां मयि तादृशं त्वां प्रेषयन् ऊर्ध्वमुखः = स्थूलदृक् एव न तु विचारदृक् इति भावः ॥ २३ ॥

अनुवादः—(हे महाशय!) जलाऽधिप (जलके स्वामी वरुण वा जड = मूर्खोंके स्वामी) ने मेरे पास तुम्हें भेजा है। प्रसिद्ध परेतराज (यमराज वा प्रेतस्वामी) ने तुम्हे भेजा है, मरुत्वान् (इन्द्र वा वातुल = बकवादी) ने मेरे पास भेजा है। ऊर्ध्वमुख तेज (अग्नि वा स्थूलदृष्टिवाले) ने तुम्हें भेजा है ॥ २३ ॥

टिप्पणी—जलाऽधिपः=जलस्य अधिपः (ष० त०)। एक पक्षमें 'ल' और 'ड' के अभेदसे जडाऽधिपः। परेतराजः = परस्मिन् (लोके) इता इति परेताः (स० त०)। परेतानां राजा (ष० त०)। मरुत्वता = मरुतः सन्ति यस्य स मरुत्वान्, तेन (मरुत् + मतुप् + टा); "झयः" इस सूत्रसे 'म' के

स्थानमें 'व' आदेश। "तसौ मत्वर्थे" इससे भसंज्ञा होनेसे जस्त्वका अभाव। "मरुतौ पवनाऽमरौ" इति "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा" इत्यप्यमरः। ऊर्ध्वमुखेन= ऊर्ध्वं मुखं यस्य सः, तेन (बहु०)। नियोजितः = नि+युज्+णिच्+क्तः+सुः। इस पद्यका व्यङ्ग्यार्थ—इस प्रकारसे मुग्ध-सी रूप यौवनसे सम्पन्न नारीके पास कामदेवके समान तुम्हें दूत बनाकर भेजनेवाले वरुण जलाऽधिप 'ल' और 'ड' के अभेदसे जडाऽधिप अतिमूर्ख हैं, वैसे ही—···भेजनेवाले परेत-राज = प्रेतोंमे मुख्य अर्थात् अचेतन हैं। वैसे ही—····भेजनेवाले मरुत्वान् = वायुसमूह हैं। वैसे ही····भेजनेवाले ऊर्ध्वमुख = स्थूल दृष्टिवाले हैं, विचार-सम्पन्न नहीं हैं। इस पद्यमें उत्प्रेक्षा और श्लेषका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है॥ २३॥

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याऽऽभरणं किमप्यसौ।
पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाऽधिपसंभवा दधौ॥ २४॥

अन्वयः—अथ सतीकुलस्य किमपि आभरणम् असौ विदर्भाऽधिपसंभवा निभृतस्मिता सती प्रकाशं पुनः तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखम् आदधे॥ २४॥

व्याख्या—अथ = स्वगताऽभिधानाऽनन्तरं, सतीकुलस्य = पतिव्रतासमूहस्य, किमपि = अनिर्वाच्यम्, आभरणं = भूषणभूता, असौ = सा, विदर्भाऽधिप-संभवा = वैदर्भी, दमयन्ती। निभृतस्मिता = गुप्तमन्दहासा, सती = विद्यमाना, प्रकाशं=सुश्राव्यं यथा तथा, पुनः=भूयः, तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं=नलाऽऽलाप-विलाससंमुखं, मुखं=वदनम्, आदधे = आहितवती, आबभाषे इति भावः॥२४॥

अनुवादः—स्वगत भाषणके अनन्तर पतिव्रताओंमें अवर्णनीय अलङ्कार-स्वरूप दमयन्तीने गुप्त रूपसे मन्दहास्य कर प्रकाशरूपसे मुखको नलके साथ संभाषणस्वरूप विलासमें सम्मुख किया (संभाषण किया)॥ २४॥

टिप्पणी—सतीकुलस्य = सतीनां कुलं, तस्य (ष० त०)। विदर्भाऽधिप-संभवा = विदर्भाणाम् अधिपः (ष० त०), तस्मात् संभवः (उत्पत्तिः) यस्याः = सा (व्यधिकरण बहु०)। निभृतस्मिता = निभृतं स्मितं यस्याः सा (बहु०)। तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं = तेन आभाषणम् (तृ० त०), तदेव विभ्रमः (रूपक०)। तस्मिन् उन्मुखं, तत् (स० त०)। आदधे = आङ्+धा+लिट्+त (एश)। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है॥ २४॥

वृथापरीहासः इति प्रगल्भता न नेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा।
भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रवित्सुः प्रतिवाचमस्मि ते॥ २५॥

अन्वयः—(हे महोदय !) भवति त्वादृशि वृथापरीहासः इति वाक् प्रगल्भता, न न इति च वाक् विगर्हणा, अनुत्तरात् अवज्ञा भवति; अतः ते प्रतिवाचं प्रदित्सुः अस्मि ॥ २५ ॥

व्याख्या—भवति = पूज्ये, त्वादृशि = त्वत्सदृशे पुरुषे, वृथापरीहासः = व्यर्थोपहासः, इति = एतादृशी, वाक् = वाणी, प्रगल्भता = धृष्टता, न न इति च वाक् = अत्यन्तनिषेधोक्तिश्च, विगर्हणा = विशेषनिन्दा, अनुत्तरात् = उत्तराऽप्रदानात्, अवज्ञा = अनादरः, भवति = विद्यते, अतः = एभ्यो हेतुभ्यः, ते = तुभ्यं, प्रतिवाचं = प्रत्युत्तरं, प्रदित्सुः = प्रदातुमिच्छुः, अस्मि = भवामि। वस्तुतस्तु भवद्वाक्यस्य प्रत्युत्तराऽनर्हत्वेऽपि दाक्षिण्याद्ददामीति भावः ॥ २५ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) पूजनीय आप जैसे पुरुषमें व्यर्थ उपहास है ऐसा कहना ढिठाई है, नहीं नहीं, ऐसा कहना विशेष निन्दा है और उत्तर न देनेसे अनादर होता है इसलिए आपको उत्तर देना चाहती हूँ ॥ २५ ॥

टिप्पणी—परीहासः = परिहसनम्, परि + हस् + घञ् + सुः। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इससे 'परि' उपसर्गके इकारका दीर्घ। प्रगल्भता = प्रगल्भस्य भावः, प्रगल्भ + तल् + टाप् + सुः। अनुत्तरात् = न उत्तरं, तस्मात् (नञ्०)। प्रदित्सुः = प्रदातुम् इच्छुः, प्र + दा + सन् + उः + सुः। यद्यपि आपका वचन उत्तर देनेके लिए योग्य नहीं है तो भी मैं दाक्षिण्यसे उत्तर देना चाहती हूँ यह भाव है ॥ २५ ॥

कथं नु तेषां कृपयाऽपि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने।
स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥ २६ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) तेषां कृपया अपि मानुष्यकलाञ्छने जने असौ वाक् असावि। वा ईश्वराः स्वभावभक्तिप्रवणं प्रति कया वाचा मुदं न उद्गिरन्ति ? ॥ २६ ॥

व्याख्या—तेषाम् = इन्द्रादीनां दिक्पालानां, कृपया अपि = दयया अपि, मानुष्यकलाञ्छने = नरत्वचिह्ने, जने = मयि, असौ = इयं, वाक् = वाणी, मां वृणीस्वेत्याकारिकेति भाव। असावि = उत्पन्ना। वा = अथ वा, ईश्वराः = स्वामिनः, स्वभावभक्तिप्रवणं प्रति = निसर्गभक्तितत्परं प्रति, कया, वाचा = वाण्या, मुदं = हर्षं, न उद्गिरन्ति = न प्रकाशयन्ति, प्रभवो भक्तवात्सल्यान्नीचमपि भक्तजनमत्युच्चतयाऽपि वाचा सम्मानयन्तीति भावः ॥ २६ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) इन्द्र आदि दिक्पालोंकी कृपासे भी मनुष्यत्व-चिह्नसे युक्त मेरे समान जनमें "तुम हमें वरण करो" ऐसी वाणी उत्पन्न होती है। अथ वा प्रभुलोग स्वाभाविक भक्तिसे युक्त जनके प्रति किस वचनसे अपने हर्षको प्रकट नहीं करते हैं ? ॥ २६ ॥

टिप्पणी—मानुष्यकलाञ्छने = मनुष्यस्य भावो मानुष्यकम्, मनुष्य शब्दसे "योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय। मानुष्यकं लाञ्छनं यस्य सः, तस्मिन् (बहु०)। असावि = सू + लुङ् + त (कर्ममें)। स्वभावभक्तिप्रवणं = स्वभावेन भक्तिः (तृ० त०), तया प्रवणः, तम् (तृ० त०)। उद्गिरन्ति = उद् + गॄ + लट् + झिः। प्रभुलोग स्वाभाविक भक्तिवाले अपने भक्तजनको कृपालु होकर सम्मानित करते हैं, वस्तुतः मानवी मैं देवताओंके लिए योग्य नहीं हूँ यह भाव है ॥ २६ ॥

अहो ! महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराऽङ्गनासंगमशोभिताभृतः ?।
ह्रदस्य हंसाऽऽवलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥ २७ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) सुराऽङ्गनासंगमशोभिताभृतो महेन्द्रस्य, हंसाऽऽवलिमांसलश्रियो ह्रदस्य बलाकया इव मया प्रबला विडम्बना, कथम् औचिती अहो ! ॥ २७ ॥

व्याख्या—सुराऽङ्गनासंगमशोभिताभृतः = देवाऽङ्गनासमागमशोभासंपन्नस्य, महेन्द्रस्य = मघोनः, हंसाऽऽवलिमांसलश्रियः = राजहंसपङ्क्तिसान्द्रतरशोभस्य, ह्रदस्य = महासरसः, बलाकया इव = बिसकण्ठिकया इव, प्रबला = महती, विडम्बना = परिहासः, कथं = केन प्रकारेण, औचिती = औचित्यम्, न कथमपीति भावः। अहो = आश्चर्यम् ! उर्वश्याद्यप्सरोगणे सति मयि इन्द्रस्याऽनुरागप्रकाशने कथमौचित्यं स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !), उर्वशी आदि देवाऽङ्गनाओंके समागमसे शोभित होनेवाले देवेन्द्रको हंसपङ्क्तियोंसे गाढ शोभावाले तालाबकी बगलीके समान मुझसे बड़ी विडम्बना होगी। कैसे औचित्य होगा ? आश्चर्य है ॥२७॥

टिप्पणी—सुराऽङ्गनासंगमशोभिताभृतः = सुराणाम् अङ्गनाः (ष० त०), तासां संगमः (ष० त०), तेन शोभते तच्छीलः, सुराऽङ्गनासङ्गमशोभी, सुराङ्गनासंगम + शुभ् + णिनिः (उपपद०), तस्य भावः तत्ता, सुराऽङ्गनासंगमशोभिन् + तल् + टाप्। तां बिभर्तीति सुराऽङ्गनासंगमशोभिताभृत् सुराऽङ्गनासंगमशोभिता + भृ + क्विप् (उपपद०), तस्य। महेन्द्रस्य = महांश्चाऽसौ

इन्द्रः, तस्य (क० धा०)। हंसाऽऽवलिमांसलश्रियः = हंसःनाम् आवलिः (ष० त०)। मांसम् अस्या अस्तीति मांसला, मांस शब्दसे "सिध्मादिभ्यश्च" इस सूत्रसे लच्+टाप्। "बलवान्मांसलोंऽसलः" इत्यमरः। हंसाऽऽवल्या मांसला (तृ० त०), सा श्रीर्यस्य स हंसावलिमांसलश्रीः, तस्य (बहु०)। वलाकया = "बलाका बिसकण्ठिका" इत्यमरः। उर्वशी आदि देवाङ्गनाओंके रहते हुए भी मानुषी मेरे ऊपर इन्द्रके अनुरागप्रकाशमें कैसे औचित्य होगा ? यह भाव है। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ २७ ॥

पुरः सुरीणां भण केव मानवी ? न यत्र तास्तत्र तु साऽपि शोभिका।
अकाञ्चनेऽकिञ्चननायिकाऽङ्गके किमारकूटाऽऽभरणेन न श्रियः ? ॥ २८ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) सुरीणां पुरः मानवी का इव ? भण। तु यत्र ता न, तत्र सा अपि शोभिका। अकाञ्चने अकिञ्चननायिकाऽङ्गके आरकूटाऽऽभरणेन श्रियो न किम् ? ॥ २८ ॥

व्याख्या—सुरीणां = सुरस्त्रीणां, पुरः = अग्रे, मानवी = मानुषी, का इव = न काऽपि, तुच्छा इति भावः, भण = वद। तु = किन्तु, यत्र = यस्मिन् लोके, ताः = सुरस्त्रियः, न = न सन्ति, तत्र = तस्मिन् लोके, सा अपि = मानवी अपि, शोभिका = शोभमाना। अकाञ्चने = काञ्चनाऽऽभरणरहिते, अकिञ्चननायिकाऽङ्गके = दरिद्रस्त्रीशरीराऽवयवे, आरकूटाऽऽभरणेन = रीतिभूषणेन, श्रियो न किं = शोभा न किम् ?। सुराऽङ्गनाविहरणपरायणस्य पुरन्दरस्य मादृशमानवीकामुकत्वं सुवर्णाऽऽभरणायाः रीतिभूषणाऽभिलषणमिव परिहासाऽतिशयास्पदमिति भावः ॥ २८ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) देवाऽङ्गनाओंके आगे मानवी क्या है ? कहो। किन्तु जहाँपर देवाऽङ्गनाएँ नहीं हैं, वहाँपर मानवी भी शोभित होती है। सुवर्णके अलङ्कारसे रहित निर्धनकी स्त्रीके अङ्गमें पीतलके भूषणसे शोभा नहीं होती है क्या ? ॥ २८ ॥

टिप्पणी—सुरीणां = सुरजातीयाः सुर्यः, तासाम्, सुर शब्दसे "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इस सूत्रसे ङीष्। मानवी = मनोरपत्यं स्त्री, मनु+अण्+ङीप्+सुः। शोभिका = शोभत इति शुभ + ण्वुल् (अक) + टाप् + सु, "प्रत्ययस्थात्कापूर्वस्याऽत इदाप्यसुपः" इससे अकारका इत्व। अकाञ्चने = अविद्यमानं काञ्चनं यस्मिंस्तत्, तस्मिन् (नञ्बहु०)। अकिञ्चननायिकाऽङ्गके = नाऽस्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः, "मयूरव्यंसकादयश्च" इस सूत्रसे निपातन।

अकिञ्चनस्य नायिका (ष० त०), तस्या अङ्कं, तस्मिन् (ष० त०)। आरकूटाऽऽभरणेन=आरकूटस्थ आभरणं, तेन (ष० त०), "रीतिः स्त्रियामारकूटम्" इत्यमरः। देवाङ्गनाओंसे विहार करनेवाले इन्द्रका मनुष्य स्त्रीमें अभिलाष सुवर्णके अलङ्कारको पहननेवाली स्त्रीके पीतलके भूषण पहननेके अभिलाषके समान उपहासका विषय है यह भाव है। इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥२८॥

यथा तथा नाम गिरः किरन्तु ते, श्रुती पुनर्मे बधिरे तदक्षरे।
पृषत्किशोरी कुरुतामसङ्गतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाऽधिपे ? ॥ २९ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) यथा तथा ते गिरः किरन्तु नाम, पुनः मे श्रुती तदक्षरे बधिरे। तथा हि—पृषत्किशोरी द्विपाऽधिपे असङ्गतां मनोवृत्तिम् अपि कथं कुरुताम् ? ॥ २९ ॥

व्याख्या—यथा तथा = येन तेन प्रकारेण, ते = इन्द्रादयो देवाः, गिरः = वचनानि, किरन्तु नाम = विक्षिपन्तु नाम, पुनः = तथाऽपि, मे = मम, श्रुती= कर्णौ, तदक्षरे = तासां गिरामेकवर्णश्रवणेऽपीति भावः, बधिरे = एडे, मत्कर्णौ देवानामेकमक्षरमपि न शृणुतः, वाक्यश्रवणस्य का कथेति भावः। तथाहि— पृषत्किशोरी = कुरङ्गयुवतिः। द्विपाऽधिपे = गजेन्द्रे, असङ्गताम् = अयुक्तां, मनोवृत्तिम् अपि = चित्तवृत्तिम् अपि, कथं = केन प्रकारेण, कुरुतां = कुर्यात्, बाह्येन्द्रियवृत्तेः का कथेति भावः। मृग्या गजेन्द्रे मनोवृत्तिर्यथा तथैव ममाऽपि इन्द्रादिषु नितान्तमेवाऽयुक्तेति भावः ॥ २९ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) जिस किसी भी प्रकारसे इन्द्र आदि दिक्पाल वाक्य कहें, तथाऽपि मेरे कान उनके अक्षरके श्रवणमें भी बहरे हैं। जैसे—मृगी गजेन्द्रमें अयुक्त मनोवृत्ति भी कैसे करेगी ? ॥ २९ ॥

टिप्पणी—किरन्तु = कॄ + लोट् + झिः। तदक्षरे = तासाम् अक्षरैः, तस्मिन् (ष० त०)। पृषत्किशोरी = पृषतः किशोरी (ष० त०), "पृषच्च पृषतो बिन्दौ कुरङ्गेऽपि च कीर्तितः।" इत्यजपालः। द्विपाऽधिपे = द्विपानाम् अधिपः, तस्मिन् (ष० त०)। असङ्गतां = न सङ्गता, ताम् (नञ्०)। मनोवृत्ति= मनसो वृत्तिः, ताम् (ष० त०)। देवताओंके प्रणयके वाक्यकी क्या बात है मैं उनका अक्षर भी सुनना नहीं चाहती हूँ यह भाव है। इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ २९ ॥

अदो निगद्यैव नताऽऽस्यया तया श्रुतौ लगित्वाऽभिहिताऽऽलिरालपत्।
प्रविश्य यन्मे हृदय स्त्रियाऽऽस्य बधिर्नियंद्वाकपोय मौखाऽञ्जना ॥ ३० ॥

अन्वयः—अदो निगद्य एव नताऽऽस्यया तया श्रुतौ लगित्वा अभिहिता आलिः आलपत्—"(हे महोदय !) इयं ह्रिया मे हृदयं प्रविश्य यत् आह, मन्मुखाऽध्वना विनिर्यत् तत् आकर्णय ॥ ३० ॥

व्याख्या—अदः = इदं वचः, निगद्य एव = उक्त्वा एव, नताऽऽस्यया = अवनतवदनया, तया = दमयन्त्या, श्रुतौ = श्रोत्रे, लगित्वा = आसन्ना भूत्वा, अभिहिता=कथिता, आलिः = सखी, आलपत् = आलपितवती, (हे महोदय !) इयं = दमयन्ती, ह्रिया = लज्जया हेतुना, मे=मम, हृदयं = हृत्, प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा, यत् = वचनम्, आह = ब्रूते, मन्मुखाऽध्वना = मद्वदनमार्गेण, विनिर्यत् = बहिर्निर्गच्छत्, तत् = वचनम्, आकर्णय = शृणु ॥ ३० ॥

अनुवादः—ऐसा कहकर ही नम्र मुख करनेवाली दमयन्तीने कानके पास जाकर सखीसे कुछ कहा—तब सखी बोली (हे महोदय !) दमयन्तीने लज्जासे मेरे हृदयमें प्रवेश कर जो कहा है, मेरे मुखरूप मार्गसे निकलते हुए उस वचनको आप सुनिए ॥ ३० ॥

टिप्पणी—निगद्य = नि + गद् + क्त्वा (ल्यप्) । नताऽऽस्यया = नतम् आस्यं यस्याः सा नताऽऽस्या, तया (बहु०) । लगित्वा = लग + क्त्वा । आलपत् = आङ् + लप + लङ् + तिप् । मन्मुखाऽध्वना=मम मुखम् (ष० त०), तदेव अध्वा, तेन (रूपक०) । विनिर्यत् = वि + निर् + इण् + लट् (शतृ) + सुः । आकर्णय = आ + कर्ण + णिच् + लोट् + सिप् ॥ ३० ॥

बिभेति चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा ।
मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि त्रुट्यति चापलात् किल ॥ ३१ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा (इयम्) ईदृशीं चिन्ताम् अपि कर्तुम् बिभेति, (यतः) मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिः लवात् अपि चापलात् त्रुट्यति किल ॥ ३१ ॥

व्याख्या—चिराय = चिरात्प्रभृति, चित्तार्पितनैषधेश्वरा = मनःस्थापितनला, इयमिति शेषः । ईदृशीम् = एतादृशीं, महेन्द्राऽऽदिपरपुरुषविषयामिति भावः, चिन्ताम् अपि = विचारम् अपि, कर्तुं = विधातुं, बिभेति = त्रस्यति, किमुत महेन्द्रादिवरणं कर्तुमिति भावः । यतः मृणालतन्तुच्छिदुरा = बिससूत्रच्छेदस्वभावा, सतीस्थितिः = पतिव्रतामर्यादा, लवात् अपि = अल्पात् अपि, चापलात् = चाञ्चल्यात्, अधिकात्किमुत इति भावः, त्रुट्यति = त्रुटति, किल = खलु ॥ ३१ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) बहुत समयसे मनमें नलको स्थापित करनेवाली ये (दमयन्ती) इन्द्र आदिके वरणके विषयमें विचार करनेमें भी डरती है, क्योंकि मृणालके तन्तुके समान. टूटनेवाली पतिव्रताकी मर्यादा थोड़ी भी चञ्चलतासे टूट जाती है ॥ ३१ ॥

टिप्पणी—चित्तार्ऽपितनैषधेश्वरा = चित्ते अर्पितः (स० त०)। नैषधश्चासौ ईश्वरः (क० धा०)। चित्तार्ऽपितो नैषधेश्वरो यया सा (बहु०)। बिभेति = (ञि) भी + लट् + तिप्। मृणालतन्तुच्छिदुरा = मृणालस्य तन्तुः (ष० त०)। छेदशीला छिदुरा, छिद + कुरच् + टाप्, "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" इस सूत्रसे कर्मकर्तामें कुरच्। मृणालतन्तुरिव छिदुरा (उपमित०)। त्रुट्यति = त्रुट + लट् + तिप्, "वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः" इस सूत्रसे विकल्पसे श्यन्। एक पक्षमें शप् होकर "त्रुटति" ऐसा भी रूप बनता है। इस पद्यमें दो अर्थापत्तियों और उपमाका अङ्गाङ्गिभावसे सङ्कर अलङ्कार है ॥ ३१ ॥

ममाऽऽशयः स्वप्नदशाऽऽज्ञयाऽपि वा नलं विलङ्घ्येतरमस्पृशद्यदि ।
कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छ्यते ? ॥ ३२ ॥

अन्वयः—वा मम आशयः स्वप्नदशाऽऽज्ञया अपि नलं विलङ्घ्य इतरम् अस्पृशत् यदि, (तर्हि) समस्तसाक्षिणी निजा बुद्धिः एव तत्र कुतः पुनः विबुधैः न पृच्छ्यते ? ॥ ३२ ॥

व्याख्या—वा = अथ वा, मम, आशयः = चित्तवृत्तिः, स्वप्नदशाऽऽज्ञया अपि = स्वापाऽवस्थाऽऽदेशेन अपि, नलं = नैषधं, विलङ्घ्य = अतिक्रम्य, इतरम् = अन्यं पुरुषम्। अस्पृशत् यदि = स्पृष्टवांश्चेत्, प्राप्तवांश्चेत् इति भावः। तर्हि समस्तसाक्षिणी = सकलवृत्तसाक्षात्कारिणी, निजा = स्वकीया, बुद्धिः एव = मतिः एव, तत्र = तस्मिन् विषये, कुतः = कस्मात् कारणात्, पुनः, विबुधैः = देवैः, न पृच्छ्यते = न अनुयुज्यते, सर्वसाक्षिणः देवाः स्वयं किं न जानन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

अनुवादः—अथ वा मेरी चित्तवृत्तिने स्वप्नाऽवस्थाकी आज्ञासे भी नलको छोड़कर दूसरे पुरुषको स्पर्श किया हो तो सबके चरित्रोंकी साक्षिणी अपनी बुद्धिसे ही इन्द्र आदि दिक्पाल क्यों नहीं पूछते हैं ? ॥ ३२ ॥

टिप्पणी—स्वप्नदशाऽऽज्ञया = स्वप्नस्य दशा (ष० त०), तस्या आज्ञा, तया (ष० त०)। अस्पृशत् = स्पृश + लङ् + तिप्। समस्तसाक्षिणी = समस्तस्य

साक्षिणी (ष० त०)। विबुधैः = "विदशा विबुधाः सुराः" इत्यमरः। पृच्छ्यते = प्रच्छ + लट् (कर्ममें) + त। सब कर्मोंके साक्षी देवगण स्वयम् क्यों नहीं जानते हैं यह भाव है ॥ ३२ ॥

अपि स्वमस्वप्नमसूषुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम्।
स्वयं दुरध्वाऽर्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदाऽपि तादृशीम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—अमी अस्वप्नम् अपि स्वं मां परस्य दारान् अनवैतुम् एव असूषुपन्। स्वयं दुरध्वाऽर्णवनाविकाः कथं तादृशीं मां हृदा विज्ञाय अपि स्पृशन्तु ? ॥ ३३ ॥

व्याख्या—अमी = इन्द्रादयो देवाः, अस्वप्नम् अपि = स्वप्नरहितम् अपि, स्वम् = आत्मानं, मां, परस्य = अन्यस्य, दारान् = पत्नीम्, अनवैतुम् एव = अज्ञातुम् एव, असूषुपन् = स्वापितवन्तः। अन्यथा सर्वज्ञानां तेषामस्मिन्विषये कथमज्ञानमिति भावः। तदेवोपपादयति—स्वयमिति। स्वयम् = आत्मना एव, दुरध्वाऽर्णवनाविकाः = दुष्टमार्गरूपसमुद्रकर्णधाराः सन्तः, कथं = केन प्रकारेण, तादृशीं = परस्त्रियं, मां, हृदा = अन्तःकरणेन, विज्ञाय अपि = ज्ञात्वा अपि, स्पृशन्तु = स्पृशेयुः, स्वयममार्गनिवारकाणाममार्गप्रवृत्तिरयोग्येति भावः ॥ ३३ ॥

अनुवादः—इन्द्र आदि इन देवताओंने स्वप्नरहित होनेपर भी अपनेको मुझे परस्त्री न जाननेके लिए ही सुला लिया। स्वयम् दुष्ट मार्गरूप समुद्रसे तारनेवाले कर्णधार होते हुए वे कैसे वैसी (परस्त्री) मुझे हृदयसे जानकर भी स्पर्श करेंगे ? ॥ ३३ ॥

टिप्पणी—अस्वप्नम् = अविद्यमानः स्वप्नो यस्य, तम् (नञ्बहु०), अनवैतुम् = न अवैतुम् (नञ्०)। असूषुपन् = स्वप् + णिच् + लुङ्। देवतालोग अपनेको नहीं सुलाते तो सर्वज्ञ होनेपर भी उनको इस अंशमें ("मुझे वरण करो" ऐसी प्रार्थना करनेमें) कैसे अज्ञान होता यह भाव है। दुरध्वाऽर्णवनाविकाः = दुष्टः अध्वा दुरध्वः (गति०), "उपसर्गादध्वनः" इससे समासान्त अच्। "व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः।" इत्यमरः। नावा तरन्तीति नाविकाः, नौ शब्दसे "नौद्व्यचष्ठन्" इस सूत्रसे ठन् (इक) प्रत्यय। दुरध्व एव अर्णवः (रूपक०), तस्य नाविकाः (ष० त०)। विज्ञाय = वि + ज्ञा + क्त्वा (ल्यप्)। स्पृशन्तु = स्पृश + लोट् + झि। कुमार्गके निवारक इन्द्र आदि देवताओंकी स्वयम् कुमार्गमें प्रवृत्ति अनुचित है यह भाव है ॥ ३३ ॥

अनुग्रहः केवल एष मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।
स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—मनुष्यजन्मनि अपि मादृशे जने यत् मनः, एषः अनुग्रहः केवलः। स विधेयः चेत्, तत् अमी प्रसद्य तम् एव भिक्षां वितरीतुम् ईशताम् ॥ ३४ ॥

व्याख्या—मनुष्यजन्मनि अपि = मानवोत्पन्ने अपि, मादृशे = मत्सदृशे, जने=स्त्रीजने, यत्, मनः = चित्तम्, अनुरागप्रवणम्, एषः = अयम्, अनुग्रहः = अभ्युपपत्तिः, केवलः = एव। सः = अनुग्रहः, विधेयः = कर्तव्यः, चेत् = यदि, तत् = तर्हि, अमी = देवाः, प्रसद्य = प्रसन्ना भूत्वा, तम् एव = नलम् एव, भिक्षाम्=अर्थनां, वितरीतुं = दातुम्, ईशतां = समर्था भवन्तु, मत्कर्तृकनलपरिणयस्याऽनुमोदनेन प्रसादं कुर्वन्तु देवा इति भावः ॥ ३४ ॥

अनुवादः—मनुष्यसे उत्पन्न मेरे-से जनमें जो आप लोगोंका मन है, यह अनुग्रह ही है। वैसा अनुग्रह करना हो तो वे देवता प्रसन्न होकर मुझे नलरूप भिक्षा देनेके लिए समर्थ हों ॥ ३४ ॥

टिप्पणी—मनुष्यजन्मनि = मनुष्यात् जन्म यस्य स मनुष्यजन्मा, तस्मिन् (व्यधि० बहु०)। विधेयः = वि+धा+यत्+सुः। प्रसद्य = प्र+सद्+क्त्वा (ल्यप्)। वितरीतुं = वि+तॄ+तुमुन्, "वृतो वा" इस सूत्रसे इट्का दीर्घ। नलके साथ मेरे विवाहका अनुमोदन करके दिक्पाल मुझे अनुगृहीत करें यह भाव है ॥ ३४ ॥

अपि द्रढीयः शृणु मे प्रतिश्रुतं, स पीडयेत्पाणिमिमं न चेन्नृपः।
हुताऽशनोद्बन्धनवारिवारितां निजाऽऽयुषस्तत्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—(हे महोदय!) द्रढीयो मे प्रतिश्रुतम् अपि शृणु। स नृपः इमं पाणिं न पीडयेत् चेत्, (तर्हि) निजाऽऽयुषः स्ववैरितां हुताऽशनोद्बन्धनवारिवारितां करवै ॥ ३५ ॥

व्याख्या—द्रढीयः = दृढतरं, मे = मम, प्रतिश्रुतम् अपि = प्रतिज्ञाम् अपि, शृणु = आकर्णय, सः = पूर्वोक्तः, नृपः = राजा नलः, इमं=सन्निकृष्टस्थं, मदीयं, पाणिं = करं, न पीडयेत् चेत् = नो गृह्णीयात् यदि, तर्हि, निजाऽऽयुषः = स्वजीवनस्य, स्ववैरितां=निजशत्रुतां, हुताऽशनोद्बन्धनवारिवारिताम् = अग्न्युन्नहनजलनिवारितां, करवै = करवाणि ॥ ३५ ॥

अनुवादः—(हे महोदय!) आप अतिशय दृढ मेरी प्रतिज्ञाको सुनिए, वे राजा (नल) मेरा पाणिग्रहण नहीं करेंगे तो मैं अपने जीवनकी शत्रुताको

अग्नि, उद्बन्धन और जलसे निवारित कर दूँगी अर्थात् अग्निमें प्रवेश कर, ऊँची जगहमें अपने शरीरको बाँधकर वा जलमें डूबकर प्राण छोड़ दूँगी ।। ३५ ।।

टिप्पणी—द्रढीयः=अतिशयेन दृढम्, दृढ+ईयसुन्+अम् । "र ऋतोर्हलादेर्लघोः" इस सूत्रसे 'दृ' के 'ऋ' के स्थानमें र भाव । पीडयेत्=पीड+णिच्+विधिलिङ्+तिप् । निजायुषः = निजं च तत् आयुः, तस्य (क० धा०) । स्ववैरितां = वैरिणो भावो वैरिता, वैरिन्+तल्+टाप् । स्वेन वैरिता, ताम् (तृ० त०) । हुताऽशनोद्बन्धनवारिवारितां=हुताशनश्च उद्बन्धनं च वारि च हुताऽशनोद्बन्धनवारिवारीणि (द्वन्द्व०), तैः वारिता, ताम् (तृ० त०) । करवै = कृञ्+लोट्+इट् । नल मेरा पाणिग्रहण नहीं करेंगे तो अग्निप्रवेश कर, फाँसी लगाकर वा जलमें डूबकर प्राण छोड़ दूँगी यह भाव है ।। ३५ ।।

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नाऽवति यत्र सर्वथा ।
घनाऽम्बुना राजपथेऽतिपिच्छिले क्वचिद् बुधैरप्यपथेन गम्यते ।। ३६ ।।

अन्वयः—यत्र आपदि सती क्रिया सर्वथा न अवति, तत्र निषिद्धम् अपि आचरणीयम् । हि—राजपथे घनाऽम्बुना अतिपिच्छिले (सति) बुधैः अपथेन अपि क्वचित् गम्यते ।। ३६ ।।

व्याख्या—समयविशेषे आत्मघातस्याऽयुक्ततां वारयति—निषिद्धमिति । यत्र=यस्याम्, आपदि = विपत्तौ, सती = उत्तमा, शास्त्रप्रतिपादितेति भावः । क्रिया = कर्म, सर्वथा = सर्वप्रकारेण, न अवति = नो रक्षति । तत्र = तादृश्यामापदि, निषिद्धम् अपि = शास्त्रप्रतिषिद्धम् अपि, आत्मघातादिरूपमपीति भावः । कर्म, आचरणीयं = करणीयम् । अर्थान्तरन्यासेन उक्तमर्थं समर्थयते—घनाम्बुनेति । हि = यतः, राजपथे = राजमार्गे, घनाऽम्बुना = मेघजलेन, अतिपिच्छिले = पङ्किले सति, बुधैः = विद्वद्भिः, अपथेन अपि = अमार्गेण अपि, क्वचित् = कुत्रचित्प्रदेशे, गम्यते = गमनं क्रियते । प्राणत्यागेनाऽपि सर्वथा स्त्रीणां पातिव्रत्यं रक्षणीयमिति भावः ।। ३६ ।।

अनुवादः—जिस आपत्तिमें शास्त्रोक्त कर्म सर्वथा रक्षा नहीं कर सकता है उसमें शास्त्रनिषिद्ध कर्मका भी आचरण करना चाहिए, जैसे कि राजमार्गके मेघके जलसे पङ्कयुक्त होनेपर विद्वान् जन अमार्गसे भी किसी स्थानमें चलते हैं ।। ३६ ।।

टिप्पणी—आचरणीयम् = आङ्+चर+अनीयर्+सुः । राजपथे = राज्ञः पन्थाः राजपथः, तस्मिन् (ष० त०) । घनाऽम्बुना = घनस्य अम्बु, तेन

(ष० त०)। अतिपिच्छिले = पिच्छम् अस्याऽस्तीति पिच्छिलः, "लोमाऽऽदि-पामाऽऽदिपिच्छादिभ्यः शनेलचः" इस सूत्रसे और "पिच्छादिभ्य इलच्" इस वार्तिकसे इलच् प्रत्यय। अतिशयेन पिच्छिलः, तस्मिन् (सुप्सुपा०)। अपथेन = न पन्था अपथं, तेन (नञ्०)। "पथो विभाषा" इस सूत्रसे नञ्-पूर्वक पथिन् शब्दसे समासान्त अप्रत्यय। "अपथं नपुंसकम्" इससे नपुंसक-लिङ्गता। स्त्रियोंको प्राणत्यागकी नौबत आनेपर भी पातिव्रत्यकी रक्षा करनी चाहिए यह भाव है। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ३६ ॥

स्त्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते न जातु सम्यग्विवरीतुमुत्तरम् ।
तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धृताऽस्तु प्रतिबन्धृता न ते ॥ ३७ ॥

अन्वयः—(हे महोदय !) वाग्मिषु तेषु स्त्रिया मया उत्तरं सम्यक् विवरीतुं जातु न शक्यते। तत् अत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ ते प्रबन्धृता अस्तु प्रतिबन्धृता न अस्तु ॥ ३७ ॥

व्याख्या—वाग्मिषु = वाचोयुक्तिपटुषु, तेषु = इन्द्रादिदेवेषु, स्त्रिया = नार्या, उत्तरं = प्रतिवाक्यं, सम्यक् = समीचीनं यथा तथा, विवरीतुं = प्रपञ्च-यितुं, जातु = कदाचिदपि, न शक्यते = न पार्यते, तत् = तस्मात्कारणात्, अत्र = अस्यां, मद्भाषितसूत्रपद्धतौ = मदुक्तवचनसूत्रमार्गे विषये, ते = तव, प्रबन्धृता = प्रबन्धकर्तृता, अस्तु = भवतु, प्रतिबन्धृता = प्रतिबन्धकर्तृता, न अस्तु = नो भवतु। मम निषेधोत्तरे त्वयाऽनुकूलेन भाव्यं न प्रतिकूलेनेति भावः ॥ ३७ ॥

अनुवादः—(हे महोदय !) अत्यन्त वक्ता उन इन्द्र आदि दिक्पालोंमें अबला मैं उत्तर नहीं दे सकती हूँ। इस कारणसे मेरे वचनरूप सूत्रके मार्गमें आप प्रबन्धक हों, प्रतिबन्धक (रुकावट करनेवाले) न हों ॥ ३७ ॥

टिप्पणी—वाग्मिषु = प्रशस्ता वाक् अस्ति येषां ते वाग्मिनः, तेषु, वाच् शब्दसे "वाचो ग्मिनिः" इस सूत्रसे ग्मिनि प्रत्यय, "वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी" इत्यमरः। विवरीतुं = वि + वृञ् + तुमुन्, "वृतो वा" इससे इट्का दीर्घ। "वितरीतुम्" ऐसे पाठमें वि + तॄ + तुमुन्। देनेके लिए यह अर्थ है। मद्भाषित-सूत्रपद्धतौ = मया भाषितानि (तृ० त०), मद्भाषितानि एव सूत्राणि (रूपक०), तेषां पद्धतिः, तस्याम् (ष० त०)। "सरणिः पद्धतिः पद्या" इत्यमरः। प्रबन्धृता = प्रबध्नातीति प्रबन्धा, प्र + बन्ध + तृच्। प्रबन्धुर्भावः, प्रबन्धृ + तल् + टाप् + सुः। प्रतिबन्धृता = प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धा, प्रति + बन्ध + तृच्,

तस्य भावः, प्रतिबन्धृ+तल्+टाप्+सुः। देवसन्देशके विषयमें मेरे निषेधरूप उत्तरमें आप अनुकूल हों; प्रतिकूल न हों, यह भाव है। इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ३७ ॥

निरस्य दूतः स्म तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम्।
कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—दूतः तथा निरस्य विसर्जितः (सन्) कुतूहलेन डिम्भेन मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य प्रकोपितः पिकः इव प्रियोक्तिः अपि कदुष्णम् अक्षरम् आह ॥ ३८ ॥

व्याख्या—दूतः=सन्देशहरः, नल इति भावः। तथा=तेन प्रकारेण, निरस्य=निराकृत्य, विसर्जितः=प्रेषितः सन्, कुतूहलेन=कौतुकेन, डिम्भेन=बालकेन, मुहुः=वारं वारं, कुहूरवं=कुहूशब्दं, विडम्ब्य=अनुकृत्य, प्रकोपितः=प्रापितकोपः, पिक इव=कोकिल इव, प्रियोक्तिः अपि=प्रियवचनः अपि, कदुष्णम्=ईषत्परुषम्, अक्षरं=वाक्यम्, आह स्म=अवदत् ॥ ३८ ॥

अनुवादः—दूत (नल) ने इस प्रकार निराकरण कर विसर्जित होकर कौतुकसे बालकसे वारंवार "कुहू" ऐसे कोयलके स्वरका अनुकरण (नकल) कर कोपयुक्त किये गये कोयलके समान प्रियवचनवाले होकर भी कुछ कठोर वाक्य कहा ॥ ३८ ॥

टिप्पणी—निरस्य=निर्+अस्+क्त्वा (ल्यप्)। कुहूरवं=कुहूश्चाऽसौ रवः, तम् (क० धा०)। प्रियोक्तिः=प्रिया उक्तिः यस्य सः (बहु०)। कदुष्णम्=ईषत् उष्णम् (गति०), तत् "कवं चोष्णे" इस सूत्रसे 'कु' के स्थानमें "कत्" आदेश। इस पद्यमें उपमा अलङ्कार है ॥ ३८ ॥

अहो! मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते, त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकम्।
क्व वा निधिर्निर्धनमेति किं च तं स वा कवाटं घटयन्निरस्यति ॥ ३९ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति!) ते अपि त्वाम् अनु मनः तन्वते, अहो! त्वम् अपि अमीभ्यो विमुखी इति कौतुकम्। (किं च) क्व वा निधिः निर्धनम् एति? क्व वा स कवाटं घटयन् निरस्यति? ॥ ३९ ॥

व्याख्या—ते अपि=इन्द्रादयो दिक्पाला अपि, त्वाम् अनु=त्वाम् उद्दिश्य, [illegible]नं, तन्वते=कुर्वन्ति, अहो=आश्चर्यम्। त्वम् अपि, अमीभ्यः=[illegible]खी=पराङ्मुखी, इति=इदं, कौतुकं=चित्रम्। किञ्च,

क्व वा=कुत्र वा लोके, निधिः=शेवधिः, महापद्मादिरिति भावः। निर्धनं=दरिद्रम्, एति = आगच्छति, क्व वा = कुत्र वा लोके, सः = निर्धनः, कवाटम् = अररं, घटयन्=आवृण्वन्, निरस्यति = निराकरोति, द्वारं पिधाय निषेधतीति भावः। "वाक्कवाटम्" इति पाठान्तरे वचनरूपं कवाटमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) इन्द्र आदि दिक्पाल भी तुम्हें चाहते हैं, आश्चर्य है ! तुम भी उनसे पराङ्मुखी हो यह और भी आश्चर्य है। कहाँ निधि निर्धनके पास जाती है और कहाँ वह (निर्धन) दरवाजा बन्द करता हुआ उसे हटाता है ? ॥ ३९ ॥

टिप्पणी—तन्वते = तनु + लट् + झः। निर्धनं = निर्गतं धनं यस्मात्, तम् (बहु०)। घटयन् = घट + णिच् + लट् (शतृ) + सुः। निरस्यति = निर् + असु + लट् + तिप्। इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ ३९ ॥

सहाऽखिलस्त्रीषु वहेऽवहेलया महेन्द्ररागाद् गुरुमादरं त्वयि।
त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि ! न्यवीवृतः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे चन्द्रमुखि ! महेन्द्ररागात् त्वयि गुरुम् आदरम् अखिलस्त्रीषु अवहेलया सह वहे, ईदृशि श्रेयसि संमुखे अपि त्वं पराङ्मुखी (सती) तं न्यवीवृतः ॥ ४० ॥

व्याख्या—हे चन्द्रमुखि=हे शशिवदने, महेन्द्ररागात्=शक्राऽनुरागात्, हेतोः, त्वयि = भवत्यां, गुरुं = महान्तम्, आदरं = संमानम्, अखिलस्त्रीषु = सकल-ललनासु, इन्द्राणीप्रभृतिष्विति भावः, अवहेलया सह = अनादरेण समं, वहे = धारये। त्वामेव परमभाग्यवतीं मन्य इति भावः। ईदृशि = एतादृशे, श्रेयसि = कल्याणे, संमुखे अपि = अभिमुखे सत्यपि, त्वं, पराङ्मुखी = विमुखी सती, तम् = आदरं, न्यवीवृतः = निवर्तितवती असि ॥ ४० ॥

अनुवादः—हे चन्द्रमुखि ! इन्द्रके अनुरागके कारण तुममें आदरको अन्य सभी स्त्रियोंमें अनादरके साथ धारण करता हूँ। ऐसे कल्याणके उपस्थित होनेपर भी तुम पराङ्मुख होकर उसे लौटा रही हो ॥ ४० ॥

टिप्पणी—चन्द्रमुखि = चन्द्र इव मुखं यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ (बहु०)। महेन्द्ररागात् = महांश्चाऽसौ इन्द्रः (क० धा०), तस्य रागः, तस्मात् (ष० त०), हेतुमें पञ्चमी। अखिलस्त्रीषु = अखिलाश्च ताः स्त्रियः, तासु (क० धा०)। वहे = वह धातुमें स्वरितकी इत्संज्ञा होनेसे आत्मनेपद, लट् + इट्।

पराङ्मुखी = पराक् मुखं यस्याः सा (बहु०)। न्यवीवृतः=नि + वृत + णिच् + लुङ् + सिप्। इस पद्यमें सहोक्ति अलङ्कार है ॥ ४० ॥

दिवौकसं कामयते न मानवी, नवीनमश्रावि तवाऽऽननादिदम्।
कथं न वा दुर्ग्रहदोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणाऽपि शाम्यते ? ॥ ४१ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) मानवी दिवौकसं न कामयते, इदं नवीनं तव आननात् अश्रावि। एष ते दुर्ग्रहदोषो हितेन गुरुणा अपि कथं वा न शाम्यते ? ॥ ४१ ॥

व्याख्या—मानवी = मानुषी, दिवौकसं = देवम्, इन्द्राऽऽदिकमिति भावः। न कामयते = न इच्छति, इदम् = एतत्, नवीनं = नूतनं, वच इति शेषः। तव = भवत्याः, आननात् = मुखात्, अश्रावि = श्रुतम्। एषः = अयं, ते = तव, दुर्ग्रहदोषः = दुराग्रहदूषणं, दुष्टो ग्रहदोषो वा, हितेन = आप्तेन, अनुकूलेन च, गुरुणा अपि = पित्रादिना, बृहस्पतिना अपि। कथं वा = केन प्रकारेण वा, न शाम्यते = नो निवर्त्यते ॥ ४१ ॥

अनुवादः—मानुषी देवताको नहीं चाहती है यह अपूर्व वचन तुम्हारे मुखसे सुना गया है। जैसे दुष्टग्रहोंका दोष बृहस्पतिसे हटाया जाता है, परन्तु तुम्हारा यह दुष्ट आग्रहदोष तो पिता आदि गुरुजनसे भी कैसे नहीं हटाया जा रहा है ? ॥ ४१ ॥

टिप्पणी—कामयते = कम + णिङ् + लट् + त। अश्रावि = श्रु + लुङ् (कर्ममें) + त। दुर्ग्रहदोषः = दुष्टः ग्रहः दुर्ग्रहः (गति०)। स चाऽसौ दोषः (क० धा०)। दमयन्तीके पक्षमें ग्रहका अर्थ आग्रह, दूसरे पक्षमें सूर्य आदि ग्रह। "अथाऽर्काऽऽदिनवग्रहाः" इति वैजयन्ती। "गुरुर्गीःपतिपित्राद्योः" इत्यमरः। दमयन्तीके पक्षमें "गुरु" पदका अर्थ पिता आदि मान्य जन, दूसरे पक्षमें बृहस्पति। शाम्यते = शम् = णिच् + लट् (कर्ममें) + त। "किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ।" इस ज्यौतिषशास्त्रके वचनके अनुसार केन्द्रस्थानमें गुरु (बृहस्पति) के रहनेपर अन्य दुष्टग्रहोंका दोष दूर होता है, पर तुम्हारा दुराग्रह (देवताओंको वरण न करनेकी आग्रह) दोष तुम्हारे पिता आदिसे भी क्यों नहीं हटाया जाता है यह तात्पर्य है। इस पद्यमें अभिधाके प्रकृत अर्थका नियन्त्रण होनेसे जो अप्रकृत अर्थकी प्रतीति होती है वह ध्वनि है, श्लेष अलङ्कार नहीं ॥ ४१ ॥

अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।
अयोऽधिकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ? ॥ ४२ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) दिवौकसाम् अनुग्रहात् एव नरो मानुष्यकं निरस्य दिव्यताम् एति । तथाहि—सिद्धरसस्पृशाम् अयसाम् अपि अयोऽधिकारे स्वरितत्वं कुत इष्यते ? ॥ ४२ ॥

व्याख्या—अथ देवा मानुषीं न ग्रहीष्यन्तीत्यस्योत्तरमाह अनुग्रहादिति । दिवौकसां = देवानाम्, अनुग्रहात् एव = अभ्युपपत्तेः एव, नरः = मनुष्यः, मानुष्यकं=मनुष्यभावं, निरस्य=परित्यज्य, दिव्यतां=देवभावम्, एति=प्राप्नोति, मानुष्यपि त्वं देवाऽनुग्रहाद्देवत्वं प्राप्स्यसीति भावः । तथाहि सिद्धरसस्पृशां = संस्कृतपारदस्पर्शिनाम्, अयसाम् अपि = लोहानाम् अपि, प्राप्तसुवर्णभावाना-मपीति भावः । अयोऽधिकारे = अयःप्रस्तावे, स्वरितत्वम् = अधिकृतत्वम्, अयःसु परिगणनेति भावः । कुतः = कस्मात् कारणात्, इष्यते = अभि-लष्यते, न इष्यत इति भावः । सिद्धपारदस्पृष्टस्य लोहस्य यथा सुवर्णत्वं तथैव देवस्पृष्टायास्तव देवत्वमेव न मानुषत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) देवताओंके अनुग्रहसे ही मनुष्य मनुष्यभावको छोड़कर देवभावको प्राप्त कर लेता है । सिद्ध पारेको स्पर्श करनेवाले लोहेका भी लोहेके प्रस्तावमें कैसे परिगणन इष्ट होता है ? ॥ ४२ ॥

टिप्पणी—मानुष्यकं=मनुष्यस्य भावो मानुष्यकं, तत् "योपधाद् गुरूपोत्त-माद्वुञ्" इस सूत्रसे वुञ् (अक) प्रत्यय । सिद्धरसस्पृशां = सिद्धश्चाऽसौ रसः (क० धा०), रस शब्दके अर्थ विश्वप्रकाश कोशमें—"देहधात्वम्बु-पारदाः" । सिद्धरसं स्पृशन्तीति, तेषाम्, सिद्धरस–उपपदपूर्वक स्पृश धातुसे "स्पृशोऽनुदके क्विन्" इस सूत्रसे क्विन् प्रत्यय । पारद (पारा) संस्कारके बल-से लोहे आदिको सुवर्ण बनानेमें समर्थ होनेसे "सिद्धरस" कहा जाता है । अयोऽधिकारे = अयसाम् अधिकारः, तस्मिन् (ष० त०) । स्वरितत्वम् = स्वरि-तस्य भावः, स्वरित + त्व + सुः । "स्वरितेनाऽधिकारः" व्याकरणकी इस परि-भाषाका आश्रय करनेसे इसका "अधिकृतत्वम्" ऐसा अर्थ किया गया है । जैसे व्याकरणमें स्वरितत्वयुक्त शब्द अधिकृत होता है, वैसे सिद्ध पारदके संसर्गसे लोहा लोहेमें परिगणित नहीं होता है अर्थात् सोना हो जाता है, तुम भी देवताके अनुग्रहसे मनुष्यता छोड़कर देवी बन जाओगी यह तात्पर्य है । इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ ४२ ॥

हरिं परित्यज्य नलाऽभिलाषुका न लज्जसे वा विदुषिब्रुवा कथम् ।
उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरुं वदे त्वां करभोरु ! भो इति ॥ ४३ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) हरिं परित्यज्य नलाऽभिलाषुका विदुषिब्रुवा कथं न लज्जसे ? उपेक्षितेक्षोः शमीरतात् करभात् उरुं त्वाम् करभोरु ! (इति संबोध्य) वदे ॥ ४३ ॥

व्याख्या—हरिम् = इन्द्रं, देवाऽधिपं, परित्यज्य=परिहाय, नलाऽभिलाषुका= नलं नरम् अभिलषन्ती, तथाऽपि विदुषिब्रुवा = पण्डितंमन्या, त्वमिति शेषः । कथं = केन प्रकारेण, न लज्जसे = न त्रपसे, मणिं त्यक्त्वा काचग्रहणवत् देवेन्द्रं परित्यज्य नलाऽभिलषणं त्वदीयं लज्जाऽऽस्पदमिति भावः । दमयन्तीविशेषणरूपं करभोरूपदमन्यथा निर्वक्ति 'उपेक्षितेक्षोरिति । उपेक्षितेक्षोः = परिहृतेक्षुकाण्डात्, शमीरतात् = शमीभक्षणलालसात्, करभात् = उष्ट्रात्, उरुं = महतीम्, अधिकामिति भावः । त्वां=भवतीं, हे करभोरु = हे करभोरु इति संबोध्येति भावः, वदे = वक्ष्यामि ॥ ४३ ॥

अनुवादः—(हे भैमि !) इन्द्रको छोड़कर नलका अभिलाष करनेवाली और विदुषिब्रुवा अपनेको विदुषी (पण्डिता) कहनेवाली तुम क्यों लज्जित नहीं होती हो ? ईखकी उपेक्षा कर शमीके कण्टकमें तत्पर करभ (ऊँट) से उरु (अधिक) तुम्हें हे करभोरु ! ऐसा सम्बोधन कर बोलूँगा ॥ ४३ ॥

टिप्पणी—नलाऽभिलाषुका = अभिलषतीति अभिलाषुका, अभि-पूर्वक लष धातुसे "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्" इस सूत्रसे उकञ् प्रत्यय और स्त्रीत्वविवक्षामें टाप् । नलम् अभिलाषुका (द्वि० त०), "न लोकाऽव्यय" इत्यादि सूत्रसे षष्ठीका निषेध होनेसे "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" इससे समास । विदुषिब्रुवा = वेत्तीति विदुषी, विद् धातुसे लट्के शतृके स्थानमें "विदेः शतुर्वसुः" इससे वसु आदेश सम्प्रसारण और स्त्रीत्वविवक्षामें "उगितश्च" इससे ङीप् । ब्रूत इति ब्रुवा, ब्रू + अच् + टाप् । विदुष्या ब्रुवा, कर्ममें षष्ठी, (ष० त०) । "घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः" इससे ह्रस्व । उपेक्षितेक्षोः = उपेक्षित इक्षुरनेन इति उपेक्षितेक्षुः, तस्मात् (बहु०) । शमीरतात्=शम्यां रतः, तस्मात् (स० त०) । करभात् = "करभो मणिबन्धादिकनिष्ठाऽन्तर उष्ट्रकः ।" इति विश्वः । उरुं = "बड्रोरुविपुलम्" इत्यमरः । करभोरु = देवताओंके राजा इन्द्रको छोड़कर नर नलको चाहनेवाली और पण्डितम्मन्या तुम्हें इक्षुकाण्डकी उपेक्षा कर शमीकण्टकको खानेमें तत्पर करभ (ऊँट) से उरु अधिक होनेसे मैं

"करभोरु" कहकर सम्बोधन करूँगा, इसका तात्पर्य है सामान्यतः सुन्दरी स्त्रियोंको "करभोरूः" कहते हैं, उसकी व्युत्पत्तिके अनुसार करभौ इव ऊरू यस्याः सा (बहु०), करभ (करभागविशेष) के समान ऊरुवाली यह अर्थ है, उसमें "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इससे ऊङ् होकर "करभोरूः" ऐसा दीर्घान्त पद बनता है। परन्तु नल व्यङ्ग्यसे करभात् उरुः, ताम् (पं० त०), ऐसी व्युत्पत्ति कर अर्थात् करभ (ऊँट) से भी अधिक अर्थात् नासमझ तुम्हें मैं "हे करभोरु" ऐसा सम्बोधन करूँगा कहते हैं। इस व्युत्पत्तिमें मनुष्यजातिकी विवक्षा करके "ऊङुतः" इस सूत्रसे ऊङ् प्रत्यय करके नदी संज्ञा होनेसे "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इससे सम्बुद्धिमें ह्रस्व। आचार्य वामनने भी "मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे" ऐसा लिखा है। वदे = वद धातुसे "भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" इस सूत्रसे ज्ञानके अर्थमें आत्मनेपद, वद + लट् + इट्। इस पद्यमें निरुक्त नामका काव्यका लक्षण है ॥ ४३ ॥

विहाय हा ! सर्वसुपर्वनायकं त्वयाऽऽदृतः किं नरसाधिमभ्रमः ? ।
मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) हा ! त्वया सर्वसुपर्वनायकं विहाय नरसाधिमभ्रमः किम् आदृतः ? श्वसितस्य धारया मुखं विमुच्य नासापथधावनश्रमः वृथा एव ॥ ४४ ॥

व्याख्या—हा = बत, त्वया = भवत्या, सर्वसुपर्वनायकं = देवेन्द्रं, विहाय = त्यक्त्वा, नरसाधिमभ्रमः = मनुष्यसाधुत्वभ्रान्तिः। किं = किमर्थम्, आदृतः = सम्मानितः। श्वसितस्य = निःश्वासवायोः, धारया = परम्परया, मुखं = वदनं, विमुच्य = विहाय, नासापथधावनश्रमः = नासिकामार्गगमनपरिश्रमः, वृथा एव = व्यर्थप्राय एव ॥ ४४ ॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) हाय ! तुमने देवताओंके अधिपति इन्द्रको छोड़कर मनुष्यमें साधुत्वके भ्रमका कैसे आदर किया ? निःश्वास वायुके प्रवाहका मुखको छोड़कर नासिकामार्गसे गमनका परिश्रम व्यर्थप्राय ही है ॥ ४४ ॥

टिप्पणी—सर्वसुपर्वनायकं = सर्वे च ते सुपर्वाणः (क० धा०), तेषां नायकः, तम् (ष० त०)। विहाय = वि + हा + क्त्वा (ल्यप्)। नरसाधिमभ्रमः = साधोर्भावः साधिमा, साधु + इमनिच्। साधिम्नो भ्रमः (ष० त०)। नरे साधिमभ्रमः (स० त०)। विमुच्य = वि + मुच् + क्त्वा (ल्यप्)।

नासापथधावनश्रमः = नासायाः पन्था नासापथः (ष० त०), तेन धावनं (तृ० त०) तस्य श्रमः (ष० त०)। इस पद्यमें दृष्टान्त अलङ्कार है ॥ ४४ ॥

तपोऽनले जुह्वति सूरयस्तनूर्दिवे फलायाऽन्यजनुर्भविष्णवे ।
करे पुनः कर्षति सैव विह्वला बलादिव त्वां वलसे न वालिशे ! ॥ ४४ ॥

अन्वयः—सूरयः अन्यजनुर्भविष्णवे दिवे फलाय तनूः तपोऽनले जुह्वति, त्वां पुनः सा एव विह्वला (सती) बलात् इव करे कर्षति; हे वालिशे ! न वलसे ॥ ४४ ॥

व्याख्या—सूरयः = विद्वांसः, अन्यजनुर्भविष्णवे = जन्मान्तरभाविन्यै, दिवे = स्वर्गाय एव, फलाय = प्रयोजनाय, तनूः = शरीराणि, तपोऽनले = चान्द्रायणादितपस्यारूपाऽग्नौ, जुह्वति = प्रक्षिपन्ति, त्वां पुनः = त्वाम् एव, सा एव = द्यौः (स्वर्गः) एव, विह्वला = विक्लवा सती, बलात् इव = बलात्कारात् इव, करे = हस्ते, गृहीत्वेति शेषः, कर्षति = आकर्षति, हे वालिशे= हे मूढे !, न वलसे = न चलसि, न इच्छसीति भावः ॥ ४५ ॥

अनुवादः—विद्वान्‌लोग दूसरे जन्ममें मिलनेवाले स्वर्गरूपी फलके लिए अपने शरीरको चान्द्रायण आदि तपस्यारूप अग्निमें हवन कर देते हैं, तुम्हींको वही स्वर्ग विह्वल होता हुआ बलात्कारसे हाथमें ग्रहण कर खींच रहा है, हे मूढे ! तो भी तुम विचलित नहीं होती हो (इच्छा नहीं करती हो) ॥ ४५ ॥

टिप्पणी—अन्यजनुर्भविष्णवे = भविष्यतीति भविष्णुः, भू धातुसे "भुवश्च" इस सूत्रसे इष्णुच् प्रत्यय । "भूष्णुर्भविष्णुर्भविता" इत्यमरः । अन्यच्च तत् जनुः (क० धा०), तस्मिन् भविष्णुः, तस्यै (स० त०)। तपोऽनले = तप एव अनलः, तस्मिन् (रूपक०)। जुह्वति = हु + लट् + झि । "अदभ्यस्तात्" इससे झिके स्थानमें अत् आदेश । वालिशे = शिशावज्ञे च बालिशः" इत्यमरः । इस पद्यमें रूपक अलङ्कार है ॥ ४५ ॥

यदि स्वमुद्बन्धुमना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।
दिवि स्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ? ॥ ४६ ॥

अन्वयः—(हे दमयन्ति !) नलं विना स्वम् उद्बन्धुमना भवेः यदि, ततः अन्तरिक्षगां भवन्तीं (त्वाम्) दिवि स्थितानां प्रथितः पतिः हरिः हरिष्यति । हि न्याय्यं क उपेक्षते ? ॥ ४६ ॥

व्याख्या—नलालाभे हुताशनादिना मरिष्यामीति (९–३५) यदुक्तं पद्यचतुष्टयेन तत्रोत्तरमाह—यदीति । नलं विना = नैषधं विना, नलाऽलाभे

इति भावः। स्वम् = आत्मानम्, उद्वन्धुमनाः = पाशेन मर्तुकामा, भवेः = स्याः, यदि = चेत्, ततः = तर्हि, अन्तरिक्षगाम् = अन्तरिक्षगताम्, आत्मघातरूपदुर्मरणदोषादिति शेषः। भवन्तीं = सतीं, त्वामिति शेषः। दिवि = अन्तरिक्षे, स्थितानां = विद्यमानानां, स्वर्गतानां च, प्रथितः = प्रख्यातः, पतिः = स्वामी, हरिः = इन्द्रः, हरिष्यति = ग्रहीष्यति, त्वामिति शेषः। प्राणत्यागेऽपि त्वां न त्यक्ष्यतीति भावः। हि = यतः, न्याय्यं = न्यायप्राप्तं वस्तु, कः = जनः, उपेक्षते = अवधीरयते। अस्वामिकद्रव्यस्य राजगामित्वं न्याय्यमिति भावः॥ ४६॥

अनुवादः—(हे दमयन्ति !) नलको न पानेपर पाशसे मरनेकी इच्छा करोगी तो अन्तरिक्षमें प्राप्त तुम्हें अन्तरिक्षमें और स्वर्गमें रहनेवालोंके प्रख्यात स्वामी इन्द्र ग्रहण करेंगे क्योंकि न्यायप्राप्त वस्तुको कौन छोड़ता है ?॥ ४६॥

टिप्पणी—उद्वन्धुमनाः = उद्वन्धुं मनो यस्याः सा (बहु०)। भवेः = भू + विधिलिङ् + सिप्। अन्तरिक्षगाम् = अन्तरिक्षं गच्छतीति ताम्। अन्तरिक्ष + गम् + डः + टाप् + अम्। भवन्तीं = भू + लट् (शतृ) + ङीप् + अम्। हरिष्यति = हृ + लृट् + तिप्। पाशवन्धन कर प्राणत्याग करनेपर भी इन्द्र तुम्हें नहीं छोड़ेंगे यह भाव है। न्याय्यं = न्यायादनपेतं, तत्, न्याय शब्दसे "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इससे यत्। उपेक्षते = उप + ईक्ष + लट् + त। जिस वस्तुका स्वामी कोई नहीं है, वह राजाकी होती है यह भाव है। इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है॥ ४६॥

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्झिता सुरे तदस्मिन्महती दयाऽऽदृता।
चिरादनेनाऽर्थनयाऽपि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाऽङ्ग ! यदङ्गमर्प्यते॥ ४७॥

अन्वयः—(हे मुग्धे !) नलोज्झिता (सती) अनले निवेक्ष्यसे यदि, तत् अस्मिन् सुरे महती दया आदृता, यत् अनेन चिरात् अर्थनया अपि दुर्लभम् अङ्गम् अङ्ग ! त्वया एव अर्प्यते॥ ४७॥

व्याख्या—नलोज्झिता = नैषधत्यक्ता (सती), अनले = अग्नौ, निवेक्ष्यसे यदि = प्रवेक्ष्यसि चेत्, नैराश्यहेतुकेनाऽऽत्मघातेनेति शेषः। तत् = तर्हि, अस्मिन् = अनले, सुरे = देवे, अनलाऽधिष्ठातृदेव इति भावः। महती = प्रचुरा, दया = अनुकम्पा, आदृता = सम्मानिता, कृतेति भावः। यत् = यस्मात्कारणात्, अनेन = अनलेन, चिरात् = बहुकालात्, अर्थनया अपि = प्रार्थनया अपि,

दुर्लभं = दुष्प्राप्यम्, अवरणादिति शेषः । अङ्गं=शरीरम्, अङ्ग = हे दमयन्ति ! त्वया एव=भवत्या एव, अर्प्यते = समर्प्यते, दीयत इति भावः । त्वयाऽनलप्रवेशे कृते अग्निदेवः स्फुटतममेव जीवग्राहं ग्रहीष्यतीति भावः ॥ ४७ ॥

अनुवादः—(हे मुग्धे !) नलसे त्यक्त (अपरिणीत) होकर तुम अग्निमें प्रवेश करोगी तो उन देवता (अग्नि) में, बड़ी कृपा होगी जो कि उनसे बहुत समयसे प्रार्थना करके भी दुष्प्राप्य अपने शरीरको हे दमयन्ति ! स्वयम् समर्पण करोगी ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—नलोज्झिता = नलेन उज्झिता (तृ० त०) । निवेक्ष्यसे=नि+विश्+लृट्+थास्, "नेर्विशः" इस सूत्रसे आत्मनेपद । आदृता = आङ्+दृङ्+क्तः+टाप्+सुः । दुर्लभं = दुःखेन लब्धुं शक्यम्, दुस्+लभ्+खल्+सुः । नलकी प्राप्तिमें निराश होकर आत्महत्या करनेके लिए तुम आगमें कूद पड़ोगी तो अग्निदेव जीती हुई तुमको व्यक्तरूपसे ग्रहण करेंगे यह अभिप्राय है । इस पद्यमें विषम अलङ्कार है ॥ ४७ ॥

जितं जितं तत्खलु पाशपाणिना विना नलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।
तदा त्वदाख्यान् बहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—(हे मुग्धे !) नलं विना वारि प्रवेक्ष्यसे यदि, तत् पाशपाणिना जितं जितं खलु । तदा असौ पयःपतिः अपि त्वदाख्यान् असून् बहिः अपि वक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥

व्याख्या—नलं विना = नैषधम् अप्राप्येति भावः । वारि = जलं, प्रवेक्ष्यसि यदि = प्रवेशकर्म करिष्यसि चेत्, आत्मघातरूपेणेति शेषः । तत् = तर्हि, पाशपाणिना = पाशिना, वारिपतिना वरुणेनेति भावः । जितं जितम् = अभीक्ष्णं जितं, खलु = निश्चयेन । तदा = तस्मिन् काले, त्वद्वारिप्रवेशसमय इति भावः । असौ = अयं, पयःपतिः अपि = अप्पतिः, वरुणः अपि । त्वदाख्यान्=त्वन्नामकान्, असून् = प्राणान्, बहिः अपि = अन्तःकरणाद् बहिः स्थिते अपि, वक्षसि = उरःस्थले, वक्ष्यतेतराम् = धारयिष्यतितराम् । त्वया वारिप्रवेशे कृते वारिपतिर्वरुणस्त्वां जीवन्तीमेवोररीकरिष्यतीति भावः ॥ ४८ ॥

अनुवादः—(हे मुग्धे !) नलको न पानेसे तुम जलमें प्रवेश करोगी तो वरुणने जयलाभ किया जयलाभ किया । तब (जलमें तुम्हारे प्रवेश करनेके बाद) वे जलपति (वरुण) तुम्हारे नामके प्राणोंको अन्तःकरणके बाहर रहे हुए वक्षःस्थल (छाती) में भी अच्छी तरह धारण कर लेंगे ॥ ४८ ॥

टिप्पणी—प्रवेक्ष्यसि = प्र + विश् + लृट् + सिप् । पाशपाणिना = पाशः पाणौ यस्य, तेन (व्यधिकरणबहु०) । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इस वार्तिकसे पाश पदका पूर्वप्रयोग। जितं = जि + क्तः (भावमें) + सुः । पयःपतिः = पयसः पतिः (ष० त०) । त्वदाख्यान् = त्वं नाम येषां ते त्वदाख्याः, तान् (बहु०) । वक्ष्यतेतराम् = वह् + लृट् + त + तरप् + आमुः । तुम्हारे जलमें प्रवेश करनेसे जलपति वरुण तुम्हें स्वीकार कर लेंगे यह भाव है। इस पद्यमें भी विषम अलङ्कार है ॥ ४८ ॥

करिष्यसे चेदत एव दूषणादुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।
प्रियाऽतिथिः स्वेन गता गृहान् कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यसि ? ॥ ४९ ॥

अन्वयः—(हे मुग्धे !) विदुषी (त्वम्) अत एव दूषणात् स्वमृत्यवे अन्यम् उपायं करिष्यसे यदि, (तर्हि) प्रियाऽतिथिः (त्वम्) स्वेन गृहान् गता धर्मराजं कथं न चरितार्थयिष्यसि ? ॥ ४९ ॥

व्याख्या—विदुषी = पण्डिता, त्वमिति शेषः । अत एव दूषणात् = अस्मात् एव दोषात्, उद्वन्धनादिभिः प्राणत्यागे इन्द्राऽनलवरुणेष्वन्यतमाऽधीना भविष्यामीति दोषमाशङ्क्येति भावः । स्वमृत्यवे = निजमरणाय, अन्यम् = अपरम्, उपायम् = मरणसाधनम्, अनशनादिकमिति भावः । करिष्यसे यदि = विधास्यसे चेत्, तर्हि, प्रियाऽतिथिः=अभीष्टाऽऽगन्तुः, त्वम्, स्वेन=स्वत एव, गृहान् = धर्मराजगृहं, गता = प्राप्ता सती, धर्मराजं = यमं, कथं = केन प्रकारेण, न चरितार्थयिष्यसि = कृतार्थं न करिष्यसि, स्वयं गत्वा याचकमनोरथपूरणस्य सत्ययुगधर्मत्वादिदं कर्तव्यमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

अनुवादः—(हे मुग्धे !) विदुषी (जानकार) तुम उद्वन्धन आदिसे प्राणत्याग करनेमें पूर्वोक्त दोषसे अपनी मृत्युके लिए दूसरा ही उपाय अनशन आदि करोगी तो प्रिय अतिथि तुम स्वतः धर्मराजके गृहमें प्राप्त होकर उनको क्यों कृतार्थ नहीं करोगी ? ॥ ४९ ॥

टिप्पणी—दूषणात् = हेतुमें पञ्चमी । स्वमृत्यवे = स्वस्य मृत्युः, तस्मै (ष० त०) । करिष्यसे = कृञ् + लृट् + थास् । प्रियाऽतिथिः = प्रिया चाऽसौ अतिथिः (कं० धा०) । गृहान् = "गृहाः पुंसि च भूम्न्येव, निकाय्यनिलयाऽऽलयाः ।" इत्यमरः । धर्मराजं = धर्मस्य राजा, तम् (ष० त०), (समासान्त टच् प्रत्यय) । चरितार्थयिष्यसि = चरितः अर्थः येन सः चरितार्थः (बहु०) । चरितार्थं करिष्यसि, चरितार्थ + णिच् + लृट् + सिप् ॥ ४९ ॥

निषेधवेषो विधिरेष तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।
विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥ ५० ॥

अन्वयः—(हे विदग्धे !) अथ वा तव एष निषेधवेषः विधिः एव, वाचि वक्रता तव एव युक्ता खलु । इदं यस्य ध्वनेः विजृम्भितं विदग्धनारीवदनं तदाकरः किल ॥ ५० ॥

व्याख्या—अथ वा = यद्वा, तव = भवत्याः, एषः = अयं, इन्द्राऽऽदिनिषेध इति भावः । निषेधवेषः = प्रतिषेधाऽऽकारः, विधिः एव = अङ्गीकार एव । तथा हि—वाचि = वचने, वक्रता = वक्रोक्तिचातुरी, व्यङ्ग्योक्तिचतुरतेति भावः, तव एव = भवत्या एव, युक्ता = उचिता, खलु = निश्चयेन । इदं = वक्रवाक्यं, वञ्चनाचातुर्यं, यस्य, ध्वनेः = व्यञ्जकवृत्तेः, विजृम्भितं = विजृम्भणं, विदग्धनारीवदनं = सूक्तिचतुरस्त्रीमुखं, तदाकरः = ध्वन्युत्पत्तिस्थानं, किल = निश्चयेन ॥ ५० ॥

अनुवादः—(हे विदग्धे !) अथ वा आपका यह निषेधका आकारवाला विधि ही है । वचनमें वक्र उक्तिकी चतुरता आपकी ही उचित है । यह वक्र-वाक्य जिस ध्वनिका विलास है, सूक्तिमें चतुर स्त्रीका मुख ही उस ध्वनिका उत्पत्तिस्थान है ॥ ५० ॥

टिप्पणी—निषेधवेषः = निषेधो वेषो यस्य सः (बहु०) । विजृम्भितं = विजृम्भणं, वि + जृभी + क्तः, "नपुंसके भावे क्तः" इस सूत्रसे भावमें क्त प्रत्यय । विदग्धनारीवदनं = विदग्धा चाऽसौ नारी (क० धा०), तस्या वदनम् (ष० त०) । तदाकरः = तस्य (ध्वनेः), आकरः (ष० त०) । इन्द्र आदि दिक्पालोंमें स्वीकृतिको ही दृढ करनेके लिए यह आपका निषेधका अभिनय है अतः आपके निषेधसे विधि ही व्यङ्ग्य होती है यह भाव है । इस पद्यमें अर्थान्तरन्यास अलङ्कार है ॥ ५० ॥

भ्रमामि ते भैमि ! सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः ।
त्रपामपाकृत्य मनाक् कुरु स्फुटं, कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ? ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे भैमि ! ते सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु कत्यदः निपत्य भ्रमामि । कतमः सुरोत्तमः कृतार्थनीयः ? त्रपां मनाक् अपाकृत्य स्फुटं कुरु ॥ ५१ ॥

व्याख्या—हे भैमि = हे दमयन्ति !, ते = तव, सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु = सरस्वतीनदीजलपूरपुटभेदसदृशेषु वक्रोक्तिरूपेषु, वाणीशृङ्गारपूरसमूहेषु, कत्यदः = कियन्त्यर्थं [illegible], निपत्य = पतित्वा, भ्रमामि = मुह्यामि, वक्रो-

त्या अलमिति भावः । किन्तु कतमः = बहूनां मध्ये कः, इन्द्रोग्निर्यमो वरुणो वा, सुरोत्तमः = देवश्रेष्ठः, कृतार्थनीयः = कृताऽर्थः करणीयः, वरणेनेति शेषः । त्रपां = लज्जां, मनाक् = ईषत्, अपाकृत्य = निवार्य, स्फुटं = व्यक्तं, कुरु = विधेहि, नाऽत्र लज्जा कर्तव्या, "आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ।" इति न्यायादिति भावः ॥ ५१ ॥

अनुवादः—हे दमयन्ति ! सरस्वती नदीके जलके प्रवाहके भँवरोंके सदृश वक्रोक्तिरूप तुम्हारी वाणीके शृङ्गारप्रवाहसमूहोंमें कितनी बार डूबकर घूमता रहूँ । इन्द्र आदिमें कौन-से श्रेष्ठ देवको कृताऽर्थ करोगी ? लज्जाको कुछ हटाकर साफ-साफ कहो ॥ ५१ ॥

टिप्पणी—सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु = सरस्वत्याः रसः (ष० त०), "सरस्वती सरिद्भिद्धि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि" इति हैमः । इस कोशके अनुसार सरस्वतीका अर्थ सरस्वती नदी और वाणी इन दो अर्थोंमें है । "शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।" इत्यमरः । इस कोशके अनुसार यहाँपर रसका अर्थ जल और शृङ्गार है । सरस्वतीरसस्य प्रवाहः (ष० त०), तस्य चक्राणि, तेषु (ष० त०), 'चक्र' का अर्थ जलावर्त (भँवर) और समूह है । कत्यदः = कति (कियन्ति) अमूनि (चक्राणि) यस्मिन् कर्मणि (बहु०), यथा तथा (क्रि० वि०) । निपत्य = नि + पत् + क्त्वा (ल्यप्) । भ्रमामि = भ्रम् + लट् + मिप् । कतमः = कि + डतमच् + सुः । सुरोत्तमः = सुरेषु [illegible] (स० त०) । अपाकृत्य = अप + आङ् + कृ + क्त्वा (ल्यप्) । इन्द्र, अग्नि, यम और वरुण इनमें किन सुरोत्तमको तुम कृतार्थ करोगी लज्जा छोड़कर साफ-साफ कहो यह भाव है । इस पद्यमें श्लेष अलङ्कार है ॥ ५१ ॥

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।
सहस्रनेत्रान्न पृथङ्मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—(हे भैमि !) ऐरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवः तव मतः किम् ? मम मते त्वदङ्गलक्ष्मीम् अवगाहितुं सहस्रनेत्रात् पृथक् क्षमो न ॥ ५२ ॥

व्याख्या—अथ पद्याऽष्टकेन नामग्राहं कृताऽर्थनीयं सुरोत्तमं पृच्छति—मत इति । ऐरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवः = ऐरावणमस्तकपिण्डच्छल-कठोरपुष्टस्तनदिक्पतिः, प्राचीपतिरिन्द्र इति भावः । तव = भवत्याः । मतः किम् = इष्टः किम् ? मम, मते = संमते, त्वदङ्गलक्ष्मीं = त्वच्छरीरशोभाम्,

अवगाहितुं = सम्यगनुभवितुं, सहस्रनेत्रात् = सहस्राक्षात्, महेन्द्रात्, पृथक् = अन्यः दिक्पालः, क्षमो न = समर्थो न, द्विनेत्रस्त्वत्सौन्दर्यमवगाहितुं न क्षमः, अतस्तदर्थं सहस्राक्ष एव क्षम इति भावः ॥ ५२ ॥

अनुवादः—(हे भैमि !) ऐरावत हाथीके मस्तकके मांसपिण्डोंके छलसे कठोर स्तनोंवाली दिशा (पूर्वदिशा) के स्वामी (इन्द्र) तुम्हें अभीष्ट हैं क्या ? मेरे मतमें तुम्हारे शरीरकी शोभाका अनुभव करनेके लिए सहस्र नेत्रोंवाले इन्द्रसे अन्य पुरुष (दो नेत्रोंवाला) समर्थ नहीं है ॥ ५२ ॥

टिप्पणी—ऐरावतेत्यादिः = ऐरावतस्य कुम्भौ (ष० त०), तयोः कैतवम् (ष० त०)। प्रगल्भौ पीनौ स्तनौ यस्याः सा (बहु०)। ऐरावतकुम्भकैतवेन प्रगल्भपीनस्तनी (तृ० त०), सा चाऽसौ दिक् (क० धा०), तस्या धवः (ष० त०)। पूर्व दिशाके पति इन्द्र यह भाव है। तव = "मतः" के योगमें "क्तस्य च वर्तमाने" इससे षष्ठी। मतः = मन + क्तः + सुः, "मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च" इससे वर्तमानमें क्त प्रत्यय। त्वदङ्गलक्ष्मीं=तव अङ्गं (ष० त०), तस्य लक्ष्मीः, ताम् (ष० त०)। अवगाहितुम् = अव + गाह + णिच् + तुमुन्। सहस्रनेत्रात् = सहस्रं नेत्राणि यस्य सः, तस्मात् (बहु०), "पृथक्" पदके योगमें "पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्" इससे एक पक्षमें पञ्चमी। आपके सौन्दर्यका अवगाहन करनेके लिए हजार नेत्रोंवाले इन्द्रसे भिन्न कोई भी (अर्थात् दो नेत्रोंवाला) पुरुष समर्थ नहीं है यह भाव है। इस पद्यमें उत्तर वाक्यार्थसे पूर्ववाक्यार्थका समर्थन होनेसे वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग अलङ्कार है। इसका अपह्नुतिसे संसृष्टि है ॥ ५२ ॥

> प्रसीद तस्मै दमयन्ति ! सन्ततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।
> पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे दमयन्ति ! तस्मै प्रसीद । जगत्प्रभुः स सन्ततं तनुं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैः पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैः कण्टकैः घनाम् आतनुताम् ॥ ५३ ॥

व्याख्या—हे दमयन्ति = हे भैमि !, तस्मै = इन्द्राय, प्रसीद = प्रसन्ना भव। जगत्प्रभुः = लोकपतिः, सः = इन्द्रः, सन्ततं = निरन्तरं, तनुं = निज-शरीरं, त्वदङ्गसङ्गप्रभवैः = भवच्छरीरसमागमोत्पन्नैः, पुलोमजालोचनतीक्ष्ण-कण्टकैः = शचीनयननिशितसूच्यग्ररूपैः, कण्टकैः = पुलकैः, घनां = सान्द्राम्, आतनुतां = करोतु, शच्याः स त्वां वृणीते भावः ॥ ५३ ॥